

Bézi László/Vágó Péter
A környezetvédelmi érdekérvényesítés gyakorlatának néhány aspektusa
 hazánkban és az Indonéz Köztársaságban

Hosszú ideje már, hogy a világ államainak lakossága kénytelen szembesülni azzal a ténnyel, hogy a környezetvédelmi érdekérvényesítés nemcsak olyan lehetőség, amellyel élni alapvető jogaink közé tartozik, de sajnos szükség is van rá, hogy éljünk vele. Jelen tanulmányunk elsődleges célja, hogy – szinte véletlenszerűen kiragadva a világból két olyan területet, amelyet jól ismerünk – megpróbáljuk érzékeltetni a környezetvédelemmel kapcsolatos érdekérvényesítés lehetőségeinek sokszínűségét, illetve bemutassuk azokat a folyamatokat, amelyeken keresztül az egyes államok lakosai rákényszerültek az ezzel kapcsolatos érdekeik / akár önszerveződés által történő / hatékonyabb védelmére.

Mi az indoka annak, hogy két ilyen, egymástól földrajzilag és környezeti struktúrájában nagyon távol eső területet veszünk vizsgálat alá? Elsődlegesen szeretnénk bemutatni, hogy jelenlegi világunkban, a globalizáció jegyében a világ egymástól távol eső részein, teljesen eltérő körülmények között élő emberek csaknem azonos problémákkal küszködnek, és érdekérvényesítési próbálkozásaik kiváltó okain kívül azok eredményei is egyformán tiszteletreméltóak és biztatóak. Másodsorban arra is rá kívánunk világítani jelen írásunkkal, hogy a világ környezeti jellegének, diverzitásának és minőségének megóvása a fenntartható fejlődés elvének figyelembevételével – a környezeti interdependencia okán – kizárólag a világközösség népeinek együttes fellépésével tartható állandóan a megfelelő egyensúlyban. Harmadsorban mindezek egységes alapfeltételének, a megfelelő környezeti információhoz való jutás jogának és lehetőségének széleskörű, az egyes államok kormányzatai által hol támogatott, hol visszaszorítani kívánt gyakorlata az, amit elemezni szeretnénk.

Mindenekelőtt, szeretnénk tisztázni azt, hogy miért is van gyakorlatilag szükség az állampolgárok közvetlen részvételére a környezetvédelmi problémák rendezésének területén. Egy – egy probléma folyamatának és összetevőinek megértése és a probléma létezésének elfogadása mindannyiunk elemi érdeke. Ahhoz, hogy a közösség mind teljesebb része megérthesse a problémát, egyfajta társadalmi kommunikációra van szükség, amely elsődlegesen az állam feladata. Am ahhoz, hogy ez a kommunikáció valóban értékes legyen, szükséges a társadalmi visszacsatolás is. Ugyanakkor sokszor előfordul, hogy az állam nem, vagy nem a megfelelő módon próbálja meg kommunikálni a problémát, de az is, hogy megfelelő társadalmi jelzés nélkül fel sem ismeri azt. A környezeti adottságok produktív és kiegyensúlyozott használatának feltételei az állami döntéshozatalban való közösségi részvétel hiányában jelentősen eltorzulhatnak, megkárosítva ezzel az államot és a közösséget egyaránt. Viszont a környezetvédelmi hatóságok és a jogalkotók számára munkájuk során igen hatékony segítség jelentkezik a közösségi érdekek megfelelő kommunikálásával. Mindemellert a döntéshozatal ilyen formája biztosíthatja a meghozott döntések végrehajthatóságát is, és ez nagyobb biztonságot nyújt a környezet védelmének megfelelőségére az államnak és a társadalomnak egyaránt.

A környezeti problémák felismerése és megoldása - azok komplexitása miatt - igen sok ráfordítást igényel. Fontos, hogy a közösségi kommunikáció által adott információ megfelelő mélységű és valós alapú legyen. Az ilyen információ sokszor gyorsabb, mint az állami csatornákon továbbítottak, és az egyes érdekeket a lehető legszélesebben tárja fel.

Ugyanakkor jelentős hátrányai is lehetnek a környezetvédelmi érdekérvényesítésnek. Az információk – éppen széleskörű, a problémafelvetés újabb aspektusait feltáró jellegük és esetleg érdek-ütköztető tartalmuk miatt – könnyen összezavarhatják a döntéshozókat. De az államigazgatási döntéshozatali folyamat hosszúsága és esetleges egyéb tényezői miatt a közösség egésze is könnyen elveszítheti érdeklődését a probléma kezelésében való aktív részvétel iránt. Ezenkívül, ha nem járnak el elég körültekintően a közösségi részvétel fogadásakor, az állam olyan érzést is kelthet az emberekben, hogy az illetékes ügyintézők felelőtlenek, inkompetensek vagy egyszerűen csak túlságosan technokraták; és ezzel párhuzamosan az ügyintézők pedig meg lesznek győződve róla, hogy a közösségi érdekérvényesítő csoportok tájékozatlanok, nem készek az együttműködésre és általánosságban mindenféle fejlődés kerékkötői.

Azt is igen nehéz eldönteni, hogy milyen fórumokon történjék a kommunikáció. A reprezentációs tárgyalások túl hosszúak és sok ráfordítást igényelnek; valamint sok résztvevő esetén –márpedig a környezetvédelmi érdekek képviselésében ezzel kell számolni – az optimális döntéshozatal esélyei csökkennek. A nyílt „lakossági vitafórumok” viszont az érdekképviselési oldal közösségi jellegének kedvezőtlenek, itt inkább az egyéni érdekek előtérbe kerüléséről lehet nagyobb eséllyel szólni. Maga a megfelelő reprezentáció is sokszor kérdéses. Magyarországon például viszonylag jól működő gyakorlat, hogy az államigazgatási egyeztetés előtt az illetékes szervek a döntés-előkészítés szakmai részébe bevonják a különböző társadalmi szervezetek képviselőit is. De nincs arra garancia, hogy valóban a megfelelő csoportokkal egyeztetnek, azokkal, akik ténylegesen az adott döntés jövőbeli alanyait képviselik; sem arra, hogy minden ilyen csoportot bevonnak az egyeztetésbe.

Mindezekből levonható, hogy a közösségi érdekérvényesítés gyakorlata társadalmilag kívánatos és hasznos lehet, de sok tényező miatt nehezen kivitelezhető. A környezetvédelmi problémák jellegüknél fogva azonban mindenképpen indokolttá teszik a lehetőség megadásának és a kellő ráfordítások megtételének állami biztosítását. A demokratikus rendszerváltások igen kedvezően hatnak ennek elősegítésére – és remélhetőleg ezt is sikerül majd igazolnunk hazánk és Indonézia példáján keresztül.

A környezetvédelmi érdekérvényesítés gyakorlata Magyarországon

Az épített és természeti környezet védelmére vonatkozó jogi szabályozás a 70-es évektől kezdve hatványozott gyorsasággal jelent meg az egész világon. A kezdeti jogalkotói tendenciák a szabályozás olyan módját kívánták meghatározni, melyek alapvetően felülről vezérelt megoldásokat ismertek. A szakmai szempontból lényeges környezetjog belső vagy külső integrációjának kérdése sokszor háttérbe szorította a közvetlenül érintettek részvételi lehetőségének biztosítását a környezetjoggal összefüggő döntéshozatalban. A világ másik oldalán az Egyesült Államokban a 70-es évektől kezdve egy egészen új, de római jogi alapokkal rendelkező intézmények is megjelentek a környezeti érdekérvényesítés szolgálatában, amelyeket populáris akciónak és „class action”-nak nevezünk, amely jogintézmények kitérítették a hatékony érdekérvényesítés lehetőségeit és kellő példával szolgáltak a fejlett államok születőben lévő környezetjogi megoldásai számára.¹

A Riói Nyilatkozat külön elvként részletesen körülírva rögzítette a közösségi érdekérvényesítés követelményét, amelyben megjelent az információhoz való jog, a döntéshozatali eljárásokban való részvétel valamint a bírósági eljárás kezdeményezésének joga.² A Riói ENSZ konferencia óta a közösségi részvétel elve, amely magába foglalja az egyéb fent említett részjogosítványokat is, mind nemzetközi szinten, mind az államok jogalkotásában egyre erősebben teret nyert és egyben a polgári önrendelkezés egyik legfontosabb kifejező eszközévé is vált.

Azok a változások, amelyek az utóbbi évtizedekben jellemzik a környezetjogot, egyre nagyobb szerepet adnak a gazdasági ösztönzőknek, valamint az önszabályozás lehetőségének és az integratív szabályozásnak. Az elmúlt évtized közepén a megváltozott szemlélet és a világszerte felerősödő, a környezeti döntéshozatalban való társadalmi részvétel iránti igény tette szükségessé hazánkban is a jogi szabályozás kialakítását. A szabályozás kidolgozását követően kerülhetett sor azon eljárások, érdekérvényesítő, érdekképviseleti szervezetek, valamint állampolgárok körének meghatározására, akik véleménynyilvánításukkal alapvető részét képezhetik a környezeti döntéshozatal mechanizmusának.

A környezet védelmének általános szabályairól szóló 1995. évi LIII. törvény megalkotásával a magyar környezetjog alapelvei között méltó helyett kapott a társadalmi részvétel jogosultsága.³ A törvény preambuluma azon természeti örökségről és környezeti értékekről beszél, amelyek a nemzeti vagyon részét képezik, ezáltal biztosítva kellő alapot a társadalmi részvétel még hatékonyabb érvényesüléséhez. A megfogalmazásból egyértelműen kitűnik, hogy a környezeti, természeti értékek nemzetünk tulajdonának tekinthetők, amellyel az állam és polgárai kizárólag bizonyos keretek között – elsősorban a nemzet és a társadalom javára – gazdálkodhatnak.

A környezeti kérdésekkel összefüggő társadalmi részvétel elengedhetetlen részét képezi a tájékozódás és tájékoztatás, valamint a nyilvánosság jogainak biztosítása, és ezen jogosultságok fontos ismertetőjegyei a jogállami berendezkedésnek. A megállapítást alátámasztandó elmondhatjuk, hogy a társadalom egésze a rossz, vagy nem megfelelően átgondolt környezeti döntések negatív következményeinek az elszenvedője, ám másrésztől azok okozója is. Éppen ezért a döntéshozók fokozott felelőssége, hogy a közösségi érdekeket még nyomatékosabban vegyék figyelembe. Sajnos azonban elmondható, hogy annak ellenére, hogy a környezeti érdekek közösségi érvényesítését a jogszabályi háttér megfelelően biztosítja, túlnyomórészt mégis olyan döntések születnek, melyek továbbra sem veszik kellő súllyal figyelembe az állampolgárok lakosság környezeti elvárásait, érdekeit. A fenti probléma megléte érzékelteti, hogy még mindig nem működnek mindenhol kellő hatékonysággal a környezeti érdekek képviseltére hivatott szervezetek. Számtalan esetben tapasztalhatjuk, hogy a környezeti elvárásokkal szemben gazdasági érdekekre hivatkozva történik meg a döntéshozatal.

Fontos, hogy a társadalmi részvételt és a közösségi érdekek súlyát a környezeti döntéshozatalban és eljárásokban a jövőben erősíteni tudjuk, és ez csak úgy valósulhat meg, ha a társadalmi szervezetekben tudatosítani sikerül a törvény által biztosított jogosultságaikat, és működésük révén elért eredmények fényében gyakorlati hatékonyságukat.

Tény, hogy a legtöbb esetben sem a döntéshozó, sem a társadalom nem képes felismerni azt az egyszerű tételt, hogy a környezetvédelem közös érdek, melyben mindenki, a döntéshozó személyétől kezdve az egyszerű állampolgárokig – közvetlenül – érintett. A társadalmi részvétel indokoltságát és a nyugati demokráciákban való fokozódó érvényesülését támasztja

alá az ENSZ EGB munkálkodása révén létrejött és a hazánk által is aláírt és kihirdetett Aarhusi konvenció, mely a társadalmi részvétel és környezeti információkhoz való hozzáférés lehetőségeit szabályozza.⁴

A társadalmi érdekek hatékony érvényesítésének és képviselésének számtalan feltétele van, így különösen a kulturális, szociológiai, történeti háttér és mindezek kapcsolata a természetet és környezetet féltő emberi gondolkodással. Egy hatékony környezetvédelmi rendszer működtetéséhez alapvetően szükség van az állampolgárokra, mint közvetlen hatásviselőkre, és mint a környezetüket és az abban bekövetkezett változásokat legjobban ismerőkre. Nagyon fontos, hogy a polgároknak tudomásuk legyen azokról az eszközökről, melyeket igénybe vehetnek környezeti érdekeik védelme érdekében, ehhez pedig nélkülözhetetlen, hogy az állam is valamilyen szinten – hatóságainak bevonásával – akár ismeretterjesztéssel, vagy anyagi fedezet biztosításával a környezet védelme érdekében tervezett fellépésekhez hozzájáruljon.

Elengedhetetlen feltétel a jövőre vonatkozóan a környezeti nevelés biztosítása, amely egy környezetileg tudatos társadalom felneveléséhez járul hozzá, ahol a polgárok közvetlen kapcsolatot és felelősséget éreznek nem csak szűk körben vett lakókörnyezetük, hazájuk, hanem annak a bolygónak a sorsa iránt is amelyen élnek. Történetileg a közösségi érdekérvényesítés egyik igen szép példája volt Bős-Nagymaros vízlépcső kapcsán a 80-as években fellobbant viták, társadalmi tiltakozások, melyekben az akkor még újszerű környezeti érdekek meghatározó szerepet játszottak.

Amikor arról beszélünk, hogy miként valósul meg Magyarországon a környezetvédelmi jellegű ügyekben való társadalmi részvétel, akkor a környezetvédelmi törvény rendelkezéseiből kell kiindulnunk. A törvény a legteljesebb áttekintést *Az állampolgárok részvétele a környezetvédelemben* című VIII. fejezeten belül nyújtja. A társadalmi részvétel biztosításának legfontosabb elemei között említhető a közigazgatási döntéshozatalban, ellenőrzésben, jogérvényesítésben való részvétel, */speciális területe a környezeti hatásvizsgálat különböző szakaszaiban a közösségi képviselő/* ehhez kapcsolódóan a jogorvoslathoz való jog és a perlési jogok, valamint a jogalkotásban való részvétel joga. Mindezen jogosultságok alapvető mozgatórugója az információhoz való jogosultság érvényesítése, mely a környezet állapotával kapcsolatos ügyekben a legfontosabb feltétel bármilyen eljárás kezdeményezéséhez.

Külön említést érdemel a magyar szabályozás azon sajátossága, mely szerint a fent említett jogosultságok *kizárólagos és hatékony érvényesítője* az állampolgárok által környezeti érdekeik védelmére, képviselésére létrehozott környezetvédelmi egyesületeket illeti meg. Jelenleg hazánkban az állampolgárok egyedüli, önállóan is gyakorolható a környezetvédelmi törvényben rögzített jogosultsága, hogy környezetveszélyeztetés, környezetkárosítás vagy környezetszennyezés bekövetkezésekor az érintett környezethasználóknak vagy a hatóságnak a figyelmét a fenti körülményekre felhívják. Az állampolgárok eljárás indítási joga azonban továbbra is fenn áll polgári jogi, büntetőjogi ügyekben, amelyek azonban az igényérvényesítés szempontjából egy más területre tartoznak. Ha jól megnézzük, akkor megállapíthatjuk, hogy mindez nem sok, azonban a további szabályozást alaposan megvizsgálva kiderül, hogy az igény érvényesítésére képes alanyi kör szűkítése mellett, – amely a környezetvédő egyesületekre helyezi a hangsúlyt – mégis hatékonyan működtethető részvételi jogosultságok jellemzik a magyar környezetjogi szabályozást.

Az általános eljárás kezdeményezés jogát, mind az állampolgárok, mind a környezetvédelmi egyesületek gyakorolhatják azzal a további lényeges eltéréssel, hogy a

környezetvédelmi szervezetek nem csupán az illetékes *figyelmének* a felhívására jogosultak, hanem az állami szervektől, helyi önkormányzatoktól intézkedés megtételét is kérhetik. Az intézkedés kérése jogának a biztosítása arra utal, hogy a jogalkotói szándék a szervezetek esetében nagyobb szakmai hozzáértést feltételezett és az eljárás kezdeményezésének súlyát is inkább ide helyezte.

Most érdemes röviden sorba venni a hatékony társadalmi érdekérvényesítés törvényi feltételeit. Az információhoz való jogosultság, mint a közösségi érdekek képviselésének egyik legfontosabb feltétele magában foglalja az aktív információs jogosultságot, mint az információhoz való hozzájárulás biztosítását, valamint a passzív jogosultságot, azaz az információ kérésének jogosultságát. Magyarországon a környezetvédelmi törvény rendelkezése alapján a környezet állapotára, igénybevételére, használatára vonatkozó – állami költségvetésből fedezett vizsgálatok révén megszerzett – adatok közérdekű adatoknak minősülnek és az adatvédelmi törvényben meghatározott kivételektől eltekintve szabadon hozzáférhetőek.⁵ Az információhoz való jog ilyen széles körű biztosítása a környezetvédelem területén, álláspontunk szerint nagyon komoly lehetőségeket biztosít az érdekvédő szervezetek számára, mely lehetőséget még jobban ki kellene használni. Azonban sajnos erre vonatkozóan kevés gyakorlati példát lehet látni, holott a tudatos közösségi fellépés irányítottságát nagymértékben segítik a megbízható adatok. Külön meg kell említeni a környezet állapotára vonatkozó adatok megszerzésének más törvényileg szabályozott forrásait is.

Országos szinten a környezetvédelmi miniszter feladata, hogy évente a környezet állapotának alakulásáról jelentést terjesszen a Kormány elé. A lakóhelyi környezet állapotának alakulásáról, szükség szerint, de legalább évente a települési önkormányzat köteles tájékoztatni a lakosságot. Mint látható települési szinten a közvetlen lakókörnyezet vonatkozásában a lehetőségek a tájékozódásra még nyitottabbak, amely körülmény szándékoltan kívánja erősíteni a környezet védelme érdekében történő fellépések bátorítását.

A társadalmi érdekképviselő feltételül szolgáló információhoz való jog érvényesítése előtt, csupán egyetlen jogi korlát létezik, mely mások személyiségi jogainak, valamint az állami, szolgálati, bizonyos esetekben – nem teljesen egyértelműen – az üzleti titkoknak a tiszteletben tartására vonatkozik. Európai Unió csatlakozásunk közelsége miatt röviden meg kell említeni a 90/313. számú irányelvet, mely az Európai Unióban a környezeti adatokhoz való hozzáférést szabályozza.⁶ Elmondható, hogy az irányelv rendkívül tágan kezeli a környezetre vonatkozó adatok – teljes és rész információ – fogalmát, és a hozzáférésre jogosultakat igen széles körben határozza meg, valamint kizárólag néhány külön meghatározott (számszerűleg 12) esetben teszi lehetővé a kérelmek elutasítását. Az Unió továbbá megköveteli, hogy a tagállamok az információt szolgáltatók körét kiterjesszék mindazon szervezetekre, amelyek közfeladatot látnak el és a közigazgatási szervek felügyelete alatt működnek, ezáltal még szélesebbé téve az adatszolgáltatók amúgy is tág körét. Az irányelv a tagállamokra hárította továbbá azt a kötelezettséget is, amely szerint gondoskodni kötelesek az irányelvben rögzített feltételek szerint arról, hogy az állami hatóságok, illetve a hatóságok által ellenőrzött szervek és gazdálkodó szervezetek a birtokukban lévő környezeti információhoz való hozzáférést biztosítsák.

A jogalkotásban való társadalmi részvétel kizárólagosan a környezetvédelmi egyesületek számára adott, mely jogosultságot a környezettel kapcsolatos állami és önkormányzati jogszabályok véleményezése tekintetében gyakorolhat. A véleménynek azonban nincs a jogalkotóra vonatkozó kötelező ereje, ebből eredően ezt a jogintézményt inkább tekinthetjük az előzetes tájékoztatás intézményének, mint a jogalkotói elképzeléseket

hatékonyan alakító eszköznek. A részvétel feltétele, hogy az egyesület előzetes bejelentse szándékát a jogszabály előkészítését végző minisztériumnál, vagy települési önkormányzatnál.

A környezetvédelmi szervezeteket megilleti a közreműködés joga a működési és tevékenységi területüket érintő területfejlesztési, területrendezési tervek és környezetvédelmi programok kidolgozásában. A környezetvédelmi érdekek képviselőjére létrehozott egyesületeket és más politikai pártok nem minősülő társadalmi szervezeteket a környezetvédelmi törvény a környezetvédelmi államigazgatási eljárásokban ügyféli jogállással ruházza fel, amennyiben azok az adott *környezeti ügy* hatásterületén működnek. Az ügyféli jogállás biztosítás elvben számtalan környezeti jellegű ügyben való fellépést és természetesen környezeti jellegű igényérvényesítést tenne lehetővé a környezetvédelmi szervezetek számára.

A megállapítással azonban ellentétes a jelenleg érvényesülő bírói gyakorlat, mely a haladó idők környezeti szempontokat következetesen érvényesítő felfogásával dacolva az ügyféli jogállás szűkített értelmezését fogadja el. A bírói joggyakorlat az államigazgatási eljárás által lefedett ügyféli jogállást csak a környezetvédelmi hatásvizsgálatok és környezetvédelmi felülvizsgálatok körében ismeri el. Álláspontunk szerint a hazánkban érvényesülő gyakorlat rendkívül kedvezőtlen és maradi a környezetvédelmi érdekérvényesítés területén, amelyet napjainkban világszerte azon törekvések jellemeznek, melyek az érdekérvényesítők alanyi és az érdekérvényesítés tárgyi körének a kitágítását próbálják elérni. Remélni lehet, hogy hamarosan - hazánk Uniós csatlakozását követően – ez a gyakorlat meg fog változni.

A szűkkörűen értelmezett ügyféli jogállás az utóbbi időkben arra kényszerítette az érdekképviselői szervezeteket, hogy más módon lépjenek fel és keressenek megoldást olyan esetekben, amikor ügyféli jogállásuk egyébként vitatható lett volna. A megoldás számtalan esetben az ügyészség igénybevitelére irányult, mely törvényességi felügyeleti jogkörében eljárva vizsgálta a bejelentett ügyeket.

Az általános ügyféli felhatalmazástól eltérően léteznek ún. *sajátos eljárások*, ahol a közösségi érdekérvényesítés más keretek között valósulhat meg. Ilyennek tekinthetjük a közmeghallgatás intézményét a környezeti hatásvizsgálat folyamatában, vagy a felülvizsgálat és teljesítményértékelés meghatározott esetében.

A nyilvánosság bevonására és egyben a közösségi érdekek érvényesítésére először az előzetes vizsgálati szakaszban kerülhet sor, ahol a telepítés helye szerint érintett önkormányzatoknál a közhírré tett kérelemre, előzetes tanulmányra lehet észrevételt tenni. Az észrevételt a közhírré tételt követő 30 napig jutathatja el lényegében bárki a felügyelőséghez vagy a jegyzőhöz. A részletes vizsgálati szakaszban el kell készíteni a tanulmány egy, a nyilvánosság számára közérthető összefoglalóját, így teremtve lehetőséget minden érdekelt bevonásához. Az összefoglaló elkészítése feltétele a közmeghallgatás eredményes lefolytatásának. A részletes hatástanulmány benyújtását követően a felügyelőség köteles ún. *nyilvános tárgyalást, közmeghallgatást* tartani, kivéve, ha a tevékenység katonai titokvédelem hatálya alá tartozik. Természetesen a közmeghallgatásról a törvény által meghatározott érintetteket tájékoztatni kell, és ezek között megtalálhatóak a környezeti érdekek védelmére alakult és részvételi szándékukat korábban jelző, valamint ügyféli jogállásukat igazoló egyesületek és más társadalmi szervezetek. Az ügyféli jogállás bizonyításának feltétele az érintett szervezetek alapszabályának és a jogerős bírósági bejegyző határozatnak a bemutatása. Fontos, hogy kétség esetén a részvételi szándékát bejelentett szervezetek ügyféli jogállását vélelmezni kell, ezáltal is erősítve a részvétel biztosítását és véleménynyilvánítás kifejezésének fontosságát, prioritását. A tájékoztatásra a közmeghallgatásra vonatkozó adatoknak egy a

hatásterület szerinti helyi vagy országos napilapban, valamint érintett önkormányzatoknál történő közterületi közzétételével kerül sor.

Az észrevételek megtételére két lehetőség is kínálkozik. Az egyik lehetőség szerint bárki tehet észrevételt a közmeghallgatás időpontjáig. A másik lehetőség, ha az észrevételt magán a közmeghallgatáson terjesztik elő a meghívottak, vagy a lakosság. Az persze egy teljesen más kérdés, hogy a közmeghallgatás eredménye kapcsán a közösségi észrevételeket mennyiben és milyen súllyal veszik figyelembe a döntéshozók, azonban az észrevételeket további megvizsgálás és válaszadás céljából a kérelmezőhöz is megküldi az eljáró hatóság. Tényként elmondhatjuk, hogy a hatóság az észrevételeket köteles megvizsgálni, másrészt pedig maguk a meghallgatás résztvevői is jogosultak akár bírósághoz fordulni, amennyiben lényegesnek nevezhető eljárási hibákat, főleg a fent említett feltételekben mutatkozó hiányosságokat észlelnek. A jogorvoslati lehetőség érvényesítésének legfontosabb biztosítója, hogy magát a közmeghallgatást követően hozott döntést nyilvánosságra kell hozni, és az érintettekkel közölni kell.

A közmeghallgatás intézményének a hatékonysága a gyakorlatban nagymértékben függ attól, hogy az érintettek mennyiben mutatnak érdeklődést a hatásvizsgálat köteles tevékenységgel kapcsolatban. Sajnos elő szokott fordulni még manapság is, hogy az érdeklődés rendkívül csekély és nagyon kevesen vesznek részt a közmeghallgatásokon.

Bizonyos vélemények szerint a közmeghallgatás intézménye alapvetően a laikus ellenőrzést biztosítja egy olyan, tisztán szakmai kérdés eldöntésének vonatkozásában, amelyben az igazán szakavatott felek a kérelmező és az államigazgatási szervek, valamint szakembereik.⁷ Mi ezzel a véleménnyel nem értünk egyet, mert ugyan tény, hogy a legtöbb érintett nem rendelkezik kellő szakmai alapismeretekkel és felkészültséggel, azonban a környezetvédelmi szervezetek rendelkezhetnek és rendelkeznek megfelelő szakemberekkel, akik konstruktívan járulhatnak hozzá egy a lakosság érdekeit szolgáló döntés meghozatalához. Ennek persze feltétele, hogy hatásterületi érintettségük fennálljon és eljárási, fellépési szándékuk is meglegyen. Jó elmondani, hogy Magyarországon már léteznek ilyen szervezetek, azonban az eljárásukhoz, fellépésükhöz szükséges közmeghallgatásokról való tudomásszerzésük sok esetben a fentebb említettek szerint korlátozott. A lakoságnak és a közvetlen érintetteknek éppen ezért nem szabad közömbösnek lenniük, és ezért fontos, hogy az észrevételek szakmai megalapozottsága érdekében felkeressék azokat a környezetvédelmi szervezeteket, amelyek a tudományos háttér biztosításával hozzájárulhatnak olyan közös észrevételek kidolgozásához, amelyek nagymértékben segíthetik elő az alapvetően lakossági érdekeket képviselő konstruktív hatósági döntések meghozatalát. Ezáltal a közmeghallgatás intézménye egyfajta együttdöntési eljárásá alakulhatna át, lényegesen túllépve az eredeti jogalkotói szándékon.

Speciális területként lehet megemlíteni a hulladékgazdálkodást, melynek ismertetése azért is időszerű, mert az elmúlt években került sor részletes törvényi szabályozására. A hulladékgazdálkodásról szóló 2000. évi XLIII. törvény külön szabályozza az állampolgári részvétel eseteit, amely alapján a hulladékgazdálkodással kapcsolatos települési önkormányzati döntés előtt a lakosság álláspontjának a megismerése érdekében szintén közmeghallgatás tartását teszi lehetővé. Kívánatos lenne, ha az önkormányzatok többsége élne ezzel a lehetőséggel és döntéseik megalapozottságának növelése érdekében, kikérnék a lakosság véleményét. A törvény által meghatározott bizonyos esetekben kötelezően kell közmeghallgatást tartani, így a hulladék ártalmatlanítását szolgáló telephely létesítése, valamint települési hulladékok egymástól fajtánként elkülönített gyűjtését elrendelő döntés meghozatala

előtt. A közmeghallgatásokon az érdekvédelmi szervezetek hozzáértő szakembereik révén álláspontunk szerint komoly munkát tudnának kifejtetni mind az önkormányzatok, mind a lakosság meggyőzése révén annak érdekében, hogy minél korszerűbb hulladékgazdálkodási döntések meghozatalára kerüljön sor. Hasznos lenne, ha környezetvédelmi szervezetek ebben az időszaki kérdésben országos szinten felvállalnák a közreműködést és a szakmai alapok biztosítását a lakosság oldalán, leginkább azért, hogy a hulladékgazdálkodás speciális kérdései tekintetében – *mint szelektív gyűjtés, hulladékból származó energiahasznosítás, stb.* – hosszú távon gondolkodva ne a gyengébbik fél kerüljön hátrányos helyzetbe. Másrészt pedig elérhetnék, szintén a közösség környezeti érdekeinek védelme érdekében, hogy élve a hulladékgazdálkodási törvény illetve a környezetvédelmi törvény vonatkozó rendelkezései adta lehetőséggel az önkormányzati döntést megjelenítő rendeletekben, a más jogszabályokban előírtaknál szigorúbb hulladékgazdálkodási vagy nagyobb mértékben korlátozó környezetvédelmi előírások kerüljenek meghatározásra.

Az államigazgatási eljárásokban érvényesülő korlátozott terjedelmű ügyféli jogállás ellentéte a környezetvédelmi szervezetek azon jogosultsága, hogy környezetveszélyeztetés, környezetszennyezés vagy környezetkárosítás esetén jogosultak korlátozás nélkül a környezethasználó ellen pert indítani.

A környezet védelme érdekében biztosított perlés joga a közösségi érdekérvényesítés leghatékonyabb eszköze. A környezetvédelmi törvény kétfajta lehetőséget említ az egyik szerint a környezethasználó ellen indított perben az ügyfél (környezetvédelmi szervezet) kérheti a bíróságot, hogy tiltsa el a környezethasználót a jogsértő magatartásától, a másik, hogy a bíróság kötelezze a környezethasználót a kár megelőzéshez szükséges intézkedések megtételére. Álláspontunk szerint a perlési jogosultság biztosítása lehetőséget ad arra is, hogy például az állami szervek – hatóságok, ügyészség – által indított perekbe a szervezetek bekapcsolódhassanak, mint további beavatkozók, és az állami fellépést az eljáró bíróság előtt a környezet védelme érdekében erősíthessék, valamint a megszülető egyezségeket a közösségi érdekek szempontjából ellenőrizhessék. Indokolt lenne a környezetvédelmi szervezetek ilyen irányú tevékenységének kiterjesztése, elsősorban azért, hogy ne érezzék azt egy perbeli egyezés elfogadását követően, hogy úgymond a fejük felett kötött meg a megállapodás, amelyből kimaradtak. Hasznos lenne, ha ilyen esetekben az eljáró hatóságokat értesítési kötelezettség terhelné a környezetvédelmi szervezetek felé.

Mindezen jogosultságok azonban nem biztosítanak ellenőrzési lehetőséget a szennyező és a hatóság között megkötött alapvetően magánjogi jellegű szerződések tekintetében. Tapasztalatból állítjuk, hogy sajnos a környezetvédelmi szervezetek legkevésbé a perlési jogosítványaikkal vannak tisztában, holott az államigazgatási eljárásból – a szűk körű ügyféli jogosultság miatti – történő kirekesztettségük következtében, ezen a területen komoly sikereket érhetnének el a környezethasználó tevékenységének környezetveszélyeztetésére, szennyezésére vagy környezetkárosítására hivatkozva. Hasznos lenne, ha a szervezetek élnének perlési jogukkal, kihasználva a költségmentesség lehetőségeit és gyakorolva jogosítványukat, mert így megélnék a bírói út igénybevétele a környezeti érdekérvényesítés, és jobb eredményeket lehetne elérni régóta nem vizsgált és belenyugvással kezelt helyi vagy regionális környezeti ügyekben. A nehézségek egyedül a bizonyításban jelentkehetnek, mivel például a környezetveszélyeztetés fogalma további mérlegelést kíván meg a jogalkalmazóktól és az eljárásokban mindenféleképpen szakértői jelenlétet igényel. Elvárható lenne egy az állampolgári részvételre még fogékonyabb bírósági rendszer kialakítása is, mivel ez kellő önbizalmat adhatna az egyébként is igen „bátortalan” érdekérvényesítők számára.⁸ Érdemes lenne hosszú távon elgondolkodni azon, hogy tárgyi költségmentességet kellene biztosítani

mindazon perekben, ahol a környezetvédelmi szervezetek környezetveszélyeztetés, környezetszennyezés vagy környezetkárosítás esetén a környezet védelme érdekében igényt érvényesítenek. Biztos, hogy a tárgyi költségmentesség engedélyezése nagy lökést adhatna az aktív környezetvédelmi célú bírósági fellépéseknek és az ilyen módon növekedő társadalmi kontrol lehetősége még körültekintőbb és a környezeti érdekeket mindinkább figyelembevevő, környezethasználatokat eredményezne, amely mindannyiunk érdekét szolgálná.

Mint látható a fellépés lehetősége biztosított és mindazon, a környezet védelme érdekében elkötelezett szervezetnek teret nyújt, amelyek képesek a nagy célok érdekében nagy erőfeszítések megtételére is.

Összegzésképpen elmondhatjuk, hogy Magyarországon a hatékony állampolgári érdekérvényesítés lehetőségei széles körben adottak, és az érdekérvényesítés nem lehetne sikeres a környezetvédelemmel, környezetjoggal kapcsolatban álló más intézmények támogatása nélkül. Lényegében a szabályozás olyan lehetőségeket teremtett az érdekérvényesítők számára, amelyek kellő ösztönző erőt nyújtanak a környezet védelme érdekében történő fellépésekhez.

Az indonéz szigettenger népeinek küzdelme saját környezetük védelme érdekében

Dél – Kelet Ázsia egyes államainak népei már számtalan évszázad óta élénken foglalkoznak a természeti kincsek kiaknázása - így különösen a halászat, a fakitermelés, a vadászat, a növényi anyagok / gyógynövények, rattán, kaucsuk, stb. / begyűjtése és felhasználása és a bányászat - révén a környezettükkel kapcsolatos kérdésekkel. Az ősi indonéz és maláj tradicionális szokásjog, az *adat* pontosan szabályozta a tulajdonviszonyok mellett a tulajdonosnak a környezet esetleges károsításával kapcsolatos felelősségi kérdéseit is. Ezek természetesen sokszor vallási normaszegésként realizálódtak, és így – utalva a környezet és a természetfeletti / vagy éppen egyfajta animista jellegű, természet-azonos / világ elválaszthatatlanságára. Például, ha egy halászó *balinéz* közösség tagja aránytalanul sok halat fogott ki a tengerből abban az időszakban, amikor a nagyobb halraj – vonulások már véget értek a sziget partjainál, kötelees volt a következő napokban a tenger isteneinek és démonjainak állandó, meditálással egybekötött szolgálatára állni azok egy, a közösség által kijelölt szentélyében, és ez idő alatt a halászközösség egy tagja sem mehetett el halászni.⁹

A terület kolonizációs korában a különböző – portugál, spanyol,¹⁰ de különösen a brit és a holland – gyarmatosítók sajnos mindent megtettek, hogy a benmszülött közösségek és a környezetük viszonyát gyökeresen felforgassák. Az erőltetett ültetvényezés, az erdőirtás és az ásványkincsek kíméletlen kiaknázásának gyakorlata sajnos a XX. század második felére függetlenné vált, fejlődő államok szomorú – és nem egyszer felelőtlenül folytatott – öröksége lett. A múlt század hetvenes éveinek végére a térség, az „újonnan iparosított államok”, a „másodvonalbeli kistigrisek” energiafelhasználása pedig már jelentősen túlszárnyalta a környezetileg optimális mértéket. 1980 és 1995 között az ázsiai gazdasági fejlődés messze a legkimagaslóbb volt a világon. Az az éles kontraszt, amely a hirtelen és kimagaslóan fejlődő gazdasági növekedés – amelyben az energiafelhasználás központi szerepet játszott - és az ezzel párhuzamos környezeti pusztítás között feszül, elszomorító események forrásává vált.

1997 őszén az Indonéziában tomboló erdőtüzek hatalmas szmogkatasztrófát okoztak egész Dél – Kelet Ázsiában. ¹¹Az *Economy and Environment Program for South-East Asia (EEPSEA)* és a *World Wide Fund for Nature (WWF)* együttes becslése szerint ezek az erdőtüzek

körülbelül 4,4 milliárd USD kárt okoztak összesen.¹² Ebből 272 millió dollárra tehető az a kár, amelyet a tüzek az egész földkerekségnek okoztak azzal, hogy a tűzben kifejlődött szén-dioxid hozzájárul a globális felmelegedéshez; 1,4 milliárdnyi kárt okozott a sűrű füst Indonéziában, Szingapúrban, Malajziában, Bruneiben, a Fülöp – szigeteken valamint Ausztrália északi részén (főleg a közlekedésben)¹³; a többi kár közvetlenül Indonéziát sújtja. Az így számított anyagi kárhoz még hozzáadódik az emberéletben, valamint az egészségkárosodásban - esetleg csak hosszabb távon jelentkezően is - okozott kár.

Az így kárba ment összeg állítólag bőven elég lett volna arra, hogy belőle – a vezetékes vizet és a szennyvízelvezetést is beleértve megteremtsék az alapvetően szükséges higiéniai feltételeket Indonézia 120 millióra tehető legszegényebb falusi lakossága számára. (Az ország összlakossága egyébként 220 millió, ebből is jól látszik az urbanizáció mértéke, és elképzelhető az ezzel járó környezet gazdálkodás eltorzultsága.)

A vizsgálat szerint nem következett volna be a hatalmas katasztrófa emberi mulasztások egész sorozata nélkül, ugyanis a trópusi esőerdő még a száraz évszakban is nehezen gyullad meg. A mulasztások közé tartozik, hogy egymillió hektár tőzegredőt lecsapoltak és rizsföldé alakítottak. A lecsapolt erdő helyén keletkeztek a legnehezebben oltható tüzek, amelyek füstje ráadásul kénsavat is tartalmazott. Ezenkívül a sokszor tisztázatlan tulajdonviszonyok arra késztetik a lakosságot, hogy égetéses erdőirtással szerezzenek érvényt követeléseiknek, ugyanakkor a helytelen árpolitika nagyon alacsonyan tartja a fűrészmalomokba szállított faanyag árát, így az emberek nem érdekeltek abban, hogy égetés helyett inkább kitermeljék a fát. A fakitermelő cégeknek pedig csak rövid időre adják bérbe az egyes területeket, ami rablógazdálkodásra ösztönzi azokat. (A tüzek nyolcvan százalékát az az égetés okozta, amellyel olajpálma – és nemesfa-ültetvények létesítéséhez csináltak helyet.)

Ez a környezeti katasztrófa - és közvetetten számos előző, a tenger-, víz -, illetve talajszennyezéssel kapcsolatos gyakorlat - azt eredményezte, hogy az indonéz jogalkotók, felismerve a helyzet rendezésének szükségességét (és persze nem kevés nemzetközi nyomás hatására) elfogadták az igen modern rendelkezéseket tartalmazó, a környezet védelméről szóló 1997. évi 23. törvényt, amely a környezetvédelmi alapelvekről szóló 1982. évi 4 törvény módosítása.

Az indonéz állami környezetvédelem kezdete a hetvenes évek közepére datálható. Az 1984.-es törvény, valamint egy országos hatáskörű, Környezetvédelmi Minisztérium elnevezésű, ám valójában nem klasszikus minisztériumként működő szerv felállítása elsősorban 1972. évi *stockholmi környezetvédelmi ENSZ konferencián* való indonéz részvétel gyümölcseként tekinthető. Az állam elkötelezettsége azonban – az indokolatlanul végrehajtott, gazdaságtalan kitermelések engedélyezése, a korrupcióval mélyen átitatott államigazgatás, az autoriter jellegű kormányzati politizálás miatt - sajnos sokáig hiteltelennek bizonyult. 1990.-ben a kormány felállított egy, közvetlenül az elnöknek felelős *Környezetvédelmi Hatáskezelési Ügynökséget (Badan Pengendalian Dampak Lingkungan)* is, de sok fontos eredmény mellett mégis megállapítható, hogy a *Suharto - éra* nem kedvezett a hatékony környezetvédelemnek.

Az 1999 nyarán megtartott első, szabad indonéz választások eredményeként az újonnan megválasztott jogalkotók két, a környezetvédelmi érdekérvényesítés szempontjából igen jelentős aktust tettek: az indonéz Alkotmány második, 2000.-ben elfogadott kiegészítésébe beemelték az emberi jogokról szóló fejezetet, és így a környezetvédelemmel kapcsolatos alapjogok végre alkotmányi szintre emelkedhettek, valamint a helyi önkormányzati rendszer

létrehozásával a környezetvédelmi igazgatás nagy részét ténylegesen átadták az erre leginkább jogosultak, a helyi lakosság kezébe.

A környezetvédelmi érdekérvényesítés jogi alapjai

A közösségi érdekérvényesítés fontossága is jelentős történelmi gyökerekkel rendelkezik az országban. A közösségek az adaton keresztül ezt is régóta szabályozzák. Az adat tradicionális döntéshozatali modelljét erősen befolyásolták az iszlám által közvetített demokratikus gyakorlatok, melyek a közösségi létre, mint elsődleges alapra tekintettek. A vallási élet során bemutatott közös imák szervezett, azonos hit-kinyilvánítása mellett nem lehettek a világi életben ugyanezen közösség képviselőinek különböző érdekeik. A közös felelősségvállalás, a közteherviselés ősi megfogalmazódása a „*gotong royong*”. E szerint a probléma felmerülésével egyidejűleg indukálja a közösségi döntés meghozatalát. A közösség / a falvak nemzetségfői és a vének / tanácskozást - „*musyawarah*” – tart, és amennyiben szükségét látja kikéri a jós, a „*dukun*” véleményét is. Ezután, ötvözve az égi és a földi érdekeket, meghozza a döntést. A konszenzus olyan formában született az egyes esetekben, hogy a közös tanácskozáson egységes döntést hoztak, amelyet aztán közösen érvényesítettek, és amely kiterjedt az egész falura. E konszenzusoknak általános jóakaraton és kölcsönös segítségnyújtáson kellett alapulniuk, hiszen ezek keretében értelmezték a családi közösséget is. Olyan konszenzusok jöhettek csak létre, és születhetnek meg ma is, melyeket áthat az elmélyült felelősségtudat, és az Isteni gondviselésbe vetett hit. Ez a konszenzus az un. „*mufakat*”.¹⁴

Az indonéz Alkotmány második kiegészítése maradéktalanul garantálja a környezetvédelmi döntésekben való közösségi részvételt. Ez esetben a *musyawarah* már nem a vének és a törzs vezetői között, hanem az állam és polgárainak képviselői között folyik. Ezen alaptörvényi garancia mellett egyéb törvény felett álló jogforrások is megerősítik a közösségi részvétel lehetőségét.¹⁵

Az 1982-es törvény, valamint az azt végrehajtó 1986-os kormányrendelet még az alkotmányos jogok kidolgozása előtt rögzítette a közösségi részvétel jogát. A törvény 6.§-ának (1) bekezdése kimondja: „Mindenkinek jogában áll és kötelessége részt venni az élő környezet kezelésében.” A 19. § pedig megemlíti a társadalmi szervezetek részvételének lehetőségét a döntéshozatalban.

A környezet védelméről szóló új szabályozás, a 1997. évi 23. törvény továbbviszi az 1982-ben megkezdett gondolatmenetet. A törvény 4. szakaszában meghatározott célok szerint maga a szabályozás hivatott a környezetvédelem funkcióinak védettségét megadni; továbbá az emberek és a környezet közötti harmónia megőrzésére; a természeti értékek kiaknázásának felügyeletére; valamint az Indonéz Köztársaság védelmére az annak határain kívül elkövetett környezetszennyezés károsodásától. A szakasz az „indonéz személyt” pedig mint „környezeti lényt” határozza meg.

Nos, ezeknek a környezeti lényeknek a törvény 5. §-a szerint joguk van a jó és egészséges környezethez, a környezeti információkhoz és a környezetvédelemben – a jogszabályok által biztosított lehetőségek keretein belül – való aktív részvételhez is. 1997-től a környezetvédelmi politika és a törvény alapján megindult végrehajtási jellegű jogalkotás széles teret nyújtott a közösségi érdekérvényesítés előtt. Ennek kiteljesedése azonban csak a nagy ipari – fakitermelő, halászati, bányászati – konszernek bukásával következhetett be. A bukások okai elsősorban az ugyancsak innen datálható nagy ázsiai pénzügyi válságban és az ezt követő gazdaságpolitikai változásokban gyökereztek.

A társadalmi érdekérvényesítés kialakulása Indonéziában

Az érdekérvényesítés csatornáit a társadalmi szervezetekről szóló 1985. évi 8. törvény rendelkezései alapján a civil szervezetek jelentik.¹⁶ A környezetvédelmi civil szervezetek kialakulása Indonéziában elsősorban egy kitűnő szakember, *Emil Salim* tevékenységéhez fűződik. Salim 1978 és 1993 között volt környezetvédelmi miniszter, és noha nemegyszer élesen bírálta saját kormányának gazdasági és ipari politikáját, minisztériumának viszonylag kevés hatásköre miatt más csatornákat is igénybe kellett vennie, hogy komoly eredményeket érhessen el a fenntartható fejlődés kialakítása érdekében. Az ő bábáskodása mellett alakult meg az *Indonéz Környezetvédelmi Fórum (Wahana Lingkungan Hidup Indonesia – WALHI)*, amely számos környezetvédelmi profilú társadalmi szervezetet egyesít. Eredetileg a *Kelompok Sepulu (Tízek Társasága)* nevű szervezet meghívására hetvenkilenc további szervezett csatlakozott a WALHI-hoz, ám a Fórumnak jelenleg már több, mint háromszázharminc tagja van. Összességében pedig körülbelül hatszáz környezetvédelemmel foglalkozó szervezetet tartanak nyilván Indonéziában.

A WALHI volt az első szervezet, amely környezetvédelmi érdekekre hivatkozva indított bírósági eljárást Indonéziában. A rost és papír-előállításban érdekelt, egyébként igen nagy kormányzati befolyással bíró „faipari – báró”, Suharto elnök egykori minisztere és golfpartnere, a jelenleg előzetes fogságban lévő „Bob” Hassan cége, az egyes szumátrai szennyeződésekért felelős *PT Inti Indorayon Utama Kft.* ugyan megnyerte a pert, de ez semmiképp sem törte le a WALHI aktivistáit.¹⁷ A következő két perben ismét a közösségi érdekeket képviselve olyan alapokat teremtettek, amelyek azóta is sikeres példái a környezetvédelmi érdekérvényesítés módjának.¹⁸ Mindazonáltal 1988 és 1994 között csak huszonnégy ilyen jellegű eljárás indulhatott, és ezek közül egy sem járt sikerrel. A környezetvédelmi szervezeteket komoly támadások érték: fejlődésellenesnek, sőt, kommunistának igyekeztek nemegyszer beállítani őket.¹⁹

De a rendszer hamarosan sikereket is fel tudott mutatni: 1989 elején, néhány hónappal az után, hogy elvesztették az Indorayon elleni pert, a WAHLI és az Indonéz Erdőmegőrzési Munkacsoport (SKEPHI) hatásos nemzetközi kampányával megakadályozta, hogy az amerikai Scott Paper cég Irián tartományban egy hatszázötvennégy-millió US dolláros beruházás keretében megkezdje az esőerdő irtását rostkitermelés és eukaliptusz – ültetvények telepítése céljából. Ez kb. tizenötezer bennszülött életfeltételeit veszélyeztette volna.²⁰

Az indonéz környezetvédők és nemzetközi segítők hamarosan arra kényszerítették a Suharto kormányt, hogy komolyan vegye a lakosság érdekeit. Maga a kormány is elkezdett különböző környezetvédelmi jellegű, hatásvizsgálatokkal megbízott szervezeteket alapítani. Ilyen például a Környezet – használati és Információs Központ (PIPLI).

Az érdekérvényesítés lehetőségei a kortárs Indonéziában

Ámbár az érdekérvényesítés elsődleges csatornája – akárcsak nálunk – Indonéziában is a társadalmi szervezet, maguk a környezetkárosodás szenvedő alanyai, a bennszülött, vagy helyi lakossági közösségek érdekeltek elsősorban abban, hogy a környezetvédelemmel kapcsolatos problémáikat mielőbb rendezzék. Az adat által szabályozott jogok és kötelezettségek elismertetésére jelenleg nyitva áll az út: de még sok fejlődésre lesz szükség

ahhoz, hogy a bíróságok előtt minden ilyen jellegű ügy tényleg meg is jelenhessen. A bírósági út mellett Indonéziában léteznek úgynevezett „alternatív problémamegoldó fórumok” is, amelyek elsősorban a musyawarah intézményén keresztül funkcionálnak. Ezek a környezetvédelmi érvek és ellenérvek - felmérések szerint – jobban megállják a helyüket, így többször veszik igénybe őket, mint a rendes bírósági eljárást. / Erre a 1997. évi 23. törvény 30. § -a lehetőséget biztosít./²¹

A közösségek bátorítására, képzésére 1998 óta számos szervezet nagy hangsúlyt fektetett. A KEMALA, az USAID Indonézia természeti kincseinek kezelésére létrehívott programjának letéteményese, számos ilyen jellegű programot hívott már életre, és jelenleg is működnek ilyen programok.²²

A közösségek a társadalmi szervezeteken keresztül aktívabban részt vehetnek a jogszabály – előkészítésben, mint eddig. Természetesen az újonnan alkotott jogszabályoknál – hasonlóan hazánkhoz – megtalálható az a szomorú tényező, hogy a környezeti probléma, amely a szabályozást indukálta, azonnali megoldást követelt, ezzel pedig jelentősen lerövidül a jogszabály-előkészítés céljából rendelkezésre álló idő. Ez pedig azt eredményezi, hogy rendszerint félmegoldások születnek, és a jogszabályt annak kiadását követően, rövid időn belül módosítani kell. Ez pedig a közösség bizonytalanságát, a reformfolyamatok létjogosultságába vetett hitének megingását vonhatja maga után.

Összességében elmondható, hogy a környezetvédelmi társadalmi érdekérvényesítés Indonéziában még gyermekcipőben jár, de – okulva a magyar példa sikerein és buktatóin – még sok esély van a tökéletesítő mechanizmusok kiépítésére annak teljes kiforrásáig.

¹ Sólyom László, Környezetvédelem és polgári jog, Budapest, Akadémiai Kiadó, 1980

² Bándi Gyula, Környezetjog, Budapest, Osiris Kiadó, 2000

³³ 1995. évi LIII. törvény a környezet védelmének általános szabályairól

⁴ 2001. évi LXXXI. törvény a környezeti ügyekben az információhoz való hozzáférésről, a nyilvánosságnak a döntéshozatalban való részvételéről, és az igazságszolgáltatáshoz való jog biztosításáról szóló Aarhusban, 1998. június 25-én elfogadott egyezmény megerősítéséről.

⁵ 1992. évi LXIII. törvény a személyes adatok védelméről és a közérdekű adatok nyilvánosságáról

⁶ Környezetvédelmi Kiskönyvtár 8., Az Európai Unió környezetvédelmi szabályozása, Budapest, Közigazgatási és Jogi Könyvkiadó, 1999

⁷ Környezetvédelmi Kiskönyvtár 10., Környezetvédelmi jogesetek és szakértői tevékenység, Budapest, KJK-KERSZÖV Jogi és Üzleti Kiadó Kft., 2001

⁸ Roberts E. Dollins J., Az állampolgárok szerepe a környezetvédelem megvalósításában, A környezetjog mint a hatékony környezetvédelem eszköze, Budapest, Környezeti Management és Jog Egyesület, 1994

⁹ Balin a helybeli ősi vallás, az *agama bali* - amely sajátos keveréke a hinduizmusnak és az animizmusnak – és a helybeli *adat* szorosan összefonódott a lakosok közösségeinek élet- és jogviszonyaiban. A földművelő – elsősorban rizstermelő – közösségek a sziget közepe felé található jó természetfeletti lényeknek, a *Kajának* mutattak be áldozatokat, amíg a halászó közösségek a tenger felé található rossz képviselőinek, a *Kelodnak*. Maga az ősi balinéz rendszer kitűnően tükrözi az ember és környezete kiegyensúlyozott, harmonikus viszonyát.

¹⁰ Ez esetben – tekintettel a probléma jellegére, valamint az akkori történelmi viszonyokra - az indonéz szigettenger fogalmába beleértem a földrajzi – antropológiai értelemben is hozzá tartozó Fülöp –szigeteket is.

¹¹ Lásd bővebben: *HVG 1997. december 27. p.71.*

¹² Lásd: *The Indonesian Fires and Haze of 1997: The Economic Toll by EEPSEA and WWF / in: <http://www.Eepsea.org/publications/research1/ACF62.html> /*

¹³ A szmog miatt például földnek csapódott egy utasszállító repülőgép Szumátrán – 234 halott – és összeütközött egy teherhajó és egy olajtanker a sűrű forgalmú Malakka – szorosban. A légszennyeződés miatt Kuala Lumpurban még szükségállapotot is elrendeltek.

¹⁴ A tradicionális mufakat fontosságát az is jól példázza, hogy bekerült a *Pancasila*, az Indonéz Köztársaság nemzeti alapelvei közé. Lásd: *Bézi László: Az Indonéz Köztársaság jogrendszere / Jogtudományi Közlöny 5/2001. p.250-256./*

¹⁵ A *Tanácskozó Nemzetgyűlés (Majelis Permusyawaratan Rakyat – MPR)*, a legfőbb indonéz jogalkotó szerv ötvenként meghatározza a *ciklusban követendő politikai – gazdasági irányvonalat (garis - garis besar haluan negara)*. Az ötödik ötéves terv (REPELITA V.) részletesen rendelkezik a tárgyban. Lásd: *Arimbi HP: People participation in Indonesian environmental management / az 1995 július 19.-i, jakartai környezetvédelmi és fejlesztési konferencián elhangzott előadás /*

¹⁶ A környezetvédelmi profilú civil szervezetek elnevezése hivatalosan: *önálló közösségi intézmények (Lembaga Swadaya Masyarakat)*. A nemzetközileg elfogadott „nem kormányzati szervezet” kifejezést a Suharto – éra úgy értelmezte, hogy az kormány-ellenes.

¹⁷ A per alapja az volt, hogy az Indorayon veszélyes kémiai anyagokat engedett egyik papírmalmából az Asahan folyóba Észak – Szumátrán. Egy, a folyó mellett elhelyezett klór – tároló tartály felrobbanása után az Indorayon alkalmazottai gázmaszkokban járták végig a környéket, és így biztosították az egyébként halászatból és halszárításból élő lakosságot arról, hogy teljes biztonságban vannak.

¹⁸ A két eset: *WAHLI et al v. Mojokerto District Prosecutor* és a *WALHI et al v. President of Indonesia*. Sajnos ezeket is elvesztette a WAHLI.

¹⁹ Lásd: *Apcel Report: Indonesia in: <http://sunsite.nus.edu/apcel>*

²⁰ Lásd: *Joshua Gordon: NGO's, the Environment and Political Pluralism in New Order Indonesia / Southeast Asian Studies Vol.2 No. 2 Fall 1998 /*

²¹ Lásd továbbá: *UN ESCAP Virtual Conference in: <http://unescap.org/drrpad/vc/orientation/legal/legal-4-4indonesia1.htm>*

²² Pl: „*Strengthening Advocacy Capacity of Jaring Pela on Community Based Marine and Coastal Resources Management in Indonesia*” / April 2000- March 2001/ vgy
„*Strengthening Adat Organisations by Matching Legal Assistance with Adat Organizing*” /
March 2000 to March 2001 /

Bódig Mátyás

Joseph Raz és a módszertani pozitivizmus*

1. A magyar jogelméletnek régi adóssága, hogy diskurzusaiban számot vessen a kortárs jogpozitivizmus talán legnagyobb alakjának, Joseph Raznak a munkásságával. Bár itt-ott jelentek már meg róla áttekintő jellegű írások,¹ és álláspontjának egyes elemei is forgalomba kerültek, magyar nyelven talán ez a tanulmány az első kísérlet Raz elméletének átfogó értékelésére. Valójában persze én sem vállalkozom az életmű jogelméleti tartalmának teljes feldolgozására. Raz lényegesen jelentősebb szerző annál, hogy ezt egyetlen tanulmány keretei között méltóképpen megvalósíthatnánk. Éppen ezért, bár igyekszem betekintést nyújtani Raz jogelméletének legfontosabb tételeibe, mindenek előtt jogelméleti módszertani szempontokra koncentrálok majd.

Ez a tanulmány egy nagyobb vállalkozás részét képezi. Egy olyan könyv egyik fejezeteként készült, amely a jogelmélet és a gyakorlati filozófia viszonyát elemzi. Ebben az összefüggésben eddigi kutatásaim² egy olyan jogelméleti módszertani álláspont felé mutatnak, amely ellentétben áll azzal, amit *módszertani pozitivizmusnak* nevezek. Meggyőző kifejtése tehát feltételezi a módszertani pozitivizmus elemzését és bírálatát. Mivel pedig Raz a módszertani pozitivizmus egyik markáns képviselője, ennek a bírálatnak ő az egyik célpontja. Ezért szól róla ez a tanulmány.

2. Első lépésként értelemszerűen azt kell tisztáznunk, mit értünk majd jogpozitivizmuson. Ennek az igen széles körben elterjedt fogalomnak egy sor olyan értelme van (például törvénypozitivizmus, szövegpozitivizmus), ami ezúttal nem segítene bennünket a tisztánlátásban. Ám szerencsére az utóbbi években a pozitivisták jogelmélet belső tagoltsága minden korábbinál világosabban rajzolódott ki. Két olyan fontos szembeállítás is kiszűrhető a diskurzusból, amely itt nagy segítségünkre lehet.

Az egyik az *inkluzív* és az *exkluzív* álláspontok szembeállítása, amely a mai jogpozitivisták között talán a legtöbb vitát gerjeszti. A különbség alapja az, hogy a szerzők miképpen gondolkodnak a *legalitás kritériumairól*. Vagy ahogy a pozitivisták ezt szeretik megfogalmazni, az elismerési szabály tartalmáról. Az exkluzív pozitivisták úgy tartják, az elismerési szabály nem foglal magában erkölcsi kritériumokat. A legalitás kritériumait teljes egészében kimerítik a tények terminusaiban kifejezhető konvenciók.³ Ez az álláspont azért fontos számunkra, mert legismertebb képviselője éppenséggel Joseph Raz. Ő adta a legtömörebb megfogalmazását is az exkluzív pozitivisták alapállásának: minden jog forrásalapú.⁴ Az inkluzív pozitivizmus (amelynek olyan ismert képviselői vannak, mint Herbert Hart, Jules Coleman, Wil Waluchow) ezzel szemben azt vallja, hogy az elismerési szabály konvencionális szabály ugyan, de felölelhet erkölcsi kritériumokat is. A legalitásnak nincsenek szükségszerű

* Raz jogelméletének módszertani szempontú elemzése a jogelmélet és a gyakorlati filozófia viszonyára irányuló kutatásaim részét képezi. Ezt a kutatást az F 037250 számon nyilvántartott OTKA-projektum és a Bolyai János Kutatási Ösztöndíj is segíti.

¹ Györfi Tamás: 'Joseph Raz'. In: Szabó Miklós (szerk.): *Fejezetek a jogbölcseleti gondolkodás történetéből*. Miskolc: Bíbor, 1999.

² Lásd Bódig Mátyás: 'Gyakorlati filozófia és a jogelmélet módszertani problémái'. In: 44 (2003) 1-2. *Állam- és Jogtudomány* 109-141.

³ Lásd Andrei Marmor: 'Exclusive Legal Positivism'. In: Jules Coleman — Scott Shapiro (eds.): *The Oxford Handbook of Jurisprudence and Philosophy of Law*. Oxford: Oxford University Press, 2002, 104. o.

⁴ Lásd Joseph Raz: *Ethics in the Public Domain*. Oxford: Clarendon, 1994, 210. o.

erkölcsi kritériumai, de vannak lehetséges erkölcsi kritériumai.⁵ Bár a különbségtétel ebben a formában beleveszni látszik bizonyos részletkérdésekbe, a kifejtés során remélhetőleg világossá válik majd valódi analitikai jelentősége.

A másik szembeállítás a *normatív* és a *módszertani pozitívizmust* különbözteti meg egymástól. A normatív pozitívizmus gyakorlati filozófiai érvek alapján védelmezi azt a gondolatot, hogy egy pozitívista arcú jogrendszerre van szükségünk (olyan jogrendszerre, amely az erkölcsi érvelésnek egyáltalán nem vagy csak nagyon csekély mértékben nem hagy helyet a jogi eljárásokban). A pozitívista szellemben kiépített jogrendszerrel a társadalom jól jár, és nekünk ezért kell pozitivistáknak lennünk. A módszertani pozitívizmus ezzel szemben a pozitívista jogelméletet egyfajta módszertani szükségszerűségként mutatja fel. Ahhoz ragaszkodik, hogy legalábbis bizonyos jogi fogalmak kielégítő elméleti megragadása csak egy pozitívista elméleti keretben válik lehetővé.

A normatív pozitívizmus elnevezés Gerald Postema kiváló Bentham-monográfiája nyomán terjedt el,⁶ legfontosabb kortárs képviselőjének pedig Neil MacCormick-ot tekinthetjük.⁷ Az álláspontot nevezik néha etikai pozitívizmusnak is,⁸ de én inkább Postema terminológiai döntéséhez igazodnék. Annál is inkább, hogy Györfi Tamás is ezt honosította meg a magyar jogelméletben.⁹

A módszertani pozitívizmus elnevezést Stephen Perrytől merítettem. A módszertani pozitivisták nem nevezik így magukat, mert ők általában úgy tekintik az általuk képviselt változatot, mint „a” jogpozitívizmust. Perry úgy látja, hogy a pozitívizmus szempontjából az erkölcshez való viszonynak van meghatározó jelentősége. A pozitivisták az erkölcsről állítják, hogy analitikai értelemben elválasztható valamitől. Ez bizonyos megszorításokkal minden bizonnyal igaz is. Perry azonban úgy véli, a módszertani pozitivistákat az különbözteti meg a pozitívizmus többi változatától, hogy nem a jogot akarják elválasztani az erkölctől, hanem inkább a jogelméletet.¹⁰ A jogelméletéről állítják, hogy kínálhat normatív értelemben semleges leírást a jog nevű társadalmi jelenségről. Perrynek ez a megállapítása azonban félrevezető. A módszertani pozitivisták ugyanis természetesen úgy tekintenek az elméletükre, hogy az a jogról, nem pedig a jogelméletéről szól. Éppen ezért amikor meghatározzák, milyen tételek mellett kell okvetlenül kitartaniuk riváisaikkal szemben, a jogra vonatkozó tételeket rögzítenek.¹¹ A jogelmélet és az erkölcs (vagy inkább a normatív érvelés) szétválasztása valóban fontos számukra, ám éppenséggel azért, mert úgy vélik, szükséges ahhoz, hogy a jog fogalmi jellemzőit (köztük a jog és az erkölcs viszonyát) megfelelően megragadjuk. A módszertani pozitivisták szerint a normatív és a fogalmi-analitikai érvelés összekeveredése azt eredményezné, hogy nem lenne megfelelő elméletünk a jog természetéről, vagy akár hogy egyáltalán semmilyen elméletünk nem lenne a jog természetéről.

⁵ Lásd Kenneth E. Himma: 'Inclusive Legal Positivism'. In: Jules Coleman — Scott Shapiro (eds.): *The Oxford Handbook of Jurisprudence and Philosophy of Law*. Oxford: Oxford University Press, 2002, 125. o.

⁶ Lásd Gerald J. Postema: *Bentham and the Common Law Tradition*. Oxford: Clarendon, 1986, különösen 303-332. o.

⁷ Lásd Neil MacCormick: 'A Moralistic Case for A-Moralistic Law?' In: Tom D. Campbell (ed.): *Legal Positivism*. Aldershot, Brookfield: Ashgate, Dartmouth, 1999. Neil MacCormick: 'The Ethics of Legalism': In: 2 (1989) 2. *Ratio Juris* 184-193.

⁸ Lásd Tom D. Campbell: *The Legal Theory of Ethical Positivism*. Aldershot: Dartmouth, 1996.

⁹ Györfi Tamás: 'Normatív pozitívizmus'. In: Szabó Miklós (szerk.): *Natura Juris: Természetjogtan és jogpozitívizmus és magyar jogelmélet*. Miskolc: Bíbor, 2002. Ráadásul magam is tettem lépéseket ebben az irányban. Lásd Bódig Mátyás: 'A természetjogtan és a jogpozitívizmus szembeállítása: Egy elhasznált analitikai eszköz'. In: Szabó Miklós (szerk.): *Natura Juris: Természetjogtan és jogpozitívizmus és magyar jogelmélet*. Miskolc: Bíbor, 2002, 149. o.

¹⁰ Lásd Stephen R. Perry: 'Hart's Methodological Positivism'. In: 4 (1998) 4. *Legal Theory* 427-467, 427. o.

¹¹ Lásd Jules L. Coleman: 'Negative and Positive Positivism'. In: Marshall Cohen (ed.): *Ronald Dworkin and Contemporary Jurisprudence*. London: Duckworth, 1983, 29-31. o.

A normatív és a módszertani pozitívizmus különbségét szeretném egy kicsit hozzáigazítani a saját elemzésem céljaihoz. Ennek érdekében megkülönböztetem a jogelméleti problémák három szintjét. Az első a *konceptuális elemzés* szintje, ahol a jog konstitutív fogalmainak tisztázásáról van szó. Érdekes talán úgy fogalmazni, hogy a konceptuális elemzés voltaképpen a jogelméleti kategóriák határainak rögzítését célozza.¹² A második szinten azok a *gyakorlati elvek* rajzolódnak ki, amelyek a joggyakorlatban, illetve a résztvevők cselekvéseiben megtestesülnek. A harmadik szintet nevezném *intézményelméletnek*. Itt azonosítjuk azokat az intézményes mozzanatokat, amelyek a jog működését lehetővé teszik, illetve azokat az elméleti problémákat, amelyeket a jog működése felvet. Így például annak tisztázása, hogy a jog fogalmának meghatározása milyen módszertani keretben vihető végig, konceptuális probléma, az, hogy a jognak mi az értelme, milyen célok megvalósítását szolgálja, gyakorlati elvek kérdése, az pedig, hogy a bírónak milyen érvelésre alapozva kell eldönteniük az eléjük kerülő eseteket (vagyis hogyan néz ki a jogi érvelés), intézményelméleti kérdés. A módszertani pozitivisták a konceptuális elemzésre helyezik a hangsúlyt. Némelyikük meg is marad ennél. Ha azonban mégis rátérnek intézményelméleti kérdésekre, akkor az nem különbözik érdemben a normatív pozitivisták intézményelméleti álláspontjától. Bár az egyes szerzők nézetei között vannak eltérések, alapvetően mindkettő úgy látja, a jogi intézmények gyakorlatában az erkölcsi érvelés legfeljebb marginális szerepet játszhat. Am abban markánsan eltérnek, hogy intézményelméleti álláspontjukat mire alapozzák. A módszertani pozitivisták a pozitivista intézményelméletet közvetlenül konceptuális érvekkel igazolják. Ami azt illeti, érvelésük teljesen mellőzi a gyakorlati elvek mérlegelését. Ezzel szemben a normatív pozitivisták, bár többnyire maguk is nagy jelentőséget tulajdonítanak a konceptuális elemzésnek,¹³ intézményelméleti álláspontjukat gyakorlati elvekre hivatkozva védik. (Az egyes álláspontok között abban is lehet komoly különbség, hogy a konceptuális problémákat mennyire tartják elválaszthatónak a gyakorlati elvek kérdésétől, ám emiatt most nem érdemes aggódnunk.)

Érdekes tenni még egy tisztázó megjegyzést. A két megkülönböztetés nem egyformán átfogó. Ami azt illeti, az exkluzív és az inkluzív pozitívizmus különbsége a módszertani pozitívizmus táborán belül alakult ki, és a félreértések veszélye nélkül nem alkalmazható a normatív pozitivistákra. Amikor tehát arról van szó, hogy a kortárs jogpozitívizmus milyen alapvető táborokra oszlik, három változatra kell gondolnunk: a normatív pozitívizmusra, az inkluzív módszertani pozitívizmusra és az exkluzív módszertani pozitívizmusra. Így tehát Raz elmélete az exkluzív módszertani pozitívizmus példája lesz, mi pedig erre a változatra összpontosítjuk az elemzésünket.

3. Joseph Raz semmiképpen sem tekinthető a módszertani pozitívizmus átlagos képviselőjének. A módszertani pozitívizmus szemléleti alapjai, mindenek előtt a fogalmi elemzés iránti elkötelezettség, nála egy eléggé sajátos filozófiai pozícióhoz kapcsolódik. Ez mindenek előtt abban nyilvánul meg, hogy Raz nem ragaszkodik úgy a leíró jogelmélet eszméjéhez, mint, Harttal az élen,¹⁴ a legtöbb módszertani pozitivista. Raz a jogfilozófiát a *gyakorlati filozófia* részeként kezeli.¹⁵ Elismeri, hogy a jog természetének magyarázata nem nélkülözheti az értékelő megfontolásokat. Utóbb ezt megerősítette az a módszertani pozitivistáknál szokatlan

¹² Vö. Brian Bix: *Jurisprudence: Theory and Context*. London: Sweet and Maxwell, 1999, 17. o.

¹³ Lásd például Campbell: *The Legal Theory of Ethical Positivism* 2-3. o.

¹⁴ Lásd H. L. A. Hart: 'Comment [on Dworkin]'. In: Ruth Gavison (ed.): *Issues in Contemporary Legal Philosophy*. Oxford: Clarendon, 1987, 37-38. o. H. L. A.: Hart: 'Utószó'. Szerk. P. A. Bulloch és J. Raz. In: uő: *A jog fogalma*. Budapest: Osiris, 1995, 275. o.

¹⁵ Lásd Joseph Raz: *Practical Reason and Norms*. Princeton, N.J.: Princeton University Press, 1990, 10-11. és 149. o.

mozzanat is, hogy Raz elfogadta John Finnis Hart-kritikájának módszertani következtetéseit.¹⁶ Legalábbis abban az értelemben, hogy a jog természetéről szóló tanítás igazolása minden esetben kötődik a társadalmi szerveződések különböző sajátosságainak relatív fontosságáról hozott értékelő ítéletekhez: tükrözi morális és intellektuális érdekeltségeinket és elkötelezettségeinket.¹⁷

Minderre tekintettel világosnak látszik, hogy félrevezető némely pozitivistának (például Wil Waluchownak¹⁸) az a törekvése, hogy Raz elméletét szigorúan leíró jellegű vállalkozásként mutassa be. Az az igazság, hogy a Raz kifejezetten tévesnek nyilvánítja Hart felfogását a deskriptív metodológiáról.¹⁹ Ugyanakkor Raz számára is fontos, hogy a jogelméletet ne tegyük pusztán igazolási célú elméletté. Nála azonban úgy néz ki a helyzet, hogy a gyakorlati filozófiát feloszthatónak tartja egy tartalmi (vagy más néven „értékelő”) és egy formális (konceptuális) részre.²⁰ A formális rész a fogalmi analízisre összpontosít. Raz tehát ide menekítheti át a fogalmi elemzés iránti elkötelezettséget. Saját művei elsősorban az ilyen értelemben vett fogalmi elemzés területére tartoznak. Ebben a módszertani keretben nem az lesz a döntő, hogy egy kifejezetten leíró elméleti vállalkozást hogyan különítsünk el a normatív tettelektől. Raz szerint a gyakorlati filozófia értékelő és fogalmi-analitikai része nem teljesen független egymástól. Inkább az a helyzet, hogy relatíve függetlenek: a különböző vizsgálódások helyezhetik a hangsúlyt inkább az egyikre, mint a másikra.²¹

Ennek megfelelően a módszertani pozitívizmus itt is úgy nyilvánul meg, hogy Raz hangsúlyozza a fogalmi elemzés jelentőségét. Még hozzá abban az értelemben, hogy úgy véli, a társadalmi gyakorlatok konstitutív fogalmairól olyan analitikai igazságokat mondhatunk ki, amelyek meghatározzák azok felépítését. A jog természetéről szóló elmélet Raznál ilyesféle tételek gyűjtőhelye. A jogpozitívizmus igazának is az ilyen tételek szintjén kell bebizonyosodnia. Raz azért hisz a pozitívizmusban, mert a jog fogalmi jellemzőinek adekvát megragadása a jog természetének egy olyan felfogásához vezet, amit csak a pozitivisták képviselhetnek.

4. Amint azt az imént jeleztük, Razt a pozitívizmuson belüli vitákban az exkluzív pozitívizmus legfontosabb képviselőjeként tartják számon. Tehát a módszertani pozitívizmus táborához tartozik. A normatív pozitivistáktól abban különbözik, hogy nem tartalmi gyakorlati elvekre alapozza pozitívizmusát, hanem fogalmi elemzésekre. Ugyanakkor a módszertani pozitivisták között meglehetősen egyedi álláspontot képvisel azzal, hogy a pozitivista tételeket megalapozó fogalmi elemzés nála nem a jogrendszer elméletének (például az elismerési szabály elméleti tisztázásának) a részeként jelenik meg. Egy reflexiós szinttel feljebb bontakozik ki: egy autoritáselmélet következményeként.

Viták zajlanak arról, hogy Raz jól reprezentálja-e a jogpozitívizmust.²² Ezt azért nehéz tisztázni, mert Raz minden kétséget kizáróan a legbefolyásosabb kortárs pozitivista. Ugyanakkor kétségtelen, hogy szinte senki nem ért vele egyet a pozitivista táborban. A módszertani pozitivisták többsége az inkluzív pozitívizmus híve, és továbbra is a jogrendszerelmélet határai között alapozza meg a tetteleit, míg a normatív pozitivisták nem fogadhatják el azt, hogy Raz mi mindent akar pusztán fogalmi elemzéssel megoldani a jogelmélet

¹⁶ Lásd Joseph Raz: 'Two Views of the Nature of the Theory of Law'. In: 4 (1998) *Legal Theory* 249-282, 267-268. o. Vö. John Finnis: *Natural Law and Natural Rights*. Oxford: Clarendon, 1982, 9-16. o.

¹⁷ Lásd Raz: *Ethics in the Public Domain* 209. o.

¹⁸ Lásd W. J. Waluchow: *Inclusive Legal Positivism*. Oxford: Clarendon, 1994, 125-126. o.

¹⁹ Lásd Raz: 'Two Views of the Nature of the Theory of Law' 267-268. o.

²⁰ Lásd Raz: *Practical Reason and Norms* 10. o.

²¹ Lásd uo.

²² Vö. Stephen R. Perry: 'Second-Order Reasons, Uncertainty and Legal Theory'. In: Tom D. Campbell (ed.): *Legal Positivism*. Aldershot, Brookfield: Ashgate, Dartmouth, 1999, 143. o.

problémái közül. Ráadásul még a többi exkluzív pozitívista (Shapiro, Marmor) is szívesebben védi valamilyen, a Razétól nagyban eltérő érveléssel az álláspontját.

Sok szempontból nagyon is érthető, hogy Raz afféle „magányos farkas” még a pozitívista táborban is. Amint azt majd igyekszem megmutatni, az a helyzet, hogy a jog természetéről vallott felfogása tökéletes alapot nyújt egy antipositívista elmélethez. A gyakorlati indokok elméletét, ami minden bizonnyal Raz legmaradandóbb teljesítménye, gyakran éppen azok fogadják nagy szimpátiával, akik egyébként a módszertani pozitívizmus kritikusaiként lépnek fel (mint például Perry²³ és Postema²⁴). Sok vonatkozásban nem világos, hogy Raz hogyan ragaszkodhat ahhoz, hogy az általa felvázolt alapról is egy pozitívista koncepcióhoz kell eljutnunk. Éppen ezért az sem ritka, hogy egyesek éppen Raz gyakorlati filozófiája segítségével bírálják Raz pozitívista meggyőződését. Magam is amellet fogok érvelni, hogy Raz elmélete nem jelenthet megoldást a módszertani pozitívizmus bajaira. Raz csak azon az áron ragaszkodhat pozitívista jogfelfogásához, hogy súlyos nehézségekkel terheli meg elméletét. Raz elméleti eredményei egy olyan, normatív szempontú elméletben találhatnának otthonra, amely szoros fogalmi kapcsolatot teremt a jogfilozófia, az erkölcsfilozófia és a politikai filozófia között. Amely feladja a Raznál nagy szerepet játszó szeparációs tézist (a jog és az erkölcs konceptuális érveken alapuló elválasztását). Fontos lesz majd számunkra annak tisztázása, hogy hol van ennek az elméleti kezdeményezésnek az a pontja, ahol meg kell fordítanunk az érvelés irányát.

Raz jogelméletének alapvonalai: az autoritáselmélet

5. Raz érvelésének a szerkezete természetesen lényegesen összetettebb annál, amit az iménti vázlat sugall. Az elmélet hallatlanul sok kérdésre vonatkozik, amelyek között nem mindig könnyű megvilágítani az összefüggést. Világosnak látszik azonban, hogy amikor a jog természetének magyarázatáról, illetve saját pozitívizmusának alapjairól van szó, Raznál egy olyan érvelés körvonalazódik, amelynek alapvonalaait viszonylag könnyen feltárhatjuk. Ezt mindenképpen meg is kell tennünk, mert a Raz elleni kritikák legfontosabb vonatkozásai éppen ezt az érvelést érintik.

Mint említettem, Raz a jogfilozófiát a gyakorlati filozófia részterületeként kezeli. A gyakorlati filozófia azonban nem pusztán egy gyűjtőnév, amely kényelmesen egybefoglalhatóvá teszi az erkölcsfilozófiát, a politikai filozófiát és a jogfilozófiát. A gyakorlati filozófia számára a filozófiai gondolkodás több értelemben is egységesült területe.²⁵ A gyakorlati filozófia részterületei között szoros fogalmi kapcsolatok vannak.²⁶ Ez pedig lehetővé, bizonyos vonatkozásokban pedig szükségessé teszi, hogy közös fogalmi háttérteret teremtsünk számukra. Raz számára ezt a közös háttérteret képezi a *gyakorlati indokok elmélete*. A gyakorlati indokok elmélete nem tartozik a gyakorlati filozófia egyik részterületéhez sem, viszont (legalábbis a gyakorlati problémák egyik dimenziója mentén²⁷) mindegyikük problematikája és terminológiája lefordítható ennek az elméletnek a nyelvére.

A jogelméletre vonatkoztatva Raznál ez egy olyan módszertani megközelítésmódot eredményez, amely kiemeli a jog meghatározó fogalmi elemeit, ám, szemben a legtöbb

²³ Lásd például *uo.* 151. o.

²⁴ Lásd Gerald J. Postema: 'Jurisprudence as Practical Philosophy'. In: 4 (1998) *Legal Theory* 329-357, 346-350. o.

²⁵ Lásd Raz: *Practical Reason and Norms* 10. o.

²⁶ Lásd *uo.* 11. o.

²⁷ Raz a gyakorlati filozófiát úgy is feloszthatónak tartja, hogy értékelméletet, normatív elméletet és askriptív elméletet különböztetünk meg. Az értékelmélet bizonyos helyzetek értékelésére koncentrál (arra, hogy mi teszi őket jóvá vagy rosszá), a normatív elmélet annak meghatározására, hogy az embereknek mit kell tenniük, míg az askriptív elmélet arra, hogy milyen feltételek között tarthatunk embereket bűnösnek (felelősnek). Lásd *uo.* 11-12. o. A gyakorlati indok fogalma a normatív elmélethez tartozik, Raz elmélete tehát a gyakorlati filozófiának erre a dimenziójára összpontosít.

pozitivistával, nem elégszik meg azok jogrendszerelméleti szempontú tisztázásával, hanem átviszi őket a gyakorlati indokok elméletének a területére. Ott veti alá elemzésnek jellemzőiket, és aztán ennek az elemzésnek az eredményeit vetíti vissza a jog természetére.

6. Amikor azoknak a fogalmi elemeknek a megragadásáról van szó, amelyek kellenek a jog természetének a tisztázásához, Raz éppúgy egy interpretív metodológia mellett áll ki, mint Herbert Hart. A meghatározó sajátosságok szerinte is evidens módon kitűnnek abból a nyelvből, amit maga a jog alkalmaz, illetve azok alkalmaznak, akik a jog nevében beszélnek (mint a hivatalos személyek).²⁸ Ennél azonban tovább is mehetünk. Raz a jog fogalmát, illetve a jog konstitutív fogalmait megkülönbözteti az olyan kifejezésektől, mint az „elektron”, méghozzá azon az alapon, hogy az előbbieket az emberek arra használják, hogy önmagukat megértsék. Így a jogelmélet előtt az az interpretív feladat áll, hogy „mozdítsa elő a társadalom megértését azzal, hogy segít megérteni, hogyan értik meg saját magukat az emberek.”²⁹

A jognak természetesen sok fogalmi eleme van, és amikor értelmezzük azt a fogalmi készletet, amelynek révén az emberek jogi igényeket kommunikálják, azzal a kérdéssel kerülünk szembe, hogy ezek közül melyik tekinthető vagy melyek tekinthetőek meghatározó jelentőségűnek. A pozitivisták, közöttük Hart is, többnyire a szabály (vagy a norma) fogalmát állították a középpontba, amikor a jog alapfogalmi jellemzésére került sor. Maga Raz is ezt az utat járta eleinte. A gyakorlati indokok elméletének eredeti kifejtését Raz még normaelméletként prezentálta.³⁰ Jogelméleti szempontból pedig arra törekedett, hogy a gyakorlati indokok elemzésére támaszkodva megalapozza a mandatórius norma fogalmát,³¹ hogy aztán annak egyik változatából, az „autoritás által kibocsátott normából” jusson el a jogrendszerelmélet kérdéseihez.³² Bár már ekkor is fontos volt számára az eltérés a harti terminológiától. Azért preferálja a szabály fogalmával szemben a norma fogalmát, mert a szabály szükségképpen általános, holott ő az egyedi normatív aktusokra is kiterjeszti az elemzését.³³ Későbbi műveiben aztán még határozottabbá válik a törekvés, hogy a szabály fogalma helyett valami más kerüljön a középpontba; gyakran ki is váltja egy lényegesen szélesebb értelmű, az egyedi döntéseket is felölelő fogalommal, a direktívával.³⁴ A jog meghatározó fogalmi sajátossága pedig immár az, hogy autoritásigénnyel lép fel.³⁵ Amikor fogalmi elemzésről van szó, ennek az igénynek az analitikai implikációit kell követnünk. Ennek kell megtalálnunk a joghoz illő módozatát, ezt kell megragadnunk a gyakorlati indokok terminusaiban, és ennek fogalmi feltételeiből kell levonnunk néhány alapvető következtetést a jog természetéről. És persze ebből kell következnie a jogpozitívizmus igazságának is: a fogalmi elemzésnek kell szükségessé tennie, hogy a jogot egy pozitivista modell szerint fogjuk fel.

Érdemes megjegyezni, hogy ezen a ponton azt az ellenvetést is meg lehetne fogalmazni Razzal szemben, hogy az autoritás fogalmának a középpontba helyezése furcsának tűnhet egy interpretív elméletben. Az autoritás éppenséggel nem tartozik azok közé a fogalmak közé, amelyek meghatároznák a gyakorlat résztvevőinek önértését. (Erre remek példával szolgálhatnak a magyar jogászok vagy akár jogtudósok, akik többsége nem is ismeri ezt a fogalmat.) Ez azonban természetesen látszatprobléma. Az interpretív elméletnek nem kell szolgálai módon követnie a gyakorlat résztvevői által alkalmazott terminológiát. Nem követnie kell azt, hanem számot kell adnia róla. Éppen ezért Raz is ragaszkodik hozzá, hogy elmélete

²⁸ Lásd Raz: *Ethics in the Public Domain* 215. o

²⁹ Lásd uo. 237. o.

³⁰ Lásd Raz: *Practical Reason and Norms* 8. o.

³¹ A mandatórius norma azt fejezi ki, amit egy bizonyos személynek tennie kell. Lásd uo. 49-50. o.

³² Lásd uo. 62. o.

³³ Lásd uo. 49. o.

³⁴ Lásd például Raz: *Ethics in the Public Domain* 218. o.

³⁵ Lásd uo. 215. o.

akkor is alkalmazható, ha valahol nem ismeretes az autoritás fogalma.³⁶ Az autoritásigényt úgy is megragadhatjuk, ha olyan igényekre mutatunk rá, amelyek *implikálják* az autoritásigényt. Ilyen például az, ha kötelességeket írnak elő vagy jogosultságokat ruháznak bizonyos személyekre. Az elmélet ebben az esetben is meggyőző interpretív adatokra támaszkodik.

7. Ami mármost az imént említett analitikai implikációkat illeti, Raz az autoritás két móduszával számol: a teoretikus és a gyakorlati autoritással. A különbség abban ragadható meg, hogy az autoritás milyen indokok forrásává válik. A teoretikus autoritás arra vonatkozóan ad nekünk indokokat, hogy mit higgyünk (*reasons for belief*), míg a gyakorlati autoritás cselekvési indokokat szolgáltat (*reasons for action*).³⁷ A jog autoritása az utóbbi kategóriába tartozik. Ami azt illeti, éppen ez helyezi az autoritásproblémát a gyakorlati indokok elméletének a területére. Az elmélet szempontjából igen lényeges, hogy az, ahogy Raz felfogja a gyakorlati indokokat, további megerősítést adja az egész megközelítésmód interpretív jellegének. Raz szerint ugyanis valami attól válhat cselekvési indokká, *amit hisznek róla*.³⁸ A cselekvést emberek hajtják végre, következésképpen az lehet releváns az ő cselekvési motívumaik tekintetében, ami *őket* befolyásolja. Éppen ezért Raz az úgynevezett „meggyőződés-alapú” magyarázatokat tartja a leginkább alkalmasnak arra, hogy megragadják a jog, illetve a jog normativitásának fogalmi jellemzőit.

Nem tekintem feladatomnak ebben a módszertani tárgyú elemzésben, hogy részletesen fejtegessem azt a módot, ahogy Raz megjeleníti az autoritás fogalmát a gyakorlati indokok terminusaiban. A tisztánlátás kedvéért azonban kimetszem a legalapvetőbb megfontolásokat. Raz szerint az indokoknak több fajtája is van: egyebek közt beszélhetünk érzelmekre, attitűdökre, intézményekre vonatkozó indokokról.³⁹ Ő azonban kifejezetten csak a gyakorlati indokokkal foglalkozik. A gyakorlati indokok emberi cselekvések magyarázatára, értékelésére és vezetésére irányulnak,⁴⁰ és alapvetően tények és vélekedések formáját öltik.⁴¹ Raz többféleképpen is megkülönbözteti egymástól a gyakorlati indokokat. Ezek közül most három distinkció lesz fontos számunkra. Egyrészt megkülönbözteti azt az esetet, amikor egy bizonyos indokból megteszünk valamit, illetve amikor bizonyos indokból tartózkodunk valamilyen cselekvéstől.⁴² Az egyszerűség kedvéért nevezzük az előbbieket pozitív, az utóbbiakat pedig negatív indokoknak.⁴³ A pozitív indokok tehát arra vonatkoznak, hogy mit tegyünk („jól teszed, ha ma este elmész a moziba, *mert* igen szórakoztató filmet adnak”), míg a negatívak arra, hogy mit ne tegyünk („a helyedben most nem próbálnám megmászni ezt a hegyet, *mert* ebben az évszakban igen veszélyes”). Másrészt megkülönbözteti az elsőfokú (*first-order*) és a másodfokú (*second-order*) indokokat.⁴⁴ Az előbbiek arra vonatkoznak, mit tegyünk, illetve ne tegyünk (mint az iménti példákban megjelölt indokok), míg az utóbbiak arra, milyen indokokat vegyünk, illetve ne vegyünk figyelembe („mindig tartsd szem előtt, amit anyád kért tőled, *mert* ő a legjobbat akarja neked”, „ne vállalkozz üzleti megfontolások mérlegelésére, amikor fáradt vagy, *mert* olyankor könnyen eshetsz tévedésbe”). Úgy is fogalmazhatnánk, hogy az elsőfokú indokok cselekvésekre vonatkozó indokok, míg a másodfokúak indokokra vonatkozó indokok.

A két megkülönböztetés természetesen kombinálható. Ennek megfelelően beszélhetünk elsőfokú negatív vagy éppen másodfokú pozitív indokokról. Számunkra azonban most egy harmadik konstrukció, a másodfokú negatív indok a legfontosabb. Olyan indokról van szó,

³⁶ Láas uo. 217. o.

³⁷ Lásd uo. 211-212. o.

³⁸ Lásd Raz: *Practical Reason and Norms* 170. o.

³⁹ Lásd uo. 15. o.

⁴⁰ Lásd uo. 15-16. o.

⁴¹ Lásd uo. 16-17. o.

⁴² Lásd uo. 39. o.

⁴³ Vö. Györfi: 'Joseph Raz' 208. o.

⁴⁴ Lásd Raz: *Practical Reason and Norms* 38. o.

amely arra irányul, hogy bizonyos más indokokat kizárjon a cselekvésre irányuló mérlegelésből. Éppen ezért nevezhetjük az ilyen indokokat *kizáró indokoknak* (*exclusive reasons*) is.⁴⁵ Mármost a kizáró indokok egyik jellegzetes példájának éppen az autoritások aktusait tekinthetjük. Kizárják mindazoknak az indokoknak a mérlegelését, amelyek alapján az ember maga döntene arról, hogy mit kell cselekednie. Az autoritás által szolgáltatott autoritatív indokok a cselekvő saját indokainak a helyébe lépnek. Ha mondjuk egy autoritás (például egy bíróság) már döntött arról, hogy hogyan kell rendezni a tulajdoni viszonyokat két ember között, akkor irrelevánssá válik, hogy ők hogyan szeretnék rendezni az adott viszonyt, illetve hogy milyen indokaik vannak arra, hogy a döntéstől eltérően rendezzék azt. Az autoritás arra tart igényt, hogy az adott ügyben csak az ő döntését tekintsék gyakorlati indokok forrásának. Ebből a jellemzésből persze rögtön kitűnik, hogy az autoritatív indok nem jellemezhető pusztán kizáró indokként. Az autoritatív indokok nemcsak arra vonatkoznak, mit ne vegyünk figyelembe egy adott cselekvési problémát illetően, hanem arra is, hogy mire legyünk tekintettel. Kiváltja a saját indokaink mérlegelését, ám ugyanakkor azt is megmondja, mit tegyünk, illetve ne tegyünk. Az autoritatív indokok tehát elsőfokú (pozitív vagy negatív) indokok, egyszersmind pedig kizáró indokok is.⁴⁶

A további tisztázás érdekében itt érdemes bevezetni a harmadik megkülönböztetést, amely a gyakorlati indokok elméletének eredeti kifejtésekor még nem szerepelt Raz terminológiájában. A *tartalomfüggő* (*content-dependent*) és a *tartalomfüggetlen* (*content-independent*) indokok közötti distinkcióról van szó,⁴⁷ amely csak a nyolcvanas években épült be az elméletbe, bevallottan Hart és Leslie Green hatására.⁴⁸ Vannak olyan indokok, amelyek tartalmi értékük mérlegelésének függvényében válnak alkalmassá arra, hogy cselekvési indokokat igazoljanak. Ha az szolgált nekem gyakorlati indokot egy adott cselekvésre, hogy azzal egy rászorulón segítek, akkor az indok csak abban az esetben rendelkezik a kellő igazolóerővel, ha a kiválasztott cselekvés tényleg segít a rászorulón. Az ilyen indokokat nevezhetjük tartalomfüggő indokoknak. Más indokok esetében azonban az igazolóerő elveszíti közvetlen kapcsolatát a tartalmi mérlegelés szempontjaival.⁴⁹ Ennek kézenfekvő példája az ígéret által teremtett gyakorlati indok. Ha megígérem a barátomnak, egy bizonyos időpontban találkozom vele, akkor nem azért lesz indokom rá, hogy az ígéretemnek megfelelően cselekedjek, mert az adott helyen és időben megjelenni jó, hanem azért, mert megígértem. (Erre utal az, hogy az ígéret akkor is köt engem, ha a teljesítése terhessé vált számomra: ha a cselekvés tartalmi mérlegelése éppenséggel a távolmaradást igazolná.) Az ilyen indokokat nevezhetjük tartalomfüggetlen indokoknak. Mármost az autoritatív indokok éppen ilyen tartalomfüggetlenségre tartanak igényt. Például a bírói ítéletek vagy a törvények esetében autoritásigény azt is felöleli, hogy egy adott cselekvésre legyen elég indok az, hogy egy bírói ítélet vagy egy törvény írta elő. Gyakorlati erejét nem tehetjük függővé tartalmi mérlegelésétől.

Egyes félreértések elkerülése végett érdemes leszögezni, hogy az indok kizáró jellege vagy éppen tartalomfüggetlensége bizonyos értelemben fokozati kérdés.⁵⁰ Némely vonatkozásban szinte mindig korlátozás alá esik. Nyilván lehetnek olyan esetek, amikor olyan nyomós indokok szólnak mellette, hogy igenis sor kerül az ígéret tartalmi mérlegelésére.

⁴⁵ Lásd uo. 40-45. o.

⁴⁶ Vö. uo. 58-59. o.

⁴⁷ Lásd Joseph Raz: *The Morality of Freedom*. Oxford: Clarendon, 1986, 35-37. o.

⁴⁸ Lásd uo. 35. o., 1. lj. Hartnál a 'Commands and Authoritative Legal Reasons' (In: Joseph Raz (ed.): *Authority*. Oxford: Blackwell, 1990) című írás alkalmazza a tartalomfüggetlenség fogalmát (101. o.). A szöveg már az *Essays on Bentham*-ben is szerepelt (Oxford: Clarendon, 1982).

⁴⁹ Vö. Raz: *The Morality of Freedom* 35. o.

⁵⁰ Vö. Joseph Raz: *The Authority of Law: Essays on Law and Morality*. Oxford: Clarendon, 1979, 22. o. Raz: 'Two Views of the Nature of the Theory of Law' 275. o.

Amikor ezekről a konstrukciókról van szó, nem felülírhatatlan, abszolút indokokra kell gondolnunk.⁵¹

8. Szóval nagyjából ez az a fogalmi háttér, amire az autoritás elmélete támaszkodik. Fontos, hogy Raz nem azt állítja, az autoritás csak az indokok terminusaiban magyarázható.⁵² A terminológiai döntést az motiválja, hogy talán így tisztázhatjuk a legjobban azt a szerepet, amit az autoritás a gyakorlati érvelésben játszik. Raznál megfigyelhető némi bizonytalanság abban, hogy mi is a megfelelő kapcsolat a gyakorlati indokok terminológiája és az autoritás magyarázata között. A *Practical Reason and Norms* szövegében, ahogy azt fentebb jeleztem is, az autoritás által kibocsátott norma még a kizáró indok konstrukciójára épül. Később egy időre az úgynevezett „védett indok” (*protected reason*) kap szerepet az autoritás definíciójában. „A személyek feletti autoritás védett indokaik megváltoztatásának képességében áll.”⁵³ (Védett indokról akkor van szó, ha egy személynek nemcsak arra van indoka, hogy valamit megtegyen, hanem arra is, hogy ne cselekedjen bizonyos ellentétes indokok alapján.⁵⁴) Megállapodott konstrukciónak azonban a nyolcvanas évek óta konzisztensen alkalmazott *preemptivitas* tűnik.

Amikor az autoritás fogalmi jellemzőinek megragadásáról van szó, Raz rendre a döntőbíró példáját veszi kiindulópontként, aki két ember vitájában dönt.⁵⁵ Azt kell vizsgálnunk, hogy a döntőbíró döntésének mi a gyakorlati jelentősége: milyen viszonyba kerül a döntés érintetteinek saját gyakorlati indokaival. Raz szerint két vonás tűnik elő. Az egyik az, hogy a döntés nem hozzáadódik az érintettek saját indokaihoz, mint valami új indok. Inkább azokra támaszkodik, azokat foglalja össze, azok kimeneteléről mond valamit. Vagyis a döntés által teremtett indok: *függő indok* (*dependent reason*)⁵⁶ (ti. az érintettek vonatkozó egyéb gyakorlati indokoktól függő indok). A másik jellegzetes vonás az, hogy a döntést azzal a szándékkal bocsátják ki, hogy az érintettek saját indokainak a helyébe lépjen. A döntés után már nem lehet az eredeti indokok alapján cselekedni. Ezt fejezi ki úgy Raz, hogy a döntés által teremtett indok: *preemptív indok* (*pre-emptive reason*).⁵⁷

Bár korántsem magától értetődő, hogy a döntőbíró példája az autoritás adekvát paradigmáját kínálja, Raz emellett érvel, hogy megfelelő kiindulópontot képez akár a törvényhozói autoritás megértéséhez is.⁵⁸ Ha pedig így van, akkor a két fogalmi jellemző máris megfogalmazhatóvá tesz kettőt az autoritáselmélet alaptételei közül. Az egyik a függőségi tézis, a másik a preemptív tézis. A függőségi tézis értelmében minden autoritatív direktívának (egyéb tényezők mellett) olyan indokokon kell alapulnia, amelyek azokat érintik, akikre a direktíva vonatkozik.⁵⁹ A preemptív tézis értelmében az a tény, hogy egy adott cselekvést az autoritás követel meg, a cselekvés olyan indoka, amely nem hozzáadódik a többi releváns indokhoz, hanem helyettesítenie kell azokat.⁶⁰

Ha ezen a módon ragadjuk meg a két fogalmi jellemzőt, azonnal kitűnik, hogy az autoritáselmélet két különböző dimenziójára mutatnak. Az egyik dimenzió a konceptuális jellegzetességeket érinti, vagyis például azt, hogy miben különböznek az autoritatív indokok más gyakorlati indokoktól. A másik dimenzió az igazolási kérdéseket tárja fel, vagyis azt, mi az értelme annak, hogy autoritatív indokokat szolgáltatassunk, illetve hogy autoritatív

⁵¹ Vö. Raz: *Practical Reason and Norms* 27-28. o.

⁵² Lásd Raz: *The Authority of Law* 12. o.

⁵³ Lásd uo. 21. o.

⁵⁴ Lásd uo. 17. o.

⁵⁵ Lásd Raz: *The Morality of Freedom* 41. o. Joseph Raz: 'Authority and Justification'. In: Joseph Raz (ed.): *Authority*. Oxford: Blackwell, 1990, 121. o. Raz: *Ethics in the Public Domain* 212. o.

⁵⁶ Lásd Raz: *The Morality of Freedom* 41. o.

⁵⁷ Lásd uo. 41-42. o.

⁵⁸ Lásd uo. 42-44. o.

⁵⁹ Lásd Raz: *Ethics in the Public Domain* 214. o.

⁶⁰ Lásd uo.

indokokhoz igazítsuk a cselekvésünket, valamint hogy milyennek kell lenniük az autoritatív indokoknak, hogy megfeleljenek az autoritás értelmének. Az imént említett két tézis közül igazából csak a preemptivitás szól a konceptuális jellegzetességekről, a függőségi tézis már inkább az igazolási feltételekhez kapcsolódik.⁶¹ Éppen ezért főleg a preemptivitás Raz által vázolt konstrukcióján múlik a konceptuális analízis sikere. Raz is erre alapozza a számunkra fontos következtetéseket, és a kritikusok számára is ez bizonyul döntőnek.

Számomra úgy tűnik, hogy a preemptivitás konstrukciója két mozzanatot kapcsol össze. Egyrészt jól láthatóan magába foglalja a tartalomfüggetlenség mozzanatát (az a tény, hogy az autoritás követel meg egy cselekvést, már indok a cselekvésre), másrészt mond valamit a preemptív indok és a többi gyakorlati indok viszonyáról: már tudniillik az előbbi helyettesíti az utóbbiakat. Úgy is mondhatnánk, érvényteleníti azokat. A preemptív indok konstrukciója nyilvánvalóan támaszkodik az egyik terminusra, amit korábban Hart alkalmazott: a *peremptorius* (végleges, ügydöntő) indokra (*peremptory reason*).⁶² Sok szempontból annak továbbgondolt, illetve kiigazított változata. A peremptorius indok Hartnál kizár minden megfontolást, vitát és érvelést az indok címzettje részéről. Valóban valami ilyesmiről van szó az autoritatív indokok esetében, de Hart mégis félreviszi valamelyest a dolgot. Nála a hangsúly a delibéráció kizárására esik, ám arra igazából nincsen szükség az autoritatív indok érvényesüléséhez. Az autoritatív indok nem azt akarja meghatározni, hogy az emberek mit gondoljanak, hanem azt, hogy mit tegyenek.⁶³ Az nem ássa alá az indok autoritatív jellegét, ha címzetteknek vitájuk van vele, érveik vannak ellene, az viszont annál inkább, ha érvényes gyakorlati indokuk van rá, hogy másképpen cselekedjenek. Éppen ezért tűnik jobbnak a preemptivitás konstrukciója, amely kifejezetten a cselekvési indokokról szól, és semmit sem mond a rájuk vonatkozó vélekedésekről. Az sem mellékes, hogy Hartnál a peremptorius jelleg és a tartalomfüggetlenség az autoritatív indokok két különböző tulajdonsága,⁶⁴ ezzel szemben, úgy tűnik, Raz a tartalomfüggetlenséget beleérti a preemptivitásba.

9. Az autoritásviszony esetében tehát arról van szó, hogy valaki abban a helyzetben van, hogy sajátos hatást gyakorolhat az autoritásviszony másik oldalán álló személyek gyakorlati indokaira. Bizonyos feltételek között az általa teremtett indokokkal helyettesítheti gyakorlati indokait egy részét. Azt követeli tőlük, hogy mondjanak le autonómiájuk egy részéről. De vajon mi értelme van annak, hogy emberek ilyesféle viszonyokat alakítsanak ki egymás között? Mi a „jó” abban, ha az emberek legalább néha az autoritás által kibocsátott preemptív indokok alapján cselekednek, ahelyett, hogy a releváns indokok alapján maguk döntenének erről?

Mivel az autoritásviszony abban nyilvánul meg, hogy a cselekvés meghatározása bizonyos vonatkozásokban kikerül a cselekvő „hatásköréből”, nyilván annak megmutatására van szükség, hogy néha jobb, ha az ember nem maga mérlegeli, hogy mit tegyen. Mármost elég nyilvánvalóan rámutathatunk legalább két esetre, amikor a cselekvési döntés ilyesféle „átpasszolása” ésszerűbb stratégia, mint az autonómiához való ragaszkodás. Ezek közül az egyiket az autoritás egyik legalapvetőbb változata, a szülői autoritás jeleníti meg a legjobban. A legtöbb esetben nemcsak jobb, ha a szülő dönt a gyerek helyett, de egyenesen örültség lenne a gyermekre hagyni a döntést (és minél kisebb a gyermek, annál inkább). A gyermek ugyanis sok vonatkozásban nem képes a releváns indokok megfelelő mérlegelésére, sőt, a releváns indokok felismerésére sem. A másik nyilvánvaló eset az, amire a döntőbíró Raz által is

⁶¹ Így például elmondhatjuk, hogy a megvesztegetett bíró döntése nem elégíti ki a függőségi tézisben foglalt követelményt: a megvesztegetésre szánt összeg az adott ügy összefüggésében csak a bírónak és a megvesztegetőnek gyakorlati indok, annak nem, aki nem vett részt a vesztegetésben.

⁶² Lásd Hart: 'Commands and Authoritative Legal Reasons' 100-101. o.

⁶³ Lásd Philip Soper: 'Legal Theory and the Claim of Authority'. In: 18 (1989) 3. *Philosophy and Public Affairs* 209-237, 215. o.

⁶⁴ Lásd Hart: 'Commands and Authoritative Legal Reasons' 102. o.

alkalmazott példája utal (és amire sokan alapozzák a politikai autoritás értelmének felmutatását). Gyakran előfordul, hogy egy cselekvési probléma többeket érint, és az érintettek között vitássá válik, hogy mit is cselekedjenek, illetve hogyan ítélik meg egy cselekvés mindannyiukat érintő következményeit. Ilyenkor előfordulhat, hogy képtelenek egyetérteni abban, hogy mit tegyenek. Amikor ők maguk mérlegelik a rájuk vonatkozó indokokat, a gyakorlati deliberáció zátonyra fut. Ekkor néha az jelenti a megoldást, ha a döntést inkább egy döntőbíróra bizzák, aki, részben talán magasabb rendű kompetenciája, részben pedig elfogulatlansága miatt, alkalmasabb a megfelelő cselekvési döntés meghozatalára.

Úgy vélem, ebből a két példából is kiütközik két olyan összefüggés, amely meghatározónak bizonyul az autoritás értelmének meghatározása szempontjából. Az egyik az, hogy az autoritatív indoknak a címzetre vonatkozó indokokon kell alapulnia. Mintegy „az ő javát kell keresnie”. A szülői autoritás esetében visszaélésnek fognánk fel, ha a gyermeket érintő döntéseket az határozná meg, hogy (a gyermekre tekintet nélkül) mi a jó a szülőnek. A döntőbíró esetében pedig ugyancsak visszaélésnek tekintenénk, ha a döntés figyelmen kívül hagyná az érintettek méltányos érdekeit. Amint az fentebb is kitént, Raz pontosan ezt a vonatkozást próbálta megragadni a függőségi tézissel. A másik összefüggés az, hogy az autoritásviszonynak csak akkor van értelme, ha az autoritás döntéséhez való igazodástól azt remélhetjük, hogy (legalább hosszú távon) jobban megfelelünk a ránk vonatkozó indokoknak, mintha magunk mérlegelnénk őket. Nincs értelme másra hagyni a döntést, ha jó okkal gondolhatjuk, hogy mi magunk alkalmasabbak vagyunk a megfelelő cselekvés kiválasztására, és az autoritás gyakorlója sem tarthat igazoltan igényt az engedelmisségünkre, ha nincs jó oka, hogy azt gondolja, az adott vonatkozásban a címzetteknel alkalmasabb a megfelelő indokok mérlegelésére. Raz ezt az összefüggést ragadja meg autoritáselméletének harmadik pillérével, a *normál igazolási tézissel (normal justification thesis)*. „Annak normál és elsődleges megalapozása, hogy el kell ismerni egy személy autoritását egy másik személy felett, felöleli annak megmutatását, hogy a feltételezett alávetett valószínűleg inkább követi a rá vonatkozó (a feltételezett autoritatív direktíváktól különböző) indokokat, ha a feltételezett autoritás direktíváit autoritatív módon kötelezőnek fogadja el és próbálja követni, mintha közvetlenül ő próbálná követni a rá vonatkozó indokokat”.⁶⁵ (A „normál” jelző arra utal, hogy az autoritás igazolásának lehetnek más, „deviáns” módjai is, de ez a mód az alapvető, a „normális”.⁶⁶)

Az autoritás igazolásának ez a módja egy olyan felfogást tükröz, amelyben az autoritás egyfajta „szolgálatot” teljesít a címzetteknek (*service conception of authority*): közvetít az emberek és a rájuk vonatkozó, helyes indokok között.⁶⁷ Hadd fogalmazzam ezt meg úgy, hogy az autoritás értelme Raznál egyfajta közvetítésben áll. Bizonyos esetekben szükség van arra, hogy az ember a rá vonatkozó indokoktól egy autoritás közvetítésével jusson el a megfelelő cselekvéshez. A függőségi tézis és a normál igazolási tézis együttesen ezt a mozzanatot artikulálják.⁶⁸

Úgy vélem, áttekintésként ennyi is megteszi majd. Érdemes a jelenlegi elemzésben megmaradni Raz autoritáselméletének ezeknél a vonásainál, bár még korántsem jutottunk el egy teljes autoritáselmülethez. Ahhoz egyebek közt az is kéne, hogy mondjunk valamit arról, hogyan jön létre az autoritásviszony két ember között. (Mert nyilván nem igaz, hogy bárkinek autoritása van fölöttem, aki valamely kérdésben nálam is jobban tudja, mit kell tennem.) Kiváltképpen pedig arról, hogyan jön létre az az autoritás, amiből a jog keletkezik, illetve amire a jog tart igényt. Raz nem hallgat ezekről a kérdésekről,⁶⁹ de jogelméletét megpróbálja

⁶⁵ Lásd Raz: *Ethics in the Public Domain* 214. o.

⁶⁶ Lásd Raz: *The Morality of Freedom* 53-55. o.

⁶⁷ Lásd Raz: *Ethics in the Public Domain* 214. o.

⁶⁸ Lásd uo.

⁶⁹ Lásd például Raz: *The Morality of Freedom* 70-109. o.

határozottan elkülöníteni tőlük. A továbblépéshez tehát azt kell látnunk, miért és mire tartja elegendőnek az eddig felmutatott fogalmi elemeket.

Egy „kis lépés” Harthoz képest

10. Ami engem illet, nagyon jó véleménnyel vagyok erről az autoritáselméletről. Azt gondolom, igen világosan mutat rá arra, hogy mi is rejlik abban, amikor azt mondjuk, egy meghatározott intézmény vagy aktus autoritásigénnyel lép fel. A baj ott van, hogy nagyon nem világos, hogyan lehet ennek az autoritáselméletnek a talaján módszertani pozitivista jogelméletet művelni. Amit eddig láttunk, az talán inkább egy robusztus antipositivista elmélet felé mutat, amelyben az igazolási kérdéseknek (és az általuk érintett gyakorlati elveknek) igen fontos szerepe van. Ez rögtön kitűnik, ha arra gondolunk, a normál igazolási tézis és a függőségi tézis egy sor vonatkozásban korlátozni látszik az autoritatív indokok igazolhatóságát. Raz elemzése nyomán mintha arra kellene következtetnünk, hogy nincs jó okunk engedelmességre olyan intézményeknek, amelyek nem a mi szempontjainkra tekintettel döntenek rólunk, illetve amelyek olyan kérdésekben akarnak dönteni felettünk, amelyeknél nem ésszerű lemondani az autonómiánkról. Annak tisztázása, hogy az olyan autoritatív intézmények, mint például a jogi intézmények, milyen feltételek mellett és milyen határok között gyakorolhatnak igazolható autoritást, továbbmutatnak egy sor politikai filozófiai kérdés felé. Nem az a helyzet, hogy az autoritáselmélet igazoláselméleti oldala egy olyasféle konstrukció felé sodor bennünket, mint Dworkin jogelmélete, amelyben a jogfilozófiai és a politikai filozófiai szempontok szorosan összekapcsolódnak?

A kézenfekvő módszertani pozitivista stratégia itt az lehetne, hogy megpróbáljuk kikapcsolni az igazolási összefüggéseket. Maga Hart is ezzel próbálkozott. Tagadta, hogy a hivatalos személyeknek bármit is gondolniuk kellene arról, hogy aktusaik címzettjeinek milyen indokai vannak az engedelmességre.⁷⁰ A módszertani pozitivista táborban Coleman is amellett érvel, hogy a minimális fogalmi feltételek tisztázásához nincsen szükség az igazolási kérdések felvetésére.⁷¹ Raz azonban igen jól látja, hogy ez a stratégia aligha lehet sikeres. Olyannyira megcsonkítja a konceptuális elemzést, hogy az alkalmatlanná válik a jog normativitásának megragadására. Ő maga nem is ezzel a fogalmi stratégiával próbálkozik. Maga is pontosan tisztában van azzal, hogy ebben a tekintetben el kell térnie Harttól. Az *Essays on Bentham*-hez írt recenziójában le is szögezi, hogy hol kell „egy kis lépéssel túlmennie” Harton.

Hart megoldása a jog autoritásának magyarázatát illetően valójában ugyanabban a hibában szenved, mint Kelsen elmélete.⁷² Hart, hogy kikapcsolhassa a címzettek szempontjait, kénytelen úgy meghatározni a jogi kötelességet, mint ami a címzettek oldaláról nem azt jelenti, hogy kategorikus indokuk van megtenni valamit, hanem csak azt, hogy a hivatalos személyeknek jó okuk van követelni tőlük egy bizonyos magatartást.⁷³ Ám ekkor ez azt jelenti, hogy nem tekinthetjük rossznak, ha a címzett kötelességet szeg, hiszen a kötelességet megállapító szabálynak vagy döntésnek nem az ő cselekvését kell determinálnia, hanem a hivatalos személy cselekvését. Raz nagyon jól látja, hogy Hart ezen a ponton szembekerül saját jogelméletének interpretív alapjaival. Arról volt szó a kiindulópontnál, hogy híven kell leírnunk a jog konstitutív fogalmainak használatát.⁷⁴ De híven íránk le a jogi kötelezettséget, ha azt állítanánk róla, nem akarja meghatározni és értékelni a címzettek cselekvését?

⁷⁰ Lásd Hart: 'Commands and Authoritative Legal Reasons' 111-112. o.

⁷¹ Lásd Jules L. Coleman: *The Practice of Principle: In Defence of a Pragmatist Approach to Legal Theory*. Oxford: Clarendon, 2001, 118. o.

⁷² Lásd Joseph Raz: 'Hart on Moral Rights and Legal Duties'. In: 4 (1984) *Oxford Journal of Legal Studies* 123-131, 130. o.

⁷³ Lásd H. L. A. Hart: 'Legal Duty and Obligation'. In: uő: *Essays on Bentham: Jurisprudence and Political Theory*. Oxford: Clarendon, 1982, 160. o.

⁷⁴ Köztük kiváltképpen a kötelezettség fogalmát. Lásd H. L. A. Hart: *A jog fogalma*. Budapest: Osiris, 1995, 101-111. o.

Így viszont éppenséggel a konceptuális elemzés szükségletei kényszerítenek rá bennünket, hogy számoljunk a címzettek indokainak szerepével is. Amikor a hivatalos személyek azt gondolják, aktusaik alkalmasak rá, hogy másokra nézve kötelezettségeket állapítsanak meg, akkor hinniük kell, hogy léteznek indokok, amelyek ezt a címzettek előtt igazolják.⁷⁵ Ha megmondjuk másoknak, hogy mit tegyenek, akkor ezt az ő érdekeikre, az ő morális megfontolásaikra tekintettel kell megtennünk. Ha az a helyzet, hogy a hivatalos személyek az elismerési szabályból merítik annak igazolását, hogy autoritativ döntéseket hoznak, akkor azt kell mondanunk, hogy „az elismerési szabállyal a bírók olyan szabályt fogadnak el, amely jóhiszeműen csak erkölcsi indokok alapján fogadható el”.⁷⁶ Ezt a Harton túlmutató „kis lépést” reprezentálja Raznál az a motívum, hogy nem azt mondja, a jog autoritásigénnyel lép fel, hanem inkább azt, *legitim* autoritásigénnyel.⁷⁷ Egy rendszer nem jogrendszer, ha nem követel magának legitimitást, azaz „morális autoritást”.⁷⁸

11. Azt gondolom, hogy Raz megoldásának kétségkívül vannak előnyei Hart elméletéhez képest. Például messze alkalmasabb rá, hogy a jog sajátos normativitását megragadja. (Sok olyan vonatkozásban is, ami ebben az elemzésben most nem kerül elő.⁷⁹) A problémát a megfelelő terminológiai keretbe helyezi, nem próbálja eltagadni az igazolási szempontok konceptuális jelentőségét. Ám mintha még ez is inkább csak növelné a feszültséget Raz elméletében. Ha Raz ezen a módon igazítja ki Hartot, akkor még rejtélyesebbnek tűnhet, hogy hogyan is ragaszkodhat a módszertani pozitívizmushoz. Úgy tűnik, elemzéséből az következik, a jogi autoritás legitimitását csak erkölcsfilozófiai és politikai filozófiai terminusokban vagyunk képesek megragadni. Hogyan lehetne itt ragaszkodni egy leíró metodológiához, amely nem ártja bele magát a normatív elemzésbe?

Nos, Raz itt egy olyan úton kénytelen elindulni, amin tudomásom szerint senki nem követi őt. Arra a mozzanatra próbál építeni, hogy ő nem azt mondja, a jog *rendelkezik* legitim autoritással, hanem csak azt, hogy ilyen autoritásra *tart igényt*.⁸⁰ Raznál itt, úgy tűnik, annak az érvelési stratégiának az elemeit alkalmazza, amit más modern módszertani pozitivistáknál, köztük például Hartnál és Colemannál, is megtalálhatunk. A konceptuális elemzésnek a minimális feltételekre kell összpontosítania.⁸¹ A jogrendszerek jellemzően összetettebbek annál, amilyenek a minimális feltételek alapján látjuk őket, de az analitikai jogelmélet feladata nem a létező jogrendszerek sokoldalú jellemzése, hanem annak tisztázása, miről ismerünk fel egy jogrendszert. Hogy melyek a jogrendszerek egzisztencia-feltételei. Raz ebben az összefüggésben mondja azt, hogy egy jogrendszer nélkülözheti a legitim autoritást.⁸² Ez a tény nem fosztaná meg jogi jellegétől, az viszont megfosztaná, ha nem is tartana igényt legitim autoritásra. (Bár a minimális fogalmi feltételekre összpontosító elemzés ezen a ponton éppen megfelelőnek látszik Raz céljaira, lentebb látjuk majd, hogy mégsem ez a helyzet. Raz elmélete komoly akadályokat gördít ennek az érvelési stratégiának a következetes alkalmazása elé.)

⁷⁵ Lásd Raz: 'Hart on Moral Rights' 130. o.

⁷⁶ Uo. Érdemes megjegyezni, hogy Coleman olyan értelmezését adja Hart felfogásának, amely sok tekintetben a Raz által megtett lépések előkészítésének tekinthető. Lásd Jules L. Coleman: 'Authority and Reason'. In: Robert P. George (ed.): *The Autonomy of Law: Essays on Legal Positivism*. Oxford: Clarendon, 1996, 296-297. o.

⁷⁷ Lásd például Raz: *The Authority of Law* 30. o. Raz: *Ethics in the Public Domain* 215. o.

⁷⁸ Lásd Raz: 'Hart on Moral Rights' 131. o.

⁷⁹ Például jelentősen továbbfejleszti a „belső aspektusra” vonatkozó harti álláspontot, amely, mint láttuk, inkább csak bevezető a normativitás helyes megragadásához, mint a magyarázat maga. Lásd Raz: *Practical Reason and Norms* 170-171. o.

⁸⁰ Lásd Raz: *Ethics in the Public Domain* 215. o.

⁸¹ Lásd például Hart: 'Commands and Authoritative Legal Reasons' 112. o. Coleman: *The Practice of Principle* 118. o.

⁸² Lásd Raz: *Ethics in the Public Domain* 215. o.

Azt, hogy a joghoz fogalmilag nem az autoritás, hanem az autoritásigény tartozik hozzá, Raz több helyen is úgy fejezi ki, hogy amire a jognak feltétlenül szüksége van, csak az úgynevezett *de facto* legitimitás. A *de facto* legitimitás vagy azt jelenti, hogy a jog arra tart igényt, hogy legitim autoritással rendelkezik, vagy azt, hogy ezt gondolják róla, vagy azt, hogy mindkét említett feltétel teljesül.⁸³ Ezen az alapon aztán Raz már kijelenthetőnek tartja, hogy egy jogrendszer akkor is létezhet, ha a legitim autoritás egyetlen erkölcsi attribútumával sem rendelkezik.⁸⁴ Éppen ezért amikor a jogrendszer minimális fogalmi feltételeiről van szó, semmilyen erkölcsi feltétel teljesülését nem kell megkövetelnünk, következésképpen az analitikai vizsgálódást sem kell kiterjesztenünk az erkölcsfilozófia, illetve a politikai filozófia területére. Ugyanakkor a jogrendszernek az autoritás nem erkölcsi attribútumaival rendelkeznie kell, mert Raz úgy véli, ezek híján furcsa lenne azt mondani, hogy autoritásra tart igényt. Ilyen nem erkölcsi feltétel például, hogy az autoritásviszonyra értelmes cselekvők közötti viszonyban kell igényt tartania, akik egyáltalán képesek igényeket felfogni.⁸⁵ Úgy tűnik, amikor analitikai elméletet alkotunk a jog fogalmáról, csak ilyesféle feltételek tisztázásáról lesz szó. Ezek tisztázzák, hogy egy társadalmi gyakorlatról mikor mondhatjuk, hogy normatív abban az értelemben, ahogy a jognak normatívnak kell lennie. A jogelmélet a metodológiai szintjén nem implicál erkölcsi ítéletet.⁸⁶

Raz pozitivizmusa és a források tézise

12. Ha ez a stratégia működőképes, akkor Raz jogelmélete legalábbis lehet pozitivista. A jogelmélet problematikáját képes lehet elhatárolni az erkölcsfilozófiától, illetve a politikai filozófiától. De, amint az fentebb már szóba került, a pozitivisták nem a jogelméletet akarják elválasztani az erkölctől, hanem a jogot. Raz esetében tehát annak megalapozására lenne szükség, hogy az autoritáselmélet szempontjai még a *de facto* autoritás feltételei között is szükségessé teszik, hogy a jogi indokokat elhatárolhassuk az erkölcsi indokoktól. Legalább a szeparabilitás-tézisre szükség lenne ahhoz, hogy eljussunk egy pozitivista jogelmülethez. Raz nemcsak lehetségesnek tartja ezt, hanem lényegesen többet vállal. Az autoritáselmületre támaszkodva a szeparációs tézis mellett érvel: a jogi indokok nemcsak elválaszthatóak az erkölcsi indokoktól, de egyenesen fogalmi szükségszerűség, hogy a jogi indokok létezése és tartalma erkölcsi indokokra tekintet nélkül is megállapítható legyen.

Mint említettük, Raz ahhoz ragaszkodik, hogy amit egy társadalmi gyakorlatnak teljesítenie kell ahhoz, hogy jó okkal nevezhessük jogrendszernek, azt a legitim autoritás nem erkölcsi feltételeinek terminusaiban ragadhatjuk meg. Ezt úgy is megfogalmazhatjuk, hogy a rendszernek nem kell legitim autoritással rendelkeznie, viszont *képesnek kell lennie rá*, hogy legitim autoritása legyen.⁸⁷ Különös jelentősége van két ilyen nem morális feltételnek. Az egyik az, hogy a feltételezett autoritás által kibocsátott direktíváknak úgy kell megjelenniük, mint amelyek valakinek a nézeteit tükrözik arról, hogy a címzetteknek hogyan kell viselkedniük.⁸⁸ Ez nyilván abból következik, hogy az autoritásviszonynak olyan értelmes cselekvők viszonyát kell leképeznie, akik képesek felfogni, mit jelent igényeket támasztani egymással szemben. A másik feltétel pedig az, hogy a direktívának anélkül is azonosíthatónak kell lennie, hogy azokhoz az indokokhoz folyamodnánk, amelyekről döntenie kell.⁸⁹

⁸³ Lásd uo.

⁸⁴ Lásd uo.

⁸⁵ Lásd uo. 216-217. o.

⁸⁶ Lásd Perry: 'Second-Order Reasons' 135. o.

⁸⁷ Lásd Raz: *Ethics in the Public Domain* 215. o.

⁸⁸ Lásd uo. 218. o.

⁸⁹ Lásd uo. 218-219. o.

Számunkra az utóbbi feltételnek van meghatározó jelentősége. Nem kétséges, hogy valóban szükségesnek látszik ahhoz, hogy az autoritás betölthesse a szerepét. Raz nem ok nélkül állítja róla, hogy szorosan kötődik az autoritás közvetítő szerepéhez.⁹⁰ Amint fentebb igyekeztem rámutatni, az autoritás értelmét az adja, hogy bizonyos esetekben az emberek jól teszik, ha a rájuk vonatkozó indokok mérlegelését másokra bízzák. Ilyen esetekben azonban az autoritás döntésének valóban ki kell váltania a címzettek deliberációját. Ha az autoritás csak azt mondaná nekik, hogy fontolják meg alaposabban a rájuk vonatkozó indokokat, vagy hogy tegyék azt, ami helyes,⁹¹ akkor pontosan erre nem kerülne sor: az állítólagos autoritás visszautalná őket ahhoz a deliberációhoz, amit pedig jó okuk lenne másra ruházni. Az autoritás döntésének olyannak kell lennie, hogy létezése és tartalma, vagyis mindaz, ami a követéséhez szükséges, megállapítható legyen a döntés tényezőjévé vált gyakorlati indokok mérlegelése nélkül is.

13. Raz voltaképpen erre a megfontolásra alapozza saját pozitívizmusának kulcstételét. Az állítás az, hogy csak az úgynevezett *forrásalapú jog* (*source-based law*) elégítheti ki az imént tárgyalt feltételt. Forrásalapúnak akkor nevezzük a jogot, ha létezése és tartalma azonosítható kizárólag társadalmi tényekre utalva.⁹² Olyasmire kell gondolni, hogy a törvény, illetve a bírói ítélet forrásalapú jog, mert létezése abból a tényből állapítható meg, hogy bizonyos emberek egy meghatározott helyen és időben megalkották, tartalma pedig azonos azzal, amit megalkotásuk helyén és idején tényszerűen a tartalmukként nyilvánítottak ki. A forrásalapú jog már első ránézésre is kielégíteni látszik a Raz által támasztott feltételt. Ha az a kérdés, hogy egy adott ügyben született-e a bíróságok vagy a törvényhozás részéről autoritatív döntés, akkor nem erkölcsi és a politikai indokok mérlegelésére van szükségünk, hanem olyan dokumentumok fellapozására, amelyek a releváns társadalmi tényeket reprezentálják (döntvénytárak, törvénykönyvek, stb.). Raz azonban, mint jeleztük, ennél természetesen többet mond: csak a forrásalapú jog elégítheti ki az autoritás nem morális feltételeit.⁹³

A következtetés triviálisan érvényesnek és lehengetlőnek látszik. A forrásalapú jog alternatívája csak az olyan jog lehet, amit legalább részben nem társadalmi tényekre támaszkodva állapítunk meg. Ami nem társadalmi tény, az itt nyilván valamiféle értékelő érv lehet.⁹⁴ Az értékelő érv azonban gyakorlati indokokon alapul, a gyakorlati indokok mérlegelését követeli meg tőlünk. Ám ha erre is szükségünk van az autoritatív direktíva azonosításához, akkor az nem váltotta ki a gyakorlati indokokra vonatkozó deliberációt. Az ilyen jog tehát nem képes megfelelően betölteni az autoritás közvetítő szerepét az emberek és a rájuk vonatkozó, helyes indokok között. Ebből aztán valóban analitikai igazsággként látszik következni, hogy ha a jog autoritásigénnyel lép fel, és ha a jog normativitásának kulcsa ez az autoritásigény, akkor minden jognak forrásalapúnak kell lennie. Azt a tételt, hogy minden jog forrásalapú, Raz a *források téziseként* (*sources thesis*) nevezi meg.⁹⁵

Ezzel voltaképpen meg is érkeztünk Raz pozitívizmusának a lényegéhez. A forrásalapú jog megvalósítja a jog és az erkölcs szétválasztását, ha pedig minden jog forrásalapú, akkor a források tézise a jog természetének a részét képezi. Raz ennek megfelelően a pozitívizmus lényegét a források tézisében ragadja meg. Ez nyilván nem lehet elmélettörténeti érvényű megállapítás, mert azok közül, akik saját magukat pozitivistának tartják, sokan nem azonosulnak a források tézisének ezzel a konstrukciójával. Ez a helyzet a legtöbb kortárs pozitivistával, de magával Harttal is. Ezzel Raz is tisztában van, úgyhogy a saját felfogását

⁹⁰ Lásd uo. 219. o.

⁹¹ Vö. uo.

⁹² Lásd uo. 211. o.

⁹³ Lásd például uo. 231. o.

⁹⁴ Vö. uo. 211. o.

⁹⁵ Lásd uo. 210. o.

megkülönbözteti azokétól, akik az úgynevezett *inkorporációs tézis* mellett érvelnek (mint Soper, Coleman, Lyons vagy maga Hart).⁹⁶ Az inkorporációs tézis jogként nemcsak a forrásalapú jogot fogadja el, hanem azt is, amit az logikai értelemben implikál.⁹⁷ (Egyébként úgy látja, hogy Coleman szeparabilitás-tézise, amin az inkluzív pozitívizmus alapul, voltaképpen az egyik megnyilvánulási formája az inkorporációs tézisnek.⁹⁸ Ezt kétségkívül alátámasztja, hogy Coleman egy időben az inkluzív pozitívizmus helyett az inkorporacionizmus kifejezést használta saját jogelméleti pozíciójának megjelölésére.⁹⁹) Amikor egyebek közt Harttal szemben is kitart a források tézise mellett, ezzel azt állítja, hogy nem a pozitívista hagyomány általában, hanem csak az ő exkluzív pozitívizmusa alkalmas a jog megfelelő megragadására.

Azt is láthatjuk, hogy az érvelésből tényleg egy vérbeli módszertani pozitívista álláspont bontakozott ki. Nem volt szükségünk arra, hogy mérlegeljük a létező jogrendszerek sajátosságait, vagy hogy számba vegyünk azokat a gyakorlati elveket (például a joguralom elveit), amelyek nagy szerepet játszanak a jog intézményes karakterének kialakulásában, illetve a joggal kapcsolatos attitűdök formálódásában. Kiindulópontként csak arra volt szükségünk, hogy hozzájussunk egy interpretív adathoz: a jog autoritásigénnyel lép fel. Minden más a fogalmi elemzés következménye volt. A konceptuális elemzés szintjén dőlt el az a kardinális intézményelméleti kérdés, hogy a joganyagot kitevő direktívák létezése és azonosítását hogyan kell lehetővé tennünk. A konceptuális elemzés szintjén dőlt el, hogy csak egy olyan intézményelmélet ábrázolhatja helyesen a jogot, amelynek határozottan pozitívista jellege van. Nem volt szükség rá, hogy politikai elvek közvetítsenek a konceptuális elemzés és az intézményelmélet között, mint a normatív pozitivistáknál.

A Razzal szembeni kritika lehetőségei

14. Joseph Raz álláspontja igen sok kritikai reflexió tárgyát képezi. Olyan sok kritika fogalmazódott meg vele szemben, hogy az már az áttekinthetőséget fenyegeti. Éppen ezért eleve szelekciót hajtok végre a rendelkezésre álló anyagon, és jobbra azokra az elemzésekre támaszkodom, amelyek az eddig felhozott, illetve a későbbiekben fontossá váló szempontokat érintik. Kiváltképpen pedig arra koncentrálok, hogy milyen kritikák fogalmazódhatnak meg az elmélet neuralgikus pontjaival kapcsolatban. Azért nem kötődöm valamelyik átfogó kritika szempontjaihoz, mert az általam választott módon jobban ki tudom bontakoztatni a saját kritikámat.

Amennyire látom, Raz elméletének négy olyan, alapvető fontosságú mozzanata van, amelyek a kritikák csomósodási pontjai lehetnek. Az első a gyakorlati indokok elmélete, illetve az abban kirajzolódó terminológia. Raz egész elmélete összeomlik, ha valaki sikeresen ingatja meg a gyakorlati indokok elméletét, hiszen így vagy úgy minden azon alapul benne. A második csomósodási pont az autoritáselmélet, illetve az az állítás, hogy a jog a Raz által megjelölt értelemben tart igényt autoritásra. Mivel a pozitívizmus igazát az autoritás fogalmi feltételeinek kell igazolniuk, ez a kritika is elsöpörheti Raz egész jogelméletét. A harmadik mozzanat az az állítás, hogy a jognak nem kell legitim autoritással rendelkeznie, bár muszáj arra igényt tartania. Ha valaki azt mutatná ki, hogy nem elég a legitimitásigény, hogy a jognak a legitimitás legalább néhány erkölcsi feltételét is ki kell elégítenie, akkor Raz elmélete elkerülhetetlenül szoros kapcsolatba kerül az erkölcsfilozófia, illetve a politikai filozófia szempontjaival, és elveszíti pozitívista jellegét. A kritikák negyedik csomósodási pontja természetesen a források tézise, amely Raz pozitívizmusának sajátos identitását adja. Ha a források tézise elbukik, vele bukik az exkluzív pozitívizmus Raz által előterjesztett programja is.

⁹⁶ Lásd uo. 226-227. o.

⁹⁷ Lásd Raz: *Ethics in the Public Domain* 210. o.

⁹⁸ Lásd uo. 226. o.

⁹⁹ Lásd például Coleman: 'Authority and Reason' 287. o.

A következőképpen fogok eljárni. Először is röviden elrendezem a gyakorlati indokok elméletének kérdését, aztán részletesebben tárgyalom a további három kulcsmozzanatot. Mivel a források tézise körüli polémiák részben a pozitívizmuson belül zajlanak, azokkal kezdem a tárgyalást. Ezután foglalkozom a legitimitás és a legitimitásigény közötti viszonytal, és ide összpontosítom a saját kritikai érveimet is. A végére hagyom az autoritáselmélettel kapcsolatos kifogásokat, részben azért, mert azok bizonyos vonatkozásokban túlmutatnak ennek az elemzésnek a keretein, részben pedig azért, mert majd újra felvetik a kérdést, átmenthető-e a jogpozitívizmus programja egy teljesen más alapra építő elméletbe.

Már itt érdemes leszögezni, hogy két további szűkítést érvényesítek az elemzések során. Az egyik az, hogy, bár vannak ilyenek,¹⁰⁰ és Raz sokat foglalkozik is velük,¹⁰¹ nem vizsgálok alternatív autoritáselméleteket. Ez ugyanis annyira messze vinne módszertani problémáinktól, hogy teljesen parttalanná tenné ezt az egyébként sem rövid elemzést. Úgyhogy ezúttal megelégszem annak rögzítésével, hogy Raz autoritáselméleti kiindulópontja szerintem megállja a helyét, ezért a kérdés az lesz számunkra, Raz megfelelőképpen alkalmazza-e jogelméleti problémák kezelésére. A másik szűkítés az, hogy nem foglalkozom azokkal, akik Hart eredeti álláspontja mellett hoznak fel új érveket, vagyis elismerik, hogy a jog autoritásigényt támaszt, de azt nem, hogy *legitim* autoritásigényt.¹⁰² Úgy tekintem, hogy Raz fentebb felhozott érvei átütő erejük Hart pozíciójával szemben. Így azokat elemzem részletesen, akik azt tagadják, hogy a jog autoritásigénnyel lép fel.

15. A gyakorlati indokok elméletével kapcsolatos kifogásokat azért lehet röviden elintézni, mert nincs sok belőlük. Sokan vannak, akik más terminológiai keretben gondolkodnak, de a gyakorlati indokok elméletének kifejezett elutasítására kevés a példa. Az viszont tény, hogy az erre a terminológiára építő elemzések nagy karriert futottak be az utóbbi évtizedek jogelméletében. Úgy gondolom, hogy ez nem véletlen. A gyakorlati indokok elmélete igen jó elmélet, amely alkalmas rá, hogy egy sor problémát messze jobban megragadhatóvá tegyen, mint a korábbi jogelméletek bármelyike. Közülük is kiemelkedik a normativitás elméleti magyarázata, amely sok más elméleti keretben válik metafizikai mozzanatokkal teli fogalmi rejtvénné. Úgy vélem, ha gond is van Raz elméletével, az nem a gyakorlati indokok elméletében gyökerezik.

Az általam ismert jogelméleti irodalomból egyedül Michael Detmold kísérelte meg a frontális támadást a gyakorlati indokok elméletének alapjai ellen. Detmold elutasítja, hogy a kizáró indok konstrukciója megfelelő alapot kínálna a normatív szabályok megragadásához. Álláspontjának igazolását pedig úgy tartja lehetségesnek, ha az elsőfokú és a másodfokú indokok megkülönböztetését veszi célba.¹⁰³ A másodfokú indokok konstrukciója egy bizonyos értelemben arra épül, hogy alkalmanként ahhoz is kellenek indokok, hogy kiválasszuk a megfelelő cselekvési indokot. Ám ha ez így van, akkor Detmold szerint talán arra is szükség lehet, hogy indokot adjunk arra, hogy melyik indok működjön közre a cselekvési indokok kiválasztásában. Tehát ha az elsőfokú indokok mellett kellenek másodfokúak, akkor talán a másodfokúak mellett kellenek harmadfokúak is. Azokra vonatkozóan pedig negyedfokúak, és így tovább. Raz megközelítése valójában végtelen regresszust indít el, ami zavarossá teszi a szabály fogalmát.

¹⁰⁰ Lásd például Robert Ladenson: 'In Defense of a Hobbesian Conception of Law' In: Joseph Raz (ed.): *Authority*. Oxford: Blackwell, 1990.

¹⁰¹ Lásd például Raz: *The Morality of Freedom* 23-28. o.

¹⁰² Lásd például Kenneth E. Himma: 'Law's Claim of Legitimate Authority'. In: Jules Coleman (ed.): *Hart's Postscript: Essays on the Postscript to the Concept of Law*. Oxford: Oxford University Press, 2001.

¹⁰³ Lásd Michael Detmold: *The Unity of Law and Morality: A Refutation of Legal Positivism*. London: Routledge and Kegan Paul, 1984, 133-141. o.

Észre kell azonban vennünk, hogy ez a kifogás csak abban az esetben fenyegetné komolyan a jelzett elméleti kiindulópontját, ha Raz azt bizonygatná, a másodfokú indokok alkalmazása minden kétséget kizáróan megjelöli a megfelelő cselekvési indokokat. Ekkor kellene a kétely felbukkanásakor mindig újabb indokokhoz menekülnünk. Ám erről nincs szó, és erre Raznak nincs is szüksége. A cselekvési indokok meghatározása természetesen egy fallibilis döntés, amely ellen kihívást lehet intézni, amit vitatni lehet. Tehát a harmadfokú, negyedfokú, és ki tudja hanyadfokú indokok bevezetése nem kényszer, legfeljebb lehetőség. Persze elvileg valóban elgondolhatunk olyan indokokat, amelyek másodfokú indokokat zárnak ki vagy erősítenek meg. Az sem mellékes, hogy az ilyen „magasabbfokú” indokok nem lépnének túl azon az alapvető alternatíván, amin Raz érvelése alapul. Vannak cselekvésekre vonatkozó indokok és vannak indokokra vonatkozó indokok. A harmad- vagy negyedfokú indokok azonban éppúgy indokokra vonatkozó indokok lennének, mint a másodfokúak. Analitikai karakterük lényegében ugyanaz lenne. Éppen ezért nem világos, miért tennék zavarossá az olyan másodfokú indokok fogalmát, amit például a kizáró indokok. (Ezért talán az sem lenne reménytelen, ha a Detmold által felvetett lehetőségről megpróbálnánk egymást erősítő vagy egymással rivalizáló másodfokú indokok terminusaiban számot adni.)

16. Ugyancsak itt érdemes kitérni egy másik kritikára, amely ugyan nem jelent támadást a gyakorlati indokok elmélete ellen, de a kizáró indokokra épülő magyarázatot ugyancsak elveti. Michael Moore elemzéséről van szó. Moore érvelésének az az érdekes sajátossága, hogy a gyakorlati indokok elméletét nem veti el, hanem inkább az előnyeit hangsúlyozza. Azt sem vitatja, hogy értelme van az első és a másodfokú indokok megkülönböztetésének. Sőt, kritikáját nem akarja arra használni, hogy Raz elméletének további vonatkozásait rendítse meg.¹⁰⁴ Akkor vajon mire vonatkozik Moore kritikája? Arra, hogy a kizáró indokok konstrukciójára, annak alapjaként pedig a másodfokú indokok fogalmára nincsen szükség a jog magyarázatánál.

Moore érvelése meglehetősen bonyolult, és át- meg átszövi a Raz elméletével szembeni tisztelet. A meghatározó mozzanatot azonban könnyen azonosíthatjuk. Moore azt állítja, hogy a kizáró indok konstrukciója egyfajta többértelműséggel terhes. Ám akármelyik értelmezést fogadjuk is el, mindenképpen lesz erős érvünk a kizáró indok fogalmának alkalmazása ellen a jog teoretikus magyarázatában. Moore kritikájának feldolgozását megkönnyíti, hogy a többértelműséggel kapcsolatos állítása nem megalapozott. Az általa feltételezett három „értelem” közül ugyanis kettő Raz félreértelmezésén alapul. Azt állítja például, hogy Raznál a kizáró indok fogalmának eredeti igazolása egyfajta motivációs értelmezést sugall. A kizáró indok olyan, az erkölcs által teremtett indok, amely arra vonatkozik, hogy az értelmes cselekvő bizonyos indokokat zárjon ki cselekvési motívumai közül.¹⁰⁵ Csakhogy, amint azt láttuk, Raz elmélete egyáltalán nem pszichológiai tételeket fogalmaz meg a cselekvési motívumokról és azok dinamikájáról. Moore szerint ugyancsak fellelhető a kizáró indok egy olyan értelme, amely a döntési stratégiákhoz kapcsolódik. Eszerint a kizáró indok arra vonatkozik, amit nem szabad beengedni a deliberáció folyamatába.¹⁰⁶ Ám ugyancsak láttuk, hogy Raz nem a döntéshozatal folyamatáról ad elméletet, hanem a cselekvésekre vonatkozó indokokról. Sőt, kifejezetten távol tartja magát annak tisztázásától, hogy mi válik a cselekvésre vezető deliberáció tényezőjévé. Éppen ebből adódik autoritáselméletének fölénye Hartnak a peremptorius indokokkal operáló megoldásával szemben. Nem arról beszél, amit az embereknek bizonyos indokok alapján gondolnak, hanem arról, amit tesznek.

Így viszont egyetlen plauzibilis értelmezés marad, amelyre Moore a kritikáját összpontosíthatja. Ezt Raz „igazolási igényének” nevezi. Eszerint bizonyos esetekben okunk

¹⁰⁴ Lásd Michael S. Moore: 'Authority, Law, and Razian Reasons'. In: uő: *Educating Oneself in Public*. Oxford: Oxford University Press, 2000, 188-189.

¹⁰⁵ Lásd uo. 168. o.

¹⁰⁶ Lásd uo. 177. o.

van arra, hogy ne vegyünk figyelembe bizonyos, egyébként releváns indokokat.¹⁰⁷ Moore itt nem esik bele abba a hibába, hogy Razt azon az alapon kritizálja, minden gyakorlati indok esetében vannak olyan indokok, amelyekre a kizárás nem vonatkozik.¹⁰⁸ Ez ugyanis, mint láttuk, félreértelmezi Razt, aki a kizáró indokokat nem kezeli abszolút indokokként. Moore kiindulópontját így éppenséggel az képezi, hogy rákérdez, ha a kizáró indok nem zár ki minden releváns elsőfokú indokot, akkor pontosan mit is zár ki. A precedensek és a törvények értelmezésén alapuló bírói döntéshozatal elemzésével arra jut, hogy voltaképpen nincsenek olyan elsőfokú indokok, amelyeket jó okkal zárhatnánk ki a jogi döntésre irányuló gyakorlati deliberációból.¹⁰⁹ Az eredmény pedig azért nem lehet meglepő, mert Moore szerint az erkölcs soha nem szolgáltat kizáró indokokat, éppenséggel arra szólít fel bennünket, hogy minden releváns indokot mérlegeljünk.¹¹⁰ Éppen ezért ha egy autoritatív igénnyel fellépő direktívát kizáró indokként kezelünk, akkor eltúlozzuk az erejét, és ezzel az erkölcsi hiba kockázatát vetjük fel.¹¹¹

Moore állításának értékeléséhez tekintetbe kell vennünk, hogy Moore igen érdekes módon fogja fel az erkölcs fogalmát. Nála ez nem a gyakorlati észhasználat egyik területe: voltaképpen a gyakorlati észhasználat egészére vonatkozik. (Csak bizonyos instrumentális kelleseket zár ki belőle.¹¹²) Az erkölcs fogalma nála magával a gyakorlati racionalitással egyterjedelmű.¹¹³ Így tehát Moore állítása úgy is felfogható, mint ami azt mondja ki, hogy a gyakorlati ésszerűség nem támogatja, hogy bármilyen indokot kizáró jellegűnek tekintsünk bármely releváns elsőfokú indok tekintetében. Ám még ennek a tisztázásnak a fényében is látnunk kell, hogy Moore ellenvetése egyszerűen *non sequitur*. Raz elmélete nem az erkölcsi hiba elkerülésének problémájára vonatkozik, bárhog is fogjuk fel egyébként az erkölcs fogalmát. Arról szól, hogy a jog normatív igényeit hogyan érthetjük meg a legjobban. A kizáró indok terminusának jogelméleti alkalmazását ebből a szempontból kell megítélni. Az tehát a kérdés, hogy a jog valóban arra tart-e igényt, hogy az általa szolgáltatott gyakorlati indokokat más gyakorlati indokok elébe helyezzünk. Ez egy interpretív állítás, amit nem lehet azzal cáfolni, hogy a gyakorlati racionalitás nem támogatja ezt az igényt. Mert ugyan milyen módon rendíti meg Raz interpretív állítását az a belátás, hogy a jog normatív igényei esetleg az erkölcsi hiba kockázatával járnak? És ugyan mihez kellene Raznak egy ilyen tétel tagadása? Ebből rögtön látszik Moore elemzésének alapvető hiányossága. Egyáltalán nem veszi tekintetbe, hogy Raz elmélete interpretív, és így félrevezetően ábrázolja az általa támasztott érvényességigényt. Így viszont Moore kritikája nem is alkalmas arra, hogy hatékony ellenérvet szolgáltatson a kizáró indok konstrukciójának alkalmazása ellen Raz elméletében.

Tartható-e a források tézise?

17. A források tézisé, ami Raz sajátos módszertani pozitívizmusának a lelke, voltaképpen minden lehetséges irányból támadják. A támadások azért is érkezhettek több irányból, mert Raz valójában nem egyetlen érveléssel védelmezi. (Ez már csak azért is érthető, mert a források tézisé, már akkor is védelmezte, amikor még nem állt rendelkezésére az itt kifejtett autoritáselmélet.¹¹⁴) Érvel például azzal, hogy ez a tézis magyarázza a legjobban azt, ahogy (a

¹⁰⁷ Lásd uo. 155. o.

¹⁰⁸ Lásd uo. 159. o. Az ilyen kritika példája lehet az alábbi szöveg: D. S. Clarke: 'Exclusionary Reasons'. In: 86 (1977) *Mind* 252-255.

¹⁰⁹ Lásd Moore: 'Authority, Law, and Razian Reasons' 160-167. o.

¹¹⁰ Lásd uo. 155. és 167. o.

¹¹¹ Lásd uo. 167. o.

¹¹² Mint amikor a méregkeverő a sikertelen gyilkossági kísérlet után azt mondja, „még egy adagot be kellett volna adnom neki”. Lásd Michael S. Moore: 'Law as a Functional Kind'. In: Robert P. George (ed.): *Natural Law Theory: Contemporary Essays*. Oxford: Clarendon, 1992, 197. o.

¹¹³ Lásd uo.

¹¹⁴ Lásd például Raz: *The Authority of Law* 47. o.

gyakorlat résztvevőiként) a jogot felfogjuk: ahogy megkülönböztetjük a bírói ítéletek jogi és erkölcsi értékelését, a jog alkalmazását és alakítását, stb.¹¹⁵ (Waluchow ezt nevezi a „magyarázóerővel való érvelésnek”.¹¹⁶) Eléggé nyilvánvaló azonban, hogy a legerősebb érvelés, amely a többi érveit is magába sűríti, az autoritáselmélet szempontjaira építő érvelés.¹¹⁷ Elégnek tűnik tehát, ha kifejezetten erre összpontosítunk.

18. De nem lehet, hogy még erre sincsen szükségünk? Hogy az autoritáselmélet specifikus összefüggésein kívül maradván is van megsemmisítő érv a források tézisével szemben? Sokak számára úgy tűnhet, hogy van ilyen érv. Abban áll, hogy a források tézise egyszerűen nem áll összhangban bizonyos létező jogrendszerek tényleges viszonyaival. Vagyis előfordul, hogy egyes jogrendszerekben igenis alkalmaznak társadalmi tények terminusaiban nem kifejezhető mozzanatok a legalitás kritériumaiként. Ahogy azt Hart megfogalmazta: „...bizonyos jogrendszerekben, mint amilyen például az Egyesült Államoké, a jogi érvényesség végső kritériumai nyíltan magukba foglalhatják az igazságosság elveit vagy más alapvető erkölcsi értékeket is, és ezek az alkotmányjogi korlátok tartalmát képezhetik”.¹¹⁸ Ez az érv eléggé nyilvánvalóan meghatározó az összes inkluzív pozitivisták számára, akik legalább részben emiatt gondolják, hogy az exkluzív pozitívizmus nem lehet megfelelő. (Különösen Waluchownál érzékelhető ennek az érvnek az „ultima ratio” szerepe.¹¹⁹)

Érdeemes valamivel pontosabban megvizsgálni, miben is áll ez az „empirikus probléma”. Raz úgy tekinti, az a tény okoz gondot számára, hogy, úgy tűnik, a források tézisé a bírói érvelés kifejezetten meghazudtolja. A bírók néha igenis hoznak döntéseket morális és politikai érvekre (is) hivatkozva. Erre a legkézenfekvőbb példákat, ahogy arra többen is felhívták a figyelmet, a *common law* bíróságok gyakorlata szolgáltatja,¹²⁰ de hibát követnénk el, ha a problémát egy bizonyos jogi kultúra bizonyos intézményeire korlátoznánk. Bárhol, ahol egy alkotmánybíróság az emberi méltóság tartalmára vagy az egyenlőségben rejlő követelményekre tekintettel hoz autoritatív döntéseket, kimutatható az erkölcsi érvelés szerepe autoritatív döntések kialakításában. Mivel pedig nehezen vállalhatná bárki is annak a nézetnek a képviselőjét, hogy a bírók (alkotmánybíró) tevékenysége nem játszik központi szerepet a jog működésében, ez a lehetséges nehézség talán önmagában is elég lehet ahhoz, hogy elfogadhatatlanná tegye a források téziséhez ragaszkodó jogpozitívizmust.

Raz a problémát egy igen eredeti megoldás révén próbálja kezelni. Nem is próbálja tagadni, hogy a bírói döntésekben szerepet játszanak (egyebek közt) morális indokok is. Ugyanakkor nem ismeri el, hogy minden olyan indok, amely szerepet játszik a bírói döntésekben, jogi indok lenne.¹²¹ Így viszont szükségesnek látszik egy fontos módszertani megkülönböztetés bevezetése. Más a helyzet, ha a jogi indokok természetéről kell számot adnunk, illetve ha arról kell beszélnünk, milyen indokok hatására alakulnak ki a bírói döntések, vagy hogyan kell megítélnünk a bírói döntéseket. Vagyis különbséget kell tennünk a jog természetéről és az ítékezésről szóló elmélet között,¹²² és tudomásul kell vennünk, hogy az előbbi nem határozza meg egészen az utóbbit. Persze a jog természetéről szóló elmélet a kettő közül az alapvetőbb: az ítékezéselmélet előfeltételét jelenti. Mármint a források tézise a jog természetéről szóló elmélet részét képezi. Ha az ítékezéselméletben nem érvényesül, akkor az ítékezéselméletre hárul a feladat, hogy megvilágítsa, miért és milyen módokon térhet el a bírói

¹¹⁵ Lásd uo. 48-49. o.

¹¹⁶ Lásd Waluchow: *Inclusive Legal Positivism* 113. o.

¹¹⁷ Lásd uo. 123. o.

¹¹⁸ Lásd Hart: 'Utószó' 284. o.

¹¹⁹ Lásd Waluchow: *Inclusive Legal Positivism* 140-141. o.

¹²⁰ Lásd Postema: 'Law's Autonomy' 95-97. o. Jeffrey D. Goldswothy: 'The Self-Destruction of Legal Positivism'. In: 10 (1990) *Oxford Journal of Legal Studies* 449-485, 466-470. o.

¹²¹ Lásd Raz: *Ethics in the Public Domain* 201-202. és 208-209. o.

¹²² Lásd uo. 209. o. és Raz: 'Two Views of the Nature of the Theory of Law' 281-282. o.

érvelés a jogi érvelés alapmodelljétől.¹²³ A bírói érveléssel kapcsolatos probléma tehát nem a jog természetéről szóló (exkluzív pozitivista) elmélet feladására, hanem csak kiegészítésére készítenek bennünket.

19. Raz stratégiája első ránézésre nem tűnik igazán meggyőzőnek. Például belefutni látszik az egyik olyan nehézségbe, amire Dworkin korai Hart-kritikája is felhívta a figyelmet. Ha ilyen világos lenne a jogi és a nem jogi indokok elkülönülése, akkor ott, ahol nem állnak rendelkezésre a források tézisének megfelelő, „autoritatív, pozitivista megfontolások”,¹²⁴ a bírók nem gondolhatnák, hogy jog kötelezettségük egy bizonyos döntés meghozatala, érvelésük bizonyos részéről nem gondolhatnák, hogy jogi érvelést képeznek.¹²⁵ Márpedig nem úgy tűnik, hogy ezt így gondolnák. Azt pedig nehéz lenne állítani, hogy a bírók félreértik a saját tevékenységük jellegét. A jogot reprezentáló hivatalos személyekről maga Raz tartja úgy, hogy nem lehetnek szisztematikusan tévedésben.¹²⁶

Mielőtt azonban megnéznénk, kimagyarázható-e valahogyan ez a nehézség, érdemes egy módszertani problémára utalni. Raz itt egy nehezen pozicionálható fogalmi stratégiát alkalmaz. Amikor fentebb megvizsgáltuk, hogyan képes megőrizni elméletének pozitivista karakterét, azt láttuk, hogy maga is alkalmazza azt a minimális fogalmi feltételekre összpontosító megközelítést alkalmazza, amit Coleman tudatosított, hogy aztán a módszertani pozitívizmus egyik kulcsjellemzőjeként mutassa be. A források tézise azonban valójában nem védelmezhető ezen a módon. Amit Raz mond róla, az nem alapozza meg a tételt, hogy a források tézisének az érvényesülése a jogrendszerek egzisztencia-feltétele lenne, hiszen tény, hogy legalább bizonyos jogrendszerekben születnek olyan jogi döntések, amelyek igazolását nem ragadhatjuk meg megfelelően a források tézisére hivatkozva.

Talán az sem jó, ha a bíróságok döntéseiben szereplő indokokra hegyezzük ki a dolgot. Hiszen Hart állítása nem arról szólt, hogy a jogi indokokon kívül játszanak szerepet más indokok, hanem arról, hogy a jogi indokok meghatározása ölel fel morális kritériumokat bizonyos jogrendszerekben. Ez persze nem okvetlenül jelenti azt, hogy Raz megoldási kísérlete nem működőképes. Azt azonban talán igen, hogy nem a jog természetéről szóló elmélet és az ítélkezésemélet, hanem a jog természetéről szóló elmélet és a legalitás kritériumainak meghatározásának módjairól, vagyis a jogi érvényességről szóló elmélet különbségéről kell szólnia. És nem azt kell implikálnia, hogy a jog működésében néha több is rejlik, mint amit a jog fogalmi természete felölel, hanem azt, hogy a jogrendszer működése némely tekintetben eltérhet a jog természetétől.

20. Van egy vonatkozása Raz elméletének, ami valami ilyesfélét sugall. Amikor megvilágítja, hogy hogyan nyúlhatnak túl a bíróságok deliberációjában szerepet játszó megfontolások a szoros értelemben vett jogi indokokon, egy cselekvéseméleti szempont bevezetésével próbálkozik. Már az individuális cselekvés szintjén érdemes megkülönböztetni a cselekvés két fázisát: a *deliberációt* és a *végrehajtást*.¹²⁷ Az előbbiben kerül sor az alternatív cselekvési lehetőségek mérlegelésére, és a közöttük való választásra. A deliberációs fázis a szándék kialakításával végződik, ezután a kiválasztott cselekvés végrehajtását már nem határozzák meg a cselekvési alternatívák. Ez nem jelenti azt, hogy nem lehet újrakezdeni a deliberációt, mint ahogy azt sem, hogy minden cselekvésnél kimutatható a két fázis elkülönülése.¹²⁸ Azt azonban

¹²³ Vö. Raz: *Ethics in the Public Domain* 205-206.

¹²⁴ Vö. uo. 206. o.

¹²⁵ Lásd Ronald Dworkin: 'A szabályok modellje'. In: Szabadfalvi József (szerk.): *Mai angol-amerikai jogelméleti törekvések*. Miskolc: Bíbor, 1996, 42-43. o.

¹²⁶ Lásd Raz: *Ethics in the Public Domain* 217. o.

¹²⁷ Lásd uo. 206. o.

¹²⁸ Lásd uo.

igen, hogy a különbségtevésnek nagy jelentősége van, különösen a nagyobb társadalmi szerveződések működése szempontjából. Ezeknél a két fázis különbsége gyakran jelenik meg egyfajta munkamegosztás formájában: mások lesznek felelősek a deliberációért és a döntésért, mint a döntések végrehajtásáért.¹²⁹

Raz azt állítja, hogy a társadalmi kooperáció mindenképpen feltételezi a két fázisnak ezt az intézmények által közvetített megkülönböztetését.¹³⁰ A deliberatív fázisban mindenféle megfontolásnak szerepe lehet, és gyakran dominálnak az erkölcsi szempontok. A deliberatív fázis lezárulása után azonban olyan döntés születik, amely további morális megfontolások nélkül is azonosítható.¹³¹ Igaz tehát rá a források tézise: a végrehajtási fázisban már csak „pozitivisták” megfontolások jelennek meg, amelyek autoritatív módon kötelezőek. Ez az összefüggés tükröződik abban, amit a jog természetéről mondtunk, és ez a különbségtevés támasztja alá, hogy a jog (ami cselekvési útmutatásokat ad, vagyis a végrehajtási fázisba helyezi a cselekvést) csak autoritatív, pozitivisták megfontolásokból áll.

Ugyanakkor ez nem jelenti azt, hogy a jog mindig kizárja a címzettek oldalán a deliberációs fázis mozzanatainak a megjelenését. A címzetteknek gyakran módjuk van rá, hogy saját indokaik meghatározásával járuljanak hozzá a cselekvési döntéshez, és a bíróságok is döntenek olyan ügyekről, amelyeknél még szükség van nem végrehajtási jellegű megfontolások mérlegelésére.¹³² Az olyan meghatározó jelentőségű direktívák, mint például a törvények, gyakran csak az első lépést reprezentálják a „tisztá” végrehajtási fázis felé.¹³³

21. Ez első nézésre talán azt sugallja, hogy Raz a minimális fogalmi feltételekre összpontosító stratégiát egy másik, ugyancsak jól ismert stratégiával váltotta fel. Azzal, amely a dolog természeteként az *ideális gyakorlati* feltételeket rögzíti, aztán pedig az azoktól való eltérések felmutatásával tisztázza a dolog valóságos létezésének módozatait. Ezt a fogalmi stratégiát követte például Platón, és ez jelenik meg még ma is nagyon sok természetjogi koncepcióban. Ám ez a sugallat valójában téves. Raz itt nem a két fázis ideális elkülönülését állítja szembe nem ideális keveredésükkel. Azt állítja, a két fázis keveredése (például a bíróságok gyakorlatában) néha kifejezetten előnyös. Gyakran jobb, ha nem túl rugalmatlanul határozzuk meg az autoritatív döntések feltételeit, ha csak egy keretet határozzunk meg, amelyen belül a bíróságoknak deliberatív megfontolások mérlegelésére is módjuk van.¹³⁴ Az eltérés a két fázis elkülönülésétől inkább jobbítás vagy egyenesen tökéletesítés.

Ennek megfelelően talán úgy foghatjuk fel Raz ragaszkodását ahhoz, hogy a jogi indokok a végrehajtási fázishoz tartoznak, mint ami egy elsődleges, a jog természete szempontjából meghatározó *funkcionális szempontot* rögzít, amely persze nem érvényesül teljes egészében, mert érvényesülését más funkcionális szempontok is befolyásolják. A deliberációs és a végrehajtási fázis megkülönböztetése szolgáltatja például a jogi intézmények (mondjuk a bíróság¹³⁵) definiálásának alapját, de nem mond el mindent arról, mit csinálnak ezek az intézmények, illetve hogy hogyan kell kialakítani őket.

Persze még mindig nem egészen világos, hogy ez az érvelés hogyan védi meg Raz elméletét annak a ténynek az implikációival szemben, hogy a legalitás kritériumai legalább némely jogrendszerben meghazudtolják a források téziséit. Még mindig csak arról volt szó, hogy például a bíróságok miért kaphatnak lehetőséget arra, hogy túllépjenek a szoros értelemben vett jogi indokokon. Ám nincs okom, hogy kétségbe vonjam, valahogy ki lehet magyarázni a dolgot.

¹²⁹ Lásd uo.

¹³⁰ Lásd uo. 207. o.

¹³¹ Lásd uo.

¹³² Lásd uo. 207-208. o.

¹³³ Lásd uo. 208. o.

¹³⁴ Lásd uo.

¹³⁵ Lásd uo. 204-205. o.

Raz például érvelhetne azzal, hogy Hart állítása félrevezető: nem húzza meg elég világosan a jogi és a nem jogi indokok közötti határvonalat. A Hart által hivatkozott tényt másképpen kell megragadni. Nem a jogi érvényesség végső kritériumai foglalnak magukban igazságossági szempontokat, hanem a bírói érvelés terjed túl a jogi indokokon. Ekkor talán valóban képesek vagyunk a problémát a jog természetéről és az ítélkezéstről szóló elmélet megkülönböztetése révén kezelni. Bár ez a megoldás szerintem csak nagy nehézségek árán egyeztethető össze Raz elméletének azzal a törekvésével, hogy a résztvevők gyakorlatra vonatkozó megértéséről adjon számot, nem látom sok értelmét, hogy ezen az úton keressük tovább a Raz-kritika kibontakoztatásának lehetőségét. Észre kell vennünk, hogy milyen nagy mozgásteret kínál Raz számára az, hogy az interpretív adatokat többféleképpen is értelmezhetjük, illetve hogy több vonatkozásban is elmélyíthetjük a mögöttes cselekvésemélet. Ezért érdemes inkább azt vizsgálni, ahogy Raz a források téziséét az autoritáselméletből levezeti.

22. Úgy tűnik, akkor is nyitva áll egy viszonylag egyszerűen járható út a Raz-kritika előtt, ha kifejezetten az autoritáselméletre összpontosítunk. Amint az fentebb láttuk, Raz legerősebb érve az a források tézise mellett, hogy azt a jog autoritásigénye teszi szükségessé. Szűkebb értelemben pedig a preemptív tézis, mely szerint az autoritatív indoknak a címzett delibérációját ki kell váltania. Mi van azonban, ha azt kell megállapítanunk, a jogi indokok valójában nem preemptívek? Ekkor a források tézise is elveszíti az alapját.

Amint az más összefüggésben is szóba kerül majd lentebb, a preemptivitás feltételezése több kritika célpontját is képezi. Ezek a kritikák a pozitivistáknál és az antipozitivistáknál egyaránt megjelennek. Érdemes azonban megkülönböztetni a kritika két változatát: egy „erőset” és egy „gyengét”. Az erős kritika tagadja, hogy a jog autoritásigényt támasztana abban az értelemben, ahogy arról Raz beszél. Nemhogy preemptivitás nincs, autoritásigény sincs. A gyenge kritika elfogadja, hogy a jog autoritásigénnyel lép fel, de tagadja, hogy az általa teremtett indokok olyan módon alakítanak a címzettek gyakorlati indokait, ahogy Raz preemptív indokai. Mivel az erős kritikában a források téziséénél messze több forog kockán, az ide tartozó álláspontok tárgyalását későbbre hagyom. A gyenge kritikák azonban kifejezetten a források tézise, ezen keresztül pedig az exkluzív pozitívizmus ellen irányulnak.

23. A gyenge kritika egyik képviselője maga Ronald Dworkin, aki már a *Law's Empire*-ben is kétségeit hangoztatta azzal szemben, hogy az autoritás fogalmi feltételeiből valami olyasmit kéne levezetnünk, mint a források tézise.¹³⁶ Dworkin voltaképpen azzal érvel, hogy a Raz a jognak „vak” autoritást tulajdonít, és hogy az autoritás fogalmi konstrukciói közül ez csak az egyik. Miért ne fogadnánk el inkább kevésbé radikális koncepciókat, amelyek nem feltételezik, hogy az érintetteknek mindig le kell mondaniuk arról, hogy maguk döntsenek? Az, hogy a jog autoritása több fogalmi konstrukcióban is megragadható, azt a feladatot rója ránk, hogy a politikai moralításra támaszkodó érvelés segítségével határozzuk meg, mi az autoritás legmegfelelőbb jelentése számunkra.¹³⁷ A kérdés nem dől el azon a módon a fogalmi elemzés szintjén, ahogy azt Raz sugallta.

Egy későbbi elemzésben is arra kerül a hangsúly Dworkinnál, hogy furcsa lenne azt gondolni, hogy a jogi állítások azonosításának kardinális gyakorlati kérdése a fogalmi elemzés

¹³⁶ Lásd Ronald Dworkin: *Law's Empire*. London: Fontana, 1986, 429-430. o. Az igazság az, hogy Ronald Dworkin már korábban is támadta Raz elméletéből a források téziséét. Lásd 'A Reply by Ronald Dworkin'. In: Marshall Cohen (ed.): *Ronald Dworkin and Contemporary Jurisprudence*. London: Duckworth, 1983, 261. o. Akkoriban azonban nem látta a tézis szoros kapcsolatát az autoritáselméleti megfontolásokkal. Így azt állította, hogy Raz érvelése körben forog: azért mondja, hogy nem forrásalapú mércék nem képezhetik a jog részét, mert nem felelnek meg a források téziséének. Az azonban talán már az én elemzésemből is kiderült, hogy ez az állítás igen messze van Raz álláspontjának megfelelő ábrázolásától.

¹³⁷ Lásd uo. 430. o.

szintjén dől el.¹³⁸ Ugyancsak megjelenik az a mozzanat, hogy Raz elmélete nem „az” autoritás lényegének megragadása, hanem pusztán egy versengő felfogás az autoritásról.¹³⁹ Ám éppenséggel egy igen rossz pozícióból induló koncepció, mert olyan behódolást feltételez az autoritásnak, ami a modern demokráciákban igen kevés embert jellemez.¹⁴⁰ Éppen ezért a jog autoritásának megragadására Dworkin egy alternatív felfogást javasol.¹⁴¹ Eszerint még a legjobb törvényekről sem gondolhatjuk, hogy teljesen felváltják a mögöttük álló igazoló indokokat. Éppen elég, ha azt gondoljuk róluk, jogokat és kötelezettségeket teremtenek, amelyek normális esetben „letromfolják” a többi indokot. Más esetekben azonban nem mindig kell ilyen az „adu-szerepet” tulajdonítanunk nekik a gyakorlati érvelésben.

Dworkin kritikájának értékeléséhez látnunk kell, hogy ebben az álláspontban van két neuralgikus pont. Az egyik az a nyilvánvaló feltételezés, hogy a jog autoritása több fogalmi konstrukcióban is megnyilvánulhat, hogy ezek között gyakorlati filozófiai (politikai filozófiai) érveléssel kell választanunk, valamint hogy Raz elmélete ebben a választási helyzetben nem bizonyul vonzónak. Ám ehhez azt kellene megmutatni, hogy Raz elmélete elbukik abban a vonatkozásban, amire a legtöbb súlyt helyezi: nem ad számot más felfogásoknál jobban az autoritás fogalmi jellegéről. Mármost Dworkin éppen ezt nem teszi meg. Az az állítás, hogy ez csak az egyik autoritás-koncepció a sok közül, csak akkor bizonyul érdemi ellenvetésnek, ha az alternatívák a konceptuális elemzés szintjén megállják a helyüket Raz felfogásával szemben. Ha a konceptuális elemzés szintjén egyformán megfelelőnek bizonyulnak — ha már csak a politikai filozófiai elvek rangsorolhatják őket. Raz pontosan azt tagadja, hogy lenne olyan autoritás-koncepció, amely a konceptuális elemzés szintjén felőne az övéhez. Ennek a meggyőződésnek a lerombolása nélkül Dworkin nehezen győzheti meg Razt arról, hogy térjen át egy másik autoritás-konstrukcióra.

A másik neuralgikus pont az, hogy a fogalmi problémát Dworkin úgy veti fel, mint ami arról szól, milyen súlyt kell vagy érdemes tulajdonítanunk az autoritásigénnyel fellépő jogi indokoknak. Raz azonban egészen másként érvel. Nála a kiindulópont az, hogy maga a jog milyen igénnyel lép fel — akár elfogadják ezt az emberek, akár nem. Az a fogalmi elemzés egyik további kérdése lesz, hogy az embereknek van-e okuk rá, hogy ilyen normatív igényekhez igazodjanak, hogy ilyen normatív igényekkel fellépő intézményeket hozzanak létre és tartsanak fenn. Az autoritásprobléma tehát első megközelítésben nem az emberek joghoz való viszonyának a kérdése, hanem azoknak az interpretív adatoknak a kérdése, amelyek arról adnak számot, mit implikál a jog sajátos normativitása. Dworkinnak tehát, hogy a saját megközelítésmódját érvényre juttassa, meg kell kérdőjeleznie Raz kérdésfeltevését. Mármost ő pontosan ezt teszi. Vitatja, hogy sok értelme lenne arról beszélni, hogy a jog valamilyen *igénnyel lép fel*.¹⁴² Raz beszédmódja szerinte egy olyan megszemélyesítésen alapul, ami legfeljebb kényelmes rövidítésnek megy el, nem egy elméleti tisztázás talpkövének. Azt gondolom azonban, hogy Dworkin ebben téved. Igenis van értelme a jog igényeiről beszélni, sőt, a jog fogalmi tisztázásnak egyik feltétele, hogy különbséget tudjunk tenni a jogban implikált igények és a jogra vonatkozó igények között. Ha ugyanis az előbbit az utóbbival cseréljük fel, akkor nem a jog sajátos normativitását fogjuk megragadni, hanem a joggal kapcsolatos, ilyen vagy olyan elvárások normatív implikációit. Azt sem igen mondhatjuk, hogy a jog igényeinek megragadása valamiféle zavaros megszemélyesítés felé terelne bennünket. Kiválóan mutatja ezt például az, ahogy Soper megadja, miben is áll, hogy a jog igényeket támaszt. „Amikor arra utalunk, amire a jog tart igényt, arról van szó, amit bármely értelmes egyénnek, aki a jogrendszer képviselőjének a pozíciójába helyezi magát (...), a hivatalos

¹³⁸ Lásd Ronald Dworkin: 'Thirty Years On'. In: 115 (2002) 6. *Harvard Law Review* 1655-1687, 1666. o.

¹³⁹ Lásd uo. 1671. o.

¹⁴⁰ Lásd uo. 1672. o.

¹⁴¹ Lásd uo.

¹⁴² Lásd uo. 1666. o.

cselekvéssel együtt járó, implicit igénynek kell elismernie”.¹⁴³ Ez egyébként akár Raz parafrázisa is lehetne, hiszen ő is arról beszél, hogy a jog igényei abban nyilvánulnak meg, hogy a jog „szóvivői” milyen nyelvet használnak, és miképpen fejezik ki a véleményüket.¹⁴⁴ Úgy vélem, hogy itt Dworkinnak nem sikerült Raz megközelítésmódja fölé kerekednie. A jog igényeiről értelmesen beszélhetünk, mert a jog reprezentálható, egyes elemei pedig értelmes cselekvők számára hozzáférhető gyakorlati orientációkat testesítenek meg.

24. Dworkin Raz-kritikájának, legalábbis ebben a vonatkozásban, az a hibája, hogy elsietve próbálja Raz elméletét átvinni a gyakorlati filozófiai analitikai dimenziójából az értékelés dimenziójába. Ám ezt a hibát nem követi el a gyenge kritika összes reprezentánsa. Mások megpróbálják a konceptuális elemzés szintjén felvenni a küzdelmet Razzal. Példaként szolgálhat akár Frederick Schauer preumptív pozitivizmusa is, amely nem tagadja ugyan, hogy a jogi indokok a preemtivitás itt megjelölt értelmében véve kizáró indokok lennének, de azt igen, hogy a kizárás abszolút lehetne. A többi indokra vonatkozó kizárásnak ugyanis szerinte van terjedelme is.¹⁴⁵ Ezért mindig lehetnek olyan indokok, amelyek áttörnek a preemtivitás falán. Schauer azonban csak egy kiindulópontot kínál ezen a ponton; nem veti fel közvetlenül a források tézisének problémáját. Az itt releváns kritikák markáns megnyilvánulása ezért inkább lehet Stephen Perry álláspontja, amely, noha kifejezetten antipozitivisták ihletésű, az inkluzív pozitivisták táborában is követőkre talált. Perry, Dworkinhoz hasonlóan, maga is azt gondolja, hogy Raz autoritáselmélete túl szűk.¹⁴⁶ Ő azonban úgy véli, a problémát úgy kell orvosolnunk, hogy visszamegyünk a fogalmi elemzés szintjére, és újragondoljuk a másodfokú indokok szerepét az elsőfokú indokok alakításában.¹⁴⁷ Úgy véli, hogy a másodfokú indokoknak nem kell Raz módjára kizáró jelleget tulajdonítanunk, elég ha arról beszélünk, képesek megváltoztatni az elsődleges indokok súlyát.

Ezt az érvelést az inkluzív pozitivisták Waluchow is átvette Perry-től. Szerinte is az ad megfelelően számot a jogi autoritás jelentéséről a hivatalos személyek gyakorlatában, ha csak sajátos súlyt, nem pedig kizáró erőt tulajdonítunk az autoritatív aktusoknak.¹⁴⁸ Tehát nála is a preemtivitás rovására törjük meg a logikai kapcsolatot a jog autoritásigénye és a források tézise között. Sőt, a másik reprezentatív inkluzív pozitivisták, Coleman is érvel azzal, hogy a preemtiv jelleg legfeljebb az egyik lehetőség arra, hogy megszervezzük a jogot, de egyáltalán nem látszik szükségszerűnek.¹⁴⁹ Waluchownál azonban ez a megfontolás kiegészül egy másik érveléssel is. Szerinte ugyanis azért is hibás Raz autoritáselmélete, mert túlzott jelentőséget tulajdonít a fentebb bemutatott kiinduló példának, a vitadöntő esetének. Ez vezeti őt arra, hogy azt tekintse a jog természete szempontjából meghatározónak, hogy néha adódnak olyan gyakorlati indokokkal kapcsolatos ellentétek, amelyek autoritatív döntés nélkül nem oldódhatnak meg. Ám így Raz exkluzív pozitivizmusa azon a téves feltevésen alapul, hogy a jog meghatározó funkciója bizonyos függő indokokkal kapcsolatos gyakorlati ellentétek feloldása.¹⁵⁰

Waluchow utóbb említett érve azért fontos, mert jól mutat rá arra, hogy Raz érvelésében kulcsfontosságú szerepet játszik egy bizonyos funkcionális megfontolás. Ami azt illeti,

¹⁴³ Lásd Philip Soper: *The Ethics of Deference: Learning from Law's Morals*. Cambridge: Cambridge University Press, 2002, 56. o.

¹⁴⁴ Lásd Raz: *Ethics in the Public Domain* 215. o.

¹⁴⁵ Lásd Frederick Schauer: *Playing by the Rules: A Philosophical Examination of Rule-Based Decision-Making in Law and in Life*. Oxford: Clarendon, 1991, 90-91. o.

¹⁴⁶ Lásd Stephen R. Perry: 'Judicial Obligation, Precedent and the Common Law'. In: 7 (1987) *Oxford Journal of Legal Studies* 215-257, 223. o.

¹⁴⁷ Lásd Perry: 'Second-Order Reasons' 151. o.

¹⁴⁸ Lásd Waluchow: *Inclusive Legal Positivism* 135-138. o.

¹⁴⁹ Lásd Coleman: *The Practice of Principle*. 133. o.

¹⁵⁰ Lásd uo.

igazából csak ennek a funkcionalista megfontolásnak a célba vételével lehet sikeresen cáfolni álláspontját. Ám abban téved, hogy ezt a gyakorlati ellentétek feloldásában kell keresni. Raznál ugyanis ebben a tekintetben sokkal inkább arra a fentebb már ismertetett megfontolásra kell utalni, hogy a társadalmi intézmények működése feltételezi a cselekvés deliberációs és végrehajtási fázisának megkülönböztetését. Ezt a funkcionális tételt viszont lényegesen nehezebb tévesnek nyilvánítani, mint a gyakorlati ellentétek feloldásának középpontba helyezését. Márpedig pontosan ehhez a funkcionális megfontoláshoz kellene hozzáférnie Waluchow és Perry érvelésének. (Mint ahogy Schauer érvelésének is, ha valaki arra szeretne építeni.) Waluchow azonban elvétí ezt az összefüggést,¹⁵¹ így pedig ugyanaz marad a kezében, mint Perry-nek: egy sor érv arról, hogy a bírók vagy más hivatalos személyek valójában nem tekintik kizáró indokoknak a jogi indokokat.¹⁵² Az ilyen „empirikus” ellenvetések azonban nem igazán alkalmasak arra, hogy Raz álláspontját alapjaiban megrendítsék. Raz előtt mindig nyitva marad a lehetőség, hogy a hivatkozott interpretív adatoknak más értelmezését adja. Ilyen lehetőség például, hogy azt mondja, ahol a bírók gyakorlatában a jogi indokok nem nyilvánulnak meg preemptív erővel, ott már nem jogalkalmazásról, hanem jogalkotásról van szó.¹⁵³ Ráadásul, amint azt fentebb láttuk, Raz egyáltalán nem azt mondja, hogy a jog minden esetben kiaknázza az autoritásigényében rejlő fogalmi lehetőségeket, azaz mindig ugyanúgy lép túl az érintettek deliberációján. A jog gyakran úgy működik, hogy csak azt a keretet adja meg, amin belül a gyakorlati deliberációnak le kell folynia. Ez egyszersmind arra is rámutat, hogy téves az a Dworkinnál és másoknál is megjelenő nézet, hogy Raz olyan autoritásról beszél, amely mintegy „vak” alárendelődést követel meg a címzettek részéről.

Ugyanez az összefüggés húzza ki a talajt az egyik alternatív érv lába alól, amit Coleman fejtett ki. Szerinte nem igaz, hogy az autoritás fogalmi feltételei az egyes jogi normákra nézve határoznak meg korlátozó feltételeket.¹⁵⁴ Raznak azonban nem kell azt mondania, hogy a jogrendszer minden eleme ugyanúgy preemptív jelleget ölt, elég ha azt mondja, a jog fogalmilag meghatározó tulajdonsága, hogy autoritásigénnyel lép fel, és preemptív indokokat szolgáltat.

A magam részéről azt gondolom, hogy nem lehet igazán hatékonyá tenni a Raz elleni kritikát, ha a preemptivitás mozzanatát ki akarjuk iktatni, vagy ha relativizálni próbáljuk az autoritáselméletben játszott szerepét. Még akkor sem, ha az eddigiekből is kiderült, hogy Raz elmélete sok vonatkozásban kifejezetten antiintuitív, nehezen védelmezhető úgy, mint ami hitelesen ábrázolja a résztvevők gyakorlatra vonatkozó megértését. Ám úgy vélem, hogy az ilyen nehézségek olyan elméleti feszültségek jelei, amelyek más szempontú érvekkel tárhatóak fel.

A preemptivitás ellen irányuló kritika gyengeségének fő oka az, hogy a preemptivitás igenis jól ragadja meg az autoritásigény fogalmilag meghatározó jellemzőit. Sok vonatkozásban igényel tisztázást, de mégis ez ragadja meg megfelelően azt, ahogy a jog befolyást próbál gyakorolni címzettjeinek gyakorlati indokaira. Azt is gondolom, hogy az imént idézett kritikusok némileg félreviszik a preemptivitásról szóló vitát. Érezhetően arra összpontosítanak, hogy a jogi indokok preemptív jelleget kapnak-e a bírói érvelésben.¹⁵⁵ Ám a bíróságok maguk is részei az autoritatív intézmények rendszerének, és így nem reprezentálják megfelelően azt, ahogy a jogi indokok szerepet játszanak a jog „végső” címzettjei, az állampolgárok cselekvésének meghatározásában. Vagyis azt, amiről Raz autoritáselmélete igazából szól. Ha a preemptivitás megnyilvánulásait keressük, akkor elsősorban olyasféle jelenségekre kellene

¹⁵¹ Jól mutatja ezt, hogy Waluchow a deliberációs és a végrehajtási fázis közötti bonyolult kapcsolatra való hivatkozást egyfajta visszakozásként értékeli Raz részéről. Lásd *Inclusive Legal Positivism* 138. o.

¹⁵² Lásd Perry: 'Judicial Obligation' 222. o. Waluchow: *Inclusive Legal Positivism* 136-137. o.

¹⁵³ Vö. Raz: *The Authority of Law* 180-209. o.

¹⁵⁴ Lásd Coleman: *The Practice of Principle* 124. o.

¹⁵⁵ Vö. Lásd Perry: 'Judicial Obligation' 222. o. Waluchow: *Inclusive Legal Positivism* 137. o.

gondolnunk, mint az összes jogorvoslati lehetőség kimerítése után nyert, jogerős bírói ítélet. Arra, hogy egy ilyen ítélet hogyan határozza meg az érintettek cselekvését. Az, hogy az autoritatív intézmények hogyan rendezik el egymás között, hogy adott esetben ki adja az állampolgárnak az autoritatív direktívát, hogy ebben a tekintetben hogyan hatnak egymás gyakorlatára, egy további intézményelméleti kérdés.

25. Azonban talán másképpen is megkérdőjelezhető az, ahogy a preemptivitás és a források tézise közötti szoros kapcsolatot Raz a módszertani pozitivizmus szolgálatába állítja. Ehhez ki kell lépnünk preemptivitás imént taglalt, gyenge kritikájának értelemköréből. Lehet úgy is érvelni, hogy nem kérdőjelezzük meg az autoritáselméletet, nem tagadjuk a preemptív tézist sem, ám azt igen, hogy szükségessé tennék a források tézisének elfogadását. Bár, mint láttuk, Coleman maga is támaszkodik a preemptivitás elleni gyenge kritika bizonyos vonatkozásaira, Razzal szembeni érveinek van egy olyan rétege, amely ezt a másik lehetőséget nyitja meg előttünk.

Voltaképpen két érv kombinálásáról van szó. Az egyik arra összpontosít, hogy miért is szükséges, hogy társadalmi tények révén legyenek azonosíthatóak a jogi indokok. Arról volt szó, hogy ha morális indokok is kellenének a jogi indokok azonosításához, akkor hiányozna az autoritás részéről a megfelelő cselekvési útmutatás. Az autoritás nem zárná le a deliberatív fázist. Ám Coleman szerint nem magától értetődő, hogy a források tézise által megkövetelt ténybeli kritériumok okvetlenül megoldást jelentenek erre a problémára.¹⁵⁶ Az ugyanis szerinte empirikus kérdés, hogy egy adott társadalomban mi kínál megfelelő támpontot a cselekvéshez, és mi nem. Ha vannak olyan erkölcsi megfontolások, amelyeket széles egyetértés övez, akkor az azokra való utalás kellőképpen egyértelmű útmutatás lehet. Ugyanakkor lehetnek olyan ténybeli kritériumok is, amelyek zavarosak és vitákat provokálnak. Tehát a források tézise csak külön meghatározást igénylő feltételek mellett szükséges a jog autoritásának érvényesüléséhez.

A másik érv egy olyan distinkció érvényesítésén alapul, amit Coleman sok évvel korábban, még az elismerési szabály mélyebb elemzése céljából alapozott meg. Arról van szó, ahogy megkülönböztette az elismerési szabály szemantikai és episztemológiai funkcióját.¹⁵⁷ A szemantikai funkció azt jelenti, hogy az elismerési szabály meghatározza, hogy egy norma mikor minősül jogi normának, míg az episztemológiai funkció azt, hogy segít azonosítani egy jogrendszer szabályait. Erre támaszkodva aztán elismerheti, hogy a Raz által támasztott autoritáselméleti feltételek szükségessé tesznek valami olyasmit, mint a források tézise.¹⁵⁸ Ám ez nem jelenti azt, hogy a források tézise a legalitás kritériumait határozná meg. A források tézise egy episztemológiai funkció betöltéséhez kell, ahhoz, hogy azonosíthassuk az autoritatív aktusokat.¹⁵⁹ Még ha el is fogadjuk, hogy az autoritatív aktusoknak erkölcsi érvelés nélkül is azonosíthatóaknak kell lenniük, ez még nem ok arra, hogy az erkölcsi mozzanatokat kizárjuk a legalitás lehetséges kritériumai közül. Ugyanis erkölcsi tartalmú kritériumokat is azonosíthatunk társadalmi tények révén.

Coleman két érve nem tűnik teljesen koherensnek. Az egyik mintha arról szólna, hogy csak bizonyos empirikus feltételek mellett ismerhetjük el a források tézisének érvényesülését, a másik pedig arról, hogy legalábbis egy episztemológiai funkció betöltése okvetlenül szükségessé tesz valami olyasmit, mint a források tézise. Ám nem szeretnék az ilyen egyenetlenségeken lovagolni, mert nem kétlem, hogy el lehet simítani őket. Mondhatjuk például, hogy az első érv kifejezetten a legalitás kritériumaira (az elismerési szabály

¹⁵⁶ Lásd Coleman: *The Practice of Principle* 114. o. Vö. Coleman: 'Authority and Reason' 308. o.

¹⁵⁷ Lásd Coleman: 'Negative and Positive Positivism' 29-30. o. Vö. Györfi Tamás: 'Jog és erkölcs kapcsolata a pozitivisták jogelméletekben'. In: Szabó Miklós (szerk.): *Ius humanum: Ember alkotta jog*. Miskolc: Bíbor, 2001, 204-205. o.

¹⁵⁸ Lásd Coleman: *The Practice of Principle* 127. o.

¹⁵⁹ Lásd uo. 128. o.

szemantikai funkciójára) vonatkozik, és ebben a vonatkozásban vonja bírálathoz a források tézisének, míg a második megmutatja, milyen más funkciót adhatunk a források tézisének.

Ám Coleman érvei akkor sem tűnnek átütőnek, ha eltekintünk ezektől a feszültségektől. Az első érvelés az a fő baj, hogy azon a feltevésen alapul, hogy a ténybeli és az erkölcsi kritériumok ugyanúgy vitathatóak. Ez azonban nincsen így. Éppenséggel az a helyzet, hogy a ténybeli kritériumoknál gyakran van úgy, hogy a további kétely már értelmét veszti, míg az erkölcsi kritériumoknál ez talán sohasem áll elő. Ha a hivatalos közlöny segítségével megállapítottuk a tényt, hogy egy meghatározott törvény meghatározott rendelkezésének mi a szövege, akkor legfeljebb a nyomdahibákkal kapcsolatos kételyt kell eloszlatnunk, hogy a további vitát értelmetlennek tartsuk a norma szövegéről. Ezzel szemben, még ha arra is jutunk, hogy egy erkölcsi kritériumot széleskörű egyetértés övez egy közösségben, ezzel nem tettük értelmetlenné a kérdést, hogy az adott kritérium helyes-e, hogy indokoltan tulajdoníthatunk-e neki motiváló erőt.¹⁶⁰ Úgy vélem, Raz nem ok nélkül épít arra, hogy a ténybeli kritériumok másként, és bizonyos vonatkozásokban kevésbé vitathatóak az erkölcsi kritériumoknál.

Ezt a következtetést az is megerősíti, ha Coleman érvének két további vonatkozására figyelünk. Abban Colemannek igaza van, hogy lehetnek olyan ténybeli kritériumok, amelyek zavarosak és vitákat provokálnak. (Gondoljunk egy olyan kritériumra, mely szerint a bíróságoknak a kedden és csütörtökön eléjük kerülő ügyekre nézve a korábbi bírói ítéletekből, a hétfőn, szerdán és pénteken eléjük kerülő ügyekre nézve viszont a törvényekből kell kihámozniuk a releváns jogi indokokat.) Ám nem világos, hogy ez miért okozna gondot Raznak. Raz nem azt mondta, hogy bármilyen kritérium megteszi, amely ténybeli, hanem azt, hogy csak ténybeli kritériumok teszik meg a legalitás mércéiként. Ebbe bőven belefér, hogy a ténybeli kritériumokat a gyakorlati ésszerűséget szem előtt tartva határozzuk meg: úgy, hogy ne legyenek zavarosak, ne provokáljanak vitákat. Colemannek abban is igaza van, hogy lehetnek olyan erkölcsi kritériumok, amelyeket széles egyetértés övez egy adott közösségben. Ám ha bizonyos cselekvési problémák megoldása nem kétséges egy közösség számára, akkor azok vonatkozásában nincs is szükségük autoritatív iránymutatásra. Nincs szükség arra, hogy egy autoritás közvetítsen a rájuk vonatkozó, helyes indokok és a cselekvésük között. Raz autoritáselmélete viszont éppen az olyan helyzetekre van méretezve, amelyekben ezt nem mondhatjuk el. Coleman érvének ez a mozzanata valójában nem arról szól, hogy nem mindig kell a források tézise, hanem hogy nem mindig kell autoritatív döntés. De ennek tagadására ugyan mi oka lenne Raznak?

Coleman másik érve lényegesen erősebbnek hat, mivel egy elméleti értelemben igen hasznos megkülönböztetésen alapul. Valóban előfordulhat, hogy az indokok jogi jellegének és azonosításának kritériumai elválnak egymástól. Például mondhatjuk azt, hogy a legalitás kritériumainak igazodniuk kell azokhoz az erkölcsi mércékhez, amelyeket Platón Állam című dialógusában találhatunk. Ekkor szoros kapcsolatba hoztuk a legalitás kritériumait egy bizonyos erkölcsi felfogással (szemantikai funkció), miközben az azonosítási kritériumoknak faktuális jelleget adtunk (episztemológiai funkció). Így tehát az lesz a kérdés, hogy valóban arra a következtetésre kell-e jutnunk, hogy az, ahogy Raz bevezeti az autoritáselméleti szempontokat, tényleg csak egy episztemológiai funkció betöltéséhez igényli-e a források tézisének. Úgy vélem azonban, hogy Colemannek ezt nem sikerült megmutatnia. Raz egyértelműen többet követel annál, hogy az autoritatív aktusok azonosíthatóak legyenek. Nála az az autoritatív döntések tétje, hogy az emberek képesek legyenek cselekedni az autoritatív indok alapján. Anélkül, hogy vissza kelljen térniük a rájuk vonatkozó indokok mérlegeléséhez. Ezért nem fogadja el például azt, hogy az autoritás azt mondja, „tedd azt, ami a legjobb neked”.¹⁶¹ Innen jut el a források tézisének szükségességéhez. Mármost ha a források tézise

¹⁶⁰ Vö. R. M. Hare: 'A „consensus” aregumentuma'. In: Lónyai Márta (szerk.): *Tények és értékek*. Budapest: Gondolat, 1981, 479-485. o.

¹⁶¹ Vö. Raz: *Ethics in the Public Domain* 219. o.

csak egy episztemológiai funkciót töltene be, akkor erre Raznak nem lenne jó oka. Ha az autoritás azt mondja a címzettnek, „tedd azt, ami a legjobb neked”, akkor ez „episztemológiai értelemben” megfelel a források tézisének, elvégre azonosítható arra a társadalmi tényre utalva, hogy az autoritás gyakorlója egy bizonyos helyen és időben ezt hirdette ki döntésként. Persze lehet, hogy Coleman arra gondol, az episztemológiai funkció teljesítésével azt az indokot kell azonosítani, amely a „végső” cselekvési útmutatást megadja. Csakhogy Raznak ennél is többre van szüksége. Nem annak felmutatására, hogy van itt és itt egy bizonyos indok, hanem hogy van itt és itt egy jogi kötelezettséget specifikáló indok. A források tézise ahhoz kell, hogy az autoritatív döntések betölthessék közvetítő szerepüket, hogy a megfelelő módozatban tegyenek szert gyakorlati relevanciára. Éppen ezért a források tézisének a legalitás kritériumait kell meghatározni: hogy mi kell ahhoz, hogy valami jogi indokká váljon. Coleman terminológiája szerint tehát muszáj kapcsolódnia az elismerési szabály szemantikai funkciójához.

26. Bár Coleman kritikájának kudarcá önmagában csak egyetlen kezdeményezés sorsáról mond valamit, és nem kell arra utalnia, hogy a preemptivitás és a források tézise közötti szoros kapcsolatot nem lehet elutasítani, mégsem próbálkozom tovább azzal, hogy ennek a kritikának a lehetőségeit kutassam. Azt gondolom, hogy a preemptivitás valóban olyan fogalmi jellegzetességekkel rendelkezik, amelyek kihatnak a legalitás feltételeire, ennek megfelelően pedig szükségessé tesznek valami olyasmit, mint a források tézise. Mivel pedig korábban már elvettem a preemptivitás elleni kritikákat, valamilyen formában el kell fogadnom a források téziséhez vezető érvelést is.

Úgy tűnik, hogy ezzel voltaképpen minden vonatkozásban behódolunk Raz érvelésének. És ha megérkezünk a források téziséhez, akkor az exkluzív pozitívizmust (annak háttérében pedig a módszertani pozitívizmust) is fel kell vállalnunk. Ám ez nem egészen így van. Úgy vélem, próbálkozhatunk egy olyan kritikával, amely elfogadja azt, ahogy a jog autoritásigényéből következik a preemptivitás fogalmilag meghatározó jellege, abból pedig a források tézisének valamilyen formája, de mégsem köt ki a módszertani pozitívizmusnál. A hangsúly itt arra esik, hogy a források tézisének „valamilyen formáját” kell a magunkévá tennünk, vagyis nem azt a formáját, amit Raz rögzített. Mivel pedig fentebb azt is kinyilvánítottam, hogy igen jó véleménnyel vagyok Raz autoritáselméletéről, ezt a kiigazítást nem az autoritáselmélet átalakításával szeretném megalapozni. Ennek megfelelően azt kell megmutatnom, hogy Raz autoritáselmélete maga követeli meg tőlünk a források tézisének újragondolását, vagyis az exkluzív pozitívizmustól való eltérést, illetve a módszertani pozitívizmus feladását. Vagyis belső feszültségeket kell kimutatnunk Raz elméletében, amelyek a konstitutív fogalmak bizonyos átrendezésére kényszerítenek.

27. Itt megint megnyílni látszik előttünk egy eléggé egyszerűnek tűnő lehetőség. Egy olyan lehetőség, amit Jeffrey Goldsworthy próbált kijátszani. Mondhatjuk talán azt, hogy Raz, amikor a jognak legitim autoritásigényt tulajdonított, ezzel bizonyos morális jelleget adott a jogi autoritásnak Raz kétségkívül mond olyanokat, hogy egy rendszer nem jogrendszer, ha nem követel magának „morális autoritást”.¹⁶² Mármost ha a források tézise által szükségessé tett társadalmi tények olyan indokokat rögzítenek, amelyek ilyen morális autoritásra irányulnak, akkor talán már nem mondhatjuk, hogy a jog azonosítása pusztán ténykérdés.¹⁶³ Ha ez érintett társadalmi tények ilyen morális relevanciával bírnak, akkor erkölcsi értékkel kell rendelkezniük. Tehát hiába próbáljuk elválasztani a legalitás kritériumait az erkölcsi indokoktól, maguk a legalitás kritériumai öltének erkölcsi jelleget.

Ám ez az egyszerűnek látszó lehetőség megint nem az, amire szükségünk van. Talán azzal is fel lehetne lépni vele szemben, hogy Raz csupán a legitim autoritás igényéről beszél,

¹⁶² Lásd Raz: 'Hart on Moral Rights' 131. o.

¹⁶³ Lásd Goldsworthy: 'The Self-Destruction of Legal Positivism' 462. o.

nem legitim autoritásról. Így pedig túl erősnek tűnik Goldsworthy-nek az az állítása, hogy Raz koncepciójában a társadalmi tények erkölcsi kötelezettségeket hoznak létre.¹⁶⁴ Fontosabb azonban számunkra, hogy Goldsworthy érvelése egy filozófiai hibán alapul. Az, hogy bizonyos tényeknek erkölcsi relevanciája van, nem jelenti azt, hogy ezzel megváltozna a jellegük, hogy valamilyen értelemben erkölcsi állítássá válnának. Ha megállapítom azt a tény, hogy született egy gyermekem, akkor ennek nyilvánvalóan van erkölcsi relevanciája. Szerepe van annak az erkölcsi állításnak a megalapozásában, hogy felelősséggel viseltetem egy bizonyos gyermekért. Ám ettől a „gyermekem született” állítás még nem lesz erkölcsi állítás. Hasonló a helyzet a legalitás kritériumaival. Ezek a kritériumok, mivel gyakorlati indokokat tesznek azonosíthatóvá, gyakran óriási gyakorlati relevanciával bírnak. Ettől azonban még lehet szigorúan faktuális karakterük.

28. Ha a Goldsworthy által megjelölt út nem járható, akkor mit tehetünk? A magam részétől azzal próbálnék, hogy rámutatok arra az összefüggésre, hogy az autoritás közvetítő szerepének betöltéséhez Raznál arra van szükség, hogy lezárjuk a deiberációt a címzettek vonatkozó indokok vonatkozásában. Ám szerepet játszhatnak itt másféle indokok is, amelyek ugyancsak lehetnek erkölcsi, illetve politikai jellegűek. Szerepet játszhatnak ennek megfelelően az autorításra magára vonatkozó indokok.

Abba érdemes belegondolnunk, hogy a jogi autorításoknak van egy szembeszökő sajátossága. Az, hogy bizonyos kompetenciakritériumokhoz kötődik. Az autorítások nem dönthetnek bárki bármilyen ügyében, és nem hozhatnak akármilyen döntéseket. Vannak olyan személyek és ügyek, amelyekre nézve a jogi intézmények nem rendelkeznek autoritással. Amikor egy konkrét esetben mérlegre kerül a jogi intézmény autoritásigénye, akkor vizsgálni kell, hogy nem terjeszkedik-e túl kompetenciakörén. (Talán ennek egyik intézményelméleti leképezése, hogy a jogi intézmények a döntést megelőző deliberációs folyamatban vizsgálják a hatáskörüket.) Az autoritás határaitra vonatkozó megfontolások éppúgy érinthetnek erkölcsi és politikai elveket, ugyanakkor nem tartoznak a címzett saját indokai közé, amelyeket az autoritás döntésének ki kell váltania. Vagyis az indokoknak nem abba a körébe tartoznak, amit a források tézisének ki kell zárnia.

29. Erre sokan azt válaszolnák, kiváltképpen a jogelmélet normativista hagyományának képviselői, hogy félrevezetően ábrázolja a jog intézményes jellegét. Az lehet, hogy az egyes jogi intézmények korlátozott kompetenciával rendelkeznek, ám a jogrendszer egészére nézve ez nem igaz. Valószínűleg maga Raz is ezt mondaná, akire jó érzékelhető hatást gyakorolt Kelsen.¹⁶⁵ Ezt mutatja, hogy már viszonylag korai írásaiban is nagy hangsúlyt helyezett a jog normatív igényeinek átfogó jellegére. Arra, hogy szerinte a jog nem ismer el semmilyen korlátozást azoknak a cselekvési területeknek a vonatkozásában, amelyek szabályozására kiterjeszti autoritásigényét.¹⁶⁶ Erre a megfontolásra támaszkodik aztán később Raz egyik igen karakterisztikus állítása: a jog korlátlan autorításra tart igényt.¹⁶⁷ „Ha a legitimitást bármilyen feltétellel vagy bármiképpen korlátozva ismerjük el, a jogtól megtagadjuk azt az autoritást, amire igényt tart.”¹⁶⁸

¹⁶⁴ Lásd uo. Meg kell jegyezni, hogy Goldsworthy ennél azért valamivel többet mond. Végző soron azzal érvel, hogy Raznál összekapcsolódnak a jog azonosításának a feltételei és az érvényesség kritériumai. Márpedig néhol az érvényes jogot részben az igazolt jog jeleníti meg nála. Ezért nem menekülhet az itt jelzett csapdából. Lásd uo. 462. és 474-475. o. Ám a magam részéről nem vagyok biztos abban, hogy Raznál valóban összekapcsolódik az érvényes és az igazolt jog. A Goldsworthy által idézett szöveghely (Raz: *The Authority of Law* 149-153. o.) engem nem erről győz meg.

¹⁶⁵ Lásd például Raz: *The Authority of Law* 151-152. o.

¹⁶⁶ Lásd Raz: *Practical Reason and Norms* 150. o.

¹⁶⁷ Lásd Raz: *The Morality of Freedom* 76. o.

¹⁶⁸ Uo.

Csakhogy ez az állítás igen furcsának hat éppen Raz részéről. Az ő autoritáselméletének ugyanis részét képezi a normál igazolási tézis, mely szerint az autoritás csak ott igazolható, ahol jó okkal gondolhatjuk, hogy az autoritatív direktívák hozzásegítik a címzetteket ahhoz, hogy jobban megfeleljenek a rájuk vonatkozó indokoknak. Ez pedig nyilvánvalóan nem érvényesül minden esetben. Ha például arról van szó, hogy ki kell választani a számomra leginkább szórakoztató elfoglaltságot, akkor igen nehéz elhinni, hogy ezt a döntést jobb lenne ráhagyni egy autoritásra. Gyakran maga a cselekvő a legalkalmasabb arra, hogy a megfelelő cselekvési döntést meghozza. (Ezt történetesen maga Raz is így gondolja, amint azt az is mutatja, milyen meghatározó szerepet játszik politikai filozófiájában az autonómiára alapozott szabadság konstrukciója.¹⁶⁹) Az is lehet, hogy sok vonatkozásban az szolgálja a címzett hosszú távú érdekeit, ha bizonyos kérdésekben védett autonómiát élvez. Úgy vélem, nyugodtan leszögezhetjük, hogy a normál igazolási tézis nem igazolja az autoritásnak való alárendelődést minden esetben. Ennek megfelelően pedig nem igazolja a korlátlan autoritásigényt sem. Ebből viszont az következik, hogy ha a jog korlátlan autoritásigénnyel lép fel, akkor ezt az igényt a normál igazolási tézissre támaszkodva nem lehet igazolni.

Amint azt lentebb látjuk majd, másoknak is szöveget ütött a fejébe, hogy Raz olyan autoritásigényt tulajdonít a jognak, amit talán nem lehet igazolni. Ez egy sor politikai filozófiai problémát vet fel (megnehezíti például a jog iránti engedelmisségi köteletség megalapozását), de most nem ez lesz fontos számunkra. Érdekes inkább arra összpontosítanunk, hogy Raz különös megoldása — a korlátlan autoritásigény és a normál igazolási tézissel (is) jellemzett autoritásfogalom összekapcsolása — paradox jelleget ad az elméletnek. Mintha nem számolna azzal a nyilvánvaló lehetőséggel, hogy az autoritás döntései nem töltik be a nekik szánt szerepet.¹⁷⁰

Fontos látni, hogy itt nemigen próbálkozhatunk azzal, hogy azt mondjuk, a normál igazolási tézis csak az autoritás igazolásának „normális” módját adja meg, amely mellett lehetnek deviáns igazolások is.¹⁷¹ Nemcsak azért, mert Raz nem próbálja ilyen alternatív igazolásokkal alátámasztani azt az autoritásigényt, amit a jognak tulajdonít. A fő ok az, hogy a normál igazolási tézis szoros összefüggésben van az autoritás funkciójának megragadásával, vagyis azzal, hogy Raz az autoritás értelmét egyfajta szolgálatban (valamiféle közvetítésben) látja. Ha a jogi autoritást kivonjuk a normál igazolási tézis „hatálya” alól, akkor Raz egész autoritáselméletének a területén kívülre helyezük.

30. Raz maga is érzékeli, hogy a jognak tulajdonított autoritásigény feszültségben áll a normál igazolási tézissel.¹⁷² Ám, érdekes módon, nem feloldani próbálja a feszültséget, meglepszik annak relativizálásával. Arra hivatkozik, hogy figyelembe kell vennünk az igazolási tézis rugalmasságát.¹⁷³ Az emberek különböző képességekkel és ismeretekkel rendelkeznek, ezért különböző cselekvési szférákban szorulnak rá, hogy autoritatív intézmények közvetítsenek cselekvéseik és a rájuk vonatkozó indokok között. Az ilyen különbségek azonban túl sokrétűek ahhoz, hogy a hivatalos szervek, amelyeknek általános jelleget kell adniuk gyakorlatuknak, tekintettel legyenek rájuk. Ezért a jog autoritásigénye nem igazodhat mindig az igazolhatóság feltételeihez. Így persze el kell ismernünk, ahogy azt maga Raz is teszi, hogy a jog által támasztott autoritásigényt nem lehet mindig, minden ember és minden cselekvés

¹⁶⁹ Lásd uo. 407-412. o. Magyarul lásd Joseph Raz: 'Szabadság és autonómia'. In: Huoranszki Ferenc (szerk.): *Modern politikai filozófia*. Budapest: Osiris — Láthatatlan Kollégium, 1998, 100-104. o.

¹⁷⁰ Vö. Scott J. Shapiro: 'Authority'. In: Jules Coleman — Scott Shapiro (eds.): *The Oxford Handbook of Jurisprudence and Philosophy of Law*. Oxford: Oxford University Press, 2002, 409. o.

¹⁷¹ Vö. Raz: *The Morality of Freedom* 56. o.

¹⁷² Lásd uo. 77. o.

¹⁷³ Lásd uo. 77-78. o.

vonatkozásában igazolt. A jog autoritásigénye sokszor problematikus. Az igazságtalanság drámai eseteiben az is megeshet, hogy a jog elveszíti autoritatív kötelező erejét.¹⁷⁴

Ám ez nem cáfolja, hanem inkább megerősíti, hogy jog állítólagos korlátlan autoritásigénye szembekerül az autoritás értelmével. Természetesnek veszi, hogy a jog sokszor ott is autoritatív iránymutatásokat ad, ahol ez szükségtelen, vagy egyenesen káros. Ahol rosszul járunk, ha a jogi formát öltött direktívákat preemptívnek tekintjük. Mármost a magam részéről úgy gondolom, hogy nem kell felvállalnunk ezt a paradoxont. A paradoxon nem jelentkezik, ha a jognak szükségképpen korlátozott autoritásigényt tulajdonítunk. Még ha vitás is lehet, hogy a jog autoritásigénye mire terjedjen ki, és még ha el is ismerjük, hogy a legnagyobb jóindulattal sem lehetséges az autoritatív intézmények kompetenciakörét úgy meghatározni, hogy teljes összhangba kerüljön a normál igazolási tézissel, az biztos, hogy a jog autoritása nem terjedhet ki mindenre. Ha pedig nem terjedhet ki mindenre az autoritása, akkor nem is tarthat igényt ilyesmire. Ha a jog korlátlan autoritásigénnyel lép fel, akkor olyasmit követel magának, amivel jellegénél fogva nem rendelkezhet, ezért lehetetlenné teszi értelmes cselekvők számára, hogy autoritásigényét legitimnek tartsák.

31. Ennek a megfontolásnak van egy olyan következménye, amely kiváltképpen fontos számunkra. Az autoritatív intézmény döntése csak akkor minősül autoritás gyakorlásának, ha okkal gondolhatjuk róla, hogy megmaradt az igazolható autoritás határai között. A konceptuális elemzés szintjén természetesen nem lehet az a feltétel, hogy az autoritás gyakorlása az adott esetben igazolt volt (mivel az igazoltság olyan gyakorlati elvek függvénye, amelyeket nem a konceptuális elemzés specifikál), ám azt le kell szögezni, hogy legalább elvben igazolhatónak kell lennie. Ennek megfelelően a legalitás kritériumainak részben arra kell vonatkozniuk, hogy hol húzódnak a jogi intézmények autoritásának határai.

Pontosan ez az a feltétel, amely megváltoztatja a források tézisének a szerepét és jelentőségét. Igaz, hogy az autoritatív döntésnek, hogy megfelelő cselekvési útmutatást adjon, a saját megalapozó indokaira való visszautalás nélkül is azonosíthatónak kell lennie — enélkül nem érvényesül az autoritás értelme. Ám ez, ha szükséges is, nem elégséges ahhoz, hogy az autoritás értelme érvényesüljön. A források tézisében foglalt feltételt kielégítő döntés lehet az autoritással való visszaélés is, ha olyan kérdésben nyilvánul meg, ahol szükségtelen, vagy éppen káros a címzett deliberációjának kiváltása, vagy ha alkalmatlan rá, hogy a címzettet közelebb vigye a rá vonatkozó, helyes indokokhoz.

Mármost az a kérdés, hogy mikor szükségtelen vagy egyenesen káros a címzett saját deliberációjának kiváltása, (legalább részben) nyilvánvalóan erkölcsi és politikai elvek kérdése. Például felölel valamilyen nézetet a címzett autonómiájának értékéről és terjedelméről. Erre alapozva mondhatjuk azt, hogy a legalitás kritériumai még akkor sem lehetnek mentesek az erkölcsi és politikai megfontolásoktól, ha egyébként készek vagyunk elfogadni a források téziséét. A források tézise nem világít meg annyit a legalitás kritériumaiból, hogy önmagában képes lenne igazolni az exkluzív pozitívizmust. Vagy talán bármilyen módszertani pozitívizmust. Fontos felhívni a figyelmet arra, hogy Raznak a források tézisére vonatkozó felfogásával szemben csak egy olyan kritikát találtam meggyőzőnek, amelyre az inkluzív pozitivisták nem hivatkozhatnak. Amely nemcsak azt nehezíti meg, hogy exkluzív pozitivisták legyünk, hanem azt is, hogy megmaradjunk a módszertani pozitívizmus keretei között.

32. Mielőtt továbblépnénk, érdemes megfontolni három lehetséges ellenvetést a legalitás feltételeinek itt körvonalazott felfogásával szemben. Az egyik autoritáselméleti jellegű. Mondhatja valaki, hogy Raz elméletének ilyen átalakításával magunk is elvesztegetjük az autoritás értelmét. Az iménti érvelésből az következik, hogy az autoritásigénnyel szemben

¹⁷⁴ Lásd uo. 78. o.

helye van az autoritás határaitra vonatkozó megfontolásoknak. A címzett joggal kérdezhet rá, hogy az adott esetben indokoltan követelik-e tőle autonómiájának részleges feladását. Ám az autoritás határaitra vonatkozó megfontolások maguk is deliberációt követelnek, és ez a deliberáció éppúgy zátonyra futhat, mint az ügy érdemét érintő megfontolások mérlegelése. A címzett nem sokat nyer azon, hogy meghatározták számára, mit tegyen, ha gondolkodnia kell azon, hogy a döntéshozónak megvolt-e a döntéshez a kellő autoritása. Nem lehet, hogy az autoritás kompetenciakörére vonatkozó deliberációt is ki kell zárjunk, hogy az autoritás betölthesse közvetítő szerepét?

Az természetesen igaz, hogy az autoritás korlátaira vonatkozó deliberáció egy fallibilis emberi döntéshez vezet. Ennek megfelelően szólhatnak indokok amellet is, hogy az ilyen deliberációt bízunk másokra — akár egy autoritásra, vagy akár ugyanarra az autoritásra, amelynek az autoritásigénye kockán forog. (Sokszor megbízhatunk abban, ahogy az autoritást gyakorló intézmény ellenőrzi a saját döntési kompetenciáját.) Ami azt illeti, magam is híve vagyok annak, hogy az autoritás kompetenciakörére vonatkozó deliberációt különböző intézményelméleti megoldásokkal korlátozzuk. Egyetértek azzal az állítással, hogy az autoritás határaitra kapcsolatos kérdéseket többnyire más, külön erre specializált autoritativ intézmények (például az Alkotmánybíróság) képesek a legjobban megítélni. Csakhogy ebből nem a módszertani pozitívizmus igazsága következik. Az összes olyan intézményelméleti megoldás, amely arra hivatott, hogy az autoritativ intézményekben korlátozza a téves döntések tisztító hatását, az autoritás értelmének érvényre juttatását célozza. Gyakorlati (erkölcsi és politikai) tételeken alapul, amelyeket az autoritás fogalmi jellegzetességeihez igazítottunk. Ezek a gyakorlati tételek épülnek be a legalitás kritériumai közé. És ezek akadályozzák meg, hogy a legalitás kritériumainak jellegét közvetlenül a jogi autoritás konceptuális jellemzőiből határozzuk meg, erkölcsi és politikai megfontolásokra tekintet nélkül.

A második ellenvetés azon alapul, hogy itt voltaképpen kihasználjuk Raz autoritáselméletének egyik fogyatékoságát. Ha ezt a fogyatékoságot felszámoljuk, akkor az igazolt autoritás határaitra vonatkozó megfontolások elveszítik azt a jelentőségüket, amit tulajdonítunk nekik. Ezt az ellenvetést alapozza meg Scott Shapiro autoritáselméleti analízise, amely arra jut, hogy Raz és legtöbb kritikusa osztozik egy közös hibában: az autoritás egy decizionális modelljét képviselik.¹⁷⁵ Azt feltételezik, hogy az autoritativ direktíváknak való engedelmesség valamiféle döntés következménye (például engedelmeskedjünk vagy ne engedelmeskedjünk). Shapiro azonban inkább úgy véli, az autoritásnak való alárendelődés (ha sikeresen megvalósul), éppen az ilyen döntést iktatja ki. A direktívák nem a döntéshozatal eszközei, éppenséggel azt akadályozzák meg, hogy a címzett döntsön.¹⁷⁶ Ez az ellenvetés azonban csak látszólag erős. Nyilvánvaló hibája, hogy éppen azt a „vak” alárendelődést teszi az autoritás egyik fogalmi mozzanatává, amit Dworkin tulajdonít Raznak. Ezt pedig csak úgy lehet kikerülni, hogy éppenséggel a decizionális modellt választjuk. Ha úgy láttatjuk az autoritásnak való alárendelődést, mint amiben benne rejlik egy folyton megújuló döntés arról, hogy az autoritás betölti-e a szerepet, ami értelmet ad neki.

A harmadik ellenvetés módszertani jellegű, amennyiben arra kérdez rá, mire is terjed ki az itt pártolt kritika érvényességigénye. Mit is csináltunk tulajdonképpen? Arról volt szó, hogy Raz felfogása, amely a jognak korlátlan autoritásigényt tulajdonít, valamiképpen paradox jelleget ad a legalitás fogalmi tisztázásának. Az alternatív magyarázat azon alapult, hogy a korlátozott autoritásigény feltételezésével elkerülhetjük ezt a paradoxont. Ám ez mintha egy hipotetikus magyarázat lenne, amelyet akkor kell elfogadnunk, ha hisszük, hogy a legalitás magyarázatának mentesnek kell maradnia egy bizonyos értelemben vett paradoxontól. Ha úgy akarjuk magyarázni a jogot, hogy az ne támasszon olyan autoritásigényt, amit nem lehet igazolni. De miért ne lehetne a jog autoritásigényének paradox jellege? Milyen *konceptuális*

¹⁷⁵ Lásd Shapiro: 'Authority' 415. o.

¹⁷⁶ Lásd uo. 418. o.

oka van annak, hogy azt mondjuk, a jog nem támaszthat olyan autoritásigényt, amit elvileg sem lehet igazolni?

Nos, bár több olyan érvet is felhoztam, amely kapcsolatban van ezzel a fogalmi problémával (ilyen volt az a tétel, hogy az autoritatív intézmény döntése csak akkor minősül autoritás gyakorlásának, ha okkal gondolhatjuk róla, hogy megmaradt az igazolható autoritás határai között), el kell ismernem, hogy az autoritás kifejezetten konceptuális jellemzőiből nem igazoltam, hogy a jog nem támaszthat és nem is támaszt korlátlan autoritásigényt. A kritika tehát befejezetlen. Világosan látszik azonban, hogy nem is tehető befejezetté az eddigi kritikai vizsgálódások keretében, vagyis pusztán a források tézisére reflektálva. Az is világosnak látszik, hogy Raz fogalmi stratégiáját mindaddig nem sikerül megingatni, amíg elfogadhatónak látszik a jog normatív igényeinek egy olyan elemzése, amely megelőlegezik annak felmutatásával, amire az igények irányulnak, és visszautasítja, hogy ebből a jog bármit is igazoltan birtokoljon. Az igazolási kérdéseket, amelyek mondanak valamit arról, hogy a jog igazolási szempontok folytán mire nem tarthat igényt, vissza kell hoznunk a konceptuális elemzésbe. Vagyis azt kell megmutatnunk, hogy nem lehet elégséges a jogi autoritás pusztán legitimitásigényre épülő magyarázata. Ennek kell szentelnünk az elemzés következő fordulóját.

Tartható-e a jogi autoritás pusztán legitimitásigényre épülő magyarázata?

33. A Raz elleni kritika második dimenziója azt az állítást veszi célba, hogy a jog természetéről szóló elméletnek nem azt kell állítania, hogy a jog legitím autoritásigénnyel rendelkezik, hanem csak azt, hogy legitím autoritásigénnyel lép fel. Az, hogy egy meghatározott jogrendszer rendelkezik-e legitím autoritással, a fogalmi elemzés szintjén nyitott kérdés marad. Ennek megfelelően a jogrendszereknek minden olyan jellemzővel rendelkezniük kell, amelyek ahhoz szükségesek, hogy fogalmilag alkalmasak legyenek a legitím autorításra, de aktuálisan magának a legitimitásnak egyetlen attribútumával sem kell bírniuk. Ezt fogalmazza meg úgy Raz, hogy a normatív társadalmi gyakorlatoknak, hogy jogrendszereknek nevezhessük őket, a legitím autoritás összes nem morális feltételét ki kell elégíteniük, de nem kell kielégíteniük egyetlen morális feltételt sem.

Ahhoz, hogy ezen a ponton sikeres bíráló alá vonjuk Raz érvelését, nem azzal kell érvelnünk, hogy a jogrendszerek igenis rendelkeznek legitím autoritással, vagy akár hogy azt állítják magukról, hogy megvan a legitím autoritásuk. Az efféle empirikus állításokkal itt nem sokra megyünk. Az érveinknek kifejezetten konceptuálisnak kell lenniük. Azt kell megmutatnunk, hogy a jog normativitása többet ölel fel, mint pusztán a legitím autoritás igényét, vagy azt, amit Raz *de facto* autoritásnak nevez.

34. Ennek a célnak a megvalósítására kísérletet tehetnénk egy *természetjogi* érvelés segítségével. Talán némelyek számára úgy is tűnhet, hogy ennek a kezdeményezésnek mindenképpen köze van a természetjoghhoz. Ez azonban nincsen így. Úgy vélem, Michael Moore álláspontja nagyon jól megragadja, hogy mi lenne itt a karakterisztikusan természetjogi érvelés. Az, ha ahhoz az állításhoz, hogy a jog legitím autorításra tart igényt, hozzákapcsolnánk azt a feltételt, hogy a jognak csak akkor lehet az állampolgárokat engedelmességre kötelező, legitím gyakorlati autoritása, ha tartalma nem túlzottan igazságtalan.¹⁷⁷ Ebből pedig arra következtetnénk, hogy a jog nem maradhat fenn tartósan, ha túlzottan igazságtalan. Én azonban nem szeretném ezt az utat járni. Nem akarom a kérdést a jog hosszú távú fennmaradása és az igazságosság közötti szisztematikus összefüggés terminusaiban felvetni. Inkább a jog által támasztott autoritásigény analitikai implikációit bontogatnám tovább.

¹⁷⁷ Lásd Michael S. Moore: 'Law as a Functional Kind'. In: Robert P. George (ed.): *Natural Law Theory: Contemporary Essays*. Oxford: Clarendon, 1992, 189. o.

Hogy ez hogyan nézne ki, arról valamelyes képet adhat Dworkin Raz-kritikájának egyik vonatkozása. Dworkin is felfigyel arra, milyen sok minden múlik Raznál azon, hogy azt mondja, az autoritás nem morális feltételeit ki kell elégítenie a jognak, a morális feltételeket azonban nem. Ez menti ugyanis meg elméletét a természetjogi végkifejlettől.¹⁷⁸ Ám nem világos, miért hiányozhat az összes morális feltétel. A döntés meglehetősen önkényesnek tűnik. Mintha csak azt szolgálná, hogy okvetlenül pozitivista módon ábrázoljuk a jogot. (Dworkin, igen kemény kifejezéseket használva, „ptolemaioszi dogmának” nevezi Raz pozitívizmusát.¹⁷⁹) Azt nem mondhatjuk, hogy az erkölcsi feltételek irrelevánsak a konceptuális elemzés szempontjából. (Különbén Raz nem ismerhetné el, hogy a kiváltképpen gonosz jog nem rendelkezik autoritással.¹⁸⁰) Raz azt mondja, a jognak (fogalmilag) képesnek kell lennie a legitim autoritásra. Így viszont az tűnne ésszerűnek, ha az analitikai kérdést kétfelé bontanánk: (1) mi kell az autoritáshoz; (2) mi kell a legitimitáshoz, és azt feltételeznénk, hogy a fogalmi elemzésnek mindkét kérdésről mondania kell valamit.¹⁸¹ Miért nem kell mondanunk valamit a legitimitás szükségszerű feltételeiről?

Magam is úgy gondolom, hogy a legitimitás feltételeinek itt konceptuális jelentősége van, és hogy ez végső soron meghiúsítja a jogpozitívizmus Raz-féle programját. Ám Dworkin ezúttal is elsieti a végkövetkeztetést. Úgy ábrázolja Raz érvelését, mint ami nem próbál indokot adni a morális feltételek kikapcsolására a jog normativitásának magyarázatából. Pedig ez, mint láttuk, nincs így. Raznak van érve arra, hogy miért lesz jó, ha nem legitim autoritást tulajdonítunk a jognak, hanem csak a legitim autoritás igényét. Dworkinnak, hogy kritikája hatékonyra váljon, ezt az érvet kellene célba vennie. Én magam pontosan ezzel próbálkozom majd. Így próbálok kitölteni a Dworkin kritikájának közepén tátongó rést.

35. Egy kicsit mélyebben bele kell tehát gondolnunk abba, mit is jelent az, hogy a jog autoritásigénnyel lép fel. Úgy vélem, az autoritásprobléma Raz által kedvelt megragadása némileg félrevezető. Bizonyos értelemben a címzett oldaláról láttatja a problémát, és némileg homályban hagyja, milyen fogalmi feltételeket támaszt a hivatalos személyek oldaláról. Az, hogy a jog autoritásigényt támaszt, azt jelenti, hogy a jogban implikált (s a jog reprezentánsai által kifejezetté tett) elvárások szerint a címzetteknek a jog direktíváit autoritatívnak (autoritatív indokoknak) kell tekinteniük, a jogi intézményeket pedig autoritásként kell kezelniük. A vonatkozó autoritásigény azonban csak akkor ölti ezt a formát, ha bizonyos cselekvésekkel és attitűdökkel társul a hivatalos személyek részéről. Ha ők úgy kezelik a címzetteket, mint akiknek a jog által meghatározott kötelezettségeik és jogosultságaik *vannak*, és fontosnak tartják, hogy a hivatalos aktusok ezekhez igazodjanak. A hivatalos személyek tehát nem azt állítják, hogy a jognak pusztán igénye van az autoritásra, hanem azt, hogy autoritással *bír*, és őket magukat is autoritással ruházza fel. Vagyis joguk van autoritatív érvennyel dönteni bizonyos ügyekben, joguk van kötelezettségeket megállapítani vagy éppen megváltoztatni. A jog autoritásigénye tehát azt feltételezi, hogy a hivatalos személyek gyakorlatában a jog autoritatívként jelenik meg.¹⁸²

Ez a megfontolás egyébként egy bizonyos értelemben Raznál is fellelhető. Ő is leszögezi, hogy a jogrendszer működésének nem feltétele, hogy a népesség egésze kövesse a jogot, de még az sem, hogy a jogot érvényes indokok forrásának tekintsék. Az azonban igen, hogy a bírót, amikor bíróként járnak el, az a meggyőződés vezesse, hogy a törvények

¹⁷⁸ Lásd Dworkin: 'Thirty Years On' 1669. o.

¹⁷⁹ Lásd uo. 1656. o.

¹⁸⁰ Vö. Raz: *The Morality of Freedom* 78. o.

¹⁸¹ Lásd Dworkin: 'Thirty Years On' 1669. o.

¹⁸² Talán érdemes leszögezni, hogy ez nem arról mond valamit, hogy a hivatalos személyek mit gondolnak (mondjuk őszintén tisztelik-e a jogot), hanem arról, hogy hivatalos minőségükben miképpen cselekednek. Hogy mire hivatkozva döntenek, és milyen gyakorlati relevanciát tulajdonítanak a döntéseiknek, illetve a többi hivatalos személy gyakorlatának.

érvényes cselekvési indokok.¹⁸³ Az, hogy a bírók gyakorlatában megjelenik egy ilyen, elfogadó attitűd (amit Raz *jogi nézőpontnak* nevez¹⁸⁴), a jognak egzisztencia-feltétele. Azt is mondja Raz, hogy a jog autoritásigényének egyik megnyilvánulása, hogy a jogi intézmények úgy tartják, joguk van kötelezni a címzetteket.¹⁸⁵ Voltaképpen ennek a mozzanatnak az implikációit kutatjuk.

Mármost ha a jog adekvát autoritásigényének feltétele, hogy a jog a hivatalos személyek gyakorlatában úgy jelenjen meg, mint ami autoritással rendelkezik, úgy vélem, nem lehet mellékes, hogy milyen alapon nyilvánulhat meg a hivatalos személyek a gyakorlatában ez a „felfogás”. Azt gondolom, ahhoz, hogy a hivatalos személyek őszintén tarthassák magukat ahhoz, hogy a jognak autoritást tulajdonítanak, bizonyos fogalmi feltételeknek teljesülniük kell. Raz saját fogalmi elemzése is arra a következtetésre vezetett, hogy a jog csak akkor szolgáltathat autoritatív indokokat, ha legalább potenciálisan összhangban lehet a címzettek saját gyakorlati deliberációjával. Vagyis ha olyan indokokon alapul, amelyek a címzetre vonatkoznak (ez a függőségi tézis), és olyan cselekvési indokot képez, amihez elvileg a címzett is eljuthatott volna. Hadd fejezzem ezt ki úgy egy Postematól kölcsönzött fogalom segítségével, hogy a jog csak akkor rendelkezhet autoritással a címzettek felett, ha képes számukra *engedelmességi indokokat* szolgáltatni.¹⁸⁶

Ez nem azért fontos, mert azt kellene mondanunk, hogy a hivatalos személyek autoritásigényük megfogalmazásával együtt arról is állítást tesznek, hogy eljárásuk legitim volt. Ez egy hibás szemantikai feltevés lenne. Azt azonban igenis kijelenthetjük, hogy ha a hivatalos személyek azzal kénytelenek szembesülni, hogy döntésük nem szolgáltat engedelmességi indokokat a címzetteknek (sőt, a címzett igazoltan fejthet ki ellenállást a döntéssel szemben), akkor a döntésüket nem tarthatják velük szemben autoritatívnak. A döntésük ugyanis ekkor nem felel meg sem a függőségi tézisnek, sem a normál igazolási tézisnek. Ekkor abban az állításban, hogy a döntés kötelezi a címzetteket, tévedés vagy tudatos félrevezetés nyilvánulna meg, és senki számára nem szolgáltatna engedelmességi indokot, aki ezt felismeri. A döntés végrehajtása pedig pusztá erőszaktevés lenne.

Ez az érvelés azon a feltevésen támaszkodik, hogy az, ahogy a hivatalos személyek gyakorlatában a jog autoritatívként nyilvánul meg, voltaképpen egy vitatható érvényességi igény, amelynek az ellene irányuló bírálatokkal szemben tarthatónak kell maradnia, hogy a jognak megfelelő értelemben normatív erőt tulajdoníthassunk. Úgy vélem azonban, hogy ez a feltevés elkerülhetetlen. Bárki felléphet azzal az igénnyel, hogy normatív erővel bíró döntéseket hozhat, és hogy ezeket a döntéseket „jogi aktusoknak” kell tekintenünk. Ehhez az igényhez azonban csak meghatározott feltételek között igazítjuk a magatartásunkat. Nem tarthatja akárki elfogadható alapon autoritatívnak a saját döntéseit. (Valójában erre utal a lopott egyenruhában „intézkedő” köpenicki kapitány — Kelsen által is hivatkozott¹⁸⁷ — esete.) Ha elfogadjuk Raznak azt az állítását, hogy a jog sajátos normativitása egyfajta autoritásigényben nyilvánul meg, akkor ezt úgy kell értenünk, hogy a jog sajátos normativitása csak olyan személyek autoritásigényében nyilvánulhat, akik alappal állítják magukról, hogy van autoritásuk. Annak tisztázása pedig, hogy megvalósul-e ez a feltétel, felöleli annak vizsgálatát, hogy az autoritásigény mikor minősülhet legitimnek. Több kell, mint a legitimitásigény bejelentése.

36. Ebből talán már látszik, hogy az előző részben felvetett érvelést miképpen tennénk befejezetté az imént felhozott szempontok segítségével. Ott azt vettem fel, hogy, még ha el is ismerjük az autoritatív indokok preemptív jellegét, és abból eredően a források tézisének

¹⁸³ Lásd Raz: *Practical Reason and Norms* 171. o.

¹⁸⁴ Lásd *uo.*

¹⁸⁵ Lásd Raz: *Ethics in the Public Domain* 215-216. o.

¹⁸⁶ Vö. Postema: 'Jurisprudence' 346-348. o.

¹⁸⁷ Lásd Hans Kelsen: *Tiszta jogtan*. Budapest: ELTE Bibó Szakkollégium, 1988, 2-3. o.

valamilyen változatát, jelentőséget kell tulajdonítanunk annak a kérdésnek, hogy a döntés tárgyát képező esetben helye van-e az autoritás közreműködésének, illetve hogy az autoritás döntése nem követel-e tőlünk olyan cselekvést, ami túlnyúlik az autoritás kompetenciakörén. Ez más, mint azoknak az indokoknak a mérlegelése, amelyek az adott összefüggésben az érintettekre vonatkoznak, tehát nem a források tézise által megcélzott funkciót érintik.

Mármost ezek a kérdések pontosan azt a problémát érintik, amit az imént vetettünk fel. Kapcsolatban vannak azzal, hogy a hivatalos személyek milyen feltételek mellett tarthatják autoritatívnak a saját gyakorlatukat. Ebben a módszertani szempontú elemzésben nem megyek bele annak szisztematikus vizsgálatába, hogy ezek a feltételek miben állnak. Azt azonban biztosan leszögezhetjük, hogy legalább részben erkölcsi és politikai feltételekről van szó, hiszen az forog kockán, hogy a hivatalos személy gyakorlata mikor alkalmas rá, hogy engedelmisségi indokok forrása legyen. Azt is leszögezhetjük, hogy az egyik erkölcsi feltétel éppen az lesz, amit az előző részben körvonalaztunk. Amikor arról van szó, hogy az autoritásigény megfogalmazójától azt várjuk, legyen megfelelő alapja az igényének, természetesen nem arról az irreális morális igényről van szó, hogy a döntés minden esetben ténylegesen igazoltan szolgáltasson engedelmisségi indokokat. A hivatalos személy gyakran téved abban, hogy mire van „valóban” indoka a címzettnek. Ez bizonyos értelemben elkerülhetetlen, részben azért, mert a hivatalos személy csak korlátozott ismeretekkel rendelkezik a címzett gyakorlati indokairól, részben pedig azért, mert nem mindig lehet olyan döntést hozni, amely ugyanúgy igazolható minden érintett szempontjából. Azt azonban követelményként fogalmazhatjuk meg, hogy a hivatalos személy őszintén gondolhassa, hogy döntése szolgáltat engedelmisségi indokokat. Mármost a jog a címzettek nézőpontjából (jórészt az imént jelzett okokból) nem marad meg mindig az igazolható autoritás határai között. Nem is lehetséges, hogy mindig megmaradjon az igazolható autoritás határai között, de ez nem ássa alá azt a képességét, hogy engedelmisségi indokokat szolgáltasson. Az azonban igen, ha kísérletet sem tesz rá, hogy összhangban maradjon olyan gyakorlati elvekkel, amelyek a lehetőségekhez képest az igazolható autoritás határai között tartják. Vagyis az, ha korlátlan autoritásra tart igényt. Ebben az értelemben állítom, hogy a legalitás kritériumai közé be kell épülniük azoknak a gyakorlati elveknek, amelyek a jog által támasztott autoritásigény határaitra vonatkoznak. És hogy ezek az elvek a jog sajátos normativitásának megfejtésére irányuló konceptuális elemzés tényezőivé válnak.

37. Érdemes rögtön ezen a ponton elhárítani egy lehetséges ellenvetést. Az inkluzív pozitivistá Jules Coleman, aki maga is híve az autoritás pusztá igényére épülő magyarázatnak, alighanem azt válaszolná ezekre az érvekre, hogy valójában nem értettem meg, mire vonatkozik az autoritásnak az a koncepciója, amit a pozitivisták a magukénak vallanak. A pozitivisták arra összpontosítanak, hogy a jognak gyakorlati relevanciája van, hogy indokok szolgáltatásával próbál cselekvéseket vezetni. Ezért számukra annak van jelentősége, hogy a legalitás hogyan kapcsolódik a gyakorlati érveléshez.¹⁸⁸ Ezzel szemben én azt a dworkiniánus felfogást követem, mely szerint az autoritás problémája az állam által gyakorolt kényszerítő hatalom igazolásának problémája. Az elemzés során olyan problematikát tulajdonítottunk Raznak, amire ő nem vonatkoztatja az elméletét. Ám valójában szó sincs ilyesmiről. Az elemzésem során a vezérfonalat éppenséggel a jogi direktívák gyakorlati relevanciája képezte. Amire támaszkodtam, az volt, hogy Raznak, és vele együtt az összes pozitivistának, egyáltalán nem mindegy, hogy a jogi direktívák milyen módozatban válnak gyakorlatilag relevánssá. Autoritatív iránymutatásokként kell relevánssá válniuk. Ennek kerültek elő olyan igazolási feltételei, amelyeket nem hagyhattunk figyelmen kívül.

Nagyon fontos látni, hogy ezzel véletlenül sem akarom azt mondani, hogy fel kell cserélnünk az autoritás létezésének feltételeit az autoritás létezésének ideális feltételeivel, hogy

¹⁸⁸ Lásd Jules L. Coleman: 'Second Thoughts and Other First Impressions'. In: Brian Bix (ed.): *Analyzing Law: New Essays in Legal Theory*. Oxford: Clarendon, 1998, 268. o.

az autoritás fogalmát azonossá akarnánk tenni a jól működő autoritás fogalmával. Azért fontos, mert a módszertani pozitivisták gyakran utasítják vissza ezen az alapon az általuk pártolt analitikai felfogás kritikáját.¹⁸⁹ Pusztán azt állítom, hogy a nyilvános autoritás esetében már a létezési feltételek is tartalmaznak politikai elvek terminusaiban kifejezhető erkölcsi követelményeket. Ezek nem azonosak az ideális létezés feltételeivel: ezek ahhoz is kellene, hogy valaki „silány” autoritás legyen.

38. A normativitás pusztá legitimitásigényre épülő magyarázatának ezt a bírálását fontos vonatkozásokban Gerald Postemától merítettem. Hogy lássuk az egybeeséseket és az eltéréseket, érdemes röviden összefoglalni érvelésének releváns részét. Postema kritikájának célpontja nem közvetlenül Raz elmélete, hanem az, amit autonómiatézisnek nevez. Az autonómiatézis egy sajátos, főleg, de nem kizárólag a pozitivisták által vallott felfogás a jog természetéről, azon belül is kiváltképpen a jog és az erkölcs viszonyáról. Lényege abban áll, hogy „azoknak a normáknak a létezését, tartalmát és gyakorlati erejét, amelyeket a jogi érvelés felhasznál, olyan kritériumok határozzák meg, amelyek nem feltételeznek semmilyen lényegi utalást a politikai moralitást illető megfontolásokra, így a jogi érvelés úgy járhat el, hogy egyáltalán nem foglalkozik politikai moralitást érintő érvekkel”.¹⁹⁰ Postema elsődleges hivatkozási alapja azonban mégiscsak Raz exkluzív pozitivizmusa, amely az autonómiatézis kulcsmozzanatait (a preemptív tézist és a források tézisé) mindenkinél jobban jeleníti meg. Egyébként még a tézis megfogalmazása is arra utal vissza, ahogy Raz a források tézisé meg szokta ragadni. Éppen ezért Postema csak úgy viheti sikerre az autonómiatézis kritikáját, ha Raz elméletének alapjait is megtámadja.

Postema egyebek közt azzal érvel, hogy az autonómiatézis alapján álló jogelmélet súlyos nehézségekkel találja magát szembe az autoritáselmélet síkján. Ehhez szerinte elég azt tekintetbe venni, amit maga Raz is elismert: már az autoritás fogalmi megragadásánál tekintettel kell lennünk arra, hogy az autoritásigény mindig igazolási kérdéseket vet fel (elvégre az autoritás fogalmának része a „normál igazolási tézis”). A hivatalos személyek autoritása azonban nem magától értetődő — igazolásra szorul, legitimitásigényt támaszt. A bíró csak akkor tarthatja önbecsapás nélkül autoritatívnak a saját döntéseit, ha jó okkal gondolhatja, másoknak vannak gyakorlati indokaik ennek az autoritásnak az elfogadására.¹⁹¹ Ebből az látszik következni, hogy ha a jog súlyos legitimációs deficittel küszködik, akkor autoritásigénye is tarthatatlanná válik. Postema szerint ezért a joggyakorlatnak mindig reflektálnia kell arra, hogyan áll saját igazolási feltételeivel. Ezek az igazolási feltételek pedig a politikai moralitásra utalnak vissza.

Postemát nagyon izgatja az a kérdés, hogy a politikai moralitás esetleges szerepének problémája, vagy inkább azt a tény, hogy a bírók valójában hoznak döntéseket a politikai moralitásra alapozott indokokra hivatkozva, kezelhető-e a Raz által ajánlott módon: a jog természetéről és az ítélkezéstről szóló elmélet megkülönböztetésével. Postema válasza nemleges: ez azzal járna, hogy éles különbséget tennénk abban, ahogy a jog szerepet játszik a bírók, illetve az állampolgárok és jogi képviselőik gyakorlati okoskodásaiban.¹⁹² A jogi indokoknak csak a gyakorlati indokok egy meghatározott körét tekintenénk, miközben

¹⁸⁹ Lásd például Coleman: *The Practice of Principle* 129. o.

¹⁹⁰ Gerald J. Postema: 'Law's Autonomy and Public Practical Reason'. In: Robert P. George (ed.): *The Autonomy of Law: Essays on Legal Positivism*. Oxford: Clarendon, 1996, 80. o.

¹⁹¹ Lásd Gerald J. Postema: 'The Normativity of Law'. In: Ruth Gavison (ed.): *Issues in Contemporary Legal Philosophy*. Oxford: Clarendon, 1987, 92-93. o. Vö. Postema: 'Law's Autonomy' 104-112. o.

¹⁹² Lásd uo. 110. o. Amint az fentebb már szóba került, azt az érvet, hogy a bírók és a laikus jogalanyok jogra vonatkozó megértésének interdependensnek kell lennie, már a 'Coordination and Convention at the Foundations of Law' című tanulmány is tartalmazza (In: *Journal of Legal Studies* 11 (1982) 165-203, 189-193. o.). Ott az is kiderül, hogy az érvet Postema J. R. Lucas-tól merítette. Lásd J. R. Lucas: 'The Phenomenon of Law'. In: P. M. S. Hacker and J. Raz (eds.): *Law, Morality, and Society*. Oxford: Clarendon, 1977, 94. o.

megengednék azt a lehetőséget, hogy a jog alanyainak egy része, tudniillik a bírók, egyéb gyakorlati indokokat is használjanak jogi következtetések levonásához (sőt, autoritativ döntések meghozatalához). Tekintettel arra, hogy a bírók tevékenysége milyen fontos szerepet játszik a joggal kapcsolatos elvárások kialakulásában,¹⁹³ ez aligha lenne elfogadható. Postema szerint ahhoz, hogy a jog képes legyen racionális cselekvőknek megfelelő indokokat szolgáltatni, elengedhetetlenül szükséges, hogy legyen a szabályoknak egy közös kontextusa, amelyben a jogalkotó, a jogalkalmazó és a jogalany egyaránt résztvevő lehet.¹⁹⁴ Ahol az egyik csak olyan indokokkal igazolhatja az eljárását, amelyek a másik számára is rendelkezésre állnak. A gyakorlati orientációk közötti kölcsönös összefüggés megbomlása súlyos igazolási nehézségeket támasztana: megkérdőjelezné, hogy a bírók és az állampolgárok ugyanannak a jognak vannak-e alávetve. Ebben áll az, hogy Raz megoldási javaslata visszaütne az autoritásigény igazolásánál.

Szóval Postema szerint egy olyan jogelmélet, amely ragaszkodik a jogi és az erkölcsi indokok szétválasztásához, és a jogi autoritásra, illetve a jogi kötelezettségekre vonatkozó elképzeléseit is erre alapítja, ám bizonyos intézmények vonatkozásában mégis megengedi a kétféle indok összjátékát, szükségképpen autoritáselméleti nehézségekbe fog ütközni. Így talán egy olyan elméletre van szükség, amely elveti az autonómiatézist, és olyan autoritáselméleten alapul, amely már az alapfogalmi összefüggéseknél tudomásul veszi az erkölcsi és a jogi indokok közötti reflexív összefüggést.

Postema végső soron arra jut, az autonómiatézis mellett kiálló jogelmélettel az a baj, hogy nem tudja megfelelően kezelni a jognak azt a sajátosságát, hogy (szemben sok egyéb szabályvezérelt gyakorlattal, így például a legtöbb játékkal) *reflexív és önkritikus gyakorlatként intézményesül*: a szabályok gyakorlati deliberáció és kritikai értékelés tárgyává tehetőek a gyakorlaton belül.¹⁹⁵ (Éppen ez fejeződik ki, ha Postema szerint nem is teljesen kifogástalanul, Dworkinnak abban az állításában, hogy a jog argumentatív praxis.¹⁹⁶) „A jogi gyakorlat reflexív és önkritikus aspektusa lehetővé tesz egyfajta nyilvános gyakorlati érvelést, amely az érvek sok formájának hagy helyet, amelyben a gyakorlatnak és a vele kapcsolatos elkötelezettségeknek többféleképpen is lehet értelmet tulajdonítani, hogy aztán a közös gyakorlatok háttéré előtt racionális alapon versenghessünk egymással.”¹⁹⁷ „Talán nem lehetséges, hogy a közös deliberáció és a nyilvános igazolás keretét megalkossuk egy olyan társadalomban, amely mélyen megosztott az alapvető értékek és elvek kérdéseiben. Természetesen az is ésszerűtlen remény lehet, hogy a jog kínálja ezt a keretet. Ha azonban bármi okunk van arra, hogy fenntartsuk ezt a reményt, akkor ennek egyrészt az a felismerés az alapja, hogy a jog nem csak eldönteni igyekszik a vitás kérdéseket (amelyek a szükséges társadalmi együttműködés megbénításával fenyegetnek), hanem igazságosan próbálja eldönteni őket, másrészt az a felismerés, hogy ezeket a törekvéseket nem lehet radikálisan elválasztani egymástól.”¹⁹⁸

39. Hadd emeljem ki először is a különbségeket. Postema arra összpontosít, hogy a jogi érvelést, amely az autoritativ döntések megalapozására vagy befolyásolására irányul, nem lehet elhatárolni az igazságosság problémáitól. Tehát ő kifejezetten tagadja a források tézisést és a preemptív tézist. Én azonban, mint fentebb világossá tettem, bizonyos formában mind a kettőt elfogadom. Éppen ezért én arra koncentrálok, miért és milyen elvek alapján szükséges a jogi autoritás határainak megvonása, az igazságosság kérdését közvetlenül nem vetem fel. Postema Razsal szembeni kritikájában központi szerepet játszik a jog természetéről és az ítélkezésről

¹⁹³ Vö. Postema: 'Coordination and Convention' 189. o.

¹⁹⁴ Vö. Postema: 'The Normativity of Law' 91-92. o.

¹⁹⁵ Lásd Postema: 'Law's Autonomy' 111. o.

¹⁹⁶ Lásd uo. Vö. Dworkin: *Law's Empire* 13. o.

¹⁹⁷ Postema: 'Law's Autonomy' 111-112. o.

¹⁹⁸ Uo. 112. o.

szóló elmélet közötti megkülönböztetés bírálata. Én az ilyen kritikától nem várok sokat, ezért nem is élek a benne rejlő lehetőségekkel.

Ha lefejtjük a legfontosabb eltéréseket, akkor a találkozási pontot az képezi, ahogy Postema a hivatalos személyek és a laikus jogalanyok jogra vonatkozó megértésének interdependenciájára hivatkozik. Persze itt is van egy különbség, mert én nem tartom olyan fontosnak, hogy a bírók és a laikusok joggal kapcsolatos deliberációi között nagyfokú egybeesés legyen. Mert itt belép az az intézményelméleti kérdés, hogy az autoritatív intézmények hogyan osztják el egymás között az autoritatív direktívák meghatározásával kapcsolatos feladatokat. Azt azonban én is igen komolyan veszem, hogy szükség van a jogi érvelésnek egy olyan közös kontextusára, amelyben a jogalkotó, a jogalkalmazó és a jogalany egyaránt résztvevő lehet. Ahol a rájuk vonatkozó indokok közvetíthetővé válnak. Ahol kiderül, hogy az, ahogy az autoritásigénnyel fellépő indokok kihatnak a címzettek deliberációjára, meghatározó lesz abból a szempontból, hogy a hivatalos személyek miképpen foghatják fel a saját gyakorlatukat.

Fontos leszögezni, hogy az itt körvonalazódó kritika a módszertani pozitívizmus elleni általános bírálattá is alakítható. Postema interdependencia-érve rámutat, hogy a jog normativitásának magyarázata nem lehetséges, ha, ahogy azt az elismerési szabályra összpontosító pozitivisták teszik, pusztán a hivatalos személyek attitűdjeire összpontosítunk, azt pedig figyelmen kívül hagyjuk, hogy az ő gyakorlatuk hogyan válhat gyakorlati indokok forrásává a címzettek számára. Az itt megfogalmazott Raz-kritika maga is arra támaszkodik, hogy a hivatalos személyek autoritásigénye hogyan fonódik össze a címzettek a saját indokaival. Az említésre érdemes sajátosság csak annyi, hogy Raz esetében ezt a kritikát kivételesen könnyű alkalmazni: a függőségi tézissel vagy a normál igazolási tézissel maga Raz kínálta fel számunkra egy antipozitivisták álláspont lehetőségét.

Azt is muszáj látnunk, hogy Raz pozitívizmusa nem bizonyult olyan, valós alternatívának, amely megmenthetné a módszertani pozitívizmust. Raznak igaza van a modern módszertani pozitívizmus atyjával, Harttal szemben: a jog autoritásigénye morális alapokon nyugszik. Ám téved abban, hogy ezt a morális összefüggést úgy el lehet határolni a jogelmélet fogalmi problémáitól, hogy továbbra is helyet hagyjon egy módszertani pozitivisták koncepciónak. Raz sok szempontból kifejezetten feláldozta magát a pozitívizmus oltárán. Egy olyan koncepciót védelmez, amelyben minden forrása adva van egy rendkívül erőteljes antipozitívizmussal. Ezeket a forrásokat azonban veszni hagyja. A legitim autoritásra vonatkozó tanítását úgy csonkítja meg, hogy az ne járjon a pozitívizmusra nézve veszedelmes következményekkel. Ebből ered az a rendkívül problematikus nézete, hogy a jognak, hogy jog legyen, képesnek kell lennie a legitim autoritásra, de a *legitim* autoritás egyetlen feltételét sem kell ténylegesen kielégítenie. Sok tekintetben támaszkodhattunk Razra, de arra kellett jutnunk, hogy elméletének elvitathatatlan előnyeit csak egy antipozitivisták koncepció képes érvényesíteni. Talán már érthető, miért mondja Jeffrey Goldsworthy, hogy Raz elmélete a pozitívizmus önfelzárkózásának a jele.¹⁹⁹

40. Hiba lenne hallgatni róla, hogy Raz kísérletet tett rá, hogy válaszoljon Postema kritikájára, és az interdependencia-érv fényében is tarthatónak mutassa be módszertani pozitívizmusát. Mielőtt továbblépnénk, érdemes megfontolni ezt a kísérletet. Raz érvelésének nem minden mozzanata érdekes számunkra. Egyrészt azért, mert Postema kritikája nem egészen azonos az én kritikámmal, másrészt pedig azért, mert sok vonatkozásban mellékes vonatkozásokat (apróbb félreértéseket vagy túláltalánosításokat) állít a középpontba. (Így például azt, hogy

¹⁹⁹ Lásd Goldsworthy: 'The Self-Destruction of Legal Positivism' 486. o.

Postema azt a nézetet tulajdonítja neki, hogy a jogi érvelés autonóm, holott Raz szerint a jog autonóm, a jogi érvelés nem.²⁰⁰)

Két mozzanat azonban fontos számunkra. Az egyik az, hogy Postema kritikája nyomán Raz fontolóra veszi az interdependencia-érvet, sőt, el is ismeri annak relevanciáját.²⁰¹ Azt azonban tagadja, hogy a jog természetéről szóló elméletének megváltoztatását követelné. Így elismeri, hogy a címzetteknek a jog legitimitásával kapcsolatos elképzelései (az „elfogadás”) releváns a jog legitimitása, ezen keresztül pedig kötelező ereje szempontjából. Ám ettől még nem nyúl hozzá ahhoz az érvehhez, hogy a jognak a legitim autoritás egyetlen morális feltételét sem kell aktuálisan kielégítenie. Így viszont nemigen mondhatjuk, hogy komolyan megfontolta az interdependencia-érvtben rejlő, érdemi konceptuális kihívást.

A másik kiemelésre érdemes mozzanat abból fakad, hogy Postema Raz-kritikájának van egy olyan vonatkozása, amelyet fentebb figyelmen kívül hagytam. Postema azt feltételezi, hogy az autonómitézis alapján álló elméletekre jellemző a jog funkciójának egy bizonyos felfogása. Már tudniillik, hogy a jognak egyfajta koordinációs funkciót tulajdonítanak, és ebből jutnak el oda, hogy a jog csak akkor képes megfelelően összehangolni a címzettek cselekvését, ha a jog autonómiája érvényesül.²⁰² Postema kritikájának igen jelentős része foglalkozik azzal, hogy az autonómiatézisre alapozott jog nem lenne képes betölteni ezt a koordinációs funkciót.²⁰³

Eléggé közismert, hogy a jogelméletek némelyikére valóban jellemző, hogy a jognak egy alapvető koordinációs funkciót tulajdonítanak. Maga Postema is így gondolja,²⁰⁴ John Finnis azonban nála is kézenfekvőbb példát jelent.²⁰⁵ A pozitivisták azonban jellemzően nem ismerik el, hogy lenne olyan alapvető funkció, amely a jog fogalmának tisztázása szempontjából meghatározó. A jog sok funkció betöltésére képes, és ezek egyik sem tekinthető az egyetlen vagy akár a fogalmilag meghatározó funkciónak.²⁰⁶ Mármost Raz pontosan ezt a pozitivisták stratégiát alkalmazza Postemával szemben. Elismeri, hogy a jognak vannak funkciói, hogy sok „feladatot” lát el,²⁰⁷ de tagadja, hogy a jog funkciója az lenne, hogy valamilyen koordinációs problémára adjon választ.²⁰⁸ Így viszont nem érzi érintettnek magát, ha arról van szó, a koordinációs funkció és az autonómiatézis között feszültség léphet fel.²⁰⁹

Raz eljárása azonban eléggé meglepő. Előtte ugyanis bizonyos értelemben nem áll nyitva az a stratégia, amit a többi módszertani pozitivisták alkalmaz. Itt érdemes újra utalni rá, hogy Raz érvelése túlnyúlik a minimális fogalmi feltételekre összpontosító elemzés lehetőségein. A jog természetére vonatkozó álláspontját az autoritás fogalmának elemzésére alapozza, az pedig teljesen egyértelműen egy funkcionális érvelés körül forog. Az autoritásnak ugyanis egyfajta közvetítő funkciót tulajdonít. Dworkin elleni kritikáját részben éppen erre a funkcionális megfontolásra építi: Dworkin szerinte nem juttatja érvényre az autoritás közvetítő szerepét.²¹⁰ Azt is nehezen lehetne állítani, hogy Raz kifejezetten az autoritásnak tulajdonít fogalmilag meghatározó funkciót, a jognak azonban nem. Raz ugyanis, amint azt fentebb láttuk is, az autorításra vonatkozó funkcionális érvelést úgy is megjeleníti, hogy az teszi lehetővé a cselekvés deliberációs és végrehajtási fázisának szétválasztását. Erről pedig azt állítja, hogy a

²⁰⁰ Lásd Joseph Raz: 'Postema on Law's Autonomy and Public Practical Reasons: A Critical Comment'. In: 4 (1998) 1. *Legal Theory* 1-20, 4. o.

²⁰¹ Lásd uo. 19. o.

²⁰² Lásd Postema: 'Law's Autonomy' 91-92. o.

²⁰³ Lásd uo. 94-104. o.

²⁰⁴ Lásd uo. 112. o.

²⁰⁵ Lásd például John Finnis: 'Law as Co-ordination'. In: 2 (1989) 1. *Ratio Juris* 97-104.

²⁰⁶ Lásd például Coleman: *The Practice of Principle* 194. o.

²⁰⁷ Lásd Raz: 'Postema on Law's Autonomy' 3. o.

²⁰⁸ Lásd uo. 12-13. o.

²⁰⁹ Lásd uo. 14. o.

²¹⁰ Lásd Raz: *Ethics in the Public Domain* 225-226. o.

nagyobb társadalmi intézmények (mint a jog) működése szempontjából létfontosságúak.²¹¹ Sőt, arról is beszél, hogy az ilyen intézmények működése a társadalmi kooperáció egy karakterisztikus formáját hozza létre.²¹² Azt is nehezen lehetne állítani, hogy ez még mindig csak arról szól, hogy a jog betölt egy bizonyos funkciót, ám arról nem, hogy az a funkció lenne fogalmilag meghatározó. Raz ugyanis a források tézisééről (ami az autoritáselmélet egyik következménye) néha explicit módon azt állítja, hogy megragad egy alapvető meglátást a jog funkciójáról.²¹³ Egészen konkrétan pedig azt, hogy a jog hogyan járul hozzá a társadalmi koordinációhoz. „A jog nyilvános mércét kínál, amelynek révén az ember mérlegelheti a saját cselekvéseit és mások cselekvéseit is. Nem csak azzal segíti elő a társadalmi együttműködés *biztosítását*, hogy szankciók révén motivál a konform viselkedésre, hanem azzal is, hogy mindenki számára hozzáférhető módon alakítja ki az ilyen együttműködéshez szükséges viselkedési mintákat.”²¹⁴

Postemának tehát van mire támaszkodnia, amikor Raznak egy funkcionális érvelést tulajdonít. Az igazság az, hogy ezeket a mozzanatokat nem lehet még azzal sem irrelevánssá nyilvánítani, hogy Raznak időközben megváltozott a véleménye. Raz elmélete ugyanis életképtelen lenne egy ilyesféle funkcionális elemzés nélkül. Lehetlenné tenné például, hogy a jog fogalmilag meghatározó jellemzőjének az autoritásigényt tartsa; hiszen a jog nem csak autoritásként bír gyakorlati relevanciával (hanem például a társadalmi javak elosztásának és újraelosztásának egyik tényezőjeként is). Ez pedig arra utal, hogy a Razsal szembeni kritikát arra is lehetett volna építeni, hogy elmélete olyan szerepet tulajdonít a jog funkciójára vonatkozó tételeknek, amelyek nem férnek össze pozitivista hitvallásával. Az, hogy a függőségi tézisből vagy a normál igazolási tézisből eredő követelményeket szembefordíthattuk Raz módszertani pozitívizmussal, voltaképpen ennek a jele volt.

Másféle exkluzív pozitívizmusok: Shapiro és Marmor

41. Persze felvethetné valaki, hogy elszórt következtetés lenne, ha a funkcionális szempontok és a módszertani pozitivista meggyőződések közötti, Raz elméletében pontról pontra érzékelhető, feszültségekből arra következtetnénk, hogy az exkluzív pozitívizmus programja kivihetetlen. Erre utalhat az is, hogy vannak, akik úgy vélik, egy olyan funkcionális jogelmélet számára, amely úgy veszi, hogy a jog cselekvések irányítására irányul, még mindig az exkluzív pozitívizmus lesz a megfelelő álláspont. Pontosan ezt állítja a Scott Shapiro.²¹⁵

Shapiro egy meglehetősen szövevényes érvelés keretében jut el ehhez a következtetéshez, de kulcsérve meglehetősen könnyen azonosítható. Abból indul ki, hogy Dworkin kritikája, amely megkérdőjelezte azt a módot, ahogy elválasztják a jogot és az erkölcsöt, annak idején meglepetésként érte a pozitivistákat, mert egy olyan álláspontot képviselt, amellyel ők eredetileg nem számoltak. Gyorsan körvonalazódott azonban két válaszlehetőség. Az inkluzív és az exkluzív pozitívizmus különbsége voltaképpen ezt az alternatívát képezi le. Hart, hosszú hezitálás után, végül is az inkluzív pozitivista válasz mellett döntött, amely nem tagadja, hogy az elismerési szabálynak erkölcsi elvek is a részét képezhetik.²¹⁶ Hart azonban rossz megoldást választott, éppenséggel arra kellett volna elindulnia, amerre Joseph Raz próbálkozott. Amikor az exkluzív pozitívizmusról van szó,

²¹¹ Lásd uo. 206. o.

²¹² Lásd uo. 206-207. o.

²¹³ Lásd Raz: *The Authority of Law* 50. o.

²¹⁴ Uo. 51. o.

²¹⁵ Lásd Scott J. Shapiro: 'On Hart's Way Out'. In: Jules Coleman (ed.): *Hart's Postscript: Essays on the Postscript to the Concept of Law*. Oxford: Oxford University Press, 2001, 188-189. o.

²¹⁶ Lásd uo. 157. o.

Shapiro is arra helyezi a hangsúlyt, hogy morális elvek szerepet játszhatnak a jogi érvelésben, de nem válhatnak a legitimitás kritériumaivá.²¹⁷

Eddig ez még nagyjából ugyanaz, amit Raztól tudunk. Shapiro érvelésének érdekessége az, hogy a pozitivisták érveinek készletéből megjelenít egy eddig nem szerepeltetett mozzanatot, a gyakorlati relevancia tézisének (*practical difference thesis*). A gyakorlati relevancia tézise arra utal, hogy a jog megváltoztatja azokat a cselekvési indokokat, amelyek a cselekvőre vonatkoznak.²¹⁸ A tézis érthető okokból meghatározó mindenki számára, aki a jog normativitásának magyarázatára törekszik. Nem nevezhetnénk a jogot normatívnak, ha hiányozna belőle a cselekvési indokok teremtésének, érvénytelenítésének, illetve átalakításának képessége. Mármost Shapiro azt állítja, hogy csak az exkluzív pozitivista modell szerint elgondolt jog felelhet meg a gyakorlati relevancia tézisének. Ha azt vizsgáljuk, hogy egy szabálynak van-e gyakorlati relevanciája, arra kell rákérdeznünk, mi történne, ha nem hivatkoznának rá.²¹⁹ Ennek megfelelően egy szabálynak nincs gyakorlati relevanciája, ha akkor is megfelelhetnek neki a címzettek, ha nem hivatkoznak rá. Mármost az inkluzív modell szerint elgondolt jog szabályaival éppen ez a helyzet. Mivel akár erkölcsi elveket is kifejezésre juttathatnak, nem zárják ki, hogy akkor is el lehessen jutni az általuk előírt viselkedéshez, ha közvetlenül hivatkozunk a jogtól függetlenül is létező erkölcsi elvekre.²²⁰

Érdeemes valamelyest pontosítani Shapiro érvelését. Nyilván nem azt akarja mondani, hogy az erkölcsi elvek kodifikálása nincs hatással az emberek cselekvésére. Arra utal, hogy ekkor az erkölcsnek van gyakorlati relevanciája, nem pedig annak az intézményes formának, amelyben az elvek kifejeződnek. Tehát érdemes ezt úgy rögzíteni, ahogy Coleman foglalja össze Shapiro álláspontját: ha nem az exkluzív modell szerint fogjuk fel a jogot, akkor a jog nem képes *legalitása révén* relevánssá válni a címzettek cselekvésében.²²¹

Úgy vélem, ha így ragadjuk meg, rögtön látszik, miben áll Shapiro érvelésének gyengesége. Abban, hogy előfeltételezi azt, amit bizonyítania kellene. Az érvelés arra irányul, hogy megmutassa, muszáj elkülöníteni a jogot az erkőlctől. Ugyanakkor azzal, hogy a legalitása révén releváns jogot megkülönbözteti az erkölcsi tartalma révén releváns jogtól, már előfeltételezi, hogy a legalitás alapja nem az erkölcsben gyökerezik. Ám ez a nézet így pusztán egy pozitivista dogma kifejtése, amely még csak meg sem fontolja azokat az érveket, amelyek szerint a legalitás alapjai valamilye erkölcsi kapcsolatban rejlenek. Éppen ezért nem is alkalmas rá, hogy az eddig felhalmozott kritikai érveink mögé hatoljon.

42. Hasonló a helyzet az exkluzív pozitívizmus egy másik erőteljes változatával, Andrei Marmor *jogi konvencionálisizmusával*. Marmor érvelése ugyancsak meglehetősen összetett, és David Lewis konvenció-elméletével való kapcsolata filozófiai mélységet is ad neki,²²² ám az érvelés központi elemei megint csak könnyen azonosíthatóak. Marmor azzal érvel, hogy a jog konvencionális, és hogy ennek alapja az elismerési szabály konvencionálisitása. Ezen azt érti, hogy az elismerési szabály esetében a szabály követése mellett szóló indokok szoros kapcsolatban vannak azzal a ténnyel, hogy a szabályt ténylegesen gyakorolják egy közösségben.²²³ Tehát például a bírók jogi döntései szempontjából meghatározó, hogy a többi bíró tevékenysége milyen mércékhez igazodik. Erre a megfontolásra tekintettel állítja aztán, hogy amikor a jog természetéről van szó, az exkluzív pozitívizmusnak van igaza, mert a jog

²¹⁷ Lásd *uo.* 190. o.

²¹⁸ Lásd Coleman: *The Practice of Principle* 69. o.

²¹⁹ Lásd Shapiro: 'On Hart's Way Out' 178. o.

²²⁰ Lásd *uo.* 178-179. o.

²²¹ Lásd Coleman: *The Practice of Principle* 136. o.

²²² Lásd Andrei Marmor: 'Legal Conventionalism'. In: Jules Coleman (ed.): *Hart's Postscript: Essays on the Postscript to the Concept of Law*. Oxford: Oxford University Press, 2001, 199-212. o. Vö. David Lewis: *Convention: A Philosophical Study*. Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1969.

²²³ Lásd Marmor: 'Legal Conventionalism' 215. o.

konvencionális jellegével nem fér össze, ha a jog elismerésének kritériumait erkölcsi vagy politikai érvelés kérdésévé tesszük. Egészen egyszerűen azért, mert annak meghatározásában, hogy az embereknek mit kell tenniük erkölcsi indokaikra tekintettel, a konvencióknak nincsen szerepe.²²⁴ A politikával és az erkölccsel kapcsolatos megfontolások konvenciókra tekintettel véghezvitt gyakorlati érvelésekben nyerik el a jelentőségüket. Így tehát a források tézisének igaznak kell lennie, és a jog legitimitásával kapcsolatos morális megfontolások nem válhatnak tényezővé a legalitás kritériumainak meghatározásában.

Marmor érvelésével több gond is van. Az egyik az, hogy azon a megkérdőjelezhető feltevésen alapul, hogy a jog konstitutív szabályai a koordinációs konvenciók modelljét követik. Ezt a felfogást a pozitivista táborban is vitatják.²²⁵ Egy másik probléma, hogy az erkölcsről alkotott fogalma csak azt látszik lefedni, amit Hart kritikai moralitásnak nevezett. Azt nem, amit konvencionális moralitásnak vagy éppen egy közösség konkrét etikai életének nevezünk. Ezek azonban nem érintik a tulajdonképpeni problémát, amivel nekünk érdemes foglalkoznunk. Azt, hogy Marmor kihagyja a kérdésnek azt a dimenzióját, hogy az elismerési szabály hogyan keletkeztet kötelezettségeket. Nemcsak a jog címzettjeinek oldalán, de még a hivatalos személyek esetében sem. Ezt még maga Marmor is elismeri, amikor kijelenti, hogy az elismerési szabály önmagában nem tekinthető kötelezettségek forrásának.²²⁶ Marmor azonban ezt azért nem érzi problémának, mert úgy véli, a kötelezettség kérdése morális kérdés,²²⁷ amelynek nincs köze az itt kockán forgó analitikai problémához. Ám ha így van, akkor Marmor pontosan arról mond le, ami az analitikai elméletek legfőbb ambíciója: a jog normativitásának magyarázatáról. Így viszont meglepő, hogy azt gondolja, ezzel a kiváltképpen elvont érveléssel meg lehet határozni, hogyan válik képessé a jog arra, hogy gyakorlati relevanciára tegyen szert a címzettek cselekvésében.

Úgy vélem, Shapiro és Marmor érvelésének sikertelensége annak a jele, hogy az exkluzív pozitivista pozíciót nem lehet hatékonyan védelmezni anélkül, hogy komolyan számot vetnénk azzal, ahogy az autoritás értelmére vonatkozó megfontolások és a legitimitás ebből eredő feltételei kihatnak a legalitás alapjaira. Ám éppen az ilyen összefüggések miatt tűnik lehetetlennek az exkluzív pozitivista pozíció, annak háttérében pedig a módszertani pozitívizmus sikeres védelme.

Szükséges-e a jog természetének magyarázatához az autoritáselméleti kiindulópont?

43. A Raz-kritika eddigi mozzanataiból a jog természetének egy olyan felfogása bontakozott ki, amelynek egyik jellegzetes tendenciája az autoritás konceptuális feltételeiből a források tézise felé való elmozdulás, a másik pedig a legitim autoritás morális feltételeinek beemelése a konceptuális elemzésbe. Vagyis egy olyan álláspont, amely nemcsak az exkluzív pozitívizmust, hanem általában a módszertani pozitívizmust támadja. Úgy tűnik az eddigiekből, hogy ha a kiindulópontnál egyfajta autoritásigényt tulajdonítunk a jognak, akkor a végén nem leszünk képesek igazolni a módszertani pozitivista pozíciót. Éppen ezért tűnhet ésszerűnek az a gondolat, hogy talán más alapra kellene helyeznünk a pozitivista pozíciót: tagadnunk kell, hogy a jog autoritásigénnyel lép fel a Raz által megjelölt értelemben. Pontosan ezt teszi a Raz-féle autoritáselmélet erős kritikája, amit fentebb egyszer már körülhatároltunk. Éppen ezért az erős kritika két reprezentánsát veszem most vizsgálat alá: Philip Soper és Matthew Kramert. Mivel pedig fentebb elköteleztem magam az autoritáselméleti kiindulópont mellett, az erős kritikát most már a saját álláspontommal szembeni kihívásnak kell tekintenem. Ennek megfelelően foglalkozom majd vele.

²²⁴ Lásd Marmor: 'Exclusive Legal Positivism' 106 o.

²²⁵ Lásd Coleman: *The Practice of Principle* 94-96. o.

²²⁶ Lásd Marmor: 'Legal Conventionalism' 215. o.

²²⁷ Lásd uo.

A két kritika nem egészen ugyanarról szól. Kramer kritikája közvetlenebbül kapcsolódik a pozitívizmus védelméhez, míg Soper indítékaiban inkább a politikai filozófiai vonatkozások dominálnak. (Ráadásul komolyan megkérdőjelezhető, hogy Soper nem csak az érzelmi azonosulás szintjén tekinthető-e módszertani pozitivistának.²²⁸ Ez azonban nem jelenti azt, hogy érvelése ne lenne felhasználható a módszertani pozitívizmus céljaira.)

44. Sopert Raz elméletének egy olyan vonatkozása izgatja, amelybe fentebb mi is beleütköztünk. Azzal, hogy olyan (korlátlan) autoritásigényt tulajdonít a jognak, amit az általa megjelölt igazoló elvek nem képesek legitimálni, valójában aláásni látszik a jog autoritásigényét. Lehetetlenné teszi, hogy általános érvénnyel megalapozzuk a jog iránti engedelmesség kötelezettségét. Annak beismerésére kényszerít, hogy a jog nem igazolt autoritásra tart igényt.²²⁹ Amint az közismert, Raz ezt fel is vállalta. Beállt azok táborába, akik tagadják a jog iránti engedelmisségi kötelezettség létezését.²³⁰ Egy olyan táborba, amelytől viszont Soper mindig távol tartotta magát.²³¹

Természetesen sokan vannak, akik tagadják egy ilyen kötelezettség létezését, de fontos látni, hogy Raz álláspontja egy fontos vonatkozásban különbözik a többiekétől. A tipikus eljárás ugyanis az, hogy átgondolják azokat a politikai filozófiai érveket, amelyekkel a jog iránti engedelmisségi kötelezettség igazolható, és aztán ezeket cáfolják. Így jár el például sokak által idézett elemzésében M. B. E. Smith.²³² Áttekinti a lehetséges igazoló elméleteket (a „fair play” elméletet, a beleegyezési elméletet, az állam hasznosságával érvelő utilitarizmust), és egyenként állapítja meg gyengeségeiket. Az ilyen érvelések természetesen nem lehetnek konkluzívak, mert mindig nyitva hagyják a lehetőséget, hogy újabb politikai filozófiai elvekkel vagy a régiéket jelentős átalakításával próbáljuk igazolni az engedelmisségi kötelezettséget. Raz érvelése viszont a konceptuális elemzés szintjén van megalapozva. A jog által támasztott autoritásigény és az autoritás lehetséges igazolásai közötti diszkrepancia az autoritás fogalmába épül bele. Ezen pedig, ha meggyőzőnek bizonyul, semmilyen politikai filozófiai okoskodás nem segíthet. (Éppen ezért Soper egészen más érvekkel lép fel Smith, mint Raz ellen.²³³)

45. Amint azt fentebb világossá tettem, szerintem ezt a problémát úgy kell kezelnünk, hogy a jognak nem tulajdonítunk korlátlan autoritásigényt. Soper azonban inkább úgy jár el, hogy megpróbálja megfosztani az autoritásigényt a fogalmi elemzésben betöltött szerepétől. Soper erős kritikája valójában az autoritáselméleti kiindulópont minden vonatkozására kiterjed, de szerencsére ezek közül nem mindegyik ugyanolyan fontos számunkra.²³⁴ Nem kell például

²²⁸ Soper bizonyos vonatkozásokban olyan szerepet szán a politikai filozófiai érvelésnek a jogi fogalmak tisztázásában, amit a módszertani pozitivisták elutasítanak. Azt állítja például, hogy egyedül az erkölcsfilozófia képes védeni a jog normatív igényeit. Lásd Philip Soper: 'Some Natural Confusions about Natural Law'. In: 90 (1992) *Michigan Law Review* 2393-2423, 2402. o. Azt is állítja, hogy a jog és az erkölcs közötti viszonyra vonatkozó állítások kétségesek maradnak mindaddig, amíg egy politikai elméleten keresztül nem igazoltuk őket. Lásd uo. 2413. o. Így viszont nála az összes lényeges kérdés a normatív elemzés keretei között dől el. Sopert ennek alapján akár normatív pozitivistának is nevezhetnénk, ha nem kellene látnunk, hogy, előttem nem teljesen világos okokból, ő a normatív pozitívizmus egyik legélesebb bírálója. Lásd Philip Soper: 'Choosing a Legal Theory on Moral Grounds'. In: 4 (1986) 1. *Social Philosophy and Policy* 31-48.

²²⁹ Lásd Soper: 'Law's Normative Claims' 230. o.

²³⁰ Lásd Raz: *Ethics in the Public Domain* 341. o.

²³¹ Lásd Philip Soper: 'The Obligation to Obey the Law'. In: Ruth Gavison (ed.): *Issues in Contemporary Legal Philosophy: The Influence of H. L. A. Hart*. Oxford: Clarendon, 1987, 127. o.

²³² Lásd M. B. E. Smith: 'Is There a Prima Facie Obligation to Obey the Law?'. In: 82 (1973) 5. *The Yale Law Journal* 950-976.

²³³ Lásd Soper: 'The Obligation to Obey the Law'. 130-131. o.

²³⁴ Még azt is vitatja, hogy ami itt kockán forog, az az engedelmisség lenne. Az engedelmisség szerinte inkább a parancs vonatkozásában kap szerepet. A jog inkább azt követeli tőlünk, hogy hajoljunk meg gyakorlati ítéletei előtt, nyugodjunk bel azokba (*deference*). Lásd Soper: *The Ethics of Deference* xiii. o. A magam részéről nem vagyok biztos abban, hogy itt egy valódi különbséggel állunk szemben.

azzal foglalkoznunk, ahogy megkérdőjelezi a normál igazolási tézist,²³⁵ mert a Raz által felvetett problémát végső soron úgy próbálja megoldani, hogy a jog normatív igényeit gondolja újra. Azt vitatja, hogy a jog azt követeli, engedelmességi kötelezettséget hozzon létre pusztán az, hogy valamit a jog ír elő.²³⁶ Ez nem jelenti azt, hogy tagadná a lehetőséget, hogy a jog rendelkezik autoritással. Pusztán azt állítja, hogy ezt a jog sajátos normatív igényein „felül” nyeri el. Vagy ahogy ezt Soper, némileg aforisztikusan, kifejezi: „Azt a jelenleg népszerű nézetet, mely szerint a jog autoritásigénnyel lép fel, de nem rendelkezik autoritással, itt mindkét vonatkozásban megfordítom: amellet érvelek, hogy a jog nem igényel autoritást, de rendelkezik vele.”²³⁷

Az aforisztikus megfogalmazás azonban némileg félrevezető. Soper nem vállalja fel annak a nézetnek a képviselőt, hogy a jog semmiféle autoritásigénnyel nem lép fel. Inkább az a helyzet, hogy megkülönbözteti az autoritásigény egy erősebb és egy gyengébb változatát.²³⁸ Az erős nézet szerint a jog „erkölcsi autoritásra” tart igényt, és engedelmességi kötelezettséget feltételez a címzettek oldalán. A gyengébb nézet szerint viszont csak „kényszerítő autoritásról” van szó. Arról, hogy a jogi intézmények azt állítják magukról, joguk van a kényszer alkalmazására. Soper ebben az összefüggésben állítja, hogy a jog normatív igényeinek jogelméleti elemzése csak a gyengébb nézetet támogatja.²³⁹

Fontos látni, hogy Soper állítása miben különbözik az egyszerű imperatív elméletektől, melyek szerint a jog kényszerrel alátámasztott parancs. Soper szerint a jog természetesen nem pusztán fenyegetéssel váltja ki a saját igényeihez való igazodást. Ezért esik nagy hangsúly arra, hogy itt a kényszeralkalmazáshoz való *jogról* beszélünk. Sopernél a jog normatív igénye két mozzanatot ölel fel: a „jogot a döntésre” és a „jogot a kényszerítésre”.²⁴⁰ A kettőt együtt nevezi „minimális normatív igénynek”.²⁴¹ A minimális normatív igény azonban arra támaszkodik, hogy a jog a saját igényeit erkölcsileg védhetőnek tekinti.²⁴² Soper azt állítja, az embereknek van indokuk engedelmeskedni, és hogy az indok abból ered, hogy a jog törekszik az igazságosságra.²⁴³

46. Soper megoldásának van néhány érdekes sajátossága. A legfontosabb ezek közül az, hogy komolyan veszi a normativitás elméleti magyarázatának azt a problémáját, hogy a jognak, hogy megfelelő értelemben normatív lehessen, indokokat kell szolgáltatnia a címzetteknek. Ám nagy körültekintéssel próbálja megvédeni az érvelését attól a végkifejlettől, hogy a cselekvő indokai legitimitási feltételekké váljanak. Láttuk ugyanis, hogy éppen ez a mozzanat rendítette meg Raz pozitívizmusát. Ezért próbálkozik azzal, hogy az igazságosságra való törekvés révén felmutat valamit a címzettek indokaiból is, de a jog normatív igényeit úgy fogalmazza meg, hogy csak közvetetten kapcsolódjanak a címzettek cselekvéséhez. Soper ugyanis hangsúlyozza, a jog

²³⁵ Lásd Soper: 'Legal Theory and the Claim to Authority' 224-229. o.

²³⁶ Lásd Philip Soper: 'Law's Normative Claims'. In: Robert P. George (ed.): *The Autonomy of Law: Essays on Legal Positivism*. Oxford: Clarendon, 1996, 230. o.

²³⁷ Soper: *The Ethics of Deference* xiv. o. Azt, hogy a nézet valóban népszerű, az is mutatja, hogy Coleman is úgy véli, a jog, bár igényt tart rá, nem rendelkezik autoritással. Lásd 'Second Thoughts' 268. o. Sőt, David Lyons egyenesen a jog iránti engedelmességet előíró erkölcsi kötelezettség tagadásából igyekszik eljutni a jogpozitívizmus lényegéhez. Lásd 'Moral Aspects of Legal Theory' In: uő: *Moral Aspects of Legal Theory: Essays on Law, Justice and Political Responsibility*. Cambridge: Cambridge University Press, 1993, 97-99. o.

²³⁸ Lásd Soper: *The Ethics of Deference* 54. o.

²³⁹ Lásd uo. Ennek a nézetnek vannak jogelméleti előzményei. Rolf Sartorius már korábban is amellet érvelt, hogy gyakran mondhatjuk, valakinek joga van az uralomhoz, miközben az uralom címzettjei oldalán nincs korrelatív engedelmességi kötelezettség az általa kibocsátott joggal szemben. Lásd 'Political Authority and Political Obligation'. In: 67 (1981) 1. *Virginia Law Review* 3-17, 4. o.

²⁴⁰ Lásd Soper: *The Ethics of Deference* 57. o. és Soper: 'Law's Normative Claims' 218-219. o.

²⁴¹ Lásd Soper: *The Ethics of Deference* 57. o.

²⁴² Lásd uo. 56. o. és Soper: 'Law's Normative Claims' 218-219. o.

²⁴³ Lásd Soper: *The Ethics of Deference* 77. o.

normatív igényei a jogra magára vonatkoznak.²⁴⁴ Első megközelítésben arról szólnak, hogy a jogi intézmények mit tehetnek meg igazoltan. Így elvileg nem merülhetnek fel kérdések például a normatív igények terjedelmi határaitól: ez a koncepció nem mozog az autoritás „szolgálatteljesítő” felfogásának keretei között.

Soper álláspontjával természetesen több probléma is van. A legalapvetőbb talán az, hogy elveszíteni látszik a kötelezettség fogalmát. Érdeemes felidézni, hogy a jog autoritásigényei miért kerültek az analitikai jogelmélet középpontjába — már Hartnál. Arról volt szó, hogy a puszta kényszerre épülő magyarázat nem volt alkalmas a jogi kötelezettség fogalmának a megragadására. Pedig már Hart is a jogi kötelezettség fogalmában látta a jog gyakorlati relevanciájának kulcsát. Ha viszont a jog normatív igényei magára a jogra vonatkoznak, akkor Soper hogyan ad értelmet a jogi kötelezettség fogalmának?

Soper természetesen maga is érzékeli a problémát. Ugyanakkor a saját elemzése belekényszeríti abba az állításba, hogy a jogi kötelezettség a legjobb esetben is arról szól, hogy mit kell tennie a címzettnek (mondjuk a kényszerítésből eredő indokok miatt), nem pedig arról, hogy mire van kötelezve.²⁴⁵ Így viszont komoly kérdésként merül fel, hogy a jog miért használhatja a kötelezettség „nyelvét”. Soper válasza az, hogy azért, mert a jogi intézmények a címzettek cselekvésére vonatkozó kellés-ítéleteket a kényszerítéshez való jogukra alapozzák. Így pedig a jogi kötelezettség osztozik az erkölcsi kötelezettség egyik fogalmi mozzanatában: az előírt cselekvésnek van erkölcsi igazolása.

Soper álláspontja azonban kiforgatni látszik Hart analitikai erőfeszítéseinek egyik erényét. Azt, hogy nem szabad összemoznunk a kellést és a kötelezettséget. Azt a hibát, hogy teljesen elveszítené a megkülönböztetés lehetőségét, Soper végső soron nem követi el, viszont a jogi kötelezettség fogalmát úgy fordítja le, mint ami a kötelezettség teljes értelme helyett valójában a kellés egy redukáltabb változatát takarja. De vajon mi okunk van arra, hogy a jogi kötelezettséget ne tekintsük „valódi” kötelezettségnek? Soper ráadásul minden bizonnyal rosszul is fejezik ki azt, ami a gyakorlati relevancia tézisében foglaltatik benne. A tézis szerint a jog működése arra irányul, hogy befolyásolja értelmes cselekvők döntéseit és cselekvéseit. Ez arra utal, hogy a jognak alapvetően arról kell mondania valamit, hogy a címzetteknek mit kell tenniük. Az sem mellékes, hogy nem úgy tűnik, Soper érvelése meggyőzően képes kikapcsolni azt, ahogy a jog normatív igényei a címzettek irányulnak. Azt állítja, a jog normatív igényei alapvetően nem arról szólnak, amit a címzetteknek kell megtenniük, hanem arról, hogy a jog mit tehet meg velük. Ám ez a két megfogalmazás nem egy alternatíva kifejezésének látszik: az hogy a jog mi tehet, és hogy a jog nyomán az embereknek mit kell tenniük inkább kölcsönösen feltételezni látszanak egymást. Ugyanarról szólnak különböző nézőpontokból.

Úgy vélem, Soper megoldási kísérlete azért nem bizonyulhat kielégítőnek, mert nem képes a kötelezettség fogalmának meggyőzőbb elemzését nyújtani, mint az autoritáselméleti alapon álló megközelítések. Éppenséggel rosszabb fogalmi elemzéssel áll elő. Soper kísérlete mindenesetre érdekes módon mutatja, hogy Raz autoritáselméletének erős kritikája hogyan közelít Hart analitikai kezdeményezéséhez képest inkább Austin pozíciójához. Soper elismeri, hogy Austint követi abban, hogy a jog normatív igényeinek a középpontjába a kényszerítés mozzanatát helyezi.²⁴⁶ Voltaképpen csak arra törekszik, hogy a harti hagyományra tekintettel kiiktassa az imperatív megközelítés nyilvánvaló hiányosságait. Aligha véletlen, hogy az erős kritika másik jellegzetes változata, Kramer elmélete is erre felé tapogatózik.

²⁴⁴ Lásd uo.

²⁴⁵ Lásd uo. 90. o.

²⁴⁶ Lásd uo.

47. Kramer elismeri, hogy Goldsworthy-nek bizonyos értelemben igaza van, amikor azt állítja, Raz elmélete a pozitívizmus önfelszámolásának a jele.²⁴⁷ Raz végveszélybe sodorja *saját* jogpozitívizmusát, amikor a morális kötelezettséggel kapcsolja össze a jogi kötelezettséget.²⁴⁸ Ám szerinte ennek nem kell magát a jogpozitívizmust veszélybe sodornia. Elvégre másoknak nem kell Raz nyomdokain járniuk. Kramer szerint Goldsworthy és a hozzá hasonlók arra összpontosítanak, hogy a hivatalos személyek gyakorlata milyen morális feltételek között alkalmas arra, hogy kötelezze a címzetteket. Ám azt elfelejtik, hogy a hivatalos személyek közötti interakció, amely életet ad a jognak, lehet teljesen prudenciális is — vagyis nélkülözheti a morális motívumokat.²⁴⁹ A jogot természetesen többnyire mindenféle morális motívumok is áthatják, ám ez nem fogalmi feltétel. Elképzelhetünk egy olyan rendszert, amelyben a hivatalos személyek teljesen közömbösek tevékenységük morális vonatkozásai iránt, a rendszer fenntartására irányuló tevékenységük motívumait pedig kizárólag a belőlük fakadó előnyökből (például a rendszeres havi fizetésből²⁵⁰) meritik. Kramer szerint egy ilyen rendszert is teljes joggal nevezhetnénk jogrendszernek.

Ez a megoldás azokat az érvekre emlékeztet, amelyeket Hart hozott fel Razzal szemben a 'Commands and Authoritative Legal Reasons'-ben,²⁵¹ ám valójában messze radikálisabb azoknál. Kramer ugyanis pontosan látja, hogy Hart egy fontos ok miatt maga is sebezhető az antipozitívista kritikákkal szemben. Ugyanis ő maga is azt gondolta, hogy a jog úgy irányítja a címzettek viselkedését, hogy indokokat szolgáltat számukra. Raz is ennek a feltételezésnek a mentén haladt tovább, és az antipozitívisták is itt állhatnak elő újra és újra azzal a kérdéssel, hogy a hivatalos személyek gyakorlata hogyan képes indokokat szolgáltatni a címzetteknek. Hogy jönnek ők ahhoz, hogy kötelezni próbálják a többi embert egy közösségen belül? Mivel Hart elvetette azt a lehetőséget, hogy a hivatalos személyek által szolgáltatott gyakorlati indokok kizárólag vagy döntő mértékben a kényszerrel való fenyegetésen alapuljanak, logikusnak tűnik, hogy akkor az indokoknak valamiképpen, legalább részben morális jellegűeknek kell lenniük.

Kramer itt tesz egy lépést, amely a pozitívista pozíciót Harthoz képest inkább Austinhoz közelíti. Egy fontos ponton visszahozza az imperatív mozzanatot. Azt mondja, a jog néhány normája inkább imperatívusz, mint előírás.²⁵² Ezen azt kell értenünk, hogy a jog bizonyos esetekben nem próbál cselekvési indokokat megjeleníteni a címzett oldalán, nem sugallja, hogy a címzettnek magának jó oka van arra, hogy megtegye, amit a jogi rendelkezés követel tőle. Egyszerűen azt követeli tőle, hogy tegyen meg valamit, különben büntetés vár rá. A kellés ilyenkor nem kellés-ítélet (*must-judgment*), amely a címzett saját cselekvési indokait veszi célba, hanem pusztán kellés-követelés (*must-demand*),²⁵³ amely azt fejezi ki, amit a hivatalos személyek akarnak. Az ilyen kellés-követelések nem szükségképpen feltételeznek cselekvési indokokat a címzett oldalán.²⁵⁴

Kramer egyértelműen arra törekszik, hogy a jog alapfogalmi jellemzésénél minden olyan mozzanatot kikapcsoljon, amely lehetőséget adna igazolási kérdések felvetésére (és így támpontot adna az antipozitívista kritikának). Ehhez viszont újra kell gondolnia a normativitás magyarázatának azt a modelljét, amit Hart alapozott meg, és amely a modern jogelmélet egyik talpköve lett. Vagyis fel kell vállalnia azt, amit az autoritáselméleti megközelítés erős kritikájának nevezünk. Tagadnia kell, hogy a jog autoritásigénnyel lép fel, el kell szakítania

²⁴⁷ Vö. Goldsworthy: 'The Self-Destruction of Legal Positivism' 486. o.

²⁴⁸ Lásd Matthew H. Kramer: *In Defense of Legal Positivism: Law without Trimmings*. Oxford: Oxford University Press, 1999, 79. o. 2. lj.

²⁴⁹ Uo. 94. o. 10. lj.

²⁵⁰ Lásd uo. 101. o.

²⁵¹ Lásd Hart: 'Commands and Authoritative Legal Reasons' 111-112. o.

²⁵² Lásd Kramer: *In Defense of Legal Positivism* 84. o.

²⁵³ Lásd uo.

²⁵⁴ Lásd uo. 84-85. o.

egymástól a címzettek és a hivatalos személyek cselekvési indokait (tagadnia kell azt, amit például Postema állít ezeknek az indokoknak az interdependenciájáról). A jog normativitása nála egyfajta „szisztemikus” normativitássá válik:²⁵⁵ a jog egy minden morális igazolásra tekintet nélkül is megfogalmazható kellés igényét támasztja, mert ez a kellés szükséges ahhoz, hogy rendszerként működhessen. Még ahhoz sem kell morális indokokat mozgósítania, hogy a szükséges „emberi közreműködést” biztosítsa. A hivatalos személyek közreműködését biztosíthatja tisztán prudenciális indokokkal (főleg a rendszeres fizetés ígéretével), mint ahogy a címzettek szükséges mértékű engedelmisségét is (főleg büntetések kilátásba helyezésével).

48. Kramer megoldása javaslata a pozitívizmus megmentésére éppúgy nem mondható ígéretesnek, mint Soper elmélete. Kramer ugyanis azon az áron próbálja magát immunissá tenni az antipozitivisták kritikával szemben, hogy azzal a bírálattal fut szembe, amit Hart gyakorolt az imperatív jogelmélet fölött. Álláspontja viszont így alkalmatlanná válik arra, hogy a megfelelő értelemben különböztesse meg a kötelezettség és a pusztán kellés fogalmát. Azzal fenyeget, hogy újra csak felforgatjuk azt a módot, ahogy a kötelezettség fogalma szerepet játszik a jogi aktusok igazolásában, és ahogy a kötelezettségszegés a jogi szankció indokaként jelenik meg bizonyos jogi döntésekben.

Bár itt csak két koncepció vizsgálatára kerítettünk sort, úgy vélem, jó okkal gondolhatjuk, hogy az autoritáselméleti kiindulópont erős kritikája aligha lehet sikeres. Kénytelen az imperatív elmélet felé hátrálni a Hart utáni pozitívizmus pozíciójához képest. Így válik képessé rá, hogy a módszertani pozitívista pozícióban feszültséget keltő igazolási kérdésektől megszabaduljon. Ám ezzel csak azt éri el, hogy analitikai problémákkal való küzdelemre kényszerül. Minél messzebbre megy az Austinhoz visszafelé vezető úton, annál inkább képtelenné válik a jogi kötelezettség fogalmának tisztázására. Mert a jog autoritásigénye és a jogi kötelezettség fogalma között szoros összefüggés áll fenn. Éppen ezért az autoritáselméleti megközelítés erős kritikája nem lehet a módszertani pozitívizmus mentsvára. Soper és Kramer érvelése a pozitívizmust Harthoz és Razhoz képest lényegesen gyengébb elméletté teszi. Az, hogy a Kramer által kijelölt út nem járható, számomra annak a jele, hogy itt a jogpozitivisták pozíció aligha tartható.

Raz módszertani pozitívizmusa: kolonc egy ígéretes elmélet nyakán?

49. Ebben az elemzésben többször felmerült, hogy Raz elmélete inkább szolgálhatna egy antipozitivisták pozíció kiindulópontjaként, mint a módszertani pozitívizmus egy jól védhető változataként. A konceptuális elemzés szintjén a legtöbb vonatkozásban követtük Razt, ám a kritikai megfontolások erre az alapra egy antipozitivisták álláspontot építettek. Ez pedig arra utal, hogy Raz elméletét egy igen alapvető feszültség uralja. Raz érvelésmódja szerkezetileg pontosan olyan, mint a módszertani pozitivistáké Harttól Colemanig. Ő is egy konceptuális elemzéssel operál, és erre tekintettel próbálja megadni néhány kulcsfontosságú intézményelméleti kérdés alapvonalait (például hogy a bírónak milyen tesztet kell alkalmazniuk a jogi indokok azonosításához). Raz ezt a konceptuális szintű reflexiót nem a jogrendszerelmélet, hanem a gyakorlati filozófia összefüggésében működteti, de a szerkezet ugyanaz marad. Végkövetkeztetései is a módszertani pozitívista jogelméletek tézisei közé illeszkednek.

Ugyanakkor a módszertani pozitívista érvelésmód igen rosszul illik Raz gyakorlati filozófiai kiindulópontjához. Ez néhol abban nyilvánul meg, hogy csak a konceptuális elemzés önkényes megcsonkításával képes elkerülni az igazolási kérdések felmerülését. Ennek példája volt az, ahogy a legitim autoritás erkölcsi feltételeit megpróbálta kizárni a fogalmi vizsgálatból. De van egy másik probléma is, amely az eddigi elemzésekben nem került szóba. Raz leszögezi,

²⁵⁵ Lásd uo. 100-101. és 219-221. o.

hogy a jogfilozófia pusztán egy bizonyos társadalmi intézményre alkalmazott gyakorlati filozófia.²⁵⁶ Azt is leszögezi, hogy a gyakorlati filozófiának két része van, egy szubsztantív és egy konceptuális.²⁵⁷ Az világos, hogy jogra vonatkozó elméletét mindvégig a konceptuális elemzés szempontjai uralják: a jog gyakorlati filozófiájának konceptuális részét fejti ki. Azokat a fogalmi feltételeket vizsgálja, amelyek mellett a gyakorlati kérdések kezelhetővé válnak a gyakorlati filozófia számára. Ám Raz sehol nem tér rá a jog gyakorlati filozófiájának szubsztantív részére.²⁵⁸ Még arról sem beszél, hogy az hogyan hat ki az intézményelméleti kérdésekre. Sőt, még arra sem, hogy az milyen viszonyba kerülne Raz pozitivistá hitvallásával. Ebben a tekintetben Raz jogfilozófiája és politikai filozófiája között szembeszökő és nehezen érthető különbség van. Voltaképpen nem tudjuk meg, milyen lenne a jogra vonatkozóan Raz teljes gyakorlati filozófiája.

Van ennek egy igen érdekes és tanulságos megnyilvánulása. Közismert, hogy, különösen az autoritáselméleti szempontok tekintetében, Finnis természetjogi elmélete erősen támaszkodik Raz elméleti eredményeire.²⁵⁹ Izgalmas kérdés, hogyan állhat elő a konceptuális elemzés szintjén nagyfokú egyezés egy természetjogi és egy pozitivistá elmélet között. Olyan fokú egyezés, hogy Ruth Gavison elemzése arra jutott, Raz és Finnis között fontos különbségek vannak, de ezek nem érik el az ellentmondás szintjét.²⁶⁰ Úgy vélem, ez úgy lehetséges, hogy a két elméletben máshová esnek a hangsúlyok. Finnis abban erős, amiről Raz hallgat: a gyakorlati filozófia szubsztantív részében. (Erre utal, hogy elméletét olyasvalamire építi, aminek Raz elméletében nyoma sincs: egy elméletre a jóról.²⁶¹)

Bár ebben az elemzésben nem vállalkozom Finnis elméleti kezdeményezéseinek értékelésére, arra azért felhívom a figyelmet, hogy Finnis példája is arra utal, Raz konceptuális elemzése, Raz minden erőfeszítése ellenére, nem vezetnek szükségképpen egy módszertani pozitivistá jogelmélethez és egy exkluzív pozitivistá szellemű intézményelmélethez. Sőt, az is lehet, hogy inkább vezethetnek egy antipositivistá szellemű jogi intézményelmélethez. És az is lehet, hogy nem teszi lehetségessé, amit Raz módszertani értelemben a jog fogalmának tisztázásán ért. Azt, hogy egy metaszintű konceptuális reflexió szintjéről ugrik az intézményelmélet szintjére, és amit az intézményelméletből erre a háttérre tekintettel meg tud határozni, azt a jog „lényegi tartalmának”, a jog „természetének” nyilvánítja. Miközben egyetlen jó érvet sem ad arra, hogy miért hagyjuk ki a metaszintű reflexió és az intézményelmélet közötti szintet: azoknak a gyakorlati elveknek a megalapozását, amelyek érvényesítését a jogi intézmények szolgálják. Hogy miért hagyjuk ki a szubsztantív gyakorlati filozófiát.

Raz elméletében egészen különleges lehetőségek rejlenek. Rendelkezésre áll két olyan analitikai eszköz, amely minden jogelmélet számára hasznos lehet: a gyakorlati indokok elméletére és egy arra épített autoritáselmélet. Raz ezeket az analitikai eszközöket megpróbálta a módszertani pozitivismus szolgálatába állítani. Ám csak azt érte el vele, hogy a módszertani pozitivismus hiányosságai még nyilvánvalóbbakká váltak.

²⁵⁶ Lásd Raz: *Practical Reason and Norms* 149. o.

²⁵⁷ Lásd uo. 10. o.

²⁵⁸ Lásd Ruth Gavison: 'Natural Law, Positivism, and the Limits of Jurisprudence: A Modern Round'. In: 91 (1982) 6. *The Yale Law Journal* 1250-1285, 1264. o.

²⁵⁹ Lásd Finnis: *Natural Law and Natural Rights* 233-237. o.

²⁶⁰ Lásd Gavison: 'Natural Law, Positivism, and the Limits of Jurisprudence' 1270. o.

²⁶¹ Lásd Finnis: *Natural Law and Natural Rights* 81-99. o.

CSERNE PÉTER*
Gazdaság és jog viszonya
a marxista jogelméletben és a jog gazdasági elemzésében:
néhány kritikai szempont

Bevezetés

Ha anekdotikusan akarnám kezdeni, ezt írnám: néhány éve, egy csendes téli estén, egy marxista jogelméletéről (MJE) szóló tanulmányt olvasgatva, egyszer csak különös megjegyzésre bukkantam:

(1) “a marxizmus fedőernyőként és módszertani mankóként szolgálhatott olyan irányzatok számára, mint [...] a □jog és gazdaság□”¹

Akkorra már, úgy éreztem, tudok annyit a *jog és gazdaság* “mozgalmáról”, vagyis (ha jól értem) a jog gazdasági elemzéséről (JGE), hogy ez az állítás legalábbis meghökkentsen. Azután, amikor e konferencia egyik (másik) szervezője, Jakab András kérdezett, miről szeretnék előadni, eszembe jutott: itt az alkalom megcáfolni az idézett meghökkentő állítást.

Ez a kísérletem legalább kétféleképp hozható kapcsolatba a magyarországi marxista jogelméleti örökség problémájával. Egyrészt tudomány- vagy tudásszociológiaiilag. Ekkor az volna a kérdés, milyen szociológiai körülményekkel magyarázható, hogy a két iskola viszonyára vonatkozó téves álláspont kialakult, és történetesen éppen az (1) alatti állítás formájában megfogalmazódott. Ezzel szemben az alábbiakban egy másik utat választok. Első lépésként a gazdaság és a jog viszonyáról a magyar szocialista jogi irodalomban megfogalmazódott álláspontokat tekintem át. Ez a vázlatos eszmetörténeti rekonstrukció azután nemcsak azt segíthet megvilágítani, miben különbözik a két irányzat (MJE és JGE) álláspontja, de azt is megmutatja, hogy miként vezettek a MJE (legalábbis a magyarországi változat) gazdaság és jog viszonyával kapcsolatos reflexiói olyan helyzethez, amelyben logikus módon éppen (1) megfordításának, pontosabban az alábbi állításnak kellett volna megfogalmazódnia:

(2) “a jog gazdasági elemzése módszertani mankóként szolgálhat a marxista jogelmélet számára.”²

A következőkben tehát először a magyarországi MJE álláspontjának változásait tekintem át, két részletre összpontosítva: az alap és felépítmény kategóriáinak különféle értelmezéseire, valamint a gazdasági jog jogrendszerbeli helyével és módszereivel kapcsolatos vitákra. Tanulmányom második részében a MJE és a JGE közötti különbségekkel foglalkozom. Ennek során egyrészt amellet érvelek majd, hogy a két irányzat kapcsolatáról szóló (1) alatti állítás több súlyos tévedést tartalmaz, másrészt a marxista jogtudományi és általánosabban: társadalomtudományi törekvések néhány módszertani problémájáról szólok. Ha ez a kritikai gondolatmenet közvetlenül a (2) alatti állításba torkollna, abban természetesen volna némi önkényesség. Nem állítom, hogy egy JGE-hez közel álló felfogás volna a gazdaság és jog

* Köszönettel tartozom Györfi Tamásnak, Jakab Andrásnak, Percz Lászlónak és Takács Péternek a szöveg egy korábbi változatához fűzött észrevételeiért.

¹ Varga 1999 [1993]: 39. Hogy a [...] helyén szereplő egyéb irányzatok, többek között “a ma oly divatos kritikai jogi tanulmányok, a dekonstrukcionizmus, a feminizmus” (uo.) kapcsán a megállapítás mennyiben helytálló, most nem vizsgálom. Az idézett kijelentés eredeti összefüggésében “a nyugati féltek[e]” viszonyaira vonatkozik, ám, mint látni fogjuk, más országokra, így Magyarországra *sem* áll.

² Ez az állítás persze már első látásra problematikus lehet azok számára, akik a politikai korrektség sérelmének (*ableism*) tekintik a benne szereplő metaforát. Ha e tanulmány valamilyen nyugati nyelven is megjelenne, alkalmasint fontolóra kellene vennem ezt a szempontot is.

CSERNE PÉTER *Gazdaság és jog viszonya a marxista jogelméletben és a jog gazdasági elemzésében*

viszonyával kapcsolatos (vagy más) marxista tételek egyedül alkalmas kritikai mércéje, azt azonban igen, hogy a JGE által (is) követett módszertani szempontok jó érveket kínálnak a MJE kritikájához.

Gazdasági alap és jogi felépítmény — epizódok a magyar MJE történetéből

Gazdaság és jog viszonyának³ elméleti igényű vizsgálata nemcsak a nemzetközi irodalomban, hanem Magyarországon is évtizedekkel a MJE uralomra jutása előtt kezdődött (bár Marx nézeteinek megjelenésekor egész Európában jelentősen megnőtt a kérdés vizsgálatára fordított figyelem). Elegendő a XIX. század végének és a XX. század elejének ezzel kapcsolatos vitáira (Stammler, Weber, Wagner, A. Menger, Renner),⁴ a hazai irodalomból pedig Moór Gyula és Horváth Barna (Navratil Ákosra támaszkodó) írásaira utalni.⁵

A kérdés azonban 1948 után új politikai, ideológiai kontextusban jelent meg. Alap és felépítmény, gazdaság és jog viszonya a jogelméleti jellegű hazai irodalomban is gyakran tárgyalt kérdéssé vált, s az is maradt négy évtizeden keresztül — természetesen tartalmi módosulásokkal. A történelmi materializmus néhány sematikussá egyszerűsített tétele szinte minden, akár kissé is “elméleti igényű” jogtudományi szövegbe bekerült, sőt bármely politikai, jogpolitikai vitában is ideológiai fegyverként forgathatták.

Ezekben az évtizedekben nemcsak a kérdéshez kapcsolódó Marx-szövegeket, az igényesebbek pedig emellett Engels kommentárjait, pontosításait (főként a Bloch-hoz, illetve Schmidthez írt levelet)⁶ idézték folyamatosan monográfiákban, tankönyvekben, szakkikkekben, hanem a hetvenes évektől a nemzetközi és hazai filozófiai újragondolásokat (Tőkei, Lukács) is.⁷ Néhányan pedig kritikailag feldolgozták a korábbi jogelméleti megoldás-kísérleteket is: az 1950-es éveket igen alaposan elemezte Varga Csaba, a 60-as és 70-es éveket jól áttekintette Bihari Mihály.⁸ Ebben az értelemben tehát a kérdéses négy évtized ezirányú törekvéseinek feldolgozásában nem vagyok úttörő. Sőt a nyolcvanas évtizedben született áttekintő és összegző jellegű feldolgozások mint olykor harmadlagos és negyedleges interpretátort felmentenek a részletes ismertetés feladata alól. Néhány epizódot villantok fel csupán.

1948 végén jelent meg a *Jogtudományi Közönyben* Túry Sándor Kornélnak a Haladó Jogászok Vitatársaságában tartott előadása az érdekkutató jogtudomány szerepéről. Ezt a szerepet a “megváltozott társadalmi viszonyok” között Túry így foglalta össze: “a helyesen alkalmazott érdekkutató-jogtudomány által posztulált módszertani irányzat egyik legerősebb biztosítéka annak, hogy a megváltozott élethez, főként a gyökerében megváltozott társadalmi és gazdasági rendhez simuló új jogelveknek a bírói jogalkalmazásban a múltból ittmaradt nagyszámú törvények és jogszabályok formai fennállása alatt is végbemenő kialakulását elősegítse.”⁹ Hiszen “a bíró nem a paragrafusok mechanikus alkalmazója, hanem a mindenkori állami, társadalmi és gazdasági rendnek védője”. S mint Konsztantinovra hivatkozva írta: “a szokásjog kialakulásában a mindenkori uralkodó osztály felfogása volt, illetőleg lehet az irányadó. Hiszen egy adott társadalom uralkodó teleológiája mindig az uralkodó osztály

³ Itt eltekintek a fogalmak tisztázásának követelményétől. Céлом ugyanis nem e kategóriák (‘gazdaság’, ‘jog’, netán a ‘viszony’) explikációja (vö. Csontos 1984: 5–6), hanem az eszmetörténeti rekonstrukció. A ‘gazdaság’ fogalmának szociológiai értelmezéséről, illetve gazdaság és jog viszonyának különféle értelmezéseiről bővebben lásd Cserne 2003. Utóbbi kérdéskörhöz vö. Zöpel 1974.

⁴ Vö. Sajó 1989a: 20–21, Tumanov 1977: 25–51.

⁵ Navratil 1905, Moór 1935, Horváth 1995 [1934]: 171–220; 1951. (Bár szoros értelemben az utóbbi két írás nem “hazai”.)

⁶ Összegyűjtve lásd: Szabó 1976, Bihari 1982: 248–260, Varga 1999 [1986]: 32–39.

⁷ Bihari 1982: 262–288, Varga 1999 [1986]: 53–69.

⁸ Bihari 1982: 226–239.

⁹ Túry 1948: 452.

CSERNE PÉTER *Gazdaság és jog viszonya a marxista jogelméletben és a jog gazdasági elemzésében*
teleológiája.”¹⁰ Majd hozzátette: “a jogalkalmazásnak fentebb helyesnek jelzett módja sem kíván a bírótól mást, mint azt, hogy az állami főhatalomnak a változott viszonyok folytán a régi törvények szövegének változatlansága mellett is kétségtelenül megállapítható akarátát fölismerje, és hogy ezzel a helyesen felismert akarattal szemben ne legyen önálló, hanem ahhoz alkalmazkodjék.”¹¹

Ha most álnaiv módon eltekintünk attól, mire irányult ekkoriban az állami főhatalom akarata, akkor e kísérlet révén — módszerét tekintve — a hazai jogtudományok a Visinszkij-féle szocialista normativizmus uralomra jutása *előtti* perceit jellemző, s némiképp a korai szovjet jogfelfogásra is emlékeztető állapotáról kapunk beszámolót. A cikk végén szereplő szerkesztői megjegyzés (“A közleményre visszatérünk”) is azt jelezte, változás készülődik.

1951-ben, két és fél év múltán ugyancsak a *Jogtudományi Közönyben* jelent meg (az akkori szokás szerint a helyes álláspontot tanulságként össze is foglaló) beszámoló a jog és a jogtudomány “viszonylag állandó elemeinek” problémájáról folyt vitáról. E vitában az imént látott 1948 végi problémával ellentétben már az volt a kérdés, hogy fennmaradhat-e valami a régi jogi “felépítményből” az új “gazdasági alap” létrejötte után.¹² E vitának hosszas előzményei is voltak.

1949-re Visinszkij Sztálin nyomán megfogalmazott jogelméleti alaptételei a magyar jogelméletben is hivatalos rangra emelkedtek. Ezek egyértelműen elutasították, kizárták minősítették “a jogfejlődéssel kapcsolatban azt az elképzelést, hogy a jogi fogalmakat és jogintézményeket mechanikusan át lehetne vinni egyik gazdasági korszakból a másikba.”¹³ Amikor a következő évben megjelent Sztálin nyelvtudományi cikke, amelyben a szerző az alap és felépítmény mechanikus és leegyszerűsítő szembeállításának ismételt kinyilatkoztatása mellett megfogalmazott egy új tételt is (miszerint “[v]annak olyan jelenségek is, amelyek nem felépítményi jellegűek; ilyen például a nyelv. E jelenségeknél a kontinuitás, az áthagyományozódás lehetséges. Hiszen az emberi civilizáció közös vívmányairól van szó”¹⁴), az Akadémia minden osztálya rögvest vitát rendezett Sztálin legújabb tanításának az egyes tudományágak számára szóló tanulságairól.

A jogtudományban Szabó Imrének jutott a vitaindító előadás megtartásának feladata, aki mindenben meg is felelt az elvárásoknak. A korreferensek azonban — Marton Géza és Nizsalovszky Endre — az imént idézett tételre s a józan észre támaszkodva azt fogalmazták meg, hogy “a jogban és jogtudományban vannak bizonyos olyan elemek, amelyek a társadalom gazdasági rendjének változásaira tekintet nélkül hosszú ideig fennmaradnak.”¹⁵ Az 1951. áprilisi jogászvitában, ahol a hazai jogtudomány akkori jelesei vettek részt, ezt a tévtanítást kellett megcáfolni. A résztvevők ezt meg is tették, noha egyesek elismerték, hogy a régi jog bizonyos formális, technikai elemei — ha más funkcióval is —, tovább élhetnek.¹⁶

Az 1952-es esztendőben Sztálin legújabb közgazdaságtani munkájának tanulságait vonták le az egyes tudományágak képviselői. Így tett — Molnár Eriknek a társadalomtudományokra vonatkozó általános következményeket bemutató vitaindítójához hozzászólva — Szabó Imre is.¹⁷ *A gazdasági törvények és a jogi törvények* című előadásában Sztálin “halhatatlan, zseniális művének jog- és államtudományi tanulságait” összegezve Szabó kifejtette, hogy az idealizmus és voluntarizmus Scyllája és a fatalizmus, a gazdasági törvények fetiszálásának Charybdise közt Sztálin mutatta meg a helyes utat. Eszerint az állami törvények eszközök a felismert gazdasági törvények felhasználásánál, e törvények “megnyergelésénél”, illetve egyes

¹⁰ Túry 1948: 452, 453.

¹¹ Túry 1948: 454. (A kiemeléseket mindhárom idézetben elhagytam.)

¹² Eörsi – Nizsalovszky – Világhy 1951.

¹³ Visinszkijt idézi Varga 1999 [1986]: 42.

¹⁴ Varga 1999 [1986]: 43–44. Sztálin nyelvtudományi működéséről lásd Havas 2002.

¹⁵ Eörsi – Nizsalovszky – Világhy 1951: 368.

¹⁶ A vitát részletesen elemzi és értékeli Varga 1999 [1986]: 47–51.

¹⁷ Szabó 1953.

CSERNE PÉTER *Gazdaság és jog viszonya a marxista jogelméletben és a jog gazdasági elemzésében*

törvények (például az értéktörvény) hatáskörének korlátozásánál. Ezt a feladatot azonban nem szabad túlértékelni, mintha az állam és a jog a gazdasági törvények felett állna. Az állam és a jog keletkezése, fejlődése, szerepe nem fogható fel voluntarisztikusan. A törvények az uralkodó osztály akaratából jönnek létre, de nem véletlenek, esetlegesek, hanem a társadalomban törvényszerűen, szükségszerűen lejátszódó folyamatok termékei, tükröződései. Ez az álláspont ugyanakkor nem fatalizmus, hiszen — szögezte le Szabó Engelsre hivatkozva — a jogi forma többféle is lehet.

Szabónak ez az álláspontja — a leegyszerűsítések, a tisztázatlan, sőt szándékosan homályos fogalomhasználat (“megnyergelés”) ellenére is — már viszonylag korán egy többé-kevésbé józan közéletű álláspontot foglalt el, bár ez az álláspont eléggé körvonalazatlan és általános volt. Ami viszont körvonalazatlanul megfogalmazódott benne, ti. hogy “a jognak a magatartás szabályozásához van — volna — köze; olyan trivialitás [...], ami egy Visinszkijnek is alighanem meggyőzően hangzik”.¹⁸ Mint alább látni fogjuk, Szabó egy negyedszázad múltán sem lépett előbbre, sőt.

A mitologikus metaforával felidézett probléma (amelyet egy akkoriban inkább szokásos militáris metaforával kétféletes harcra is nevezhetnénk) mindenestre végigkísérte a gazdasági alap és a jogi felépítmény viszonyáról szóló diskurzust. Például olyan feloldatlan ellentmondásokban öltött testet, mint a gazdasági alap végső fokon meghatározó szerepe marxi-engelsi tételének és a politika gazdaság feletti primátusa lenini posztulátumának egyidejű hirdetése.¹⁹

Azonban nemcsak ebben a formában, hanem a gazdaság szabályozás elméleti megalapozásánál is felmerült ez az ellentmondás. A voluntarizmus és a fatalizmus szélsőségei itt azonban egyfajta bizarr szintézisben olvadtak egybe. “Az ismert tételek szerint (a vonatkozó tankönyveknek persze más-más fejezetében) egyrészt a kapitalizmusban a gazdasági törvényszerűségek minden törvényhozás ellenében érvényesülnek [...]; másrészt a szocializmusban a törvényszerűségeket felismerő gazdaságpolitika helyes szabályokkal irányítja a gazdaságot. [...] [A] párt és az állam gazdasági politikája objektív gazdasági törvényeken alapul, és jogszabályokban nyer rögzítést. A jogi szabályozás stabilitást kölcsönöz a gazdasági viszonyoknak, pontos rendet teremt a gazdaságban.”²⁰

A gazdaság primátusának tétele tehát összeütközött a szocialista normativizmusra épülő “a jog az uralkodó osztály akaratának megfogalmazása” tétellel. Mindkettőnek lehetett pozitív és negatív olvasata, s így sajátos ellentétpárokat képeztek. Ha a gazdaság primátusa a jogot a gazdasági törvények mechanikus átírójává tette, úgy ezzel szemben a jogtudomány autonómiáját a “csupán végső fokon meghatározó” jelleg tételével védelmezték. Ha pedig a jogot a tervutasításos jellegű gazdaságirányítás eszközévé tették, ezzel szemben a gazdasági folyamatok önkényes jogi vezérlésének ökonómiai korlátairól szóló érvek fogalmazódhattak meg. S persze világossá vált, hogy a leegyszerűsítő megközelítések tarthatatlanok. Ebből a helyzetből az állam- és jogelmészek a “determinizmus és a voluntarizmus elleni kétféletes harc”, “a bonyolult és komplex kölcsönhatások”, illetve a már említett “végső fokon meghatározó jelleg” s hasonló megfogalmazásokkal kerestek kiutat.

A gazdaság “végső fokon meghatározó jellege” kifejezéssel persze voltaképp cáfolhatatlanná s így tudománytalanná tették a gazdaság jogot meghatározó elsőbbségének tételét. “Miközben az elméletben állandóan hangsúlyozzák a gazdaság meghatározó szerepét, a konkrét eltéréseket elkenik a □végső fokon meghatározottság□ fordulatóval. E fordulat az elméletalkotást minden felelőssége alól felmenti, s persze ezzel a felelőtlenséggel az elmélet

¹⁸ Sajó 1989a: 19.

¹⁹ Az egyik legcsattanósabb értékelésben Samu Mihályt szembesíti álláspontjának e feloldatlan ellentmondásával Bihari 1982: 232.

²⁰ Sajó 1989a: 18.

CSERNE PÉTER *Gazdaság és jog viszonya a marxista jogelméletben és a jog gazdasági elemzésében*

maga is megszűnik elméletnek lenni. Aminek nincs kockázata, az nem intellektuális pozíció.”²¹ – írta a korszak végén Sajó András. Az ilyesféle megfogalmazásokkal nem az a baj tehát, hogy hamisak volnának. Ellenkezőleg, plauzibilisek. Am filozófiailag kidolgozatlanok és gyakorlatilag sem megragadhatók, s így az empirikus kutatás számára használhatatlanok.²² Ha tehát az ideológiai és politikai megnyilatkozásokban nem is, a kérdés tudományos igényű tárgyalásakor (legyen az akár filozófiai jellegű, akár szociológiai irányú) szembe kellett nézni azzal, hogy mit is kell érteni “gazdaságon”, “jogon” és “meghatározáson”. Ez azonban csak a hetvenes évek végén következett be.

A történetet megengedhetetlenül leegyszerűsítve, úgy lehetne összefoglalóan jellemezni a probléma értelmezésének történetét, hogy a hatvanas években az elméleti szövegekből eltűnedeztek “halhatatlan és zseniális” jelzők, s ha szükség volt rá, definíciókká merevítve idézték a klasszikusok megállapításait. Azután lassan kibontakozott a “személyi kultusz torzulásaival”, “a vulgarizálókkal”, a “dogmatikus leegyszerűsítésekkel” való szembe fordulás narratívája, majd megjelentek (részben a nyugati marxista irodalom, részben a hazai marxista filozófia hatására) az alap és felépítmény kategóriáinak elméleti tisztázására irányuló törekvések. Eközben a szakjogi írásokban (ha egyáltalán) a már említett paradox szintézisekkel operáltak, a (nem filozófusoktatásra íródott) filozófiai “egységes jegyzetek” pedig még 1980-ban is őrizték, s egyre merevebbé, mechanisztikusabbá formálták az alap és felépítmény viszonyával kapcsolatos hivatalos álláspontot.²³

A gazdaság és jog viszonyáról folyó viták az alap és felépítmény kategóriapárjához mindvégig ragaszkodtak. A két fogalom azonban folyamatos átértelmezéseken ment keresztül. A szembeállítást legalább hatféleképp megfogalmazták: ok és okozat, anyag és forma, tartalom és forma, tükrözött és visszatükrözött, elsődleges és másodlagos, lényeg és jelenség. Ezek a megfogalmazások differenciálatlanul keveredtek egymással.

A tisztázatlanság példájaként, mint ígértem, röviden felidézem, mit írt Szabó Imre egy negyedszázad múltával a gazdaság és a jog viszonyáról. Azt ugyan 1977-es (tehát egy évvel saját elmélettörténeti könyve,²⁴ illetve a lukácsi *opus magnum*²⁵ után megjelent, de ezek tanulságait az alap–felépítmény kérdésében mellőző) *Jogelmélet* című munkájában is hangsúlyozta, hogy a gazdaság és a jog összefüggése “sokrétű és sokszintű”, a társadalmi viszonyok pedig “bonyolultak”, a részleteket illetően azonban kevés előremutatót közölt.²⁶

A társadalom anyagi alapjához, bázisához sorolta a gazdaságot, a termelési viszonyokat. Azokhoz a társadalmi viszonyokhoz, “amelyek anélkül realizálódnak, hogy átmennének a társadalmi tudaton, vagyis társadalmiságukban tudatossá válnának.” Ezek “közvetve ható-értvényesülő viszonyok”. Az anyagi alapon emelkedő felépítményhez tartoznak azok a társadalmi viszonyok, amelyek megvalósulásuk érdekében és során átmennek az emberek társadalmi tudatán, ide tartozik “a jog és még sok más egyéb, többek között a politika”. E kettő viszonyában — szögezte le Engelsre hivatkozva²⁷ — “végső soron mindig a gazdasági elem a meghatározó tényező.” A két kategória az ok és az okozat viszonyában áll, állapította meg egy helyen, majd kijelentette, hogy dialektikus kölcsönhatás van közöttük, “vagyis kölcsönösen hatnak egymásra.” A tulajdonjogi viszony címszó alatt ugyancsak meglepő állítást tett: “a termelési viszonyokat az állam transzformálja tulajdonviszonyokká, [...] de [...] az államnak, mondhatni: semmi önálló szerepe nincsen; egyszerűen csak kifejezi, mintegy lekottázza a termelési viszonyokat, amelyek parancsoló módon meghatározó jellegűek.”²⁸

²¹ Sajó 1989a: 18.

²² Cotterrell 1992: 116

²³ Elrettentő példaként idézi Erdélyi Lajos értelmezését Bihari 1982: 349–350.

²⁴ Szabó 1976.

²⁵ Lukács 1976.

²⁶ Szabó 1977: 71–84.

²⁷ Mint Bihari megjegyzi (1982: 229), Engels álláspontját eltorzítja.

²⁸ Szabó 1977: 76. A kvázi-filozófiai megközelítés mellett Szabó könyve néhány idevágó kvázi-szociológiai

CSERNE PÉTER *Gazdaság és jog viszonya a marxista jogelméletben és a jog gazdasági elemzésében*

A kategóriapár jogelméleti értelmezésében mindenekelőtt Lukács társadalomontológiájának továbbgondolása hozott új dunságot. Ennek alapján a gazdaságot és a jogot a társadalmi totalitás heterogén részkomplexusaiként gondolták el. Mindkettő önálló formával, tartalommal és saját törvényszerűségekkel bír, mindkettőben megtalálható a teleologikus tételezéseket lehetővé tevő alternatívitás.²⁹ Az alap–felépítmény szembeállítás lényege pedig az, hogy a gazdaság ontológiai elsőbbséggel rendelkezik a joggal szemben. Ezen túl mutatkozik némi eltérés a szerzők között. Peschka például a jogot (“nem fotokopikus”) visszatükröződésnek tekinti. Bihari tagadja a visszatükrözéses felfogást. Beszél ellenben az ontológiai elsőbbség mellett történeti–genetikus, determinációs s funkcionális elsőbbségről is. Azt azonban csak Sajó tisztázta a korszak végén, 1989-ben megjelent kismonográfiájában, hogy a gazdaság és a jog közötti összefüggéseknek több szintje van: a részkomplexusok közötti (ontológiai), a gazdasági formáció (termelőerők) és a jogtípus közötti, a nemzetgazdaság és a jogrendszer közötti, végül a gazdasági jelenség és a jogintézmény közötti kapcsolatok. Varga 1986-ban rámutatott arra, hogy Lukács a gazdaság “túlsúlyos mozzanat” jellegének megfogalmazásával “az alap és felépítmény kapcsolatában felmerülő voltaképpeni kérdést eleve megválaszoltként kezelte”.³⁰ Lukács elméletét továbbgondolva az alap–felépítmény dualitást metaforaként, reflexív kategóriákként értelmezte, s óvatos kétségeit fogalmazta meg a kategóriapár értelmezhetőségével kapcsolatban.³¹

Amikor tehát a hazai marxista jogelmélet recipiált egyes lukácsi tételeket, egyúttal eltávolodott az alap–felépítmény terminológiától, s háttérbe szorította (azáltal, hogy “megválaszoltként kezelte”, inkább megválaszolatlanul hagyta) jog és gazdaság viszonyának kérdését is – legalábbis abban az értelemben, ahogyan ez a társadalmi és jogi változások összefüggésében korábban felmerült.

A kérdés egy további vonatkozását jelzi a marxista jogelméletnek a jogszabályok tartalmára vonatkozó tisztázatlan álláspontja. A nézetek skáláját ez ügyben két markáns, már-már abszurd következetességű szembenálló álláspont határolta. Ezek közt helyezkedtek el a hagyományos *common sense* felfogás különböző árnyalatait képviselő nézetek. Az egyik szélső álláspont szerint a gazdasági tartalom adja a jog lényegét. Radomir Lukić szerint a jog fogalmilag csak osztályjellegű lehet, egyébként csupán jogi “fantom”.³² Ehhez módszertanilag hasonló volt Pasukanisz álláspontja: a jog (a jogalanyiség, a szerződés) az áruviszony formája. Ez a felfogás,

megállapítást is tartalmaz. Néhány más probléma közt, amelyeket a gazdaság és a jog viszonyának sokrétűségét és sokoldalúságát érzékeltetése végett bemutat, idézzük még a gazdaság és a jog “köznapis összefüggései” között szereplő, a család jog gazdasági vonatkozásáról szóló egyik megállapítását. Ez a vonatkozás Szabó szerint a szocializmusban megváltozott, mivel “a család maga is megváltozott; a házasság lényege a házastársak közötti érzelmi kapcsolat lett, s nem befolyásolják többé vagyoni problémák.” (uo. 83.) Eltekintve most attól (is), hogy ellentmond-e ez a tétel az alap–felépítmény dogmának (vagy esetleg a “végső fokon...” itt is kiutat kínál), érdemes megjegyezni, hogy az ilyen utópikus, ráolvasásszerű tételekkel Szabó még a hetvenes évek végén sem volt egyedül — a legnagyobb komolysággal lehetett (kellett?) beszélni például a jog elhalásáról is mint úgymond “tudományos hipotézisről.”

²⁹ Varga S. 1978, Visegrády 1979, Peschka 1979, Varga 1981, Bihari 1982: 280–288, Varga 1999 [1986]: 53–69, Peschka 1988. A lukácsi társadalomontológiából kinövő jogelmélettel általában az vethető szembe, hogy ingadozik a filozófia és a szaktudomány között. A jog társadalomelméletét ígéri, de így sem a jogfilozófiai diskurzussal nem vitaképes, mert az ott ütköző álláspontokat kívülről szemléli (a jogászai ideológia körébe sorolja), sem a jogra kívülről tekintő, jogszociológiai nézőpont számára nincs mondanivalója, mert történetileg–empirikusan értelmezhetetlen általános kategóriákat használ, kvázi-filozófiai fogalmai (totalitás, társadalmasodás, stb.) szaktudományosan kevésbé hasznosíthatók. Közel kerülhet persze ez az elmélet egy rendszerelméleti megközelítéshez (s úgy tűnik, néhányaknak sikerült is ilyen módon a saját gondolkodásukban létrehozni a folytonosságot). Ez elsősorban és legáltalánosabban a módszertani individualizmus posztulátumaival ütközik össze (lásd alább).

³⁰ Varga 1999 [1986]: 63.

³¹ Varga 2001 [1985?]: 125–126.

³² idézi Varga 1999: 15. o. 31. j., 23–24. o. 27. j.

CSERNE PÉTER *Gazdaság és jog viszonya a marxista jogelméletben és a jog gazdasági elemzésében*

mint ismert, kétségessé teszi például a büntetőjog s a teljes közjog jogi jellegét.³³ A másik szélső álláspont szerint a gazdasági-technikai tartalmú szabályozás voltaképp nem jog (legalábbis kétséges a jogi jellege), visszaélés a formával.³⁴ Míg az előbbieket a jog ökonomista redukciójából következtek, az utóbbi a jog autonómiájának és különeműségének következetes végiggondolásából származott, s a társadalom totalitását kitevő komplexusok heterogén természetére hivatkozott.

Gazdasági alap és jogi felépítmény viszonya Sajó 1989-es áttekintése³⁵ óta ugyanúgy nem volt elmélyült jogelméleti vizsgálódás tárgya, mint ahogy Lukács György "elméletileg nem igazán jelentős"³⁶ jog-modellje sem maradt a diskurzus része. A történetnek ez a fejezete, úgy tűnik, lezárult. Ha emlékezetünkbe idézzük például a gazdaság fogalmának tisztázatlanságát, az alap és felépítmény legalább hatféle értelmezését, a gazdaság és a politika primátusa közötti ingadozást, a problémátörténet iménti áttekintése megerősíteni látszik annak a tágabb összefüggésben megfogalmazott megállapításnak az igazságát, hogy "a hagyományos marxizmus dominanciája [...] távolról sem ideológiai, hanem merőben ismeretelméleti károkat okozott"³⁷ a jogelméletben is.

A gazdasági jog sorsa Magyarországon

A gazdaság és a jog viszonyának egy másik, az előbbitől nem teljesen független vonatkozása a gazdasági jog kérdése. Pontosabban nem is egy kérdés. Ezek közül azokat, amelyek szorosán szakjogi jellegűek (vállalatelmélet, a gazdaságssabályozás jogi eszközei, stb.), nem érintem. A jog gyakorlati működtetésére s a jog útján történő gazdasági irányítás elméleti megalapozására szolgáló józan felfogások (különösen Harmathy Attila és Sárközy Tamás munkássága) alakulását szintén nem vizsgálom, ezek értékelése elsősorban az elődeikkel és saját múltjukkal szembenézni óhajtó polgári jogászokra vár.³⁸ Most csupán a gazdasági jog mint jogág mibenléte körüli vitákat idézem fel.

Mint Kálmán György egy nemrég megjelent áttekintő tanulmányában írja, Magyarországon valójában sosem volt gazdasági jogi elmélet.³⁹ Mindazonáltal 1949–50-ben két elméletileg izgalmas kérdés merült fel az irodalomban: Legyen-e egyáltalán a hagyományos jogági struktúrát átszelő gazdasági jog? Közelíthetünk-e a politikai gazdaságtan módszereivel a gazdasági vonatkozású joghoz?

Az első kérdésről Magyarországon 1948–51 közt folytak igen éles, egzisztenciális súlyú viták. Ezeknek újabb fejezetét jelentette a gazdasági jog jogági jellegéről a *Magyar Jog* hasábjain 1967–68-ban megjelent tucatnyi vélemény összecsapása. Ezután a kérdés tárgyalása váltakozó, de csökkenő hőfokon folyt tovább. (A vita más formában az új polgári jogi kodifikáció kapcsán is kibontakozott.) Számunkra itt a történet első fejezete érdekes. Ekkor merült fel ugyanis komolyan a második kérdés is.

Vadas György 1950-ben megjelent könyve (*A gazdasági jog vázlatja*), eltérően a hasonló című, a gazdaságot szabályozó joganyag egyszerű összegyűjtését jelentő korábbi és későbbi munkáktól, "a szocializmus politikai gazdaságtanának alapvonásai szerint"⁴⁰, azaz a gazdaságtan elméleti rendszerét követve igyekezett bemutatni a gazdasági jogot mint önálló jogterületet.

³³ Pasukanisz 1989, Sajó 1979a, 1979b.

³⁴ Peschka 1979: 784, 1988: 43.

³⁵ Sajó 1989a.

³⁶ Szabó 1999: 142.

³⁷ Csontos 1999: 7.

³⁸ A kérdés néhány vonatkozását a konferencia előadói közül Szigeti Péter elemezte.

³⁹ Kálmán 2002: 40.

⁴⁰ Vadas 1950: 32.

CSERNE PÉTER *Gazdaság és jog viszonya a marxista jogelméletben és a jog gazdasági elemzésében*

A gazdasági jog körüli vita mind a jogág önállósága, mind a gazdaságtani módszer kérdésében, mint ismeretes, nemlegesen dőlt el. Ebben akár a jogrendszer autonómiája s a jogtudomány önállósága iránti igény is tükröződhetne (még annak ellenére is, hogy mindez 1951-ben történt), azonban a helyzet nem ez. A gazdasági jog koncepciójának elvetése más okokból történt. Mint Kovács István egy helyen, a kérdéstről rendezett viták jelentőségét ecsetelve tömören (és árulkodó szóhasználattal) megfogalmazta: “A gazdasági jog hazai művelőinek többször elismert jószándéka ellenére is a jogágak e felfogása sok rokonságot mutatott a német imperialista gazdasági joggal, további művelése pedig esetleg olyan következtetésekre is vezethetett volna, mint amilyenekre a szovjet jogtudományban még a 30-as évek során *leleplezett* ú. n. gazdasági jogi iskola jutott.”⁴¹

A “boszorkányüldöző”⁴² jellegű bírálatok túlsúlya mellett megfogalmazódtak tudományos igényű kritikák is Vadas elméletével szemben, főként Eörsi Gyulánál. Ellenérvei többértékűek voltak: a jogrendszer egységességére, a jogtudományi módszer kizárólagosságára (“A jogot, annak minden ágát csak a jognak a jogtudomány által kidolgozott saját rendszerében lehet tárgyalni, nem pedig egy más tudomány rendszerében”⁴³), az állam, illetve az alkotmányjog központi szerepére hivatkozott. Eörsi álláspontja egyébként a következő évtizedekben fokozatosan enyhült, s 1977-ben már kvázi-jogágazatként hajlandó volt elismerni a gazdasági jogot.⁴⁴

Egy újabb évtized elteltével pedig valószínűleg kevesen értették, mire szolgál az apró betűs, a történelmi materializmus vulgarizálását elítélő bekezdés az *Állam- és jogelmélet* tankönyvben⁴⁵ arról, hogy a gazdasági viszonyok jogi szabályozása nem követheti a politikai gazdaságtan rendszerét. Itt csak azért érdemes ezt felidézni, mert 1987-ben már Magyarországon is lehetett (volna) hallani a JGE-ről, amelynek szemlélete, mint látni fogjuk, mutat bizonyos formális hasonlóságokat e kárhoztatott felfogással. Ugyanakkor ez a nem jogi módszereket elvető nézet közrejátszott a JGE-vel szembeni idegenkedésben. Vagyis a tanulmányom elején idézett (1) kijelentés Magyarországra biztosan nem igaz. A következőkben látni fogjuk, hogy általában sem.

Se ernyő, se mankó — A JGE és a marxizmus

Ha dialektikusan kezdeném, azt mondanám, nem is biztos, hogy olyan egyszerű az írásom kezdetén idézett tételt megcáfolni. Pontosabban, elképzelhető, hogy a nyilvánvaló különbségeken túl vannak olyan hasonlóságok a MJE és a JGE között, amelyekre még az idézet szerzője sem gondolt.⁴⁶

Am hogy ez valóban elképzelhető legyen, előbb egy rövid, inkább metaelméleti jellegű pillantást kell vetnünk arra, mi is a JGE. Még hozzá, az egyszerűség kedvéért, rögtön a MJE-vel szembeállítva, s a rövideg kedvéért némi sematizmust is vállalva.

Első megközelítésben úgy tűnik, hogy a MJE és a JGE annyira másként gondolkodik gazdaság és jog viszonyáról s általában a jogról, hogy a két elmélet (illetve az általuk követett két paradigma) e vonatkozásban (tudományfilozófiai műszóval élve) inkommenzurábilis, összemérhetetlen.⁴⁷ Legalább három szempontból különböznek:

(1) (ad “fedőernyő”) Más, sőt ellentétes az intellektuális (eszmetörténeti) gyökerük,

⁴¹ Kovács 1952: 96. Kiemelés tőlem – Cs. P.

⁴² Kálmán György (2002) kifejezése, aki szerint Világhy Miklós járt élen ebben.

⁴³ Eörsi 1951: 677.

⁴⁴ Eörsi 1977. A folyamatról lásd Kálmán 2002.

⁴⁵ Antalffy – Samu 1987: 25.

⁴⁶ Az általam ismert irodalomból egyetlen tanulmány érvel, első látásra, a két irányzat hasonlósága mellett: Oqus 1988. Hogy miért csak első látásra, arra alább visszatérek.

⁴⁷ Vö. Forrai 1997.

eredetük.

(2) (ad “mankó”) Más, sőt ellentétes a *módszertanuk*, s bizonyos értelemben a *tárgyuk* is.

(3) Más, sőt ellentétes elméleti és gyakorlati *következtetések*hez vezetnek.

Ad (1) A MJE a marxi nézetekre, s ezen keresztül (a klasszikus lenini értelmezés szerint) a francia (“utópista”) szocialistákra, a klasszikus német filozófiára (elsősorban Hegelre) s az angol klasszikus politikai gazdaságtanra támaszkodik, ezek kritikai meghaladása kíván lenni. A JGE⁴⁸ a neoklasszikus (szubjektív értékelméletre épülő) mikroökonómia “leányvállalkozása”⁴⁹, egy olyan közgazdaságtani irányzat gyermeke, amely szinte mindenben szemben áll a marxi elmélettel.⁵⁰ Szorosabb értelemben az Egyesült Államokban jött létre a huszadik század közepén,⁵¹ a standard mikroökonómiai elemzésnek részint a tárgykörét, részint elemzési technikáit kibővítve.

Ad (2) A módszertani különbségek megvilágítása érdekében célszerű megkülönböztetni a marxizmus háromféle vonatkozását: (a) a filozófiát, (b) a társadalomelméletet és (c) az ideológiát.⁵² Ezzel párhuzamba állítva a JGE-t is jellemezhetjük legalább háromféle vonatkozásban, többé-kevésbé egymás mellett. Értelmezhető (a) mint (szabály-utilitarista) filozófia, jogfilozófia, (b) mint a jog racionális döntések elméletére épülő “társadalomelmélete”, azaz mint szociológiai jogelmélet vagy jogszociológia, (c) mint reformjavaslatokat és a jogi szabályozás “hatásvizsgálatát” ígérő jogpolitika.

A marxizmussal, illetve a MJE-vel szemben mindhárom vonatkozásban döntő módszertani ellenvetések fogalmazhatók meg. Azonban a jelen keretek közt csupán a (b) értelemben, vagyis mint a jog rivális *társadalomtudományi magyarázatait* kívánom összevetni a két irányzatot. Vagyis, feltételezve hogy az analízis céljaira e három összetevő mindkét elméletben elkülöníthető, csak a marxizmus társadalomtudományosan értékelhető módszereivel és tételeivel foglalkozom, ezeket vetem össze a JGE-vel mint szociológiai jogelmélettel.⁵³ Az

⁴⁸ Általánosan elfogadott értelemben ide tartozik mind a chicagói (Posner), mind a new haveni (Calabresi) irányzat, de a közös ős és hasonló módszertani platform alapján rokonnak tekinthető az utóbbi évtizedekben a standard mikroökonómiai elmélet tárgykörének vagy elemzési technikáinak kibővítésével (extenzív vagy intenzív módosításával) létrejött több iskola és törekvés is, így az új intézményi közgazdaságtan, a tulajdonjogi iskola, a közösségi döntések elmélete, az alkotmány gazdaságtana, az új gazdaságtörténet, a kísérleti közgazdaságtanra építő “behavioral law and economics”. Ha tágabb értelemben a JGE-hez soroljuk a régi institucionalisták mai követőit is, még mindig a marxizmus körén kívül vagyunk. “Bár a szocialista eszmék az első világháború előtt megjelentek az Egyesült Államokban, a marxizmus sohasem vált olyan elterjedtté, mint Európában. A marxista társadalomtudomány nem sokat fejlődött Amerikában, összevetve például az első világháború előtti Németországgal vagy az 1930-as évek Nagy-Britanniájával. Ennek megfelelően az institucionalizmusnak [ti. az ún. réginek — Cs. P.] az Egyesült Államokban nem kellett ugyanilyen mértékben versengenie ezzel az alternatív heterodox irányzattal. Az, hogy a marxizmus Amerikában szinte teljesen hiányzott [“virtual absence”], több teret hagyott az institucionalizmus számára.” (Hodgson 1994: 375) A JGE említett irányzatairól, s a régi és új institucionalizmus különbségéről lásd Hodgson – Samuels – Tool 1994, Mercurio – Medema 1997, magyarul: Szakadát 1996.

⁴⁹ Sajó 1989a: 16.

⁵⁰ “[A] XIX. század második felében az addig nagyjából egységesen fejlődő közgazdasági elmélet □ családfája □ kettéágazott. A közgazdaságtan marxi és neoklasszikus ágának korabeli képviselői figyelemre sem méltatták egymás elméletét. [...] A két ág képviselői közötti különbség olyan mértékűvé vált, hogy a későbbiekben már egymás nyelvezetét sem értették meg. A marginalista forradalom követői már az 1890-es évektől háttérbe szorították a közgazdaságtan addig hagyományos iskoláit, a neoklasszikus elmélet a közgazdaságtan uralkodó irányzatává vált. [...] A neoklasszikus irányzatra a marxi elmélet nem gyakorolt semmilyen hatást, így az sokáig a tudományos közgazdaságtanon kívül rekedt.” Hild 2000: 191. (A kiemeléseket elhagytam.)

⁵¹ A (chicagói) JGE történetéről lásd Kitch 1983, Coase 1993.

⁵² A most bevezetendő distinkciók nagymértékben *ad hoc* jellegűek, csupán a jelen tanulmány keretén belül tartanak igényt érvényességre. Megjegyzem, hogy előadásában H. Szilágyi István az alábbtól eltérő hármas megkülönböztetést használ.

⁵³ Úgy vélem, ebben a (b) vonatkozásban a JGE nemcsak a MJE legjobb alternatívája (azaz igaz lehet a

CSERNE PÉTER *Gazdaság és jog viszonya a marxista jogelméletben és a jog gazdasági elemzésében*

érvelésnek a (b) vonatkozásra való korlátozása mellett szól, hogy a MJE mint magyarázóelmélet mutatja a legtöbb felszíni hasonlóságot a JGE-vel,⁵⁴ továbbá az is, hogy a marxizmus mint társadalomtudományi magyarázóelmélet immanens kritikáit épp azok az ún. analitikus marxisták fogalmazták meg, akik közül többen (elsősorban Jon Elster) a racionális döntések elméletére épülő társadalomtudomány elkötelezettjei. Vagyis akik ugyanazon a módszertani platformon állnak, amelyen a (b) értelemben felfogott JGE is.

A marxizmus és a JGE módszertani különbségei mármost legegyszerűbben egyfelől a *módszertani holizmus* (többek között az ún. “totalitásszemlélet”) és a *funkcionalizmus*, másfelől a *módszertani individualizmus* és a *nem szándékolt következményekre* épülő (láthatatlan kéz típusú) magyarázó mechanizmusok szembenállásaként fogalmazható meg.⁵⁵

A racionális döntések elmélete a társadalmat úgy értelmezi mint a preferenciák, információk és alternatívák terminusaiban meghatározott és különféle stratégiai interakciós struktúrákba rendeződő egyéni cselekvések szándékolt és nem szándékolt következményeinek mindenkori összességét. Ebben az átfogó társadalomtudományi magyarázó modellben az általánosság különböző szintjein helyet kap a jog mint *explanandum* s mint *explanans* is.

Bizonyos értelemben tehát más a két elmélet tárgya is. Ugyanis a JGE mint szociológiai jogelmélet valójában nem a gazdaság és a jog viszonyával foglalkozik, legalábbis nem elsősorban és kizárólag.⁵⁶ Az irányzat elnevezésében szereplő *economics* a közgazdaságtanra mint elméletre utal (innen a formális rokonság Vadas György törekvéseivel). Vagy másképpen: nem a gazdaság Polányi értelmében vett *szubsztantív* fogalmát használja (amely szerint a gazdaság az anyagi szükségletek kielégítését, termelés–fogyasztás–elosztás hármas tevékenységét jelöli), hanem annak *formális* értelmét (amely szerint a gazdaság nem más, mint racionális választás az alternatív célokra felhasználható szűkösen rendelkezésre álló eszközök között) terjeszti ki a jogi jelenségekre.⁵⁷

bevezetésben említett (2)-es állítás), hanem általában is ez a tudományosan legtermékenyebb megközelítése a jogi jelenségek elméleti magyarázatának. Ezt a (szigorú értelemben nem is bizonyítható) hipotézisemet azonban csak a JGE egy olyan változatának a kidolgozása támaszthatja alá, amely jelenleg még csak körvonalalaiban létezik. S amelynek kidolgozása során nagyban támaszkodni kell más megközelítések eredményeire is.

Ami a másik két vonatkozást illeti, jó érveket lehet felhozni amellett is, hogy a JGE a gazdaság és a jog viszonyának normatív elméleteként (a), illetve gyakorlati-politikai programként (c) ugyancsak fölényben van a marxizmussal szemben, de jelen formájában bizonyosan nem a legjobb alternatíva (jogfilozófia, jogpolitika) - ha ilyen lehetséges egyáltalán. A marxizmus spekulatív filozófiai (metafizikai, történelemfilozófiai) vonatkozásaira (a) alább csupán néhány, a JGE-től független megjegyzést teszek (lásd 81. j.). A marxista ideológiáról és politikai gyakorlatról (c) pedig (már ahogyan ez a hazai jogelméletben megjelent) a konferencia több résztvevője is szólt. Mint jeleztem, úgy vélem, hogy az e téren okozott korántsem csekély károknál, amelyeket egyébként már a nyolcvanas években is számba lehetett (volna) venni, *tudományos szempontból* sokkal súlyosabbak az ismeretelméletiek. Vö. Csontos 1999: 7.

⁵⁴ Erre alább visszatérünk.

⁵⁵ Elster 2002 [1998], Orthmayr 1997, Szántó 1999, Ullman–Margalit 1998. Utóbbi világosan bemutatja a láthatatlan kéz típusú magyarázatok és “az ész csele” (Hegel) döntő különbözőségét is.

Lásd még az analitikus marxizmusról szóló részt.

Marx módszertani nézeteire lásd Orthmayr 1987. Marx elméletében sok olyan részletelemzés található, amelyben a magyarázat implicit és intuitív módon megfelel az RDE módszertani követelményeinek.

⁵⁶ Az, hogy a jogi szabályozás, illetve a jogi intézmények döntő hatással vannak a gazdaság működésére, csak a neoklasszikus egyensúlyelmélet felől nézve volt újdonság. Másrészt a közgazdaságtan már létrejöttétől kezdve foglalkozott a gazdaságszabályozás (a materiális értelemben vett gazdasági jog: piacszabályozás, versenyjog, stb.) magyarázatával és értékelésével. A mai értelemben vett JGE kezdetét éppen az jelentette, hogy a szubsztantív értelemben *nem* gazdasági jogterületekre is alkalmazni kezdték a mikroökonómia elemzési eszközeit.

⁵⁷ Polányi 1976: 228–299., kül. 228–233., vö. Cserne 2003. Megjegyzem, hogy míg a JGE a közgazdaságtan (Polányi szavaival: a formális ökonómia) eszközeivel közelíti a jog okaihoz és hatásaihoz, a 30-as években, ugyancsak Polányi e formális distinkciójára hivatkozva, érdekes metaelméleti kísérletek születtek a formális ökonómia és az ugyancsak formális kelsenitiszta jogtan párhuzamba állítására is (Schafer 1937, 1939).

Mellesleg a MJE gazdaság-fogalma sem problémamentes. Ez a felfogás a gazdaságot a természet társadalmivá alakításának színtereként értelmezi. (S mint láttuk, Szabó Imre 1977-ben még ezt, a gazdaság emberi cselekvéshez

CSERNE PÉTER *Gazdaság és jog viszonya a marxista jogelméletben és a jog gazdasági elemzésében*

A JGE számára ugyanakkor nem gazdaság és jog mint rendszerelméleti kategóriák ontológiai, funkcionális stb. viszonya a kérdés, de nem is csupán a termelés, fogyasztás, elosztás jogi befolyásolásának optimális módja vagy hatása. A racionális döntések elméletére épülő társadalomelmélet (azaz egy mikroalapozású makroelmélet) egyik vonatkozásaként, azaz szociológiai jogelméletként felfogott JGE (végletes leegyszerűsítéssel) úgy értelmezi a jogot, mint egy “árrendszer”, ösztönzőrendszer (akár a spontán koordináció, akár a “magatartás-befolyásolás”, a “társadalmi mérnökösködés” értelmében), mint az (önző vagy önzetlen) érdekeiket követő egyének cselekvését (és ennek kívánt és nem szándékolt következményeit) befolyásoló korlátok egyikét – ahol persze az elemzés további szintjén a jog keletkezése és működése maga is hasonlóképp modellezhető.

A legáltalánosabb értelemben a JGE három fő területe: a jogi szabályok hatásának előrejelzése (elsősorban a mikroökonómiai elmélet alapján), annak meghatározása, hogy valamely helyzetben közgazdasági értelemben mely szabályozás hatékony, s ennek alapján javaslat megfogalmazása (a jóléti közgazdaságtan alkalmazása); valamint a jogi szabályok, illetve döntések előrejelzése közgazdaságtani modellek segítségével (a közösségi döntések elméletének alkalmazása).⁵⁸

Ad (3) Más, sőt ellentétes gyakorlati következtetésekre vezet, egyfelől, a marxizmus mint kritikai és emancipatórikus eszmék szószólója, a piac, a magántulajdon, a verseny (s némelyeknél a demokrácia és az emberi jogok⁵⁹) bírálója, másfelől a JGE, amely hagyományosan mindezen intézmények fölényét, illetve előnyeit hangsúlyozza – “a kapitalizmus apologetikája”, mondják ellenfelei. A JGE azonban (mint már az első hazai interpretátorok is rámutattak⁶⁰) ez utóbbi szempontból, vagyis a (c) vonatkozásban korántsem egységes. Ez nemcsak azt jelzi, hogy a kutatók politikai-ideológiai hitvallásuk szerint sokszorosan megosztottak, hanem tükrözi a mikroökonómiában, illetve a racionális döntések elméletében a (b) szinten részben konceptuális, részben empirikus kérdések körül zajló vitákat is. Ezek a viták különösen az egyéni racionalitással kapcsolatos empirikus (kísérleti) eredmények értelmezésével kapcsolatosak. Amellett, hogy jelzik a JGE módszertanának néhány problémáját, hozzájárulnak (a (c) szinten) a kutatók szkepsziséhez mind a piaci, mind a bürokratikus megoldásokkal szemben.⁶¹

Végül még egy érv a fenti (1)-es állítás indirekt cáfolatául. Bár a megjegyzés a “nyugati féltékére”⁶² vonatkozott, ha fennállna az ott feltételezett kapcsolat a marxizmus és a JGE között, ez nyilván nem maradt volna említés nélkül a hazai recepcióban sem. S ilyen recepció, ha gyér is, de volt. Noha a JGE a magyar jogtudománynak csak a perifériáján kapott helyet, a hetvenes évek legvégétől előbb ismertetések,⁶³ majd egy tanulmánygyűjtemény⁶⁴, illetve néhány tanulmány⁶⁵ formájában megjelent a magyar jogelméleti piacon.⁶⁶ Ám ennek kapcsán néhány elszórt, meglehetősen általános utalástól eltekintve senki sem hozta kapcsolatba a JGE-t a

kapcsolódó jellegét sem fogadta el.) Ám a gazdaság (szubsztanciális értelemben) már eleve társadalomba ágyazott jelenség (Polányi 1976). Továbbá a legtöbb, marxi értelemben a gazdaság mint alaphoz tartozó mozzanat esetében felvethető, hogy maga is a felépítményhez tartozik, s ez implicite a kategóriapár magyarázó erejét ássa alá. Vö. Varga 2001 [1985?]: 125.

⁵⁸ Friedman 1991: 371.

⁵⁹ A marxizmus táborának megosztottságára vö. Fisher 1999, Hunt 1999, Sypnowich 1999 s az ott szereplő hivatkozásokkal.

⁶⁰ Hanák 1979.

⁶¹ Vö. Cserne 2001: 15. o. 52. j., 45–46.

⁶² Varga 1999 [1993]: 39.

⁶³ Hanák 1979, Sajó 1981a, 1981b.

⁶⁴ Harmathy – Sajó 1984.

⁶⁵ Sajó 1989b, Pejovich 1992.

⁶⁶ A JGE hazai recepciójáról lásd Sajó – Pétervári 2000. Párhuzamként: Csontos 1999: 203–208. A hazai JGE-irodalomról lásd Cserne 2001: 2.

CSERNE PÉTER *Gazdaság és jog viszonya a marxista jogelméletben és a jog gazdasági elemzésében*

marxizmussal – még a marxista kritika is elmaradt.⁶⁷ Sőt, a tanulmánygyűjtemény ismertetésének egy mondata azt jelezte, mintha valamilyen a MJE által bár vállalt, de be nem töltött feladat megoldásában hárulna szerep a JGE-re.⁶⁸

Néhány dologban persze egyetértés van a (b) értelemben vett JGE és MJE közt. Elsősorban az ún. jogászvilágszemlélet⁶⁹ elutasítása ilyen. Ez a “színfalak mögé nézés”, a jogászideológia “leleplezése”, a jog társadalmi összefüggéseinek hangsúlyozása azonban nem új dolog, s nem is e két irányzat specifikuma. A jogelméletben például Bentham Blackstone-kritikájában, Weber Stammler-kritikájában, az amerikai jogi realizmusban egyaránt jelen volt.⁷⁰ A szó legáltalánosabb értelmében az ilyesféle “leleplezés” (*unmasking*), azaz (durván fogalmazva) egy bonyolultabb struktúra magyarázata egy valamilyen értelemben egyszerűbb struktúra segítségével, a filozófia és a tudomány több ezer éves közös törekvése. Ezek a leleplezések persze nagyon különbözőek lehetnek.⁷¹ A JGE például, a MJE-vel ellentétben a kapitalista jogrendszer gazdasági logikájának feltárásakor nem a kizsákmányolás leleplezésére törekszik (ezúttal idézőjel nélkül), hanem gyakran “épp ellenkezőleg”.

Ami tehát első látásra közös vonás a két irányzatban, ti. hogy mindkettő a jogi formák, struktúrák fejlődésének magyarázatára törekszik⁷², a részletekben sokkal több különbséget takar. A jogi “fetisizmus”, az elnyomást, osztályuralmat és elidegenedést rejtő formális egyenlőség problémái távol állnak a JGE-től, amelyet olyan kérdések érdekelnek, mint a common law hatékonysága (Posner), a különféle szervezeti és szerződési struktúrák magyarázata a tranzakciós költségek alapján (Coase, Williamson) vagy a tulajdonformák változása a gazdasági feltételek módosulásakor (Demsetz). Mindezek a magyarázatok pedig nem az “objektív szükségleteket” és a munkaértékelméletet, hanem az individuális szubjektív racionalitást tekintik kiindulópontnak.

Ugyanakkor a két irányzat egy közös problémával is szembetalálja magát, amelyben egyébként minden szociológiai jogelmélet (társadalomelmélet) osztozik. A probléma abból az egyszerű körülményből adódik, hogy minden leleplezés ellenére az egyének (“szubjektíve”) többnyire a jog “látszatvilágában” élnek. Ekkor viszont az elméletek azzal a kihívással néznek szembe, hogy miként tudják a jog autoritását, cselekvési indokot szolgáló jellegét (Raz), az ún. belső nézőpontot (Hart) a magyarázat endogén változójává tenni. Azaz, miként változtassanak azon a modellépítési stratégián, amely lényegében osztja a Holmes-féle rossz ember-modell feltevéseit, vagyis a szabálykövetést csak instrumentális cselekvésként képes modellezni. A kérdés annak ellenére jogos, hogy némi “bonyolítással” ezek a modellek is megfelelő magyarázóerővel rendelkeznek.⁷³

⁶⁷ Magam két kivételre bukkantam. Sajó (1979b) Pasukanisznak a büntetés célját illető felfogásával állítja párhuzamba a JGE-t, Orthmayr (1990) szerint pedig mind a marxizmus, mind a racionális döntések elmélete (tönnesi értelemben) *Gesellschaft*-típusúként fogja fel a társadalmat.

⁶⁸ Török Gábor (1984: 477) szerint a kötet azért keltheti fel az érdeklődést, mert “egy gazdaságilag orientált megközelítés a jogászok számára is fontos egy tudatosan irányított gazdaságban”.

⁶⁹ Vö. Tumanov 1977 [1971]: 1. rész.

⁷⁰ Vö. Hart 1982, 2. fejezet (“A jog demisztifikálása”).

⁷¹ Harrison 1988.

⁷² Ogus 1988: 16–18. Ogus tanulmánya a fentiekhez hasonlóan rámutat a módszertani és ideológiai eltérésekre; négy-öt szempontot említ, amelyekben a MJE (annak is elsősorban egy Pasukaniszéhoz hasonló, azaz voltaképp a kapitalizmusra kidolgozott változata) tanulhat a JGE-től (igényesebbé, kifinomultabbá teheti magyarázatait); végül az ideológiák, értékek gazdasági cselekvést meghatározó szerepét hangsúlyozza, mint olyan kérdést, amelyben a JGE tanulhat a marxista magyarázatokból. Magam úgy vélem azonban, hogy még ez az egyetlen (ráadásul csupán potenciális, vagyis az (1) alatti állítást nyilván nem igazoló) marxizmus-hatás is legalábbis kétséges. Mint a főszerzőben is jelzem, a belső nézőpont értelmezése esetében inkább a JGE és a MJE közös hiányosságáról van szó. A JGE perspektívájából viszont a kérdés (igen leegyszerűsítve) úgy fogalmazódik meg: hogyan lehetséges olyan deskriptív jogelmélet, amely egyúttal nem rendszerelmélet. S ez a kérdés számomra egyelőre nyitott.

⁷³ Lásd Posner 2000.

Analitikus marxizmus és marxizmus-kritika

Amint arra korábban utaltam, hogy a marxista társadalomelmélet módszertani problémáira valószínűleg az immanens kritikák mutattak rá a legélesebben. Itt elsősorban az angolszász társadalomtudományban a hetvenes évek végétől jelenlévő ún. analitikus marxizmusra gondolok.⁷⁴

A racionális döntések elméletének paradigmáját követő politológusok, szociológusok, közgazdászok (s sokan mások, más oldalról) már évtizedek óta meggyőzően bírálják a marxizmust mint társadalomtudományt (a munkaérték-, értéktöbblet-, kizsákmányolás-elméletet vagy például a kollektív cselekvés elmélete alapján az osztályelméletet⁷⁵). Az analitikus marxizmus képviselői azonban meg akarják menteni (legalább) a marxi elmélet emancipatórikus mondanivalóját (akárcsak Hart a jogi pozitívizmust), összeegyeztetve az elmélet magyarázó és előrejelző tételeit az analitikus filozófia, illetve (és elsősorban) a racionális döntések elméletének módszertani szigorával.⁷⁶ Vagyis, a Lukács megfogalmazása szerinti “ortodox marxizmussal” ellentétben nemcsak a marxi elmélet tárgyi kijelentéseit tekintik kritikusan, ragaszkodva a (forradalmi) dialektika módszeréhez. A marxi és marxista elmélet *módszereihez sem* ragaszkodnak.

Az analitikus marxizmus a “szaktudós Marx”-ból indul ki, vagyis Marx elméletét, a szerző kinyilvánított ambíciójával összhangban egy (más elemek mellett) a (poszt-ricardiánus) munkaérték-elméletre épülő, elvileg logikailag elemezhető és empirikusan ellenőrizhető, magyarázatra és előrejelzésre szolgáló rendkívül összetett társadalomtudományi modellnek tekinti. Mint Jon Elster nagyhatású kötetének⁷⁷ címe (*Making sense of Marx*) jelzi: azt keresi, ami (a jelenleg elfogadható társadalomtudományos módszertan szerint) Marxból értelmes. Ennek alapján Elster inkonzisztenciákat mutat ki Marx elméletében, illetve meg akarja szabadítani a logikailag vagy empirikusan tarthatatlan elemektől, például a hegeli filozófia örökségétől, a funkcionális magyarázatoktól vagy a munkaérték-elmélettől. Ehelyett a játékelmélet eszközeivel (stratégiai interakciókban egymáshoz kapcsolódó egyéni cselekvésekből, s ezek szándékolt és nem szándékolt makroszintű következményeiből) építi fel a magyarázó mechanizmusokat.⁷⁸ Ezen általánosságokon túl az analitikus marxisták közt nincs egyetértés abban, hogy pontosan mi az, amit meg kell, illetve meg lehet tartani a marxi *oeuvre*-ből, s hogy a többit hogyan s mivel kell pótolni annak érdekében, hogy “megmenthessék” és igazolhassák a közösen osztott kritikai, emancipatórikus elkötelezettséget.

Nyilvánvaló persze — s ezúttal a marxizmus (a) alatti, filozófiai tételeiről van szó —, hogy az elmélet emancipatórikus mondanivalója mint etikai elkötelezettség vagy politikai filozófia “domesztikálható” (vagy bírálható) önmagában is, normatív elméletként.⁷⁹ Az persze kérdéses, hogy ha ezt a mondanivalót még az ugyancsak rendkívül problematikus metafizikai, történetfilozófiai háttérétől⁸⁰ is megfosztjuk, ami marad, emlékeztet-e még a marxizmusra. De

⁷⁴ Lásd például Ball – Farr 1984, Cohen 1978, Elster 2002 [1982], 1985, Roemer 1986, Taylor 1988. Magyarul: Demeter 1999, Hild 1998.

⁷⁵ Orthmayr 1990, Olson 1997: 130–139, Szántó 1999: 79–90.

⁷⁶ Elster 1986.

⁷⁷ Elster 1985.

⁷⁸ Elster 2002 [1982]. Elster szerint egy érvényes társadalomtudományi magyarázat az egyéni preferenciák kialakulásának kauzális magyarázatából (szub-individuális okság), az egyéni cselekvés intencionális magyarázatából, és a makroszintű jelenségeket egyéni cselekvések következményeiként értelmező supra-individuális kauzális magyarázatból áll.

⁷⁹ Kis 1993.

⁸⁰ A több könyvtárnyi kritikai irodalomból csak három példa. Gedeon szerint (1998: 2680–2681.) “Marx az elsők között fordult szembe Hegel filozófiai jellegű megoldásával, elvetve az egyének feletti ész szubjektumként való megszemélyesítését. Ugyanakkor egy döntő vonatkozásban Marx is foglya maradt a konstruktivista racionalitás

CSERNE PÉTER *Gazdaság és jog viszonya a marxista jogelméletben és a jog gazdasági elemzésében*
ez legyen a marxisták problémája...

Egy következtetés és két tanulság

Végül: milyen következtetés szűrhető le a hazai MJE gazdaság és jog viszonyára vonatkozó hagyatékának értékeléséből? Az eddigiekből talán kitűnt, magam úgy vélem, a személyes érdemektől s az egyéni karrierstratégiáktól függetlenül a marxistának nevezett hazai jogtudomány öröksége egészében folytathatatlan. Ha van folytatható vagy elfogadható belőle (ti. a gazdaság és jog viszonyát illetően, a többi kérdés részletezését meghagyom mások számára), az valószínűleg nemcsak a JGE programjához nem kapcsolódik, de a marxizmushoz *sem*: vagy más elméletekből ered vagy közhely, általánosság. Ami ellenben tudományosan is problematikus benne, annak egy részére épp a JGE módszertani hátterét is adó megfontolások révén mutathatunk rá.

A gazdaság és jog viszonyára vonatkozó marxista elméleti reflexió története emellett másként is okulásul szolgálhat. Ezek az elméleti törekvések (mint felépítmények) éppen akkor kezdtek komolyan vehető tudományos eredményeket teremni s elszakadni a dogmáktól, mikor alapjuk bomlásnak indult.⁸¹ Gazdaság és jog viszonya jogelméleti aspektusainak a korszakban legigényesebb áttekintése, Sajó 1989-es monográfiája nemcsak e korszak lezárása volt, de a kérdéskör tárgyalásának végét is jelentette, legalábbis mostanáig. Kérdésfeltevésai azonban egyáltalán nem veszítették el aktualitásukat, és válaszaik is gondolatébresztők maradtak. A teoretikus vizsgálódások kontinuitásának megszakadása tehát inkább veszteség. Ha abban nem is reménykedhetünk, hogy az ott felvetett problémákat "megoldhatnánk", azt hiszem, a

fogalmának. Marx a társadalmi evolúció hatókörét a kapitalizmus kialakulásáig terjedő történelemre korlátozta, s feltételezte, hogy a társadalmi haladás tovább halad a kommunizmusig, amely szakít a társadalmi evolúcióra jellemző »nem tudják, de teszik« cselekvési móddal. A kommunizmussal a tudattalan társadalmi evolúciót az egyéni cselekvések konstruktivista racionalitására épülő cselekvési minták váltják fel. [...] Miért posztulálja Marx a kommunizmust mint az evolúció célját? Ennek oka legalábbis részben az, hogy nem tudta teljes egészében leküzdni elméleti előfeltevéseinek filozófiai jellegét. [...] Elfogadja, hogy ha az egyének képesek a konstruktivista racionalitás szerint cselekedni a munkában, akkor képesnek kell lenniük az ésszerű társadalmi berendezkedés létrehozására is. Márpedig e két vonatkozás között nincsen elszakíthatatlan kapcsolat: a természetet átalakító tevékenység racionalitása és a társadalmi intézményeket létrehozó tevékenység racionalitása szerkezetét tekintve különböző lehet."

Gellner rövid írása (1991) brilliánsan foglalja össze Marx történelemfelfogását, s többek között arra a keserű iróniára is rámutat, hogy csak úgy lehetett viszonylag nagy tömegeket rávenni egy ilyen kísérletre, vagyis az elmélet szerint kizárólag a gazdasági erők ("a termelőerők fejlődése") által előrehajtott (s mint Engels az *Anti-Dühring*-ben hangsúlyozza, nem erőszak által mozgatott) lineáris történelmi haladás útjának egyengetésére, hogy az eszmére hivatkozók a világtörténelemben alighanem páratlan mennyiségű *erőszakot* alkalmaztak. Ez a (vitatható módon) *technológiai determinizmus*ként rekonstruált teleologikus történelemelmélet Gellner szerint egy burzsoá, középosztályi életideált ("a munkálkodó emberét") tett meg, valláspótlékként, az üdvözülés állapotának tartalmául.

Vagy egy másik ellentmondás. Ha szorosan értelmezzük a marxi tanítást, abból nem vezethető le az egyenlőség követelménye sem: "Az az ideológia, amely nagyban inspirálta a tizenkilencedik és huszadik századi radikalizmust, a marxizmus volt, s azt várhatnánk, hogy a marxizmus kifejlett eszmerendszerrel tud előállni az egyenlőségről, azon felvilágosodásból eredő eszmék alteratívájaként, melyek az ilyen esélyegyenlőtlenségeket elfogadják. Az egyenlőség kétségtelenül a marxizmust a legmélyebben érintő kérdés volt, Marx írásai azonban ténylegesen keveset mondanak e tárgyban. Mint látni fogjuk, ez összhangban van Marx eszmerendszerének logikájával. Természetesen az egyenlőség — pontosabban a »mindenki képességei szerint, mindenkinek szükségletei szerint« elve — jelenti a történelem célját a marxista séma szerint. Azonban nem lehetséges egyenlőség, amíg vannak gazdasági osztályok. S Marx szerint az emberi élet legfontosabb jellegzetessége az osztálykonfliktus, attól kezdve hogy az emberek túlhaladták az »egyszerű kommunizmus« fázisát mindaddig, míg a végső szintézisben elérik a kommunista aranykort. Ennek az aranykornak a meghatározása azonban úgy szól, hogy ha elérjük, nincsenek többé elosztási problémák. Ha egyszer elértük a kommunizmust s megoldódtak az elosztási problémák, az egyenlőség kérdése nyilvánvalóan alapját veszti." Schwarzschild 1999: 163.

⁸¹ Lásd Petrik B. 1985.

CSERNE PÉTER *Gazdaság és jog viszonya a marxista jogelméletben és a jog gazdasági elemzésében*

gazdaság és jog viszonya példa az olyan kérdésekre (s ezek sorában csak egy a sok közül), amelyekről a jogtudománynak nem szabad elfordulnia, marxizmus által kompromittálnak, netán "fertőzöttnek" tekintve őket.

S egy még általánosabb tanulság. A hazai filozófia, szociológia, közgazdaságtan fórumain az elmúlt évtizedben élénk vita folyt olyan jellegű kérdésekről, amelyek jogtudományi párhuzamainak megvitatásában e konferencia talán az első komolyabb lépés. Társadalomtudósok és filozófusok ismét szembenéztek olyan, más formában már a marxista egyeduralom előtt is tárgyalt nyugtalanító kérdésekkel, mint a kelet-, és közép-európai elméleti gondolkodás mintakövető vagy autochton jellege, az új nyugati irányzatok, áramlatok, divatok 1989 előtti és utáni recepciója (mint felszabadulás vagy mint imperialista hódítás), vagy az a kérdés, milyen hatással járt, hogy a hazai tudomány a főárammal évtizedekig csak esetlegesen, akkor is az ideológiai harc szellemében kerülhetett érintkezésbe. Vagy: mik a perspektívák, milyenek lehetnek pozícióink a tudomány világpiacán. A konferencia talán azt jelzi, megszületett a felismerés: a magyar jogelméletnek nemcsak a jogtudományi *Vergangenheitsbewältigung* késedelmének, elmaradásának magyarázatát kell keresnie, hanem szembe kell néznie az említett tudománypolitikai és identitáskérdésekkel is.

Irodalom

- Antalffy György – Samu Mihály 1987. *Állam- és jogelmélet* I. (Budapest. Tankönyvkiadó)
- Ball, Terence – James Farr (ed.) 1984. *After Marx* (Cambridge: Cambridge University Press)
- Bihari Mihály 1982. 'A gazdasági alap és a politikai felépítmény viszonya' in *Politika és politikatudomány* Tanulmányok, szerk. Bihari Mihály (Budapest: Gondolat), 223–351
- Coase, Ronald H. 1993. 'Law and Economics at Chicago' *Journal of Law and Economics* 36, 239–254
- Cohen, Gerald A. 1978. *Karl Marx's Theory of History A Defence* (Princeton: Princeton University Press)
- Cotterrell, Roger 1992. *The Sociology of Law An Introduction*, 2nd ed. (London: Butterworths)
- Cserne Péter 2001. *A jog gazdasági elemzése mint jogelmélet, jogpolitika és jogszociológia* Szakdolgozat (kézirat, PPKE JÁK)
- Cserne Péter 2003. 'Gazdaság és jog' in *Bevezetés a jogszociológiába* szerk. H. Szilágyi István 3., átdolgozott kiadás (Budapest: Szent István Társulat 2003, előkészületben)
- Csillag György 1979. 'Gazdaság és társadalom' *Jogtudományi Közlöny* XXXIV (1979) 12, 851–854
- Csontos László 1984. 'Előszó' in *Munkamegosztás – kooperáció – technika* Válogatás a német gazdaságszociológia történetéből, szerk. Némedi Dénes, vál. Csontos László (Budapest: Művelődési Minisztérium Marxizmus-Leninizmus Főosztálya), 5–6 [Szociológiai Füzetek 35.]
- Csontos László 1999. *Ismeretelmélet, társadalomelmélet, társadalomkutatás* szerk. Szántó Zoltán (Budapest: Osiris)
- Demeter Tamás 1998. 'A módszertani individualizmuson túl?' *Magyar Filozófiai Szemle* XLII (1998) 4–6
- Elster, Jon 1985. *Making Sense of Marx* (Cambridge: Cambridge University Press)
- Elster, Jon 1986. 'Reply to Comments' [on *Making Sense of Marx*] *Inquiry* 29 (1986) 1, 65–77
- Elster 2002. [1982] 'Marxizmus, funkcionalizmus, játékelmélet' in *Válogatás Jon Elster műveiből* A 2002. évi Neumann János díj kiosztásának alkalmából, szerk. Kovács Balázs és Madarász Kristóf (Budapest: BKÁE Rajk László Szakkollégium), 34–68
- Elster 2002. [1998] 'Védőbeszéd a mechanizmusokért' in *Válogatás Jon Elster műveiből* A 2002. évi Neumann János díj kiosztásának alkalmából, szerk. Kovács Balázs és Madarász

CSERNE PÉTER *Gazdaság és jog viszonya a marxista jogelméletben és a jog gazdasági elemzésében*

Kristóf (Budapest: BKÁE Rajk László Szakkollégium), 7–33

Eörsi Gyula 1951. 'Gazdasági jog és politikai gazdaságtan' *Jogtudományi Közlöny* VI (1951) 11, 671–677

Eörsi Gyula 1977. *Jog — gazdaság — jogrendszer-tagozódás* (Budapest: Akadémiai) [Jogtudományi értekezések]

Eörsi Gyula – Nizsalovszky Endre – Világhy Miklós 1951. 'Vita a jog és jogtudomány viszonylag állandó elemeinek problémájáról' *Jogtudományi Közlöny* VI (1951) 7, 368–377

Fischer, Norman 1999. 'Marxist Philosophy of Law' in *Philosophy of Law An Encyclopedia*, ed. Christopher B. Gray (Levittown: Garland), 539–541

Forrai Gábor 1997. 'Erős inkommensurabilitás?' *Replika* 27. sz. (<http://www.c3.hu/scripta/scripta0/replika/27/forrai.htm>)

Friedman, David 1991. 'Law and Economics' in *The New Palgrave The World of Economics*, ed. John Eatwell, Murray Milgate, Peter Newman (London & Basingstoke: Macmillan 1991), 371–380

Gedeon Péter 1998. 'Racionalitás-fogalom és evolúciós elméletek' in *50 éves a Budapesti Közgazdaságtudományi Egyetem Jubileumi tudományos ülésszak 1998. október 1–3. IV.*, szerk. Temesi József (Budapest: BKE), 2672–2684

Gellner, Ernest 1991. 'Economic Interpretation of History' in *The New Palgrave The World of Economics*, ed. John Eatwell, Murray Milgate, Peter Newman (London & Basingstoke: Macmillan 1991), 187–197

Hanák András 1979. 'Neoklasszicista Justitia' *Jogtudományi Közlöny* XXXIV (1979) 12, 855–859

Harrison, Ross 1987. 'Unmasking the law. Response to Anthony Ogus' in *Law and Economics* Fourteenth annual conference, the Queen's University of Belfast, 2–4 April 1987, ed. Robert N. Moles (Stuttgart: Steiner), 14–27 [ARSP Beiheft 34]

Hart, Herbert L. A. 1982. *Essays on Bentham* (Oxford: Clarendon Press)

Havas Ferenc 2002. *A marizmus-szindróma Sztálinizmus és nyelvtudomány* (Budapest: Tinta) [Segédkönyvek a nyelvészet tanulmányozásához 15.]

Hild Márta 1998. 'Az analitikus marxizmus néhány problémafelvetése' in *50 éves a Budapesti Közgazdaságtudományi Egyetem Jubileumi tudományos ülésszak 1998. október 1–3. II.*, szerk. Temesi József (Budapest: BKE), 741–753

Hild Márta 2000. 'Karl Heinrich Marx (1818–1883)' in *Alapművek, alapirányzatok* szerk. Bekker Zsuzsa (Budapest: Aula), 186–196 [Gazdaságelméleti olvasmányok I.]

Hodgson, Geoffrey M. 1994. 'Institutional Economic Thought in Europe' in *The Elgar Companion to Institutional and Evolutionary Economics* I, ed. Geoffrey M. Hodgson, Warren J. Samuels, Marc R. Tool (Aldershot & Brookfield: Edward Elgar), 374–378

Horváth Barna 1951. 'Recht und Wirtschaft' [Gastvorlesung, gehalten vor der Juridischen Fakultät der Universität Zürich am 3. Juli 1948] *Österreichische Zeitschrift für öffentliches Recht* III (1951) 3, 331–357

Horváth Barna 1995. [1934] *Jogszociológia A jog társadalom- és történelemelméletének problémái*, ford. Zsidai Ágnes (Budapest: Osiris)

Hunt, Alan 1999. 'Marx, Karl (1818–1883)' in *Philosophy of Law An Encyclopedia*, ed. Christopher B. Gray (Levittown: Garland), 537–539

Kálmán György 2002. 'A gazdasági jog problematikája Eörsi Gyula műveiben' in *Eörsi Gyula emlékkönyv 1922–1992*, szerk. Sárközy Tamás és Vékás Lajos (Budapest: hvgorac), 39–63

Kis János 1993. 'Egyenlőtlenség és kizsákmányolás. Karl Marx — Rawls után olvasva' in *Lehetséges-e egyáltalán? Márkus Györgynek — tanítványai* (Budapest: Atlantisz), 261–341

Kitch, Edmund W. (ed.) 1983. 'The Fire of Truth: a Remembrance of Law and Economics in Chicago, 1932-1970' *Journal of Law and Economics* 26, 163–234

CSERNE PÉTER *Gazdaság és jog viszonya a marxista jogelméletben és a jog gazdasági elemzésében*

Kovács István 1952. 'A jogi állandó bizottság munkájáról' *A Magyar Tudományos Akadémia II. Társadalmi-Történeti Tudományok Osztályának közleményei* II (1952) 1, 93-101

Lukács György 1976. *A társadalmi lét ontológiájáról* I-III (Budapest: Magvető)

Mercuro, Nicholas – Steven G. Medema 1997. *Economics and the Law* From Posner to Postmodernism (Princeton: Princeton University Press)

Moór Gyula 1935. 'A gazdasági élet és a jogi rend' in *Ünnepi dolgozatok Navratil Ákos születésének 60-ik és egyetemi tanári kinevezésének 30-ik évfordulója alkalmából*, szerk. Kenéz Béla, Judik József, Varga István (Budapest: Gergely), 265–303

Navratil Ákos 1905. 'A gazdasági élet és a jogi rend. Adalék a másodlagos gazdasági jelenségek elméletéhez' in *Ünnepi dolgozatok a társadalomtudományok köréből* Földes Béla-emlékkönyv (Budapest: Pallas Részvénytársaság), 141–190

Ogus, Anthony I. 1988. 'The parameters of law and economics. From Pashukanis to Posner' in *Law and Economics* Fourteenth annual conference, the Queen's University of Belfast, 2–4 April 1987, ed. Robert N. Moles (Stuttgart: Steiner), 14–27 [ARSP Beiheft 34]

Olson, Mancur 1997. *A kollektív cselekvés logikája* Közjavak és csoportelmélet, ford. Csontos László (Budapest: Osiris)

Orthmayr Imre 1987. 'Marx módszertani nézetei' in *Tájékoztató A Művelődési Minisztérium Társadalomtudományi és Kutatásszervezési Főosztály Marxizmus-Leninizmus Oktatási Osztályának kiadványa* 1., 221–238

Orthmayr Imre 1990. 'Osztálytudat és kollektív cselekvés' *Világosság* XXXI (1990) 11, 851-857

Orthmayr Imre 1997. 'Módszertani individualizmus' *Szociológiai Szemle* 7 (1997) 3, 3–31

Pashukanis, Evgeny B. 1989. [1929] *Law and Marxism* A General Theory, transl. Barbara Einhorn, ed. Chris. Arthur (London: Pluto Press)

Pearson, Heath 1999. 'Karl Marx (1818–83) and Friedrich Engels (1820–95)' in *The Elgar Companion to Law and Economics* ed. Jürgen G. Backhaus (Cheltenham, Northampton: Elgar), 403–411

Pejovich, Svetozar 1992. *A tulajdonjogok közgazdaságtana* ford. Petőcz György (Budapest: KJK) [Feketén fehéren]

Peschka Vilmos 1979. 'Ideológiai előítéletek a gazdaság és a jog viszonyáról' *Jogtudományi Közöny* XXXIV (1979) 12, 781–788

Peschka Vilmos 1988. *A jog sajátossága* (Budapest: Akadémiai)

Petrik B. Ferenc 1985. 'Vitaülés az Akadémián (Sajó András tanulmánya)' *Jogtudományi Közöny* XL (1985) 7, 424–426

Polányi Károly 1976. *Az archaikus társadalom és a gazdasági szemlélet* ford. Endreffy Zoltán és Kis János (Budapest. Gondolat)

Posner, Eric A. 2000. *Law and Social Norms* (Cambridge, Mass. – London: Harvard University Press)

Roemer, John E. (ed.) 1986. *Analytical Marxism* (Cambridge: Cambridge University Press)

Sajó András 1979a. 'Környezetvédelmi jog és gazdasági környezet' *Gazdaság- és Jogtudomány, az MTA IX. Osztályának Közleményei* XIII (1979) 1–2, 167–201

Sajó András 1979b. 'Gazdaság és jog viszonya Pasukanisz elméletében' *Jogtudományi Közöny* XXXIV (1979) 12, 843–850

Sajó András 1981a. 'Werner Z. Hirsch: Law and Economics. An Introductory Analysis' [ismertetés] *Állam- és Jogtudomány* XXIV (1981) 3, 499–501

Sajó András 1981b. 'J. M. Oliver: Law and Economics' [ismertetés] *Állam- és Jogtudomány* XXIV (1981) 3, 501–502

Sajó András 1984. 'Közgazdaságtani vizsgálódások a jogról' in *A jog gazdasági elemzése* Válogatott tanulmányok, szerk. Harmathy Attila és Sajó András (Budapest: KJK), 5–42

Sajó András 1989a. *Gazdaság és jog viszonyáról — jogelméleti nézőpontból* (Budapest:

CSERNE PÉTER *Gazdaság és jog viszonya a marxista jogelméletben és a jog gazdasági elemzésében*

Akadémiai) [Jogtudományi értekezések]

Sajó András 1989b. 'Diffúz jogosultságok ügynököt keresnek, avagy a szocialista gazdaságban működő cégnek a tulajdoni jogosultságok szempontjából való elemzése' *Állam- és Jogtudomány* XXXI (1989) 3–4, 641–681

Sajó, András – Pétervári, Kinga 2000. 'Law and Economics in Hungary' in *Encyclopedia of Law and Economics, Volume I. The History and Methodology of Law and Economics* ed. Boudewijn Bouckaert – Gerrit De Geest (Cheltenham: Edward Elgar), 240–243

Schafer, Felix 1937. 'Reine Rechtslehre und Reine Wirtschaftstheorie' *Internationale Zeitschrift für Theorie des Rechts* XI (1937) 3, 203–214

Schafer, Felix 1939. 'Rechtliche und wirtschaftliche Zurechnung' *Internationale Zeitschrift für Theorie des Rechts* Neue Folge I (1939) 2, 161–176

Schwarzschild, Maimon 1996. 'Constitutional Law and Equality' in *A Companion to Philosophy of Law and Legal Theory* ed. Denis Patterson (Malden, Mass. - Oxford: Blackwell 1996), 156–171 [Blackwell Companions to Philosophy]

Synowich, Christine 1999. 'Socialist Philosophy of Law' in *Philosophy of Law An Encyclopedia*, ed. Christopher B. Gray (Levittown: Garland), 812–814

Szabó Imre 1953. 'A gazdasági törvények és a jogi törvények' [hozzászólás Molnár Erik előadásához] *A Magyar Tudományos Akadémia II. Társadalmi-Történeti Tudományok Osztályának közleményei* III (1953) 3–4, 343–348

Szabó Imre 1976. *Előadások Marxról és a jogról* (Budapest: Gondolat)

Szabó Imre 1977. *Jogelmélet* (Budapest: KJK)

Szabó Miklós 1999. 'Lukács György' in *Fejezetek a jogbölcseleti gondolkodás történetéből* szerk. Szabó Miklós (Miskolc: Bíbor), 131–143 [Prudentia Iuris]

Szakadát László 1996. 'Új idők – szelecskék. Az új intézményi közgazdaságtan magyarországi elterjedése' *Közgazdasági Szemle* XLIII (1996) 5, 431–437

Szántó Zoltán 1999. *A társadalmi cselekvés mechanizmusai* (Budapest: Aula)

Taylor, Michael (ed.) 1988. *Rationality and Revolution* (Cambridge: Cambridge University Press & Paris: Editions de la Maison des Sciences de l'Homme)

Török Gábor 1984. 'A jog gazdasági elemzése' [könyvismertetés] *Jogtudományi Közlöny* XXXIX (1984) 8, 476–478

Tumanov, V. A. 1977. [1971] *A burzsoá jogi ideológia* A jogi tanok kritikája, ford. Décsy Gyula (Budapest: Akadémiai)

Túry Sándor Kornél 1948. 'A[z] érdekkutató jogtudomány mai jelentőségéről és szerepéről' *Jogtudományi Közlöny* III (1948. december 5.), 450–454

Ullmann–Margalit, Edna 1998. 'Invisible hand explanations' in *The New Palgrave Dictionary of Economics and the Law* ed. Peter Newman, vol. 2 (London: Macmillan), 365–370

Vadas György 1950. *A gazdasági jog vázlata* (Budapest: Népszava)

Varga Csaba 1981. *A jog helye Lukács György világmélaban* (Budapest: Magvető) [Gyorsuló idő]

Varga Csaba 1999. *A jog társadalomelmélete felé* (Budapest: Tempus) [Jogfilozófiák]

Varga Csaba 1999. [1986] 'A jog mint felépítmény (Adalékok egy kategóriapár történetéhez)' in uő *A jog társadalomelmélete felé* (Budapest: Tempus), 31–70 [Jogfilozófiák]

Varga Csaba 1999. [1993] 'A marxizmus jogelméletéről' in uő *A jog mint folyamat* (Budapest: Osiris 1999), 21–41

Varga Csaba 2001. [1985?] 'Fogalomalkotás és reflexivitás' in uő *Útkeresés* Kísérletek — kéziratban (Budapest: Szent István Társulat), 124–126 [Jogfilozófiák]

Varga S. Sándor 1978. 'Lukács György jogontológiai alapelvei' *Jogtudományi Közlöny* XXXIII (1978) 9, 559–563

Visegrády Antal 1979. 'A jog helye Lukács György: A társadalmi lét ontológiájáról című

CSERNE PÉTER *Gazdaság és jog viszonya a marxista jogelméletben és a jog gazdasági elemzésében*
munkájában (Vitaülés)' *Jogtudományi Közlöny* XXXIV (1979) 10, 691–694

Zöpel, Christoph 1974. *Ökonomie und Recht* Eine wissenschaftshistorischer und
wissenschaftstheoretischer Beitrag zum Verhältnis von Wirtschafts- und Rechtswissenschaften
(Stuttgart, etc.: W. Kohlhammer)

Deák Dániel
Rendszerelmélet és konfliktusszemlélet
(Hozzászólás Pokol Béla „Luhmann rendszerelmélete és a Polányi Károllyal
korrigált marxi elmélet” c. tanulmányához)

Pokol Béla tanulmányának¹ alapvető hozadéka annak kifejtése, hogy a (luhmanni) rendszerszemléletben bemutatott egyes társadalmi alrendszerek (árszabályozó piac, politikai demokrácia, tudomány stb.) nem egyenlő súlyúak. E tapasztalati tényből indokolt arra következtetni, hogy a társadalmi alrendszerekben megvalósuló elkülönülést keresztülmetszik olyan hierarchiák, amelyek mögött embercsoportok közötti valóságos konfliktusok húzódnak meg, még ha nem látszanak is jól, amennyiben e konfliktusokat számos marginális körülmény (etnikai-civilizációs jegyek tarka szövete) eltakarja. Elismerve azt, hogy megalapozott a társadalom steril analitikus szemléletét kiegészíteni egyfajta funkcionalista (konfliktus-orientált) látásmóddal, az alábbiakban kiegészítjük a Pokol-tanulmányban bemutatott elemzést néhány olyan szemponttal, amelyeket fontosnak vélünk, bár nem feltétlenül esnek egybe a szerző mondani valójával.

1. A társadalom analitikus és funkcionális megközelítése

Előzetesen megjegyezhető: Pokol Béla tanulmányában a luhmanni rendszerszemlélet kiegészítése nem annyira a funkcionális antropológia (Polányi Károly, Bronislaw Malinowski stb.), hanem inkább a marxi osztályfelfogás segítségével történik. Nem Polányi posztulátumai (központosítás, szimmetria, önszabályozás) válnak ugyanis magyarázó elvvé, hanem a fokozódó társadalmi ellentétek marxi víziója. Ami a funkcionális megközelítésmódot illeti, a gazdaság Menger-féle kettős felfogása (wirtschaftend – spend) az intézmény felé irányítja a figyelmünket, amennyiben a társadalom funkcionális egységként való elképzelése annak integratív alkotóelemein (Polányinál integrációs sémákon ill. azok posztulátumain) alapul. A modern társadalmak azonban oly annyira keresztül-kasul tagoltak, hogy nemcsak egy strukturalista-analitikus, hanem más szempontból egy funkcionalista-antropológiai felfogás alkalmazhatósága is behatárolt.²

A konfliktus-orientált gondolkodásmód ill. a kapitalista társadalom kritikai szemlélete mindazonáltal természetesen indokolt: A társadalmi élet gazdasági alapjait vizsgálva az első kérdés a tulajdon ill. a tulajdonhoz való jog (másként megközelítve: mi a gazdagság forrása?); vagyis az, hogy a természet tárgyainak az elsajátítása ill. azok áthagyományozása során milyen viszonyok jönnek létre az emberek között. A tulajdonjog a természetjogból, sőt abból az erkölcsi alapkövetelményből vezethető le, hogy mindenkinek joga van az emberhez méltó élethez, ami a gyakorlatban a társadalmi ellátás minimumához való jogot jelenti. Amit a pozitív jog fejez ki mint tulajdonosi – sőt magántulajdonosi -- jogokat, az már több ennél, és az ideológiailag motivált döntések világába tartozik.

¹ Pokol Béla, „Luhmann rendszerelmélete és a Polányi Károllyal korrigált marxi elmélet”, *Jogelméleti Szemle*, 4. évf., 2003/3. szám.

² Robert K. Merton, „Prevailing postulates in functional analysis”, R.K. Merton, *Social theory and social structure*, Free Press, 1968, in: Donald McQuarrie (ed.), *Readings in contemporary sociological theory: from modernity to post-modernity*, Englewood Cliffs: Prentice Hall, 1995, p. 16.

A tulajdon működtetéséhez fűződő (ideológiailag átítatott) érdekek a nyereséghez vezetnek el, továbbá a helyes ár és az állammal való együttműködés kérdéséhez (másként fogalmazva: milyen a helyes gazdasági viselkedés?). Ideáltipikus helyzetben a nyereség a kockázat gyümölcse egy olyan társadalmi közegben, ahol az akvizíciós motiváció működőképes a csak kiegészítő jellegű altruista motiváció mellett. A kapitalista rendszer ellentmondásától azonban nem lehet szabadulni, amennyiben a tőkés ellenérték nélkül sajátítja el a munkás által előállított többletértéket (Marx); ami pedig makro szinten túltermelési válsághoz vezethet (a termelés társadalmi és az elsajátítás egyéni volta közötti ellentmondás nem oldható fel). A kapitalizmus mégsem omlik össze, mivel az „alkotó rombolás” (Schumpeter) folyamatában kölcsönhatásban él a folytonosan meghaladott és folytonosan újratermelő nem kapitalista szférával. A tulajdoni jogok (mint alapvető jogok) és a tulajdoni érdekek (amelyek a tulajdon működtetéséhez kapcsolódnak a vállalászási folyamatban) társadalmi visszaigazolást (legitimációt) igényel: a társadalmi szinten megjelenő elsajátításnak igazságosnak kell lennie.³

A társadalmi tagozódás történeti perspektívájában lényeges megérteni azt, hogy a stratifikációs (premodern) társadalmak után nem közvetlenül a funkcionálisan differenciált alrendszerekre bomló társadalmak következnek, mivel történetileg közéjük ékelődik a versenykapitalizmusban kibontakozó osztálytagoltságú társadalom. Egy strukturalista szemléletben megjelenő új típusú stratifikáció éppen a klasszikus osztálytagoltság tagadásaként jött létre. Az analitikus-strukturalista felfogás a társadalmi valóság igen lényeges vetületét képes megvilágítani. Más kérdés az, hogy a társadalom funkcionalista, pontosabban konfliktus-központú megközelítése ugyancsak helyénvaló. Sőt, innét nézve megfogalmazható az a kritika, hogy a strukturalista, rendszerközpontú elemzés tértől és időtől eloldozott.⁴ Egyetérthetünk Pokol Bélával: túllépve az analitikus felfogás fogyatékoságain, azzal párhuzamba állítható egy olyan szemlélet, amely a társadalmi mozgásra összpontosít a változás, a konfliktus, a diszfunkció és az összeütközés kiemelésével (szemben a stabilitás, az integráció, a funkcionalitás és a konszenzus hangsúlyozásával).⁵

Pokol Béla nagyon helyesen azt gondolja, hogy az analitikus társadalomfelfogás korrekcióra szorul. Habár egy strukturális-analitikus megközelítés természetes párja módszertani szempontból a funkcionális (pl. antropológiai) felfogás, a társadalom analitikus megközelítése annyiban korántsem egyoldalú, hogy a valóság mikroszférájába, sőt azokba a nem vagy korlátozott módon racionalizálható szférákba (vallási gyakorlat, etnikai tudat stb.) is behatol, amelyekben a diskurzus, a teoretizálás kialakul. Innét nézve a konfliktusszemlélet kevés, amely ti. csak a nagy társadalmi mechanizmusokat képes megragadni (ezek pl. a hatalomból részesülő társadalmi csoportok, kommunikációs és vezetési módok, társadalmi konfliktushelyzetek vagy hatalomgyakorlási stílusok). Ezzel szemben a való élet részét képezik a mikrohelyzetek is: a diszkurziós mezők, a szétartó regionális struktúrák, általában a relációfüggő társadalmi tér. Ennek figyelembe vételével nemcsak azt javasolhatjuk – amit Pokol Béla –, hogy a társadalom rendszerszemlélete egészüljön ki egy funkcionális szemlélettel, hanem azt is, hogy a strukturális-fenomenológiai felfogásban vegyük észre: a társadalmi valóság feltárásának újabb lehetősége nyílik meg a mikroszféra fölfedezésével.

³ Virginia Held, „Introduction”, V. Held. (ed.), *Property, profits and economic justice*, Belmont: Wadsworth, 1980, p. 19.

⁴ Anthony Giddens, „Time and space in social theory: critical remarks upon functionalism”, S.G. MacNall, G. Howe (eds.), *Current perspectives in social theory*, Vol. 2, Greenwich: JAI Press, 1981, in: Donald McQuarie (ed.), *Readings in contemporary sociological theory: from modernity to post-modernity*, op.cit., p. 71.

⁵ Ralf Dahrendorf, „Toward a theory of social conflict”, *Journal of Conflict Resolution*, Vol. 2, No. 2 (June 1958), in: Donald McQuarie (ed.), *Readings in contemporary sociological theory: from modernity to post-modernity*, op.cit., pp. 77-78.

2. Analitikus magyarázatok a késői kapitalizmusban

Az analitikus felfogás a konfliktus-központú társadalomképpel való összehasonlításban ugyan egyoldalú, valójában azonban egy bizonyos irányban nyitott: érzékeny a transzcendens értékekre, amelyeket a társadalom mikroszféráiban vél fölfedezni. A mai társadalomtudomány úgy jut el a transzcendens értékekhez, hogy a jelenség és a lényeg közötti objektíválható különbség – és így a tapasztalt és a transzcendens közötti különbség – elhalványult, a diskurzus nem a megismerés és főleg nem a cselekvés felé mutat, hanem a megélt tárgyi valóság adott nézőpontból történő újrarendezése felé; a nyelvi játék a nyelvet és a nyelvet befogadó cselekvést is felöleli (Wittgenstein); a beszélő többé nem a beszéd megismerhető forrása.⁶ Habár a szociológiát hagyományosan az objektivisták szemléletmódja uralja, az utóbbi évtizedek fejleménye, a strukturalizmus kiegészítő nézőpontot kínál a relációfüggő nézőpont bevezetésével, miszerint a társadalomkutató gondolati építménye a hétköznapi megismerés építményének az építménye, a tudományos gondolkodást pedig nem lehet úgymond megtisztítani az előítéletektől vagy elfogultságoktól.⁷

Rendszerelméleti megközelítésben a társadalom a szociális alrendszereken keresztül ismerhető meg, amelyek autopoietikusak: az eseményeket felfogó (de az egyének helyzetére nem kiterjedő) kommunikáció keretei, a társadalom maga a kiváló, jellegadó, mindent átfogó szociális rendszer, a kommunikáció számára orientációs mező, amely a társadalmi környezettel interakcióban lévő egyének cselekvésének is terelőkörlátja. A rendszerelméleti megközelítés tehát a történeti esetlegességektől vagy ideológiáktól független, semleges szemléleti-analitikus keretet kínál, amelyben elkerülhető a „petitito principii” kényszere.⁸

A társadalmi tér a fizikai tér mellett a társadalmi tagozódás másik mozgásterét. A gazdasági, kulturális és szimbolikus tőke javai elsajátításának folyamatában kialakuló viszonyok mellett jelentősége van a tőkejavak elsajátítása folyamatában létrejövő azon struktúrának, amely az egyedi elsajátítási pozíció szubjektív értékelését tükrözi. Az elsajátítás abszolút aspektusa mellett valóságos társadalmi jelentőséghez jut annak relatív aspektusa is, a makroszemlélet mellett a mikrovilág szemlélete. A társadalmi tér a tőkejavak elosztása következtében előálló struktúra hitelesítésének a mezője, azáltal jön létre, hogy az emberek egymáshoz viszonyítva érzékelik „itt és most” helyzetüket.⁹

A „nominalista” kétellyel szemben feltételezhetjük, hogy a „társadalmi osztály” a valóságban is létezik. A kiegyensúlyozott „realizmus” nézőpontja azt diktálja, hogy az osztály és annak fogalma is létezik, vagyis a társadalmi tagozódás mellett szükséges az osztály kialakulásához a társadalomban elfoglalt helyzet tudatosítása is. Szükséges a teoretizálás,¹⁰ ami által eljuthatunk a társadalmi fizikától a társadalmi fenomenológiáig.

⁶ Ernesto Laclau, „Discourse”, in: R.E. Goodin, Ph. Pettit (eds.), *A companion to contemporary political philosophy*, Oxford: Blackwell, 1993, p. 431, p. 433.

⁷ Pierre Bourdieu, „Social space and symbolic power”, *Sociological Theory*, Vol. 7, No. 1 (Spring 1989), in: Donald McQuarrie (ed.), *Readings in contemporary sociological theory: from modernity to post-modernity*, op.cit., p. 324.

⁸ Niklas Luhmann, „The world society as a social system”, *8 International Journal of General Systems 3* (July 1982), in: Donald McQuarrie (ed.), *Readings in contemporary sociological theory: from modernity to post-modernity*, op.cit., pp. 29-30.

⁹ P. Bourdieu, op.cit. p. 325.

¹⁰ Ibid., p. 326.

3. Bal- és jobboldal, marxizmus és reformizmus, evolucionizmus és világrendszer-szemlélet

A habermasi elemzésben a konfliktus-középpontú társadalomkritika és a mikroszféra strukturalista fölfedezése kiegészítik, sőt feltételezik egymást. Szerinte a késői kapitalista állam felelős az ideológiai tervezéséért, az ideológiai offenzívát azonban behatárolják a makacsul ellenálló kulturális tradíciók. Az inadekvát kultúra korlátai közé szorított ideológia érvényessége csak a kultúrába behatoló (de azt véglegesen kisajátítani nem tudó) ideológia mezőjében megnyilvánuló diskurzus útján lehetséges, így a racionalitás egyetlen hiteles formája a mai viszonyok közötti társadalmi gyakorlatban csak a diskurzusban alakulhat ki, a legitimációs rések miatt a legkeresettebb jószággá a jelentésadó képesség (tematizálás) válik. A technostruktúra mint társadalmi termelési alakzat mellett lényegessé válik a diszkurzív racionalitás és a diszkurzív mező, a kulturális tőke mint az elsajátítás legfőbb tárgya mellett pedig a jelentésadás képessége.¹¹ Az itt felvázolt habermasi szemléletmód birtokában nem szükséges a strukturalista nézőpont úgymond kijavítása olyan külsődleges szempontokkal (civilizációs jegyek, vallásos gyakorlat, nemzeti-etnikai sajátosságok, stb.), amelyek egyébként a való világ tényei, de nincs lényegi közük sem egy kapitalizmus-kritikához, sem pedig bármilyen más, konfliktus-középpontú társadalomfelfogáshoz.

Amennyiben a strukturalista társadalomfelfogás befogadja a kritikai elemzést, baloldali ideológiákhoz jutunk. Ez alatt azt értjük, hogy elkötelezettek vagyunk a társadalmi egyenlőtlenségek felszámolására és hiszünk is abban, hogy ez lehetséges. Ilyen a marxizmus (és a baloldali liberalizmus). Míg egyes marxisták (szocialisták) a forradalmi utat hirdették meg, addig mások, a reformisták a társadalmi ellentétek fokozatos felszámolásának a lehetőségét. Az utóbbi gradualizmus, amelyen belül vannak evolucionisták, akik mechanikusan gondolkodnak, mások azonban árnyaltabban, és ezért az elmélet által előre kijelölt modellekre nincs is szükségük. Ez utóbbiak a világrendszer-magyarázatok hívei, akik a nemzetállamot meghaladó egységes kapitalista világrendszerben gondolkodnak mint világtársadalomban.¹²

Egy világrendszer-elmélet jobbról zárt: nem fogadja be az olyan konzervatív iskolákat, amelyek a civilizációs kör, a vallás vagy a nemzet szerves továbbélésére alapozva dolgoznak ki magyarázó elveket. Az evolucionizmus ideáltípusai mindenesetre gyakran nem hozhatók összhangba a tapasztaltakkal. Ezzel szemben a világrendszer-szemlélet lényege a széttartás felfogása a különböző strukturális helyzetű régiók (központ és periféria) között, és olyan jelenségek, mint pl. nacionalizmus vagy civilizációs identitás csak mint regresszió, esetlegesség, „couleur local” magyarázható.

4. A politikai demokrácia nemzetállami keretének kiüresedése

Pokol Bélával egyetértve valóban indokolt a rendszerelmélet korrekciója abban a tekintetben, hogy a szociális alrendszerek valóságát átmettszi az ezeken túlnyúló hierarchiák valósága, és hogy az „haute finance” fölemelkedése következtében a finánckapitalista-technostrukturális mechanizmusok domináns szerephez jutnak, szétfeszítve a hagyományos politikai demokrácia nemzetállami kereteit. A számítógépek korában az individualizmus megőrzésén alapuló hagyományos racionalitás átalakul technológiai racionalitássá, ami óhatatlanul kívülről irányítottsághoz vezet. A technológia nem csupán a technika alkalmazása

¹¹ J. Habermas, „What does a crisis mean today? Legitimation problems in late capitalism”, *Social Research*, Vol. 40, No. 4 (Winter 1973)], in: Donald McQuarie (ed.), *Readings in contemporary sociological theory: from modernity to post-modernity*, p. 154.

¹² Immanuel Wallerstein, „The present state of the debate on world inequality”, *World inequality*, Montreal: Black Rose Books, 1975, in: Donald McQuarie (ed.), *Readings in contemporary sociological theory: from modernity to post-modernity*, op.cit., 1995, pp. 162.

egyedi helyzetekre, hanem szociológiailag feltárható holdudvara van: történeti nézőpontból termelési mód, és mint ilyen, a társadalmi viszonyok alakításának és újratermelésének alapvető tényezője.¹³

A technostruktúra térhódítása következtében nyilvánvalóan a társadalmi tagozódás is megváltozik, a Pokol-tanulmányban kiemelt etnikai-civilizációs vagy nemzetállami megkülönböztető jegyek azonban nem könnyen emelhetők be a szociális alrendszer felfogásába, ezek ugyanis egy rendszer-személetben lényegében zárványok. Fontos továbbá kiemelni, hogy a globális méretűvé nőtt technostruktúrais-kapitalista mechanizmusok mögött lényeges pontokon megváltozott gazdasági viselkedés áll, amire Pokol Béla tanulmánya egyáltalán nem utal. Ez arra vezethető vissza, hogy az önszabályozó piac, a katalliktikus logika működésére nézve korlátot jelent a szubsztantív gazdasági logika kiterjedése, a tulajdon és a kontroll társadalmi méretű szétválása, a korporatív kapitalizmus megjelenése, sőt az utóbbi évtizedekben a vállalatok jogi formája és gazdasági típusa közötti ellentét kiéleződése.

A politikai demokrácia hagyományos nemzeti intézményeinek a háttérbe szorulása tény, amiben azonban – ellentétben Pokol Bélával -- nem kell feltétlenül válságot, funkciózavart látnunk. Látszatra ugyan a globális méretűvé nőtt „haute finance” üresíti ki a nemzeti törvényhozás köré csoportosuló politikai mechanizmusokat, a nemzetállami történések azonban nemcsak felülről, hanem ami legalább ennyire lényeges, alulról is behatároltak. Az, amit Fernand Braudel a XVII-XVIII. századra vonatkozóan anyagi kultúráként nevezett meg, Jürgen Habermas mai korunkra nézve életvilágnak hívja. Utóbbi szerint az állampolgárok nemzetét külön kell választani a politika előtti és azon kívüli nemzeti hagyományoktól, a nemzetállamot a nemzettől. Az állampolgári közösség (res publica) olyan elvontság, tisztán jogi kötelekekkel megszervezett közösség, amely a nemzetállam határain átnyúlva, akár Európai Unió szinten is létrehozható, miközben a nemzetállamtól a középkori évszázadok után ismét elváló nemzeti tudat új körülmények között kifejlészthető. Ehhez azonban a nyilvánosság fórumain tartalmas diskurzusokra van szükség.¹⁴ Ha kiiktatható a felvilágosodás és a nacionalizmus rossz öröksége (a tételes joghoz kötöttség és a külön életet élő nemzeti jogrendszerek), akkor feltárható a közös európai jogi hagyomány.¹⁵ Nem értünk egyet Pokol Bélával akkor, ha úgy gondolja, hogy a politikai demokrácia csupán nemzetállami keretek között bontakozhatna ki. Ugy véljük, a nemzetállami keretek kiüresedése nem jelenti feltétlenül a politikai demokrácia kiüresedését is. A nemzetállami szint alatt örvénylő folyamatok megragadására azonban csak a mikrovilágra érzékeny társadalomtudomány képes.

5. A törvényhozási hatalom eróziója Amerikában, a választójog kiterjesztése osztályokra vagy intézményekre

Amikor Pokol Béla bemutatja az „haute finance” fölemelkedését, azt sugallja, hogy a törvényhozási hatalom a parlamentáris demokrácia intézményrendszerének utolsó bástyája, amit a konzervatív politikai erők tartanak fön, amit azonban kikezdenek a finánckapitalista körök érdekében működtetett intézmények, befolyásoló csoportok és ágensek. Megállapításait illusztrálandó az amerikai kongresszus eróziójára utal. Az amerikai példa azonban nem helyes, mert a kongresszusi hatalmi építményt szétfeszítő erők nem egy valaha volt szilárd építményre hatnak. A hatalmi ágazatok közötti megoszlás ugyanis a nem kellően

¹³ Herbert Marcuse, „Some social implications of modern technology”, *Studies in Philosophy and Social Science*, Vol. 9, No. 3 (1941), in: Donald McQuarie (ed.), *Readings in contemporary sociological theory: from modernity to post-modernity*, op.cit., pp. 125-126.

¹⁴ Jürgen Habermas, „Warum braucht Europa eine Verfassung?“, *Die Zeit*, Nr. 27/2001.

¹⁵ Konrad Zweigert, Hein Kötz, *Einführung in die Rechtsvergleichung auf dem Gebiete des Privatrechts*, Tübingen: J.C.B. Mohr (Paul Siebeck), 1996 (3. Aufl.), p. 28.

modernizált amerikai szövetségi politikai rendszerben soha nem volt harmonikus. A Pokol Béla által emlegetett példa, hogy ti. a bírói hatalom átpolitizálódik, eleve be van építve ebbe a Samuel Huntington szerint soha ki nem fejlett intézményi rendszerbe.

A kongresszusban tömörülő ill. a mögötte álló konzervatív tábor elleni időnként megmutatózó, sokrétű támadás nem csupán abban nyilvánul meg, hogy pl. a bírósági tárgyalótermet a konzervatívok ellenfelei politikai eszközként használják. Látni kell azt, hogy az észak-amerikai politikai szerkezet archaikus. Az 1787-es amerikai szövetségi alkotmány mintegy a felülről kapott törvény megtestesítője, ahogy az elnök a Tudor uralkodóé, a képviselők pedig nem az országos politika kifejezői, hanem épp úgy a helyi érdekeké, mint a premodern Angliában. Az amerikai politikai rendszerben rejlő lokalizmus az elmaradottság terméke.¹⁶ A kongresszus tulajdonképpen – szemben az angol parlamenttel, amely a Tudor abszolútizmus racionalizmusának köszönheti főhatalommá válását -- sohasem válik szuveréné. Amerikában az állam mint politikai mechanizmus szintjén végbement a hatalom szétválása, viszont az állam mint apparátus szintjén a Tudor hagyományok kötöttsége folytán nem. Ezért nem is lehet csodálkozni azon, hogy Amerikában a bírói és a törvényhozó (politikai) hatalom összekeveredik egymással, hasonlóképpen az elnök is személyében egyesíti a törvényhozó és végrehajtó hatalmat. Európában az államrezont megvalósító abszolútizmus megteremtette a technikai differenciálódást, a politikai hatalommegosztásra azonban a polgári forradalomig várni kellett.¹⁷

Mindezek premodern jelenségek. A gazdaság turbulens átalakulásával nem állt arányban a politikai rendszer reformja.¹⁸ A törvényhozási hatalom eróziója nem valamiféle politikai ármány terméke, hanem alapvetően az archaikus politikai struktúrából következik. Amerikában a választójogot, pontosabban az intézményes politizálás jogát (suffrage) nem új társadalmi osztályokra kellett kiterjeszteni, mint Európában, hanem a kongresszuson kívül további intézményekre.¹⁹

Véleményünket az alábbiakban összegezhetjük:

- (i) Egyetérthetünk Pokol Béla tanulmányának fő gondolatával, hogy ti. a rendszerelméleti nézőpontból bemutatott egyes társadalmi alrendszerek nem egyenlő súlyúak, és ezért az analitikus társadalomfelfogás korrekcióra szorul. Mindazonáltal Pokol Béla javaslatát, hogy ti. a társadalom rendszerszemlélete egészüljön ki egy funkcionális szemlélettel, továbbgondolhatjuk: strukturális-fenomenológiai nézőpontból a társadalmi valóság feltárásának újabb lehetősége nyílik meg a mikroszféra fölfedezésével.
- (ii) Pokol Béla elemzésének alapvető tárgya a politikai demokrácia nemzetállami keretének vizsgálata. Ezzel kapcsolatban Pokol Bélával eltérően úgy véljük, a nemzetállami keretek kiüresedése nem jelenti feltétlenül a politikai demokrácia kiüresedését is. A nemzetállami szint alatt megbúvó folyamatok feltárására azonban csak a mikrovilágra érzékeny társadalomtudomány képes.
- (iii) Végül kifogásolhatjuk a Pokol Béla által bemutatott példát is. A törvényhozási hatalom amerikai eróziója nem csupán az „haute finance” fölemelkedésének tudható be ill. nem politikai ármány terméke, hanem lényegében az archaikus amerikai politikai struktúrából következik.

¹⁶ Samuel P. Huntington, „Political modernization: America vs. Europe”, *World Politics*, Vol. XVIII, N. 3 (April 1966), in. R. Bendix (ed.), *State and society; A reader in comparative sociology*, Berkeley: University of California Press, 1968, p. 181.

¹⁷ Ibid., p. 182.

¹⁸ Ibid., p. 186.

¹⁹ Ibid., p. 193.

Dux László
A gazdasági és szociális jogok bírói érvényesítése – a dél- afrikai
Alkotmánybíróság Dél-Afrika v. Grootboom ügyben¹ hozott ítélete

I. Bevezetés

A Dél-Afrikai Köztársaság Alkotmánybírósága 2000 októberében hozta meg határozatát a Grootboom ügyben. A testületnek arra a kérdésekre kellett választ adnia, hogy mi a lakáshoz való jog tényleges tartalma egy olyan országban, ahol több millió ember él fedél nélkül, és helyzetük javulására rövid távon kilátásuk sincs. A határozat jelentős hatást gyakorolt a gazdasági és szociális jogok bírói érvényesítésének nemzetközi megítélésére, ezért hasznos lehet a főbb megállapításainak ismertetése.

II. Az alapügy

Irene Grootboom asszony társaival az Oostenberg város külterületén fekvő Wallacedene elnevezésű, engedély nélkül épített nyomornegyedben élt. Az itt lakók fele gyermekkorú volt, a konyhók közül egybe sem volt bevezetve a víz és a csatornázás, illetve csak öt százalékukban volt áram. A háztartások negyedének egyáltalán nem volt semmiféle rendszeres bevétele, és kétharmadukban 500 randnál kevesebb volt a havi kereset. A terület jelentős részét belvíz borította, valamint veszélyes közelségben haladt egy nagy forgalmú út. Grootboom asszony saját és nővére családjával élt egy húsz négyzetméteres kalibában.

A telepen lakók közül sokan folyamodtak különböző programok keretében olcsó lakásért a helyi hatóságokhoz. Egyesek azonban már több mint hét éve várólistán voltak és ez alatt az idő alatt nem kaptak konkrét választ arra a kérdésre sem, hogy meddig kell még várniuk a lakás kiutalására. 1998 szeptemberében Grootboom asszony ötszázötven gyermekkel és háromszázkilencven felnőttel együtt elhagyta Wallacedenét és egy közeli magántulajdonban lévő üres telken vert tanyát. Az üres telek – amely olcsó lakások építésére volt kijelölve – tulajdonosa a közigazgatási bírósághoz fordult, amely felszólította a Grootboom asszonyt és társait, hogy hagyják el a területet. Ők azonban, arra hivatkozva, hogy a korábbi konyhóikat már mások foglalták el, nem ürítették ki a telket a megadott határidőre. 1999 márciusában megindult a kilakoltatási eljárás, az előljárást a sheriff felhatalmazta, hogy távolítsa el a területfoglalókat, a helyhatóságot pedig kötelezte, hogy keressen olyan üres területet, ahol Grootboom asszonyék átmenetileg elhelyezhetőek lennének.

Május 19.-én a területfoglalókat erőszakkal eltávolították a telekről, konyhóikat és személyes holmijukat buldózerekkel lerombolták, majd a romokat felgyújtották. Grootboom asszonyék ezután egy közeli sportpályán kerestek menedéket, de a rendelkezésükre álló eszközökkel már nem tudtak olyan átmeneti védelmet nyújtó kalibákat építeni, ami megvédte volna őket a közeli téli esőktől. A helyhatóság nem tett semmit annak érdekében, hogy valamiféle

¹ Government of South Africa v. Grootboom. Constitutional Court of South Africa, Case CCT 11/00, 4 Oct. 2000. <http://concourt.gov.za/files/grootboom1/grootboom1.pdf>

megoldást találjon nyomorúságos helyzetükre, ezért Grootboom asszony társaival a Jóreménység-foki Legfelsőbb Bírósághoz fordult.²

Keresetüket Irene Grootboom és társai a dél-afrikai Alkotmány két szakaszára alapozták. Arra kérték a bíróságot, hogy az Alkotmány 26. szakasza alapján kötelezze a Dél-Afrikai Köztársaság Kormányát, a Nyugati-fok Tartomány kormányzóját, a Metropolitan Foki tanácsot és az Oostenbergi helyhatóságot átmeneti elhelyezésük megoldására, amíg véglegesen nem jutnak otthonhoz. Ha pedig ez nem lehetséges, akkor a 28. szakasz alapján a gyermekkorú felperesek számára biztosítsák az alapvető élelmiszer-ellátást, a hajlékot, valamint az egészségügyi és szociális ellátást. A bíróság helyszíni szemle után hozta meg ítéletét, amelyben úgy határozott, hogy a gyermekek, és egy-egy szülő számára azonnal biztosítani kell valamiféle átmeneti szállást. Az ítéletet az állami szervek megtámadták az Alkotmánybíróságon.

III. Az Alkotmánybíróság határozata

1. Az döntés

Az Alkotmánybíróság határozatában hatályon kívül helyezte a Jóreménység-foki Legfelsőbb Bíróság ítéletét, mivel véleménye szerint az Alkotmány 26. illetve 28. szakasza alapján nem kötelezhető egyetlen állami szerv sem konkrét lépések megtételére. Ugyanakkor megállapította, hogy az állam nem tett eleget az Alkotmány 26. szakaszába foglalt kötelezettségeinek, mivel a meglévő állami lakásépítési programok nem feleltek meg az alkotmányos előírásoknak.

2. Az ítélet indoklása

a.) A lakáshiány oka

A dél-afrikai lakáshiány az apartheid időszakának politikájára vezethető vissza. 1968-ban a bennszülött lakosság távoltartása érdekében megtiltották újabb házak építését a városokban. A jobb munkalehetőségek miatt ugyanakkor továbbra is sokan kényszerültek az urbanizált területekre költözni, ott azonban, az építési tilalmak miatt, csupán átmeneti jellegű kunyhókat építhettek. Ezért az apartheid rendszer összeomlása után csak a Cape Metro területén több mint százezer ember volt fedél nélkül és további százezrek éltek minimális védelmet nyújtó kalibákban, országosan pedig több millió ember élt hasonló körülmények között.

b.) A lakáshoz való jog perelhetősége

A gazdasági és szociális jogok perelhetőségének kérdésében az Alkotmánybíróság már egy korábbi ítéletében megállapította, hogy nincs akadálya a bírói úton történő jogérvényesítésnek.

„Ezek a jogok, bizonyos fokig perelhetőek. Amint arra a korábbi szakaszban rámutattunk, sok az Alkotmányba foglalt polgári és politikai jognak szintén lehet költségvetési vonzata, anélkül, hogy ez akadályozná bírósági érvényesítésüket. Az a tény, hogy a gazdasági és szociális jogok szinte mindig felvetnek ilyen kérdéseket, véleményünk szerint alapvetően nem befolyásolja perelhetőségüket.”³

² <http://www.gov.za/constitution/1996/96cons.htm>

³ *Ex Parte Chairperson of the Constitutional Assembly: In Re Certification of the Constitution of the Republic of South Africa*, 1996 1996 (4) SA 744; 1996 (10) BCLR 1253 (CC) 78. szakasz

Az Alkotmány 7. szakasza előírja, hogy az állam a benne foglalt jogokat tisztelje, védje, teljesítse és segítse elő a megvalósulásukat. Az Alkotmánybíróság ezért elutasította a felperesek ilyen jellegű védekezését. A jogok érvényesítésének módját ugyanakkor csak a konkrét esetekben lehet megítélni.

c.) A lakáshoz való jog a nemzetközi jogban

Dél-Afrika 1994-ben aláírta a Gazdasági, szociális és kulturális jogok nemzetközi egyezségokmányát (Egyezségokmány)⁴, azonban az ítélet meghozataláig még nem ratifikálta azt. Az Alkotmánybíróság ennek ellenére figyelembe vette az Egyezségokmány rendelkezéseit, mert véleménye szerint az már a nemzetközi szokásjog részévé vált, és így segítséget nyújthat az Alkotmány szövegének értelmezéséhez.

Az Egyezségokmány 11. szakasza szerint

„(1.) Az Egyezségokmányban részes államok elismerik mindenkinek a jogát önmaga és családja megfelelő életszínvonalára, ideértve a kellő táplálkozást, ruházkodást és lakást, valamint az életkörülmények állandó javulását. A részes államok megfelelő intézkedéseket hoznak e jog megvalósítása érdekében, továbbá elismerik, hogy evégből alapvető fontosságú a szabad elhatározás alapján nyugvó nemzetközi együttműködés.”

A 11. szakaszt a 2. szakasz 1. bekezdésével együtt kell figyelembe venni, mely szerint

„A Egyezségokmányban részes valamennyi állam kötelezi magát arra, hogy – különösen gazdasági és technikai téren – mind saját erőből, mind pedig a nemzetközi segítségnyújtás és együttműködés útján a rendelkezésére álló valamennyi erőforrás igénybevételével, minden megfelelő eszközzel, ideértve különösen a jogszabályi intézkedéseket, fokozatosan biztosítja az Egyezségokmányba elismert jogok teljes gyakorlását.”

Két alapvető különbség figyelhető meg a dél-afrikai Alkotmány és az Egyezségokmány szóhasználatában. Míg az előbbi a megfelelő lakáshoz való hozzáférésről rendelkezik, addig a második dokumentum a megfelelő lakáshoz való jogot tartalmazza. Emellett különbség az is, hogy az Alkotmány ésszerű jogalkotási és más intézkedésekre kötelezi az államot, míg az Egyezségokmány megfelelő eszközök biztosításáról beszél.

A Gazdasági, szociális és kulturális jogok bizottságának 3. számú általános kommentárja szerint az egyezségokmányba foglalt jogok tartalmaznak egy olyan minimális szintet, amelyet minden államnak biztosítani kell, ennek megsértése ez egyezségokmány be nem tartását jelenti⁵. Így például egy olyan állam, amelyben a népesség jelentős részének nincs fedél a feje felett, akkor jár el jogszerűen, ha a helyzet javítása érdekében a rendelkezésre álló eszközökkel

⁴ <http://www.mensz/magyar/emergazdasagi.htm>

⁵ Committee on Economic, Social and Cultural Rights, General Comment 3, The nature of State parties obligations (Art. 2, para. 1 of the Covenant) (Fifth session, 1990) Compilation of General Comments and General Recommendations Adopted by Human Rights Treaty Bodies, U.N. Doc. HRI/GEN/1/Rev. 1 at 45 (1994). 10. bekezdés. <http://www.lum.edu/humanrts/gencomm/epcomm3.htm>

mindent megtesz. A minimumszint meghatározásához szükséges, hogy ismert legyen a joggyakorlás hiányának mértéke, valamint az adott állam lehetőségei.

Az Alkotmánybíróságnak nem volt birtokában erről megfelelő információ, de véleménye szerint, Dél-Afrikában a lakáshiányt a keresetek és a munkanélküliség mértéke, valamint a rendelkezésre álló föld nagysága illetve általában a szegénység elterjedtsége határozza meg. Ezen kívül figyelembe kell még venni a vidéki és a városi területek közötti eltéréseket, valamint a rászorulóknak eltérő igényeit. Vannak ugyanis olyan személyek, akiknek csak szabad földre volna szükségük, mások ezen felül is segítségre szorulnak, egyeseknek viszont egy kisebb összegű pénzbeli juttatás is megoldhatná lakásgondját. A szükséges minimum szintet a felsorolt tények ismeretében lehet meghatározni.

d.) Az Alkotmány 26. szakasza

Az Alkotmány a következőképpen fogalmaz:

- „(1) Mindenkinek joga van a megfelelő lakáshoz való hozzáféréshez.
- (2) Az állam köteles a rendelkezésére álló eszközökkel minden ésszerű jogalkotási és más jellegű intézkedést meghozni ezen jog fokozatos megvalósítása érdekében.
- (3) Az összes körülményt figyelembe vevő bírósági határozat nélkül senki nem lakoltatható ki lakásából, illetve az nem rombolható le. Önkényes kilakoltatást jogszabály nem engedélyezhet.”

A bíróság véleménye szerint a megfelelő lakáshoz való hozzáférés joga magába foglalja a lakás felépítéséhez szükséges földterületet, valamint a lakás a vízzel való ellátását, és csatornázását, illetve ezek fenntartását is. Ezért az államnak támogatnia azokat, akiknek lenne pénzük lakás vásárlására, de nem tudnak ahhoz hozzájutni a szabad lakás-piacon, valamint azokat is, akiknek egyáltalán nincs erre lehetőségük.

A bíróság először azt vizsgálta, hogy mi értendő ésszerű jogalkotási és más intézkedések alatt. Ehhez figyelembe kell venni, hogy Dél-Afrikában a közigazgatás három szintű, így nemcsak a központi kormányzat, de a területi és helyi hatóságok felelőssége is megállapítható. A három szintnek együtt kell működnie egy széleskörű lakásprogram létrehozásában és fenntartásában. A központi kormánynak egyrészt az átfogó nemzeti kereteket kell lefektetnie, másrészt biztosítani kell a program fenntartásához szükséges forrásokat. Sokféle intézkedés megfelelhet az ésszerűség követelményének. A pusztán jogalkotás mellett természetesen fontos az is, hogy biztosítsák a jogszabályok megfelelő végrehajtását is. A programok akkor tekinthetők ésszerűnek, ha tartalmaznak hosszú-távú stratégiát a helyzet javítására, de ugyanakkor alkalmasak a hirtelen bekövetkező krízishelyzetek kezelésére is. Nem tekinthető ésszerűnek egy olyan intézkedéscsomag, amely a társadalom jelentős csoportjait kizárja a kedvezményezett közből.

A jogok biztosításának fokozatossága arra utal, hogy a lakáshoz való jog nem valósítható meg minden esetben azonnal. Az állam feladata tehát az, hogy lépéseket tegyen a jog minél szélesebb körű érvényesítése érdekében, azaz csökkentenie kell a jogérvényesítés útjában álló jogi, igazgatási, működési és pénzbeli akadályokat. Ezeket a lépéseket a lehető legsürgősebben és leghatékonyabban kell az államnak megtennie.

A jogok rendelkezésre álló eszközökkel történő biztosítása kettős értelemmel bír, egyrészt vonatkozik a jog megvalósulásának gyorsaságára, másrészt a jog érvényesítésére irányuló programok értékelésére. A rendelkezésre álló eszközök figyelembevétele tehát a lépések ésszerűségének vizsgálatához ad támpontot.

Az állami lakás-program kereteit a Nemzeti Lakásügyi Törvény⁶ fekteti le. A törvény 2. szakasza szerint a kormányzat minden szintje köteles

- „(1.) a) előnyben részesíteni a szegényeket az otthonteremtésnél;
b) a lakásfejlesztéssel érintett közösségekkel és egyénekekkel egyeztetéseket folytatni;
c) biztosítani, hogy a lakásfejlesztési programok
- i) a lehető legszélesebb körű választékot nyújtsák, mind a lakások típusa, mind azok megszerzése szempontjából
 - ii) gazdaságilag, pénzügyileg és szociálisan kivitelezhetőek és fenntarthatóak
 - iii) integrált fejlesztési tervezésen alapulnak és
 - iv) átlátható, kiszámítható módon, a jó kormányzás elveivel összhangban működnek.

A terveket elsősorban a területi és helyi szervek töltik meg tartalommal és hajtják végre. Az Alkotmánybíróság megállapította, hogy jelentős lépések történtek a lakáshelyzet javítására. A Nyugati Fok területén a nemzeti lakásprogram keretén belül évente 22 000 házat építenek, ugyanakkor évente 20 000 családdal többnek lenne szüksége otthonra, azaz a lakáshiány csak kis mértékben, lassan csökken. A nemzeti lakásprogram lassú üteme ellenére megfelel az Alkotmányba foglalt elvárásoknak. Hiányzik azonban egy olyan program, amely nem a végleges megoldást szorgalmazza, hanem az akut lakás gondokra adna megoldást. Nincs ugyanis Dél-Afrikában olyan intézkedés-csomag, amely olyan személyeken segítene, akiknek azonnali segítségre lenne szükségük, akár valamiféle természeti katasztrófa, akár kilakoltatás miatt. Ezért az állam megszegte az Alkotmány 26. szakaszának 2. bekezdését.

e.) Az Alkotmány 28. szakasza

A 28. szakasz a következőképpen fogalmaz

„(1.) Minden gyermeknek joga van

...

(c) az alapvető élelemhez, hajlékhoz, az alapvető egészségügyi és szociális ellátáshoz.”

A Jöreménység-foki Legfelsőbb Bíróság erre a szakaszra alapozta ítéletét, az Alkotmánybíróság szerint helytelenül. Határozata szerint, ha csak a gyermekek és szüleik lennének jogosultak állami támogatású lakáshoz, akkor ez egyrészt igazságtalan lenne más veszélyeztetett csoportokkal szemben, másrészt a gyermekvállalás a lakáshoz jutás eszközeként jelenne meg. Helytelen az Alkotmánybíróság szerint a hajlék és lakás közötti tényleges különbségtétel is. Az állam gyermekekkel szembeni kötelezettségeinek továbbá elsősorban

⁶ Housing Act, 107/1997. További jogszabályok: Housing Consumers Protection Measures Act, 95/1998; a Protection from Illegal Eviction from and Unlawful Occupation of Land Act, 19/1998; a Development Facilitation Act, 67/1995; és a Western Cape Housing Development Act, 6/1999.

akkor kell érvényesülniük, ha a gyermeknek nincs szülője, vagy gondviselője, ami jelen esetben nem áll fenn.

f.) Az alperesek magatartásának értékelése

A bíróság a határozat indoklásában végül utal arra, hogy a Grootboom asszony és társain kívül még több százezer, esetleg millió dél-afrikai hasonlóan kilátástalan helyzetben van. Ennek ellenére, mivel megállapítható, hogy nem azért hagyták el Wallecedenét, hogy ilyen módon jussanak jogtalan előnyhöz, az állam kötelezettsége megállapítható.

IV. Összefoglalás

A dél-afrikai Alkotmánybíróságot sok dicséret érte bel- és külföldön egyaránt a Grootboom ügyben hozott döntése miatt⁷. A legtöbben azt emelték ki, hogy tartalommal töltött meg egy olyan alkotmányos jogot, amelynek jogi úton történő érvényesítésétől gyakran ódzkodnak⁸. További pozitívuma a határozatnak, hogy egy nemzetközi jogi egyezményre is hivatkozik, hozzájárulva így annak értelmezéséhez és egy „transznacionális konszenzus” kialakításához. Természetesen a határozattól nem oldódott meg egyszerre több millió dél-afrikai hajléktalan sorsa, az azonban rendkívül fontos, hogy egy szegény, de jelentős jogi hagyományokkal rendelkező ország bírósága tett olyan megállapításokat, amelyek elősegíthetik, hogy a globalizáció vesztesei közül mind többen élhessenek gazdasági és szociális jogaikkal.

⁷ Kameshni Pillay: Implementing Grootboom – Supervision needed. *ESR Review* Vol 3, No. 1 2002 július.
http://www.communitylawcenter.org.za/ser/esr2002/2002july_grootboom.php

⁸ Ashraf Mahomed: Grootboom and its impact on evictions: Rudolph and Others v City of Cape Town. *ESR Review* Vol 4, No. 3 2003 szeptember.
http://www.communitylawcenter.org.za/ser/esr2003/2003sept_grootboom.php

Nadja El Beheir

Jog és erkölcs egy korai római törvény tükrében

Az Európai Unió bővítése karnyújtásra áll tőlünk. Ez egy olyan esemény, amely kihívást jelent a közösség jelenlegi és leendő tagjai számára egyaránt. Az alapvető jogokról szóló Chartá-ban - az a meggyőződés került kifejezésre, hogy az Unió az emberi méltóság, szabadság, egyenlőség és szolidaritás szétválaszthatatlan és egyetemes értékeire épül.¹ Ezen általános módon megfogalmazott kijelentés tartalommal való megtöltése során viszont gyakran eltérő nézetekkel találkozunk.

Ezek a problémák nem új keletűek. Az antik Rómában is, a „növekvő város”² időszakában hasonló gondokkal küzdöttek. E küzdelem azért is szolgálhat számunkra példaként, mert eredményeiből képződött az „Új Európa” jogi hagyománya.³ A történelem során azt figyelhetjük meg, hogy akkor, amikor egy uralkodó legalább formailag igazolni akarta hatalmának jogosultságát, mindig Róma hagyományához, jogához nyúlt vissza, belőle merített, viszont, azokban az esetekben, amikor egy ilyen igazolást nem tartottak szükségesnek, akkor a római jogi hagyomány szerepét megcáfolták, visszautasították.

Az ellentétes álláspontok gyakran abból eredtek, hogy azok képviselői egymással ellentétben álló elméleti felfogásokból indultak ki. Amikor azon értékek hasznosítására gondolunk, amelyek az ókori világból ránk maradtak, akkor talán elsősorban egy ismeretelméleti és módszertani megközelítést vehetünk figyelembe, amely a mai európai jogi örökséget eredményezte.⁴

Az ókori módszerekkel szemben az utóbbi századokban világszerte sokszor a racionalizmus, szkepticizmus és a pozitívizmus vált uralkodó nézetté.⁵

Jelen értekezésben egy korai római törvény eltörlésével kapcsolatos vitát felhasználva a jog és az áthagyományozott erkölcs közötti viszonyt szeretnénk megvizsgálni. Ez a kérdés az Európai Unió bővítése kapcsán nagy aktualitással rendelkezik, hiszen pont a különböző kultúrák és

¹ Vö. az alapvető jogokról szóló „*Charter of fundamental rights of the European Union*” A charter előszavában a következőket írták: „*Conscious of its spiritual and moral heritage, the Union is founded on the indivisible, universal values of human dignity, freedom, equality and solidarity.*”

² Pomponius D. 1.2.28: Ebben a Digestarészletben arról számolnak be, hogy a sok peregrinusz a városba való megérkezésére egy új magistratus – az un. *praetor peregrinus* - bevezetésével reagáltak. A „növekvő várossal” kapcsolatban más megközelítésből eredő témakör a korai kereskedelem fejlődését érinti, amely szintén az áthagyományozott értékek átgondolásához vezetett. Vö. Nadja El Beheiri, *Die Lex Claudia de nave senatorum*, *Revue Internationale des Droits de L'Antiquité*, 2001, 57ss.

³ Zlinszky János, *Ius privatum*, Budapest, 1998, 2. javított kiadás, 186 o.

⁴ Azt, hogy az ókori világból származó értékeknek a hasznosításáról egy általánosan elfogadott konzensusnak a megfogalmazása még nem sikerült látszódott a nem rég a Pázmány Péter Katolikus Egyetemen tartott Forum für Junge Rechtshistoriker alkalmával is. Vö. az eseményről szóló beszámoló: Viola Heutger, *forum historiae iuris news/Tagungsbericht-Budapest*, továbbá Vera Hierholzer és Oliver Peglow, hsozkult.geschichte.hu-berlin.de/tagungsbericht

⁵ Egy az ókori ismeretekre alapozó módszertan kidolgozásával kapcsolatban vö. Wolfgang Waldstein, *Teoria Generale del diritto*, Dall' antichità a oggi, Roma: Pontificia Università Lateranense 2001 és a könyvről készült recenzió El Beheiri Nadja, <http://www.forumhistoriur.de/zitat/031beheiri.htm>.

hagyományok összevetéséből eredő problémák megalapozott kritériumok megfogalmazását követelik meg. Ugyanakkor legkésőbb Emánuel Kant óta mi, modern jogászok hozzá szoktunk a jogot és az erkölcsöt szigorúan szétválasztó gondolkodáshoz. Jog alatt az állam által szankcionált társadalmi normát értjük. Az erkölcsi szabályokat általában az ember és a csoportok belső fórumába szoktuk utalni.

2. Egy fényűzési törvény eltörlése

Kr. e 215-ben, a Hannibal elleni háború sikeres bejeződése után, egy L. Valerius nevű néptribunus a Lex Oppia, az egyik fényűzés elleni törvény⁶, eltörlését kezdeményezte. E javaslat körül heves vita tört ki a népgyűlésben. A szócsata főszereplői egyfelől M. Porcius Cato, a régi, az ősök által áthagyományozott értékek megtestesítőjeként híressé vált censor volt. Vele szemben találkozunk L. Valerius néptribunussal, aki a „növekvő város” embereként jelenik meg. Az ezzel kapcsolatos eseményeket elsősorban Liviusnál⁷ találhatjuk meg. A törvény a nők és az asszonyok által használható arany és egyéb dísz tárgyak mennyiségét korlátozta.

Különlegességként említjük azt, hogy a Lex Oppia eltörlése körüli nézeteltérések megvitatása nem csak a fórumra korlátozódott, hanem a törvény megszorításaival érintett nők és asszonyok is aktív szerepet vállaltak a vita megvívásában. Az utcára vonultak, és a szavazásra jogosult férfiakat és magisztrátusokat arra kérték, hogy töröljék el a törvényt. Az így cselekvő nők száma napról napra növekedett. E magatartásban a régi hagyományoknak elkötelezett tábor a jó erkölcs felbomlását vélte felfedezni.

2.1. Az *exemplum maiorum* Cato és Valerius beszédeiben

Az egyszerűség és a szerénység a korai római társadalom alaperényei közé tartozott. Így tehát a Lex Oppia - mint az egyik első fényűzés elleni törvény - ezen erények jogi feldolgozásához kiváló példaként szolgál.⁸

Cato beszéde elején rögtön a régi szokásokhoz ragaszkodó emberként mutatkozik ~~be-~~jelenik meg. Felháborodik az asszonyok viselkedésén, és azon, hogy a férfiak feleségüket és lányukat nem tudják féken tartani. Nem tudja, hogy ebben mi a rosszabb: a tény önmagában, vagy a rossz példa, amely egy ilyen fajta magatartásból következik.⁹ A Lex Oppia tartalmi rendelkezéseivel kapcsolatban a szónok szintén az ősök hagyományaira hivatkozik. Cato Pyrrhos király sikertelen megvesztegetési kísérletét, a Leges Liciniae Sextiae egyes rendelkezéseit, és a Lex Cinciát említi. Ezek a rendelkezések bizonyítják azt, hogy a kapzsiság a római nép legnagyobb ellenségei közé tartozik. Ezt az álláspontot annál jobban szem előtt kell tartani, minél jobban terjed a város. Nincs nagyobb veszély a *res publica* számára, mint az *avaritia* és a *luxuria*.

⁶ A *leges sumptuariae* tárgyaló újabb irodalom lásd. pl Baltrusch *Regimen morum*, Die Reglementierung des Privatlebens der Senatoren und Ritter in der römischen Republik und frühen Kaiserzeit, München, 1989. Lex Oppiával kapcsolatban, 41o. vagy Franz Wieacker, *Römische Rechtsgeschichte* I, 414 ss.

⁷ Latin irodalomból vö. még Val. Max. 9.1.2

⁸ Az egyszerűség és szerénység erényének a jelentősége abban is nyilvánul meg, hogy a római erkölcs felügyeletére hivatott censorok tevékenységük során e téren gyakran alkalmaztak szankciókat. Vö. P. Cornelius Rufinus a senatusból való kizárását Kr. e. 275, mert birtokában 10 pond ezüstöt találtak, Val. Max. 2,9,4 és egy Duronius nevű néptribunus megbüntetését, akit majdnem kétszázaddal később Kr. E. 97-ben azért zártak ki, a senatusból, mert egy fényűzési törvény eltörlésével kapcsolatban azt a kijelentést tette, hogy a polgárok számára biztosított szabadságával semmit sem tud kezdeni, ha azt nem teszi lehetővé, hogy – *luxu perire non licet* - a luxusba bele pusztuljanak.

⁹ Liv. 34,1,5: „*utrum peior ipsa res an peiore exemplo agatur*”

Ezekben a rossz tulajdonságokban Cato olyan járványokat lát, amelyek pusztításába eddig még minden nagy birodalom belebukott. Minél szerencsésebben alakul Róma sorsa, annál nagyobb az a veszély is, hogy ahelyett, hogy az emberek hajtanák a javakat az uralmuk alá, a dolgok uralkodnak az embereken.

Valerius szónoklatában nem tagadja az *exemplumok* jelentőségét. Nem a hagyománnyal helyezkedik szembe, ellenkezőleg, azt igyekszik bizonyítani, hogy a nők, amikor az utcára vonultak, semmi újat nem tettek¹⁰, és azokat az eseteket sorolja fel, amikor a történelem során római nők és asszonyok nyilvánosság elé léptek, és viselkedésük a *res publica* javát szolgálta. A Catoval szembeni támadási stratégiáját a konzul elfogultságára, rugalmatlanságára alapozza: Cato nem csak nagy, hanem időként *trucem*, kemény szónok is, olyan szavakat használ, mint amilyeneket akkor szoktunk használni, ha túlozni akarunk.¹¹ Ezzel szemben Valerius saját tárgyilagosságát hangsúlyozza.¹²

2.2 Az *exemplum maiorum* jelentősége a *res publica* berendezkedésében

Régi római felfogás szerint az ősök példáinak követése garanciát nyújtott arra, hogy a *res publica* javát szolgálják. Az *exemplum* kiváltságos szerepéhez Rómában kapcsolódik az a Cicerónál megtalálható gondolat is, miszerint a *res publica* nem egyetlenegy, hanem sok személy tehetségére, nem csupán egyetlenegy emberöltőre, hanem évszázadok és nemzedékek egész sorára épül.¹³ Ebben az összefüggésben jellemző az is, hogy Cicero éppen a *res publica* c. műve elején említést tesz arról a számtalan férfiről, akinek mindegyike az állam üdvét szolgálta,¹⁴ és arról is, hogy az ókori források sokszor az erények, ill. rossz tulajdonságok tárgyalásánál ellentétes példákban indulnak ki.¹⁵

A modern jogász számára felmerül az a kérdés, hogy az *exemplum* és a *mos* kategóriájában összefoglalt értékek jogelméleti szempontból milyen helyet foglalnak el a *res publicában*. A modern szakirodalom az *exemplum*-ot általában a jogrendszeren kívül helyezi el. A *ius*-ban és a *mos*-ban, azaz a jogban, és az ősök példáiban két egymást kiegészítő magatartást szabályozó rendszert látnak.¹⁶

A fényűzés körüli rendelkezések más irányba mutatnak. Sokáig elegendőnek bizonyultak a *mos* rendelkezései, azonban egy adott fejlődési szakasztól kezdve ugyanazokat a kérdésköröket törvényekben kezdték összefoglalni. Az ezzel kapcsolatban álló indíttatásokról Cato és Valerius a törvényekről szóló fejtegetéseivel nyújthatnak segítséget.

2.3. Cato és Valerius a törvényekről

¹⁰ Liv. 34,5,11: „*Nihil novi factum prugare satis est*”

¹¹ Liv 34,5,6: „*Verba magna, quae rei augendae causa conquirantur, et haec et alia esse scio, et M. Catonem oratorem non solum gravem, sed interdum etiam trucem esse scimus omnes, cum ingenio sit mitis.*”

¹² Liv. 34,5,4: „*Rem defendam, non nos...*”

¹³ Cic. de rep. 2,2, magyar fordítás Cicero, Az Állam, Hamza Gábor, Havas Gábor, Budapest, 1997

¹⁴ Cic. de rep. 1,1: „*innumberabilis viros, quorum singuli salutis huic civitati fuerunt*”

¹⁵ vö. pl. az *avaritia* tárgyalásával kapcsolatos nagyon korai példát, amely Fabricius és Rufinus között felálló ellentételekről szól. Fabricius a szerénység és tisztesség megtestesítése volt, ezzel szemben Rufinus annak ellenére hogy kétszer volt konzul és diktátor is a források azt ismételtetik, hogy tolvajkodó és kapzsis ember volt. Fabriciushoz lsd. R.E. 6 1931 o. , Rufinushoz R.E. 4 1249 o.

¹⁶ Wieacker, Rechtsgeschichte, 502 o., Földi András és Hamza Gábor, A Római Jog, története és intézményei, 79

Mindkét szónok a törvényekről általában és a konkrét törvény tartalmáról fejt ki álláspontját. Cato a *Lex*ek meghatározó tényezőire vonatkozóan a népgyűlésben való elfogadtatást, a gyakorlatban való használhatóság bebizonyítását említi, valamint azt, hogy egy törvényt nem az egyéni érdekek érvényesítésére hozzuk, hanem a többség szolgálatára. A szónok úgy véli, hogy a *Lex Oppia* esetén egy több éves tapasztalat a törvény hasznát világosan mutatja, az eltörlésére irányuló törekvései mögött azt látja, hogy egyesek a személyes érdekeiket zavaró rendelkezést akarnak megszüntetni, amelyből az következik, hogy egy bevált törvény eltörlésével a többi meglévő törvény is meggyengül.

Arra a kérdésre válaszolva, hogy a *mos* szabályait milyen feltételek beálltával foglalják törvénybe Cato azt mondja, hogy a törvények a rossz hajlamok megfékezését szolgálják. Mivel az ősök idején az egyszerűséget és szerénységet nem kérdőjelezték meg, ezért az azzal kapcsolatos értékek törvénybe foglalása nem volt szükséges. Hasonlóképpen ahhoz, ahogyan először a betegségeket ismerjük fel, és csak ezt követően kezdjük el a gyógyításukra alkalmas gyógyszerek felkutatását, a káros szenvedélyek megjelenése megelőzi azokat a törvényeket, amelyek a gyógyítás eszközeivé válnak.¹⁷

L. Valerius Cato tartalmi érveléseit nagyon szigorúnak véli, a törvényekről szóló fejtegetéseit kiegészítendőnek tartja. A néptribunus elismeri, hogy léteznek valóban olyan törvények, amelyeket nem csak egy meghatározott időre, hanem örök érvénnyel hoznak. Ezeket a törvényeket csak akkor szabad eltörölni, ha a gyakorlatban való használatuk azt mutatja, hogy tarthatatlanokká váltak, vagy akkor, ha a *res publica* helyzete megváltozott.¹⁸ Ezzel szemben ismerünk olyan törvényeket is, amelyek halálra vannak ítélve, és amelyek csupán a körülmények megváltozása folytán változhatók meg. A néptribunus érveléseit egy hasonlattal támasztja alá. Azokat a törvényeket, amelyeket béke idején hoztunk a háború törli el, és azok amelyek a háború idején keletkeztek a béke helyezi hatályon kívül. Épp úgy, mint ahogy egy hajót más-másképpen irányítunk, attól függően, hogy jó vagy rossz időben utazunk-e. A két törvényfajta közötti különbség a – *natura* – a természetből fakad. Hangsúlyozandó, hogy a néptribunus itt a *natura* fogalmát az ősök szokásainak pontosítására használja.

Valerius úgy véli, hogy a *Lex Oppia* a halandó törvények csoportjába tartozik. Bizonyítékul azt hozza fel, hogy a kérdéses törvényt valóban csak egy rövid idővel ezelőtt és konkrét meghatározott igények kiküszöbölésére vezették be, továbbá azt is, hogy a társadalom többi csoportja már visszatért az értékes anyagok használatához, holott a bíbor és arány használata különleges módon a nők világába tartozik. A néptribunus a törvény eltörlése mellett azt is érveként hozza fel, hogy a szövetségeseknél és latinjogúaknál az ékszer használata már a mindennapi élethez tartozik, és nagyon sértő lenne a római asszonyok számára, ha csak őket akarnánk ilyen jellegű igények kielégítéséből kizárni. Kiemelendő, hogy a magisztrátus a saját szokásaikat más közösségek szokásaival veti össze, és így a saját szűk s zárt rendszerüket kezdi el túllépni. Végezetül a néptribunus azzal érvel, hogy a törvényhozás nem alkalmas eszköz a férji hatalomgyakorlására és ezzel a törvényhozás ~~kereteire~~ / korlátaira / korlátira hívja fel a figyelmet.¹⁹

2. 4. A törvények tartalmáról

¹⁷ Liv. 34,4,8: „*Sicut ante morbos necesse est cognitos esse quam remedia eorum, sic cupiditates prius natae sunt quam leges, quae iis modum facerent.*”

¹⁸ Liv. 34,6,4: „*Ego enim quem ad modum ex iis legibus, quae non in tempus aliquod, sed perpetuae utilitatis causa in aeternum latae sunt, nullam abrogari debere fateor, nisi quam aut usus coarguit aut status aliquis rei publicae inutilem fecit.*”

¹⁹ vö. Liv. 34,6,7,1-11

A fenti, az antik forrásokból idézet gondolatokkal arra a kérdésre próbáltunk választ adni, hogy a rómaiak a *mos* szabályait milyen feltételek mellett ~~ültetik~~ foglalják törvénybe. Most még röviden arról szeretnénk szólni, hogy milyen tartalmi követelményeket támasztottak a joggal szemben. Cato és Valerius beszédeiből kiemelhetjük azt a nézetet, hogy a törvényeknek a *res publicá*ban egybegyűltek többségét, *in summam*, kell szolgálnia. Azt, hogy a két szónok milyen fajta szolgálatra gondoltak, az *utilitas* fogalmából vezethetjük le. E fogalommal kapcsolatban gazdag szakirodalmat ismerünk. A jog fogalmának meghatározásával kapcsolatban egy 1957-ben keletkezett tanulmányra hívjuk fel a figyelmet, amelyben Theo Mayer-Maly²⁰ a *populus*, az állam definíciójaként a Cicero által megfogalmazott kijelentésre hivatkozik, mely szerint *populus* alatt „*non omnis hominum coetus quoquo modo congregatus, sed coetus multitudinis iuris consensu et utilitatis communione sociatu*”²¹ mely szabad fordításban azt jelenti, hogy *res publica* alatt nem az emberek bármilyen csoportosulását értjük, hanem csak a sokaság egy olyan közösségét, amelyet jogi megállapodás által hoztak létre, és amely a közjót szolgálja.

Az, hogy az *utilitas communis* tartalommal való megtöltése kapcsán Cicero a *natura*-ra hivatkozik, a Valérius által használt érvelésre emlékeztet bennünket, aki a törvények fajták szerinti megkülönböztetésre a természet fogalmát használta. Cicero állítása ehhez képes általánosítást jelent.

A Lex Oppia körüli vitából született eredményeket összefoglalva, azt szögezhetjük le, hogy a római állam fejlődésének egy korai szakaszában a Kr. e. második század derekán – abban az időszakban, amikor Róma terjedni kezdett, a régi szokások pontosítására a *natura* fogalmát használták és ezzel egy olyan érvelési irányzatot kezdtek el, amelyet Cicero maga a *res publica* meghatározó elemeként használt fel. Ma Európában megint a „növekvő város” időszakát éljük át, hasonlóképpen mint a régi Rómában az egyes közösségek – nemzetek – szokásai más nemzetek szokásaival való találkozásán keresztül átgondolásra, pontosításra szorulnak. Érdeemes talán, hogy a régi rómaiakhoz hasonló módon, ma is olyan koncepciókat keressük, amelyek biztos útmutatók lehetnek számunkra.

²⁰ Theo Mayer-Maly, *Gemeinwohl und Naturrecht bei Cicero*, in *Völkerrecht und rechtliches Weltbild*, FS für Alfred Verdross, 196ss.

²¹ Cic. de re publica 1, 25,39

FLECK ZOLTÁN *Szocialista jogelmélet és szociológia*

FLECK ZOLTÁN

Szocialista jogelmélet és szociológia

“Mindig lehet elég hihető életrajzi, pszichológiai vagy történelmi mozgató okot találni, amely a Hitler, Sztálin vagy más ideológiai gonosztevő melletti politikai kiállást legalábbis megérthetővé teszi, ha megbocsáthatóvá nem is. Mindig egész különös, egyéni és konkrét körülmények vezetnek el idáig. Számunkra ez itt most nem érdekes. Inkább arra kellene rákérdeznünk, hogy e “tévedések” mögött van-e olyan közös motívum, amelyiknek nincs semmi köze a mindenkori specifikus mozgatórugókhöz? Vagy másként, egyszerűbben téve föl a kérdést: Van-e (volt-e) rendszer az okosak politikai ostobaságában?”¹

Az értelmiség – a szó eredeti jelentését homályba borító – elmúlt századbeli szerepvállalásait számbavéve, intellektuális és morális kudarcok sorozatát lelhetjük fel. A mottókat kölcsönző osztrák szociológus szerint az univerzális történelmi vállalkozás, a történelem átfogó alakítása túlságosan vonzó volt az intelligencia szemében. Az állam, a rend, a hivatalos ideológia támogatása volt ennek eszköze, az autonómiák és a tudomány belső értékelési mechanizmusainak feladása az ára és a hatalomközeliségből következő monopóliumokból származhattak a hasznok.

Jelen történetünk 1961-ben kezdődik. (Szerző itt némi megkönnyebbüléssel veszi tudomásul, hogy akkor még meg sem született, számára ez halott történelem. Mindazonáltal nem halott.) Természetesen nem vállalkozom egyik, a címben jelölt tudományterület történetének rekonstruálására sem. Egy sajátos viszony néhány elemét szeretném megvilágítani: a nagy ostobaság egyik lehetséges racionális értelmezésével. Számos más történet is mesélhető, én a jogelméletet e korban sújtó elméleti, tudományos vákuumból, a töménytelen említésre sem érdemes teoretikusnak szánt irományból a szociológiához való viszonyt emelem ki. Megkockáztatom: a szocialista jogelméletnek ma már legfeljebb tudománytörténeti, tudásszociológiai érdekessége van: nyersanyag. Az említett évben Szabó Imre, az Akadémia főtítkárhelyettese aláírásával a magas tudományos testület elnöksége egy előterjesztést olvashatott a szociológiai kutatások helyzetéről, amelyet a Filozófiai Intézet munkatársai készítettek.² E jelentés a szociológia bizonytalan tárgymeghatározására hivatkozva a távoli jövőbe helyezte az intézményesedés lényegi momentumait: az önálló tanszék és kutatóintézet alapítását és tudományos társaság, illetve önálló folyóirat létrehozását. A szövegből nyilvánvaló, hogy a már kialakult társadalomtudományi ágak intézményi rendszerébe kell integrálni ezt a divatosná vált, ma még primitív módszerekkel és dilettáns eszközökkel dolgozó, a marxizmus cáfolatára törő burzsoá elmélettől megszabadítandó tudományterületet, ha tudomány egyáltalán. A magyar szociológia akadozó intézményesülési kísérleteiben két már “megalapozott” társadalomtudománynak volt meghatározó szerepe: a jelentést jegyző filozófiának, ahova az első szociológiai csoportot később bedugták, és az előterjesztő személyében megjelenő jogtudománynak.

¹ Wolfgang Müller-Funk: Az írástudók árulása, értelmiségi stratégiák a 20. században. *Magyar Lettre International*, 20. (1996), 20. o.

² E jelentés és a hazai szociológia előtörténetének néhány más, Szalai Sándorral kapcsolatos dokumentuma olvasható: Gábor László: “A szociológia a politika felvonulási területe”, MTA Szociológiai Kutató Intézet, 1990.

FLECK ZOLTÁN *Szocialista jogelmélet és szociológia*

Bármely tudomány történetét vesszük is szemügyre, a tudományterületek viszonya konfliktusos, különösen a tudományalapítás időszakában. Küzdelmek folynak témákért, fogalmakért, értelmezésekért, világmagyarázatokért. És természetesen forrásokért, hatalmi pozíciókért. A szociológia európai intézményesítése, a politikai rendszertől függetlenül is, bőven szolgáltatja erre a példákat. De éppen a politikai rendszer különössége okán felmerül a kérdés: vajon a címben jelzett viszony a szocializmusban valóban tudományok közötti viszony-e? Vagy netán a jogelméleti pozíciókban csak a politikai vezetés véleményét látjuk tudományosnak szánt köntösben?

A politikához való különös viszonytól nem függetlenül, ebben az esetben is jelen van a lehetséges konkurenciával való leszámolás vagy legalább gyengítés motívuma, amelyet az új szemléletek, tudományterületek elhatárolási kísérleteivel szemben tanúsítanak az akadémikus tudományok. Hazánkban a 60-as évek közepétől körvonalazódik a kihívás egy új, a háború előtt is csak kezdetleges csíráiban létező társadalomtudomány megalapozásának kísérleteiben. A társtudományok számára kihívást jelentő szociológia emberképe nem különbözik radikálisan a jogtudományétól, de szemlélete és módszertana idegen. Azonban éppen az ismerős emberkép, a normakövető ember kiindulópontja zavarhatta elméletileg a jogtudomány monopóliumait. A szociológia – bár ez sehol sem vált jellemzővé a szocializmus viszonyai között – elvileg alkalmas az állami tanácsadó hivatalos szerepére. Ennyiben lehetséges ellenfél az állami vezetéshez való viszonyban és a megrendelések területén. Hegedűs András 1966-ban éppen egy ilyen, a bürokrácia szaktanácsadója, illetve “manager-szociológia” vízióját vázolta.³ Ettől inkább tartottak a filozófia és a jogtudomány monopolistái, mint a burzsoá elméletek beosonásától; a “burzsoá áltudomány” csupán a lényegét elfedő kategória.

Kritikussá akkor vált a helyzet, amikor Kulcsár Kálmán nagy lépést tett a szalonképesség tévés területén *A szociológiai gondolkodás fejlődése* című monográfiájával 1966-ban.⁴ Ebben a polgári szociológia értelmező feldolgozása és a marxista szociológia megalapozása történik meg, demonstrálva, hogy a szociológia komoly ellenfél lehet a világértelmezés, a nyelvi kompetenciák vonatkozásában. Elkéséríthette jogelméletünket, hogy e konkurencia ekkor már a hivatalos nyilvánosság fórumain, állami intézményekben, hivatalos jóváhagyással jelent meg. A tudományalapítás komolyra fordulhatott volna (hogy nem fordult, abban nyilván szerepet játszott a szociológia kritikai potenciáljának megjelenése és az ezzel párhuzamosan jelentkező politikai hideghullám): az elhatárolódással és tematikus hódítással szemben a pozíciókat birtokló tudományszakok védekezése, illetve támadása indult be, amelynek végső célja a “szociológiai felvilágosodás” akadályozása.

Egy pozícióharc fejezetei

Írásom megkerülhetetlen főszereplője Szabó Imre, hiszen ő reprezentálta a jogelméletet, a jogelmélet központi ideológia-karbantartó szerepe miatt az egész jogtudományt, és jelentős szerepet töltött be a tudománypolitika intézményeiben. Az Akadémia alelnökének egy korai írása életművének egészére jellemző maradt, lényegileg nem tért el az 1960-ban a *Kortársban* megjelent, *Lenin és a társadalomtudományok* címmel közölt pozícióitól.⁵ Ebben az írásban a viszony ideológiai küzdelemként jelenik meg: a szociológia nem térhet le a történelmi materializmus útjáról, meg kell akadályozni, hogy a burzsoá szociológia behatoljon, küzdeni kell az ellenséges polgári szociológia ellen. Itt a szerző nem fed fel,

³ Hegedűs András: *A szociológiáról*, Egy tudomány lehetőségei és korlátai. Akadémiai Kiadó, 1966.

⁴ Kulcsár Kálmán: *A szociológiai gondolkodás fejlődése*. Akadémiai Kiadó, 1966.

⁵ Szabó Imre: *Lenin és a társadalomtudományok*. *Kortárs*, 1960. / június.

FLECK ZOLTÁN *Szocialista jogelmélet és szociológia*

hogy a megfelelő elméleti bázisként megjelölt történelmi materializmus a szocialista jogelmélet teoretikus bázisa is, tehát vagy meg kell akadályozni, vagy be kell kebelezni a szociológiát. Először az első, majd a második taktika került alkalmazásra.

A magyar szociológia még megíratlan előtörténetében Szabó Imre mint hivatalnok viszonya a szociológia intézményesedési törekvéseihez a hatvanas évek közepén jelentős fejezet. A hivatalos viszonyt kifejező logikában nehéz nem felfedezni a társtudomány védekező pozícióit. Az érvelés szerint a divatossá vált szociológiai tanulmányok ellenére nem minden szociológia, ami a társadalmi jelenségekkel foglalkozik, nem minden szociológia, ami szociológiai módszereket használ. Még nincs meghatározva a szociológia elméleti alapja, viszonya a szaktudományokhoz, a kutatások köre. Elvárható tehát, hogy mással ne foglalkozzon, mint ami az illetékességébe tartozik. Mindezekre tekintettel még nem érett arra, hogy az oktatásba bevezessék.⁶

Mind a szociológia, mind a jogelmélet eszmetörténete számára jelentős momentum, hogy a magyar szociológiai hagyomány a jogtudomány hátán érkezett. De a hagyomány részét képezi az is, hogy akik ténylegesen a hátukon cipelték az új szemlélet meghonosításának terhét (Somló, Pikler, Horváth), azok ezt a hivatalos jogtudománnyal szemben tették. A hivatalos jogtudomány akadályozó szerepe is része a tradícióknak. Nyilván érdemes itt megemlíteni azt is, hogy az egyik legelső szakszociológiai mű, megelőzve a marxista szociológia-elmélet kidolgozását, éppen jogszociológiai: Kulcsár Kálmán *A jogszociológia problémái* című tanulmánya.⁷

Ha a továbbiakban hanyagoljuk a bürokratikus reakciókat, amelyek persze nem függetlenek a hivatalos tudomány állásfoglalásaitól, akkor két kanonizált, nagy hatású alpművet kell megemlíteni, amely a szocializmus fennállása alatt meghatározta a pozíciókat. Ez Lukács György *Az ész trónfosztása* című könyve (1954, 1956, 1965, 1974) és Szabó Imre *A burzsoá állam- és jogbölcselet Magyarországon* című alkotása (1955, 1980). Mindkét esetben jellemző az első megjelenés és az újrakiadások időpontja. Hatásuk folyamatos és autoritatív volt, mindkettő a szellemi gyökereket diszkreditálta. Ezekhez képest a pártbürokratak akadályozó tevékenysége másodlagos, időleges és leküzdhető. A szociológia nyilván a filozófiával is a jogelmülethez hasonló konkurencia-viszonyban állt, de Lukács műve még inkább a hivatalos ideológia alaphangja: a polgári irracionizmus képeben minden marxizmuson kívüli filozófiai és szociológiai előzmény lebunkózása.

Vessünk egy pillantást Szabó Imre eszmetörténeti könyvében a lebunkózás természetére. Bevallott tudományos programja, hogy "határozottan és végérvényesen elszakítsuk magunkat" az előzményektől. E gyökértelenítés hatásosnak és tartósnak bizonyult szimbolikus kifejeződése a jogbölcselet kategória helyett a jogelmélet címke használata. A szocialista jogelmélet a tudomány (sőt a jogtudomány), a bölcselet nem tudomány. Tehát tagadva van itt minden folytonosság: a szocialista jogelmélet nem támaszkodik ősökre: amire támaszkodik, az éppen minden előzmény leértékelése. A logika és a hatás a képrombolásé: az új hatalmi ideológiának meg nem felelő alkotások megsemmisítése. A második kiadás indoklása szerint még nem semmisítették meg átfogóan az összes jogági tudományban az előzményeket, tehát új tisztogatás szükséges. E kiadás előszavának olvasójában az a gyanú ébredhet, hogy nincs fejlődés a jogelméleti pozíciókban, ez az újrakiadás tragikus lemaradást szimbolizál más társadalomtudományokhoz, sőt az általános szellemi közeghez képest is. A konzervatív, változásra képtelen jogelmélet jelentősen lassította a jogtudományban a szabad gondolkodás megjelenését.

⁶ A hivatal pozícióinak rekonstruálásához ld. Szántó Miklós: *A magyar szociológia újjászervezése a hatvanas években*. Akadémiai kiadó, 1998.

⁷ Kulcsár Kálmán: *A jogszociológia problémái*. KJK, 1960.

FLECK ZOLTÁN *Szocialista jogelmélet és szociológia*

Milyen szerepet kapott a szociológia tudománya e könyvben? Mivel szerintem ezt az írást sem érdemes tudományos reflexióként kezelni, csak a szociológia státuszának megjelenítését említem. A Társadalomtudományi Társaság és a Huszadik Század e lapokon, mint különös, hátsó gondolatokkal rendelkező társaság jelenik meg. A századforduló környékén (ahogy a hatvanas és hetvenes években is) divattá vált a szociológia – imperialista hatásra. A kritika alapja a marxizmussal való szembekerülés; nincs olyan szellemi előzmény, amely a marxizmust hordozta volna, sőt minden korabeli gondolkodó a marxizmus elleni küzdelem osztályhivatását végzi. Pikler nem marxista, hanem a lényegét tekintve burzsoá szociológia pszichológiai elméleteinek az egyike; Horváth Barna az amerikai imperialista jogszociológia hatása alatt állt, stb. A burzsoá állam- és jogbölcselet (nem -elmélet) osztálylényegéből folyóan korlátolt, tudományrendszertani helyét sem tudja tisztázni: bolyong a burzsoá szociológia és filozófia között. Ez a jogbölcselet felelős a szakjogtudományok reakcióssá válásában: “a jogi gondolkodás egészének mind reakcióssá válásában”. Itt egy sajátos szereptulajdonításnak lehetünk tanúi: a jogelméletnek (ekkor még bölcseletnek) központi, totális, az egész jogrendszert meghatározó szerepe van, felelős az egész jogtudomány, sőt a jogrendszer irányultságáért. Szabó Imre többek között itt is a vezető szerepet jelentette be.

Ha nagy lépésekben tovább haladunk a szociológiával kapcsolatos álláspontok szempontjából az időben (innen nézve ugyanis fejlődésről nemigen beszélhetünk), akkor a *Szocialista jogelmélet – népi demokratikus jog* (1967) című opuszt kell kézbe venni.⁸ Itt már a bekebelezés taktikájának lehetünk tanúi, a jogelmélet tudományrendszertani elhelyezése ugyanis három, a jogbölcseleti, a szociológiai és a fogalomelemző irányzat szintézisében fogalmazódik meg. A marxista–eninista jogelmélet felöleli, magában foglalja a filozófiai, szociológiai és jogtani oldalakat is. “... a marxista-leninista jogelmélet olyan jogfilozófia, amely a jogra vonatkozó eszmék lényegét ezeknek az eszméknek társadalmiságában látja; ennyiben is szociológiai irányú.”⁹ Hogy mit jelent az eszmék társadalmisága, nem bogozható ki, a válasz megreked az alap és felépítmény viszonyára való utalásnál. De a szociológia tudományos minőségét súlyos támadás éri: Szabó szerint ez a tudomány nem jelenthet mást, csak a társadalom konkrét jelenségeinek egy meghatározott módszerrel való tanulmányozását. Ebből – mint írja – a polgári jogtudományban egységes, átfogó elmélet nem jött létre, tehát a szociológiában nincs értékelhető elméleti eredmény. A szakszociológiának nevezett jogszociológia mint alkalmazott szociológia elsősorban azért nem töltheti be az általános jogelmélet szerepét, mert általában pluralista jogfogalommal operál és elhanyagolja az államot, túlságosan a jogalkalmazást helyezi a középpontba, ezáltal az alkotott jog szerepét háttérbe szorítja. Különösen gyenge az elméleti teljesítménye az ún. új vagy modern jogszociológiának. Régebben a jogszociológia szociológiai jogelméletként fogalmazódott meg, és mivel “a jogbölcselet egyfajta társadalmilag fundált irányaként” jött létre, “a jog lényegének bölcseleti kérdéséhez felzárkóztatta a jog szerepének és hatásának problematikáját is.”¹⁰ Mindezek azonban ma egészében elvetendőek, mert az eredmények megfeleltek a burzsoázia érdekeinek. Ennél több kritika e korszakban az elméletek vonatkozásában szükségtelen. A kortárs vagy új jogszociológia viszont elvesztette elméleti jellegét, atomizálódott, feladta azt az igényt, hogy a jog egészére vonatkozó átfogó teóriát dolgozzon ki. Empirikus módon tanulmányoz részjelenségeket, e vizsgálódások mögött – mert olyan szerény eredményeket hoztak, amelyekre nem is lehet elméletet alapozni – nincs is elmélet. A végső csapást az az értékelés szándékozik megtenni, hogy mindezekből adódóan a jogszociológia nem teljes tudomány, s közelebb van a burzsoá szociológiához.

⁸ Szabó Imre: *Szocialista jogelmélet – népi demokratikus jog*. KJK, 1967.

⁹ i.m. 51. o.

¹⁰ i.m. 20-21. o.

FLECK ZOLTÁN *Szocialista jogelmélet és szociológia*

Ne felejtjük el, hogy ekkor már Magyarországon is léteznek jogszociológiai kutatások, sőt egy összefoglaló monográfia is. A jogelmélet azonban nem volt hajlandó elismerni e tudomány önálló tudományos státuszát.

A nem sokkal később, az 1971-ben megjelenő *A jogelmélet alapjai* című könyv sem halad ezen az állásponton túl.¹¹ Erőtéljes kritikát kap a "szociologizmus", amely "a jognak az őt összetevő más társadalmi viszonyokra való kizárólagos felbontása..." Ezzel szemben a helyes szemlélet kizárólag a jog egységére, rendszerszerűségére koncentráló jogelmélet sajátja. Vagyis a szociológiai szemlélet csonka, részleges, alárendelt; a jogelmélet fejezi ki a totalitást.

A marxizmuson belüli szociológia csak egy formában, mint egy rég meghaladott irányzat jelenik meg: a korai szovjet jogelmélet ("rudimentáris") szakasza ilyen szociologizmussal terhelt. Sztucska társadalomelméleti irányzata "a jogot a maga társadalmi mivoltában kívánta megragadni". Ezzel szemben fogalmazódott meg a jóval kevesebb vehemenciával kritizált Visinszkij-féle normatív szemlélet (és Reisner pszichologizmusa). A mai marxista jogelmélet célja a szintézis, a normatív szemlélet és a szociologizmus kizárólagosságának megszüntetése egy integratív elméletben.

Nem csodálkozhatunk ezek után, hogy a leghevesebb kritikát éppen az a szemlélet kapja, amely a szociológiát a társadalomra vonatkozó tudás alaptudományaként határozza meg. "A polgári tudomány egyes képviselői (ezen az alapon) a szociológiát teszik meg azzá az általános társadalomtudománnyá, amely a különböző szak-szociológiákban ágakra bontva ugyan, de végül is magábaolvastja a szak-társadalomtudományokat is: a szociológiában tehát mintegy interferálna az általános a különössel, a szociológiának lenne így egy általános és egy, több részből álló különös oldala."¹² Ezzel szemben helyesen a történelmi materializmus az általános társadalomelmélet. Itt nyilvánvaló a jogelméletnek a szociológia megjelenésével megfogalmazódó tiltakozása annak általános társadalomelméletté fejlesztésével szemben; ekkor már a szociológiára marxista szociológiaként, a történelmi materializmussal azonosítva hivatkoznak. De *A jogelmélet alapjai* ezt a lehetőséget is tagadja: a szociológia itt sem több a jogelméletnek egyes résztémák feltárását segítő szemléleténél. Jellemző, hogy tipikusan milyen témák vonatkozásában emeli ki Szabó a szociológia illetékességét a joggal kapcsolatban. Szerinte a jogkövetés társadalmi szabályszerűségeinek feltárása olyan feladat lenne, amelyet a jogelmélet a szociológia szemléletével közelíthet meg, s abból a célból, hogy növelje, tudatosítsa az engedelmisségi kötelességet. A jogelméleten belül elhelyezett szociológia megkövetelt politikai, ideológiai behatároltsága ebből a feladatkiosztásból is nyilvánvaló.

Az 1977-es *Jogelmélet* két vonatkozásban szól a szociológiáról, és egyik sem jelent előrelépést.¹³ Az egyik fejtegetés szerint a szociológia a jogelmélet segédtudománya. A jogelmélet technikai módszerei cím alatt tárgyalt amerikai szociológiai jogelméletekben, Ehrlich és Kantorowitz elméleteiben merül ki e tudomány teoretikus bázisa. Semmilyen kép nem körvonalazódik az általános szociológiáról. Itt ölt testet a jogelmélet halálos ölelése: a szociológia, amennyiben elválasztható a marxista jogelmélettől lényegében csak módszertani segédeszköz, alárendelt technika. "...a szocialista jogelméletnek és jogtudománynak be kell iktatni rendszerébe az empirikus jogszociológiát is, miközben egész elméleti felfogását szociológiai alapokra helyezi, vagyis a jogot társadalmiságában szemléli. A szocialista jogelméletben egyesül az elméleti szociológiai jogfelfogás és az empirikus jogszociológiai vizsgálatok sora."¹⁴

¹¹ Szabó Imre: *A jogelmélet alapjai*. Akadémiai Kiadó, 1971.

¹² i.m. 179-180. o.

¹³ Szabó Imre: *Jogelmélet*. KJK, 1977.

¹⁴ i.m. 374. o.

FLECK ZOLTÁN *Szocialista jogelmélet és szociológia*

Nyilván igaztalanul járnánk el, ha nem emlékeznénk meg a korszak olyan jogelméleti szakembereiről, akik barátságosabban közelítettek a társtudományhoz, de ők Szabó Imréhez képest kevésbé reprezentálják a jogtudományok hivatalos álláspontját, ezért ebben az írásban is háttérbe szorulnak. Csak megemlítem, hogy Peschka Vilmos 1965-ös *Jogforrás és jogalkotás* című könyve a marxista szociológiáról – amit azonosít a történelmi materializmussal – úgy emlékezik meg, mint ami még adós annak feltárásával, hogy a társadalmi viszonyok hogyan működnek.¹⁵ Tehát implicite nem kérdőjelezi meg egy másik társadalomtudomány illetékességét. 1975-ben pedig megjelenik Max Weber jogszociológiájáról írott monográfiája.¹⁶

Szabó Imre *A jog és elmélete* címmel írt könyvecskéje (1978) megismétli a “mai jogszociológia” bírálatát: szerinte ez a szemlélet csak empiria, nem keresi a jog lényegét.¹⁷ Az óvatlan olvasót becsaphatja az a logika, amely a következő idézetből látszik: a jogelmész úgy tesz mintha nyitna, sőt radikális fordulatot tenne a szociológia felé.

“*A marxista-leninista jogelméletnek az alapkérdés feltevését illetően tulajdonképpen vissza kell térnie az igazi, a réginek nevezhető jogi szociológiához, azaz a jog lényegét annak társadalmiságában kereső és azt abban meg is találó tudományként kell léteznie. Hogy ezt a tudományt azután jogi szociológiának vagy jogelméletnek nevezzük, az szinte már mellékes, noha jeleztük, jogelméletként mindig a jog társadalomelméletére, vagyis szociológiai megalapozottságára gondolunk és arról is beszélünk. Ez a határozott fordulat a szociológia felé a marxista-leninista jogelméletnek nézetünk szerint a következő, az esedékes lépése, de mindenesetre ez az az irány, amelybe feltehetően a továbbiakban haladnunk kell.*”¹⁸ Ez a megfogalmazás azonban lényegében a jogszociológia (és a szociológia) létjogosultságát tagadja: ha a jogelmélet társadalomelméleti, akkor nincs szükség külön jogszociológiára. A visszatérés csak arra utal, hogy el kell távolodni a kényelmetlenné váló normativizmustól, de egyebekben semmilyen jogszociológiai, pláne szociológiai elméletet nem ismer. Azért sincs semmilyen szakszociológiára szükség, mert a szociológia csak szemléletmód. Az előzményeket és a továbbiakat tekintve csak cinizmusként értékelhetjük a tudományterület elnevezésére utaló kitétel.

A jogtudomány hivatalos álláspontjait összefoglaló *Állam- és jogtudományi enciklopédia* (1980) vonatkozó szócikkében csak az “abszorpciós” elmélet megerősítését találjuk.¹⁹ A marxista-leninista jogelmélet szintézis a polgári értékfilozófia, a jogszociológia (jogi társadalomtudomány) és a jogi alaptan (fogalomtan) között, integrálás egy teljes jogelméletben. Érdeemes megjegyezni, hogy időközben a magyar szociológia lassú lépéseket tett az intézményesülés felé, már bekerült az egyetemi képzésbe önálló szakként, a nyilvános beszédet jelentősen átalakította. A jogtudomány pozícióit ez az emancipáció vajmi kevésbé érintette.

Mivel Szabó Imre soha semmilyen klasszikus szociológust komolyan nem vett számba, a szocialista jogelmélet magyarországi fióktelepe nyugodtan negligálhatta ezt a hagyományt. Ha nem vette semmibe, akkor pedig jobb lett volna, ha így tesz: például az Antalffy és Papp szerzőpáros ominózus munkája, *A politikai és jogi tanok története* (1974) említést tesz néhány klasszikus szociológusról – ámbar inkább ne tették volna.²⁰ Szerintük a polgári

¹⁵ Peschka Vilmos: *Jogforrás és jogalkotás*. Akadémiai Kiadó, 1965.

¹⁶ Peschka Vilmos: *Max Weber jogszociológiája*. Akadémiai Kiadó, 1975.

¹⁷ Szabó Imre: *A jog és elmélete*. Akadémiai Kiadó, 1978.

¹⁸ i.m. 35. o.

¹⁹ Szabó Imre (szerk.): *Állam- és jogtudományi enciklopédia*. Akadémiai Kiadó, 1980.

²⁰ Antalffy – Papp: *A politikai és jogi tanok története*. Tankönyvkiadó, 1974.

FLECK ZOLTÁN *Szocialista jogelmélet és szociológia*

forradalmak után hatalomra került burzsoázia elvetette a természetjogot, észjogot, történeti jogi iskolát, és a pozitivista irányzat (Comte és Spencer) híve lett. Elképesztően primitív nyelvezeten keveredik a jogi és a szociológiai pozitívizmus, diszkreditálva minden szociológiát. Durkheim szemben állt a jog marxista koncepciójával és tagadta az osztálylényeget, az állam fő feladatának tekintette a háborút. Az ehhez hasonló mondatokból nem következhet más, minthogy a szociológia burzsoá áltudomány, tévút, és nyilvánvaló célja a marxizmussal való hadakozás, tehát nem legitim irányzat.

Közben kísérletek történtek a szociológia meghonosítására a jogi gondolkodáson belül is. Számunkra most az az érdekes, hogy milyen elméleti kapaszkodók alakultak ki ebben az elismerésért zajló harcban. A szociológia önállósodási igényei a hatvanas évek elején ismét megjelentek, és az egyik első próbálkozás éppen a jogszociológián keresztül történt. Kulcsár Kálmán *A jogszociológia problémái* (1960, majd *A jogszociológia alapjai* címmel 1976) című műve a már ismert eredettörténetet említi.²¹ Eredetileg a marxizmus joggal kapcsolatos nézetrendszere szociológiai jellegű volt, később eltorzult (Pasukanisz, Sztucska), és ennek a torzulásnak a következményeit issza azóta is a szociológiai szemlélet, a szocialista normativizmus Visinszkij-féle felfogásából azóta sem bír kikecmeregni. Kulcsár optimizmussal jegyzi fel: “a szocialista társadalom további fejlődése objektíve igényli a marxista szociológia erőteljes fejlesztését.”²² Derűlátását megalapozni látja abban, hogy Szabó Imre is szintézisre törekszik, a szociológia szemléletének érvényesítésére a szocialista jogelméletben. De ha a marxista jogelmélet a jog társadalomelmélete, akkor hol a helye a szociológiának és a jogszociológiának? Különösen, hogy a jogszociológiának a jogelmélet jogfogalmából kell kiindulnia. A tudományterületek elhatárolásának szempontjából kulcsfontosságú fejtegetés a következő: “Minthogy a marxista jogelmélet eredendő szociológiai szemlélete egyre erőteljesebben bontakozik ki, legalábbis a marxista jogszociológiára nézve állíthatjuk, hogy ennek a jogszociológiának általános elmélete azonos lehet a jogelmélettel, azaz a jogelmélet adhatja meg azt az általános elméleti alapot – a marxista szociológia részeredményei mellett –, amelyre a jogszociológia a maga elméletképző munkája során támaszkodhat, és amely a maga absztraktabb szintjén a jogszociológia elméleti eredményeit is hasznosíthatja.”²³ E kissé bonyolultnak tetsző mondatban rejlik a taktikus válasz a Szabó-féle bekebelezésre. Három dolgot állít Kulcsár: (1) az általános szociológiának, mint marxista szociológiának is vannak elméleti eredményei; (2) a jogszociológiának létezik egyfajta önállósága a jogelmülethez képest; (3) létezik a jogszociológiának egy saját elmélete, amely a jogelmülethez képest kevésbé absztrakt, középszintű elmélet. A jogelmület és a jogszociológia az általános és a speciális elmélet viszonyában vannak.

1975-ben, a többek által írt és a szakszociológiák elfogadtatását célzó, *A szociológia ágazatai* című kötetben a jogszociológia helyzetmeghatározásakor már nem a jogelmülethez való viszony, hanem a jogi fogalmi kerethez való viszony a kérdés.²⁴ E tanulmány evidensnek veszi a szociológia és a jogszociológia létét, már nem kell küzdeni az önállóságért. Az a probléma maradt csak fenn, amely minden szakszociológia alapkérdése, nevezetesen hogy miként emeli be a szociológiai elméletek közé az idegen alapfogalmakat.

A korszak végén megjelenő *Politikai- és jogszociológia* (1987) már úgy emlékezik a szociológiai szemlélet történeti funkciójára, mint védekező mechanizmusra a szocialista

²¹ Kulcsár Kálmán: *A jogszociológia alapjai*. KJK, 1976.

²² i.m. 361. o..

²³ i.m. 370-371. o.

²⁴ Kulcsár Kálmán (szerk.): *A szociológia ágazatai*. Kossuth, 1975.

FLECK ZOLTÁN *Szocialista jogelmélet és szociológia*

normativizmus kizárólagossága ellen.²⁵ "Az 1960-as évektől kezdődően folyamatosan gyengültek a szocialista normativizmus vonásai, míg végül 1971-ben Szabó Imre határozottan szembefordulva ezzel az irányzattal, szociológiai szemléletű jogelméletet épített fel."²⁶ Ezzel a visszatekintő értékeléssel tulajdonképpen befejeződik egy hatást éppen nem nélkülöző korszak. A normativizmus gyengülése jelentős lehetett ugyan a jogelméletben, de az említett szociológiai fordulat a szociológia és a jogszociológia státuszára, a szociológiai tudás befogadására nézve ugyanolyan tragikus volt, mint az azt megelőző időszak.

A szociológia intézményesülése a szocialista jogelmélet ellenére ment végbe, a politikai környezet lassú, bár a jogelméletnél gyorsabb fejlődésének következtében. A konzervatív jogtudomány védekezése ellenére fű alatt került bevezetésre a szociológia és a jogszociológia az oktatásba, különösebb politikai visszhang nélkül, nem függetlenül a szociológia lassú megszilárdulásától a felsőoktatásban és a szociológiai diskurzus stabilizálódásától.

Az eltorzított küzdelem

Bourdieu-tól is tudhatjuk, hogy a jogtudományok egyébként is hagyományosan ellenszenvvel viseltetnek a társadalomtudományokkal szemben, elsősorban azért, mert a jogtudományok szoros teoretikus és egzisztenciális kötődést mutatnak a gyakorlattal. Ennek gyakori következménye a kritikai gondolkodás és az önreflexió hiánya, a technicista, bürokratikus, normatív jogszemlélet, a dogmatikus és egyben dogmatikai bezártság. A szocialista jogtudományok és királynőjük, az állam- és jogelmélet államközelségüket nemcsak a kognitív pozíciók javítására, de a lehetséges ellenfelek adminisztratív ellehetetlenítésére is fel tudták használni, látszólag pusztán tudományrendszertani érvekkel operálva.

Az uralom fenntartásának kognitív, nyelvi eszközrendszere a tudomány területére is beszivárog. A jogtudomány az állam elkerülhetetlenségének igazolását végzi kognitív és intézményes eszközeivel. A szocialista államban annyi a különbség, hogy egy konkrét berendezkedés igazolása nem annyira kognitív, mint inkább normatív, politikai tételekkel történt. A szocialista jogelmélet is, mint a jog általános vezérlő elmélete, a bürokrácia, az állam specialistái fölötti közvetlen uralmat testesíti meg: célja a politikai ideológia és a praxis közötti közvetítés kisajátítása. A jogtudomány és a jogi praxis viszonya a nem szocialista jogrendszerekben is különös, ugyanis az állam mint a hatalom forrása végső érvet szolgáltat az elvi kérdések eldöntésében, s a jogi praxis végső soron nem tudományos, hanem hatalmi érvekre támaszkodik. A hatalom monolit struktúrája, az állam ideológiai kötöttsége a jogelméletet zárttá, ideologikussá, rugalmatlanná, fejlődésképtelenné teszi. A jogelmélet sorsa ilyenkor a politikai rendszerhez kötődik.

A jogtudósok különös résztvevői a jogrendszernek, a történelemben gyakran központi szerepet kapnak, értelmezéseik közvetlenül hatnak vagy határozzák meg a jog működését, s ennyiben megkerülhetetlenek. A különböző jogász szakmák hierarchiája többek között a politikai rendszertől is függ, s így az nem más, mint hatalmi harcok eredménye. A létezett szocializmus viszonyai között nem a jogi ideológus a főszereplő, hanem a gyakorlati jogász (ügyész), de a jogi képzésben, jogtudományban az ideológiai közvetítő szerep kiemelte a jogelméletet. Sőt, a diktatúra enyhülésével sajátos versengési terep nyílt az értelmezési hatalomért, amelyben a jogelmélet óriási helyzeti előnyt élvezett, hiszen a hivatalos ideológiától egy pillanatra sem távolodott el – még akkor sem nagyon, amikor a politikai

²⁵ Kulcsár Kálmán: *Politikai- és jogszociológia*. Kossuth, 1987.

²⁶ i.m. 136. o.

FLECK ZOLTÁN *Szocialista jogelmélet és szociológia*

praxis ezt már megtette. A szocialista jogelmélet akkor is elméletté transzformálódott politikai uralom maradt, amikor a politikai gyakorlat vonakodva bár, de kimozdult az ideológiai tételek merev értelmezéséből. Úgy tűnik, éppen a valóság felismerésének képessége hiányzott a jogelmélet prominenseiből.

Karl Mannheim a politikai tudás közölhetőségéről az *Ideológia és utópia* című műben azt írja, hogy az akadémiai tudományok kontemplációja elfedheti az adott életterület adekvát beállítódásait; a modern tudomány felszámolja az eredeti beállítódást és másikkal váltja fel. Ennek következtében a gyakorlat számára haszontalanná válik, eltávolodik a reális szférától. A tudós sematikus rendező beállítódása és a gyakorlati ember tevékenyen eligazító szemlélete szembekerül, idegenekké válnak egymás számára. Az egyik az áttekintés, a másik a konkrétan orientálódás embere. A tudományban mégis a tudásátadás formája az előadás, ahol a személyes-akarati vonatkozások ki vannak kapcsolva, “(á)m mert nem hieratikusan vagy mágikusan kötött szövegekről van szó, hanem szabad kutatás révén ellenőrizhető és megragadható anyagokról, ezért a tananyag átadása után van lehetőség vitára;”²⁷ Mint azt mindannyian tapasztaltuk, a szocialista jogelmélet esetében éppen ez utóbbi hiányzik: viták helyett mágikusan kötött szövegeket, ideológiai-politikai tételeket foglal magába. A jogtudományi viták az érett szocialista korszak időszakában sem voltak politika-semlegesek, a pozíciók egy-egy politikai-ideológiai irányzat szolgálatában álltak vagy ilyenek ellenében fogalmazódtak meg. Az értelmiség szerepéről szólva Bourdieu a tiszta tudományos versenyt a vitatkozás, érvelés, bizonyítás eszközeinek az értelem és igazság érdekében történő felhasználásaként értelmezi, de ezt az ideális konstrukciót csak a résztvevők erőfeszítésével lehet létrehozni. A társadalomtudományok területein különösen erős a közvetlen társadalmi érdek, ahol is hátrányba kerülhet a párbeszéd eszményét kereső autonóm tudós a heteronóm, külső támogatásokkal operáló kollégákkal szemben. Ezek alapján sajátos autonómiaharca zajlik a szakmák külső, a mi esetünkben főleg politikai erőktől való függővé tétele, alárendelése, ellen.

Mannheim tanulmánya szerint a szellemtudományokban problematikus a világnézeti mozzanatok és az akarati impulzusok behatolása a tudásba, ugyanis itt nehézkes az együtt-cselekvés, a műhelyszerű képzés. Még problematikusabb ez a közvetlenül a gyakorlatra irányuló tudásfajtáknál. Ehhez azt tehetjük hozzá, hogy a szocialista jogelmélet esetében e világnézeti, ideológiai mozzanatok és akarati impulzusok oly mértékben meghatározóak voltak, hogy magát a tudányszerűséget számolták fel.

A tudomány és különösen a társadalomtudományok két hagyománya, az autonómia és heteronómia, vagy más szóval, az emancipációs és manipulációs potenciál közül a totalitásra törekvő politikai rendszer nyilvánvalóan az állam tanácsadója szerepét, a manipulációt teszi dominánssá. A manipuláció tudástípusa reménytelen helyzetbe hozta a kritikai szellemet, a tudomány belső normáinak való elköteleződést, az autonómia tiszteletét. Nehéz lenne tagadni, hogy a jogtudományon belül éppen a jogelmélet az a terület, amely ennek a tudástípusnak a követését és terjesztését a legerősebben követelte meg. A szakjogászok legalább a dogmatikai rendszerekbe menekülhettek (volna). Ebből a szempontból heroikusnak tűnhet a viszony a jogelmélet és a szociológia között: a közvetlenül a külső normáknak alávetett jogelmélet az értelmiségi lelkiismeret feléledését megtestesítő szociológiai felvilágosodással kerül szembe. De bizonyítékok inkább arról szólnak, hogy a szociológia intézményesedési kísérlete, szemléletmódjának terjesztése a manipulációs potenciálon belül maradván igyekezett a jogtudománnyal szemben versenyhelyzetbe kerülni.

²⁷ Mannheim Károly: *Ideológia és utópia*. Atlantisz, 1996, 205. o.

FLECK ZOLTÁN *Szocialista jogelmélet és szociológia*

A "társadalmi mérnökösödés" olyan átfogó tudományos szerep, amelyből ekkor még a legitim kilépés nagyon nehézkes. Egyáltalán nem véletlen, hogy a hazai szociológia első lépéseit a jogszociológia szaktudományos terminológiájának meghonosítása segítette. A szociológia inkább jelentett a hagyományos uralkodói tanácsadó szerepet betöltő jogtudományok számára konkurenciát, mint új tudástípust. Új tudástípus iránti igény és a szerepmódosulás lehetőségének felvetése a szociológia hazai megjelenése után csak jó néhány évtizeddel jelent meg, és jelenleg is része a tudomány identitáskeresésének. Ugyanakkor viszont, hogy elvileg tágasabb a lehetőség az autonómia megteremtésére s kiküzdésére a szociológián, semmint a jogelméleten belül; ezt jelzi a szociológián belül csírájában létrejövő ellenzéki gondolkodás és a jogtudomány csaknem teljes mozdulatlansága. Igaz, ebben szerepet játszhatott az is, hogy szerencsésen későn – csak a politikai rendszer puhulásával sikerült intézményes formákat teremteni a szociológia számára, tehát nem kellett merev tételeket és mozdíthatatlan múmiákat félresöpörnie. Nem kellett a felejtésre hagyatkozni és a kihalásra várni. Mannheim a generációs probléma kapcsán a korábbi nemzedékek kihalását a társadalmi történésben szükséges felejtést szolgáló, új tetteket lehetővé tevő erőnek írja le, amelyre a társadalmak továbbélésének ugyanolyan szüksége van, mint az emlékezetre.²⁸

Milyen tehát a konkurencia e két tudomány között? Ha Mannheim klasszikus fogalmait használjuk "A konkurencia jelentősége a szellemi élet területén" című tanulmányból, akkor a versengést a léttel összefonódó gondolkodásban a helyes szemléletmód birtoklásának presztízséért való versengésként, a lét nyilvános értelmezéséért zajló küzdelemként lehet értelmezni. *"Mind egyik csoport saját világértelmezését kívánja a nyilvános világértelmezésnek megtenni."*²⁹ – a világértelmezés nem más, mint csoportok közötti harc eredménye. Amikor a lét nyilvános értelmezése valamely csoport monopolhelyzete alapján válik egyedül érvényessé, akkor a versengés súlyosan korlátozott, hiszen nem intellektuális, hanem hatalmi eszközöket vetnek be. Mannheim szerint általában az intellektuális és hatalmi eszközök együttesen biztosítják a monopolhelyzetet. A szocialista jogelmélet szereplőinek monopolhelyzete azonban monolit: kizárólag hatalmi eszközök tartották fenn. Mannheim szerint a jogfilozófia és a mindenkor érvényes jog viszonya általában is problematikus, hiszen az elmélet abszolút mércének, ítélőszéknek, kritikának adja ki magát, *de facto* azonban alépitmény, igazoló tudása egy már meglévő gondolkodásmódnak. A politikai állam kritikátlan, mechanikus kiszolgálása könnyedén jön létre, de nehezen múlik el. Az ilyen államilag monopolizált gondolkodást skolasztikának kell elképzelnünk. Olyan "szent könyvekben" rögzített tételekre épülő szövegértelmezésként, amely kiszorítja a létértelmezéseket. A szövegértelmező jellegű gondolkodásban "minden újonnan felbukkanó tényt beleillesztenek az eleve adott, meglévő ordóba, ami rendszerint a tény értelmezése, illetve átértelmezése útján jár sikerrel."³⁰ A valóság mindig másodlagos, leírása nem kívánatos.

Ebben a helyzetben a skolasztika szorításának enyhülése – domináns pozícióban maradása mellett – csak atomizált konkurenciát hozhatott létre: *"...ez az egyházi világértelmezés monopolhelyzetének megrázkódtatása utáni periódus, amelyet lényegében az jellemez, hogy sok elszigetelt életkör ajánlkozott a hivatalos világértelmezés örökségének átvételére. Hiszen az egyháznak sem volt, még uralma csúcspontján sem abszolút monopolhelyzete abban az értelemben, hogy minden ellenállást legyőzött volna. Mindenekelőtt legsajátabb köreiből kellett a belső ellenzék kordában tartania. Itt azonban*

²⁸ Mannheim Károly: A nemzedékek problémája, in: *Tudásszociológiai tanulmányok*. Osiris, 2000.

²⁹ Mannheim Károly: A konkurencia jelentősége a szellemi élet területén, in: *Tudásszociológiai tanulmányok*. Osiris, 2000, 262. o.

³⁰ i. m. 267. o.

FLECK ZOLTÁN *Szocialista jogelmélet és szociológia*

*zárványszerű ellenzékéről beszélhetünk, így például a városi misztika, a ferences rend, stb. belső ellenzékiességéről.*³¹ A monopolhelyzet megrázkódtatása esetünkben nem okozott túlságos földindulást, jelentkezett azonban néhány alternatív világtérkép, köztük a szociológiai, amelyet a jogelméleti skolasztika először leharcolni, majd saját köreiből tartani igyekezett.

Az örökség

Ezek alapján feltételezhetjük, hogy mivel nem elméletek egymással szembeni viszonyáról, hanem gondolkodásformák versengéséről van szó, mindkét intellektuális pozíció mai viszonyaiban vannak nyomai e korszaknak. A múlt determináló hatása elsősorban a tudományban tevékenykedők habitusain keresztül érvényesül.

A szociológia tudománya – hasonlóan a világ szociológiáihoz – identitáskereséssel van elfoglalva és a lemaradó, ma már kedvezőtlen piaci körülmények közötti intézményesülés behozásával. A tudói szerepeket a zsrnalista, politikus, vállalkozó szerepkészletei felé való elmozdulás kísérti. E tudomány, intézményesedési kísérleteinek kezdetétől, nem egyszerűen politikai jellegű harcot folytatott az elismerésért, hanem változó stratégiákkal központi helyet kívánt magának a marxista társadalomtudományok között, és mint ilyen, vetélytársat jelentett a többi társadalomtudomány számára. A létért való küzdelemben nem lett volna taktikus a történelmi materializmus ellen felvenni a harcot, sokkal inkább jellemző a történelmi materializmusért való kiállás. A létért, elismerésért való küzdelmet azonban viszonylag hamar felváltotta egy ideológiai kompromisszumokkal terhelt emancipáció, majd – ezektől az előzményektől nem függetlenül – a ma is tartó identitáskeresés. A szociológia hamar megmutatta mindkét énjét: a szervezet- és munkaszociológiai kutatásokban, az időmérleg-vizsgálatokban a gyakorlatban közvetlenül hasznosítható tanácsok kidolgozójának szerepét és a kritikai értelmiség kognitív támaszának szerepét. Ez utóbbi a 60-as évek második felében (természetes módon) gyors retorziókat váltott ki a politikai rendszerből. Az évtized végén a szociológia státuszát érintő konszolidáció, amelyben Kulcsár Kálmánnak volt lényegi szerepe, érzékenyen érinthette a versenytársakat. Ez a megzabolázott szociológia ugyanis nem mondott le teljesen az elméleti szerepről, hangsúlyossá tette, de nem kizárólagossá a szakszociológiai kutatási eredményeit. A mérnökösödő, tanácsadó tudományfelfogás megőrzött valamit a szociológiai felvilágosodásnak való elköteleződésből, avagy, Kulcsár kifejezésével élve, a védekező szerepből.

Elvileg a jogtudomány – sajátos politikához kötöttségéből következően – pontosan követi (ha megelőzni nem is tudta) a politikai rendszerváltást. De a jogtudományi elitben felhalmozódó hagyományelemek és reflexek az egész jogrendszer működésére hatással vannak. A huszadik század második felében stabilizálódott habitusok túlélték a rendszert. Nehezen kimozdítható elem például a túlpolitizáltság. Megszokottá vált, hogy a világkép ideológiai, elméleti tételekre épül, az érvelés hatalmi jellegű, a tudományos pozíciót és ezzel a tudós-közösséget állami segítséggel monopolhelyzetbe lehet és kell hozni. Ez a logika, amely hatékony volt a szocializmus időszakában, a politikailag korlátozott versenyben, a rendszerváltás után egészségtelen kötődéseket hozott létre a különféle politikai irányzatokhoz, intézményalapozás vagy -fejlesztés jegyében. Különösen erőssé válhat, pontosabban megmaradhat a jogtudomány szolgáló szerepe egy tudatosan klientúra-építő

³¹ i. m. 269. o.

FLECK ZOLTÁN Szocialista jogelmélet és szociológia

állam esetében, amely igényli a feltétlen, a tudomány belső normáit figyelmen kívül hagyó támogatást – a pénzügyi segítségért és megrendelésért cserében.

Ebben a helyzetben csak az a kérdés merül fel, vajon a jogtudomány és joggyakorlat prominenseinek a hivatalossággal s a hatalmi igényekkel szembeni kritikátlansága a jogászai szakma sajátja-e, vagy egy speciális szocializáció eredménye? A jogrendszer és jogtudomány általános viszonyaiból következik-e, vagy egy nem demokratikus politikai rendszerben kialakult reflex következménye?

Tartós sajátosságnak tűnik az is, hogy a praxishoz kötött jogtudomány védekezik a szociológiával és általában a társadalomtudományokkal szemben. Technicista-normativista szemléletét kizárólagosnak tételezi, és igyekszik a jogrendszer működése szempontjából idegen szemléletet eltávolítani. Ma ehhez nem ideológiai, politikai érveket lehet elsősorban találni, hanem hatékonysági, piaci hivatkozásokat. Itt ismét nehéz eldönteni, hogy a múlt foglyai vagyunk-e, avagy a jogászai szakma lényegi tulajdonságairól van inkább szó.

HOLLÁN MIKLÓS *Megkésett búcsú a társadalomra veszélyességtől*

HOLLÁN MIKLÓS

Megkésett búcsú a társadalomra veszélyességtől*

Egyetlen tanulmány keretei között természetesen igen nehéz lenne érzékeltetnem a korszak büntetőjogának és kapcsolódó büntetőjog-elméletének akár fontosabb kérdéseit. Úgy döntöttem tehát, hogy kiválasztok és alaposabb elemzés alá veszek egy olyan kérdést, amely a szocialista büntetőjog és elmélete számára is központi jelentőséggel bírt, de a rendszerváltás utáni időszak jogászai számára sem tekinthető közömbösnek. Így esett a választásom a cselekmény társadalomra veszélyességének fogalmára.¹ A téma részletesebb tanulmányozása során egyébként csak megerősödtem döntésem helyességében, mivel kiderült, hogy ezen anyagi büntetőjogi fogalom számos olyan, a szocialista jogelmélet számára (és annak megítélése szempontjából) is releváns problémával is kapcsolatos, mint pl. a szokásjog elismerése, illetve a jogértelmezés módszerei.

A cselekmény társadalomra veszélyességének témáján belül is több vonatkozásban leszűkítettem a vizsgálódás területét. Tanulmányomban a konkrét cselekmény társadalomra veszélyességének jogalkalmazói értékelését mutatom be, az absztrakt társadalomra veszélyesség a jogalkotás során való értékesítésének problémáját csak annyiban említem, amennyire az előbbi kérdés megvilágításához feltétlenül szükséges.² A konkrét cselekmény vonatkozásában is csak az elkövetéskor jelentkező társadalomra veszélyességgel kapcsolatos kérdéseket elemzem, nem fordítok figyelmet az elbíráláskor jelentkezőre.³ Vizsgálódásom ezen belül is azokra az esetekre korlátozódik, amelyeket a korszak irodalma a társadalomra veszélyesség elkövetéskor jelentkező "teljes hiányaként" jelölt meg. Nem tárgyalom tehát azt az esetkört (tulajdonképpen a bagatell-kriminalitás anyagi jogi kezelésének problémáját), amit a hatályos Btk. 28. §-a a cselekmény társadalomra veszélyességének csekély fokaként fogalmaz meg.⁴ Ugyancsak nem foglalkozom a cselekmény társadalomra veszélyességének büntetéskiszabási vonatkozásaival sem.⁵

1. A társadalomra veszélyesség a bűncselekmény-fogalom fejlődésének kontextusában

Választott témám tehát az, hogy milyen esetekben állapíthatja meg a jogalkalmazó konkrét cselekmény társadalomra veszélyességének elkövetéskor jelentkező hiányát. Ezt a problémát sem lehet azonban összefüggéseitől megfosztva ("légüres térben") tárgyalni. Be kell mutatni, hogy *hová érkezett* a társadalomra veszélyesség kategóriája, azaz ki kell térni a szocializmust megelőző évtizedek (a szocialista szerzők által burzsoáként megjelölt) büntetőjogának azon

* Készült az OTKA 0337446. sz. pályázat keretében.

¹ A tanulmány nem elemzi az elkövető társadalomra veszélyességét. A két fogalom összefüggésére ld. FÖLDVÁRI (1984) 69.

² A megkülönböztetésre ld. FÖLDVÁRI (1984) 69.; BÉKÉS (1980) 89.; TOKAJI (1984) 127. A társadalomra veszélyesség jogalkotás során való érvényesüléséről a szocializmusban vallott tételek kritikai elemzésére lásd pl. GYÖRGYI (1990) 32.

³ A megkülönböztetésre ld. TOKAJI (1984) 130–131.; FÖLDVÁRI (1984) 69–70.; BÉKÉS (1980) 91–92.

⁴ A két fogalom elkülönítésére ld. TOKAJI (1984) 112–115., illetve 127–129.; BÉKÉS (1980) 90–91.; FÖLDVÁRI (1984) 134.

⁵ Ld. FÖLDVÁRI (1980) 376–377.; GYÖRGYI (1984) 295–302.

HOLLÁN MIKLÓS *Megkésett búcsú a társadalomra veszélyességtől*

kategóriájára, nevezetesen a (materiális) jogellenességre, amelynek sorsa a későbbiekben leginkább összefonódott a társadalomra veszélyességével. Ennek kapcsán pedig, nemcsak a korabeli hazai álláspontok ismertetése szükséges, hanem a hazai büntetőjogra akkoriban alapvető hatást gyakorló német szerzők felfogásáé is. Nem mellőzhető annak vizsgálata sem, hogy *honnan jött* a társadalomra veszélyesség fogalma, azaz nyilvánvalóan meg kell vizsgálni a szovjet-orosz büntetőjog vonatkozó szabályozását és teóriáit, amelyek alapvető szerepet játszottak a hazai rendelkezések megalkotása és a kapcsolódó tudományos álláspontok kialakítása során. Ezt követően már csak arra kell kitérni, hogy *merre tart* a társadalomra veszélyesség fogalma, nevezetesen hogyan viszonyul a fogalomhoz a rendszerváltás utáni időszak jogalkotása, bírói gyakorlata és jogtudománya.

A materiális jogellenesség a német büntetőjogban és a magyar büntetőjogban 1950 előtt

A XIX. század végének klasszikus büntető kódexei megelégedtek a bűncselekmény törvényi fogalmának formális meghatározásával, tulajdonképpen a *nullum crimen / nulla poena sine lege* elv kodifikálásával.⁶ A korszak német büntetőjog-tudománya azonban a bűncselekmény fogalmát (FRANZ VON LISZT és ERNST VON BELING nyomán) a törvényi fogalomnál több elemmel – tényállásszerű, jogellenes és bűnös cselekményként – határozta meg.⁷ A klasszikus büntető kódexek megoldását követte hazánkban a büntettekről és vétségekről szóló 1978: V. tc. (a továbbiakban CSEMEGI-kódex) is. Eszerint: “Büntettet vagy vétséget csak azon cselekmény képez, melyet a törvény annak nyilvánít.” (1. §). A hazai büntetőjog elmélete csak az 1930-as évekre zárkózott fel a német büntetőjogtudósok által a XIX. és XX. század fordulóján kialakított fogalmi vázhoz.⁸ Ekkor jelentek meg azok a szerzők (HELLER, SCHULTHEISZ), akik a bűncselekményt – tudományos fogalomként – tényállásszerű (tényálladékszerű), jogellenes és bűnös cselekményként határozták meg.⁹ Érdemes rámutatni, hogy a jogellenesség a tudományos bűncselekmény-fogalom konjunktív elemeként szerepelt, a tényállásszerűség mellett sohasem volt önálló felelősségmegalapozó funkciója.

A jogellenességet kezdetben alak (formális) elemnek tekintették, a jogszabállyal való ellentétességet értették alatta. Később alakult ki a materiális jogellenesség tana, amely szerint a szóban forgó bűncselekmény fogalmi elemnek csak az egyik oldala a formális jogellenesség, míg a másik a materiális jogellenesség. Ez utóbbit a cselekmény azon tulajdonságára vezették vissza, hogy jogtárgyat sért vagy veszélyeztet, illetve pontosabban arra, hogy ez összességben társadalmilag káros.¹⁰ Ez utóbbi fogalom meghatározásában FRANZ V. LISZT tekinthető úttörőnek. Mái is helytálló definíciója szerint “materiálisan jogellenes a cselekmény, ha a társadalomra káros (*gesellschaftschädliches*) magatartás... A jogellenes cselekmény jogtárgyak sértése vagy veszélyeztetése...” Ehhez azt is hozzá tette, hogy “a jogtárgyak kollíziója nem zárható ki teljesen. Az emberi együttélés fenntartása megköveteli, hogy ilyen konfliktusban a kisebb érdeket feláldozzuk, amikor csak ennek árán lehet megmenteni a nagyobb értékűt. Ebből az következik, hogy egy jogtárgy sértése vagy veszélyeztetése csak akkor materiálisan jogellenes, ha az emberi együttélés célját biztosító jogrendnek ellentmond”.¹¹

Kezdetben a jogellenességet hazánkban is kizárólag alak (formális) bűncselekményi

⁶ Ld. 1871. évi német Btk. 1. §, amely a bűncselekményt a súly szerinti változatok definíciójával határozta meg.

⁷ JESCHECK/WEIGEND (1996) 202–203.; HAFT (1996) 19–21.

⁸ Vö. TOKAJI (1984) 24.; BÉKÉS (1980) 87.

⁹ HELLER (1945) 104. SCHULTHEISZ (1948), aki ezen három differencia specifikán kívül még egy negyedik fogalmi elemet is meghatározott (13.).

¹⁰ JESCHECK/WEIGEND (1996) 234.; ROXIN (1997) 503.

¹¹ LISZT (1927) 173–174.; JESCHECK/WEIGEND (1996) 234. o. 6. l.; ROXIN (1997) 503.

HOLLÁN MIKLÓS *Megkésett búcsú a társadalomra veszélyességtől*

fogalmi elemnek tekintették. A hazai büntetőjogtudományban az 1920-as évekre ugyan megjelent a jogellenesség materiális felfogása,¹² azt azonban a szerzők jelentős része a későbbiekben sem tette magáévá.¹³ Azok a szerzők, akik elismerték a jogellenesség materiális elemét, azt általában a jogtárgy-sértésre vagy veszélyeztetésre vezették vissza.¹⁴ Így pl. SCHULTHEISZ szerint a jogellenes cselekmény materiálisán “valamely jogtárgynak a közösségre káros megsértése vagy veszélyeztetése”,¹⁵ amely definíció tulajdonképpen LISZT fentebb idézett klasszikus megfogalmazásán alapul. A cselekmény közösségre káros jellege tehát semmiképpen sem önálló fogalmi elem, hanem csak a materiális jogellenesség definíciójának körében jut szerephez. Azon belül is csak azt fejezi ki, hogy a jogtárgyak összeütközését az egész jogrendszer alapvető elveinek megfelelően kell feloldani. Ettől megítélésem szerint élesen el kell választani azt a kérdést, hogy a cselekmény “társadalomellenes” jellege megjelenik a bűncselekmény társadalmi fogalmában,¹⁶ mivel ennek – a jogi fogalommal szemben – a dogmatikai rendszerben, a konkrét esetek elbírálásánál semmiféle jelentősége nincsen.¹⁷

Társadalomra veszélyesség szovjet büntetőjogban

A bűncselekménytan kialakításakor a szovjet büntetőjog alapvetően más úton indult el, mint a kontinentális államok (ezen belül a német nyelvű országok és hozzájuk kapcsolódva hazánk 1950 előtti) büntetőjogi dogmatikája. Kezdetben ugyanis – a korábbi “burzsoá-földesúri” büntetőjog megsemmisítésével párhuzamosan – a szovjet büntetőjog forrása “a forradalmi dolgozó tömegek szocialista jogtudata”. A szovjet jogalkalmazók tehát egyúttal jogalkotók is voltak.¹⁸ A joggyakorlat bizonyos orientálására az 1919-es *Vezérelvek* tettek első alkalommal kísérletet, az ebben szereplő definíció szerint a bűncselekmény olyan magatartás, amely a “társadalmi viszonyok adott rendszerére veszélyes”. A *Vezérelvek* azonban csak általános rendelkezéseket tartalmaztak, az egyes bűncselekmények tényállási ismérveit maga a bíróság határozhatta meg.¹⁹

Az első jogszabály, amely a társadalomra veszélyesség fogalmát értékesítette, az 1922-es szovjet-orosz Btk. volt, amelynek témánkkal kapcsolatos rendelkezéseit 1926. évi szovjet-orosz büntető kódex is átvette. Az utóbbi kódex is olyan megoldást alkalmazott, amely szerint a társadalomra veszélyesség – a magatartásnak a jogalkalmazó által felismerendő és értékelendő jellemzőjeként – egymaga (a formális jogellenesség nélkül is) büntetőjogi felelősséget keletkeztetett. A kódex 6. §-a ugyanis nemcsak a szovjet jogrendet sértő (azaz tényállásszerű) cselekményeket nyilvánította bűncselekménynek, hanem büntetni rendelte a szovjet rendszer elleni magatartásokat is. A jogalkalmazó tehát büntetést alkalmazhatott olyan cselekmény miatt is, amelyet a jogalkotó egyetlen különös részi tényállásba sem foglalt. Az ilyenkor követendő eljárásról a kódex 16. §-a adott útmutatást: “Ha valamely társadalomra veszélyes cselekményre e törvénykönyv kifejezett rendelkezést nem tartalmaz, úgy e cselekményért való felelősség alapját és mértékét e törvénykönyv azon szakaszának megfelelő alkalmazásával kell

¹² Ld. TOKAJI (1984) 49–50.; LAKÓ (1982) 285.

¹³ Ilyen pl. HELLER (1945) 104. Bár érdekes, hogy elfogadja a jogtárgy tényállás-értelmezésben betöltött szerepét (Uo. 105), amit viszont éppen a jogellenesség materiális oldalának elismeréséhez szoktak kapcsolni.

¹⁴ Ld. TOKAJI (1984) 49–50.; LAKÓ (1982) 285.

¹⁵ SCHULTHEISZ (1948) 28.

¹⁶ FINKEY (1902) 113–119.

¹⁷ Ebben a vonatkozásban tartjuk félreérthetőnek UJVÁRI (2003) megoldását, aki FINKEYnek a bűncselekmény társadalmi jelentőségével kapcsolatban kifejtett tételeit [(1914) 201.] bűncselekménytanilag következtetéseknek megalapozására kívánja felhasználni [UJVÁRI (2003) V. pont, 6. bek.].

¹⁸ KÁDÁR (1959) 13., 15., 35.; GYÖRGYI (1990) 28.

¹⁹ GYÖRGYI (1990) 28.

HOLLÁN MIKLÓS *Megkésett búcsú a társadalomra veszélyességtől*

megállapítani, amely az ehhez leginkább hasonló bűncselekményről rendelkezik.” A cselekmény társadalomra veszélyessége azért is központi kategóriája az 1926. évi kódexnek, mert hiánya megfosztja a cselekményt bűncselekményi jellegétől, annak formális jogellenessége ellenére is. A 6. §-hoz fűzött hivatalos megjegyzés szerint ugyanis “nem bűncselekmény az a cselekmény, mely bár formailag megfelel a törvénykönyv különös része valamelyik szakaszában foglalt törvényi tényállásnak, de amelynek nyilvánvalóan csekély jelentőségére és a káros következmények hiányára való tekintettel nincs társadalomra veszélyes jellege”.²⁰

1958-tól – az *Alapelvek* szerint – az analógia elkövető terhére való alkalmazására nincs mód a szovjet büntetőjogban. Azaz a társadalomra veszélyesség önmagában már nem lehet alapja a büntetőjogi felelősségnek.²¹ A bűncselekmény materiális meghatározása azonban fennmaradt, a társadalomra veszélyesség a formális jogellenességgel együtt adja a bűncselekmény fogalmát. A jogalkalmazónak tehát a tényállásszerűség megállapításán túl mérlegelnie kell, vajon a konkrét magatartás veszélyes-e a társadalomra. Csak így döntheti el, hogy történt-e bűncselekmény, vagy sem. Megmaradt ugyanis az a rendelkezés, amely kizárja azoknak a formálisan bár jogellenes magatartásoknak a társadalomra veszélyességét, és ily módon bűncselekményi minősítést, amelyeket a jogalkalmazó jelentéktelennek ítél.²²

A társadalomra veszélyesség fogalma tulajdonképpen annak a PASUKANISZ-féle jogelméleti iskolának a terméke, amely uralta a korszak jogelméletét. A teória szerint a jog burzsoá maradvány, amely akadályozza a forradalmat, ennek megfelelően az elmélet középpontjában a társadalom jogiatlanításának forradalmi programja állt. A teória képviselői tehát nemcsak a jog autonómiáját tagadták, hanem létének szükségességét is. Távlatilag mindenképpen a kodifikált jog megszűnését tartották szükségesnek, a büntetőjog vonatkozásában pedig addig is például a teljes különös rész eltörlését szorgalmazták.²³

Azt azonban meg kell jegyezni, hogy az új gazdasági politikával (*NEP*) együtt a formális racionalitásra való igény is feltámadt, amit jól tükröz LENIN 1922-ben SZTÁLINhoz intézett levele.²⁴ Ehhez képest az 1922-es Btk. megalkotása során a társadalomra veszélyesség kodifikálása már úgy is értelmezhető, mint a jog megszüntetése és a formális racionalitás maradéktalan megteremtése közötti kompromisszum. Azt azonban hangsúlyoznom kell, hogy ez a szerep csak a PASUKANISZ-i gondolatokon alapuló forradalmi öskáoszhoz képest tekinthető fejlődésnek, a polgári liberális állam jogától még mindig fényévekre van.

A szovjet jogba az 1930-as évek közepén – paradox módon éppen VISINSZKIJ-jel – visszatért formalizmus sem érintette a társadalomra veszélyesség fogalmának fennmaradását. Ennek magyarázatául a VISINSZKIJ szocialista normativizmusának három olyan – FLECK által feltárt – jellemzőjét emelem ki, amelyek szerintem kulcsszerepet játszottak a társadalomra veszélyesség fennmaradásában. *a)* A jogi formalizmus mögül hiányzott a jog államhatalmat korlátozó szerepére vonatkozó nyugati jogi tradíció. A rendszert az állampolgári jogok semmibevétele, a jogállami garanciák hiánya, a klasszikus szabadságjogok elsikkadása jellemezte. *b)* Másrészt – az előbbiekkal összefüggésben – a diktatúra büntetőjogszabályai továbbra is hemzsegték az önkényes jogalkalmazásra lehetőséget adó megfogalmazásoktól, ami önmagában is lehetővé tette az ügyek hatalmi szempontok alapján történő manipulációját. *c)* Harmadrészt pedig a pozitív törvények úgyis háttérbe szorultak a pusztá politikai szándék

²⁰ KÁDÁR (1959) 13., 15., 17, 18.; FLECK (2001) 76., 92.; KÁDÁR (1959). 39., 45.; BÁRD (1987) 118.; SZABÓ (1960) 376.; GYÖRGYI (1990) 29.

²¹ BÁRD (1987) 119., (még az *Alapelvek* tervezetre nézve) KÁDÁR (1959) 47.; FLECK (2001) 77. 30. l.j.; GYÖRGYI (1990) 29.

²² BÁRD (1987) 119.; (még az *Alapelvek* tervezetére nézve) KÁDÁR (1959) 32–33., 40–41.

²³ FLECK (2001) 76. A rendszer logikájából adódott, hogy PASUKANISZ 1931 után több ízben súlyos önkritikára kényszerült, míg végül a *Pravdá*-ban leírták a végzetes mondatot. PASUKANISZ a nép ellensége (*Uo.* 77.)

²⁴ KÁDÁR (1959) 21.; FLECK (2001) 75., 76., 77., 229.

HOLLÁN MIKLÓS *Megkésett búcsú a társadalomra veszélyességtől*

mögött, az ideológiai mozgalmi tételek bármikor a jog fölé helyezkedhettek.²⁵ A társadalomra veszélyesség ebben a kontextusban olyan határozatlan jogfogalomként jellemezhető, amely az állampolgároknak lényegében semmiféle garanciát nem biztosít abban a vonatkozásban, hogy előrelássák cselekményük következményeit. Tetszés szerint felhasználható olyan ellenségnek nyilvánított személyek felelősségre vonására, akik nem valósítottak meg semmiféle különös részi tényállást, de olyanok felmentésére is, akik a különös részi tényállást megvalósítása ellenére – vagy éppen amiatt – a párt kegyeltjei maradtak. Alkalmas volt tehát nyers politikai érdekek büntetőjogi köntösbe öltöztetésére, akkor is, ha a hatalom a formális jogot éppen nem akarta féltretenni.

*A társadalomra veszélyesség a hazai büntetőjogban
1950 és 1989 között*

A társadalomra veszélyesség a második világháborút követően utat tört magának az európai szocialista országok büntető törvénykönyveibe és büntetőjog-tudományába is.²⁶ Hazánkban – természetesen szovjet hatásra – már az első szocialista félkódex (1950: II. törvény, Btá.) bűncselekmény-fogalmában megjelent [1. § (2) bek.]. A cselekmény társadalomra veszélyességének fogalmát az első teljes szocialista Btk. (1961: V. törvény) is tartalmazta (2. §) és az átkerült a jelenleg hatályos 1978. évi Btk.-ba is (10. §).

A fogalom természetesen a szocialista büntetőjog-tudomány bűncselekmény-fogalmának is mellőzhetetlen elemévé vált,²⁷ de rögtön felmerült a jogellenességgel való konfliktusának problémája.²⁸ A szerzők egy része (KÁDÁR/KÁLMÁN, VISKI) a társadalomra veszélyességet úgy illesztette be a bűncselekmény-fogalom rendszerébe, hogy meghagyta abban a (büntető)jogellenesség fogalmát, nyilvánvalóan (formális) értelemben, tulajdonképpen a tényállásszerűség meglétét és a jogellenességet kizáró okok hiányát jelző fogalomként.²⁹ A szerzők másik része (FÖLDVÁRI, BÉKÉS, TOKAJI) a jogellenesség fogalmát mellőzve tette meg a társadalomra veszélyességet a bűncselekmény fogalmának elemévé.³⁰ A társadalomra veszélyesség előnyben részesítésében komoly szerepet játszott, hogy az, mint “tétéles jogi fogalom: szükségképpen megelőzi, elnyeli, indokolatlanná teszi a »materiális jogellenesség« kifejezés használatát.”³¹

Számos népi demokratikus ország (pl. Albánia, Bulgária) törvényei – a szovjet példát követve – fejlődésük bizonyos szakaszában megengedték az elkövető terhére analógia alkalmazását.³² Kevésbé ismert, hogy hazánk is alig került el az analógia bevezetését az elkövető terhére, de erre – szerencsére – nem került sor.³³ Az analógia meghonosítását az elkövető terhére támogatók a szovjet példára hivatkoztak, és arra is, hogy társadalmi-gazdasági átalakulásunk sokban hasonlít a korábbi szovjet fejlődéshez.³⁴ A fenti érvek még a tervezeti szinten is megjelentek az 1950. évi Btk. előkészítése során.³⁵ Végül azonban a magyar büntetőjogban – más csatlósállamokkal szemben – az analógiát az elkövető terhére a Btá. szerencsére nem engedte meg. Az 1950. évi II. törvény (Btá.) alapján önmagában a cselekmény társadalomra veszélyessége miatt – büntetni rendeltség nélkül – senkit sem lehetett büntetőjogi

²⁵ FLECK (2001) 24., 68., 71–72., 78–80., 89., 147. és 231.

²⁶ BÁRD (1987) 119.

²⁷ VISKI (1958) 213.

²⁸ Ld. BÉKÉS (1980) 87–88.

²⁹ KÁDÁR/KÁLMÁN (1966) 231–232, 233; VISKI (1974a) passim, különösen 395–396.

³⁰ Pl. BÉKÉS (1980) 88.; TOKAJI (1984) 11., 91.; FÖLDVÁRI (1984) 72.;

³¹ BÉKÉS (1980) 88.

³² SZABÓ (1960) 429. o. 58. l.; TÍMÁR (1949) 271.

³³ GYÖRGYI (1990) 31.

³⁴ TÍMÁR (1949) 265–272. Ld. GYÖRGYI (1990) 30–31.

³⁵ Ld. TÍMÁR (1949) 271.; GYÖRGYI (1990) 31.

HOLLÁN MIKLÓS *Megkésett búcsú a társadalomra veszélyességtől*

felelősségre vonni. Az analógia alkalmazásának megtagadását (ravaszul) általában azzal indokolták, hogy hazánkban erre már nem volt szükség, míg a Szovjetunióban – a világ első szocialista büntetőjogának kialakításakor – még igen.³⁶

A társadalomra veszélyesség jogalkalmazási funkciójaként tehát csak a büntetőjogi felelősség kizárása merülhetett fel a hazai büntetőjogban. Ez a kérdés volt az, amely talán a legnagyobb vitakérdést jelentette a hazai büntető-jogtudomány és gyakorlat számára az elmúlt évtizedekben. Ez képezi tanulmányunk tulajdonképpeni témáját, de mielőtt ennek részletes elemzésére rátérnénk, lássuk, miképpen alakult a társadalomra veszélyesség sorsa a rendszerváltás után.

A társadalomra veszélyesség a rendszerváltás után

A rendszerváltás idejének a büntetőjogot átalakító törvényei érintetlenül hagyták a Btk. (1978-ban megalkotott) bűncselekmény-fogalmát. A társadalomra veszélyesség tehát megmaradt a bűncselekmény törvényi fogalmában, legális definíciójában is csak stiláris változást hozott az Alkotmány módosításáról szóló 1989. évi XXXI. törvény, amelynek 38. § (1) bekezdésének harmadik mondata szerint “Ahol jogszabály a Magyar Népköztársaságot említi, ezen a Magyar Köztársaságot kell érteni.” A rendszerváltás után valószínűnek tartották, hogy – egy a Btk. II. fejezetét érintő törvénymódosítás, még inkább egy új büntető törvénykönyv megalkotása esetén – a társadalomra veszélyesség kikerül a bűncselekmény törvényi fogalmából.³⁷ Voltak azonban a rendszerváltás utáni jogirodalomban is olyan szerzők (FÖLDVÁRI, BERKES), akik nem tartották szükségesnek mellőzni a társadalomra veszélyesség elemét a bűncselekmény törvényi fogalmából.³⁸ FÖLDVÁRI még azt is szükségesnek tartotta megjegyezni, hogy a fogalom törvényből való eltávolítását semmiképpen nem lehet azzal indokolni, hogy “honnét került be hazai büntetőjogunkba”.³⁹ Azonban a jogirodalom másik része (pl. WIENER) inkább búcsút intett volna a Btk. módosítása (még inkább az új Btk. megalkotása során) a materiális bűncselekmény-fogalom kodifikálásának, és ennek megfelelően mellőzte volna annak fogalmi elemeként a társadalomra veszélyesség törvényi értékesítését.⁴⁰ Az új Btk. 2000-ben megindult előkészítése során végül többségbe került azon álláspont, amely szerint az új Btk. visszatérne a bűncselekmény formális törvényi meghatározásához, és abban értelemszerűen nem értékesítené a társadalomra veszélyesség elemét.⁴¹

A hazai jogirodalom igen változatosan reagált arra, hogy a rendszerváltás után egyik napról a másikra megszűnt a társadalomra veszélyességnek a bűncselekmény fogalmi elemeként fenntartására irányuló ellenállhatatlan ideológiai nyomás. BLASKÓ egyszerűen a törvényi fogalomhoz igazodva alakította ki tankönyvének bűncselekménytani kérdéseket tárgyaló részét, így természetesen nem kerülheti el (de úgy tűnik, nem is kívánja elkerülni) a társadalomra veszélyesség fogalmi elemének használatát.⁴² Talán még nála is konzervatívabbnak tűnik FÖLDVÁRI, aki tudományos bűncselekmény-fogalmában továbbra is tudatosan értékesíti a társadalomra veszélyesség elemét. Kifejezetten fenntartja azon – még a szocializmusban kialakult – tételét, hogy a (materiális) jogellenesség fogalom mellőzését a társadalomra veszélyesség kategóriájával való azonossága indokolja.⁴³ Lényegében a hatályos törvény fogalomhasználatára tekintettel tartotta meg BÉKÉS a rendszerváltás után alkotott

³⁶ SZABÓ (1963) 298–299.; KÁDÁR (1964) 115., 113.

³⁷ SZŰCS (1999) 308.;

³⁸ FÖLDVÁRI (1999) 4.; BERKES (1999) 731.

³⁹ FÖLDVÁRI (1998) 78.

⁴⁰ WIENER (2000) 50., 58.

⁴¹ Ld. PÁZSIT (2001) 33.; BERKES (2002) 28.

⁴² BLASKÓ (2002) 134.

⁴³ FÖLDVÁRI (1998) 77–78., 82.; FÖLDVÁRI (1999) 4.

HOLLÁN MIKLÓS *Megkésett búcsú a társadalomra veszélyességtől*

tudományos bñncselekmény-fogalmában a társadalomra veszélyesség elemét. A jövöre nézve azonban lehetségesnek és indokoltnak tartja a fogalom felváltását a materiális jogellenességgel.⁴⁴ Ennél is tovább ment TOKAJI, aki a rendszerváltás után már nem tulajdonított a társadalomra veszélyességnek szerepet a bñncselekmény tudományos fogalmában, hanem már 1995-ben “kodifikált materiális jogellenességként” fogta fel azt.⁴⁵ WIENER pedig a bñncselekmény didaktikai fogalmából szintén teljesen mellözi a társadalomra veszélyesség elemét. Az addig más szerzök által ennek keretében vizsgált problémákat (a jogtárgy megsértésének rendkívüli élethelyzetekben való hiánya, a törvényben nem szabályozott kizáró körülmények) lényegében a materiális jogellenesség fogalmának felhasználásával oldja meg.⁴⁶

2. A társadalomra veszélyesség és a materiális jogellenesség hiányának bñncselekménytani funkciói

A következökben részemről négy esetvariációt mutatok be, amelyben a szocializmus vagy a rendszerváltás utáni idöszak jogirodalma vagy joggyakorlata a cselekmény társadalomra veszélyességének hiányát állapította meg. Mindegyik vonatkozásában külön-külön elemzés alá vesszük, hogy mennyiben volt alkalmas a társadalomra veszélyesség fogalma az adott dogmatikai probléma megoldására. Az esetvariációk mindegyikénél azt is megvizsgáljuk, hogy a (materiális) jogellenesség már megismert kategóriájának volt (illetve van-e) hasonló bñncselekménytani szerepe. Az utöbbi kérdés részletes elemzése különösen azért szükséges, hogy meg lehessen állapítani: helytállóak-e azok a rendszerváltás utáni hazai álláspontok, amelyek – sokszor német szerzök kiragadott megállapításain alapulva – a társadalomra veszélyesség és a materiális jogellenesség fogalmának azonosságát hirdetik. Söt, egyesek éppen ezzel kívánják indokolni a társadalomra veszélyesség bñncselekmény-fogalmi szerepének fenntartását.⁴⁷

2.1 A tényállás értelmezésénél

A német büntetöjog elismeri a teleologikus (azaz a jogszabály célját figyelembe vevö) értelmezés – JHERING által kidolgozott – módszerét, amelyet JESCHECK egyenesen “az értelmezési eljárás koronájának” nevez, mivel közvetlenül azt a célt szolgálja, amit a többi módszer megpróbál elérni. A büntetöjogban a teleologikus értelmezés (részben) jogtárgy-harmonikus értelmezésként jelentkezik. E módszer lényege, hogy a tényállás több lehetséges jelentéséböl azt választják ki, amely egyben a védett jogi tárgy elleni támadást jelent. Az ennek megfelelően értelmezett tényállást alkalmazzák ezt követően az adott esetre, és így zárják ki a nem jogtárgysértö cselekmény miatti felelösséget. A német nyelvü országok irodalmában a jogtárgy-harmonikus értelmezés klasszikus példája az, hogy a sikeres orvosi beavatkozás nem vonható a német Btk. 223. § (a testi sértés tényállása) alá, mivel a testi épség ugyan ideiglenesen megzavarodott, de végeredményben nem sérült, hanem éppen helyreállt.⁴⁸

A tényállás teleologikus értelmezése a szocializmus előtti magyar jogirodalomban is ismert volt, de nem volt kizárólagos.⁴⁹ A büntetöjogi irodalomban pl. HELLER ismerte el ennek a

⁴⁴ Békés (1994) 23., 28.

⁴⁵ TOKAJI (1995) 31. Ez a felfogás maradt meg az ún. szegedi iskolában mindmáig ld. NAGY/TOKAJI (2001) 177., 133.

⁴⁶ WIENER (1999) 153–161., 166–170., különösen 167., 169., 200–201., 205–212.; WIENER (2002) 60., 83.

⁴⁷ FÖLDEVÁRI (1998) 77–78. 82.; FÖLDEVÁRI (1999) 4.; hozzá csatlakozva ÚJVÁRI (2003) V. pont. 2. bek.

⁴⁸ BAUMANN (1966) 125.; JESCHECK/WEIGEND (1996) 133. 234–235., 155–156.; ROXIN (1997) 503.

⁴⁹ Ld. SZABÓ (1960) 103–109. o.

HOLLÁN MIKLÓS *Megkésett búcsú a társadalomra veszélyességtől*

módszernek a jelentőségét, de érdekes módon a jogszabálytan körében még ő is csak a tradicionális (négyféle) értelmezési elvet említi, a teleologikus értelmezésről csak a materiális jogellenességgel kapcsolatban szól.⁵⁰ A jogtárgy-harmonikus értelmezés jelentőségét SCHULTHEISZ a következőképpen fogalmazza meg: “Ha történetesen valamely bűncselekményi tényálladék olyan életjelenséget tükröz vissza, amely [...] különböző érdekeket támad meg, egymástól sokszor teljesen eltérő lesz a tényálladék értelme aszerint, hogy a jogalkalmazó a megtámadott érdekek közül ezt vagy azt tekinti-e a bűncselekmény jellegzetes jogtárgyának.”⁵¹ A jogtárgy-harmonikus értelmezési módszer alkalmazására hazánkban is elsősorban az orvosi beavatkozás bizonyos eseteinek testi sértésként való megítélését említették példaként. A *lege artis* eszközölt műtét (pl. amputáció), mivel a testi épség védelmére szolgál, nem minősíthető *a testi épség érdekét támadó* (azaz a jogi tárgyat sértő) bántalmazásnak vagy egészség sértésnek.⁵² A jogtárgy-harmonikus értelmezés fontosságát – egy ma is aktuális, de javarészt elfelejtett probléma vonatkozásában – SCHULTHEISZ a következőképpen mutatja be: “Ha pl. valaki mástól egy általa háborús emlékként őrzött srappell repeszdarabot vesz el eltulajdonítás céljával, tehát egy olyan dolgot, amelynek pénzben kifejezhető értéke nincs, a cselekmény, ha a lopás jogtárgyául a tulajdonjogot tekintjük, lopás lesz, ha ellenben a vagyont, nem lesz [...] bűncselekménynek minősíthető.”⁵³

A szocialista büntetőjog hazai hivatalos jogelmélete – a szovjet joggal összhangban – nem ismerte el a teleologikus értelmezés módszerét, hanem csak a SAVIGNY-féle négyes felosztást alkalmazta, azaz nyelvtani, logikai, rendszertani és történeti értelmezést különített el.⁵⁴ Nem szabad elfelejteni azonban, hogy azért a jogelméletben is voltak törekvések a teleologikus értelmezési módszer szocialista változatának elfogadtatására, ami a norma-struktúráknak a maguk társadalmi-gazdasági funkciójában és determináltságában való vizsgálatát jelentette volna.⁵⁵ A korszak büntetőjogi tankönyveinek és monográfiáinak jogszabálytani része is tükrözte a négy klasszikus értelmezési módszer elfogadását, amelyek mellett a teleologikus (jogtárgy-harmonikus) értelmezésről szó sem esett.⁵⁶ Azonban azt is meg kell említeni, hogy egyes szerzők (pl. WIENER) monográfiáikban elismerték és értékesítették is a jogtárgy jogértelmezési funkcióját.⁵⁷ Sőt TOKAJI az általa írt tankönyvrészletben is megemlíti, hogy “A jogalkalmazónak [...] tisztázni kell, hogy mi a bűncselekmény jogi tárgya, mert vitás esetekben csak így képes a jogszabályokat helyesen értelmezni, a büntetőjogi felelősséggel kapcsolatos kérdésekben helyesen dönteni”.⁵⁸ Az mindenképpen megállapítható, hogy a teleologikus (jogtárgy-harmonikus) értelmezés, ha nem is volt ismeretlen, a szocialista büntetőjogban általános elismertségre biztosan nem tett szert.

A társadalomra veszélyességnek viszont már a Btá. miniszteri indokolása is kifejezett értelmezési funkciót is tulajdonított. A Btá. 1. § (1) bekezdés szerint “A büntető törvények feladata, hogy védelmet biztosítsanak a társadalomra veszélyes cselekményekkel szemben.” A rendelkezéshez fűzött miniszteri indokolás azt is leszögezte, hogy a rendelkezés “nem csupán a törvényjavaslatra (a következőkben: Btá.), hanem az összes büntetőjogi szabályokra vonatkozik, a Btá. hatálybalépése után még fennmaradó korábbi büntetőjogi rendelkezéseket – különösen az egyes bűncselekményekre vonatkozókat – tehát szintén a társadalom védelméhez fűződő követelmények szem előtt tartásával kell alkalmazni.” A miniszteri indokolásnak ez a

⁵⁰ HELLER (1945) 48–49., illetve 105., 121–122.

⁵¹ SCHULTHEISZ (1948) 30.

⁵² SCHULTHEISZ (1948.) 44–45. HELLER (1945) 121–122

⁵³ SCHULTHEISZ (1948) 30.

⁵⁴ SZABÓ (1960) 97–109., különösen. 104–109.; VARGA (1980) 799–800. A szovjet szerzőkre ld. SZABÓ (1960) 106. o. 10. lábja.

⁵⁵ VARGA (1980) 800.

⁵⁶ KÁDÁR/KÁLMÁN (1966) 172.; TOKAJI (1980) 64–66.; FÖLDEVÁRI (1984) 50–51.

⁵⁷ WIENER (1972) 44., 48., 53–76, különösen 73., 175.

⁵⁸ TOKAJI (1980) 108.

HOLLÁN MIKLÓS *Megkésett búcsú a társadalomra veszélyességtől*

megállapítása látszólag mindössze azon – minden kódex esetén szükséges – követelmény érvényesülését kívánja biztosítani, hogy a melléktörvényeket és egyéb kapcsolódó jogszabályokat a törvénykönyvvel összhangban értelmezzék. Ilyen követelmény megfogalmazását egyébként első hallásra a Btá. – mint Különös Résszel nem rendelkező “félkódex” – esetén talán a szokottnál is indokoltabbnak tekinthetjük. Azonban itt meglátásom szerint valójában többről van szó, mint a kódex és más melléktörvények kapcsolatának szokásos rendezéséről. Jól látszik ez, ha összevetjük a Btá. miniszteri indokolásának fenti megállapítását más kódexek hasonló rendelkezéseivel. A német Btk. 10.§-a szerint “Fiatalkorúak vagy fiatal felnőttek esetében e törvény [azaz a német Btk.] rendelkezéseit csak akkor lehet alkalmazni, ha a fiatalkorúak bíróságáról szóló törvény nem rendelkezik eltérően.” Az utóbbi rendelkezés ugyanis csak más jogszabályok és a kódex viszonyát rendez, lehetővé téve bizonyos kérdések eltérő rendezését a külön törvényekben. Addig a Btá. indokolása egy bizonyos a félkódexben szabályozott – alapelvi jelentőségű – fogalomnak *vetné alá* a félkódex és bármilyen más büntetőjogi törvény rendelkezéseinek értelmezését is. A másik különbség az, hogy míg német Btk. szabálya azonos társadalmi rendszerben született más jogszabályokra vonatkozik, addig a Btá. indokolásának megállapítása kifejezetten a CSEMEGI-kódex (akkori szóhasználat) burzsoának tekintett különös részére és melléktörvényeire irányult. Tulajdonképpen azt szolgálta, hogy a korábbi (burzsoá) társadalmi rendszerben született jogszabályokat a szocialista követelményeknek megfelelően értelmezzék.

A korabeli jogirodalomban születtek olyan javaslatok is, amelyek még ennél is komolyabb szerepet tulajdonítottak a társadalomra veszélyességnek a tényállások értelmezésénél. Ezek alapján pl. a tényállásszerűséget “nem a *nullum crimen sine lege* elve szellemében, hanem a társadalomra veszélyesség alapelvének szem előtt tartásával, a forradalmi célszerűség szellemében kell értelmezni.”⁵⁹ Az ilyen javaslatok tulajdonképpen az értelmezés mezébe bújtatva gondolták becsempészni a magyar büntetőjogba a társadalomra veszélyesség felelősséget megalapozó szerepét, aminek kodifikálását a Btá. bűncselekmény-fogalmának kialakítása során nem sikerült elérniük. A társadalomra veszélyesség értelmezési felhasználásának ilyen túlhajtásaival szemben azonban már a (szocialista) törvényesség biztosítása érdekében is erős kritikák fogalmazódtak meg az uralkodó nézet képviselői (pl. KÁDÁR) részéről.⁶⁰

A rendszerváltozás után éppen a társadalomra veszélyesség fogalma körében tért vissza a jogtárgy-harmonikus értelmezés fogalma. Ennek legjobb példája az ún. *Marxim*-ügy, amely egyébként nemcsak a társadalomra veszélyesség fogalmának alkalmazása, hanem az elkövetési tárgyak által is kapcsolódik a szocializmushoz. A *Marxim* nevű étteremben ugyanis vendégcsalogatónak a kommunista diktatúra önkényuralmi jelképeit (pl. ötágú vöröscsillagot) használták dekorációnak. Azonban az ötágú vöröscsillag közszemlére tétele – az 1993. évi XLV. törvény 1. §-a alapján – az önkényuralmi jelképek használatának vétségét valósítja meg és pénzbüntetéssel büntetendő.⁶¹ Az adott esetben nem volt alkalmazható a 269/B. § (2) bekezdése sem, amely szerint nem büntethető az a személy, aki az önkényuralmi jelképek használatának vétségét “ismeretterjesztő, oktatási, tudományos, művészeti célból vagy a történelem, illetve a jelenkor eseményeiről szóló tájékoztatás céljából követi el”.

Az ügyben eljáró bíróság szerint a Btk. 269/B. §-ban meghatározott bűncselekmény csak akkor állapítható meg, ha a tiltott önkényuralmi jelképek eredeti szellemiségükben, nem pedig megváltoztatott formában kerülnek közszemlére. A bíróság szerint a közszemlére tétel akkor valósul meg, ha az volt a célja, hogy a tiltott jelkép által képviselt eszmerendszer a köztudatban minél jobban elterjedjen. A változatlan ideológiai célból történő közszemlére tétel az a magatartás, amely alapot adhat a bűncselekmény megállapítására. Az adott esetben a jelképek

⁵⁹ TÍMÁR (1950) 380–381.

⁶⁰ Ld. GYÖRGYI (1990) 31.

⁶¹ Btk. 269/B. § (1) bek. c) pont. Hatályos: 1993. V. 21.

HOLLÁN MIKLÓS *Megkésett búcsú a társadalomra veszélyességtől*

torzított használata, valamint az egyértelműen kritikai módon megjelenített gúnyos ábrázolás önmagában bizonyítja, hogy a közszemlére tétel célja nem az önkényuralmi jelképek mögött álló eszmék propagálása volt. A bíróság azonban nem a mi fogalmaink szerinti tényállás megvalósulását tagadta, hanem azt mondta ki, hogy az adott esetben a tényállásszerű cselekmény társadalomra veszélyessége hiányzott.⁶²

Ahogy WIENER rámutat a bíróság – bár indokolásában végső soron a társadalomra veszélyesség fogalmára hivatkozott – valójában jogtárgy-harmonikus értelmezésnek megfelelő tevékenységet végzett.⁶³ Ebben a vonatkozásban a társadalomra veszélyesség fogalmának (kizárólag a jogtárgy-harmonikus értelmezésre való) felhasználása ellen nem is lehetne kifogásunk. Ha csak az nem, hogy a tényállás által védett jogi tárgy megsértésének hiányát nem célszerű egy másik szinten elhelyezkedő bűncselekmény-fogalmi elem (nevezetesen a társadalomra veszélyesség) körében értékelni, sokkal logikusabb lenne ilyenkor eleve nem tényállásszerű magatartásról szólni. Erre azonban csak a jogtárgy-harmonikus tényállás értelmezési módszere alkalmas, a tényállásszerűségtől önállóított társadalomra veszélyesség külön bűncselekmény-fogalmi eleme azonban nem. A közszemlére tétel fenti értelmezése egyébként nézetem szerint kihat a Btk. 269/B. § (2) bekezdésében foglalt rendelkezés alkalmazására is. A fenti értelmezés mellett ugyanis ez a kizáró ok soha sem érvényesülhet, hiszen a tudományos, ismeretterjesztő stb. (azaz nem propagandisztikus) cél fennállása esetén, a jogtárgy-harmonikus értelmezés mellett már maga a tényállás sem valósul meg. Ez egyébként összhangban van azzal a dogmatikai törvényszerűséggel, hogy bizonyos bűncselekményeknek már a tényállása sem valósul meg, amikor egyébként jogellenességet kizáró okoknak tekintett helyzet áll fenn (ilyen pl. magánlaksértésnél a sértett bejegyzése).⁶⁴ A 269/B. § (2) bekezdésében foglalt jogellenességet kizáró ok azonban semmiképpen sem felesleges, ugyanis a jogalkotó nem lehetett biztos abban, hogy a bíróságok a tényállást a fenti módon értelmezik, így a legszükségesebbnek vélt esetek vonatkozásában legalább rendelkezett a büntetőjogi felelősség kizárásáról.

Érdeemes megjegyezni, hogy a *Marxim*-ügyben eljáró bíróság érvelése nemcsak jogtárgy-harmonikus, hanem egyben – akarva vagy akaratlanul – alkotmány-harmonikus értelmezésnek is tekinthető.⁶⁵ Az eljáró bíróság jól ismerte fel a tényállás jogi tárgyának olyan megfogalmazását, amelynek védelme érdekében a véleménynyilvánítási szabadság a tényállásban immanensen benne rejlő korlátozása szükséges és arányos. Ez jól látszik a 14/2000. (V. 12.) AB határozat Indokolás IV/4. pontjában tett következő megállapításból: “A Btk. 269/B. §-ában szereplő, tételesen meghatározott elkövetési magatartások a jelképek által képviselt – a hatalom erőszakos megragadásához, diktatórikus fenntartásához kapcsolódó – eszmékhez való sajátos viszonyt fejeznek ki; *ennek lényeges tartalmát jelenti a náci és bolsevik népiertő és erőszakkal kizárólagosságra törő ideológiákkal való azonosulás és azok propagálásának szándéka.*”⁶⁶ A közszemlére tételt az Alkotmánybíróság úgy értelmezte, hogy e “magatartással az az elkövető szándéka, hogy a tilalmazott jelkép és a hozzá kapcsolódó eszme minél nagyobb körben elterjedjen.” Az Alkotmánybíróság tehát a tényállás elkövetési magatartásait – bár ezt nem mondta ki kifejezetten, de – (csak) ilyen értelmezésük mellett nem tartotta alkotmányellenesnek. HOLLÓ alkotmánybíró párhuzamos indokolása szerint pedig az elkövetési magatartások fenti értelmezését alkotmányos követelményként kellett volna megfogalmazni. Szerinte a határozat rendelkező részében az Alkotmánybíróságnak ki kellett volna mondania, hogy “A Btk. 269/B. § alkalmazásában [...] [a] tiltott jelkép terjesztője, használója stb. csak akkor büntethető, ha olyan magatartást tanúsít, ami a jelképek által

⁶² Ld. *Fundamentum*, 1999/4. 115–118.

⁶³ WIENER (2000) 58.

⁶⁴ NAGY/TOKAJI (2001) 202.

⁶⁵ A két értelmezési módszer kapcsolatára ld. JESCHECK/WEIGEND (1996) 156.

⁶⁶ Kiemelés tőlem – H. M.

HOLLÁN MIKLÓS *Megkésztettségű a társadalomra veszélyességtől*

szimbolizált diktatúrák melletti intézményes kiállásnak, propagálásnak minősül [...]” Szerinte ez a megszorító értelmezés “teszi a szükségesnek ítélt korlátozást arányossá, ezáltal a Btk. 269/B. §-t alkalmazásában alkotmányossá.”

2.2 Az absztrakt veszélyeztetési bűncselekménynél

Az absztrakt veszélyeztetési deliktumoknál a büntetni rendelt magatartástípus megvalósítása rendszerint alkalmas a jogtárgy veszélyeztetésére, a tényállás a konkrét veszélyhelyzet (vagy a sérelem) létrehozatalának ismervét azonban nem tartalmazza. Ezeknél a bűncselekményeknél tehát a konkrét veszélyhelyzet tényleges bekövetkezése nem eleme (eredményként) a tényállásnak, hanem csak a törvényhozót az adott magatartástípus büntetni rendelésénél befolyásoló motívum. Nyilvánvaló tehát, hogy a törvény szövege alapján az absztrakt veszélyeztetési bűncselekmény tényállását akkor is megvalósítják, ha a büntetni rendelt (tipikusan ugyan veszélyes) magatartás tanúsítása következtében a védett jogtárgy adott esetben nem kerülhetett veszélybe.⁶⁷ A német jogirodalomban mindmáig erősen vitatott és nem megoldott kérdés, hogy ennek ellenére ki lehet-e zárni – és ha igen, akkor milyen körben és mely feltételek mellett – a büntetőjogi felelősséget, amennyiben az adott esetben a tényállásszerű elkövetési magatartás tanúsítása ellenére a jogtárgy veszélyeztetése teljesen kizárt.⁶⁸

A vonatkozó kérdésre adott válaszok bemutatása külön tanulmányt igényelne, azonban ezen cikk érvelése szempontjából elegendőnek tartom a következő tényezők figyelembevételét. Az uralkodó nézet szerint a problémát az absztrakt veszélyeztetési bűncselekmények egyes csoportjainál külön-külön kell vizsgálat alá venni és megoldani.⁶⁹

a) Az absztrakt veszélyeztetési bűncselekmények egyik (ún. klasszikus) csoportjában az irodalom egy része lehetőséget lát a felelősség kizárására, ha a jogtárgy veszélyeztetése kizárt. Az ebben a vonatkozásban kialakult felfogások sokszor – a jogtárgy-sértés lehetőségének hiányán kívül – további faktorokat is megkövetelnek a büntetőjogi felelősség alóli mentesüléshez, ezek közé tartozik például, hogy a tettes tanúsítson veszélyelhárító magatartást. Más szerzők szerint a terheltre kell telepíteni annak terhét, hogy magatartása veszélytelenségét bizonyítsa (tulajdonképpen veszélytelenségen alapuló kimentés, *Gegenbeweis der Ungefährlichkeit*). Az irodalom nem fordít kifejezett figyelmet a felelősség- kizárás rendszertani elhelyezésére, de vannak olyan utalások, hogy az a tényállásszerűség szintjén (szűkítő értelmezéssel) történik.⁷⁰ Bizonyos tényállásoknál már maga a jogalkotó is rendelkezik a büntethetőség kizárásáról *részben* a jogtárgy-sértés lehetőségének hiánya miatt. Így pl. a veszélyes hulladék jogellenes elhelyezése nem büntetendő, ha “a hulladék csekély mértékénél fogva nyilvánvalóan kizárt a környezet károsítása, különösen az emberekre, vízforrásokra, levegőre, talajra, háziállatokra, természetett növényekre gyakorolt káros hatás.”⁷¹ Ezen büntethetőségi akadály rendszertani helye a törvény alapján nem derül ki egyértelműen, az azonban bizonyos, hogy nem jogellenességet kizáró okról van szó. Ilyen esetben ugyanis a német Btk. – a magyarral ellentétben – kifejezetten és konzekvensen megjelöli (a különös részében is), hogy a tett az adott körülmények között nem jogellenes [*nicht rechtswidrig*]. Ezzel szemben a 326. § (6) bekezdés alapján a tett nem büntethető [*nicht strafbar*], az irodalom szerint ilyenkor a bűncselekmény fogalmán kívül álló büntethetőségi akadályról [*objektive Strafausschliessungsgrund*] van szó.⁷²

⁶⁷ ROXIN (1997) 355.

⁶⁸ JESCHECK/WEIGEND (1996) 264.

⁶⁹ ROXIN (1997) 356.

⁷⁰ Ld. ROXIN (1997) 356–358.

⁷¹ Német Btk. 326. § (6) bek.

⁷² OTTO (1998) 435.

HOLLÁN MIKLÓS *Megkésett búcsú a társadalomra veszélyességtől*

b) Az absztrakt veszélyeztetési tényállások másik releváns csoportja (ezek klasszikus példája az ittas vezetés, német Btk. 316. §) az uralkodó nézet szerint akkor is büntetendő, ha a cselekmény elkövetéskor – a dolog természeténél fogva (mert pl. néptelen területen követik el) – eleve kizárt volt a veszélyeztetés. Az irodalom ilyen álláspontjának háttérében elsősorban generál-preventív megfontolások, illetve a tényállás társadalomszervező funkciójáról vallott elképzelések állnak. Ha elfogadnánk azt az álláspontot, amely szerint nem büntetendő a cselekmény, ha az nem veszélyezteti a jogtárgyat, az adott magatartás (az ittas járművezetés) *tabu* jellege kerülne veszélybe.⁷³

c) Arra is érdemes utalni, hogy vannak tényállások, amelyek kifejezetten megkövetelik azt, hogy a cselekmény konkrét esetben is alkalmas legyen a jogtárgy veszélyeztetésére. Ilyen pl. a német büntetőjogban (is) a rágalmozás [*Üble Nachrede*] tényállása, amelynél az állított ténynek alkalmasnak kell lennie tulajdonképpen a sértett becsületének csorbítására (186. §). Ezeknél tehát a tényállás leszűkítéséről már maga a jogalkotó gondoskodott.⁷⁴

A hazai szakirodalomban a jogtárgy-veszélyeztetés lehetőségének hiánya esetén az absztrakt veszélyeztetési bűncselekmény miatti felelősség kizárását a hazai szakirodalom egyik része a társadalomra veszélyesség fogalmával kívánta megoldani. VISKI ugyan pl. elkülöníti azokat a deliktumokat, amelyek “a jogtárgy-veszélyeztetés beálltának minden konkrét esetben történő bizonyítottságát kívánják meg”, azoktól, ahol “a tényállásban írt tevékenységnek a jogi tárgyat sértő, illetve veszélyeztető voltát illetően törvényi vélelmet állítanak fel.” Azonban szerinte a jogtárgy sértésének vagy veszélyeztetésének lehetősége a büntetőjogi felelősségre vonásnak mindkét bűncselekmény-csoportnál szükséges feltétele. A különbség csak annyi, hogy első esetben a jogalkotó kifejezetten felhívja a jogalkalmazó figyelmét a jogtárgy veszélyeztetésére való alkalmasság vizsgálatának szükségességre, egyben annak hiányának esetére egyszerűbb eljárási lehetőséget biztosít. Azonban ez szerinte csak tényállás-szerkesztési kérdés, mert a jogtárgy-veszélyeztetés hiányának konkrét esetben való megállapítása természetesen az 1961. évi Btk. 2. §-ára tekintettel e bűncselekményeknél is kizárná a büntethetőséget,⁷⁵ feltehetően a társadalomra veszélyesség elemére tekintettel. Bár kifejezetten nem utal az absztrakt veszélyeztetési bűncselekményekkel való kapcsolatra, de ebbe a problémakörbe tartozik TOKAJI azon a társadalomra veszélyesség hiányával kapcsolatos jogesete, hogy “valaki megtalálja szomszédjának az általa is ismert elveszett értéktárgyát, de azt a hatóságnak nyolc napon belül nem adja át, hanem másokkal is közölve szándékát, megvárja, amíg a szomszédja családjával együtt hazatér kéthetes külföldi útjáról, s neki adja vissza a talált dolgot. Teszi pedig ezt azért, hogy a dolog elvesztőjét az utánajárástól megkímélje. Szomszédja azonban, aki titokban már régóta haragosa volt, köszönet helyett feljelenti őt azon az alapon, hogy a dolognak a hatóság számára történő át nem adása nyolc napon belül beleillik a jogtalan elsajátításról szóló büntető rendelkezés keretei közé.”⁷⁶ Tokaji szerint “a cselekmény a Btk. 10. § értelmében mégsem bűncselekmény, mivel nem sértette és nem is veszélyeztette a tulajdonviszonyokat, következésképpen nem veszélyes a társadalomra.”⁷⁷

A szocialista korszak jogirodalmában tehát ismert volt olyan álláspont, amely a társadalomra veszélyesség bűncselekmény-fogalmi eleme körében oldotta meg azt a problémát, hogy megállapítható-e az absztrakt veszélyeztetési bűncselekmény, ha a jogtárgy-veszélyeztetés lehetősége is kizárt. Ezek a felfogások a tényállás típusától függetlenül a bűncselekmény társadalomra veszélyességének hiányát állapították meg ilyen esetben, kivéve természetesen azokat a bűncselekményeket, amelyeknek már a tényállása is kifejezetten megkövetelte a jogtárgy veszélyeztetésére való alkalmasságot. A veszélyeztetésre alkalmasság elemét nem

⁷³ ROXIN 356–360.; JESCHECK/WEIGEND 264–265. 45. lj.

⁷⁴ ROXIN (1997) 359–360.

⁷⁵ VISKI (1968) 61., 62. 63., 64.

⁷⁶ TOKAJI (1984) 114.

⁷⁷ TOKAJI (1984) 114–115.

HOLLÁN MIKLÓS *Megkésett búcsú a társadalomra veszélyességtől*

tartalmazó tényállások vonatkozásában az ilyen felfogások differenciálatlan megközelítése már önmagában is bírálat tárgya lehetett. A TOKAJI által felvetett esetben pl. egyébként könnyen lehet érveket találni arra, hogy a talált dolog leadását éppen olyan feltétlen jellegű kötelezettségnek (a tabu jellegű magatartások ellenpárjának) tekintsük, amely esetében a jogtárgysértés lehetőségének kizártsága ellenére nem lehet eltekinteni – legalábbis differenciált szemlélet mellett – a büntetőjogi felelősség megállapításától. Az adott magatartás tanúsítása ugyanis nemcsak a büntetőjogszabály, hanem a talált dolgok tekintetében követendő eljárásról szóló 18/1960. (IV. 13.) Korm. rendeletet alapján is kötelező, nevezetesen “a találó köteles a talált dolgot a találástól számított nyolc nap alatt a dolgok elvesztőjének, tulajdonosának vagy más átvételre jogosult személynek (a továbbiakban: jogosult) átadni, vagy a települési önkormányzat jegyzőjének (a továbbiakban: jegyző) beszołgáltatni.” [1. § (1) bek.].⁷⁸

Témánk szempontjából azonban talán még tanúságosabb rámutatni arra, hogy a kérdés differenciálatlan megoldása feltehetően a társadalomra veszélyesség általános törvényi definíciójának felhasználására vezethető vissza. Ez ugyanis nem is vezethetett más eredményhez, mint ahhoz, hogy az absztrakt veszélyeztetési bűncselekmény a jogtárgy-veszélyeztetés konkrét lehetőségének hiányában sohasem bűncselekmény. Hiszen a társadalomra veszélyesség törvényi fogalma az absztrakt veszélyeztetési bűncselekmények büntetni rendelését *in abstracto* mindig megfelelően indokolja, hiszen ezek a cselekménytípusok veszélyeztetik az ott megjelölt jogtárgyak valamelyikét. Azonban ugyanezen fogalom a jogtárgy veszélyeztetés lehetőségének *konkrét* hiánya esetén sohasem valósulhat meg. A társadalomra veszélyesség általános fogalmának felhasználásával tehát soha nem lehet differenciált megoldást nyújtani az *in concreto* a jogtárgy-veszélyeztetés lehetőségét sem hordozó absztrakt veszélyeztetési bűncselekmények miatti felelősség kizárásának problémájára. Ezenfelül a társadalomra veszélyesség fogalmának felhasználásánál az sem tekinthető logikusnak, hogy a tényállás sajátos konstrukciójából eredő probléma megoldását egy másik bűncselekmény fogalmi szintjére toljuk el.

Azt sem lehet azonban említés nélkül hagyni, hogy volt olyan nézet is, amely az absztrakt veszélyeztetési bűncselekményeknél differenciáltan kívánta megoldani a jogtárgy veszélyeztetés lehetőségének kizártságából eredő problémákat. Erre példaként VISKI egy későbbi felfogását kell említenünk, amelyben elismeri a veszélyesség ellenbizonyításának lehetőségét, de azt nem tartja szükségesnek, hogy erre minden absztrakt veszélyeztetési bűncselekmény esetén lehetőség nyíljon. A probléma tényállások szerint differenciált megoldásának szükségessége éppen az ő javaslatára nyert elismerést a X. Nemzetközi Büntetőjogi Kongresszus határozatainak végeleges szövegében, még a határozat-tervezet generalizáló felfogásával szemben is. Egy ilyen megközelítés viszont inkább a probléma tényállások szintjén való megoldásával van összhangban, ha a rendszertani elhelyezésre VISKI kifejezetten nem is tér ki.⁷⁹

2.3 A büntethetőséget kizáró okok

A német jogirodalomban kezdetben formális jogellenességről szóltak törvényen alapuló jogellenességet kizáró okok, míg materiális jogellenességről a törvényfeletti jogellenességet kizáró okok hiánya esetén.⁸⁰ A szóhasználat később egyes szerzőknél (pl. BAUMANN) átalakult. Ezek a tényállásszerű cselekményt tekintették formálisan jogellenesnek, materiálisan

⁷⁸ Az adott esetben egyébként nem kell feltétlenül a jólelkű szomszédnak felelőssége megállapításától rettegnie. Mivel – ahogy Györgyi megállapította – az adott esetben a “felelősség kizárás [...] a jogellenesség síkján a sértett érdekében cselekvés, mint büntethetőséget kizáró ok segítségével is elvégezhető” GYÖRGYI in WIENER (2000) 61.

⁷⁹ VISKI (1970) 13–14.; későbbiekben VISKI (1974b) 244. o. 215. l.j.

⁸⁰ Ld. BAUMANN (1966) 321.

HOLLÁN MIKLÓS *Megkésett búcsú a társadalomra veszélyességtől*

pedig azt, amelynél nem áll fenn jogellenességet kizáró ok.⁸¹ Ahogy azonban ROXIN rámutat, ez a szóhasználat nemcsak hogy nem célszerű, de egyenesen tévedésre vezet. Az (1975) óta a Btk.-ban szabályozott jogellenességet kizáró végszükségben, vagy más jogszabály alapján hivatali hatáskörben elkövetett cselekmény nemcsak materiálisan, hanem formálisan *sem* jogellenes.⁸² A fenti terminológiai áttekintésből az mindenképpen látható, hogy a materiális jogellenességnek a jogellenességet kizáró okok mindegyikénél jelentősége van, de ezen felül különleges szerephez jut a törvényfeletti büntetethez kizáró akadályok esetén.

A jogellenesség materiális oldalának minden jogellenességet kizáró ok *értelmezésénél* és *rendszerzésénél* kiemelt szerepe van.⁸³ Gondoljunk csak a jogellenességet kizáró okok MEZGER-féle csoportosítására, amely szerint a jogellenesség kizártságának alapja vagy a hiányzó érdek gondolata [“*Gedanke des mangelnden Interesses*”] (pl. a sértett bejegyzése esetén) vagy a túlnyomó érdekek elve [“*Prinzip des überwiegenden Interesses*”] (pl. a jogellenességet kizáró végszükségnél).⁸⁴ Fontos kiemelni azonban, hogy a jogtárgy-összeütközés mellett az egyes jogellenességet kizáró okok kialakítását más tényezők is alakítják. Ennek jó példája, hogy a jogellenességet kizáró végszükség (német Btk. 34. §) csak akkor vezet büntetlenséghez, ha (az elhárítani kívántnál kisebb sérelmet okozó cselekmény) a veszély elhárításának megfelelő eszköze.⁸⁵

A nem törvényen alapuló (más kifejezéssel: törvényfeletti) jogellenességet kizáró okok kategóriájánál a materiális jogellenesség nemcsak az adott büntetethez kizáró körülmény magyarázatánál, hanem annak *kialakításánál* is alapul szolgál.⁸⁶ A jogellenesség kizártságát a német büntetőjog kezdeti időszakában csak törvényre vezették vissza. A nem törvényen alapuló jogellenességet kizáró okok kialakítása vonatkozásban áttörő jelentőségű volt a német joggyakorlatban a *Reichsgericht* azon 1927. március 11-ei ítélete (RG, 61, 242), amely felmentette azt az orvost, aki a magzatelhajtást a nő életének megmentése céljából hajtotta végre. Annak ellenére határozott így, hogy a cselekményt a tételes jog nem engedélyezte, a végszükségről szóló akkori rendelkezés szerint csak a saját vagy hozzátartozó életét vagy testi épségét lehetett csak menteni.⁸⁷ A későbbiekben is számos döntés alkalmazta ezt a jogintézményt. A jogbiztonság érdekében azonban a törvényfeletti végszükséget a 2. büntetőjogi reformtörvény a német Btk. 34. §-ában szabályozta,⁸⁸ a *Reichsgericht* fenti döntésének alapjául szolgáló helyzetre pedig speciális rendelkezés, a Btk. 218a. § (2) bekezdése vonatkozik. Ennek ellenére a végszükséghez hasonló helyzetek jogellenességének törvényfeletti kizárása – ha szűk körben is – továbbra is elismert.⁸⁹ A német büntetőjog ugyanis a jogellenességet kizáró okok jogforrásaként nemcsak a törvényi jogot [*Gesetzesrecht*], hanem a szokásjogot [*Gewohnheitsrecht*] is elismeri.⁹⁰ Ez nem kérdőjelezi meg a büntetőjog garanciális funkcióját, mivel a büntetőjogi felelősséget szűkíti, nem pedig tágítja. Azonban fontos kiemelni, hogy a jogellenességet kizáró okok minél szélesebb körű törvényi szabályozását az irodalom továbbra is megfontolásra érdemesnek tartja.⁹¹

Az elkövető javára szóló szokásjogot több a szocializmus előtti hazai szerzőnk elfogadta, többek között éppen új jogellenességet kizáró okok (pl. orvosi beavatkozás, fegyelmi jog

⁸¹ BAUMANN (1966) 238., 240.

⁸² ROXIN (1997) 505.

⁸³ JESCHECK/WEIGEND (1996) 326.

⁸⁴ Ld. JESCHECK/WEIGEND (1996) 325–326.; HAFT (1996) 80; TOKAJI/NAGY (1998) 147.

⁸⁵ *Dies gilt jedoch nur, soweit die Tat ein angemessenes Mittel ist, die Gefahr abzuwenden* [német Btk. 34. § (1) bek. második mondat]. Ld. JESCHECK/WEIGEND (1996) 363.

⁸⁶ ROXIN (1997) 503.; TOKAJI (1984) 50.; LAKÓ (1982) 286.

⁸⁷ Ld. JESCHECK/WEIGEND (1996) 359.; LAKÓ 286. o. 29. l.j.

⁸⁸ JESCHECK/WEIGEND (1996) 359., 360., 355.

⁸⁹ JESCHECK/WEIGEND (1996) 235.

⁹⁰ BAUMANN (1966) 320.; JESCHECK/WEIGEND (1996) 327.

⁹¹ JESCHECK/WEIGEND (1996) 328.

HOLLÁN MIKLÓS *Megkésett búcsú a társadalomra veszélyességtől*

gyakorlása) kifejlesztésére látták ezt felhasználhatónak.⁹² Ugyanakkor azt is meg kell említeni, hogy a szocializmus előtti hazai joggyakorlat és jogirodalom a fentiekhez képest a törvény feletti jogellenességet kizáró okok elismerése tekintetében a német jognál – lehet, hogy az új fejlemények átvételének megkésetttségéből eredően – sokkal tartózkodóbb volt. A hazai bírósági gyakorlat a kisebb értékű érdekek a nagyobb értékű érdek megvédése végett való feláldozását nem tekintette jogellenességet kizáró oknak.⁹³ Az irodalomban pedig még HELLER is csak kérdés formájában veti fel a fenti jogellenességet kizáró ok elismerésének szükségességét (bár annak valószínűleg igenlő megválaszolására várt).⁹⁴ Egyedül SCHULTHEISZ fogadja el maradéktalanul a kisebb értékű érdekek a nagyobb értékű érdek megvédése végett való feláldozását mint jogellenességet kizáró okot, amelynek elismerését a gyakorlatban is komolyan szorgalmazza, pl. bizonyos az orvosi beavatkozás körébe tartozó esetek jogérzetet kielégítő módon való megoldására.⁹⁵

A hazai szocialista jogirodalom azon része, amely megtartotta a jogellenesség fogalmát, általában ehhez a fogalmi elemhez kapcsolódóan helyezte el az olyan büntethetőséget kizáró okokat, mint a jogos védelem, vagy a végszükség. Elismerték azonban általában azt is, hogy az ilyen cselekmény *általában* nem tekinthető társadalomra veszélyesnek sem.⁹⁶ Azok a szerzők, akik a társadalomra veszélyesség bűncselekmény-fogalmi elemét a jogellenesség nélkül értékesítették, az addigi jogellenességet kizáró okokat társadalomra veszélyességet kizáró okokként illesztették be a büntethetőségi akadályok rendszerébe. Ebben a vonatkozásban hangsúlyozva azt is, hogy ez egyben a jogellenesség kizártságát is jelenti.⁹⁷ Ez utóbbi felfogás azonban csak nehezen volt összeegyeztethető a társadalomra veszélyesség törvényi fogalmával, amely kizárólag a jogtárgy megsértésére vagy veszélyeztetésére utalt, olyan szituációkra nem, ahol a versengő érdekek közül a fontosabbat lehet (kell) választani. Márpedig a jogellenességet kizáró okok (pl. a rendőrségi törvény előírásainak és a szolgálati szabályzatnak megfelelő löfegyverhasználat) esetén nem arról van szó, hogy az adott magatartás ne sértene valamilyen jogtárgyat, hanem az egyik védett érdek megsértését más fontosabb érdek (pl. a közbiztonság) védelme végett kell engedélyezni. A társadalomra veszélyességet kizáró okokat elfogadó szerzők közül TOKAJI úgy hidalta át ezt a problémát, hogy tulajdonképpen megalkotta a társadalomra veszélyesség tudományos fogalmát. Ez a törvényi definícióban szereplő ismérvek mellett tartalmazta azt az elemet, hogy a jogtárgysértés “megfelelő társadalmi előnnyel nincs vagy kellőképpen nincs kompenzálva”.⁹⁸ A társadalomra veszélyesség ilyen tudományos fogalma már aggálytalanul alkalmas volt a jogellenességet kizáró okok összefogására, azonban semmiben nem tér el a materiális jogellenesség LISZT által elfogadott fogalmától.⁹⁹ Jól mutatja ezt, hogy ilyen elvi alapról TOKAJI a rendszerváltás után már könnyen visszatérhetett a társadalomra veszélyességet kizáró okok helyett a jogellenességet kizáró okok elismeréséhez.¹⁰⁰

A szocializmusban a szokásjogot – a szovjet jog kezdeti időszakát követően – a hivatalos

⁹² HELLER (1945) 38–45, különösen 42., illetve 123.

⁹³ Ld. SCHULTHEISZ (1948) 44–46.

⁹⁴ HELLER (1945) 121.

⁹⁵ SCHULTHEISZ (1948) 48.

⁹⁶ VISKI (1974a) 392. Kivétel itt is akad. KÁDÁR/KÁLMÁN társadalomra veszélyességet kizáró okokról szól, azzal együtt, hogy ilyenkor szerintük a jogellenesség is kizárt [(1966) 323.].

⁹⁷ Pl. TOKAJI (1984) 109–111., 245–277., különösen 245–247; BÉKÉS (1980) 153–154., 172–197., különösen 172–173.; FÖLDVÁRI (1984) 120–121., 122.

⁹⁸ TOKAJI 1984. 109.

⁹⁹ Érdeemes megemlíteni ezzel kapcsolatban VISKI kritikáját, aki TOKAJI ezen felfogását éppen azzal bírálta, hogy ez ugyanazt a különválasztást jelenti a társadalomra veszélyesség szintjén, mint amit a burzsoá jogellenesség fogalom formális és materiális oldala vonatkozásában a bírálat tárgya volt [VISKI (1974a) 390–391.].

¹⁰⁰ TOKAJI (1995) 73–86.

HOLLÁN MIKLÓS *Megkésett búcsú a társadalomra veszélyességtől*

jogelmélet nem fogadta el a jog forrásaként. Csak az állandó jogalkalmazói gyakorlat létét ismerték el, de azt is csak tényként, és nem jogforrásként.¹⁰¹ Ehhez a megoldáshoz igazodtak a korabeli szocialista büntetőjogi tankönyvek is: az elkövető javára szolgáló szokásjogot nem tekintették a büntetőjog forrásának. Ennek megfelelően viszont megoldást kellett találni azon büntethetőséget kizáró okok jogforrási megalapozására, amelyek addig szokásjogi eredetüként nyertek elismerést. Ezeket az új felfogás szerint “a jogszabályokból kiolvasható jogelvek, a tudomány kimunkálta tételek alapján az állandó bírósági gyakorlat alakított[a] ki.”¹⁰² Az ítélezés folyamán azonban ezen túl szükség volt egy olyan meghatározott jogszabályi rendelkezésre, amelyhez ilyen esetekben felelősséget kizáró joggyakorlat kapcsolódhatott. Ebben a vonatkozásban viszont kapóra jött a társadalomra veszélyességnek a bűncselekmény törvényi fogalmában való szerepeltetése. Ennek segítségével sikerült ugyanis megőrizni a szocialista törvénypozitivizmus látszatát. Nevezetesen azt, hogy olyan helyzetekben, ahol addig a szokásjogra visszavezetett felelősségkizáró körülmények érvényesülnek, most már törvény alapján zajlik az ítélezés. Valójában azonban a társadalomra veszélyesség fogalma korántsem befolyásolta az adott döntések érdemét, hiszen a bíróságok a Btk. 10. §-ában már csak kialakult döntésükhöz kerestek utólagosan törvényi fogódzót. Jól látató ez a következő határozatok okfejtéséből: A Székesfehérvári Megyei Bíróság Bf. 594/1982. számú határozata szerint “A sértett hozzájárulása azonban [...] akkor zárja ki az »okozó« büntetőjogi felelősségét, ha ez a beleegyezés társadalmilag értékes vagy legalábbis elismert cél érdekében történt. Ilyenkor ugyanis a sértett beleegyezésével vagy kérésére elkövetett tevékenység nélkülözi a társadalomra veszélyességet, amelynek hiányában a bűncselekmény nem valósul meg.”¹⁰³ A Legfelsőbb Bíróság B. törv. I. 1280/1983. sz. határozata szerint “[...] a pedagógus nem csupán jogosult, de köteles is az oktatás eredményessége érdekében a tanóra rendjét biztosítani, és az ehhez szükséges fegyelmet fenntartani. E körben pedig megilleti az a jog, hogy a rendet ismételt figyelmeztetés ellenére súlyosan megzavaró, tiszteletlenül viselkedő tanulót a tanteremből eltávolítsa. Ha a tanuló a távozást megtagadja, és ellenszegülése miatt a pedagógus vele szemben – a bántalmazás szintjét el nem érő módon – [az adott esetben annak bal karját megragadva] intézkedni kényszerül, a tanár magatartása nélkülözi a társadalomra veszélyességet. Minthogy a társadalomra veszélyesség hiányában nincs bűncselekmény, így a terhelt terhére becsületsértés vétsége sem állapítható meg.”¹⁰⁴

A törvénypozitivista szemléletmód a rendszerváltás után kisebbségi nézetként megmaradt büntetőjogban is. FÖLDVÁRI pl. tagadja a szokásjog jogforrási szerepét, és továbbra is törvényben meg nem határozott, az elméletben és a gyakorlatban kialakult kizáró okokról szól.¹⁰⁵ A rendszerváltás után a büntetőjogászok többsége azonban már kezdte elismerni az elkövető javára szóló szokásjog jogforrási szerepét. Nevezetesen azt, hogy a fenti esetekben a jogrendszer részét alkotó – a bírói gyakorlat által tételezett normák – alkalmazása zárja ki az adott esetben a büntetőjogi felelősséget. Ennek következtében viszont ezen szerzőknek már nincs szüksége arra, hogy a törvényben nem szabályozott kizáró okok tekintetében a társadalomra veszélyesség fogalmát az adott esetre kibontó joggyakorlat fikciójával éljenek.¹⁰⁶

¹⁰¹ SZABÓ (1963) 42–43., 226., 229, 230. Érdemes rámutatni, hogy jog és törvény azonosítása egyébként az abszolutisztikus rendszerek jellemzője, illetve “gyermekien leegyszerűsített világképnek” tekinthető ld. VARGA (1998) 45., 64., 65., 66., 127., 132., 143., 154.

¹⁰² KÁDÁR/KÁLMÁN (1966) 159., 323.; Hasonlóan pl. FÖLDVÁRI (1984) 48., 155.; TOKAJI (1980) 62.; BÉKÉS (1980) 172–173.

¹⁰³ BH. 1983. 308.

¹⁰⁴ BH. 1984. 388.

¹⁰⁵ FÖLDVÁRI (1998) 58–59., 135.

¹⁰⁶ WIENER (2000) 58.; NAGY/TOKAJI (2001) 79., 186.

2.4 Közvetlen alkalmazás egyéb esetekben

A materiális jogellenességgel szemben kezdettől fogva felmerült a jogbiztonság veszélyeztetésének gondolata. A német jogirodalomban jelenlegi uralkodó álláspont (pl. JESCHECK) szerint a materiális jogellenesség generál klauzulaként megfogalmazva – ilyen például a DOHNA által kidolgozott “helyes eszköze a helyes célnak [*“rechtes Mittel zum rechten Zweck ist”*] formula – *soha nem alkalmazható közvetlenül az adott esetre*, hanem minden esetben konkretizálást igényel, pl. olyan jogellenességet kizáró okok megadása útján, amelyek a tényállásszerű cselekményt kivételesen jogszerűvé teszik.¹⁰⁷

A társadalomra veszélyesség vonatkozásában a szocialista jogirodalom egy része elismerte annak lehetőségét, hogy a bíróság (jogellenességet kizáró ok hiányában is) megállapíthassa a tényállásszerű cselekmény társadalomra veszélyességének hiányát. Más szerzők viszont kifejezetten tagadták ennek lehetőségét.¹⁰⁸ A nézetkülönbségek fennmaradtak a rendszerváltás után is.¹⁰⁹ A fogalom ilyen közvetlen alkalmazását ellenzők a jogbiztonság veszélyeztetésére hivatkoztak. Érveik szerint éppen ezekben az esetekben mutatkozik meg a társadalomra veszélyesség fogalmának fő problémája, az, hogy “olyan absztrakció, amely nem felel meg a törvény pontos meghatározása jogállami követelményeinek”.¹¹⁰ Alkalmazása ugyanis GYÖRGYI szerint egy olyan zsilip megnyitáshoz hasonlít, amin nemcsak a kívánt mennyiségű víz, hanem az egész – addig a gát által fenntartott – víztömeg átzúdulhat.¹¹¹ A rendszerváltás utáni joggyakorlatban is több példát lehetett találni arra, hogy a bíróság a vádlott felmentését a társadalomra veszélyesség törvényi fogalmának közvetlenül az adott esetre való alkalmazására alapozta. Lássunk két olyan esetet, amelyek jól láthatóvá teszik a társadalomra veszélyesség közvetlen alkalmazásának veszélyeit.

A Legf. Bír. Bf. V. 1651/2001. számú döntésének alapjául szolgáló tényállás szerint “A szerződéses szolgálati jogviszonyban álló vádlottnak az alakulata által tartott lögyakorlaton, szolgálati tevékenysége közben birtokába került 2 db. 7,62 mm 43M acélmagvas lövedékű töltény. A töltényeket ekkor a ruházatában helyezte el, de azokról a későbbiekben megfeledkezett, azokat csak később, a gyakorlat befejezését követően, a ruházatának átvizsgálásakor találta meg. A vádlott az általa talált töltényeket az előljáróinak nem adta át, hanem a nőtlen tiszt szallón a szobájában, az éjjeliszekrényén egy dobozban tárolta. A katonai tanács az igazságügyi fegyverszakértői vélemény adatai alapján megállapította, hogy a vádlottól lefoglalt töltények egyike minősül csak az 115/1991. (IX. 10.) kormányrendelet alapján lőszernek, mivel a másik töltény nem tartalmazott lőport. A vádlott az általa birtokolt, illetve tartott 1 db. 7,64 mm 43/M. lőszer tartásához nem rendelkezett engedéllyel. A katonai tanács ezért a honvéd törzsrőrmester vádlott ellen lőszerrel visszaélés büntette miatt folyamatban levő büntetőeljárást megszüntette, és a vádlottat megrovásban részesítette. A védő fellebbezésében a Btk. 10. §-ára figyelemmel a vádlott felmentését kérte társadalomra veszélyesség hiányában. Álláspontja szerint az 1 db. lőszer »megszerzésének, illetve tartásának körülményei mellett összességében a cselekmény társadalomra veszélyesnek nem tekinthető.« A Legfelsőbb Bíróság végső soron osztotta a védői álláspontot, és a következőket fejtette ki: »Összességében kell valamennyi tényezőt, ezek közül elsősorban is a megszerzés körülményeit, indokát, illetve a jogosulatlan birtokban tartás körülményeit vizsgálni ahhoz, hogy megalapozottan állást lehessen foglalni a társadalomra veszélyesség fennállásáról, avagy annak esetleges hiányáról. Az ügyet valamennyi részletében vizsgálva a Legfelsőbb Bíróság

¹⁰⁷ JESCHECK/WEIGEND (1996) 235–236.

¹⁰⁸ Mellette pl. BÉKÉS (1980) 90.; VISKI (1974a) 404.; FÖLDVÁRI (1984) 69., ellene pl. KÁDÁR/KÁLMÁN (1966) 222.

¹⁰⁹ Mellette: FÖLDVÁRI (1998) 80., ellene: BÉKÉS (1994) 22.; WIENER (2000) 57–58.

¹¹⁰ WIENER (2000) 57.

¹¹¹ GYÖRGYI idézi WIENER (2000) 60.

HOLLÁN MIKLÓS *Megkésett búcsú a társadalomra veszélyességtől*

álláspontja szerint a cselekmény nem valósítja meg a lőszerrel visszaélés büntetettét. A vádlott [...] *szolgálati tevékenységével összefüggésben* szerzett meg 2 db. géppisztolylövedéket, amelyek közül az egyik működésképtelen volt. A [...] működőképes lőszeret katonai fenntartású létesítményben, a nőtlen tiszti szállón levő szobájában tárolta, – és arra sem merült fel adat, hogy azt bármilyen bűncselekménnyel összefüggésben kívánta volna felhasználni. Így a magatartás – bár tényállásszerű, de – összességében *nem alkalmas* a Btk. 263/A. §-a által védeni kívánt *jogi tárgy veszélyeztetésére*. «”¹¹²

A fenti döntés végső soron a társadalomra veszélyesség fogalmára vezeti vissza e felelősség kizárását, de – az új idők szelét érezve – a jogi tárgy veszélyeztetésének kizártságára is utal. Valójában azonban nem jelöl meg olyan körülményt, amely ezt a megállapítását meggyőzően megalapozná. Azt ugyanis nehéz kimondani, hogy a közbiztonság sérelme kizárt volt pusztán attól, hogy a szolgálati tevékenységgel összefüggésben megszerzett 1 db. működőképes acélmagvas lövedékű töltény – egyébként minden fajta ellenőrzés nélkül – egy katonai fenntartású létesítmény olyan helyiségében került elhelyezésre, ahol annak semmi keresnivalója nincs. Az pedig számomra egyenesen döbbenetes, hogy hazánk legfelsőbb bírói fóruma arra hivatkozik a lőfegyverrel vagy lőszerrel visszaélés miatti felelősség kizárásának indokaként, hogy a terhelt a lőszeret nem kívánta semmilyen bűncselekménnyel összefüggésben felhasználni. Arra pedig már csak mellékesen utalok, hogy a lőfegyverrel vagy lőszerrel visszaélés korántsem tartozik biztosan azon tényállások közé, amelyeknél a veszélytelenség ellenbizonyítására egyáltalán sor kerülhet. Az is nyilvánvaló, hogy az adott esetben a bíróság által önkényesen összeválogatott konkrét körülmények semmiképpen nem érik el a bírói jogban kialakított jogellenességet kizáró ok (norma!) absztraktságát. Ez mutatja, hogy a döntés valójában a társadalomra veszélyesség konkrét esetre való alkalmazásának visszas módszerét alkalmazta. Ennek körében olyan – az adott esettől nehezen elvonatkoztatható – tényezőkre hivatkozott (mint pl. “a jogosulatlan birtokban tartás körülményei”), amelyek figyelembe vétele a büntetőjogi felelősség kizárásánál nézetem szerint nem egyeztethető össze a jogbiztonság követelményével.

Talán még problematikusabb a Tolna Megyei Bíróság Bf. 246/2000. számú döntése.¹¹³ Az alapul szolgáló tényállás szerint a vádlott által üzemeltetett vendéglátó egységben hetente egy alkalommal diszkó működtetésére került sor, gépi zeneszolgáltatással. Erre vonatkozóan a vádlott írásbeli megállapodást kötött az ARTISJUS Magyar Szerzői Jogvédő Iroda Egyesülettel, amelynek alapján a vádlottnak zenei jogdíjat kellett fizetnie. Ennek a kötelezettségének 1996. január 1. napjáig eleget is tett, ettől kezdődően azonban már többszöri felszólítás ellenére sem tudott fizetni. Így 1996. január 1. napjától 1997. szeptember 30. napjáig 273 861 forint jogdíj tartozása keletkezett. A másodfokú bíróság megállapította a cselekmény tényállásszerűségét (a Btk. 329/A. §-a, szerzői és szomszédos jogok megsértése alapján), mivel az elkövetéskor hatályos szerzői jogi jogszabályok alapján a felhasználói jogosultság nem önmagában a megállapodás (felhasználói szerződés) megkötésével, hanem csak a jogdíj *előzetes* megfizetésével jön létre. A megyei bíróság azonban a következőket is kifejtette: “A Btk. 10. §-ának (2) bekezdéséből levezethető materiális jogellenesség-fogalom szem előtt tartása mellett a bűncselekmény megvalósulásához a formai tényállásszerűség önmagában nem elegendő, ezért a jogalkalmazó minden esetben vizsgálni köteles a cselekmény konkrét társadalomra veszélyességét is. [...] A cselekmény társadalomra veszélyessége káros következmények előidézését, tehát egy fennálló állapot hátrányos megváltoztatását jelenti. Az adott cselekmény társadalomra veszélyességének megítélésénél figyelembe kell venni – esetleg egyéb ismérvek mellett – a hátrányos következmények súlyosságát, a reparálhatóságot, valamint azt, hogy a jogrend képes-e ellátni a jogtárgy védelmét a büntetőjogon kívüli

¹¹² BH 2002. 339. Kiemelés tőlem – H. M.

¹¹³ BH 2001. 307.

HOLLÁN MIKLÓS *Megkésett búcsú a társadalomra veszélyességtől*

eszközökkel is vagy sem. [...] A vádbeli cselekmény esetében a jogsértés elenyésző súlyát [...] jelenti, hogy a vádlott a zeneszolgáltatás megkezdése előtt a szükséges megállapodást megkötötte, és egy ideig – amíg tehette – a jogdíjat is fizette. A későbbiekben a kisvállalkozásban mutatkozó anyagi nehézségek miatt a jogdíjfizetést elmulasztotta ugyan, de a jogsértő cselekményt nem titkolta el, és hajlandóságot mutatott a hátralék kiegyenlítésére is, amelynek az özszegszerúségét sem vitatta. [...] A másodfokú bíróság megítélése szerint az ilyen jellegű cselekmények esetében sem a társadalom védelme, sem a szerző jogainak megvédeése nem teszi szükségessé a büntetőjogi eszközök felhasználását, elegendő a polgári jogkövetkezmények lehetőségeinek igénybevétele is.”

Talán a rendszerváltásra tekintettel utalt a Tolna Megyei Bíróság a társadalomra veszélyesség mellett a materiális jogellenesség fogalmára is. Ez utóbbi fogalomnak azonban nincs semmi jelentősége a bíróság későbbi érvelésben, erre tekintettel azt a megállapítást is megkockáztatjuk, hogy gond nélkül kicserélhető (véletlenül kicserélődött?) a társadalomra veszélyesség elemét tartalmazó (a szocializmusban kedvelt) materiális bűncselekmény-fogalom terminussal. A bíróság egyébként a társadalomra veszélyesség fogalma vonatkozásában még a törvényi definíció pontos felidézésére sem volt képes, hiszen az nem a fennálló állapot hátrányos megváltoztatásáról, hanem ennél pontosabban bizonyos jogtárgyak sértésről vagy veszélyeztetésről szól. Azon körülmények, amelyeket a bíróság ennek megítélésénél állítása szerint figyelembe vett, önmagukban sem elégitik ki a jogbiztonság követelményeit. Ráadásul a társadalomra veszélyesség fogalmának parttalansága újabb megerősítést is nyert azzal, hogy annak meghatározásánál “esetleg egyéb ismérvek” is szóba jöhetnek. A bíróság által említett egyik tényező a hátrányos következmények súlyossága ugyan kapcsolatos lehet a jogtárggyal, de nem a társadalomra veszélyes megléte, hanem mértéke vonatkozásában bír jelentőséggel. Nem is szólva arról, hogy százezer forintos nagyságrendű vagyoni hátrány esetén szerintünk még a jogtárgy sérelmének elenyésző fokáról sem lehet szólni. De a büntetőjogi felelősség kizárásához – a helyes szemlélet szerint – egyébként is a jogtárgysértés hiánya lett volna szükséges. A bíróság álláspontjával szemben a jogsértés súlyát pedig egyáltalán nem befolyásolja az, hogy “a vádlott a zeneszolgáltatás megkezdése előtt a szükséges megállapodást megkötötte, és egy ideig – amíg tehette – a jogdíjat is fizette”. Az előzetes jogszerű magatartás nem legalizálhatja a későbbi jogszerűtlent, ezen körülménynek legfeljebb az elkövető veszélytelensége körében a büntetés kiszabás során lehet szerepe. Azt viszont egyenesen abszurdnak tartjuk, hogy a bíróság szerint reparálhatóságot azaz a megtérítés puszta lehetőségét, figyelembe lehet venni a társadalomra veszélyesség kizárására. Nehéz ugyanis mondani olyan vagyoni bűncselekményt, amelynél (a vagyoni érdekek vonatkozásában) ennek ne állna fenn a lehetősége. A jogdíj megfizetésének hajlandóságát pedig csak a büntetés kiszabása (intézkedés alkalmazása) során lehetne az elkövető javára értékelni.¹¹⁴ Azt pedig, hogy a “a jogrend képes-e ellátni a jogtárgy védelmét a büntetőjogon kívüli eszközökkel is vagy sem”, a jogalkotónak, és nem a jogalkalmazónak kell vizsgálnia. A jogalkotónak ez a döntése a hatályos jog szerint az Alkotmánybíróság, nem pedig a rendes bíróságok kontrollja alatt áll. Ennek megfelelően a bíróságnak – az eljárás felfüggesztése mellett – az Alkotmánybíróság eljárását kellett volna kezdeményeznie, ha az előtte folyamatban levő ügy elbírálása során olyan jogszabályt kell alkalmazni, amelynek alkotmányellenességét észleli [az Alkotmánybíróságról szóló 1989. évi XXXII. törvény 38. § (1) bekezdés]. A félreértések elkerülése végett rámutatunk, hogy az adott esetben szó sem volt alkotmány-harmonikus értelmezésről. Az ítélet indokolása ugyan tartalmazza az “ilyen jellegű cselekmények” megfogalmazást, de részemről nem tudok felfedezni olyan precízen körülhatárolt cselekménytípust, amelyet a büntetőhatalom terjedelmére vonatkozó

¹¹⁴ Pl. a Btk. 36. §-a keretében, ha már a Btk. 332. §-a nem vonatkozik a szerzői és szomszédos jogok megsértésére.

HOLLÁN MIKLÓS *Megkésett búcsú a társadalomra veszélyességtől*

alkotmányossági aggályai miatt a bíróság kirekesztett volna a tényállás alkalmazási köréből. Ez lett volna ugyanis a tényállás alkotmány-harmonikus értelmezése. Ami történt az csak a társadalomra veszélyesség fogalmának konkrét esetre való alkalmazása volt, olyan körülmények figyelembe vételével, amelyek vizsgálata a bűncselekmény megvalósulásának eldöntésénél a jogbiztonság szempontjából nem tekinthető elfogadhatónak.

3. A társadalomra veszélyesség jövője, illetve inkább annak hiánya

A cselekmény társadalomra veszélyességének hiányára (is) hivatkozva a hazai büntetőjog tudomány és joggyakorlat sokféle esetkörben tartotta lehetségesnek a büntetőjogi felelősség kizárását. Ezen esetkörök egy részében a társadalomra veszélyesség a materiális jogellenesség – jogállami büntetőjogokban elfogadott – funkcióit látta el (a jogtárgy-harmonikus értelmezésnél vagy a jogellenességet kizáró okok alapjaként érvényesült). Ismeretesek azonban olyan esetek is, amelyekben a társadalomra veszélyesség fogalma olyan funkciókat lát(ott) el, ami a materiális jogellenesség értékesítése kapcsán kizárt. Ilyen például azon felelősségtani probléma megoldása, hogy miképpen lehetséges az absztrakt veszélyeztetési bűncselekmény miatti felelősség kizárása, ha a jogtárgy veszélyeztetése az adott esetben lehetetlen. Ennek differenciált megoldására a társadalomra veszélyesség fogalma – éppen általános megfogalmazása miatt – egyébként teljesen alkalmazhatatlan. A közvetlen alkalmazás lehetősége is kizárt (legalábbis a modern, jogállami felfogás alapján) a materiális jogellenesség tekintetében, míg sok szerző és a joggyakorlat által is elfogadott funkciója (volt) a társadalomra veszélyességnek. Erre figyelemmel viszont a társadalomra veszélyesség és a materiális jogellenesség-fogalom – a rendszerváltás utáni irodalomban elterjedt – azonosítása¹¹⁵ legfeljebb csak akkor nem félrevezető, ha együtt jár az előbbi kategória szerepének komoly redukálásával.¹¹⁶

A társadalomra veszélyesség ilyen korlátozott alkalmazási körű fogalma is számos módszertani hátránnyal rendelkezik a materiális jogellenességhez képest. Feleslegesen görgeti például tovább a jogtárgy-harmonikus értelmezést egy másik bűncselekmény-fogalmi szintre, ahelyett, hogy azt a tényállásszerűség szintjén értékesítene. Nézetem szerint már csak ezért is nyilvánvaló, hogy a rendszerváltás után a két fogalom közötti – a tudományos bűncselekmény fogalomban való bennmaradásért 1950 óta folytatott – küzdelemnek a materiális jogellenesség győzelmével kell zárulnia. Emellett másodlagos, de korántsem közömbös körülmény az, hogy a materiális jogellenesség fogalmát eleve nem kell megtisztítani semmiféle – önkényuralmi rendszerben rárakódott – üledéktől.

A fenti felismerésekből a következtetéseket természetesen a büntetőjogi kodifikáció során is le kell vonni. A társadalomra veszélyesség fogalmát el kell távolítani a törvényi bűncselekmény-fogalomból. Hiszen éppen a fogalom törvényi megjelenítése hordozza a legnagyobb csábítást arra, hogy azt az adott esetben közvetlenül is alkalmazzák. Ez nem jelenti a materiális jogellenesség-fogalom kodifikálásának szükségességét, mivel ezen kategória a szükséges bűncselekménytani funkciókat a szokásjog segítségével és a jogértelmezés körében is el tudja látni. Ez nem jelenti természetesen azt, hogy a törvényi jogellenességet kizáró okok körének bővítése szükségtelen lenne. De ebben a vonatkozásban fontos felhívni a figyelmet arra, hogy konkrét kizáró okok szabályozására van szükség, és nem pusztán a materiális jogellenesség közvetlen törvényi megjelenítésére.

Megítélésem szerint a társadalomra veszélyesség a törvényi és a tudományos

¹¹⁵ BÉKÉS (1994) 28., FÖLDVÁRI (1999) 4., illetve csatlakozva ÚJVÁRI (2003) V. pont. 2. bek.

¹¹⁶ Ezt az előző lábjegyzetben megjelölt szerzők közül egyedül BÉKÉS tette meg (1994) 22. Ld. WIENER (2000) 58–59.

HOLLÁN MIKLÓS *Megkésétt búcsú a társadalomra veszélyességtől*

bűncselekmény-fogalomból való eltávolításával térnénk vissza a kontinentális büntetőjog rendszeréhez, végleges búcsút mondv a szocializmus által büntetőjogunkban hagyott több szempontból is veszélyes örökségnek.

IRODALOM

- BÁRD Károly (1987) *A büntetőhatalom megosztásának buktatói. Értekezés a bírósági tárgyalás jövőjéről.* KJK, Budapest.
- BAUMANN, Jürgen (1966) *Strafrecht. Allgemeiner Teil.* Ernst und Werner Giesbeing, Bielfeld.
- BÉKÉS Imre (1980) “A büntetőjog és a büntetőjogtudomány”, “A magyar büntetőjog fejlődése a Csemegi-kódextől a hatályos Büntető Törvénykönyvig (1878-1978)”, “A magyar büntetőjog alapelvei”, “A bűncselekmény fogalma”, “A büntetőjogi felelősségre vonás akadályai”, “A bűncselekményi egység és halmazat”, “A fiatalokorra vonatkozó rendelkezések” In: FÖLDVÁRI (1980) 9-33., 34-48., 49-54., 83-99., 150-233., 286-303., 423-438.
- BERKES György (1999) “A társadalomra veszélyesség hiányának büntetőjogi értékelése” *Magyar Jog (MJ)*, XLVI. évf. 12. sz. 730-731.
- BERKES György (2002) “Felelősség a csekély súlyú bűncselekményekért az új Btk. szerint” *Büntetőjogi Kodifikáció (BJK)*, II. évf. 1. sz. 28-29.
- FINKEY Ferencz (1902) *A magyar büntetőjog tankönyve.* Politzer, Budapest.
- FINKEY Ferencz (1914) *A magyar büntetőjog tankönyve.* 4. kiad. Grill, Budapest.
- FLECK Zoltán (2001) *Jogszolgáltató mechanizmusok az államszocializmusban.* Totalitarizmus-elméletek és a magyarországi szocializmus. Napvilág, Budapest.
- FÖLDVÁRI József (1980) Békés Imre (és mások): *Magyar büntetőjog, általános rész* (szerk.: Földvári József). BM könyvkiadó, h.n.
- FÖLDVÁRI József (1984) *Magyar Büntetőjog. Általános Rész.* Tankönyvkiadó, Budapest.
- FÖLDVÁRI József (1998) *Magyar büntetőjog. Általános rész.* 4., átdolgozott kiadás. Osiris kiadó, Budapest.
- FÖLDVÁRI József (1999) “A bűncselekmény fogalmáról – de lege ferenda” *MJ*, XLVI. évf. 1. sz. 1-4.
- GYÖRGYI Kálmán (1984) *Büntetések és intézkedések.* KJK, Budapest, 1984.
- GYÖRGYI Kálmán (1990) “Dogmatikai forgácsok Király Tibor hetvenedik születésnapjára” In: *Király Tibor professzor 70 éves.* “Kriminológiai közlemények 33.” Magyar Kriminológiai Társaság, Budapest. 24-39.
- HAFT, Fritjof (1996) *Strafrecht. Allgemeiner Teil.* Eine Einführung für Anfangssemester. “Schriftenreihe der Juristischen Schulung Heft 24.” 7. Aufl. C. H. Beck’sche Verlagsbuchhandlung, München, 1996.
- HELLER Erik (1945) *A magyar büntetőjog általános tanai. (Rövidített tankönyv.)* Grill, Budapest.
- IRK Albert (2002): “A gondatlan bűncselekmények újrakodifikálásának elméletéhez” *Jogtudományi Közöny (JK)*, LVII. évf. 3. sz. 117-124.
- JESCHECK, Hans-Heinrich/

HOLLÁN MIKLÓS *Megkésett búcsú a társadalomra veszélyességtől*

- WEIGEND, Thomas (1996) *Lehrbuch des Strafrechts. Allgemeiner Teil. 5. Aufl. Duncker*
□ Humblot, Berlin, 1996.
- KÁDÁR Miklós (1959) *Szovjet büntetőjog és eljárás. Felsőoktatási Jegyzetellátó,*
Budapest.
- KÁDÁR Miklós (1964) *Büntetőjog. Általános rész (szerk.: KÁDÁR Miklós). I. k.*
Tankönyvkiadó, Budapest.
- KÁDÁR Miklós/
KÁLMÁN György (1966) *A büntetőjog általános tanai. KJK, Budapest.*
- KOVÁCS Pál (1967) “A társadalomra veszélyes értékelése a jogalkalmazásban”
MJ, XIV. évf. 11. sz. 653-656.
- LAKÓ Ibolya (1982) “A bűncselekményfogalom alakulása hazánkban a
századfordulótól a Btá.-ig.” *JK, XXXVII. évf. 4. sz. 282-290.*
- LISZT, Franz von (1927) *Lehrbuch des Deutschen Strafrechts. Walter de Gruyter,*
Berlin – Leipzig.
- NAGY Ferenc/
TOKAJI Géza (2001) “A bűncselekmény tana” In: Uő (szerk.) Tokaji Géza: *A
magyar büntetőjog általános része.* Korona kiadó, Budapest.
123-308.
- OTTO, Haro (1998) *Grundkurs Strafrecht. Die einzelnen Delikte. 5. Aufl. Walter*
de Gruyter, Berlin – New York.
- PÁZSIT Veronika (2001) “Tájékoztató a kodifikációs bizottság üléséről” *BJK, I. évf. 2.*
sz. 33-34.
- ROXIN, Claus (1997) *Strafrecht. Allgemeiner Teil. Band I. Grundlagen. Der Aufbau*
der Verbrechenslehre. 3. Aufl. Beck, München.
- SCHULTHEISZ Emil (1948) *A bűncselekmény tana. Debreceni Tudományegyetemi*
Nyomda, h.n.
- SZABÓ Imre (1960) *A jogszabályok értelmezése. KJK, Budapest.*
- SZABÓ Imre (1963) *A szocialista jog. KJK, Budapest.*
- SZÚCS Márton (1999) “Bűncselekménytan a Hexagonban” *MJ, XLVI. évf. (1999) 5.*
sz. 307-315.
- TÍMÁR István (1949) “A büntetőjogi analógia alkalmazásának kérdéseiről” *JK IV.*
(új.) évf. 13-14. sz. 265-270.
- TÍMÁR István (1950) “Az 1950. évi II. törvény egyes kérdései” *Jogtudományi*
Közlöny, V. évf. 11-14. sz. 378-382.
- TOKAJI Géza (1980) “A büntető törvény”, “A büntetőjog forrásai”, “A büntető
törvény értelmezése”, “A büntető törvény hatálya”, “A
törvényi tényállás”, “A bűncselekmény megvalósulási
szakaszai”, “A bűncselekmény elkövetői”, “Az általános részi
rendelkezések az európai szocialista államok büntetőjogában”
In: FÖLDVÁRI (1980) 57-60., 61-62., 63-68., 69-79., 100-
149., 234-253., 254-285., 456-489. o.
- TOKAJI Géza (1984) *A bűncselekménytan alapjai a magyar büntetőjogban. KJK,*
Budapest.
- TOKAJI Géza (1995) “Jogszabálytan”, “A bűncselekmény tana” In: Nagy Ferenc
(szerk.) Tokaji Géza □ *A magyar büntetőjog általános része.*
JATEPress, Szeged. 3-23., 25-170.

HOLLÁN MIKLÓS *Megkésett búcsú a társadalomra veszélyességtől*

- UJVÁRI Ákos (2003) “Gondolatok a társadalomra veszélyesség (materiális jogellenesség) jövőbeli jogi sorsáról” *Jogelméleti Szemle* (<http://www.extra.hu/jesz>), 2003/1.
- VARGA Csaba (1980) “Jogalkalmazás” In: Antalffy György és mások: *Állam és Jogtudományi Enciklopédia* (főszerkesztő: Szabó Imre) Akadémiai kiadó, Budapest. 795-811.
- VARGA Csaba (1998) *Jogállami átmenetünk*. Budapest.
- VISKI László (1958) “A társadalomra veszélyesség és a bűnösség viszonya a bűncselekmény-fogalom felépítésében” *Állam és Jogtudományi Intézet Értesítője*, I. köt. 2. sz. 213-239.
- VISKI László (1968) “A veszélyeztetés mint materiális bűncselekmény” *Állam és Jogtudomány*, XI. évf. 1. sz. 56-98. o.
- VISKI László (1970) “A veszélyeztetési bűncselekmények a X. Nemzetközi Büntetőjogi Kongresszus napirendjén” *MJ*, XVII. évf. 1. sz. 11-16.
- VISKI László (1974a) “Tézisek a bűncselekményfogalom felépítéséhez” *Állam és Jogtudomány*, XVII. évf. 3. sz. 382-409.
- VISKI László (1974b) *Közlekedési büntetőjog*. KJK, Budapest.
- WIENER A. Imre (1999) “Dogmatika – Filozófia” “Büntetendőség–Büntethetőség (felelősségtan)” In: *Büntetendőség, büntethetőség. Büntetőjogi tanulmányok* (szerk.: Wiener A. Imre). KJK–MTA-JTI, Budapest. 125-162.
- WIENER A. Imre (2000) *Elméleti alapok a büntetőtörvény általános része kodifikálásához*. “MTA Jogtudományi Intézete Közlemények /N° 12/ Working Papers” MTA Jogtudományi Intézet, Budapest.
- WIENER A. Imre (2002): *Büntetőjog. Általános Rész* (szerk.: Wiener A. Imre). KJK. Budapest.

H. SZILÁGYI ISTVÁN

A marxista társadalomtudományi fogalmak használhatatlansága¹

1. Néhány tudománytalan bevezető megjegyzés

Szabadfalvi József írja a “Viszony az elődökhöz” című előadása bevezető soraiban, hogy “a hazai marxista jogelméleti gondolkodás átfogó értékelése nem tartozik napjaink vonzó, kihívást jelentő feladatai közé”. A magam részéről úgy vélem, hogy a feladat nagyon is kihívást jelent, viszont valóban egyáltalán nem vonzó. S ez különösen igaz, ha a “marxizmust” egészében kívánjuk értékelni. A marxizmus ugyanis legalább három dolgot jelent: egyrészt társadalomtudományi eszmerendszert – ami eredetileg bizonyos történelemfilozófiai, közgazdaságtani és politikai filozófiai tézisek ötvözéséből állt –, másrészt politikai ideológiát, harmadrészt pedig egy politikai gyakorlatot, ami ennek az ideológiának a megvalósítását célozta. A magukat helyenként és időnként marxistáknak valló emberek pedig a marxizmus e három aspektusát a különböző hatalmi helyzetekben más és más arányban képviselték.

A marxizmus története tulajdonképpen tekinthető e három aspektus folyamatos összemosásának és szétválasztásának időben váltakozó – ha marxista volnék, most feltétlenül beszúrnám, hogy “dialektikusan egymást kiegészítő” – folyamatainak összefonódásaként is. Magyarul: a marxisták bújócskáznak. Hatalmuk teljében könnyedén összemossák a tudományt az ideológiával, s a “másképp gondolkodókat” az adott időben és helyen szokásos politikai gyakorlat eszközeivel teszik hidegre. Mikor a hatalom tüzétől távolabbra kerülnek, akkor viszont éppen a marxisták követelik a leghangosabban a három terület világos megkülönböztetését. Ha kiderül, hogy a politikai gyakorlat embertelen, gyalázatos és túrhetetlen, akkor a marxisták sietnek tisztázni, hogy ezért nem az “eszmék”, hanem kizárólag az eszméket meghamisító gyakorlat emberei a hibásak. Ha a marxizmus politikai ideológiájáról kiderül, hogy országok és népek egész sorát vezetete történeti zsákutcába, akkor a marxista tudomány képviselői rögtön kijelentik, hogy az tulajdonképpen az ideológia, de nem ám a marxista, hanem a leninista, sztálinista, maoista, pol-potista (stb.) következménye, vagyis hogy semmi köze a tudományhoz, amit bizony a politikusok találtak ki (akiknek szavait korábban oly lelkesen idézgették “tudományos” műveikben). A marxista társadalomtudósok szívesen vallják, ha a hatalom eltűnik mögülik, hogy a marxizmus ma is élő és vállalható társadalomtudományi “paradigma”.

Sőt, ha esetleg bebizonyosodnék – mint ahogy az elmúlt száz évben a “burzsoá” társadalomtudományban fokozatosan bebizonyosodott –, hogy a marxizmus minden részében és egészében tarthatatlan tudományos téziseken alapul, akkor egyszerre kiderül, hogy a marxista tudósok voltaképpen nem is voltak marxisták – mi több, maga Marx sem volt marxista –, vagy csak kényszerből vallottak ilyen-olyan nézeteket, s hogy nagy félelmeket és üldöztetéseket szenvedtek – a többi marxistától.

Vagy – ahogy az az utóbbi másfél évtizedben történni látszik – a marxista intellektüelek kijelentik, hogy lehetséges, hogy a marxizmus társadalomtudományi eszmerendszere “meghaladott”, de örökbecsű öröksége egy olyan világnézeti elkötelezettség, melynek lényege a társadalmi

¹ Szeretném megköszönni Bódig Mátyás, Bragyova András, Szigeti Péter és Szilágyi Péter értékes kritikai megjegyzéseit az általam előadott anyag vitája során, melyekre igyekeztem reflektálni az eredeti vázlat írott formába öntésekor.

emancipáció és egyenlőség igénye, valamint a fennálló társadalmi rend kritikai szemlélete – tehát ha a “tisztá” tudomány (aminek eszméjét egykor legfőképpen a marxisták kívántak lerombolni) nem tartható, akkor vissza a “nemes” ideológiához!

Közbevetőleg itt szeretném mindjárt leszögezni, hogy ami a kritikai szemléletet illeti, ez (remélhetőleg) korántsem kisajátítható a marxisták által: Marx előtt és után számos vallásalapító és próféta, művész, filozófus és államférfi (nem is említve az adott hely és kor közembereit) vélte úgy, hogy az általa ismert társadalmi viszonyok embertelenek, igazságtalanok és/vagy megjavíthatók/megjavítandók. E látszólag ártatlan megjegyzés csattanója, hogy nálunk a jogtudományi diszciplínák közül a kifejezetten kritikai szemlélettel megvert jogszociológia – amit egykoron “burzsoá áltudománynak” bélyegeztek a szocialista jogtudomány korifeusai – napjainkban mint “marxista” vagy “baloldali” ideológiát képviselő, “tudománytalan” tudományá vált sok volt marxista vagy nem marxista szemében.

Szabadfalvi másik megjegyzése is gondolatébresztő: eszerint a marxista jogelmélet értékelése kapcsán eddig csupán a szocialista jogelmélet – Szabó Imre által fémjelzett – fő irány, illetve az annak meghaladásával próbálkozó törekvések bemutatására történt kísérlet, illetve pusztán néhány sommás értékelés született. Nos, én azt hiszem, hogy a “sommás értékeléseknek” meg van a maguk helye, ideje és értelme a társadalomtudományi gondolkodás változásaiban. Például úgy vélem, hogy a marxizmus bármely részterületével és részkérdésével foglalkozó elemzésnek legalább sommásan utalnia kell a fenti összefüggésre, vagyis arra, hogy a marxizmus történetében nem választhatók el világosan a politikai gyakorlat, az ideológia és az elmélet változásai, mert azok lényegileg összefüggenek egymással. Ugyanezzel a gondolattal kezdte Bibó István is az 1956 októberében papírra vetett “Elvi tisztázás” vállalkozását,² amelynek célja ugyan elsősorban a marxizmus politikai

² “[...] A sztálinizmus elítélése magában teljesen elégtelen. Nem megyünk semmire, ha a gondolkodónak teljesen szűk és önállótlan Sztálin eszmevilágát elítéljük, de Marx és Lenin csálhatatlanságát továbbra is fenn akarjuk tartani s egy új kibontakozás alapjául elfogadtatni. Igaz, hogy Lenin elborzadt volna azon, amit Sztálin csinált és Marx elborzadt volna azon, amit Lenin csinált, mindamellett a leninizmus s a Lenin által a párt képében felállított kiváltságos és machiavellista erőszakszervezet logikus következménye az osztályharc és forradalmi erőszak amaz öncélú kultuszának, mely a marxizmus lényege; és a sztálinizmus, a Sztálin által bevezetett totális elnyomás és a pártot erkölcsileg teljesen megrontó terrorizmus logikus következménye a kizárólagos párturalom Lenin által történt felállításának. A marxizmus–leninizmus egész ideológiájára vonatkozólag kell tehát a kérdést feltenni.” Bibó István “Fogalmazvány” in *Különbség* (Budapest: Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem 1990) 93. és sk. o.

Bódig Mátyás felvetette: vajon tartható-e, hogy Bibó éppen “az osztályharc és a forradalom öncélú kultuszában” látta a marxizmus lényegét. Nos, lehet, hogy a marxizmus mint filozófia lényege nem az osztályharc történelmi szerepének és a forradalom elkerülhetetlenségének folytonos hangsúlyozásában áll (hanem például a “dialektikus történelmi materializmus” kidolgozásában), de ideológiai (a “kommunista ideológia”) mondandójának megragadása tekintetében Bibó aligha járhatott messze az igazságtól. A filozófia és az ideológia összekeveréséért pedig kétségtelenül maga Marx tett a legtöbbet. Néhány kiragadott példa: Marx és Engels a Feuerbach-kritika kapcsán írja “A német ideológiá”-ban: “[...] a valóságban és a gyakorlati materialista, azaz a kommunista számára arról van szó, hogy a fennálló világot forradalmasítsa, a készentalált dolgokat gyakorlatilag megtámadja és megváltoztassa.” *Marx és Engels válogatott művei* I. köt (Budapest: Kossuth Könyvkiadó 1977) 80. o. Ugyanebben a tanulmányban, mikor a szerzők az általuk kifejtett “történelfelfogásból” fakadó következményeket veszik számba, 4. következtetésként az alábbiakat írják: “[...] e kommunista tudat tömeges létrehozásához és magának a dolognak a keresztülviteléhez egyaránt az emberek tömeges megváltoztatása szükséges, ami csakis gyakorlati mozgalomban, forradalomban mehet végbe; a forradalom tehát nem csak azért szükséges, mert az uralkodó osztályt nem lehet más módon megdönteni, hanem azért is, mert a megdöntő osztály csak forradalomban juthat el odáig, hogy lerázza nyakáról a múlt egész szennyét és képessé váljék a társadalom új megalapozására.” *Marx és Engels...* 93. o.

Szilágyi Péter hangsúlyozta, hogy Marx szerint az osztályharc a történelem “mozgatórugója”, s nem annak “lényege”, Bódig Mátyás pedig a következőket írta: “[...] nem kell Marx-filológusnak lennie valakinek ahhoz, hogy tudja, az osztályharc minden, csak nem öncélú Marxnál. Valójában a történelem teleologikus magyarázatának képezi részét – ez az a dinamikus elv, amely a történelmi mozgás magyarázatát lehetővé teszi.” Lehetséges, hogy a “klasszikusoknál” az osztályharc a történelem mozgatórugója, vagy a történelmi mozgás magyarázatát lehetővé tévő “dinamikus elv” (?), de ennek az interpretációnak is van némi szépséghibája: (1) Az alap–felépítmény séma, amely szerint a gazdaság határozza meg a felépítményt, tehát a történelmi változásokat a gazdasági változások idézik elő, s ennek csupán “visszatükröződése” a politikai berendezkedés változásai – ebből a szempontból tehát az osztályharc nem “ok” (“mozgató”), hanem “okozat” (“mozgatótt”); (2) az osztályharcra nehezen lehetne megmagyarázni a történelmi fejlődés

ideológiájának és az arra épülő gyakorlatnak a sommás értékelése volt, de mint ilyen bármely elméleti részletkérdés megvitatása elé vagy után odailleszhető volna.

A következőkben ahhoz szeretnék hozzájárulni, hogy világossá váljék, hogy a marxizmus mint társadalomtudományi eszmerendszer, illetve annak a jogelmélet számára használhatónak látszó megállapításai valójában már jó ideje megcáfoltattak a “burzsoá” társadalomtudományok által. Az általam kiválasztott tézisek vizsgálata elsősorban a kulturális antropológia, a jogi antropológia, illetve a jogszociológia területére esnek, egyébként pedig a marxizmus rendszerének közismert és sarkalatos állításai.

2. A módszer

A dialektika problémája gnoszeológiai kérdés, de további fejtegetéseink szempontjából fontos lesz megállapítanunk, hogy a marxista dialektika – ami tudvalévően materialista – alapvetően elhibázott módszer. Marx a hegeli filozófiából vette át a dialektikát, de – ahogy Bibó István találóan megjegyzi – “az ismert formulával ellentétben Marx nem állította a talpára, hanem éppen ellenkezőleg, ő állította a feje tetejére. Mert Hegel szerint a dialektika a szellem, a gondolkodás világában áll fenn, ahol valóban igaz az, hogy minden tételből szükségképpen létrejön, illetve vele együtt létezik önnön ellentétele is. Marx ezt átvitte a valóság világába, abba a világba, ahol legalább annyi a fokozatos és folyékony átmenet, mint az éles különbözőség, s ahol soha semmi sem megy át önnön ellentétébe; a sokat emlegetett minőségi változássá summázódó mennyiségi változások sem, mert hiszen az ‘ellentét’ fogalma tipikusan az emberi agy és kedély jelensége, melyet a természet világába belelátni tévútra vezető pusztá kép. [...] Egyúttal jellemző, hogy milyen nagy szerepük van a marxista valóság-magyarazóknál az olyan képeknek, melyeknek szerepe, hogy a valóságról valamilyen állítást a valóság megragadása és megkérdése helyett hasonlattal intézik el. Ilyen merő kép az al- és felépítmény elmélete, a leggyengébb ponton elszakadó lánc képe.”³

Noha Bibó a fenti gondolatmenetében jól rátapint a marxista dialektika egyik ismeretelméleti problémájára, mégis alábecsüli a dialektika marxizmusban játszott szerepét. Marx és Engels ugyanis amellet, hogy a dialektika fogalmát a materializmushoz és a fejlődés problémájához kapcsolják, meglehetősen homályosan fejtik ki annak lényegét. Először is nem világos, hogy a dialektika

kezdőpontját jelentő “ösi közösségi” társadalomból való kimozdulást, hiszen ott nem voltak osztályok, ezért osztályharc sem lehetett.

Végül szeretném leszögezni, hogy Bibó fenti megjegyzése természetesen nem arra vonatkozott, hogy általában véve a marxista filozófián belül milyen szerepe van az osztályharcnak, hanem arra, hogy a társadalmi egyenlőség és emancipáció előmozdítása szempontjából mit jelentett az, hogy Marxék kizárólag az osztályharc és forradalom útján látták azt lehetségesnek.

³ Bibó “Elvi tisztázás”, 94. o. Itt Szigeti Péter kritikai megjegyzéseivel szemben vagyok kénytelen védelmembe venni Bibó idézett gondolatmenetét. Szigeti szerint Bibó nem veszi figyelembe, hogy a dialektika a filozófiai gondolkodásban nem a marxizmus találmánya, hanem általánosan elterjedt módszer, másrészt, hogy Hegel a természet dialektikájáról is értekezett. Először is le kell szögeznünk, hogy (1) az idézetben Bibó nem általában a dialektikát veti el, hanem csupán a marxista dialektikát. Ez annál is világosabb, hiszen számos elemzésében Bibó maga is alkalmazza azt. (Ennek eklatáns példája az “Etika és büntetőjog” c. tanulmánya in *Válogatott tanulmányok* [Budapest: Magvető 1986] I. köt., 161–182. o.) (2) Marxék valóban Hegeltől veszik át a dialektika módszerét. (Lásd például: Engels “Karl Marx: A politikai gazdaságtan bírálatához” in *Marx és Engels ...* II. köt., 58. o.; Engels “A szocializmus fejlődése az utópiától a tudományig” in *Marx és Engels ...*, III. köt., 391–395. o.; Engels “L. Feuerbach és a klasszikus német filozófia vége” in *Marx és Engels ...*, 601–603. o.) (3) Noha Hegel valóban írt a természet dialektikájáról, azonban ez nála nem jelentette azt, hogy a szellem világán kívül alkalmazta volna a dialektikát, mivel – lévén “idealista” – a természet nála az abszolút szellem kifejeződésének, “külsővé válásának” egyik fázisa. (4) Marxék a hegeli dialektika természetre való alkalmazását elutasították: mert az “statikus” és “idealista” – vagyis “metafizikus”. Ld.: Engels “Anti-Dühring” in *Marx és Engels ...*, 195–196. o.; (6) Marxék Hegel történelemfilozófiáját tekintették a dialektika szempontjából relevánsnak, mivel ebben Hegel világosan összekapcsolta a dialektikát a fejlődés gondolatával (tehát nem “statikusan” alkalmazta). Ld. Engels “A szocializmus fejlődése ...”, 394–395. o.

H. SZILÁGYI ISTVÁN *A marxista társadalomtudományi fogalmak használhatatlanságai*

“módszer”-e, vagy “tudomány”?⁴ A mozgás törvénye, vagy mozgástörvény, amely minden mozgást fejlődéssé változtat?⁵ Mi a dialektika “törvényszerűségeinek” viszonya a természettudományok által leírt törvények, vagy a matematika törvényszerűségeihez? (Különös tekintettel arra, hogy Engels az “Anti-Dühringben” nehézség nélkül képes volt kimutatni, hogy a geológiai folyamatok, a differenciálszámítás és a virágkertészet egyaránt a tagadás tagadásának törvénye alatt állnak.)⁶ Mi a dialektikus törvény viszonya a véletlenhez és a szükségszerűséghez? A kérdések sorolhatók volnának tovább, melyekkel a marxista filozófusok évtizedeken keresztül birkóztak – természetesen a megoldás lehetősége nélkül. A filozófia, illetve az ismeretelmélet szempontjából ugyanis a marxista dialektika egyszerűen tarthatatlan, mint azt Hanák Tibor elemzésében kimutatja: “A filozófiai irodalomban rámutatnak arra, hogy a dialektikus szemléletmód, mely a dolgokban fellelhető ellentmondásokra épít, valójában nem tud felmutatni szabatos értelemben vett ellentmondást, és azok az »ellentmondások«, melyekre hivatkoznak, közelebbi vizsgálat alapján látszatellentmondásoknak bizonyulnak, tehát pl. ellentétes erőnek, folyamatnak, két vagy több oldalnak stb., márpedig ezek elfogadása és vizsgálata nem a dialektikus materializmus vívmánya. Ha viszont sikerülne megtalálni az ellentmondás szabatos értelmét, amint azt Arisztotelész leírta, akkor ugyan túllépünk a definíciós problémákon, de viszont ilyen szabatos értelemben vett ellentmondás nem fordul elő, nem fordulhat elő a valóságban, mert hiszen képtelenséget, lehetetlenséget jelent.”⁷

Akkor mégis mi a jelentősége e “homályos” dialektikának a marxizmusban? Kiindulásképpen vegyünk néhány odavetett megjegyzést! Például Marx azt írja egyik J. B. v. Schweitzernek írt levelében, hogy bírálatában bemutatta, Proudhon “milyen kevésbé hatolt be a tudományos dialektika titkába”.⁸ Engels írja az “Anti-Dühringben”: “Az is már a dialektika természetébe való bepillantás teljes hiánya, ha Dühring úr a dialektikát a pusztá bizonyítás szerszámának tartja, ahogy teszem azt a formális logikát vagy az elemi matematikát lehet korlátolt módon így felfogni.”⁹ Kellő türelemmel még tucatszámra lehetne kigyűjteni olyan megjegyzéseket, melyek mind azt sugallják, hogy a dialektika mintha valami titokzatos tudomány lenne. S ha tekintetbe vesszük a dialektika homályosságáról a fentiekben mondottakat, akkor magunk is hajlunk arra, hogy a marxista

⁴ A “klasszikus” meghatározás szerint: “[...] a dialektika [...] semmi más, mint a természet, az emberi társadalom és a gondolkodás általános mozgási és fejlődési törvényeinek tudománya.” Engels “Anti-Dühring”, 295. o. Másol azonban a dialektika úgy jelenik meg, mint egy szemlélet, vagy megközelítésmód: “[...] a dialektika [...] a dolgokat és fogalmi képmásaikat lényegi összefüggésükben, láncolatukban, mozgásukban, keletkezésükben és elmúlásukban fogja fel [...]” Engels “A szocializmus fejlődése ...”, 394. o. Lenin később módszerként értelmezte a dialektikát, melynek lényege az “ellentétek kikutatása a dolgokban”. Sztálin viszont tudományként. Lukács György pedig a *Történelem és osztálytudat* című művében amellelt foglalt állást, hogy a dialektikát módszernek kell tekinteni, és alkalmazását a tudati jelenségekre kell korlátozni, mivel a dialektika feltételezi az objektum és szubjektum elválasztását. Később ezt a nézetét – politikai, hatalmi nyomásra – visszavonta, majd – mintegy a tagadás tagadásának tagadásaként – mégis alapul vette ontológiájában. E kérdésről ld. Hanák Tibor *Az elmaradt reneszánsz A marxista filozófia Magyarországon* (Bern: Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem 1979), 257. és sk. o.

⁵ Engels például egy helyen azzal kritizálja Hegelt, hogy kimutatja: a hegeli filozófia a maga “dogmatikus tartalmát abszolút igazságként jelenti ki, ellentmondásban a dialektikus, minden dogmatizmust feloldó módszerével.” Engels “L. Feuerbach ...”, 884. o. Vagyis a hegeli gondolat statikussá válik mikor “rendszerként” jelenik meg, s ez ellentmond a dialektikának, ami mindent mozgásában igyekszik megragadni. Nem lehet pontosan megállapítani, hogy az eszméknek azért kell-e mozogniuk (vagy azért mozognak?), mert dialektikus “szerkezetük” van, vagy mert az anyag mozog – mint azt Engels “A természet dialektikájá”-ban kifejti [366–368. o.] –, s a gondolkodás csupán “dialektikus” tükröződése e mozgásnak, vagy mert a gondolkodás maga is anyagi jelenség.

További zavart okozott, hogy Engels az “Anti-Dühring”-ben nem tette világossá, hogy a dialektika által feltárt “törvény”, miszerint a mennyiségi változások minőségi változásba csapnak át, az mozgás, vagy fejlődési “törvény”-e [Engels “Anti-Dühring”, 278–286. o.]. Utóbb például a fejlődés dialektikus törvényszerűségei között kanonizálták “az ellentmondások egysége és harca”, valamint a “tagadás tagadása” mellett. Erről ld. Hanák *Elmaradt reneszánsz ...*, 263–267. o.

⁶ “Mert mi a tagadás tagadása? A természetnek, a történelemnek és a gondolkodásnak egy szerfelett általános és éppen emiatt szerfelett messzeható és fontos fejlődési törvénye [...]” Engels “Anti-Dühring”, 295. o.

⁷ Hanák *Elmaradt reneszánsz ...*, 257. o.

⁸ Marx “Proudhonról” in *Marx és Engels ...*, I. köt., 516. o.

⁹ Engels “Anti-Dühring”, 290. o.

dialektikát egy titkos, ezoterikus tan részének tekintünk, amit csak a beavatottak érthetnek. A Tan lényege egy nagyszabású profán eszkhatólógia és szoterológia, melynek középpontjában a proletárforradalom és a kommunizmus eljövételének megjövendölése áll.

A dialektika szerepe ebben egyrészt az, hogy a beavatandók számára segítsen felfogni: a világ minden története és jelensége – a gázmolekulák mozgásától a geológiai rétegek képződésén és a virágkertészkedésen át a differenciálszámítással bezárólag – a Történelem része, s e Történelem (“végső fokon”) szükségszerűen a proletárforradalom és a kommunizmus megvalósulása felé mozog. Másrészt a dialektika avatja a Tan tudománnyá. Lukács György munkásságának elemzése kapcsán Roger Scruton világítja meg a marxista dialektika e fontos szerepét: “Marx ezt követően teszi meg a döntő lépést: azt állítja, hogy a »burzsoá« gazdaságtan nem megmagyarázza a gazdasági valóságot, hanem éppen elleplezi – eltereli ugyanis a figyelmet annak rejtett lényegéről. A »burzsoá« gazdaságtan nem tudomány, hanem ideológia, az igazi gazdaságtan – *A tőke gazdaságtana* – tudományosságát pontosan filozófiai módszerének köszönheti, az teszi ugyanis lehetővé, hogy a látszatok mögé hatolva eljusson a társadalom titkos lényegéhez. [...] Ha ez az érvelés helyes lenne, akkor az ember által ismert valamennyi tudományos elméletre állna. Mindegyiket elutasíthatnánk azzal, hogy ideológiai eszköz, hiszen (a tudományos módszer alap gondolatának megfelelően) jelenségeket magyaráznak meg, nem foglalkoznak a »metafizikus« lényeggel. [...] Engelsnek tulajdonképpen nincs is jobb érve a »természet dialektikájára« [...], mint a következő: a »dialektika« »feltárja a »burzsoá« fizika által elrejtett jelentést.«¹⁰ Harmadrészt pedig, a marxizmus a dialektika segítségével vonja ki magát a falszifikáció lehetősége alól¹¹. “A »burzsoá« tudós hiába vizsgálja a tényeket a marxizmus »totális« víziója nélkül, a tényekre való hivatkozás merő empiricizmus marad, márpedig az »a burzsoázia ideológiája«. A dialektikus módszer központi állítását a konkrét fogalomról alkotott hegeli elmélet adja. Ez az elmélet röviden azt állítja, hogy az egész megelőzi a részeket, »a részt az egész fényében kell értékelnünk és nem fordítva...« Ha esetleg a tények megcáfolnák a »totális« marxi elméletet, »annál rosszabb a tényekre nézve«. [...] Lukács azonban nem valamilyen tudományos elmélet nevében utasítja el a tapasztalati tényeket, hanem egy olyan filozófia nevében, amely teljesen semmibe veszi az empirikus megfigyeléseket, mivelhogy azok az ideológia utolsó mentősvárai. Ezzel egyrészt megóvja a marxizmust a tapasztalati tényekkel való viaskodástól, másrészt a tudomány birodalma fölé emeli, melynek ettől kezdve e képzelt győzelmére hivatkozva parancsolni kíván.«¹²

A beavatás lényege azonban nem a Tan elsajátítása, hanem a bizonyosság átélése, és ezáltal különböző misztikus képességek megszerzése (jövőbe látás, mindentudás, stb.). Az első Mester Marx volt,¹³ s az első tanítvány Engels. Náluk e bizonyosság átélésének őszinteségében és valóságosságában aligha kételkedhetünk. Ez magyarázza azt az engesztelhetetlen gyűlöletet, amit a kortárs farizeus filozófusokkal, és a szocialista mozgalom hamis prófétáival szemben éreztek. S részben ez magyarázza a Tan kezdeti sikereit is.

Az, hogy a marxizmus valójában nem filozófia, és nem is egyszerűen politikai ideológia, hanem egy pervertált vallási eszme – ez egyáltalán nem eredeti meglátás.¹⁴ Már az Engels által kigúnyolt

¹⁰ Roger Scruton “Lukács György” in Roger Scruton *Mi a konzervativizmus? Válogatott esszék.* (szerk. Jonathan Sunley) (Budapest: Osiris Kiadó, 1995), 82. o.

¹¹ Mint az Karl Popper kimutatta, a tudományos állítás egyik fontos jellemzője éppen az, hogy meghatározhatók cáfolatának a kritériumai. A marxizmussal éppen az a baj, hogy csak igazolni lehet, megcáfolni nem. Erről ld. Ernest Gellner *Relativism and the Social Sciences* (Cambridge, New York: Cambridge University Press 1990), 14. és sk; 61. o.

¹² Scruton “Lukács György”, 83. o.

¹³ “Mert Marx mindenekelőtt forradalmár volt. Igazi élethivatása az volt, hogy valamilyen módon közreműködjen a tőkés társadalom és az e társadalom által létrehozott állami berendezkedések megdöntésén, hogy közreműködjen a modern proletáriátus felszabadításán, amelyet elsőként ő ébresztett helyzetének és szükségleteinek tudatára, felszabadulása feltételeinek tudatára. A harc volt az eleme.” Engels “Karl Marx temetése”, III. köt., 429. o.

¹⁴ “A marxizmust – mint az összes többi totalitárius mozgalmat századunkban – a megváltás egyfajta szekularizált mintájának kell tekintenünk, mely arra hivatott, hogy reményt és beteljesedést hozzon azoknak, akik elidegenedettek, frusztráltak érzik magukat, mert úgy érzik, hogy kizárták őket a társadalomban általuk jogosnak tekintett helyről. A

H. SZILÁGYI ISTVÁN *A marxista társadalomtudományi fogalmak használhatatlanságai*

Eugen Dühring is felpanaszolta, hogy Marx “hívői számára dialektikai csodákat hajt végre”.¹⁵ A marxizmussal tehát nem (csak) az a “baj” – mint Bódig mondja –, hogy Marx Hegelhez hasonlóan az Abszolútumot kereste, hanem az, hogy úgy fogott hozzá gondolatrendszerének kidolgozásához, mint aki már eleve birtokában van az Abszolútumnak.

Ugyanakkor azt is látnunk kell, hogy a marxizmus alapvető élményében az üdvözülés bekövetkezésének optimista bizonyosságán van a hangsúly, amihez képest csak másodlagos, hogy az üdvözülés elérése vagy előmozdítása kizárólag a fennálló rend elleni kíméletlen harc által lehetséges. A marxizmus radikális kritikusai ugyanis gyakran úgy állítják be a marxizmust, mint amit torz lelki, beteges emberek találtak ki rombolási vágyaik kiélésének igazolására¹⁶ vagy cinikus csalók a tömeg megtévesztésére. Pszichopáták és cinikus csalók természetesen – ahogy az emberi történelemben általában – minden vallási eszme történetében szerepet játszanak. A marxizmus megértése tekintetében azonban az előbbi felfogás a marxisták démonizálásához – s ezáltal a marxizmus jelentőségének bizonyos értelemben vett túlértékeléséhez –, míg az utóbbi a marxizmus alábecsüléséhez vezet.

3. Az ősközösségi társadalom

A dialektika a marxista történelemszemléletben a következő szekvenciát vetíti elénk: a kiinduló állapot (a “tézis”) az “ősközösségi társadalom”, melynek jellemzője egyrészt e természetnek való egzisztenciális kiszolgáltatottság, másrészt pedig az (antagonisztikus) osztályellentétek hiánya. Ezt követi az osztálytársadalmak kora – mely maga is több fázisra bontható –, amely dialektikus antitézise az ősközösségi állapotnak: a természet feletti uralom fokozatos növekedése, ami azonban együtt jár az osztályellentétek kialakulásával, s ez utóbbi a történelmet az osztályharcok történetévé változtatja. Végül a harmadik fázis a kommunizmus kora, amely az első két korszak szintézisét jelenti, vagyis a természetet magas szinten uralma alatt tartó technikai fejlettséget és az osztályellentétek megszűnését.¹⁷ Vessünk most egy pillantást a kiinduló állapot, az “ősközösségi társadalom” képére a kulturális antropológiai kutatások fényében!

totalitárius rejtély, csoda és tekintély varázsának jórésze az együvé tartozás ígézetében rejlik. Bertrand Russel nem túlzott, mikor valahogy így foglalta össze a marxizmus jelenkori jelentőségét: a dialektikus materializmus = Isten; Marx = Messiás; Lenin és Sztálin = apostolok; proletariátus = a kiválasztott nép; Moszkva = az Egyház székhelye; forradalom = Jézus második eljövetele; kapitalisták büntetése = pokol; Trockij = ördög; kommunista társadalom = az eljövendő királyság.” Robert Nisbet “A közösség keresése” [*The Quest for Community* (San Francisco: ICS Press 1990)] 3–65. o. ford. Mezei Tibor és Varga Csaba in *Polisz* (2003), 71. és 72. szám.

¹⁵ Engels “Anti-Dühring”, III. köt., 281. o.

¹⁶ Pl. Scruton az alábbiakban értékeli Lukács munkásságát: “Ha Lukácsot a proletariátus nem csak mint saját olthatatlan gyűlöletének képzeletbeli hordozója érdekelte volna, hanem mint ténylegesen létező emberi lények valódi osztálya, akkor a vallással bizonyára nem csak Hegel lapjain találkozhatott volna. A proletárerkölcös igazi forrásának tükrében felismerhette volna magán ugyanezen érzület elferdült és pusztító formáját. Felismerhette volna saját Isten-gyűlöletét, a hitre, alázatra vagy megbékélésre való képtelenségét, a teremtett világgal szembeni gögös türelmetlenségét. Talán észreveszi, hogy »messianisztikus szektásságát« milyen szoros szálak fűzik Szarajevó szelleméhez, és hogy azok a megsemmisítő minősítések – »ideológikus«, »nihilista«, »reakciós« és »nosztalgikus« –, melyeket gondolkodás nélkül vágott a képzeletbeli Ellenséghez, visszaszállnak a saját fejére. Lukács egész életében megmaradt annak, aminek indult: a Habsburg-burzsóázia visszataszító képviselőjének.” Scruton “Lukács György”, 95. o.

¹⁷ Vö.: Tókei Ferenc *A társadalmi formák elméletéhez* [2. kiad.] (Budapest: Kossuth Könyvkiadó 1971) 110–113. és 180–181. o. “Most gyors léptekkel közeledünk a termelésnek egy olyan fejlődési fokához, amelyen ezeknek az osztályoknak a létezése nemcsak nem szükségszerű többé, hanem a termelés pozitív akadályává lesz.” Engels “A család, a magántulajdon és az állam eredete”, III. köt., 567. o. “Hogy a [kapitalizmus] »elviselhetetlen« hatalommá váljék, vagyis olyan hatalommá, amely ellen forradalmat csinálnak, ahhoz az kell, hogy az emberiség tömegét teljesen »tulajdon nélküliként« hozza létre, s egyszersmind ellentmondásban a gazdaságnak és műveltségnek egy meglévő világával – amely gazdaság és műveltség a termelőerő nagy megnövekedését, fejlődésének magas fokát előfeltételezi; másrészt pedig a termelőerők e nagy megnövekedése [...] már azért is abszolút szükségszerű gyakorlati előfeltétel, mert

H. SZILÁGYI ISTVÁN *A marxista társadalomtudományi fogalmak használhatatlanságai*

Az “ösközösségi társadalom” képének megrajzolásában Marx és Engels egyáltalán nem volt “tudománytalan”: a születőfélben lévő kulturális antropológia kortárs gondolkodói – Spencer, Durkheim, Morgan, Fraser, Maine – hasonló képet festettek az “ősi társadalmakról”. A természetnek való egzisztenciális kiszolgáltatottság (1), a közösségi tulajdon (2), az egyéniséget maga alá rendelő közösségi szolidaritás, ami a szokások automatikus követésével¹⁸ (3) és viszonylag tagolatlan (“horda jellegű”, illetve “törzsi”) társadalmi szerkezettel jár együtt (4) – ezek voltak talán a legfontosabb vonások.

Amint azonban a XX. század első évtizedeiben a “karosszék-antropológiát” fokozatosan felváltották a résztvevő megfigyelésen alapuló empirikus kutatások, úgy vált egyre árnyaltabbá az “ősi közösségi társadalom” képe, s szorultak háttérbe a marxizmushoz hasonló nagyívű evolucionista spekulációk¹⁹. Természetesen nem tisztem e tanulmány keretében minden részletre kiterjedő, pontos képet vázolni az “ősi társadalmakról” – ami egyébként is erőmet meghaladó vállalkozás volna –, csupán néhány, az antropológiai irodalomban széles körben elfogadott megállapítás ismertetésével szeretném jelezni a marxista sémák tarthatatlanságát.

ad (1) Az ősi népek természetnek való kiszolgáltatottsága meglehetősen viszonylagos. Egyrészt az a tény, hogy e népek maradványait napjainkban is olyan szélsőséges természeti viszonyok között kereshetjük (sarkvidék, sivatag, őserdő), mellyel a modern ember a “legmodernebb technika” birtokában sem nagyon boldogul, arra vall, hogy kiválóan alkalmazkodtak környezetükhöz. Másrészt a “primitívek” idejük sokkal kisebb részét fordítják a szoros értelemben vett létfenntartásra (élelem beszerzése, lakóhely, ruházat stb. biztosítása: magyarán – munkára), mint a modern társadalmak átlagos polgára. Idejük javarészeben “szórakoznak”: vallási szertartásokat végeznek, állandóan ünnepeket rendeznek, s úgy egyáltalán, élvezik egymás társaságát. (Nem azért élnek, hogy dolgozzanak, hanem azért dolgoznak, hogy éljenek.) Az ismeretlen, s ezért kezelhetetlen természeti erőknek való kiszolgáltatottság, a természeti erőktől rettegő, állandó ínségben tengődő “ősember” képe sokkal többet árul el a szobatudósok fantáziájáról, mint a valóságról. A természetnek kiszolgáltatott egyén vagy közösség félelme közvetlenül, önmagában, vagy akár csak valamiféle társadalmi viszonyrendszer döntő mozzanataként nem magyarázza sem a vallás – és általában véve a kultúra – kialakulását és fejlődését,²⁰ sem pedig a technikai fejlődést. Ugyanígy, a közvetlen

nélküle csak a nélkülözést tennék általánossá, tehát az ínséggel szükségképpen ismét megkezdődne a harc a szükségesért s ismét előállna az egész régi szemét [...]” Marxot idézi Tókei *A társadalmi formák ...*, 178. o.

¹⁸ Marx a “törzsi tudatot” egyenesen “birkatudatnak” nevezi a “Német ideológiá”-ban. Ld.: I. köt., 85. o.

¹⁹ Az evolucionizmus eszméje az 1960-as, ’70-es években kerül ismét – elsősorban az amerikai – antropológusok érdeklődésének homlokterébe. Julian Steward és Marshall D. Sahlins elméletei azonban már sokkal óvatosabban és körültekintőbben igyekeznek meghatározni a fejlődés fogalmát, feltárni a társadalmi fejlődés mozgatórugóit: a specifikus és általános evolúció megkülönböztetése, illetve a “multilineáris” evolúció teóriái egyfajta kompromisszumot jelentenek a XIX. századi evolucionizmus és a XX. század első felében fokozatosan uralkodóvá váló kulturális relativizmus eszméi között. Az elmúlt két évtizedben – bizonyára nem függetlenül a kibontakozó ökológiai válságtól és más globális problémáktól – a fejlődés gondolata ismét kérdésessé vált, s egyúttal háttérbe szorult az antropológiai gondolkodásban is. Erről ld.: Paul Bohannon & Marc Glazer “Bevezetés” in *Mérföldkövek a kulturális antropológiában* (Budapest: Panem – McGraw-Hill 1997), 18–20. o.; Borsányi László *Hontalanok a hazájukban* Az első amerikaiak történelme Észak-Amerika történetében (XVII–XIX. század) (Budapest: Helikon Kiadó 2001), 175–187. o.

²⁰ “Nehéz ugyanis elképzelni, miképpen működhetne az emberi szellem, ha nem volna meggyőződve róla, hogy van valami visszavonhatatlanul valóságos a világban; lehetetlen elképzelni, hogyan jelenhetne meg az öntudat, ha az ember nem tulajdonítana jelentést a tapasztalatainak és az őt érő impulzusoknak. A jelentéssel bíró világ tudata szorosan kapcsolódik a szentség felfedezéséhez. A szentség megtapasztalásával az ember felfogta, miben különbözik az, ami valóságos, hatalmas, gazdag és jelentőségteljes, attól, ami e tulajdonságokkal nem rendelkezik, vagyis a kaotikusan örvénylő, értelmetlenül és esetlegesen felbukkanó dolgok áradatától. [...] a “szent” a tudat struktúrájának egy eleme, nem pedig e tudat történelmének stádiuma. A jelentéssel bíró világ – már pedig az ember nem tud káoszban élni – egy olyan dialektikus folyamat eredménye, amelyet a szentség megnyilvánulásának lehet nevezni. Az emberi élet a természetfeletti lények paradigmaértékű mintáinak utánzása révén nyer értelmet. Az emberen túli modellek követése a »vallási« élet első számú jellegzetessége, s e strukturális jellegzetesség kultúrától és kimitatiónál független. Az elérhető legősibb vallási dokumentumoktól kezdve egészen a kereszténység és az iszlámig az *imitatio dei* mindvégig mintegy normaként az emberi élet vezérfonalául szolgált; de ez nem is lehetett másként. A kultúra legősibb szintjein az emberként való lét már önmagában is vallási cselekedet, mivel a táplálkozásnak, a nemi életnek és a munkának szakrális értéke van. Más szóval

biológiai, vagy fizikai “szükségletek” mennyiségének vagy intenzitásának megnövekedése is csupán egy “kihívás”, amire a kultúra a saját “törvényszerűségeinek” megfelelő specifikus választ ad – már amennyiben ad valamilyen választ.

A technikai fejlődést – s ezáltal a “termelés”, a gazdaság növekedését – így nem a “szükségletek” növekedése, az egzisztenciális biztonságra törekvés váltja ki az ősi társadalmakban, hanem valószínűleg éppen fordítva: a társadalmi szervezet és a kultúra változásai idézik elő a technikai fejlődést. Tanulságos ebből a szempontból Sahlins megjegyzése a neolit anyagi kultúra és a törzsi társadalmak összefüggésére vonatkozóan. Eszerint korántsem bizonyos, hogy a törzsi kultúrák a neolit forradalom eredményeként alakultak ki. Könnyen lehet, hogy a vadászó, gyűjtögető csoportok kedvező természeti körülmények közé kerülve előbb hozták létre a törzsi társadalmakat és kultúrát, s csak ezt követően indult meg a neolit forradalom. Vagyis az első “technikai forradalmat” éppen nem a természetnek való kiszolgáltatottság, a “szükség” hanem – közvetve – a viszonylagos bőség váltotta ki.²¹

ad (2) Az ősi társadalmakra vonatkoztatva a “közös tulajdon” fogalma körülbelül annyira magyarázó erejű, mint azt mondani, hogy a Föld az emberiség közös tulajdona.

Az első probléma mindjárt, hogy a tulajdon fogalmát – amely a római jogban formálódott ki s ma a nyugati kultúra *folk conceptje*, s mint ilyen, sajátos normatív réteget hordoz²² – egyáltalán használhatjuk-e az ősi társadalmak emberei és az általuk ismert, használt vagy – sajátosan marxi terminológiával élve – “elsajátított” dolgok közt fennálló viszonyok leírására. Ha nem vezetünk be valamilyen analitikai koncepciót a tulajdon fogalma helyett – pl.: egyének vagy egyének csoportjainak a közösség által elismert cselekvési lehetőségei meghatározott tárgyakra vonatkozóan –, akkor a tudományos leírás érdekében érdemes kiindulni a tulajdon római jogi koncepciójából, miszerint az magában foglalja meghatározott dolgok feletti rendelkezés, birtoklás és használat jogát.

Ha most ezt az ősi társadalmak viszonyaira próbáljuk vetíteni, akkor azt látjuk, hogy a mindennapi élet tárgyainak jelentős része (szerszámok, fegyverek, ruházat, edény) esetében a rendelkezés, a birtoklás és a használat joga az egyént, vagy az egyének kisebb csoportjait (pl. több család által lakott ház, sátor) illeti, és semmiképpen sem a “közösséget” mint egészt. Talán túlzás volna ezt “magántulajdonnak” nevezni, tekintettel arra, hogy ezek a tárgyak ugyanakkor nem “forgalomképesek” – nevezzük hát “személyi tulajdonnak”! Az antropológiai leírások azt mutatják, hogy a “primitív” társadalmakban valóban tapasztalható egy egalitárius tendencia az ilyen típusú javak elosztására nézve, de ez nem a közös tulajdon intézménye által, hanem az általános reciprocitás elve alapján működő csere (az “ajándékcseré”) révén valósul meg.²³

A mi szemléletünkben “ingóságoknak” tekintett tárgyak körében is akad azonban számos olyan tárgy, amely e társadalmak tagjai szemében megkülönböztetett, szakrális jelentőséggel bír (amulettek, barlangrajzok, totemoszlopok stb.) s ezekre aligha értelmezhető a tulajdon fogalma, mivel az alapvetően “jogokat”, lehetőségeket (*facultas*) foglal magába, e sajátos tárgyak iránti viszonyt azonban sokkal inkább az *obligatio* fogalma jellemzi, vagy méginkább a bennszülöttektől kölcsönzött *tabu* fogalma. A totemoszlop vagy a sziklarajz nem az azt elkészítő emberé vagy népé, hanem az Állatok Uráé vagy a Bölény Ős szelleméé.

Méginkább igaz ez az ősi népek szemléletében a természeti környezet, a vidék, az élettér – vagy, ahogyan Marx mondja, a “föld” – esetében. A “föld” számukra nem tárgy, hanem szellemi entitás, amelynek ők nem tulajdonosai, hanem részei.

az emberi lét – jobban mondva emberré válás – »vallási« létet jelent.” Mircea Eliade “Előszó” in *Az eredet bűvöletében* (Budapest: Cartaphilus Kiadó 2002), 9–10. o.

²¹ Vö.: M. D. Sahlins – E. R. Service – E. R. Wolf *Vadászok, törzsek, parasztok* [Englewood Cliffs: Prentice Hall 1968] ford. Sárkány Mihály – Nagy Géza – Takács Ferenc (Budapest: Kossuth Könyvkiadó 1971.) 141. o.

²² Ld.: Paul Bohannan “Etnográfia és összehasonlítás a jogi antropológiában” in *Jog és antropológia* szerk. H. Szilágyi István (Budapest, 2000), 122–137. o.

²³ Erről ld. Marshall D. Sahlins “On the Sociology of Primitive Exchange” in *The Relevance of Models for Social Anthropology* ed. M. Banton (London & New York: Tavistock, Praeger 1965), 139–236. o.

H. SZILÁGYI ISTVÁN *A marxista társadalomtudományi fogalmak használhatatlanságai*

A marxista “közösségi tulajdon” koncepciója valójában a tulajdon fogalmának az “elsajátítás” fogalmával való összemosásán – s ez által való “naturalizálásán” –, illetve az ősi közösség “természetadta” jellegének hangsúlyozásán alapul²⁴.

ad (3) Az “ősi közösségi” társadalom “primitív kommunizmusáról” a XIX. században kialakított képét, miszerint a “primitívek” körében létezik egyfajta közösségi érzés, ami “[...] szükségtelenné tesz bármiféle elkülönült társadalmi gépezetet, amelynek feladata a hatalom érvényesítése, ugyanakkor lehetővé teszi a közösségi tulajdonforma harmonikus működését és biztosítja a szexuális kapcsolatok közösségi rendszerének békés jellegét [...]”²⁵, legkésőbb Bronislaw Malinowski korszakos művének, a *Crime and Custom in Savage Society* 1926 évi megjelenésével megcáfoltnak tekinthetjük. Malinowski e művében hatásosan bizonyította, hogy a “vad” társadalmakban a rend fenntartását nem valamiféle misztikus, az egyént a közösség alá rendelő közösségi szellem – “birkatudat”, ahogyan azt Marx nevezte²⁶ – vagy a hagyományos szokások automatikus követése biztosítja, hanem nagyon összetett pszichikai és szociális készletek rendszere. Malinowski munkásságának hatására nem csak hogy szertefoszlott az “ősi társadalmaknak” az egyént teljességgel maga alá rendelő kollektívizmusról alkotott kép, hanem az antropológia emberképe még bizonyos mértékig túl is lendült a “primitív individualizmus” feltételezésének irányába.²⁷

ad (4) A XX. század közepére az antropológiai kutatások világossá tették, hogy a “természetadta” közösségek szervezete egyrészt sokkal bonyolultabb, mint azt Morgan vagy bármelyik más XIX. századi antropológus feltételezte, másrészt a rokonsági rendszerek, illetve az egyéb strukturális elemek (ritus-közösségek, lokális csoportok, korcsoportok, női és/vagy férfi titkos társaságok, sport- és ceremóniális csoportok stb.) és a “termelési mód” formái között sincs olyan szoros összefüggés, mint azt korábban gondolták. Ezek a felismerések arra készítették az antropológusokat, hogy fokozatosan elvessék az “ősi társadalmak” tanulmányozásában a “természetadta” jelleg feltevését. Tanulságos Claude Lévi-Strauss megjegyzése a biológiai család és a rokonság összefüggésére

²⁴ “A föld a nagy műhely, az arzenál, amely mind a munkaeszközt, mind a helyet, a közösség *bázisát* adja. Az emberek naív módon viszonyulnak a földhöz mint a közösség, az eleven munkában magát termelő és újratermelő közösség tulajdonához. Minden egyes csak mint a közösség tagja viselkedik tulajdonosként vagy birtokosként. A munkafolyamat útján történő valóságos elsajátítás ezek mellett az *előfeltételek* mellett megy végbe, amely maguk nem termékei a munkának, hanem természetes vagy *isten*i eredetű *előfeltételek*ként jelennek meg.” – idézi Tókei Ferenc Marxot, majd a következőkben foglalja össze az “első alapforma” lényegét: “Az első alapformában az egyén még csak természetadta közösségének tagjaként viszonyul *társtulajdonosként* és *magánbirtokosként* a fő termelési eszközhöz, a földhöz; ez tehát az eredeti köztulajdon formája, amelyből a magántulajdon még teljességgel hiányzik. Az egész viszonyoknak [...] az a differencia specifikája, hogy *eredeti*, azaz természetadta. [...] Nyilvánvaló ugyanis, hogy ennek a formának lényegi sajátossága a természetiség olyan értelemben is, hogy az egyén még csak potenciálisan egyén, valójában inkább csak egyed, a közösség még nem igazi közösség, hanem csupán természetadta, és a fő termelési eszköz még javarészt a föld. [...] így ábrázolható az a rendkívül lényeges összefüggés, hogy a munka és tulajdon közvetlenül egybeesett.” Tókei *A társadalmi formák ...* (17. jegyzet), 80–81. o.

Szilágyi Péter felvetette, hogy érvelésemben úgy cáfoltam a “közösségi tulajdon” fogalmának alkalmazhatóságát, hogy a tulajdon modern koncepcióját visszavetítettem az ősi társadalmak viszonyaira. Remélem, a fenti fejtegetésből kitűnt, hogy nem én, hanem Marx vetítette vissza a tulajdon fogalmát.

Szigeti Péter megjegyezte, hogy a tulajdon első formája Marx szerint az “elsajátítás”, s ezért teljesen mindegy, hogy az ősi népek szakrális jelentőséget tulajdonítottak-e földjüknek, hiszen a tényleges elsajátítással tulajdont szereztek. Véleményem szerint az elsajátítás ténykérdés, a tulajdon fogalma pedig – bárhogy elemezzük is – magában foglalja a közösségi értékelés mozzanatát (ennyiben viszont a tulajdon minden formája “közösségi”). Noha a kettő között nyilván van szociológiai összefüggés, de az egyikből a másikra nem lehet közvetlenül logikai következtetést levonni. (A tolvaj nyilván elsajátítja a lopott dolgot, mégsem szerez rajta tulajdont. Mikor levegőt veszünk, elsajátítjuk a belélegzett levegőt, mégsem hiszem, hogy tulajdont szereznenk rajta.) Ezért nem is lehet a tulajdont az elsajátítás feltételének tekinteni, s a kettő kiváltképp nem eshet fogalmilag “közvetlenül” egybe.

²⁵ Malinowski Riverst idézi in *Crime and Custom in Savage Society* (ford. Rétházi György) [9. kiad.] (London: Routledge and Kegan Paul 1970), 11. o.

²⁶ Ld.: 18. jegyzet.

²⁷ Az automatikus szabálykövetésről és az antropológia emberképének változásairól ld. H. Szilágyi István "Bevezetés" in *Jog és antropológia* (22. jegyzet), 22–26. o.

vonatkozóan: “A biológiai család kétségkívül jelen van és tovább él az emberi társadalomban. A rokonságot azonban nem az ruházza föl a társadalmi tény jellemzőivel, amit kénytelen a természetből megőrizni, hanem az a lényegi eljárás, amellyel elválik tőle. A rokonsági rendszer nem az egyének közt adott objektív leszármazási vagy vérségi kötelékekből áll; csak az emberek tudatában létezik, önkényes képzetrendszer, nem pedig egy tényállás spontán kifejeződése.”²⁸

4. Következmények és következtetések

Ha tekintetbe vesszük, hogy az “ösközösségi” társadalom képe, mint “tézis”, milyen fontos szerepet játszik a marxi elméletben, akkor könnyen megérthetjük azt az ellenszenvet, amellyel a marxizmus a kulturális antropológia burzsoá áltudományával szemben viseltetett. Ennek az “ellenszenvnek” az egyik folyománya, hogy az antropológia a hazai akadémiai intézményrendszerben máig nem foglalta el azt a helyet, amit a nyugati társadalomtudományban már a múlt század közepére “kivívott” magának.

Másrészt az őstörténettel foglalkozó, egyébként nagytudású és kiváló képességű történészek – mint például Tőkei Ferenc és tanítványai – feladata pedig az lett, hogy a dialektika segítségével a nyugati antropológia eredményeiről sorra kimutassák, hogy azok csupán “szükségyszerű látszatok”, melyek az eredeti marxi sémák érvényességét nem érintik.²⁹ Ennek egyik következménye, hogy az “ösközösségi” társadalom képe nem csak az általános iskolai tankönyvek lapjain kísért még ma is, hanem tudományos igazságként ivódott be társadalomtudományi gondolkodásunk mélyrétegeibe. Az ideológiai hadviselés ugyanakkor elszigetelte tudományos gondolkodásunkat az antropológia által megfogalmazott elméleti koncepcióktól és módszertani megfontolásoktól, ami nagymértékben hozzájárult tudományos gondolkodásunk provincializálódásához, elszegényedéséhez, problémaérzékenységének csökkenéséhez. Ezek a tünetetek megfigyelhetők a jogtudomány területén is.

A “burzsoá” jogtudományban az 1940-es években kezd önálló diszciplínává formálódni a jogi antropológia,³⁰ ami a következő évtizedekben nem csak azt tárta fel, hogy a hagyományos társadalmakban a modern joggal funkcionálisan egyenértékű és változatos formájú társadalmi mechanizmusok érvényesülnek,³¹ hanem azt is, hogy ezek bizonyos formái a modern társadalmakban is léteznek és hatnak. A jogantropológiai kutatások hatására a “burzsoá” jogszociológia már a 60-as évektől felismerte az antropológiai kutatás módszerére – a részt vevő megfigyelésre – épülő ún. mikroszociológiai, illetve a társadalmi kontroll jogon kívüli formáinak vizsgálatával foglalkozó kutatások jelentőségét. (Ez a tendencia jelentkezett – az elméletileg egyébként nem túl szerencsés – “jogi pluralizmus” akkoriban *mainstream*nek tekinthető felfogásában.)³²

Mit érzékelt ebből a szocialista jogelmélet, illetve jogszociológia? A szocialista jogelmélet mindvégig ragaszkodott a szokás és a jog merev dichotómiájához, az előbbi mögé az “önkéntes jogkövetést” (vagyis az automatikus szabálykövetést) – amit az oktatásban időnként, sajátos módon, a Malinowskitól vett idézetekkel illusztráltak –, míg az utóbbi mögé az állami kényszer

²⁸ Claude Lévi-Strauss “A strukturális elemzés a nyelvészetben és az antropológiában” in *Strukturális antropológia I* (ford. Saly Noémi) (Budapest: Osiris Kiadó 2001), 53. o.

²⁹ Ld.: Tőkei *A társadalmi formák...* (17. jegyzet); Tőkei Ferenc *Az ázsiai termelési mód kérdéséhez* [2. kiad.] (Budapest: Kossuth Könyvkiadó 1975); *Őstársadalom és ázsiai termelési mód* (szerk. Tőkei Ferenc) (Budapest: Magvető Könyvkiadó 1976).

³⁰ A jogi antropológia “születési évét” általában 1941-re szokás datálni, Karl N. Llewellyn és Edgar Adamson Hoebel klasszikus művének, a *Cheyenne Way* megjelenésének évére [Karl N. Llewellyn & Edgar Adamson Hoebel *The Cheyenne Way* (Norman: University of Oklahoma Press 1941)]. A jogi antropológia fontosabb eszméinek és irányzatainak történeti vázlatáról, valamint a *Cheyenne Way* elemzéséről ld. H. Szilágyi István *A jogi antropológia főbb irányai* [Jogfilozófiák] (Budapest, 2000) 11–14., 18–36. és 74–83. o.

³¹ A társadalmi kontroll formáinak áttekintésére ld. H. Szilágyi *A jogi antropológia*, 109–154. o.

³² A “jogi pluralizmus” elméleti kérdéseiről ld. H. Szilágyi uo. 109–113. o.

H. SZILÁGYI ISTVÁN *A marxista társadalomtudományi fogalmak használhatatlanságai*

monopóliumát állítva. E szemléletből következett, hogy a társadalmi kontroll jogon kívüli formáinak tanulmányozását elméletileg érdektelennek és megalapozhatatlannak tartották. (Ez természetesen tökéletesen megfelelt annak a politikai gyakorlatnak, amely meg-megújuló kísérletet tett arra, hogy a valóságban is felszámoljon minden hagyományos vagy spontán módon létrejött társadalmi szerveződést, annak érdekében, hogy létrehozza az atomizált egyének masszáját jelentő “dolgozó tömegeket”, amely aztán valóban képtelen az állami jogtól akár csekély mértékben is független önszabályozás működtetésére.) Az empirikus kutatások terén ez a szemlélet vezetett az 1940-es években (második) virágkorát élő jogi etnográfiai kutatások leállításához – Tárkány Szűcs Ernőnek a kutatás eredményeit összefoglaló műve, a *Magyar jogi népszokások*,³³ csak több évtizedes késéssel, 1981-ben jelenhetett meg³⁴. Az elméleti kérdések iránt fogékony magyar jogtudósok pedig csak 1985-ben – Varga Csaba egyik tanulmányában – találkozhattak először a jogantropológiai kutatásokat összefüggéseikben és viszonylag elfogulatlanul bemutató ismertetéssel:³⁵ szűk 60 évvel a *Crime and Custom in Savage Society* és bő 40 évvel a *Cheyenne Way* megjelenése után – s tegyük hozzá: mindössze 4 évvel a rendszerváltás előtt.

A fenti fejtegetésekből levonható legfontosabb következtetésünk az lehet, hogy a szocialista jogelmélet, illetve a marxizmus “szellemi hagyatéka” legfeljebb a tudományszociológia érdeklődésére tarthat számot, mert *a marxizmus nem tudomány*. Nem tudomány, mert nem a valósággal foglalkozik, hanem a Lényeggel. A marxizmus által kidolgozott fogalmak félrevezetőek és alkalmatlanok arra, hogy a valóság megértésének eszközei legyenek – nem is erre találták ki őket, hanem a Lényeggel való közvetlen azonosulás elérésének segítésére. Bizonyosan bátrabb és hasznosabb lett volna ezt a sommás ítéletet hamarabb kimondani a jogtudomány szakmai közösségében – de talán szűk másfél évtizeddel a rendszerváltást követően sem késő.

³³ Tárkány Szűcs Ernő *Magyar jogi népszokások* (Budapest: Gondolat Könyvkiadó 1981).

³⁴ A magyar jogi etnográfia történetéről és a szocialista jogszociológiához való ellentmondásos viszonyáról ld. H. Szilágyi István “Találjuk ki a magyar jogi antropológiát!” in *A jogi antropológia ...*, 87–90. o.

³⁵ Varga Csaba “Antropológiai jogelmélet? Leopold Pospisil és a jogfejlődés összehasonlító tanulmányozása.” *Állam- és Jogtudomány* XXVIII. évf. (1985), 528–555. o.

Jakab András

A szocializmus jogdogmatikai hagyatéka*

JAKAB ANDRÁS

1. Mi is az a jogdogmatika?
 - 1.1 Egy ilyen jogdogmatika-fogalom mellett mi a jogtudomány (s ezen dolgozat) feladata?
2. A háromelemű normaszervezet
 - 2.1 A diszpozíció
 - 2.1.1 Az implicit diszpozíció
 - 2.1.2 Az explicit diszpozíció
 - 2.1.3 A kógens és a diszpozitív diszpozíció
 - 2.2 Miért jobb a kételemű normaszervezet, mint a háromelemű?
3. Emberi jogok és állampolgári jogok
4. A legfelsőbb államhatalmi szerv
5. A jogértelmezés módszerei
6. A jogág fogalma
 - 6.1 Problémák a jogági felosztás kritériumaival
7. Államigazgatás mint közigazgatás
8. Polgári jog és családjog
9. A jogviszony mint jogilag szabályozott társadalmi viszony
10. A dolgozat tételeinek összegzése

Ebben a dolgozatban a szocializmus jogdogmatikai hagyatékának legfontosabb (legismertebb) darabjait vizsgálom.¹ Mielőtt azonban ehhez hozzákezdhetnék, szükséges tisztázni, hogy mit is értek jogdogmatika alatt.

1. Mi is az a jogdogmatika?

A jogdogmatika a jog **fogalmi rendszere**.² Ezen fogalmaknak két fő típusa van: 1. a jogelméleti és 2. a pozitív jogi fogalom. Utóbbiak a normatív aktusokban (pl. törvényekben) található fogalmak, előbbieket a jogtudósok által a jogrendszer működésének magyarázatára kitalált fogalmak (pl. a jogforrási hierarchia, vagy éppen a norma szerkezeti elemei). Nézzük, hogy mi a fő különbség köztük!

* Dr. JAKAB András tudományos munkatárs, *Max-Planck-Institut für ausländisches öffentliches Recht und Völkerrecht*, D-69120 Heidelberg, Im Neuenheimer Feld 535, e-mail: ajakab@mpil.de

¹ A dolgozat elkészítéséhez nyújtott segítségéért köszönettel tartozom Prof. Dr. Gennagyij MUROMCEVnek (Moszkva, Российский Университет Дружбы Народов, *Állam- és Jogelméleti valamint Állam- és Jogtörténeti Tanszék*, tanszékvezető), Prof. Dr. PÉTERI Zoltánnak (PPKE-JÁK, *Államelméleti Tanszék*, tanszékvezető); PD Dr. Herbert KÜPPERnek (Institut für Ostrecht München e.V., wissenschaftlicher Referent für ungarisches Recht); Dr. HOLLÁN Miklósnak (KGRE-ÁJK, *Büntetőjogi Tanszék*, egyetemi tanársegéd) és Dr. CSERNE Péternek (PPKE-JÁK *Jogbölcseleti Intézet*, egyetemi tanársegéd). Kézirat lezárva: 2003. július 10.

² Az itt olvasható álláspontom részletesebb kifejtéséhez ld. JAKAB András: "Válasz Bódig Mátyás kritikájára. Egyúttal hozzászólás a Bódig–Bencze vitához" *Jogelméleti Szemle* [www.extra.hu/jesz] 2003/2., kül. 1. és 5. pontok.

JAKAB ANDRÁS *A szocializmus jogdogmatikai hagyatéka*

Egy pozitív jogi fogalom meghatározásáról, pl. arról, hogy mi is az a lopás, lehet azt mondani, hogy igaz vagy hamis, hiszen van egy világos és egyértelmű **mércénk**, nevezetesen a törvény [Btk. 316. § (1) bek. “*Aki idegen dolgot mástól azért vesz el, hogy azt jogtalanul eltulajdonítsa, lopást követ el.*”]. A lopás minden ettől eltérő definíciója hamis. Az esetleges viták pozitív jogi fogalmak esetében csak ezen fogalmak részletesebb (kicsiszoltabb) tartalmáról szólhatnak.

A jogelméleti fogalmak azonban ennél sokkal **bonjolultabbak**. Esetükben nincs közvetlen mérce,³ az egyetlen, ami számít, az a célszerűség. Célszerűség alatt az értendő, hogy melyik fogalmi konstrukciónak jobb a **magyarázó ereje**,⁴ azaz melyiknek a keretei közt lehet 1. a legtöbb jogi jelenséget 2. ellentmondásmentesen és 3. a lehető legegyszerűbben magyarázni (4. bizonyos körülmények között a magyarázó erőn túl ideológiai-politikai megfontolások is szerepet játszhatnak).

1.1 Egy ilyen jogdogmatika-fogalom mellett mi a jogtudomány (s ezen dolgozat) feladata?

A jogtudomány feladata ezek után kettős: egyrészt a **pozitív jogi fogalmaknak** pontosan kicsiszolt tartalom adása (mind ellentmondásmentességi, mind társadalmi célszerűségi szempontok figyelembevételével), másrészt **jogelméleti fogalmak** alkotása (ill. már megalkotott jogelméleti fogalmak felülvizsgálata). A pozitív jogi fogalmak esetében tehát a jogtudós megpróbálja a jogalkalmazókkal elhitetni, hogy az illető fogalmak tényleg azt jelentik, amit ő ír róluk,⁵ a jogelméleti fogalmakról pedig azt is el kell hitetni, hogy érdemes (célszerű) ezeket használni.⁶ Míg tehát a pozitív jogi fogalmaknál csak egy kérdés van: “mit jelent(sen) ez vagy az a fogalom?”, addig a jogelméleti fogalmaknál kettő: 1. “**érdemes-e használnunk** ezt a fogalmat (vagy egyszerűen csak feledkezzünk meg róla)?” és 2. “ha érdemes használnunk, akkor mit jelent(sen)?”. Persze ha egy jogelméleti fogalmat beemelnek a pozitív jogba (vagyis szövegszerűen megjelenik egy normatív aktusban), akkor az pozitív jogivá válik és többé már nem tehetjük fel vele kapcsolatban az “érdemes-e használnunk?” kérdését.⁷

Ez a dolgozat ezen premisszák mellett vizsgálja meg a szocializmus jogdogmatikai hagyatékának alábbi elemeit: 1. a norma szerkezete, 2. az emberi és állampolgári jogok közti különbség, 3. a legfelsőbb államhatalmi szerv elképzelése, 4. a jogértelmezés módszerei, 5. a

³ Hacsak nem olyan jellegű kijelentésekről van szó, hogy “PESCHKA szerint ennek a jogelméleti problémának ez és ez a megoldása”, vagy hogy “ezt a jogelméleti problémát így szokták megoldani”. Ezekben az esetekben természetesen lehet azt mondani, hogy a kijelentés igaz vagy hamis. Ezek azonban szekundér jogelméleti állítások voltak, azaz arról szóltak, hogy mások mit mondtak. Egy primér jogelméleti állításnál azonban (tehát ahol mi állítunk föl egy jogelméleti magyarázatot) nem ez a helyzet.

⁴ Vö. Friedrich KOJA – Walter ANTONIOLLI: *Allgemeines Verwaltungsrecht* (Wien: Manzsche³1996), 2. o.

⁵ Amennyiben ezt sikerül elhitetni, akkor az adott fogalom jelentése tényleg azzá válik, amit hisznek róla. Vö. SAJÓ András: *Kritikai értekezés a jogtudományról* (Budapest: Akadémiai Kiadó 1983), 25–26. és 108–109. o.

⁶ Kevésbé tipikus tevékenységként a jogalkotók meggyőzése is feladat lehet. Pozitív jogi fogalmak esetében az, hogy milyen értelemben kell használni az adott fogalmat (ezt esetleg pozitív jogi definícióban rögzíteni), ill. milyen új pozitív jogi fogalmakat kell bevezetni; jogelméleti fogalmak esetében pedig az, hogy esetleg érdemes a pozitív jogba beemelni (pozitív jogi fogalommá tenni), ill. a jogelméleti fogalmakban kifejeződő alapvető működési mechanizmusok (pl. a jogforrási hierarchia fogalma, vagy a teleologikus értelmezés elfogadhatósága), amelyeket a jogalkotónak a jogalkotás során figyelembe kell vennie.

⁷ A pozitív jogi fogalmak figyelmen kívül hagyása *desuetudo* (jogsértés) lenne. Ez nem keverendő össze a fogalom átértelmezésével (esetleg kiüresítésével). *Desuetudóról* csak akkor beszélhetünk, ha egyszerűen nem létezőnek (*pro non scripto*) tekintik a kifejezést s az általa jelölt fogalmat, és még csak arra sem méltatják, hogy kiüresítését indokolják. Vö. lent *Hiba! A kapcsoló argumentuma érvénytelen.*

jogág fogalma, 6. az államigazgatás mint a közigazgatás szinonimája, 7. a családjog önállósága és végül 8. a jogviszony fogalma.⁸

2. A háromelemű normaszervezet

A jelenlegi magyar jogelméleti felfogás szerint a normának három része van: tényállás (hipotézis), rendelkezés (diszpozíció) és jogkövetkezmény (szankció vagy joghatás).⁹ Ez azonban – bármilyen meglepő is ez a latinus terminológia mellett – szovjet inspirációra vált meghatározóvá, s korábban (SZÁSZY-SCHWARZ, FÜRST, SZLADITS) a kételemű normaszervezet volt elfogadott.¹⁰ Első általam ismert hazai megjelenése egy 1949-ben (SZABÓ Imre által) oroszról fordított jogelméleti füzetecske.¹¹ Ez az elképzelés egyébként akkor még a szovjet jogirodalomban is meglehetősen friss eredménynek számított, hiszen elsőként 1940-ben írt róla GOLUNSZKIJ és SZTROGOVICS.¹²

Az általam ismert nyugati szakirodalomban is a kételemű normaszervezet (tényállás és jogkövetkezmény) az elfogadott – bár sokan (pl. BYDLINSKI) egyszerűen nem is foglalkoznak a témával külön. Aki kifejezetten foglalkozik a problémával,¹³ az mind kételemű normaszervezetről beszél. Sőt, nem egyszerűen kételeműnek tartják a norma szerkezetét, hanem még csak nem is reagálnak a (magyar szakirodalomban közhelyszerű) háromelemű normaszervezetre, mert számukra a kételeműség a közhelyszerű.

A norma szerkezeti elemei jogelméleti fogalmak, hiszen egyetlen normatív aktusban (jogszabályban) sem találhatunk a norma szerkezeti elemeiről szóló részeket. Ezért aztán itt nem csupán azt magyarázhatjuk, hogy vajon mi is az a “hipotézis”, “diszpozíció” vagy éppen “szankció”. Akár meg is válhatunk valamelyik fogalomtól, ha a fenti, jogelméleti fogalmakkal szemben támasztott (a magyarázó erőből fakadó) kritériumoknak nem felelne meg. Ennek fényében itt most arra teszek kísérletet, hogy bebizonyítsam: a háromelemű normaszervezet elvetendő, s helyesebb lenne, ha feltételeznénk: a normának csak két szerkezeti eleme van: tényállás és jogkövetkezmény.¹⁴

⁸ A társadalomra veszélyesség fogalmával ehelyütt nem foglalkozom. Ennek problémáihoz ld. WIENER A. Imre: “Dogmatika – Filozófia” in: WIENER A. Imre (szerk.): *Büntetendőség – Büntethetőség* (Budapest: KJK 2000), 153–161. o.

⁹ SZABADFALVI József: “A jogszabály” in: SZABÓ Miklós (szerk.): *Bevezetés a jog- és államtudományokba* (Miskolc: Bíbor 1995), 57–63. o.; SZIGETI Péter: *Jogtani és államtani alapvonalak* (Budapest: Rejtjel 2002), 115–118. o.; SZILÁGYI Péter: *Jogi alaptan* (Budapest: Osiris 2001) 246–252. o.; TAMÁS András: *Legistica. A jogalkotástan vázlata* (Budapest: PPKE-JÁK 1999), 94–96. o.; VISEGRÁDY Antal: *Jog- és állambölcselet* (Budapest–Pécs: Dialóg Campus Kiadó 2002), 109–111. o.

¹⁰ Ld. ASZTALOS László: *A polgári jogi szankció* (Budapest: Akadémiai Kiadó 1966), 33–36. o. részletes irodalmi utalásokkal; az ottani utalásokon felül hasonlóképpen kételemű normaszervezettel dolgozik HORVÁTH Barna: *A jogelmélet vázlata* (Szeged: Szeged Városi Nyomda és Könyvkiadó Rt. 1937), 154–161. o.

¹¹ R. O. HALFINA – J. D. LJEVIN – M. Sz. SZTROGOVICS: *Az általános állam- és jogelmélet alapjai* [ford.: SZABÓ Imre] (Budapest: Hírlap-, Szaklap- és Könyvkiadó Rt. 1949), 53–54. o. A háromelemű normaszervezet magyarországi elterjedéséhez ld. ASZTALOS László: *Polgári jogi alaptan (A polgári jog elméletéhez)* (Budapest: Akadémiai Kiadó 1987), 85–86. o.

¹² Sz. A. GOLUNSZKIJ – M. Sz. SZTROGOVICS: *Teorija goszudarsztva i prava* (Moszkva: Juridiceszkoje Izdatyelsztvo NKJV SzSzsZr 1940), 251–253. o. (ezért az információért Gennagyij MUROMCEVnek tartozom köszönettel). A kötet egyébként az első szovjet MARXista jogelméleti tankönyv volt. Ld. LAMM Vanda – PESCHKA Vilmos (főszerk.): *Jogi lexikon* (Budapest: KJK 1999) 566. o.

¹³ Pl. Karl LARENZ: *Methodenlehre der Rechtswissenschaft* (Berlin: Springer 1991), 251–252. o.; Reinhold ZIPPELIUS: *Juristische Methodenlehre* (München: Beck 1994), 25–26. o.; vagy a régebbiek közül Arthur BAUMGARTNER: *Die Wissenschaft vom Recht und ihre Methode* (Tübingen: J.C.B. Mohr 1920) I. kötet 343–344. o.

¹⁴ Itt jegyzem meg, hogy a **kategorikus** normák mind átalakíthatók hipotetikussá (ha–akkor szerkezetűvé) oly módon, hogy az alanyt tényállásnak tekintjük, az állítmányt pedig jogkövetkezménynek. Pl. az “x köteles y-t tenni” hipotetikussá alakítva: “aki x, az köteles y-t tenni”. A norma szerkezetéről, különösen a hipotetikus és kategorikus

A kételeműség melletti érveim a következők:

- mindazon jogi jelenséget **meg tudja magyarázni**, amelyet a háromelemű (sőt többet is, hiszen nem vetődik fel a *lex imperfecta* problémája¹⁵),
- **nem áll ellentmondásban** a jogi gondolkodásunk alapjait jelentő jogalkalmazási modellel (a háromelemű azonban ellentmondásban áll vele), és végül
- **egyszerűbb** a háromeleműnél, hiszen kevesebb fogalommal (nevezetesen három helyett kettővel) dolgozik.

Az elkövetkezőkben tehát bemutatom, hogy a kételemű normaszervezet mindazt tudja, amit a háromelemű (2.1 *A diszpozíció*), majd pedig azt, hogy miért jobb az általam vázolandó kételemű megoldás a régienél (**Hiba! A kapcsoló argumentuma érvénytelen.**).

2.1 A diszpozíció

Az általánosan elfogadott háromelemű normaszervezet első (hipotézis) és harmadik (szankció vagy joghatás) eleme megfeleltethető az általam javasolt kételemű normaszervezet tényállásának¹⁶ és jogkövetkezményének. A különbség tehát a diszpozíció léteben vagy nemléteben rejlik.

De mi is a diszpozíció? A diszpozíció a jogalkotó által kitűzött normatív cél, a jogalkotó által elvárt magatartás. A továbbiakban külön vizsgálom az implicit és az explicit diszpozíciót.

2.1.1 Az implicit diszpozíció

Erre a klasszikus példa a következő: az “*Aki mást megöl, az büntettet követ el, és öt évtől tizenöt évig terjedő szabadságvesztéssel büntetendő*” [Btk. 166. § (1) bek.] norma **diszpozíciója** a “*tilos mást megölni*”.

Ez az **implicit** diszpozíció azonban **nem része** a normának! Az, hogy ne öljék az emberek egymást, lehetett a jogalkotó **célja**, de a tiltást nem fogalmazta meg a normában, és logikailag sem vezethető le belőle.¹⁷

Fölösleges ennek a tiltásnak (“*tilos mást megölni*”) a létezését feltételeznünk, hiszen sem pozitív jogilag nincs megfogalmazva (és le sem vezethető), sem pedig nem kell a jogrendszer működéséhez mindenképpen a létét feltételeznünk.¹⁸

normák közti (ál)különbségről bővebben, valamint a “*Minden ember jogképes*” (joglogikai eszközökkel történő) tényállásra és jogkövetkezményre bontásáról ld. JAKAB András: “A norma szerkezetének vizsgálata” *Jogelméleti Szemle* [www.extra.hu/jesz] 2001/4.

¹⁵ Pontosabban nem normaszervezeti, hanem kizárólag joghatékonysági probléma lesz a *lex imperfecta* (szankció nélküli norma).

¹⁶ A polgári jogászok a tényállást előszeretettel nevezik **jogi ténynek**, a jogkövetkezményt pedig **joghatásnak**. Ld. pl. LÁBADY Tamás: *A magyar magánjog (polgári jog) általános része* (Budapest-Pécs: Dialóg Campus Kiadó 1997), 297–298. o. [298. o.: “*A jogi tény tehát a joghatás előfeltételét alkotja*”]

¹⁷ A logikai levezethetlenséghez bővebben ld. JAKAB András: “A norma szerkezetének vizsgálata” *Jogelméleti Szemle* [www.extra.hu/jesz] 2001/4. 5. végjegyzetét.

Aki esetleg az elemzésből általam kihagyott “büntettet követ el” szófordulatot hiányolja (s ezt tekintené diszpozíciónak), annak a következők mondhatók: a “büntettet követ el” ugyanúgy a jogkövetkezményhez tartozik, mint a büntetési tétel, hiszen a Btk. általános része szerint például ettől függ, hogy az illető fegyházban, börtönben vagy fogházban tölti-e büntetését. Tehát önmagában a büntetési tétel nem a teljes a jogkövetkezmény, hanem a “büntettet [tehát nem vétséget] követ el” kifejezést kibontva ugyanis számos más jogkövetkezménnyel van még dolgunk.

¹⁸ Ez utóbbi eset áll fenn pl. az iratlan *lex specialis* esetében: ez egy olyan norma, amely nincs általános érvénnyel semmilyen jogszabályban megfogalmazva, és nem is joglogikai elv, mégis feltételeznünk kell létezését, hiszen enélkül nem tudnánk a magyar jogrendszer működését magyarázni. Ez az OCKHAM borotvája. [OCKHAM

2.1.2 Az explicit diszpozíció

Nézzük például:

“Adásvételi szerződés alapján az eladó köteles a dolog tulajdonát a vevőre átruházni [...]” [Ptk. 365. § (1) bek.]

továbbá:

“[...] a jogosult a hibás teljesítésből eredő kárának megtérítését [...] követelheti [...]” [Ptk. 310. §]

A hagyományos felfogás szerint esetünkben a tényállás: “ha adásvételi szerződést kötöttek”, a diszpozíció “a dolog tulajdonát át kell ruházni a vevőre”, a szankció pedig [tehát ha mégse ruháznák át a tulajdont minden részjogosítványával, mert például azt zálog terheli, akkor] “a károkozónak – a jogosult követelésére – kártérítést kell fizetnie”.

Csak hogy itt **két** normáról van szó!

1. **ha** adásvételi szerződést kötöttek, **akkor** a dolog tulajdonát át **kell** ruházni a vevőre
2. **ha** a dolog tulajdonát át kell ruházni a vevőre és ez mégsem történik meg, **akkor** a károkozónak – a jogosult követelésére – kártérítést **kell** fizetnie

Mind a **két** normának saját tényállása és saját jogkövetkezménye van.¹⁹

2.1.3 A kógens és a diszpozitív diszpozíció

A hagyományos felfogás szerint a kógens (kényszerítő) és a diszpozitív (hézagpótló)²⁰ normákat az különbözteti meg egymástól, hogy diszpozíciójuk kógens-e avagy diszpozitív. Kérdés, hogy lehet a kógens és a diszpozitív normák közti különbséget az általam vázolt kételemű normaszerkezettel kezelni.

Nézzünk egy példát a diszpozitív normára:

“A megszűnt alapítvány vagyonát - az alapító okirat eltérő rendelkezése hiányában - a bíróság hasonló célú alapítvány támogatására köteles fordítani.” [Ptk. 74/E. § (5) bek.]

Hogy fejezhető ki a kételemű normaszerkezetben az, hogy “az alapító okirat eltérő rendelkezése hiányában”? A következőképpen:

Ha (a vagyon a megszűnt alapítványé és nem rendelkeztek róla), **akkor** (azt a bíróság más hasonló célú alapítvány támogatására köteles fordítani).

borotvája egy gondolkodás-ökonómiai elv, amely szerint a lehető legkevesebb létező létezését kell feltételeznünk. (“A dolgokat nem kell a szükségesen felül megsokszorozni.”) Ld. William KNEALE – Martha KNEALE: *A logika fejlődése* (Budapest: Gondolat 1987), 241. o. A *lex specialis* létezésének feltételezése nem jelent a “szükségesen felüli” megsokszorozást, hiszen nélküle a magyar jogrendszer nem működhetne.]

¹⁹ Lényegében hasonló végeredményre jut MADARÁSZ Tibor: *A magyar államigazgatási jog alapjai* (Budapest: Nemzeti Tankönyvkiadó 1995), 219–224. o., aki szerint az államigazgatási normának két eleme van, hipotézis (tényállás) és diszpozíció (jogkövetkezmény). A szankció szerinte egy külön norma, amely csak mint normacsoport (szabályozási egység) része kapcsolódik a szankcionált normához. MADARÁSZ beszél még kategorikus normákról is. Ez álláspontom szerint nem alkot külön típust. Ld. 14. j.

²⁰ Diszpozitív norma alatt a “felek eltérő rendelkezése hiányában”-típusú normákat értem.

Álláspontom szerint tehát a diszpozitív normákat az különbözteti meg a kógens normáktól, hogy **tényállásuk** (konjunktíve) tartalmaz egy olyan tagot is, amely a “nem-rendelkezés”-t jelenti.

A kógens és a diszpozitív normák közti különbség tehát a normák tényállása közti különbség.

Az eddigiekben tehát beláttuk, hogy a kételemű normaszerkezettel mindazt meg tudjuk magyarázni, amit a háromeleművel. A kételemű normaszerkezet tehát “legalább olyan jó”, mint a háromelemű. Az elkövetkezőkben azt mutatom be, hogy nem egyszerűen “legalább olyan jó”, hanem “jobb” a háromeleműnél.

2.2 Miért jobb a kételemű normaszerkezet, mint a háromelemű?

A kontinentális jogrendszerekben elfogadott jogalkalmazási modell (*modus ponens*) szerint a normának csak két szerkezeti eleme van, mégpedig tényállás és jogkövetkezmény.

Ha A, akkor kell, hogy B.²¹

A

Tehát kell, hogy B.

Az “A” a tényállás, a “*kell, hogy B*” a jogkövetkezmény. Tehát:

Ha a **tényállás** megvalósul, akkor a **jogkövetkezmény** belép.

A tényállás megvalósult

Tehát belép a **jogkövetkezmény**.

Vagy egy konkrét példán:

“**Aki** mást megöl, **az** büntettet követ el és öt évtől tizenöt évig terjedő szabadságvesztéssel büntetendő”

Kovács János mást megölt.

tehát: “Kovács János büntettet követett el, és öt évtől tizenöt évig terjedő szabadságvesztéssel büntetendő”

Ez esetben a tényállás az “*Aki mást megöl*”, a “*büntettet követ el és öt évtől tizenöt évig terjedő szabadságvesztéssel büntetendő*” a jogkövetkezmény. A “*büntettet követ el*” is a jogkövetkezményhez tartozik, hiszen ez határozza meg a konkrét jogkövetkezményt, azaz pl. a büntetés-végrehajtási fokozatot (pl. Btk. 43. §).

Avagy:

“**Aki** idegen dolog feldolgozásával vagy átalakításával a maga számára jóhízeműen új dolgot állít elő, [**az**] a dolog tulajdonosának választása szerint köteles a dolog értékét megtéríteni, vagy munkája értékének megtérítése ellenében az új dolog tulajdonjogát átengedni.”

Kovács János idegen dolog feldolgozásával új dolgot állított elő.

²¹ A “kell”-lel itt nem csupán a kötelezésre utalok, hanem a megengedésre (“nem kell”) és tiltásra is (“kell, hogy ne ez vagy az történjék”). Ld. SOLT Kornél: *Jogi logika* (Budapest: MTA Állam- és Jogtudományi Intézete – Seneca 1996) II. kötet 302–304. o.

JAKAB ANDRÁS *A szocializmus jogdogmatikai hagyatéka*

tehát: "Kovács János a dolog tulajdonosának választása szerint köteles a dolog értékét megtéríteni, vagy munkája értékének megtérítése ellenében az új dolog tulajdonjogát átengedni."

Azt látjuk, hogy az általánosan elfogadott jogalkalmazási modell **ellentmondásban** áll a háromelemű normaszervezettel (vagy legalábbis a jogalkalmazási modell igen erősen kételemű normaszervezetet **sugall**).

A kérdés az, hogy **melyiktől kell megválnunk**: a jogalkalmazási modelltől, vagy pedig a háromelemű normaszervezettől. Két érv is szól amellett, hogy a jogalkalmazási modellt tartsuk meg.

1. Először is a magyar (és általában a kontinentális) jogrendszer gondolkodási stílusának alapjait érintené, ha a jogalkalmazási modellhez nyúlnánk hozzá – míg a háromelemű normaszervezet ehhez képest periférikusnak mondható. Azt is mondhatjuk: a jogalkalmazási modell a maga egyszerűségével a magyar jogi gondolkodás paradigmáját jelenti, a háromelemű normaszervezetről a kételeműre való átváltás pedig ezen paradigmán belül lehetséges. 2. A jogalkalmazási modellt nap mint nap használják magyar jogászok tömegei a gyakorlatban, míg a háromelemű normaszervezetnek csupán a jogtudományban van szerepe, s mindig csupán tudományos(kodó) szövegösszefüggésben kerül elő. A jogtudomány művelői pedig értelemszerűen sokkal kevesebben vannak, és ráadásul sokkal könnyebben hajtanak végre egy váltást, hiszen a tudományra műfajánál fogva jellemző az új elméletek feltűnése és a régiek elvetése.²²

Ezért aztán érdemesebb (és könnyebb) a háromelemű normaszervezettől megválni, mint a jogalkalmazási modelltől.²³

A diszpozícióval kapcsolatos vizsgálatok végén megállapíthatjuk: a diszpozíció egy **fölösleges** fogalom, s itt az ideje, hogy megszabaduljunk tőle.²⁴ Sőt: mivel fölösleges, ezért káros is, hiszen bonyolítja a helyzetet, s ezzel a **tisztánlátást akadályozza**.

Érdemes tehát azt feltételeznünk, hogy a normának két szerkezeti eleme van: a tényállás és a jogkövetkezmény.

3. Emberi jogok és állampolgári jogok

Ismeretes az emberi és az állampolgári jogoknak egy olyan fajta szembeállítás, amely a hazai alkotmányjogi irodalomban domináns volt,²⁵ és amely a rendszerváltozás után is tartotta magát

²² E két érv persze össze is függ egymással: azért jelenti a jogalkalmazási modell a magyar jogi gondolkodási stílus egyik alapját, mert a jogászok azt nap mint nap használják.

²³ Aki esetleg nem érzi, hogy közvetlen ellentmondásban állna a jogalkalmazási modell és a háromelemű normaszervezet, annak a következőket tudom mondani: Azt világosan lehet látni, hogy a jogalkalmazási modell kételemű normaszervezetet **sugall**. Ezért aztán fölösleges a norma szerkezetének tárgyalására egy új elméleti konstrukciót (nevezetesen a háromelemű normaszervezetet) behoznunk.

²⁴ A normák három szerkezeti elemmel való leírása felvetette pl. a csonka (szankció nélküli) normák problémáját is; az általam használt kételemű normaszervezet alól azonban nincsenek kivételek: ebből a szempontból is jobb a kételemű normaszervezet magyarzó ereje.

²⁵ Pl. ÁDÁM Antal: "A szabadságjogok alkotmányos szabályozása" in: KILÉNYI Géza (szerk.): *Az alkotmány továbbfejlesztésének tudományos megalapozása II. Az állampolgári alapjogok és kötelezettségek alkotmányi szabályozása* (Budapest: MTA Államtudományi Kutatások Programirodája 1986, 1–69., kül. 1. o.; SCHMIDT Péter: "Az állampolgárok alapvető jogai és kötelezései" in: SCHMIDT Péter (szerk.): *Magyar alkotmányjog* (Budapest: BM Tanulmányi és Propaganda Csoportfőnökség 1976), 81–82. o.

JAKAB ANDRÁS *A szocializmus jogdogmatikai hagyatéka*

egy ideig.²⁶ Az elképzelés első dogmatikailag részletesebben kidolgozott formája nem a szovjet jogirodalomból, hanem **SZABÓ Imrétől** származik.²⁷ Mielőtt azonban eluralkodna rajtunk a nemzeti büszkeség, nézzük meg, hogy miről is van szó. A gondolatmenet ugyanis támadható.

SZABÓ Imre szerint az emberi jogok eszméje **természetjogi** eredetű.²⁸ A természetjog azonban mint idejétmúlt metafizika **elvetendő**. Ezért aztán a jogban emberi jogokról sem beszélhetünk, hanem csak pozitívjogi (értsd: írott dokumentumba foglalt) megfelelőjükről, az

²⁶ SCHMIDT Péter: “Az állampolgárok alapvető jogai és kötelességei” in: KUKORELLI István (szerk.): *Alkotmánytan* (Budapest: Osiris 1997), 135–143. o.

²⁷ Eredeti kifejtése: SZABÓ Imre: “Az állampolgári alapjogok elméletének kialakulása és fejlődése” in: HALÁSZ József – KOVÁCS István – SZABÓ Imre (szerk.): *Az állampolgárok alapjogai és kötelességei* (Budapest: Akadémiai Kiadó 1965), 29–90., kül. 41. o. [Angolul: Imre SZABÓ: “Fundamental questions concerning the theory and history of citizens’ rights” in: József HALÁSZ: *Socialist Concept of Human Rights* (Budapest: Akadémiai Kiadó 1966), 27–119., kül. 37. o.] Georg BRUNNER: *Zur Wirksamkeit der Grundrechte in Osteuropa* (Köln: Bundesinstitut für Ostwissenschaftliche und Internationale Studien 1969), 9. o. értékelése szerint ez a kötet tett elsőként igényes kísérletet (a keleti blokkból) egy következetes szocialista alapjogi dogmatika kidolgozására.

Majd: SZABÓ Imre: *Az emberi jogok* (Budapest: Akadémiai Kiadó 1968), kül. 11–33. o. Nem változott álláspontja a második bővített kiadásban [1978, oroszul: *Ideologicseskaja borba i prava cseloveka* (Moszkva: Juridicseskaja Literatura 1981)] sem. Későbbi (tartalmilag azonos) változatok: SZABÓ Imre: “Az ember, a jog és az emberi jogok” *Jogtudományi Közöny* 1979/6. 305–310., kül. 305. o.; SZABÓ Imre: “Emberi jogok” SZABÓ Imre (főszerk.): *Állam- és jogtudományi enciklopédia* (Budapest: Akadémiai Kiadó 1980), I. kötet 650–656., kül. 651. o.

Hivatkozásként az 1968-as szöveget használom, mert általában erre szoktak hivatkozni, s számunkra most pont a másokra gyakorolt hatás az érdekes (hiszen a “hagyaték”-ot vizsgáljuk). Az esetleges szövegszerű eltéréseket szükség esetén jelzem.

Érdekes azonban, hogy SZABÓ Imre: *Az emberi jogok mai értelme* (Budapest: Hungária 1948), 151–154. o. még teljesen másképp vélekedett (nevezetesen olyan társadalmi rendszert kell kialakítani, ahol az *emberi jogok* [!] ténylegesen tudnak érvényesülni; ezért a szociális jogokra kell koncentrálni, merthogy azok alkotják az előfeltételt az emberi jogok gyakorlásának). Ez az 1948-as álláspont egyébként egy au egyben megfelel a szovjet (SZTÁLINI) felfogásnak, ld. Georg BRUNNER: *Die Grundrechte im Sowjetsystem* (Köln: Verlag Wissenschaft und Politik 1963), 43–46. o.]

A szocializmus idején az Alkotmány VIII. fejezete is az “Állampolgárok jogai és kötelességei” címet viselte, s az emberi jogokról egy szó sem volt benne. Helyette a dolgozók és az állampolgárok jogairól beszélt, ahol talán az előbbi részben rokonítható lenne az emberi jogokkal, de ennek dogmatikai kidolgozása nem történt meg – noha a fogalmi különbség világos volt: KOVÁCS István: “Bevezetés” in: HALÁSZ József – KOVÁCS István – SZABÓ Imre (szerk.): *Az állampolgárok alapjogai és kötelességei* (Budapest: Akadémiai Kiadó 1965), 19. o. A dogmatikai különbségtétel részletes kidolgozásának elmaradása azonban semmilyen gyakorlati következménnyel nem járt, hiszen közvetlenül az alkotmányra hivatkozva úgysem lehetett ezen jogokat érvényesíteni. Az 1972-es alkotmánymódosítással egyébként a “dolgozók jogait” mint alkotmányjogi kategóriát lényegében megszüntették, s helyette mindenütt csupán az állampolgárok jogairól volt immáron szó. Az indokolás szerint azért, mert a “kizsákmányoló osztályok felszámolása következtében ennek a kettősségnek a fenntartása nem indokolt”; azaz úgyis minden állampolgár egyben dolgozó is és viszont. Ld. az indokolást *Az 1971. évi május hó 12-ére összehívott Országgyűlés irományai. Hiteles kiadás (1971.V.12.–1975.IV.10.)* (Budapest: 1982), 129. o. Megjegyzem azonban, hogy rejtélyes módon – kivételként – a 65. § (2) bek. [egyesülési jog] továbbra is (1989. január 24.-ig; az 1989. évi I. törvény az Alkotmány módosításáról 10. § hatálybalépéséig) a dolgozók jogairól beszélt.

Tekintettel tehát arra, hogy az emberi jogokat az alkotmány (1972-ig) meg sem említette, ezért lehetséges volt, hogy az emberi jogokról alkotmányjogi művekben még csak a cáfolat szintjén se essék szó. Ld. pl. BEÉR János – KOVÁCS István – SZAMEL Lajos: *Magyar államjog* (Budapest: Tankönyvkiadó 1960).

Az 1972. évi I. törvény az 1949. évi XX. törvény módosításáról és a Magyar Népköztársaság Alkotmányának egységes szövegéről aztán olyképp módosította az Alkotmányt, hogy az 54. § (1) bek. így hangzott: “A Magyar Népköztársaság tiszteletben tartja az emberi jogokat.” Ez azonban a nemzetközi jogi “emberi jog”-fogalomra utalt [BIHARI Ottó: *Államjog (Alkotmányjog)* (Budapest: Tankönyvkiadó 1984), 138. o.], tehát az alkotmányjogban továbbra sem beszéltek emberi jogokról. Az említett szakasz vélhetően külpolitikai okokból került az Alkotmányba (ti. hogy mutogatni lehessen a nyugat-európai emberi jogokért aggódóknak).

²⁸ Ez történetesen valóban így van. Vö. SZIGETI Péter – TAKÁCS Péter: *A jogállamiság jogelmélete* (Budapest: Napvilág 1998), 242–248. o. további irodalmi utalásokkal

JAKAB ANDRÁS *A szocializmus jogdogmatikai hagyatéka*

állampolgári jogokról. SZABÓ szerint az emberi jog **nem jogi** fogalom.²⁹ Azért is jobb az állampolgári jog elnevezés, mert jog úgylát *„csak az állam által állampolgárokként elismert embereknek biztosítható”*.³⁰ Problémát jelenthet – mint azt SZABÓ is látja – ezen felfogással szemben, hogy a nemzetközi jog egyes dokumentumai minden ember számára (tehát állampolgárságtól függetlenül) előírnak alapvető jogokat. Ezeket azonban – így SZABÓ – az állam nem a külföldi állampolgár emberi mivolta miatt biztosítja, hanem azért mert állam: *„mintegy önmagát ismeri el ezek meghirdetésével”*.³¹ A nemzetközi emberi jogok egyébként úgyszemint igazi jogok még, hiszen azokat az államoknak kell átültetniük saját jogrendjükbe.³² Végül a nemzetközi jogban elfogadott terminológia előtt meghajolva azt írja, hogy ezek a nemzetközi jogi emberi jogok (tehát ezek a nem igazi jogok) olyan jogok, amelyek bármely állam állampolgárát vagy állampolgársággal nem rendelkező személyt (hontalant) megilletik.³³

A gondolatmenettel a legfontosabb probléma az, hogy **összemos két ellentétpárt:**

1. az emberi jog mint természetjog (**természetes jog**) vs. pozitívjogilag rögzített alapjog, és
2. az emberi jog mint **állampolgárságtól függetlenül** biztosított alapjog vs. állampolgárság alapján biztosított jog ellentétpárokat.

Azt, hogy valaki a természetes jogok eszméjét tagadja, s helyette kizárólag a pozitív jogra koncentrál, el lehet fogadni.³⁴ Azt azonban nem lehet tagadni, hogy az alkotmányok bizonyos jogokat nem csak állampolgáraiknak, hanem mindenkinek (hontalanoknak is) biztosítanak (pl. az akkor hatályos Alkotmány 50. § (1) bek. szerint *„A Magyar Népköztársaságban a nők a férfiakkal egyenlő jogokat élveznek.”*). Itt tehát kifejezetten egy dogmatikai különbségtételről van szó, egy olyan (legalábbis jogelméleti)³⁵ fogalmi megkülönböztetésről, amelynek van **magyarázó ereje**.³⁶ SZABÓ Imre tévedése arra vezethető vissza, hogy nem látta: az *„emberi jogok”* hangalak két különböző fogalmat takar (1. természetes jog és 2. állampolgárságtól

²⁹ *„... az emberi jogok egyrészt »emberiek« ugyan, de nem jogok; mihelyt jogok lesznek belőlük, már nem »emberiek«, hanem »állampolgáriak«, vagyis állampolgári jogok.”* SZABÓ Imre: *Az emberi jogok* (Budapest: Akadémiai Kiadó 1968), 24. o.

³⁰ SZABÓ Imre: *Az emberi jogok* (Budapest: Akadémiai Kiadó 1968), 20. o.

³¹ SZABÓ Imre: *Az emberi jogok* (Budapest: Akadémiai Kiadó 1968), 26. o.

³² SZABÓ Imre: *Az emberi jogok* (Budapest: Akadémiai Kiadó 1968), 29. o. Ez teljesen megfelel az akkori szovjet nemzetközi jogi doktrínának. Ld. (TUNKINT idézve) Malcolm N. SHAW: *Nemzetközi jog* [ford. JENEY Petra et al.] (Budapest: Osiris 2001), 183. o.

³³ SZABÓ eredeti gondolatmenetének egyébként furcsasága, hogy MARX: *„A zsidókérdésről”* című művét is igazolási alapként használja. A populárisabb, lábjegyzetektől megfosztott és rövidített változatnak szánt – bár néhány, számunkra azonban most nem lényeges résszel egyúttal bővített – külön kötetből (1968, ²1978) ez kimaradt, és csak az eredeti szövegben (1965) található meg. Csakhogy MARX ebben a művében az emberi jogokat az emancipációhoz kapcsolja, tehát inkább mint pozitívumot említi. [Ld. Karl MARX: *„Zur Judenfrage”* in: Karl MARX – Friedrich ENGELS: *Werke* (Berlin: Dietz Verlag 1961) I. kötet kül. 363. és 369–370. o.] Ezért aztán SZABÓ a MARX-hivatkozásoknál néhol kénytelen a *„még nem teljesen világos formában”* ill. a *„még nem tartalmazza kialakult formájában”* kitételekkel élni. Ld. pl. SZABÓ Imre: *„Az állampolgári alapjogok elméletének kialakulása és fejlődése”* in: HALÁSZ József – KOVÁCS István – SZABÓ Imre (szerk.): *Az állampolgárok alapjogai és kötelességei* (Budapest: Akadémiai Kiadó 1965), 35–36. o.

³⁴ Természetesen nem kell elfogadnunk, de tagadhatatlanul egy lehetséges és jól védhető álláspontokról van szó. Megjegyzem, hogy a szocializmus jogpozitivizmusa valószínűleg nem annyira egy absztrakt (és pozitív értelemben vett öncélú) jogelméleti álláspont eredménye volt, hanem inkább annak kifejeződése, hogy a szocializmus (mint **diktatúra gyakorlatias** szempontokból idegenkedett minden olyasmitől, ami nem állt a hatalma alatt, ami nem tőle származott. Az állampolgári jogok [mint (1) *az állam által* (2) saját polgárainak adományozott jogok] ezért igen szimpatikusak voltak számára.

³⁵ De a most hatályos Alkotmány a magyar jogtudományban már pozitív jogi különbségről is [ti. az Alk. az 54. § (1) bek. és a 70/A. § (1) bek. kifejezetten emberi jogokról szól (s nem csupán a nemzetközi jogra utalva, hanem alkotmányjogi fogalomként)].

³⁶ Megjegyzem, hogy a KELSEN nyomán a természetjogtól idegenkedő osztrák alkotmányjog-tudomány a természetjogi mellékzöngéjű *„emberi jogok”* (*Menschenrechte*) kifejezés helyett a *„mindenki számára biztosított jogok”* (*Jedermannsrechte*) kifejezéssel dolgozik. Ld. pl. Theo ÖHLINGER: *Verfassungsrecht* (Wien: WUV ³1997), 278. o.

JAKAB ANDRÁS *A szocializmus jogdogmatikai hagyatéka*

függetlenül biztosított alapjog). El akarta vetni a természetes jogok eszméjét, s evvel együtt az állampolgárságtól függetlenül biztosított alapjogoktól is megvált. Ha úgy tetszik, a fürdővízzel együtt a gyereket is kiöntötte.³⁷

Az AB egyértelmű (már-már didaktikus) állásfoglalása³⁸ után a hazai jogirodalomból lassan eltűnni látszik a “SZABÓ Imre”-féle felfogás.³⁹

³⁷ A SZABÓ Imre-féle felfogás ezen jogdogmatikai problémáit már látta TAKÁCS Imre: “Az emberi jogok garanciái” in: KATONÁNÉ SOLTÉSZ Mária (szerk.): *Emberi jogok hazánkban* (Budapest: ELTE JTI 1988), 57–59. o. is, de vélhetően intellektuális bátorság hiányában azt kifejezetten megkérdőjelezni nem merete. Ezért inkább felvállalta azt a képtelenséget, hogy a nem csak állampolgárokat, hanem külföldieket is megillető írott alkotmányos jogokat különleges (és “egy sor elméleti ill. gyakorlati problémát” [i.m. 58. o.] felvető) állampolgári jogokként tárgyalja.

SZABÓ Imre hatása még az öt cáfolókra is igen nagy volt. Pl. HOLLÓ András: “Az emberi és az állampolgári jogok alkotmányozása” in: KILÉNYI Géza: (szerk.): *Emberi és állampolgári jogok* (Budapest: Exprint 1989) 3–17., kül. 7. o. pl. elismerte, hogy az emberi jogok valóban természetjogi eredetűek, de az állampolgárokhoz fűződő viszonyt kifejező állampolgári jogokkal szemben továbbra is fenntartható kategóriának vélte, amennyiben *objektív érték*ként fogjuk fel. Arra a dogmatikailag következetes, kézenfekvő és kevésbé zavaros megoldásra azonban nem gondolt, hogy az állampolgári jogok az állampolgárokat, az emberi jogok meg mindenkit megilletnek. HOLLÓ tehát tulajdonképpen – SZABÓ mintájára – az emberi jogokat csupán mint jogon kívüli erkölcsi-politikai mércét fogta fel. S csak ezt gondolta aztán a jogba beemelni. Azaz nem látta a fogalom értékmentes jogtechnikai vetületét.

³⁸ 21/1996. (V. 17.) AB határozat: “Az Alkotmány szerint az emberi jogok »mindenkit« megilletnek, az állampolgári jogok értelemszerűen a magyar állampolgárokat [...]”

³⁹ Ld. a legelterjedtebb hazai alkotmányjog-tankönyvet: SÁRI János: *Alapjogok*. Alkotmánytan II. (Budapest: Osiris 2001) 30–31. o.

Egyes szerzők szinonimaként használták már a nyolcvanas évek végétől (ez a SZABÓ-féle tételtől [ti. nincsenek emberi jogok, csak állampolgári jogok] finom elfordulásként értékelhető), de a nyílt szembe fordulást nem tették meg (ill. nem vállalták), azaz a kettő közötti aktuális (nem történeti) különbséget nem feszegették. Ld. pl. KULCSÁR Kálmán: “Emberi jogok: deklarációk és valóság” in: KATONÁNÉ SOLTÉSZ Márta (szerk.): *Emberi jogok hazánkban* (Budapest: ELTE JTI 1988), 7–20. o.; PÉTERI Zoltán: “Az emberi jogok a történelemben” in: KATONÁNÉ SOLTÉSZ Márta (szerk.): *Emberi jogok hazánkban* (Budapest: ELTE JTI 1988), 21–49. o.; Kálmán KULCSÁR: “Constitutionalism and human rights in the transformation of the Hungarian political system” in: Márta KATONA SOLTÉSZ (szerk.): *Human Rights in Today's Hungary* (Budapest: Mezon 1990), 9–31. o.; Zoltán PÉTERI: “Major turning points in the history of human rights in Hungary” in: Márta KATONA SOLTÉSZ (szerk.): *Human Rights in Today's Hungary* (Budapest: Mezon 1990), 32–46. o.; SZAMEL Lajos: “Die aktuellen Probleme der Freiheitsrechte in Ungarn” in: ÁDÁM Antal – Heinrich SCHOLLER (szerk.): *Die Verfassung als Katalysator zwischen Gesellschaft und Staat* (München: Südosteuropa-Gesellschaft 1990), 27. o.

De rémisztő ellenpéldaként napjainkból LAMM Vanda – PESCHKA Vilmos (főszerk.): *Jogi lexikon* (Budapest: KJK 1999), 37. o. az “Állampolgári jogok” címszó alatt az emberi jogok és az állampolgári jogok szinonimitásáról olvashatunk, majd pedig az “emberi jogok mint természetjog” és “állampolgári jogok mint állam által biztosított jogok” szerepelnek. Majd azt írják, hogy az emberi jogok állampolgári jogként való felfogása *elsősorban* a szocialista jogra volt jellemző. Arról azonban már hallgat a lexikon-cikk, hogy milyen irányzatokra volt ez még jellemző (merthogy én nem tudok egy ilyenről sem). Úgy látszik, SZABÓ Imre szelleme még mindig kísért.

Megjegyzem, hogy 1971 után a szovjet állásponttal már nem egyezett a SZABÓ-féle felfogás. 1971-től a Szovjetunióban már az “emberi jogok szocialista koncepciójának” kidolgozásáról beszéltek. Ezzel lényegében a Nyugat által dobott kesztyűt felvették, s a szocializmusnak és az emberi jogoknak az összeegyeztethetőségét igyekeztek bizonyítani. Ld. Georg BRUNNER: “Neuere Entwicklungen in der sowjetischen Konzeption der Menschenrechte” in: Georg BRUNNER (szerk.): *Grundrechte und Rechtssicherheit im sowjetischen Machtbereich. Ausgewählte Beiträge zum Zweiten Weltkongress für Sowjet- und Osteuropastudien* (Berlin: Berlin Verlag 1982), 9–10. o. Ezzel az eredeti (SZABÓ-féle) megközelítés meghaladottá vált: a politikai széljárás változása idejémműlttá tette. Az, hogy SZABÓ továbbra is önállóskodhatott, s a hivatalos szovjet jogtudományi állásponttól gyökeresen eltérő véleményt képviselhetett, csupán az tette lehetővé, hogy SZABÓ meglepően magas ranggal rendelkezett a szovjet tudományos életben: a Szovjet Tudományos Akadémia tiszteletbeli tagja volt [ld. István KOVÁCS: “En l'honneur de M. le Professeur Imre Szabó Membre de l'Académie à l'occasion de son 70e anniversaire” in: Zoltán PÉTERI (szerk.): *Legal Theory – Comparative Law. Studies in Honour of Professor Imre Szabó* (Budapest: Akadémiai Kiadó 1984), 10. o.].

4. A legfelsőbb államhatalmi szerv

A hatályos Alkotmány 19. § (1) bek. szerint “A Magyar Köztársaság legfelsőbb államhatalmi és népképviselői szerve az Országgyűlés.” Ez a mondat a szocializmus államelméleti felfogását tükrözi.⁴⁰ Eszerint az állami szervek **hierarchiájának** csúcsán az Országgyűlés áll, amelynek hatalmát nem lehet korlátozni. Egy hatalommegosztásos állammodellben (amilyenné a rendszerváltozással alakultunk) nincs “legfelsőbb államhatalmi szerv”, csak egymást kölcsönösen korlátozó és ellenőrző szervek.⁴¹ 1989-ben azonban az átfogó alkotmánymódosítás alkalmával ezt a szakaszt “benne felejtették” az Alkotmányban.⁴² Tartalmilag nem fedte már a valóságot, s azt hittük, hogy a “legfelsőbb államhatalmi szerv” az Országgyűlés kiüresített rangjává alakul. Sajnos nem így történt.

Vizsgáljuk meg ezügyben az AB gyakorlatát:

1. A 48/1991. (IX. 26.) AB határozat vészjóslóan már azt állította, hogy a “legfelsőbb államhatalmi szerv” megjelölésből adódnak bizonyos hatáskörök, amelyek azonban az Alk.-ban máshol kerülnek meghatározásra.
2. Majd a 2/1993. (I. 22.) AB határozat megnyugtathatta a nyugtalankodókat, amikor is azt mondta, hogy az említett megjelölés ellenére sem korlátlan az Ogy. hatalma, hiszen az Alk. az alapjogokkal és a hatalommegosztással számos **korlátot** állít fel. Úgy vélhettük tehát, hogy a fogalom jogállamivá szelídítése (az 1991-es megingás után) megtörtént.
3. A NÉMETH János által vezetett második alkotmánybíróság azonban ezt nem így gondolta. A 4/1999. (III. 31.) AB hat. többségi véleményében még nem, de egy párhuzamos indokolásban már minden korábbinál egyértelműbben bukkant fel a **hatalom egységének LENINI**⁴³ elve. Idézem: “Az Országgyűlés a legfelsőbb államhatalmi és népképviselői szerv [Alk. 19. § (1) bek.]. Ez a jellegmeghatározás azt is jelenti, hogy a parlamenti funkciók és hatáskörök

⁴⁰ **Primér** irodalom: SCHMIDT Péter: *A demokratikus centralizmus elve és érvényesülése a Magyar Népköztársaság államhatalmi és államigazgatási szerveinek rendszerében* [Kandidátusi értekezés, 1956, kézirat, OGYK 464437], 107–114. o.; BIHARI Ottó: *Az államhatalmi-képviselői szervek elmélete* (Budapest: Akadémiai Kiadó 1963) küll. 79–136. o.; BEÉR János – KOVÁCS István – SZAMEL Lajos: *Magyar államjog* (Budapest: Tankönyvkiadó ³1969), 217–219., 232–234. és 248–249. o.; BIHARI Ottó: *A szocialista államszervezet alkotmányos modelljei* (Budapest: KJK 1969), 145–202. o.; SCHMIDT Péter: “Az állami szervek rendszere a Magyar Népköztársaságban” in: SCHMIDT Péter (szerk.): *Magyar alkotmányjog* (Budapest: BM Tanulmányi és Propaganda Csoportfőnökség ²1976), 17–174. o.; BIHARI Ottó: “Az állam működése” in: SZABÓ Imre (főszerk.): *Állam- és jogtudományi enciklopédia* (Budapest: Akadémiai Kiadó 1980) I. kötet 354–358. o.; az Országgyűlésről mint a szuverenitás teljességét megtestesítő és korlátozhatatlan államhatalmi szervről KOVÁCS István: “Országgyűlés” in: SZABÓ Imre (főszerk.): *Állam- és jogtudományi enciklopédia* (Budapest: Akadémiai Kiadó 1980) I. kötet 1291. o.; D. A. KERIMOV – LAKOS Sándor (szerk.): *A szocialista állam képviselői rendszere* (Budapest: MSZMP KB Társadalomtudományi Intézete 1981), 223–226. o.; BIHARI Ottó: *Államjog (Alkotmányjog)* (Budapest: Tankönyvkiadó ²1987) 210. o. **Szekundér** irodalom: SÁRI János: *A hatalommegosztás* (Budapest: Osiris 1995), 120–129. o.

⁴¹ Vö. BIBÓ István: “Jogszerű közigazgatás, eredményes közigazgatás, erős végrehajtó hatalom” in: BIBÓ István: *Válogatott tanulmányok* (Budapest: Magvető 1986) I. kötet 292. o.

⁴² PACZOLAY Péter: “Hagyományos elemek Közép- és Kelet-Európa új demokráciáinak alkotmányában” in: TÓTH Károly (szerk.): *Alkotmány és jogtudomány* (Szeged: JATE ÁJK 1996), 103–104. o. Anakronizmusként minősíti a rendelkezést Herbert KÜPPER: “Völkerrecht, Verfassung und Außenpolitik in Ungarn” *Zeitschrift für ausländisches öffentliches Recht und Völkerrecht* 1998/1. 260. o. A rendelkezés szocialista jellegéhez ld. még Theodor SCHWEISFURTH – Ralf ALLEWELDT: “Die neuen Verfassungsstrukturen in Osteuropa” in: Georg BRUNNER (szerk.): *Politische und ökonomische Transformation in Osteuropa* (Berlin: Berlin Verlag Arno Spitz 1996) 45. o. további utalásokkal.

⁴³ Ld. V. I. LENIN: “Állam és forradalom” in: V. I. LENIN: *Összes művei* (Budapest: 1965) 33. kötet 43. o.: Képviselői intézmények megmaradnak, de *nem* marad meg a parlamentarizmus mint külön rendszer, mint a törvényhozó és végrehajtó tevékenység különválasztása ...” Visszautalva “A Kommunnek nem parlamentáris, hanem dolgozó testületnek kell lennie, amely végrehajtó és törvényhozó is” MARX Károly: “A polgárháború Franciaországban” in: MARX Károly – ENGELS Frigyes: *Válogatott művek* (Budapest: Kossuth 1975) II. kötet 34. o.

JAKAB ANDRÁS *A szocializmus jogdogmatikai hagyatéka*

gyakorlása az államszervezet és a demokratikus működés követelményére figyelemmel nem korlátozható.” [kiemelés tőlem – J. A.] Nyilvánvaló, hogy egy hatalommegosztásos rendszerben nincs olyan hatalom, amely “nem korlátozható”. Ha pedig ezt a “nem korlátozható”-ságot a “legfelsőbb államhatalmi és népképviselői szerv” fogalmából vezetik le, akkor a gondolat eszmetörténeti helye (ti. szocializmus) teljesen egyértelmű. Az időutazás azonban nem csupán egyszeri kirándulás volt.

4. A következő említésre méltó eset 2001. márciusában történt.⁴⁴ A 7/2001. (III. 14.) AB határozat az *állampolgári jogok országgyűlési biztosáról szóló 1993. évi LIX. törvény* (a továbbiakban: Obtv.) egy részét megsemmisítette.⁴⁵ Az ombudsmanok által vizsgált szerveket szabályozó Obtv. 29. § (1) bek.-ből törölték az a) pontban⁴⁶ található “államhatalmi” szót, mondván 1. egyrészt bizonytalan a jelentése, ezért a jogbiztonságba ütközik (ez az érv számunkra most érdektelen), 2. másrészt pedig az Alk. 19. § (1) bek. miatt mint államhatalmi szervet az Ogy.-t is fedné a megnevezés.⁴⁷ Ez utóbbi azonban – így az AB – elfogadhatatlan, mert az ombudsmanok valójában az Ogy. szervei, tehát biztos nem ellenőrizhetik az Ogy.-t.

A gondolatmenettel a következő a baj: Az, hogy egy szerv az Ogy. szerve, még nem jelenti azt, hogy ne ellenőrizhetné az Ogy.-t. Sem az Alk., sem az Obtv. nem nevezi az ombudsmanokat az Ogy. szerveinek, tehát nem tudni, pontosan mit is jelent ez (persze az AB sem definiálja). Ha esetleg azt értenénk alatta, hogy az Ogy. határozza meg (törvényben) a hatáskörüket és választja őket, akkor ennyi erővel nyilván az AB is az “Ogy. szerve” lehetne, amelytől azonban senki sem akarja már elvitatni az Ogy. ellenőrzésének jogát.⁴⁸ A probléma nem is annyira a gondolatmenet (egyébként nyilvánvalóan) hibás volta, hanem az a felfogás, amely nem szimpatizál az **Ogy. hatáskörgyakorlásának** független jogvédő szervek általi **ellenőrzésével**. Az ilyen felfogások alapvetően kétféleképpen alapozhatók meg: 1. a Westminster-moddal (*Parliament can do anything*), 2. másrészt a hatalom egységének LENINI elvével. Azt hiszem, nem különösebben merész az az állítás, hogy a magyar alkotmánybírák szeme előtt ezen határozat meghozatalakor nem a magyar alkotmányos berendezkedéstől meglehetősen távol eső (és valószínűleg nálunk egyébként is működésképtelen, a **hatályos Alkotmánnyal** nyilvánvalóan **nem megalapozható**, számunkra tehát csupán egzotikumként értékelhető) brit modell lebegett, hanem inkább a régi (öntudatlan) beidegződések, azaz a “legfelsőbb államhatalmi szerv” eszméje.

Csak remélhetjük, hogy az AB előbb-utóbb felhagy ezzel a hajmeresztő múltidézéssel, s nem hoz újabb határozatokat a “legfelsőbb államhatalmi szerv” szellemében.

5. A jogértelmezés módszerei

⁴⁴ Időközben a 24/2000. (VII. 6.) AB hat. említi még többször, de konkrét tartalom adása nélkül, csupán mint üres rangot használja az Ogy. kapcsán.

⁴⁵ A határozat találó kritikáját adja HALMAI Gábor: “Hatalommegosztás vagy alapjogvédelmi monopólium. Alkotmánybíróság kontra ombudsmanok” *Fundamentum* 2001/2. 81–88. o. Az itt leírtak elsősorban HALMAI cikkén alapulnak.

⁴⁶ Eredetileg a következőképpen hangzott az a) pont: “E törvény alkalmazásában hatóság az államhatalmi, államigazgatási feladatot ellátó szerv;”

⁴⁷ Az AB más szakaszokat is megsemmisített, ezek azonban most érdektelenek számunkra.

⁴⁸ Arról nem is beszélve, hogy az ombudsmanok továbbra is kezdeményezhetik a törvények nemzetközi szerződésbe ütközésének vizsgálatát, ami bizony az Ogy. ellenőrzésének eszköze. Más eljárásokat is kezdeményezhetnek az AB előtt, de ezek vagy úgyszólván *popularis actiók*, vagy nem az Ogy.-re vonatkoznak. Az adatvédelmi biztos Ogy.-re vonatkozó jogkörét pedig az AB teljesen elfelejtette, s – az általános ombudsmannal ellentétben – mind a mai napig ellenőrizhetik az Ogy.-t (1992. évi LXIII. törvény a személyes adatok védelméről és a közérdekű adatok nyilvánosságáról 2. § 7. pont alapján).

JAKAB ANDRÁS *A szocializmus jogdogmatikai hagyatéka*

A jelenleg legáltalánosabban használt polgári jogi tankönyv szerint **négyféle** értelmezési módszer van: 1. nyelvtani, 2. logikai, 3. rendszertani és 4. történeti.⁴⁹ Erre a négyesre nehéz lenne ráfogni, hogy a szocializmus öröksége, hiszen köztudottan SAVIGNY-tól erednek. Ami tehát ott szerepel, az bizonyosan nem szocialista. Valami azonban **hiányzik**, s ez a szocializmus öröksége. A hiányzó **ötödik** elem: a **teleologikus** értelmezés.⁵⁰ Ez aszerint értelmezi a jogot, hogy feltételezi: a jogszabály (normatív aktus) értelmes és igazságos célra törekszik.⁵¹

Ha meg akarjuk tudni, hogy – a háború előtti polgári jogászoktól eltérően – miért nem szerették a szocializmusban a teleologikus értelmezést, akkor ismét csak SZABÓ Imréhez kell fordulnunk.⁵² Álláspontja szerint a teleologikus értelmezés lényege, hogy a törvényt függetleníti a törvényhozó akaratától, s az értelmezés elvévé egy felvett, kitűzött célt tesz. Az értelmezés egyetlen célja az, hogy a lehető legteljesebben feltárjuk a törvényhozó eredeti szándékát, s az értelmezés során csak olyan célokat szabad figyelembe vennünk, amelyek a törvényhozó céljai voltak. A teleologikus értelmezés tehát csupán a történeti értelmezés keretében jelenhet meg.⁵³ Ezen felül, további “burzsoá” módszerként SZABÓ megkülönböztet egy hatodik, “értékelő” értelmezést is. Ez azonban csupán SZLADITS egy idézetének félreértésén alapul.⁵⁴

Tizenhét évvel későbbi művében a következőket mondja a jogértelmezésről: “az értelmezés mindig [csak – J. A.] deklaratív” és “semmit sem magyarázhatunk bele a jogszabályba, ami nincsen abban benne.”⁵⁵ Néhány oldallal később pedig a teleologikus értelmezésről így nyilatkozik: “Az, hogy az értelmezés később egészében elszakadt a történeti módszertől és a célszerűségi értelmezéssel egyfajta jogi opportunizmust vezetett be, vagyis a jogszabálynak olyan értelmet tulajdonított, ami az ügy természetének megfelelő volt, tulajdonképpen a törvényt egyszerű eszközzé degradálta, amelyet bármely kívánt célra alkalmazni lehet. Ezt a módszerei elemet, vagyis az úgynevezett teleológiai értelmezési módot el kell vetnünk.”⁵⁶

Azt látjuk tehát, hogy a teleológiai értelmezéssel szembeni legfontosabb ellenvetés az volt, hogy eltávolodik a törvényhozó eredeti akaratától, s túl nagy játékeretet enged a jogalkalmazásnak. Ezt lehetne akár a jogbiztonság követelményéből fakadó érvelésnek is

⁴⁹ BÍRÓ György – LENKOVICS Barnabás: *Magyar polgári jog. Általános tanok* (Miskolc: Novotni³1999), 142–144. o. Hasonlóképpen négyes módszerrel dolgozik: SZILÁGYI Péter: *Jogi alaptan* (Budapest: Osiris 2001) 305. o.; SZIGETI Péter: *Jogtani és államtani alapvonalak* (Budapest: Rejtjel 2002), 170–171. o.; LAMM Vanda – PESCHKA Vilmos (főszerk.): *Jogi lexikon* (Budapest: KJK 1999) 298. o. Négyes módszert használ, s a lábjegyzetben megemlíti a teleologikust: SZABÓ Miklós: “A jog alkalmazása” in: SZABÓ Miklós (szerk.): *Bevezetés a jog- és államtudományokba* (Miskolc: Bíbor³2001), 141–142. o., 142. o. 16. j.

⁵⁰ A teleologikus értelmezés JHERING-re vezethető vissza. Ld. KISS Géza: *A jogalkalmazás módszeréről. Dogmatörténeti és kritikai tanulmány a magánjog köréből* (Budapest: Athaeneum 1909) 53–58. o. JHERING jogértelmezési tanáról ld. Wolfgang FIKENTSCHER: *Methoden des Rechts in vergleichender Darstellung* (Tübingen: J.C.B. Mohr [Paul Siebeck] 1976) III. kötet 279–280. o.; a teleologikus értelmezésről újabb szerzőknél uo. 676–681. o.

⁵¹ A háború előtt jellemző volt, de nem volt kizárólagos az ötös értelmezési módszer. Ld. SZABÓ Imre: *A jogszabályok értelmezése* (Budapest: KJK 1960), 103–109. o. irodalmi utalásokkal. Azonban más név alatt (pl. speciális logikai módszerként) szinte mindenkinél elfogadott volt.

⁵² SZABÓ Imre: *A jogszabályok értelmezése* (Budapest: KJK 1960), 97–109., kül. 104–109. o.

⁵³ SZABÓ Imre: *A jogszabályok értelmezése* (Budapest: KJK 1960) 105. o. Álláspontja megfelel a kortárs szovjet irodalmi álláspontoknak. Ld. SZABÓ Imre: *A jogszabályok értelmezése* (Budapest: KJK 1960), 106. o. 10. j. idézett szovjet szerzőket.

⁵⁴ SZLADITS Károly: *Magyar magánjog* (Budapest: Grill 1938) I. kötet 156. o. szerint a jog értelmes célkitűzésekkel igazságos eredményre törekszik. Szó szerint ugyanezt mondja SZLADITS Károly: *A magyar magánjog vázlatja* (Budapest: Grill⁴1933) I. kötet 52. o., s állítása szerint a négy klasszikus értelmezési módszer mellett ezt kell az ötödik, **értékelő módszer** alapjául venni. Vegyük azonban észre, hogy ez **valójában teleologikus** értelmezés! Helyesen látja a kettő azonosságát LÁBADY Tamás: *A magyar magánjog (polgári jog) általános része* (Budapest-Pécs: Dialóg Campus Kiadó 1997), 224. o.

⁵⁵ SZABÓ Imre: *Jogelmélet* (Budapest: KJK 1977), 259. o.

⁵⁶ SZABÓ Imre: *Jogelmélet* (Budapest: KJK 1977), 261. o.

JAKAB ANDRÁS *A szocializmus jogdogmatikai hagyatéka*

tekinteni. Az akkori körülmények közt, az akkori légkör fényében azonban az álláspontot inkább úgy kell értékelni, mint annak megnyilvánulását, hogy a szocializmus – egy “normális” diktatúrához illően – nem kedvelte az **ellenőrizhetetlen** kreativitást.⁵⁷ Ehelyett a jogalkalmazókat előre kiszámítható automatákká szeretne volna alakítani.⁵⁸ Ehhez járult hozzá – inkább tudatosan mint öntudatlanul – SZABÓ Imre is.

A rendszerváltozás után egyébként ismét kezd feléledni a jogirodalomban a teleologikus értelmezés eszméje.⁵⁹ Ez nem jelent persze megoldást a jogértelmezés módszereinek minden problémájára – sőt a magam részéről kételkedem az ötös módszer elegendő mivoltában. Erről azonban ehelyütt nincs módomban szólni, s ez a kétely egyébként sem érinti a fent leírtakat.⁶⁰

6. A jogág fogalma

Egy mind a mai napi igen elterjedt felfogás szerint ahhoz, hogy önálló jogágnak tekinthessük a jogszabályok (normatív aktusok) egy csoportját, **1.** kellően egynemű **társadalmi viszonyokra** kell ezen szabályoknak vonatkozniuk (szabályozás tárgya), és **2.** a szabályozás **módszere** is kellően jellegzetes, homogén kell legyen.⁶¹

⁵⁷ A bizonytalanság és ellenőrizhetetlenség veszélyére egyébként felhívja a figyelmet már MARKÓ Jenő: *A jogalkalmazás tudományának alapjai* (Budapest: Magyar Jogászegylet 1936) 100., 104. és 105. o. is. (amellett, hogy 97. o. elismeri a teleologikus értelmezés létét).

⁵⁸ Vö. SZABÓ Imre: *A jogelmélet alapjai* (Budapest: Akadémiai Kiadó 1971), 184. o. A kreativitás kiírtása többé-kevésbé sikerült is, s a magyar bírói kar mind a mai napig irtózik a spekulatív jellegű levezetésektől, számára általában csak az a jog, **ami kifejezetten “oda van írva”**. Vö. POKOL Béla: *A jog elmélete* (Budapest: Rejtjel 2001) 284. o. a magyar bíróságok szöveghűségéről.

Mint a konszolidálódó diktatúrák általában, a működőképesség fenntartása érdekében a szocializmus is felmutatott bizonyos kvázi-jogállami, vagy azokra távolról emlékeztető jellegzetességeket. [A jelenséget kiválóan elemzi Roger SCRUTON: “Totalitarizmus és joguralom” (ford. TAKÁCS Péter) in: TAKÁCS Péter (szerk.): *Joguralom és jogállam* (Budapest: 1995) 101-108. o.] Erre kiváló példa a “szocialista törvényesség”, amelyet nagyjából “jogbiztonság a szocialista diktatúrában”-ként definiálhatnánk, ahol a hangsúly a diktatúrán van. A fogalom farizeus mivoltához (nevezetesen beleértetik a törvénysértések legitimálása, ha az a proletárdiktatúra érdekeit szolgálja) ld. Friedrich-Christian SCHROEDER: “Wandlungen und Konstanten der »sozialistischen Gesetzhilflichkeit«” *Recht in Ost und West* 1989/6. 358–362. o.

⁵⁹ LÁBADY Tamás: *A magyar magánjog (polgári jog) általános része* (Budapest-Pécs: Dialóg Campus Kiadó 1997), 224. o.; SZABÓ Miklós: *Jogi alapgfogalmak* (Miskolc: Bíbor 2002), 121. o.; TAKÁCS Albert: “A jogértelmezés alapjai és korlátai” *Jogtudományi Közlemény* 1993/3. 110–122. o., kül. 120–121. o.; VISEGRÁDY Antal: *Jog- és állambölcsélet* (Budapest– Pécs: Dialóg Campus Kiadó 2002), 131. o. Sőt: megjelentek újabb jogértelmezési felfogások is, amelyek talán a hagyományos ötös módszernél is jobban leírják a jogértelmezés elfogadható módszereit. Pl. POKOL Béla: *A jog elmélete* (Budapest: Rejtjel 2001), 232–258. o.; SZABÓ Miklós: *A jogdogmatika előkérdéseiről* (Miskolc: Bíbor 2¹999) 190-198. o. Igen jelentős ez ügyben SZABÓ Miklós – VARGA Csaba (szerk.): *Jog és nyelv* (Budapest: 2000) című szöveggyűjtemény megjelenése, bár nem annyira az értelmezési módszerek, hanem inkább az értelmezés (meta)elmélete szempontjából. Itt jegyzem meg, hogy már a szocializmus idején is volt javaslat a négyes módszer bővítésére: VARGA Csaba: “Jogalkalmazás” in: SZABÓ Imre (főszerk.): *Állam- és jogtudományi enciklopédia* (Budapest: Akadémiai Kiadó 1980) I. kötet 799–800. o., aki felveti a négyes értelmezési módszerhez egy ötödik, a polgári teleologikus módszer szocialista megfelelőjének bevezetését.

⁶⁰ Álláspontom szerint tehát az ötös módszer igenis jobb (teljesebb), mint a négyes, de még mindig nem tökéletes. Magyar nyelven jelenleg a legkifinomultabb elemzés POKOL Béla: *A jog elmélete* (Budapest: Rejtjel 2001), 232–258. o. [Robert S. SUMMERS – Michele TARUFFO: “Interpretation and Comparative Analysis” in: D. Neil MACCORMICK – Robert S. SUMMERS (szerk.): *Interpreting Statutes* (Aldershout [et al.]: Dartmouth 1991) 464–465. o. tizenegy féle módszer alapján]

⁶¹ BURIÁN László – KECSKÉS László – VÖRÖS Imre: *Magyar nemzetközi kollíziós magánjog* (Budapest: Logod Bt. 1999) 41. o.; SZILÁGYI Péter: *Jogi alaptan* (Budapest: Osiris 2001), 312–313. o.; VISEGRÁDY Antal: *Jog- és állambölcsélet* (Budapest– Pécs: Dialóg Campus Kiadó 2002) 90. o. Ezt kiegészíti egy harmadikkal (nevezetesen a sajátos jogdogmatikával) SZIGETI Péter: *Jogtani és államtani alaponalak* (Budapest: Rejtjel 2002), 131. o. Lényegében ezzel a hármas kritériummal dolgozik H. SZILÁGYI István – LOSS Sándor: “A

JAKAB ANDRÁS *A szocializmus jogdogmatikai hagyatéka*

Ez a kettős kritérium a szocializmus idején került jogtudományunkba, méghozzá a Szovjetunióból.⁶² Különösebben nem is volt ezen elméletnek nehéz dolga, merthogy nem volt konkurenciája. A háború előtti magyar jogirodalomban ugyanis csak a közjog–magánjog elméleti kettéválasztásra fordítottak gondot,⁶³ az egyes jogágak (“jogrészek”)⁶⁴ meghatározása csak annyira szorítkozott, hogy leírták, mit szabályoz. Tehát lényegében a szabályozás tárgya volt az egyetlen kritérium a jogági tagozódásra, de a szabályozás tárgyaként – a szocializmussal ellentétben – nem a társadalmi viszonyokat,⁶⁵ hanem “ügyeket”, “problémákat” vagy “szabályozott szervezeteket” neveztek meg.⁶⁶ A szocialista jogtudományban azonban ez

jogrendszer” in: SZABÓ Miklós (szerk.): *Bevezetés a jog- és államtudományokba* (Miskolc: Bíbor 2001), 75. o. is.

⁶² Elsőként a két kritériumról Sz. F. KECSEKJAN: *K voprosszu o razlicii csasztного i publicsnogo prava* (Harkov 1927) 25. o. ír [idézi SAMU Mihály: *A szocialista jogrendszer tagozódásának alapja* (Budapest: KJK 1964), 24. o.]. Minden szocialista magyar állam- és jogelméleti tankönyvben ezt találjuk. Pl. SAMU Mihály: “A jogrendszer tagozódása” in: SAMU Mihály (szerk.): *Állam- és jogelmélet* (Budapest: Tankönyvkiadó 1978) 438., 447. o. Innen aztán (vagy esetleg közvetlenül az orosz nyelvű szakirodalomból) a magyar pozitív jogot tárgyaló tankönyvekbe is “lecsurgott” az elképzelés.

⁶³ Pl. PAULER Tivadar: *Jog- és államtudományok encyklopaediája* (Pest: Emich Gusztáv³1865), 25. o. **alany** szerint, ANGYAL Pál: *A jogbölcsészet alaptételei* (Pécs: Dunántúl Könyvkiadó Nyomda Rt. 1922), 95. o. védett **érdek** szerint, FEJÉRVÁRY Jenő: *Magánjog kistükre* (Budapest: Budai Nyomda⁶1936), 9. o. és TOMCSÁNYI Móric: *Magyarország közjoga* (Budapest: Királyi Magyar Egyetemi Nyomda³1940), 37–39. o. ugyancsak **érdek** szerint. A kettőt kombinálja Nagy Ernő: *Magyarország közjoga (államjog)* (Budapest: Eggenberger²1891), 3–4. o. Felix SOMLÓ: *Juristische Grundlehre* (Leipzig: Felix Meiner²1927) 485–486. o. szerint (A) a közjogi normák 1. a pusztán állami parancsokat és 2. a jogi hatalommal [a *Rechtsmacht*-tal, azaz az állammal] szembeni igényeket tartalmazó normák (előbbieket az imperatív normák, utóbbiak a promittív normák); (B) a magánjogi normák pedig azok, amelyek az állami parancsok mellett igényeket és ezeknek megfelelő kötelezettségeket tartalmaznak (imperatív–attributív normák). Volt olyan azonban, aki nem törekedett elméleti igényű kettéválasztásra, hanem csak leírta, miről is szól (mit szabályoz) a magánjog. Így járt el pl. RAFFAY Ferenc: *A magyar magánjog kézikönyve* (Győr: Pannonia 1909), 6. o.: “Magyar magánjog alatt azon jogszabályok összességét értjük, amelyek a személyeknek vagyoni és családi jogviszonyaira vonatkozólag hazánkban ez idő szerint érvényesek.” Ugyanebben a stílusban KMETY Károly: *A magyar közjog tankönyve* (Budapest: Politzer⁴1907) XXV. o.: “... a magyar közjog a magyar állami vagy nemzeti létnek minden jogi szabályozás alá vont tényeit, viszonyait, állapotait tisztázza.”

⁶⁴ KAUTZ Gusztáv: *A magyar büntető jog és eljárás tankönyve* (Pest: Eggenberger 1873) 1. o. Jogrészt alatt azt értve, amit ma jogágnak nevezünk. KUNCZ Ödön: *Bevezetés a jogtudományba. Jogi Encyklopédia* (Pécs – Budapest: Danubia 1924), 20–23. o. a “jog két fő ága” alatt a közjogot és a magánjogot érti; a mi jogág-fogalmunkat pedig a “jogrendszer egyes részei” kifejezéssel jelöli.

⁶⁵ A “társadalmi viszony” mint szabályozási tárgy alkalmas volt a MARXista implikációk (alap vs. felépítmény) bevitelére is. Ld. pl. ANTALFFY György – HALÁSZ Pál: *Társadalom, állam, jog* (Budapest: KJK 1963), 287. o. a jogági tagozódásról: “döntő ismérv a szocialista társadalomban *objektíve létező társadalmi-termelési* (élet-) *viszonyok* (alap) *meghatározott csoportja*, mely egyben a jogi szabályozás tárgya és emellett kiegészítő ismérvként *a jogi szabályozás módszere*.” Az “alap vs. felépítmény” elképzelés problémáival (tarthatatlanságával) ehelyütt nem foglalkozom. Látványos és meggyőző cáfolataként ld. pl. Max WEBER: *A protestáns etika és a kapitalizmus szelleme* [ford. JÓZSA Péter et al.] (Budapest: Cserépfalvi²1995) arról, hogy a gazdaság mennyiben függ a vallástól. MARX szerint a függés pont fordított (és kizárólag fordított) lenne. A magyar szakirodalomban az általam ismert legalaposabb marxizmus-kritika: BENCE György – KIS János – MÁRKUS György: *Hogyan lehetséges kritikai gazdaságtan?* (Budapest: T-Twins Kiadó – Lukács Archivum 1992). Ld. még jelen virtuális kötetben CSERNE Péter: “Gazdaság és jog viszonya a marxista jogelméletben és a jog gazdasági elemzésében” kül. 72. jegyzet irodalmi utalásait; valamint ugyancsak jelen kötetben H. SZILÁGYI István: “A marxista társadalomtudományi fogalmak használhatatlansága”.

⁶⁶ Pl. VÁMBÉRY Rusztem: *Büntetőjog* (Budapest: Grill 1913), 34. o.: “*Büntetőjog a közjognak az a része, amely a bűntettek ellen irányuló állami küzdelem szabályait állapítja meg.*”; szempontunkból hasonlóképp ANGYAL Pál: *A magyar büntető eljárásjog tankönyve* (Budapest: Athenaem 1915), 2. o.; FEJÉRVÁRY Jenő: *A magyar belkereskedelmi jog rendszer* (Budapest: Grill⁴1944) 1. o. szerint “*Magyar kereskedelmi jog alatt magánjogunknak azt az ágát értjük (ius speciale, szakjog), mely a kereskedelmi ügyeket szabályozza.*”; CSEKEY István: *Magyarország alkotmánya* (Budapest: Renaissance 1943), 32. o.: “*E szerint tehát az alkotmányjog az állami jogalkotás folyamatára és szervezetére vonatkozó szabályok összessége.*” KMETY Károly: *Magyar*

JAKAB ANDRÁS *A szocializmus jogdogmatikai hagyatéka*

elméletileg alaposabban tisztázandó témának számított,⁶⁷ kritériumot kívántak adni a tagozódásra. Ez a gyakorlatban nem jelentett mást, mint a szovjet jogtudományban már elfogadott kritériumokat átvétélet.

Nemcsak a jogágak fogalmával foglalkozott elméleti problémaként a magyar szocialista jogtudomány, hanem a **jogágak csoportosításával** is. A kérdés megoldására nálunk több konkurens elmélet született.⁶⁸ Közös bennük, hogy mindegyik a szabályozott “társadalmi viszonyok” szerint kívánta csoportosítani a jogágakat. Ezek közül az egyik,⁶⁹ a SÁRKÖZY Tamás nevéhez fűződő “alapjogágazatok és másodlagos (**keresztülfekvő**) **jogágak**” elmélete⁷⁰ mind a mai napig **fel-felbukkan**.⁷¹ Eszerint alapvető viszony 1. a nemzetközi közjogi viszony,⁷² 2. az állam és az alárendeltek közti vertikális viszonyt tükröző *szocialista közjog* viszonyai [ide tartoztak volna az alábbi jogágak: államjog, az államigazgatási jog, törvénykezési, szervezeti jog, büntetőjog], 3. a szocialista polgári jogi viszony, 4. az alaki jogok (eljárásjogok és a nemzetközi magánjog – ezek tárgya nem társadalmi viszony, hanem az anyagi jogok) viszonyai. Azt látjuk, hogy az *alapjogágazatok* több esetben is *jogágakra* bomlottak volna (de pl. a nemzetközi jog esetében a jogágazat és a jogág egybe esett volna). Ezen felül azonban olyan jogágak is léteztek, amelyek nem voltak besorolhatók ebbe a rendszerbe, hanem részben az egyik, részben a másik alapjogágazat viszonyait szabályozták (nem voltak homogének) – pl. munkajog, földjog, szövetkezeti jog.⁷³ Ezeket nevezte SÁRKÖZY keresztülfekvő jogágaknak.⁷⁴

6.1 Problémák a jogági felosztás kritériumaival

A jogágak előbbeikben vázolt elméleti jellegű elválasztása **problematikus**. A szabályozási **tárgy** mint *principium divisionis* cáfolatára a legjobb példa a tulajdon, amelyet egyszerre

közigazgatási és pénzügyi jog (Budapest: Grill 1926) I. kötet XXX. o.: “Magyar közigazgatási jog a magyar közigazgatási szervezetet és hatáskört szabályozó jogtételek foglalatára.”

⁶⁷ Ld. SZABÓ Imre: *A szocialista jog* (Budapest: KJK 1963), 387. o. arról, hogy a jogrendszer tagozódásának problémája az állam- és jogelmélet egyik alapvető kérdése.

⁶⁸ A közjog–magánjog csoportosítás a már említett okokból (ld. 94. j.) nem volt szalonképes.

⁶⁹ Egy másik, mára már kihalt elmélet az EÖRSI Gyula nevéhez fűződő “kollektívaelmélet”. Eszerint három csoportba sorolhatók a jogágak: 1. szocialista közjog (nagy-kollektíva viszonyok: az állam és az állampolgárok [és jogi személyek] közti viszonyok) (ide tartozik pl. az alkotmányjog, az államigazgatási jog és a büntetőjog), 2. szocialista civilisztika és 3. kiskollektívák joga (szövetkezeti jog, vállalati jog). Ld. pl. EÖRSI Gyula: *Összehasonlító polgári jog (Jogtípusok, jogcsoportok és a jogfejlődés útjai)* (Budapest: Akadémiai Kiadó 1975), 90–98. o. Az elmélet kihalásának oka a kiskollektívák eltűnése (vagy legalábbis a nem ilyenként való felfogásuk).

⁷⁰ SÁRKÖZY Tamás: “A vállalati jog, mint jogágazat problémájához” *Jogtudományi Közöny* 1979/12. 795–805. o.

⁷¹ Pl. SZABÓ Miklós: *Jogi alappfogalmak* (Miskolc: Bíbor 2002), 39–44. o. kül. 40. o. 5. j.

⁷² Az, hogy a nemzetközi jogot SÁRKÖZY jogágnak tekinti, furcsának nevezhető (vagy legalábbis alapos magyarázatot igényelt volna), hiszen a jogág a jogrendszer egy részét (tagozódását) szokta jelenteni. Márpedig a nemzetközi jog – sokak szerint, és szerintem is – egy a belső jogoktól különböző jogrend (tehát nem jogág). Részletesebben ezt a kifogásomat ehelyütt azért nem fejtem ki, mert néhány sorral később nemcsak magát a SÁRKÖZY-féle jogág-koncepciót, hanem a jogági felosztást mint egyáltalán jogelméleti kérdést vetem el.

⁷³ Ezek azért tekinthetők önálló jogágnak, mert egy meghatározott (társadalom)politikai cél jogági egységben tartja őket. Pl. a szövetkezeti politika tartja egyben a szövetkezeti jogot. SÁRKÖZY Tamás: “A vállalati jog, mint jogágazat problémájához” *Jogtudományi Közöny* 1979/12. 801–802. o.

⁷⁴ A kifejezés SÁRKÖZY-től származik, de a fogalom nem. Az ugyanis szovjet eredetű, ld. Sz. Sz. ALEKSZEJEV: *Sztruktúra szovjetszkogo prava* (Moszkva: 1975), 184–207. o. [“összetett komplex jogág”] (meghivatkozva forrásként SÁRKÖZY Tamás: “A vállalati jog, mint jogágazat problémájához” *Jogtudományi Közöny* 1979/12. 801. o. 50. j.)

JAKAB ANDRÁS *A szocializmus jogdogmatikai hagyatéka*

szabályoz a polgári jog, a közigazgatási jog (kisajátítás), a büntetőjog (lopás) és az alkotmányjog (Alk. 13. §).⁷⁵

A másik elválasztási kritérium, a szabályozási **módszer** pedig egy meglehetősen képlékeny fogalom. Érthetünk alatta esetleg **szankcióformákat**.⁷⁶ Evvel szemben kiváló ellenpélda a bírság, amelyet a közigazgatási jog (szabálysértés), a büntetőjog (pénzbüntetés néven) és a polgári jog [Ptk. 84. § (2) bek. közérdekű bírság] is alkalmaz. Ha **felelősségi** alakzatot értünk a módszer alatt, akkor azzal a problémával szembesülünk, hogy a felelősségi alakzatot vagy igen általánosan fogjuk fel (pl. szubjektív felelősség, esetleg szándékosság, amely lényegében mindegyik jogágban megtalálható), vagy jogág szerint (pl. büntetőjogi felelősség, amely azonban pont a jogág fogalmára épít, amit pedig meg kellene határozni) – de használható elválasztási kritériumot sehogy sem kaptunk.⁷⁷ Ha a **jogviszonyok** jellege (alá-fölérendeltség vagy mellérendeltség)⁷⁸ szerint próbálunk elhatárolni, akkor azt kell látnunk, hogy bizony a polgári jogban is van alá-fölérendeltség (pl. a gondnok és a gondnokolt közt),⁷⁹ s az alkotmányjogban is van mellérendeltség (pl. [ma már] az önkormányzatok és az államigazgatás közt).

Az sem elég, ha egy jogterületnek teljesen **önálló eljárása** van, hiszen pl. az állampolgársági eljárás nem tartozik sem az Áe. [Áe. 3. § (7) bek.],⁸⁰ sem más eljárásjog hatálya alá – mégsem írta még senki, hogy az állampolgársági jog önálló jogág lenne. A “szabályozás **alánya**” mint elhatárolási elv sem segít rajtunk: gondoljunk a Ptk. 349. § (1) bek. szerinti államigazgatási jogkörben okozott kár: ez polgári jog, noha az államra vonatkozik.

Álláspontom szerint a jogági tagozódást sokkal szkeptikusabban kell felfogni. Valójában ugyanis semmiféle jogelméleti igényű **principium divisionis nincs!** A “jogági rang” elnyeréséhez jó esélyt nyújt, ha önálló törvényben szabályozzák a kérdést, ha az egyetemeken önálló tanszékek születnek az adott névvel, ha a jogi karokon önálló tantárgyként kezdik tanítani, ha önálló tankönyveket írnak a témában (melyeknek első fejezetében mindig elkezdik saját jogági önállóságukat hangoztatni), és ha társadamilag fontosnak tekintik az adott kérdést.⁸¹ Ezek egyike sem döntő kritérium, csupán egy-egy érv, amelyeknek több-kevesebb súlya van. Ugyancsak fontos a szerepe a hagyományoknak: jöhet ugyanis akármilyen elméleti irányzat, a polgári jogot például mindig önálló jogágnak fogják tekinteni.

Az olyan misztikus kifejezések, mint “polgári jogi felelősség” vagy “büntetőjogi felelősség” pedig csupán annyit jelentenek: “Ptk. szerinti felelősség”, ill. “Btk. szerinti felelősség”. A Btk.-ból következő jogalkalmazási módszerek (pl. analógia tilalma a *nullum crimen* miatt) a “büntetőjog sajátos jogalkalmazási módszerei” misztikus nevet nyerik. A Ptk. alapelvei pedig hajlamosak a “polgári jog alapelvei”-vé avanzsálni. A Btk. és a rá épülő joggyakorlat által

⁷⁵ Ld. még RÉCZEI László hasonló ellenvetéseit: PESCHKA Vilmos: “Vita a magyar népi demokratikus jogrendszeréről és tagozódásáról” *Az Állam- és Jogtudományi Intézet értesítője* 1960/1. 103–104. o.

⁷⁶ VARGA Csaba: “Jogrendszer” in: SZABÓ Imre (főszerk.): *Állam- és jogtudományi enciklopédia* (Budapest: Akadémiai Kiadó 1980) I. kötet 933. o.

⁷⁷ Vö. SAMU Mihály: “A jogrendszer tagozódása” in: SAMU Mihály (szerk.): *Állam- és jogelmélet* (Budapest: Tankönyvkiadó 1978), 444. o.

⁷⁸ SZABÓ Imre: *Bevezetés a jogtudományba* (Budapest: KJK 1984), 26. o.

⁷⁹ Hasonlóképpen a (polgári jog részének tekinthető – ld. *Hiba! A kapcsoló argumentuma érvénytelen.*) családjogban a gyermek és a szülő közt.

⁸⁰ Vö. VARGA Csaba: “Jogrendszer” in: SZABÓ Imre (főszerk.): *Állam- és jogtudományi enciklopédia* (Budapest: Akadémiai Kiadó 1980) I. kötet 933. o.

⁸¹ Ezek fényében jó esélyt látok pl. arra, hogy a médiajog jogági önállóságot ér el. De ennek vizsgálata már nem jogelméleti feladat.

JAKAB ANDRÁS *A szocializmus jogdogmatikai hagyatéka*

használt fogalmi készlet igen gyakran a “büntetőjog dogmatikája” előkelő megnevezéssel büszkélkedik.⁸²

Azt állítom tehát, hogy a jogágak elhatárolására (és önállóságának megállapítására) **nem lehet jogelméletileg** elfogadható **kritériumot** találni. Ezek ugyanis inkább tudományszociológiai és egyetemszervezési okokkal, egy-egy új törvény megalkotására irányuló törvényhozói ötlettel, a társadalmi jelentőségre vonatkozó (jogászai) közvélekedéssel és (teljesen logikátlan) hagyományos beidegződésekkel magyarázhatók.⁸³

7. Államigazgatás mint közigazgatás

A szocializmus megszüntette az önkormányzatokat (mind a területit, mind a testületit), s az **államhatalom egységének** a nevében központi alárendeltségben működő tanácsrendszert alakított ki.⁸⁴ Ezáltal a közigazgatást, amely államigazgatásból és önkormányzati igazgatásból állt, lényegében egységesen államigazgatási jellegűvé alakította.⁸⁵ Formálisan nem tagadta az önkormányzatiságot, csak éppen erősen átértelmezte: kiüresítette, sőt pont a saját ellentétévé értelmelte. A korszak jellegzetes figuráját, BEÉR Jánost idézem a területi önkormányzatokról:

“*A népi demokrácia önkormányzatában nincs és nem is lehet ellentét a helyi és magasabb népi szervek között, mert mindkettő maradéktalanul a néphatalom megjelenési formája, amelyben őszintén a nép akarata és érdeke jelentkezik. Az elvi alap: demokratikus centralizmus.*”⁸⁶

Az Alkotmány is államigazgatásról beszélt,⁸⁷ az eljárási törvény neve pedig *1957. évi IV. törvény az államigazgatási eljárás általános szabályairól* (Áe.) lett.⁸⁸ Az eljárási törvény neve

⁸² Mindezen jelenségek csupán annak megnyilvánulásai, hogy a jogászok – szemöldöküket komolykodóan összehúzva – előszeretettel keltik azt a benyomást a kívülállókban, hogy valami rendkívül nehezen megérthető, misztikus és ezoterikus (és persze nagyon fontos) dolgot művelnek. Ezt aztán saját maguk is – hasonlóképpen ezen sorok írójához – elhiszik.

⁸³ A jogágak csoportosítása (pl. közjog vs. magánjog) hasonló okokból történik. A közjog – magánjog felosztás kritikája azonban nem része a dolgozatnak, hiszen ez a szocializmusnál jóval korábbi jogdogmatikai különbségtétel.

⁸⁴ Ld. pl. BEÉR János: “A közigazgatás újjászervezése elé” in: CSIZMADIA Andor (szerk.): *Bürokrácia és közigazgatási reformok magyarhonban* (Budapest: Gondolat 1979), 567–568. o. [eredeti megjelenés: *Társadalmi Szemle* 1948/június] a vármegyei önkormányzatot mint a dolgozó nép megbonthatatlan egysége ellen ható partikularizmust bírálja.

⁸⁵ Az államigazgatás és önkormányzati igazgatás (amelyek együttese a közigazgatás) terminológia nem új, hanem a háború előtről származik. Pl. IVANCSICS Imre: “Az államigazgatás jogtól a közigazgatási jogig” in: WÉBER Attila (szerk.): *Jogalkotás jogállamban* (Budapest: Politikatörténeti alapítvány 1993), 46. o. idézi MAGYARY Zoltánt (1888–1945), a magyar polgári közigazgatás-tudomány legnagyobb alakját. Hasonlóképpen MOCSÁRY Lajos: *Állami közigazgatás* (Budapest: Singer és Wolfner 1891) 4. o. “*állami közigazgatástól élesen elválasztott önkormányzati hatáskör[...]*”-ről beszél.

⁸⁶ BEÉR János: “A közigazgatás újjászervezése elé” in: CSIZMADIA Andor (szerk.): *Bürokrácia és közigazgatási reformok magyarhonban* (Budapest: Gondolat 1979), 571. o. [eredeti megjelenés: *Társadalmi Szemle* 1948/június]

⁸⁷ Ennek megfelelően egyértelmű alá-fölérendeltség volt a megyei tanácsok és a települések között (ma egyenrangúak). A tanácsok rendeletei a miniszteri és a kormányrendeletek alatt helyezkedtek el a jogforrási hierarchiában [ma nem ez a helyzet, ld. 1/2001. (I. 17.) AB határozat].

⁸⁸ A “közigazgatás” kifejezésnek megpróbált sajátos (az “államigazgatás”-tól elkülönült) szocialista jelentést adni KOVÁCS István: “Az államigazgatás meghatározása” *Az Állam- és Jogtudományi Intézet értesítője* 1957/1. 67–93. kül. 82–90. o. A kísérlet aztán elhalt (a későbbiekben nem bukkant fel).

JAKAB ANDRÁS *A szocializmus jogdogmatikai hagyatéka*

mind a mai napig nem változott (noha valójában nem csak a neve szerinti államigazgatásra, hanem az önkormányzatokra is vonatkozik, hiszen azok is intéznek közigazgatási ügyeket⁸⁹).

A szocializmus idején a jogszabályokban mindig “államigazgatás” szerepelt, s általában a jogirodalomban is.⁹⁰ Ez utóbbi téren azonban korántsem volt ilyen egységes a kép. A jogirodalomban megjelenő “közigazgatás” kifejezés azonban nem jelentett semmiféle tartalmi elkülönülést: ott ugyanis az államigazgatást és a közigazgatást **szinonimaként** használták.⁹¹

A készülő **új eljárási törvény** azonban – megfelelően az új (önkormányzatokkal kiegészült) magyar államszervezetnek – már a *közigazgatási eljárás általános szabályairól szóló törvény* (Ket.) nevet fogja viselni.⁹² Ezzel – az Alk. 1989-es változásai után⁹³ – az “államigazgatás mint a közigazgatás szinonimája” végleg eltűnésre ítéltetett.

8. Polgári jog és családjog

A szocializmus előtti jogtudomány hazánkban is egységes magánjogról beszélt, a szocializmus azonban a polgári jogot⁹⁴ és a **családjogot elkülönítette**.⁹⁵ Mind a mai napig **külön törvény** (1952. évi IV. tv. a házasságról, a családról és a gyámságról) szabályozza ez utóbbit. A készülő új Ptk. azonban a saját keretei közt kívánja szabályozni a témát.⁹⁶ Úgy tűnik tehát, hogy a különállás napjai meg vannak számláltak. Jelenleg azonban még megvan a különállás, úgyhogy vizsgáljuk csak meg, hogy mi (volt) ennek az oka.

Az akkori felfogás szerint az alapvető különbség a polgári jog és a családjog között az, hogy a polgári jog alapvetően vagyoni viszonyokat szabályoz, a családjog pedig alapvetően **személyi**

⁸⁹ Pl. a területi önkormányzatként működő ügyvédi kamara határozata közigazgatási határozat, ld. BH 1994. 397; területi önkormányzatra (*arg. a contr.*) ld. BH 1996. 394.

⁹⁰ Pl. BERÉNYI Sándor – MARTONYI János – SZAMEL Lajos: *Magyar államigazgatási jog. Általános rész* (Budapest: Tankönyvkiadó 1978). A tantárgyat is “államigazgatási jognak” nevezték az egyetemeken.

⁹¹ Pl. MADARÁSZ Tibor: *Közigazgatás és jog* (Budapest: KJK 1987) kül. 11–14. o.; SZAMEL Lajos: “Államigazgatás (közigazgatás)” in: SZABÓ Imre (főszerk.): *Állam- és jogtudományi enciklopédia* (Budapest: Akadémiai Kiadó 1980) I. kötet 136–153. o.; SZENTPÉTERI István: “Államigazgatás szervezete” in: SZABÓ Imre (főszerk.): *Állam- és jogtudományi enciklopédia* (Budapest: Akadémiai Kiadó 1980) I. kötet 227–228. o., aki kifejezetten leszögezi, hogy ő szinonimaként fogja használni a két kifejezést (noha – mint írja – akár úgy is lehetne érteni, hogy a közigazgatás a nagyobb). Sőt: az eljárásjogban (valószínűleg épp az Áe. elavult terminológiája miatt) a rendszerváltozás után is néhol, pl. PETRIK Ferenc: “A törvény hatálya” in: *Az államigazgatási eljárás általános szabályairól szóló 1957. évi IV. törvény* (Budapest: HVG Orac 1995), 14–15. o.

⁹² Ld. KILÉNYI Géza: “A közigazgatási hatósági eljárás általános szabályairól szóló törvény szabályozási koncepciója” *Magyar Közigazgatás* 2002/1. 1–24. o. Ugyanígy elavult a Ptk. 349. § (1) bek. “államigazgatási jogkörben okozott kár” kitétele.

⁹³ A hatályos Alk. teljesen következetesen elkülöníti az “államigazgatás” és a “közigazgatás” (mint az államigazgatást és az önkormányzati igazgatást is magába foglaló) fogalmakat [államigazgatás: Alk. 20. § (5) bek., 37. § (2) bek., 40. § (3) bek., 44/B. § (2) és (3) bek.; közigazgatás: Alk. 50. § (2) bek., 57. § (5) bek.].

⁹⁴ A korábbi **magánjog** helyett a szocializmusban a polgári jog kifejezés politikailag korrektebben hangzott. Ezzel is kifejezve, hogy nincs “magán”, csak köz. R. O. HALFINA – J. D. LJEVIN – M. Sz. SZTROGOVICS: *Az általános állam- és jogelmélet alapjai* [ford.: SZABÓ Imre] (Budapest: Hírlap-, Szaklap- és Könyvkiadó Rt. 1949) 78–79. o. Ld. V. I. LENIN: *Művei* (Budapest 1958) 36. kötet 574. o.: “mi semmi »magánügyet« nem ismerünk el, számunkra a gazdaság területén *minden közjogi*, és nem magánjogi”. Ma a magánjogot a polgári jog szinonimájaként foghatjuk fel, ld. LÁBADY Tamás: *A magyar magánjog (polgári jog) általános része* (Budapest-Pécs: Dialóg Campus Kiadó 1997) 27–28. o.

⁹⁵ Itt jegyzem meg, hogy a hatályos Ptk. dogmatikailag támadható rendszere (pl. “A tulajdonjog” mint a harmadik rész címe; s ezért a zálogjognak a kötelmi jog címszó alatt való szabályozása, noha az dologi jog) kísértetiesen emlékeztet a szovjet mintákra. Ld. Norbert REICH: *Szocializmus und Zivilrecht* (Frankfurt a. M.: Athenäum 1972) 317–318. o. további irodalmi utalásokkal.

⁹⁶ *Az új Polgári Törvénykönyv koncepciója* [megjelent Magyar Közlöny 2002/15/II.], kül. 3. és 4. rész

JAKAB ANDRÁS *A szocializmus jogdogmatikai hagyatéka*

viszonyokat.⁹⁷ A család maradványokban még meglévő vagyoni-gazdasági funkciói pedig úgyszólván visszaszorulóban vannak, hiszen a *“termelési eszközök társadalmiasítása folytán a család fokozatosan megszűnik termelési egység lenni.”*⁹⁸ A gondolatmenet szocialista mivolta nyilvánvaló; ma már inkább kortörténeti jellegű.⁹⁹ Részletesebb cáfolatot nem igényel.¹⁰⁰

A legfontosabb érv az egység mellett nem is annyira az elválasztás következtelensége (hiszen az minden jogági elválasztás esetében probléma, ld. fent *Hiba! A kapcsoló argumentuma érvénytelen.*), hanem az, hogy **hagyományosan** a családi jog és a polgári jog mindig egybe tartozott.

9. A jogviszony mint jogilag szabályozott társadalmi viszony

Egy a magyar jogirodalomban mind a mai napig általános definíció szerint *“a jogviszony jogilag szabályozott társadalmi viszony”*.¹⁰¹ Ehhez hasonló definíciót használtak a háború előtt, de a *“társadalmi viszony”* kifejezés mellőzve¹⁰² (és egyébként – ritkán – használnak pl. a német jogtudományban mind a mai napig [*Lebensverhältnis*¹⁰³ vagy *Lebensbeziehung*¹⁰⁴]¹⁰⁵).

A jogviszonynak mind a MARXista melléközöngéjű *“társadalmi viszony”*-nyal (a társadalmi viszony mint **“alap”** problémájához ld. fent *Hiba! A kapcsoló argumentuma érvénytelen..* láb.),¹⁰⁶ mind az *“életviszony”*-nyal való meghatározása problematikus, mert ez az *“életviszony”* bizonyos esetekben kizárólag jogi viszonyt jelent, amely mögött nincs semmiféle más életviszony. Nyilván, ha felpofozunk valakit, vagy ha a birkán leleget a szomszéd veteményét, akkor tényleg van egy nem jogi (fizikai jellegű) *“életviszony/társadalmi viszony”* is. Viszonylag könnyű azonban olyan jogviszonyt konstruálni, ahol semmiféle ilyesmi háttérviszony nincs, hanem csak a jog által teremtett viszony.

Gondolhatunk például a következő esetre: Egy technikai hiba folytán egy bank számítógépén egy pénzüsszeget rossz számlára könyvel el a program. A károsultnak ekkor jogalap nélküli

⁹⁷ NIZSALOVSZKY Endre – BACSÓ Jenő – SZÁSZY István: *“Családjog”* in: SZABÓ Imre (főszerk.): *Állam- és jogtudományi enciklopédia* (Budapest: Akadémiai Kiadó 1980) I. kötet 589-590. o. Vö. Norbert REICH: *Sozialismus und Zivilrecht* (Frankfurt a. M.: Athenäum 1972) 103-110. o.

⁹⁸ EÖRSI Gyula: *Összehasonlító polgári jog (Jogtípusok, jogcsoportok és a jogfejlődés útjai)* (Budapest: Akadémiai Kiadó 1975) 94. o.

⁹⁹ A *“termelési eszközök társadalmiasítása”* ma már nyilvánvalóan nem helytálló folyamatleírás. Hozzám hasonlóan meghaladottnak véli a különválasztást LÁBADY Tamás: *A magyar magánjog (polgári jog) általános része* (Budapest-Pécs: Dialóg Campus Kiadó 1997) 35-36. o. Különösebb elméleti fejtegetések nélkül besorolja a polgári jogba a családjogot: BÍRÓ György – LENKOVICS Barnabás: *Magyar polgári jog. Általános tanok* (Miskolc: Novotni³1999) 54. o.

¹⁰⁰ A kettéválasztás a szocializmus idején is problematikus volt, hiszen a polgári jogban is találtunk személyi viszonyokat (gondnokság), a családjogban pedig vagyoni viszonyokat is (házassági vagyonjog).

¹⁰¹ Pl. BÍRÓ György – LENKOVICS Barnabás: *Magyar polgári jog. Általános tanok* (Miskolc: Novotni³1999), 149. o.; SZABÓ Miklós: *“Jogviszony és felelősség”* in: SZABÓ Miklós (szerk.): *Bevezetés a jog- és államtudományokba* (Miskolc: Bótor³2001), 150. o. De másképp pl. LÁBADY Tamás: *A magyar magánjog (polgári jog) általános része* (Budapest-Pécs: Dialóg Campus Kiadó 1997), 249–250. o.

¹⁰² Ld. pl. ANGYAL Pál: *A jogbölcselet alaptételei* (Pécs: Dunántúl Könyvkiadó Nyomda Rt. 1922), 99. o.: *“Jogviszony a főhatalom s az alattvalók, vagy a társadalom tagjai között fennálló, ezeknek helyzetét, cselekvőségét érdeklő jogilag szabályozott viszony.”*

¹⁰³ Horst TILCH (szerk.): *Münchener Rechtslexikon* (München: C.H. Beck 1987) 3. kötet 75. o.

¹⁰⁴ Hans KAUFMANN (szerk.): *Rechtswörterbuch* (München: C.H. Beck¹³1996), 1008. o.

¹⁰⁵ Társadalmi viszonyról (*gesellschaftliche Verhältnisse*) csak NDK-s irodalomban olvashatunk. Ld. pl. Karl A. MOLLNAU [et al.] (szerk.): *Marxistisch-leninistische Staats- und Rechtstheorie* (Berlin: Staatsverlag der Deutschen Demokratischen Republik³1980), 583–587. o.

¹⁰⁶ Vö. PESCHKA Vilmos: *“Jogviszony”* in: SZABÓ Imre (főszerk.): *Állam- és jogtudományi enciklopédia* (Budapest: Akadémiai Kiadó 1980) I. kötet 956–960. o. Ld. még SAMU Mihály: *A szocialista jogrendszer tagozódásának alapja* (Budapest: KJK 1964), 29. o. arról, hogy egyesek a szovjet jogot azonosították a jogviszonyok rendszerével; s a jogviszonyokat a társadalmi viszonyokkal.

JAKAB ANDRÁS *A szocializmus jogdogmatikai hagyatéka*

gazdagodás miatt van igénye a gazdagodottal szemben. A hibát azonban a bankban észreveszik, s perceken belül korrigálják. De persze – a bank jóhírének megőrzése érdekében – senkit sem értesítenek róla. Azaz lényegében a hibát kijavító programozón kívül senki sem tud róla (azaz a számlatulajdonosok sem). Nyilván nehéz lenne tagadni, hogy néhány percig igenis fennállt a jogviszony a gazdagodott és a károsodott között (a károsodott és a bank közti esetleges kártérítési jogviszonyt most az egyszerűség kedvéért nem tárgyaljuk). De az is világos, hogy semmiféle “életviszony/társadalmi viszony” nem állt fenn kettőjük között – leszámítva a jogi igényt a pénz visszaadására. Ha esetleg azt akarnánk mondani, hogy egy gazdasági (pénzügyi) viszony van kettejük között, s erre vonatkozik a jogviszony, akkor arról feledkeznénk meg, hogy a gazdasági jellegű viszony a “tartozás” lenne. A tartozás pedig maga a jogi kötelezettség a visszafizetésre. Azaz: ez esetben **nincs a jogviszonytól független “gazdasági viszony”** (életviszony/társadalmi viszony), amelyet szabályozni lehetne. A viszonyt maga a jog teremti: a jog nélkül értelmezhetetlen a kettőjük közti viszony. Azaz nem állja meg a helyét az az elképzelés, hogy van egy életviszony, amelyet aztán (akár időben, akár logikailag később) a jog majd szabályoz. Ezen esetben épp a (jog)viszony előfeltétele, hogy legyen jogi szabályozottság. Ez a jogi szabályozottság teremti az “életviszony/társadalmi viszonyt”.

A fenti példában tehát, ha életviszonyról beszélünk, akkor az kizárólag jogi viszonyt jelenthetne. Ezért aztán a jogviszonyt nem határozhatjuk meg az életviszonnyal, hiszen az életviszony fogalma megint csak visszavezetne a meghatározandó fogalomra, s így *definitio per definiendum*ot követnénk el.

Ehelyett korrektebb, ha a jogviszonyokat mint **jogok és kötelezettségek egy csoportját** fogjuk fel.¹⁰⁷

Egy negyedik (s a német-osztrák szakirodalomban ma dominánsnak mondható) jogviszony-definíció a következőképp hangzik: “egy **konkrét** tényállásból egy jogi norma alapján előálló **jogi kapcsolat** két vagy több jogalany között”.¹⁰⁸ Evvel a megfogalmazással a legfontosabb probléma az, hogy nem teszi lehetővé az absztrakt jogviszonyok elemzését (tehát csupán NAGY Béla és KIS Mari közti házasságról tudunk beszélni, de a házastársak közti jogviszonyról általában nem, merthogy az – ha ezt a definíciót fogadnánk el, akkor – konkrétsága híján nem is lenne jogviszony).¹⁰⁹

10. A dolgozat tételeinek összegzése

1. A háromelemű normaszervezet szovjet eredetű.
2. Érdemes feltételeznünk, hogy a normák nem három, hanem két részből állnak: tényállás és jogkövetkezmény. A diszpozíció fogalma fölösleges.
3. SZABÓ Imre azon tévedése, miszerint emberi jogok nincsenek, csak állampolgári jogok, arra vezethető vissza, hogy az “emberi jogok” hangalak két különböző fogalmat takar (1. természetes jog és 2. állampolgárságtól függetlenül biztosított alapjog).
4. Az Alk. 19. § (1) bek.-ben található “legfelsőbb államhatalmi szerv” egy a szocialista államelméletet tükröző szakasz, amelyet benne felejtettek 1989-ben az Alkotmányban.

¹⁰⁷ Ezt a felfogást ld. részletesebben JAKAB András: “A magyar jogrendszer alapelemei” *Jogelméleti Szemle* [www.extra.hu/jesz] 2003/1.

¹⁰⁸ Illusztrációképp: pl. Hartmut MAURER: *Allgemeines Verwaltungsrecht* (München: C.H.Beck¹³2000), 164. o.; Friedrich KOJA – Walter ANTONIOLLI: *Allgemeines Verwaltungsrecht* (Wien: Manzsche³1996), 277. o.

¹⁰⁹ Az absztrakt jogviszonyokhoz általában ld. még JAKAB András: “A magyar jogrendszer alapelemei” *Jogelméleti Szemle* [www.extra.hu/jesz] 2003/1.

JAKAB ANDRÁS *A szocializmus jogdogmatikai hagyatéka*

5. A “legfelsőbb államhatalmi szerv” kifejezést csupán az Ogy. egyik rangjának kell tekintenünk. Ha tartalommal töltenénk fel, akkor ellentétbe kerülnénk a hatalommegosztás eszméjével.
6. A teleologikus értelmezést a szocialista jogelmélet számúzta a jogértelmezés módszerei közül, mert az a diktatúra számára – kreativitásából fakadó ellenőrizhetetlensége miatt – ellenszenves volt.
7. A jogág azon meghatározása, amely a szabályozott társadalmi viszonyra és a szabályozási módszerre támaszkodik, szovjet eredetű.
8. A jogágak elhatárolására (és önállóságának megállapítására) nem lehet jogelméletileg elfogadható kritériumot találni. Ezek ugyanis inkább tudományszociológiai és egyetemszervezési okokkal, egy-egy új törvény megalkotására irányuló törvényhozói ötlettel, a társadalmi jelentőségre vonatkozó (jogászai) közvélekedéssel és (teljesen logikátlan) hagyományos beidegződésekkel magyarázhatók.
9. A családjog polgári jogtól való elkülönülése szocialista ideológiai okokra vezethető vissza. Hagyományosan összetartoznak.
10. A háború előtt domináns “magánjog” kifejezés helyett a szocializmusban a “polgári jog” használata LENIN azon mondatára vezethető vissza, miszerint “mi semmi »magánügyet« nem ismerünk el, számunkra a gazdaság területén *minden közjogi*, és nem magánjogi”.
11. Az államigazgatás ma már nem szinonim a közigazgatással. Az Áe. címe tehát idejétmúlt.
12. A “társadalmi viszony” kifejezés (és a jogviszony ezzel való meghatározása) MARXista jellegű.
13. A jogviszony meghatározására mind a társadalmi viszony, mind az életviszony fogalma alkalmatlan, hiszen sok esetben épp a jog teremti a társadalmi viszonyt ill. életviszonyt.

La responsabilité civile pour les faits d'animaux en Europe aujourd'hui et hier

Máté Julesz

1. Introduction

Le monde des animaux, se bornant sur le plan du droit public a des animaux vertébrés (comme la responsabilité pour les contraventions concerne seulement ces animaux; par exemple la torture des animaux), mérite une défense spéciale de la part de l'État et ses citoyens. L'augmentation du nombre des tortures d'animaux nous mène à développer cette contravention en un crime ou, au moins, un délit. Pourtant, la protection des animaux sur le plan du droit civil touchent tous les animaux, y compris les insectes. Le droit civil tend à protéger le plus large éventail des couches sociales, mais suivant l'intérêt des individus. La nécessité de protéger les animaux outre que vertébrés de la part de l'État n'est toujours pas présente.

Il existent des États (comme les États Unis) où les animaux ont un droit de succession, ce qui rend possible pour les gardiens des animaux de couvrir les dommages et intérêts causés par des animaux, ce qui nous semble une idée extrême.

La responsabilité civile pour les nuisances à l'environnement connaît une partie de dommages causés par des animaux. Cette partie du droit civil de l'environnement a subi plusieurs coups de la part des hommes dans les dernières décennies. Les changements des années dernières me mènent à écrire l'étude suivante comme un résumé à l'aide de techniques de droit comparé. Les exemples de pays étrangers sont à la base de cet article.

Ödön Zoltán a écrit dans son livre sur les animaux de chasse en 1997: *Dans le cas d'un dommage causé par un animal, il s'agit normalement d'une imprudence ou d'une négligence, mais non pas d'un aspect volontaire... Cette sorte de dommage se manifeste sans doute dans un objet de valeur... Il nous semble possible de négliger l'indemnité si le dommage serait survenu autrement également* (Ödön Zoltán: L'ordre de la chasse et de l'aménagement d'animaux de chasse, p. 263.) András Sajó, membre de l'Institut de Hongrie, écrit: *Il est difficile de dériver le droit d'association de la nécessité général des antropomorphes de créer des sociétés de chasse* (András Sajó: Qu'est-ce qui est naturel dans les systèmes juridiques?, in: Állam- és Jogtudomány, XLIV., 2003., No. 1-2.). Donc, à base de l'antropologie culturelle, le droit d'associations civiles semble internationalisable. Surtout dans le cas de chasse qui remonte à la nuit des temps. Un exemple multifonctionnel comme le droit de chasse nous mène à la responsabilité civile pour les faits d'animaux. L'archétype des associations civiles pour la protection de l'environnement est dérivé de la. La représentation des civils devant le forum du roi se date du XVème au XVIème siècle sous des formes primitives.

Vu le droit Shari'a, c'est le propriétaire qui répond des dommages causés par son animal. On en trouve la description dans les écrits de Gyula Germanusz, orientaliste hongrois.

La Loi No. II. de Moïse (22.6) déclare que les nids d'oiseaux sont à protéger: il est interdit de tuer l'oiseau-mère. On est autorisé de manger les petits, mais la mère de ces oiseaux est à dégager. Le texte 23.13, 14 prescrit une obligation pour les gens de couvrir le fécal.

Vu l'article 12 de la loi No. V. de l'an 1847, les servants avaient le droit de faire la chasse et la pêche uniquement avec la permission du seigneur. L'utilisation des moyens nocifs était pourtant interdite.

Vu l'article 8 de la loi No. XX. de l'an 1883, les dommages causés par les animaux nocifs et dangereux n'étaient pas remboursés, comme le seigneur avait le droit de les extirper. Vu l'article 7, le dommage causé par les animaux élevés dans un but de chasse incombe à l'éleveur sans faute (Bálint Kolosváry: Le droit de chasse, Éditions Stúdium, 1923, Budapest, p. 254). Kolosváry a fait une proposition d'élargir la responsabilité objective aux animaux domestiques (KOLOSVÁRY, op. cit., p. 136). Kolosváry refuse l'application du principe de quasi ex delicto comme le chasseur reste en majeure partie sans faute. Le dommage causé par un animal qui quitte le jardin des plantes incombe à l'éleveur ou au propriétaire du zoo (KOLOSVÁRY, op. cit., p. 256).

Kolosváry fait recours à l'institut de la défense personnelle contre les chasseurs illégaux en cas de periculum est in mora. Si le chasseur illégal s'exonère, on peut faire recours à la condictio indebiti pour gagner de l'indemnité (KOLOSVÁRY, op. cit., p. 302).

2. Indemnité pour les faits d'animaux en possession humaine

Aujourd'hui, vu la loi No. LIV. De l'an 1996, le chasseur paie une amende s'il cause un dommage sérieux.

La question primordiale dans le domaine de la responsabilité civile pour les faits d'animaux: qui et comment serait-il responsable pour l'indemnité. La réponse varie d'après pays et siècles. La différence des animaux et les régimes de responsabilité subjectif et objectif sont à la base de ce sujet. On va essayer de présenter ce sujet important et actuel.

En Hongrie, au XVIIIème à XIXème siècle, la responsabilité pour les faits d'animaux était normalement réglée par une médiation extrajudiciaire. C'étaient une responsabilité objective tout comme en France. Au cas d'endommagement des animaux en possession humaine, en cas de force majeure ou "malheur" ou bien l'intermédiaire de l'endommagé, seulement la moitié de la valeur de l'animal, en cas de malveillance la totalité de la valeur de l'animal devaient être remboursées. Comme c'était une responsabilité fautive, le *damnum emergens* étaient à indemniser. Les dommages à l'animal étaient plus sérieusement considérés que la responsabilité pour les faits d'animaux.

Vus les articles 833-835 du *Bürgerliches Gesetzbuch* de l'an 1908, la responsabilité germanique pour les faits d'animaux était une responsabilité objective, alors sans faute.

La loi No. LIII de l'an 1996 sur la protection de la nature déclare une responsabilité objective sur le plan civil du droit hongrois. Le *damnum emergens* comprend la réparation du statut original de la nature et les qualités de la nature, en plus, les dommages spirituels de la société. En ce dernier cas, c'est au procureur de plaider pour une indemnité au profit du Kac. (le Fonds National Budgétaire de Protection de l'Environnement). La loi sur la protection de la nature ne concerne pas l'indemnité pour les dommages causés par les animaux et végétaux protégés: c'est le cas de *casus nocet domino*.

Dans le cas où l'animal sauvage protégé cause du dommage à un autrui, c'est le Bureau de la Protection de la Nature qui soit obligé, vu l'article 74 de la loi sur

la protection de la nature, d'indemniser l'endommagé s'il n'ont pas achevé leurs tâches prescrites par l'article ci-dessus mentionné.

Concernant les animaux sauvages non protégés, c'est la loi No. LV de l'an 1996 sur l'économie d'animaux de chasse, la protection des animaux de chasse et la chasse qui règle les dommages causés par ces animaux dans les forêts et dans l'agriculture. La personne autorisée à chasser est obligé de payer l'indemnité même s'il n'a pas été négligent (Article 75, al. (1) et (2)). Outre les territoires d'agriculture et les forêts, vu l'article 75, al. (3), c'est la personne ayant le droit de chasse qui soit obligé de payer l'indemnité selon les règles du Code Civil de Hongrie (Article 345, phrase 3). Une raison d'exculpation est le fait que le dommage est survenu outre l'activité délictuelle et c'était insurmontable. Si l'endommagé coopérait dans la création du dommage, lui aussi soit-il obligé de subir une part proportionnelle du dommage.

C'est le propriétaire des animaux qui répond de fait de ses animaux (Article 351 du Code Civil de Hongrie). Normalement, il s'agit d'une responsabilité délictuelle, par contre-coup, c'est une responsabilité objective en cas des animaux sauvages. Un animal reste sauvage même s'il était domestiqué. Les bull terriers constituent une classe ambiguë dans la pratique.

Vu l'article 285a de l'ABGB, le Code Civil d'Autriche, *Tiere sind keine Sachen, sie werden durch besondere Gesetze geschützt. Die für Sachen geltenden Vorschriften sind auf Tiere nur insoweit anzuwenden, als keine abweichenden Regelungen bestehen.* C'est à dire: les animaux ne sont pas des choses. Leur situation juridique demeure réglée par des lois spéciales. Les animaux restent des choses seulement en manque de réglementation spéciale. Il me semble intéressant de classer les végétaux aussi avant que les Ents de Tolkien ne se révoltent...

Vu l'article 90a du BGB, le Code Civil d'Allemagne, les animaux ne sont pas des choses non plus.

Vu l'article 528 du Code Civil de France, les animaux sont des choses mobilières, tandis que vu l'article 522 du Code Civil de France, les animaux des métayers et des fermiers sont des choses immobilières. Terré déclare que les lapins de garenne sont *res immobiles* (choses immobilières), comme les escargots élevés en Hongrie, mais ce n'est qu'une différenciation sur le plan de la théorie, car, en pratique, cela n'a pas d'importance.

Vu l'article 641a du ZGB, code civil de Suisse, les animaux ne sont pas des choses. Sauf disposition contraire, les dispositions s'appliquant aux choses sont également valables pour les animaux. L'article 719 du ZGB (Zivilgesetzbuch) nécessite des recherches immédiates et ininterrompues, comme après deux mois, celui qui trouve l'animal concerné, sera son propriétaire. Vu l'article 56 de l'Obligationenrecht, en cas de dommage causé par un animal, la personne qui le détient est responsable, si elle ne prouve qu'elle l'a gardé et surveillé avec toute l'attention commandée par les circonstances ou que sa diligence n'eut pas empêché le dommage de se produire. Son recours demeure réservé, si l'animal a été excité soit par un tiers, soit par un animal appartenant à autrui.

Vu l'article 41 de l'Obligationenrecht, une responsabilité délictuelle règne en Suisse en cas de dommage à l'environnement: celui qui cause, d'une manière illicite, un dommage à autrui, soit intentionnellement, soit par négligence ou imprudence, est tenu de le réparer. Celui qui cause intentionnellement un dommage à autrui par des faits contraires aux mœurs est également tenu de le réparer.

En cas d'animaux enfermés dans des jardins de plantes, le directeur du jardin de plantes et l'endommagés qui contribuait au dommage survenu partagent l'indemnité.

L'aboiement des chiens peut causé du dommage psychique. Dans le cas 1982. 91., la Cour Suprême de Hongrie déclarait que vus les articles 100 et 188 du Code Civil de Hongrie et l'article 39 de la loi No. II. de l'an 1976, dans un territoire ou on a le droit de garder des animaux, comme dans les petits jardins, ce n'est qu'un problème psychique et non pas du problème juridique. Pourtant, le dommage extrapatrimonial est aussi d'importance et cela se manifeste dans les verdict des tribunaux. Le dommage psychique et corporel représentent une sorte de dommage extrapatrimonial typique en ce domaine. Le dommage patrimonial causé par un animal en possession humaine est en général relevant des objets de valeur écrasés par un animal. Le *damnum emergens*, le *lucrum cessans* et les frais, y compris dommage et intérêt sont à la base d'une indemnité.

La Cour de Győr-Moson-Sopron a déclaré en 1999 que l'apparition d'un animal sauvage sur l'autoroute nationale ne constitue pas une situation dangereuse, car les animaux prennent cette route il y a plusieurs siècles.

En France, vu l'article 1385 du Code Civil, les animaux inoffensifs et les animaux dangereux sont discernés, tout comme *wildlebende und freilebende Tiere* en Allemagne. Vu l'Article 833 du BGB, c'est le gardien de l'animal inoffensif qui répond des dommages de ses animaux sur une base de responsabilité délictuelle. Exculpation se fait d'après la preuve d'une *erfordliche Sorgfaltigkeit*, c'est-à-dire, la gardien a agit en bon père de famille. *Omnis determinatio est negatio*. Le droit allemand met les animaux inoffensif (*Haustier*) en relief, tandis que le droit hongrois le fait avec les animaux dangereux. Le résultat, c'est le même: les animaux sauvages et les animaux domestiques sont différenciés. Ce n'est justement pas comme cela en France. Pourtant, Viney propose une telle différenciation. Vu l'article 2321 du Code Civil de Louisiane, le gardien des animaux, soit *tamed wild animal*, soit animal inoffensif, répond des dommages occasionnés par son animal sur le terrain de la responsabilité délictuelle (*fautive*). Une condition spéciales de la responsabilité du gardien, c'est que, si animal's behaviour n'avait pas été reconnaissable avec un *reasonable care*, le gardien ne répond pas. Sauf les chiens, ou il y a une responsabilité stricte (*objective*). Cette dernière sorte de responsabilité rime avec l'article 3342a du Code Civil de Californie.

Res ipsa loquitur signifie en cas d'une responsabilité pour les faits des animaux que c'est l'auteur suspect du dommage à s'exonérer en Louisiane, aux États-Unis.

La loi No. 105 de l'an 1973 déclare le principe de *be kind to animals* (soit gentil avec les animaux) au Japon. Elle déclare le principe de *minimal pain possible* (il faut minimiser le douleur causée à un animal) aussi.

Vus les articles 1000 et 1001 du Code Civil de Roumanie, c'est aussi une responsabilité objective à constater, bien qu'en Roumanie, il ait eu des tentatives à subjectiver cette responsabilité. En Roumanie, normalement, les lois sont des copies littérales de celles de France.

Vu l'article 1739 du Projet de loi de l'an 1928 (Mtj.), exceptés les animaux domestiques et la responsabilité du chasseur, c'était aussi une responsabilité objective à appliquer en Hongrie.

Vu l'article 1739 de ce Projet de loi (Mtj.), une personne physique procurée d'une façon lucratif répond aussi des dommages des animaux sous sa garde. Vu

l'article 1737 de ce Projet de loi, en cas de défaillance du Verschulden prinzip (une responsabilité fautive), une responsabilité objective peut aussi s'appliquer selon Erfolgshaftung. On trouve déjà une telle solution dans un projet de loi de l'an 1913 en Hongrie. Tandis que les Allemands développaient une responsabilité fautive, les Français essayaient d'élargir la notion d'imprudence et de négligence pour obtenir une certaine objectivité. Vu l'article 403 du Code Civil de l'Union Soviétique de l'an 1922, une responsabilité sans faute reconnaît pourtant dolus et culpa lata de la part de l'endommagé comme une raison pour exonération du défendeur. István Szászy a écrit en 1943 (p. 157) d'une tendance d'objectivation dans le droit européen et hongrois.

Dans le cas 1998. 381., vu l'article 339 du Code Civil de Hongrie, la Cour Suprême a déclaré une responsabilité fautive quand un chien a mordu un facteur dans le jardin du gardien. Le manque de muselière constitue une responsabilité délictuelle du gardien. Mikszáth a écrit dans *La ville noire* que Görgey, le baron tira dessus le chien du juge de la ville Lőcse, car ce chien errait dans sa fief. Ce Wergeld a conduit Mikszáth à écrire l'un des romans les plus connus de la littérature hongroise.

Dans le cas 1994. 481., vu l'article 15, al. (6) de l'ordonnance 30/1970 (24. 12.) MÉM (ministre de l'agriculture et de l'aménagement), on peut constater qu'un chien sans laisse peut être tiré dessus par des chasseurs sur un territoire de chasse, si ce territoire est inhabité. La qualité d'inhabité du territoire est différente en droit civil et en droit administratif. Car, en droit civil, c'est une question de pratique et non pas administrative: une reconnaissance de la part des autorités n'est pas nécessaire. Ainsi, le juge a déclaré que le territoire était bien habité et, vu l'article 339 du Code Civil de Hongrie, une responsabilité fautive a été constatée.

Vu l'article 351, al. (2) dans le cas Pf. 21 493/1961 devant la Cour Suprême, les animaux sauvages demeurent sauvages après avoir été domestiqués. Les sangliers et les cerfs ne sont pas des animaux sauvages, mais les abeilles le sont. Pourtant, il y a ceux qui considèrent les abeilles des animaux inoffensifs, dépendant de leur attitude: voir le cas Pf. I. 20 126/1964 devant la Cour de Kecskemét. Ödön Zoltán considère les abeilles inoffensives. Les abeilles peuvent être croisées avec d'autres sortes d'abeilles qui les rendent non-lucratives et offensives à la fois, ce qui ne permet pas aux éleveurs d'en extraire du miel, de profiter de leurs animaux. (On a vu l'exemple des abeilles sauvages envahissant l'Amérique du Nord à la recherche des territoires à dévaster.)

En France, en pratique, c'est l'avocat de l'endommagé qui décide à quel régime il fait recours devant le tribunal: les articles 1382-1383 sont à la base d'un régime de responsabilité fautive, tandis que, en manque de raisons, l'avocat a le droit de faire recours à l'article 1384 et fonder le procès sur une responsabilité objective. Pour un Hongrois, tout cela semble être de l'escroquerie. En cas de responsabilité sans faute, l'avocat se trouve dans une situation agréable de ne pas être obligé de prouver de la faute, mais c'est le défendeur à s'exonérer.

Le principe d'extracontractualité s'applique en cas de responsabilité stricte ou le défendeur du moins n'était pas négligent, alors une responsabilité carrément objective peut être établie. La délictualité cache une certaine subjectivité de la part du défendeur qui se manifeste dans la négligence comme une extrémité de la responsabilité subjective. En cas d'un contrat préalable, les règles de la responsabilité délictuelle ou extracontractuelle s'appliquent. Avec du cumul, c'est-à-dire une certaine somme punitive pourrait incomber au défendeur. Cette technique dernière trouve sa pratique aujourd'hui seulement rarement en France. Pourtant, je

crois qu'il serait une bonne idée d'inaugurer le principe de cumul et l'extracontractualité en Hongrie également. Jusque là, moins de vingt cas de pratique montrent le principe de cumul en France. La responsabilité civile de Hongrie ni interdit, ni propose une telle technique d'indemnisation.

Dans le cas où un visiteur d'un zoo est mordu par un animal agressé par ce visiteur, le juge établit une responsabilité divisée entre le directeur du zoo, ultime responsable en ce cas, et le visiteur, considérant l'intermédiaire de ce dernier. Les jardins de plantes constituent un terrain spécial dans le domaine de la responsabilité pour les faits d'animaux depuis le XIXème siècle.

3. Conclusion

En pratique, ce sont les animaux à subir les coups des hommes. C'est pourquoi, les hommes sont moralement obligés de protéger les animaux à un haut niveau, ainsi conservant la faune pour les générations à venir. La protection des animaux constitue une tâche importante de l'humanité qui ne se restreint pas à une attitude de merci, mais une activité quotidienne.

Suivant les activités de Gabriella Selmeczi, sous le gouvernement Fidesz-MDF, on a inséré l'interdiction de faire paraître des publicités sur des bull terriers en Hongrie. C'est une nouvelle sorte de publicité interdite dans le domaine de la protection de la nature. Ces incentives servent de parangons pour de nouvelles approches du droit civil de l'environnement. La qualité de chose des animaux devrait être révisée aussi. Par la suite d'activités politiques, la situation des animaux vertébrés sera, certes, réglée d'une propre manière dans le futur proche en Hongrie.

Les conditions nécessitées pour indemniser un dommagé sont beaucoup meilleures maintenant qu'au XIXème siècle. Les changements dans la responsabilité civile nous permettent de forcer le gardien de l'animal incriminé à payer une somme suffisante comme une indemnité. L'objectivation de la responsabilité pourtant ne peut pas être la meilleure solution dans ce domaine. À vrai dire, c'est une différenciation selon le caractère offensif ou inoffensif de l'animal qui pourrait servir de point de départ en cas d'une indemnité. Les tendances françaises - d'après Viney - conduiront, certainement, la France à réaliser une solution réelle et juste. La Hongrie pratique une telle différenciation depuis le milieu du XXème siècle. En ce qui concerne le territoire du droit germanique, les Allemands, les Autrichiens, les Danois et les Suisses ne suivent pas un régime de responsabilité différenciée, mais ils montrent une responsabilité stricte, alors objective. Le manque de différenciation dans ce domaine de la responsabilité civile ne permet pas aux juges de rendre de verdicts justes et propres. Les systèmes uniques font obstacle au développement juridique moderne: une certaine différenciation est nécessitée.

L'ancien droit germanique connaissait les notions de Jagdschaden et Wildschaden, la première signifiant un dommage causé par un animal à chasser, tandis que la deuxième représente un dommage causé par un animal sauvage sous la garde d'un seigneur qui était obligé de payer de l'indemnité pour les dommages occasionnés de ses animaux.

En Hongrie, aux XVIIème-XIXème siècles, dans les petits villages, c'étaient des médiateurs, qui étaient les plus riches agriculteurs du village concerné, à rendre verdict dans les litiges des paysans. Le dommage le plus

fréquent, c'était un dommage occasionné par un animal élevé dans un autre animal ou autre objet de valeur du voisin. Comme le prix d'un animal était très élevé, on considérait un dommage dans un animal beaucoup plus sérieusement qu'un dommage causé par cet animal. Aussi survena-t-il que ce fut le voisin à être puni et non pas le propriétaire dans un cas où l'animal errait dans le jardin voisin et les servants chassaient cet animal et enfin l'ont blessé. Dans les archives, on en trouve d'autres écrits anciens reflétant les caractères de la responsabilité pour les faits d'animaux d'anciens siècles en Hongrie: c'est du folklore juridique.

En Grande-Bretagne, au fur et à mesure des cas récents, on assiste à l'évolution d'un aspect *sui generis* de la responsabilité civile pour les faits d'animaux: aujourd'hui, on considère les races, les origines et les caractères étologiques des animaux qui causent du dommage à autrui et non pas la situation réelle; aussi survena-t-il que, en de mêmes circonstances, le gardien d'un bull mastiff ayant mordu un passant fut obligé de payer du dédommagement, tandis que celui d'un teckel fut exonéré.

En Hongrie, la pratique des notaires de petites communes montre que les troubles anormaux du voisinage ne soient pas aussi bien accentués qu'il leur faudrait être. D'après des témoins, les notaires ont tendance à faire tuer les chiens errants au lieu de les capturer. Cette situation triste nous fait penser à garder les notaires de communes de tel pouvoir mettant le système juridique de Hongrie tout en danger.

ELŐSZÓ

A Magyar Tudományos Akadémia Jogtudományi Intézete keretében Varga Csaba témavezetésével “Elméleti jogi gondolkodás a II. világháború után: Magyarországi tapasztalatok — közép- és kelet-európai összefüggésben” munkacímmel a 2000–2003. években kutatást vállaló OTKA T032156. számú projektum munkaértekezletet rendezett Jakab András szervezői segítségével 2003. február 8-án Budapesten, a Pázmány Péter Katolikus Egyetem Jogbölcseleti Intézete szemináriumi helyiségében.

Az általános háttérként szolgáló cél ugyanaz volt, mint amit a Miskolci Egyetem Jogelméleti Tanszéke és az Eötvös Loránd Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Kara immár évente visszatérő, avagy a Pázmány Péter Katolikus Egyetem Jogbölcseleti Intézete esetenkénti jogfilozófiai rendezvényei szoktak célul tűzni maguk elé. Jelesül, olykor határon kívüli társaink bevonásával is a magyarországi szakmán belüli párbeszéd folyamatosságának biztosítása, pályára lépő fiatal kollégáink, tanársegédi karunk aktivizálása, valamint a rokon topikák iránt érdeklődő PhD-hallgatók bevezetése e kicsiny, de folyamatosan gyarapodó együttgondolkodó közösség munkájába. Ennek megfelelően meghívottaink köre nagyban-egészében állandósultan teljes körű s az ország egészére kiterjedő, sőt, együttműködési lehetőségtől s készségtől függően az országhatárokon túl is bővülő. Feladatunk, hogy minden intézményt és kutatót elérjünk, függetlenül egyébkénti érdeklődésének irányától és jogi háttérétől, ha és amennyiben elméleti jogi kérdésekkel elmélyülten foglalkozik. Konkrét célunk nyilvánvalóan témafüggő volt: nem annyira a maga szintjén ettől függetlenül zajló és utolsó évében egyébként hamarosan befejezést nyerő pályázati kutatás támogatása, mint inkább ezáltal is hangsúlyozottan a honi szakma szembesítése el nem végzett feladatával, az elmúlt fél évszázad lehetőségeit s teljesítményeit illető mérleg legalább is ideiglenes megvonásával.

Ebben pedig elmondható, hogy sikerrel jártunk. Korántsem olyan értelemben, mintha maga a feladat egy röpke (bár dúsan terhelt) munkanap során elvégeztethetett volna. Inkább olyan módon, hogy pontosan az derült ki vitáinkból, amit józan ésszel ugyan mindegyikünk már eleve feltételezhetett volna, ám most faktumként megélése mégis élményszerű bizonyítékul szolgált. Nevezetesen, egy olyan országban, ahol a nemzet valamennyi javát idegen érdekeknek kiszolgáltató elnyomó diktatúrához fűződő viszonyát sem az elit, sem az összlakosság egytizedét bizonyosan meghaladó mozgalmi tagság és haszonélvezői kör egyáltalán nem tisztázta, miközben a vizsgálódás tárgyának sajátosságai, vagyis a korszak jogelméletének tudomány-szerűsége is joggal vált viták tárgyává — nos, ilyen körülmények közt természetesnek tekinthető, hogy

(1) a generációs különbség attól függően, hogy egykor már cselekvően résztvevő visszaemlékezéséről és/vagy a múltbeli teljesítményt illető utólagos megítéléséről vagy éppen az újonnan érkezett felnövekvő generáció lehetséges érdeklődéséről, avagy éppen ellenkezőleg, a számára minden ízében tisztázatlan közelmúlt teljes elutasításáról van szó, vízváltó jellegű;

(2) annak a valóságos hozadéknak a tudomásul vétele, ami az adott körülmények között akkor optimálisan elérhetőnek bizonyult, ütközni fog a pusztán mai lehetőségekből kiinduló hideg racionalitással, amely csorbítatlan eszményeket számon kérve, kompromisszumra való hajlandóság nélkül elhárítja magától, hogy egyáltalán saját múltként vegyen ez időszakról tudomást; és végezetül,

(3) a megértésre a korabeli lehetőségek történelmi-összehasonlító feltárással s latolgatásával irányuló törekvés is jórészt és legfeljebb majd az egykori cselekvő részvétel motivációjától, eszmei háttérétől függően vezethet csupán eredményhez.

Mégsem értelmeznénk helyesen, ha mindebben pusztán negatív eredményt látnánk. Figyelmünk felhívott a kutatás fontosságára, egyszersmind módszerbeli előfeltevései tisztázatlanságára; ráadásul olyan körülmények között, amikor még ezek a jelenlegi törekeny s gyarló előremozdulások is úgyszólván úttörő lépésnek számíthatnak az egykori szovjet világbirodalom hatalmas térségében, s benne Közép-Európa önmagára egyébként oly büszke szellemi kihívása ellenére is saját közvetlen múltjának méltó számbavételét illető renyhességében. Persze mindez érthetőbbé válik, ha figyelembe vesszük, hogy egy úgynevezett “báronyos forradalom” keretében egy “alkotmányos jogállami átmenet” fából vaskarikája zajlott le az elmúlt évtizedben, ami kétség kívül vértelen volt, ámde egyszersmind a társadalmat megfosztotta a katarzis s egy új indítás élményétől, és ennek áráként nem is eredményezett egyebet, mint az egykori nomenklatúra új szerepben új legitimációs bélyegzővel szentesített hatalmi átalakulását — szemben Európa II. világháború utáni szellemi és erkölcsi megújulásával, mely az *ex-lex* tudatosan szervezett jogoszláv, francia és olasz példái kivételével a jogi lefedettségre törekvés értelmében valóban vértelen volt, s bármennyi kortársi elégedetlenséget s bírálatot váltott is ki egykor, a mából visszatekintve mégis egészében lezárta, meghaladta a múltat, és megbocsátó továbbélés nélkül, zavarásától mentes újrakezdést biztosított. Már pedig felemás jelennek felemás a múltja is. Benne rejlik mind továbbélésre számító szikársága, mind pedig annak egyre halványulóbb reménye, hogy generációk múltán egyszer majd csak mégis eltűnhet egy valóban új indítássá szerveződő átalakulási folyamatnak a múltat végezetül tényleg meghaladó *tabula rasa*-teremtésében.

Valószínűleg sem az életben, sem a tudományban nem a szélsőségek egymásba csapása hordozza az előrelépés ígérését s adja annak fundamentumát. Nos, úgy vélem, kizárólag múltvallatásunkból derülhet ki, hogy milyen mértékig maradtunk változatlanul foglyai saját korábbi neveltetésünknek, szocializációnknak, azon kereteknek, amiket az adott hely és idő szelleme biztosított akár oly magasröptű gondolkodásunk számára. Pontosabban, jogászságunk mentalitása és problémaérzékenysége változatlanul őrzi — mi mást is tehetne? — a múlt stíluselemeit, hiszen a tegnap beérkezettek tanítják a felnőttkorba érkezőket tanintézményeink padjaiban, vezetik be hivatásuk gyakorlásába az ügyvédek s a törvénykezés fórumain, nyesegetik gondolkodói szárnyaikat tudományos műhelyeinkben — és ez így marad mindaddig, amíg a mai tapasztalatok nem növekednek tanítómesterré, hogy immár saját szakmai világképként verjenek gyökeret a most és ezután felnövekvő generációkban.

A jelen gyűjteményben némiképpen szerkesztett formában közzétett előadásokról lezajlott viták ismertetését Tattay Szilárd megjelenésre váró feldolgozásában — ‘Kész-e már a leltár? Beszámoló »A szocializmus jogelmélete Magyarországon és a marxizmus« című konferenciáról’ *Jogtudományi Közöny* LIX (2003. január) 1 — találja meg az olvasó.

VARGA CSABA

Lőrincz József

Büntetőpolitika és büntetés-végrehajtás 1970 és 2002 között

1. *Előzmény: a sztálini és a lenini büntetőpolitika a büntetés-végrehajtásban; a szocialista büntetés-végrehajtás alapjainak kidolgozása*

1.1. Miközben a nyugati társadalmakban a II. világháború után megindult a hagyományos börtönügyi intézményrendszer megújulása, hazánk 1949-től a nyugat-európai büntetőpolitikai és börtönügyi modell teljes tagadásával gyökeres fordulatra kényszerült. A Szovjetunió diktálta *sztálini büntetőpolitika* ideológiai háttérében az osztályharc fokozódó éleződésének, illetve a proletárdiktatúra hatalomgyakorlásának a többséggel szembehelyezkedő kisebbség elnyomásával járó hamis tantételei álltak. Az átpolitizált büntetéstani új tartalma a represszív prevenció lett. Honi börtönügyünk az 50-es évek elejétől az egypártrendszerű, monolitikussá merevedő állami politika direkt irányítású eszközévé torzult, amely ugyan korszerű és hangzatos elveket képviselt, de gyakorlatában az osztályharc egyik előretolt bástyájaként a „szocializmus építésével szembe fordulók” megleckéztetését végezte el.

1951. január 1-jén lépett hatályba a Csemegi-kódex egész büntetési rendszerét eltörlő *1950. évi II. törvény* (Btk.). Az új szabályozás csupán egyféle szabadságvesztést ismert és ezt *börtönnek* nevezte el. A Btk. idevonatkozó miniszteri indokolása e módosítást a Csemegi-kódex büntetési nemeinek szükségtelen sokaságával magyarázta, azonban e mögött az egyre növekvő elítélt-tömeg akadálytalan munkára irányításának szándéka húzódott meg. Az eltorzult igazságszolgáltatás ugyanis az elítélteknek hazai történelmünkben példátlan tömegét zúdította a börtönökre. Egyes források szerint 1952 márciusára az elítéltek száma országosan mintegy hatvanezerre (az internáltaké százezerre) duzzadt. Ez a létszámemelkedés szükségessé tette az intézményi rendszer - már korábban tervezett - gyors bővítését. A szovjet modell alapján a *nyitott végrehajtási helyeknek*, *gyáraknak*, *üzemeknek*, *bányáknak* stb. átadása a büntetés-végrehajtás számára 1949-ben kezdődött el és 1952 végére már szinte az egész országot behálózták az ún. *örparancsnokságok*, illetve *munkahely-parancsnokságok*. Mintegy 45 helyen dolgoztattak elítélteket, így többek között ipari létesítmények építkezéseiben (Lábatlan, Almásfüzitő, Tiszalök, Csepel stb.) középületek létesítésénél (pl. a miskolci és veszprémi egyetemek), illetve felújításánál (pl. a budai vár), bányákban (Oroszlány, Recsk, Komló, Várpalota stb.) és számos más ipari és mezőgazdasági jellegű közmunkán. Az elítélteknek csupán egy kisebb részét tartották zárt intézetekben, illetve dolgoztatták az intézethez tartozó vállalatoknál, valamint a tagosítások útján jelentősen megnövekedett állami rabgazdaságok területén. Az elítéltek nagyobb munkateljesítményre ösztönzésére alkalmazták az ún. *napelengedést*, vagyis a havi 100%-ot meghaladó teljesítmény után 5 %-onként, a bányászatban 2 %-onként egy-egy napot elengedtek a büntetésből. Ugyancsak a teljesítménytől tették függővé a különféle kedvezményeknek, mint a hozzátartozókkal való kapcsolattartásnak, a különböző programokon való részvételnek az engedélyezését.

A sztálini büntetőpolitika a magyar börtönügy személyi- és szervezeti feltételrendszerét is drasztikus alapossággal igazította saját követelményeihez. 1949-50-ben a börtönök személyi állományának teljes cseréjét végezték el. Az új személyzet nem előképzettség és szakmai rátermettség, hanem főképpen a politikai megbízhatóság kritériumai alapján verbuválódott. A szakmai képlet végtelenül leegyszerűsödött: a személyzet és az elítéltek, mint politikai ellenfelek álltak egymással szemben. Az örszobákban kihelyezett parancsoló jelmondat a *„ne csak őrizd, gyűlöld is”* gyakorlatában elterjedt a durva, embertelen bánásmód, az elítéltek mély, megalázó alávetése az *„osztályharcra edzett”,* átmilitarizált személyzetnek. 1950 után különösen az Államvédelmi Hatóság által átvett börtönökben, mint a budapesti Pestvidéki Fogházban, a Markó utcai fogház II. és III. emeletén, a Mosonyi utcai börtönben, a Budapesti Gyűjtőfogházban, illetve a Váci Fegyházban élték át a többségükben a politikai terror ártatlanul bebörtönzött áldozatait a magyar börtönügy legsötétebb és legszégységteljesebb éveit. Az egykori fogva tartottak visszaemlékezéseiből tudjuk, hogy az ÁVH börtöneinél elviselhetőbb bánásmódban részesültek az Igazságügyminisztérium felügyelete alatt álló börtönökben, ezek között is voltak különbözőségeket. E nehéz időszakot érintve kell megemlítenünk a fogva tartottakkal érintkező személyzet egy részének szakmai-emberi tisztességét, humánus, nemritkán az ártatlanokkal rokonszenvező, segítő magatartását. A politikai befolyás növelését szolgálták a büntetés-végrehajtás szervezeti átalakításai is. *1952 márciusában a börtönügy szervezete az igazságügyi kormányzattól a Belügyminisztérium felügyelete alá került.* A büntetőintézetek központi irányítására létrehozták a *Büntetés-végrehajtás Országos Parancsnokságát,* az elítélt-munkáltatás irányítását a *Közérdekű Munkák Igazgatósága (KÖMI)* vette át. További intézkedéssel összevonták az intézetparancsnoki és a vállalatigazgatói munkaköröket.

A politikai hatalomnak 1953 tavaszától - Sztálin halálától - kezdődő átmeneti megingása lehetővé tette a büntetés-végrehajtási tevékenység jogi szabályozásának, a törvényesség, vagy annak látszata megerősítésének napirendre tűzését. Egyidejűleg megkezdődött az ártatlanul bebörtönzöttek rehabilitálása. 1955 nyarától a kül- és belpolitikai fejlemények újból a szélsőbaloldali büntetőpolitika pozícióinak erősödéséhez vezettek. Az újabb letartóztatási hullám már nem bizonyult tartósnak, miközben a *„vas és acél országának”* építő lendülete is kifulladt. Megkezdődött a külső rab-munkahelyek felszámolása, amelynek következtében 1955 novemberére az elítéltek többsége újból zárt intézetekbe került. A politikai terror esztelenségét elutasító tömegek egyre nyíltabb ellenszegülését érzékelő politikai vezetés 1955 novemberében a bűnüldöző szervek tevékenységét korlátozó büntetőpolitikai elveket fogalmazott meg. Hatására 1956 október elejéig a büntetőintézetek fogvatartotti létszáma a felére csökkent. A sztálini büntetőpolitikával és börtönüggyel való teljes szakításra azonban az 1956 októberében kirobbant népi elégedetlenség kényszerítette a politikai hatalom új képviselőit.

Az ötvenes évek első felének súlyos politikai és büntetőpolitikai torzulásai hazai börtönügyünket legtragikusabb korszakába taszították. E korszak súlyos vesztesége volt, hogy miközben a nyugati társadalmakban felélénkültek a társadalom perifériájára sodródtak - így a bűnelkövetők - társadalomba visszavezetésére, segítésére irányuló, jelentős anyagi és szellemi ráfordítással járó erőfeszítések, régióinkban a büntetőhatalom a *„szocializmus”* építésével szembe forduló kisebbség megalázását, megleckéztetését végezte el. E büntetőpolitikai torzulások még hosszú ideig érzékelhető nyomokat hagytak a büntetés-végrehajtás működésében. Ezek sorában említendő az egyoldalúan biztonság- és termelés-centrikus szemlélet, a szervezet militáris vonásainak konzerválódása, a durva,

az elítélteket politikai ellenfélként kezelő bánásmód. Ezzel a súlyos tehertétellel indult meg a 60-as években, a „puha diktatúra” korlátai között a magyar börtönügy történetének újabb szakasza.

1.2. A forradalom leverését követően az 50-es évek második felétől a lenini büntetőpolitika téziseit felidéző kétarcú igazságszolgáltatás egyfelől a politikai ellenfelekkel szembeni könyörtelenséget, másfelől azonban a „dolgozó osztályhelyzetű” bűnelkövetőkkel szembeni segítő-nevelő szándékot kívánta kifejezésre juttatni. Előbbi funkciójában az 1956-os forradalom résztvevőivel és az „osztályidegenekkel” szemben történelmünk egyik legvéresebb leszámolását végezte el. A legújabb kutatási adatok szerint a polgári és katonai bíróságok által 1956. november 4-től 1957. július 31-ig halálra ítélték száma 131 fő volt, míg a forradalmi eseményekben való részvétel miatt kivégzettek összlétszáma meghaladta a 350 főt. A tudatosan és indokolatlanul alkalmazott terror mellett az 1957. júniusi országos pártértekezlet ugyanilyen tudatosan élt a megbocsátás lehetőségével azokkal szemben, „akik bűncselekményeik népellenes voltát felismerve és megbánva, készek és képesek segíteni az imperialisták és a hazai ellenforradalmárok népellenes törekvései elleni harcban.” Ez utóbbiakkal, mint megtévedt, vagy megtévesztett dolgozókkal szemben a büntetőpolitika olyan megelőző, javító, nevelő tevékenységet tűzött ki célként, amely egyfelől eljuttatja a bűnelkövetőt cselekménye történelmi-társadalmi anakronizmusának felismeréséig, másrészt segíti a beilleszkedését a társadalmi munkamegosztásba. E gesztus kétségtelenül magán viselte a lenini politika naív forradalmi optimizmusát, másrészt képviselte azt a dogmát is, miszerint a bűnelkövetők többsége a kapitalista múlt és környezet áldozata, éppen ezért a büntetés céljával a megtévedt, elkallódott dolgozóknak az új típusú társadalom építésébe való bekapcsolását tűzte.

1.3. A hatvanas évek elejétől végbemenő pozitív gazdasági, kül- és belpolitikai folyamatok mellett a büntetőpolitika kiegyensúlyozottabbá, a korábbi évtized szélsőségeitől jórészt mentesülve, konszolidáltabbá vált. Az 1961-ben kibocsátott büntető törvénykönyv a büntetőpolitika korábbi torzulásainak ellensúlyozásaként elsősorban a büntetőjog garanciális szabályainak, a klasszikus felelősségi elvek erősítésére törekedett, erőfeszítések történtek a korábbi évtizedben történt súlyos visszaélések, rosszemlékű törvénytelenések feléledése ellen. A büntetés-végrehajtásban pedig a megelőzés eszközei kerültek előtérbe, kísérletek történtek a fogva tartás human normáinak javítására. Egy 1960 elején életbe lépett rendelkezés (8/1959. BM sz. utasítás) politikai küldetesként ugyan még diszkriminálta az „osztályidegeneket”, de emellett megteremtette az elítéltek nevelésének elvi-szervezeti feltételeit. A letartóztató intézetekben létrehozták a nevelési szolgálatot és előírták, hogy minden 100 letartóztatott nevelésével 1 nevelő foglalkozzon. Az elítéltek munkáltatását a nevelésük fő eszközeként deklarálták, ezért megszüntették és az Országos Parancsnokság szervezetébe olvasztották a KÖMI-t, amelynek mint különálló szervezetnek működése veszélyeztette az egységes, nevelési szempontok érvényesülését.

A Csemegi-kódexet teljességében felváltó, a szocialista jogalkotás termékének tekintett 1961. évi Btk. a megelőző években kialakult gyakorlatnak megfelelően a szabadságvesztés végrehajtásának két módját különböztette meg: *a börtönt és a büntetés-végrehajtási munkahelyet*. A magyar börtönügynek az állami szervek rendszerében elfoglalt helyét illetően jelentős döntés született 1963-ban: a Belügyminisztérium szervezetéből az igazságügyminiszter irányítása és felügyelete alá került. E döntésnek elvi jelentőséget az adott, hogy a büntetés-végrehajtás így az igazságszolgáltatás folyamatába illeszkedett be.

A 60-as évek elején fellendülő tudományos - kriminológiai, szociológiai, pszichológiai – kutatások széles körű empirikus tapasztalatokat halmoztak fel a bűnözés egy-egy megjelenési formájáról. E vizsgálódások egyik kiemelt területe a fiatalkori bűnözés okainak és az ellene kialakítható eszközöknek kutatása volt. E kutatások keretében hazánkban először került sor a büntetés-végrehajtási folyamat valóságos viszonyainak elemzésére.

A kriminológiai szemléletnek a büntetőpolitikára gyakorolt jótékony hatása jól érzékelhető az 1963-as jogpolitikai irányelvekben, amely megszüntette az igazságszolgáltatásban az elkövető osztályhelyzet szerinti megkülönböztetését, egyúttal felhívott a jogkövetkezményeknek a bűnelkövető személyiségét nagyobb mértékben figyelembe vevő differenciált alkalmazására. A büntetőpolitikai gondolkodásban ilyenképpen előtérbe kerülő speciális prevenció eszközeinek és módszereinek elégtelenségével, szerény hatásfokával a 60-as évek közepén szembesült a politikai és állami vezetés. A magyar börtönügy korszakos elmaradása akkor ütközött ki, amikor világossá vált, hogy a bűnözés elleni küzdelemben már nem elegendő a szocializmus megszilárdulásában reménykedő rövidtávú tervezés, hanem az állami szervek hosszú távú, szakszerű fellépésére van szükség. 1965 novemberében az MSZMP Politikai Bizottsága vizsgálta meg a büntetés-végrehajtás tevékenységét. A vizsgálat megállapította, hogy a rendszer nem szolgálja megfelelően a bűn megelőzést, személyi állományának létszáma és felkészültsége elégtelen, kidolgozatlanok az elítéltekkel való differenciált bánásmód, nevelés elvei és módszerei, a börtönök tárgyi feltételei sem alkalmasak a végrehajtás céljának megvalósításához. A politikai és állami vezetés vizsgálata és kritikus megállapításai, valamint az ország akkori relatíve kedvező gazdasági helyzete lehetőséget kínáltak volna a megáporodott börtönviszonyok fokozatos javítására. Ehhez azonban a bűnözés távlati csökkenésében dogmatikusan reménykedő politikai vezetés nem adta áldását. Ugyanakkor a hazai börtönügynek ekkor felismert kritikus állapotát javítandó, elismerésre méltó, hogy a bűnügyi tudományok képviselőinek bevonásával felélénkült a börtönügy elméleti művelése és 1966-ban olyan törvényi szabályozás jelent meg - *az 1966. évi 21. törvényerejű rendelet* -, amely céljában, elveiben, tartalmában megközelítette az európai normákat. E szabályozás az elítéltek átnevelését, morális átalakításukat tűzte ki célként. Szemléletében minőségi áttörést képviselt azzal, hogy az elítélteket nemcsak kötelezettségekkel terhelte, hanem jogokkal is felruházta, ezzel hozzájárult ahhoz az elkerülhetetlen, a klasszikus börtönügyet a modernről megkülönböztető fordulathoz, amely az elítéltet jogilag a végrehajtás mélyen alávetett tárgyából annak alanyává emelte. Egyidejűleg a büntető törvénykönyv módosításával a biztonsági és az átnevelhetőségi szempontoknak megfelelő differenciálást kívánt bevezetni, amikor a szabadságvesztés-büntetésnek a korábbi kettő helyett négy fokozatát: *a szigorított börtönt, a börtönt, a szigorított bv. munkahelyet és a bv. munkahelyet* állapította meg. A törvényerejű rendelet elvileg a nevelést tette a büntetés-végrehajtás központi feladatává, így e jogszabály miniszteri indokolása nem kívánt kevesebbet, mint azt, hogy az elítélt személyisége az átnevelési folyamat eredményeként átalakuljon és szabadulása után törvénytisztelő állampolgárrá váljon. E lényegét tekintve progresszív, pedagógiai tartalmú célkitűzés a létező szocialista társadalom egy olyan rövid, derűs szakaszában született, amikor a naiv pedagógiai optimizmus párosult az akkor büntető hatalmának korlátait még nem érzékelő állam omnipotens törekvéseivel. De mint már annyiszor a börtönügy történetében, az elvek gyakorlatba átültetése most is súlyos akadályokba ütközött. Az állami és a politikai vezetés a börtönügy felismert szakmai fejlesztéséhez a szükséges gazdasági erőforrásokat

nem nyitotta meg. Így a tárgyi feltételek immár elengedhetetlen korszerűsítése nem kezdődhetett el. A korszerű elvek gyakorlati megvalósítását akadályozták a megcsontosodott szervezeti-szervezési viszonyok is. Az igazságügyi kormányzat arisztokratikus elkülönülése megnehezítette a börtönügy beilleszkedését az igazságszolgáltatás folyamatába. Az elítéltek nevelésével foglalkozó szolgálat megjelenése - sajátos módon - az elítéltek őrzéséért, illetve munkáltatásáért felelős □klasszikus□ szakágazatok hagyományosan kialakult prioritását veszélyeztette. Az elsősorban az intézetek biztonságáért és az elítéltek munkáltatásának gazdaságosságáért érdekeltté tett börtönszemélyzet tevékenységében így a másodlagos célok követése vált uralkodóvá. A büntetés-végrehajtás szervezetének túlzott centralizáltsága, a hierarchiában érvényesülő merev függőségi viszony akadályozta a szakterületek együttműködését, sőt azok tartós rivalizálásához vezetett.¹

2. Útkeresés a 70-es években

2.1. A 70-es évektől a gazdasági és a politikai berendezkedésben elmélyülő válságjelek tartós válságkezelésre kényszerítették és a működőképesség, a társadalmi egyensúly fenntartása érdekében fokozott erőfeszítésekre indították az állami szerveket. Ez időszaktól nyilvánvalóvá vált, hogy az állam már egyetlen szférában, így az igazságszolgáltatásban sem képes átütő reformokra, ezért csak olyan kiigazításokra vállalkozott, amelyek a működés folytonosságát, vagy annak látszatát segítették elő.

A várakozásokkal ellentétben a lassan növekvő bűnözéssel szembeni türelmetlen, megkeményedő büntetőpolitika terméke volt a *Büntető Törvénykönyv 1971. évi novellája* (28. sz. törvényerejű rendelet). A novella az MSZMP Központi Bizottsága és a kormány 1969. évi márciusi együttes ülésén elfogadott elvein alapult, amelyeket a X. pártkongresszus is megerősített. Az ekkor kibocsátott dokumentumok meglepéssel szóltak az 1961. évi Btk. hatályba lépése óta megszilárdult törvényességről, közrendről és közbiztonságról, ugyanakkor jól érzékelhető zavarodottsággal konstataáltak, hogy a szocializmus építésének előrehaladása ellenére a bűnözés visszaszorításában nem sikerült számottevő eredményeket felmutatni, sőt a 60-as évek közepétől szolidan, de folyamatosan emelkedő bűnözés regisztrálható. E jelenség társadalmi természetének és okainak feltárása helyett szinte reflex-szerűen a bűnüldözés, a büntető igazságszolgáltatás hiányosságaira mutattak rá, feladatul tűzve ezek hatékonyságának javítását. A novella kulcsszava a bűnelkövetőkkel szemben alkalmazott büntetőjogi eszközök és módszerek differenciált alkalmazása, azaz rendelkezéseinek jórészt a szigorítás, kisebb részt az enyhítés irányába ható jellege volt.² Témánk, a büntetés-végrehajtás szempontjából a jogszabály megváltoztatta a szabadságvesztés-büntetés fokozatainak elnevezését. Ennek értelmében 1972. január 1-től *fegyházban, szigorított börtönben, börtönben és fogházban* hajtották végre a szabadságvesztés-büntetést. A Csemegi-kódexben alkalmazott elnevezések visszaállítása csupán formális volt, a végrehajtás tartalmát nem érintette, mégis a köztudatban még mindig élő, egykori elnevezések felélesztése közérthetőbbé és

¹ Lásd részletesen: Lőrincz József – Nagy Ferenc: *Börtönügy Magyarországon*. Bv. Országos Parancsnoksága, Budapest., 1997.

² Az 1971. évi novella szigorító jellegű rendelkezései közé sorolható, hogy a halálbüntetés mellé visszaállította az életfogytiglan tartó szabadságvesztést, a feltételes szabadságra bocsátást a szándékos bűncselekményt elkövetőknél szigorította, a visszaesőknél kizárta, a szabadságvesztés büntetési tételeinek alsó és felső határát felemelte, jelentős mértékben szigorította a fiatalok számára kiszabható szabadságvesztés felső határát.

egyértelműbbé tette, hogy a különböző veszélyességű elítéltekkel szemben különböző szigorúságú intézettípusok, rezsimek működnek.

A büntetőpolitika represszív irányultsága 1968-tól erősödött, következménye a fogva tartottak létszámának gyors emelkedése volt. Az 1968-tól regisztrálható egyenletes növekedés tetőpontja 1972-ben, a novella hatályba lépését követő évben volt mérhető. Az e két időpont közötti, mintegy 25%-os létszámnövekedés – amelynek következtében 1972 dec. 31-én 20 ezer főt meghaladó fogva tartott elhelyezéséről kellett gondoskodni – a büntetőintézetek rendkívüli zsúfoltságát idézte elő. Ez az előre nem tervezhető körülmény a Politikai Bizottság 1965. évi határozatában foglalt szakmai feladatok végigvitelének ellehetetlenüléséhez vezetett. Az MSZMP KB. Közigazgatási és Adminisztratív Osztályának 1971. szeptemberi jelentésében erről szokatlan, nyers őszinteséggel számol be: „Az intézetek normális befogadóképessége 15000 fő. Jelenleg a tartóztatottak és jogerősen elítéltek száma meghaladja a 19000-et. Ez a magas létszám nem csak a személyi állományra ró nagy terhet, de olyan zsúfoltságot is okoz, ami már alig elviselhető (egyszemélyes zárakban négyen-ötven vannak, vagy húsz személy elhelyezésére szolgáló helyiségben negyvenen-ötvenen)... A politikai bizottsági határozat óta bővítés alig történt (ami történt, azt belső erőforrásokból oldották meg), mert a szükséges pénzeszegeket a Pénzügyminisztérium és az Országos Tervhivatal nem biztosította, jöllehet a PB. határozat szerint a III. ötéves tervben évente 5-7 millió forintot kellett volna a bv. intézetek fejlesztésére fordítani.”³ A jelentés tehát elismeri, hogy a büntetés-végrehajtás a III. ötéves tervben (1965-1970) a fejlesztéséhez szükséges pénzeszközöket nem kapta meg, amellyel a PB. határozat nagy ívű korszerűsítési elképzeléseit legalább részben meg lehetett volna valósítani. A büntetés-végrehajtás szakmai helyzetét az is súlyosbította, hogy a '65-ös határozat még nem számolhatott a következő évek rendkívüli zsúfoltságával. Az így kialakult helyzetben úgy véljük, hogy a realitások teljes figyelmen kívül hagyásával született meg a pártközpont egy újabb instrukciója, az MSZMP KB. Titkárságának 1972. február 28-án hozott határozata a büntetés-végrehajtási munka továbbfejlesztéséről. A '65-ös határozat – egyébként konstruktív – feladatait számon kérő, azt lényegében megerősítő újabb politikai döntés így a megfelelő objektív és szubjektív feltételek híján talajtalan maradt. A Titkárság határozata csupán részproblémák megoldását – mint az elítélteket terhelő túlzott militáris formaságok csökkentését, napilapok és folyóiratok előfizetését, a nevelők adminisztratív munkájának csökkentését – volt alkalmas ellátni. Nyilvánvalóvá vált, hogy a büntetés-végrehajtási szakma kardinális elvi és gyakorlati problémáinak orvoslásához a politikai deklarációkon túl a politikai és az állami vezetés valós szándéka, valamint gazdasági ereje hiányzott. Így a következő esztendőben sem férőhely-bővítésre, sem a személyi állomány szándékolt létszámbővítésére, sem az elítélt-munkáltatás fejlesztésére nem került sor. Az 1972-es KB Titkársági határozatnak ugyanakkor tagadhatatlan érdeme a büntetés-végrehajtás személyi állománya szakmai minőségének javítására irányuló erőfeszítése. Ennek előzménye az 1971. évi 10. tvr.-nek – az un. szolgálati tvr.-nek – a megjelenése, amelynek küldetése a hon- és rendvédelmi szervezetek helyenként katasztrofálisan alacsony szakműveltségi szintjének emelése volt. A Titkárság határozatában joggal kifogásolta ezt a problémát a büntetés-végrehajtási testületen belül. Míg ugyanis a 70-es évek elején a politikai képzésben – a pártoktatás keretében – a

³ Az MSZMP KB. Közigazgatási és Adminisztratív Osztályának jelentése a Politikai Bizottság 1965. november 9-én, a büntetés-végrehajtás helyzetéről és fejlesztéséről szóló határozata végrehajtásának tapasztalatairól. Budapest, 1971. szeptember 3.

személyi állomány 95%-a vett részt, a tiszthelyettesi állománynak 85%-a csupán általános iskolai végzettségű volt, a tiszti állománynak pedig mindössze 16%-a rendelkezett felsőfokú végzettséggel.⁴ E helyzet megoldására elismerésre méltó intézkedések történtek a tiszthelyettes-képzés szakmai minőségének javítására, a tisztek speciális pedagógiai, jogi, biztonsági és gazdasági felkészítésére.⁵ Jelentős késéssel ugyan, de erőfeszítések történtek a büntetés-végrehajtás „humán” funkciójának erősítésére is. Ennek érdekében 1972-től néhány pszichológus kezdte meg tevékenységét a bv. intézetekben, növelték a nevelők létszámát és bátortalan kísérletek indultak a szakterület tudományos feltárására, különösen a kriminálpedagógia, a bv. pszichológia és a bv. jog területén. Mindez hozzájárult a büntetés-végrehajtási munka szakmai arculatának lassú kirajzolódásához, amelynek első eredményei a 70-es évek második felétől mutatkoztak. A szakmai tevékenység személyi-szubjektív oldalának fejlődését elősegítette a 70-es évek elejétől meginduló generációváltás is, a korábbi évtizedek szemléleti terheitől mentes, felkészültebb állomány színrelépése.

2.2. A kriminológiai szemlélet politikai közgondolkodásra gyakorolt hatásának a 70-es évek elején kiemelkedő állomása az *1973-as jogpolitikai irányelvekben* fedezhető fel. Az irányelvek – mint ismeretes – elismeri, hogy a bűnözés nem csupán a kapitalista múlt és környezet átkos következménye, hanem a létező szocializmus újratermelő feszültségeiből, ellentmondásaiból fakad. Az irányelveknek a büntetés-végrehajtás számára lefordítható kriminálpolitikai „üzenetei” többsíkúak. Általánosan felismeri, hogy az államnak a bűnözés elleni harcra tartósan kell berendezkednie (ezzel elvileg megszűnt a bűnözés elleni harc intézményei preferálásának szemléleti akadály); kimondja, hogy a végrehajtandó szabadságvesztés kiszabását racionális keretek közé kell szorítani (12.c. pont); felhív a konok bűnelkövetőkkel, valamint a munkakerülő, alkoholista életmódot folytatók elleni szigorú fellépésre (12.a.b. pontok); végül konkrét útmutatást tartalmaz a büntetés-végrehajtás megfelelő differenciálására, a munkáltatás, nevelés és az utógondozás fejlesztésére (13. pont).

Az irányelveknek a bíróságok ítélezési gyakorlatára – ezen belül a szabadságelvonással járó jogkövetkezmények kiszabására – kifejtett hatása viszonylag rövid időn belül érzékelhetővé vált a fogvatartotti állománynak 1972 és 1975 közötti mintegy 12%-os csökkenésében (lásd: 2. sz. tábla). E csökkenés azonban nem bizonyult tartósnak. A jogalkotást a közrendre és a közbiztonságra különös veszélyt jelentő többszörös visszaesőkkel szembeni fellépés új beavatkozásra sarkallta. Ennek eredménye az 1974. évi 9. számú törvényerejű rendelettel bevezetett *szigorított őrizet volt*.⁶ A hazai szakirodalomban élénk vitát gerjesztő intézmény a II. világháború óta először tett kísérletet a tettes-centrikus büntetőfelelősség érvényesítésére. 1974-től az 1978-as új Btk. hatálybalépéséig a tágra szabott bírói mérlegelés lehetőségének, valamint a relatíve határozatlan büntetiskiszabás hatására a visszaeső fogva tartottak aránya és ezzel a fogvatartotti létszám újból jelentősen megnövekedett (1975 és '77 között újabb 12%-al

⁴ Lásd Szalay Zoltán: A büntetés-végrehajtás helyzetéről és feladatairól. Belügyi Szemle, 1972/9. sz.

⁵ Az 1972/73-as tanévtől a szegedi Juhász Gyula Tanárképző Főiskolán, a Rendőrtiszti Főiskolán és a Pénzügyi és Számvetési Főiskolán bv. szakos felsőoktatási képzés indult el.

⁶ 1974. évi 9. számú törvényerejű rendelet „A társadalom fokozott védelméről a közrendre és közbiztonságra különösen veszélyes visszaeső bűnözők elleni hatékonyabb fellépés érdekében”. Magyar Közlöny, 1974. 39. sz.

nőtt). A jogszabály a szigorított őrizetet a szabadságvesztés-büntetés kiállása után fegyházban rendelte végrehajtani, legalább két évi, legfeljebb öt évi tartamban. Az 1978. évi Btk. e szankciót a korábbi szabályozást némiképp módosítva építette be az intézkedések rendszerébe. E jogkövetkezményt egyébként 1989-es megszüntetéséig elvi aggályok és gyakorlati problémák kísérték. Elméletileg leginkább az volt kifogásolható, hogy a többszörös visszaesők bűncselekményére adott büntetőjogi reagálás egyszerre több jogkövetkezmény (büntetés és intézkedés) kiszabását jelentette. A gyakorlati problémák a végrehajtásban mutatkoztak meg. A jogalkotó szándéka szerint a szigorított őrizeteseikkel szemben bevezetendő különös, □intenzív nevelési módszerek□ alkalmazása csak jámbor óhaj maradt. Nem könnyítette meg a végrehajtás feladatát, hogy az őrizeteseik nem ritkán erőteljesen szembehelyezkedtek ezzel az intézkedéssel, mert azt igazságtalanul súlyosnak érezték. Az őrizeteseik szabadulás utáni beilleszkedése sem a jogalkotók szándéka szerint alakult, amikor nagy számban követtek el újabb bűncselekményt, sokszor kísérletet sem téve a társadalmi beilleszkedésre. A szigorított őrizet végrehajtása valójában semmiben nem különbözött a szabadságvesztéstől, csupán a bűnözők egy csoportjának a társadalomtól való elszigetelését volt képes megvalósítani. A férfi szigorított őrizeteseik elhelyezése előbb a *Sopronkőhidai Fegyház és Börtönben*, később a *Váci Bv. Intézetben*, a nőké pedig a *Kalocsai Fegyház és Börtönben* történt az intézkedés megszüntetéséig.

A „túlvállaló” büntetőpolitika szintén a tettes-felelősségi rendszer keretében kívánt megoldást találni a bűncselekményt elkövetett szenvedélybetegekkel – alkoholistákkal – szemben. Az *1974. évi 10. sz. törvényerejű rendelet az alkoholisták kötelező munkaterápiás intézeti kezelését* vezette be. Az 1978. évi Btk. 76.§-a szerint önálló intézkedésként elrendelt kényszergyógyítás legalább egy, legfeljebb két évig tarthatott. Az intézeti gyógykezelés az erre a célra a Szeged melletti *Nagyfán* kialakított *Munkaterápiás Alkohollevonó Intézetben* történt, egészen 1990-ig, megszüntetéséig. A megfelelő körülménnyel nélkül bevezetett intézkedés ismét súlyos szakmai tehertételt jelentett a büntetés-végrehajtás számára. Megszüntetésének elvi indokai között a legnyomósabb a kezelés kikényszeríthetőségének a kezelt emberi jogait korlátozó jellege volt. A végrehajtás során kiütköző gyakorlati problémák - többek között - a kényszerkörülményeknek az alkoholbeteg fokozódó érzelmi-indulati zavaraira irányuló negatív hatásában, az intézet korlátozott egészségügyi intézmény jellegében, magyarán börtönjellegében mutatkoztak meg.

A hazai börtönügyet meglevő gondjai mellett jelentősen megterhelték a fenti, szakmailag előkészítetlen, gyakran rögtönzésszerű kormányzati döntésekből született intézkedések. A döntéshozók - saját tévedhetetlenségük biztos tudatában - nem vették figyelembe a büntetés-végrehajtási szakemberek jelzéseit az előkészítés időszakában, azonban sajátos módon a megvalósítás gyakorlati nehézségeit rendre a büntetés-végrehajtás számlájára írták.

2.3. A nehézségek ellenére a *70-es évek közepétől meginduló* - elsősorban a börtönügy belső tartalékaiból táplálkozó - *humanizációs folyamat a magyar börtönviszonyok európai irányultságú fejlődését segítette*. Ebben a folyamatban külső és belső tényezők egyaránt ösztönzőknek bizonyultak. A hidegháborús feszültség feloldódásában jelentős szerepet játszó, a Helsinkii értekezlettel (1975) meginduló közeledés a világrendszerek között - számos kérdés mellett - az államok büntetési, büntetés-végrehajtási rendszereinek kultúráját, humánumát is a társadalom-diagnosztikai tényezők szintjére emelte. Ugyanekkor a szélesebb szakmai közök számára is megismerhetőbbé és megfontolhatókká váltak az ENSZ által kimunkált (1955) és az

Európa Tanács által kidolgozott (1973) ajánlások a korszerű börtönnormák tárgyában. E korszak állami és politikai vezetése a polgári demokráciákhoz való ideológiai közeledés következetes elvetése mellett, a szükségszerűen bővülő gazdasági kapcsolatok fenntartásához bizalomépítő, a "szalonképességet" javító gesztusokra hajlott. Mindez lehetővé, sőt egyre sürgetőbbé tette az állami erőszakszervek "kordában tartását", a büntető hatalom önkorlátozását, a büntetés-végrehajtás számára pedig a szakmai „áthallást”. Hazánkban is köztudottá vált, hogy a 70-es évektől a legtöbb nyugati államban szakítottak a börtönbüntetés hatékonyságát mindenáron növelni kívánó eufórikus, a nevelési-kezelési módszerek mindenhatóságába vetett elképzelésekkel. Ugyanakkor előtérbe került az a szkeptikus-realista felfogás, amely a büntetőintézeti körülmények elkerülhetetlenül személyiségkárosító hatásának mérséklését tűzte ki célul. Hazai börtönügyünkben a 70-es évek közepétől fedezhetők fel bizonyos párhuzamos tendenciák, mint az átnevelési ideológia illúziójának feladása, emellett újabb törekvések a börtönök személyiségtorzító, represszív elemeinek csökkentése irányában. Az 1976-ban közzétett, a nevelési tevékenységet elemző szakmai dokumentum már világosan kimondja: „...a szabadságvesztés végrehajtása alatt végzett nevelőmunkával nem törekedhetünk az elítéltek személyiségének teljes átalakítására. Ezt akadályozza az, hogy az elítéltek többé-kevésbé kialakult, megszilárdult személyiség szerkezetű felnőttek. A fő feladat, hogy személyiségük bizonyos vonásait korrigáljuk...”⁷

A honi szakirodalomban ekkor megjelenő elemzések nem csupán a büntető törvénykönyvet támadták □börtöncentrikussága□ miatt, de rámutattak a szabadságvesztés-végrehajtásban mutatkozó káros, kedvezőtlen hatásokra is. Így - többek között - figyelmeztettek arra, hogy a szabadságvesztés általában, de különösen ha az hosszantartó, vagy ismételt, gyorsan lazítja, majd megszünteti az elítélt társadalmi kapcsolatait, tehát csökkenti a visszailleszkedés esélyeit. Ugyanígy rámutattak a büntetőintézeti élet túlszabályozottságából az elítéltek mérlegelési, döntési képességének, akarati tevékenységének károsodására, a büntetőintézeti szubkultúrának az elítéltek bűnözést igazoló nézetrendszerét erősítő jellegére, a szabaduló elítélttel szembeni erőteljes előítéletnek beilleszkedését ellehetetlenítő hatására.

A fellendülő börtönügyi tudományosság, valamint a korszerűsítés irányába ható gyakorlati tapasztalatok felhasználásával megkezdődtek a büntetés-végrehajtás kodifikációs munkálatai, amelynek eredményeként kibocsátásra került az *1979. évi 11. sz. törvényerejű rendelet a büntetések és intézkedések végrehajtásáról*. A jogszabály az 1966-os bv. tvr. szellemét követte, annak túlvállaló optimizmusa nélkül. Ez mindenekelőtt a szabadságvesztés végrehajtásának célmeghatározásában mutatkozott, mely már nem írta elő az elítéltek □törvénytisztelő állampolgárrá átnevelését□. Az új jogszabály a végrehajtás feladatává annak elősegítését tette, hogy □az elítélt szabadulása után a társadalomba beilleszkedjék és tartózkodjék újabb bűncselekmény elkövetésétől□. Ez a gyakorlat számára már elfogadhatóbb, irreális követelményt már nem támasztó feladat volt, amely azonban korántsem jelentette annak feladását, hogy a börtönügynek minden rendelkezésére álló eszközzel törekednie kell az elítéltek társadalomba való visszaillesztésére. A törvényhozó ennek elérését két alapvető eszköz alkalmazásával rendelte elősegíteni: □a joghátránnyal és a neveléssel□. A joghátrány a jogoknak és javaknak megvonását jelenti, azt a □rosszat□, amelynek elrettentő, visszatartó hatásához

⁷ Lásd: a Büntetés-végrehajtás Országos Parancsnoksága által 1976. május 20-án kiadott szakmai dokumentumot, amely a „szabadságvesztés végrehajtása alatt végzett nevelési tevékenység fejlesztési koncepciója” címet viseli.

a börtönbüntetés megjelenésétől napjainkig minden törvényhozó reményeket fűzött. Az 1979-es kodifikáció azonban az európai börtönhumanizációs mozgalom sodrába kerülve, de ugyanígy a magyar börtönök hatékonyságát javítandó, nem a büntetés represszív, elrettentő hatásának növelésében, hanem *az elítéltek nevelése terén jelölt meg további tennivalókat*. A nevelés korábbi, szűkebb fogalmából kilépve, gyűjtőfogalma lett mindazon pozitív hatásoknak, amelyek az elítéltet esélyesebbé tették a társadalomba beilleszkedésre. Ebbe éppúgy beletartoztak az elítélteknek a korábbi iskolai, szakmai képzés hiányosságai pótlására, mint a készségteremtő, kreatív munkavégzésre, vagy a személyi állomány példaadó magatartására, az elítéltekkel való kulturált bánásmód fejlesztésére irányuló törekvések. Az 1978. évi Btk. a büntetés-végrehajtási tapasztalatokra építve a szabadságvesztés-büntetés fokozatait négyről háromra: *fegyház, börtön és fogházra* csökkentette. A fokozatok csökkentésének alapját az szolgáltatta, hogy a gyakorlatban nehézséget okozott a négyféle fokozathoz igazodó végrehajtási mód, rezsím kialakítása. Az 1979-es a korábbi szabályozásnál reálisabban vetett számot a büntetőintézetek kedvezőtlen hatásaival, amikor szélesítette az elítélteknek a külvilággal való pozitív kapcsolattartási lehetőségeit. Új intézményként vezette be az ún. *átmeneti csoportot*, amely a hosszú - 5 év feletti - szabadságvesztés személyiségkárosító hatását kívánta csökkenteni. Az új intézmény az önálló életvitelre alkalmasságot egy fokozatos, a szabad élet körülményeihez közelítő enyhébb végrehajtási rezsímben tartózkodással segítette elő. Ugyancsak új intézményként került bevezetésre a személyiségzavarban szenvedő (pszichopata, korábban alkoholista életmódot folytató stb.) elítéltek sajátos kezelésére és terápiás munkavégzésére létrehozott *gyógyító-nevelő* csoport.

Az 1979-es szabályozás a büntetés-végrehajtási jog fejlődésének újabb mérföldköve volt: hazánkban először szabályozta átfogó, kódex-szerű törvényi szintű jogszabály a büntetőjogi büntetések és intézkedések végrehajtását, ugyancsak először jelent meg a Büntetés-végrehajtási Szabályzat miniszteri rendelet, tehát mindenki számára megismerhető formában. A törvényerejű rendeletben már felbukkantak a nemzetközi normák, ezen belül az emberi jogok védelmével kapcsolatos nemzetközi előírások. Szélesebb körben érvényesülhettek az elítéltek állampolgári jogai, részletesebb törvényi szintű szabályozást kaptak a büntetés-végrehajtási jogok és kötelezettségek.

3. *Válságjegyek a büntetőpolitikában és a büntetés-végrehajtásban a 80-as években*

3.1. Az 1978-as Btk. hatályba lépésekor ugyan az igazságügy-miniszter nyomatékosan hangsúlyozta, hogy végrehajtandó szabadságvesztésre csak valóban indokolt esetben kerüljön sor, de a jogalkalmazás gyakorlatában ez nem következett be. A büntetőítélkezésben a bíróságok elenyésző arányban alkalmazták az alternatív büntetési formákat. A szabadságvesztés-büntetés, amely a 70-es évek második felében elvesztette hegemon szerepét a pénzbüntetéssel szemben, 1980-tól 1988-ig újból a szankciórendszer leggyakrabban alkalmazott büntetési neme lett. A bűncselekmények számának egyenletes □ de nem drasztikus □ emelkedése (lásd: 1. sz. tábla) önmagában még nem indokolta a fogva tartottak számának ilyen arányú növekedését, ez inkább a büntetőhatalom türelmének fogyatkozását jelezte a politikai-gazdasági rendszer válságjelenségeinek fokozódása miatt. Ennek következménye a fogvatartotti populációnak a korábbi két évtizedben példa nélkül álló megnövekedése lett (1986 májusában elérte a Kádár-korszakban tapasztalt csúcslétszámot a 25 ezer főt). A büntetőpolitika represszív tendenciájának erősödését jelezte az is, hogy a fogvatartotti állományban a 80-as évek közepére rendkívül megemelkedett az elsőbűntényesek abszolút száma és aránya, ugyancsak növekedett a rövid tartamú, 1 évig, illetve 1-3 évig terjedő szabadságvesztésre

ítéltek száma és aránya.⁸ Az 1979. évi bv. kódex megalkotásakor a jogalkotó még azzal számolt, hogy csökken a fogva tartottak száma, így a 70-es évek végén rendelkezésre álló szűkös tárgyi feltételek még lehetőséget kínálnak a kódex előremutató céljainak megvalósítására. A gyakorlat nem igazolta a kódex várakozásait. 1986-ra a fogva tartottak létszáma 35 %-al haladta meg az 1980-as létszámot. Az így kialakult helyzetben egy sor, halaszthatatlannak tartott fejlesztési elképzelés – mint a fogva tartottak elhelyezési körülményeinek, ellátásuknak javítása, munkadíjazásuk fejlesztése, stb. – nem valósulhatott meg. De nem csupán a fejlesztést, már a fenntartást is veszélyeztette a 80-as évek elejétől erősödő általános gazdasági recesszió. Ez a romlás a 80-as évek közepétől érzékenyen hatott a személyi állomány jövedelmi viszonyaira, ennek következtében elkezdődött a kvalifikált munkaerő kivándorlása a szervezetből. Az évtizedek óta hagyományosan alulpreferált büntetés-végrehajtás így a 80-as években egészen a rendszerváltozásig *tartós válságkezelésre* kényszerült. A szervezet a szűkös anyagi és szellemi erőforrások felhasználási prioritásait 15-20 évre szánt fejlesztési – 1983-ban nevelési, 1986-ban munkáltatási – koncepciókban rögzítette. E rövidletű programtervezetek, amelyeknek feladata lett volna a szűkülő erőforrások –patikamérlegen– történő kiadagolása, takarékos felhasználása, már csekély hatást gyakoroltak a nevelés és a munkáltatás feltételeinek javítására, valamint a személyi állomány fluktuációjának fékezésére.⁹

A 80-as évek első felében bekövetkezett tartós zsúfoltság (lásd: 2. sz. tábla) a rendkívüli események megelőzésének irányába kényszerítették csoportosítani a szervezet erőforrásait. A jelzett négy évben a fegyelmi fenytések esetszáma meghaladta az évi 20 ezret (1985-ben pl. 22 461 esetben történt fegyelmi felelősségre vonás, ez 12 ezerrel haladta meg az 1993-96 között évenként kiszabott fegyelmi büntetések számát). Az erőfeszítések ellenére nőtt a rendkívüli események (a szökések, a személyzettel aktívan szembeszegülők) száma. A fogva tartottak romló hangulatához nyilvánvalóan hozzájárultak a túlszúfoltság olyan mellékhatásai, mint a foglalkoztatottság csökkenése, a zárkán belüli élettér zsugorodása, az egyéni problémák, sérelmek feloldásának késedelmessége, vagy elmaradása, de a személyi állományban megjelenő sok új, a szakmában tapasztalatlan ember konfliktus-kezelési járatlansága is. A megkeményedő büntetőpolitika a börtönfalakon belül is érezte hatását. A végrehajtási rendszer progresszivitásának intézményei 1986-87-ig erőteljes korlátok között érvényesülhettek. A 80-as évek közepére a külső gazdaság gyorsuló recessziója a bv. vállalatokat is elérte, csökkenni kezdett a fogva tartottak munkája iránti kereslet, a vállalatok gazdálkodása egyre labilisabbá vált. Az elítéltek foglalkoztatásának kötelessége a vállalatok gazdaságos működését veszélyeztető túlfoglalkoztatottsággá vált.

3.2. A 80-as évek első felének represszív büntetőpolitikájával való szakítás első jelei a gorbacsovi politika, a –peresztrojka– és a –glasznosztj– hazai térnyerésével mutatkoztak. A szembenálló világrendszerek konvergenciája átláthatóvá és összehasonlíthatóvá tette az olyan, korábban gondosan titkolt büntetés-végrehajtási mutatókat, mint a fogvatartotti ráta, a börtönök férőhelykapacitása, zsúfoltsága, stb. Az évtized közepére kialakult rendkívül kedvezőtlen hazai helyzet javítása, a –szalonképesség– megóvása érdekében kibocsátott 20/1986. sz. NET határozat (a

⁸ A 80-as évek hazai büntetőpolitikájának részletes kritikai elemzését megtaláljuk Gönczöl Katalin: Csökkenthető-e a börtönképesség c. cikkében. Esély, 1990/5. sz

⁹ A 80-as években a büntetés-végrehajtás tevékenységéről részletesebben: Lőrincz-Nagy : Börtönügy Magyarországon. Budapest, BvOP. 1997. 43-44. oldal.

jogpolitikai irányelvekről) arra ösztönözte a jogalkalmazást, hogy a kisebb súlyú bűncselekményt első ízben elkövetőkkel szemben lehetőleg mellőzze a végrehajtandó szabadságvesztést. Ez az intézkedés 1987-88-ban az 1 év alatti ítélettel rendelkező elítéltek számának csökkenésével járt, amely hozzájárult a fogvatartotti létszám csökkenésének megindulásához (ezt segítette elő átmenetileg az előzetesen letartóztatottak létszámának apadása is a büntetőeljárás törvény 1987. évi módosításával). A kriminálpolitika enyhülése a rendszerváltozás előtti években tükröződik a végrehajtás progresszivitásának intézményein, különösen a végrehajtási fokozat enyhítése, az átmeneti csoportba helyezés szélesebb körű alkalmazásának alakulásán. Ugyanakkor a 80-as évek második felétől a bv. szervezetnek egy egyre erősödő kedvezőtlen folyamattal kellett szembesülnie: a szabadulás előkészítésének problémáival, az utógondozásnak és a pártfogó felügyeletnek ellehetetlenülésével, a külvilág objektív és szubjektív fogadókészségének jelentős csökkenésével.¹⁰

A fentieket összefoglalva: a 80-as években a végrehajtandó szabadságvesztés széleskörű alkalmazása a Kádár-korszak utolsó represszív büntetőpolitikai fellépése volt. Ha ennek az 1980-tól 1986-ig terjedő büntetés-kiszabási gyakorlatnak bűnözésre gyakorolt hatását vizsgáljuk, megállapítható, hogy a következő években a hatóság tudomására jutott bűncselekmények számának növekedését fékezni nem tudta, arra befolyást gyakorolni nem volt alkalmas. Ugyanakkor azonban az ország növekvő gazdasági nehézségei, valamint a büntetőintézetek túlszűfoaltságából adódó gondok halmozódása *a büntetés-végrehajtási szervezet működési feltételeinek, az igazságszolgáltatási rendszerben betöltött funkcióinak jelentős romlásával jártak.*

4. Büntetőpolitika és büntetés-végrehajtás a rendszerváltozás után

4.1. A rendszerváltozás kezdetén a régiókban, így hazánkban a bevezetett reformok közös tartalma az emberi jogi deficitek csökkentése volt a büntető igazságszolgáltatás területén, továbbá a bűnözésre való reagálás intézményrendszerének humanizálása. E reformfolyamattal párhuzamosan a 80-as évek végétől elinduló politikai átalakulás és gazdasági szerkezetváltás következtében kialakuló anómiás helyzet nem maradt hatás nélkül a bűnözés hazai alakulására. A növekvő és új vonásokat mutató bűnözés rendkívüli kihívás elé állította a bűnüldöző és a büntető igazságszolgáltatási szerveket. A 90-es évek második felének hazai szakirodalmi joggal kifogásolja, hogy az 1990-95 között kialakult bűnözési helyzetre nem alakult ki átfogó kriminálpolitikai koncepció, a büntető igazságszolgáltatás területén a korábbi autokratikus rendszer tagadásaként egy emberjogi aspektusú liberalizációs folyamat zajlott le.¹¹ A 90-es évek első fele ítélkezési gyakorlatának enyhülésére erőteljesen hatottak a Btk-nak olyan módosításai, mint a *büntetői rendszer átalakítása*, így a halálbüntetés eltörlése, vagy a szabadságjogok és az emberi jogok tiszteletének szem előtt tartásával a szigorított őrizetnek, az alkoholizálók munkaterápiás intézeti kezelésének, a szigorított javító-nevelő munkának kiiktatása. A Btk. 1993-as módosításával további, a börtöncentrikus szemlélet ellen ható rendelkezések jelentek meg, így pl. a szabadságvesztés generális minimumának

¹⁰ Az utógondozás, a pártfogó felügyelet feltételeinek romlásáról a 80-as évek második felében lásd részletesebben: Kerecsi Klára: A pártfogás dilemmája: kontroll, vagy segítő kapcsolat c. tanulmányában. Esély, 1990. 5. sz.

¹¹ E folyamat elnevezése és részletesebb elemzése lásd.: Kerecsi Klára-Dér Mária: Mennyibe kerül a büntető igazságszolgáltatás, avagy az alternatív szankciók költsége. Kriminológiai Tanulmányok. XXXV. Budapest, 1998. 47-54. oldal.

leszállítása 1 napra, a főbüntetés helyett kiszabott mellékbüntetés alkalmazhatósági határának két év börtönbüntetésről három évre emelése, a visszaesőket érintő hátrányos rendelkezések hatályon kívül helyezése, különösen pedig a gazdasági, illetve vagyoni elleni kisebb súlyú bűncselekmények értékhatárának jelentős megemlése. Mindezek hatására a fogvatartotti populáció számottevő csökkenése következett be. E létszám csökkenésében további, jelentős szerepe volt az 1989. és 1990. évi közkegyelmi rendelkezéseknek, amelynek során mintegy 3000 elítélt szabadítására került sor. Csökkenést eredményezett 1990-ben a szabálysértési eljárásban alkalmazott elzárás elrendelhetőségének módosítása is. Az 1993. évi Btk. módosítás pedig lehetővé tette a többszörös visszaesők feltételes szabadságra bocsátását, ez újabb 3000 fő elítélt szabadítását jelentette. Az 1985. évi mutatókhoz viszonyítva az 1995-ben mért adatokat, megállapítható, hogy miközben a hatóságok tudomására jutott bűncselekmények száma 302 %-kal nőtt, a fogvatartotti létszám 54 %-kal csökkent. (lásd: 1. és 2. sz táblák)

4.2. A 90-es évek közepén készített optimista előrejelzések tartósan 14-15 ezer fő körüli létszámban határozták meg a hazai fogvatartotti állomány nagyságrendjét, abban a reményben, hogy hazánk túljutott a gazdasági szerkezetváltozás sokk-terápiáján és a bűnözés mederben tartásához elegendő a szabadságelvonással járó jogkövetkezmények és kényszerintézkedések jogállami korlátok és nyugodt büntetőpolitikai megfontolások szerinti, ultima ratioként való alkalmazása. Az így előrejelzett 140-150-es fogvatartotti ráta a 90-es évek közepére az Európában is megemelkedett átlag-rátához (70-90 fő/100 ezer lakos) még mindig magasnak tűnt, ez azonban indokolható volt a hazai bűnözés szerkezetének az európaiaktól eltérő voltával, valamint szankciórendszerünk szűkös lehetőségeivel. Ebben az időszakban sokat ígérő törekvések indultak meg a bűnügyi tudomány területén az alternatív szankciók kínálatának szélesítése tárgyában. A hazai büntetés-végrehajtás ekkor, a büntető igazságszolgáltatás punitivitásának rendszerváltozás előtti és utáni □ fentebb bemutatott □ alakulásából joggal következtethetett arra, hogy a lecsökkent és megállapodott fogvatartotti létszám kedvezően befolyásolja a szakmai munka fenti paramétereit.

A 90-es évek elején különös mozgásba lendül a büntetés-végrehajtás elméleti művelése. A szemléleti torlaszok megszűntével a hazai bv. szabályozásának különösen az ENSz és az Európa Tanács normáihoz, ajánlásainak közelítésével felvetődött a magyar büntetés-végrehajtás átfogó reformjának gondolata. A rendszerváltozás éveiben felgyorsultak az európai börtönmodell megismerésére és hazai alkalmazásukra irányuló törekvések. E fejlődés elvi magját az a változtatási igény jelentette, amely a korábbi paternalista berendezkedésű börtöntől egy új típusú fogva tartásig vezette volna a honi börtönügyet. E korszerű szakmai irányultság feltételezte *az elítéltekkel való szorosabb együttműködést*, hiszen azt a felismerést tartalmazta, hogy a büntetőintézet a társadalomba történő visszailleszkedést mindössze elősegítheti, de e cél megvalósításának hordozója elsősorban maga az elítélt. A nyugat-európai tapasztalatok szemléletünk alakulására számos kérdésben jelentős hatást gyakoroltak. Előtérbe került az a realista felfogás, amely a büntetőintézeti körülmények elkerülhetlenül személyiségkárosító hatásának mérséklését, *a börtönviszonyok humanizálását* tűzte ki célként. E folyamatra jelentős hatást gyakoroltak azok a törekvések, amelyek a nyugati demokráciákban az *egyéni, emberi jogok* □ különösen pedig a hatalmi túlkapásoknak kitett rétegek, személyek □ védelmére irányultak. Az Egyesült Nemzetek, majd az Európa Tanács által életben tartott nemzetközi intézményrendszer segítségével kialakított európai börtönmodellnek két alapvető igénynek kell megfelelnie: az egyik a társadalom biztonságához való joga, a másik a fogva tartott személy emberi méltóságának tisztelete.

Ezekből formálta ki a nyugat-európai államok közössége azokat a büntetés-végrehajtási jogalkotást és jogalkalmazást orientáló *börtönügyi alapelveket*, amelyeket a hazai büntetés-végrehajtás a 90-es évek elején meginduló jogharmonizációs munka során a saját fejlődésének iránymutatójává elfogadott. Ezek az alapelvek a normalizálás, a nyitottság és a felelősség elvei voltak.¹²

A *normalizálás elve* szerint a szabadságvesztés végrehajtási körülményeit, az elítéltek életmódját, a fogva tartás anyagi, infrastrukturális feltételeit, valamint az elítéltek jogi helyzetét a lehető legjobban közelíteni kell a szabad élet általános feltételeihez, illetve a „civil”, állampolgári jogi helyzethez. Amennyire könnyen megvalósíthatónak látszott a jogi normalizáció, annyira távolinak tűnt a fogva tartás anyagi körülményeinek gyökeres változtatása. A magyar büntetés-végrehajtás ugyanis döntően olyan intézetekből áll, amelyeknek többsége még a XIX. században épült és egy letűnt világ köibe merevedett büntetésfilozófiáját hordozza. Az elaggott intézeti infrastruktúra, az intézetek területi elhelyezkedése, nagyságrendje, külső és belső építészeti megoldásai akadályozták a fogva tartottak regionális, differenciált, az emberi jogoknak és szükségleteknek megfelelő elhelyezését. A történelmi okokból jelentős részben az ország középső területein lévő intézetek elhelyezkedése és befogadóképessége sem felelt meg az adott régió bűnözési helyzetének, de a differenciált elhelyezés (nők, férfiak, nyitott, félig zárt, zárt stb.) szempontjainak sem. Az európai büntetés-végrehajtási szabályok az elítéltek egyéni elhelyezését tekintik alapvető követelménynek (szükség esetén megengedi a közös elhelyezést is). A hazai intézetrendszer az elmúlt évtizedek kollektivisták pedagógia felfogásának örökségeként a közös elhelyezést preferálta, aminek következtében a 80-as évek végén mintegy 3300 zárkában helyezték el a 15 ezer főt meghaladó fogvatartotti állományt. A lakóhelyiségek mozgástere tehát korántsem elégítette ki a személyes szükségleteket, de a lakóhelyiségeken kívüli közművelődési, sport- és különböző kezelési programok végrehajtására alkalmas területek hiánya miatt a büntetés-végrehajtás e fontos feladatát is csak szűkös korlátok között tudta teljesíteni. E helyzet javítását csak új intézetek létrehozásával, átépítésekkel, szanálással, az intézeti infrastruktúra gyökeres korszerűsítésével lehetett volna elérni, egy hosszú távú fejlesztési stratégia mentén. Már a rendszerváltozás utáni első években azonban világossá vált, hogy a kormányzat szándéka nem terjed ki a hazai büntetés-végrehajtás infrastruktúrájának fejlesztésére.

A *nyitottság elvén* az elítéltek szellemi és fizikai izolációját a lehetőségig oldó törekvést értjük. Ez egyfelől szélesíteni igyekszik a fogva tartott kapcsolatát a külvilággal, másfelől növeli a börtön és a társadalmi környezet közötti interakciót a külső erőforrások, szolgáltatások igénybevételeivel, a közvélemény, a média rendszeres, hiteles tájékoztatásával. A nyitottság elvének érvényesítését a bv. kódex 1993-as módosítása számos új intézmény beiktatásával látta el. A szabadságvesztés zártságát az intézet ideiglenes, rövid tartamú elhagyási lehetőségeivel (rövid tartamú eltávozás, kimaradás, rendkívüli kimaradás) oldotta fel, illetve a végrehajtás progresszivitásának szélesítése érdekében bevezette az enyhébb végrehajtási szabályok alkalmazását. Ez utóbbival megteremtette a hazai büntetés-végrehajtás rendszeréből addig hiányzó félig zárt rezsímet. Ezek az új intézmények egyben arra voltak hivatottak, hogy ösztönzőkként az elítélteket nagyobb teljesítésre, normakövetésre, együttműködésre serkentsék.

¹² A téma kifejtését lásd.: Lőrincz József: Harmonizációs törekvések és problémák a magyar büntetés-végrehajtásban a rendszerváltozás időszakában. *Büntetés-végrehajtás Szemle*, 2001. 4. sz. 15-23. oldal.

A nyitottság elvének gyakorlati érvényesítésével a hazai büntetés-végrehajtás 1993 és 1997 között Európa egyik legnyitottabb börtönrendszerét alakította ki. Az elv gyakorlati tényreését jelzi, hogy a tárgyalt időszakban a progresszív végrehajtási rendszer csaknem valamennyi elemének mutatói az elítéltek számára kedvezően alakultak. Az 1993 és 1995 között feltételesen szabadságra bocsátottak magas aránya, 1992 és 1997 között az enyhébb végrehajtási fokozatba helyezett elítéltek számának növekedése, az enyhébb végrehajtási szabályok hatálya alá helyezettek 1998-ig tartó növekvő esetszáma jelzi a büntetés-végrehajtásnak az elítéltekkel együttműködésre törekvő, segítő-támogató szakmai irányváltását. E kétség kívül az európai irányba mutató fejlődésnek ma már átláthatók kedvezőtlen összefüggései is. Így a hazai büntetés-végrehajtásban a korábban példa nélkül álló nyitás egy megnövekedett és dinamikus növekvő bűnözés állapotában történik, miközben a bírói gyakorlat a végrehajtandó szabadságvesztés kiszabását □ helyeseltető módon □ az ultima ratio korlátai közé szorítja. A törvényi szabályozás szerinti nyitás nagyságrendje a szakmát is meglepetésként érte, különösen a különböző rezsimoldó intézmények megfelelő koherenciájának hiánya miatt. Valójában a pozitív ösztönzéshez a megfelelő követelményrendszer kiépítése, szélesítése nem történt meg, így a nyitás haszonélvezője lett az az elítélt is, aki nem aktív együttműködő, hanem csupán passzív normakövető volt. A nyitás csúcspontja 1998-ra tehető, amikor az intézetekből különféle jogcímenen történő ideiglenes eltávozások esetszáma 26 451 volt. Az eltávozásokból a visszatérést elmulasztók aránya 1,5-2 % közötti, még mindig a szakmai rizikó határain belüli volt. Ugyanakkor e nyitás kétségtelenül pozitív szakmai hozadéka az intézetekben jól érzékelhetően javuló légkör, a családi és egyéb kapcsolatok ápolásának, a szabadulás előkészítésének kedvezőbb lehetőségei voltak.

A nyitottság elvének jegyében a hazai börtönügynek és a társadalomnak egy, a korábitól gyökeresen eltérő kommunikációs viszonyt kellett kialakítania. Már a rendszerváltás első éveiben eltűnt a börtönügy korábbi, a pártállami korszak erőszakszerveire jellemző titkossága, megközelíthetlensége. Ugyanakkor a bűnözés erőteljes, robbanásszerű emelkedése a lakosság biztonságérzetének látványos romlásával, a bűnözéstől való félelmének növekedésével járt együtt. A közvélemény-kutatási adatok ekkor kimutatták, hogy ez a folyamat megnövelte a represszív intézkedések szélesítésének társadalmi igényét. A rendszerváltás a médiát is felszabadította, amely mentesülve a pártállami kontroll alól, jelentős szerepet kapott a közvélemény formálásában. Az írott és elektronikus média □ mint ez a 90-es évek elején kiütközött □ a börtönről és a börtönökről szóló információit nem a mondanivaló szakmai-, hanem hírérték- és szenzációtartalma szerint szelektálta. Így nem lehetett közömbös, hogy a hazai börtönügynek milyenek a médiakapcsolatai akkor, amikor a bűnözéstől való félelem növekedésével párhuzamosan zajlik a börtönügy erőteljes európaizálása, humanizálása. Ezekben az években az a felfogás uralkodott, hogy a börtönbüntetéssel kapcsolatos értékválasztást a humanizáció és a represszió között a szakmai köröknek kell meghatározni és nem a hazánkban amúgy is ingadozó többnyire pesszimista közvélekedésnek. Számottevő és javarészt eredményes erőfeszítések történtek a börtönügy szakmai törekvéseinek minél szélesebb körű bemutatására egy társadalmi konszenzus kialakítása érdekében, hogy a társadalom felismerhesse érdekeit a börtönügy humanizációs törekvéseiben.

A nyitottság elve megvalósításának egy újabb dimenzióját nyitotta meg a rendszerváltás azzal, hogy reményteljesen újraéledtek azok a társadalmi- és karitatív

szervezetek, amelyek az intézetek falain belül és azokon kívül gyakorlati segítséget nyújtottak a börtönügy céljának megvalósításában.

A felelősség elve az elítéltek felelősségérzetének, önbecsülésének, önállóságának fejlesztésére való törekvést foglalja magában. Elvi alapját a börtönügy emberi jogi koncepciója kínálja, amely tagadja a büntetőhatalom korlátlan beavatkozási lehetőségét az elítélt életébe és amely szerint az elítélt elvonhatatlan (emberi) jogok alanya, aki így önrendelkezési joggal is rendelkezik. Ez az alapelv döntési felelősségét hangsúlyozva a végrehajtási folyamat alanyává, közreműködőjévé avatja az elítéltet, a börtön szerepe pedig a társadalmilag elfogadható életvezetés kialakításához való segítségnyújtás. Az instruktív-paternalista büntetés-végrehajtástól az együttműködő-szolgáltató börtönig vezető szakmai út azonban □ különösen a történelmi örökségekkel terhelt Kelet-Közép-Európában □ nem könnyen és gyorsan átjárható. Ez egy új típusú bánásmódkultúrát, elsősorban a börtönszemélyzet részéről jelentős szemléletváltozást követelt meg. Az elítélt-emberképnek a 90-es években az európai normák követése mentén való átalakulását, emberi és állampolgári jogokkal körülbástyázott önrendelkezését a személyzet egy része saját jogainak, hatalmának és tekintélyének relatív csökkenéseként élte meg. Nyilvánvalóvá vált, hogy az elítélt emberi identitását, partnerségét elfogadó szakmai szemlélet kialakításához a személyi állomány minőségi kritériumainak javításán keresztül vezet az út. Ez pedig nem mehet végbe a szakma anyagi és erkölcsi helyzetének javítása nélkül.

4.2. A büntetékiszabási gyakorlat módosulása, az elítélések és a végrehajtandó szabadságvesztésre ítélték számának jól érzékelhető növekedése 1997-től kezdődött el (lásd: 1. sz. tábla). A büntető igazságszolgáltatás a bűnözés struktúrájának kedvezőtlen változására □ a nemzetközi kapcsolatokkal rendelkező szervezett bűnözés megjelenésére, az állampolgári biztonságérzetet is gyengítő bűncselekmények számának növekedésére □ az ítélezés szigorításával reagált. 1998-tól a hazai kriminálpolitika □ elsősorban az angolszász államokéhoz hasonlóan □ növekvő mértékben □politizálódott□, a lakosság biztonságérzete növelésének hangsúlyozása mellett. Ennek hatására a jogalkotás a Btk. rendelkezéseit számos helyen a szigorítás irányában módosította. A szigorítás hatásának büntetés-végrehajtási konzekvenciái 1997 és 2002 között a következő adatokkal jellemezhetők: a fogvatartotti létszám az 1997. december 31-án regisztrált 13 405 főről 2002. december 31-re 17 838 főre, 33%-kal növekedett (lásd: 2. sz. tábla); nőtt az intézetrendszer túltelítettsége: az 1997-ben még 22 %-os túltelítettség 2002 végére 59 %-ra emelkedett. A vizsgált időszakban különösen az első büntényesek és a többszörös visszaesők száma és aránya növekedett (ez utóbbiak a feltételes szabadon bocsátás szabályainak szigorítása miatt). Ugyancsak jelentősen megnőtt az intézetekben a rövid □ 1 évi terjedő □ szabadságvesztésre ítélték száma és aránya, miközben a közép (3-5 évig) és a hosszú tartamú (5 év feletti) szabadságvesztésre ítélték száma alig emelkedett, arányuk pedig csökkent. A letöltött szabadságvesztés átlagos tartama 2001-ben 4 év 1 hónap volt, a nyugat-európai államokéhoz viszonyítva rendkívül magas. E mutatók alapján egyértelműen felismerhető, hogy ezeknek az éveknek büntetőpolitikája a szabadságvesztés-büntetés alkalmazásának súlyában és gyakoriságában is érvényesítette hatását.

Témánk szempontjából azonban arra a kérdésre kell választ találnunk, hogy a represszív büntetőpolitikai tendenciának a büntetés-végrehajtáson belüli térhódítása milyen hatással és következményekkel jár emez szakmai arculatára nézve. A végrehajtási rendszer progresszivitásának mutatói a vizsgált időszakban a feltételes szabadságra bocsátás kivételével a szabadulás közeledtével történő enyhítés szűkítését jelzik. Így az

enyhébb fokozatba helyezettek száma 1997-től 2002 –ig több, mint 50 %-al, az enyhébb végrehajtási szabályok hatálya alá helyezettek 90 %-al csökkentek. Az átmeneti csoportba helyezések száma 1997 és 2000 között □ főként az enyhébb végrehajtási szabályok hatálya alatt állók jelentős csökkenése miatt □ nőtt, de a 2001. évben már e területen is nagyarányú létszámcsökkenés mérhető. Különösen erőteljes csökkenés tapasztalható, az intézetek ideiglenes elhagyását lehetővé tevő intézményi lehetőségek terén: míg 1998-ban az ideiglenes intézetelhagyások száma 26 451 eset volt, addig ez 1999-re 13 007-re, 2000-ben 4 082-re, 2001-ben 2409 esetre csökkent.

Ezekre az évekre tekintve megállapítható, hogy a hazai börtönviszonyok materiális feltételei a fogvatartotti létszám dinamikus emelkedése folytán tovább romlottak. Az 1997-től 2002-ig terjedő időszakban regisztrált mintegy négy és félezres létszámemelkedést csupán 1200 fő, rendkívüli erőfeszítéssel végrehajtott férőhelybővítés kompenzálta.

A tartós túlszűfoaltság következtében számos okból sérült a normalizáció elve. A börtönlakosság túlnépesedésével együtt járó élettér-szűkülés pszichológiai hatásai közismertek, amelyeket a hazai büntetés-végrehajtás még rendkívüli erőfeszítések árán sem képes kompenzálni a foglalkoztatottság biztosításával, a szabadidő-tevékenység programkínálatával, az egyéni problémák hatékony orvoslásával. A zsűfoaltság továbbá arra kényszeríti a börtönadminisztrációt, hogy átszállításokkal biztosítsa az intézetek lehetőleg azonos túlterhelését, ez pedig egyfelől a differenciált elhelyezés ellen hat, másfelől a legnagyobb kockázatú fogva tartottakra rendezi át az intézetek biztonsági rendszerét.¹³ Mindez a zárt intézetek rezsímjének általános szigorodásához, a fogvatartotti oldalon pedig ennek ellenhatásaként az alcsoportok, az ellenségesen szembenálló szubkultúra-tenyészet kialakulásához vezethet. A nagyobb tömegű fogva tartott féken tartása, a rend és a fegyelem fenntartásához szükséges intézkedések előtérbe kerülése, a biztonsági szempontok fokozott és kényszerűen egyoldalú érvényesítése a végrehajtás törvényi célját a biztonsági szempontokhoz képest másodlagossá teheti, egyben felerősítheti a büntetés diszfunkcionális hatását.

Fentebb érintettük, hogy a rendszerváltás utáni börtönügyünk leginkább érvényesített alapelve a nyitottság volt, ennek kétségkívül pozitív, modernizációs irányultsága mellett szakmailag indokolatlan mértékű alkalmazásával. A 90-es évek végén fellépő represszív büntetőpolitika – néhány közfelháborodást kiváltó esemény indokával – a nyitottság jelentős szűkítésére tett lépéseket. Az enyhébb végrehajtási szabályok hatálya alá helyezésnek 1999. évi módosításával – megítélésünk szerint – az intézmény alkalmazása racionális korlátok közé került. A büntetés-végrehajtási jogalkalmazókra azonban irracionális politikai nyomás is nehezedett a szakmai indokoltságon jóval túlmutató zártság elérése érdekében. Az enyhébb végrehajtási szabályok hatálya alá helyezésnek 90 %-os, de ezen túl az enyhébb fokozatba helyezésnek 50 %-os, a büntetésfélbeszakításnak 85 %-os, általában az intézetek ideiglenes elhagyásának 90 %-os redukálása a hazai végrehajtási rendszerből a nyitottság elvét csaknem teljesen kiiktatta. De ez a gyakorlat a rendszer progresszivitásának jelentős térvésztesével is járt, amely jórészt akadályozza az elítéltek társadalomba való beilleszkedésének esélyét és kivonja a fogva tartottak együttműködésre hívó ösztönzési lehetőségeit a szakma kezéből. A nyitottság ilyen

¹³ V.ö.: Garami Lajos: A legfőbb mozgatóerő (egy ügyészségi jelentés margójára). Börtönügyi Szemle, 2001. 2. sz. 34. oldal.

jelentős, differenciálatlan korlátozásával a hazai büntetés-végrehajtás egy újabb szélsőséges megoldás csapdájába került.

A felelősség elvének érvényesülése is a fentiekből következően szűk korlátok közé szorult. Ez az elv, amely a végrehajtás eredményességét az elítélt önbecsülésén, önrendelkezésén, egy rehabilitációs szakmai folyamatba való partneri bevonásán keresztül kívánja elősegíteni, eltávolodott a 90-es évek eleji szándékoktól. Az objektív okokból (túlzsúfoltság) és a szemléleti okokból egyoldalúan előtérbe állított biztonsági tényezők a személyi állomány és a fogva tartottak közötti elidegenedést, bizalmatlanságot erősítik, az intézetekben a rosszemlékű paternalista, uralmi viszonyt élesztik újra. E veszély valósággá válását az elítéltekkel közvetlen kapcsolatban levő személyi állomány fluktuációja, felkészítetlensége, pozitív hagyományokhoz nem kötődő elítélt-emberképe felgyorsíthatja. A személyi állomány-elítélt kapcsolatot, az intézetek mindennapi életében kialakult emberi érdekek, viszonyulások bonyolult szövedékét, aligha lehet részleteiben szabályozottá tenni, ez jórészt a személyi állomány szakmai felkészültségének, anyagi és erkölcsi megbecsültségével befolyásolható morális állapotának függvénye.

5. Gondolatkísérlet néhány következtetés levonására

5.1. A magyar büntetéselmélet a szankciók kialakításakor a bűncselekménynek kétféle értelmezéséből indult ki: az első értelemben a bűncselekmény az erkölcsileg és jogilag felelős ember jogsértése, amelynek következménye a büntetés, a szimbolikus rosszallással járó viszonzás, megtorlás; a második értelemben a bűncselekmény olyan büntetendő magatartást jelent, amely a bűnismétlés veszélyét hordja magában és a büntetés ennek megelőzését szolgálja. Míg büntető igazságszolgáltatásunk az utóbbi száz évben alapvetően a tett-centrikus, a tettet arányosan viszonzó büntetés kiszabásának talaján állt (számos, ezt módosítani kívánó erőfeszítés ellenére), addig a magyar büntetés-végrehajtás elvi célja az utóbbi ötven évben a megelőzés lett. Ezt a funkcióját a szélesebb, kriminológiai értelemben vett büntető igazságszolgáltatás részeként, elsősorban a speciális prevenció síkján kísérte meg ellátni.

Szankciórendszerünkben a legáltalánosabb büntetési nem a szabadságvesztés, ez azt jelenti, hogy a büntető kódex a legtöbb bűncselekményre szabadságvesztést ír elő. Egészen az 1989-es rendszerváltozásig – néhány év kivételével - a szabadságvesztés volt a leggyakrabban kiszabott büntetés. Ebből következően a hazai büntetőpolitika a szabadságvesztés-büntetéshez tartós reményeket és elvárásokat fűzött. Különösen jól érzékelhető a büntetőpolitika „börtöncentrikus” szemlélete a fentebb vizsgált időszak represszív periódusaiban, mint az 1968-’72-es, az 1980-’86-os és az 1997-2001-es években. Ha azonban megvizsgáljuk az ezekben az években érvényesített „kemény kéz” politikájának az összбүнözésre, az elkövetők számának alakulására gyakorolt hatását, látható, hogy az nem fékezte meg ezek lassú növekedési tendenciáját (lásd: 1. és 2. számú táblák). A 70-es és a 80-as évek ezen periódusainak az azt követő évekre kiható következménye a végrehajtandó szabadságvesztésre ítélték számának és a fogvatartási rátának átmeneti csökkenése lett, ez azonban a legjobb szándékkal sem tekinthető a „rend megteremtése” bizonyítékának, sokkal inkább az 1973-as és az 1986-os jogpolitikai irányelvek ítélkezési gyakorlatra kiható önkorlátozó hatásának. A statisztikai adatsorok beszédes bizonyítékát kínálják annak, hogy a büntetőpolitika represszív periódusai nincsenek kapcsolatban a бүнözés alakulásával, valamint annak is, hogy a bebörtönzések növelésével sem sikerült a бүнözés trendjét kimutathatóan befolyásolni. Ma már szélesebb szakmai körökben ismertek azok a kutatási eredmények, amelyek szerint

legalább 25%-al kell megnövelni a börtönnépességet ahhoz, hogy a bűnözési ráta 1-2%-al csökkenjen.¹⁴ A bűnözés megfékezéséhez tehát érdemes más utakat, módokat keresni.

5.2.. Megállapítható, hogy a büntetőpolitikának ezek a represszív periódusai rendkívül kedvezőtlenül befolyásolták a büntetés-végrehajtás szakmai arculatát. Az amúgy is jelentős materiális deficittel rendelkező büntetés-végrehajtás az ilyen periódusokban szükségszerűen reaktívvá vált, ami azt jelenti, hogy tevékenysége lehetőségeinek minimumán, csupán a biztonság, a rend, a fegyelem fenntartására koncentrált erőforrásait, kevésbé volt képes és alkalmas az igazságszolgáltatás részeként bűnmegelőzési funkciót ellátni. E represszív ciklusok újból és újból előhívták a hazai büntetés-végrehajtás krónikus működési zavarait, a másodlagos célok előtérbe kerülését, az időszakonként szakmai válság felé sodró férőhely-szűkét. A hazai bv. intézetek férőhely-kapacitásának akut problémája a terület évszázados alulfinanszírozottságának bizonyítéka. A Csemegi-kódex hatályba lépése után kiépült börtöninfrastruktúra 1896-1910-ig, a Trianon után fennmaradt intézethálózat 1925-1940-ig rendelkezett elegendő férőhellyel (mindkét időszakot stagnáló bűnözés és kiegyensúlyozott büntetőpolitika jellemezte). Az extrém Rákosi-korszakot nem számítva, a Kádár-korszak 1957-től 1989-ig terjedő 33 évében 19 olyan év volt, amikor 18 ezernél magasabb, 7 olyan év, amikor 16-18 ezer fő közötti és mindössze 4 olyan év volt, amikor 14 ezer fő alatti létszámot regisztráltak. A Kádár-korszakban is több ízben felmerült a börtönök korszerűsítésének és a férőhelybővítésnek gondolata, de a megvalósításhoz vagy a politikai szándék, vagy az anyagi források hiányoztak. A rendszerváltozás után a börtönügy eurokompatibilitásának biztosítása csupán az elvek elfogadása és a jogalkotás szintjén valósulhatott meg, az évszázada feltorlódott materiális deficit felszámolására más, fontosabb tennivalók prioritása miatt nem kerülhetett sor.

5.3. A büntetőpolitika és a büntetés-végrehajtási szervezet közötti kapcsolatnak a vizsgált időszakban volt egy olyan dimenziója is, amelyben a büntetőhatalom hol a gondoskodó-joviális hol pedig a büntető-haragvó hangulatát a börtönfalakon belül is érvényesíteni kívánta. A különösen kétséges eredményességet ez utóbbi beavatkozás válthatja ki. Az európai államokban és hazánkban is már régi keletű az a felismerés, hogy a büntetőjog érvényesülésének különböző, egymásra épülő stádiumai vannak: így a törvényi büntetéssel fenyegetés stádiumában a büntető rendelkezések a cél szempontjából generálpreventív jellegűek, a büntetés kiszabásában a bűncselekmény tett- és bűnösségarányos viszonzásában kell a beavatkozás célját látni, míg a büntetés-végrehajtás során elsősorban a speciálpreventív célt, az elítélt társadalomba visszavezetésének elősegítésére kell törekedni.¹⁵ Ez azt is jelenti, hogy míg a társadalom rosszalló értékítéletének megjelenése a törvényi szankciókban és az ítéletben helyénvaló, addig az a más funkciót viselő büntetés-végrehajtás során szakmai korlátok közé szorítandó. Vagyis: a törvény és a bíróság határozza meg a málum mértékét és ne a büntetés-végrehajtás (nem véletlen, hogy az Európai Börtön szabályok a szabadság elvonását elegendő hátránynak tekinti és a járulékos hátrányok lehetséges csökkentésére hív fel). E céltévesztés jelentős mértékben torzíthatja a büntetés-végrehajtás bűnmegelőzési funkcióját, amely a társadalomra tekintve próbálja befolyásolni az

¹⁴ Kertész Imre idézi amerikai és angol kutatók következtetését. In.: Kertész Imre: Miért zsúfoltak a börtönök. Belügyi Szemle, 2002. 2-3. sz. 92. oldal.

¹⁵ V.ö.: Nagy Ferenc: A szabadságvesztés-büntetés végrehajtásának célja. In.: Büntetés-végrehajtási jog. Rejtjel Kiadó. Budapest, 2001. 68-69. Oldal

elítéltek jövőbeli sorsának alakulását. Több, mint hiba, ha ennek ellenében arra törekszik, hogy a fogva tartottakat totális kontroll alatt tartva, a biztonságot veszélyeztető tényezőket démonizálva, működésének egyoldalú mutatója a rendkívüli események alacsony szinten tartása legyen. Ez utóbbi tendencia hazánk büntetés-végrehajtását nem csupán Európától távolítja el, hanem saját haladó hagyományaitól is. Úgy gondolom, a hatékony büntetőpolitika kiformalásához a politikai hatalom képviselőinek döntéseik számos következményeit figyelembe kellene venniük – még a büntetés-végrehajtás szakmai érveit is.

5.4. Aligha vitatható, hogy a politikai hatalom gyakorlóinak joga és lehetősége, alkalmasint kötelessége is a büntetőpolitikának a társadalom érdekében történő formálása. Az már vitatható, hogy a politikai hatalom milyen célok, eszközök és módszerek mentén kívánja a kriminálpolitikát a társadalom, vagy éppen a saját szolgálatában érvényesíteni. Gönczöl Katalin megállapítása szerint a fejlett demokráciákban jórészt elfogadottá vált, hogy a büntetőhatalom nem mindenható, csupán segédeszköz, amely ha közmegegyezésen alapul, hozzájárulhat a társadalmi béke erősítéséhez.¹⁶ Király Tibor pedig arra hívja fel a figyelmünket, hogy ez a hatalom a társadalmat sehol a világon nem szabadította meg a bűnözéstől, mert egyes bűnöket megtorolhat, de gyenge ahhoz, hogy megjavítsa a közmorált.¹⁷ Hazánkban az elmúlt évtizedek politikai hullámverésében, a büntetőhatalom önkorlátozó megfontoltsága még nem vált jellemzővé, szerepét a politikai hatalom képviselői többnyire túldimenzionálták, gyakorta rövid távú szükségletek kiszolgálójává tették. Szakmai irodalmunk csaknem egységes abban, hogy az ilyen büntetőpolitika nem csupán eredménytelen, hanem erőteljes diszfunkcionális vonásokat is mutat.

A büntetés-végrehajtás a múltban sem tehetette, a jövőben sem befolyásolhatja a büntetőpolitika alakításának irányát, de üzeneteket küldhet innen, az igazságszolgáltatási folyamat végpontjáról. Így növekvő szakmai és tudományos tekintélyének latbavetésével üzenheti, hogy az igazságszolgáltatás folyamata az ítélethirdetéssel nem ér véget, az ítélet csupán potenciális lehetőséget kínál a társadalom számára veszélyt jelentő réteg fékmentartására. Üzenheti, hogy szakmai érdekei nem öncélúak, hanem a társadalom békéjét szolgálják, így pl. szakmai érdeke a fogva tartottak létszámának mértéktartó és lehetőleg nagyobb hullámszóktól mentes alakulása (ami nem eshet messze a demokratikus jogállam önkorlátozó büntetőhatalmának szándékától). Üzenheti, hogy a hazai börtönügy hagyományosan alacsonyszintű, maradékelvű finanszírozása nem jellemzi azon államok sorát, amelyekhez csatlakozni kívánunk.

Úgy véljük, hogy a józan, döntései következményeit is gondosan mérlegelő büntetőhatalom megtalálja a társadalmi érdek és a büntetés-végrehajtás szakmai érdeke között a börtönökből a társadalomba visszalépő emberek minőségében rejlő kézenfekvő azonosságot.

¹⁶ A büntető hatalom természetéről lásd.: Gönczöl Katalin: Bűnös szegények. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1991. 174-202. old.

¹⁷ V.ö.: Király Tibor: A büntetőhatalom korlátai. Kriminológiai Közlemények. 33. sz. 90. oldal.

**A bűncselekmények, az elkövetők és az elítéltek számának alakulása
1970-2001 között**

1. tábla

Év	Bűncselekmények száma	Elkövetők száma	Elítéltek száma	Végrehajtandó szab.vesztésre ítélték száma
1970	122 289	74 969	46 330	18 323
1971	123 147	82 284	57 521	19 655
1972	125 999	86 160	65 787	19 012
1973	125 388	87 993	66 247	16 030
1974	111 825	78 231	64 909	15 218
1975	120 889	82 220	59 233	14 592
1976	129 424	91 110	65 938	16 718
1977	123 623	83 257	71 795	17 279
1978	126 907	83 336	66 657	14 817
1979	125 267	82 037	58 459	13 029
1980	130 470	84 781	59 913	13 518
1981	134 914	86 613	62 716	15 384
1982	139 795	88 190	63 626	15 690
1983	151 505	94 464	66 147	16 196
1984	157 036	96 204	63 858	16 370
1985	165 816	91 216	60 918	14 697
1986	182 867	99 114	65 809	15 189
1987	188 397	97 654	68 591	14 500
1988	185 344	87 844	68 197	12 987
1989	224 943	94 704	64 720	11 561
1990	341 061	112 254	47 694	10 936
1991	440 370	122 835	65 647	12 631
1992	447 215	132 644	77 481	13 035
1993	400 935	122 621	74 481	10 944
1994	389 451	119 491	78 324	10 138
1995	502 036	121 121	85 746	10 073
1996	446 050	122 226	81 392	9 977
1997	514 403	130 966	88 071	10 839
1998	600 621	140 064	97 277	11 712
1999	505 716	131 608	96 186	12 058
2000	450 673	122 860	94 488	12 203
2001	465 694	120 583	94 568	12 600

Forrás: A KSH és az Igazságügyi Minisztérium adatai alapján

A fogvatartotti létszám alakulása 1970 és 2002 között

2. tábla

Év	Előzetesen letartóztatott	Elítélt	Kényszer-gyógykezelt	Elzárásra beutalt	Egyéb	Összesen
1970	3 234	14 019	349	772		18 374
1971	3 488	15 218	380	860		19 946
1972	3 103	15 611	409	890		20 013
1973	2 628	14 694	402	816		18 540
1974	2 459	14 324	257	737		17 777
1975	2 355	14 391	218	934	26	17 924
1976	2 340	15 337	217	1 158	345	19 397
1977	2 303	15 826	231	1 160	581	20 101
1978	1 998	15 099	215	1 167	822	19 301
1979	1 923	12 263	213	1 142	1 223	16 764
1980	2 539	12 351	229	957	1 452	17 528
1981	2 783	13 365	247	1 016	1 470	18 881
1982	3 209	13 920	272	1 034	1 338	19 773
1983	3 611	14 704	275	1 426	1 283	21 299
1984	3 690	15 060	259	1 633	1 242	21 884
1985	3 958	15 481	250	1 902	1 425	23 016
1986	3 834	17 194	231	1 709	1 844	24 812
1987	3 131	15 950	225	1 646	1 591	22 543
1988	2 829	15 178	223	1 236	1 455	20 921
1989	2 402	12 632	199	155	540	15 928
1990	3 246	8 897	146	30		12 319
1991	4 264	10 326	152	68		14 810
1992	4 272	11 424	143	74		15 913
1993	3 557	9 390	130	119		13 196
1994	3 433	9 390	121	196		13 140
1995	3 183	8 928	128	215		12 454
1996	3 455	8 986	147	174		12 762
1997	3 660	9 408	165	172		13 405
1998	3 909	10 171	173	113		14 366
1999	4 114	10 800	181	15		15 110
2000	4 105	11 201	173	60		15 539
2001	4 263	12 755	194	63		17 275
2002	4 329	13 260	192	57		17 838

Forrás: Bv. Országos Parancsnokság

Az adatok a december 31-i létszámot tartalmazzák

Az Egyéb rovat a szigorított őrizet, a szigorított javító-nevelő munka és a munkaterápiás alkoholelvonás adatait tartalmazza

A rasszizmus elleni büntetőjogi fellépés lehetőségei, különös tekintettel az Interneten történő elkövetés problematikájára

A rasszizmus elleni fellépés önmagában is olyan feladat, amely belső jogi eszközökkel nem oldható meg hatékonyan, ahhoz az államok összefogása szükséges. Az internet által nyújtott globalitás és nyilvánosság – annak kétségtelen előnyei mellett – magában hordozza általában is a bűncselekmények elkövetésének veszélyét, és különösen igaz lehet ez a rasszista jellegű cselekményekre. A határok nélküli kommunikáció a véleménynyilvánítás szabadságát új dimenzióba helyezheti, mivel valós időben lehetővé teszi bárki számára az információszerezést. Ezzel azonban a jogalkotás elé komoly feladatot állít, mind a véleménynyilvánítás szabadsága határainak megvonása, mind a büntetést érdemlő új magatartások kezelése tekintetében.

Tanulmányomban a rasszizmus elleni küzdelem globális jellegére tekintettel előbb a rasszizmusra vonatkozó nemzetközi, és az Európai Unió által kibocsátott dokumentumokat vizsgálom meg, majd a hatályos magyar szabályokat tekintem át Végül megkísérlem összefoglalni, hogy mennyiben megfelelő a magyar szabályozás és mennyiben van lehetőség azt az internetes bűnelkövetésre alkalmazni. A tanulmány végén – de lege ferenda javaslatként – egy lehetséges alternatívát próbálok felvázolni a véleményem szerint problematikus esetkörök lefedésére.

1. Univerzális és regionális szabályozás

A rasszizmus elleni küzdelem kiindulópontja másik világháborút követő sokkhatás volt. Ennek következtében a népirtás elleni fellépés volt a legsürgetőbb¹. Ezt követően általánosságban is sor került egyrészt az emberi jogok védelmének², másrészt pedig ezen belül a hátrányos megkülönböztetés tilalmának lefektetésére³. Ennek következtében a XX. század második felében a rasszizmus elleni küzdelem a népirtás tilalmát követően csupán a diszkrimináció elleni küzdelmet jelentette. Kétségtelen a két jelenség közötti szerves összefüggés. Azonban a rasszizmus elleni küzdelem tartalmilag túlmutat pusztán a hátrányos megkülönböztetés tilalmán. Különbséget kell tenni ugyanis azok között az intézkedések között, amelyek valamely nemzeti, etnikai, faji vagy vallási csoportot úgy védenek, hogy tiltják a velük szembeni hátrányos megkülönböztetést, és azok között, amelyek az ilyen csoportokkal szembeni támadó magatartásokat szankcionálják. Ez utóbbiak nem szükségképpen minősülnek diszkriminációnak, mivel diszkriminációról általános értelemben akkor beszélünk, ha a jogi

¹ Előbb a népirtás megelőzéséről és megbüntetéséről szóló, 1948. december 9-én elfogadott nemzetközi egyezmény, majd ezt kiegészítette az 1973. november 30-án kelt egyezmény az apartheid bűncselekmények leküzdéséről és megbüntetéséről.

² Thomas Buergenthal: Nemzetközi emberi jogok. Helikon. Budapest, 2001. 29. p.

³ ENSZ Alapokmány 1. cikk 3. bekezdés, illetve az Emberi Jogok Egyetemes Nyilatkozatának 1. cikke

szabályozás egymással összehasonlítható jogalanyok között tesz valamely jogalany számára hátrányos különbséget anélkül, hogy ennek alkotmányos indoka lenne⁴.

Témánk szempontjából a másik fontos dolog az, hogy kezdetben nem hozták közvetlen kapcsolatba a rasszista magatartásokat (a továbbiakban a rasszista magatartás alatt a rasszizmussal és idegengyűlölettel kapcsolatos magatartásokat értem) a különböző emberi jogok – így különösen a véleménynyilvánítás joga – korlátozásával. Így, bár az 1950. november 4-én kelt Római egyezmény az emberi jogok és az alapvető szabadságok védelméről kimondja a véleménynyilvánítás szabadságához fűződő alapjogot [10. cikk 1. pont], és lehetőséget teremt ennek korlátozására⁵, azonban nem hozza közvetlen összefüggésbe a különböző rasszista jellegű cselekményekkel. A 14. cikkben meghatározott hátrányos megkülönböztetés tilalma, illetve a 17. cikkben meghatározott joggal való visszaélés tilalma lényegében az ilyen csoportok hátrányos megkülönböztetését tiltja az egyezményben említett jogok vonatkozásában. Azaz, nem ír elő olyan kötelezettséget, hogy büntetni kellene az olyan rasszista cselekményeket, amelyek valamely, az egyezményben biztosított jogot nem korlátoznak.

E megoldás hátrányos következményei felismerve az ECRI (az Európa Tanács Rasszizmus és Intolerancia Elleni Bizottsága) kezdeményezésére 2000. november 4-én elfogadták az egyezmény 12. sz. jegyzőkönyvét, amely a diszkrimináció általános tilalmáról szól⁶. Ez lényegében kiterjeszti a diszkrimináció tilalmát a nemzeti törvényekben meghatározott valamennyi jog vonatkozásában. E dokumentum azonban szintén nem tesz említést a rasszista magatartásokkal szembeni olyan védelemről, amely nem tekinthető diszkriminációnak, illetve nem is vonja e cselekményeket a diszkrimináció fogalma alá. A jegyzőkönyvet eddig 28 állam – köztük Magyarország – írta alá, azonban a hatálybalépéshez szükséges 10 ratifikációból csupán 5 valósult meg!

A nemzetközi szabályozás tehát kezdetben csak a diszkrimináció tilalmára vonatkozott, és csupán a 60-as évek közepétől jöttek létre olyan egyezmények, amelyek a diszkrimináció tilalmán túlterjeszkedve, szélesebb körű, illetve más jellegű védelmet próbáltak biztosítani. Az első ilyen az 1965. december 21-én elfogadott, a faji megkülönböztetés valamennyi formájának kiküszöböléséről szóló nemzetközi egyezmény (a továbbiakban New Yorki Egyezmény) volt („a fajok egyenlősége eszméjének legáltalánosabb és legegységesebb szerződési kodifikációja”⁷), amely miután meghatározta a faji megkülönböztetés tilalmát [1. cikk], kötelezte az elfogadó államokat a faji megkülönböztetésnek az egyezményben meghatározott formáinak büntetendővé nyilvánítására [4. cikk]. Ez az egyezmény tehát egyrészt tiltja általánosan az ilyen csoportokkal szembeni diszkriminációt, másrészt tiltja az ilyen csoportokkal szembeni olyan magatartásokat, amelyek a faji gyűlöletet és megkülönböztetést valamilyen formában igazolni vagy előmozdítani igyekeznek, illetve a faji felsőbbrendűsége vagy gyűlöletre alapozott eszmék terjesztését, a faji megkülönböztetésre való izgatást, a bármely faj, illetve más színű vagy más etnikai származású személyek csoportja ellen irányuló

⁴ Belánszki Gyula, főosztályvezető, Országgyűlési Biztosok Hivatala. in: A politikai diszkrimináció és az ún. „gyűlöletbeszéd” jogi természetéről. in: Az egyenlő bánásmód elvének és a hátrányos megkülönböztetés tilalmának jogi szabályozása. Nemzetközi konferencia. Budapest, 2001. december 6-7. Nemzeti és Etnikai Kisebbségi Jogok Országgyűlési Biztosai. Budapest, 2002. 140. p.

⁵ E kötelezettségekkel és felelősséggel együttjáró szabadságok gyakorlása a törvényben meghatározott, olyan alakszerűségeknek, feltételeknek, korlátozásoknak vagy szankcióknak vethető alá, amelyek szükséges intézkedéseknek minősülnek egy demokratikus társadalomban a nemzetbiztonság, a területi sértetlenség, a közbiztonság, a zavargás vagy bűnözés megelőzése, a közegészség vagy az erkölcsök védelme, mások jó hírneve vagy jogai védelme, a bizalmas értesülés közlésének megakadályozása, vagy a bíróságok tekintélyének és pártatlanságának fenntartása céljából.

⁶ 1. cikk (1) „A törvényben meghatározott jogok élvezetét minden megkülönböztetés, például nem, faj, bőrszín, nyelv, vallás, politikai vagy egyéb vélemény, nemzeti vagy társadalmi származás, vagyoni helyzet, születés szerinti vagy egyéb helyzet alapján történő megkülönböztetés nélkül kell biztosítani”.

⁷ Thomas Buergenthal: i.m. 59. p.

minden erőszakos cselekedetet vagy arra való izgatást, továbbá fajgyűlölő tevékenység mindenféle támogatását, annak pénzelését is beleértve, végül törvényellenessé nyilvánít és betilt minden olyan szervezetet, valamint szervezett és minden egyéb propagandatevékenységet, amely a faji megkülönböztetést előmozdítja vagy arra izgat, az ilyen szervezetekben vagy tevékenységben való részvételt pedig törvény által büntetendő cselekménynek tekinti.

Az általános emberi jogi egyezmények körében az 1966. december 16-án elfogadott Polgári és Politikai Jogok Nemzetközi Egyezségokmánya tartalmaz témánk szempontjából specifikus szabályokat. Azon túl, hogy lefekteti a véleménynyilvánítás szabadságának a jogát [19. cikk 1., 2. pont], illetve rendelkezik annak korlátozásának lehetőségéről [19. cikk 3. pont], kifejezetten elrendeli a nemzeti, faji vagy vallási gyűlölet bármilyen hirdetésének törvényi tilalmát, amely megkülönböztetésre, ellenségeskedésre vagy erőszakra izgat [20. cikk 2. pont].

Fontos lépés a rasszizmus elleni küzdelemben, hogy 1993-ban létrejött az ECRI, az Európa Tanács Rasszizmus és Intolerancia Elleni Bizottsága, amelynek feladata a diszkrimináció, az erőszak és a gyűlöletbeszéd és agresszió elleni fellépés⁸.

A technika fejlődése szükségessé tette a jogi szabályozás további fejlődését, szélesedését. Ennek hatására jöttek létre a számítógépes rendszer útján elkövetett bűncselekményekre vonatkozó egyezmények. Ilyennek tekinthető a 2001. november 1-én az Európa Tanács által elfogadott nemzetközi egyezmény a számítástechnikai bűnözésről. Ez túlnyomó részben büntető eljárási kérdéseket szabályoz. Az anyagi büntetőjogi rendelkezések pedig főként a számítástechnikai rendszerek, adatok sérthetlensége ellen irányuló cselekmények [2-6. cikkek], illetve a számítástechnikai bűncselekmények [7. és 8. cikk] büntetendővé nyilvánításáról szólnak. A számítástechnikai adatok tartalmával kapcsolatos bűncselekmények közül azonban csupán a gyermek-pornográfiával kapcsolatos bűncselekményekre tér ki [9. cikk]. Az egyezménnyel kapcsolatban megemlítenő, hogy még nem lépett hatályba, ugyanis hiányzik a hatálybalépéshez szükséges 5 ratifikáció.

Az egyezményhez 2003. január 28. óta kapcsolódik egy kiegészítő jegyzőkönyv, amely rasszista tartalmak kifejezetten számítógépes rendszeren való elkövetésére vonatkozik (a továbbiakban Jegyzőkönyv). A Jegyzőkönyv a büntetendővé nyilvánítandó cselekmények meghatározása előtt meghatározza a rasszista és idegengyűlölő tartalmat, amely minden olyan írott anyag, kép, illetve eszmék, elméletek bemutatása, amely támogatja, elősegíti a bármely személy vagy személyek csoportja ellen, azok faja, színe, származása, nemzeti vagy etnikai eredete, illetve adott esetben vallása szerinti diszkriminációt, gyűlöletet vagy erőszakot, illetve erre sarkall [2. cikk (1)]. A Jegyzőkönyv szerint a következő magatartásokat kell büntetendőnek nyilvánítani: rasszista tartalmak számítógépes rendszeren a közösség számára történő terjesztése vagy elérhetővé tétele [3. cikk]; rasszista motívumú fenyegetés, azaz, ha valaki szándékosan és jogellenesen számítógépes rendszeren keresztül, a belső jog által szabályozott súlyos bűncselekménnyel fenyeget személyeket vagy személyek csoportjait abból az okból, hogy ezek egy faj, szín, származás, nemzeti vagy etnikai eredet, vagy akár vallás szerint megkülönböztetett csoporthoz tartoznak [4. cikk]; rasszista és idegengyűlöleti motívumból eredő becsületsértés, azaz, ha valaki szándékosan, jogellenesen számítógépes rendszeren keresztül nyilvánosan, a nyilvánosság előtt személyeket vagy azok csoportjait abból az okból sérteget, hogy ezek egy faj, szín, származás, nemzeti vagy etnikai eredet, vagy akár vallás szerint megkülönböztetett csoporthoz tartoznak [5. cikk]; holokauszt-tagadás, azaz a népirtás és az emberiség elleni bűncselekmények tagadása, lekicsinyítése, igazolása vagy helyeslése, azaz, ha valaki szándékosan, jogellenesen terjeszt vagy tesz elérhetővé a nyilvánosság számára számítógépes rendszeren olyan tartalmakat, amelyek tagadják, lealacsonyítják, igazolják a

⁸ Michael Head, az ECRI elnöke, in: Az egyenlő bánásmód elvének és a hátrányos megkülönböztetés tilalmának jogi szabályozása. Nemzetközi konferencia. Budapest, 2001. december 6-7. Nemzeti és Etnikai Kisebbségi Jogok Országgyűlési Biztos. Budapest, 2002. 11-18. p.

népirtás és az emberiesség elleni bűncselekmények megtörténtét [6. cikk]. A Jegyzőkönyv a tettes felelősségén túl a részesek büntetőjogi felelősségét is megalapozza [7. cikk].

A Jegyzőkönyv kifejezetten a számítógépes rendszeren elkövetett rasszista bűncselekményekről szól. *Az merülhet föl kérdésként, hogy van-e minden olyan elkövetési magatartásra vonatkozó belső jogi kötelezettség az egyes tagállamok vonatkozásában, amelyet a Jegyzőkönyv az internetes elkövetésre tartalmaz.* Ennek lényege az, hogy visszas helyzet állna elő, ha egy magatartásnak az internetes elkövetése bűncselekménynek minősülne, azonban ugyanezen magatartás például sajtó útján történő elkövetése nem.

A Jegyzőkönyvvel kapcsolatban végül kiemelendő, hogy eddig 20 állam írta alá, azonban a hatálybalépéshez szükséges 5 ratifikáció közül még egy sem történt!

2. Az Európai Unió rasszizmus-ellenes dokumentumai

Az Európai Unióban a nemzetközi joghoz képest fordított helyzet figyelhető meg. Kezdetben nem volt semmilyen dokumentum a diszkrimináció vagy a rasszizmus tilalmával kapcsolatban, azonban az Európai Közösség az alapvető emberi jogok tiszteletben tartását egyik alapelveként tekintette, amit az Európai Bíróság is véd⁹. Ezt jelzi az is, hogy az EU minden tagállama megerősítette az Emberi Jogok Egyetemes Nyilatkozatát. A későbbiekben előbb született joganyag a rasszizmus és idegengyűlölet tilalmáról, mint általában a diszkrimináció tilalmáról. E fordított időrendű szabályozás ellenére mégis előbb a diszkriminációt tiltó dokumentumokat említem meg röviden.

Az Amszterdami szerződés új 13. cikke feljogosítja a Tanácsot megfelelő intézkedések foganatosítására a diszkrimináció ellen. A diszkrimináció elleni küzdelem három legfontosabb dokumentuma a 2000/43/EK tanácsi irányelv a faji és etnikai hovatartozástól függetlenül a személyek közötti egyenlő elbánás elveiről, a 2000/78/EK tanácsi irányelv a foglalkoztatás és a munkavégzés során alkalmazott egyenlő bánásmód általános kereteinek végrehajtásáról, illetve a 2000/750/EK tanácsi határozat a diszkrimináció elleni közösségi akcióprogramról. A 2000/43/EK irányelv preambuluma kiemeli, hogy az EU elutasít minden olyan elméletet, amely különböző emberi fajok létezésének meghatározására szolgál [(6)]. Az irányelv meghatározza a megkülönböztetés fogalmát [2. cikk], és kiemeli, hogy az olyan zaklatás is megkülönböztetésnek minősül, amely azzal a céllal vagy hatással történik, hogy egy személy méltóságát megsértse, és megfélemlítő, ellenséges, megalázó, megszégyenítő vagy támadó környezetet alakítson ki [2. cikk. (3)]. A lényeg tehát az, hogy ezen irányelv – bár annak hatálya szerint nem kapcsolódik a témánkhoz [3. cikk] – a diszkrimináció alá vonja az előbb meghatározott zaklatást, amely magánszemélyek részéről történő támadás a meghatározott csoportok ellen.

A Tanács által 1996. június 15-én, a rasszizmus és az idegengyűlölet elleni küzdelemről elfogadott együttes fellépés (96/443/IB, a továbbiakban Együttes fellépés) hatékony igazságügyi együttműködésre hívja fel a tagállamokat a rasszista magatartásokon alapuló bűncselekmények tekintetében. Ezek a bűncselekmények a diszkriminációra, erőszakra vagy gyűlöletre történő nyilvános izgatás [1. cím a)]; az emberiség elleni bűncselekmények vagy emberi jogi jogsértések rasszista indokból való nyilvános elnézése vagy megbocsátása [1. cím b)]; nyilvános holokauszt-tagadás [1. cím c)]; rasszista tartalmak terjesztése nyilvánosság előtt [1. cím d)]; rasszista csoportban, szervezetben, egyesület tevékenységében való részvétel [1. cím e)].

2001-ben az EU Bizottsága kerethatározat-tervezetet készített (a továbbiakban:

⁹ Stauder v. City of Ulm eset

Kerethatározat-tervezet). Ezt végül nem fogadták el, azonban mégis érdemes röviden kitérni rá, mivel szélesebb körű szabályozást írt elő, mint az Európa Tanács Jegyzőkönyve. A tervezet szerint bűncselekménnyé kell nyilvánítani a rasszista vagy idegengyűlöletből származó motívumból eredő, erőszakra vagy gyűlöletre, illetőleg olyan egyéb rasszista vagy idegengyűlöletből eredő magatartásra való uszítást, amely lényeges károsodást okozhat az érintett személyeknek vagy csoportoknak; a személyek vagy csoportok elleni, rasszista vagy idegengyűlöletből származó motívumból eredő nyilvánosan elkövetett becsületsértést vagy fenyegetést; a rasszista vagy idegengyűlöletből származó motívumból eredő, a Nemzetközi Büntetőbíróság Statútumának 6., 7. és 8. cikkében meghatározott népirtás, emberiség elleni és háborús bűncselekmények nyilvános eltűrését; az 1945. április 8-i Londoni Egyezmény függelékében található Nemzetközi Katonai Törvényszékről szóló Charta 6. cikkében meghatározott bűncselekmények megtörténtének a köznyugalom megzavarására alkalmas tagadását, vagy jelentőségének kisebbitését; a rasszista vagy idegengyűlöleti jelentést hordozó röpiratok, képek, vagy más hasonló tárgyak terjesztését; végül a rasszista vagy idegengyűlölő csoport vezetését, abban való részvételt, vagy ilyen csoport támogatását, a csoport általi bűncselekményben való közreműködés céljából. A tervezet rendelkezést tartalmazott a tettesek mellett a részesek büntetőjogi felelősségének megteremtéséről, illetve a kísérlet büntetendővé nyilvánításáról. Külön kiemelendő, hogy a tervezet rendelkezett az alkalmazandó szankciókról is akként, hogy a gyűlöletre vagy erőszakos cselekményre uszítás, illetve a rasszista tartalmak terjesztése esetén a szabadságvesztés-büntetés speciális maximuma nem lehet kevesebb 2 évnél, illetve a többi esetben is legalább olyan súlyos szabadságvesztés-büntetést kell lehetővé tenni, amely kiadatáshoz vezethet. A tervezet értelmében minősítő körülményként kell értékelni, ha a meghatározott bűncselekményeket hivatalos tevékenység gyakorlása során követik el [7. cikk], illetve súlyosító körülményként kell értékelni, ha más bűncselekményeket rasszista motívumból követnek el [8. cikk]. A 11. cikk biztosítja, hogy az ilyen cselekmények esetén a büntetőeljárás ne a sértett feljelentésétől függjön. A 12. cikk pedig területi hatályt létesít azokra az esetekre, amikor az elkövető a tagállam területén tartózkodik, és a tartalmat máshol fogadják, illetve amikor az elkövető nincs a tagállam területén, de a tartalmat a tagállam területén fogadják. Ez tehát kiterjeszti a védelmet a számítógépes rendszeren történő elkövetésre is.

A Tanács 2002. november 28-án tárgyalta a tervezetet, azonban több tagállam fenntartását fogalmazta meg, ennek lényege a büntetőjogi felelősség és a véleménynyilvánítás szabadsága közötti ellentmondás. Azt tanácsolták, hogy utaljon a kerethatározat az EU Szerződés 6. cikkére, illetve arra, hogy a kerethatározat nem kívánja csorbítani a tagállamok alkotmányos elveit és hagyományait. Végül a 2003. február 26-27-i tárgyalás is eredménytelenül zárult.

3. Problémafelvetések

A rasszista cselekmények büntetendőségére vonatkozó konkrét elkövetési magatartásokat a New Yorki Egyezmény fogalmaz meg. A Jegyzőkönyv kifejezetten a számítógépes rendszeren elkövetett cselekményeket tiltja. Azonban a két dokumentumban szereplő magatartások nem fedik egymást teljesen. *Ennek következtében van olyan cselekmény, amelynek csak a számítógépes rendszeren történő elkövetése teremt kötelezettséget a bűncselekménnyé nyilvánítására. Ez azonban alapvetően vitatható helyzetet teremthet akkor, ha a belső szabályozás kizárólag a nemzetközi jogra épül.* Így ugyanis például a rasszista motívumú fenyegetést vagy a holokauszt-tagadást¹⁰ csak akkor kell büntetendővé nyilvánítani a nemzetközi jog alapján, ha számítógépes rendszeren követik el. Ha azonban nagy nyilvánosság előtt, vagy sajtó útján, akkor nem. A Jegyzőkönyv szélesebben határozza meg az elkövetési tárgyak körét is. A New Yorki Egyezmény csak a rasszista eszmék terjesztését

¹⁰ Jegyzőkönyv 4., illetve 6. cikk

rendeli büntetni, míg a jegyzőkönyv a rasszista ideák mellett a bármely írott anyagot, vagy képet is¹¹. *Véleményem szerint a rasszista cselekményeket általánosan büntetendővé kell nyilvánítani, ha azt nagy nyilvánosság előtt követik el. A nagy nyilvánosságba pedig bele lehet (kell) érteni mind a sajtó, mind a számítógépes rendszeren történő elkövetést is.*

Tehát a nemzetközi szerződések belső jogba való átültetésénél erre a szempontra feltétlenül tekintettel kell lennie a jogalkotónak.

A másik fontos probléma, hogy a jegyzőkönyv a rasszista tartalmak terjesztése, elérhetővé tétele esetén megengedi az államoknak, hogy fenntartással éljenek, és csak akkor tekintsék ezt bűncselekménynek, ha gyűlöletre, erőszakra indít, illetve az államok a véleménynyilvánítás szabadságát előtérbe helyezve eltekinthetnek a bűncselekménnyé nyilvánítástól [3. cikk 2., illetve 3. pont]. A rasszista motívumból eredő becsületsértéssel kapcsolatban az államok dönthetnek úgy, hogy ezt csak akkor tekintik bűncselekménynek, ha annak hatására a csoporttal szemben gyűlölet keletkezett, illetve ha ez a csoportot gyalázza [5. cikk 2.pont]. A holokauszt-tagadás kapcsán pedig az államok megkövetelhetik azt a célzatot, hogy a cselekmény gyűlöletre, erőszakra, diszkriminációra uszítson a személyekkel vagy csoportokkal szemben, illetve az államok el is tekinthetnek e cselekmény bűncselekménnyé nyilvánításától.

Lényegében tehát a jegyzőkönyv olyan engedményeket tesz az államok irányába, amely csaknem kizárja a rasszizmus elleni küzdelem hatékonyságát. Ezekre, és a később kifejtettekre is tekintettel úgy gondolom, hogy mindenképpen szükséges lenne valamiféle hatékony rendszer kidolgozására. Annak ellenére is hogy az aláíró államok nem tettek fenntartást, az elvi lehetőség erre megvan.

Az EU kerethatározat-tervezete azonban nem engedte meg a fenntartások tételének lehetőségét, így ennyiben hatékonyabb védelmez biztosított volna. Kétségtelen, hogy az államok mindenekfelett védik szuverenitásukat, azonban vannak olyan kérdések, amelyek – legalábbis véleményem – szerint ennél fontosabbak.

Végül a Jegyzőkönyv és a Kerethatározat-tervezet tartalmi viszonyáról kell röviden szót ejteni (bár a jegyzőkönyv még nem hatályos, illetve a kerethatározatot sem fogadták el, mégis azért célszerű ezeket összevetni, mert ezek nyújtják a legteljesebb védelmet a maguk területén, illetve az ezek összevetéséből levont következtetés tanulságos lehet akár a nemzeti, akár a magasabb szintű jogalkotás számára, illetve van rá esély, hogy egyszer mindkettő hatályos lesz).

A Kerethatározat-tervezet büntetendővé nyilvánítja a rasszista motívumból eredő *nyilvánosan elkövetett becsületsértést*, amit a Jegyzőkönyv nem tesz meg. Ezt azonban célszerű lett volna beépíteni az „elérhetővé tétel” elkövetési magatartás után¹². Kötelezővé kellene tehát tenni a becsületsértés súlyosabb szankcionálását abban az esetben, ha az rasszista motívumból ered.

4. A magyar helyzet bemutatása

A Magyar Köztársaság Alkotmányának 7.§ (1) bekezdése értelmében a Magyar Köztársaság jogrendszere elfogadja a nemzetközi jog általánosan elismert szabályait, és biztosítja a nemzetközi jogi kötelezettségek és a belső jog összhangját. Magyarországra kötelezettséget leginkább a New Yorki Egyezmény teremt, mivel a Jegyzőkönyv még nem lépett hatályba, a Kerethatározat-tervezet pedig még nem nyert elfogadást. Azonban mindkét

¹¹ Jegyzőkönyv 2. cikk (1). illetve 3. cikk

¹² Jegyzőkönyv 3. cikk

dokumentum előbb-utóbb remélhetőleg hatályba fog lépni, és ebben az esetben Magyarországot is kötelezni fogja. *Ezért fontos az, hogy a mostani magyar helyzetet ne csak a New Yorki Egyezményrel, hanem a Jegyzőkönyvvel és a Kerethatározat-tervezettel összefüggésben is vizsgáljuk, mintegy előremutatva.*

Előrebocsáthatjuk, hogy Magyarországon a jelen hatályos helyzet sok mindenben nem felel meg a most fennálló kötelezettségeknek (sem). Viszont megemlítendő, hogy a magyar országgyűlés elfogadott törvényt a helyzet változtatására [T/5179. sz. tvj.]. Ezért azt is vizsgálni kell, hogy a törvény hatályba lépése esetén eleget tesz-e Magyarország a fennálló kötelezettségeknek, illetve a jövőben várható kötelezettségeknek.

4.1. A magyar büntetőjog rasszizmust érintő tényállásai

A magyar Büntető Törvénykönyv számos rendelkezést tartalmaz kifejezetten¹³ a rasszista jellegű magatartások ellen, azonban ezek koránt sem fedik le az összes büntetést érdemlő magatartást. A hivatkozott bűncselekményeket az ezeket tartalmazó fejezetcímek megemlítésével mutatom be. Ennek oka, hogy a fejezetcímek határozzák meg a védett jogi tárgyat, azaz azt a jelenséget, amit a bűncselekmény támad. A rasszizmust érintő bűncselekmények első csoportja az emberiség elleni bűncselekmények között helyezkedik el¹⁴, ezek a népirtás és az apartheid büntette¹⁵. A személy elleni bűncselekmények között¹⁶ szabályozza a törvény a nemzeti, etnikai, faji vagy vallási csoport tagja elleni erőszakot¹⁷. Ennek lényege, hogy az követi el ezt a bűncselekményt, aki a meghatározott csoport tagját a csoporthoz tartozása vagy vélt tartozása miatt bántalmazza, illetve erőszakkal vagy fenyegetéssel arra kényszeríti, hogy az valamit tegyen, ne tegyen vagy eltűnjön. Súlyosabban minősül a cselekmény, ha azt fegyveresen vagy felfegyverkezve, jelentős érdeksérelmet okozva, ha a sértett sanyargatásával, ha csoportosan vagy bűnszövetségben követik el.

Mielőtt tovább lépnénk, annyit érdemes megjegyezni, hogy létezik olyan jogrendszer, amely a diszkriminációt (a szélesebb körű védelem érdekében) bűncselekménnyé nyilvánítja, így a franci Code pénal az emberi méltóság elleni bűncselekmények kapcsán¹⁸. Nálunk azonban nem ez a megoldás érvényesül, azaz a büntetőjog nem tiltja általánosan a diszkriminációt, hanem az Alkotmány70/A.§ (2) bekezdése deklarálja, hogy a törvény szigorúan bünteti az emberek bármilyen hátrányos megkülönböztetését. Ezzel kapcsolatban megjegyezendő, hogy véleményem szerint, *valamely jelenséget* – jelesül itt a diszkriminációt – *azon a szinten érdemes szabályozni, ahol az a leghatékonyabb védelemben tud részesülni, illetve nem hagyható figyelmen kívül, hogy a büntetőjog a jogi tárgyak védelmében a legvégső esetben a legutolsó eszköz kell, hogy legyen (ultima ratio).*

A magyar büntetőjog a köznyugalom elleni bűncselekmények körében rendelkezik a közösség elleni izgatásról és az önkényuralmi jelképek használatáról¹⁹. A közösség elleni izgatást az követi el, aki nagy nyilvánosság előtt a magyar nemzet, vagy valamely nemzeti,

¹³ Ezt azért kell kihangsúlyozni, mert vannak olyan tényállások a magyar büntetőjogban, amelyek céljukat tekintve nem kifejezetten a rasszista magatartások ellen születtek, azonban jellegüknél fogva alkalmazhatók az ilyen jellegű magatartások esetén is. Ilyen például az emberölés büntettének az aljas indokból történő elkövetését súlyosabban szankcionáló minősített esete [Btk. 166.§ (2) c)].

¹⁴ Büntető Törvénykönyv XI. fejezet: Az emberiség elleni bűncselekmények, azon belül is az I. cím alatt: A béke elleni bűncselekmények

¹⁵ Btk. 155.§. illetve 157.§. Mindkét tényállás lényegében a vonatkozó nemzetközi egyezményeknek tesz eleget.

¹⁶ Btk. XII. fejezet, III. cím: A szabadság és az emberi méltóság elleni bűncselekmények.

¹⁷ Btk. 174/B.§

¹⁸ Des discriminations: Code pénal: art. 225-1 – 225-4.

¹⁹ Btk. XVI. fejezet: A közrend elleni bűncselekmények, ezen belül a II. cím a köznyugalom elleni bűncselekmények, 269.§, illetve 269/B.§.

etnikai, faji vagy vallási csoport vagy a lakosság egyes csoportjai ellen gyűlöletre uszít. Az önkényuralmi jelképek használatát pedig, aki horogkeresztet, SS-jelvényt, nyilaskeresztet, sarló-kalapácsot, ötágú vöröscsillagot vagy ezeket ábrázoló jelképet terjeszt, vagy nagy nyilvánosság előtt használ, vagy közszemlére tesz. A tényállás (2) bekezdése jogellenességet kizáró okként határozza meg, ha e cselekményt ismeretterjesztő, oktatási, tudományos, művészeti célból vagy a történelem, illetve a jelenkor eseményeiről szóló tájékoztatás céljából követi el.

Ezek azok a tényállások, amelyek kifejezetten kapcsolatba hozhatók a rasszizmussal. A magyar Büntető Törvénykönyv a személy elleni bűncselekmények körében, a szabadság és az emberi méltóság elleni bűncselekmények között tartalmaz két (esetleg három) tényállást, amely látszólag kapcsolatba hozható a témánkkal. Ezek a rágalmazás és a becsületsértés tényállásai, illetve a kegyeletsértés²⁰. Rágalmazást az követ el, aki valakiről más előtt a becsület csorbítására alkalmas tényről állít vagy híresztel, vagy ilyen tényre közvetlenül utaló kifejezést használ. Súlyosabban minősül a cselekmény, ha azt aljas indokból vagy célból, ha nagy nyilvánosság előtt, vagy ha jelentős érdeksérelmet okozva követik el. A becsületsértést pedig az követi el, aki ezen kívül, nagy nyilvánosság előtt a becsület csorbítására alkalmas kifejezést használ, vagy egyéb ilyen cselekményt követ el. *E két tényállással kapcsolatban azonban az vethető fel, hogy e bűncselekményeknek a régóta általánosan elfogadott álláspont szerint a természetes személyek, a jogi személyek és a természetes személyek olyan csoportjai lehetnek passzív alanyai, akik kollektív társadalmi kötelezettségekkel rendelkeznek*²¹. Azonban azok a csoportok, akik nem rendelkeznek kollektív társadalmi kötelezettséggel, azok nem lehetnek elkövetési tárgyai e bűncselekményeknek. Így például a zsidó hitközség nem lehet passzív alany. Problémát jelent az is, hogy abban az esetben, ha e bűncselekmények védelmet nyújtanának az ilyen közösségeket illetően, e bűncselekmények magánindítványra (a sértett feljelentése alapján) büntethetők²². Azaz nem hivatalból üldözendő cselekményekről van szó²³. Továbbá a rágalmazás, becsületsértés nemcsak magánindítványra üldözendő, hanem eljárásjogi szempontból magánvádas is, azaz a vád képviselőjét a sértett látja el²⁴. Mindezekből az következik, hogy a rágalmazás és a becsületsértés jelen formájában legfeljebb is csak korlátozottan alkalmazható a rasszista cselekmények vonatkozásában.

Az Igazságügyminiszter által a közösség elleni izgatás tárgyában benyújtott törvényjavaslatot [T/5179. sz. tvj.] az Országgyűlés 2003. december 8-án kisebb módosításokkal elfogadta. Eszerint büntettet követ el, aki nagy nyilvánosság előtt valamely nemzet, vagy valamely nemzeti, etnikai, faji, vallási csoport avagy a lakosság egyes csoportjai ellen gyűlöletre izgat, vagy erőszakos cselekmény elkövetésére hív fel; illetve vétséget követ el, aki nagy nyilvánosság előtt az emberi méltóságot azáltal sérti, hogy mást vagy másokat a nemzeti, etnikai, faji vagy vallási hovatartozás miatt becsmérel vagy megaláz. A Btk. 269.§-át módosító törvény azonban még nem hatályos (a kihirdetést követő 15. napon lép majd hatályba), illetve nincs kizárva az Alkotmánybíróság utólagos normakontrolljának a lehetősége sem. Mindezek ellenére a továbbiakban e módosított tényállásra is kitérek.

²⁰ Btk. 179.§, 180.§ és 181.§.

²¹ Angyal Pál: A becsület védelméről szóló 1914:XLII. t.-cikk. Athenaeum. Bp. 6-13. p., illetve Horváth Tibor – Kereszty Béla – Maráz Vilmosné – Nagy Ferenc – Vida Mihály: A magyar büntetőjog különös része. Korona. Bp. 1999. 190. p., végül Belovics Ervin – Molnár Gábor – Sinku Pál: Büntetőjog. Különös rész. HVG-ORAC. Bp. 2001. 161. p., végül BH. 1992. 154.

²² Btk. 183.§ (1)

²³ Ez pedig ellentétes a kerethatározat-tervezet álláspontjával [11. cikk].

²⁴ 1998. évi XIX. törvény a büntetőeljárásról, 52.§ (1). Megjegyzendő, hogy e két bűncselekmény csak abban az esetben üldözendő közzvádra, ha hivatalos személy sérelmére hivatalos eljárása alatt, illetve hatóság sérelmére hivatali működésével összefüggésben követik el [52.§ (4)].

4.2. A nemzetközi kötelezettségek, illetve EU-s elvárások és a magyar büntetőjogi eszközök viszonya

Az alábbiakban azokat az elkövetési magatartásokat mutatom be, amelyekre a nemzetközi dokumentumok kötelezettséget teremtenek, illetve amelyekre a jövőben kötelezettség vonatkozhat. Mindegyik magatartás kapcsán azt vizsgálom, hogy van-e rá megfelelő hazai büntetőjogi szabályozás.

A. Felsőbbrendűsége vagy gyűlöletre alapozott eszmék terjesztése

Ezen elkövetési magatartást a New Yorki Egyezmény tartalmazza²⁵, így nemzetközi kötelezettség áll fenn ennek szabályozására. Megemlíteném azonban, hogy e magatartás lefedésére jelenleg nincs megfelelő büntetőjogi eszköz a hatályos magyar büntetőjogban. A rágalmozás, becsületsértés [179.§, illetve 180.§] nem alkalmazható a fentebb kifejtettek értelmében, illetve a közösség elleni izgatás [269.§] sem, mivel a terjesztés nem éri el az uszítás szintjét, az önkényuralmi jelképek használata [269/B.§] pedig csak a meghatározott jelképekre vonatkozik. A frissen elfogadott törvényjavaslat eredeti verziója tartalmazott erre nézve rendelkezést, azonban azt az Országgyűlés nem fogadta el.

B. Rasszista tartalmak nyilvánosság előtti terjesztése, elérhetővé tétele

Erre vonatkozó rendelkezést tartalmaz a Jegyzőkönyv²⁶, az Együttes fellépés²⁷ és a Kerethatározat-tervezet²⁸, azaz hatályos kötelezettség nem áll fenn a bűncselekménnyé nyilvánításra. Kifejezetten számítógépes rendszeren való terjesztésről csak a Jegyzőkönyv rendelkezik. A rasszista tartalom a Jegyzőkönyv alkalmazásában felöleli az írott anyagot, képet, eszméket is. Ennek következtében az önkényuralmi jelképek használatának tényállása [269/B.§] nem fedi le azokat az eseteket, amikor a honlap nem tartalmaz ilyen jelképet, hanem például csak szöveget (eszmét). Az eszme azonban, ha nem sarkall aktív cselekvésre, nem vonható a közösség elleni izgatás [269.§] tényállása alá sem.

C. Faji, etnikai csoport ellen irányuló minden erőszakos cselekedet, vagy arra való izgatás

Ilyen elkövetési magatartásokat csak New Yorki Egyezmény fogalmaz meg²⁹, azaz hatályos kötelezettség áll fenn a kriminalizációra. Az első magatartást lefedi a nemzeti, etnikai, faji vagy vallási csoport tagja elleni erőszak [Btk. 174/B.§], sőt annál szélesebb körű védelmet is nyújt. Bár e bűncselekmény az ilyen csoport tagja elleni magatartásokat szabályozza, mivel azonban személy elleni bűncselekmény, ezért a bűncselekmény rendbelisége a sértettek számától függ. Ha az erőszakos cselekedet testi sérülést okoz, akkor a két bűncselekmény bűnhalmazatba kerül, s a halmazati büntetés szabályai szerint kell a büntetést kiszabni. Az ilyen magatartásra izgatással kapcsolatban a következő említendő meg. A faji megkülönböztetésre izgatás³⁰, illetve a faji, etnikai csoport ellen irányuló minden erőszakos cselekedetre való izgatás³¹ külön szabályozásából kitűnik, hogy a kettő mást jelent. Ez utóbbival kapcsolatban

²⁵ New Yorki Egyezmény 4. cikk a) 1. fordulat

²⁶ Jegyzőkönyv 3. cikk

²⁷ Együttes fellépés 1. cím d)

²⁸ Kerethatározat-tervezet 4. cikk e)

²⁹ New Yorki Egyezmény 4. cikk a) 3. fordulat

³⁰ New Yorki Egyezmény 4. cikk a) 2. fordulat

³¹ New Yorki Egyezmény 4. cikk a) 3. fordulat

megemlítendő, hogy a nemzeti, etnikai, faji vagy vallási csoport tagja elleni erőszak büntetése [174/B.§] irányuló felbujtás a részesség általános szabályai szerint büntetendő. A felbujtásnak azonban az a feltétele, hogy a rábírás sikeres legyen, azaz a tettesben ez alakítsa ki a bűncselekmény elkövetésére irányuló szilárd akarat-elhatározást, illetve, hogy a tettes a bűncselekmény elkövetését megkísérelje. Ha a rábírás nem sikeres, akkor a sikertelen rábírás felhívásnak minősül, ez pedig előkészületi cselekmény. Azonban az előkészület csak akkor büntetendő, ha azt a törvény kifejezetten elrendeli. A nemzeti, etnikai, faji vagy vallási csoport tagja elleni erőszak büntetése [174/B.§] esetén viszont az előkészület nem büntetendő. A közösség elleni izgatás [269.§] itt esetleg fölmerülhet.

Az új törvény a közösség elleni izgatás új elkövetési magatartásaként határozza meg az erőszakos cselekmény elkövetésére való felhívást. Ez az új elkövetési magatartás megszünteti azt a feszültséget, ami a New Yorki Egyezmény általi kötelezettség, illetve a nemzeti, etnikai, faji vagy vallási csoport tagja elleni erőszak büntetése irányuló előkészület büntetlensége között áll fenn.

D. Személyek vagy csoportok súlyos bűncselekménnyel fenyegetése rasszista motívumból

Ezen elkövetési magatartást csak a Jegyzőkönyv³² és a Kerethatározat-tervezet tartalmazza³³, azaz nemzetközi kötelezettség egyelőre nem terheli hazánkat a cselekmény bűncselekménnyé nyilvánítására. Pusztán e csoportok elleni olyan tartalmú fenyegetés, hogy valamilyen súlyos bűncselekményt követnek el a csoporttal szemben, a magyar büntetőjog szerint nem büntetendő. Az ilyen cselekmény még előkészületnek sem tekintendő, így teljesen kívül marad a büntetőjog területén. Azonban, amennyiben az ilyen tartalmú kijelentés a csoport tagját arra kényszeríti, hogy az valamit tegyen, ne tegyen vagy eltűnjön, akkor a nemzeti, etnikai, faji vagy vallási csoport tagja elleni erőszak büntetése [174/B.§], illetve annak kísérlete valósulhat meg. Ha azonban a fenyegetés eléri a gyűlöletre uszítás szintjét, akkor a közösség elleni izgatás büntetése [269.§] megvalósulhat.

E. Rasszista motívumból eredő, nyilvánosan elkövetett becsületsértés

Ezt az elkövetési magatartást csupán a Jegyzőkönyv³⁴ és a Kerethatározat-tervezet³⁵ tartalmazza. Kiemelendő viszont, hogy a New Yorki egyezmény, amely azóta tényleges kötelezettséget teremt, ezt az elkövetési magatartást nem említi. Azaz nem terheli a jogalkotót törvényalkotási kötelezettség. Ez azonban véleményem szerint nem kívánatos helyzetet teremt. Az ezzel kapcsolatos észrevételeket lásd az előzőekben.

F. Holokauszt-tagadás, illetve az emberiség elleni bűncselekmények nyilvános elnézése vagy megbocsátása

³² Jegyzőkönyv 4. cikk

³³ Kerethatározat-tervezet 4. cikk b)

³⁴ Jegyzőkönyv 5. cikk

³⁵ Kerethatározat-tervezet 4. cikk b)

Ezen magatartásokra rendelkezést tartalmaz a Jegyzőkönyv³⁶, az Együttes fellépés³⁷ és a Kerethatározat-tervezet³⁸. Mivel a Jegyzőkönyv még nem hatályos, nem áll fenn jogalkotási kötelezettség.

Holokauszt-tagadáson a meghatározott béke és emberiség elleni bűncselekmények megtörténtének tagadását, lekicsinylését kell érteni. A mai magyar büntetőjogban nincs olyan bűncselekményi tényállás, amely lefedné ezt az elkövetési magatartást.

A Kerethatározat-tervezet annyival egészíti ezt ki, hogy megköveteli a köznyugalom megzavarására való alkalmasságot. A probléma itt akként vetődik fel, hogy pusztán a holokauszt megtörténtének a tagadása még nem feltétlenül jelent sérelmet. A köznyugalom megzavarásának alkalmassága pedig mérlegelést igénylő kérdés. A pusztán tagadás büntetendővé nyilvánítása valószínűleg túl tágra húzza meg a felelősség határát, és túl szűkre szabja a véleménynyilvánítás szabadságát. A köznyugalom megzavarására való alkalmasság kritériuma viszont túl tág teret engedhet a felelősség alóli kibújásra, azaz pusztán ezen a címen nem valószínű, hogy megállapítaná a bíróság a bűncselekményt.

Akárcsak a holokauszt-tagadásra, az emberiség elleni bűncselekmények nyilvános elnézésére vagy megbocsátására sincs megfelelő büntetőjogi tényállás. Azt viszont ki kell kiemelni, hogy a magyar büntetőjogban a Btk. 33.§ (2) a) és b) pontjai kizárják a háborús és az emberiség elleni bűncselekmények büntethetőségének elévülését.

G. Fajgyűlölő tevékenység mindenféle támogatása

Ezt az elkövetési magatartást ilyen formában csak a New Yorki Egyezmény szabályozza³⁹. Azonban a részesek felelősségének megalapozásával a Jegyzőkönyv⁴⁰ és a Kerethatározat-tervezet⁴¹ is tartalmaz ezirányú szabályt. Ezt a problémát azonban megoldja a bűnsegédi bűnrészességről szabályozása, amely minden bűncselekmény esetén általánosan büntetendő [Btk. 21.§ (2)].

H. Rasszista csoport vezetése, abban való részvétel, ilyen csoport támogatása

Erre vonatkozó rendelkezést tartalmaz az Együttes fellépés⁴² és a Kerethatározat-tervezet, azaz nem áll fenn hatályos jogalkotási kötelezettség. A tevékenység jellegétől függően lehetőség van az elkövetőt bűnsegédkénti felelősségre vonására [Btk. 21.§ (2)], illetve – a meghatározott feltételek fennállása esetén – a bünszövetségben vagy bünszervezet tagjakénti felelősségre vonásra. Ez azonban csak nagyon szűk körben valósul meg. A bünszövetséget meghatározott bűncselekmények minősítő körülményeként szabályozza a jogalkotó, és csak akkor valósul meg, ha legalább két személy legalább egy bűncselekmény elkövetését megkísérli. A rasszista cselekmények szankcionálására szóba jöhető bűncselekmények közül csak a nemzeti, etnikai faji vagy vallási csoport tagja elleni erőszak tartalmazza minősítő körülményként a bünszövetséget [174/B.§ (2) f)]. A közösség elleni izgatás és az önkényuralmi jelképek használata ellenben nem. A bünszervezetben részvétellel kapcsolatban megemlítendő, hogy az a jelen hatályos büntető törvény szerint nem képez minősített esetet, hanem külön tényállást alkot a bünszervezetben részvétel [263/C.§]. A bünszervezetben való elkövetés azonban csak olyan bűncselekmény esetén jöhet szóba, amely legalább öt évi szabadságvesztés-

³⁶ Jegyzőkönyv 6. cikk

³⁷ Együttes fellépés 1. cím c)

³⁸ Kerethatározat-tervezet 4. cikk d)

³⁹ New Yorki Egyezmény 4. cikk a) 4. fordulat

⁴⁰ Jegyzőkönyv 7. cikk

⁴¹ Kerethatározat-tervezet 5. cikk

⁴² Együttes fellépés 1. cím e)

büntetéssel büntetendő. E feltételnek azonban csak a nemzeti, etnikai faji vagy vallási csoport tagja elleni erőszak büntette felel meg, az közösség elleni izgatás jelen hatályos és az elfogadott törvény szerinti tényállása azonban nem.

I. Rasszista szervezetek betiltása

Ezt ilyen formában csak a New Yorki Egyezmény szabályozza⁴³, azonban a jogi személyek felelősségét megalapozandóvá teszi a Jegyzőkönyv és a Kerethatározat⁴⁴ is. A 2001. évi CIV. törvény a jogi személyek büntetőjogi felelősségéről tartalmaz rendelkezéseket a jogi személyek bizonyos körben történő megszüntetéséről. Ez a törvény azonban még nem lépett hatályba, illetve – véleményem szerint – a törvényellenes célra létrejött jogi személyek megszüntetése alapvetően nem a büntetőjog körébe kellene, hogy tartozzon.

J. Közösség elleni izgatás

Ezt a fentiekben tárgyalt valamennyi dokumentum tiltja. Azonban csak a Kerethatározat-tervezet emeli ki, hogy ennek olyannak kell lenni, amely az érintett személyeknek vagy csoportoknak lényeges károsodást okozhat. E kérdéskörről bővebben foglalkozom az alábbiakban.

4.2.1. A szankciókról

A Jegyzőkönyv a szankciókról a számítástechnikai bűnözés elleni nemzetközi egyezményre utalással tesz említést⁴⁵, melynek értelmében lehetővé kell tenni a szabadságelvonó büntetések alkalmazását⁴⁶, illetve ennek felső határa legalább 1 év legyen⁴⁷. A Kerethatározat-tervezet az ilyen bűncselekményekkel kapcsolatban a felső büntetési tételt legalább 2 évi szabadságvesztésben határozta meg. Kötelezővé tette ezentúl a mellék vagy alternatív szankciók alkalmazását is⁴⁸. Ezzel szemben megemlítendő, hogy Magyarországon a nemzeti, etnikai, faji vagy vallási csoport tagja elleni erőszak büntette, illetve a közösség elleni izgatás hatályos és az elfogadott törvény szerinti szabályozása megfelelő tartamú szabadságvesztés-büntetés kiszabását teszi lehetővé. Alternatív szankciót (főbüntetesként) azonban nem tartalmaznak e tényállások, azonban mellékbüntetések alkalmazására van lehetőség. Az önkényuralmi jelképek használata viszont csak pénzbüntetéssel büntetendő, itt tehát hiányzik a szabadságvesztés-büntetés alkalmazhatósága. Nem teljes körű tehát sem a szabadságvesztés-büntetés, sem az alternatív szankciók alkalmazásának lehetősége.

5. A véleménynyilvánítás szabadságáról

A rasszista cselekmények szabályozásával kapcsolatban az egyik legnagyobb probléma a véleménynyilvánítás szabadságának terjedelme. A véleménynyilvánítás szabadsága a szabadságjogok rendszerében az állampolgárok politikai vagy kollektív jogai közé tartozik. Ez utóbbiakkal kapcsolatban megemlítendő, hogy az 1789-es francia nyilatkozat az emberi és állampolgári jogokról lényegében azt az elvet fekteti le, hogy bármit meg lehet tenni, ami nem sért másokat [IV. cikk]. Lényegében ezt állította mércéül Thomas Paine is az ember jogairól

⁴³ New Yorki Egyezmény 4. cikk b)

⁴⁴ Kerethatározat 9. és 10. cikk

⁴⁵ Jegyzőkönyv 8. cikk

⁴⁶ A számítástechnikai bűnözés elleni nemzetközi egyezmény 13. cikk 1. pontja

⁴⁷ A számítástechnikai bűnözés elleni nemzetközi egyezmény 24. cikke

⁴⁸ Kerethatározat-tervezet 6. cikk

szóló értekezésében⁴⁹. A véleménynyilvánítás szabadságáról szóló cikk azt fekteti le, hogy minden polgár szabadon beszélhet, írhat, publikálhat, azzal a feltétellel, hogy a törvény által meghatározott esetekben felelős e szabadsággal való visszaéléért [XI. cikk].

A Magyar Köztársaság Alkotmányának 61.§ (1) bekezdése értelmében mindenkinek joga van a szabad véleménynyilvánításra. Azonban az alkotmány, illetve az Alkotmánybíróság szerint az emberi méltósághoz való jog az élethez való joggal együtt korlátozhatatlan alapjog⁵⁰. A véleménynyilvánítással szemben védeni kell az egyes társadalmi közösségeket, csoportokat⁵¹. Az emberi méltósághoz való jogból levezethető a társadalmi megbecsüléshez és önbecsüléshez való jog.

Az egyik probléma, hogy a véleménynyilvánításhoz és az emberi méltósághoz való jog ütközik. Kérdés az, hogy melyiknek kell elsőbbséget részesülnie. Itt is abból az alapvetésből kell kiindulni, hogy mindaz szabad, ami másokat nem sért vagy sérthet. *A véleménynyilvánítás jogát tehát csak abban az esetben és csak olyan mértékben lehet korlátozni, amennyiben e korlátozás nélkül más személyek emberi méltósága oly mértékben sérülne, amely elfogadhatatlan.*

A véleménynyilvánítás szabadságának korlátozásával kapcsolatban azt kell végül kiemelni, hogy *arra csak a nagy nyilvánosság előtti közlések esetén lehet lehetőség.* A szűk körben tett kijelentések nem alapozhatják meg a büntetőjogi felelősséget.

5.1. Nemzetközi kitekintés

Nemzetközi kitekintés gyanánt a francia megoldás bemutatására szorítkozom. Ennek oka egyrészt, hogy Európában az emberi jogokat először Franciaországban deklarálták, és a véleménynyilvánítás szabadságát a franciák korlátozhatónak tekintik. Másrészt a francia megoldás – bizonyos módosításokkal – mintául szolgálhat.

A Code pénal a személy elleni bűncselekményeken belül⁵² az emberi méltóság elleni bűncselekmények között⁵³ rendeli büntetni a az emberek között tett hátrányos megkülönböztetést, bizonyos feltételek fennállása esetén [CP 225-1 és azt követő cikkek]. A hivatali bűncselekmények körében szabályozza a CP a diszkrimináció azon esetét, ha azt hivatalos személy követi el [432-7. cikk]. Ezen általános diszkrimináció mellett azonban vannak speciális tényállások a rasszista motívumból elkövetett cselekményekre. Ezek között meg kell különböztetni azokat a tényállásokat, amelyek lényegében eredmény nélküliek azoktól, amelyek valamilyen eredményt tartalmaznak, illetve ezeken belül különbséget kell tenni a nyilvános és a nem nyilvános elkövetés között. A diszkriminációra, gyűlöletre, erőszakra irányuló, nem nyilvánosan elkövetett provokációt⁵⁴ a törvény a személy elleni kihágások között szabályozza, és legfeljebb 1500 euró pénzbüntetéssel fenyegeti. Ugyanezen elkövetési magatartások nyilvános elkövetését az 1881. július 29-i, a sajtóról és a kommunikációról szóló törvény 24. cikk (6)-e rendeli büntetni 1 évig terjedő szabadságvesztéssel és/vagy 45.000 euró pénzbüntetéssel.

A rasszista motívumú, nem nyilvánosan elkövetett rágalmozás bűncselekményét a CP a személy elleni kihágások körében szabályozza [R. 624-3. cikk] és legfeljebb 750 euró pénzbüntetéssel fenyegeti. Ugyanezen elkövetési magatartás nyilvános elkövetése vétségnek

⁴⁹ Thomas Paine: Az ember jogai. Osiris. Bp., 1995. 41-42. p.

⁵⁰ 23/1990 (X.31.) ABh. V.2.

⁵¹ Kukorelli István (szerk.): Alkotmánytan. Osiris. Bp., 1998. 141. p.

⁵² Des atteintes à la personne humaine

⁵³ Des atteintes à la dignité de la personne

⁵⁴ Provocation non publique à la discrimination, à la haine ou à la violence raciales, R. 625-7. cikk

minősül, és 1 évig terjedő szabadságvesztéssel és/vagy 45.000 euró pénzbüntetéssel büntetendő⁵⁵.

A francia törvények nem szólnak a nyilvánosság fogalmáról, azaz az Internet nincs törvényben nevesítve, azonban a bírói gyakorlat annak tekinti⁵⁶.

A rasszista jellegű provokálás és rágalmazás közötti különbség az, hogy a provokálás mindig eredményes magatartást jelent, olyan tehát, ami valamilyen hatást vált ki. Jelen esetben diszkriminációt, gyűlöletet vagy erőszakot. Ez tehát lényegében megfelel a közösség elleni izgatás Alkotmánybíróság és Legfelsőbb Bíróság általi értelmezésének. Viszont a rasszista tartalmú rágalmazáshoz nem tartozik hozzá az ilyen eredmény, azaz akkor is megvalósul, ha annak következtében nem alakul ki másokban gyűlölet, diszkrimináció stb.

A Semmítőszék ítéletében kinyilvánította, hogy sem a provokáció, sem a rágalmazás nem érinti a gondolat szabadságát, a véleménynyilvánítás szabadságának azonban a Római egyezmény 10. cikk (2) bekezdése által engedett korlátozását jelenti, amely egy demokratikus köztársaságban szükséges intézkedés az erkölcs és mások jogainak védelmében⁵⁷.

6. A közösség elleni izgatásról

Az Alkotmánybíróság a 30/1992-es határozatában meghúzta a közösség elleni izgatás bűncselekményének a határát, azt a felső határt, amelyen túl már nem terjed a véleménynyilvánítás szabadsága. Ez a határ az uszítás, amely egyrészt a köznyugalmat súlyosan megzavarja, másrészt egyéni jogokat is veszélyeztet. Azonban a nemzetet, fajt stb-t lealacsonyító kifejezés használatát tiltó rendelkezést azért mondta ki alkotmányellenesnek, mivel a közösség elleni izgatás akkori szabályozásában nem volt tényállási elem a köznyugalom megzavarása, illetve e cselekmény nem feltétlenül sért egyéni jogokat. Mivel a közösség elleni izgatás köznyugalom elleni bűncselekmény, az Alkotmánybíróság helyesen mutatott rá arra, hogy ez utóbbi elkövetési magatartás nem feltétlenül érinti a köznyugalmat⁵⁸.

Az elfogadott törvénymódosítás értelmében a Btk. 269.§ új (1) bekezdése az elkövetési magatartások körét szélesítette, illetve az uszít kifejezést izgatra cserélte fel. Nem kívánok belebonyolódni e két fogalom értelmezése körüli vitába⁵⁹. Annyit érdemes azonban megemlíteni, hogy e két fogalom nem egyértelmű (ellentétben az Alkotmánybíróság álláspontjával)⁶⁰, és az én értelmezésemben lényegében ugyanazt jelenti⁶¹. Nem egészen világos azonban a csere, mivel az 1989. évi XXV. törvény 14.§-hoz fűzött miniszteri indokolás szerint az izgatás és az uszítás nem azonos, és azért alkalmazza a törvény az uszítás szót, mert a törvény nem az állampolgárokat akarja gátolni bírálatak nyilvánításában⁶². Azaz a törvényhozó szerint az izgatás enyhébb kategória, mint az uszítás. A jelenlegi módosítás viszont az uszítást cseréli le az izgatásra. A törvényhozó értelmezését követve most szorosabbra kívánta húzni a véleménynyilvánítás körét. Még szerencse, hogy az AB a két fogalmat szinonimként kezeli, mivel ellenkező esetben rögtön alkotmányellenes lenne az izgatás, mint elkövetési magatartás alkalmazása.

⁵⁵ 1881.július 29-i törvény 32. cikk

⁵⁶ Lásd pl. Cass. crim. 30 janv. 2001. in: www.legifrance.gouv.fr.

⁵⁷ Cass. crim. 13 juin 1995. in: Mayaud, Yves: Code pénal. 100. édition. Dalloz. Paris, 2003. 1838. p.

⁵⁸ 30/1992 (V. 26.) ABh., V.

⁵⁹ Bócz Endre – Györgyi Kálmán: Hol az alkotmányosság határa in: Népszabadság 2003.október 30-i szám

⁶⁰ 30/1992. (V. 26.) ABh., IV.5.

⁶¹ Az Alkotmánybíróság e két magatartást szinonimként használja, és bizonytalanságot a Legfelsőbb Bíróság ellentmondó állításai, pontosabban egy nem túlzottan nagy tömörítési készséget tanúsító kijelentése szült, lásd BH 1997. 165.

⁶² A Legfelsőbb Bíróság szerint ez tudatos jogalkotási megfontoláson alapult, lásd BH 1998. 521.

A Btk. 269.§ új (2) bekezdése szerinti elkövetési magatartások a más vagy mások becsmérlése vagy megalázása. Mivel az AB úgy foglalt állást, hogy a közösség elleni izgatás bűncselekménye kapcsán már meghúzta azt a vonalat, ami indokolt és arányos korlátozása a véleménynyilvánítás szabadságának, és mivel a közösség elleni izgatás új elkövetési magatartásai jóval e szint alá szállnak, így a jövőben alappal várható, hogy indítványra az AB alkotmányellenessé nyilvánítja e bekezdést. Véleményem szerint a jogalkotó elég meggondolatlanul járt el. Az AB ugyanis többször rámutatott, hogy nem zárja ki a lehetőségét annak, hogy a véleménynyilvánítás szabadságát akár a büntetőjog korlátozza egy másik tényállással⁶³. Arra is rámutatott e grémium, hogy a közösség elleni izgatás a gyűlöletre uszítás vagy izgatás esetén képezhet csak bűncselekményt⁶⁴. Egy nyitva álló lehetőséggel nem megfelelően élt a jogalkotó.

Szorosan a fentiekhez kapcsolódóan probléma továbbá az is, hogy véleményem szerint a jogalkotó eleve nem jó oldalról közelítette meg a kérdést. A közösség elleni izgatásnak az elkövetési magatartása az uszítás (illetve az izgatás lesz). E két magatartás azt juttatja kifejezésre, hogy az elkövető milyen módon, milyen fokozatban nyilvánul meg. A bűncselekmény absztrakt veszélyeztetési jellegű, azaz nem tényállási elem – így a bűncselekmény megvalósulása szempontjából közömbös –, hogy az elkövető által sérteni szándékozott közösség akármilyen sérelmet szenved-e az uszítás nyomán. *A közösség elleni izgatás tehát az elkövető oldaláról szabályoz*, ott kívánja meg azt a megnyilvánulási módot, amely több, mint pusztán véleménynyilvánítás, ami már uszítás. *Véleményem szerint a kérdést azon egyének és csoportok oldaláról is meg kellene közelíteni, akikre a támadás irányul.* Azt kellene tehát bűncselekménnyé minősíteni, ha valaki olyan közlést nyilvánít ki, amely bizonyos csoportokat sért emberi méltóságukban, illetve alkalmas arra, hogy ezt sértse. *Ez esetben azonban az elsődleges jogi tárgy nem a köznyugalom, hanem a személyek vagy azok csoportjainak emberi méltósága. Ezért volna célszerűbb ezen esetet a személy elleni bűncselekmények között elhelyezni, és nem a köznyugalom elleni bűncselekmények között, mint ahogy azt a jogalkotó tette.* Ez a megoldás egyébként összhangban lenne az AB határozataiban kifejtettekkel, mivel a közrend elleni bűncselekményben meghúzott határvonalat nem érintené, viszont más tényállással hatékony védelmet tudna biztosítani. Továbbá, mint láttuk, más jogrendszerben is személy elleni bűncselekményt képez mind a közösség elleni izgatás, mind a rasszista motívumú becsületsértés.

7. Szabályozási célok és elvek

Látható, hogy a meghatározott kötelezettségeknek csupán egy része rendezett a magyar jogalkotásban. A fentebb kifejtettek értelmében az újonnan elfogadott törvénymódosítás eséllyel pályázik az Alkotmánybíróság utólagos normakontrolljára. Ezért, véleményem szerint a kérdés még koránt sincs lezárva. Így véleményem szerint egy esetleges szabályozásnak (akár a jelenleg folyó átfogó kodifikációs munka során) a következő célokat és elveket kell figyelembe venni.

1. A büntetőjogi szabályozásban az elsődleges cél, hogy minden büntetőjogi szankciót érdemlő cselekmény bűncselekménnyé minősüljön, és minden elkövető felelősségre vonható legyen megfelelő címen.

2. A különböző jogi tárgyak, alkotmányos jogok védelmét annak a jogterületnek kell védeni, amelyik arra a legalkalmasabb, azaz a leghatékonyabb védelmet képes nyújtani. Ezzel összefüggésben kell hangsúlyozni a büntetőjog ultima ratio jellegét, azaz a büntetőjog csak a legvégső esetben a legutolsó eszköz lehet.

⁶³ 30/1992. (V. 26.) ABh., V.4., illetve 12/1999. (V. 21.) ABh. II. 3.

⁶⁴ 12/1999. (V. 21.) ABh. III.

3. Egy szabályozásnak mindenekelőtt arra kell törekednie, hogy az alkotmányos alapjogok a legteljesebben érvényesüljenek. Ezen alapjogok korlátozására csak a szükségesség és az arányosság követelményei betartásával kerülhet sor. Amit alapelvként kell elfogadni, az az, hogy minden ember szabadon tehet bármit addig a pontig, amíg ezzel más személyt nem sért vagy sérthet. Így a véleménynyilvánítás joga addig terjed, amíg a véleménynyilvánítás más személy becsületét, emberi méltóságát nem sérti. A büntetőjog ultima ratio jellegére tekintettel azonban csak azok a cselekmények képezhetnek bűncselekményt, amelyen nem pusztán más emberek jóérzését, hanem a becsületét, emberi méltóságát is sértik.

4. Tekintettel arra, hogy itt a rasszista cselekmények interneten történő elkövetésének büntetendővé nyilvánításáról van szó, a következő probléma merül fel. Nem vezetne tartható állapotra, ha a rasszista cselekményeknek csupán az interneten történő elkövetése minősülne bűncselekménynek, míg a más „fórumokon” történő elkövetés nem⁶⁵. Ez azonban nem járhat azzal a következménnyel, hogy pusztán ezen ok miatt nem minősítjük a rasszista cselekmények internetes elkövetését bűncselekménynek. A megoldás tehát az lehet, hogy – figyelemmel a már fennálló, és a jövőben keletkező nemzetközi kötelezettségekre – a rasszista cselekmények elkövetését általánosan bűncselekménnyé kell nyilvánítani, és a nagy nyilvánosság fogalmával kiterjeszteni az internetre is. Egyébként is célszerű eleve úgy meghatározni az ilyen jellegű tényállásokat, hogy azok csak a nagy nyilvánosság előtti elkövetés esetén minősüljenek bűncselekménynek. Az ennél szűkebb körben tett véleménynyilvánítást a büntetőjognak nem kell szankcionálnia (ellenben Franciaországgal).

5. A jövőbeni szabályozásnak mindenképpen figyelembe kell venni, és lényegében épülnie kell a diszkrimináció tilalmára. Jelen esetben arra, hogy ha az egyes személyek becsületének, emberi méltóságának megsértését szankcionálja a jog, akkor a személyek csoportjai, közösségei elleni ugyanazon magatartásokat is szankcionálnia kell, ugyanis nincs a két eset között olyan különbség, amely az eltérő elbánást indokolná vagy szükségessé tenné.

8. De lege ferenda javaslat

Az Internet útján is elkövethető, büntetést érdemlő rasszista cselekmények tekintetében két esetkört kell megkülönböztetni. Az egyik, amely az adott nemzeti, etnikai, faji vagy vallási csoport tagjainak az emberi méltóságát sérti, a másik pedig, amely a köznyugalom megzavarására alkalmas. E két esetkör fedheti is egymást, azonban ez nem szükségszerű.

Tekintettel a véleménynyilvánítás szabadságára és a büntetőjog ultima ratio jellegére, csak azokat a magatartásokat kell a büntetőjognak szankcionálni, amelyek e két körbe tartoznak, és amelyeket nagy nyilvánosság előtt követnek el. Az ezen kívül eső magatartások szintén szankciót vonhatnak maguk után, azonban – mivel az absztrakt társadalomra veszélyességük nem éri el azt a szintet, amely bűncselekménnyé nyilvánítást tenne szükségessé – ezeket büntetőjogon kívüli eszközökkel célszerű kezelni. Ezen magatartások tehát más jogág területére, elsősorban a szabálysértési jog területére tartoznak, így annak kell szankcionálnia. Így a rasszista tartalmak terjesztése, elérhetővé tétele, illetve a holokauszt-tagadás önmagában (4.2. A., B. és F. pontok) nem feltétlenül olyan cselekmények, amiket a büntetőjognak kell szankcionálni. Abban az esetben azonban, ha e magatartások vagy sértik az emberi méltóságot, vagy alkalmasak a közrend megzavarására, indokolt a büntetőjogi védelem. E magatartásokat azonban a közrendet illetve az emberi méltóságot védő törvényi tényállások megfelelően képesek lehetnek kezelni.

Véleményem szerint a továbbiakban is szükség van tehát olyan közrend elleni bűncselekményre, amely a nyilvánosság előtti, meghatározott csoportok elleni gyűlöletkeltésre

⁶⁵ Bayer Judit ezirányú aggodalmait lásd uő: i.m. 116. p.

alkalmas. Erre megfelelőnek mutatkozik – tekintettel az Alkotmánybíróság állásfoglalásaira is – a Btk. 269.§ új (1) bekezdésében foglalt törvényi tényállás.

Viszont – véleményem szerint – a meghatározott csoportok tagjait, illetve a csoportok méltóságát sértő cselekményeket személy elleni bűncselekményként kellene a továbbiakban szabályozni. Ez lenne összhangban az Alkotmánybíróságnak az erre vonatkozó elvi lehetőségével, illetve a közösség elleni izgatás bűncselekményével kifejtett álláspontjával, miszerint e bűncselekmény tekintetében a véleménynyilvánítás szabadságát csak a gyűlöltre uszítás vagy izgatás korlátozhatja (alsó korlát).

Ez utóbbi esetkör lefedésére a rágalmozás és a becsületsértés (esetleg a kegyeletsértés) törvényi tényállásának oly módon történő átfogalmazása adhat megoldást, hogy a passzív alanyok köre kiterjedjen e meghatározott csoportokra is. Minősített esetként kellene továbbá szabályozni a nagy nyilvánosság előtti, aljas indokból történő elkövetést. A nagy nyilvánosság fogalmába a Btk. 137.§ 12. pontja szerint beletartozik az Internet is, illetve csak a nagy nyilvánosság előtti elkövetés korlátozhatja ésszerűen és indokoltan a véleménynyilvánítás szabadságát. A rasszista motívumból történő elkövetés pedig mindig aljas indoknak tekinthető. Viszont lehetővé kell tenni, hogy e minősített eset ne magánindítványra legyen üldözendő. Ezzel a megoldással a kérdéses magatartások személy elleni bűncselekménynek fognak minősülni, és ez tölti be igazán a funkciójukat. Az aljas indokból történő elkövetés széles körű védelmet képes biztosítani (ez kiterjedhet nemcsak a rasszista motívumból történő elkövetésre, de adott esetben az alapeseti sérelmet meghaladó egyéb aljas motívumokra is). Továbbá az ilyen szabályozás arányos lehet a rágalmozáshoz, becsületsértéshez képest oly módon, hogy ezen bűncselekmények magánindítványra, a minősített eset viszont hivatalból lenne üldözendő.

Nagy Zsolt

Hallgatói létszámadatok a jogászképzésben

Az utóbbi néhány évben rengeteg tanulmány, cikk jelent meg, illetve a tudományos életben szinte folyamatosnak mondható a diskurzus a felsőoktatási képzés inflálódásáról. Egyrészt a társadalomban elevenen él az oktatást sikerágazatként definiálva az a szemlélet, hogy a felsőoktatásban minél nagyobb számban tanuló diákok lesznek az új tudás-alapú generáció megtestesítői, és egyben a jövő felemelkedésének alapjai is. Másrészt egyre több tudományterületen, és szakmában jelentkezik az egyszóval „túlképzésnek” nevezhető probléma, vagyis a nagy számban az adott területen diplomával rendelkező szakemberek nem tudnak tudásuknak, szakismeretüknek megfelelően elhelyezkedni. Ugyanakkor a hirtelen megtörtént diáklétszám-emelkedés a tradicionálisan merevnek mondható iskolarendszerben – elsősorban a felsőoktatási iskolarendszerben – is töréseket, problémákat okozott, melyeket éppen merevsége miatt alig, vagy egyáltalán nem tudnak az egyes intézmények kezelni. Sokszor beszélnek az oktatók „az elvárásokhoz képest a hallgatók alacsonyabb érdeklődéséről és teljesítményéről”, a hallgatók pedig „az oktatás elvárásokhoz képest alacsonyabb színvonaláról”, és legtöbbször ezek az álláspontok az érdekelt felek esetében kölcsönös megértésre, illetve egyetértésre találnak.¹ A vázolt kérdés általánosságban igaz a felsőoktatásra, azonban a helyzet különösen súlyosnak látszik a hagyományosan magasabb presztízst birtokló szakmák esetében. Első pillantásra úgy tűnik, hogy a válság ezeken a tudományterületeken sokkal hamarabb begyűrűzött, mint azt korábban számították, illetve az a társadalom szemléletváltozásait is figyelembe véve várható volt.² Ilyen tradicionális szakterületnek számít a jogi pálya is, mivel korábban, hosszú időn keresztül a jogászdiploma biztos, jó színvonalú megélhetést biztosított, ezért a pálya magas presztízzsel rendelkezett.³ Ugyanezek a jelenségek más országokban – elsősorban Nyugat-Európában és az Egyesült Államokban - hamarabb jelentkeztek, úgy általában a felsőoktatásban, mint a jogi oktatásban. Mégis Magyarország egy kicsit kurióznak számít az általánoshoz képest több szempontból is. Elsődlegesen szembeötlő, hogy a szocializmust megelőzően is a joghallgatók létszáma igen magas volt a többi diplomás szakmához viszonyítva, míg a szocialista érában a képzés korlátok közé szorult vissza, majd a rendszerváltás után ezek alapján inkább egyfajta visszarendeződésről beszélhetünk. Másodlagosan éppen a szocialista tervszerű limitáció és a tervutasításos rendszer

¹ A hallgatói és oktatói problémák részletes kifejtésével találkozhatunk a www.baja.hu/diaklaptop/jogasz.html honlapon magyarországi jogászképzés címmel. A cikk elsősorban egyfajta hallgatói álláspontot képvisel, azonban kitűnik belőle, hogy objektív problémákkal állunk szemben. A képzési gondok – noha elképzelhetőek esetleges személyi kérdések is – oktatási strukturális okokra vezethetők vissza.

² Részletesen foglalkozott a témával a jogi oktatásról 2003 márciusában az ELTE jogi karán tartott konferencia. Azok az előadások, melyek a jogásztúlképzéssel foglalkoztak többféle irányvonalat képviseltek. Egyrészt – főleg az oktatói gárda részéről – a „túlképzési” probléma felmerült, de a válság bekövetkeztét sokkal későbbre datálták, másrészt – főleg a gyakorlati szakemberek részéről – ezt a problémát már nagyon is jelenlévőnek tekintették. A szemléletbeli különbség érthető, hiszen az oktatás jóval később érzékeli a „túltermelés” jeleit, mint a piac, mely minden esetben szinte azonnal reagál az ilyen jelenségekre.

³ „Mert a hatalom nem egyéni birtok; a gazdagság nem a gazdag ember személyében koncentrálódik, s a hírnév nem a személyiség elidegeníthetetlen tulajdona. Ha valaki híres, gazdag és hatalmas akar lenni, meg kell találnia a módját, hogy hozzáférjen a vezető intézmények pozíciójához, mert elsősorban ezek a pozíciók határozzák meg e sokra értékelt kincsek megszerzésének és megtartásának lehetőségeit.” C. Wright Mills: Az uralkodó elit. Budapest. 1962. 15. p. A presztízs, a jövedelem, hírnév, stb. szorosan összefügg a pozícióval, melyet hordozói betöltenek, és talán ez jelenti a kulcsot az előbbiekhöz is.

miatt a jogászok biztos álláshelyhez, általában az értelmiségi jövedelmekkel megegyező⁴, így megfelelő szintű megélhetéshez jutottak. Ez hosszú távon kialakította a jogászokkal kapcsolatos viszonylagosan magas presztízis társadalmi attitűdjét, és ennek természetes „továbbélését”. Bár az is igaz, hogy a központi ideológia, mely kezdetben a jog és ezzel együtt a jogász szakma elhalását hirdette ennek a presztízisnek a csökkenését is kiváltotta. E két jelenség együttesen alakította a jogászság megítélését, azonban a jövedelmi viszonyok és a tradíció erősebb hatással voltak a szakmát gyakorlók megítélésére, melynek legjobb mutatója, hogy a végzett diplomások a doktori címet 1949-ben történt eltörlését követően néhány év múlva ismét használhatták. A második világháború előtti magyar jogásztársadalom magas létszáma – akiknek csupán töredéke végzett tényleges jogi munkát – nem utal a jövedelmi viszonyok és a presztízis szorosabb korrelációjára, hiszen viszonylag magasabbra értékelték a jogi pályát, mint amilyen átlagos jövedelmet társadalmi méretekben el lehetett vele érni. Az előbbiekből is kitűnik, hogy a probléma korántsem írható le és magyarázható egyszerű sémák alapján. Történeti, szociológiai szempontból elemezve a kérdést talán pontosabb álláspontot lehet kialakítani a jogi oktatásban résztvevők és közvetve az egész jogásztársadalom mai helyzetéről.

A nagyszombati jogi karnak 1762-ben 45 hallgatója volt, a pesti jogi kar 1860-ban már 1000 diák oktatásáról gondoskodott, az országban pedig 1906 és 1920 között átlagosan összesen 6220 joghallgató volt. A '30-as években a négy jogi karon összesen 3557 joghallgató volt, mely az összes felsőoktatásban részesülő 37%-át tette ki. Ez a szám az '50-es években csak 1077 volt, az összes egyetemi és főiskolai hallgató 3,4%-a, manapság pedig 18000 joghallgató tanul az egyetemeken.

A tanulmány arra próbál választ találni milyen okok vezettek a joghallgatók létszámának ilyenén alakulásához, mi az oka a nyugat-európai, illetve amerikai hallgatói létszámemelkedésnek, és milyen speciális problémák alakították a magyar jogászképzést. Reményeink szerint a jelenség leírása és az okok feltárása közelebb viszi a jogásztársadalmat az esetleges problémák kiküszöböléséhez.

A joghallgatók létszámának alakulása Magyarországon az intézményes jogi oktatás kezdetétől napjainkig

A hallgatóság számadatainak elemzése mindenképpen az első lépés a problémakör feltárásához, annak teljes körű leírásához. Az alábbi, talán első pillantásra hosszúnak tetsző táblázatok megmutatják, hogy az intézményesült jogászképzésben⁵ a joghallgatók létszáma hogyan alakult.

Időszak/Időpont	Hallgatók száma a jogi karokon
1762	45
1770	70

⁴ 1957-ben egy járási ügyész havi átlagkeresete 2213 Ft, egy járási bírósági elnöké 2340 Ft, míg egy orvos átlagos havi jövedelme 2200 Ft, a közigazgatásban dolgozóké átlagosan 1500 Ft körül mozgott. Mellesleg az említett jövedelmek a gyáripari munkások átlagos jövedelmeinek maximum 1, 5-szörösét tették ki. Ferge Zsuzsa: Társadalmi újratermelődés és társadalompolitika. Közgazdasági és jogi könyvkiadó. Budapest. 1982. 305. p.

⁵ Azért használtam az „intézményesült jogászképzés” kifejezést, mert az 1700-as években jellemző volt a kézműipari képzéshez hasonló jogi oktatás, mely nem igényelt erre szakosodott, kizárólag erre a tevékenységre szerveződött, meghatározott struktúrával rendelkező, állandó jellegű formális szervezetet.

1780	90
1790*	100*
1807	177
1821	151
1825	302
1835	190
1865	1044
1890	2243
1900	4774
1910	4088*
1930	5744
1938	4664
1955	1077
1974	2708
1990	2900
2000	16000
2002	18000

T/1. táblázat. A joghallgatók létszámának alakulása az egyetemeken 1762-től 2002-ig. Az időpontok a nominális változásokhoz vannak igazítva, mivel így jellemzik legjobban az adott korszakot.⁶ Forrás: A magyar királyi jogakadémiák és joglyceumok története hivatalos adatok alapján. Továbbá Eckhart Ferenc: A jog- és államtudományi kar története 1667-1935. Szabó Imre: Állam- és jogtudományi enciklopédia. Pokol Béla: jogszociológiai vizsgálódások. Pető Ernő: A jogakadémiák a 20. században.

Időpont/Időszak	Hallgatók száma a jogakadémiákon
1788	36
1801	93*

* Az 1790-es évszámot úgy jelöltem, mint II. József király uralkodásának utolsó évét. Ennek oka, hogy a források szerint a hallgatói létszám „II. József korára” vonatkozott. A szöveg értelmezéséből valószínűsíthető, hogy a király uralkodásának 10 esztendejéből csupán az utolsó öt évre érvényesek az adatok, mivel az adatgyűjtés a képesítési követelmények bevezetése utáni időszakot öleli fel (vagyis 1785 utánra tehető). Ennek figyelembevételével az 1790-es esztendő mutatkozott a legalkalmasabbnak az adatfelvitelre, különösen azt a szempontot figyelembe véve, hogy erre az időpontra rendelkezésre állnak a pontos adatok.

* A táblázatban szereplő számokat egy átlag is, melyhallgatói létszám a forrás szerint azokban az években „80 és 120 között mozgott”, vagyis értelemszerűen a két szélső adat - mely egyébként tekinthető a hallgatói létszám adott időszakban lévő szóródásának is – átlaga. (Mellesleg 1786-ban például 118 hallgatója volt a jogi karnak, 1790-ben pedig pontosan 100.)

* Az 1890-től 1910-ig terjedő adatok nem teljesen pontosak, ugyanis az 1872-ben alapított Kolozsvári Egyetem hallgatóságáról csak hozzávetőleges, illetve hiányos adatok állnak rendelkezésre. Ezért más adatforrásokkal – többek között a pesti jogi kar hallgatói létszámának alakulásával – összevetve alakítottam ki a létszámösszesítést. Módszertani szempontból viszonylag egyszerű eljárást alkalmaztam: az országos, illetve a pesti létszámadatok alakulásának arányát vetítettem a Kolozsvári Egyetem 1900-ból fellelhető létszámadatához. Ellenőrzésképpen megnéztem a fellelhető további - csak hozzávetőlegesen megadott - adatokat, melyek Kolozsvárra vonatkoztak és becslésem szerint a táblázatban számított eredmények viszonylag pontosak.

⁶ Az első fellelhető adatok 1762-ből valók, így a táblázatban szereplő első időpontot ennek megfelelően jelöltem meg. A továbbiakban szükségesnek tartottam mind Mária Terézia, mind pedig II. József uralkodásának idejéből adatokat megjeleníteni. Az 1800-as években, különösen a reformkor időszakának jellemző változásait, majd a provizórium, illetve a kiegyezés időszakának helyzetét a további időpontok mutatják. A dualista állam legnagyobb mérvű hallgatói létszámváltozásait, illetve a két háború közti időszak létszámalakulását jellemzik az ezt követő adatok, végül pedig a szocialista éra, és a mai helyzetet leginkább megmutató számokat rendeztem időrendbe.

* Az 1788-ra és 1801-re vonatkozó adatok hiányosak, mivel leggyorsabb kutatás után sem lehetett a teljes hallgatói létszámot az akadémiákon feltérképezni. A táblázatban lévő számokat a győri, illetve a nagyvárad

1825	617
1875	1925
1895	745
1920	777
1930	961
1938	943
1941	971

T/2. táblázat. A hallgatók létszámának alakulása a jogakadémiákon 1788-tól 1941-ig. Az időpontok a nominális változásokhoz, illetve a meglévő forrásokhoz vannak igazítva. Az 1940. évi XXVIII. tc. már csak két évfolyamot engedélyezett az akadémiákon, ezért a további adatfelvitel szükségtelennek mutatkozott. Forrás: A magyar királyi jogakadémiák és joglyceumok története hivatalos adatok alapján. Továbbá Eckhart Ferenc: A jog- és államtudományi kar története 1667-1935. Szabó Imre: Állam- és jogtudományi enciklopédia. Pokol Béla: jogszociológiai vizsgáldások. Pető Ernő: A jogakadémiák a 20. században.

A magyarországi intézményes jogi oktatást 1667-től – a nagyszombati jogi fakultás alapítólevelének tekinthető megállapodás keltétől – számítják, noha a többi egyetemi kar működéséhez viszonyítva jelentősége nem volt nagynak mondható. A XVII-XVIII. században egészen más volt a jogászképzés tradicionális útja, mint a későbbi korokban, vagy esetleg a mai viszonyokhoz mérten. Az államigazgatási feladatok differenciálódásának kezdetleges foka miatt ezeken a területeken nem volt szükség különösebb szakismeretre, illetve ilyen ismertekkel rendelkező társadalmi rétegre. A magánjogi jogviszonyok - a feudális gazdálkodás partikularitása és a munkamegosztás tradicionális volta⁷ miatt - meglehetősen kezdetleges színvonalon álltak, melyek főképpen szokásjogi szabályozásokon alapultak, nem segítették elő a jogászi szakma társadalmi előretörését. Az ilyen szokásjogi ismeretek megszerzésére sokkal alkalmasabbnak mutatkozott a „kézműipari jellegű” tanulás, amelyben közvetlenül a gyakorlatot sajátították el. Azokban az országokban, ahol a jog kevésbé dogmatikus, kevésbé jogalkotási aktusok eredményeképpen fejlődik, változik, ott az ilyen jellegű képzés elsődleges volt, illetve bizonyos mértékben primátust élvez a mai napig is. A jogi ismeretek megszerzése elsősorban ügyvéd, esetleg ítélmester melletti gyakorlat révén („patvaria”) volt a XVII. században megszerezhető.⁸ Ez az oktatási módszer, mint „bevett szokás” sokáig fennmaradt, még azokban az időkben is, amikor már társadalmi szinten sokkal elfogadottabb és egyúttal keresettebb volt az intézményes keretek közötti jogászképzés.

II. József azonban végett vetett ennek a kettős képzésnek és hivatalos kapcsolatot teremtett az egyetem, és a jogakadémiák, illetve a jogászi pályák között és csak ezekben az intézményekben sikeresen letett vizsgával voltak a hallgatók ügyvédi, bírói, közhivatalnoki pályára bocsáthatók. A táblázatból is látható, hogy ezután – ugyan nem ugrásszerűen, de azért szignifikáns mértékben – megnőtt a hallgatók létszáma. Az abszolút hatalom viszonylagos kiegyensúlyozott gazdaságpolitikája szintén szerepet játszott a hallgatói létszámnövekedésben. A reformkor társadalmi változásai, melyek gazdasági fejlődéssel is jártak ugyancsak hozzájárult a jogászok iránti kereslet növekedéséhez. Ugyanakkor látható, hogy az 1800-as évek egyre kifinomultabb igazgatási mechanizmusai, hogyan hatottak a jogászok létszámának alakulására. A funkcionális differenciálódás az államigazgatás területén is megmutatkozott, egyre nagyobb számban foglalkoztatva a végzett jogászokat. Mivel a jogi oktatás Az Ausztriai

akadémiák hallgatói létszámainak átlagolásával, és összesítésével nyertem. A valóságban ennek a három esetleg négyszerese lehetett azok száma, akik Magyarországon jogakadémiákon és joglyceumokban jogot hallgattak.

⁷ A tradicionális és a modern társadalmak közti különbségek munkamegosztásra vonatkozó problémáit részletesebben ld.: Szántó Zoltán: A munkamegosztás gazdaságssociológiai elmélete. Szociológiai történeti szöveggyűjtemény. Budapest. 1990. Aula. Ezen kívül ld.: Anthony Giddens: Szociológia. Budapest. 2000. Osiris.

⁸ A középkori jogi oktatást részletesebben ld.: Nagy Zsolt: A magyar jogi oktatás történeti vázlata. Jogelméleti Szemle. 2003/3.

Birodalomban erősen „igazgatási jellegű” hivatalnokképzést jelentett, kiváltképp a jogakadémiákon,⁹ ezért a „hivatalnoksereg utánpótlásának” elsődleges forrását ezek az intézmények jelentették; ennek társadalmi realizálását láthatjuk a hallgatói létszám növekedésében.

Az igazi változások azonban a kiegyezést követően jelentkeztek, bár a provizorium időszakában is egy szignifikáns növekedés látható, mely szintén az igazgatási szakemberigény kielégítését szolgálta. Az Osztrák-Magyar Monarchiában a hallgatói létszám meghatszorozódott, később pedig megtízszereződött. Ennek a folyamatnak két nyilvánvaló oka volt, melyből egyik az ország akkor már tradicionálisnak mondható társadalmi-politikai szituációjára vezethető vissza, a másik pedig egy merőben új fejleményre. Elsődleges okként a már korábban is említett igazgatási funkciók további expanziója¹⁰ nevezhető meg, beleértve a bürokratikus szervezetek állandó növekedési hajlamát – mely a pejoratív értelemben vett bürokratizmust is magával vonja.¹¹ Ennél azonban komolyabb okot szolgáltatott a magyarországi kapitalizációs folyamatok beindulása, illetve annak szélesebb körű térnyerése, a külföldi tőke beáramlása, és az ezzel járó szakemberigény megjelenése. Az említett két okból következő jogász, illetve hallgatói létszám alakulása jól látszik, ha összehasonlítjuk a jogakadémiákon tanuló és az egyetemi hallgatók adatait. Az akadémiák az abszolutizmus óta elsődlegesen hivatalnokképző funkciót töltöttek be, így a XIX. század második felében itt is jelentős létszámnövekedés figyelhető meg. Az egyetemeken bevezetett bifurkáció miatt a hallgatók egy része államigazgatási feladatok elvégzésére szakosodott más részük azonban a hagyományosnak mondható jogtudományok gyakorlati művelésére kapott felkészítést, ezért az egyetemi hallgatóság száma mindkét okból növekedésnek indult.

Ennél érdekesebb változások történtek az első világháború után, habár nominálisan ez nem mutatkozott meg, sőt talán egy kis visszaesést is tapasztalhatunk. Noha a joghallgatók száma a két háború között elmaradt – különösen az 1905-ös csúcshoz viszonyítva – a korábbiaktól, figyelembe kell venni, hogy az ország jelentős területi- és népességvesztést szenvedett el. Ehhez képest a hallgatói létszám a népesség arányához viszonyítva nőtt,¹² azonban ez nemcsak a jogászokra vonatkozik, hanem általában a felsőoktatásban részesülőkre, melyet a T/3-as táblázat is megmutat.

⁹ Az igazgatási jellegű hivatalnokképzés részletes leírását ld.: Nagy Zsolt i.m. Ez magyarázza azt is, hogy a jogakadémiákon sokkal erőteljesebb a létszámnövekedés, mint a jogi karon, bár nem lehet figyelmen kívül hagyni azt a tényt, hogy a több és többféle felekezethez tartozó lyceum mellett az országnak csak egyetlen jogi kara volt.

¹⁰ A korszak adminisztratív-igazgatási mechanizmusainak és szervezeteinek diszfunkcionális mértékű növekedése közismert tény volt, mely az irodalmi és művészeti ábrázolásokban is megjelent. Nagy Tamás: Néhány eljárás: Kafka-olvasatok a jogirodalomban. Jogelméleti Szemle 2001/3.

¹¹ A pejoratív értelemben vett bürokratizmus összefüggéseiről részletesebben ld.: Kulcsár Kálmán: Gazdaság – társadalom – jog. Közgazdasági és Jogi könyvkiadó. Budapest. 1982. Különösen a 235-252.p.

¹² Magyarország mai területének népessége az első világháború előtt 7,5 millió körül volt (7,6 millió 1910-ben), a háború után 9 millió körüli népességet számláltak (9,3 millió 1941-ben). Ld.: Andorka Rudolf: Bevezetés a szociológiába. Osiris. Budapest. 2001. 283.p. Magyarország népessége a dualista államban meghaladta a 14 milliót, 1859-ben 14,078,896, 1910-ben 18,265,000. A magyar népesedés alakulásáról ld.: Demográfia. Központi Statisztikai Hivatal. Budapest. 1996. 80.p. és 450-468.p. A népesség arányához viszonyítottan a dualista államban megközelítőleg 2893 lakosra jutott 1 joghallgató, míg a háború utáni Magyarországon körülbelül 1839 lakosra jutott 1 jogászhallgató, tehát több mint 1000 fős differenciát tapasztalhatunk.

Időpont/Időszak	Joghallgatók létszáma a jogi oktatási intézményekben	Más felsőoktatásban részesülő hallgatók száma	Összes felsőoktatásban részesülő hallgató	A joghallgatók aránya az összes felsőoktatásban részesülő hallgató számához viszonyítva	Bölcsészeti karok hallgatói létszáma	Orvostudományi karok hallgatói létszáma	Műszaki egyetemek hallgatói létszáma
1865	2277	1023	3300	69%	162	509	273
1875	2515	2219	4734	53%	640	694	625
1885	2560	2569	5129	49%	404	1276	544
1895	4784	3156	7940	60%	882	777	1256
1905	6220	5078	11298	55%	1601	1719	1329
1915	3467	7845	11312	30%	1406	3567	2513
1925	4893	7885	12778	38%	1959	2466	1680

T/3. táblázat. A felsőoktatásban tanuló hallgatók számát mutatja 1865-től 1925-ig tíz éves bontásban, külön oszlopban szerepelnek a jogászhallgatók és az összes hallgatósághoz viszonyított arányuk, illetve a bölcsész, orvos és mérnökképző intézetek hallgatói. Forrás: Laky Dezső: A magyar egyetemi hallgatók statisztikája 1930. Magyar Statisztikai Közlemények. Új sorozat. 86. kötet. Pető Ernő: A jogakadémiák a 20. században.

A felsőoktatás intézményeinek fejlesztése és ezzel együtt a hallgatóság társadalmi méretű növekedése a Klebersberg Kunó nevével fémjelzett oktatási reform egyik látványos következménye. A magyar kulturális fejlődés érdekében előirányozták a „kiművelt”, magasan képzett társadalmi kategória szélesítését, melynek egyik letéteményese a felsőoktatás, illetve a felsőfokú képzés kiterjesztése.¹³ A táblázatból is látható a felsőoktatásban résztvevők számának nagyfokú az ország populációjához viszonyított emelkedése. Ez a tendencia még az első világháborút követő, annak egyenes következményeként fellépő demográfiai hullámvölgy ellenére is érzékelhetővé vált.

A műszaki tudományok prosperálásának indikátoraként lett a műszaki egyetem hallgatóságának alakulása a táblázatban feltüntetve. Látható, hogy a gazdasági-technikai fejlődéssel egyenes arányban meredeken nőtt a különféle mérnökképzésben részesülők száma (a háború utáni visszaesést, elsősorban a népességveszteség okozta), míg a bölcsészképzésben résztvevők számának növekedési üteme alacsonyabb volt. Körülbelül ezzel párhuzamos a jogászok számának növekedése, noha nominalitásban meghaladja a mérnökökét, melynek elsődleges oka, hogy a jogi oktatás évszázados múltra tekint vissza, míg a mérnökképzés komolyabb fejlődése csak az akkor Magyarországon újnak mondható technikai

¹³ A Klebersberg Kunó féle reform a középiskolás diákok számát érintette elsődlegesen. Míg 1910-ben a férfi lakosság 4,5%-a tanult középiskolában, 1930-ban már ez a számarány elérte a 9,1%-ot, mely a felsőoktatásba áramlók bázisának szélesítését is jelentette.

vívmányok bevezetésével indult meg. A bölcsészképzés helyzete már egészen más, ott ugyanis viszonylag alacsony – bár növekedő – létszámokkal találkozunk, mely a „jövőbeni elhelyezkedési lehetőségek” helyzetét mutatja. A bölcsészdiplomások szakmában történő munkalehetőségei limitáltak, a szellemi szabadfoglalkozásúak állás- és jövedelmi viszonyai a gazdasági konjunktúra, illetve dekonjunktúra által csak közvetve, esetleg demográfiai, natalitási helyzettől függően némileg közvetlenül is – befolyásoltak és ezek a társadalmi hatásokat inkább hosszú távon, mintsem azonnal váltak számukra érzékelhetővé. Mégis a háború után a bölcsészhallgatók száma még nominálisan is növekedést mutatott. A humán irányú műveltség (ideértve a jogi, illetve a bölcsészeti tanulmányokat) a háború után jobb mobilitási esélyeket adott, hiszen a területveszteségek az ipar jelentős részének elvesztésével is jártak. Az orvos hallgatók kilátásai szoros összefüggésben vannak az orvostudomány fejlődésével. A háború előtt és közvetlenül utána az orvos hallgatók számát tekintve szintén jelentős emelkedés látható,

ami az orvosi szakma szintén hagyományosan magas presztízséből ered,¹⁴ természetesen az egészségügyi ellátottság jelentős javulásával korrelálva.

„A két világháború közötti Magyarországot a jogászok országának nevezték.”¹⁵ Talán ez a megállapítás valóban igaz, azonban érdemes megvizsgálni a T/3-as táblázatot, melyből kitűnik, hogy az összes felsőoktatásban tanuló hallgatóhoz viszonyítva a két háború között a joghallgatók csupán 30% körüli értéket képviselnek (1931-ben 37,3% az egyik legmagasabb adat).¹⁶ Az első világháború előtti Magyarországon azonban ennél jóval magasabb arányokat is láthatunk, így 1895-ben a felsőoktatásban tanulók 60%-a volt joghallgató, ugyanakkor más karok hallgatóinak száma a dualizmusban jóval alatta maradt a későbbieknél.

Az egyetemi hallgatóság növekedése a korszak társadalmi-gazdasági változásaihoz kötődik. A dualista államban minden diplomás szakon egyöntetűen növekedtek a hallgatói létszámok. Az akkori modern társadalom, az urbanizációs folyamatok, a kommunikációs igények növekedése mind az értelmiség számszerű gyarapodásának okozója és velejárója. Ezzel együtt az értelmiség társadalmi súlya is nőtt, egyre inkább teret nyert a társadalmi befolyásuk úgy a közvélemény formálásában, mint a termelési folyamatokban. A „modern” társadalom minden szférájában (oktatás, média, művészeti élet) kiemelkedő szerepet játszottak, így az értelmiségi elit lett az elitcsoportok mintaadója. A jogászság kiemelkedő szerepe pedig az igazgatási-hivatalnok hagyományokból, az abszolutista tradícióból táplálkozott, és ennek folytatása, pontosabban a folyamat töretlensége látható a két háború között is. Hiszen néhány esetet kivéve az államhatalom mindig támaszkodhatott a szakképzett hivatalnokgárdára, cserében pedig biztosította a megfelelő anyagi- és társadalmi megbecsülést.¹⁷ A jogászság presztízséhez pedig kétség sem férhetett, a jogi diploma eredményesen volt konvertálható a különböző szakterületek között. A hatalmas szakigazgatási apparátus egy-két időszaktól eltekintve az egész korszakban biztos munkalehetőséget és magas tekintélyt biztosított, mely különösen abban a politikai-társadalmi berendezkedésben rendkívüli individuális előnyt jelentett.

A korszak egyenlőtlen jövedelmi viszonyai – a többi európai államhoz és az Egyesült Államokhoz viszonyítva – a gazdasági élet szereplőit komoly megpróbáltatások elé állították, ezzel szemben az állandó, biztos helyzet „egyedülállónak” számított.¹⁸ Erdei Ferenc „kettős társadalomnak” nevezte a két háború közti Magyarország társadalmát, ahol egymás mellett élt a „rendi” jellegű társadalom, ahová az állami hivatalnokok is tartoztak és „polgári” társadalom, ahová a szellemi szabadfoglalkozásúakat sorolta. A mobilitási esélyek elég csekélynek voltak mondhatók, természetesen voltak kirívó példák is,¹⁹ de a társadalmi viszonyok elég jelentősen

¹⁴ Az orvos hallgatók lakossághoz viszonyított aránya hasonlít a jogászokéhoz, legalábbis a trendet tekintve. 5046 lakos jutott egy hallgatóra 1915-ben, míg 1925-ben 3649 lakos egy tanulóra.

¹⁵ Kulcsár Kálmán i.m. 9.p.

¹⁶ Ez természetesen nem jelenti azt, hogy európai viszonylatban a végzett jogászok száma nem volt kiugróan magas.

¹⁷ Max Weber: A politika, mint hivatás. Medvetánc Füzetek. 1989.

¹⁸ A két háború közti korszakban az ország lakosságának fele mezőgazdasági munkás volt, az iparosodás még mindig elég kezdetleges fokon állt. A középrétegnek nevezhető társadalmi kategória viszonylag kis létszámú volt, a társadalom egyötödét alkotta. A jövedelemegyenlőtlenség igen nagy volt, a jövedelmek szóródása az évi 781 pengő volt, azonban az alsó kategóriába, vagy ahhoz közelítő jövedelmi viszonyokkal rendelkezett a társadalomnak körülbelül a fele. (Ezen felül előfordult a kiugróan magas 1600 pengős jövedelem is.) Erdei Ferenc szerint „kettős társadalom” létezett akkoriban, pontosabban ezzel a névvel illetve a „történelmi”, rendi jellegű és a „modern polgári” társadalom kettősségét. A rendi jellegű réteghez tartoztak többek között az államhivatalnokok, az úri középosztály, nagybirtokosok, stb., az utóbbihoz a vállalkozói réteg, munkásság, szabad értelmiségiek, etc. Ld.: Andorka Rudolf i.m. Ferge Zsuzsa: Társadalmunk rétegződése. Budapest. Közgazdasági és Jogi könyvkiadó. 1969. A korabeli társadalmi viszonyokat elemezve láthatjuk, hogy a jövedelmi viszonyok sokkal szorosabb korrelációban álltak a presztízszel, és mindezek állandó jelleggel „megmutatkoztak”, sok esetben verbális, illetve viselkedési mechanizmusokban objektívalódtak.

¹⁹ Az egyházjogász Boleratzky Loránd, ilyennek volt mondható, azonban ez nem volt tipikus. Pető Ernő: A jogakadémia a 20. században. 124.p.

konzerválódtak, azok reprodukciójának eredménye többé-kevésbé konstans maradt. A hosszú távon megmerevedett társadalmi viszonyok egy éles strukturális elhatárolódásokat okozó szituációt eredményeztek, melyben az elsősorban intergenerációs mobilitási lehetőségek kihasználása a társadalmi értékpreferenciák közötti kiemelkedő szerepét eredményezte. A társadalmi mobilitás pedig mindenek előtt a tanulással, illetve a képzésben való részvétel igazolásával volt elősegíthető. Látható, hogy a jogászdiploma a kettős jelleg bármelyikében egyfajta érvényesülést biztosított, hiszen a polgári kategóriához tartozó szellemi szabadfoglalkozáshoz is „belépést”, ugyanakkor a rendi kategóriában is érvényesülési lehetőséget adott. (Ellentétben a bölcsészdiplomával, mely az előbbi kategóriában megfelelő mobilitási esélyhez juttatta az értelmiséget, az utóbbiban azonban csak korlátozottan biztosította a megélhetést.)

A szellemi foglalkozásúak száma a '20-as, '30-as években 307.000 fő volt, az állami alkalmazottaké 210.000, de 1940-re ez a szám 413.000 főt tett ki, melynek harmada volt tisztviselő, tehát egyben szellemi munkát űző, így ez az szám 140.000 főre datálható. Látható, hogy a szellemi foglalkozásúak majdnem fele az államigazgatásban dolgozott, és ennek a kategóriának az iskolai végzettsége többnyire a jogi diploma volt. Ezek a viszonyok egyöntetűen elvezettek a jogász presztízs fennmaradásához, emelkedéséhez, így a társadalomban realizált mobilitási esélyek következtében a joghallgatók létszámának lakossági arányhoz viszonyított magas voltához.

Az ország terület és népességvesztésének egyik vevőjéjeként számolni kellett egyfajta bevándorlási hullámmal is. Az utódállamok hivatalnokrétegét érintette a legjobban az elcsatolt területeken kialakult társadalmi méretű egzisztenciavesztés, mivel az új államok megkövetelték az anyanyelvű közigazgatást, melynek a magyar anyanyelvű hivatalnokok többnyire nem tudtak eleget tenni²⁰. A fenti oknál fogva az országba áramló menekültáradat, melynek egy tekintélyes részét képezték az állásukat veszített hivatalnokok jelentősen megnövelte az értelmiségi, hivatali állásokat betölteni vágyók számát, mely – a demográfiai folyamatok mellett – szintén a jogásképzés csökkenéséhez vezetett.²¹ Ennek ellenfolyamataként a háború alatt késedelmet szenvedett tanulmányok újbóli folytatása, illetve megkezdése pedig a hallgatók számának emelkedéséhez vezetett. A háború egyébként is sok fiatal társadalmi struktúrában elfoglalt pozícióját ingatta meg, individuális szinten a stabilitás biztonságérzetét vette el; ezért a társadalmi érvényesülés egyik lehetőségeként sokan a felsőoktatást választották, melyet valószínűleg enélkül nem tettek volna.

Természetesen két tényező említhető, melyek minden korszakban, így az abszolutizmusban, a dualizmusban és a két háború közti időszakban is limitálták a felsőoktatásban tanulók létszámát. Az első a népesség vagyoni helyzete, illetve jövedelmi viszonyai. A háború előtt rendkívül nagy volt a jövedelmek szóródása, és a társadalom közép, illetve felső rétegei a népesség kisebb hányadát tették ki. Pikler Gyula például (talán némi túlzással és a az indokoltnál nagyobb általánosítással) a lakosság $\frac{3}{4}$ -ét a teljesen vagyontalanok közé sorolta az 1911. évi budapesti lakásösszeírások lapján.²² Ebből következően limitált volt azok köre, akik megengedhették maguknak, vagy gyermekeiknek hosszú időn keresztül tartó tanulmányok folytatását. A társadalom alsóbb rétegei ehelyett inkább létfenntartásuk érdekében

²⁰ Az Osztrák-Magyar Monarchia utódállamaiban késéssel ugyan, de bekövetkeztek ugyanazok a társadalmi folyamatok, melyek hasonló hatással voltak a jogásképzésre. Romániában és kisebb mértékben Csehszlovákiában a '20-as évektől kezdődően gyors ütemű növekedés volt tapasztalható a felsőfokú képzésben részesülők létszámát illetően. Ezekben az országokban a jogásképzés létszámnövekedésének „lökést” adott az állásukat veszített hivatalnokok eltávoztása is, melynek folytán az anyanyelvűek részére új álláshelyek jöttek létre. A jogvégzettek aránya a '30-as években érte el a magyarországi viszonyszámokat, mely adat-összehasonlítás megmutatja, hogy ezek a társadalmak is „örökölték”, illetve magukban hordozták az említett változások okait. Ld.: Pető Ernő. i.m. 59. p.

²¹ Körülbelül 40.000 ilyen hivatalnoki pályán elhelyezkedni kívánt menekültől volt szó.

²² Ld.: Andorka Rudolf i.m. 135.p.

valamilyen jövedelemszerző tevékenységet folytattak. Mellesleg az említett kategóriának a habitusa sem valószínű, hogy megengedte volna a felsőoktatásban való tanulmányokat.²³ A második limitáló tényező a felsőoktatás inputjának adminisztratív szabályozása. A politikai vezetés, elsősorban a szakminiszter minden évben rendeletben határozta meg a felsőoktatásban, így a jogászképzésbe felvehető jelentkezők számát.²⁴ A két említett tényező egymással is összefüggésben van, hiszen amennyiben szélesebb társadalmi rétegek lettek volna érdekeltek a felsőoktatásba kerülésben, úgy az adminisztratív szabályozás valószínűleg engedett volna a nyomásnak, ami a létszámkeret emelkedéséhez vezetett volna.

Az annyit emlegetett „jogász-munkanélküliség”, mely a két világháború közötti országot sújtotta a felduzzadt, ezáltal költségvetési gondokat okozó „túlnövekedett” hivatalnokréteg leépítésének eredményeképpen állt elő. A '20-as évek elején végrehajtott leépítések következtében – melyek sokszor politikai szempontokat követtek – széles réteget érintő munkanélküliséget eredményezett, melyet növelt a '30-as évek elején bekövetkezett gazdasági válság. Így a szellemi foglalkozásúak munkanélküliségének aránya 10%-osra datálható, melynek körülbelül a fele valóban jogi végzettséggel rendelkezett.²⁵ A munkanélküliség veszélyét a társadalom érzékelte, és ez megmutatkozott a jelentkezők számának csökkenésében, ami miatt a felsőoktatási intézmények egyre alacsonyabb szintre helyezték a szelekciót biztosító felvételi követelményeket. Ez a fajta „új keletű” diplomás létbizonytalanság a hagyományosan értelmiségi szülőket és gyermekeiket is érintette, akik mindent megpróbáltak státuszok átörökítése érdekében megtenni.²⁶ Ezek a folyamatok vezettek a jogakadémiai hallgatók képességeinek alacsonyabb színvonalához, illetve az akadémiaellenes hangulathoz, míg a pesti jogi kar hallgatói tanulmányi szintje magasabb maradt.²⁷ Azok a hallgatók, akik nem is kívántak szakmájukban elhelyezkedni, megélhetési lehetőségeik vagyoni pozíciójuknál fogva adottak voltak, és a többnyire jogi diplomát presztízsokokból akarták megszerezni folyamatosan csökkenő számban voltak jelen. A dualista államban némileg nagyobb volt az arányuk később azonban ez a viszonyszám már jelentéktelennek volt mondható, a '30-as években az egyetemi, illetve akadémiai hallgatók mindösszesen 1%-át tették ki,²⁸ más szavakkal a jogász munkanélküliségi mutatók alakulásában nem, vagy alig játszottak szerepet.

A második világháború után bekövetkezett változások fejtették ki az egyik legerőteljesebb hatást a jogászképzésre. A szovjet befolyás eredményeképpen uralkodó marxista jogelmélet, mely a jog hosszabb távú elhalását hirdette szinte katasztrofális volt a jogi

²³ A Pierre Bourdieu által használt „osztályhabitus” fogalomról van szó, mely álláspontja szerint jellemzi az adott osztályt, illetve osztályfrakciót. Ld.: Pierre Bourdieu: *La Distinction. Critique sociale du jugement*. Editions de Minuit. Paris. 1979.

²⁴ A '20-as években a kultuszminiszter 550 körül állapította meg a pesti jogi karra felvehetőek számát. Szabó Imre: *Állam- és jogtudományi enciklopédia*. Akadémiai kiadó. Budapest. 1980.

²⁵ Megjegyzendő, hogy a privát szférában bekövetkezett munkanélküliség ennél nagyobb arányú volt, mintegy 12%-os, csak az ott munkanélkülivé váltak többnyire képzetlenebbek, és eleve alacsonyabb vagyoni helyzetűek voltak, így létbizonytalanságuk nem kaphatott olyan hangsúlyt, hogy az a közfigyelmet komolyabban felkelthette volna.

²⁶ 1914-ben a szellemi foglalkozású szülők gyermekeinek 57,2% végzett jogot, 1925-ben 63,2%-a, és 1941-ben 56,4%-a. Pető Ernő i.m. Látható, hogy milyen jelentős szerepet játszott a hagyományos értelmiségi családokban a felsőoktatási tanulmányok folytatása, ezen belül is a jogász pálya.

²⁷ A jogakadémiákon tanuló diákok közül több mint 60%-uk elégséges érettségivel rendelkezett, ami a vidéki egyetemekre is igaz volt, addig Pesten ez a szám 1932-ben csak 32,1%. Ide koncentráltak a hagyományosan egyetemi végzettséggel rendelkező generációk gyermekei, akik jobb anyagi körülmények között éltek, így nagyobb „kulturális tőkével” rendelkeztek.

²⁸ Az akadémián tanuló hallgatók szüleinek társadalmi helyzete szerinti megoszlását tekintve a vagyonukból élők aránya az összes hallgatóhoz viszonyítottn 1915-ben 3,6%, 1925-ben 1,6%, 1935-ben 0,9%, és 1941-ben 0,3% volt. Ugyanez az arány az egyetemi hallgatók körében 1915-ben 3,2%, 1925-ben 3,3%, 1935-ben 1,0%, és 1941-ben 0,6%. (Az 1915-ös és 1925-ös adatok az azt követő 5 év átlagait tartalmazzák.) Ld.: Andorka Rudolf: *Az egyetemi és főiskolai hallgatók társadalmi összetétele 1898-1942*. Statisztikai Szemle. 1979./9.

oktatásra. A négy jogi karon folyó képzés diáklétszámai radikálisan megcsappantak, mely a jogászok iránti szükséglet alacsony voltát jelzi. Az állam jog iránti bizalmatlansága mellett tovább csökkentette a jogászszükségletet a tervgazdaság bevezetése, mely a magánszféra jogi mechanizmusait ismerő szakemberek helyett kizárólag igazgatási feladatok ellátására szakosodott munkaerőbázist igényelt. A jogászsnak a korábbi hatalmi elittel való vélt, vagy valós összefonódása, illetve az ezzel kapcsolat ellenséges beállítottság tovább fokozta ezt a jelenséget, mely a T/1-es táblázat adataiból is szembetűnik.²⁹ A korábbi jogász túlsúly, az ebből következő munkamódszerek iránti visszás érzület csak fokozta ezt a folyamatot. Létrehozták azokat az alternatív képzési módokat, melyek a rendszer szellemének inkább megfeleltek, és az ott végzetek hatalomhoz való hűsége biztosítottabb volt.

Ugyanakkor a szocialista érában – éppen a tervgazdaság miatt – hallatlan mértékben megnövekedett a jogalkotási tevékenység, mely éppúgy igényelte a képzett szakembereket, mint korábban a piacgazdaság. Ezzel párhuzamosan – a jog elhalása illúziójának felismerésével együtt, illetve az akkor „rendszeridegennek” mondott csoportok korábbi eltávolítása után – a hatalom lassan visszanyerte bizalmát a jog iránt. A társadalmi problémák megoldása így jogi szabályozásokat igényelt, noha olyan kérdéseket is ebbe a problémakörbe soroltak, melyek esetében a szabályalkotás felesleges, illetve más megoldási mód kézenfekvőbb lett volna. Maga a tervgazdálkodás is folyamatos szabályozásokkal történt, hiszen minél jobban növekszik az állam szerepe a gazdaságban, gazdaságpolitikában, annál nagyobb súlyt kapnak az adminisztratív mechanizmusok, melyből egyenesen következik a jogi és közigazgatási szervezetek növekedése. Az 1940-es évek végén és az '50-es években létrehozott alternatív igazgatási szakiskolákban végzetek pedig a munkahelyi konformitás, illetve a feladatok ellátásához szerzett ismeretek hiánya miatt szintén jogi végzettséget szerettek volna. Ezek együttes hatásaként ismét növekedni kezdett a joghallgatók száma, bár ez csak korlátozott maradhatott, hiszen az állami tervgazdálkodás a felsőoktatási képzést is szoros kontroll alatt tartotta.

A hallgatói létszámot a tervutasítás mellett a jövedelmi viszonyok is befolyásolták. A szocialista érában a társadalom bér-viszonyainak szabályozásában a jövedelmek nivellálásának elve kapott hangsúlyt, ezzel akarták a korábban kialakult rendkívül eltérő vagyoni és jövedelmi helyzetet kiegyenlíteni. Ennek következtében az értelmiségi, illetve más szakmákhoz tartozó szakemberek jövedelme hasonló, sok esetben közel azonos mértékű volt. Később viszont megjelent a jövedelmek differenciálásának elve, mert felismerték, hogy a nivellálás teljesítményrontó tényező lehet, ez pedig némi magyarázattal szolgál arra, hogy az 1970-es években már majd 3000 fős joghallgatói létszámot tapasztalhatunk;³⁰ más szavakkal a hallgatók végzett jogászként a jövőben az igazgatási szférában dolgozva nagyobb keresetet remélhettek, mint esetlegesen nem értelmiségi munkakörökben.

²⁹ A jogakadémiákat pedig 1948-ban államosították, majd 1949-ben megszüntették.

³⁰ A két világháború között a társadalmi viszonyok rendkívül erős differenciálása tükröződött a bér, illetve jövedelmi helyzetekben is. A fizikai dolgozók átlagos keresete és a kvalifikált társadalmi kategóriák között akár 10-szeres jövedelmkülönbség is tapasztalható volt, de az egyes kategórián belül is rendkívül erős szóródást lehetett kimutatni. (A közigazgatáson belül a két szélső fizetési osztály között 17-szeres bérkülönbség volt.) Az aktív keresők bérvizonyainak szóródása 781 pengő, az alsó fizetési kategória átlagkeresete havonta 96 pengő, míg a felső kategóriáé 877 pengő volt, nem számolva a napszamosok, és cselédek keresetével, mely az alsó átlag alatt volt. A háború után a bérskálát jelentősen szűkítették, a differenciát átlagosan 1, 2-szeresére csökkentették. Az előbbi kategóriák szerinti szóródás 1957-ben 2500 forintra módosult úgy, hogy a legalacsonyabb jövedelemmel rendelkező társadalmi csoportok átlagkeresete 1480 forint, a legmagasabb jövedelemmel rendelkező csoportoké pedig 3979 forint volt. A privilégiumok megszüntetésének célja mellett azonban a változások nem „egyértelműen végiggondolt tervezet szerint mentek végbe”. Részletesebben ld.: Ferge Zsuzsa: Társadalmi újratemelés és társadalompolitika. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó. Budapest. 1982. Különösen a 305.p. A talán sok esetben túlzónak tűnő nivellálás a termelés oldaláról tekintve hátrányokat is jelentett, a következetes bérpolitikának átgondolt tervezet alapján kellett volna végbemennie, természetesen ügyelve a túlzó differenciálás problémáira is, de az érdemet sem hagyva figyelmen kívül.

A XX. század első felében mind abszolút számban, mind viszonyzámban a korabeli fejlettségi szintet meghaladó mértékű volt a felsőoktatási képzés, és a felsőfokú végzetek arányát tekintve Európában az elsők között foglalt az ország helyet³¹. Emellett Magyarországon - a táblázatokból világosan kitűnik – a jogászképzés kimagasló arányban volt jelen, mely nemcsak a két háború közti időszakra, hanem a dualizmus, és az abszolutizmus korára is, illetve eltérő mértékben de a szocializmusra is jellemző volt. Mindezek a körülmények arra engednek következtetni, hogy bizonyos szempontból közös eredője is van a jogászok nagyobb létszámának, mely eredő valószínűsíthetően különböző mértékben, de általánosan jellemző a periférikus országokra. Az ipari, szolgáltatói szféra alacsony szintű fejlődési foka, az ezzel kapcsolatos infrastrukturális helyzet, a társadalom agrárjellege a műszaki értelmiségi képzés csökkent voltát eredményezi, ebből következően a mobilitási igények inkább a humán műveltség előnybe részesítését indukálják. Az előbbivel összefüggésben piaci szabályozások alacsony foka állami, jogi beavatkozások igényét követeli, illetve olykor azt az illúziót kelti, hogy ilyen módon megoldhatók egyes szituációk.³² Így a „történelmi méretű hiánygazdálkodás” kényszeréből fakadóan kialakítja a jog, és a jogászok iránti bizalmat, és magas presztízst,³³ végső soron a magasabb jogászlétszámot.

A hallgatói létszám nem változott egészen a rendszerváltásig, vagyis 1990-ben is 2900 joghallgatót regisztráltak, mely a '70-es évekhez képest is csupán 200 fős emelkedést mutat. Ebből könnyen levonhatnánk azt a következtetést, hogy maga a rendszerváltás – mint politikai fordulat – nem hozott a társadalom, különösen a jogásztársadalom életében komolyabb változásokat. Ez természetesen hamis következtetés lenne, pontosabban a politikai kérdések valóban nem hoztak gyökeres váltást, azonban a rendszerváltást megelőző és azzal párhuzamos gazdasági változások már igen. A T/3-as táblázatból is látható, hogy 4, és 5-szörös növekedésről beszélhetünk. Ennek magyarázatához szükséges áttekinteni, hogy más országok jogásztársadalmát a háború után, hogyan és miért változtak.

Időpont/Időszak	Jogászok létszáma a népességhez viszonyítva (az adatok százalékban értendők)
1962	0,1
2000	0,3

T/4-es táblázat: A jogászok számának változása az Egyesült Államokban 1962-től 2000-ig. Forrás: Wright Mills: Az uralkodó elit. Budapest. 1962. Pokol Béla: Jogsociológiai vizsgálódások. Rejtjel Kiadó. Budapest. 2003.

Időpont/Időszak	Jogászok létszáma egymillió lakosra vetítve

³¹ Lsd.: Pető Ernő i.m. 140.p.

³² A helyzet hasonló, és korábban is hasonlított a görög adminisztratív-igazgatási intézményi struktúrához, illetve ezzel összefüggésben a jogászképzési helyzettel. Görögországban a diplomások 25-35%-át a jogi diplomával rendelkezők tették, és teszik ki, melynek elsődleges oka a közhivatalnoki szektor túlméretezettsége. Ezt bizonyítja többek között, hogy a jogászvégzettségűek a kormányhivataloknak otthont adó városokban 85-92%-os arányban koncentrálnak. Lubos Vasilis: Túlképzés felsőfokon. A görög felsőoktatás történeti-szociológiai elemzése. www.magyarfelsoktatasi.hu/97.7/29a.html 2003. 10. 15

³³ Az ilyen társadalmakban nem bontakozott ki a megfelelő ipari színvonal, mely igényelné a műszaki szakemberek nagyobb arányát, másrészt ebből a körülményből fakad hogy olyan illúziók élnek ezekben az országokban, hogy a társadalom problémái jogi eszközökkel megoldhatók. Kulcsár Kálmán i.m. 9.p. A „történelmi méretű hiánygazdálkodás” fogalmát Kulcsár Kálmán használja Kornai János nyomán, aki az akkor létező szocialista gazdaság jelenségeire használta a „hiánygazdálkodás” kifejezést. Ennek történelmi szintű kivetítése az idézet, noha Kulcsár hangsúlyozza, hogy „nem kívánja a Kornai-féle absztrakt modellt a magyar történelmi fejlődésre erőszakoltan rávetíteni”. Kornai János: A hiány. Budapest. 1980. Kulcsár Kálmán i.m. 21.p.

1977	400
2001	1200

T/5-ös táblázat: A jogászság létszámának változása Németországban 1977-től 2001-ig. Forrás: Pokol Béla: Jogsociológiai vizsgáldások. Rejtjel kiadó. Budapest. 2003.

Ha megnézzük a T/4-es és T/5-ös táblázatokat, mely a világ két vezető gazdasági hatalmának jogászlétszám változásait mutatja, könnyen leolvasható, hogy mindkét országban körülbelül megháromszorozódott a jogásztársadalom nagysága³⁴ az utóbbi 30 évben.³⁵ A nyugat-európai, illetve amerikai jogásztársadalom bővülésének okai sokrétűek, és elsősorban a társadalom és a gazdaság változásaihoz köthetők. A piacracionalitás terjedése, annak a különböző társadalmi szférákban való térhódítása, a mezőgazdasági termelést felváltó ipari termelési mód, később pedig a szolgáltatói-társadalom egyre erőteljesebb térnyerése, ezzel párhuzamosan az individualizációs értékek és a személytelen kapcsolatok elterjedése, mind elvezet a jog iránti bizalom növekedéséhez, mely szintén okként szolgált az említett változások bekövetkeztéhez.³⁶

Míg az utóbbi 30-40 év társadalmi viszonyai tehát ezekben az országokban az említett jogászi telítettséget okozták, addig Magyarországon (és a hozzá hasonló helyzetben lévő szocialista országokban) ezek a folyamatok nem fejthették ki hatásukat. A szocializmus ideje alatt a jogalkotási tevékenység erőteljesen megnövekedett, az állami szféra - később diszfunkcionális hatásokat okozó - kiterjesztette befolyását a társadalom olyan területeire, ahova korábban nem jutott el a központi igazgatás.³⁷ Ez a „túlszabályozási láz”, a jog illúziója a szocialista érában is elvezetett egyfajta korlátozott bővüléshez, mely természetesen összehasonlíthatatlan a nyugat-európaival. Ugyanakkor, ezzel szoros összefüggésben a jogászi presztízs a korábbi szinthez képest – noha nem érhetette el a háború előtti szintet – ismét emelkedett. A rendszerváltozás, a piacgazdaságra való áttérés, illetve a korábbi akár intragenerációs³⁸ mobilitási esélyekbe vetett hittel párosulva együttesen okozta a hallgatói létszámbővülést a '90-es években. A szocialista országok korábbi, a nyugat-európai méretekkel is vetekedő iparosítása folytán felhalmozott eszközök privatizációja, a piaci szféra térhódítása a korábban jellemzett társadalmi folyamatokat indította el. Azonban a lényeges különbség ott található, hogy míg a „tőkés országokban” a piaci térhódítás, az ehhez kapcsolódó vagyoni értékű javak felhalmozása, a szolgáltatások elterjedése fokozatos volt, addig a volt szocialista országokban ez szinte „egy csapásra”, hirtelen zajlott le, mely rendkívül bizonytalan, előre ki nem számítható eredményekkel járt. Ez a robbanásszerű változás a társadalom egyes

³⁴ Az adatok mellett külön érdekességnek tűnik, hogy 1998-ban a német 165.000 fős jogászi összlétszámhoz képest 135.000 joghallgató tanult az egyetemeken. Pokol Béla: A jog és jogászság expanziója. In: Jogsociológiai vizsgáldások. Rejtjel Kiadó. 2003.

³⁵ Az Egyesült Államok esetében az adatokba bele kell kalkulálni, hogy a népességszám is változott, azonban ez nem olyan mérvű, hogy a megállapításunktól szignifikáns eltérés adódna.

³⁶ A jogásztársadalom bővülésének okaihoz részletesebben kifejtve ld.: Pokol Béla: A jog és a jogászság expanziója. In: Jogsociológiai vizsgáldások. i.m.

³⁷ Ilyen volt például az 1040/1973. (X. 18.) MT sz. Határozat, mely a születések számát kívánta pozitívan befolyásolni. Rövid távon hatásosnak bizonyult, mivel a meghozatalát követő egy-két évben ténylegesen nőtt a születések száma, azonban ez más okokra is visszavezethető. Hosszú távon azonban már komoly problémákkal járt és talán jár a mai napig is. Kulcsár Kálmán i.m. 14.p.

A népesség termékenységváltozása – változtatási kísérlete – diszfunkcionális hatással jár a társadalom hagyományos intézményeire. Megnöveli a gyermekgondozó, egészségügyi intézmények iránti igényt, később, mikor a gyermekek iskolaérettek lesznek az iskolák bővítését vonja magával, majd – amennyiben ez lehetséges - a munkalehetőségek bővítése válik szükségessé, végül pedig nyugdíjasként a társadalombiztosításra ró hatalmas terheket. A termékenység későbbi csökkenése pedig az utána jövő generációkban ezeknek a folyamatoknak a fordítottját indukálja, ami önmagában is társadalmi feszültségekhez vezet, nem is beszélve az ellátó szervezetben okozott likviditási problémákról.

³⁸ Azért tartom fontosnak kihangsúlyozni, hogy nemzedéken belüli mobilitásról is szó volt, mivel az esti- és levelező képzések pontosan ezt a célt szolgálták.

kategóriáiban, így a jogásztársadalomban hasonló, de az akkori kapitalista országokénál erőteljesebb változásokat idézett elő. A gazdasági váltásnak a hagyományos joggyakorlatra kifejtett hatásaként, addig ismeretlen területeket kellett szabályozni, amivel párhuzamosan rengeteg olyan jogi probléma merült fel, melyek megoldásában a berögzült szakmai gyakorlatnál sokkal nagyobb előnyt jelentett bármilyen paradoxnak tűnik is, de a korábbi szakmai szocializáció hiánya, vagyis a rugalmasság megléte. A gazdasági jog még fejletlennek volt mondható, és ez az időszak a „szerződésekkel fejlesztett jog időszaka volt, a jogalkotás jellemzően a praxis után járt”.³⁹ A '90-es évek elején meglévő társadalmi-gazdasági szituáció az akkor fiatalnak számító jogászok számára korábban nem tapasztalt karrier lehetőségét biztosította, amit az akkori társadalom rövid idő alatt realizált. Ugyanakkor ezzel párhuzamosan a felsőoktatási képzésben – főleg a költségvetési gondok enyhítése, és nyugat-európai minták átvétele végett – a piaci mechanizmusok egyre inkább teret nyertek. A felsőoktatási intézményeknek érdekében állt és áll a mai napig is minél nagyobb számú hallgató oktatásáról gondoskodni, mivel ez bevételeik egyik fő forrása. Emellett a korábban kiszámítható előmenetelt biztosító foglalkoztatási lehetőségek, mint az államigazgatás (ebben a tekintetben ide tartozik a bíróság, ügyészség is) továbbra is kifejtették munkaerő-keresleti szerepüket, ami tovább növelte a jogászok elhelyezkedési képességét és készségét. A rendszerváltást követő első években így ismét előállt az a helyzet, hogy a korábban már hagyományosan generációkon keresztül felsőoktatásban tanuló szülők gyermekei mellett, akik saját negatív mobilitásukat akarták elkerülni, új társadalmi rétegek is megjelentek az egyetemeken a realizált intergenerációs mobilitási esélyek növelése érdekében, mely tanulmányi befektetés ráadásul viszonylag gyors anyagi és társadalmi megbecsülésben fizetődhetett ki. A folyamat azonban néhány lényeges vonatkozásában mégis különbözik a két háború közötti, illetve az azt megelőző helyzettől; ezek a népesség vagyoni, illetve jövedelmi helyzetéből és a felsőoktatás igazgatásából eredő differenciák. A rendszerváltás után az adminisztratív limit – az említett okoknál fogva – fokozatosan kitágult, ami már önmagában nagyobb hallgatói tömegeket engedett be a felsőoktatásba. Másfelől a társadalom vagyoni, jövedelmi viszonyait tekintve is eltérő struktúrát mutatott, mint néhány évtizeddel korábban.

Időpont/Időszak	Legalsó decilis	Legfelső decilis	Legfelső/Legalsó decilis
1962	3,9	20,2	5,2
1982	4,9	18,6	3,8
1992	3,6	24,3	6,7
1995	3,6	26,1	7,3

T/6-os táblázat. Az egy főre jutó jövedelem szerinti háztartás decilisek részesedése az összes személyi jövedelemből százalékban, illetve a legalsó és legfelső decilisek aránya. 1962-1995. Forrás: Andorka Rudolf: Bevezetés a szociológiába. Osiris Kiadó. Budapest. 2001. 137-140.p.*

A szocialista korszakban a jövedelmek nivellálásának következményeképpen az egyes társadalmi rétegek között szűkült a vagyoni különbség.⁴⁰ A „középrétegek” kiszélesedtek, létszámuk és népességhez viszonyított arányuk nőtt. Ugyan a rendszerváltás után - ezt a T/6-os táblázat is jól mutatja – a jövedelemmolló jobban szétnyílt, még mindig egy viszonylag nagy

³⁹ Krich Balázs: Kínál-e még megújulást a jogász szakma? 1.p. Interjú Dr. Ósi Zsolt a Köves és Társai Clifford Chance Ügyvédi Iroda munkatársával. www.hok.ajk.elte.hu/juratus/20_02/hird.htm

* A táblázat a forrás táblázatainak szerkezetéhez képest módosított. Összevonásra került két különböző korszakra vonatkozó táblázati adathalmaz, és csak a megfelelő időpontok kerültek felvezetésre.

⁴⁰ Ez ugyan nem érte el az állami központi ideológia által hirdetett mértéket, de hatása egyértelműen kimutatható volt.

létszámú kategóriával lehet számolni, akik anyagi helyzetüknél fogva képesek maguk, vagy gyermekeik hosszú időtartamú képzését biztosítani.

A társadalmi folyamatokat kihasználva az intézményi bevétel növelése érdekében gombamód szaporodtak az új jogi karok, azok különböző tagozatú képzési módjai, melyek egyre több joghallgató felvételére voltak képesek, noha sok esetben az intézmények tárgyi, illetve személyi feltételei sem voltak adottak. A jelenség természetesen nemcsak a jogi karokat érintette, hanem széles körben a felsőoktatás egészét, azonban a jogászképzést talán minden eddiginél erősebb változások terhelték. A tanulás fontosságát - mint a mobilitási esélyek statisztikai valószínűségét elsődlegesen megnövelő eszköz - szem előtt tartó társadalmi attitűd, olyan mély gyökereket vert a társadalmi értékek között, hogy determinisztikus lett annak politikai, különösen oktatáspolitikai vonzata. Az oktatás – mind a számok, mind egyes hallgatók teljesítménymutatói alapján – sikerágazatnak tűnt,⁴¹ pedig az említett „karrierkorszak” a végéhez közeledett, és mára már ilyen lehetőségekről nem beszélhetünk. A rendszerváltás korában viszonylag nagy mozgásokat lehetővé tevő társadalmi viszonyok strukturálisan megmerevedtek, az akkoriban nyitottnak mondható társadalom egyre zártabbá vált. Ehhez járult, hogy egyfelől a jogalkotás fokozatosan rendezte az előállított új társadalmi helyzeteket, másfelől a szabályozások is egyre kifinomultabbak lettek. A korábbi úttörő jellegű munkából hagyományos joggyakorlat lett, ezzel párhuzamosan pedig fokozatosan betöltötték a friss munkahelyeket azok az egyetemet végzett szakemberek, akik – a lehetőségeket felismerve - éppen a '80-as évek végén, illetve a '90-es évek elején kezdték tanulmányaikat.

A mai helyzet mind ennek a következménye, a társadalmi attitűdök vajmi keveset változtak a jogász szakmával kapcsolatban; talán az utóbbi egy-két évben tapasztalható csak némi szemléletváltás, mely lassan a mutatókban is szignifikáns eltéréseket adhat. A realitás azonban a viszonylag még kis létszámú, de már jelen lévő diplomás munkanélküliség. Az általános nézet szerint a munkanélküliség az alacsonyabb képzettségűeket sújtja, míg a kvalifikáltabb szakemberek sokkal könnyebben találnak állást, ráadásul éppen kulturális, és családi háttérükből adódóan erősebb kapcsolatrendszerrel rendelkeznek, mely rendkívüli segítséget nyújt a különböző pozíciók elérésben. Azonban az ezredforduló környékére mind Amerikában, mind Nyugat-Európában egyre nagyobb számú egyetemet végzett szakember küzd állástalansággal. Tulajdonképpen a hagyományosnak nevezhető, a felső-, és középfokú végzettséggel rendelkezők közti „munkanélküliségi olló” bezárulni látszik; A felsőfokú oktatásban részesült szakemberek munkanélküliségi aránya közeledik a középfokú végzettségűekéhez, és mindkettő rátája növekszik. 1992-ben 24 fejlett országra kiterjedő felmérés szerint hat országban az egyetemet végzettek munkanélküliségi rátája nagyobb volt, mint a felsőfokú, de nem egyetemi végzettséggel rendelkezőké.⁴² További három országban pedig nagyobb volt a diplomások munkanélküliségi aránya, mint a középfokú tanulmányokkal rendelkezőké.⁴³ Magyarországon jelenleg a regisztrált diplomás munkanélküliek aránya 3% körüli, bár feltehetően a valóságban ez a szám nagyobb, mi több a munkaügyi központok szakemberei szerint egyes megyékben a közeljövőben a 10%-ot is elérheti. A látencia oka, hogy a diplomások kevésbé hajlandóak regisztráltatni magukat, mivel félnek a munkanélküliség stigmatizáló hatásától, illetve kevésbé tartják reménykeltőnek a munkaügyi szervek segítségét.⁴⁴ 1995 táján egy diplomás 3-5 hónap alatt talált állást, ez az idő jelenleg a 10 hónapot is meghaladja.

⁴¹ Falusné Szikra Katalin: Diplomás túltermelés van. ÉS: vita a felsőoktatásról 6. XLVI. ÉVFOLYAM. 8. SZÁM, 2002. február 15.

⁴² Ezek az országok: Belgium, Dánia, Portugália, Franciaország, Spanyolország, Svédország.

⁴³ Ezek az országok: Olaszország, Hollandia, Svájc. Lsd.: Falusné Szikra Katalin: Munkanélküliség és diplomás túltermelés. Közgazdasági Szemle. 2001. november.

⁴⁴ Lsd.: Falusné Szikra Katalin i.m.

A kvalifikált szakemberek kiszorítják a munkaerőpiacról az alacsonyabb képzettségűeket, azonban ez a diplomásokra is hátrányt jelent, mégpedig dequalifikáció formájában. Sok esetben ráadásul a munka ellátása szempontjából irreleváns diploma, vagy tudás mégis előnyös tényező, bár nem a tudás kap relevanciát, hanem a képzésben való részvétel és szocializáció. Természetesen a kvalifikált munkaerő gyengébb eredménnyel végzi munkáját, hiszen állandó frusztrációs közeget jelent számukra a képzettségükhöz mérten alacsonyabb színvonalú munkavégzés, mellesleg kevésbé is alkalmasak a feladat elvégzésére.⁴⁵

Mindezek számba vételével várhatnánk a társadalmi „visszacsatolást”, vagyis, hogy a társadalom érzékeli a képzés hátrányait és a felsőoktatási intézményekbe jelentkezők számának csökkenni kellett volna, vagy csökkennie kellene. Ez mégsem következett be, illetve nem jelentős mértékben. Ennek oka, hogy ugyan a diploma birtoklása nem jár előnnyel, azonban annak hiánya rendkívül hátrányos lehet, figyelemmel a dequalifikációs folyamatokra. Így a felvételre jelentkezők számának csökkenése kisebb mértékű, azonban az átstrukturálódás annál jelentősebb lehet. Az átstrukturálódás egyrészt jelentkezik a hallgatók társadalmi helyzeténél, másrészt pedig a jelentkezők által választott szakoknál is. Mindenek előtt a felvételizők már olyan szakokat választanak, melyek feltehetően a munkaerőpiacon való elhelyezkedésüket megkönnyítik. Amennyiben érzékelik, hogy valamely szakma iránt a kereslet csökken, vagy megszűnik egy másik szakterületet fognak választani. Azonban pont ez a tömegesnek is tekinthető átvándorlás a célszakmában rövid távon szintén munkaerő-felesleget jelent. (Ez alól csak néhány, a jövőben valószínűleg még hosszú ideig prosperáló szakma lesz kivétel, mint például az informatika.)⁴⁶ A jövőre előretételezve legvalószínűbb, hogy azok az egyetemek, melyek nagyobb számban működtetnek különböző tudományterületeket felölelő karokat, ezáltal sokféle szakmai képesítést nyújtanak egy viszonylag állandó hallgatói létszámmal számolhatnak, csak a karok közötti eloszlás lesz egyenlőtlen. Ezt némileg, és rövidtávon kompenzálja, hogy a tradicionálisan magasabb presztízssű szakágaknál az addig a képzésből kimaradt, alacsonyabb jövedelmi viszonyokkal rendelkező társadalmi rétegek intergenerációs mobilitási esélyük javításaként a felsőfokú képzést választják, annak ellenére, hogy ezeknél a szakmáknál a várható jövedelem, illetve munkalehetőség már jelentősen lecsökkent, és a presztízsvizonyok is átrendeződőben vannak. Hosszú időtávlatokat tekintve elképzelhető, de nem valószínűsíthető, hogy a felsőoktatás egészében számítani lehet hallgatói létszámcsökkenésre, mert minden értelmiségi szakmában a piaci munkaerő-kereslet lecsökken.

A jogászképzésben mindezek a problémák fennállnak. A jelentősen megnőtt joghallgatói létszám csökkenése mindenképpen elkerülhetetlen, ami valószínűleg még rövid távon is jelentkezni fog. Ez azonban nem jelenti általában a felsőoktatásban résztvevők számának csökkenését, illetve az ha ugyan érzékelhető mértékű is lesz, nem nevezhető radikálisnak. Azonban azok a hallgatók, akik korábban a jogi pálya iránt érdeklődtek volna, most inkább valamilyen más – a későbbiekben magasabb jövedelemmel és jobb

⁴⁵ Pszichológiai vizsgálatok szerint a magasabban iskolázottak az egyhangú munkát kedvetlenül, gyengébb teljesítménnyel végzik, és kevésbé alkalmasak az ilyen feladatok ellátására. Falusné Szikra Katalin. i.m.

⁴⁶ A különböző tudományterületeket képviselő munkavállalók havi nettó keresetét összevetve szembetűnik, hogy melyik szakma iránt nagyobb a kereslet, mivel azokban az esetekben nagyobb a munkabér is. A kereseti viszonyok alsó és felső határa bölcsészeknél 44 és 52 ezer forint, műszaki tudományokon belül a mérnököké 63 és 69 ezer forint, informatikusoknál 70 és 84 ezer forint, jogi pályán lévők esetében pedig 40 és 61 ezer forint között volt közvetlenül az ezredforduló előtt. Galasi Péter, Timár János, Varga Júlia: Pályakezdő diplomások a munkaerőpiacon. www.google.co.hu/search?q=cache:jpoEp7B6T_QJ:econ.core.hu/hirek.szirak/3... 2003.10.15. Az informatikusok és kisebb mértékben a mérnökök havi nettó keresetének magas alsó és felső határértéke megmutatja, hogy az irántuk való kereslet messze meghaladja a többi szakirányban, illetve tudományterületen dolgozókéét. Ebből következik, hogy ezen a szakterületen folyó képzés még hosszabb ideig vonzó marad, mert ha a későbbiekben csökkenne az irántuk való kereslet, és így a munkabér is, a munkavállalók számára még mindig előnyösebb jövedelmi helyzetet jelent, mint a más területeken történő munkavégzés. A jogi pálya kereseti viszonyai azonban elég alacsonyak ahhoz, hogy jelenleg épp az ellenkező hatást váltsa ki, vagyis kevésbé vonzó szakterületnek számítson.

álláslehetőséggel biztató – szakmát fognak választani. A kérdés inkább a jogi karok további sorsa, pontosabban, hogy milyen lehetőségeik vannak a szervezeti szempontból a magas hallgatói létszám miatt némileg átstrukturálódott és kibővült karoknak.

A felsőoktatással kapcsolatos koordináló, megfontolt tervező mechanizmusokat javasol Falusné Szikra Katalin. Álláspontja szerint a hasonló tevékenységet, hasonló tudományterületen, szakmán belüli oktatást folytató intézmények összehangolására lenne szükség, mely a teljes önállóság és az abszolút teveszerűség közötti sávban engedné az egyes karokat öntevékenyen működni. Az oktatást nem szabad tovább mennyiségi szempontok szerint kezelni, a hallgatói létszámot csökkenteni kell, és minőségi átalakulást kell véghezvinni az egész felsőoktatásban.

További lehetséges megoldás az egyetemeken belüli koordináció, és tervezés növelése. Ugyanis feltehetően időlegesen néhány karnak hallgatóhiánnyal, másoknak pedig többlettel kell szembenéznie. Azonban akár már rövid távon is megfordulhat a helyzet, majd ismét más irányú változások léphetnek fel. Ezért esetleg megfontolást érdemelne a problémákat összegyűjtési szinten kezelni. Ezzel párhuzamosan a jogászképzés szempontjából a tananyag részbeni változtatása és a képzés átstrukturálása is szükségesnek mutatkozik. A jelenlegi képzési formában a jogi karok a hallgatókat a tradicionális jogi pályákra (ügyvéd, bíró, ügyész, közjegyző) készítik fel. Miután ezek a hagyományos pályák már nem, vagy jelentősen csökkentett mértékben kínálnak munkalehetőséget, illetve megfelelő pozíciót⁴⁷ a társadalom reflektál és csökkenti a pálya presztízsét, végső soron a pályán elindulni kívánók számát. Azonban, ha a képzés idomulna a társadalomban objektívalódott új igényekhez, könnyen prognosztizálható lenne a jogásztársadalom és a jogi oktatás szempontjából a kedvezőbb szituáció. Ez nem jelentené a hagyományos tantárgyak elhagyását, hiszen ez magát a jogászképzés lényegét szüntetné meg. Inkább a szakosodást elősegítő mechanizmusoknak kellene meghatározóbbnak lennie, amivel párhuzamosan a társadalomra vonatkozó ismeretek átadását is szélesítenék. A jogásztársadalomban egyre nagyobb az igény a különböző szakirányok alaposabb ismeretére, míg az általánosabb jellegű jogi tudás - mélységeiben legalábbis – sok szakterületen irrelevánssá válik. A szakismeretet számos területen jelenleg autodidakta módon kell elsajátítani, ami mind a gyakorló jogászok, mind az oktatási intézmények számára hátrányos.⁴⁸ A társadalomra vonatkozó alaposabb ismeretek ráadásul olyan munkákhoz is biztosítanának tudást, mely „fehér gallérosnak” nevezhető, de nem feltétlenül igényel speciális, nagy fokú jogismeretet. A változások által olyan művelt rétegek képzése válna lehetővé, akik könnyen tájékozódnak, helyt állnak a társadalomban, hiszen a társadalomtudományok révén jól ismerik azt, ugyanakkor a hallgatók érdeklődésüknek és jövőbeni elhelyezkedési lehetőségeiknek megfelelően választhatnának szakirányokat is. A szakirányok területére eshetne egyébként a jelenleg inkább továbbképzésben, posztgraduális oktatási formában tanított tudásanyag is.

A jogászképzés trendjeit nehéz előrejelteni, a változások és változtatások azonban elkerülhetetlennek látszanak. A kérdés az, hogy milyen irányban, és milyen módon történjen ez. A probléma rendkívül sokrétű, és mint azt látni lehetett elég összetett társadalmi folyamatok eredményeképpen alakult a hallgatói létszám a jogi oktatásban. A politikai szféra, a társadalom jövedelmi viszonyai, a jogászság anyagi, presztízsvizonyai mind olyan tényezők, melyek közvetlen kihatással vannak a képzésre és azok résztvevőire is. Mivel a társadalom is állandó mozgásban van, ezért pontos elképzelésekkel aligha rendelkezhetünk a jövő jogi oktatásáról, illetve a hallgatói összetételéről. Mégis talán ha a múlt, és a jelen folyamatait, társadalmi viszonyait figyelembe vesszük közelebb kerülhetünk egy maradandó, az érdekeknek megfelelő megoldáshoz.

⁴⁷ Ld.: 3. lábjegyzet.

⁴⁸ Krich Balázs i.m. A készített interjúk alatt, melyeket a tanulmány ismertet, felmerült ez a kérdés

Irodalomjegyzék

- A magyar királyi jogakadémiák és joglyceumok története. Pest. 1873.
- Andorka Rudolf: Bevezetés a szociológiába. Osiris. Budapest. 2001.
- Andorka Rudolf: a társadalmi mobilitás változásai Magyarországon. Gondolat. Budapest. 1982.
- Andorka Rudolf: Az egyetemi és főiskolai hallgatók társadalmi összetétele 1898-1942. Statisztikai Szemle. 1979./9.
- Baronyai Károly: Jogászképzésünk reformjához. Miskolc. 1892.
- Bourdieu, Pierre: La Distinction. Critique sociale du jugement. Editions de Minuit. Paris. 1979.
- Csizmadia Andor: A magyar jogi felsőoktatás fejlődése. Felsőoktatási Szemle. 1969/10.
- Csizmadia Andor: A magyar közigazgatás története. Budapest. 1978.
- Demográfia. Központi Statisztikai Hivatal. Budapest. 1996.
- Giddens, Anthony: Szociológia. Budapest. 2000. Osiris.
- Eckhart Ferenc: A jog- és államtudományi kar története. 1667-1935. A Pázmány Péter tudományegyetem kiadása. Budapest. 1936.
- Falusné Szikra Katalin: Diplomás túltermelés van. ÉS: vita a felsőoktatásról 6. XLVI. ÉVFOLYAM. 8. SZÁM, 2002. február 15.
- Falusné Szikra Katalin: Munkanélküliség és diplomás túltermelés. Közgazdasági Szemle. 2001. november.
- Ferge Zsuzsa: Az iskolarendszer és az iskolai tudás társadalmi meghatározottsága. Akadémiai Kiadó. Budapest. 1984.
- Ferge Zsuzsa: Társadalmunk rétegződése. Budapest. Közgazdasági és Jogi könyvkiadó. 1969.
- Ferge Zsuzsa: Társadalmi újratermelés és társadalmpolitika. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó. Budapest. 1982.
- Katona Péter Zoltán: Az egyetem válságának egyes értelmezései a modern francia szociológia-elméletben. Acta Juridica et politica. Tomus XLLX. Fasciculus 16. Szeged. 1996.
- Krich Balázs: Kínál-e még megújulást a jogász szakma?
www.hok.ajk.elte.hu/juratus/20_02/hird.htm
- Kulcsár Kálmán: Gazdaság – társadalom – jog. Közgazdasági és Jogi könyvkiadó. Budapest. 1982.
- Ladányi Andor: A magyar felsőoktatás a 20. században. Akadémiai Kiadó. Budapest. 1999.
- Mills, C. Wright: Az uralkodó elit. Budapest. 1962.
- Márk Edina: Több szakmunkás, kevesebb diplomás kell. Magyar Hírlap. www.magyarhirlap.hu 2003. 10. 15. In: www.techno.karrier.hu
- Nagy Tamás: Néhány eljárás: Kafka-olvasatok a jogirodalomban. Jogelméleti Szemle 2001/3.
- Nagy Zsolt: A magyar jogi oktatás történeti vázlata. Jogelméleti Szemle. 2003/3.
- Pető Ernő: A jogakadémiák a 20. században.
- Pokol Béa: jogszociológiai vizsgálódások. Rejtjel kiadó. 2003.
- Szabolcs Ottó: Munkanélküli diplomások a Horthy rendszerben. Budapest. 1984.
- Szabó Imre: Állam- és jogtudományi enciklopédia. Akadémiai kiadó. Budapest. 1980.
- Szántó Zoltán: A munkamegosztás gazdaszociológiai elmélete. Szociológiai történeti szöveggyűjtemény. Budapest. 1990. Aula.
- Vasilis, Lubos: Túlképzés felsőfokon. A görög felsőoktatás történeti-szociológiai elemzése. www.magyarfelsooktatas.hu/97.7/29a.html 2003.10.15
- Weber, Max: A politika, mint hivatás. Medvetánc Füzetek.
- Weber, Max: Gazdaság és társadalom. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó. Budapest. 1992.

Nótári Tamás

Aeneas Sylvius Piccolomini és a defensio imperii Christiani gondolata

Aeneas Sylvius Piccolomini,¹ a későbbi II. Pius pápa, a kiváló humanista és jeles egyházpolitikus gondolkodását és gyakorlati ténykedését át- meg áthatotta a török terjeszkedéstől való félelem, s az az elleni fellépésre ösztökélő egyházpolitika. Jelen dolgozat Aeneas Sylvius Piccolomininek a török hódítás veszélyeiről a keresztény religio és állameszme védelméről megfogalmazott gondolatai kívánja áttekinteni két forrás alapján. Az egyik egy 1454-ben a frankfurti fejedelmi gyűlésen elmondott, Konstantinápoly pusztulásáról és a törökök ellen indítandó háborúról szóló beszéd,² amelynek kapcsán néhány stiláris és filológiai megjegyzést is teszünk; a másik forrás a már pápaként Mohamed szultánhoz írott levele, amelyben hosszabban fejtegeti az iszlámról alkotott nézeteit.

I. Ezt megelőzően érdemesnek tűnik röviden áttekinteni életpályáját, irodalmi munkásságát.³ Aeneas Sylvius Piccolomini 1405. október 18-án született elszegényedett nemesi család gyermekeként a Siena melletti Corsignanóban. Tanulmányait Sienában és Firenzében végezte, s már ekkoriban szorosabb-lazább kapcsolatot tartott fenn korának jelentős humanistáival. Ezek közül kiemelendő Francesco Filefo, Maffeo Vegio, Lorenzo Valla, Giovanni Aurispa és Veronai Guarino. A Baseli Zsinaton (1431-1449) Domenico Capranica és más egyházi méltóságok titkáráként tevékenykedett 1435-ig, amikor Niccolò Albergati bíboros diplomatája lett. 1436-ban a zsinatra visszatérően túnt fel kiváló szónoki képességeivel, s lett V. Félix ellenpápa titkára. Ezen időből származnak azon írásai, amelyekben a zsinat elsőbbségét hirdeti a pápa felett⁴. V. Félix 1442-ben a Frankfurtban tartott birodalmi gyűlésre küldte Aeneast, ahol

¹ A szerző neve latinosan Aeneas Sylvius Piccolomineus, olaszosan Enea Silvio Piccolomini. Ő maga a latinos írásmódot részesítette előnyben. Az Aeneas Sylvius/Silvius Piccolomini latin-olasz hibrid alakot azonban mind a nemzetközi, mind a magyar szakirodalom olyannyira befogadta, hogy jobbnak láttuk azon nem változtatni.

² A beszéd szövegét a következő kiadás alapján idézem: Aeneas Sylvius Piccolomineus, *Oratio de Constantinopolitana clade et bello contra Turcos congregando* = epist. 131, in: *Opera quae extant omnia*, Frankfurt 1967, p. 678-689. (Ezen kiadás az 1551-es baseli kiadás változatlan utánnomása.) Igen valószínű, hogy Aeneas Sylvius ekkor tartotta erről a tárgyról első beszédét, amit még két további követett, előbb 1455-ben Bécsújhelyen, majd 1459-ben Mantuában (in: *Opera ...* p. 905-914.).

³ Aeneas Sylvius Piccolominihez bővebben l. G. Voigt, *Enea Silvio del Piccolomini als Papst Pius der Zweite und sein Zeitalter*, Band 1-3, Berlin 1856-1863. (Nachdruck: Berlin 1967.); Pór A., *Aeneas Sylvius – Pius pápa*, Budapest 1880.; W. Boulting, *Aeneas Sylvius, orator, man of letters, statesman and pope*, London 1908.; C. M. Ady, *Pius II. (Aeneas Sylvius Piccolomini), the humanist pope*, London 1913.; E. Hocks, *Pius II. und der Halbmond*, Freiburg im Breisgau 1941.; G. Papparelli, *Enea Silvio Piccolomini*, Bari 1950. (Biblioteca di cultura moderna, n. 481.); G. Bürck, *Selbstdarstellung und Personenbildnis bei Enea Silvio Piccolomini (Pius II.)*, Basel – Stuttgart 1956. (Basler Beiträge zur Geschichtswissenschaft, Band 56); R. J. Mitchell, *The Laurels and the Tiara, Pope pius II. 1458-1464*, London 1962.; G. Kisch, *Enea Silvio Piccolomini und die Jurisprudenz*, Basel 1967.; D. Gebel, *Nikolaus von Kues und Enea Silvio Piccolomini - Bilder der aussereuropäischen Welt als Spiegelung europäischer Sozialverhältnisse im 15. Jahrhundert*, Hamburg 1977. (a továbbiakban: Gebel); J. Blusch, *Enea Silvio Piccolomini und Giannantonio Campano – Die unterschiedlichen Darstellungsprinzipien in ihren Türkenreden*, *Humanistica Lovaniensia* Vol. 28. 1979. 78-138. (a továbbiakban: Blusch); *Szemelvények Aeneas Sylvius Piccolomini Európa című művéből*, Fordította, sajtó alá rendezte és a bevezetést írta: Nótári Tamás, *Documenta Historica* 42. Szeged 1999.; Nótári Tamás: *A török terjeszkedés állomásai Aeneas Sylvius Piccolomini Európa című művében*, *Aetas* 1999/4. 149-162. (a továbbiakban: Nótári)

⁴ Ehhez bővebben l. Boronkai I.: *Aeneas Sylvius Piccolomini - Pápa vagy zsinat (Válogatott levelek)*, Budapest 1980.

széleskörű irodalmi műveltségével elkápráztatta III. Frigyes (1440-1493), aki őt poeta laureatusszá koronázta, s titkári állást ajánlott fel neki a Birodalmi Kancellárián, amit Aeneas el is fogadott. 1446-ban egy súlyosabb betegség hatására pappá szenteltette magát, és rábírta Frigyes és a választófejedelmeket, hogy adják fel az egyházszakadással szembeni semlegességüket, és ismerjék el IV. Jenőt (1431-1447) pápának. Szolgálatának jutalmául V. Miklós pápa (1447-1455) Aeneast 1447-ben Triest, majd 1450-ben Siena püspökévé nevezte ki. III. Callixtus pápa (1455-1458) halála után a conclave 1458. augusztus 19-én Aeneast pápává választotta, aki a II. Pius nevet vette fel. (A névválasztást elsősorban a vergiliusi Aeneis hőisének igen gyakran állandó epikus jelzőjével szereplő neve - pius Aeneas - befolyásolta.) Programjának sarkalatos pontjaként a török terjeszkedés visszaszorítását és Bizánc megbosszulását emelte ki. 1459. júniusára Mantuába kongresszust hívott össze, amelynek a feladata egy keresztes hadjárat megszervezése lett volna, ám az uralkodók közönye miatt ez nem hozta meg a várt eredményt. Ennek hatására fogalmazódott meg a pápában azon terv, hogy ő maga áll a keresztes hadak élére így mutatván példát Európa fejedelmeinek. Az 1462-es török előretörés szövetségbe kovácsolta Velencét és Magyarországot, akik a pápát kérték arra, hogy bírja rá az európai országok uralkodóit a szövetséghez való csatlakozásra. Az eredmény itt is csekély volt, ám a pápa bejelentette, hogy maga áll a hadak élére⁵. 1463-ban adta ki "In minoribus agentes" kezdetű bulláját, amelyben beismerte ifjúkori tévelygéseit.⁶ Ezen bulla tartalmazza a híressé vált "Aeneam recite, Pium recipite!" felhívást. 1463. októberében bullában hirdette meg a keresztes hadjáratot, amelyben a Pápai Államon kívül csak Magyarország, Velence és Burgundia segítségére számíthatott. A hadak egy része össze is gyűlt, a pápa azonban már nem állhatott a hadjárat élére, ugyanis erősen leromlott egészségi állapota válságosra fordulván 1464. augusztus 15-én Anconában meghalt.

Aeneas Sylvius gazdag irodalmi munkásságából⁷ vázaltszerű áttekintésünkben a következőket emeljük ki. Aeneas is - miként minden humanista - művelte a levéltudományt, a levél műfajában legfőbb példának Cicerót tekintették, akinek leveleire nem sokkal Aeneas kora előtt akadt rá Boccaccio. Kora ifjúságától fogva igen kiterjedt levelezést folytatott, s levelei igen sokban messze felülmúlják a korabeli humanisták levélváltásainak jelentőségét, ugyanis gyakorta állván az események középpontjában igen fontos eseményekről számolt be, s így a kor történetének feltérképezéséhez elengedhetetlen információt szolgáltat. Mint szónok nemkülönben jelentőset alkotott, beszédeit - mind a pápasága előtt, mind a már pápaként mondottakat - maga kezdte kiadásra gyűjteni. A "Tractatus" de liberorum educatione című művét V. László királyunknak, helyesebben annak nevelőjének írta, s ebben megfogalmazta a hercegi nevelés elméletét. Hangsúlyozza, hogy a király legbiztosabb java az erény, amely a bölcsességen alapul, és felhívja a figyelmet arra is, hogy a királynak széleskörű műveltséggel kell rendelkeznie, hiszen a műveletlen király (illitteratus rex) olyan, mint a megkoronázott szamar.⁸ Hasonlóan Cicerót utánzó párbeszédesek a "De potestate concilii" és a "De sanctis institutis", amelyekben a zsinatnak a pápa felett álló voltát fejtegette.⁹ Esszéisztikus munka a "De curialium miseris", amely eredeti humorral szolt az udvari élet viszontagságairól. Igen olvasott műve volt az "Euryalus et Lucretia" c. beszélye "erkölcs-bölcsészeti reflexiókban

⁵ Az "elmaradt keresztes hadjárat" bővebben idéz a forrásokból Török J.: Péter vándorúton, Budapest 1991, 142. és köv.

⁶ E bullát hosszabban idézi Pór 332.

⁷ A művek kiadásait l. Tusculum - Lexikon griechischer und lateinischer Autoren des Altertums und des Mittelalters, W. Buchwald - A. Hohlweg - O. Prinz, München 1963, 406.

⁸ Ezen művéhez bővebben l. Finácz Ernő: A reneszánsz kori nevelés története, Budapest 1919. 35. és köv.

⁹ Ezen álláspontját kezdte visszavonni a "De concilio et Pontificis romani auctoritate" c. munkában, majd "Pentalogus"-ában már inkább Jenő pápa ügyét támogatta. A kölni főiskolához írott "Epistola retractionis"-ban végképp visszavonta tévelygéseit - ezen gondolatokat ismételte meg a már említett "In minoribus agentes" kezdetű 1463-as bullájában.

ez sem szűkölködik, noha egyébként hamis kis história biz ez"¹⁰. Ennek XVI. századi magyar átdolgozása az ún. Pataki Névtelentől származik.¹¹ Költői munkái közül az ifjúkorában olasz nyelven, Petrarca mintájára írottak sajnos nem maradtak ránk, ismerjük viszont azon költeményét, amelyet már pápaként írt a Károly francia királynak küldött szentelt kardhoz csatolva. Szintén pápaként írta a Szűz Máriához, Sienai Szent Katalinhoz és Szent Ágostonhoz szóló himnuszait. Epigrammákat és sírverseket mindvégig írt, így például tőle származik az is, amelyet szülei sírjára véstek.¹² Életrajzi munka a "Historica Friderici III.", amelyben Aeneas azon támadásokat írta le, amelyek Frigyes az osztrák alattvalók részéről érték, amikor azok V. Lászlót 1452-ben Frigyes gyámsága alól fel akarták szabadítani. Ebben Ausztria történetét is feldolgozta a legrégebbi koroktól kezdve - ám igen hézagosan - egészen Frigyes koráig. Jelentőségében egyedülállóak "Commentarius"-ai, ugyanis ez az első olyan emlékirat, amely pápa tollából származik.¹³

A XVI. században foglalták össze először "Cosmographia" címen¹⁴ "De Asia" és "De Europa"¹⁵ c. munkáit. A "De Asia" 1461 nyarán keletkezett. Ebben a földrajzi leírások lépnek előtérbe, hiszen az Ázsia történetére vonatkozó ismeretek e korban igen gyérek voltak. Alexander Humbold szerint a "De Asia" Aeneas legtudósabb műve, és nagyban elősegítette a föld megismerését - s feltehetően igen nagy hatással volt Colombusra. A "Cosmographia" második része a "De Europa" (lévén ez a második rész, a pápa előbb az "De Asiá"-t dolgozta ki részletesebben). A "De Európá"-t Aeneas már bíborosként kezdte írni, ám mint pápa még bővített rajta. A végső kidolgozás azonban elmaradt, ugyanis mielőtt ezt megtehetette volna, meghalt. Erre vezethető vissza, hogy az "Európa" egyes fejezeteinek terjedelme néhol igen aránytalan, szerkesztése olykor az ideiglenesség benyomását kelti. Nem tűnik érdektelennek, ha néhány mondatban összefoglaljuk, amit a szerző a "Cosmographia" előszavában (már pápaként) előad.¹⁶ Tisztában van azzal, hogy minden cselekedet alá van vetve az emberi rosszindulatnak, ezt még a pápa sem kerülheti ki, ám akit az ő írása untat, előbb olvassa el azt, s csak azután becsmérelje.¹⁷ Ha valakit az írásmód eleganciája nem ragadja meg, mégis le fogja bilincselni az elbeszélte dolgok változatossága és újdonsága. Méltán menthető, hogy idejét ilyen tevékenységnek szentelte, hiszen nem hanyagolta el sem isteni hivatását, sem a tanácskozásokat, s a könyörgéssel hozzá fordulókat sem utasította el, saját magát fosztotta meg csupán a pihenéstől és az éjszakai nyugalomtól, hogy leírja azt, amit említésre méltónak tartott. Elismeri ugyan, hogy mások talán gyümölcsözőbben használták fel a virrasztás óráit, ám ő szükségesnek vélte, hogy elméjének valamely szellemi tápot nyújtson, s ezen tevékenység sem maradt eredménytelen; történetet (történeti munkát) írt ugyanis, amit a régiek az élet tanítómesterének neveztek.¹⁸ Ezzel ugyan nem kerülheti el a gáncoskodást, ám a közös emberi sorsot nyugodt lélekkel kell viselni.¹⁹ Az írás során a következő eljárást követte: el kívánja beszélni, ami saját korában említésre méltó történet, ám jónéhány hajdani dolgot elhagy, az eseményeket történésük helyének megfelelően adja elő keleten kezdve és nyugat felé

¹⁰ Pór 354.

¹¹ Ehhez bővebben I. J. Dévay: Aeneas Sylvius' Entlehnung in der Novelle Euryalus und Lucretia und ihre ungarische Bearbeitung, Pest 189?

¹² Sylvius hic iaceo coniunx Victoria mecum/ ... Filius hoc clausit marmore papa Pius.

¹³ E műfaj legjelentősebb művelője az antikvitásban Iulius Caesar volt.

¹⁴ A fordítás alapjául a következő kiadás szolgált: Aeneae Sylvi Piccolominei postea Pii II. Papae Opera Geographica et Historica - Helmstadii, Impensis Joh. Melch. Sustermanni, Bibliopolae ibid. MDCIC. 231-234; 249-259.

¹⁵ Szemelvények Aeneas Sylvius Piccolomini "Európa" c. művéből, Fordította, sajtó alá rendezte és a bevezetést írta: Nótári Tamás, Documenta Historica 42., A JATE Történész Diákkör Kiadványa, Szeged 1999.; Nótári Tamás, A török terjeszkedés állomásai Aeneas Sylvius Piccolomini Európa című művében, Actas 1999/4. 149-162.

¹⁶ A 2. lábjegyzetben idézett kiadás 3-6. old.

¹⁷ Verum qui scripta nostra fastidit, prius legat, deinde vituperet.

¹⁸ Historiam enim teximus quam nostri maiores vitae magistrum appellaverunt.

¹⁹ Communem sortem aequo animo ferre debet.

haladván. Szükség esetén megjegyzéseket fűz a földrajzi helyek és a népek természetéhez s elhelyezkedéséhez, a mű elején pedig röviden a Föld általános leírását adja lévén ez az emberi cselekedetek színtere.

II. Aeneas Sylviusnak a Koránról, Mohamedről és általában az iszlámról alkotott képének legfontosabb forrása a II. Mohamed szultánhoz írott levele.²⁰ Ebben igen jelentős, ám csekély reálpolitikai érzékről tanúskodó tervet fogalmazott meg, t.i. felszólította a szultánt, hogy hagyja el a mohamedán hitet, és legyen kereszténnyé. Ezen levél jónéhány pontjában felhasználta Nicolaus Cusanus "A Korán megrostálása" c. művében kifejtett gondolatokat.²¹ A pápa bizonyította a krisztusi tanítás és Krisztus életének igaz, valamint a mohamedi gondolat és Mohamed életének hamis voltát. Megígérte a szultánnak, hogy amennyiben az kereszténnyé lenne, szentesítené szultáni címét és elismerné bizánci császárnak. Az ezen levélben megfogalmazott nézeteket a következőkben rekonstruálhatjuk.

Mohamed mint Krisztus alakjának tökéletes ellentéte jelenik meg.²² Míg Krisztus az emberiség számára a megváltást hozta, addig Mohamed, a Sátán eszköze csak a bálványimádást már-már teljességgel kiszorító kereszténység romlására született.²³ Mivel Mohamed természete hazug és buja volt, a gyönyört tette meg törvénye alappilléréül.²⁴ Szemben azon ókori görög filozófusokkal, akik filozófiájuk középpontjában a hedonét állítván annak érvényét - minthogy nem hittek a lélek halhatatlanságában - csupán az evilági életre vonatkoztatták, Mohamed a voluptas főségét a túlvilági létre is kiterjesztette.²⁵ Mohamed híjával volt mind a bölcsességnek²⁶, mind pedig a toleranciának, ezért adta törvénybe tanainak fegyveres terjesztését.²⁷ Mohamed tehát hamis próféta²⁸, akinek vallása nélküli a ratiót²⁹, ami pedig a keresztény vallásnak lényeges eleme, hiszen jónéhány antik bölcselő is oly gondolatokat fogalmazott meg, mintha már ismerte volna az evangélium tanítását.³⁰ A Koránnak csupán azon részei tekinthetők elfogadhatónak, amelyek egyeznek az Ó-Testamentummal³¹; ezen kívül a Koránban is helyet kap Krisztus, ám csak mint próféta.³² Mindkét eszmerender vallja a lélek halhatatlanságát, ám a Paradicsomról alkotott elképzeléseik merőben eltérőek.³³ Közös vonásuk továbbá az egyistenhit, Mohamed követői azonban nem fogadják el a Szentháromság tanát.³⁴ A Korán tanításának hamis voltát bizonyítja továbbá azon tény, hogy a mohamedi törvény terjedésével hanyatlott a tudomány a meghódított területeken.³⁵ A keresztényeknek a törökök felett aratott győzelmei a keresztény tanítás igaz voltát bizonyítják, a török sikerek viszont pusztán annak tudhatók be, hogy a leigázott kisázsiai népek katonailag gyengék és felkészületlenek voltak.³⁶ A két vallás túlvilágképe kapcsán felettébb szemléletesen fogalmazza

²⁰ Az idézés a következő kiadás oldalszámait szerint történik: Pio II. (Enea Silvio Piccolomini) Lettera a Maometto (Epistula ad Mahumetem), a cura di G. Toffanin, Napoli 1953 (Collezione umanistica diretta da G. Toffanin, 8). (A továbbiakban: EM)

²¹ Kettejük szellemiségének rokon vonásaihoz bővebben I. D. Gebel: Nikolaus von Kues und Enea Silvio Piccolomini, Hannover 1977.

²² EM 132.

²³ EM 165.

²⁴ EM 156.

²⁵ EM 148.

²⁶ EM 135.

²⁷ EM 165.

²⁸ EM 166.

²⁹ EM 132.

³⁰ EM 123.

³¹ EM 127.

³² EM 109.

³³ EM 125.

³⁴ EM 133.

³⁵ EM 168.

³⁶ EM 110.

meg a köztük lévő ellentétet: *Vides inter tuam et nostram beatitudinem quantum interest: nostra felicitas nobiliori hominis parti, idest animae, respondit, tua viliori, idest corpori; nostra mentalis est, tua carnalis; nostra cum angelis et ipso Deo communis est, tua cum suibus et aliis pecoribus; nostram docti omnes philosophi laudant, tuam vituperant; nostra caelo digna est, tua etiam in terra reprehenditur.* - Látod, mily nagy a különbség a te boldogságod, és a miénk között: a miénk az ember nemesebb részének, azaz a léleknek felel meg, a tiéd az alávalóbbnak, azaz a testnek; a mi boldogságunk szellemi, a tiéd testi; a miénk az angyalokkal és magával Istennel közös, a tiéd a disznókkal és más barmokkal; a miénket minden tanult filozófus dicséri, a tiédet helyteleníti; a miénk méltó az éghez, a tiédet még a Földön is kárhoztatják.³⁷

III. Tekintsük át először a beszéd szerkezetét:

Exordium (p.-678 E – 680 D)

1. A frankfurti gyűlés legfőbb oka a 'Constantinopolitana clades', ami egyúttal hatalmas vereség a kereszténység számára, az efelett érzett elkeseredésnek és gyásznak azonban cselekvésre kell sarkallnia az egybegyülteket, ennek első megnyilvánulása a 'de tuenda Christiana repulbica' megtartandó tanácskozás. (p. 678 E – 679 B)
2. A frankfurti gyűlés közvetlen előzményei, a regensburgi tanácskozás és a császár akadályoztatása miatt megghiúsult nürnbergi találkozó. (p. 679 B – C)
3. A Regensburgban megtartott tanácskozáson meghatározott 'articulus principalissimus': 'an contra Turcos sit bellum suscipiendum', mihelyst e kérdésben egyességre jutottak, minden egyébről könnyedén megállapodhatnak majd, így például a kiállítandó sereg nagyságáról, toborzásáról, felszereléséről, valamint a hadvezér személyéről. (p. 679 C – 680 D)

Narratio (p. 680 D – 687 B), amely három alkérdés köré épül:

1. *Belli iustitia* (p. 680 D – 682 E) – ezt igazolja, hogy a keresztények ebben a háborúban csupán védekezni kényszerülnek - egy, a keresztény vallás, a haza és a szövetségesek védelmében vívott háború nem lehet jogtalan, amint ezt a szentírásból, a görög, római és német történelemből idézett példák alátámasztják. (p. 680 D / E) A törökök indokolatlanul és jogtalanul támadták meg Konstantinápolyt - Konstantinápoly elfoglalása példátlan jogtalanság, ezt alátámasztandó 'repetenda est breviter Constantinopolitana calamitas', nevezetesen hogy II. Mohamed mindennemű jogszerű indok nélkül támadta meg Konstantinápolyt, hogy a város bevétele után a törökök felette kegyetlenül bántak a lakossággal, valamint hogy a szentélyeket nem tisztelve magát a keresztény vallást gyalázták meg. (p. 680 F – 681 A) E város az antik kultúra letéteményese és örököse; Konstantinápoly városának elfoglalásával egész Görögországot mint szellemi központot is elpusztították: Konstantinápolyt Constantinus császár építtette; amikor Róma Theodosius és a gótok uralma alatt nyögött, Konstantinápoly dicsőségének régi fényében ragyogott; a 'translatio imperii' megtörténte után Konstantinápoly mint a klasszikus műveltség őre a történelem számos viharát kiállta; a közelmúltban mint egyfajta 'vetustae sapientiae monumentum', 'domicilium litterarum' és 'arx summae philosophiae' ugyanazon szerepet töltötte be, mint az antik Róma virágkorában Athén. (p. 681 A / B) A törökök jogtalanul bitorolják ezen szellemi kincsek székhelyét, hiszen barbárok. A görög tudomány és ékesszólás eme fellegvárának birtoklása nem illeti meg a törököket, hiszen ellentétben a rómaiakkal nem a hajdani trójaiak leszármazottjai, hanem ázsiaiak – a szónok itt rövid excursust tesz a törökök Otto Frisingensistől átvett eredetkonceptiójára -, valamint életmódjuk miatt, lévén

³⁷ EM 150.

barbárok, paráznak és a 'studia humanitatis' ellenségei. (p. 681 B / C) viszont a keresztényeknek, kiváltképp a harcosoknak szívügyükké kell válnia a műveltség védelmének. Felelet a keresztény katonák fiktív ellenvetésére, miszerint nekik nem szívügyük az irodalom és a kultúra: a katonáknak igenis érdekében áll ezek védelme, hiszen az általuk elérni remélt dicsőség és hírnév csupán a történetírók munkája által válhat tartóssá. (p. 681 C – 682 D) A háború jogosságát számos auctoritas szavatolja. Összefoglalva a fentieket a háború jogosságát illetően senkiben nem merülhet fel kétség, hiszen a harcot műveletlen, szerződészegő, kegyetlen és vallásghalázó barbárok ellen, 'contra monstra hominum' vívnák; a háború igazságos voltát a pápa, a császár és maga Isten is garantálja. (p. 682 D / E)

2. *Belli utilitas* (p. 682 E – 684 F) – a harc elkerülhetetlen, a már elszenvedett veszteségekből lehet következtetni arra, hogy a közöny és a passzivitás milyen következményekkel járna, aki tehát életét keresztényként biztonságban akarja tudni, annak harcolnia kell. (p. 682 E / F) Jobb idegenben szembeszállni az ellenséggel, mint hazai földön. Hasznosabb a szövetségesek területén még azok kapitulálása előtt felvenni a törökök ellen a harcot, vagy tanácsosabb kivárni a fejleményeket? A történelem példázatai azt mutatják, hogy míg egy külhoni vereség később még jóvátehető, addig egy saját területen elszenvedett vereség végzetes; ha a jelen helyzetben a németek nem nyújtanak segítséget a velük szövetséges magyaroknak, úgy milyen alapon várhatnának el segítséget Németország közvetlen szorongattatása esetén a franciáktól; ezek alapján tehát a szövetségeseknek nyújtott segítséggel saját fejük fölül is elhárítják a közelgő veszedelmet. (p. 682 F – 683 A) A németeket hálával tartoznak történelmi nagyságukért. Mi volna a teendő, ha biztosra lehetne venni, hogy a törökök sohasem fogják Németországot közvetlenül fenyegetni? Az 'utilitates' nem csak a jövőre, hanem a múltra is vonatkoznak, már pusztán az Istentől ezidáig kapott jótétemények (kiváltképpen a 'dignitas imperii') is arra kötelezik a németeket, hogy felvegyék a harcot Krisztus ellenségeivel. (p. 683 A – 684 D) Hogyan engedhette meg Isten, hogy idáig fajuljék a helyzet? Miért nem avatkozott be közvetlenül a történelem menetébe – amint ezt számos bibliai példa is mutatja -, miért nem semmisítette meg a törököket angyalainak légióival? Isten próbára akarja tenni a halandókat, hogy valóban szeretik és tisztelik-e. (p. 684 D / E) Ám ha kiállják ezt a próbát, nagy jutalom jut nekik osztályul a mennyben. A háborúban egyedülálló lehetőség nyílik a keresztények számára, hogy a lehető legnagyobb haszonra tegyenek szert, természetesen nem földi, hanem mennybeli kincsekre, hiszen a mennyek országába vezető számos út közül a törökök ellen viselendő háború a legbiztosabb és a legdicsőbb. (p. 684 E / F)
3. *Facilitas belli gerendi* (p. 684 F – 687 B) – A jelen háború esélyei kedvezőek, a háború szerencsés kimenetelére – tekintettel a fejedelmek és a nemesek egyedülálló bátorságára, felszerelésére és anyagi eszközeire – igen kedvezőek a kilátások. (p. 684 F – 685 A) A németek által a történelem folyamán viselt háborúk mindig is kedvező eredménnyel zárulnak, ezt bizonyítanó elegendő végiggondolni Németország hajdani és jelenkori területi kiterjedését. (p. 685 A / B) Az ókori rómaiak számos idegen népet hajtottak uralmuk alá, ám a germánok ellenében nem értek el tartós sikereket; ugyanakkor bizonyos korokban a germánok segítsége nélkül nem tudták volna megtartani birodalmukat, a germánok bátorságát és hűségét pedig oly nagyra értékelték, hogy a császárok gyakorta e népből származó testőrökkel vették körül magukat. (p. 685 A / B) A török sereg sem emberanyagát, sem pedig fegyverzetét nem vetekedhet a némettel, a törökök földekről és műhelyekből toborozták (rab)szolgákból álló hadseregüket, ezzel szemben a német hadsereg kizárólag nemesekből áll, akik könnyedén legyőzhetik a török sereg

egyetlen komoly ellenfélnek számító magvát, a II. Mohamed közvetlen környezetét kitevő tizenötezer harcost. (p. 685 B / C) Felelet a hadjárat nehézségeit illető első fiktív ellenvetésre: kétségtelen tény ugyan, hogy a törökök ellen viselendő háborút egyúttal azok szövetségeseivel, a tatárokkal és a szaracénokkal is meg kell vívni, azonban a németek sincsenek híjával a segítségnek, szövetségeseik között tudhatják a franciákat, a spanyolokat, a magyarokat és a cseheket, továbbá feltehetően Velence is a segítségükre fog sietni a törökökkel kötött kölcsönös megneemtámadási szerződése ellenére. Ha pedig mindezek ellenére a németek mégis csupán önmagukra hagyatkozhatnak, úgy az ő erejük és elszántságuk is elegendő lesz. (p. 685 B / C) Felelet a hadjárat nehézségeit illető második fiktív ellenvetésre: a birodalmon belüli ellentétek gyengíthetik ugyan a külhonban vívott háború sikerének esélyeit, éppen ezért kell most a belső torzsalkodásnak véget vetni és öt éves általános birodalmi békét (Reichsfrieden) hirdetni; továbbá, ha a hadsereg kivonult a háborúba, Németországban is nyugalom lesz, hiszen a hadsereggel a rablók is távoznak. (p. 685 C – 686 D) Felelet a hadjárat nehézségeit illető második fiktív ellenvetésre: a birodalmon belüli ellentétek gyengíthetik ugyan a külhonban vívott háború sikerének esélyeit, éppen ezért kell most a belső torzsalkodásnak véget vetni és öt éves általános birodalmi békét (Reichsfrieden) hirdetni; továbbá, ha a hadsereg kivonult a háborúba, Németországban is nyugalom lesz, hiszen a hadsereggel a rablók is távoznak. (p. 685 C – 686 D) Felelet a hadjárat nehézségeit illető harmadik fiktív ellenvetésre: a lázongó poroszok nem gyengítik a birodalmi összefogás erejét, velük majd leszámol a Német Lovagrend, egyébként pedig legtanácsosabb sorsukra hagyni őket. (p. 686 D / E) Felelet a hadjárat szükségességét illető általános fiktív ellenvetésre: Mohamed természetéből és életkorából egyáltalában nem következik, hogy megelégednék az eddig véghezvitt hódításokkal, hiszen magát Nagy Sándort és Caesart akarja felülmúlni; eddigi tettei is világosan tanúskodnak csillapíthatatlan harci kedvről. (p. 686 D / E)

Peroratio (p. 687 B – 689 A)

'Nolite confidere, nolite differre.' Most még van lehetőség a cselekvésre, tehát meg kell ragadni; a cél nem csupán saját magunk, hanem az egész keresztény világ védelme, a történelmi helyzet Kis Pippin, Nagy Károly és I. Ottó korát és sorsfordító szerepét idézi, az ő példájukat szem előtt tartva kell méltóvá válni az ősökhöz. 'Sentio iam titillare pectora vestra ac flagrare amore bellandi...', a tét nem pusztán a földi haza megmentése, hanem az égi haza megnyerése, a háborús győzelem haszna nyilvánvaló, vereség esetén pedig az égben várja jutalom a küzdőket; ha az 'Orator'³⁸ már azok számára is biztos helyet ígér az égben, akik a földi hazáért harcolnak, mennyivel inkább így van ez azok esetében, akik a mennyei haza védelmében áldozzák fel magukat. Ezen felül a németek kétségtelen dicsőségét és jutamát biztosítja az Úrnak az őt szeretők számára tett ígérete³⁹: ezért tehát már pusztán Isten nagyobb dicsőségére is vállalkozni kell a császár, a pápa és Krisztus nevében viselendő háborúra.

A jelenlevőkben a harcos lelkiületet táplálандó Aeneas Sylvius lépésről lépésre bizonyítja be a háború jogosságát és elkerülhetetlen szükségességét; a legfőbb kérdést, vagyis a háború megindításának kényszerű szükségességét – ezt illetően feltehetően nem állott fenn teljes egyetértés a gyűlés résztvevői között – több részkérdésre bontja fel, ezáltal világosan áttekinthetővé teszi, és logikai rendszerbe szedi mondandóját. Ezt a retorikai szerkesztésmódot feltehetően azért választja a szónok, mivel célját, nevezetesen hallgatóságának meggyőzését azáltal véli legbiztosabban elérhetőnek, hogy inkább józan belátási és mérlegelési képességükre,

³⁸ Piccolomini Cicerót egyszerűen kat' exochen oratorként idézi a legtöbb munkájában.

³⁹ I. Cor. 2, 9

semmint érzelmeikre hat – vagyis a szónoki eszközök közül a 'movere' nem közvetlenül, hanem a 'docere' által jut érvényre.

Következőként tekintsük át a beszéd két szöveghelyét a szónok által használt tropusok és figurák tekintetében;⁴⁰ az első szöveg minta a beszéd elejéről, a második pedig a peroratióból való:

(p. 678 E / F) Constantinopolitana clades, reverendissimi patres ceterique viri genere et doctrina praestabiles, quae Turcorum grandis victoria, Graecorum extrema ruina, Latinorum summa infamia fuit, unumquenque vestrum, ut arbitror, tanto magis angit magisque cruciat, quanto et nobiliores estis et meliores. Quid enim viro bono et nobili magis congruit quam curam gerere fidei orthodoxae, favere religioni, Christi nomen salvatoris pro sua virili magnificere atque extollere? Sed amissa nunc Constantinopoli, tanta urbe in potestate hostium redacta, tanto Christianorum sanguine fuso, tot animabus in servitutem abductis vulnerata est miserabiliter catholica fides, confusa turpiter nostra religio, Christi nomen damnificatum nimis atque oppressum. Neque, si verum fateri volumus, multis ante saeculis maiorem ignominiam passa est quam modo Christiana societas.

E bekezdést olvasva öt hyperbatonnal találkozhatunk, ám mindegyik igen egyszerű és áttekinthető (például 'et nobiliores estis et meliores', 'multis ante saeculis'). A szerző nagy előszeretettel használ háromtagú asyndetonokat: ilyen például a szigorúan párhuzamos szerkesztést mutató 'quae Turcorum grandis victoria, Graecorum extrema ruina, Latinorum summa infamia fuit' vonatkozó mellékmondat, valamint az ezt követő komparatív értelmű mellékmondatból kiemelt 'curam gerere fidei orthodoxae, favere religioni, Christi nomen salvatoris pro sua virili magnificere atque extollere' rész, amelynek első két tagja párhuzamos szerkesztésű, a harmadik tag pedig az infinitívus megkettőzése által válik hangsúlyossá (ez utóbbi az első két taghoz képest chiasztikus szerkezetű). Hasonlóan háromtagú asyndetont láthatunk a következő mondatban. 'Sed amissa nunc Constantinopoli, tanta urbe in potestate hostium redacta, tanto Christianorum sanguine fuso, tot animabus in servitutem abductis...', amely ugyan négy ablatívus absolutust tartalmaz, azonban – amint erre Blusch is rámutat az 1551-es szövegkiadás interpunkciójával támasztva alá megállapítását - az ablatívus absolutusok nem állnak azonos szinten, az utóbbi három az elsőben megfogalmazott gondolatot világítja meg az anaphorikus 'tanta ... tanto ... tot' párhuzamos, ám a magyarázandó 'amissa nunc Constantinopoli' szerkezethez képest chiasztikusan elhelyezett konstrukció; a participium absolutumok után következő '... vulnerata est miserabiliter Catholica fides, confusa turpiter nostra religio, Christi nomen damnificatum nimis atque oppressum.' főmondatban hasonló jelenségekre figyelhetünk fel, vagyis egy háromtagú, első két tagját tekintve párhuzamosan szerkesztett és az adverbiumok által még homoioteleutonnal is megerősített, harmadik tagjára nézvést pedig állítmánykettőzéssel és chiazmissal hangsúlyossá tett asyndetonra.⁴¹

(p. 687 B / C) Ecce pacem Turcorum, optimi principes, ecce quietem, quam sperare potestis. Nolite confidere, nolite differre. Consulite vobisipsis et utilitati libertatique vestrae, dum tempus habetis. Causa belli, ut intelligitis, et iusta est et necessaria et maxima, vobis ad pugnam omnia quam Turcis meliora supersunt. Orat vos Caesar, ne Christianae reipublicae, ne vobisipsis hoc tempore desistis, sed – quemadmodum Ratisponae condictum est – quos potestis milites, equos, arma, currus, instrumenta bellica, commeatus praeparetis. Nam et ipse quae sunt in potestate ad hoc opus promittit, quaecumque sibi ut imperatori Romanorum, ut Austriae duci, ut religioso principi, ut homini Christiano incumbunt exsequi praesto est et valens – tantum vos principes in hoc loco de bello gerendo concordetis.

⁴⁰ Az összehasonlítás e módszerét alkalmazza többek között Petrus Ransanus tekintetében Galántai E., Magyarországi humanista történetírók (kézirat), Szeged 1999. 97-117.

⁴¹ Blusch 101.

A peroratiót szintén a szónoki tropusok és figurák visszafogottsága jellemzi, nevezetesen az 'ecce' és a 'nolite' anaphorikus elhelyezése, a hyperbaton visszafogott, a syndetikus és asyndetikus szerkesztés váltakozó használata. Mint a klasszikus szerkesztés miniatűr remeke fokozott figyelmet érdemel a III. Frigyes személyére vonatkozó négy anaphorikus 'ut'-ot és egy négytagú asyndetont tartalmazó '... quaecunque sibi ut imperatori Romanorum, ut Austriae duci, ut religioso principi, ut homini Christiano incumbunt exsequi praesto est et valens ...' vonatkozó mellékmondat, amelyben az első és a második, valamint a harmadik és a negyedik asyndeton páros chiazmust alkot; míg az első chiazmus mindkét tagjának attributum substantivuma genitivus explicativusként jelenik meg, addig a második chiazmus tagjainak attributumai adiectivummal képződnek. Ezen caesura pontosan megfelel a négytagú asyndetont, ilyenképpen a gondolat formai megjelenése pontosan megfelel annak tartalmi tagolásának, az első két tag III. Frigyest világi, az utolsó két tag pedig vallási funkciójában állítja a hallgatóság elé. Az 'imperator Romanorum' és a 'dux Austriae' valóban két egymástól világosan elkülöníthető méltóság, a 'princeps religiosus' és a 'homo Christianus' akár egymás szinonímái is lehetnének, azonban ezek egybeolvasztása megtöri a konstrukció ívét; ugyanis míg a társadalmi rangok ezen sorrendje egyfajta antiklimax, addig a vele az adott méltóságok szempontjából közösséget vállalók számarányára nézvést – lévén az 'imperator' méltósága egyedülálló, a 'dux' dignitásában néhányan, a 'princeps' tisztjében többen osztoznak vele, mint 'homo Christianus' pedig csupán egy az emberi közösség tagjai közül – a felsorolás klimaktikus szerkesztésű.⁴² A fenti stricto sensu filológiai szempontok alapján a forrás még számos mondatát elemezhetnők, azonban e két bekezdés is kellően reprezentatív képet adott az oratio stílusáról.⁴³

Szónoki műremek a török uralkodó jellemzése is, amelyet érdemes néhány gondolat erejéig behatóbban szemügyre vennünk:

(p. 687 B) Est autem Mahometus adolescens, annos natus quattuor et viginti, animo truci et gloriae cupido, robusto corpore ac laboris patiente; neque vino neque coenis indiget et, quamvis more gentis libidosus, non tamen inter uxores languescit; choreas fugitat, unguenta devitat, raro induitur mollibus, non cantu, non sono delentur, non canes alit, non aves nutrit, una ei voluptas est: arma tractare. Honorat milites, equos amat, naves, currus, machinas bellicas formosis mulieribus praefert. Et quamvis est barbarus abhorretque litteras, gesta tamen maiorum cupide audit ac Iulium Caesarem et Alexandrum Magnum omnibus anteponit, quorum illustria facta superare posse confidit atque contendit; nec se minus aptum ad subigendum orbem dicit, quam illi fuerunt, cum sua sint longe maiora principia, quam illorum referantur ... Hic est vester hostis, proceres, existimatote nunc, an talem naturam quiescere sit verisimile.

Piccolomini II. Mohamedet jellemezve teljességet eltérő módon vázolja fel a török uralkodó portréját, mint ahogy ezt egy hasonló retorikai helyzetben argumentáló szónoktól megszokhattuk: a Sátán földi megtestesülése helyett egy olyan embert állít elénk, aki számos tekintetben felül is múlja honfitársait, egy - ellentétben az elpuhult és csupán az érzéki örömeknek élő törökökről kialakult közhellyel - becsvágyó lelkű és a fáradalmak elviseléséhez hozzáadódott testű fiatal férfit, aki nem lakomázásban, italozásban és fényűző kicsapongásban leli kedvét, s akinek csak egyetlen valódi szenvedélye van, a háborúzás. Ezen uralkodó, noha barbár és műveletlen, hódításával felül akarja múlni Nagy Sándort és Iulius Caesart, akiket mindenkinél többre becsül, terveikhez pedig az előzőeket meghaladó háttér áll a rendelkezésére - 'cum sua sint longe maiora principia, quam illorum referantur...'.⁴⁴ Természetesen nem idegen tőle a kegyetlenség, amint ez az oratio Konstantinápoly elfoglalását és az ott véghezvitt

⁴² Blusch 103.

⁴³ Vö. E. Galántai, Fortwirken antiker dichterischen Formen und Motiven in den Prosawerken von Humanisten. In: Epik durch die Jahrhunderte. Szeged 1998. (Acta Antiqua et Archaeologica Tom. XXVII.) 230-235.

⁴⁴ A 'principia' ebben a kontextusban leginkább a görög 'aphormai' jelentésben értelmezhető – vö. Blusch 117.

pusztítást elbeszélő részéből⁴⁵ kiderült: (p. 680 F) *Mahometus ipse terribili facie, taetris oculis, terribili voce, crudelibus verbis, nefandis nutibus homicidia mandat, nunc istum, nunc illum ad caedem poscit, manus in sanguine Christianorum lavat. Omnia foedat, omnia polluit. A Konstantinápolyban végzett pusztítás egyfelől a törökök állatias vadságát hivatott illusztrálni,⁴⁶ amit a néhány mondattal később elhangzó általános jellemzés is alátámaszt: (p. 681 B) *Scytharum genus est ex media Barbaria profectum, gens immunda et ignominiosa, fornicaria in cunctis stuprorum generibus ... Et quamvis per tot saecula parumper exultam se praeberit, sapit tamen adhuc multum pristinae deformitatis neque omnem barbariem detersit. Carnes adhuc equorum, visontium vulturumque comedit, libidini servit, crudelitati succumbit, litteras odit, humanitatis studia persequitur.* A török nép ezen jellemzése egyébként teljességgel egybecseng az Aeneas Silvius Piccolomini 'Európa' című művének negyedik, 'A törökök eredetéről, terjeszkedéséről, életmódjáról és erkölcséről' szóló fejezetében olvashatókkal, miszerint: '... a török nép szkíta és barbár, és ennek eredetéről s terjeszkedéséről – és tűnjék bár úgy, hogy eltérek szándékomtól – nem látom feleslegesnek szólni, mivel a mi időnkben oly nagyon megsokasodott az emberek ezen nemzetsége, hogy Ázsiát és Görögországot birtokolván a latin és keresztény népeket szelvényben rettegésben tartja. ... a nemzet maga kegyetlen, gyalázatos és minden paráznságban és bujálkodásban feslett. Megeszik, amitől mások undorodnak, az igásbarmok, farkasok és keselyűk húsát, s az elvetélt emberi magzatoktól sem tartóztatják meg magukat. Egyetlen ünnepnapot sem ülnek, kivéve augusztus havában a Saturnaliát.'⁴⁷ Másfelől a kegyetlenség ebben az esetben egy adott háborús helyzethez kapcsolódik; a szónok ugyan elborzad a rémségek láttán, ám hajlamosnak mutatkozik, ha nem is szemet hunyni, de legalábbis egyfajta természetességgel tudomásul venni azt az öldöklést, amely 'in ipso furore primi introitus' történt, s ezzel éles ellentétbe állítja a már elfoglalt városban elkövetett bestiális tetteket. Óvakodik tehát az általánosítástól, vagyis – hogy a jog nyelvét hívjuk segítségül – különbséget tesz a hirtelen felindulásból és jogos védelmi helyzetben, valamint az előre megfontoltan és különös kegyetlenséggel elkövetett emberölés között.*

II. Mohamed portréját vázolja tehát nem hallgatóságának érzelmeire kíván hatni azáltal, hogy a török uralkodót rémisztőbbnél rémisztőbb jellemvonásokkal ruházza fel, hanem látszólag igen hétköznapi és egyszerű számtani műveletre szólítja fel őket: adják össze Mohamed személyiségének főbb vonásait, vagyis fiatalságát, szenvedélyes természetét, becsvágyát és a rendelkezésére álló eszközöket és hátteret – ha ez megtörtént, mindenkinek kénytelen volt önként belátni, hogy hiú ábránd volt abban bizakodnia, hogy ez az uralkodó hajlandó volna megelégedni az eddigi tett hódításokkal és megszerzett dicsóséggel.⁴⁸

⁴⁵ op. cit. p. 680 E / F: *Repetenda est breviter hoc loco Constantinopolitana calamitas. Sic enim et iniuriae magnitudo notior et belli iustitia manifestior erit. Nulla pulsatus iniuria Mahometus – sic enim vocatur qui Turcis imperat – bellum Graecis indixit, Constantinopolim obsedit ac male defensam oppugnavit. Ubi Constantinus, Graecorum imperator, intransitibus urbem Turcis in extremo patriae suae periculo fortissime pugnans obruncatur, caput eius lancea infixum spectaculo fertur, fit miseranda Graecorum caedes, occiduntur non solum qui se tueri conantur, verumetiam qui proiectis armis sese dedunt. Nec ego hoc magni duco in ipso furore primi introitus trucidatos esse quamplurimos, illud horreo, illud abominor, illud detestor: capta civitate, depositis armis, coniectis in vinculis civibus tum maxime saevitum est, tum filii ante ora parentum occisi, tum viri nobiles velut bestiae mactati, tum sacerdotes laniati, tum monachi excarnificati, tum sacrae virgines incestatae, tum matres ac nurus ludibrio habitatae. O miseram urbis faciem! O infelicem populum!*

⁴⁶ Ehhez bővebben l. Gebel 55., 76.

⁴⁷ A fordítást vö. Nótári 154-155.

⁴⁸ Blusch 117.

Nótári Tamás
Könyvismertetés: Hamza, Gábor: Die Entwicklung des Privatrechts
 auf römischrechtlicher Grundlage unter besonderer Berücksichtigung der
 Rechtsentwicklung in Deutschland, Österreich, der Schweiz und Ungarn.
 (Andrássy Schriftenreihe Band I. Budapest 2002)

A római jog oktatásának szempontjai közé szoktuk sorolni azon érvet, amely szerint a római jog nem csupán a római birodalom korában volt jóformán egész Európa területén hatályos jog, hanem mutatis mutandis a középkortól egészen a XIX. századig, amikor pedig az országokként különböző nemzeti jogrendszerek törvénykönyvbe foglalásának folyamata a római jogot nem eltörölte, hanem egyfelől dogmatikai rendszerében, másfelől mint jogászai gondolkodásmódot és mint terminológiájának lingua francáját integrálta.¹ „... A római jogra így még nem elhanyagolható szerep várhat az egységesülő Európában; a felépítendő új *ius commune Europaeum* alapját, közös fundamentumát ugyanis elsősorban a római jogban találhatjuk meg.”² Ennek szellemében fogant e mű is, miként a szerző már az előszóban hangsúlyozza, hogy e feladat csak az egyes országok magánjogi rendszereinek történeti feldolgozásával valósítható meg.³ A jogegységesítés követelményét és fontosságát számos helyen olvashatjuk,⁴ természetesen ennek a folyamatnak akadnak ellenzői is,⁵ és jelenkori viszonyaink között megismétlődni láthatjuk az Anton Friedrich Justus Thibaut⁶ és Friedrich Carl von Savigny⁷ által folytatott, a kodifikációról szóló vitát.⁸

Azon módszer, amelyet új monográfiájában Hamza Gábor professzor – számos monográfia és tanulmány szerzője, és az egyetemi oktatásunkban a *communis opinio doctorum* által mérvadónak tekintett, immáron nyolcadik kiadását megért római jogi tankönyvünk társszerzője – kialakított sajátos, komplexitásra törekvő ötvözete a nemzetközi szakirodalom által kialakított közelítésmódoknak, vagyis a magánjog külső történetének vázolása mellett figyelmet szentel számos intézménytörténeti kérdésnek, ami alapvetően jogdogmatikai mechanizmusokra irányítja rá a figyelmet, ezen kívül pedig nem mulasztja el az igen beható tudománytörténeti elemzést sem. Ezáltal e kézikönyv mind didaktikai, mind pedig dogmatikai szempontból jóval többet nyújt, mint egy átlagos a magánjogot, illetve a magánjogtörténetet bemutató munka, hiszen e művek általában nem képesek a témát annak teljes komplexitásában megragadni. Paul Koschaker⁹ munkája ugyan igen részletesen mutatják be a magánjogi viszonyok fejlődését az

¹ Földi A. – Hamza G.: A római jog története és intézményei, Budapest 2003. (a továbbiakban: Földi – Hamza) 7skk.

² Földi – Hamza 9.

³ Hamza 9.

⁴ Hamza 16. Ennek szellemében fogant az Európai Közösség Európa Parlamentjének több (ABIEG C 158/400; ABIEG C 205/518) határozata

⁵ A szerző említést tesz olyan irányzatokról, amelyek nem csupán a *ius commune Europaeum*, hanem egyáltalában a római jog ellenében foglaltak állást, így például az NSDAP ideológiája által befolyásolt németországi, az 1930-as évekből származó jogirodalomban előfordulnak a római jog hatását nemzeti szerencsétlenségként (*nationales Unglück*) emlegető vélemények. 'A kérdéses korszak irodalmát olvasva valóban az a képzet alakulhat ki, mintha – Vámbéry Rusztem ironikus sorait felidézve az NSDAP által tervezett jogalkotási reformról – „a római befolyás megfertőzte volna a hajdan barlangokban medvebőrön meth-et szürcsölő teutonok puritán gondolkodásmódját”. (Hamza 2002a 17.)

⁶ A. F. J. Thibaut, Über die Nothwendigkeit eines allgemeinen bürgerlichen Rechts für Deutschland, 1814.

⁷ F. C. v. Savigny, Vom Beruf unserer Zeit für Gesetzgebung und Rechtswissenschaft, 1814.

⁸ Hamza 15., Peschka V.: Thibaut és Savigny vitája, Állam- és Jogtudomány 17 (1974); Hamza G. – Sajó A., Savigny a jogtudomány fejlődésének keresztútján, Állam- és Jogtudomány 23 (1980).

⁹ P. Koschaker, Europa und das römische Recht, München – Berlin 1966.

egyes jogrendszerekben, arra azonban nincsenek tekintettel, hogy e jogrendszerek mely jogcsaládokhoz tartoznak. A legtöbb kutató megelepszik a magánjogtörténet esetében is a *historia externa* felvázolásával – hogy a jogtudományban is maradandót alkotó német polihisztor, Gottfried Wilhelm Leibniz¹⁰ által bevezetett distinkcióval éljünk – a jogdogmatikai példákat pedig kizárólag mintegy illusztrációként hoznak; megint mások, mint például Franz Wieacker¹¹ tudomány- és kutatástörténeti aspektusból rendezik az bemutatandó materiát. René David¹² klasszikussá vált munkája ugyanakkor éppen a történeti fejlődésnek szentel a szükségesnél csekélyebb teret, ezt az egyes jogrendszereknek olykor túlságosan mesterkéltén jogcsaládokba való besorolásával helyettesítve. Mindezidáig Helmut Coing¹³ műve volt az egyetlen olyan kísérlet, amely megpróbált a magánjog egyes jogintézményeinek történeti fejlődéséről átfogó képet adni. E szintetizáló módszer alkalmazásával Hamza Gábor elsősorban és méltán a római jog továbbélésének és hatástörténetének vizsgálatára teszi a vizsgálódás fő hangsúlyát, hiszen a római jog – lévén a görög filozófiával és a zsidó-keresztény hagyományt jelentő Bibliával együtt az európai kultúra három fő tartópillére közül az egyik – jelenti a jogtudomány számára a téren és időn, az ókortól napjainkig átívelő kontinuitást. Ha e továbbhatást figyelmen kívül hagyjuk, amint erre a Leopold Wenger¹⁴ nevével fémjelezhető antike *Rechtsgeschichte* irányzata részéről történtek is kísérletek, úgy nem csupán korunk jogtudománya válik gyökértelen, identitását tekintve légüres térben lebegő diszciplinává, hanem a romaisztikát csupán önmagáért művelendő, korunk jogi problémáitól elzárt, és hosszú távon legitimációjára nézvést megkérdőjelezhető tudományággá tesszük.¹⁵

A római jog fejlődésének kezdeti és lezáró stádiumait egy-egy nagy összefoglalás jelzi: az i.e. V. századra datálható XII táblás törvények,¹⁶ és az i.sz. VI. századi, Bizáncban lezajlott, I. Iustinianus császár (527-565) nevéhez fűződő kodifikáció,¹⁷ amely négy szakaszra oszlott, amelyeket az elkészült művek jeleztek: az utóbb elveszett *Codex Iustinianus*, a *Digesta*, az *Institutiones*¹⁸ és a *Codex Iustinianus repetitae praelectionis* – utóbb ezekhez csatlakozott a

¹⁰ G. W. Leibniz, *Nova methodus discendae docendaeque iurisprudentiae ex certis principiis*, Francofurti 1667. Leibniz és a római jog kapcsolatáról bővebben I. F. Sturm, *Das römischen Recht in der Sicht von Gottfried Wilhelm Leibniz, Staat und Recht in Geschichte und Gegenwart*, Tübingen 1968.

¹¹ F. Wieacker: *Privatrechtsgeschichte der Neuzeit*, Göttingen 1967. (2. kiadás)

¹² R. David – C. Jauffret-Spinosi, *Les grands systèmes de droit contemporains*, Paris 2002. (11. kiadás)

¹³ H. Coing, *Europäisches Privatrecht I. 1500-1800., II. 1800-1914.*, München 1985-1989.

¹⁴ L. Wenger, *Römische und Antike Rechtsgeschichte*, Graz 1905.

¹⁵ Az e szempontból is elhanyagolhatatlan jelentőségű jogösszehasonlító kutatások történetéhez bővebben I. Hamza G., *Jogösszehasonlítás és az antik jogrendszerek*, Budapest 1998.

¹⁶ F. D'Ippolito, *Questioni decemvirali*, Napoli 1993.; F. Wieacker, „*Ius civile*” und „*lex publica*” in der römischen Frühzeit, *Festschrift H. Hübner*, Berlin – New York 1984.

¹⁷ Hamza 24.; D. Nörr, *Zu den geistigen und sozialen Grundlagen der spätantiken Kodifikationsbewegung*, *Zeitschrift der Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte, Romanistische Abteilung* (a továbbiakban: ZSS) 80 (1963).; A. N. Honoré – A. Rodger, *How the Digest Commissioners Worked*, ZSS 87 (1970).; H. Ankum, *La Codification de Justinien était-elle une véritable codification?* In: *Liber Amicorum J. Gilissen*. Antwerpen 1982.; D. J. Osler, *The Compilation of Justinian's Digest*, ZSS 102 (1985).; D. Pugsley, *The Justinian Digest and the Compilers*, Exeter 1995.

¹⁸ Itt kell megjegyeznünk, hogy a római jog tankönyvirodalmát tekintve is oly nagy és fényes múltra tekinthet vissza, mint igen kevés diszciplína; az i.u. II. század derekán Gaius (Gaiushoz bővebben I. A. N. Honoré, *Gaius*. Oxford 1962.) alakította ki a római jog mai tananyagának alapvető felépítését és rendszerét *Institutiones* című tankönyvében, amit majd az 533-ban Iustinianus császár megbízására Tribonianus, Dorotheus és Theodorus által összeállított *Institutiones seu Elementa* című tankönyv emelt némi módosítással törvényerőre. A iustinianusi kodifikációtól kezdve különböztethető meg az ún. *institúció-* és a *pandekta-*rendszer. Gaius tankönyve három fő részre oszlott: *personae*, *res* és *actiones*, az első rész tárgyalta a mai személyi és családi jogot, a második rész tartalmazta a mai dologi, kötelmi és öröklési jogot – ezen belül a hármas tagolás már itt is némiképp érzékelhető volt -, a harmadik rész pedig az eljárásjogot ölelte fel, a iustinianusi *Institutiones* további rendszertani finomítások mellett a gaiusi alapokon állott. A manapság a római jog oktatásában használt *institúció-*rendszer a középkori és az újkori jogtudományban jegecesedett ki: didaktikai okokból az eljárásjog az anyagi jog előtt kerül tárgyalásra, az anyagi jog pedig személyi és családi, dologi, kötelmi valamint öröklési jogra oszlik - a modern *institúció-*

jórészt görög nyelvű *Novellae*. Ezen, a római jog ókori fejlődéstörténetét lezáró résszel, valamint a Nyugat-római Birodalom bukása után keletkezett *leges Romanae Barbarorum* bemutatásával kezdődik a kézikönyv. A iustinianusi kodifikáció anyaga ma is elfogadott és alkalmazott szerkezetben először 1583-ban Genfben látott napvilágot Dionysius Gothofredus (1549-1622) gondozásában, *Corpus iuris civilis* cím alatt. A iustinianusi *Digesta*¹⁹ és a *Codex Theodosianus*²⁰ ma is általánosan elfogadott kritikai kiadása Theodor Mommsen (1817-1903) nevéhez fűződik, akinek nem csupán számos mérvadó editiót – így például a *Corpus Inscriptionum Latinarum* (III. 3; 4; V; IX; X)²¹ és a *Monumenta Germaniae Historica, Auctores Antiquissimi* (I.1; 5; 9; 11-13.)²² számos kötetét – köszönhetünk, hanem több, római történeti (*Römische Geschichte* I-III; V)²³ és jogtörténeti monográfiát (*Römisches Staatsrecht* I-III; *Römisches Strafrecht*)²⁴ is.²⁵ Wolfgang Kunkel Theodor Mommsen nehezen túlbecsülhető tudományos jelentőségét méltató sorait²⁶ Hamza is idézi: „Mit ihrer Bemühung um die Lösung dieser Aufgaben steht die Wissenschaft vom römischen Recht auf den Schultern Theodor Mommsens, der, von Hause aus Jurist und von der Rechtswissenschaft des neunzehnten Jahrhunderts in der scharfen Erfassung und systematischen Verknüpfung seiner Erkenntnisse geschult, mit umfassender Beherrschung der gesamten römischen Überlieferung alle Zweige der römischen Altertumswissenschaft auf neue Grundlagen gestellt und auf ihre gemeinsamen Aufgaben hingewiesen hat.”²⁷

A római jog története azonban nem zárul le a VI. században, útja, amelyet utóbb – egészen máig – bejárt, legalább olyan jelentékeny mind önmagában, mind pedig a jelenleg hatályos jogrendszerekre gyakorolt befolyása által, mint az addigi. A iustinianusi kodifikáció által összefoglalt római joganyag további sorsa a középkorban és a koraújkorban a következő három modell szerint alakulhatott:²⁸ Bizonyos területeken a folytatólagos továbbélés, másutt, ahol egykor hatályban volt, bekövetkezhetett a római jog újjáéledése,²⁹ illetve harmadik lehetőségként a római jog recepciója, a helyi jogrendszerekbe történő befogadás jelentkezett,³⁰ amely végbemehetett akár egyetlen egységes törvényhozói aktussal,³¹ akár pedig lassú és

rendszerben az öröklési és a kötelmi jog sorrendje felcserélődött a gaiusi és a iustinianusi tankönyvköz képest. A pandekta-rendszer a iustinianusi *Digesta* rendszerét és követve elsőként a *ius privatum* általános részét tárgyalja a személyi joggal együtt, ezt követi a dologi, a kötelmi, a családi és az öröklési jog, amit ezt először Georg Arnold Heise: *Grundriss eines gemeinen Civilrechts zum Behufe von Pandecten-Vorlesungen* (1807) című művében láthatjuk.

¹⁹ *Digesta Iustiniani Augusti*, 2 Bde., 1868-1870.

²⁰ *Theodosiani libri XVI*, Bd. 1, Bd. 2. hrsg. v. P. M. Meyer, 1905.

²¹ 1902; 1877; 1883.

²² 1882-1898.

²³ 1854-1856; 1885.

²⁴ 1871-1888; 1899.

²⁵ Hamza 25.; K. Zangemeister – E. Jacobs, *Theodor Mommsen als Schriftsteller*, 1905.; L. M. Hartmann, *Theodor Mommsen*, 1908.; W. Weber, *Theodor Mommsen*, 1929.; L. Wickert, *Theodor Mommsen, Eine Bibliographie*, 4 Bde., 1959-1980.; U. v. Wilamowitz-Möllendorf, *Ansprache*, 1918.; A. Wucher, *Mommsen's historical writing: A continuation of politics by other means*, In: *Historians in politics*, herausgegeben v. W. Laqueur – G. L. Mosse, London 1974. 37-57.

²⁶ W. Kunkel, *Römische Rechtsgeschichte*, Köln – Wien 1971. 169.

²⁷ Hamza 25.; Hamza 2002a 37.; Hamza – Földi 99.

²⁸ Hamza 27skk.

²⁹ A római jog egyértelmű újjáéledésével találkozhatni a XI. századtól fogva Itáliában, aminek egyrészt a korabeli társadalmi és gazdasági viszonyok fejlődése, másrészt pedig a kibontakozó birodalmi eszme, valamint egy konkrét történelmi momentum, a *Digesta* szövegét tartalmazó *codex Florentinus* egy másolatának felfedezése is kedvezett. (W. Goetz, *Das Wiederaufleben des römischen Rechts im 12. Jahrhundert*. *Archiv für Kulturgeschichte* 10 (1912-1913).; H. G. Walther, *Die Anfänge des Rechtsstudiums und die Kommunale Welt Italiens im Hochmittelalter*. In: *Schulen und Studium im sozialen Wandel des hohen und späten Mittelalters*, Sigmaringen 1968.)

³⁰ Hamza 27.; Földi- Hamza 105.

³¹ A római jog recepciójának egyértelmű példaként idézhető az 1495-ben a worms birodalmi gyűlésen elfogadott birodalmi kamarai bírósági rendtartás (*Reichskammergerichtsordnung*), amely a *ius commune* kisegítő jellegű

folyamatos beszivárgás által. Ezt a rendszert Hamza Gábor monográfiája az egyes államok jogtörténetén keresztül mutatja be, érdemesnek tűnik tehát egy példát kiragadni és behatóbban szemügyre venni, ahol a mai jogrendszer kialakulásában mind az ókori római jog továbbélése, mind pedig annak a modern magánjogtudományon átszűrt és rendszerezett behatása világosan kimutatható. A (folytatólagos) továbbélés legekleatásabb példája a római jog sorsa a Bizánci Birodalomban,³² majd pedig az újkori Görögországban, ahol egyfelől a Bizáncból örökölt joganyag, másrészt pedig az *ex asse pandektisztikai szemléletű és rendszerű Bürgerliches Gesetzbuch*³³ biztosította a kontinuitást. A Bizánci Birodalomban a VIII. századtól kezdve a iustinianusi törvénymű görög nyelvű kivonatai és kommentárjai hivatalos törvénykönyvek formájában jelentek meg: III. Isauriai Leó (717-741) nevéhez kapcsolható a tizennyolc titulus tartalmú *Eklogé tón nomón*,³⁴ I. Basilius Macedo (867-886) elrendelte az egész kodifikációs anyag görög nyelvű összefoglalását, uralkodása alatt a bevezetőül szánt *Procheiron* készült el,³⁵ a munkálatok VI. Bölcs Leó (886-911) idejében fejeződtek be, e hatvan könyvből álló mű a XI. századtól a *Basilika* nevet viseli³⁶ – jóval később, 1345-ben jelent meg Harmenopulos *Hexabiblosa*,³⁷ amely bizonyos tekintetben már a modern pandektarendszert előlegezte meg.³⁸ Miután Görögország felszabadult az 1453 óta nyögött ottomán iga alól,³⁹ 1822-ben az Epidaurosi Alkotmánylevelél alapján a *Basilikát*, 1828-tól kezdve pedig a *Hexabiblost* is hatályos jogként kezdte alkalmazni, amit egy 1835-ös rendelet jóváhagyólag megerősített.⁴⁰ Az 1841-ben keletkezett ión kódex a *Code civile*⁴¹ és a Szicíliai Kettős Királyságban hatályos polgári törvénykönyvre, az 1899-es samosi törvénykönyv a *Code civile*, a *Codice civile*⁴² és az 1863-as szász polgári törvénykönyvre,⁴³ az 1903-ból származó krétai kódex pedig a BGB-re támaszkodott.⁴⁴ Több tervezet (1922, 1940) után végül 1946-ban lépett hatályba – legfőképp Georgios Balis professzor munkájának eredményeként - az egységes görög polgári

alkalmazását írta elő arra az esetre, ha a Reichskammergericht előtti perben sem a városi (*Stadtrecht*), sem pedig a tartományi jog (*Landrecht*) nem nyújtott szabályozást; ezen recepció a következő jogforrásokat ölelte fel: a iustinianusi törvényműveket és a hozzájuk tartozó glosszákat, a *Novellae* latin nyelvű fordítását (*Authenticum*), I. és II. Frigyes császár törvényeit (*Authenticae Fridericianae*), valamint néhány további birodalmi törvényt és a longobárd hűbérjogot tartalmazó *Libri feudorum*. Vö. Hamza 46skk.; G. Wesenberg, *Die Privatrechtsgesetzgebung des Heiligen Römischen Reiches von der Authenticae bis zum Jüngsten Reichsabschied und das römische Recht*, In: *Studi in memoria die P. Koschaker*, I. Milano 1954.; H. Krause, *Kaiserrecht und Rezeption*, Heidelberg 1952.

³² C. E. Zachariae von Liegenthal, *Geschichte des griechisch-römischen Rechts*, Berlin 1892.; A. E. Laiou – D. Simon (ed.), *Law and Society in Byzantium: 9th and 12th Centuries*, Washington D. C. 1994.

³³ Hamza 95skk.; J. W. Hedemann, *Die Fortschritte des Zivilrechts im XIX. Jahrhundert, Ein Überblick über die Entfaltung des Privatrechts in Deutschland, Österreich, Frankreich und der Schweiz*, Berlin 1910-1935.

³⁴ L. Burgmann, *Ecloga. Das Gesetzbuch Leos III. und Konstantinos' V.*, Frankfurt am Main 1983.

³⁵ E. H. Frestfield, *A Manual of Eastern Roman Law. The Procheiros Nomos*, Cambridge 1928.

³⁶ A. Bergen, *Studi sui Basilici. IV: La legislazione di Giustiniano ed i Basilici*, Iura 5 (1954).; H. J. Scheltema, *Über die Natur der Basiliken*, Tijdschrift voor Rechtsgeschiedenis 23 (1955).

³⁷ A. G. Chloros, *The Hexabiblos*, Acta Juridica (Cape Town) 1958.

³⁸ Hamza 51sk.

³⁹ Ezen időszak jogrendjéhez l. A. P. Thessalonikes, *Öffentlich-rechtliche Institutionen der Griechen während der türkischen Herrschaft*, In: *Internationalrechtliche und staatsrechtliche Abhandlungen*, Festschrift für W. Schätzel, Düsseldorf 1960.

⁴⁰ Hamza 230.; P. Bisoukides, *Aus dem griechischen Verfassungs- und Rechtswesen von der Freiheitshebung bis zur Gegenwart*, In: *Hellas-Jahrbuch*, Hamburg 1930.;

⁴¹ Hamza 2002a 138skk.; Hamza G., *A francia magánjog fejlődése és a római jog*, In: *Magister artis boni et aequi*, *Studia in honorem Németh János.* (szerk. Kiss D., Varga I.) Budapest 2003.; G. Sicard, *L'utilisation du droit romain par les rédacteurs du Code civil: Le droit de la famille*, In: *Excerptiones iuris*, *Studies in Honor of A. Gouron.* (red. B. Durand – L. Mayali), Berkeley 2000.

⁴² G. Astuti, *La codificazione del diritto civile*, In: *Tradizione romanistica e civiltà giuridica europea*, II. Napoli 1984.

⁴³ Hamza 2002a 96sk.

⁴⁴ Hamza 231.

törvénykönyv, ami a bizánci-római jogot hatályon kívül helyezte; szerkezetében és szabályozási rendszerében leginkább a német BGB-t követi, azonban a Code civil és a ZGB⁴⁵ hatása is kimutatható bizonyos mértékig.⁴⁶ (Érdemes megemlíteni, hogy a görög kereskedelmi jog fő forrásául a francia Code de commerce szolgált.⁴⁷)

E kiragadott példa után, aminek kapcsán e monográfia komplexitásra és szintetizáló látásmódra törekvését kívántunk érzékeltetni, néhány szóval érdemes méltatni a kötet igényes tipográfiai kivitelét, és áttekinthető szerkezetét: Az egyszerű eligazodást a munka végén található rövidítések jegyzéke, kivételes gazdagságú szakirodalmi tájékoztató, név-, cím-, és tárgymutató könnyíti meg. Itt kell megemlíteni Buzády Csongor meritumát is, amivel a munka veretes nyelvi hagyományokat idéző németségéhez hozzájárult. Sorainkat talán Hugo Grotius⁴⁸ egy 1633-ban írott leveléből vett gondolattal zárhatjuk, amelyben a római jognak az európai jogrendszerekre gyakorolt, nehezen túlbecsülhető hatását méltatja: „Nihil est homine nobili dignius quam cogitatio iuris. Primum quidem eius quod omnes homine hominibus, et gentes gentibus sociat; deinde vero patrii, cuius partem non exiguam facit ius Romanum a plerisque populis adoptatum, per se quoque supra omnia Civitatum iura dignissimum nosci, ut quod perfectum excultumque sit experimentis tam magni tamque diuturni Imperii... Tam evidens est eius iuris in plerisque partibus, iis maxime, quae ad contractus aut damnum iniuria datum pertinent, aequitas, ut, ad quos populos Romana arma pertingere numquam potuerunt, eo leges Romanae sine vi ulla, iustitiae suae vi triumphantis, pervenerint.”⁴⁹

⁴⁵ Hamza 115skk.; P. Tuor: Le Code civil Suisse, Exposé systématique, Zürich 1942.; H. Legras-Herm: Grundriss des schweizerischen Rechtsgeschichte, Zürich 1935.

⁴⁶ J. M. Sontis, Das griechische Zivilgesetzbuch im Rahmen der Privatrechtsgeschichte der Neuzeit, ZSS 78 (1961) 355-385.; G. Plagianakos, Die Entstehung des griechisches Zivilgesetzbuches, Hamburg 1963.

⁴⁷ Hamza 232.; Nagyné Szegvári K., A Code de Commerce hatása az európai kereskedelmi jogi kodifikációra, Jogtörténeti Tanulmányok VII. Pécs 2001. 311-331.

⁴⁸ Hugo Grotius jogtudományi jelentőségéről bővebben l. Hamza 2002a 134sk., W. J. M. van Eysinga, Quelques observations sur Grotius et le droit romain, In: W. J. M. van Eysinga: Sparsa collecta, Leiden 1958.; P. Haggemacher, Grotius and Gentili: A Reassessment of Thomas E. Holand's Inaugural Lecture, In: Hugo Grotius and International Relations, Oxford 1992.

⁴⁹ Hugo Grotius, Epistula ad Gallos 156. „Nincsen semmi, ami méltóbb volna egy kiváló emberhez, mint a jog tanulmányozása. Először azon jog tanulmányozása, amely az embereket az emberekkel, s a nemzeteket a nemzetekkel kapcsolja össze, majd pedig hazai jogunk tanulmányozása. Ennek pedig nem csekély részét teszi ki a római jog, amit a legtöbb nép átvett, s ez már önmagáért is kimagaslóan méltó a megismerésre, az egyes államok jogrendjei felett, mert egy igen nagy és hosszú életű birodalom gyakorlata révén vált tökéletesen kidolgozottá. Oly nyilvánvaló e jog méltányos volta minden területen, ám különösképpen azokon, amelyek a szerződésekre, vagy a jogellenes károkozásra vonatkoznak, hogy amely népekhez soha nem érték el a római fegyverek a római törvények oda is eljutottak, még hozzá minden erőszak nélkül, pusztán igazságuk erejével győzedelmeskedve.”

Máté Paksy

QUELQUES REFLEXIONS THEORIQUES SUR LA JURISPRUDENCE RECENTE RELATIVE A L'ARTICLE 4 DE CODE CIVIL FRANÇAIS

INTRODUCTION

Tout d'abord, il convient d'expliquer le titre de notre essai portant sur l'article 4 du Code civil français – « *Le juge qui refusera de juger, sous prétexte du silence, de l'obscurité ou de l'insuffisance de la loi, pourra être poursuivi comme coupable de déni de justice* » – et la jurisprudence récente qui lui est relative.

L'étude se présente sous le titre de « *Quelques réflexions...* » afin de souligner qu'il ne s'agit ni d'une analyse détaillée de la totalité des arrêts, ni d'une discussion de l'intégralité des études concernant l'article 4 et les problèmes pratiques, théoriques ou philosophiques qu'il soulève, ni de l'examen de l'ensemble des controverses qu'il suscite depuis son apparition il y a plus de deux siècles.

L'article 4 est indissociable du système du droit civil français ; d'où l'intérêt que lui portent les théoriciens. Ainsi, l'analyse de cet article permet non seulement de préciser le statut de cette norme par rapport au système juridique mais contribue par ailleurs à éclairer l'étrange mécanisme de l'interprétation juridique. Cependant, les réflexions ne porteront que sur l'aspect théorique d'un certain nombre de décisions juridiques relativement récentes.

Puis, l'adjectif « *théorique* » dessine les lignes de démarcation qui sépare le théoricien de l'objet qu'il étudie. En acceptant les présomptions méthodologiques et épistémologiques nécessaires, on pourrait dire qu'il regarde le droit du point de vue « externe », réservant le point de vue « interne » aux autorités qui sont autorisées à interpréter et à appliquer les normes juridiques. Cependant les spécificités du discours dogmatique impliquent que la doctrine se trouve entre ces deux positions extrêmes. Les professeurs de droit civil, par exemple, élaborent leurs interprétations comme s'ils étaient des praticiens. Ils formulent, en effet, leurs interprétations comme des énoncés linguistiques plus prescriptifs que descriptifs. Toutefois, leurs arguments n'étant pas reconnus comme « source » du droit, les règles qu'établit la dogmatique n'appartiennent pas au système juridique. Il est également possible de supposer – comme le fait un des maîtres de l'école analytique italien¹ – que la soi-disant « source » du droit, d'où découle le droit, n'est pas une norme juridique, mais l'acte d'interprétation authentique.

De toute façon, l'épistémologie positiviste suppose au fond que le théoricien reste un observateur du droit. Le terme « droit » ne signifie pas à ses yeux le seul texte de l'article 4, mais comprend plutôt les significations authentiques, celles établies par les autorités compétentes. A cet égard, l'expression « *jurisprudence récente* » qui figure dans notre titre semble inutilement longue. En vérité nous ne tenterons pas de donner une analyse doctrinale ou structurale du texte de l'article 4, mais tâcherons de trouver les sens juridiques de la norme à travers l'étude d'une partie de la jurisprudence récente qui s'y réfère.

Or, notre stratégie méthodologique ajoute une nouvelle distinction importante à l'intérieur de la science du droit entre les recherches scientifiques et la dogmatique juridique. Tandis que le juriste ne focalise que sur une seule partie du système juridique, la tâche de théoricien est plus étendue parce que double : elle consiste à décrire le droit tel qu'il est, notamment, tel qu'il est formulé par les autorités compétentes (et à travers elles par le droit lui-même) ; et à vérifier

¹ R. Guastini, « L'ordre juridique. Une critique de quelques idées reçues », *Analisi e diritto* (2000), pp. 89-96.

(ou falsifier) le modèle élaboré en vue de cette description et de sa vérification (ou falsification). L'article 4 permet de réaliser pareil projet scientifique au moins partiellement. Enfin, il nous reste à faire une précision méthodologique importante concernant cette étude. Selon notre hypothèse ou modèle théorique (qui est donc susceptible d'être vérifié ou falsifié), une norme juridique n'est qu'une signification de l'énoncé prescriptif du législateur, déterminée par l'ensemble des actes d'interprétation authentique. Ceci signifiait auparavant la recherche de l'intention ou de la volonté de l'auteur de la norme (en d'autres mots, du législateur). Ici, nous la comprenons plutôt comme la recherche du mode de détermination de la signification du texte d'une norme juridique par les autorités compétentes (au moins *prima facie*)². C'est pourquoi, dans notre étude, les deux méthodes classiques de l'interprétation – la méthode sémiotique (ou grammaticale) et la méthode systémique – servent comme une typologie ou classification de la signification du texte de l'article 4.³ Nous ne supposons donc pas que les juges utilisent véritablement de telles méthodes d'interprétation pour établir cette norme. Par ailleurs, ce qui est intéressant, c'est le fait que *la jurisprudence* – ou bien les significations – relative à cette norme ne soit pas très nombreuse, en comparaison par exemple à celles concernant d'autres articles aussi fameux du Code napoléon, ou encore de l'article 1 du Code civil suisse.

Bien qu'elle ne soit pas quantitativement riche, on trouve dans cette jurisprudence un désordre, une jungle, une véritable forêt de significations. Fort heureusement, en regardant plus attentivement, on constate que cette première impression n'est pas tout à fait juste. En dépit des interprétations qui semblent nominalistes – les officiels semblent donner une signification quelconque à certains termes du texte prescriptif ou parfois à la prescription dans son ensemble – il existe en fait une contrainte très sévère qui régule ses actes (de volontés). Il faut donc prendre en considération la contrainte que constituent les interprétations libres des agents du système juridique les unes sur les autres. Ceci signifie que les juges interprètent les termes de la prescription individuellement ou dans leur ensemble, mais toujours par rapport à d'autres actes d'interprétation produits par des autorités de même niveau ou de niveau supérieur.⁴

En ce qui concerne les caractères généraux de la jurisprudence et donc de l'objet de notre analyse, nous remarquons que la quasi-totalité des arrêts analysés proviennent de la Cour de cassation⁵ ; la cible de ces arrêts est donc des décisions de juges d'Appel (ou de deuxième degré). D'ailleurs, nous remarquons qu'en dépit du fait que quelques-uns des arrêts étudiés sont énoncés par la Chambre criminelle de la Cour de cassation⁶, aucun ne condamne un juge pour le délit de déni de justice en vertu des motivations indiquées dans l'article 4. C'est le

² R. Guastini, *ibid.*

³ Pour cette typologie cf. M. Troper, *La philosophie du droit*, Paris, PUF, 2003, 103 et s.

⁴ Cf. pour la théorie de l'interprétation qui est la base de notre étude, M. Troper, « Une théorie réaliste de l'interprétation », dns O. Jouanjan (sous la dir.), *Dossier. Théories réalistes du droit*, Strasbourg, P.U.S., Annales de la Faculté de droit de Strasbourg, 2000, n° 4, pp. 51-68. Pour les critiques vives contre telle théorie cf. Ch. Leben, « Le principe d'égalité devant la loi et la théorie de l'interprétation judiciaire », dns G. Haarscher (sous la dir.), *Chaim Perelman et la pensée contemporaine*, Bruxelles, Bruylant, 1993, pp. 215-235.; R. Guastini, « Michel Troper e l'interpretazione della costituzione », dns P. Comanducci, R. Guastini (sous la dir.), *L'analisi del ragionamento giuridico*, Tome II, Torino, G. Giappichelli, 1989, pp. 249-265.; O. Pfersmann, « Contre le néo-réalisme juridique », *Analisi e diritto* (2001), pp. 231-285.

⁵ Cour de cassation, Assemblée plénière, 1996-11-29, N° 93-20799; Cour de cassation, Chambre criminelle, 1966-06-29; 1982-07-06; 1984-03-12, N° 83-91461; 1985-01-21, N° 84-93787; 1991-06-26; 2002-02-26, N° 01-83621; Cour de cassation, Chambre sociale, 1982-12-03, N° 82-60473; 1998-11-25, N° 96-42864; Cour de cassation, Chambre commerciale., 1991-10-08 N° 89-16.738; 1998-11-25, N° 96-42864; Cour de cassation, Chambre civile 1, 1972-06-27, N° 71-12862; Chambre civile 3, 1972-06-14, N° 71-11731; 1972-06-27, 7 N°1-12862; 1977-10-13; 1980-05-12; 1980-12-03, N° 79-11984; 1981-10-13; 1983-05-17; 1987-02-11, N° 85-17300; 1987-03-03, N° 85-14228; 1993-01-21, N° 92-60610; 1996-04-02, N° 94-14310; 1997-01-22, N° 94-13594; 1998-06-03, N° 96-12618; 2001-05-31; 2002-02-06, N° 00-10543.

⁶ Tribunal des conflits, 1962-07-02; Tribunal de grand instance (Paris), 1994-07-06; 2000-06-14.

Conseil constitutionnel qui a donné une interprétation très intéressante du terme ‘déli de justice’ sans renvoyer à l’article 4, en le dépénalisant presque⁷. Enfin, nous devons remarquer que la Cour européenne à Strasbourg n’a toujours pas interprété l’article 4 du Code civil.

L’ANALYSE DE LA JURISPRUDENCE

I. – *LES INTERPRÉTATIONS SÉMIOTIQUES*

Dans cette section, on voit très bien que les juges ne prennent pas en considération la signification – bien sûr, assez complexe – de la phrase, mais ils donnent plutôt des significations aux mots ou aux ensembles de mots qui la constituent. Néanmoins, il n’y a aucune règle dogmatique ou logique qui indique les critères qui déterminent leur choix. Pour démontrer cela, nous allons regrouper les interprétations entre elles et étudier successivement les parties linguistiques de la phrase.

A – « Le juge qui refusera de juger ... »

Les arrêts relatifs à l’article 4 sont généralement des contestations de décisions des Cours d’appels soumises à la Cour de cassation, donc de prime abord, le terme « juge » semble renvoyer à cette autorité.

Les arrêts en droit privé utilisent de manière générale le terme « juge » ou « juges »⁸. Alors qu’en droit pénal, ils sont plus précis et leur interprétation du terme est plus large: « le juge » signifie non seulement le « juge pénal » mais aussi « les juges répressifs » ou le « procureur de la République »⁹. Ces arrêts cherchent à clarifier la signification de ce terme, mais celle-ci dépend essentiellement de celle donnée au « déni de justice ».

La nature polysémique du terme peut être illustrée par un arrêt : dans une même décision – exceptionnelle – du Tribunal de Grand Instance de Paris, trois significations sont données au « refus de juger » :

« le refus de répondre aux requêtes ou le fait de négliger de juger les affaires en état de l’être, mais aussi, plus largement tout manquement de l’Etat à son devoir de protection juridictionnelle de l’individu »¹⁰.

Selon la jurisprudence « refuser » signifie en définitive « ne pas statuer »¹¹, et non « refuser d’examiner des problèmes scientifiques »¹².

B – ... sous prétexte du silence, de l’Obscurite ou de l’Insuffisance de la loi, pourra être poursuivi comme coupable de déni de justice. »

La signification du terme « prétexte » paraît déjà obscure dans le langage ordinaire. En l’absence d’arrêts tendant à éclaircir ce terme, on retrouve des éléments de réponses dans la

⁷ Conseil constitutionnel, l’arrêt « Rebeuf », 1958-12-12, N°58-34.

⁸ Par exemple Cour de Cassation, Chambre civile 2, 1993-01-21. Voir par exemple Cour de Cassation, Chambre civile 1, 1983-05-17.

⁹ Par exemple Cour de cassation, Chambre criminelle, 1984-03-12 ; Cour de cassation, Chambre criminelle, 1991-06-26.; Cour de cassation, Chambre criminelle, 1982-07-06.

¹⁰ Tribunal de Grand Instance (Paris), 1994-07-06.

¹¹ Cour de cassation, Chambre civil 2, 1993-01-21.

¹² Cour de cassation, Chambre civil 1, 1981-10-13.

règle procédurale corrélative à l'article 4. En effet, 'le prétexte' signifie la justification ou la motivation 'faible' d'un jugement. Néanmoins, il est important d'ajouter que la Cour a élargi cette signification pour y inclure la qualification juridique de faits. Elle le fit par ce constat :

« viole l'article 4 ... une cour d'appel qui, au prétexte qu'il est réclamé une somme globale pour trois postes de préjudices dont un seul est retenu ... »¹³.

Tout d'abord, contrairement à la doctrine, la jurisprudence ne distingue pas entre les différents types de lacunes selon le critère d'intensité. En fait, elle mentionne toujours les trois types de lacunes ensemble. Par exemple, la Cour de cassation a déclaré

« qu'il n'aurait déni de justice qu'au cas de refus de juger, au prétexte du silence, de l'obscurité ou de l'insuffisance de la loi [...] »¹⁴.

Ensuite, il faut ajouter que les juges ne semblent pas respecter le caractère supposé exhaustif de l'énumération des situations lacunaires. Donnons un exemple. La Cour de Cassation, à l'occasion d'une déclaration judiciaire de paternité dans un contexte normatif d'une législation évolutive, a déclaré :

« ... alors qu'il n'aurait déni de justice qu'au cas de refus de juger, au prétexte du silence, de l'obscurité ou de l'insuffisance de la loi, ou dans l'hypothèse d'un renvoi systématique et persistant d'une affaire à une date indéterminée mais non dans le cas, comme en l'espèce, de renvoi dans l'attente d'un évènement déterminé et proche »¹⁵.

Enfin, la Cour étend la signification d'une lacune à la qualification juridique des faits lorsqu'elle constate que la Cour d'appel a commis un déni de justice en fondant sa décision sur « l'insuffisance des preuves »¹⁶.

La notion de « déni de justice » a été l'objet de plusieurs interprétations authentiques.¹⁷ Elle est connue non seulement en matière privée, mais aussi en droit administratif, en droit criminel, en droit international public et privé, voire même en droit constitutionnel (comme une source du contrôle de constitutionnalité des normes juridiques). Aussi, ce terme a perdu son 'pedigree' pénal presque totalement.

La signification première du terme « déni de justice » renvoie à une situation juridique irrégulière. La Cour identifie habituellement le « déni de justice » avec la situation normative produite par des « décisions inconciliables »¹⁸ ou quand deux arrêts établissent des obligations contraires – « manifestement incompatibles »¹⁹ – dans un litige.

On trouve une interprétation similaire dans la jurisprudence du Tribunal des conflits. Il estime aussi qu'une « situation lacunaire » est produite par les conflits de décisions qui sont également jugées comme constituant des « dénis de justice »²⁰.

D'ailleurs, le Tribunal met aussi l'accent sur la protection des droits des parties au litige. Il l'a fait en qualifiant de situation juridique lacunaire l'inexistence d'une règle applicable à un cas de responsabilité sans faute. En l'occurrence, l'intention était d'éviter la situation dans

¹³ Cour de cassation, Chambre criminelle, 2002-20-26 N° 01-83621.

¹⁴ Cour de cassation, Chambre civile 1, 1972-06-27, N° 71-12862.

¹⁵ Cour de cassation, Chambre civile 1, 1972-06-27, N° 71-12862.

¹⁶ Cour de cassation, Chambre civile 2, 1993-01-21.

¹⁷ Voir du point de vue historique L. Favoreu, *Du déni de justice en droit public français*, Paris, LGDJ, 1964.

¹⁸ Cour de cassation, Chambre civile 3, 2002-02-06, N° 00-10543 ou Cour de cassation, Chambre civile 2, 1997-01-22, N° 94-13594.

¹⁹ Cour de cassation, Chambre civile 1996-11-29, N° 93-20799.

²⁰ En ce sens voir aussi l'articles 1, 2-4 de la Loi de 20 avril 1932.

laquelle « le demandeur est dans l'impossibilité d'obtenir une satisfaction à laquelle il a droit »²¹.

Le Tribunal des conflits a donné la signification la plus parlante de la notion de « déni de justice » dans une décision célèbre du Conseil constitutionnel²². A première vue, cette décision semble simplement qualifier de lacunaire la situation produite par l'indétermination des compétences des agents du « jeu constitutionnel ». En vérité et à plusieurs égards, le Conseil constitutionnel est allé beaucoup plus loin dans son interprétation que les autres cours, comme nous le montre une analyse plus attentive de cette décision.

« Cette interprétation stricte des textes, même si elle se justifie par une certaine politique jurisprudentielle, dans l'espace rapportée ici, elle devait conduire à un véritable déni de justice »²³.

Par l'emploi des termes « interprétation stricte » et « politique jurisprudentielle », il semble évident que l'interprétation de la constitution possède une nature différente de celle des textes du droit privé ou droit administratif.

Le Conseil constitutionnel répète son exigence de cohérence des interprétations à plusieurs reprises –

« en acceptant de contrôler les actes préliminaires aux élections législatives, le Conseil d'Etat s'est engagé dans une voie difficile : au risque de déni de justice succède à présent un risque de contrariété entre la jurisprudence administrative et la jurisprudence constitutionnelle »²⁴, ou « la jurisprudence restrictive du juge constitutionnel en matière électorale »²⁵ ou « jurisprudence assez contradictoire »²⁶,

– pour conclure enfin –

« ces deux décisions d'incompétence conduisent à un vide juridictionnel particulièrement fâcheux »²⁷.

– c'est-à-dire qu'il rattache le problème de déni de justice à celui de la lacune, sans évoquer, évidemment et forte heureusement, la responsabilité pénale des juges qui en vérité sont « coupables » dans la création de la situation.

II. – LES INTERPRÉTATIONS SYSTÉMIQUES

Un système juridique est un ordre normatif complexe. Ce n'est donc pas très surprenant de le comparer à un véritable labyrinthe composé de règles procédurales et substantielles renvoyant mutuellement les unes aux autres. Voilà la raison pour laquelle l'interprétation « systémique » est la méthode la plus fréquemment – ou la plus 'systématiquement' – utilisée par les autorités. On comprend pourquoi il n'y a aucun arrêt dans lequel la Cour s'est contentée d'interpréter l'article 4 sans se référer à d'autres normes juridiques.

En dépit de l'insistance de civilistes tels que Renard ou Ripert sur la caractérisation *ab ovo* du *Code Civil* – et plus particulièrement dans son le Livre 1er – de « droit constitutionnel *lato sensu* » ou encore de « droit constitutionnel privé », laissons pour l'instant le lien incontestable et étroit entre l'art. 4 et le droit constitutionnel.

²¹ Tribunal des conflits, 1962-07-02.

²² Conseil constitutionnel, l'arrêt « Rebeuf », 1958-12-12, N°58-34., III.15.

²³ *ibid.*

²⁴ *ibid.*, III.20.

²⁵ *ibid.*, III.17.

²⁶ *ibid.*, III.18.

²⁷ *ibid.*, III.16.

Ce qui rend la situation normative plus intéressante, c'est le fait que les règles juridiques – essentiellement celle du « déni de justice » en tant que délit, et l'institution du référé législatif – auxquelles l'article 4 renvoie ont subi des modifications essentielles ou n'existent tout simplement pas.

Afin d'exposer la manière par laquelle ce « sous-système » est mis en jeu par les cours, il convient de simplifier le texte de l'article 4 :

« Si une autorité refuse de décider et justifie/motive sa décision par la constatation qu'il existe une lacune dans les dispositions légales, elle doit être sanctionnée pour déni de justice ».

Il devient clair qu'il existe deux rapports aux règles procédurales : l'une est une obligation catégorique de motiver la décision (**A**) et l'autre est une sanction en cas de conduite contraire de l'autorité (**B**).

a – l'article 4 et l'obligation de motiver la décision

L'obligation visée par l'article 455 du Code de procédure civile est la suivante : « ...le jugement doit être motivé ». Selon la Cour de cassation, il s'agit d'une obligation catégorique et générale :

« L'obligation de motiver s'impose à toutes les juridictions civiles et à tous les jugements »²⁸.

En vérité, le juge possède une liberté significative par rapport à cette obligation. En ce qui concerne par exemple la « forme » dans la jurisprudence, il est établi qu'« aucun texte ne détermine sous quelle forme doit être faite la mention des prétentions et moyens des parties »²⁹.

Néanmoins, la jurisprudence est également fidèle à l'image que la tâche du juge n'est rien d'autre que déduire la solution du texte légal et constater les faits pertinents :

« ... la décision qui énonce et discute les circonstances des faits et les déductions de droit qui en découlent, sur lesquelles se fonde le jugement, satisfait à l'obligation d'exposer les prétentions et moyens des parties ... »³⁰

Il faut ajouter, que dans la jurisprudence certaines limites viennent d'être cristallisées en ce qui concerne la justification libre du juge. La disposition de l'article 5 du Code civil crée une des plus importantes lignes de démarcation entre la culture juridique française et l'anglo-saxonne.

Une décision exprime exactement cette exigence et « vise l'art. 5 pour censurer les juges qui ont ajouté à la loi une disposition qu'elle ne comporte pas »³¹.

b – l'Article 4 et le déni de justice

²⁸ Cour de cassation, chambre civile, 1977-10-13.

²⁹ Cour de cassation, chambre civile 2, 2001-05-31.

³⁰ Cour de cassation, chambre civile 2, 1980-05-12.

³¹ Cour de cassation, Chambre commerciale, 1991-10-08, N° 89-16.738.

Selon la règle complémentaire de l'article 4, l'article 180 du *Code pénal* ancien, non seulement le juge, mais « tout administrateur ou autorité administrative » sera puni pour déni de justice, et non seulement pour les « prétextes » énumérés dans l'article 4, mais sous « quelque prétexte que soit ». Les deux règles ne s'harmonisent pas parfaitement.

De plus, étant donné qu'aucun juge n'a jamais été sanctionné pour « déni de justice » et encore moins condamné pénalement par une cour criminelle, il vaudrait mieux considérer cette norme comme étant non-appliquée. Par conséquent, l'article 4 – ne contenant aucune sanction – peut être considéré comme incomplet.

CONCLUSION

Dans la conclusion, nous allons montrer d'abord à l'aide d'un tableau que la liste des significations données par les autorités n'est d'aucune manière exhaustive, au contraire, elle est ouverte.

Les significations possibles :

Le texte de l'article 4	« <i>Le juge,</i>	<i>qui refusera de juger,</i>	<i>sous prétexte du silence, de l'obscurité ou de l'insuffisance de la loi,</i>	<i>pourra être poursuivi comme coupable de déni de justice ».</i>
Les significations, données par le juris-prudence	Juge ... Juge pénal ... Juges répressifs ... Procureur ... etc.	... le refus de répondre aux requêtes ou le fait de négliger de juger tout manquement de l'Etat à son devoir de protection juridictionnelle de l'individu ... etc.	... ou dans l'hypothèse d'un renvoi systématique et persistant d'une affaire à une date indéterminée etc.	... insuffisance des preuves décisions inconciliables (ou quand deux arrêts établissent des obligations contraires) décisions manifestement incompatibles ... etc.

On voit que l'interprète « authentique » peut attribuer des significations variées à l'article 4. En principe, leur nombre est fini, mais en vérité il se révèle infini. Ceci est vrai en dépit de l'affirmation contraire de la pensée juridique traditionnelle qui énonce le 'constat' suivant :

« Vu l'article 4 du Code civil... la cour d'appel a méconnu le texte... »³².

Mais comment une cour peut-elle méconnaître un texte ? Selon notre hypothèse, ceci se révèle impossible puisque la liste de significations n'est jamais exhaustive. Cette condamnation signifie plutôt que la cour a mal choisi ou déterminé la signification du texte, que son choix contredit la lecture cohérente du texte telle qu'établie par la Cour de cassation.

³² Cour de cassation, Chambre civile 3, N° 00-10 543 06-02-2002.

Evidemment l'idéologie juridique ne permet pas de reconnaître pareil fait dans un Etat de droit. C'est une des raisons pour lesquelles la Cour interprète très souvent l'article 4 en y joignant l'interprétation d'un autre article. Probablement, les autorités estiment que plusieurs normes déterminent de manière plus précise la signification de l'article 4 dans un cas donné. C'est pourquoi l'interprétation nominaliste-grammaticale est susceptible d'admettre également la méthode systémique de l'interprétation.

Si par exemple l'article 4 constitue un commandement impératif interdisant d'échapper illégalement à la procédure juridique, les articles du Code procédural doivent être interprétés comme établissant des obligations précises à la charge des autorités, indiquant leurs compétences ou les conditions nécessaires pour rejeter les demandes des parties au litige. En vérité, le principe de légalité mis en jeu ici est le suivant : les normes dites « primaires » sont interprétées en respectant les normes dites « secondaires ». Or, une décision est toujours motivée par plusieurs normes « secondaires », vraisemblablement en raison de la méthode de l'interprétation systémique que semblent utiliser les juges. Le désordre des significations est mis en ordre par la contrainte interprétative et la cohérence du raisonnement juridique établi par des autorités du même niveau ou hiérarchiquement supérieurs. Dans un système juridique aussi complexe que le droit français, les motivations des juges sont déterminées par la « raison juridique ».³³ Ni la position de la norme à interpréter, ni la « raison naturelle » des juristes remplissent ce rôle.

Voilà pourquoi l'article 5 du *Code* semble également remplacer la fonction de l'article 4, alors même que, du point de vue théorique, ses normes ne possèdent rien de particulier par rapport à l'article 4. Dans une telle configuration, l'article 4 n'est pas plus qu'une interdiction de certaines motivations négatives de la décision.

D'ailleurs, c'est une thèse qui correspond parfaitement avec le constat de Perelman. D'après lui

« l'article 4 en donnant au juge le pouvoir de combler les lacunes de la loi, lui permet d'empiéter sur le pouvoir législatif, mais ce pouvoir comporte une contrepartie : l'obligation de motiver les décisions »³⁴.

Puis, au niveau plus abstrait, c'est le droit constitutionnel et les conventions internationales qui portent sur les droits et libertés des individus qui 'abrogent' l'article 4. L'exigence célèbre de « l'accès à la justice » ou bien du « droit au juge » paraissent comme les nouvelles valeurs défendues par le droit. Cependant, il est à souligner que ces textes sont interprétés par les autorités au niveau plus haut. Par la pénétration du droit européenne l'interprétation de l'article 5 est la suivante :

« Si l'art 177 du Traité de Rome oblige les juridictions nationales dont les décisions ne sont pas susceptibles d'un recours de droit interne à soumettre à la Cour de justice des communautés européennes toutes questions d'interprétation soulevées devant elles, l'autorité de l'interprétation déjà donnée par celle-ci dans une espèce analogue peut priver cette obligation de sa cause et la vider de son contenu »³⁵.

En effet, cette obligation et la sanction qui lui est assortie sont véritablement imposées aux juges français par la jurisprudence européenne. Est-il besoin de rappeler que la France a

³³ J'emploie le terme « raison juridique » au même sens que M. Troper faisait dans son essai, intitulée « Autorité et raison en droit public français » in P. Vassart, G. Haarscher, L. Ingber, R. Vander Elst (sous la dir.), *Arguments d'autorité et arguments de raison en droit*, Bruxelles, éd. Nemesis, 1988, p. 123.

³⁴ Ch. Perelman, *Droit, morale et philosophe*, Paris, L.G.D.J., 1976, p. 125.

³⁵ Cour de cassation, Chambre criminelle, 1966-06-29.

souvent été condamnée pour le non-respect de l'article 6 de la Convention européenne de sauvegarde des libertés et des droits de l'homme³⁶ ?

D'un autre côté, il faut traiter les raisons pour lesquelles les juges ne préfèrent pas poursuivre les deux autres méthodes classiques d'interprétation ou motiver leurs décisions sur elles.

En ce qui concerne d'abord la méthode génétique, disons qu'elle suppose qu'il est possible de déterminer la « volonté » du législateur et prendre en considération son « intention ».

Toutefois, même dans le cas d'une loi récente, cette méthode se heurte à des difficultés considérables puisque personne ne sait qui est le véritable auteur de la norme, et *a fortiori* quelles étaient ses intentions. Concernant l'article 4, la tâche s'avère d'autant plus difficile que la norme est ancienne.

Dans le cas qui nous intéresse, même en consultant l'ensemble des ouvrages traitant du *Code* et des travaux préparatoires qui l'ont précédé, ou encore d'autres études extrêmement détaillées portant sur ce sujet³⁷, le résultat serait certainement plus obscur qu'on le pense. Tout d'abord, il est difficile d'imaginer ce que le législateur entend par « interprétation ». Il y a de bonnes raisons de penser que les pères fondateurs (et Napoléon) ne comprenaient ce terme comme plus dépassant le processus par lequel la signification propre du texte était découverte. Comme un théoricien de nos jours le constate, « la nécessité de l'interprétation échappait tout à fait aux théoriciens du XVIIIe siècle »³⁸.

Selon la doxa donc de cette époque, si la signification de la norme semble obscure, la dogmatique juridique propose des méthodes pour aider à découvrir le vrai sens du texte juridique.

Vu qu'il s'agit d'une règle dont l'interprétation est étroitement liée à la théorie de l'interprétation, nous devons maintenant chercher les raisons pour lesquelles les juges contemporains ne tentent pas de découvrir l'intention originelle du législateur. Il convient d'expliquer ce fait du point de vue historique.

Nous savons par exemple que Portalis, un des rédacteurs du Code civil, suggérait (en partant du postulat du législateur parfaitement rationnel) qu'il n'y avait pas de lacunes en droit ou, s'il y en avait une, que le juge pouvait toujours la combler en se référant à l'une des sources du droit énumérées dans le Code. En effet, il a essayé d'introduire ce principe de consultation avec la « raison naturelle » comme une « règle de clôture » du *Code*. Il formule donc le principe célèbre de la manière suivante :

« si l'on manque de la loi, il faut consulter l'usage ou l'équité. L'équité est le retour à la loi naturelle, dans le silence, l'opposition ou l'obscurité des lois positives »³⁹.

D'un autre côté, Portalis parle bien de l'interprétation. Il en distingue deux types, l'un produit par voie de la doctrine, et l'autre par voie de l'autorité.

Le premier type consiste à saisir « le vrai sens des lois, à les appliquer avec discernement, et à les suppléer dans le cas qu'elles n'ont pas réglés ». Le deuxième type « consiste à résoudre les questions et les doutes par la voie de règlements ou dispositions générales. Ce mode d'interprétation est le seul qui soit interdit au juge »⁴⁰.

Les implications de cette épistémologie juridique sont évidentes. D'une part la fonction d'interprétation « authentique » des textes légaux est attribuée au législateur par

³⁶ *Convention européenne de sauvegarder des droits de l'homme*, l'article 6. § 1. : « Toute personne a droit à ce que sa cause soit entendue [...] par un tribunal [...] qui décidera [...] des contestations sur ses droits et obligations de caractère civil [...] ».

³⁷ Par exemple A.-J. Arnaud, *Les origines doctrinales du Code civil français*, Paris, L.G.D.J., 1969 et *Essai d'analyse structurale du Code civil français*, Paris, L.G.D.J., 1973.

³⁸ M. Troper, « L'Etat de droit est-il un Etat limité ? », *Revue hellénique des droits de l'homme* (1999), p. 550.

³⁹ J.-E.-M. Portalis, *Discours, rapports et travaux inédits sur le Code Civil* Paris, Joubert, [1844], pp.12 et s.

⁴⁰ J.-E.-M. Portalis, *ibid.*

l'intermédiaire du « référé législatif », d'autre part l'énumération exhaustive des méthodes d'interprétation est réservée aux « cerveaux juridiques », aux auteurs qui ont et qui jouent un rôle éminent au sein de la « doctrine ».

Entre les deux, le rôle du juge est en quelque sorte nul puisque l'intention du législateur est toujours claire. La raison en est que « dans la tradition de l'école de l'exégèse, les notions de 'clarté' et d' 'interprétation' sont antithétiques »⁴¹. Autrement dit, le juge n'interprète pas, il applique seulement la norme juridique.

La théorie corrélative à cette idée est celle du « silence du législateur ». Elle suppose que le silence ou la lacune en droit fonctionne comme une limitation à la compétence de l'Etat. La théorie de la « règle résiduelle de la liberté » soutient l'idée que la distinction entre « ce qui est permis » et « ce qui est interdit » pour les citoyens comme pour le juge est toujours nette. Ceci revient à dire qu'il n'existe pas de lacunes en droit, mais uniquement des conduites libres à condition qu'elles ne soient pas interdites. Une thèse de cette idéologie est énoncée par Portalis de la manière suivante : « ce qui n'est pas contraire aux lois est licite »⁴².

Mais les idées portalisiennes concernant la réglementation des juges sont aujourd'hui contestées par le président de la commission européenne. Comme un commentateur l'a très bien expliqué, une majorité au sein de la commission voudrait déterminer l'activité du juge à travers une norme impérative plutôt qu'un principe obscur : sous l'influence de son président, elle a rejeté la position de Portalis. Voilà un cas d'interprétation qui se présente comme manifestement contraire à l'intention du législateur. En réalité, son intention est introuvable. D'un autre côté, le juge pourrait invoquer la méthode fonctionnelle ou téléologique. A cet égard, la fonction de l'article 4 n'est rien d'autre que d'obliger le « juge-syllogiste » à la reconnaissance de la frontière entre le droit subjectif et le droit objectif, et l'amener par là même au respect des droits naturels des individus. La raison pour laquelle on suppose que le juge suit ce type d'interprétation – ceci est également vrai en ce qui concerne l'époque des pères fondateurs du *Code* qu'aujourd'hui encore – se trouve dans la croyance que les droits individuels ne découlent pas de la volonté du législateur mais se trouvent dans la nature. Dans cette perspective, certains pensent qu'un document constitutionnel ou international – par exemple la *Déclaration des droits de l'homme et du citoyen* (DDH) ou bien le *Code* lui-même, surtout le principe d'égalité (art. 1), de liberté (art. 19) et celui du respect de la propriété privée (art. 17) – ne font rien d'autre que transcrire les droits naturels dans un texte de droit positif.

En outre, à côté de la tentative de renforcer les pouvoirs du juge, de l'amener par le moyen du droit pénal à décider en chaque cas et lui faire croire de manière inconditionnelle en la rationalité parfaite du législateur, il y avait une autre raison, bien établie également, pour introduire cet article en droit français ; à côté du premier but juridico-politique, ce but revient à limiter les occasions de mise en jeu du mécanisme du référé législatif en cas de présence de normes douteuses, et cela en application du principe suivant :

« ... rien n'est plus naturel, en effet, que de faire interpréter un acte par celui-là même qui en est l'auteur : *ejus est interpretari, cujus est condere* »⁴³.

Or, il est connu que cette institution est abrogée depuis longtemps. Cependant, malgré les tentatives effectuées à plusieurs reprises – une des plus récentes ayant eu lieu à l'occasion

⁴¹ Ch. Perelman, *Logique juridique. Nouvelle rhétorique*, Paris, Dalloz, 1976, p. 36.

⁴² Portalis, *ibid.*, p. 17.

⁴³ R. Carré de Malberg, *La loi, expression de la volonté générale*, Paris, Economica, 1984 [repr. Paris, Recueil Sirey, 1931,], p. 122.

des réformes globales du *Code* pendant les années 1960 – l'article 4 n'a pas encore été abrogé.

4° Enfin, retournons un moment à notre hypothèse de départ qui veut que les juges déterminent le plus souvent la signification des mots ou des ensembles de mots constitutifs de l'article 4 que la totalité de la phrase linguistique en elle-même. Ceci se vérifie en général, mais il existe bien des exceptions. Par exemple, l'article 4 énumère trois formes d'existence d'une lacune. La doctrine, très souvent, les catégorise selon l'intensité de la situation lacunaire. Elle se situe entre deux pôles extrêmes :

« l'obscurité » -----> « le silence » -----> « l'insuffisance »⁴⁴.

Comme nous l'avons montré, la jurisprudence – contrairement à la doctrine – ne dissocie pas ces trois « types » de motivations interdites, et leur ajoute parfois une quatrième.

Comme nous l'avons montré, il n'y a aucun moyen empirique pour vérifier que les juges mettent en jeu les méthodes classiques de l'interprétation. On peut seulement démontrer que les autorités donnent des significations quelconques au texte de l'article 4.

Or, du point de vue de la théorie, il n'y a rien qui empêche de considérer cet article comme renfermant une norme juridique qui fonctionne comme la règle de clôture du système du droit civil, constituant ainsi sa « complétude »⁴⁵. En cela, il fonctionne comme un moyen qui vise à protéger les droits subjectifs, niant le fait qu'ils se trouvent dans la nature, mais estimant au contraire qu'ils existent en tant que significations de normes constitutionnelles authentiquement établies par les autorités du plus haut niveau.

Nous pouvons reformuler cet argument dans un vocabulaire plus contemporain en disant que l'article 4 établit le droit au juge ou l'accès à la justice. C'est pourquoi l'article 4 et la notion de déni de justice mettent en jeu la responsabilité de l'Etat en ce qui concerne son devoir de rendre justice :

« Le déni de justice engage la responsabilité de l'Etat et sa réparation suppose d'apprécier les conséquences de la faute au regard des chances du demandeur de voir prospérer sa demande »⁴⁶.

En vérité, on ne trouve pas de règles dans le système juridique français qui obligent le juge à décider. Ce qui le force donc à protéger les droits des individus, ce ne sont que les contraintes interprétatives qui existent entre les différents niveaux de la hiérarchie du système juridique.

⁴⁴ Cf. U. Klug, « Observations sur le problème des lacunes en droit », Ch. Perelman (sous la dir.), *Le problème des lacunes en droit*, Bruxelles, Bruylant, 1968, pp. 85-103, spec. p. 89.

⁴⁵ Cf. F. Ost, M. van de Kerchove, *Le système juridique entre ordre et désordre*, Paris, PUF, 1988, 87 et s.

⁴⁶ Tribunal de Grand Instance (Paris), 2000-06-14.

Papp Tekla

A koncesszió jogi kapcsolatrendszere

Ebben a tanulmányban a koncesszió más jogterületeket érintő hatásait rendszerezük és elemezzük.

1.1. A személyiségi jogban

A koncesszióval összefüggésben a személyhez fűződő jogok közül az üzleti titokhoz való jognak van relevanciája. A Polgári Törvénykönyv 81. § (1) bekezdése szerint személyhez fűződő jogot sért az, aki a levéltitkot megsérti, továbbá aki a magántitok vagy üzleti titok birtokába jut, és azt nyilvánosságra hozza vagy azzal egyéb módon visszaél. Titoknak azok az adatok tények és az ezekből levont következtetések minősülnek, amiknek a jogosult rendelkezési köréből való kikerülése a jogosult érdeksérelmével járhat.¹ Üzleti titoknak pedig azokat a gazdasági tevékenységhez kapcsolódó tényeket, információkat, megoldásokat vagy adatokat tekintjük, amelyeknek nyilvánosságra hozatala, illetéktelenek által történő megszerzése vagy felhasználása a jogosult jogszerű pénzügyi, gazdasági vagy piaci érdekeit sértené vagy veszélyeztetné, és amelynek titokban tartása érdekében a jogosult a szükséges intézkedéseket megtette.² Nem tartoznak az üzleti titok körébe az állami és a helyi önkormányzati költségvetés, illetve az európai közösségi támogatás felhasználásával, költségvetést érintő juttatással, kedvezményel, az állami és önkormányzati vagyon kezelésével, birtoklásával, használatával, hasznosításával, az ezzel való rendelkezéssel, annak megterhelésével, az ilyen vagyont érintő bármilyen jog megszerzésével kapcsolatos adatok, és azok az adatok, amelyeknek a megismerését vagy nyilvánosságra hozatalát külön törvény közérdekből rendeli el.³ A nyilvánosságra hozatallal azonban nem válhatnak olyan adatok (pl. a technológiai eljárásokra, műszaki megoldásokra, gyártási folyamatokra, munkaszerzési és logisztikai módszerekre, know-how-ra vonatkozóan) hozzáférhetővé, amelyek megismerése az üzleti tevékenység végzése szempontjából aránytalan sérelmet okozna, feltéve, hogy ez nem akadályozza meg a közérdekből nyilvános adat megismerésének lehetőségét.⁴ A személyes adatok védelméről és a közérdekű adatok nyilvánosságáról szóló 1992. évi LXIII. törvény közérdekű adatnak minősíti a személyes adat fogalma⁵ alá nem eső, az állami vagy a helyi önkormányzati feladatot, valamint jogszabályban

¹ Petrik Ferenc „A személyiség jogi védelme; A sajtóhelyreigazítás” (HVG-Orac; Bp; 2001; 142. p.)

² 1959. évi IV. tv. 81. § (2) bek.

³ 1959. évi IV. tv. 81. § (3) bek.

⁴ 1959. évi IV. tv. 81. § (3) bek. 2. fordulata

⁵ „A meghatározott természetes személlyel (a továbbiakban: érintett) kapcsolatba hozható adat, az adatból levonható, az érintettre vonatkozó következtetés. A személyes adat az adatkezelés során mindaddig megőrzi e minőségét, amíg kapcsolata az érintettel helyreállítható.” (1992. évi LXIII. tv. 2. § 1. pont)

meghatározott egyéb közfeladatot ellátó szerv, személy kezelésében lévő adatot (ideértve a tevékenységre vonatkozóakat is).⁶ Az ilyen adat kezelői a feladatkörükbe tartozó ügyekben kötelesek elősegíteni és biztosítani a közvélemény pontos és gyors tájékoztatását, különösen

- az állami és önkormányzati költségvetésre és végrehajtására,

- az állami és önkormányzati vagyon kezelésére,

- a közpénzek felhasználására, erre kötött szerződésekre,

- a piaci szereplők, magánszervezetek és magánszemélyek részére különleges vagy kizárólagos jogok biztosítására vonatkozóan.⁷ Lehetővé kell tenniük a fent említett szervezeteknek,⁸ hogy a kezelésükben lévő közérdekű adatot bárki megismerhesse, kivéve, ha

- az adatot törvény alapján az arra jogosult szerv állam- vagy szolgálati titokká nyilvánította,⁹

- közérdekű adatok nyilvánosságához való jogot – az adatfajta meghatározásával - törvény honvédelmi, nemzetbiztonsági, bűnüldözési vagy bűnmegelőzési, központi pénzügyi vagy devizapolitikai érdekből, külügyi kapcsolatokra és a nemzetközi szervezetekkel való kapcsolatokra, valamint bírósági eljárásra tekintettel korlátozza.

Az államháztartásról szóló 1992. évi XXXVIII. törvény kötelezően elrendeli¹⁰ a közzétett szerződés létrejöttét követő 60 napon belül az államháztartás pénzeszközei felhasználásával, az államháztartáshoz tartozó vagyonnal történő gazdálkodással összefüggő (nettó 5 millió Ft-ot elérő vagy azt meghaladó értékű) árubeszerzésre, építési beruházásra, szolgáltatás megrendelésre, vagyonértékesítésre, vagyonhasznosításra, vagyon vagy vagyoni értékű jog átadására, valamint koncesszióba adásra vonatkozó szerződések megnevezése (típusa), tárgya, a szerződést kötő felek neve, a szerződés értéke, határozott időre kötött szerződés

⁶ 1992. évi LXIII. tv. 2. §. 3. pont

⁷ 1992. évi LXIII. tv. 19. § (1) bek.

⁸ 1992. évi LXIII. tv. 19. § (3) bek.

⁹ 1995. évi LXV. tv. 3. § (1) bek. „Államtitok az az adat, amely e törvény 1. számú mellékletében (a továbbiakban: államtitokkör) meghatározott adatfajta körébe tartozik, és a minősítési eljárás alapján a minősítő megállapította, hogy az érvényességi idő lejárta előtti nyilvánosságra hozatala, jogosulatlan megszerzése vagy felhasználása, illetéktelen személy tudomására hozása, továbbá az arra jogosult részére hozzáférhetetlenné tétele közvetlenül sérti vagy veszélyezteti a Magyar Köztársaság törvényben meghatározott honvédelmi, nemzetbiztonsági, bűnüldözési vagy bűnmegelőzési, központi pénzügyi, külügyi vagy nemzetközi kapcsolataival összefüggő, valamint igazságszolgáltatási érdekeit.”

4. § (1) bek.: "Szolgálati titok az e törvény 6. §-ának (1) bekezdése szerint minősítésre felhatalmazott által meghatározott adatfajta körébe (a továbbiakban: szolgálati titokkör) tartozó adat, amelynek az érvényességi idő lejárta előtti nyilvánosságra hozatala, jogosulatlan megszerzése és felhasználása, illetéktelen személy részére hozzáférhetővé tétele, továbbá az arra jogosult részére hozzáférhetetlenné tétele sérti vagy veszélyezteti az állami vagy közfeladatot ellátó szerv működésének rendjét, akadályozza a feladat- és hatáskörének illetéktelen befolyástól mentes gyakorlatát, és ezáltal közvetve a Magyar Köztársaság törvényben meghatározott érdekeit hátrányosan érinti."

¹⁰ 1992. évi XXXVIII. tv. 15/B § (1) bek.

esetében annak időtartama, és a felsorolt adatok változásai kapcsán.

Az eddig említett jogszabályokkal és az 1996. évi LVII. törvény 4. §-ával összhangban a Ktv kimondja, hogy a koncessziós szerződés azon tartalmi elemei, amelyek a nyilvános koncessziós pályázat részét képezték, valamint a nyilvános pályázat elbírálásáról készített emlékeztetőben foglaltak közérdekű adatnak minősülnek.¹¹ És ezért a koncessziós szerződések megkötésével és teljesítésével kapcsolatban nem lehet üzleti titokra hivatkozással visszatartani az információt a közérdekű adat nyilvánosságára és a közérdekből nyilvános adatra vonatkozó, külön törvényben (lásd az eddig ismertettek) meghatározott adatszolgáltatási és tájékoztatási kötelezettség esetén.¹² A nyilvánosság és a közérdek csak zártkörű pályázat kiírása esetén kerülhet háttérbe és léphet előtérbe a titokvédelem; ennek alkalmazását viszont az illetékes miniszter honvédelmi, illetve nemzetbiztonsági érdekekből, az Országgyűlés illetékes bizottságai véleményének meghallgatás után rendelheti el.¹³

Az ágazati jogszabályok egyáltalán nem foglalkoznak az üzleti titok és a közérdekű adatok megismeréséhez fűződő alapérdek egymáshoz való viszonyával, és a titokvédelem is három jogszabályi rendelkezésben merül fel:

a) a bányászati törvény szerint¹⁴ a koncesszió jogosultja által szolgáltatott adatokat a koncesszió időtartama alatt, más bányavállalkozó által szolgáltatott adatokat a bányabezárási terv jóváhagyásáig üzleti titokként kell kezelni;

b) a távközlési szolgáltatások koncessziós pályázati eljárásánál a pályázati kiíráshoz kapcsolódó műszaki és szerződéses dokumentáció átvételekor az átvevőnek nyilatkozatban felelősséget kell vállalnia, hogy az egyes pontok tekintetében megállapított titokvédelem érvényesüléséről gondoskodik,¹⁵ valamint a pályázó által pályázatában üzleti titoknak minősített adatok zártrendszerű kezeléséért, és azért, hogy ezeket más pályázati kiíráshoz vagy egyéb ügyben ne használhassák fel a Minisztérium (eljáró megbízottja) felelős,¹⁶

c) a hírközlésről szóló 2001. évi XL. törvény adatkezelési szabályokat ismertető, külön fejezetet¹⁷ tartalmaz:

- rendelkezik a személyes adatok védelméről¹⁸, a forgalmazási és számlázási adatokról,¹⁹ a telefonkönyvekről, előfizetői listákról, címtárakról,²⁰ a közvetlen üzemeltetési célú

¹¹ 1991. évi XVI. tv. 19. § (2) bek., 9/A § (4) bek.

¹² 1991. évi XVI. tv. 19. § (3) bek.

¹³ 1991. évi XVI. tv. 4. § (2) bek.

¹⁴ 1993. évi XLVIII. tv. 25. § (3) bek.

¹⁵ 25/1993. (IX.9.) KHVM rend. 5. § (4) bek.

¹⁶ 25/1993. (IX.9.) KHVM rend. 6. § (5) bek.

¹⁷ 2001. évi XL. tv. VIII. fejezet

¹⁸ 2001. évi XL. tv. 56. - 58. §§

¹⁹ 2001. évi XL. tv. 59. -61. §§

²⁰ 2001. évi XL. tv. 62. - 63. §§

adatfelhasználásról²¹ és a postai szolgáltatásra vonatkozó speciális adat- és titokvédelmi kötelezettségekről,²²

- valamint kimondja, hogy a hírközlési szolgáltatásra, tevékenységre vonatkozó olyan adatokat, amelyek szolgáltatások igénybevételéhez, az összekapcsolás, hozzáférés, előfizetői hurok átengedése megvalósításához, a Hírközlési Felügyelet feladatai végzéséhez szükségesek, a tevékenységet végző, valamint a szolgáltató köteles (jogszabályban meghatározott módon és esetekben) a Felügyelet részére szolgáltatni, akkor is, ha azok üzleti titoknak minősülnek.²³ Ezen kívül a szolgáltató köteles nyilvánosan hozzáférhetővé tenni a jogszabályban meghatározott adatokat.²⁴ A két említett adatszolgáltatás esetén az adatszolgáltató felelősséggel tartozik az adat tartalmának megfelelőségéért, időszerűségéért, hitelességéért, pontosságáért, ellenőrizhetőségéért és helyességéért.²⁵

A közpénzek felhasználásával, a köztulajdon használatának nyilvánosságával, átláthatóbbá tételével és ellenőrzésének bővítésével összefüggő egyes törvények módosításáról szóló 2003. évi XXIV. törvény hatálybalépésével kiküszöbölődtek a jogi anomáliák:

- egyrészt a közérdekű információszerzéshez, illetve az üzleti titok megtartásához fűződő érdekek közötti egyensúly megteremtésével,²⁶

- másrészt a Ptk. és a Tpv. üzleti titokra vonatkozó eltérő és kettős szabályozásának megszüntetésével;²⁷ ez remélhetőleg a koncesszió kapcsán felmerült problémákat is megoldottá teszi. Ugyanis a 2003. évi XXIV. törvény elfogadása előtt a Magyar Köztársaság adatvédelmi biztosa a koncessziós szerződések kapcsán – többször is – a következőkre hívta fel a figyelmet:

a) a koncesszióról szóló 1991. évi XVI. törvény hallgatott a pályázat eredményének nyilvánosságáról, márpedig az állam, illetve az önkormányzat közjavak felett rendelkezik és nincs indoka a koncessziós szerződések lényeges tartalma tekintetében az üzleti titokra hivatkozó információkorlátozásnak;²⁸

b) a koncessziós pályázatok veszteseinek üzleti titkát viszont védeni kell, kivéve, ha a vesztes maga kéri a nyilvánosságot, megkérdőjelezve a koncessziós pályázati eljárás jog-, szakszerűségét vagy tisztaságát;²⁹

²¹ 2001. évi XL. tv. 64. §

²² 2001. évi XL. tv. 65. §

²³ 2001. évi XL. tv. 55. § (1) bek.

²⁴ 2001. évi XL. tv. 55. § (2) bek.

²⁵ 2001. évi XL. tv. 55. § (3) bek.

²⁶ Lukács-Sándor-Szücs „Új típusú szerződések és azok gyakorlata a gazdasági életben” (HVG-Orac; Bp.; 2003; 443, p.)

²⁷ Petrik i.m. 145-146. pp.

²⁸ Majtényi László „Adatvédelem, információszabadság, üzleti titok” (Adatvédelem, információszabadság, üzleti titok. - Kovacsicsné Nagy Katalin-jubileum. 2001. 156-157. pp.)

²⁹ Majtényi i.m. 157. p.

c) az üzleti titok jogintézménye a piaci verseny védelmét szolgáló eszköz a tulajdonosi jogok garantálása révén, de nem lehet a piac törvénysértő szereplői számára mentesülési eszköz is.³⁰ Úgy véljük, a Ktv üzleti titokra és közérdekű adatokra vonatkozó, 2003. április 9-étől hatályos előírása – összhangban az idevágó (már ismertetett) jogszabályokkal – aggálymentessé teszi az információszabadság érvényesülését.

I.2. A tulajdonjogban

A koncesszió tárgyai és a kizárólagos állami tulajdon tárgyai között részleges és kölcsönös átfedés tapasztalható:³¹

- az országos közutak, vasutak (a vasútról szóló 1993. évi XCV. törvény alapján az országos közforgalmú vasúti pálya és tartozékai tartoznak ide.³²), a nemzetközi kereskedelmi repülőtér (Budapest Ferihegy Nemzetközi Repülőtér) úgy vannak az állam kizárólagos tulajdonában, hogy egyben koncesszióba is adhatók;³³

- valamint kizárólag az állam tulajdonában vannak a föld méhének kincsei, és ebből kifolyólag a bányászati kutatás, kitermelés és az ezzel összefüggő bányászati melléktevékenységek koncessziókötelesek.³⁴ (A bányászatról szóló 1993. évi XLVIII. törvény szerint³⁵ állami tulajdonban vannak az ásványi anyagok és geotermikus energia természetes előfordulásukban; kizárólagos állami tevékenység a szénhidrogének csővezetéken történő szállítása és föld alatti tárolása.)

Kizárólag az állam tulajdonában vannak és nem tartoznak a Ktv hatálya alá:

- a felszín alatti vizek, a felszín alatti vizek természetes víztartó képződményei, a folyóvizek és természetes tavak, valamint ezek medre³⁶ a folyóvíz elhagyott medre és a folyóvízben újonnan keletkezett sziget (A vízgazdálkodásról szóló 1995. évi LVII. törvény³⁷ a Ptk. rendelkezéseit pontosítja és kiegészíti:

- a természetes tavak közül a Balaton, a Velencei-tó, a Fertő-tó és a Hévízi-tó és ezek medre;

- valamint a felszín alatti vizek és azok természetes víztartó képződményei;

- továbbá az államhatárt alkotó vagy metsző folyók, patakok, a Mosoni-Duna, Szentendrei-Duna, Ráckevei-Duna, Marcal, Sió, Zagyva, Hortobágy-Berettyó, Kettős-Körös, Hármaskörös és medreik, patakjaik, holtágaik, mellékágaik,

- ezen kívül a folyóvízben újonnan keletkezett sziget; és

³⁰ Kerekes Zsuzsa „Nincs adózás képviselő nélkül. Az információszabadság és az üzleti titok konfliktusáról” (Fundamentum. Az emberi jogok folyóirata 4/2001. 88. p.)

³¹ "Speciális társaságok" (KJK; Budapest; 1999; 224. p.)

³² 1993. évi XCV. tv. 3. § (1) bek.

³³ 1991. évi XVI. tv. 1. § (1) bek. a. pont; 1959. évi IV. tv. 172. § d. pont

³⁴ 1991. évi XVI. tv. 1. § (1) bek. e. pont; 1959. évi IV. tv. 172. § a. pont

³⁵ 1993. évi XLVIII. tv. 3. § (1), (2) bek.

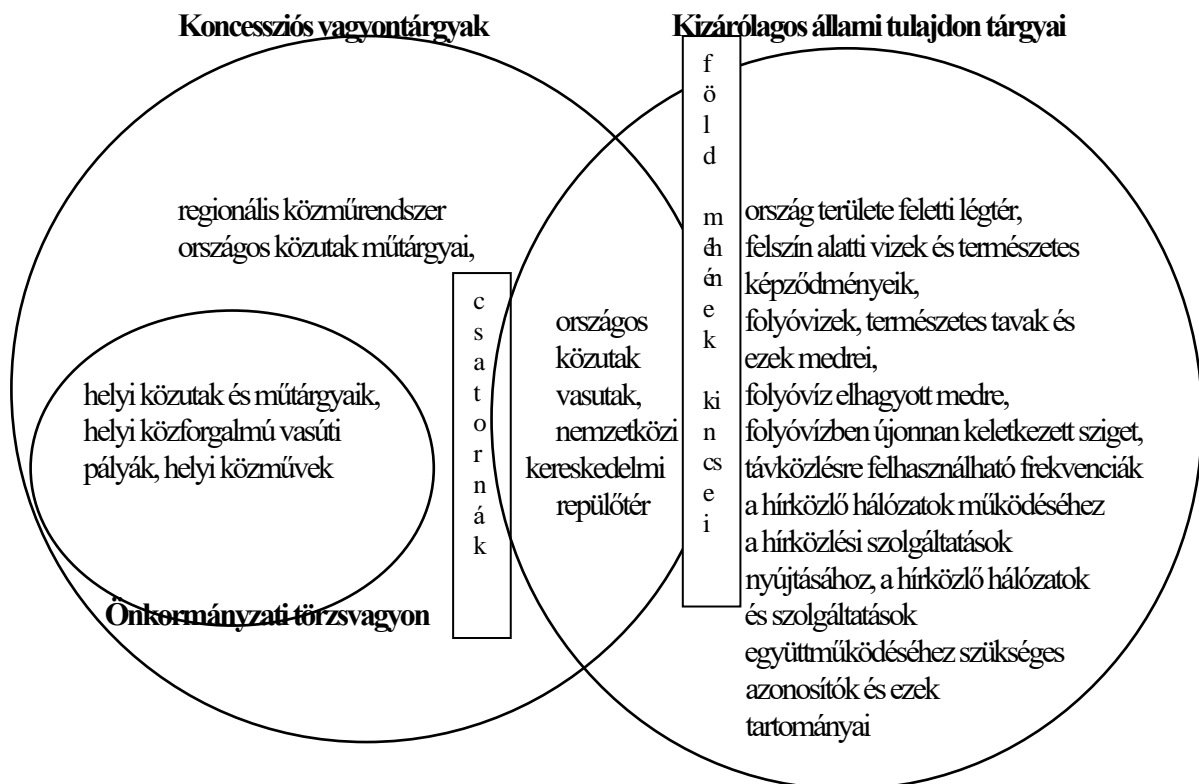
³⁶ 1959. évi IV. tv. 172. § b. pont

³⁷ 1995. évi LVII. tv. 6. § (1) bek.

- az államhatárt alkotó vagy metsző csatornák, Duna-Tisza-csatorna, Kiskunsági főcsatorna; Keleti-főcsatorna, Nyugati-főcsatorna, K-III. és K-IV. főcsatorna, Nagykunsági-főcsatorna, Jászsági-főcsatorna, az 1 millió m³ tározó térfogatot meghaladó állandó jellegű belvíztározók töltő-ürítő csatornáikkal, árvízvédelmi fővédvonalak és egyéb vízilétesítmények vannak kizárólag az állam tulajdonában.) - a Ktv innen csak a csatornákat sorolja a koncessziós vagyontárgyak közé;³⁸

- a távközlésre felhasználható frekvenciák; a hírközlő hálózatok működéséhez, hírközlési szolgáltatások nyújtásához, a hírközlő hálózatok és szolgáltatások együttműködéséhez szükséges azonosítók és ezek tartományai;³⁹

- az ország területe feletti légtér.⁴⁰ A koncesszióról szóló jogszabály -a koncesszióköteles tevékenységek figyelembe vétele nélkül - az országos közutak műtárgyai, a helyi közutak és műtárgyai, az önkormányzat tulajdonában lévő helyi közforgalmú vasúti pályák, a regionális közműrendszerek és a helyi közművek koncessziós szerződés keretében történő átengedését is lehetővé teszi; ennyiben bővebb a koncessziós vagyontárgyak köre a kizárólagos állami tulajdon tárgyainál, de kevesebb is az azok közül koncesszióba nem adhatókkal. Ezt a következőképpen szemléltethetjük:

³⁸ 1991. évi XVI. tv. 1. § (1) a. pont

³⁹ 1959. évi IV. tv. 172. § e., f. pontok

⁴⁰ 1959. évi IV. tv. 172. § d. pont

A kizárólag állami tulajdonban lévő dolgok forgalomképtelenek, és ezért elidegenítésük semmis.⁴¹ Ezt támasztja alá, hogy a Budapest Ferihegy Nemzetközi Repülőtér kivételével, az állami tulajdonban lévő repülőterek a Kormány egyetértésével elidegeníthetők;⁴² a Polgári Törvénykönyv előírásának megfelelően a nemzetközi kereskedelmi repülőtér nem. Viszont az állami tulajdonban lévő természetvédelmi szempontból védett, fokozottan védett, illetve a védelemre tervezett területeken lévő vizeket meghaladó vizek forgalomképesek.⁴³ Ezen kívül a szénhidrogén szállítóvezeték önállóan forgalom tárgya lehet.⁴⁴

A kizárólag állami tulajdonban álló dolog birtokát, használatát, hasznai szedésének jogát - törvényben szabályozott módon - az állam másnak átengedheti.⁴⁵ Az állam általi átengedés egyik lehetséges verziója a koncesszióba adás az 1991. évi XVI. törvény által meghatározott módon. Itt utalnánk arra még egyszer, hogy a kizárólagos állami tulajdonú tárgyaknak csak egy része adható koncesszióba (lásd az ábrázolt két halmaz átfedését); valamint a föld méhének kincseihez kapcsolódó bányászati tevékenységek is szűkíthetők: felszín alatti vizek kitermeléséhez kapcsolódó geotermikus energia kutatására és energetikai célú hasznosítására terület koncesszióra nem jelölhető ki.⁴⁶ A koncessziós szerződés megkötése a kizárólagos állami tulajdonhoz tartozó vagyontárgy tulajdonjogában nem eredményez változást; bányászati koncesszió esetében a kitermelt természeti kincs feletti tulajdonjog kapcsán az ágazati törvény másként rendelkezhet.⁴⁷ (A kitermelt ásványi nyersanyag és geotermikus energia után az államot részesedés, bányajáradék illeti meg.⁴⁸) A koncessziós szerződés időbeli hatálya alatt a kizárólagos állami tulajdonban lévő vagyontárgyak birtoklására, használatára és hasznainak szedésére a koncessziós társaság jogosult.⁴⁹ A koncessziós társaság a kizárólagos állami tulajdonhoz tartozó vagyontárgyak használati jogát nem idegenítheti el, és nem apportálhatja más gazdasági társaságba.⁵⁰ A koncessziós tevékenység gyakorlása során új vagyontárgyak keletkezhetnek:

- ha ezek kizárólagos állami tulajdonnak minősülnek, akkor az üzembe helyezéssel kerülnek állami tulajdonba;⁵¹

- ha ezek a kizárólagos állami tulajdonnak tekintendő vagyontárgyak rendeltetésszerű használatát segítik elő, akkor - ha a koncessziós szerződés eltérő rendelkezést nem tartalmaz - üzembe helyezésük után a koncessziós társaság tulajdonába

⁴¹ 1959. évi IV. tv. 173. § (1) bek. a) pont, (2) bek.

⁴² 1995. évi XCVII. tv. 40. § (1) bek.

⁴³ 1995. évi LVII. tv. 6. § (5), (6) bek.

⁴⁴ 1993. évi XLVIII. tv. 24. § (1) bek. utolsó fordulata

⁴⁵ 1959. évi IV. tv. 174. §

⁴⁶ 1993. évi XLVIII. tv. 9. § (4) bek.

⁴⁷ 1991. évi XVI. tv. 15. § (1) bek.

⁴⁸ 1993. évi XLVIII. tv. 20. § (1) bek.

⁴⁹ 1991. évi XVI. tv. 23. § (1) bek.

⁵⁰ 1991. évi XVI. tv. 23. § (2) bek.

⁵¹ 1991. évi XVI. tv. 15. § (2) bek.

kerülnek.⁵² A koncessziós társaság megszüntetésekor elsősorban az állam kizárólagos tulajdonába tartozó vagyontárgyak rendeltetésszerű állapotban történő visszaadására kell, hogy sor kerüljön, kivéve ha ezek üzembe helyezésére eddig az időpontig nem került sor.⁵³ Ha a koncessziós társaságot felszámolják, akkor a kizárólagos állami tulajdonú tárgyak a hitelezői követelések kielégítésének fedezetéül nem szolgálhatnak, ki kell ezeket adni az államnak.⁵⁴ A felszámolás során az államot és az önkormányzatot elővásárlási jog illeti meg a kizárólagos állami tulajdonnak minősülő vagyontárgyak rendeltetésszerű használatát elősegítő létesítmények vonatkozásában.⁵⁵

Az állam az egyes vagyontárgyait másra bízhatja, ekkor ez a jogalany gyakorolja a tulajdonost polgári jogi kapcsolatokban megillető jogokat és teljesíti a tulajdonosi kötelezettségeket, jogszabályi rendelkezéseknek megfelelően.⁵⁶ Itt már nemcsak a kizárólagos állami tulajdonú dolgokról van szó, hanem kincstári vagyonról is. Az államháztartásról szóló 1992. évi XXXVIII. törvény alapján a kincstári vagyon körébe tartozik - többek között - az a vagyon, amelyet törvény kizárólagos állami tulajdonnak minősít; valamint az a vagyon és vagyoni értékű jog is, amelynek hasznosítására külön törvény rendelkezései alapján koncessziós szerződést lehet kötni.⁵⁷ A kincstári vagyonért felelős miniszter a kincstári vagyon felett a Magyar Állam nevében őt megillető tulajdonosi jogok gyakorlását a Kincstári Vagyoni Igazgatóság útján látja el, a kincstári vagyonnal kapcsolatos polgári jogi jogviszonyokban a KVI képviseli az államot.⁵⁸ A "másra bízás" a vagyonkezelői jogok gyakorlásának átengedését takarja: ez történhet vagyonkezelési szerződés⁵⁹ révén, vagy jogszabály⁶⁰ alapján.

Az az önkormányzati tulajdon minősíthető törzsvagyonnak, amely közvetlenül kötelező önkormányzati feladat- és hatáskör ellátását vagy a közhatalom gyakorlását szolgálja.⁶¹ A következő koncessziós vagyontárgyak tartoznak az önkormányzati törzsvagyonba: helyi közforgalmú vasúti pályák, helyi közutak és műtárgyaik, helyi közművek.⁶² Az önkormányzati törzsvagyon tárgyai:

a) vagy forgalomképtelenek (az önkormányzati tulajdonba kerülő vizek és közcélú vízi létesítmények,⁶³ helyi közutak és műtárgyaik),⁶⁴

⁵² 1991. évi XVI. tv. 24. §

⁵³ 1991. évi XVI. tv. 26. § (3) bek.

⁵⁴ 1991. évi XVI. tv. 28. § első fordulata

⁵⁵ 1991. évi XVI. tv. 28. § második fordulata

⁵⁶ 1959. évi IV. tv. 175. §

⁵⁷ 1992. évi XXXVIII. tv. 109/B § a., b. pontok

⁵⁸ 1992. évi XXXVIII. tv. 109/C § (1) bek.; 1959. évi IV. tv. 28. § (1) bek.

⁵⁹ 1992. évi XXXVIII. tv. 109/F §

⁶⁰ A Magyar Tudományos Akadémiáról szóló 1994. évi XL. tv. 5. § (1) bek.

⁶¹ 1990. évi LXXV. tv. 79. § (1) bek.

⁶² 1991. évi XVI. tv. 1. § (1) bek.

⁶³ 1991. évi XXXIII. tv. 18. § (1) bek.

⁶⁴ 1990. évi LXXV. tv. 79. § (2) bek. a. pont

b)vagy korlátozottan forgalomképesek (helyi közművek,⁶⁵ helyi közforgalmú vasúti pályák⁶⁶).

I.2.1. A koncesszió hatása a harmadik személy ingatlanhoz fűződő tulajdonjogára

A Polgári Törvénykönyv rendelkezésének⁶⁷ megfelelően az ingatlan tulajdonosa tűrni köteles, hogy erre külön jogszabályban feljogosított szervek az ingatlant időlegesen, szakfeladataik ellátáshoz szükséges mértékben használják, arra használati jogot szerezzenek, vagy a tulajdonjogát egyébként korlátozzák. Ekkor az ingatlan tulajdonosát a korlátozás mértékének megfelelő kártalanítás illeti meg. A tulajdonos az ingatlan megvásárlását, illetve kisajátítását (erre kivételesen, közérdekből, törvényben megállapított esetekben, módon és célból kerülhet sor⁶⁸) kérheti, ha az ingatlan rendeltetésszerű használatát megszünteti vagy jelentős mértékben akadályozza a jogszabályban feljogosított szerv általi használat vagy egyéb korlátozás. A külön jogszabályban feljogosított szervek államigazgatási szerv határozata alapján, közérdekből ingatlanra szolgáltatást és más használati jogot alapíthatnak kártalanítás ellenében.⁶⁹

A koncessziós ágazati törvények az ingatlan tulajdonosára nézve a következő korlátozásokat tartalmazzák:

a) A tulajdonos tűrési kötelezettségét az ingatlan használatával kapcsolatban:

aa) a közút kezelője a közút melletti ingatlanon, annak rendeltetésszerű használatát lényegesen nem akadályozó módon közúti jelzést, mozgatható hóvédművet, valamint kártalanítás fejében a közút melletti ingatlanon, az alatt vagy felett műtárgyat helyezhet el és tarthat fenn;⁷⁰

ab) a közút és az épülő közút melletti ingatlan a fenntartási, építési munkák elvégzésére kártalanítás ellenében, kisajátítás nélkül, meghatározott időre igénybe vehető;⁷¹

ac) a vasúti pályával szomszédos ingatlanon, alatta vagy felette a pályavasút, a vállalkozó vasút, a vasúti társaság és a helyi közforgalmú vasút gyengeáramú vezetékét, ehhez tartószerkezetet, jelzőkövet, egyéb jelzést és ideiglenes eszközt helyezhet el, javíthat és karbantarthat, az akadályoztatás mértékének megfelelő kártalanítás ellenében;⁷² továbbá kártalanítás mellett jogosultak az ingatlanról a szabad kilátást akadályozó vagy a vasúti vezetékek nyomvonalában lévő növényzet eltávolítására, ha ezt a közlekedés biztonsága, az üzemzavar

⁶⁵ 1990. évi LXV. tv. 79. § (2) bek. b. pont; 1991. évi XXXIII. tv. 7. § (4) bek.

⁶⁶ 1993. évi XLV. tv. 3. § (1) bek.

⁶⁷ 1959. évi IV. tv. 108. § (1), (2) bek.

⁶⁸ 1959. évi IV. tv. 177. § (1) bek.

⁶⁹ 1959. évi IV. tv. 171. § (1) bek.

⁷⁰ 1988. évi I. tv. 43. § (1) bek.

⁷¹ 1988. évi I. tv. 43. § (4) bek.

⁷² 1993. évi XCV. tv. 13. § (1) bek.

megelőzése, és a vezeték létesítése, javítása, karbantartása indokolja;⁷³

ad) a korlátozás mértékének megfelelő kártalanítás fejében a parti ingatlanon a meder tulajdonosa, illetve megbízottai a víz partjára bejárhatnak; a vízgazdálkodási feladataik ellátáshoz kapcsolódó anyagokat átszállíthatják, a munkák és szakfeladataik elvégzéséhez szükséges eszközöket, átmeneti jellegű létesítményeket, jeleket elhelyezhetnek, karbantarthatnak;⁷⁴

ae) a bányavállalkozó vagy a földtani kutatásra jogosult szervezet az ingatlanon - a rendeltetésszerű használatot nem akadályozva - megfigyeléseket, méréseket végezhet, jeleket helyezhet el, és alatta vagy felette vezetékeket létesíthet (e tevékenységgel okozott károkat a bányakárokra vonatkozó szabályok szerint kell megtéríteniük);⁷⁵

af) a hírközlési szolgáltató az ingatlanon, alatta, felette, vagy abban a hírközlési szolgáltatás céljára szolgáló berendezést, vezetéket, antennát létesíthet a korlátozás mértékének megfelelő kártalanításért.⁷⁶

b) Szolgalmi és más használati jog létesítését az ingatlanon:

ba) vízvezetési szolgalmi jog⁷⁷ (az ingatlan tulajdonosa túrni köteles, hogy a vízügyi igazgatási szervezet területi szervének határozata alapján a közcélú vízilétesítményt az ingatlanán elhelyezzék, üzemeltessék, az ehhez szükséges vízimunkákat elvégezzék úgy, hogy az ingatlan rendeltetésszerű használatát ezekkel ne zárják ki);

bb) vízhasználati szolgalmi jog⁷⁸ (a vízügyi igazgatási szervezet területi szerve kérelemre engedélyezi meglévő és vízjogi engedély alapján üzemelő vízilétesítményhez való csatlakozást, ha a vízilétesítmény az eredeti rendeltetésének, és a csatlakozó céljának együttesen megfelel, illetve arra alkalmassá tehető);

bc) a bányavállalkozó és a földtani kutatásra jogosult szervezet kártalanítás ellenében szolgalmi alapítását igényelheti az ingatlan rendeltetésszerű használatát akadályozó vezetékek, oszlopok, állomások és egyéb létesítmények elhelyezése céljából,⁷⁹

bd) a hírközlési szolgáltató kérelmére a hatóság határozatával, közérdekből szolgalmi vagy más használati jogot alapíthat a hírközlő eszközök ingatlanon történő elhelyezése érdekében, és az ingatlanon már elhelyezett hírközlő eszközök esetében.⁸⁰

c) Az ingatlanon fennálló tulajdonjog egyéb jellegű korlátozását:

ca) a közút építése érdekében - az építettő kérelmére - az érintett ingatlanra belterületen legfeljebb öt évre, külterületen

⁷³ 1993. évi XCV. tv. 13. § (2) bek.

⁷⁴ 1995. évi LVII. törvény 20. § (3) bek., 21. §

⁷⁵ 1993. évi XLVIII. tv. 38. § (1) bek.

⁷⁶ 2001. évi XL tv. 31. § (1), (2) bek.

⁷⁷ 1995. évi LVII. tv. 20. § (1) bek.

⁷⁸ 1995. évi LVII. tv. 20. § (2) bek.

⁷⁹ 1993. évi XLVIII. tv. 38. § (3) bek.

⁸⁰ 2001. évi XL tv. 31. § (3) bek.

legfeljebb tíz évre építési tilalmat kell elrendelni, ez az ingatlan ideiglenes célú használatát nem akadályozhatja;⁸¹

cb) a kormány rendeletben előírhatja, hogy a repülőterek vagy a légi közlekedéssel összefüggő egyes eszközök meghatározott körzetében épület vagy egyéb létesítmény csak akkor emelhető, ha az a légi közlekedés biztonságát nem veszélyezteti, és a terveket az illetékes légi közlekedési hatóság az érintett hatóságokkal egyetértésben jóváhagyta;⁸²

cc) az ingatlan tulajdonosa az ingatlant csak úgy hasznosíthatja, művelheti, hogy ezáltal a vizek természetes lefolyását ne akadályozza; a meder, a parti és a part menti létesítmények, egyéb közcélú vízilétesítmények állapotát, üzemeltetését, fenntartását ne veszélyeztesse, és a víz minőségét ne károsítsa;⁸³

cd) a folyópart és az árvízvédelmi töltés közötti területet, valamint a töltésnek az árvizektől mentesített oldalán lévő azon területet, amelyen fakadó- és szivárgó vizek jelentkezhetnek, csak az árvízvédelmi előírásoknak megfelelően szabad használni, hasznosítani;⁸⁴

ce) a folyók, patakok, belvíz- és öntözőcsatornák, tavak, tározók, holtágak parti sávját úgy kell használni, hogy azt a meder tulajdonosa a meder-karbantartási munkák, mérések elvégzése céljából a feladataik ellátásához szükséges mértékben igénybe vehesse;⁸⁵

cf) az ingatlan tulajdonosa az ivóvízbázisok, vízkivételi művek védelme érdekében kijelölt védőterületen, védősávon a vízbázist veszélyeztető tevékenységet nem végezhet⁸⁶

d) A koncessziós tevékenységgel érintett ingatlan megvásárlását, kisajátítását:

da) a közútnak hófúvás és környezeti károk elleni védelem, továbbá a közút környezetének a közúti közlekedés károsító hatásától való megóvása érdekében a közút mellett a veszélyeztetett helyeken erdő, fasor vagy cserjesáv telepíthető, ehhez meg kell szerezni a szükséges földterület tulajdon- vagy kezelői jogát;⁸⁷

db) az állam tulajdonában lévő és a nyilvános repülőtérről kapcsolatban a kisajátítási törvény alapján vehető igénybe az idegen ingatlan;⁸⁸

dc) a parti ingatlan tulajdonosa, ha a korlátozás következtében az ingatlan használata, az ingatlannal kapcsolatos jog vagy foglalkozás gyakorlása lehetetlenné, illetve számottevően költségessé válik, kérheti az ingatlan kisajátítását;⁸⁹

⁸¹ 1988. évi I. tv. 30. §

⁸² 1995. évi XCVII. tv. 44. § (1) bek.

⁸³ 1995. évi LVII. tv. 22. § (1) bek. a. pont

⁸⁴ 1995. évi LVII. tv. 24. § (1) bek.

⁸⁵ 1995. évi LVII. tv. 24. § (2) bek.

⁸⁶ 1995. évi LVII. tv. 25. § (3) bek.

⁸⁷ 1988. évi I. tv. 43. § (3) bek.

⁸⁸ 1995. évi XCVII. tv. 44. § (2) bek.

⁸⁹ 1995. évi LVII. tv. 21. §

dd) a közérdekű mederszabályozáshoz szükséges területet az ingatlan tulajdonosától meg kell vásárolni, illetve - ha az adásvételi szerződés nem jön létre - azt ki kell sajátítani;⁹⁰

de) ha a bányavállalkozónak a bányászati tevékenységhez az ingatlanra tartósan szüksége van, valamint ha az elhelyezni tervezett bányászati létesítmények az ingatlan rendeltetésszerű használatát megszüntetik, vagy jelentős mértékben akadályozzák, akkor a bányavállalkozó az ingatlan megvásárlását, illetve a kezelői jog megszerzését kezdeményezheti, ennek eredménytelensége esetén a kisajátítását kérheti; az ingatlan tulajdonosa is kérheti ezeket, ha megítélése szerint ez elhelyezett bányászati létesítménye az ingatlan rendeltetésszerű használatát megszüntette vagy súlyosan akadályozza.⁹¹

A 2004. január 01-jén hatályba lépő 2003. évi XLII. törvény (a földgázellátásról) idegen ingatlan használatára előmunkálati jogot, vezetékjogot, használati jogot és kisajátítási igényt keletkeztet az elosztói engedélyes, az elosztóvezeték tulajdonosa és a vezetékes propán-, butángáz szolgáltató számára.⁹²

Az itt ismertetettekből egyértelműen megállapítható, hogy a koncesszióköteles tevékenységek végzői harmadik személy ingatlanon fennálló tulajdonjogát többértűen és széleskörűen korlátozzák.

1.3. A kötelmi jogban

1.3.1. A koncessziós szerződés tartalmából adódóan

A koncesszor által végzett tevékenység ellentételezéseként – főként a természetes monopóliumnak minősülő közszolgáltatások (közlekedés, autópályák, hidak stb.) területén – jelenik meg a tarifarendszer. Egy már kikristályosodott, évtizedeken át alkalmazott, közszolgáltatási koncessziós rendszerben – mint amilyen Franciaországban is működik – kikötött tarifazáradékokat a következők jellemzik:⁹³

- a koncesszor jövedelmét állapítják meg benne: az általa nyújtott szolgáltatásért mennyit fizetnek a használók, a fogyasztók;
- indexálási paramétereket és módosítási automatizmusokat is tartalmaz a koncesszió jogosultja által kialakítható tarifákra vonatkozóan;
- rögzíti a koncesszióba vevő által elérhető nyereség felhasználását (például újabb beruházásokra fordítandó, vagy a koncesszióba adó által képviselt közösség is részesedik belőle);

⁹⁰ 1995. évi LVII. tv. 25. § (2) bek.

⁹¹ 1993. évi XLVIII. tv. 38. § (4) bek.

⁹² 2003. évi XLII tv. 73. §

⁹³ „Koncessziók Európában” (A Friedrich Naumann Alapítvány Budapesti Irodájának szeminárium; Bp.; 1990. dec. 9-10.; Pierre Delvolvé „A koncessziós partnerek pénzügyi kapcsolatai”; 6-15. pp.)

- a koncesszióba adót ellenőrzési jog illeti meg az eddig ismertetett követelmények betartására vonatkozóan;
- a koncesszornak nyújtandó garanciák meghatározása: veszteség-kompenzálása, hitelek garantálása vagy előre nem látható tényezők (például gazdasági összeomlás) bekövetkezése esetén szubvenció nyújtása az állam, illetve az önkormányzat által;
- a felülvizsgálati klauzula az egész tarifarendszer folyamatos korrigálhatósága érdekében.

Magyarországon a tarifarendszer kialakulásának a következő jogszabályi elemeire bukkantunk:

a) egyrészt indukálja ezt az árak megállapításáról szóló 1990. évi LXXXVII. törvény:

- kimondja, hogy az árban és ennek alapjául szolgáló értékesítési feltételekben a szerződő felek állapotnak meg a Tpv-tben és az ártörvényben foglaltaknak megfelelően, egymás méltányos érdekeit tiszteletben tartva és kölcsönösen együttműködve;⁹⁴

- bizonyos koncessziós közszolgáltatásokra legmagasabb vagy legalacsonyabb árat ír elő,⁹⁵ így:

- belföldi közforgalmú, vasúti menetrend szerinti személyszállítás díja,

- belföldi menetrend szerint távolsági és helyi autóbussz-közlekedés díja,

- műsorszóró szolgáltatás díja,

- állami tulajdonú víziközműből más víziközműnek átadott ivóvíz díja,

- önkormányzati és állami tulajdonú víziközműből szolgáltatott ivóvíz díja,

- állami és önkormányzati tulajdonú víziközmű által biztosított szennyvízelvezetés, szennyvíztisztítás és – kezelés díja;⁹⁶

- a hatósági árat az illetékes miniszter a pénzügyminiszterrel egyetértésben, valamint a területi önkormányzat képviselő-testülete állapítja meg tételesen vagy a kiszámításra vonatkozó előírások meghatározásával.⁹⁷

b) másrészt az ártörvényt kiegészítő (de arra épülő), hatósági ár megállapításának szabályait tartalmazó jogi normák is körvonalazzák a tarifarendszert:

- a földgáz esetében a gázszolgáltatásról szóló 1994. évi XLI. törvény 31. §-a,

- és a hírközlés területén az 1/2002. (I.11.) MeHVM rendelet a hálózati szolgáltatások költségszámításáról és a 3/2002. (I. 21.) MeHVM rendelet a távközlési szolgáltatások díjcsomagjairól.

⁹⁴ 1990. évi LXXXVII. tv. 2. §.

⁹⁵ 1990. évi LXXXVII. tv. 7. §.

⁹⁶ 1990. évi LXXXVII. tv. 7. § melléklete

⁹⁷ 1990. évi LXXXVII. tv. 7. § (2) bek., 9. § (1) bek. melléklete

- ezen kívül tarifazáradékokat tesz szükségessé a koncessziós szerződésben a közúti közlekedésről szóló 1988. évi I. törvény két rendelkezése is:

- felruházza a koncessziós társaságot azzal a joggal, hogy az általa létesített, fejlesztett, felújított, karbantartott és üzemeltetett közutak és műtárgyaik használóitól, valamint az autópályák igénybe vevőitől úthasználati díjat szedjen.⁹⁸ (Itt megjelenik a beszedett díjak felhasználásának meghatározása is: azt az autópályák és autóutak üzemeltetésére, fenntartására és felújítására kell fordítania a koncesszornak.)

c) feltűntek az állam által a koncesszornak nyújtott pénzügyi garanciák is: a kormány többször készfizető kezességet vállalt az M5 autópálya koncessziós szerződésével összefüggő Üzemeltetési Hozzájárulási Megállapodásban rögzített feltételek szerint 9,0 Mrd Ft megfizetéséért, valamint szintén az M5 autópálya koncessziós szerződésével összefüggő támogatott kedvezményes útdíjakról szóló szerződésben kikötött feltételek szerint 3 Mrd Ft fizetéséért.⁹⁹

A koncessziós szerződés felek jogait és kötelezettségeit rendező részében sor kerülhet még a Polgári Törvénykönyv felelősségi részének alkalmazására is. A bányatörvény¹⁰⁰ (valamint erre visszautalva a földgázellátásról szóló jogszabály)¹⁰¹ meghatározza, hogy mely károk (bányászati tevékenységgel idegen ingatlanban, épületben, az ingatlan más alkotórészében és tartozékában okozott, valamint vízelvonás folytán keletkezett károk tekintetében) kerül sor bányakártalanításra, és egyéb károk tekintetében a Ptk rendelkezéseit tekinti irányadónak. A jogszabály alapján az állam tulajdonából az önkormányzatok tulajdonába kerülő közművek esetleges hibái miatt az önkormányzatok, illetőleg az általuk szerződés útján (például koncessziós szerződéssel) az üzemeltetéssel megbízott gazdasági társaság felelőssége állapítható meg. A korábbi üzemeltető és az új üzemeltető között kötelmi jogviszony nem jön létre, ezért a korábban is meglévő hibák miatt a korábbi üzemeltető szavatossági vagy kártérítési felelőssége nem állapítható meg.¹⁰²

I.3.2. A koncessziós szerződéshez csatlakozó kötelmi jogi szerződések

A koncesszió jogosultja a koncesszióköteles tevékenységek ellátása során többfajta szerződést köteles kötni: a közszolgáltatási tevékenységek végzése tekintetében szerződéskötési kötelezettségek¹⁰³ terhelik

a) közüzemi szerződés,

⁹⁸ 1988. évi I. tv. 9/C (1), 33. § (2) bek.

⁹⁹ 2250/1995. (VIII.31.) Korm. hat.; 2384/1997. (XI.26.) Korm. hat.; 1123/1997. (XII. 8.) Korm. hat.

¹⁰⁰ 1993. évi XLVIII. tv. 37. §

¹⁰¹ 2003. évi XLII. tv. 24. §

¹⁰² BH 1997/492.

¹⁰³ 1995. évi LVII. tv. 13. § (1) bek.; 2003. évi XLII. tv. 39. § (1) bek.; 1993. évi XCV. tv. 12. § (1) bek.; 2001. évi XL. tv. 37. § (1) bek., (2) bek., 45. § (1) bek.; 10/1997. (I. 28.) Korm. rend. 2. § (2) bek., 4. §; 1995. évi XCVII. tv. 45. § (7) bek.

- b) vállalkozási szerződés,
- c) fuvarozási szerződés,
- d) bérleti szerződés, és
- e) hálózati szerződés létesítésére.

Közüzemi szerződést kell kötnie a kocesszornak:

- a vízgazdálkodás körében, mert a víziközművek működtetése során végzett vízellátás, szennyvízelvezetés, -elhelyezés és -tisztítás, továbbá egyesített rendszernél a csapadékvíz-elvezetés közüzemi tevékenységnek minősül és a Ptk. általános szerződési szabályai és a közüzemi szerződésre vonatkozó rendelkezései alkalmazandók rá;¹⁰⁴
- és a földgázellátásnál a közüzemi fogyasztó részére történő folyamatos és biztonságos földgázszolgáltatásra.¹⁰⁵

A vasúti szolgáltatások területén szintén a Ptk szerződésre vonatkozó általános előírásai, és személyszállításnál a vállalkozási szerződés, valamint árufuvarozás esetén a fuvarozási szerződés szabályai irányadóak.¹⁰⁶

Ugyanez a szabályozás jelenik meg a légi közlekedésnél is: a légi személyszállítás (a közforgalmú vasúti személyszállítással ellentétben a koncessziós társaság szerződéskötési kötelezettsége nélkül) a vállalkozási szerződés, a légi árufuvarozás pedig fuvarozási szerződés Ptk-beli rendelkezései szerint bonyolódik az e tárgyú kormányrendeletekben meghatározott eltérésekkel.¹⁰⁷ A Budapest Ferihegy Nemzetközi Repülőtér üzemben tartóját az általa üzemeltetett földi kiszolgáló létesítmények és berendezések használatára irányadó szerződéskötési kötelezettség terheli;¹⁰⁸ azaz ezen dolgok tekintetében bérleti szerződést kell kötnie. Előfordulhat még a bérleti szerződés légi jármű bérbeadása esetén,¹⁰⁹ és a vállalkozási szerződés a légi járművek és a légi közlekedéssel kapcsolatos eszközök gyártása, javítása, karbantartása kapcsán, és a nyilvános repülőrendezvények tartására vonatkozóan.¹¹⁰ Lehetőség van a légi közlekedési szakszemélyzet képzése céljából megbízási szerződés kötésére is.¹¹¹ Viszont mindenfajta légi közlekedési tevékenység végzésének előfeltétele a felelősségbiztosítási fedezet¹¹².

A hírközlés területén koncesszióköteles tevékenység¹¹³ az országos és körzeti rádió- és televízió-műsor szétosztása, szórása,

¹⁰⁴ 1995. évi LVII. tv. 13. § (1), (2) bek.

¹⁰⁵ 2003. évi XLII. tv. 39. § (1) bek.

¹⁰⁶ 1993. évi XCV. tv. 11. § (1) bek.; 10/1997. (I. 28.) Korm. rend.; 153/1996. (X. 15.) Korm. rend.

¹⁰⁷ 25/1999. (II. 12.) Korm. rend. 1. § (1) bek.; 26/1999. (II. 12.) Korm. rend. 1. § (1) bek.

¹⁰⁸ 1995. évi XCVII. 45. § (7) bek.

¹⁰⁹ 1995. évi XCVII. 34. §

¹¹⁰ 1995. évi XCVII. tv. 29. §, 33. §

¹¹¹ 1995. évi XCVII. tv. 30. §

¹¹² 1995. évi XCVII. tv. 69. § (1) bek.

¹¹³ 2001. évi XL. tv. 3. § (2) bek.

a szakosított műsorszolgáltatást kivéve.¹¹⁴ A koncesszor a tevékenységeire különböző hálózati szerződések¹¹⁵ épülhetnek rá:

a) hálózati hozzáférési szerződés,¹¹⁶ amely egy távközlő hálózat fizikai és logikai csatlakoztatását teszi lehetővé egy másik távközlő hálózathoz, vagy annak részeihez, hogy a hálózati funkciók, szolgáltatások igénybe vehetővé váljanak a felhasználók kiszolgálása érdekében;

b) összekapcsolási szerződés,¹¹⁷ ami szintén távközlő hálózatok fizikai és logikai csatlakoztatására szolgál abból a célból, hogy a szolgáltatók felhasználói információt cserélhessenek, szolgáltatásokhoz hozzáférhessenek;

c) előfizetői hurok (a helyi központtal előfizetői hálózati végpontot összekapcsoló, a helyi hozzáférési hálózatban alkalmazott sodrott réz érpár) teljes vagy részleges átengedésére irányuló szerződés;¹¹⁸

d) a multiplex szolgáltatási szerződés¹¹⁹ földfelszíni digitális műsorszórás esetében biztosítja az azonos frekvencia felhasználására jogosult műsorszolgáltatók műsorjelének a műsorszétoztó hálózathoz történő, egyetlen jelfolyamatban való eljuttatását. A távközlési hálózati szerződésekből eredő igények kettő év alatt évülnek el.¹²⁰ A koncesszió jogosultja a hálózati szerződéseken kívül közös létesítményhasználati szerződés¹²¹ kötésére köteles és műsorszolgáltatási szerződés,¹²² illetve előfizetői szolgáltatások nyújtására irányuló megállapodás¹²³ létesítésére jogosult. Az országos és körzeti rádió- és televízió-műsor szétoztásához és szórásához kapcsolható szerződések egyik része (például a hálózati hozzáférési szerződés) távközlési szolgáltatók által köthető, míg másik része (például az előfizetői szerződés) már a fogyasztókkal létesíthető jogviszonyokat szabályozza és ezek egymásra is ráépülhetnek; szemléltetve:

¹¹⁴ 2001. évi XL. tv. 110. §

45. **Műsorszétoztás:** a műsorszolgáltató által előállított jelek vezetékes (kábeles) hálózaton, továbbá földfelszíni vagy műholdas nem műsorszóró rádió-távközlő rendszerben tartalmában változatlanul történő egyidejű eljuttatása rádió és televízió műsorszóró adókhoz, illetőleg műsorelosztó hálózatokhoz.

46. **Műsorszórás:** földfelszíni vagy műholdas rendszerrel végzett egyirányú-megfelelő vevőkészülékkel rendelkező, elvileg korlátlan számú felhasználónak szánt – rádió-távközlési eljárás hangok, képek vagy egyéb természetű jelek továbbítására.

¹¹⁵ Verebics János „Hálózati szerződések” (Gazdaság és Jog; 2003/1. szám; 18-23. pp.); „Hálózati szerződések különleges típusai” (Gazdaság és Jog; 2003/4. szám; 21-26. pp.)

¹¹⁶ 2001. évi XL. tv. 110. § 24. pont; 38. §; 251/2001. (XII. 18.) Korm. rend.

¹¹⁷ 2001. évi XL. tv. 39. §; 110. § 54. pont

¹¹⁸ 2001. évi XL. tv. 110. § 12. pont; 41. §; 175/2001. (IX. 26.) Korm. rend

¹¹⁹ 2001. évi XL. 44. §

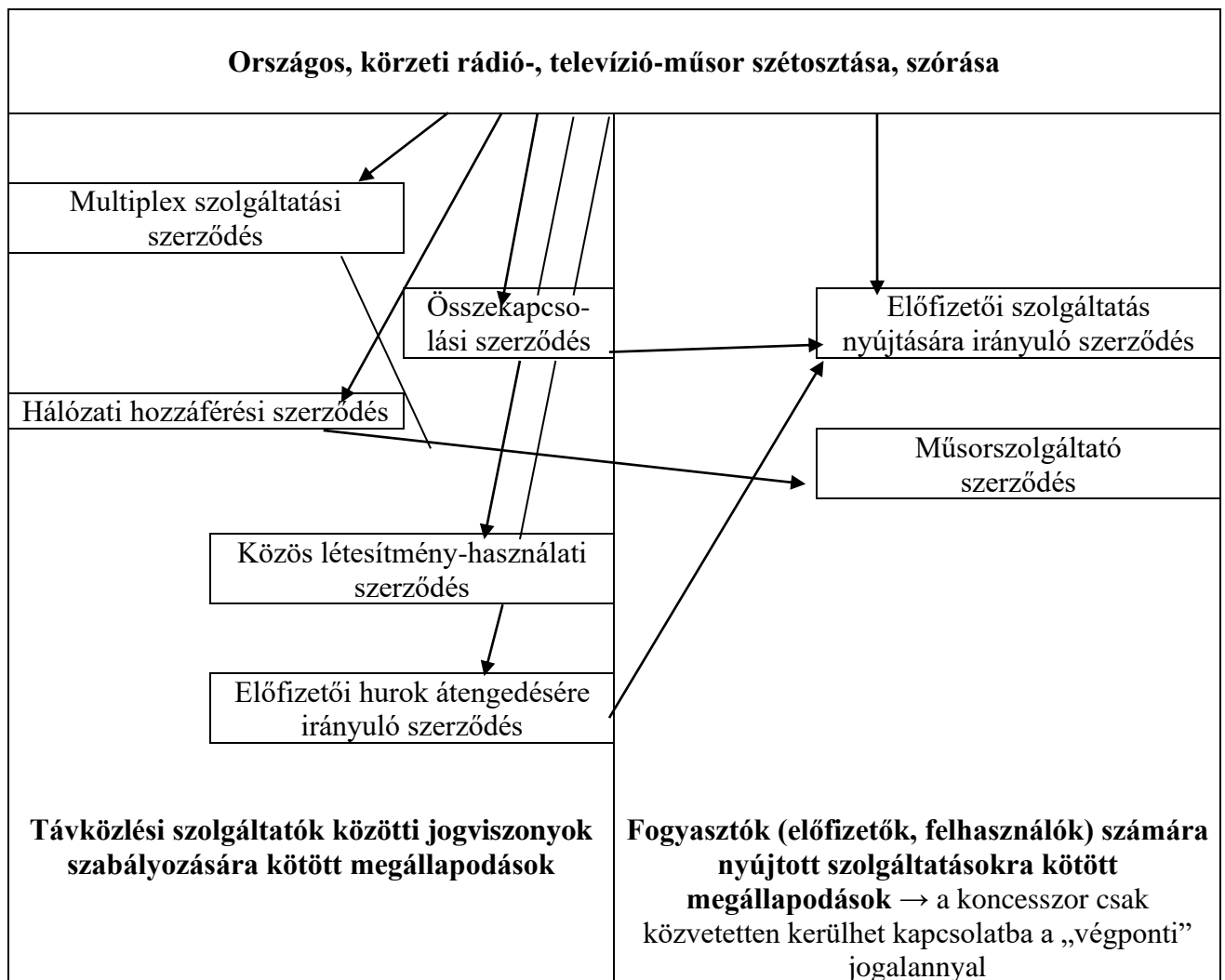
¹²⁰ 2001. évi XL. tv. 43. § (3) bek.

¹²¹ 2001. évi XL. tv. 45. §

¹²² 1996. évi I. tv. 90. §; 2. § 30. pont

Műsorszolgáltatás: a nyilvánosság számára vételre szánt rádió-, ill. televízió-műsornak a műsorszolgáltató általi előállítása, elektronikus jelek formájában történő megjelenítése és a felhasználó vevőkészülékéhez történő továbbítása bármely műsorszétoztó és műsorterjesztő rendszeren.

¹²³ 2001. évi XL. tv. 14. §; 249/2001. (XII. 18.) Korm. rend.

I.4. A társasági jogban¹²⁴

A koncesszió első társasági jogi kapcsolódásait az egyedi királyi engedélyek vagy külön jogszabályok alapján alapított társaságokban lelhetjük fel¹²⁵; így például¹²⁶:

- az 1836. évi XXV. törvény alapján az ország közjavát és kereskedését gyarapító magányos vállalatok alapíthatósága;

¹²⁴ Ez az alcím a szerző alábbi tanulmánya alapján készült "A koncesszió néhány társasági jogi vetülete" (Jogelméleti Szemle; 2001/4. sz.)

¹²⁵ Papp Tekla „A koncesszió – nemzetközi kitekintés” (Jogelméleti Szemle; 2003/3. sz.; 10. p.)

Papp Tekla „A koncesszió magyar története” (Acta Universitatis Szegediensis; Acta Juridica et Politica, Tomus LXII.; Fasciculus 16; Szeged; 2003; megjelenés alatt; 3. p., 10. p.)

Sárközy Tamás „A magyar társasági jog Európában; A társasági és a konszernjog elméleti alapjai” (HVG-Orac; Budapest; 2001; 187. p.)

¹²⁶ Sárközy i.m. 213-214. pp.

- az 1836. évi XXXVI. törvény ad felhatalmazást arra, hogy Buda és Pest között állandó híd építésére részvénytársaságot alapítsanak;

- vasúttársaságok létesítésére adott jogszabályi engedélyek (lásd 1869: V. tc.; 1870: XXVII. tc.; 1871: XIV. tc. stb.)

- hajózási társulatok létrehozásához kapcsolódó permissziók (lásd: 1873: XIII. tc.; 1882: XIII. tc.; 1886: XXXI. tc. stb.)

- 1933-ban (1933: XIX. tc.) és 1941-ben (1941: VI. tc.) született jogszabályok szerint részvénytársaság alapításával lehetett ásványolajféléket és gázt kutatni, kitermelni Magyarországon;

- az angol "chartered company"-k.

A társasági jogban a koncessziós rendszer - az egyedi engedélyezéshez kötött társaságlétesítés - Angliában 1844-ben, Franciaországban 1867-ben, Németországban 1870-ben szűnt meg¹²⁷; ma már az ún. normatív feltételek rendszere érvényesül a társaságok alapításánál az államok többségében.¹²⁸ A szocializmus időszakában a "nyugati tőke" beruházásai Magyarországon koncessziós rendszerben és az 1875. évi XXXVII. törvény által szabályozott kereskedelmi társasági formákban történtek.¹²⁹ Ezen kívül például az egyesülésről szóló 11/1967. (V. 13.) Kormányrendelet 34 §-a e társulási forma létesítését egyedi miniszteri engedélyhez (koncesszióhoz) kötötte.¹³⁰ Magyarországon általános érvénnyel a koncessziós rendszert az 1988. évi VI. törvény szüntette meg a társasági jogban, bevezetve nálunk is a normatív feltételek rendszerét (a cégbírósági bejegyzést).

A koncesszió társasági jogi - másik - "megjelenése" a koncessziós társaság. A koncessziós szerződés aláírójának (a pályázat nyertesének) az aláírástól számított 90 napon belül saját részvételével működő, belföldi székhelyű gazdasági társaságot (koncessziós társaság) kell alapítania a koncesszió-köteles tevékenység végzésére.¹³¹ Ha az állam, az önkormányzat, valamint az önkormányzati társulás többségi tulajdoni részesedéssel, vagy többségi szavazati joggal vagy tartós kisebbségi állami tulajdoni részesedés esetén szavazatelsőbbbségi részvénnel rendelkezik, koncesszióköteles tevékenységet folytató gazdálkodó szervezetben, illetve ha koncessziós tevékenységek ellátására költségvetési vagy önkormányzati intézményt hoz létre, akkor koncessziós szerződés és társaság nélkül is átengedheti az állam és az önkormányzat ezeknek a jogalanyoknak a koncessziós tevékenységek gyakorlásának jogát és a koncessziós

¹²⁷ Kisfaludi András: "A társasági jog helye a jogrendszerben" (Az IM részére készült kéziratos tanulmány; Budapest; 2000; 16-17. pp.)

Sárközy Tamás: i.m. 24. p.

Sándor István: "Eltérések és hasonlóságok a társasági jog területén Nyugat-Európában" (Gazdaság és Jog; 2000/9-10. sz.; 11. p.)

¹²⁸ Sárközy i.m. 105. p.

¹²⁹ Sárközy i.m. 198. p.

¹³⁰ Sárközy i.m. 200. p., 230. p.

¹³¹ 1991. évi XVI. tv. 20. § (1) bek.

vagyontárgyak működtetését.¹³² Néhány ágazati törvény¹³³ átmeneti megoldást is lehetővé tesz: nem kell koncessziós társaságot alapítania a koncessziós pályázat nyertesének, ha az állam vagy az önkormányzat által - ezek többségi részesedésével - közcélú vízellátási működtetésére vagy tömegközlekedési tevékenység ellátására hoz létre gazdálkodó szervezetet. A bányatörvény¹³⁴ szerint - anélkül, hogy az állami, önkormányzati többségi részesedés feltétel lenne -, ha bányászati tevékenység végzésére létrehozott belföldi gazdálkodó szervezet lesz a koncesszor, akkor nem kell gazdasági társaságot alapítania.

A koncesszió jogosultjának e három megjelenési formája nem alkalmazható szabadon a koncesszióba adó belátására bízva, hanem jogszabályi rendelkezések függvénye lesz:¹³⁵

a) a számsorsjáték és - a lóversenyfogadás, a bukmékeri rendszerű fogadás kivételével - a fogadás szervezésére kizárólag az állami játékszervező jogosult,¹³⁶ ez koncessziótilalmat jelent;

b) a gazdálkodó szervezet elsőbbséget élvez a koncessziós társasággal szemben: nemzetközi és távolsági tömegközlekedés esetén a közlekedési és vízügyi miniszter, helyi tömegközlekedésnél az önkormányzat képviselő testülete fejlesztésre és a szolgáltatás javítására felhívhatja az adott területen e koncessziós tevékenységet végző gazdálkodó szervezetet. Ha ez a felhívástól számított három hónapon belül nem vállalja a megállapított határidőre a fejlesztés és a szolgáltatásjavítás végrehajtását, akkor a miniszter, illetve a képviselő-testület új szervezetet hozhat létre vagy koncessziós pályázatot írhat ki;¹³⁷

c) a gazdálkodó szervezet és a koncessziós társaság egyenrangúságát jelenti, ha a koncesszióba adó egy koncessziós területen mindkét megoldást alkalmazza - például ez történt az autópályák működtetésénél;¹³⁸

d) a koncessziós társaság élvez elsőbbséget¹³⁹: a távközlési koncesszióknál csak koncessziós társaság lehetett a koncesszió jogosultja. (A hírközlési törvény¹⁴⁰ az országos és körzeti rádió- és televízió-műsor szétosztásánál és szórásánál már egyenrangúként kezeli a gazdálkodó szervezetet és koncessziós társaságot, mint e koncessziós tevékenység-gyakorlási jogok jogosultjait.)

I.4.1. A koncessziós társaság alapítása

A fentiekben már érintettük, hogy a koncessziós pályázat nyertesét, a koncessziós szerződés aláíróját társaságalapítási

¹³² 1991. évi XVI. tv. 1. § (2) bek.

¹³³ 1995. évi LVII. tv. 11. § (5) bek.; 1988. évi I. tv. 9/A § (14) bek.; „Speciális társaságok” (szerk.: Miskolczi Bodnár Péter; KJK; Budapest; 1999; 230. p.)

¹³⁴ 1993. évi XLVIII. tv. 13. § (2) bek.; „Speciális társaságok” i.m. 230. p.

¹³⁵ Speciális ... i.m. 231-233. pp.

¹³⁶ 1991. évi XXXIV. tv. 3. § (3) bek.

¹³⁷ 1988. évi I. tv. 9/A. § (3-4) bek.

¹³⁸ Speciális... i.m. 231. p.

¹³⁹ Speciális... i.m. 233. p.

¹⁴⁰ 2001. évi XL. tv. 3. § (2) bek.

kötelezettség terheli: saját részvételével működő, belföldi székhelyű gazdasági társaság létesítésére vonatkozóan, a szerződés-aláírásától számított kilencven napon belül.¹⁴¹ Megjegyezzük, hogy az ágazati törvények lehetőséget biztosítanak arra, hogy a létrejött koncessziós társaság megfelelő működés esetén a versenytársakkal szemben újabb esélyt kaphasson.

- egyrészt azért, hogy a koncessziós szerződés eredeti időtartamának legfeljebb felével egyszer, pályázat kiírása nélkül meghosszabbítható,¹⁴²

- másrészt úgy, hogy új koncessziós pályázat kiírása esetén a volt koncessziórt illeti meg a koncesszió, ha a legkedvezőbb ajánlat feltételeit vállalja.¹⁴³

A koncessziós szerződés aláírójának koncessziós társaságalapítási kötelezettsége ellentmond-e a társulási szabadság alapelveinek? Miskolczi Bodnár Péter véleménye szerint a koncessziós társaságra vonatkozó alapítási kényszer - a banki, biztosítási, befektetési vállalkozói, közraktározási tevékenységhez hasonlóan - kivételt jelent ezen elv alól.¹⁴⁴ E szigorúbb értelmezéssel szemben mi inkább Sárközy Tamás liberálisabb véleményéhez¹⁴⁵ állunk közelebb: nyilván a koncessziós pályázat résztvevői a vonatkozó jogszabályi előírások ismeretében nyújtják be pályázataikat, azaz senki nem köteles pályázni; de ha már megteszi, és meg is nyeri a pályázatot, a koncessziós szerződés megkötésénél van jogügyleti akarata (nem egyoldalú aktusról van szó), a társulási forma és az alapítási határidő betartásával. Ezért, úgy véljük, hogy a koncessziós társaság alapítására vonatkozó kogens jogszabályi rendelkezés nem kivétel a társulási szabadság alapelve alól, hanem annak bizonyos mérvű korlátozása.

A koncessziós szerződés aláírója a Ktv-nek megfelelően belföldi székhelyű gazdasági társaságot kell, hogy alapítson; azaz megjelenik a formakényszer: a közkereseti társaság, a betéti társaság, a közös vállalat, a korlátolt felelősségű társaság és a részvénytársaság [a Gt-ben (1997. évi CXLIV. törvényben) szabályozott társulási formák] közül választhat. Ágazati törvény e választási lehetőséget még tovább szűkítheti:

- részvénytársaságot kell alapítani a légi közlekedés,¹⁴⁶ a közutak és műtárgyaik¹⁴⁷ a közforgalmi vasutak¹⁴⁸ és az egyetemes hírközlési szolgáltatás¹⁴⁹ koncessziója kapcsán,

- szerencsejáték szervezésére pedig korlátolt felelősségű társaság és részvénytársaság jogosult. (Ezt kifejezetten az 1991. évi XXXIV. tv. 6. §-hoz fűzött indokolása tartalmazza.)

¹⁴¹ 1991. évi XVI. tv. 20. § (1) bek.

¹⁴² 1991. évi XVI. tv. 12. § (2) bek.; 1991. évi XXXIV. tv. 4. § (3) bek.; 1988. évi I. tv. 9/C § (2) bek.; 1993. évi XLVIII. tv. 12. § (1) bek.

¹⁴³ 1993. évi XLVIII. tv. 12. § (3) bek.

¹⁴⁴ Speciális... i.m. 233-234. pp.

¹⁴⁵ Sárközy i.m. 60-61. pp.

¹⁴⁶ 1995. évi XCVII. tv. 45. § (4) bek.

¹⁴⁷ 1988. évi I. tv. 9/B. § (6) bek.

¹⁴⁸ 1993. évi XCV. tv. 2. § (8) bek.

¹⁴⁹ 2001. évi XL. tv. 50. § (3) bek.

A pályázat nyertesének a koncessziós szerződés aláírásától számított kilencven napon belül meg kell alapítania a koncessziós társaságot, mert ezen határidő elmulasztása esetén az állam, illetve az önkormányzat felmondhatja (a szankció alkalmazása nem kötelező, lehetőség) a koncessziós szerződést.¹⁵⁰ Kérdés az, hogy elég-e ez az időtartam a társaságalapításra? Ez attól függ, hogy mit értünk alatta:

a) ha a társasági szerződés elkészítését, aláírását, ellenjegyzését és a cégbírósághoz való benyújtását értjük alatta (azaz Miskolczi Bodnár Péter meglátása szerint,¹⁵¹ ha az alapítótól függő feltételeknek megfelelően eleget tett a koncessziós szerződés aláírója), akkor erre elég a nyitvaálló határidő;

b) ha azonban a társaság megalapításába (hiszen jogképességét konstitutív és ex nunc hatállyal a cégbejegyzés keletkezteti) a célnyilvántartásba vételt is beleértjük, már erős kétségeink támadhatnak a kilencven napos határidő betarthatóságával kapcsolatban:

- a bejegyzési kérelem előterjesztésnek határideje a létesítő okirat aláírásától (illetve az alapszabály elfogadásától) számított harminc nap;¹⁵²

- ha a bejegyzési kérelemhez a Ctv-ben előírt okiratokat nem vagy hiányosan csatolták, az illetéket nem vagy csak részben fizették meg, akkor a cégbíróság a benyújtástól számított nyolc napon belül hiánypótlási eljárás lefolytatása nélkül elutasítja a bejegyzési kérelmet; ez utóbbit a bejegyzést elutasító végzés közlését követő nyolc napon belül lehet ismét benyújtani;¹⁵³

- jogi személyiség nélküli gazdasági társaság alapításánál a cégbíróság a hiánypótlásra felhívó végzést a bejegyzési kérelem érkeztetésétől számított huszonöt napon belül köteles postára adni, legfeljebb negyvenöt napot biztosítva a hiánypótlásra,¹⁵⁴ de a kérelem érkezésétől számított harminc napon belül döntenie kell a bejegyzésről (e határidő számításakor nem vehető figyelembe a hiánypótlásra felhívó végzés postára adásától a hiányok pótlásáig eltelt idő).¹⁵⁵ Tehát egy problémás kkt., bt. alapítással túlléphetjük a kilencven napos határidőt.

- a jogi személyiségű gazdasági társaságok létrehozásánál a cégbíróság annyiban térhet el a fentebb ismertettektől, hogy a hiánypótlásra felhívó végzést negyvenöt napon belül kell postára adni, a cégbejegyzésre nyitva álló határidő pedig hatvan nap.¹⁵⁶ Tehát egy teljesen problémamentes kv., kft., rt. alapítással lehet csak betartani a koncessziós társaság alapítására vonatkozó határidőt. A leírt aggályok ellenére a szigorúbb jogszabályi rendelkezés mellett foglalunk állást, a

¹⁵⁰ 1991. évi XVI. tv. 20. § (1) bek.

¹⁵¹ Speciális i.m. 235. p.

¹⁵² 1997. évi CXLV. tv. 22. § (1) bek.

¹⁵³ 1997. évi CXLV. tv. 22. § (2), (4) bek.

¹⁵⁴ 1997. évi CXLV. tv. 41. § (2), (3) bek.

¹⁵⁵ 1957. évi CXLV. tv. 42. § (1) bek.

¹⁵⁶ 1997. évi CXLV. tv. 44. § (3) bek.

cégbejegyzés jogképességet keletkeztető jogi tény mivoltára hivatkozva: ha csak a bejegyzési kérelem benyújtásához ragaszkodnánk a kilencven napos határidőn belül, akkor legrosszabb esetben hónapokkal eltolódhat a koncessziós társaság jogszerű működésének kezdete.

A koncessziós társaság alapításához kapcsolódó Gt-beli rendelkezés¹⁵⁷ (a társasági szerződés ellenjegyzésétől, illetve közokiratba foglalásától előtársaságként működhet a létesítendő gazdasági társaság) is fenti érvelésünket támasztja alá:

- az előtársaság több szempontból korlátozott jogképességű,¹⁵⁸
- az előtársaság hatósági engedélyhez kötött tevékenységet a cégbejegyzésig nem végezhet, márpedig:

- utat létesíteni, korszerűsíteni, a forgalom részére átadni, megszüntetni, elbontani a közlekedési hatóság engedélyével szabad;¹⁵⁹

- vízjogi engedély szükséges a vízimunka elvégzéséhez, vízilétesítmény megépítéséhez, átalakításához és megszüntetéséhez, továbbá használatba vételéhez, üzemeltetéséhez, valamint minden vízhasználathoz;¹⁶⁰

- gazdasági célú légi közlekedési és légi közlekedéssel összefüggő tevékenység a légi közlekedési hatóság engedélyével folytatható;¹⁶¹

- a bányafelügyelet engedélyezi nyílt területen az ásványi nyersanyagkutató, az ásványvagyon feltárását, kitermelését, továbbá a meddőhányó hasznosítását;¹⁶²

- a Szerencsejáték Felügyelet engedélye szükséges a szerencsejáték szervező tevékenység folytatásához.¹⁶³ És ha a koncessziós társaság hat hónapon belül nem válik a tevékenység gyakorlására jogosulttá, az állam, illetve az önkormányzat nevében eljáró személy vagy szerv felmondhatja a koncessziós szerződést.¹⁶⁴

A koncessziós társaság létrejötte után, a pályázat nyertesének, a koncessziós szerződés aláírójának helyébe lép, koncesszorrá válik; a Ktv. erejénél fogva alanyváltás következik be.¹⁶⁵ Az alanymódosulás a Jogi Lexikon szerint jogutódlásnak minősül.¹⁶⁶ Véleményünk szerint ez a besorolás nem a legmegfelelőbb erre az alanyváltásra:

¹⁵⁷ 1997. évi CXLIV. tv. 14. § (1) bek.

¹⁵⁸ 1997. évi CXLIV. tv. 15. § (1) bek.; Gál Judit-Pálinkásné Mika Ágnes „Társasági jogi perek” (Hvg Orac; Budapest, 2003; 40-49. pp.; Wellmann György „Felelőség az előtársaság nevében vállalt kötelezettségeikért” (Gazdaság és Jog; 2001/1. sz.; 8-10. pp.); Lászlófi Pál „Az előtársaságról, különös tekintettel annak jogalanyiságára” (Magyar Jog; 2003/2. sz.; 84-93. pp.)

¹⁵⁹ 1988. évi I. tv. 29. § (1) bek.

¹⁶⁰ 1995. évi LVII. tv. 28. § (1) bek.

¹⁶¹ 1995. évi XCVII. tv. 22. §

¹⁶² 1993. évi XLVIII. tv. 5. § (1) bek.

¹⁶³ 1991. évi XXXIV. tv. 2. § (2) bek.

¹⁶⁴ 1991. évi XVI. tv. 21. § (3) bek.

¹⁶⁵ Lásd: Papp T. i.m. (Acta) 10. p.; Papp T. i.m. (Gazdaság és Jog) 8. p.; Csongrád Megyei Bíróság 1. Gf. 40.028/2001/4.

¹⁶⁶ KJK-Kerszöv; Budapest; 2000; 315.p.; „valamely jog, jogi kötelezettség, vagy jogi helyzet, illetve jogviszony alanyának (jogalany) változása oly módon, hogy a jog, a kötelezettség vagy a jogviszony fennmarad. A jogalany

a) a jogviszony (a koncessziós szerződés) ugyan fennmarad, de a pályázat nyertesének kötelezettségei (koncessziós társaság alapítása, a koncessziós szerződési feltételek társasági szerződésben való érvényre juttatása) nem; és a koncesszióköteles tevékenység folytatására nem a koncessziós szerződés aláírója, hanem a koncessziós társaság jogosult.¹⁶⁷ (Meglátásunk szerint a koncessziós pályázat nyertesével kapcsolatban a Ktv. a szerződéskötési jogosultságon kívül semmilyen jogot sem említ: nincs, ami a jogutódra átszálljon.);

b) a jogutódlással érintett jog átruházhatósága a kizárólagos állami tulajdonhoz vagy az önkormányzati törzsvagyonghoz tartozó vagyontárgyakkal forgalomképtelenség miatt egyáltalán nem áll fenn, a többi koncessziós tevékenység és vagyontárgy esetében pedig korlátozott.¹⁶⁸

Miután a cégnévnek a cég alapvető tevékenységét tükröznie kell,¹⁶⁹ a koncessziós társaság cégnevében is szerepelnie kell a "koncesszió(s)" szónak, a koncesszor által végezhető tevékenység megjelölése előtt (pl.: AKA Rt; Alföld Koncessziós Autópálya Részvénytársaság). A koncessziós társaságnak belföldi székhelyű gazdasági társaságnak kell lennie, azaz Magyarországon kell székhellyel rendelkeznie.¹⁷⁰

A koncessziós társaságot a pályázat nyertesének saját részvételével kell megállapítani a kilencven napos határidőn belül;¹⁷¹ ez akár egyszemélyes kft. vagy rt. is lehet. Egyebekben a koncessziós szerződés úgy érintheti még a koncessziós társaság tagjait, hogy meghatározhatja a társaság tulajdonosi összetételét.¹⁷²

A koncessziós társaság társasági szerződésének - természetesen - tartalmaznia kell a koncessziós társaság által gyakorlandó tevékenységi köröket. Ezek csak koncesszióköteles tevékenységek, illetve ezekkel szervesen összefüggő tevékenységek lehetnek:

a) a koncesszióköteles tevékenységek:¹⁷³

- országos és körzeti rádió- és televízió-műsor szétosztása, szórása (kivéve: szakosított műsorszolgáltatás)

- szerencsejáték szervezése (sorsolós játék szervezése, pénznyerő automaták üzemeltetése, lóversenyfogadás és egyéb szerencsejáték szervezése, szerencsejáték lebonyolítására szervezet alapítása, működtetése)

megváltozása lehet egyoldalú jognyilatkozat, szerződés vagy jogi tény (pl. halál), de lehetséges közigazgatási határozaton vagy jogszabályon alapuló jogutódlás is. ... A jogutódlás általános feltétele, hogy a jogutódlásban érintett jog átruházható vagy egyébként nem személyhez kötött legyen;"

¹⁶⁷ 1991. évi XVI. tv. 17. § (1) bek., 20. § (1) bek.

¹⁶⁸ 1991. évi XVI. tv. 15. §, 23. § (2) bek.; 24. §; 1959. évi IV. tv. 172. §, 173. §

¹⁶⁹ 1997. évi CXLV. tv. 15. § (1) bek.

¹⁷⁰ 1991. évi XVI. tv. 20. § (1) bek.

¹⁷¹ 1991. évi XVI. tv. 20. § (1) bek.

¹⁷² 1991. évi XVI. tv. 6. § (1), 25/1993. (IX.9.) KHVM rend. 6. § (3) bek. a. pont

¹⁷³ 1991. évi XVI. tv. 1. § (1) bek.; 1988. évi I. tv. 9/A § (1) bek., 9/B § (1); 1995. évi LVII. tv. 9. § (1) bek.; 1995. évi XCVII. tv. 45. § (1) bek.; 1993. évi XLVIII. tv. 14. § (1) bek., 16. § (1) bek., 17. § (1) bek.; 1991. évi XXXIV. tv. 1. § (3) bek.

- menetrend alapján autóbusszal és trolibusszal végzett közúti közforgalmú személyszállítás
- autópályák, autóutak, közutak és műtárgyaik működtetése
- regionális és helyi víziközművek, csatornák létesítése, felújítása, karbantartása, üzemeltetése
- ásványi nyersanyag kutatása, feltárása, kitermelése
- szénhidrogének szállítása és föld alatti tárolása
- geotermikus energia kutatása, energetikai célú kitermelése
- csővezetékes termékszállítás és tárolás
- nemzetközi kereskedelmi repülőtér (Budapest Ferihegy Nemzetközi Repülőtér) fejlesztése, felújítása, karbantartása, a repüléssel összefüggő földi kiszolgáló létesítmények üzemeltetése, leszállási és repülőtér-használati díjak szedése
- közforgalmú vasúti pályák üzemeltetése, közforgalmú vasúti személyszállítás
- hasadó és sugárzó anyagok előállítása, forgalmazása
- elektronikus közbeszerzési rendszer kialakítása, működtetése

b) a koncesszióköteles tevékenységekhez kapcsolódó, kiegészítő tevékenységek és szolgáltatások:

- közúti közlekedés keretében közutakhoz közvetlenül csatlakozó üzemanyag-töltő és szervizállomások, pihenőhelyek, egészségügyi és sportlétesítmények, vendéglátó létesítmények és szálláshelyek, kereskedelmi létesítmények, parkolási célú épületek és építmények építése és/vagy üzemeltetése.¹⁷⁴

- légi közlekedésnél kereskedelmi, vendéglátó létesítmények építése, üzemeltetése¹⁷⁵

- a vízgazdálkodás területén halászati, üdülési, sportcélú, idegenforgalmi, fürdő- és kereskedelmi szolgáltatások végzése, az ezeket szolgáló létesítmények megvalósítása működtetése, valamint a csatornán létesített hajózási célú infrastruktúra működtetése.¹⁷⁶ A vasútnál a vasúti árutovábbítás és szállítmányozás, a kereskedelmi, vendéglátó és egyéb utaskiszolgáló létesítmények építése és üzemeltetése, idegenforgalmi tevékenység folytatása.¹⁷⁷

A tevékenységi körök meghatározásán kívül rendezni kell a társasági szerződésben a koncesszióköteles tevékenység gyakorlásának területi terjedelmét: kizárólagosságot, együttséget, vagy külön-külön tevékenység folytatási lehetőséget biztosít-e a koncesszió. Erre vonatkozóan az 1991. évi XVI. tv. 8. § (2) bekezdés g. pontjában, valamint a közúti közlekedésről,¹⁷⁸ a bányászatról¹⁷⁹ szóló ágazati jogszabályokban,

¹⁷⁴ 1988. évi I. tv. 9/B § (6) bek.

¹⁷⁵ 1995. évi XCVII. tv. 45. § (4) bek.

¹⁷⁶ 1995. évi LVII. tv. 12. §

¹⁷⁷ 1993. évi XCV. tv. 16. § (3) bek. a. pont

¹⁷⁸ 1988. évi I. tv. 9/A. § (6), (7), (13) bek.

¹⁷⁹ 1993. évi XLVIII. tv. 10. § (2) bek. a. pont

továbbá a 25/1993.(IX.9.) KHVM rendeletben¹⁸⁰ találunk előírásokat. A koncessziós társaság koncesszióköteles tevékenységeinek gyakorlását - ha ezt jogszabály hatósági engedélyhez köti - csak ennek birtokában kezdheti meg. Az országos és körzeti rádió- és televízió-műsor szétosztásához és szórásához a Hírközlési Főfelügyelet,¹⁸¹ a szerencsejáték szervező tevékenység folytatásához a Szerencsejáték Felügyelet,¹⁸² a bányászati tevékenység ellátásához a Bányafelügyelet,¹⁸³ az útépitéshez, annak fenntartásához, megszüntetéséhez és elbontásához pedig a Közlekedési Főfelügyelet¹⁸⁴ engedélye szükséges, vízgazdálkodásra irányuló koncessziónál a vízügyi hatóság döntésétől függ a vízjogi engedély,¹⁸⁵ nyilvános repülőtér létesítését (kivéve: Budapest Ferihegy Nemzetközi Repülőtér) a Kormány előzetes egyetértése alapján a közlekedési-, hírközlési és vízügyi miniszter a belügyminiszterrel, a honvédelmi miniszterrel, a földművelésügyi és vidékfejlesztési miniszterrel, a környezetvédelmi és vízügyi miniszterrel, a polgári nemzetbiztonsági szolgálatokat irányító miniszterrel egyetértésben engedélyezi.¹⁸⁶ A hatósági engedély hiánya vagy visszavonása önmagában nem eredményezi a koncessziós szerződés érvénytelenségét, viszont érinti a koncessziós társaság létét.¹⁸⁷ Ugyanis egy tartósan visszás helyzet elkerülése érdekében - hat hónapos határidő eredménytelen elteltével - az államot vagy az önkormányzatot felmondási jog illeti meg,¹⁸⁸ és ha ezzel élnek is, akkor a koncessziós társaság tagjai végelszámolást kötelesek lefolytatni.¹⁸⁹

A társasági szerződésben minimális tőke-előírást is elrendelnek az ágazati koncessziós jogszabályok, mégpedig háromféleképpen:

- vagy a koncessziós társaság alaptőkéjének a beruházott tőkéhez viszonyított legkisebb mértékét kell meghatározni (mint a légi közlekedés¹⁹⁰ és a közúti közlekedés¹⁹¹ esetében),

- vagy konkrét összeg megállapítása szerepel a törvényben [lóversenyfogadást kizárólag e célból létrehozott, legalább 100 millió Ft. alap-, vagy törzstőkével rendelkező koncessziós társaság szervezhet;¹⁹² játékkaszinót kizárólag e célból alapított legalább 100 millió Ft. (a fővárosban és Pest megyében

¹⁸⁰ 4. § (2) bek. c. pont

¹⁸¹ 2001. évi XL. tv. 6. § (1) bek., 70. § (4) bek.

¹⁸² 1991. évi XXXIV. tv. 2. § (2) bek.

¹⁸³ 1993. évi XLVIII. tv. 22. § (1) bek., 24. § (1) bek., 44. § (1) bek.

¹⁸⁴ 1988. évi I. tv. 29. § (1) bek.

¹⁸⁵ 1995. évi LVII. tv. 28. § (1) bek.

¹⁸⁶ 1995. évi XCVII. tv. 37. § (2) bek.

¹⁸⁷ 1991. évi XVI. tv. 21. § (2) bek.

¹⁸⁸ 1991. évi XVI. tv. 21. § (3)

¹⁸⁹ 1991. évi XVI. tv. 26. § (1) bek.

¹⁹⁰ 1995. évi XCVII. tv. 45. § (3) bek. a. pont

¹⁹¹ 1988. évi I. tv. 9/B § (5) bek. a. pont

¹⁹² 1991. évi XXXIV. tv. 29. § (1) bek.

üzemeltetett egység esetén legalább 300 millió Ft.) alap-, vagy törzstőkével rendelkező koncessziós társaság működtethet],¹⁹³

- vagy - ahogy a vízgazdálkodásnál¹⁹⁴ - a pályázati kiírásnak tartalmaznia kell a koncessziós társaság induló vagyónának megkívánt mértékét. A koncessziós társaság megalakulásakor az alapító okiratban előírható még, hogy

- a pályázat nyertese a részvények, üzletrészek, illetve a szavazatok többségével rendelkezik,¹⁹⁵

- a kibocsátott részvények, üzletrészek korlátozottan forgalomképesek.¹⁹⁶

A pályázat nyertese apportálhatja-e az általa létrehozandó koncessziós társaságba a koncesszió jogát? Egy társasági jogi tárgyú tanulmányunkban¹⁹⁷ - ahol az apporttal kapcsolatos követelményeket, legfelsőbb bírósági gyakorlatot és a jogszabályi előírásokat ismertettük - leírtaknak megfelelően a koncessziós jog vagyoni értékű jog, de vagy nem átruházható (mert a kizárólagos állami tulajdonba és az önkormányzati törzsvagyona tartozó dolgok, tevékenységek forgalomképtelenek),¹⁹⁸ vagy a többi koncessziós tárgy és tevékenység jellege következtében korlátozottan forgalomképes; valamint a végrehajthatósága sem megoldott (árverésen való értékesítése komoly bizonytalanságot okozhat: a koncessziós feltételeknek megfelelő személy tulajdonába kerül-e?).¹⁹⁹

Mivel a koncessziós társaság csak határozott időre alapítható,²⁰⁰ így a gazdasági társaság időtartamát is bele kell foglalni a társasági szerződésbe. A koncessziós szerződés meghosszabbítása (az eredeti időtartam legfeljebb felével) - a társasági szerződés módosítása révén - a koncessziós társaság "továbbélését" is eredményezi.

I.4.2. A koncessziós társaság működése

A koncessziót megilleti a koncesszióköteles tevékenységek gyakorlásának és a birtoklás, használat, hasznok szedésének joga-, az állam kizárólagos tulajdonában lévő, illetőleg az önkormányzat törzsvagyonaéhoz tartozó vagyontárgyak felett.²⁰¹ A rendelkezési jog ellenben nem illeti meg, mert e dolgok tulajdonjogának átruházására nem irányulhat a szerződés. Ebből következően a koncessziós társaság az említett vagyontárgyak feletti használati jogát nem idegenítheti el, és nem is apportálhatja más gazdasági társaságba,²⁰² ezzel is biztosítva a kizárólagos állami tulajdonba

¹⁹³ 1991. évi XXXIV. tv. 27. § (1) bek.

¹⁹⁴ 1995. évi LVII. tv. 11. § (4) bek. j. pont

¹⁹⁵ 1991. évi XXXIV. tv. 6. § (1) bek.

¹⁹⁶ 1991. évi XXXIV. tv. 4. § (5) bek.

¹⁹⁷ Papp Tekla „Az apport megítélése a Legfelsőbb Bíróság döntéseiben és a társasági törvény apportálásra vonatkozó szabályainak hatása a joggyakorlatra” (Veres-émlékkönyv; Szeged; 1999. 257-267. pp.)

¹⁹⁸ 1991. évi XVI. tv. 15. §, 23. § (2) bek., 24. §; 1959. évi IV. tv. 172-173. §§

¹⁹⁹ Speciális... i.m. 240. p.

²⁰⁰ 1991. évi XVI. tv. 12. § (1) bek.

²⁰¹ 1991. évi XVI. tv. 23. § (1) bek.

²⁰² 1991. évi XVI. tv. 23. § (2) bek.

illetve az önkormányzat törzsvagyonaiba tartozó dolgok forgalomképtelenségét. A koncessziós társaság a használatba adott vagyontárgyakat idegen forrásként köteles nyilvántartani.

Emellett a szerződés időtartama alatt megvalósuló beruházások révén létrejött tartozékok tulajdonjoga a koncessziós társaságot illeti meg - feltéve, hogy a koncessziós szerződés eltérően nem rendelkezik²⁰³ -, ezek a kizárólagos állami tulajdonnak vagy önkormányzati törzsvagyonnak minősülő földolog rendeltetésszerű használatát segítik elő (de a Ktv. 24. §-hoz fűzött indokolás szerint a "működtetéshez nem elengedhetetlenül szükségesek"). A bányászatról szóló 1993. évi XLVIII. törvény lehetőséget nyújt arra is -ha a koncessziós szerződésben eltérően nem kötötték ki-, hogy a koncessziós jogviszony keretében megépített külszíni létesítmények az üzembe helyezés időpontjával a bányavállalkozó tulajdonába kerüljenek.²⁰⁴

Ezen jogok átengedéséért ellenszolgáltatásul az államot illetve az önkormányzatot illeti meg

- egyrészt a koncessziós beruházások révén keletkező, az állam kizárólagos tulajdonába, vagy az önkormányzat törzsvagyonaiba sorolandó vagyontárgyak tulajdonjoga,²⁰⁵

- másrészt a koncessziós díj.²⁰⁶

A koncessziós társaságot megillető koncessziós tevékenység gyakorlásának a joga korlátozottan forgalomképes, az az állam vagy az önkormányzat hozzájárulása nélkül nem ruházható át, és más gazdasági társaságba sem apportálható.²⁰⁷ E tárgyban csak egy ágazati jogszabály tartalmaz előírásokat:

- a bányászati koncessziós tevékenység gyakorlása az ágazati miniszter hozzájárulásával átruházható;²⁰⁸ ezen kívül a hatósági engedély alapján gyakorolt bányászati jog is átruházható a Bányafelügyelet hozzájárulásával.²⁰⁹

A koncessziós társaságnak működése során számos olyan követelménynek meg kell felelnie, amit már a pályázati kiírás is tartalmaz:

- a koncessziós tevékenység folytatására irányadó szakmai feltételeknek (környezet-, egészségvédelem),²¹⁰

- belföldi munkaerő foglalkoztatására és belföldi vállalkozók, beszállítók igénybevételére vonatkozó előírásoknak,²¹¹

- árképzési szabályoknak,²¹²

²⁰³ 1991. évi XVI. tv. 24. §

²⁰⁴ 1993. évi XLVIII. tv. 12. § (4) bek.

²⁰⁵ 1991. évi XVI. tv. 15. § (2) bek.

²⁰⁶ 1991. évi XVI. tv. 14. §

²⁰⁷ 1991. évi XVI. tv. 25. §

²⁰⁸ 1993. évi XLVIII. tv. 18. §

²⁰⁹ 1993. évi XLVIII. tv. 6. § (2) bek.

²¹⁰ 1991. évi XVI. tv. 8. § (3) bek. a. pont; 1988. évi I. tv. 9/A. § (8) bek. d. pont, 9/B. § (5) bek. b. pont; 1995. évi LVII. tv. 11. § (4) bek. a., g. pontok; 1995. évi XCVIII. tv. 45. § (3) bek. d. pont; 1993. évi XLVIII. tv. 10. § (2) bek. c. pont; 25/1993. (IX.9.) KHVM rend. 5. § (1) bek. e. pont

²¹¹ 1991. évi XVI. tv. 8. § (3) bek. b. pont; 1988. évi I. tv. 9/A. § (8) bek. f. pont, 9/B. § (5) bek. d. pont; 1995. évi LVII. tv. 11. § (4) bek. i. pont; 1995. évi XCVIII. tv. 45. § (3) bek. f. pont; 1993. évi XLVIII. tv. 10. § (2) bek. h. pont; 25/1993. (IX.9.) KHVM rend. 5. § (1) bek. m. pont

- a szolgáltató színvonalára vonatkozó elvárásoknak.²¹³

Ehhez hasonlóan a benyújtott pályázat tartalma is érinti a koncessziós társaság működését: például a koncessziós tevékenység gyakorlásának első három évében kik lesznek azok a szállítók és kivitelezők, akiket a fejlesztés teljes értékének legalább 10 %-át elérő összegű megbízásokat kíván a pályázó adni.²¹⁴

Ezen felül a vízgazdálkodásról szóló 1995. évi LVII. törvény adatszolgáltatási, kártalanítási és kártérítési kötelezettségeket is előír a koncessziós társaság számára.²¹⁵ Hasonló, a koncessziós társaságra kiható feltételeket köthet ki a koncessziós szerződés a bányászatról szóló törvény alapján is: az állam által vállalt kisajátítással kapcsolatos költségek megtérítésének kötelezettsége, illetve az ásványi nyersanyag állami elővásárlási jogának kikötése.²¹⁶ A 25/1993. (IX. 9.) KHVM rendelet előírásainak²¹⁷ figyelembe vételével a koncessziós társaság a koncessziós szerződésben meghatározott mértékben és módon köteles a korábbi szolgáltató kötelezettségeit és jogosultságait átvállalni. A vízgazdálkodás és a bányászat körében a koncessziós társaság teljesítési biztosíték adására is köteles lehet (a távközlésnél volt); a jogszabályokban letét, óvadék, bankgarancia és felelősségbiztosítás kötése merül fel ajánlott lehetőségként.²¹⁸

A koncessziós szerződéshez szervesen kapcsolódó megállapodások is kihatnak a koncessziós társaság működésére, ezek a következők lehetnek:

- konzorciumi (más szolgáltatókkal való együttműködés szervezeti, pénzügyi, tulajdoni kereteiről);

- üzletszabályzatról szóló, ügyfélszolgálat működtetésével kapcsolatos (Ezeknél a koncessziós társaság köteles tartani magát a koncessziós szerződésben megállapított szolgáltatási díjakhoz és ezek módosítási feltételeihez: a közúti közlekedésre és a vízgazdálkodásra vonatkozó ágazati törvények erről kifejezetten rendelkeznek.);²¹⁹

- a foglalkoztatáspolitikai (munkahelyek létesítéséről,²²⁰ munkaerő elbocsátásának tilalmáról);

- magyar termék, szolgáltatás igénybevételének előírásairól;

⁸¹ 1991. évi XVI. tv. 8. § (3) bek. f. pont; 1988. évi I. tv. 9/A. § (8) bek. b. pont; 1995. évi LVII. tv. 11. § (4) bek. b. pont; 1995. évi XCVII. tv. 45. § (3) bek. c. pont

²¹³ 1988. évi I. tv. 9/A § (8) bek. a. pont

²¹⁴ 25/1993. (IX. 9.) KHVM rend. 5. § (1) bek. e. pont

²¹⁵ 1995. évi LVII. tv. 11. § (4) bek. e., f. pontok

²¹⁶ 1993. évi XLVIII. tv. 10. § (2) bek. j. pont

²¹⁷ 25/1993. (IX.9.) KHVM. rend. 6. § (3) bek. f. pont

²¹⁸ 25/1993. (IX.9.) KHVM. rend. 5. § (1) bek. l. pont; 1995. évi LVII. tv. 11. § (4) bek. h. pont; 1993. évi XLVIII. tv. 10. § (2) bek. e., g. pontok

²¹⁹ 1988. évi I. tv. 9/A. § (8) bek. b. pont; 1995. évi LVII. tv. 11. § (4) bek. b. pont

²²⁰ 1988. évi I. tv. 9/A. § (8) bek. f. pont; 1995. évi LVII. tv. 11. § (4) bek. i. pont; 1995. évi XCVII. tv. 45. § (3) bek. f. pont; 1993. évi XLVIII. tv. 10. § (2) bek. h. pont; 25/1993. (IX. 9.) KHVM. rend. 6. § (3) bek. e. pont

- biztosítási szerződés megkötésére irányuló (a koncesszor birtokában lévő vagyona, munkavállalóira, harmadik személyeknek okozott károk fedezetére etc.);²²¹

- ellenőrzési jogkör tartalmáról, jogosultjáról. Szerződéskötési kötelezettséget keletkeztetett a koncessziós társaság számára az, ha a Kormány jogszabályban előírja a kőolaj, földgáz és gáztermék szállítóvezetékek, valamint a kapcsolódó gázüzemi és tároló létesítmények szabad kapacitásának belföldi kitermelésű szénhidrogének szállítása, tárolása céljára történő rendelkezésre bocsátását;²²² valamint a repülőtér üzemben tartóját az általa üzemeltetett földi kiszolgáló létesítmények és berendezések használata tekintetében.²²³

I.4.3.A koncessziós társaság megszűnése

A társaság megszűnik a koncessziós és a társasági szerződésben megjelölt időtartam leteltével.

A koncessziós szerződés felmondással történő megszüntetése érinti a koncessziós társaságot is, a következő esetekben:

- ha a koncessziós szerződés aláírója a saját részvételével, a nyitva álló kilencven napos határidőn belül úgy alapít belföldi székhelyű gazdasági társaságot, hogy a koncessziós szerződésben előírt követelményeket a társasági szerződés nem tartalmazza, akkor azonnali hatállyal mondhatja fel a koncesszióba adó a koncessziós szerződést;²²⁴

- ha a koncessziós társaság a koncessziós szerződés megkötéséből, a hatósági engedélyt visszavonó vagy a koncesszióköteles tevékenység gyakorlásától eltiltó határozat közlésétől számított hat hónapon belül nem válik jogosulttá a tevékenység gyakorlására, akkor az állam, önkormányzat nevében eljárókkal felmondási jog illeti meg;²²⁵[Engedélyköteles tevékenység esetén az engedély visszavonása a tevékenységnek a cégjegyzékből történő törlését vonja maga után. Ha a cég más módon – például koncessziós szerződés megkötése útján – ismét lehetőséget kap a tevékenység folytatására, a társasági szerződését módosítani kell, és e tevékenységet a cégjegyzékbe újjólag kell bejegyeztetnie.]²²⁶

- ha a koncessziós szerződésben a törvényben meghatározottakon kívül egyéb feltételeket is rögzítenek, akkor ezek bekövetkeztekor mindkét felet megilleti a jövőre nézve az egyoldalú szerződésmegszüntetés joga;²²⁷

- az ágazati jogszabályok alapján a koncessziós tevékenység ellátását felügyelő hatóság ellenőrzési jogkörében eljárva javasolhatja az illetékes miniszternek a szerződés

²²¹ 1995. évi XCVII. tv. 69. § (1) bek.

²²² 1993. évi XLVIII. tv. 24. § (2) bek.

²²³ 1995. évi XCVII. tv. 45. § (7)

²²⁴ 1991. évi XVI. tv. 17. §

²²⁵ 1991. évi XVI. tv. 21. § (3) bek.

²²⁶ BH 1992/788

²²⁷ 1991. évi XVI. tv. 12. § (3) bek.

megszüntetését.²²⁸ A koncesszióköteles tevékenység jellegétől függően a koncesszió visszavonása in integrum restitutio-t is eredményezhet: a bányavállalkozó köteles a külszíni létesítményeket elbontani és a területet helyreállítani.²²⁹ A koncessziós szerződés megszűnésétől számított harminc napon belül a koncessziós társaság tagjainak végelszámolást kell lefolytatniuk, azaz a koncesszió "visszavonásával" a koncesszor léte is értelmetlenné válik.²³⁰ Jelezzük, hogy ez az egyszerűsített végelszámolásra²³¹ irányadó határidő - melyet a közkereseti és a betéti társaságnál lehet alkalmazni - részvénytársasági és korlátolt felelősségű társasági formában működő koncessziós társaság végelszámolásánál nem elegendő. Ha a koncessziós társaság tagjai e kötelezettségüknek nem, vagy nem határidőben tesznek eleget, akkor a cégbíróság hivatalból intézkedik: érvényt szerez a jogutód nélküli megszűnés jogkövetkezményeinek.²³²

Ha a koncessziós társaságot fizetéseképtelenség miatt felszámolják, akkor a koncesszor jogutód nélküli megszűnése a koncessziós szerződés megszűnését is eredményezi.²³³ Másik koncessziós társaság akkor alapítható a koncesszió hátralévő időtartamára, ha ezt a koncessziós szerződés lehetővé teszi.²³⁴ A felszámolás alatt álló társaság használatában lévő vagyontárgyak a hitelezői követelések fedezetéül nem szolgálhatnak, ezeket a felszámoló köteles az államnak vagy az önkormányzatnak visszaadni.²³⁵ Egyébként a felszámolás alá eső vagyon értékesítésénél elővásárlási jog illeti meg az államot, illetőleg az önkormányzatot.²³⁶

A koncessziós társaság megszüntetése esetén a vagyonmaradványt a tagoknak csak akkor lehet kiszolgáltatni, ha az állam, illetve az önkormányzat nevében eljáró szerv igazolta, hogy rendeltetésszerű állapotban adták vissza az állam, illetőleg az önkormányzat tulajdonába tartozó vagyontárgyakat; kivéve, ha a kizárólagos állami tulajdonban, illetve az önkormányzati törzsvagyonban lévő vagyontárgy üzembe helyezésére a koncessziós társaság megszűnéséig nem került sor.²³⁷

Az eddigiek összegzéseként megállapíthatónak látjuk azt, hogy a koncessziós szerződés quasi speciális szindikátusi szerződésként működik a koncessziós társaság "életében", hiszen - a koncesszió jogosultjává váló gazdasági társaságra tekintettel is kötik,

²²⁸ 25/ 1993. (IX.9.) KHVM. rend. 13. § (4) bek.; 1993. évi XLVIII. tv. 14. § (2) bek.; 15. §

²²⁹ 1993. évi XLVIII. tv. 12. § (4) bek. utolsó fordulata

²³⁰ 1991. évi XVI. tv. 26. § (1) bek.

²³¹ 1997. évi CXLIV. tv. 100. § (1) bek.

²³² 1991. évi XVI. tv. 26. § (2) bek.

²³³ 1991. évi XVI. tv. 27. § (1) bek.

²³⁴ 1991. évi XVI. tv. 27. § (2) bek.

²³⁵ 1991. évi XVI. tv. 28. § első fordulata

²³⁶ 1991. évi XVI. tv. 28. § második fordulata

²³⁷ 1991. évi XVI. tv. 26. § (3) bek.

- a két szerződés (koncessziós és társasági) tartalmi és értelmezési összefüggésben van egymással,
- mindkettő értelme és létjogosultsága csak együtt képzelhető el, mert bármelyik megszűnése hatást gyakorol a másikra is. Annyiban speciálisnak tekinthető a koncessziós szerződés, mint szindikátusi szerződés, hogy nemcsak belső, társasági jogviszonyokat szabályoz, hanem - ahogy a koncessziós társaság működése kapcsán megfogalmaztuk - a koncessziós társaság külső jogviszonyaira is "rányomhatja bélyegét".

1.5. A versenyjogban

Az 1991. évi XVI. törvény parlamenti előterjesztése és megvitatása során²³⁸ már foglalkoztak azzal, hogy a koncessziónak lesz-e (van-e) versenyt korlátozó hatása. Az akkori előterjesztő Balsai István igazságügy miniszter szerint a vállalkozót nem illeti meg alanyi jog a koncesszióköteles tevékenység gyakorlására, szükséges, hogy az állam vagy az önkormányzat azt törvényileg szabályozott szerződés keretében átengedje. Szerinte éppen ezért, ez nem jelenti a piaci verseny korlátozását vagy kizárását, mert a koncesszióért pályázók ajánlatai versenyeznek egymással; ráadásul egy-egy földrajzi vagy közigazgatási egységben a koncesszió révén az állami vállalatok, állami gazdálkodó szervezetek monopóliuma meg fog szünni. A Fidesz részéről hozzászóló Kósa Lajos a koncesszió versenyjogi előnyeit (adott területen adott szolgáltatásra vonatkozó monopolhelyzet megszüntetése) és hátrányait (piaci kizárólagosság lehetősége a koncesszor szempontjából) is ecsetelte, majd javasolta a "közműves koncessziós szerződések" versenytörvény hatálya alá utalását.

Ha megnézzük, hogy az országgyűlési felvetések visszatükröződnek-e a Ktv-ben és az ágazati jogszabályokban, akkor meg kell állapítanunk, hogy csak közvetve és áttételesen: konkrét versenyjogi utalások nincsenek, viszont ki tudunk olyan rendelkezéseket szűrni, amelyeknek lehet versenyjogi kihatásuk.

Ilyenek szerepelnek egyrészt a pályázati kiírás kogens tartalmánál²³⁹, mint a piac és a verseny - a fogyasztók hátrányára történő - "elmeredését" esetleg kiváltó tényezők:

- a koncesszióba adás időtartama,
- a koncesszióköteles tevékenység gyakorlására meghatározott földrajzi-közigazgatási egység terjedelme, és az, hogy ezen kizárólagosságot kap-e a koncesszor vagy sem. E tekintetben az alaptörvény követő előírásokat találunk a helyi, menetrend alapján autóbusszal és trolibusszal végzett közúti személyszállításnál,²⁴⁰ a bányászatnál,²⁴¹ a szerencsejátéknál²⁴² és

²³⁸ http://www.mkogy.hu/naplo34/085/0850017_és_0850027.html.

²³⁹ 1991. évi XVI. tv. 8. § (2) bek. b., c., d., g. pontok

²⁴⁰ 1988. évi I. tv. 9/A § (7) bek.

²⁴¹ 1993. évi XLVIII. tv. 10. § (2) bek. a. pont

a távközlési szolgáltatásoknál.²⁴³ Az ágazati jogszabályok közül a közúti közlekedésről szóló 1988. évi I. törvény (a) és az 1991. évi XXXIV. törvény a szerencsejáték szervezéséről (b) kifejezetten versenyhelyzetet teremt a koncesszióköteles tevékenységet folytathatók között:

a) Ha a tömegközlekedés fejlesztése és ezen belül a szolgáltatás javítása indokolt, akkor helyközi tömegközlekedésnél a közlekedési és vízügyi miniszter, helyi tömegközlekedésnél pedig az önkormányzat képviselő-testülete erre felhívja az adott területen ezt végző gazdálkodó szervezetet. Amennyiben a gazdálkodó szervezet nem vállalja, hogy eleget tesz előírt határidőre a felhívásnak, akkor az igény szerinti fejlesztésre új szervezet alapítható vagy koncessziós pályázat írható ki.²⁴⁴

b) Játékkaszinó üzemeltetése esetén pedig a törvény hatálybalépése előtt erre engedéllyel rendelkezők - pályázati kiírás nélkül - a koncessziós díj befizetésével, koncessziós szerződés keretében folytathatják tevékenységüket; azaz konkurenciát teremtenek a későbbi pályázóknak, valamint egyben saját monopóliumuk is megszűnik a szerencsejáték szervezéséről szóló jogszabály hatálybalépésével.²⁴⁵ E két törvénnyel ellentétben a bányászatról szóló jogi norma²⁴⁶ a koncessziós terület vonatkozásában versenyt kizáró rendelkezést tartalmaz:

- a kutatási területen a bányavállalkozónak a kutatási engedély kizárólagos jogot ad meghatározott ásványi nyersanyag kutatására és az engedélyben megjelölt határidőn belül bányatelek megállapításának kezdeményezésére. Hasonló - de csak versenyt korlátozó - előírás a tömegközlekedés területén is fellelhető volt:²⁴⁷

- azok a gazdálkodó szervezetek, amelyek a rájuk vonatkozó ágazati jogszabály hatályba lépése előtt, hatósági engedély alapján tömegközlekedést szolgáló járműveket üzemeltettek, 1996. november 30-ig folytathatták úgy, hogy autóbuszaik számát nem bővíthették, a járataik gyakoriságát nem sűríthették és a járataik útvonalhosszát nem növelhették.

Másrészt a pályázati kiírás szükség szerinti tartalmi elemei közötti is található versenyt befolyásoló feltétel:

- a koncesszióba adott tevékenység árképzési szabályainak kidolgozása (ár, díj meghatározásának és változtatásának elveire, módszereire vonatkozó megállapítások).²⁴⁸ Az árképzés vonatkozásában a menetrend szerinti tömegközlekedésnél,²⁴⁹ a vízgazdálkodásnál,²⁵⁰ a Budapest Ferihegy Nemzetközi Repülőtér²⁵¹

²⁴² 1991. évi XXXIV. tv. 15. § (4) bek., 26. § (8) bek., (11) bek., 27. § (6) bek., 29. § (3) bek.

²⁴³ 25/1993. (IX.9.) KHVM rend. 4. § (2) bek. c. pont, 5. § (1) bek. b. pont

²⁴⁴ 1988. évi I. tv. 9/A § (3), (4) bek.

²⁴⁵ 1991. évi XXXIV. tv. 39. § (3) - (5) bek.

²⁴⁶ 1993. évi XLVIII. tv. 6. § (1) bek.

²⁴⁷ 1988. évi I. tv. 9/A § (15) bek.

²⁴⁸ 1991. évi XVI. tv. 8. § (3) bek. f.pont

²⁴⁹ 1988. évi I. tv. 9/A § (8) bek. b. pont

²⁵⁰ 1995. évi LVII. tv. 11. § (4) bek.

²⁵¹ 1995. évi XCVII. tv. 45. § (3) bek. c. pont

működtetése kapcsán, valamint a hírközlés területén²⁵² van a Ktv-nyel megegyező előírás az ágazati jogszabályokban.

A koncessziós törvényben a harmadik jellegű, a piaci versenyt érintő utalás a koncessziós pályázatok elbírálásáról készítendő emlékeztető tartalmához kapcsolódik:²⁵³

- meg kell adni az államnak, illetve az önkormányzatnak a koncesszor által teljesített koncessziós díjjal vagy más módon ellentételezett vagyoni és vagyoni értékű (elkerült kiadások, megszerzett jogok) pozíciójára vonatkozó adatokat, számításokat; valamint a jogosultnak a koncessziós szerződés révén, a koncesszióval érintett piacon kialakuló pozíciójának adatait, jellemzését. A hírközlésről szóló 2001. évi XL. törvény a piaci pozíciókkal kapcsolatban - a tisztességtelen piaci magatartás és a versenykorlátozás tilalmáról szóló 1996. évi LVII. törvényre történő konkrét utalással - kimondja,²⁵⁴ hogy a jelentős piaci erővel rendelkező szolgáltató köteles szolgáltatásait az azonos helyzetben lévő más távközlési szolgáltatók számára azonos kereskedelmi feltételekkel nyújtani úgy, hogy ezek a feltételek nem lehetnek hátrányosabbak, mint amit a saját érdekkörében, az általa irányított illetve az őt irányító más szolgáltatónak biztosít. Azt, hogy ki minősül jelentős piaci erővel rendelkező szolgáltatónak a Hírközlési Döntőbizottság határozata állapítja meg a következő szempontok alapján:²⁵⁵

- a szolgáltató valamely szolgáltatás tekintetében,
- a szolgáltatás nyújtásával érintett, meghatározott területen,
- legalább 25 %-os piaci részesedéssel rendelkezik-e. Az utolsó feltételtől (piaci részesedés meghatározott mértéke) eltérve a Hírközlési Döntőbizottság a szolgáltató alábbi körülményeinek együttes értékelése során is kimondhatja a jelentős piaci erővel rendelkező szolgáltatónkénti azonosítást:²⁵⁶

- az adott piac földrajzi területén, illetve a teljes nemzeti hírközlési piac tekintetében a kapcsolódó piacokon való jelenléte,

- az adott piac földrajzi területén, illetve a teljes nemzeti hírközlési piac tekintetében a piaci viszonyokat befolyásoló képessége (így különösen a szolgáltató együttes szerepe az általa irányított vállalatokkal, vagy az őt irányító vállalattal, illetőleg a szolgáltatót irányító vállalat által irányított vállalatokkal)

- a teljes nemzeti hírközlési piac méretéhez viszonyított éves nettó árbevétele,

- az adott piac földrajzi területén a felhasználók elérésének eszközei feletti rendelkezési lehetősége,

- pénzügyi erőforrásokhoz való hozzájutási lehetősége,

²⁵² 2001. évi XL. tv. 27. § (3) bek.

²⁵³ 1991. évi XVI. tv. 9/A § (1) bek. e. pont

²⁵⁴ 2001. évi XL. tv. 12. § (3) bek., 25. §.

²⁵⁵ 2001. évi XL. tv. 25. § (1), (2) bek.

²⁵⁶ 2001. évi XL. tv. 25. § (5) bek.

- a hírközlési tevékenység végzésében, illetve szolgáltatások nyújtásában szerzett piaci tapasztalata.

A Gazdasági Versenyhivatal Versenytanácsa által hozott, koncessziót érintő, közzétett határozatok - egy kivétellel - mind a gazdasági erőfölénnyel való visszaélés tárgyában indított eljárások során születtek. A kivételt képező határozatot²⁵⁷ szervezeti egyesülés kapcsán hozta a Versenytanács:

a) megállapította, hogy a Digitel 2002 Távközlési és Informatikai Koncessziós Részvénytársaság a koncessziós szerződése alapján Vác és Gödöllő térségében a helyi közcélú távbeszélő szolgáltatások tekintetében 100 %-os piaci részesedéssel rendelkezik, ezért - az akkor még - Vtv 23. § (1) bekezdésének a. pontja alapján a Digitel 2001 Telekommunikációs és Informatikai Koncessziós Részvénytársaság e társaságba (mint átvevő társaságba) való beolvadása engedélyköteles volt;

b.) ezt követően értékelte a tervezett szervezeti egyesülés gazdasági versenyre gyakorolt hatását - mivel a Vtv 24. § (1) bekezdése szerint olyan szervezeti egyesülés nem volt engedélyezhető, ami a gazdasági verseny kialakulását, fejlődését vagy fennmaradását akadályozta -:

ba.) figyelembe vette, hogy a tervezett beolvadás nem eredményez és nem is eredményezhet változást a piaci részesedésben (lásd a.) pont),

bb.) kimutatta azt is, hogy az egyesülni kívánó társaságok piaci magatartása a közös többségi tulajdonos (Lasmant Holding B.V.) révén - a szervezeti egyesülés nélkül is - koordinált lehet;

c.) a fentiekre tekintettel engedélyezte a Digitel 2001 Rt beolvadását a Digitel 2002 Rt-be.

A koncesszió az esetek többségében a természetes monopóliumok körébe sorolható; ezek jellemzői²⁵⁸:

- működését, az általa alkalmazott árakat, minőséget és a piacra lépési feltételeket hatóságilag szabályozzák;

- olyan piacon van jelen, ahol egy vállalkozás alacsonyabb költséggel állít elő árut vagy nyújt szolgáltatást, mint kettő vagy több vállalkozás bármiféle kombinációja;

- általában a közlekedés, a hírközlés, a villamos- és gázenergia-, valamint a hőenergia-szolgáltatás területén indokolt léte.

A Gazdasági Versenyhivatal Versenytanácsa több, gazdasági erőfölénnyel való visszaélés kapcsán hozott határozatában²⁵⁹ kifejtette, hogy a kizárólagos állami tevékenység folytatására jogosult vállalkozás e tevékenység ellátása során kifejtett magatartása versenyjogi szempontból nem értékelhető, így versenyjogi jogsértés sem állapítható meg, mert az államnak - mint a közösségi tulajdonért felelősnek - a nemzeti érdekek

²⁵⁷ 266/1996. VJ.

²⁵⁸ Kaszainé Mezey Katalin - Miskolczi Bodnár Péter "Kézikönyv a versenyjogról" (HVG-Orac; Bp.; 1997.)

²⁵⁹ 88/1996. VJ; 198/1996. VJ.

figyelembevételét érvényre kell juttatnia a koncesszonnal szemben, illetőleg általa is.

Ha megvizsgáljuk a koncessziós vonatkozású versenytanácsi határozatok (gazdasági erőfölénnyel való visszaélés kérdéskörében) versenyjogi hátterét, akkor megállapíthatjuk, hogy a Tpv. (1996. évi LVII. törvény a tisztességtelen piaci magatartás és a versenykorlátozás tilalmáról) a visszaélési elvet követi: egy vállalkozás gazdasági erőfölényes helyzete önmagában nem tilalmazott; az viszont igen, hogy erőfölényét tovább növelje (versenyt korlátozó típusú visszaélések tilalma), vagy, hogy saját javára és a fogyasztók kárára változtassa meg a jövedelmek elosztásának versenykörülmények között kialakult arányát (kizsákmányoló típusú visszaélések).²⁶⁰ A gazdasági erőfölénnyel való visszaélés általában csak akkor állapítható meg, ha azt a vállalkozás általános gyakorlatként - üzletpolitikája részeként - alkalmazza.²⁶¹ Mivel a gazdasági erőfölény piaci kategória, ezért szerződésből eredő kötelezettség önmagában gazdasági erőfölényt nem hoz létre;²⁶² erről csak akkor lehet szó, ha

- az egyik szerződő fél már a szerződés megkötésekor gazdasági erőfölényben van;

- vagy a piaci körülmények változtak meg úgy, hogy annak következtében erőfölényes helyzetbe került valamelyik fél. Viszont az nem tartozik ide, ha a vállalkozás a még nem gazdasági erőfölényes helyzetben kötött szerződésben biztosított jogával élve okoz hátrányt a másik szerződő félnek, függetlenül attól, hogy a hátrányokozás az időközben kialakult gazdasági erőfölényes helyzetben következik be.²⁶³

Gazdasági erőfölénnyel való visszaélés tárgyában a Magyar Autóklub indított eljárást²⁶⁴ a Gazdasági Versenyhivatal Versenytanácsánál az Első Magyar Koncessziós Autópálya Rt-vel szemben arra hivatkozva, hogy az M1-es autópályán a személygépkocsik után kikötött pályadíj miatt a szolgáltatás és ellenszolgáltatás között feltűnően nagy az értékkülönbség és ez megalapozza a Vtv (1991. évi LXXXVI. törvény) 20. § a. pontjának és 22. §-ának alkalmazását. Az eljárás alá vont vállalkozó vitatta, hogy gazdasági erőfölényes helyzetben lenne és magatartása visszaélésszerűségét is, mert a koncessziós szerződésben - jogszabályi előírás folytán - határozták meg a szerződő felek az árat és annak szabályozását is. A Versenytanács úgy foglalt állást, hogy a koncessziós pályázatnál a díj versenykörülmények között alakult ki, a pályázók ajánlataiban szereplő árak közül versenyszituációban választotta ki az állam képviselője azt, amely a szerződés részévé vált. Így indokolatlan előny biztosítása a vállalkozó számára nem merülhetett fel, mert

²⁶⁰ Boytha-Bodócsi-Kaszainé-Nagy-Pázmándi-Vörös "Versenyjog" (Gazdasági törvények kommentárjai; Sorozatszerkesztő: Sárközy Tamás; HVG-Orac; Bp.; 2001; 137. p)

²⁶¹ 29/1999. VJ.

²⁶² Versenytanács elvi állásfoglalásai 80.

²⁶³ Versenytanács elvi állásfoglalásai 53.

²⁶⁴ 88/1996. VJ.

ha lett volna alacsonyabb pályázat ár, akkor a koncesszió kiírójának - törvényi kötelezettségének eleget téve - ezt kellett volna legkedvezőbb ajánlatként elfogadnia. Tehát a verseny addig tartott, amíg a pályázat el nem dőlt, a koncesszió teljes idejére alkalmazott versenyár a koncessziós szerződés szerint versenykörülmények között kialakult ár. Ezekre tekintettel a Versenytanács elutasította a kérelmet. A Magyar Autóklub a Versenytanács határozatával szemben bírósághoz fordult, és a Legfelsőbb Bíróság az első fokú bíróság ítéletét megváltoztatva keresetüket elutasította,²⁶⁵ a következő indokolással:

- a koncessziós szerződésben kikötött úthasználati díj nem hatósági ár és nincs jogszabályi alapja annak, hogy az Első Magyar Koncessziós Autópálya Rt. gazdasági tevékenységét a Tpt hatálya alól kiemelné;

- a Tpt 16. § (2) bekezdése szerint érintett piac vizsgálatánál az árut ésszerűen helyettesítő árunak minősül a 10-es főút;

- a vállalkozás gazdasági erőfölényes helyzetben volt, de a versenyjogi indokolatlan egyoldalú előny kategóriája nem azonos a polgári jogi feltűnően aránytalan előnnyel (lásd: PK 267. sz. állásfoglalás) és LB.IV.20.154/1998/3. alszámú ítélet);

- a koncessziós szerződés feltételeinek felülvizsgálata nem tartozik a Gazdasági Versenyhivatal hatáskörébe. A felperesek felülvizsgálati kérelmet terjesztettek elő, és ennek eredményeként a Legfelsőbb Bíróság - mint felülvizsgálati bíróság - a másodfokú ítéletet hatályon kívül helyezte és a Gazdasági Versenyhivatalt új eljárás lefolytatására kötelezte, mivel "az új eljárás során az alperesnek a tényállást meg kell állapítania, a felperesek kérelmét versenyjogi szempontok vizsgálatával kell elbírálnia arra figyelemmel, hogy az alperes a perben elismerte, hogy alperesi beavatkozó magatartása az alkalmazott ár tekintetében versenyjogi vita lehet. Állást kell foglalnia abban a kérdésben is, hogy az alperesi beavatkozó gazdasági erőfölényben volt-e és azzal visszaélt-e?"²⁶⁶ A Versenytanács jogi értékelése a következő volt:

- a versenyjog, így a Tpt. hatálya az állam "de iure gestionis" tevékenységére terjed ki, a "de iure imperii" jellegűekre nem;

- az állam a koncessziós szerződésben "de iure gestionis" minőségben, magánjogi jogalanyként, szerepel és a szerződő feleknek a koncessziós szerződés feltételeinek kialakításánál egyaránt jelentős terjedelmű autonóm tere volt;

- az érintett piac kapcsán az 1. sz. főút ésszerűen helyettesítő árunak minősül, és ezért az M1 autópálya nem tekinthető természetes monopóliumnak;

- az ELMKA Rt. az érintett piacon erőfölényben volt;

- a társaság gazdasági erőfölényes pozícióját objektíve nem tudja kihasználni, a fogyasztókkal szemben az alternatív szolgáltatás igénybevételi lehetősége és tényleges igénybevétele miatt;

²⁶⁵ VEF 2001/8.; LB Kfv. II.28.406/1998/11. szám

²⁶⁶ 47/2002/15. VJ.

- ugyancsak a fogyasztók által igénybe vehető helyettesíthető áru miatt az egyoldalú előny kikötése sem, illetve annak kiaknázása (magas úthasználati díj) sem állapítható meg;

- ezekre tekintettel az ELMKA Rt. nem marasztalható az erőfölénnyel való visszaélést tiltó rendelkezés megsértése miatt.²⁶⁷

A Versenytanács - más ügyben - indokoltnak tartotta az olyan szabályozást, hogy a vezetékes távbeszélő szolgáltató keresztfinanszírozással ne legyen képes versenyelőnyt biztosítani magának az internet szolgáltatás piacán.²⁶⁸ A Versenytanács eljárását az a kérdéses jogi helyzet alapozta meg, hogy a Digitel 2002 Távközlési és Informatikai Koncessziós Rt. az internet szolgáltatást is tőle igénybevevő előfizetőnek biztosított ingyenes illetve kedvezményes telefonhasználat sérti-e a Tptv 21. § h. pontját (tilos a versenytársaknak az érintett piacról szóló kizorítására, vagy piacralépésük akadályozására alkalmas, nem a versenytársakéhoz viszonyított nagyobb hatékonyságon alapuló, túlzottan alacsony - piacrabló - árak alkalmazása). A Versenytanács az indítvány vizsgálata során megállapította:

- az érintett árupiac a vezetékes távbeszélő szolgáltatással igénybevett internet szolgáltatás, az érintett földrajzi piac pedig a váci és a gödöllői helyi távbeszélő körzet volt;

- a Digitel az adott körzetben az internetszolgáltatás piacán gazdasági erőfölényben volt, mivel szerződés révén olyan helyzetet volt módja teremteni, ami korlátozza versenytársai piacralépését;

- a Versenytanács álláspontja szerint az ár a fentebb citált Tptv-beli rendelkezés szempontjából csak akkor minősülhet piacrablónak, ha alkalmazása a vállalkozás számára veszteséget eredményez; ezt pedig nem találta bizonyítottnak a Versenytanács, így a gazdasági erőfölénnyel való visszaélést sem állapította meg.²⁶⁹

A gazdasági erőfölénnyel történő visszaélés tárgyában, a koncessziót érintő - eddigi - utolsó határozatában a Versenytanács kimondta, hogy nem lehet az ügyletkötéstől indokoltan elzárkózni, ha a vállalkozás műszakilag képes szolgáltatni és jogi akadálya sincs a szolgáltatásnak.²⁷⁰ Ebben az ügyben a jogi problémát az okozta, hogy a Matáv Rt. kizárólag csak koncessziós szolgáltatóknak nyújtotta az Internet Protokoll alapú hálózaton történő nemzetközi beszéd-(fax) átvitelt. A Versenytanács úgy vélte, hogy az eljárás alá vont vállalkozás jogsértést valósított meg, ezért a magatartás folytatásától eltiltotta és bírsággal sújtotta. A versenytanácsi határozat indokai az alábbiak voltak:

- az érintett piac kapcsán árunak a nemzetközi IP alapú jeltovábbítás tekintendő, és ennek nincs helyettesítője, a földrajzi piac pedig Magyarország teljes területe;

- a piacra lépési korlátok magasak;

²⁶⁷ 47/2002/15. VJ.

²⁶⁸ 128/1999. VJ.

²⁶⁹ 128/1999. VJ.

²⁷⁰ 21/2000. VJ.

- a Matáv Rt. gazdasági erőfölénye megállapítható;
- visszaélésnek minősült az a magatartás, hogy az eljárás alá vont vállalkozás csak olyan társszolgáltatóknak akarta nyújtani a szolgáltatást, akik a koncessziós szerződéseik révén korábban is rajta keresztül szolgáltattak; azaz az üzleti kapcsolat létrehozásától indokolatlanul elzárkózott, megvalósítva a Tptv 21. § i. és j. pontjait a c. ponton keresztül.²⁷¹

Konklúzióként megállapíthatónak látjuk azt, hogy a tisztességtelen piaci magatartás és a versenykorlátozás tilalmáról szóló 1996. évi LVII. törvény tényállásaiba ütköző, koncesszió alapuló magatartások nem gyakoriak és periférikus jellegűek.

I.6. A polgári eljárásjogban

A koncessziós szerződésből fakadó jogviták elbírálását – nemzetközi szerződésben szabályozott, vagy külföldinek minősülő féllel kötött koncessziós szerződés eltérő (nemzetközi választott bíróság eljárását előíró) kikötése eseteit kivéve – a törvény az általános hatáskörrel és illetékességgel rendelkező bíróság jogává/kötelezettségévé teszi.

Figyelemmel a polgári perrendtartás általános hatásköri szabályzatára,²⁷² ily módon általánosságként elmondható, hogy – eltérő kikötés hiányában – a koncessziós szerződésből fakadó jogvita elbírálására a helyi (ill. Budapesten kerületi) bíróság rendelkezik hatáskörrel.

Nem látjuk ugyanakkor mellőzhetőnek azt a körülményt, hogy a koncessziós szerződés tartalma, a szolgáltatás és ellenszolgáltatás anyagi nagyságrendje jogvita esetén is valószínűsítheti a per tárgyának hasonló, a szerződéses értékhez idomuló (pl. vagyoni jellegű perben ötmillió forintot meghaladó) nagyságrendjét. Vélelmezve a jelzett tendenciát, a perben a Pp. több független rendelkezése alapján is megállapítást nyerhet a megyei, ill. Fővárosi bírósági hatáskör.²⁷³

A koncessziós szerződésben – esetleg – alkalmazott tisztességtelen feltételek megtámadása úgyszintén a megyei, ill. Fővárosi Bíróság eljárását generálhatja.²⁷⁴

A koncessziós szerződéssel összefüggésben induló jogvita elbírálására – főszabályként – az alperesi jogi személy székhelye, illetve a képviselőre hivatott szerv székhelye szerinti bíróság illetékes. Ha a jogi személy vagy jogi személyiség nélküli gazdasági társaság székhelye budapesti, ám működési köre Pest megye területére terjed ki; a Pest megye területére illetékes bíróság az illetékes az eljárásra.²⁷⁵

²⁷¹ 21/2000. VI.

²⁷² 1952. évi III. törvény – A polgári perrendtartásról (Pp.) 22. § (1) bek.

²⁷³ Pp. 23. § (1) bek. a. és 1. pontjai

²⁷⁴ Pp. 23. § (1) bek. k. pontja

²⁷⁵ Pp. 30. § (1) bek. első és harmadik fordulata; 3. § (3) bek.

A koncessziós szerződések által érintett társadalmi, ill. vagyoni viszonyok sokrétősége folytán a perrendtartásban „egyéb” címen szereplő illetékességi okok közül több alapján határozható meg eljárni jogosult/köteles bíróság. Így választhat úgy a per felperese, hogy az eljárását a koncessziós szerződéssel érintett ingatlan fekvése szerint²⁷⁶; az ügyletkötés, vagy a teljesítés helyszíne szerint²⁷⁷; a koncessziós szerződéssel összefüggő kárkötelelem esetén a károkozás helye, vagy bekövetkezésének helye szerint²⁷⁸ illetékes bíróságon indítja meg.

Tapasztalatunk ugyanakkor az, hogy a koncessziós szerződést kötő felek általában nem utalják vitájuk az 1991. évi XVI. tv. 16. § (1) bekezdésében rögzített általános hatáskörű, általános illetékességgel rendelkező bíróságok judikatúrája alá, hanem amellet, hogy a szerződés rendelkezései elsődlegessé a vitás kérdések peren kívüli, tárgyalásos rendezését teszik - főként valamely választottbíróság, esetleg (vagyonjogi természetű jövőbeni jogvitáik tekintetében) szerződésben kikötött, alávétéses illetékességgel felruházott bíróság várt gyors döntésében bizakodnak.²⁷⁹

Ha az állam illetve az önkormányzat a devizajogszabályok szerint külföldinek minősülővel²⁸⁰ köt koncessziós szerződést, és e kontraktus keretében úgy állapodnak meg, akkor a koncessziós szerződésből eredő jogviták elbírálása során nemzetközi választottbíróság is eljárhat; azaz két feltétel konjuktív fennállása szükséges ahhoz, hogy a szerződő felek nemzetközi választottbírósághoz fordulhassanak.

- az egyik szerződéses partner devizakülföldi minősége,

- és az ilyen tárgyú szerződéses kikötés. A Ktv ezen rendelkezése kivételt képez azon esetek alól, amikor választottbírósági eljárásnak nincs helye: a Pp. XV-XXII. fejezetében szabályozott eljárásokban és a Vbtv. 4. §-a alapján a választottbírósági eljárás keretében történő jogvitarendezésből törvényileg kizárt ügyekben.²⁸¹

A választottbíráskodás előnye, hogy - az egyfokú, nem nyilvános eljárás révén - gyorsabb és költségtakarékosabb a rendes bírósági eljárásokhoz képest. Ezen kívül a felek szabadon állapodhatnak meg a válsztottbírák kijelölésében, számában, kizárásukban stb., az eljárás módjának meghatározásában. A választottbírósági határozatok ellen fellebbezésnek nincs helye, de a 345/2000. Elvi Határozat kimondja, hogy a választottbírósági ítélet érvénytelenítése iránt a jogosult felülvizsgálati kérelemmel élhet.²⁸²

²⁷⁶ Pp. 35. § (1) bek.

²⁷⁷ Pp. 36. § (2) bek.

²⁷⁸ Pp. 37. §

²⁷⁹ Pp. 41. §

²⁸⁰ 2001. évi XCIII. tv. 2. § 2. pont

²⁸¹ Gál Judit - Pálincásné Mika Ágnes „Társasági jogi perek” (HVG-Orac; Bp.; 2003; 97. p.)

²⁸² Gál Judit-Pálincásné Mika Ágnes "Társasági jogi perek" (HVG-Orac; Bp.; 2003; 97. p.)

A választottbíráskodás akkor nemzetközi,²⁸³ ha

- a választottbíróági szerződést kötő felek székhelye (ennek hiányában telephelye) a szerződés megkötésének időpontjában különböző államokban van,
- vagy az alábbi helyek egyike azon az államon kívül van, amelyben a felek székhelye (telephelye) van:
 - a választottbíróági szerződésben meghatározott választottbíráskodási hely,
 - az a hely, ahol a felek jogviszonyból eredő kötelezettségek lényegi részét teljesíteni kell,
 - vagy az a hely, amelyhez a jogvita tárgya a legszorosabban kapcsolódik.

Ha törvény eltérően nem rendelkezik, akkor nemzetközi ügyekben állandó választottbíróásként a Magyar Kereskedelmi és Iparkamara mellett szervezett állandó választottbíróóság jár el.²⁸⁴ Ez azonban nem akadályozza annak, hogy ad hoc választottbíróóságot hozzanak létre nemzetközi ügyekben is.

A választottbíróági eljárás nyelve tekintetében a felek megállapodása az irányadó; ilyen jellegű konszenzus hiányában az eljárás során használandó nyelvet a választottbíróóság határozza meg.²⁸⁵ Ez nem jelenti szükségképpen azt - tekintettel arra, hogy a felek valamelyike vagy a választottbírák külföldiek -, hogyha a választottbíróóság székhelye Magyarországon van, akkor az eljárás nyelve is a magyar.

A választottbíráknak a jogvitát a felek által a vitás kérdések érdemi eldöntésére választott jog rendelkezésével összhangban kell elbírálnia,²⁸⁶ mert valószínű, hogy a felek szerződéskötéskor és annak teljesítésekor is magatartásukat e választott jog rendelkezéseire igazították. Amennyiben a felek nem választottak alkalmazandó anyagi jogot, akkor erről a választottbíróóság fog határozni,²⁸⁷ viszont nem kerülhet sor a nemzetközi magánjog szabályai szerinti továbbutalásra vagy visszautalásra. Valamely jog alkalmazása helyett a választottbíróóság csak akkor dönthet a méltányosság alapján, ha a felek erre kifejezetten felhatalmazták.²⁸⁸

A választottbíróóság határozatát úgy köteles meghozni, hogy az összhangban legyen a szerződési kikötésekkel és figyelemmel legyen az ügyletre alkalmazandó kereskedelmi szokásokra.²⁸⁹

A nemzetközi jellegű koncessziós szerződéseknél különös jelentőséggel bír a választottbíráskodás lehetősége: a választottbíróóság a hagyományos bíróági szerepkör betöltése mellett igazságossági és méltányossági bíróásként is

²⁸³ 1994. évi LXXI. tv. 47. § (1) bek.

²⁸⁴ 1994. évi LXXI. tv. 46. § (3) bek.

²⁸⁵ 1994. évi LXXI. tv. 48. § (1) bek.

²⁸⁶ 1994. évi LXXI. tv. 49. § (1) bek.

²⁸⁷ 1994. évi LXXI. tv. 49. § (2) bek.

²⁸⁸ 1994. évi LXXI. tv. 49. § (3) bek.

²⁸⁹ 1994. évi LXXI. tv. 50. §.

funkcionál.²⁹⁰ Nemzetközi választottbíróóság koncessziós szerződésből eredő jogviták kapcsán leggyakrabban a koncesszióba adó állam koncessziót visszavonó rendelkezése nyomán járt el:

a.) a Delagoa Bay ügyben²⁹¹ Portugália a vasúti koncessziót szüntette meg és lefoglalta a koncesszor tulajdonát is - az állam az eljárásával okozott kárt teljes mértékben köteles volt megtéríteni a volt koncesszornak;

b.) a Company General of the Orinoco esetenél²⁹² a venezuelai kormány felbontott két koncessziós szerződést, Venezuela és Nagy-Britannia közötti feszült viszonyra hivatkozva - a közhatalmi cselekménnyel az állam a koncesszor jogait megsértette és ezért kártérítésre volt köteles;

c.) a May-ügyben²⁹³ a guatemalai kormány a koncessziós határidő letelte előtt államosította a koncesszióba adott vasutat - Guatemalát kártérítésre kötelezték;

d.) hasonló döntések születtek még az El Triunfo Company, az International Fisheries Co., a Shufeldt és a Lena Goldfields, Ltd esetekben is.²⁹⁴ A nemzetközi jellegű koncessziós szerződésekből eredő jogviták megoldásában a tárgyalásos, konzultációs technikáknak és a választottbíróesági eljárásnak kikerülhetetlen és mellőzhetetlen szerepe van.²⁹⁵

²⁹⁰ K. S. Carlston "Concession agreements and nationalization" (The American Journal of International Law; 1958/Vol. 52; 266. p.)

²⁹¹ Delagoa Bay and East African Railway Company (U. S.) v. Portugal, H. La Fontaine, Pasirise Internationale 398 (1902); 3 Whiteman Damages in International Law 1694-1703 (1943); Carlston i.m. 261. p.

²⁹² Carlston i.m. 261-262. pp.; Company General of the Orinoco (France) v. Venezuela, Opinion of Umpire Plumley, July 31, 1905, Ralston's Report, French-Venezuela Mixed Claims Commissions of 1902 (1906)

²⁹³ Carlston i.m. 262. p.; Robert H. May (U. J.) v. Guatemala, Award of Nov. 16, 1900, 1900 Papers Relating to the Foreign Relations of the United States 659, 672.

²⁹⁴ Carlston i.m. 262-265. pp.

²⁹⁵ Lásd: Government of Kuwait v. American Independent Oil Company (Aminoil) (21 International Legal Materials p 976(1982)), Anglo-Iranian Oil Co. (Jurisdiction), Judgement of July 22, 1952, [1952] I. C. J. Rep. 93, 46 A. J. I. L. 737(1952)

Pokol Béla Piacosítás és új uralmi rend

(A következőkben nem kívánok részletekben menően válaszolni Deák Dánielnek, inkább jó alkalomnak fogom fel vitáimat, hogy teljesebben kifejtsem nézeteimet a funkcionális rendszerelmélet és a Polányi Károllyal korrigált marxi elmélet szintetizálási lehetőségéről. A vitapartnerem által vitatott anyagomban ugyanis adottnak vettem korábbi erre vonatkozó elemzéseim ismeretét, illetve az írásomból fakadó konzekvenciákat is csak jelzésszerűen érintettem. Itt tehát most korábbi elemzéseimet megismétlem, illetve a korrigált marxi elmélet behozatalával levonható következtetéseket is részletesebben kifejtem. Úgy gondolom, hogy teljes álláspontom e bővebb elemzés alapján részben választ is ad a vitapartnerem által felvetett ellenvetésekre.)

A piacosság értékelését két menetben végeztem el az elmúlt másfél évtizedben. A '80-as évek végén Luhmann funkcionális alrendszer-elemzéseit vizsgálva vált fontossá számomra Polányi Károly elemzése a gazdaság két jelentéséről, és átvéve illetve továbbgondolva ezt a tézist, a termeléssel azonosított gazdaság mellett külön választottam a társadalom átfogó integrációs mechanizmusaként a piactudományt, a piaci-pénzmechanizmusok szféráját. Ekkor csak azt emeltem ki, hogy egy sor funkcionális alrendszer szervezésében - ha a piaci versengés feltételei adottak - a piaci szervezés nagyobb hatékonyságot és rugalmasságot tud biztosítani, mint ezek piaci hatások alóli kivétele, és állam általi finanszírozásuk és szervezésük. A '89-es rendszerváltással megvalósított többpártrendszer és piaci szervezés tapasztalatai azonban egy idő után arra ösztönöztek, hogy a korábban félretolt marxi tézisek részbeni igazságát elismerjem, és a társadalom funkcionális aspektusa mellett az uralkodás és az elnyomás struktúráit is újragondoljam, és a korábbi elemzéseim kizárólagos funkcionális szempontjai mellett ebben a dimenzióban is megvizsgáljam az egyes funkcionális alrendszerek működését, illetve a piacosságot is. A funkcionális teljesítmények az uralkodás/elnyomás dimenziójában mint hatalmi erőforrások vehetők számba, és arra a belátásra jutottam, hogy a különböző alrendszerek funkcionális teljesítményei (= hatalmi erőforrásai) közül a gazdaság erőforrásai jelentik azt, ami az össztársadalmi dominálást az egyes embercsoportok számára a legdöntőbben biztosítani tudják. Ez a belátás visszavitt tehát a marxi elmélet egyik sarokpontjához, ám a Polányi Károlytól átvett és módosított „kettős gazdaság-tézis” felhasználása világossá tette számomra, hogy a termeléssel azonosított szubsztantív gazdaság erőforrásai helyett - ami a hagyományos marxi elméletben a társadalom uralkodó rétegét megalapozza - a pénz és piaci erőforrások felett uralkodó embercsoportok uralmát emeljem ki. Vagyis kétszeresen használtam fel Polányi kettős gazdaság tézisének: egyszer a rendszerelmélet korrigálására - és a piactudomány általános társadalmi szervező alrendszerre kiemelésére a többi alrendszer fölé -, majd a rendszerváltás utáni évek tapasztalatai alapján a marxi elmélethez részben visszatérve az össztársadalmilag uralkodó csoport lokalizálására, és *a termelőeszközök tulajdonosai helyett a pénz felett domináló csoportot emeltem ki ennek segítségével*. Megítélésem szerint a sok-sok funkcionális alrendszerre szétbomlott társadalmakban ezzel a módosítással jobban vissza lehet a mai realitást, mint a hagyományos marxi „termelőeszköz-tulajdonos” uralkodó osztály feltételezésével.

Az 1. pontban kifejtetteket - néhány sor betoldásával - 1988-ban írtam „A komplex társadalom” c. akadémiai doktori disszertációm részeként, amely Németországban 1990-ben jelent meg). A 2.

pontban kifejtetteket 2002 őszén fogalmaztam meg, és ebben a Polányival korrigált marxi elmélet beemelését igyekeztem elvégezni (ez jelent meg a Jogelméleti Szemle 2003/ 3. számában), és a 3. illetve a 4. pontban kifejtetteket az elmúlt hetekben, 2003 őszén fogalmaztam meg. Ezek itt jelennek meg először a nyilvánosság előtt.

1. A gazdaság kettős jelentése

A legtöbb társadalomtudományi elemző - köztük a funkcionális rendszerelmélet hívei is - nem észlelik a "gazdaság" fogalmában meghúzódó kétértelműséget, és ugyanúgy beszélnek a gazdasági intézményrendszeréről mint a tudományról, a művészetről, oktatásról, egészségügyről, katonai szféráról stb. . Közelebbről megvizsgálva a gazdaságot azonban gyorsan kiderül, hogy nem lehet minden további nélkül beilleszteni a többi intézményrendszer mellé.

A probléma megítélésében Polányi Károly elemzéseire kell visszanyúlnunk, aki Carl Menger nyomán a gazdaság két önálló jelentését különítette el. Polányi jelzi, hogy külön kell választani a "gazdaság" fogalma által jelzett összefüggések közül a *materiális javak termelését*, amely valamilyen formában minden társadalomban megtalálható, és a *formális gazdálkodás* összefüggéseit, amely utóbbi csak az árucserre logikája által szervezett termelés esetén létezik. (Polányi, 1976:202-203). Polányi kettéválasztja a "gazdaságnak" ezt a két jelentését, hogy átfogóbb elméleti alapállásából fakadóan kimutassa, mennyire mulékony és jelentéktelen időszak történelmileg szemlélve a gazdaság második jelentése által jelzett összefüggések létezése, és az utóbbi évtizedek állami beavatkozásainak növekedései (New Deal etc.) már mutatják is a formális gazdálkodás (a piac) összefüggéseinek elenyészését. Persze jelezni kell, hogy ezeket a megállapításokat Polányi 1947-ben tette, és nem lehet tudni, hogy az utána eltelt évtizedek zsákutcás jelenségei a Szovjetunióban, és a többi közép-európai szocialista országban, miként módosították volna nézeteit.

Mi átvesszük Polányinak ezt a fontos felismerését a gazdaság két jelentésének szétválasztásában, de polárisan szembenálló irányba visszük tovább kiindulópontjait. Polányi ugyanis félreértette a modern tőkés állami beavatkozás előrenyomulását, és a piaci logika perspektivikus felszámolódását olvasta ki ezekből a tendenciákból (lásd Pokol 1984-85). Vele szemben arra a megállapításra kell jutni, hogy ha a voltak és vannak is piacot korhasztó hatásai a tőkés állami beavatkozásnak, a fő szabály szerint ez a beavatkozás nem töri szét a gazdasági intézményrendszer rentabilitáson orientálódását, hanem monetáris eszközökön keresztül belenyúlva a piaci folyamatokba, csak közvetetten viszi át az állami politika prioritásait a piacon orientálódó termelési egységek meghatározásába. Egy komplexitási fok elérése után azonban az utóbbi évtizedben ez a fajta állami beavatkozás is korlátok köze szorul a nyugati társadalmakban. A piac reneszánsza mellett az állam szociálpolitikai eszköztára is a korábbi közvetlen, gazdasági racionalitást visszametsző-felfüggesztő szociálpolitikai eszközök helyett az utólagos kompenzáló-korrigáló eszközöket részesíti előnyben.

A piac racionalitása és a piaci mechanizmusok - szemben Polányi jelzéseivel - tehát nem halnak el a komplex nyugati társadalmakban. A piac elhalásának Polányi által felhozott másik példája, a kelet-európai tervutasításos rendszerek pedig egy komplexitás felett szintén azt bizonyították, hogy spontán piaci önszabályozás nélkül egy szint fölött továbbvinni a termelés fejlődését nem lehetséges. Sokkal fontosabb azonban, hogy nemcsak a termelés területén maradt életben a formális gazdálkodás logikája, hanem az elmúlt fél évszázadban az óriásivá bomló egyetemi--tudományos szféra vagy a tömegessé váló művészeti szféra és egy sor más terület is *részben* a piac

racionalitása szerint szerveződik. A piacnak ez a kitágulása így ma már szembeötlőbbé teszi, hogy *amit Polányi mint a szubsztantív gazdaság formális gazdálkodáskénti megkettőződéseként irt le, az valójában sokkal inkább elszakad egymástól*. Szembeötlővé válik, hogy nem ugyanannak a dolognak a két oldaláról van szó. A termelési szféra óriásivá, komplexsége bővült, és egy fok fölé csak a piac racionalitásán alapulva volt képes fejlődni. A kialakuló közgazdaságtan, kidolgozva a termelés összefüggéseit és a jó ideig csak erre korlátozódó piaci racionalitás összefüggéseit, *túlzottan összefogta a termelés aspektusait és a piac aspektusait egy közös szemantikai készletbe, a gazdaság fogalmába*. Polányi a különbségtevésével ezt kezdte boncolgatni. Időközben a piaci racionalitás egy sor szférára kiterjedt, és itt az egyes szférák belső komplexitását sokszor a piaci szerveződés és az adott professzionális intézményrendszer saját értékelési mechanizmusainak *együttműködése* biztosítja. (Most még tegyük zárójelbe, hogy ezáltal egyben azok a társadalmi embercsoportok, melyek a pénzmechanizmusok felett közvetlenebbül rendelkezni tudnak, a piaci logikának ezzel a kiterjedésével újabb erőforrásokhoz jutnak társadalmi dominanciájuk biztosítására.). Polányi különbségtevését tehát radikalizálni lehet, és fel kell tennünk, hogy a közgazdaságtan által az elmúlt évszázadban egyre precízebben kidolgozott formális gazdálkodási intézményrendszer alatt az anyagi termelés területén is egy saját értékelési mechanizmus működik, és a piaci racionalitás értékelése *csak ezzel együtt* képes az óriási komplexitásra nőtt anyagi termelést megszervezni. Hipotetikusán feltesszük itt, hogy a *használati értéken* alapszik jobban a termelésnek az a saját értékelési-jutalmazási mechanizmusa, és a reklámszféra révén a termékek, vállalatok stb. márkái közötti presztizshierarchiák és ezek újraformáló mechanizmusai jelentik az anyagi termelés saját értékelését. Ezzel szemben a *csereértéken* alapuló piaci összefüggések jobban kihangsúlyozódnak a közgazdaságtanban, és az előbbi értékelést ennek a formális értékelésnek túl szorosan alárendelve, csak leszűkítve vizsgálták. Így radikalizálva Polányit, csak a *szubsztantív értelemben vett anyagi termelés intézményrendszere illeszthető be a tudomány, a művészet, az oktatás stb. intézményrendszere mellé, a formális gazdálkodás összefüggései és intézményrendszere az előbbiekhöz képest átfogóbb síkon szerveződnek*. A formális értelemben vett gazdaságot – a piacgazdasági mechanizmusokat - mint egy *több intézményrendszert átfogó rendszert* kell megfogalmazni, amely nem elkülönülten létezik tőlük, hanem jó néhány intézményrendszer belső aspektusait fogja össze egy rendszerbe, és az ilyen intézményrendszerek saját értékelési mechanizmusaival együttműködve teszi lehetővé ezek nagy komplexitásának stabilizálását. Ezt lehet nevezni a piaci mechanizmusok által szervezett funkcionális alrendszerek kettős racionalitásának.

2. Luhmann rendszerelmélete és a Polányi Károllyal korrigált marxi elmélet

Az európai és az ebből kinövő észak-amerikai társadalomfejlődést szem előtt tartó funkcionalista rendszerelmélet egy sor olyan összefüggést tudott feltárni a társadalmi eseményeket meghatározó struktúrák és funkcionális meghatározók terén, melyek korábban hiányoztak a társadalomelméleti elemzések közül. Másik oldalról azonban ez az elmélet végletesen elhanyagolta azokat a társadalmi embercsoport-tagoltságokat és az ebben a dimenzióban létező hatásokat, melyek nem az elkülönült funkcionális alrendszerek keretei között, hanem ezeket átszelve, össztársadalmilag határoznak meg egy sor ilyen alrendszeren belüli tevékenységet. A társadalom funkcionalista rendszerelméletet és ennek belátásait tehát ki kell egészíteni a hagyományos társadalomelméletek, különösen a marxi társadalomelmélet néhány kiindulópontjával, és az ezek nyomán feltárható hatások elemzésével.

Niklas Luhmann abból indul ki a társadalmi evolúció mai fokán domináns funkcionálisan tagolt

társadalomszerkezetet szem előtt tartva, hogy a társadalmi erőforrások feletti rendelkezés az egy-egy funkcionális alrendszerekben sikeresek privilégiuma - a nagy politikusé, jogászé, tudósé, művészé, vállalkozóé stb. Az alrendszerek belső mechanizmusai azonban az így nyert befolyást nem engedik átörökíteni, és ez a befolyás korlátozva marad a sikeres individuumokra, életüknek kb. 45-65 év közötti szakaszára: "...a társadalom domináló struktúráiban kétség kívül vannak úgynevezett 'konfliktus-csomópontok' a nagy apparátusok menedzsmentje, a politikai befolyás és a tudományos presztízs között, tehát mintha egy elitstruktúra létezne. Ha azonban közelebbről szemügyre vesszük a jelenséget, akkor láthatjuk, hogy itt csak személyekről van szó, akik bizonyos magas presztízzsel bíró pozíciókat töltenek be, amikor 45-65 év közötti korban vannak, de amely életszakasz az élettartam alig negyedét teszi ki, és semmi esély sincs arra, hogy a privilegizált feltételeket a családtagjaira tovább örökítsék" (Luhmann 1987:5-6). Egy másik tanulmányában ehhez azt fűzi hozzá, hogy a különböző alrendszerek értékelése szerint sikeres kiemelkedők *egységesen mint csoport* nem tudnak fellépni, és már ezért sem tudnak mint uralkodó osztály dominálni: "Már csak azért sem lehet egy 'uralkodó osztályról' beszélni – és most toljuk félre, hogy ez sajnálatos vagy üdvözlendő - mert mint osztály ezek együtt nem konfliktusképesek. Ezentúl - szemben a régi felső rétegekkel - hiányzik számukra a lehetőség, hogy a sikereiket családi átöröklés révén stabilizálják (Luhmann 1984:72). Luhmann még azt is megengedi, hogy az egyes alrendszerek sikeres teljesítményei korlátozottan átvihetők más alrendszerbe is, de tartósan privilegizált embercsoport, mint egy "uralkodó osztály", nem tud kialakulni. Szemben tehát a korábbi társadalmi evolúciós fázissal, amikor az egyes társadalmi funkciókat egy-egy zárt embercsoporthoz (kasztokhoz, rendekhez) kötötte a társadalomszerveződés - vagyis a stratifikációs társadalmakban - a mai funkcionálisan differenciálódott társadalmakban már nem tudnak létrejönni ilyen ösztársadalmilag ható domináns embercsoportok – vallja Luhmann.

2.1. A funkcionalista rendszerelmélet által figyelmen kívül hagyott embercsoport-tagoltságok

E fejtegetések alapján Luhmann a korunkra létrejövő világtársadalomból indul ki, melyekben a funkcionálisan differenciálódott alrendszerek szervezik a tevékenységek kifejtését. Ám ezzel a kiindulóponttal letakar egy sor olyan embercsoport-tagoltságot a világ egészén belül, melyek sok-sok szempontból eltérő társadalmi közösségeket alakítanak ki, és amelyek ösztársadalmi szinten is meghatározzák egy sor funkcionális tevékenység kifejtését.

A legfontosabb embercsoport-tagoltságot a mai világ embertömegén belül kétségkívül a Samuel Huntington értelmében vett *civilizációs tagoltság* jelenti. A görög-római, illetve a zsidó-keresztény társadalomfejlődésből kinőtt nyugati civilizáció ma mintegy egymilliárdos embertömege, az iszlám vallás által integrált iszlám civilizáció szintén nagyjából egymilliárdos embertömege, a dél-ázsiai kínai civilizáció másfélmilliárdos embertömege, és a hindu civilizáció szintén másfélmilliárdos embertömege adják itt a fő összetevőket (lásd Huntington 1997). A funkcionalista rendszerelmélet lényegében a nyugati civilizáción belül létrejött funkcionális alrendszerekre bomlást írja le, és az itteni elemzések sok szempontból egyáltalán nem fedik le a többi eltérő civilizáción belüli funkcionális tevékenységek szerveződését. Mint öszvilág-leírás ez csak annyiban fogadható el, hogy a nyugati civilizáció - eleinte az európai gyarmatosítások révén, ma pedig az Egyesült Államok által vezetett európai-amerikai pénzügyi és katonai világjelenléttel - formálni tudta és tudja részben a többi civilizáción belüli

szerveződéseket is. Ez a civilizációs tagoltság és az ebből fakadó mély szembenállások - sokszor még a korábbi európai gyarmatosítások utóhatásaként leülepedett kulturális elhatárolódások, illetve újabban az USA expanzív katonai és pénzügyi beavatkozására való negatív reakciók révén - civilizációk közötti gyűlöleteket hoztak létre napjainkra. Ennek hatása pedig már nem egyszerűen a területileg is elkülönült civilizációk között létezik, hanem az európai demográfiai csökkenés miatt betelepült iszlám, hindu, arab, török és kínai embertömegek milliói révén a nyugati civilizáción belül is. A demográfiai előrejelzések alapján pedig ennek további radikális növekedése várható, és már 2050-re is akár a lakosság egyharmada e civilizációkból bevándoroltakból áll majd a nyugati civilizáció társadalmában. Ez az alapvető civilizációs tagoltság és ennek kihatása a funkcionális alrendszeren belüli tevékenységekre egyszerűen rejtve marad a funkcionalista rendszerelmélet előtt.

Egy következő fontos embercsoport-tagoltságot jelent - elsősorban a nyugati civilizáció egymilliárdos embertömegén belül - a *nemzeti társadalmak szerinti elkülönülés*, amely hosszabb fejlődés után az 1700-as végétől mélyrehatóan elkülönítette a közös európai keresztény civilizáció embertömegét különálló nemzeti közösségekre, és egy sor kulturális-nyelvi, gondolkodásbeli eltérést rögzített tartósan ezen a civilizáción belül. Az egyes emberek identitásában és lelkiállapotának stabilitásában az egyre komplexebb társadalmi viszonyok között a nemzeti társadalmi szerveződésnek nélkülözhetetlen szerepe van ma is, noha az az intenzitás, mely ezt a XIX. század végéig jellemezte, mára már bizonyos mértékben csökkent. Ma és a közeljövőben tehát nem lehet leírni megfelelően a funkcionális alrendszerek működését, ha nem vesszük figyelembe a nemzeti társadalmakra bomlás behatásait ezekre.

A nemzeti társadalmak létének megfogalmazása Luhmann elméletében korrekció nélkül eleve nem volt lehetséges. Ő ugyanis a funkcionális alrendszerek differenciálódásaként ragadta meg az egész újkori európai fejlődést, melyek valóban egyre átfogóbb keretben szerveződnek, és például mára a tudományos kutatás, a gazdasági csere, a művészeti szféra, a tömegkommunikáció a nyugati civilizáció egészében vagy sokszor tényleg ezen is túlnyúlóan meghatározzák az egyes funkcionális közösségekben folyó tevékenységeket. Ám azzal, hogy korrigáltuk Luhmann elméletét, és kimutattuk a funkcionális alrendszerek professzionális alrendszerként beszűkült formában való szerveződését (lásd Pokol 1991:45-50), láthatóvá tettük az össztársadalom szintjén a diffúzabb és érzelmibb szerveződési formákat, majd ezeket a *mindennapi élet* kategóriájában fogtuk össze. Vagyis az interakciók és a szervezeti rendszerszint felett a társadalom rendszerszintjét kettébontottuk fogalmilag, és a funkcionális differenciálódás újkori fejlődését úgy ragadtuk meg, mint a diffúz mindennapi életből kiemelkedő professzionális alrendszerek létrejöttét. Most ehhez azt tehetjük hozzá, hogy a funkcionális alrendszerek valóban átfogóbb emberközösségekben szerveződnek, és az utóbbi évtizedekben már a nyugati civilizáció és a köré fonódó más társadalmak egészében szerveződő tudományról, művészeti ágakról, gazdaságról stb. beszélhetünk. *Ám a mindennapi élet diffúzabb tevékenységeit, ahol spontán módon az emberek egész személyiségét - nemcsak parciális szerepfelfogásait - megragadó etikai beállítódások és az érzelmi életet irányító szimbólumok szerveződnek, a szűkebb nemzeti közösségek fogják össze.* A nemzeti társadalmi szerveződés így helyezhető el a mindennapi élet diffúzabb közösségi szerveződésekként, és ez biztosítja az egyes ember személyisége számára az egységes identitást. Miközben egy sor professzionális identitása parciálisan szinten beilleszti az egyes embert szűkebb embercsoportokba (mint a jogászt a jogászságba, és a művészt a művészi közösségekbe, a tudóst a tudományos közösségekbe), ezek a parciális csoportidentitások inkább beleolvadnak átfogóbb professzionális csoportokba, és végső fokon a világtársadalom - vagy legalább a nyugati civilizáció – egészében szerveződnek. (Az internet tömegessé válása ennek óriási lökést adott.)

További fontos embercsoport-tagolódást jelent a nyugati civilizáción belül a *vallási megoszlás*, még akkor is, ha a rendszeres templomba járás és a kifejezett vallásos meggyőződés tömegességét tekintve a XX. század folyamán csökkent a nyugati civilizáció minden országában. A katolikus, a református és a protestantizmus többi ágán belüli egyházakhoz tartozás, vagy a zsidó valláshoz tartozás explicit feladása után is olyan tartós gondolkodásbeli, magatartásbeli stb. jellemzők maradnak fenn az emberekben a családi szocializáció révén, hogy ezek explicit vallásosság nélkül is hatnak arra, hogy felnőtt korban milyen politikai csoportokhoz igyekeznek az egyén majd tartozni, illetve a funkcionális tevékenységek különböző területén milyen embercsoportokat hoznak létre, vagy hogy az e területeket átszelő embercsoport-szerveződések közül melyekhez csatlakozik, illetve milyen embercsoportokkal szemben lépnek fel majd ellenségesen.

E főbb embercsoport-tagoltságok mellett fontos hatást tesz minden funkcionális alrendszer működésére a társadalom *jövedelem szerinti tagoltsága* alapján létrejövő társadalmi rétegek szerveződése. A jövedelem szerinti életkörülmények összezárnak emberközösségeket közös lakóövezetekbe, közös kulturális szokásokat, gondolkodásformákat alakítanak ki, illetve kifelé, az ilyen közösségek közötti viszonyokban szembenállásokat, gondolati és szokásbeli reakciókat sulykolnak azt egyes emberekbe szocializációjuk során, továbbá mindezeket a különbségeket szimbólumok kialakításával láthatóvá teszik, hogy az egyes emberek felismerjék a saját és a más csoporthoz tartozásokat. Ez a tagoltság is keresztülszeli a funkcionális alrendszerek szerinti megoszlásokat, meghatározva mind az egyes ilyen alrendszerek belüli embercsoport-összetartásokat és szembenállásokat, mind a többi alrendszert keresztülszelő emberközösségek kialakulását, illetve ezek szembenállását az egyes társadalmi események kapcsán.

Összegezve tehát, *a társadalomnak kettős szerkezete van*, és a funkcionális alrendszerek szerinti szerkezetet ki kell egészíteni a társadalmi embercsoportok szerinti tagoltságának elemzésével. A luhmanni elmélet így a marxi társadalomelmélet néhány kiinduló pontjával egészítendő ki, noha ezt - mint jeleztük - korrigálni kell a Polányi Károly kettős gazdaság elemzésével.

2.2. A gazdasági tőkécsoportok küzdelmeinek hatásai

A nyugati civilizáció az 1400-as évek vége óta, a társadalomszerveződése által kiváltott sikeres ipari és katonai fölényére támaszkodva, fokozatosan uralma alá tudta vetni a katonai téren hátrányban lévő, gyengébb civilizációk társadalmait, illetve vissza tudta verni az iszlám civilizáció törökök révén való betörését Európában az 1600-as évek végére. Az elmúlt három évszázad alatt így a világ átfogó eseményeit döntő módon a nyugati civilizáció egyes társadalmi tudták meghatározni. E civilizáció belső fejleményei és erőeltolódásai az egyes nemzeti társadalmak és a domináns csoportok között kihatottak közvetve az egész világra. Mára ez a kihatás jórészt már csak az európai civilizációból kinövő Egyesült Államok pénzügyi és katonai hatalma révén létezik, és Huntington prognózisa szerint a 2050 utáni évekre ez is második helyre szorul vissza az Ázsia keleti és déli részén kialakuló kínai hegemonia térsége mellett.

Mindenesetre a nyugati civilizáción belüli társadalmak szerveződésére az össztársadalom szintjén két szervezési mechanizmus egymás mellett élése és növekvő rivalizálásuk a jellemző

az utóbbi évszázadban. (A mostani elemzés szempontjából a zsákutcába került, és azóta eltűnt szovjet társadalmi szerveződést figyelmen kívül hagyhatjuk). Az egyiket a demokratikus politikai akaratképzésen és az ezt végrehajtó állami bürokrácián alapuló szerveződés jelenti, a másikat a tevékenységeket és ezek cseréjét a piacon és a pénzen keresztül szervező mechanizmusok. Luhmanntól való eltérésünk tehát itt abban áll, hogy *szakítunk azzal az álláspontjával, miszerint a funkcionálisan differenciálódott társadalmak egyes alrendszerei egységesen fontosak az államtársadalom meghatározása szempontjából, és kiemeljük a politikai és a jogi közigazgatási alrendszert, illetve a formális gazdaság (piaci-pénzmechanizmusok) alrendszerét mint államtársadalmi integrációs alrendszereket.* Ez azt jelenti, hogy bár kiemelkedő szerepe van pl. a tudománynak, a művészetnek, vagy az egészségügynek stb. is a modern társadalmak teljesítményében, ám ezek nem tudják államtársadalmilag meghatározni az összes alrendszer kereteit, szemben a politikai-jogi vagy a piaci-pénzmechanizmusokkal. Ezzel a korrekcióval (ahogy a társadalmi alrendszerek leszűkítése utáni professzionális intézményrendszerek és a mindennapi élet kettősével is) ismét kissé Habermas felé térünk el az eredeti luhmanni rendszerelmélethez képest, mivel Habermas eleve csak ezt a két képződményt tekinti rendszernek a társadalmi szerveződésen belül (lásd Habermas 1981, II: 221-293) Persze tőle eltérően mi elfogadjuk Luhmann-nal együtt azt, hogy a tudomány, a művészeti ágak, a vallási szféra, a tömegkommunikáció, az egészségügyi szféra, stb. szintén funkcionális alrendszerként szerveződnek meg, csak ott térünk el Luhmanntól, hogy ezeket az államtársadalmi szerveződés szempontjából kisebb hatókörrel látjuk működni.

A piaci szerveződés és a személytelen, pénzen keresztüli koordináció hatékonyra teszi a legtöbb funkcionális szektoron belül kifejtett tevékenységet, így azok a társadalmak, melyek ezt a szerveződést tartósan és széleskörűen tudták megvalósítani a termelés és szolgáltatások területén, kiemelkedtek katonailag is a nyugati civilizáció országai között is. Az elmúlt évszázadban a katonai sikeresség nagyrészt azon is nyugodott, hogy a természeti állapothoz közelebbi kötöttségeket és tradíciókat le tudták-e oldani, és a szabadabbá váló tevékenységeket a konkurencia keretei között a piacon és a pénzre bízva tudták-e megszervezni. Európában ennek révén tudtak a nyugat-európai országok kiemelkedni az 1500-as évektől, és a kis önálló közösségekből és a merev rendi széttagolásból kiszabaduló társadalmak átfogóbb egységekben szerveződni. Anglia szabad piaci szerveződést erőteljesebben megvalósító társadalmaként és a kontinentális Európa nyugati felén kibomló városiasodás a világ egészét meghódítani képes ipari és katonai potenciált hozott létre.

Fontos kiemelni, hogy a kibomló politikai demokrácia és az ennek alávetett közigazgatás társadalomszervezése az 1900-as évek közepéig vámmakkal, behozatali tilalakkal és támogatásokkal többé-kevésbé ellenőrzése alatt tudta tartani a tevékenységek piaci és pénzen keresztüli megszervezésének feltételeit. Sőt, a nagy gazdasági válságok tapasztalatai után az 1930-as évektől a keynesi gazdaságpolitika még csak erősítette a pénznek és a piacnak a politikai államigazgatás alá vetettségét. Ebben a gazdaságpolitikában, amely a nyugati társadalmakban az 1950-es évek végéig tisztán - de csökkenő mértékben az 1970-es évek elejéig - megvalósult, a pénzen keresztüli és a pénz feltételeinek változtatásán alapuló állami irányítás az egyes nemzeti társadalmak politikai irányítóinak céljait szolgálta, akiket pedig periodikusan visszatérő választásokon a társadalom tagjainak milliói választottak meg illetve távolítottak el a kormányrúd mellől. *Az elmúlt évtizedek eseményei a pénzmechanizmusoknak ezt a nemzeti politikai-közigazgatási szerveződésnek való alávetettséget bomlasztották fel, és ennek révén a mai nyugati civilizáción belüli társadalmak és egyes funkcionális alrendszereinek működése egy sor szempontból megváltozott.*

Ez a felbomlás két irányban növelte meg a pénz és piaci szerveződés hatókörét a nyugati civilizáció országaiban. Az egyik abban áll, hogy *a pénz és piaci mechanizmusoknak a nemzeti társadalmakban megvalósított politikai-államigazgatási alávetése a leépülés felé indult*, és a kikényszerített változtatások a pénz feletti ellenőrzést megvalósító központi nemzeti jegybankok helyett/fölött átfogó pénzpiaci mechanizmusok kiépülését tették lehetővé az utóbbi évtizedekben. Bár ennek végső pontján még nem vagyunk, de e folyamat révén egyre inkább a nyugati civilizáció egymilliárdos embertömege felett egy egységes banki-pénzügyi hatalmi központ - alapvetően az USA banki-pénzügyi köreinek dominanciája mellett - valósítja meg a nyugati civilizáció egészének társadalomszervezését. Egy másik irányú folyamatot - a nemzeti társadalmak fölé emelkedő, globalizálódó pénzhatalom létrejötte mellett - *a pénzen és a piacon való tevékenységszerveződés radikális kiterjedése jelent a termelés szférájáról egy sor további alrendszerre*. Az előző fejezetekben a funkcionális alrendszerek kettős racionalitásának nevezett jelenség létrejötte tehát az embecsoport-dominancia nézőpontjából ez a folyamat - miközben rugalmas szerveződést tesz lehetővé - a banki-pénzhatalom terjedése szempontjából alapvető gondokat is jelent. A piac és az ezt közvetítő pénz szervezi meg - belső logikájukon alapuló szerződési mechanizmusok mellett és azokat torzítva, féloldalassá téve - egyre inkább az egyes kulturális szférákat: a művészeti ágakat, az egyetemi-tudományos szférát, a tömegkommunikációs szférát. A sajtópiac, a médiapiac, a könyvpiac, a politikai piac, az oktatási piac, a sportpiac, az ügyvédi piac és nem utolsósorban a fokozatosan terjedő katonai szolgáltatások piaca stb. révén a pénzhatalom egyre szélesebben áthatja a társadalom minden részét. Ha tehát az elmúlt fél évszázadot vesszük szemügyre a nyugati civilizáció vonatkozásában, akkor a társadalmak funkcionális differenciálódása mellett legalább ilyen jelentőséggel *a politikai demokrácia hatókörének szűkülését és a banki-pénzhatalom hatókörének kitágulását kell megállapítani*. Magyarország és Közép-Kelet-Európa ebből a szempontból kiesett néhány évtizedre a szovjet birodalmi szerveződés léte alatt, de ennek összeomlása óta nálunk is lezajlottak az ebbe az irányba mutató változási tendenciák. Fontos tehát kiemelni, hogy noha a pénznek és a felette rendelkező embercsoportoknak már az újkor kezdetétől átfogó hatalmat adott a társadalmak piaci árucserére ráutaltsága, és sokszor döntően közbe tudtak lépni a nyugati civilizáció egyes nemzeti társadalmi között folyó háborúk és események kimenetének meghatározásába, ez a *szórványos hatás* nem hasonlítható össze a mára kialakuló globális pénzhatalom lehetőségeivel (Lásd a bankár-pénzügyi hatalom utóbbi háromszáz évének elemzéséhez a francia Henry Coston hatalmas munkáját: Coston 1989; magyar nyelven Drábik: 2002, bár Drábiknak az elmúlt 300 év történéseire alkalmazott „szabadkőműves irányítást” feltevő keret-elméletét szkepszissel lehet csak fogadni, már csak az érthetően hiányzó empirikus alátámasztás miatt is).

A funkcionális rendszerelmélet egyik hibája tehát abban áll, hogy csak az össztársadalom funkcionális széttagolódását emeli ki, és az egyes alrendszerek egyenértékűségét állítja az össztársadalom integrációja szempontjából. Megfogalmazása szerint a társadalomnak csak egyenlő fontosságú funkcionális alrendszerei vannak, melyek számára az összes többi alrendszer egységes környezetté süllyed le. *Ezzel letakarja a politikai- államigazgatási, illetve a piaci-pénzmechanizmusokon keresztüli átfogóbb integráció létét, és az e kettő közötti eltolódásokat, illetve mindezek behatását az egyes funkcionális alrendszerek belső működésébe*. A másik alapvető hibája, hogy csak a funkcionális mechanizmusok általi társadalmi tagoltságot mutatja be, és az ezekre ható embercsoport-tagoltságokat, és az egyes embercsoportok küzdelmeit eltávolítja az alrendszerek működésének megértéséből. Ezeket kell tehát korrigálnunk.

Kettős korrekciónk össze is fonódik. A marxi társadalomelmélet felé megyünk el, amikor a piacgazdaság össztársadalmi domináló erejét emeljük ki, igaz ezt Polányi Károly elemzésével

módosítjuk. Polányi ugyanis - Carl Menger nyomán - kettéválasztotta a szubsztantív gazdaságot, *a materiális termelés világát*, és külön a formális gazdálkodást, a materiális termelés (megítélése szerint) ideiglenesen *piaci mechanizmusokon való szerveződésének világát* (Polányi 1976:274-300). Ez a kettéválasztás alapvető fontosságú, mert láthatóvá tette a gazdaság fogalma alatt addig összefogott két eltérő területet eltérő természetét, ám ennek elismerése mellett tovább kellett lépni Polányi idevonatkozó elemzésén. Egy korábbi tanulmányunkban úgy módosítottuk Polányi kettős gazdaság tézisét, hogy kimutattuk egyrészt tévedését a piaci szerveződés elhalását illetően egy komplex társadalom keretei között, másrészt azt, hogy a formális értelemben vett gazdaság (a piaci-pénzmechanizmusok szférája) egyre inkább átteperjedt a XX. század második felében egy sor további funkcionális alrendszerre az eredetileg a termelési szférájára létrejött alakja helyett (lásd Pokol 1984-95). Ezzel a korrekcióval még megmaradtunk Luhmann társadalmi alrendszer-elemzései között, csak éppen a formális értelemben vett gazdaságot ki tudtuk szabadítani fogalmilag az “egy alrendszer a sok között” besorolásból, és mint egy átfogó társadalomintegrációs mechanizmust tudtuk megfogalmazni ezt. Mostani további korrekciónk már nem csak a funkcionális alrendszerek szempontjából szemléli a formális gazdaság (piaci-pénzmechanizmusok) kiemelt szerepét, hanem az ezek mellé telepedett embercsoportok és a többi ösztársadalmilag szerveződő és a dominanciáért harcot folytató embercsoport küzdelmei szempontjából. Ennek révén most úgy módosíthatjuk a marxi gazdaság-központú társadalomszervezés tézisét, hogy nem a Marx és a későbbi marxisták által kiemelt anyagi termelés (és az itt domináló csoportok) tudják uralni az ösztársadalmat, hanem *a formális gazdaság, a piaci-banki-pénzmechanizmusok felett domináló csoportok jutnak ilyen pozícióba*. A gazdaság két értelmének elkülönítése és a formális, piaci-banki gazdaság hatókörének kitágulásának középpontba állítása tehát más hangsúlyt ad a marxi gazdasági tőke és az ezzel összefonódott embercsoportok tézisének is. Ezen a vonalon kívánunk továbbhaladni a következőkben.

A piaci-pénzen keresztüli gazdasági szerveződés így bármely funkcionális alrendszerben megjelenhet, és nem a “termelési viszonyokkal” azonosított gazdaságot emeljük az ösztársadalom középpontjába. Másik korrekciónk a rendszerelmélet felett, hogy behozzuk az egyes funkcionális alrendszerek működésének megértésébe az ösztársadalmi szintű embercsoport-tagoltságok behatásait. E két korrekció együtt-szemlélése azt is jelenti, hogy a nyugati civilizáció egészében globalizálódó banki-pénzügyi mechanizmusok éppúgy összefonódnak embercsoportokkal, mint a jórészt nemzeti társadalmak keretei között szerveződő demokratikus államigazgatási vezérlés mechanizmusai is.

Vagyis nem egyszerűen arról van szó, hogy a két rivalizáló ösztársadalmi szervezési mechanizmus között egy eltolódás megy végbe, hanem az, *hogy míg a demokratikus politikai-közigazgatási szerveződés döntően a nemzeti társadalmak keretei között ment és megy végbe, addig a banki-pénzmechanizmusok általi szerveződés átlép a nemzeti társadalmak keretén, és ösztársadalomként a nyugati civilizáció egészében szerveződik, alapvetően az Egyesült államokban székelve és annak katonai hatalmán nyugodva*. A “nemzeti társadalom” kontra “globalizálódó világtársadalom” (mely utóbbi persze csak az USA által dominált nyugati civilizáció egészét jelenti) ellentét részben így a politikai demokrácia és a pénzhatalom általi szerveződés mélyebben fekvő ellentétét fejezi ki. E mellett szintén ezt az ellentétet mutatják a felszínen a gazdasági tőke két nagy domináns csoportjának küzdelmei is. Az ipari-mezőgazdasági tőkés csoportok - a multinacionális vállalatbirodalmak pozíciói ellenére - erősebben a nemzeti társadalmak keretei közé vannak beágyazódva, és dominálásuk a nemzetállami demokratikus intézmények felett megingathatatlan volt az elmúlt évszázadban a banki-pénzügyi tőkés csoportok által. A banki-pénzügyi mechanizmusok kiszakadása a nemzetállamok központi jegybankjainak ellenőrzése alól, és a globális banki-pénzügyi hatalom

létrejött, így az ipari-mezőgazdasági tőkéscsoportok dominanciájának csökkenését is magával hozta az elmúlt fél évszázad folyamán, és ez nagy léptekkel folytatódik napjainkban is. Egyre inkább a banki-pénzügyi hatalom és az ezzel összefonódott embercsoportok globális hatalma jön létre a XX. század első felében még domináló ipari-mezőgazdasági tőkéscsoportokkal szemben. A kibomló funkcionális differenciálódások és a funkcionális alrendszerek belső átalakulásai sok szempontból ezt az újfajta tőkés dominanciát mutatják. Az eredeti luhmanni funkcionális rendszerelmélet letakarta a társadalmi valóságnak ezt az oldalát.

2.3. A banki-pénzhatalom behatása a funkcionális alrendszerekre

Az eddigi elemzésből nyert felismerések úgy összegezhetők, hogy a funkcionális alrendszerekre szétbomlott társadalmi események és a funkcionális logikák szerint alakuló tevékenységek mellett a társadalomban olyan összefüggések is hatnak, melyek az egyes társadalmi embercsoportok közötti küzdelemből fakadnak. E küzdelmek megszerveződése pedig keresztülszeli az elkülönült funkcionális alrendszereket, és egy-egy domináns embercsoport egy sor alrendszert felhasználva szervezi meg ösztársadalmi dominanciájának biztosítását. További meglátás még az eddigi elemzések nyomán, hogy minél inkább leépül a funkcionális alrendszerek kereteinek politikai-államigazgatási meghatározása, és a pénzpiacra keresztüli szerveződés kezdi ezeket formálni, annál inkább azok a társadalmi embercsoportok tudják felhasználni az egyes funkcionális alrendszereket és az itteni erőforrásokat dominanciájuk biztosítására, melyek a globalizálódó pénzhatalom felett kizárólagosabb rendelkezést tudnak megszerezni a maguk számára.

Az elmúlt évszázad első évtizedeiben megfigyelhető volt, hogy a kibomló tömegmédiák és a szélesedő politikai demokrácia közvéleményének a befolyásolására az ösztársadalom feletti dominanciáért küzdő tőkéscsoportok közül sikeresebben a kereskedelmi-pénzügyi tőkéscsoportok tudtak teret nyerni, és a pusztán az ipari-mezőgazdasági termelésben sikeres tőkés vállalkozói csoportok nem voltak képesek ilyen mértékben meghatározni a tömegmédiákat. Ez éppúgy igaz az Egyesült Államokra, mint az európai országok médiapiacára. De megmaradt ez a jelenség később is, és az ekkor kibomló és tömegessé váló többi szellemi szférában is megfigyelhető volt, hogy a kereskedelmi-pénzügyi hatalommal összefonódott embercsoportok gyorsabban igyekeztek itt is hadállásokat kiépíteni, míg a korábbi fennálló állapotokban gondolkodó konzervatívabb ipari-mezőgazdasági tőkéscsoportok alig jelentek meg ezekben. Az 1920-as évektől kibomló filmiparban, majd a tömegessé váló egyetemi-tudományos szektorokban és a szellemi befolyásolásra törekvő alapítványok terén egyre inkább a banki-pénzhatalmi mechanizmusok köré telepedett embercsoportok tudtak hegemon pozíciókat elérni. Így miközben nagyobb hatókörrel kiépültek az új szellemi funkcionális alrendszerek - a tömegkommunikáció, az egyetemi-tudományos alrendszer, a művészeti ágak alrendszere - az ösztársadalmi dominanciáért küzdő nagy tőkéscsoportok közül a banki-pénzügyi hatalom tudott ezekben erős háttérbázist kiépíteni.

Az egyes alrendszerekben a belső funkcionális teljesítményeket tekintve van ugyan belső értékelés, de az egyes alrendszerek tevékenységét szétterítő mechanizmusok párhuzamosan a pénzhatalom által is meghatározottak. Hiába ér el egy társadalomtudós jó reputációt szűkebb tudományos közösségében, ha a könyvpiacot kézben tartó pénzhatalom - politikai céljai szerint - háttérbe tolja, és tudatosan másokat von előtérbe, ezeket nagy példányszámban kiadja, milliós példányszámú napilapjaiban, televíziós magazinokban szerepelteti, másokat pedig rendszeresen kirekeszt innen, és ezzel a támogatottakat milliók elé állítja, ünnepli őket, míg a

politikai céljaival ellentétes elemzéseket adó társadalomtudóst elhallgatja, sőt mint tudóst is igyekszik diszkreditálni, ha veszélyesnek találja társadalmi uralmára elemzéseit. De ugyanígy a nagy író, a zenész, a színész a könyvpiaci, zenepiaci és más művészeti piaci terjesztéssel tud csak hatni, és a pénzhatalom által ellenőrzött kulturális piacok politikai szelektálással fel- illetve leértékelnek a szellemi alkotói körökben. Mindezek révén a pénzhatalom meg tudja határozni a “nagy” tudós, író, zenész, színész, jogász karrierjét, és ezen keresztül azt, hogy milyen tartalmú elemzések, regények, színdarabok, zeneművek, jogi vélemények terjedjenek el a milliós tömegek között.

Az össztársadalmilag domináns tőkés csoport tehát több funkcionális alrendszer párhuzamos befolyásolásával mintegy füzérré alakítja az egyes alrendszereken belüli forrásokat, és ezzel további hatalmi forrást tud szerezni az össztársadalmi dominanciáért küzdő többi tőkés csoporttal szemben. Tanszéket alapítanak, egyetemi alapítványokat és tudományos ösztöndíjakat hoznak létre, és politikai céljaik szerint szelektált professzori gárdát alakítanak ki ezek segítségével, majd a tömegmédiákban levő pozícióik révén gyorsan kéznél lévő “nemzetközileg elismert szakértőként” bármikor milliós tömegek előtt nyilatkoztatják ezeket, a politikai küzdelmek szerint éppen aktuális célok érdekében. Így politikai érdekeiket rejtve, mint “szakmai” érveket tudják prezentálni. De ugyanígy színházakat, hangversenytermeket, könyvterjesztő hálózatokat kezel a szellemi szektorokba behatoló pénzhatalom, uralja a könyvpiacot, a zenepiacot, nyilvánosságához juttatja a politikailag közelálló vagy legalább semleges alkotókat, és kirekeszti a politikailag szembeszegülő alkotókat innen. E szankciók pedig ismertekké válnak az egyes szellemi szektorokban, és már eleve elrettentik az alkotók nagyobb részét olyan elemzések, művészeti termékek létrehozatalától, melyért büntetést kaphatnak a kulturális piacukon hegemon helyzetben levő pénzhatalom embercsoportjaitól. Sok-sok millió ember besulykolt véleményei, meghatározott eseményekkel szemben kialakított pozitív, másokkal szembeni negatív érzelmi beállítottságaik így rejtetten az össztársadalmilag domináns pénzhatalom által létrehozottak, és ez a nyílt erőszak minimuma mellett tudja uralmukat biztosítani. Persze ez a fajta nyílt erőszak is létezik, és a domináns tőkés csoport számára fontos események, hitek kétségbevonóit akár büntetőjogi eszközökkel is szankcionálják, és mint “szélsőségest” a társadalom peremére szorítják a banki-pénzhatalom köré fonódott embercsoportok.

Ezek a fejlemények többé-kevésbé végbementek az európai országokban is, de igazán tisztán az Egyesült Államokban bomlottak ki az 1900-as évek második felére. Innen azonban erős hatást tesznek az USA nagy gazdasági-katonai súlya révén Európában is. Különösen a szovjet birodalom összeomlása után politikai vákuumba került közép-kelet-európai országokban lehet érezni innen jövő erős behatásokat. A banki-pénzügyi hatalom erős pozíciói az Egyesült Államokban a szellemibb jellegű funkcionális alrendszerekben a konkurens tőkés csoportokkal szemben, a társadalom politikai és jogi alrendszerét is lényegesen át tudták alakítani az 1960-as évektől kezdődően. A kongresszusi és tagállami törvényhozásokban ugyanis - minden közvélemény-befolyásoló fölényük ellenére - a banki-pénzügyi hatalom embercsoportjai nem tudtak tartós előnyt kiharcolni, és a számukra kívánatos társadalmi változtatásokat a törvényhozáson keresztül nem tudták elérni. A masszív amerikai konzervatív többség, a fennállóhoz ösztönösen ragaszkodó kisemberek sok-sok milliós tömege a választások útján és az így létrejövő törvényhozási többségben gátat jelentettek a szellemi-kulturális szférákban hegemon helyzetben levő banki-pénzügyi hatalom változtatási tervei előtt. Ennek megkerülésére már az 1900-as évek elején felmerült az a stratégia, hogy az alkotmányba felvett alapjogokra támaszkodva célszerű az egyes kisebbségeket leválasztani a masszív amerikai többségről, és bírói úton létrehozni az egyes kisebbségeket a többséggel szembefordító változtatásokat. Az ACLU-t, (az Amerikai Polgárjogi Uniót) így hozták létre 1910-ben a banki-

pénzügyi körök, és eleinte a legnagyobb kisebbség, a feketék védelmét állították középpontba, megalakítva az ACLU segítségével a “Színesbőrűeket Támogató Országos Szövetséget” (lásd Epp 1998:3-13). Alkotmányos alapjogokra hivatkozó perek tömegét indították, és fokozatosan egy perlési politikai szférát alakítottak ki, a törvényhozási változtatások helyett. Az így kialakított perlési stratégiával aztán a feminista, majd a homoszexuális-leszbikus mozgalmak terjedését támogatták, új és új kisebbségekre hasítva a korábban egységes amerikai többséget, majd a hajléktalanok, az állatvédők, a vakok, süketek, mozgáskorlátozottak és mind újabb kisebbségi csoportokat szervező mozgalmakat segítettek a pénzügyi körök “emberjogi” alapítványai (lásd Sarat/Scheingold 1998). Az óriási médiaháttér, a filmipar, a könyvkiadás banki-pénzhatalmi ellenőrzése nagy publicitást és pozitív tálalást adott ezeknek a fejleményeknek. Ezek következtében átalakultak néhány évtized alatt az amerikai jogrendszer és a politikai akaratképzés útvonalai, illetve a törvényhozásból jórészt a bírói tárgyalótermekbe került át a társadalmi csoportok politikai küzdelme. “Politics by other means” (Politika más eszközökön keresztül) – fogalmazta meg néhány éve kiadott könyvében az amerikai politológusi szerzőpáros a változás lényegét (lásd Lowi/Ginzburg:1999:).

De ennek révén átalakult a jog is, és a jogot kevésbé a törvények szövege hordozza ma már az Egyesült Államokban, hanem az alkotmányos alapjogok és az ezeket konkretizáló morálfilozófusok monográfiái. Mely utóbbiak pedig az egyetemi szférában a banki-pénzügyi hatalom alapítványainak kegyeltjei és a milliós példányszámú napilapjaik és TV-magazinjaik sztárjai sok-sok millió néző előtt. Ezek a fejlemények átnyúltak az 1990-es évek közepe óta Közép-Európába is, és az amerikai banki-pénzhatalom alapítványai, tudományos ösztöndíjai, könyvkiadói és hegemon helyzetbe került könyvterjesztő hálózataik az általuk szponzorált “emberjogi” intézményeket hozzák kedvező helyzetbe, éppúgy politikai céljaik miatt, mint az otthoni, amerikai társaikat.

Mindezek a hatások és összefüggések tehát rejtve maradtak az eredeti luhmanni funkcionalista rendszerelmélet keretei között, és ezért a társadalmi realitás lényeges összefüggéseit ez nem tudta feltárni. Ezért volt szükséges a Polányi Károly kettős gazdaság elemzésével korrigált marxi elmélet néhány kiinduló pontjának beemelésére, és az osztársadalomban a dominanciáért a tőkés csoportok között folyó küzdelmet elemezni.

3. A piacosság kettős hatása

Az egyes funkcionális alrendszerek kettős racionalitása tehát egyrészt ezek belső racionalitását és ezt biztosító mechanizmusokat, másrészt a piacracionalitást és ennek mechanizmusait jelenti, és azt, hogy e két értékelési mechanizmus együtt szervezi az adott alrendszer tevékenységét. A funkcionális működés oldaláról elvégzett előbbi vizsgálatok mutatták, hogy a legtöbb alrendszerrel a kettős racionalitás - vagyis a piaci mechanizmusok megjelenése az adott alrendszer szervezésében - jótékony hatású, rugalmasabb szervezést tesz lehetővé, és épp a rentabilitás és a profit biztosítása miatt szorítja rá sokszor az alrendszeren belüli értékelést arra, hogy „feszesebben” figyeljen a belső értékelés szerint kiválók előtérbe állítására és a gyengébbek háttérbe szorítására. (Vagyis a tényleg kiváló tudományos teljesítményt nyújtó legyen egyetemi professzor, kapjon pályázati pénzeket, ugyanígy a legjobb sportteljesítményt

nyújtó kerüljön be az olimpiai válogatottba, a legjobb zenész az országos hangversenyzenekarba, a legjobb író kapja az irodalmi Nobel-díjat és keresse a legtöbb pénzt stb.) Ám a társadalom szerveződésében a funkcionális-intézményi struktúrák működtetése mellett az embercsoportok tagoltsága, egymással szembeni küzdelmük és alá-fölé rendeltségi helyzeteik kialakítása, illetve ennek megváltoztatására törekvés is mindig végbemegy, és a piacositást ebben a dimenzióban is szemügyre kell venni.

A társadalmi tevékenységek és ezek eredményei nemcsak funkcionális szempontból jelennek meg, hanem ezek egyben hatalmi erőforrásokat is jelentenek, és az egyes emberek, embercsoportok eltérő fokban szereznek rendelkezési lehetőséget ezek felett. A gazdálkodási tevékenységet szervező pénz (és piac), az átfogó információáramlást szervező tömegkommunikáció, a társadalom rendszeres átlátását biztosító tudományos infrastruktúra és a szellemi életet meghatározó művészeti és egyetemi fórumok - hogy csak néhányat emeljünk ki - nemcsak funkcionális teljesítményt nyújtanak, hanem mint társadalmi erőforrások hatalmat és dominálást biztosítanak azoknak az embereknek és embercsoportoknak, melyek nagyobb fokban befolyás alatt tudják tartani ezeket. Vagyis, noha a funkcionális differenciálódás végbement a modern társadalmakban és belső értékelési mechanizmusok és önálló logikák alakultak ki az egyes alrendszeréknél, az össztársadalmilag domináns embercsoportok - hatalmuk biztosítására és az alárendeltségbe szorított többi embercsoport helyben tartására – igyekeznek befolyást szerezni az egyes alrendszerek tevékenysége felett. Ennek megvalósulása esetén azokat a témákat, törekvéseket és ezeket felvállaló embercsoportokat, melyek veszélyesek lehetnek hatalmukra, szisztematikusan igyekeznek háttérbe szorítani, és kirekeszteni a funkcionális alrendszerek vezető pozícióiból.

Az össztársadalmi dominálás megszerzése és megtartása szempontjából azonban az egyes funkcionális erőforrások nem egyenlő fontossággal bírnak. Tudományos presztízs, művészeti kiválóság, karizmatikus vallási vezetői tekintély, sportvilág-klasszis, sztárjogászi elismertség stb. fontos erőforrást jelenthetnek, és ha ezekből egy nagyobb csoport formálódik a társadalmi dominálásért folyó küzdelmekben, ennek van hatása, és bizonyos átrendeződést is ki tud kényszeríteni ebben a dimenzióban. *Ám a legátfogóbb és legkonvertálhatóbb társadalmi erőforrást a pénz és az e feletti ellenőrzés jelenti.* A modern társadalmak szervezésében két átfogó integrációs mód emelhető ki. A pénz és mechanizmusai az össztársadalom egyik átfogó integrációs mechanizmusát jelentik, míg a másikat az állam általi tevékenység-szervezés adja. Ezért a pénzen keresztül a legkülönbözőbb alrendszerekbe bele lehet nyúlni, és a belső funkcionális értékelést még egy pótlólagos értékelés alá lehet vele vetni. Az az embercsoport, mely a pénz működésének mechanizmusait nagyobb mértékben uralma alá tudja hajtani, minden funkcionális alrendszerben egy pótlólagos értékelést, mérést-szelektálást tud végrehajtani. Vagyis ahhoz, hogy a funkcionálisan jól teljesítő ember valóban mint nagy tudós, művész, sztárjogász, sportoló, zenész, újságíró stb. legyen elismerve és megkapja a magasabb szintű működéshez a feltételeket, még a pénz felett rendelkező domináns embercsoport értékelése előtt is helyt kell állnia. Ennek hatása pedig abban jelenik meg, hogy a pénz hatalom felett rendelkező embercsoportokhoz alkalmazkodó tudósok, művészek, stb. révén az általuk biztosított erőforrások - a tudáshatalom, művészeti-szellemi hatalom, médiahatalom, jogi hatalom stb. - is a pénz hatalom erőforrásait bővíti. Ezért abból a célból, hogy ezek alkalmazkodjanak a pénz hatalom embercsoportjainak érdekeihez, és a pénzben megjelenő gazdasági erőforrás mellett ezek az erőforrások is tartósan biztosítva legyenek uralmuk alátámasztására, a pénz hatalom hordozói még alacsony profit, vagy kifejezett veszteség esetén is igyekeznek megjelenni a tömegmédiák tulajdonlásánál, az egyetemi és tudományos társaságok finanszírozásánál, a mozihálózatok, koncerttermek, színházak, a könyvkiadók (és főként a könyvterjesztő hálózatok) stb. működtetésében, sőt újabban - a katonai szektor

privatizálása révén – a katonai-biztonsági vállalkozásokban közvetlenül is.

Ha ezt az összefüggést a szem elé kaptuk, akkor a kettős racionalitás elemzését is ki kell egészíteni. Polányi Károly kettős gazdaságra vonatkozó tézisét továbbgondolva az előbbieken eljutottunk a szubsztantív gazdaság mellett a formális, piaci-pénzgazdaság elválasztásához, és láttuk, hogy az elmúlt évtizedekben a pénzmechanizmusok és a piacracionalitás egyre újabb alrendszerek párhuzamos szervezőjévé kezdett válni. Ez a fejlemény az 1990-es évektől, a szovjet katonai-társadalmi blokk eltűnése óta egyedüli világhatalommá vált Egyesült Államok nyomására drámaian felgyorsult a nyugati világban és az ennek részévé vált Közép- és Kelet-Európában is. A legkülönbözőbb szférák privatizálása, az egészségügy, az oktatás, a katonai infrastruktúra stb. piaci szervezés alá állítása a pénz és a piac hatókörét a legnagyobb mértékben megnövelte, és ezzel együtt a '90-es évek közepétől felgyorsulóan - szintén főként az Egyesült Államok politikai nyomására - az egyes országok pénzügyi önállósága feladásra kerül, és mindezek révén egy egységes világpénzügyi mechanizmus fonja át mindinkább az európai és az amerikai társadalmakat. Ennek révén a világ egészének szintjén a pénzmechanizmusok felett döntő mértékben rendelkező embercsoportok hatalma a korábbiakban elképzelhetetlen módon megnőtt. Ez észlelhetően magával hozta a mindennapokban is, hogy a pénzhatalom körül szerveződő embercsoportok a többi funkcionális alrendszerekben folyó tevékenységeket is keményebben és nyíltabban értékelik saját hatalmi szempontjaikból is. Az addig nagy íróinak számító író művei, az ugyanilyen tudós könyvei eltűnnek a könyvterjesztő hálózatokból, ha ezekből a pénzhatalom embercsoportjai érdekeik és véleményeik komolyabb mértékű sértését olvassák ki; az addig nagy zenészek elismert zenész, karmester kiszorul a hangversenytermekből és a jól dotált hangversenyzenekarokból, koncertlehetőségekből, ha politikailag a pénzhatalommal szembenálló táborhoz tartozónak vallja magát nyilvánosan; az egyetemi professzor karriervonala, pályázati pénzekhez jutása veszélybe kerül ugyanilyen lépés esetén, és még lehetne sorolni a példákat. A pénzhatalom csoportjai így az egyes alrendszerek funkcionális teljesítményeit a saját hatalmi szempontjaik szerint szelektálva előtérbe állítják, a szembenállókat elnyomják, az egyes funkcionális szférákból kirekeszteni törekednek.

A vizsgálódóban a piacosság kettős, ellentétes hatását elemezve a *déja vu* érzése támad fel, és Max Weber száz évvel ezelőtti elemzése idéződik fel a „szolgaság háza” létrejöttéről. Weber a tradicionális struktúrák leépülése helyére lépő hatékony bürokráciát emelte ki ennél. Azt írta, hogy miközben a hatékony szervezés és bürokratikus racionalitás a társadalom egyes szektorait mind szélesebben átjárja és sok szempontból jólétet teremt, addig a mindent eluraló igazgatási apparátusok a társadalom egészében a „szolgaság házat” teremtik meg. Nos, az 1900-as években szélesen kibomló politikai demokrácia részben orvosolta azt, amitől Weber tartott, de a most terjedő – és épp az állami szervezést illetve a demokráciát háttérbe toló - piacosság egy újfajta uralmat hoz létre a pénzligarchia középpontba kerülésével. És mivel a pénzligarchia nem a hagyományos nemzeti társadalmak szintjén, hanem a nyugati civilizáció egy milliárdos embertömegének egészében szervezi meg uralmát, a piacosság és a pénzhatalom hatósugarának növelése egyre inkább a világ egészét uraló nyugati civilizáció központi problémájává válik.

Összegződéve tehát a piacosság egy újfajta világuralmat alakít ki, a nagy pénzközpontokat ellenőrző embercsoportok világhatalmát, legalábbis a nyugati civilizáció egészét értve ezalatt. A piacosságnak és az ezzel létrejövő kettős racionalitásnak erről az oldalát sem szabad figyelmen kívül hagyni.

4. Új uralmi rend

Vannak domináns társadalmi csoportok az 1989-es rendszerváltás óta is, és vannak a hatalomtól rendszeresen távoltartott, alárendelt csoportok is - a többpártrendszer és a politikai váltógazdaság intézményesítése ellenére is. Az új rendszer leírására használt olyan megnevezések, mint „posztkommunizmus”, „posztszovjet” korszak csak ezt jelzik, hogy mit hagytunk ott, de azt nem, hogy most mi van. Az új politikai rendszer megnevezésére használt „jogállam” kifejezés pedig a mindennapi tapasztalatok alapján is nyilvánvalóan csak féligazságot ír le. Ti. a hatalom birtokosai az esetek többségében az előre rögzített szabályok keretei között működnek ugyan, de ez egyrészt letakarja azt, hogy az esetek tekintélyes részében a hatalom birtokosai félre söprik e szabályokat, másrészt elfedi azt aényt, hogy egy sor rögzített hatalmi struktúra privilegizált helyzetben tart bizonyos embercsoportokat, míg másokat rendszeresen elnyom.

A mindennapi tapasztalatok és a nyugati világban folyó hatalomgyakorlásról szóló rendszeres leírások alapján fel lehet állítani a tézist, hogy Magyarországon és a többi volt állampárti rendszerben a korábbi uralmi rendből nem a „szabadság birodalmába” léptünk be, hanem egy új uralmi rend keretei közé. A feladat így az, hogy félretolva az ideológiai célú felületi címkéket (jogállam, emberi jogok stb.) tartalmilag nézzük meg, hogy a korábbi állampárti uralom jellemzői helyére milyen változásokat hozott létre az új uralmi rend.

4.1. Az új uralmi rend az erőszak minimumán

Kiindulópontként két jellemzővel írhatjuk le az új uralmi rend hatalomgyakorlását, mely alapvetően eltér az állampárti hatalomgyakorlástól. Az egyik jellemző abban áll, hogy miközben a társadalom alapvető uralmi szerkezetét kivonja a változtatás lehetősége alól, a többé-kevésbé rögzített határok között kisebb opciókat, alternatívákat a többpártrendszer keretén belül a sokmillió választói kör döntésére bízta. Ezzel szemben az állampárti uralom uralkodó csoportja a legapróbb változtatás nyílt megvitatását és megvalósítását is megakadályozta. Az új uralmi rend másik jellemzője az erőszak visszavétele, és az, hogy a fennálló hatalmi szerkezet stabilizálását csak kisebb mértékben oldja meg erőszakkal, és inkább sűrű kommunikációs, tudati befolyásolási struktúrák kiépítését állította a nyílt erőszak helyére. Ez utóbbi változás révén közvetlenül kevésbé a rendőrség és más erőszak-apparátus fontos az uralkodó csoport számára – végső soron persze ezek is - mint inkább a tömegkommunikációs mechanizmusok és az általános társadalmi tudatot formáló szellemi szektorok ellenőrzése illetve uralmi célú felhasználása.

Fontos, hogy a két leírt alapjellemezőt együtt vegyük szemügyre, mivel csak így tudjuk megragadni megfelelően a tudati-kommunikációs szektorok ellenőrzését ebben a rendszerben, hisz az állampárti időkben is ellenőrizték ezeket a szektorokat. Abban az uralmi rendszerben a fennálló legkisebb változtatását, illetve ennek nyílt megvitatását az eszkalálódó robbanás előfázisaként fogták fel, és kezdettől az ilyen részletes ellenőrzésre alapozták a rendszer fenntartását. Így akár titkosszolgálati eszközökkel is a legkisebb változtatási tervek feltárását, és ennek megakadályozást helyezték a középpontba. Ezért bár volt szigorúan ellenőrzött tömegkommunikáció az állampárti uralom idején, de maga a tömegkommunikáció léte egy állandó veszélyt jelentett az uralom számára. A totális ellenőrzés megvalósítása nagy erőbevetést jelentett az uralkodó csoport számára, így a mai állapotokhoz képest magát a

tömegkommunikációt is csak csenevész formában engedték kifejlődni, és az kevés szálon folyt. Az új uralmi rend ezzel szemben csak a hatalmi szerkezet alapjainak sérthetetlenségére vigyáz, és kisebb részletek vitáját, illetve gyakorlati realizálást nem gátolja meg. A politikai váltógazdaság kereteiben e korlátozott változtatási lehetőség nyert intézményestést, sőt még a hatalmi szerkezet alapjait támadó csoportokat is csak részben fenyegeti a nyílt erőszak alkalmazása, sokkal inkább a marginalizálásukkal hárítja el veszélyüket az új uralkodó rend. A kiépített véleményformálási csatornákon, az ellenőrzés alatt tartott televíziós hírmagazinok, talk-show-k, humorba csomagolt lejárato műsorok stb. és az uralmi rendhez konformizált írott sajtó hírei, publicisztikája révén biztosítani tudják, hogy a hatalmi szerkezet alapjait is megkérdőjelező politikai törekvések, mint extrém és viszolyogtató szélsőségek veszélytelenek maradjanak a parlamenti választások folyamán, és nagyobb tömegebázis még a megvitatás szintjén se foglalkozzon e törekvésekkel. Sőt már azok a politikai pártokkal szemben is használják ezeket az eszközöket, amely reálpolitikusan belátja a hatalmi alapszerkezethez való alkalmazkodás kényszerét egy fokig, de azért érezhetően opponálja a nemzetközi pénzoligarchia további térnyerését.

Az állampárti időkhöz képest, amikor egy új napilap vagy hetilap alapítása csak a legmagasabb politikai vezetői kör alapos belső megfontolása és engedélye alapján volt lehetséges - és az engedély után az új lap teljes körű központi ellenőrzésének kiépítésére került sor -, ma az uralkodó rend formálisan semmi akadályt nem állít ilyen lépések elé. Ha az uralkodó pénzügyi tőkés csoportokon túli, velük rivalizáló vállalkozói csoportok biztosítják az ilyen alapításhoz szükséges néhány százmilliós összeget, szabadon lehet alapítani új lapokat. Azonban, ha a hatalmi szerkezet alapjait kezdi megkérdőjelezni az ilyen új sajtótermék, akkor a hirdetések bojkottját szervezik meg ellene, és ha ezt is túléli, akkor a terjesztését igyekeznek korlátozni, majd a lap munkatársainak szakmán belüli lejáratoását végeztetik el médiabirodalmuk segítségével. A könyvkiadás esetén még inkább ez a helyzet. Könyvet kiadni szinte bármit lehet az új uralmi rendben. Ám a könyvterjesztő hálózatok nagyon nagy részének ellenőrzés alá vonásával el tudják érni, hogy csak alig egy-két „kalóz” könyvesbolt árulja a számukra ellenséges műveket. Így e könyvekről a társadalom alig egy-két százaléka szerez tudomást. Ugyanez van a könnyűzene és a zene más területén. (A könnyűzene azért fontosabb az uralmi rend ellenőrzése szempontjából, mert a szűk körű komolyzenei táborral szemben ez a populáris zene milliókat érhet el, és így ez veszélyesebb hatásokat produkálhat az uralkodó csoport számára.) Azok a zeneszerzők, zenészek, akik az új uralmi renddel szembenálló politikai tábor mellett állnak ki nyilvánosan, rövid idő alatt kiszorulnak a fellépés lehetőségéből, és a hangversenytermek, a koncertcsarnokok és a művelődési központok bezárulnak előttük. Lemezt adhatnak ki az új uralmi renddel szembekerült zenészek is, mert kis kiadók szabadon működhetnek, de a zenéjük terjesztése nemcsak a közvetlen fellépésben korlátozott, hanem a kereskedelmi csatornákat szinte teljes mértékben ellenőrző uralkodó csoport tiltó listára helyezése miatt is. A zene sugárzására szakosodott kereskedelmi rádiók - miközben laza beszélgető műsorokon és humorba csomagolt kommentálásokon keresztül nyílt véleményformálás folyik a zeneszámok között - a legnagyobb mértékben bojkott alá veszik az uralkodó csoporttal szembekerült zenészek lemezeit. (Lásd pl. Vikidál Gyula vagy Szörényi Levente számainak „gyakoriságát” a kereskedelmi adókon....).

4.2. Az új uralmi rend birtokosai

Ha valaki az előbbi elemzéseket olvasva a marxi elmélet egyes jellemzőit véli felfedezni ezekben, túl sokat nem fog tévedni. A társadalom működésében uralkodó réteget és

alárendelt/elnyomott társadalmi csoportokat megállapító elemzés - ha akarja, ha nem - a marxi társadalomelemzés lényegi pontjait ismétli meg. Ezt vállalva csak azt kell hozzátennem, hogy számomra a funkcionalista rendszerelmélet társadalomképe is fontos maradt. Ez pedig azt emeli ki, hogy a társadalmat és egyes szektorait az uralom, az erőszak és a tudati manipulálás mellett a funkcionális teljesítmények szempontjából is mindig elemezni kell. Az állampárti rendszert az utóbbi szempontból szemlélve azt lehet mondani, hogy ez a rendszer a funkcionális teljesítmények alacsony foka miatt omlott össze. Ezzel az alacsony teljesítményével képtelennek bizonyult arra, hogy felvegye a nyugati tőkés uralmi rend társadalmaival a katonai-ipari versenyt.

Visszatérve azonban a marxi elmélet funkcionalista nézőpont mellé történő beemeléséhez, egy fontos változtatást kell végrehajtani a marxi elmélet tézisein. Marx és utána a marxisták a társadalom uralkodó osztályának a termeléssel azonosított gazdaság ellenőrző csoportját, a termelő eszközök tulajdonosait tartották. A termelés feletti uralom révén válik e nézet szerint az osztálytársadalom uralkodó osztályává ez a csoport. Ezt a tézist már az 1900-as évek elején igyekezett átalakítani a német Rudolf Hilferding, és a termelőtőke feletti uralomra jutó pénztőkés csoportok középponti szerepéről beszélt. (Nyomában Magyarországon például a történész Ránki György mutatta ki tanulmányaiban, hogy milyen széles körben uralta a nemzetközi háttérű banktőke az 1800-as évek végétől a hazai ipari és mezőgazdasági szféra vállalatait: lásd Ránki 1985). Igazi eltolódást a marxi kiindulópontoktól azonban Polányi Károly kettős gazdaságra vonatkozó tézisével lehet megtenni. Ő ugyanis külön választotta - Carl Menger osztrák közgazdász nyomán - a termeléssel azonosított szubsztantív gazdaságot a piacgazdaság mechanizmusaitól, ez utóbbit formális gazdaságnak nevezve. Ez a kettéválasztás felszabadítja az utat annak észleléséről, hogy a piaci mechanizmusok nem egyszerűen a termelés megkettőzését jelentik - noha eredetileg a termelés szervezésében alakultak ezek ki - hanem a legkülönbözőbb társadalmi szektorok (tömegkommunikáció, sportszféra, művészeti szektorok, egészségügy, oktatás, katonai szféra stb.) szervezésébe is benyomulhatnak. A piacosítás terjedésével pedig a pénzügyi tőkés csoportok uralma tudja felváltani egyre inkább a valamikori mezőgazdasági-ipari tőkés csoportok uralmát. Hilferding valamikori tézise a pénzügyi tőke uralmáról így radikalizálódik, és ebben a formában jobban visszaadja a mai realitást az új uralmi rend vonatkozásában.

Szemben azonban az ipari-mezőgazdasági tőkés csoportok szerveződésével a pénzügyi tőkés csoportok nem a hagyományos nemzeti társadalmakban szerveződnek, hanem a nyugati civilizáció egészében. A jórészt az Egyesült Államokban és a londoni City-ben székelő legerősebb bankárcsoportok és innen szervezett kihelyezett további központjaik az elmúlt száz évben átfogó világpénzügyi ellenőrzést tudtak fokozatosan kiépíteni, és a tömegkommunikációt illetve az e körüli szellemi szektorokat az előbb vázolt módon - az egyes országokban kisebb-nagyobb fokban - ellenőrzésük alá tudták vonni. Ez az uralom jelent meg a szovjet blokk és az állampárti rendszerek bukása óta Közép-Kelet-Európában is, és ez az, ami itt az új uralmi rendet jelenti.

Fontos kiemelni, hogy ez az uralmi rend létezik az amerikai és a nyugat-európai országokban is. Ám a nyugat-európai országokban a globális pénzoligarchiával szemben a helyi tőkés csoportok és az általuk ellenőrzött részek a tömegmédiumból illetve a szellemi intézményekből komolyabb ellenerőt képeznek. (Lényegében a politikai törésvonalak közül az egyik legfontosabb erre a szembenállásra szerveződik ott is.) Az új közép-kelet-európai piacgazdaságokban azonban a globális pénzoligarchia szélesebben megszerezte a gazdasági erőforrásokat és velük a tömegmédiumból illetve a szellemi szektorok ellenőrzését. Itt sokkal gyengébbek a globális pénzügyi csoportokkal ellenerőként szembeszállni képes helyi

tőkécsoportok. A globális pénzligarchia hatalmát, az új uralmi rendet így nálunk és a többi közép-kelet-európai országban erősebben lehet észlelni a mindennapokban, mint a nyugat-európai országokban.

Nem vitás, hogy ez az uralmi rend kevésbé erőszakos és elnyomó, mint azt az állampárti rendszerben megéltük. A társadalomszervezés ereje is jóval hatékonyabb most, mint az állampárti rendszerben volt. Mindezek ellenére, ha más eszközökkel és utakon is, de az uralom léte és az alárendeltség, az elnyomás tényei mindennap érezhető az új rendben is. Ma már csak mosolyogni tudok, ha visszatekintek saját önmagamra a rendszerváltás utáni eufóriában, és a plurális tömegmédiák és a szabad választások létrejöttét, mint a szabad társadalom megvalósulását éltem meg. Az igazán vak azonban az, aki az elmúlt tizenhárom év tapasztalatai után is naivan „jogállami forradalomról” és a szabadság eljövételéről beszél a rendszerváltással kapcsolatban.

Irodalom

Coston, Henry (1989): Les financiers qui menent le monde. Nouvelle édition corrigée et augmentée illustré par Chard. Publications Henry Coston. B. P. 92-18, 75862 Paris Cedex 18.

Drábik János (2002): Uzsoracivilizáció. A kamatkapitalizmus új világrendje. Gold Books. Budapest.

Epp, Charles (1998): The Rights Revolution. Chicago-London. Chicago University Press.

Habermas, Jürgen (1981): Theorie des kommunikativen Handelns. Suhrkamp, Frankfurt am Main.

Hilferding, Rudolf (1959): A fináncsőke. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó. Budapest.

Huntington, Samuel (1997): A civilizációk összecsapása. Európa Kiadó. Budapest.

Lowi, Theodore J./B. Ginsberg (1999): Politics by Other Means. Politicians, Prosecutors and the Press from Watergate to Whitewater. Revised and Updated Edition. W. W. Norton and Company. New York-London.

Luhmann, Niklas (1994): Zum Begriff der Sozialen Klasse. Giuffré Editore. Milano. 78.p.

Luhmann, Niklas (1997): Archimedes und wir. Merve Verlag. Berlin. 166.p.

Pokol Béla (1984-85): A modern tőkés állami beavatkozás természetének megértéséhez. Szociológia

1984-85/1-2. 99-114.

- Pokol Béla (1990): *Komplex társadalom*. (Doktori disszertáció) Budapest 1988. (Német nyelven megjelent: *Komplexe Gesellschaft. Eine der möglichen Luhmannschen Soziologien*. Brockmeier Verlag 1990. Bochum. Angol nyelven: *Complex Society: One of the Possible Luhmannite Theories of Sociologies*. Coordination Office for Higher Education. Budapest, 1991).
- Polányi Károly (1976): *A gazdaság két jelentése* Carl Mengernél. In: *úó: Az archaikus társadalom és a gazdasági szemlélet*. Gondolat Kiadó. Budapest.
- Ránki György (1985): *A Magyar Általános Hitelbank szerepe*. In: *úó: Kényszerpályák*. Gondolat. Kiadó Budapest.
- Sarat/Scheingold, eds.(1998) *Cause Lawyering. Political Commitments and Professional Responsibilities*. New York. Oxford Univ. Press.

RÉVÉSZ BÉLA *A szocialista állam és professzora*

RÉVÉSZ BÉLA

A szocialista állam és professzora

Széljegyzetek Antalffy György portréjához

1. *(Megközelítések)* Amennyiben arra a kérdésre kívánunk választ találni, hogy közelmúltunk történeti folyamatai vajon miként tükröződnek meghatározó személyiségek életútjában (vagy éppen fordítva), akkor érdemes figyelembe venni a történeti látásmódban az utóbbi időben bekövetkezett néhány fontos változást.

A legfontosabb változás mindenképpen az, hogy radikálisan csökkenni látszik a kizárólag a struktúrák tanulmányozására összpontosító társadalomtörténet jelentősége, és előtérbe került az eseményekre, esetlegességre koncentráció, az eszméket, jogi jelenségeket, vagy az adott időszak politikai kultúráját meghatározó tényezőkre nagyobb figyelmet fordító politikátörténet-írás. Némely történész – mint François Furet¹ – egyenesen “törésről” beszél, végleges szakításról a történelmi szükségszerűség gondolatával. Szerinte felerősödően az a tendencia, amely mindenekelőtt az eseményre, a határhelyzetekre (Turner kifejezésével: a liminalitásra²) és az egyénre koncentrál a hosszú időtartammal, a lassú, generációs léptéknél nagyobb ívű fejlődéssel, illetve a nagy társadalmi csoportok vizsgálatával szemben.

Ebből a változásból legtöbbet talán éppen a biográfia műfaja profitált. Csak el kellett ismerni, hogy a társadalmi változás a társadalmi szereplők műve, nem pedig egy személytelen folyamat eredménye. Sőt, időnként mintha még magáról a folyamatról is leválna annak szubjektuma. Raymond Queneau³ szerint ugyanis eljön majd az idő, “amikor képesek leszünk szembesülni egy ember életével a történelmi eseménytől való teljes elvonatkoztatással is”. A biográfia mai reneszánsza egyben biztos tanújele az egyén központi szerepéhez, az individuumhoz való visszatérésnek, amely a tömegek és a szükségszerűség egyeduralmának évtizedei után következett be. A biográfia éppen ezért nélkülözhetetlen a politikátörténet számára, mégpedig annál fontosabb, minél nagyobb figyelmet fordít a politikátörténet az eszmétörténet vagy a filozófiatörténet forrásaira.⁴

Mindezekhez hozzáfűzhetünk egy további lényeges tényezőt: a kommunizmus válságát, majd összeomlását, amely lerombolva a szocializmus mint történeti szükségszerűség ideáját, tulajdonképpen visszaadta a jövő történelmének a nyitottságot, az alternatívitást. Ugyanakkor a társadalombölcselet – éppúgy mint a szaktudományok sora – változatlanul adós maradt a marxizmus kritikai feldolgozásával. Egy ismeretelméleti/szemantikai értelmezés elsősorban szubjektív okokkal magyarázza e kritikai attitűd fogyatékosságait: “Mivel a marxizmus üdvtörténeti örökségét a 90-es évek kritikai nyilvánosságában még olyan diszkurzus próbálja

¹ François Furet főként a francia forradalom történetével foglalkozva járult hozzá a politikátörténet-írás módszertani megújulásához. Lásd: *Gondoljuk újra a francia forradalmat*. Tanulmány Kiadó, Pécs, 1994.

² A “liminális” periódusban az “átkelő” “olyan kulturális szférán halad keresztül, amely alig vagy egyáltalán nem rendelkezik azokkal a tulajdonságokkal, amelyek a múltbeli vagy az eljövendő állapotot jellemzik”. Turner, V.: *Liminalitás és communitas*. In: *Politikai antropológia*. Osiris – Láthatatlan Kollégium, Bp., 1997. 51. o.

³ Queneau, Raymond: *L'Histoire dans le roman* (1945). Idézi: Patrice Gueniffey: *A biográfia a megújuló politikátörténetben*. *Aetas*, 2000. 3.

⁴ Lásd: Gueniffey, Patrice: *A biográfia a megújuló politikátörténetben*. *Aetas*, 2000. 3. Ugyanakkor ennek a kornak a sajátossága az is, hogy életrajznak nevezett kiadványok sorával találkozhatunk, melyek közül sok szakszerűtlennek és szimplifikáltnak bizonyul. Ezek többnyire nem tesznek mást, mint egyszerűen visszatérnek a korábbi szűklátókörű, a vizsgált személyt egyoldalúan a középpontba állító módszerhez. Méltán érdemi ki a jelenség a “bulvár-történetírás” megjelölést. Lásd: Révész Sándor: *Semmi se kínos*. *Népszabadság*, 2003. január 3.

RÉVÉSZ BÉLA *A szocialista állam és professzora*

kitörölni, amelyet az önfelszámoló helyettesítések alakzatai működtetnek, könnyen belátható, hogy a tudatos felejtés stratégiái miatt lepleződnek le ismételt az autoritatív emlékezet eseményeiként. Itt ugyanis olyan mnemotechnikáról van szó, amely leginkább a tagadott dolog stratégiáival és annak horizontjában tagadja a dolgot magát, s ekként az önmagát túlélő hagyománynak esik áldozatul.”⁵

A baloldali “marxizmus-kritikák” lényegében az antisztálinista bírálatokra korlátozódnak.⁶ Marx és a marxizmus viszonyában ugyanis – az ötvenes–hatvanas évekből származó értelmezés nyomán – mindmáig az időtálló marxi szellemi hagyatékkal önző módon visszaélő sztálinista politikai gyakorlat felelősségét hangsúlyozzák. Heller Ágnes maga is a “kultúrtörténet egyik legmeddőbb vitájá”-nak tartja, ha afölött polemizálunk, vajon mennyiben felelős Marx a marxista politika bűneiért és kudarcaiért. A filozófusok – mint írja – csak személyükben vagy totalitárius pártok tagjaiként való részvételükkel és támogatásukkal elkövetett bűnökért felelősek, ráadásul “Marx nem is volt marxista”. Ugyanakkor arra is felhívja a figyelmet, hogy az ezzel ellentétes mítoszt sem lehet fenntartani. Nevezetesen annak a Marxnak a mítoszáét, aki távol áll a marxista politikától, semmi köze hozzá, és csak azt várja, hogy “mikor jön el történelmi órája”. Ez “sekélyes legenda” lenne, amellyel kevesen értenének egyet, s amely aligha formálná a modern kor képzeletét. Marx voltaképpen “nagy filozófus és szociológus, aki a társadalmat kizárólag a gazdasági rend egy bizonyos szervezete szempontjából bírálta, fontos marad sokaknak, akik megtartják kritikus látásmódjukat. De ameddig a modern kor szabad és »normális« marad, gondosan el fogja kerülni az olyanfajta politikai vezetést, amely teoretikus alapú radikális forgatókönyvre épül.”⁷ A nem marxista fogantatású bírálatok egy része pedig úgy véli, hogy bizonyos politikai szempontok implikációja eleve megkerülhetővé teszi a szaktudományos megalapozottságú kritika kifejtését. Előfordul – időnként tankönyvekben is –, hogy a közérthetőség követelményét, esetleg sajátos politikai-ideológiai szempontokat preferálva olyan sematizált marxizmus-kép felvázolására, illetve bírálatára kerül sor, amely “marxizmus” utoljára talán a pártoktatási brosurák lapjain létezett.

Mindezeknél azonban jóval súlyosabb intellektuális veszélyt jelenthet az a szemlélet, amely nem létezőnek kívánja látni és láttatni az elmúlt évszázad egyik, kétségtelenül legnagyobb hatású elméletét. A marxizmust a jelen politikai praxisa szempontjából természetesen vissza lehet utasítani, esetleg negligálni, zárójelbe tenni, indifferensnek tekinteni. De mint a múlt minden elemével, úgy közösségi és egyéni történelmünk közelmúltját döntően meghatározó eszmeként, illetve ennek alig lezárult politikai gyakorlataként elkerülhetetlenül “viszonyulnunk” kell hozzá. Egyben szakítani kell azzal a leegyszerűsítő nézettel is, mely számára “a rendszerváltás óta, sőt még korábban is, a sztálinizmus elsődlegesen szaktörténelmi problémának tűnt.”⁸ Ezért van jelentősége minden olyan erőfeszítésnek, amely megteszi a maga szakterületén az első lépéseket a(z ön)vizsgálat irányába.

⁵ Kulcsár Szabó Ernő: *A szövegek ártatlansága*. A (nemzeti) kánon és a modernség emlékezete. <<http://nyitottegyetem.phil-inst.hu/lit/kanon.htm#10>> (2002. április 10.)

⁶ Jellegetes, “a sztálini és poszt-sztálini rendszerekkel és ideológiákkal szembeni, következetesen kritikus alapállást” képvisel e témakörben az *Eszmélet* folyóirat. Miközben a sztálinizmus jelenségéről számos igen értékes bírálat született marxista szerzők tollából, “ezek a művek elsősorban nem a sztálinizmus történelmi, mint inkább ideológiai-filozófiatörténelmi meghatározására törekednek, és elsődleges céljuk nem a korszak történelmi feldolgozása volt, hanem az államszocialista rendszerek baloldali kritikája”. – utal elutasítólag a lap egyik szerzője Bence György és Kis János – Marc Rakovski név alatt publikált – *A szovjet típusú társadalom marxista szemmel* (Párizs, Magyar Füzetek könyvei, Párizs, 1983.) című munkájára. Bartha Eszter: A sztálinizmus a régi és új histográfiában. A jelenség meghatározásának elméleti és módszertani problémái. *Eszmélet*, 57. sz., 4–5. o.

⁷ Heller Ágnes: A marxizmus mint politika – gyászjelentés. (1991) In: *Kelet-Európa “dicsőséges forradalmi”*. T-Twins, Bp., 1992. 89–90. o.

⁸ Gervai Pál – Trautmann László: *Sztálin elméleti rendszeréről*. Aula, Bp., 1998. 5. o.

RÉVÉSZ BÉLA *A szocialista állam és professzora*

2. ([Auto]biográfia) Amikor a marxizmus és a szocializmus magyarországi jogelméletének milyenségére keressük a választ, a belső, tudománytörténeti, tudományelméleti elemzéseken túl természetesen a működésének feltételrendszerét képező tágabb politikai, társadalmi kontextust is értelmezni kell. (E megközelítés indokoltságát erősíti az az árnyalatnyinak tűnő, mégis tartalmi jellegű eltérés, amely a “marxista és szocialista jogelmélet” illetve “a marxizmus és szocializmus jogelmélete”, megfogalmazások közötti disztinkcióból is adódik.⁹)

Előttünk egy kor, szereplőivel. Ha az elmúlt közel fél évszázad állam- és jogelmélet-történetét csak felületesen áttekintjük, látható, hogy az időszak egyik szemlátomást megkerülhetetlen alakja Antalffy György. Munkásságát a vele közel három évtizedig együtt dolgozó tanszéki kollégaként Papp Ignác akként jellemezte, hogy valamennyi írásában¹⁰ “a

⁹ Elsőként Peschka Vilmos vetette fel még 1968-ban, hogy “a marxista és a szocialista jogelmélet kapcsolata [...] különbözőképpen alakulhat”. In *Marxista és szocialista jogelmélet*. In *Jog és jogfilozófia*. KJK., Bp., 1980. 197. o. További jogbölcselet-történeti vonatkozása a kérdésnek, hogy vajon létezett-e marxista jogelmélet a szocializmus előtt, illetve milyen továbbélési módusok tarthatták fenn a szocializmus időszakában a nem marxista jogbölcseleti gondolkodás maradványait.

¹⁰ Antalffy Györgynek az alábbi fontosabb, magyar nyelvű tanulmányai jelentek meg:

- [–]: Állam – mai állam. *Tiszatáj*, 1948. 4.
- [–]: A szuverenitás fogalma és a béke. *Állam és Igazgatás*, 1951. 3. évf. 9–10.
- [–]: A Német Demokratikus Köztársaság államosítási jogszabályaival kapcsolatos egyes kérdésekről. *Jogtudományi Közlöny*, 1952. 9.
- [–]: Törvény az állami statisztikáról. *Állam és Igazgatás*, 1953. 1.
- [–]: A párt vezető szerepe a tanácsi szervezetben. *Állam és Igazgatás*, 1955. 8.
- [–]: Platon és Aristoteles a “tökéletes” állami és társadalmi szervezeti formákról. *Acta Universitatis Szegediensis. Acta Juridica et Politica*, Szeged, 1957.
- [–]: Alkotmány és népszuverenitás. *Tiszatáj*, 1958. augusztus.
- [–]: A társadalmi szervezetek szerepéről az állami feladatok végrehajtásában. *Állam és Igazgatás*, 1959. 7.
- [–]: A nép alkotmánya és tanácsai. *Tiszatáj*, 1960. 8.
- [–]: Jog, jogrend, törvényesség. *Tiszatáj*, 1961. 2.
- [–]: A “jóléti” állam elmélete és a kapitalizmus szociálpolitikája Magyarországon. *Tiszatáj*, 1961. 8.
- [–]: A mai imperialista állam és jog néhány fő vonásáról. *Állam és Igazgatás*, 1961. 9., 10.
- [–]: A társadalmi szervezetek új szerepének elvi alapjairól. *Magyar Jog*, 1961. 8.
- [–]: Az emberi jogok százada. *Magyar Jog*, 1962. 2.
- [–]: A szocialista állam- és jogfejlődés újabb tendenciáiról. *Magyar Jog*, 1964. 6.
- [–]: A szocialista állam funkcióinak és mechanizmusának egyes elméleti kérdéseiről. *Állam és Igazgatás*, 1964. 8.
- [–]: A társadalmi öngazgatásról. *Állam és Igazgatás*, 1965. 6.
- [–]: Demokrácia és állam. *Tiszatáj*, 1966. 20. évf. 10. sz. 841–845. o.
- [–]: A szuverenitás elvének időszerűségéről az állam- és jogelmélet tükrében. *Magyar Jog*, 1966. 3.
- [–]: A társadalmi öngazgatás elvi és gyakorlati problémái. *Jog és Társadalom*, 1966. 2.
- [–]: Az állami kényszer és a társadalmi ráhatás állam- és jogelméleti vonatkozásairól. *Állam és Igazgatás*, 1967. 8.
- [–]: Október és a társadalmi forradalom elmélete. *Tiszatáj*, 1967. 11.
- [–]: A szuverenitás lényegének állam- és jogelméleti koncepciójáról. In *Ünnepi Acta a Nagy Októberi Szocialista Forradalom 50. évfordulója alkalmából*. Szeged, 1967.
- [–]: A marxista társadalomtudomány jelentőségéről. Karl Marx születésének 150. évfordulójára. *Tiszatáj*, 1968. 5.
- [–]: A jogalkotás és a jogalkalmazás állam- és jogelméleti vonatkozásairól. *Jogtudományi Közlöny*, 1969. 10.
- [–]: Machiavelli és az állam tudománya. *Állam és Igazgatás*, 1969. 12.
- [–]: Herzentől Leninig. Az orosz politikai gondolkodás nemzetközi jelentőségéről. *Tiszatáj*, 1970. 4.
- [–]: Az alkotmánymódosításról. *Jogtudományi Közlöny*, 1972. 5–6.
- [–]: Prandler Árpád: Az emberi jogokról. *Csongrád Megyei Szemle*, 1979.
- [–]: Állami szuverenitás. *Állam- és jogtudományi enciklopédia*. 1. köt. Bp. 1980.
- [–]: Államszervezet felépítése (szerkezete). *Állam- és jogtudományi enciklopédia*. 1. köt. Bp. 1980.
- [–]: A jogászság helyzetéről és feladatairól. *Magyar Jog*, 1980. 7.
- [–]: Szalay László és a centralisták. (Versenyfutás a reformokért.) *Állam és Igazgatás*, 1980. 30. évf. 9.
- [–]: Szalay Lászlóról. *Magyar Jog*, 1981. 4.

RÉVÉSZ BÉLA *A szocialista állam és professzora*

marxizmus tételeit tette meg kiindulópontul.”¹¹ Politikusként és jogászként is aktív közéleti tevékenysége, jelentős oktatás- és egyetemszervező munkássága valóban emblematikus alakjává tette az 1950-1990 közötti évtizedeknek.¹² Életpályája vázlatos megismeréséhez hasznos kiindulópont önéletrajza, amely hatvan éves korában, 1980-ban keletkezett. Ekkor már másodízben rektora a szegedi tudományegyetemnek (akkori nevén: József Attila Tudományegyetemnek), tizedik éve az országgyűlés jogi, igazgatási és igazságügyi bizottságának titkára (majd 1985-től elnöke), és ugyancsak tíz éve áll a Magyar Jogász Szövetség élén. Ebben az évben lett az Odesszai Állami Mecsnyikov Egyetem (a JATE testvéregyeteme) díszdoktora és ekkor tüntették ki a Szocialista Magyarországért Érdemrenddel is. Túlzás nélkül mondható, hogy az önéletrajz a pályája csúcsára ért személyiség életútját összegzi.¹³

Önéletrajz

1920-ban születtem Szegeden. [...] Középiskolai tanulmányaim elvégzése után előbb államtudományi, majd jogtudományi doktorra avattak 1942-ben Kolozsvárott.

Egyetemi diákéveim alatt szoros kapcsolatban álltam a szegedi baloldali mozgalmakkal, a Szociáldemokrata párttal. Így 1945-ben rögtön bekapcsolódtam Szeged közéletébe és előbb főispáni titkár, majd 1945 augusztusában a város polgármester-helyettese lettem. 1948-ban elvégeztem a Magyar Dolgozók Pártja központi pártiskoláját. Mint a Szociáldemokrata Párt baloldalának vezetője tevékenyen részt vettem a két párt egyesülésének előkészítésében. A Pártegyesülés után a Délmagyarország főszerkesztője, valamint országgyűlési képviselő lettem.

A Szegedi Egyetem Jogi Karának 1946 óta történt újjászervezésekor bekapcsolódtam a Kar munkájába, mint meghívott előadó, majd tanszéki jogú előadóként. 1950-ben neveztek ki nyilvános rendkívüli tanárrá, majd nyilvános rendes tanárrá az állam- és jogelméleti tanszékre.

Az egyetem vezetésében is aktív szerepet vállaltam, három ízben voltam dékán (1950–51, 1957–58, 1967-70) és rektor 1958–64-ig, valamint 1976-tól jelenleg is¹⁴.

Oktató-nevelő tevékenységem mellett jelentős tudományos munkásságot fejtettem ki, 1969-től az állam- és jogtudományok doktora vagyok. [...]

[–]: Niccolo Machiavelli politikatudományi tanításának lényegéről. *Acta Universitatis Szegediensis de Attila József Nominatae. Acta Juridica et Politica*, Szeged, 1982.

[–]: A politikai és a jogi kultúráról. *Magyar Jog*, 1982. 2.

[–]: Lemaradás az ideológiai munkában. *Pártélet*, 1983. 2.

[–]: Jog – politika. *Állam és Igazgatás*, 1984. 3.

[–]: Az Országgyűlés Jogi, Igazgatási és Igazságügyi Bizottságának véleménye a törvényjavaslatról. *Állam és Igazgatás*, 1984. 2.

[–]: A szocialista állam döntési rendszeréről. *Állam és Igazgatás*, 1985. 12.

[–]: A törvényességről két beszámoló tükrében. *Állam és Igazgatás*, 1987. 6.

¹¹ Papp Ignác: Antalffy György, az államtudós-politológus. In: Emlékkönyv Antalffy György egyetemi tanár oktatói működésének 40. és születésének 70. évfordulójára. *Acta Jur. et Pol.*, Tom.: XXXIX. Fasc.: 1–23. Szeged, 1990. 193. o.

¹² 1961-ben, az akkor indult Új Magyar Lexikon sorozata a következőket közölte az alig negyven éves egyetemi oktatóról: “Antalffy György (1920 –): az állam- és jogelmélet művelője, egyetemi tanár; 1958-tól a Szegedi Tudományegyetem rektora. Jelentősebb munkája: *Platón és Arisztotelész a tökéletes állami és szervezeti formákról* (1957).” *Új Magyar Lexikon* 1. kötet. Akadémia, Bp., 1961. 122. o.

¹³ A személyes adatok mellőzését “[...]” jelöli. Az irat forrása: Szegedi Tudományegyetem Rektori Hivatal *Irattár* 1980. d., sz. n.

¹⁴ Második rektori megbízatása 1982-ig tartott.

RÉVÉSZ BÉLA *A szocialista állam és professzora*

Életem folyamán számos társadalmi megbízást láttam el. Tagja vagyok az MSZMP Csongrád megyei Végrehajtó Bizottságának, elnöke a Magyar Jogászok Országos Szövetségének, 1971 óta országgyűlési képviselőként is ténykedem.

1962-ben Munka Érdemrenddel, 1964-ben és 1970-ben a Munka Érdemrend arany fokozatával, 1980-ban pedig a Szocialista Magyarországért Érdemrenddel tüntettek ki. Szeged, 1980. november 14.

*Dr. Antalffy György
egyetemi tanár, rektor*

Ugyancsak 1980-ban, de a fenti önéletrajzhoz képest fél évvel korábban keletkezett a következő tudományos önéletrajz:

Tudományos önéletrajz¹⁵

Egyetemi előadói tevékenységem mellett jelentős tudományos és publicisztikai tevékenységet fejték ki már pályám kezdete óta. Az elsők között voltam 1949-ben, akik az állam- és jogelmélet marxista módon való művelését Magyarországon megteremtették.

Tudományos munkásságom és érdeklődésem a jogelmélet mellett elsősorban az államelméleti kérdések felé fordult. A magyar jogirodalomban elsőnek foglalkoztam a társadalmi szervek szerepével. Akadémiai doktori értekezésemet 1969-ben "Az állam és a társadalmi szervek viszonyának elméleti alapjai"-ról írtam.

Publikációim száma több mint 100, ebből 14 könyv, monográfia. Számos önálló tudományos értekezésem jelent meg külföldön is (Szovjetunió, Franciaország, Bulgária, Lengyelország).¹⁶ Legjelentősebb tudományos munkáim: Az állam és demokrácia az athéni

¹⁵ Az irat forrása: Szegedi Tudományegyetem Rektori Hivatal *Irattár* i. m.

¹⁶ Antalffy Györgynek a következő fontosabb munkái jelentek meg külföldön:

[–]: Obščestvennij kontrol' v Vengerskoj Narodnoj Respublike. *Vestnik Leningradskogo Univ.* 1961. Ser. ekonomiki, filosofii i prava. No. 11. Vüp. 2. 126–128. o.

[–]: Materiali ot praktikata na kapitalizma, otnasjašči se k'm teorijata za d'ržavata na "blagodensvieto". (Éléments de la pratique du capitalisme, illustration de la théorie du "welfare state". *Godisnik na Sofijskija Universitet Juridičeski Fakultet.* 1961. Tom. 52. Sofija, 1962. 485-537. o.

[–]: Esquisse de la pensée politique hongroise jusqu'à la révolution bourgeoise de 1848–49. *Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska*, 1963. Setio G. Vol. 10. No. 3. 79–127. o.

[–]: Über einige neuere Probleme der sozialistischen Staatsentwicklung. *Wissenschaftliche Zeitschrift der Ernst-Moritz-Arndt-Universität zu Greifswald.* 1964. Jg. 13. Gesellschafts- und sprachwissenschaftliche Reihe Nr. 3. 149–170. o.

[–]: Pro tovarys'ki sudy v ugars'kij narodnij respublici. – *Pravoznavstvo*, 1965. Vüp. 1. 128–133. o.

[–]: Obščestvo, deržjava, demokracija. – *Godisnik na Sofijskija Universitet*, Nauka i izkustvo. Sofija, 1967. 409–434. o.

[–]: O suštini suverenosti a svetlu teorije države i prava. (De l'essence de la souverainete dans la theorie de l'État et du droit.) *Zbornik Radova Pravnog Fakulteta u Novom Sadu.* (Posebni otisak iz broja 2. 1967–1968.) Novi Sad, 1967–1968. 507–523. o.

[–]: Le Système étatique et juridique de la République Populaire Hongroise. *Jahrbuch des Öffentlichen Rechts der Gegenwart*, (1968). Neue Folge Bd. 17. 481–525. o.

[–]: De quelques problemes traites au 7e congrés des Juristes Hongrois. *Revue de Droit Contemporain*, 1969. Ann. 16. No. 2. 89–95. o.

[–]: Zmiana konstytucji węgierskiej. *Prawo i Zycie*, 1973. 4. 6–22. o.

[–]: Sur l'amendement de la Constitution de la République Populaire Hongroise. *Jahrbuch des Öffentlichen Rechts der Gegenwart*, 1975. Neue Folge, Bd. 24. 287–307. o.

[–]: L'allienation de l'État et des questions du système de décision dans la société socialiste. *Zbornik Radova.* Tomus 17.1–3. Novi Sad, 1983. 341–350. o.

[–]: Les problèmes des démocraties antiques et modernes. *Estudios de filosofia del derecho y ciencia juridica en memoria y homenaja al catedratico Don Luis Legaz y Lacambra (1906–1980).* Madrid, 1983. 77–99. o.

RÉVÉSZ BÉLA *A szocialista állam és professzora*

demokráciában (1962)¹⁷; Állam és demokrácia – *Fejezetek az állam- és jogelmélet köréből* (1967)¹⁸; Állam- és jogelmélet (1970)¹⁹; *Basic Problems of State and Society* (1974)²⁰. Ezek kapcsán elismerő recenziók jelentek meg a szocialista és kapitalista országokban egyaránt (SZU, USA, Belgium, Ausztria)²¹. 1979-ben jelent meg az *Állam – politikai rendszer – társadalom* című könyvem²². Jelenleg egy monográfián dolgozom, Szalay Lászlóról, aki reformkori jogtudós, kodifikátor és nemzetközi jogász volt.

Több világtudománykonferencián vettem részt mint előadó, részben a politikatudomány (államtudomány) területén, másrészt számos jogi konferencián vizsgáltam marxista szempontból az emberi jogok kérdését.

Több mint egy évtizede tagja vagyok a Buxellesben megjelenő nemzetközi jogi folyóirat, a *Revue de Droit Contemporain* szűkebb (5 tagú) szerkesztőségének. Főszerkesztője vagyok a *Revue de Droit Hongrois* (angol és orosz nyelven is megjelenő) tudományos folyóiratnak.

Több mint két évtizede tagja vagyok tagja az MTA Jogtudományi Bizottságának és hosszú ideje elnöke a Magyar Jogász Szövetségnek. Sok éven keresztül voltam tagja a TMB jogi szakbizottságának, jelenleg a politikatudományi szakbizottság tagja vagyok.

1971 óta tevékenykedem az országgyűlés jogi, igazgatási és igazságügyi bizottsága titkáráként. 1980-tól az Odesszai Állami Mecsnyikov Egyetem honoris causa doktora vagyok.

Szeged, 1981. március 3.

Dr. Antalffy György
egyetemi tanár, rektor

Fentiekhez kiegészítésként hozzáfűzhető néhány kevésbé ismert tény. Jogi tanulmányai végeztével – miközben ügyvédjelöltként dolgozott – Budapesten közgazdaságtant is hallgatott. Ez azért lehet lényeges körülmény, mivel a szegedi egyetem meghívott előadójaként kezdetben gazdaságtani előadásokat is tartott.²³ Országgyűlési tevékenységének tulajdonképpen csak az 1971 utáni időszakáról tudunk, miközben egy – elhalálózása folytán megüresedett – Csongrád-Csanád megyei képviselői helyre már 1949. január 27-én behívta az Országgyűlés mint a Magyar Dolgozók Pártja soron következő pótképviselőjét.²⁴ Érdekessége mandátuma ekkori

[–]: Teoretičeskie aspekty problemu prav človeka v socialističeskom obščestve. *Socialističeskoje pravo i ličnost'*. Kiev-Odessa, 1984. 25–35. o.

[–] – Orzih, M. F.: Gumanizm socialističeskogo pravovedenija. *Socialističeskoje pravo i ličnost'*. Kiev-Odessa, 1984. 12–24. o.

[–]: Les méthodes d'analyse fondées sur la théorie de l'État et du droit des phénomènes de l'État et de l'administration. *Archiv für Rechts- und Sozialphilosophie*. 1985. Beiheft 23: Tradition und Fortschritt in den modernen Rechtskulturen. 97–104. o.

[–]: The teaching of the history of the political and legal disciplines as part of the political and legal culture. *Problemy teorii i filozofii prava*. (Lublin, 1985.) 17–28. o.

¹⁷ Antalffy György: *Állam és alkotmány az athéni demokráciában*. Bp. 1962, Közgazd. és Jogi Kiadó. 297. o.

¹⁸ Antalffy György: *Állam és demokrácia*. (Fejezetek az állam- és jogelmélet köréből.) Bp. 1967, Közgazd. és Jogi Kiadó. 541 o.

¹⁹ Antalffy György – Samu Mihály – Szabó Imre – Szotáczy Mihály: *Állam- és jogelmélet*. Szerk. Samu Mihály. Bp. 1970, Tankönyvkiadó. 585 o.

²⁰ Antalffy György: *Basic Problems of State and Society*. Bp. 1974, Akadémiai Kiadó. 188 o.

²¹ Vö. 109. sz. jegyzet.

²² Antalffy György: *Állam, politikai rendszer, társadalom*. Az állam- és jogelmélet és a politológia határkérdéseiről. KJK., Bp. 1979., 342 o.

²³ Lásd: Antalffy György egyetemi ny. rk. tanár "Gazdaságpolitika" c. előadásaihoz készült vázlat. MEFESZ Jegyzetosztály Jogászok kiadványok. 21. Szeged 1950. 53 o.

²⁴ Mandátuma három hónapig, az 1949. évi májusi országgyűlési választásokig tartott. Lásd: Az 1947. szeptember 16-ára összehívott Országgyűlés *Naplója*. V. kötet 106. ülésnap. Bp. 1949. 487. o.

RÉVÉSZ BÉLA *A szocialista állam és professzora*

igazolásának, hogy mint a *Délmagyarország* című napilap felelős szerkesztője került a parlamentbe.²⁵

A tudományos önéletrajzban hivatkozott, de akkor még csak készüléfében lévő monográfia Szalay Lászlótól végül 1983-ban jelent meg,²⁶ ezt 1986-ban egy újabb követte, a *Machiavelli és az állam tudománya* című kötet.²⁷ Az Antalffy György oktatói működésének 40. és születésének 70. évfordulójára megjelent *Emlékkönyv*²⁸ közel kétszáz tételt sorol fel. Ebben tizenhárom önálló mű, könyv, több mint nyolcvan tanulmány, huszonkét tankönyv, jegyzet és közel nyolcvan oktatással, konferencia-szereplésekkel kapcsolatos publikáció szerepel.

Nehéz az objektivitáshoz maradéktalanul ragaszkodva visszatekinteni életművére, hiszen ma még szinte minden megállapítást, tényt a személyesség mozzanatai hatnak át.²⁹ Mégis, a szubjektív benyomásoktól, a régmúlt szituációkban gyökerező szimpátiáktól, esetleg averzióktól mentesen lehetőség nyílhat bármely életpályának tárgyyszerűbb megközelítésére, ha kevésbé magát a személyiséget, mint inkább tevékenységének valódi eredményeit, “a dolgot magát” állítjuk az elemzés középpontjába. Ugyanakkor az életpálya sorsfordulói utáni érdeklődés során kevésbé ismert iratokból, dokumentumokból kerültek elő olyan adatok, amelyek az eddig ismert képhez képest árnyaltabbá tették Antalffy György munkásságának egyes időszakait. Ilyen például az a nagyrészt feltáratlannak is mondható dimenzió, amely Bibó István életútjához fűződő kapcsolatát érintette és amelynek ha csupán három mozzanatát említjük, talán már érzékelteti, milyen furcsa “viszonyról” is lehet szó. Talán még a “viszony” szó is túlzás, hiszen személyesen valószínűleg alig néhányszor találkoztak. Mégis, Antalffy többször került/kényszerült olyan szituációba, esetenként konfliktusba, amikor éppen a Bibó személyéhez való *viszonyulása* eredményezte életpályájának kisebb-nagyobb fordulóit.

A legismertebbnek tűnő eset Antalffy György tanszékvezetői kinevezésének időszakához fűződik. A szegedi egyetemtörténeti kiadvány³⁰ így őrizte meg az akkor történeteket: “Sajnos, a politika előadásával Bibó már a következő tanévben (ti. 1948-ban – R.B.) felhagyott, azt főleg Antalffy György (1920 – 1993) helyettes polgármester vette át, aki 1946-tól meghívottként oktatott a karon. Antalffy a tárgy nevét is megváltoztatta: ‘Államtan a politikai rendszerek történetével.’ [...] 1949 során a Magyar Tudományos Tanács a Politika Tanszékre nyilvános rendkívüli tanárnak Antalffy Györgyöt fogadta, akit rövid pécsi kitérő után 1950. február 1-jétől neveztek ki Szegedre. Ugyanez év szeptemberében a jogi kar dékánja (Antalffy György) felhívta Bibót, hogy nyújtsa be nyugdíjazás iránti kérelmét.”³¹ A történet több változatban is előfordul, például úgy, hogy a Szegedi Egyetem dékánja felső utasításra 38 évesen kényszernyugdíjba küldte Bibót.³² Valójában, Antalffy György – mint a karon a “fordulat évét”

²⁵ 1948. május 1-től egy éven át, 1949. március 15-ig dolgozott ennél a helyi politikai napilapnál. Apró mozzanat, hogy ekkor került le a lap fejlécéből “A Magyar Kommunista Párt délmagyarországi napilapja” felirat és helyette a “Délmagyarország – politikai napilap” megjelölés került az impresszumba. Ezen egyébként még a szerkesztői székben Antalffyt követő ifj. Komócsin Mihály sem változtatott, és csak 1951 első felében került a fejlécre az új megjelölés: “Az MDP Csongrád megyei Pártbizottságának lapja”. Lásd: *A Délmagyarország fél évszázada 1910–1960. k. n., Szeged, 1960. 82 o.*

²⁶ Antalffy György: *Szalay László a reformkor politikai-jogi gondolkodója*. KJK., Bp., 1983. 336 o.

²⁷ Antalffy György: *Machiavelli és az állam tudománya*. Állam- és jogelméleti reflexiók. KJK., Bp. 1986., 455 o.

²⁸ Antalffy György tudományos munkáinak jegyzéke. In: *Emlékkönyv* Antalffy György egyetemi tanár oktatói működésének 40. és születésének 70. évfordulójára. i. m.: 279–288. o.

²⁹ A jelen szerző több mint tíz éven át vett részt az Antalffy György vezette tanszék munkájában.

³⁰ Balogh Elemér: Oktatás- és kutatástörténet. In: *A Szegedi Tudományegyetem múltja és jelene 1921–1998*. JATE, Szeged, 1999.

³¹ i. m.: 48. o.

³² Nagy Csaba: Bibó István életműve és varázsa. In: *Bibó nyugatról – éltében, holtában*. Külhoni magyarok írásai Bibó Istvánról. Európai Protestáns Szabadegyetem. Basel – Budapest, 1997. 77. o.; Szabó József az alkotmányjogi tanszék Bibóéhoz hasonló sorsú professzora szerint “a szegedi jogi (éppúgy mint a bölcsész-)kar kiseprése 1949 őszén viharos gyorsasággal folyt le. Először Székely István civiljogász repült. (...) Nem sokkal ezután Bibó István, akinek egyszerűen megvonták akadémiai tagságát is.” Szabó József: *Negyven év. Egy professzor útja az*

RÉVÉSZ BÉLA *A szocialista állam és professzora*

követően pozícióba került nemzedék reprezentánsa³³ – 1950. szeptember 8-án arra kérte Bibót, hogy nyugdíjazás iránti kérelmét mielőbb nyújtsa be, majd egy hétre rá rendelkezési állományba helyezte a jogi kar.³⁴

A fentiek súlya mellett részletkérdésnek tűnhet, de a teljességhez hozzátartozik, hogy Antalffy György nem önkényesen változtatta meg a Politika stúdium nevét³⁵ “Államtan a politikai rendszerek történetével”³⁶-re. Ezt ugyanis 1948-ban egy miniszteri rendelet tette kötelezővé a Jog- és Közigazgatástudományi Karok tanulmányi és vizsgarendjének újrászabályozása során, amint a Jogfilozófia c. kollégiumot is ekkor váltotta fel az “általános állam- és jogelmélet” elnevezésű tantárgy.³⁷

Ennél érdekesebb lehet azonban azokat az összefüggéseket felvillantani, amelyek nem csak Antalffy György kinevezésének sajátos körülményeire világítanak rá, de arra a – túlzás nélkül mondható – konfúzus helyzetre is, amely az állam- és jogelméleti tanszékek megszervezése körül a negyvenes évek végén kialakult. Egy, a Magyar Tudományos Tanácsnak³⁸ címzett minisztériumi irat³⁹ így őrizte meg az eseményeket (a fogalmazás stílus arra enged következtetni, hogy javítás nélküli diktálás eredményét őrizte meg az irat):

Előterjesztést tettünk a Tudományos Tanácsnak arra, hogy dr. Antalffy Györgyöt egy. ny. rendkívüli tanárrá a pécsi tudományegyetem politikai tanszékére nevezzük ki. Az elhatározás a legfelsőbb pártszerveknél úgy történt meg, hogy Antalffyt a szegedi politikai tanszékre kell kinevezni. Ezzel kapcsolatban Pécsen a politika ellátására nincsen tanár, Szegeden viszont a tanszékre kinevezett tanár, dr. Bibó István beosztását módosítani kell, vagy elhelyezéséről kell gondoskodni, ugyanakkor pedig Vas Tibor dr. szegedi egyetemi tanár, aki a politikát Szegeden helyettesítette volna, egyébként pedig a jogbölcselet tanára, át kell helyezni Pécsre, Vas Tibor Pécsen a jogbölcseletet és a politikát látná el. Szegedre a jogbölcseleti tanszék vezetésére Pécsről át kell hozni Ruttkay Györgyöt.

Az általunk tervezett beosztás tehát ez volt: Szegeden a politikát előadja Vas Tibor, jogbölcseletet előadja Vas Tibor. Pécsen a politikát előadja Antalffy György, a jogbölcseletet előadja Ruttkay György. Ez a következőképpen módosítandó: Szegeden a politikát előadja Antalffy György, jogbölcseletet és politikát előadja Ruttkay György. Pécsen a jogbölcseletet

önkényuralom alatt. In: *Ki a káoszról, vissza Európába*. Kráter, Bp. 1993. 39. o.; továbbá: Szabadfalvi József: Egy európai jogtudós emlékezete. In: Szabó József: *A jogbölcselet vonzásában*. Bótor Kiadó, Miskolc, 1999. 211. o.

³³ Szabadfalvi József: Bibó István és a szegedi iskola. In: *A szabadság kis körei*. Tanulmányok Bibó István életművéről. Osiris, Bp., 1999. 148. o.

³⁴ A dokumentumokat közli: Huszár Tibor: Bibó István. In: *Beszélgetések*, politikai-életrajzi dokumentumok. Magyar Krónika, Kolonell, 1989. 347–348. o.

³⁵ Ebben a kérdésben az egyetemtörténeti kiadványnál árnyaltabban fogalmaz Ruszoly József a Szegeden tartott Bibó István emlékülésen elhangzott előadásában: “az 1948/49. tanév II. félévétől a tárgyat már a karon egyébként 1946 óta működő Antalffy György adta elő tanszéki jogú előadóként, változott néven (államtan a politikai rendszerek történetével) és új, ideologizált tartalommal.” Ruszoly József: Bibó István a szegedi karon. *Jogtudományi Közöny*, 1992. 2. 100. o.

³⁶ A fennmaradt jegyzet szerint az Államtan a politikai rendszerek történetével előadás a “világnézeti alapvetés”-t követően voltaképpen csak az állam eredetével (“A család, a magántulajdon és az állam eredete” alapján) illetve az állam lényegével (az “Állam és forradalom” alapján) foglalkozott. Lásd: *Államtan a politikai rendszerek történetével* (Vezérfonal). 1949–50. tanév. Jegyezte az államtani szeminárium hallgatóinak munkaközössége. MEFESZ Jegyzetosztály Jogászok Kiadványok. 18. sz. Szeged 1950.

³⁷ Lásd: 206 693/1948. VKM sz. r. a Jog- és Közigazgatástudományi Karok szervezése, a Jog- és Közigazgatástudományi Karok tanulmányi és vizsgarendjének megállapításáról

³⁸ Az 1948. évi XXXVIII. tc. értelmében a Magyar Tudományos Tanács véleményt nyilvánított az egyetemi és főiskolai tanárok kinevezéséről. Ezt követően a vallás- és közoktatásügyi miniszter javaslatára a tanárokat az államfő nevezte ki. A Tanács a Magyar Tudományos Akadémia 1949. végi újjászervezéséig működött. Lásd: *A magyar állam szervei 1944–1950*. KJK., Bp., 1985. II. 658–659. o.

³⁹ Lásd: *Bibó István* (1911–1979) Életút dokumentumokban. 1956-os Intézet – Osiris – Századvég, Bp., 1995. 370–371. o.

RÉVÉSZ BÉLA *A szocialista állam és professzora*

és politikát előadja Vas Tibor. Az áthelyezésbe Vas Tibor belegeyzett. Ruttkayt Miskolcra helyeztük ez év elejével Pécsre, tehát simán beosztható Szegedre.

A kérdést átbeszéltem dr. Ries István igazságügyminiszterrel, dr. Hajdú Gyula ig. min. államtitkárral, dr. Beér János belügyminiszteri osztályfőnökkel és Szabó Imre min. tanácsossal. A kérdés ilyen megoldását helyeslik.

Javasolt határozatok:

- 1. Szegeden a jogbölcseletet adja elő Ruttkay György. (Pécsről áthelyezendő Szegedre.)*
- 2. Vas Tibor áthelyezendő Pécsre és adja ott elő a jogbölcseletet és a politikát.*

Budapest, 1949. október 27.

dr. Buday Árpád

A nehezen áttekinthető ügyben egy héttel később született meg a Tudományos Tanács válasza⁴⁰:

Toplák Ferenc elvtársnak

Buday elvtársnak f. év október 27-én kelt feljegyzésére közöljük az elvtárssal, hogy a Tudományos Tanács Személyzeti Osztálya hozzájárult a fenti feljegyzésben foglaltakhoz, a következő megjegyzéssel:

Helyesnek tartja, a szegedi egyetemen Antalffy György államtant adjon elő. Az állam- és jogelmélet előadásaira Ruttkay Györgyöt a pécsi egyetemről a szegedi egyetemre kell áthelyezni, Vass Tibor pedig áthelyezendő Pécsre és ott egyedül lássa el az állam- és jogelmélet, valamint az államtan előadásait.

Tekintettel arra, hogy a szegedi egyetemen az államtani tanszéken pillanatnyilag még Bibó István szerepel, mint kinevezett ny. r. tanár, Szegedre ny. rk. tanárként addig nem nevezhető ki, amíg Bibó István ügye végleg nem rendeződik. Amennyiben Bibó István a Területrendezőnél⁴¹ nyer beosztást, úgy a szegedi ny. r. tanári állásáról le fog mondani és akkor lehet Antalffy Györgyöt ny. rk. tanárnak kinevezni. Erre a közeljövőben sor fog kerülni.

Budapest, 1949. november 3.

Eltvársi üdvözlettel: Patkós Lajos, a MIT. Szem. Oszt. Vezetője

Némileg áttekinthetőbbnek látszik a helyzet, ha magának Bibó Istvánnak a visszaemlékezései nyomán próbáljuk rekonstruálni a történeteket⁴²:

(1946-ban) a “politikának” nevezett tanszékre kerültem, aminek akkortájt, nem sokkal előbb, Alkotmánytani és Közigazgatástani Tanszék lett a neve, Moór Gyulának igen konzervatív reformműve alapján. Ennek az volt az indoka, hogy a politika félreérthető kifejezés, de nekem éppen a félre is érhető politika volt az igazi szakmám, még ha elméleti síkon is. Az 1946/47-es tanévben nagyon lelkesen adtam elő ezt a politikát. (...) az 1946/47-es tanév végén, inkább szeptemberben, egy értekezletre hívták össze az összes politikaprofesszorokat Pestre, ahol Hajdú Gyula államtitkár azt fejtette ki, hogyan kell a politikát előadni. Pontosan megmondta, hogy mivel kell kezdeni, mivel kell folytatni, természetesen marxista alapon. Úgy éreztem, hogy ez már nekem nem fog menni. Ugyanakkor a Kelet-Európai Intézetben válság volt, és Keresztury (Dezső) mint miniszter, engem akart oda kormánybiztosnak küldeni. Én tehát azt kértem Kereszturytól, hogy úgy

⁴⁰ i. m.: 371. o.

⁴¹ A Területrendezési Intézetet 1949 áprilisában hozták létre az Építési és Közmunkaügyi Minisztérium keretein belül, elsősorban a “sürgős és országos fontosságú részletes rendezési tervek” elkészítések feladatával. Lásd: *A magyar állam szervei 1944–1950.* i. m.: II. 645. o.

⁴² Az interjú Hanák Gábor és Huszár Tibor készítette 1977–78-ban. Lásd: *Bibó István (1911–1979) Életút dokumentumokban.* i. m.: 264. o.

RÉVÉSZ BÉLA *A szocialista állam és professzora*

küldjön oda kormánybiztosnak, hogy szabadságolást ad nekem az egyetemi fő előadások alól. Papíron egyetemi tanár voltam ötvenig, de ténylegesen 46/47-ben adtam elő a fő tárgyat. [...] '49 végén én még egy fél év szabadságot kaptam az egyetemi tanárságtól, és 1950 szeptemberében helyeztek rendelkezési állományba, miután nem tudtam rávenni magamat, hogy valami számomra komolytalan jogi tárgyat válasszak, amivel maradhattam volna egyetemi tanár. Nagyon kínálták nekem a munkajogi tanszéket, de semmi közöm se volt hozzá.

Mindezek ellenére sokáig tartotta magát az a szóbeszéd, miszerint Antalffy György távolította el az egyetemről Bibó Istvánt azért, hogy tanszékvezetői kinevezéshez juthasson. Ennek végső forrása a Tudományos Tanács idézett iratának azon része lehetett, miszerint Bibó István “a szegedi ny. r. tanári állásáról le fog mondani és akkor lehet Antalffy Györgyöt ny. rk. tanárnak kinevezni”. Ez valójában éppen fordított sorrendben történt. Az viszont tény, hogy Antalffy közvetítette Bibó felé az eltávolítására irányuló, nyilvánvalóan politikai akaratot – a levél szavaival: “illetékes helyről nyert felhívás alapján.”⁴³ Ebből a szempontból mellékes, hogy ezt vajon a nyugdíjazási kérelem benyújtására történő felszólítással, a szolgálatból való felmentéssel vagy éppen a rendelkezési állományba helyezéssel sikerült-e elérni. Ráadásul – a kor szokásának megfelelően – már sűrűsödtek a pártközpontba küldött információs jelentések is, amelyek egy-egy sikeresebb akció befejeztével arról számoltak be, hogy “a szegedi pártbizottság segítségével az ellenség aknamunkáját leleplezték és az ellenséges elemeket az egyetemről eltávolították”.⁴⁴

A fenti történet később két ízben is további feszültségek kiindulópontja lett. 1956, amely Bibó Istvánnak Nagy Imre kormányában államminiszteri tárcát hozott, Antalffy György pályafutásának a mélypontját jelentette. Részben Bibó (és más professzorok) eltávolítását, másfelől rákosista szemléletét kéri számon tőle, amikor eltávolítják az egyetemről. Baróti Dezső irodalomtörténész professzor, aki 1955-től 1957 márciusáig, így a forradalom alatt is a szegedi egyetem rektora volt, 1957. május 9-i gyanúsított kihallgatási jegyzőkönyvében a következő mondat olvasható: “Elhatározásom az volt, hogy az oktatói kart megtisztítom a kommunista nevelőktől, illetve a sztálinista, rákosista szektás elemektől.”⁴⁵ Ennek részeként a jogi karon felfüggesztették Antalffy György és az államjogi tanszék vezetője, Kovács István egyetemi státuszát is. Velük szemben az a kifogás is elhangzott, hogy “éveken keresztül kifogásolható magatartást tanúsítottak és oktatói, valamint tudományos munkásságuk sem volt kielégítő”. Az új hatalom 1957 elején jellemző módon szolgáltatott elégtételt, amikor – a felfüggesztő határozat visszavonását követően⁴⁶ – az 1957/58-as tanévre Antalffy Györgyöt tette meg a kar dékánjává.⁴⁷

Évek múlva, a '80-as évek éledező nyilvánossága ismét felszínre hozta az immár több évtizedes történetet. Az ekkoriban kialakuló Bibó-reneszánsz különösen jó alkalmat nyújtott az akkori események felelevenítésére. Ráadásul Antalffy György hosszú évekig tartó megyei pártvb tagsága mellett különösen jó kapcsolatokat tartott fenn Komócsin Mihály megyei pártvezetővel, akinek nevét a rendszerváltó városi és megyei közvélemény a Kádár-korszak szinte minden vétkével összefüggésbe hozta. (A Szabad Európa Rádió Kutatóintézetének iratanyagából az is kiderül, hogy Antalffy pályájának éppen ez az időszaka váltott ki nagyobb

⁴³ A levél teljes szövege: “Kedves Barátom! Illetékes helyről nyert felhívás alapján felhívlak, hogy nyugdíjazás iránti kérvényes mielőbb nyújtsd be karunk dékáni hivatalába. Szeged, 1950. szeptember 8. Baráti üdvözléssel: e. i. dékán s. k.” Idézi: Ruzsoly József: i. m.: 101. o.

⁴⁴ Idézi: Bálint László: *1956 A forradalom Szegeden*. Magyar Politikai Foglyok Szövetsége, 2000. 19. o.

⁴⁵ i. m.: 186. o.

⁴⁶ Szabó József 1957. február 24-én Bibóhoz írt levelében megemlíti: “Időközben itt járt Világhy (Miklós), hogy Antalffy fegyelmije ügyében tárgyaljon a karral...”. Idézi: Szabadfalvi József: i. m.: 150. o.

⁴⁷ U. ö.: *Ki kicsoda 1956-ban Szegeden és Csongrád megyében*. Somogyi-könyvtár, Szeged. 1999. 9.o.

RÉVÉSZ BÉLA *A szocialista állam és professzora*

érdeklődést a SZER részéről.⁴⁸) A Csongrád megyei Történelmi Bizottság, amely 1988-ben a korábbi évtizedek szegedi “titkainak” feltárására jött létre – saját értékelése szerint – igen nehéz feltételek között kezdte munkáját⁴⁹: “A Komócsin-korszak örökösei ellen csak morális alapon lehetett támadást indítani, hiszen valamennyien a dörzsölt ortodox marxisták közé tartoztak és így ideológiailag eminensnek számítottak.” A szegedi 1956-os események feldolgozása során igyekeztek kideríteni, hogy miért is érdemelte ki Csongrád megye hosszú időn keresztül a “Pol Pot megye” elnevezést.⁵⁰ A Bizottság szerint ennek elsődlegesen az a magyarázata, hogy az ’56-os eseményeket követően az az ifjú Komócsin Mihály került hatalomra, aki hosszú ideig – 1985-ig – ellentmondást nem tűrően irányította a szegedi, majd a Csongrád megyei pártmozgalmat: “A Komócsin-klán kemény kézben tartotta a Tisza menti vidéket. Néma terror alakult ki a déli végeken 1956 után, pedig Csongrád megyében nem voltak véres események. Mégis november 4-ét követően rendkívül kegyetlen megtorlás kezdődött, csaknem 800 személyt ítéltek el a megyében. [...] A visszarendeződésben elsősorban azok az elemek játszottak főszerepet, akik a Rákosi-korszakban az ultrabalosok táborához tartoztak. [...] A Komócsin Mihály által összeállított vezetői stáb egészen a közelmúltig töltött be vezetői funkciót Csongrád megyében.” – fogalmazott a dokumentum.⁵¹

Bármennyire is fontos szerepe lehetett ebben a “Komócsin Mihály által összeállított vezetői stáb”-ban, Antalffy György tevékenységét mégsem lehet differenciátlanul minősíteni, ráadásul az egyetem (és a város) történetének ez irányú feltárása is várat még magára. Egy 1959-es, már rektorként jegyzett írásában⁵² például hangsúlyozza: “egyetemi hallgatóságunk zöme ma már meggyőződött arról, hogy az ellenforradalom mennyire becsapta és félrevezette ifjúságunkat is”. Ugyanakkor tesz egy óvatos figyelmeztetést a másik oldal irányában is: *Úgy véljük, a kívülállóknak nem szabad az egyetemi hallgatókra ferde szemmel nézniük, mint valami ellenforradalmi bázisra, mert ezzel semmiképpen nem tudjuk végleg legyőzni az ellenforradalom által okozott zűrzavart.*

Talán ez a taktikus kettősség is magyarázza azt, hogy a város hangulatáról szóló egyik belügyi jelentés⁵³ éppen a “határozatlan vezető” (ti. 1958 és 1964 között tartott első rektori megbízatása) képét igyekezett róla a felsőbb vezetés számára prezentálni. Az 1960. március 23-i keltezésű jelentés szerint a városban többek véleménye az, hogy *Szeged még mindig olyan város, melyben legjobban érvényesülnek a túlzó, balos, szektás tendenciák. Ez nemcsak a szegediek szubjektív érzése, a más városokból idekerülő, egyébként a kormányzat iránt lojális személyek is mondják. Ez a balos irányzat rányomja a bélyegét az egyetemi életre is és különösen az egyetem személyi ügyeire. Antalffy (sic!) a rektor jóformán DISZ tisztséget tölt be, annál nagyobb súlya van az egyetemi pártszervezet néhány tagjának.*

Az mindenesetre tény: amikor 1990 októberében létrejött a Művelődési és Közoktatási Minisztérium Rehabilitációs Bizottsága és így szervezett kereteket kapott a politikai, világnézeti és vallási meggyőződésük vagy tevékenységük miatt sérelmet szenvedett kutatók, oktatók, hallgatók igazságszolgáltatása, akkor a szegedi tudományegyetemen az adott korszakra nézve összesen harmincnyolc érintett oktatót és nyolcvanegy hallgatót regisztráltak.⁵⁴

⁴⁸ Lásd: OSA – Records of Radio Free Europe/Radio Liberty Reserach Institute. Biographical files. Antalffy, György. Fonds: 300., Subfonds: 40., Series: 5.

⁴⁹ Lásd: Rátkai Árpád: *Az állampárt utolsó évei Csongrádban (1985–1989)*. Kézirat. 1990.

⁵⁰ Uő.: Végjáték a Tisza mentén. Cikksorozat a *Délmagyarország* című napilapban. 1989. november 22., november 15., december 9.

⁵¹ Idézi: Halász Miklós: Oligarchiák uralkodtak a végeken. *Magyar Nemzet* 1989. február 23.

⁵² Antalffy György: Az egyetemi vezetés néhány kérdése. *Felsőoktatási Szemle* 1959. 3.

⁵³ BM II/5-e alosztály 205–12/41–1960. TH O–1255471. Idézi: Kahler Frigyes: *III/III-as történelmi olvasókönyv*. 2. Kairosz, Bp. 2002. 63. o.

⁵⁴ Lásd: Kézdi György: Fegyelmi eljárások a felsőoktatásban 1956–1990. *Magyar Felsőoktatás*, 2000. 8.

3. (*A professzor*) Antalffy György alakjának és különösen a szocialista korszak történéseihez való viszonyának értelmezésekor mindenekelőtt személyiségének sokszínűsége, mondhatni szerepeinek sokfélesége a legszembetűnőbb. Ő maga egy interjúban sokirányú elkötelezettségéről és azok fontossági sorrendjéről a következőket mondta⁵⁵: *Munkám legfőbb értelmének az új jogászgeneráció képzését, nevelését, formálását tekintem. Ezt tartom igazi alkotói folyamatnak. [...] A közéletben legfontosabbnak a megyei párt-vb tagságot tekintem, természetesen lényeges a Magyar Jogász Szövetség elnöki funkciója és az, hogy országgyűlési képviselő vagyok.*

Ha az általa is a legfontosabbnak tartott oktatói tevékenységének több mint négy évtizedét tekintjük át, látni kell, hogy Antalffy György pályájának irányát és jellegét lényegében ugyanazok a társadalmi és politikai feltételek határozták meg, mint mindazokét, akik ebben a korszakban valamilyen módon a jogázképzés, a jogi oktatás irányítói vagy közszereplői lettek. Érdemes ennek megértéséhez – mintegy esettanulmányként – külön is átnézni a szocialista jogi oktatás, és ezen belül is a jogelméleti tankönyvkiadás első időszakának jellegzetességeit. Ezek mára akár felejthető mozzanatai is lehetnének a korabeli sztálinista oktatáspolitikai magyarországi meghonosítási folyamatának, ha nem befolyásolta volna évtizedekig – sőt, bizonyos elemeiben mindmáig – jogászai, jogtudományi kultúránkat.⁵⁶

⁵⁵ Bálint Gyula: Alkotók. Antalffy György. *Csongrád megyei Hírlap* 1975. december 14.

⁵⁶ Antalffy György 1950 és 1987 között szinte valamennyi állam- és jogelméleti jegyzet, tankönyv megírásában, szerkesztésében – általában szerzői kollektíva tagjaként – részt vett:

[–]: *Állam- és jogelmélet*. 1950/51. tanév. 1–2. félév. Szeged, 1950, Jegyzetsokszorosító Vállalat. 386 o. (Szegei Egyetem. Állam- és Jogtudományi Kar.)

Állam- és jogelmélet. Írta: [–] – Halász Pál, Szabó Imre, (stb.) szerzői munkaközösség. Bp. 1952, Közokt. Jegyzetellátó Váll. 117 o. (ELTE Állam- és Jogtudományi Kar Jegyzetei.)

Állam- és jogelmélet. Írta: [–]: – Halász Pál, Szabó Imre, (stb.). 2. félév. Bp. 1953, Felsőokt. Jegyzetellátó Váll. 74 o. (ELTE Állam- és Jogtudományi Kar Jegyzetei.)

Vas Tibor: *Állam- és jogelmélet*. 2. félév. A munkaközösség tagjai: [–] – Halász Pál, (stb.) Bp. 1954, 179 o. (Eötvös Loránd Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Kar.)

Állam- és jogelmélet. (1–9. fejezet.) Szerk. Vas Tibor. (A munkaközösség tagjai: [–] – Halász Pál, (stb.) Bp. 1955, Felsőokt. Jegyzetellátó. 159 o. (Eötvös Loránd Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Kar.)

Állam- és jogelmélet. (10–23. fejezet.) Délelőtti tagozat 1. évf. és levelező tagozat 1. évfolyamának hallgatói részére. Szerk. Vas Tibor. (Írta: [–] – Halász Pál, (stb.) Bp. 1956, Felsőokt. Jegyzetellátó. 154 o. (Eötvös Loránd Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Kar.)

Állam- és jogelmélet. Egyetemi jegyzet az 1956–57. tanévre. Szerk. Vas Tibor. (Írta: [–] – Kulcsár Kálmán, (stb.) Bp. 1957, Felsőokt. Jegyzetellátó. 256 o. (Eötvös Loránd Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Kar.)

[–] – Halász Pál: *Bevezetés az állam- és jogtudományokba*. 1. rész. Bp. 1960, Felsőokt. Jegyzetellátó. 96 o. (Állam és Jogtudományi Karok.)

[–] – Halász Pál: *Bevezetés az állam- és jogtudományokba*. 2. rész. Bp. 1960, Felsőokt. Jegyzetellátó. 95–205. o. (Állam- és Jogtudományi Karok.)

Állam- és jogelmélet. Szerk. Szabó Imre. 2. füzet. Írta: [–] – Halász Pál. Bp. 1961, Tankönyvkiadó. 252 o. (Állam- és Jogtudományi Karok.)

[–] – Halász Pál: *A politikai és jogi tanok története a marxizmus megjelenéséig*. Bp. 1961, Tankönyvkiadó. 210 o. (Állam- és Jogtudományi Karok.)

Állam- és jogelmélet. 1. (rész.) Egységes jegyzet. Szerk. [–]: (Írta: [–] – Szabó Imre, (stb.) Bp. 1964, Tankönyvkiadó. 306 o. (Állam- és Jogtudományi Karok.)

[–] – Papp Ignác: *Szemelvények állam- és jogelméleti szerzők műveiből*. 1. (rész.) (Egységes jegyzet.) Bp. 1967, Tankönyvkiadó. 454 o. (Állam- és Jogtudományi Karok.)

[–] – Papp Ignác: *Szemelvények állam- és jogelméleti szerzők műveiből*. 2/1–2/2. (köt.) Egységes jegyzet. Bp. 1968, Tankönyvkiadó. 387 p., 331 o. (Állam- és Jogtudományi Karok.)

[–] – Samu Mihály, Szabó Imre, Szojtáczky Mihály: *Állam- és jogelmélet*. Szerk. Samu Mihály. Bp. 1970, Tankönyvkiadó. 585 o.

[–] – Papp Ignác: *A politikai és jogi tanok története*. (Egyetemi tankönyv.) Bp. 1974, Tankönyvkiadó. 457 o. *Szemelvények állam- és jogelméleti szerzők műveiből*. Egységes jegyzet. 1. rész. 1. köt. (1., 2., 3. fejezet.) szerk.: [–] – Papp Ignác. Bp. 1977, Tankönyvkiadó. 404 o. (Állam- és Jogtudományi Karok.)

RÉVÉSZ BÉLA *A szocialista állam és professzora*

A Magyar Dolgozók Pártjának programnyilatkozata a demokratikus nevelés egységének biztosítására 1948 nyarán követelte először az egységes állami tankönyvek bevezetését valamennyi iskolában, és valamennyi oktatási fokozatban.⁵⁷ Ennek következtében egy év alatt, 1949 szeptemberéig hetven új tankönyv jelent meg. Ortutay Gyula vallás- és közoktatásügyi nyilatkozata szerint “helyes tett” volt az 1945 és 1948 közötti időszak tankönyvei helyett új tankönyveket készíttetni, mivel ezek “szocialista hazafiságra, modern természettudományos szemléletre fogják tanítani az ifjúságot az élenjáró tudomány, a marxizmus-leninizmus szellemében. Visszatükrözik eddig elért hatalmas politikai és gazdasági eredményeinket, megmutatják a Szovjetunióhoz való viszonyunkat, a hűséget, a hálát és szeretetet, melyet az egész dolgozó nép érez a felszabadító Szovjetunió és bölcs vezetője, Sztálin iránt”.⁵⁸

Szocialista jellegű állam- és jogtudományi tankönyveket viszont a párthatározatok ellenére sem lehetett hetek alatt előállítani, ezért, továbbá “az előremutató tapasztalatok hasznosítása érdekében”, megjelentek az első “szovjetjogi” tankönyvek. Ezek jelentőségét az 1953-as (Antalfy – Halász – Szabó – Vas-féle) állam- és jogelméleti jegyzet így méltatta: “Jogtudományunk is igen sokat köszönhet annak a hatalmas segítségnek, amelyet az új magyar állam- és jogtudomány kialakításában a szovjet tapasztalatok jelentenek. Ugyanígy áll ez a jogi oktatásunkban, amelyre döntő hatást gyakorol a szovjetjogi tankönyvek lefordítása és oktatási anyaggá tétele.”⁵⁹ Ennek az elismerésnek a megfogalmazása annál is indokoltabb volt, mivel a Magyar Dolgozók Pártja Titkárságának 1952 elején hozott határozata az oktatás szovjet típusú átalakításának lelkesítő példájaként említi, hogy 1950 és 1952 között százhetvenöt új egyetemi tankönyv jelent meg, ebből pedig nyolcvanhat szovjet tankönyv magyar fordítása volt.⁶⁰

Az első szovjet állam- és jogelméleti szakkönyv Szabó Imre fordításában már 1949-ben megjelent. Ez a Halfina – Ljevin – Sztrogovics-féle “Az általános állam- és jogelmélet alapjai” című, viszonylag kis terjedelmű munka volt.⁶¹ Az állam eredete, lényege kérdéskörök mellett a népi demokratikus államokkal, a szocialista állammal – ti. a könyv 1947-es megírásakor a politika még nem döntötte el, hogy a népi demokráciák vajon szocialista jellegűek-e⁶² –, továbbá a jogforrásokkal, a jogszabállyal, a jogviszonnal és a szovjetjog rendszerével foglalkozott. Bár felsőoktatási alkalmazására nem került sor, két vonatkozásban mégis érinti az állam- és jogelméleti tankönyvkiadás történetét.

1949-ben egyéves büntetőbírói és államügyészi akadémiát szervezett az igazságügy-minisztérium. Az indoklás érvelése szerint “avégből, hogy az ítélőbírói és államügyészi karnak a népi demokrácia szellemében való megújodása meggyorsítható legyen, lehetővé kell tenni,

Szemelvények állam- és jogelméleti szerzők műveiből. Egységes jegyzet. 1. rész. 2. köt. (4. és 5. fejezet.) Szerk. [–] – Papp Ignác. Bp. 1977, Tankönyvkiadó. 407–494. o. (Állam- és Jogtudományi Karok.)

Szemelvények állam- és jogelméleti szerzők műveiből. Egységes jegyzet. 2. rész. (6., 7., 8. fejezet.) Szerk. [–] – Papp Ignác. Bp. 1978, Tankönyvkiadó. 337. o. (Állam- és Jogtudományi Karok.)

Szemelvények állam- és jogelméleti szerzők műveiből. Egységes jegyzet. 2. rész. 2. köt. (9., 10. fejezet.) Szerk. [–] – Papp Ignác. Bp. 1978, Tankönyvkiadó. 343–577. o. (Állam- és Jogtudományi Karok.)

[–]: – Samu Mihály, (Sztóczky Mihály): *Állam- és jogelmélet.* (Egyetemi tankönyv. 1. (köt.) Írta: [–] – Samu Mihály.) Bp. 1987. Tankönyvkiadó. 415 o.

⁵⁷ A Magyar Dolgozók Pártjának programnyilatkozata 1948. június 12–14. In: *A Magyar Kommunista Párt és a Szociáldemokrata Párt határozatai 1944–1948.* Kossuth, Bp., 1979.

⁵⁸ Idézi: Mann Miklós: Oktatáspolitikusok és koncepciók a sajtó tükrében (1945–1990) I. *Magyar Felsőoktatás*, 2002. 4.

⁵⁹ *Állam- és jogelmélet.* Írták: [–]: – Halász Pál, Szabó Imre, (stb.) szerzői munkaközösség (1953). i. m. 55. o.

⁶⁰ A Titkárság határozata felsőoktatásunk színvonalának emelésére és a beiskolázási keret csökkentésére 1952. május 21. In: *A Magyar Dolgozók Pártja határozatai 1948–1956.* Napvilág, Bp., 1998. 162. o.

⁶¹ Halfina R. O. – Ljevin I. D. – Sztrogovics, M. Sz.: *Az általános állam- és jogelmélet alapjai.* [Oscsej teorii goszudarsztva i prava. Moszkva, 1947.] Jogtudományi Közlöny könyvtára. Tanulmányok a szovjetjog köréből. Készült az IM hozzájárulásával. Bp., 1949. 83. o. Ford.: Szabó Imre.

⁶² Lásd: Rainer M. János: A magyarországi fordulatok és a szovjet politika. In: *A fordulat évei 1947–1949.* 1956-os Intézet, Bp., 1998. 19–21. o.

RÉVÉSZ BÉLA *A szocialista állam és professzora*

hogy népi származású dolgozók a büntető bírói és az államügyészi feladatok betöltéséhez szükséges ismereteket és képesítést – megfelelő társadalomtudományi előképzés után – az egyébként fennálló szabályoktól eltérően szerezhessék meg.”⁶³ Az 1953-ig működő képzés első időszakában éppen Szabó Imre oktatta az általános állam- és jogelmélet című alaptárgyat, melynek oktatási tematikája és irodalma a Halfina-féle könyv fordítására támaszkodott.⁶⁴

Évekkel később viszont már mint szakmai bírálat tárgya került szóba az említett kiadvány. Antalffy György 1959-ben egy V. kerületi értelmiségi ankéton – a XX. kongresszus határozataira hivatkozva – a személyi kultusz és a dogmatizmus megnyilvánulásának nevezte, hogy “elméleti jogászaink nem merték elég bátran felvetni azokat, a gyakorlat szempontjából fontos jogi megoldásokat, amelyek szocialista építésünk során gyorsabban segíthették volna elő állam- és jogéletünk átszervezésének menetét.”⁶⁵ Az 1961-es (Antalffy – Halász – Szabó – Vas-féle) állam- és jogelméleti jegyzet pedig – pontosabban: Halász Pál – ennek nyomán elsőként fogalmaz meg bírálatot egy szovjet jogelméleti könyvvel kapcsolatban, ugyancsak a XX. kongresszus döntéseire támaszkodva. Eszerint “az államforma fogalmára a kormányforma, politikai rendszer, államszervezet felosztást adja Halfina – Ljevin – Sztrogovics: *Az általános állam- és jogelmélet alapjai* (Bp., 1949.) című műben, amely azonban megmarad a kérdés politikai-jogi magyarázatánál, és a tartalom és forma filozófiai alapjainak kérdését nem vizsgálja.”⁶⁶ Sokat eláruló körülmény az is, hogy ebben a jegyzetben már csak egyetlen egyszer – és utoljára – szerepelt Sztálinnak mint bírálat nélkül hivatkozott szerzőnek a neve, itt is csupán a szakszervezetek szocializmusbeli szerepének jellemzése kapcsán.⁶⁷

“Az általános állam- és jogelmélet alapjai” c. kiadványnál azonban jóval nagyobb hatást váltott ki az Arszanov és társaitól oroszul 1949-ben, magyarul pedig 1951-ben megjelent *Állam- és jogelmélet* egyetemi tankönyvnek⁶⁸. A “kritikai és önkritika” pártelvű követelményei mentén sajátos vita alakult ki a könyv megjelenésének körülményeiről. Révai Tibor mindenekelőtt azt kifogásolta, hogy a tankönyv eredeti megírása és a magyar megjelenés közötti történelmi fejlődésnek – mint amilyenek a népi demokráciák szerepe, a magyar alkotmány elfogadása, a Kínai Népköztársaság megalakulása – mindenképpen szerepelnie kellett volna legalább kiegészítésként a magyar kiadásban. Arra problémára is felhívta a figyelmet, hogy “nem szabad könnyedén elhaladni a nálunk még nem eléggé meghonosodott fogalmak mellett, gondosan keresni kell a megfelelő kifejezéseket”.⁶⁹ Mindezek megértéséhez azt is tudni kell, hogy éppen Révai Tibor végezte el a tankönyv sajtó alá rendezésének munkálatait.

⁶³ Lásd: 4.181/1949. (VIII. 6.) Korm. számú rendelet büntető bírói és államügyészi akadémia létesítése tárgyában.

⁶⁴ Az Akadémián oktatott általános állam- és jogelmélet tantárgy tematikája a következő volt:

- 1.) Az állam és jog keletkezése. A jog és az állam. A jog és az osztályok. A jog fogalma.
- 2.) A jog és társadalmi funkciói.
- 3.) Jogrendszer. A jogrendszer tagozódása.
- 4.) A Szovjetunió jogrendszere.
- 5.) A Szovjetunió jogrendszere.
- 6.) A népi demokráciák jogfejlődése.
- 7.) A népi demokráciák jogfejlődése.

Idézi: Kosztricz Anna: *Bírói és Államügyészi Akadémia*. <<http://www.natarch.hu>> (2001. 06. 02.) Lásd még: Fleck Zoltán: *Jogszolgáltató mechanizmusok az államszocializmusban*. Napvilág Kiadó, Bp. 2001. 158. o.

⁶⁵ A művelődéspolitikai irányelvek és a jogászság. (A Magyar Jogász Szövetség és az V. kerületi Pártbizottság Értelmiségi Bizottságának anketja 1959. március 6.) *Magyar Jog*, 1959. 4. 100. o.

⁶⁶ *Állam- és jogelmélet*. Szerk. Szabó Imre. (1961) i. m.: 100. o.

⁶⁷ i. m.: 233. o.

⁶⁸ Arszanov, M. A. – Kecsekjan, Sz. F. – Manykovszkij, B. Sz. – Sztrogovics M. Sz.: *Állam- és jogelmélet*. (Teorija Goszudarsztva i Prava. Moszkva, 1949.) Tankönyvkiadó, Bp., 1951. 409. o.

⁶⁹ Révai Tibor: Az állam- és jogelmélet c. tankönyv fordítása. *Jogtudományi Közöny*, 1952. 4.

RÉVÉSZ BÉLA *A szocialista állam és professzora*

A fordítás feladatát végző munkacsoport nevében viszont Tardy Lajos komoly ellenérveket sorakoztatott fel a bírálatokkal szemben.⁷⁰ Az első probléma szerinte abból adódott, hogy Országos Dokumentációs Központ 1950 januárjában négy héten belüli fordítást rendelt meg az Országos Fordító és Fordításhitelesítő Irodától a több mint négyszáz oldalas könyvre. Az OFFI kifogására, miszerint “kevés az idő a komoly fordításra”, továbbá, hogy “nincs még kellő orosz fordító, esetleg külsősök (Állam- és Jogtudományi Intézet) bevonásával kellene elvégezni a munkát”, azt a választ kapták, hogy könyv alakban történő kiadásról szó sincs, csupán informatív célból szükséges az erőltetett tempójú nyersfordítás. A nehézségek ellenére a munka négy hét alatt mégis elkészült, de a naponta leadott anyagot a fordítók egészében nem tekinthették át, nem volt sem egységes kontrollszerkesztés, sem pedig terminológiai egységesítés. A hivatkozott, vagy idézett, de magyar nyelvre lefordíthatatlan marxi szövegek német kiadás szerinti forrásolása is elmaradt. Nem létezett még az 1951 végén megjelent orosz-magyar jogi szakszótár sem, így a régi terminológia követhetetlenül keveredett az újjal. Ráadásul az előzetes ígéretekkel szemben és a szakmai kifogások és hibák ellenére a fordítás mégis megjelent 1951 novemberében, tankönyvi jelleggel.

Amikor ennek a tankönyvnek “maradandó hatásai” szóba kerülnek, nem egyszerűen a későbbi állam- és jogelméleti jegyzetek, tankönyvek szerkezetére, az oktatás tematikájára vagy az új állami és jogi terminológiában tapasztalható következményekre kell gondolni. Lényegesebbnek bizonyult ezeknél a politikai és ideológiai nyelv közvetlen megjelenése és általánossá válása az állam- és jogtudományban, a jogászképzésben, illetve a jogi munka egészében. Nyilvánvaló, hogy az 1945 utáni korszak kommunikációjára egyébként is az orosz nyelv intenzív hatása volt jellemző. Az akkori politikai, társadalmi, gazdasági változások általában véve is jelentős lexikai és szemantikai változásokat idéztek elő a magyar nyelv szókincsében. Egy, a mozgalmi nyelvvel foglalkozó tanulmány 1954-ben megjegyzi: “...a magyar szókincs gyarapodása 1945 óta a szokottnál is gyorsabb ütemű. Az új szavak a népünk életében bekövetkezett hatalmas fordulatot és az ennek nyomán megindult nagyírájú fejlődést tükrözik. Érzékeltetik a technika jelentős fejlődését. Kiolvashatjuk belőlük azt is, hogy kialakult a munkaszervezés új, szocialista formája, a népgazdasági terven alapuló termelés, melynek hatóereje a szocialista munkaverseny”.⁷¹

Másfelől Victor Klemperer 1946-ban megjelent nyelvelemzése óta közismert, hogy a diktatúrák nyelve katonai nyelv.⁷² Heller Ágnes kiegészítésül ehhez hozzáteszi, hogy az ilyen politikai struktúrákban a hivatalos nyelvezet szókészlete csak részben válogat a hadviselésből, hiszen legalább ilyen jelentősége van a paternalizmus verbális eszköztárának. Példákat is felsorakoztat ezek illusztrálására. Egyik jellegzetessége az ilyen beszédmódnak, hogy mindenki a “fronton” van. *Van “frontja” a kultúrának, a munkának, a gazdasági építésnek, és minden fronton “harcolnunk” kell. Szoktunk még beszélni a “béke frontjáról” is, ami nyilván össze nem társítható dolgokat társít. Az ország “erődítmény” (“bástya”) a “béke frontján”. “Harcolni” kell az ötéves tervek megvalósításáért; a szénbányászat valójában “széncsata”. S e szóhasználatnak megfelelően – mondja Heller – minden csatában győzelem várható, vereség sohasem fenyeget. A “kultúra frontján” például az “ellenség támadását” mindenkor visszaverik, a szocializmus támadását viszont ugyanezen a fronton mindig győzelem kíséri. Lenin pártja a “győztes párt”, a szocializmus a “győzedelmes szocializmus”; a terv “győzedelmes terv”. Ugyanakkor a szocialista “tábor” (hogy egy ilyen, önmagában véve is árulkodó kifejezéssel éljünk) egyetlen “hatalmas család”, amelynek tagjai mindig “testvéri” kapcsolatban állnak egymással. A párt megszidja alattvalóit, ha azok nem megfelelően viselkednek, engedelmes viselkedés esetén pedig dicséretben részesíti őket. Vezeti a népet,*

⁷⁰ Tardy Lajos: Hozzászólás az Állam-és jogelmélet című egyetemi tankönyv fordításának kérdéséhez. *Jogtudományi Közöny*, 1952. 5.

⁷¹ Fónagy Iván – Soltész Katalin: *A mozgalmi nyelvről*. Szikra, Bp., 1954. 11. o.

⁷² Klemperer, Victor: *A harmadik birodalom nyelve*. Tömegkommunikációs Kutatóközpont. Bp., 1984.

RÉVÉSZ BÉLA *A szocialista állam és professzora*

*különböző privilégiumokat biztosít, határokat szab és mindenekelőtt tanításokat terjeszt. A párt tehát – a saját maga által használt nyelvezetnek és az önmagáról alkotott, e nyelvhasználatban tükröződő képnek megfelelően – katonai vezető és tekintélyelvű atya egyszerre.*⁷³

Ma már csak a fentiek ismeretében érthető, hogy miként kerülhettek egy 1953-as kiadású (Antalffy – Halász – Szabó – Vas-féle) állam- és jogelméleti jegyzetbe az állam funkcióinak tárgyalása során a következő mondatok: *Békénk megvédésének záloga néphadseregünk erősítése. A békemozgalom a békéért folytatott küzdelemnek egyik oldala. A másik oldala az, hogy az imperialista agresszorok csak az erőt tartják tiszteletben, csak az erő és a szilárdság riasztja el őket háborús kalandorpolitikájuk széles körben való megvalósításától. Bizonyíték erre az a sorozatos provokáció, amelyet Tito Jugoszláviája követ el amerikai gazdája megbízásából a vele szomszédos népi demokráciák és köztük hazánk ellen is. [...] A népi demokratikus állam külső funkcióját úgy teljesítheti sikerrel, ha a dolgozó tömegekben magasra lángol fel az új, szocialista hazafiság.*⁷⁴

Az orosz nyelvű kifejezések meghonosítására és a pártzsargon átvételére irányuló kísérletek egyik legjellemzőbb és talán legmaradandóbb abszurditása Sztálinnak a szovjet állam mechanizmusa és a munkásosztály diktatúrájának rendszere vonatkozásában kifejtett tételével kapcsolatos⁷⁵. Az Arzsanov-féle tankönyv ezt így kísérli meg nyelvi formába önteni: “A mechanizmus irányító ereje a kommunista párt. [...] Az összes többi szervezetek [...] ‘hajtószíjak’ a párttól a dolgozó tömegekhez. ‘Emelők’ ezek, amelyek segítségével a párt szervezi és irányítja a néptömegek politikai és társadalmi aktivitását. [...] A munkásosztály diktatúrájának rendszerében a fő ‘hajtószíjak’ és ‘emelők’ a szovjetek, a szövetkezeti egyesülések, az ifjúsági szövetség és más társadalmi szervezetek”.⁷⁶ Az orosz nyelvben is nyilván képzavarral terhelt ‘és ‘hajtószíjak’ működésének leírása ettől kezdve fixálódott a hazai tananyagok terminológiájában. Egy 1953-as jegyzet szerint “a Párt nem az állami szervek megkerülésével, hanem az állami szerveken keresztül irányítja az államot. Azok a *hajtószíjak*, amelyek a mi pártunkat is a tömeggel összekötik: a szakszervezetek, melyek a munka vonalán, a szövetkezetek, melyek a termelés, főleg a mezőgazdasági termelés vonalán kötik össze a dolgozó nép tömegeivel. A Dolgozó Ifjúság Szövetsége, mint a párt ifjúsági szerve, igen fontos *emelő* népi demokratikus rendszerünkben.”⁷⁷ Egy 1964-es állam- és jogelméleti jegyzet tömörítve kívánja magát túltenni a technológiai leíráson és oda egyszerűsíti a hasonlatot, hogy “A szocialista állam sok és különféle ‘*csavarból*’, ‘*kerékből*’, ‘*emelyűből*’ (sic!), és ‘*áttételből*’ áll.”⁷⁸ De hasonlóképpen fogalmaz még az 1970-ben megjelent tankönyv is – “A szocialista állam is sok és különféle ‘*csavarból*’, ‘*kerékből*’, ‘*emelyűből*’ és ‘*áttételből*’ épül fel, bonyolult módon”⁷⁹ –, ám ezzel véget is ért az “emelyűk” különös szerepe a szocialista állam- és jogelméleti tankönyvek szemantikai történetében.

Mindezek a torzulások elsősorban azokból az előírásokból származtak, amelyek pontosan meghatározták a tankönyvírás és az oktatás során (kötelezően) felhasználható, aktuális politikai szövegeket. Az Magyar Dolgozók Pártja Politikai Bizottságának 1952. június 5-i határozata kimondta: *Oktatásunk eszmei-politikai színvonala emelésének fő eszköze (1) a marxizmus-leninizmus klasszikus műveinek, elsősorban a (2) SZK(b)P történetének szélesebb körű tanítása. Ezt szorosan össze kell kapcsolni (3) pártunk vezetőinek a marxizmus-leninizmusnak a*

⁷³ Heller Ágnes: A politikai elnyomás és következményei. (1981) In: Fehér Ferenc – Heller Ágnes – Márkus György: *Diktatúra a szükségletek felett*. Cserépfalvi, Bp., 1991. 288–290.

⁷⁴ *Állam- és jogelmélet*. Írták: [–]: – Halász Pál, Szabó Imre, (stb.) (1953). i. m.: 52. o.

⁷⁵ Lásd: Sztálin a proletárdiktatúra funkciójáról. In: *A leninizmus kérdései*. Szikra, Bp., 1950. 142. o.

⁷⁶ Arzsanov, M. A. – Kecsekjan, Sz. F. – Manykovszkij, B. Sz. – Sztrogovics M. Sz.: i. m.: 161. o.

⁷⁷ *Állam- és jogelmélet*. Írták: [–]: – Halász Pál, Szabó Imre, (stb.) (1953). i. m.: 31. o.

⁷⁸ *Állam- és jogelmélet*. 1. (rész.) Egységes jegyzet. Szerk. [–]: (Írta: [–] – Szabó Imre, (stb.) (1964) i.m.: 260. o.

⁷⁹ [–] – Samu Mihály, Szabó Imre, Sztóczky Mihály: *Állam- és jogelmélet*. (1970) i. m.: 288. o.

RÉVÉSZ BÉLA *A szocialista állam és professzora*

*sajátosan magyar viszonyokra való alkalmazását tükröző írásainak, (4) a párt- és kormányhatározatoknak tanulmányozásával.*⁸⁰

Arra, hogy a marxizmus-leninizmus klasszikus művei körében a sztálini alkotásoknak van feltétlen elsőbbségük, 1952-ban a szaksajtó is felhívta a figyelmet. Egy 1951 őszén kiadott közoktatási minisztériumi rendelkezés új alapokra kívánta helyezni a három állam- és jogtudományi kar azonos tanszékeinek tapasztalatcseréjét. Az előírt értekezleteken kiderült – írja a *Felsőoktatási Szemle* –, hogy az oktatás során “kitűnő alkalom nyílik a jogszabáylelemzés keretében arra is, hogy szocialista államunk jogi intézményeinek, mint a felépítmény részeinek a gazdasági alapra, az adott időszak termelési viszonyaira való visszahatását konkrét példákon igazoljuk, és ezzel kapcsolatban a marxi-lenini tanításoknak, de különösen Sztálin ezeket zseniálisan továbbfejlesztő nyelvtudományi cikkeinek⁸¹ az igazságát bizonyítsuk a hallgatók előtt.”⁸²

A nyelvtudományi cikkek – a sztálinista ideológia e jellegzetes termékei – a tankönyvek, jegyzetek vonatkozásában is nagy hangsúlyt kaptak. Az állam- és jogtudományi oktatás tananyagaiban még tapasztalható hiányosságok kiküszöbölésére a Közoktatási Minisztérium a legfontosabb jegyzetek elbírálásával az Állam- és Jogtudományi Intézetet bízta meg. Általános tapasztalatuk az, hogy – miként ezt Vas Tibor 1952-ben megfogalmazta – “Több jegyzet még nem mindig alkalmazta kellően Sztálin elvtárs nyelvtudományi cikkeinek az alapra és a felépítményre vonatkozó tanítását és nem domborította ki eléggé a felépítmény aktív szerepét az alap szolgálatában, amely pedig különösen népi demokráciánk államának és jogának egyik alapvető kérdése.”⁸³

Ugyancsak önkritikus és osztályharcos álláspontra helyezkedett a szegedi jogi kar 1953-ban, amikor napirendre tűzte a jogtudomány és a jogi oktatás helyzetének aktuális kérdéseit⁸⁴. A Kari Tanács az előterjesztést elfogadva megállapította:

Joghallgatóink és most végzett jogászaink az egyetemen ma már vitathatatlanul szocialista jogot tanulnak, még akkor is, ha egy-két helyen vegyülnek is a téves nézetek az oktatásban. Ezek előtt a Horthy-rendszer önkényuralmának terrorisztikus “joga” csak mint valami messzi árnykép jelenik meg, erről igen felületes ismereteik vannak és így azután koránt sem tapasztalható náluk a pártos gyűlölet a múlttal szemben, mint amit joggal el lehetne várni, mert hiszen a pártos gyűlöletnek is alapja az ismeret. (...) Kevés időt és helyet fordítunk az ellenséges ideológiai nézetek leleplezésére, s a megjelentetett ilyen irányú cikkekből is leginkább a szenvedélyesség hiányzik. Nem jelentetünk meg megfelelő számban kifejezetten olyan cikkeket, tanulmányokat, amelyek jogászaink pártos szemléletének erősítését szolgálnák, s elmélyítenék marxista képzettségüket. (...) Jogi irodalmunk művelőinek tehát amellet, hogy a jövőben tűzzel-vassal harcolniuk kell a burzsoá objektivizmus

⁸⁰ Lásd: Orbán László: Feladataink az 1952–53-as tanévben. *Felsőoktatási Szemle* 1952. 5–6. sz.

⁸¹ A Marr, Ny. J. grúz nyelvész nevéhez fűződő nyelvfilozófiai irányzat szerint a nyelv is a felépítményhez tartozik, azaz a társadalmi-gazdasági tényezők függvénye. Sztálin 1950-ben a *Pravda* hasábjain ítélte el Marr nézeteit, de a cikk és az annak következtében kialakult vita alkalmat nyújtott arra, hogy a nyelvészeti problémákon túlmenően a sztálinista ideológia legkülönbözőbb tételei részletes kifejtésre kerülhessenek. Lásd: Sztálin: *Marxizmus és nyelvtudomány*. A nyelvtudomány néhány kérdéséhez. Szikra, Bp. 1953.; A szovjet nyelvtudomány kérdései. Marr-vita. (Szerk. Terényi István) Szikra, Bp., 1950.; Havas Ferenc: *A marrizmus-szindróma*. Sztálinizmus és nyelvtudomány. Segédkönyvek a nyelvészet tanulmányozásához. XV. Tinta, Bp., 2002.; A marrizmus vita magyarországi recepciójára lásd: Békés Vera: Az 1950-es évek magyar nyelvtudományi vitáinak értelmezéséhez. A filozófiai figyelő kiskönyvtára. *Tudománytörténeti Tanulmányok*, I. Bp., 1988; uő.: *A hiányzó paradigma*. Debrecen, 1997. 219–237. o.

⁸² Lásd: Egyetemeink, főiskoláink életéből. *Felsőoktatási Szemle*, 1952. 4.

⁸³ Az Állam és Jogtudományi Intézet tananyag-bírálati illetékessége egyébként éppen az állam- és jogelméleti tankönyvekre nem terjedt ki. Lásd: Vas Tibor: Az állam- és jogtudományi karok 1951–52. évi jegyzeteinek bírálata. *Felsőoktatási Szemle*, 1952. 5–6. 274. o.

⁸⁴ Lásd: Előterjesztés az 1953. október 31-én tartandó kari tanácsülés 1./ napirendi pontjához. JATE AJTK Állam- és Jogelméleti Tanszék/1982. 855–8/21–1953. d. sz.

RÉVÉSZ BÉLA *A szocialista állam és professzora*

maradványainak felszámolásáért, szerkesztői munkájukat is tervszerűbbé kell tenni, s oda kell hatni, hogy irodalmunk berkeiben megszűnjenek az ötletszerűségek is. Szorgalmazniuk kell az olyan munkák megírását és megjelentetését, amelyek csökkentik, vagy teljesen megszüntetik ezen a téren a hiányosságokat. Kutatásaikkal segíteniük kell a népet és a népi demokratikus államunkat a szocializmus felépítésében, hatványozott mértékben kell feltárniuk a népi demokratikus államrendszerünk, társadalmi rendszerünk, valamint ideológiánk és kulturális életünk felsőbbrendűségét.

Az elfogadott határozat a fenti hiányosságok kiküszöbölésére hívja fel a figyelmet, egyben felhívással fordul a jogtudomány oktatói felé:⁸⁵

[...] *Olyan légkört kell teremteni jogi életünk területén – mielőbb és minden áron –, hogy a személyeskedő és álviták megszűnjenek és az ideológiai viták számát nemcsak növelni kell, hanem azokat harcoss elvi síkra kell átterelnünk. Jogi életünkben mielőbb meg kell szüntetni az egymás háta mögötti bírálatokat, hogy érvényesülhessen a marxizmus-leninizmus bírálatának és önbírálatának tiszta szelleme. (...) Végül minden erőnkkel törekednünk kell a harcoss és pártos szemlélet megszilárdulására, illetve megszilárdítására, mert csak ha mindezeket megvalósítjuk, akkor lehetünk méltók a “néphez hű értelmiség” elnevezésre.*

A korszakra jellemző további lényeges sajátosságot jeleznek az állam- és jogelméleti tananyagokban felhasznált szakirodalmi forrásanyagok. A jegyzetek – a marxizmus-leninizmus-sztálinizmus anyagain túl – főként kétféle, ideológiai szempontból feddhetetlen eredetű kiadványra támaszkodtak: az egyik az *Anyag- és Adatszolgáltatás*, a másik pedig a *Szovjetjogi cikkgyűjtemény* elnevezést viselte.

Az eredetileg a Szociáldemokrata Párt Központi Oktatási Titkárságának kiadványaként közzétett *Anyag- és Adatszolgáltatás* 1947. augusztusában jelent meg először, “kézirat gyanánt”. Beköszöntőjében az Oktatási Titkárság bejelentette: *irányítani akarjuk előadóinkat, szellemi tervgazdálkodást akarunk bevezetni, minden rendelkezésre álló eszközzel arra törekszünk, hogy előadóink az egymillió párttagból egymillió osztálytudatos elvtársat neveljenek.* A havonta, esetenként kéthetente megjelent lap “marxista szellemű” előadásanyagokat, gyakorlati-elméleti témákat közölt; a külföldön megjelent kisebb füzeteket teljes terjedelemben, a nagyobb könyveket pedig folytatásokban jelentette meg.

Az 1948. május 10-i számból viszont kiderült, hogy akkori a formájában ez az utolsó ilyen kiadvány – Marosán György, úgy is, mint az 1948. március elején megalakított, az MKP és az SZDP egyesülését előkészítő, összekötő bizottság tagja⁸⁶ – vezércikkben fordult az olvasókhoz. Bejelentette, hogy utoljára jelenik meg az *Adat- és Anyagszolgáltatás*, mint a szociáldemokrata párt folyóirata, és utoljára szociáldemokrata szerkesztésben. Az Magyar Dolgozók Pártja megalakulása után ugyanis az *Adat- és Anyagszolgáltatás* a MDP “házagpótló lapja” lesz, hogy *tovább szolgálja a magyar munkásmozgalom célkitűzéseit. [...] Ezentúl már az MDP szerény, de fontos fegyvere lesz – írja Marosán –, amellyel a marxista-leninista helyes politikai és ideológiai vonalon akarjuk szolgálni a magyar munkásosztály és a dolgozó nép fejlődésének ügyét. [...] A lap beáll a sorba és nem lesz semmilyen irányzatnak, frakciónak vagy csoportosulásnak szócsöve, mert ilyent a MDP – nagyon helyesen – nem fog ismerni. Legyen a lap kíméletlen harcoss az árulókkal, az opportunistákkal, az egység megbontóival szemben, nyújtson támogatást, bátorítást a tanulni vágyó és tanulni akaró szocialista, kommunista mozgalmi múlttal rendelkező elvtársaknak.*⁸⁷ Természetes, hogy az ilyen szilárd ideológiai

⁸⁵ Uo.

⁸⁶ Közlemény a két munkáspárt összekötő bizottságának üléséről. In: *A Magyar Kommunista Párt és a Szociáldemokrata Párt határozatai 1944–1948.* i. m.: 1979. 555. o.

⁸⁷ A Magyar Dolgozók Pártja Központi Vezetősége Oktatási Osztályának *Anyag- és Adatszolgáltatás* c. kiadványa 1948. szeptemberében jelent meg először, szerkesztőségi beköszöntő nélkül. Új rovata lett a “Munkásmozgalmi naptár”. Felelős kiadóként Rényi Pétert tüntette fel az impresszum. A felelős szerkesztő ekkor még változatlanul Révész Ferenc, 1951. májusától Bíró Zoltán, majd 1953. februártól – a lap megszűnéséig – Lakatos Éva.

RÉVÉSZ BÉLA *A szocialista állam és professzora*

fundamentumra épülő, és forrását tekintve szovjet vagy népi demokratikus eredetű tananyag jóval megbízhatóbban közvetíthette a pártos szaktudást a szocialista jogászképzés során a hallgatók felé.

A másik, a tananyagban minden aggály nélkül felhasználható szakanyag-forrás a *Szovjetjogi*⁸⁸ *cikkgyűjtemény* volt. Ezt ugyancsak ideológiai megbízhatósága tette maradéktalanul alkalmassá a benne szereplő tanulmányoknak változtatás és kritika nélküli citálásra. 1950 és 1954 között jelent meg, első számával 1950. decemberében jelentkezett a Magyar Szovjet Társaság Jogtudományi Szakosztálya, a Magyar Jogász Szövetség, valamint az Állam- és Jogtudományi Intézet közös kiadványaként. Az elméleti tanulmányok fordításai mellett joganyag-, és szakirodalom-ismertetést is tartalmazott. A cikkek fordításainak hitelességét “Az ismertetést összeállította és ellenőrizte az Állam- és Jogtudományi Intézet” felirat garantálta.

Az állam- és jogtudományi tankönyvírás szakmai, ideológiai és politikai követelményeit elvi jelleggel összegezte Antalffy György egy 1951-es tanulmányában⁸⁹. Megírására a Magyar Alkotmányjog egyetemi tankönyv megjelenése nyújtotta az alkalmat, amely nem egyszerűen a jogi karok legelső hazai tankönyve, de egyben “a Nagy Októberi Szocialista Forradalom 34. évfordulójára megjelent századik egyetemi tankönyvünk” is volt. A kérdés tehát az, hogy milyen módszertani követelményeknek kell tehát megfelelnie egy marxista-leninista alapokon álló tankönyvnek?

Az ilyen tankönyv – válaszol a szerző – *Magán viseli a minden során végigvonuló pártosságot, amely a szocialista tudomány elválaszthatatlan jellemzője. Valamennyi fejezete a régi, a feudális és burzsoá tudomány elleni bírálattal párosul, a jogi felsőoktatásunkban még ma is fellelhető burzsoá maradványok elleni harc jellemzi. Ugyanakkor elmondhatjuk, hogy a szocialista tudománytól elválaszthatatlan pártosság teszi egyedül lehetővé a tények objektív vizsgálatát, tudományos elméletét. A tankönyv írói a marxista-leninista elmélet talaján állva a materialista visszatükrözés-elméletből és az objektív igazság elismeréséből indulnak ki – a proletár pártsszerűség talaján állva. A dialektikus materializmust alkalmazva nem leleplezik a tudomány osztálytermészetét, hanem a proletariátus érdekében kiindulva megmutatják a kizsákmányoló társadalom bomlását és az új, a kizsákmányolástól mentes társadalmi rend felépítéséért harcoló forradalmi tudomány osztálytartalmát. A Tankönyv bármilyen eseményt értékel, nyíltan, a proletariátus álláspontjára helyezkedve az elmélet valamennyi tételét a tőkés kizsákmányolás ellen fordítja, a proletariátus harci eszközévé, az osztályellenesség kizsákmányoló politikája, annak akár sovinizsista, akár kozmopolita köntösben megjelenő fondorlata leleplezésének eszközévé teszi. Míg a burzsoá elméletek a valóság eltorzítását célozzák, addig a proletár pártsszerűség az egyetlen objektív tudományos tanítás, hiszen az igazi tudomány elengedhetetlen feltétele az, hogy a valóságot és annak fejlődéstörvényeit az valóságnak megfelelően sokoldalúan és mélyen tárja fel. A munkásosztály tudományos tárgyilagossága a legmagasabb rendű tárgyilagosság, mert éppen a tőkés társadalomban elfoglalt osztályhelyzeténél fogva a munkásosztálynak az az érdeke, hogy olyannak ábrázolja a történelmet, a valóságot, amilyen az törvényszerű fejlődésében. És mert a társadalmi fejlődés törvényei egyeznek a munkásosztály céljaival és osztályérdekeivel, a marxista-leninista pártsszerűségi elv és a tárgyilagosság belső kapcsolatban van egymással. Egyetlen egészet alkotnak, nincs közöttük semmiféle ellentmondás.*⁹⁰

Végül fontosnak tartja megjegyezni, hogy *a tankönyv a maga egészében arra ösztökél, hogy megsokszorozzuk erőfeszítéseinket a béke védelmére, azt célozza, hogy az új világháború kirobbantásán mesterkedőkkel szemben a békénket és szabadságunkat fenyegető minden rendű-*

⁸⁸ A “szovjet jog” egybe írt használata az új jelenség szerves egységét volt hivatva nyelvtanilag is kifejezni, ahogyan a párt sem egyszerűen vezető szereppel, de “vezetősereppel” rendelkezett.

⁸⁹ Antalffy György: Első jogi tankönyvünk. *Allam és Igazgatás*, 1951. 11–12.

⁹⁰ i. m.: 662–663. o.

RÉVÉSZ BÉLA *A szocialista állam és professzora*

*rangú imperialistákkal szemben erősítsük államhatalmunkat, hogy a sztálini tanítás értelmében a béke fennmaradása érdekében kezünkbe vegyük a béke ügyét és végig kitartsunk mellette. A tankönyv sorai megerősítik az olvasóban is a szabad és a szabadságukért küzdő népekkel, legelsősorban a béke zászlaját hordozó Szovjetunióval való szolidaritás szellemét.*⁹¹

A tanulmány nem tér ki egy lényeges problémára, melyre viszont Vas Tibor egy évvel később nyomatékosan felhívja a figyelmet: ez az általánossá vált szerzői kollektívákban való együttműködésnek a kérdése. Vas szerint igaz ugyan, hogy “a kollektív munka lehetőséget ad arra, hogy a szerzők saját részükkel behatóbban foglalkozzanak, de a szerkesztők nem mindig tudják érvényre juttatni a részmunkák összehangolását. Így a részek mozaikjellegűek maradnak, elmaradhat a szerkezet, a stílus, a fogalmak összehangolása.”⁹² Ebből a szempontból talán az az 1957-ben megjelent jegyzet a legszélsőségesebb példa, amely egy olyan nyolc fős szerzői kollektíva munkájának az eredménye, amely szerzők neve a későbbiekben soha nem került így egymás mellé, ugyanis ez a szerzői gárda kivételesen, csak erre az egyetlen kötetre alakult meg, szinte véletlenszerűen: Antalffy György – Kulcsár Kálmán – Peschka Vilmos – Péteri Zoltán – Samu Mihály – Szabó Imre – Szozáczky Mihály – Vas Tibor.⁹³ A sokszerzős és egységesített tankönyvírást egyébként párthatározat is szorgalmazta. A tananyagban az “egyetemek legjobb professzorainak és oktatóinak bevonásával” történő kollektív létrehozásával ugyanis véget akartak vetni annak a káros jelenségnek, hogy “a tanszékeken az úgynevezett »tanszéki autonómia« és a »tanszabadság« ürügye alatt mást tanítsanak, mint amire a népi demokráciának szüksége van.”⁹⁴

Jóval később a szerzők oldaláról Samu Mihály hívta fel a figyelmet a kollektív együttműködésből adódó egyik sajátos problémára: *Magyarországon már korábban is voltak viták azzal kapcsolatban* – írja 1968-ban –, *hogy az állam és a jog általános fogalmát, és egyes kategóriáit a történetiségre tekintettel milyen rendben tárgyaljuk. A jelenleg általánosan elfogadott felfogás az, hogy az általános és speciális fogalmakat az államelmélet és jogelmélet keretén belül külön fejezetben tárgyaljuk (pl. állam, állami szuverenitás, államtípus, államforma stb. vagy a jog, a jogtudat, a jog funkciói, a jogi norma stb. fogalmát), míg a szocialista állam és jog sajátos vonásait külön fejezetekben az általános fogalmak bemutatása után elemezzük.*⁹⁵ Ez a felvetés implicite éppen Antalffy György szerepét érintette, hiszen a kialakult munkamegosztás szerint a “szocialista állam” című fejezet – bármilyen összetételű szerzői közösségről is volt szó – hagyományosan az ő “reszortja” volt.

Ha a szocialista állam- és jogelmélet tudománya művelésének és oktatásának tárgyalt első éveit – némi leegyszerűsítéssel – “osztályharcos” szemléletűnek nevezzük, úgy azt az 1960-as évektől kezdődő időszakot – benne Antalffy György erős hatásával – az “össznépi államelmélet” (ti. az “össznépi állam elmélete”) kifejezéssel illethetnénk. Ennek a periódusnak a jellegzetességei közismertebbek az előbbinél, hiszen ez az időszak alig zárult le közelmúlt éveiben. Az 1961-es kiadású (Antalffy – Halász – Szabó – Vas-féle) állam-és jogelméleti jegyzet⁹⁶ a szocialista állam második szakaszát még akként jellemezte, hogy ennek később kialakuló politikai struktúrája magába foglalja “a egymással szövetséges baráti munkás- és parasztsztyályok létrehozását, illetve a baráti és szövetséges osztályok létrehozása következtében kialakuló állami formák megalkotását”.⁹⁷ A jegyzet még a Szovjetunió Kommunista Pártja XXI. Kongresszusa (1959) jegyzőkönyvének citátumaival erősítette

⁹¹ i. m.: 672. o.

⁹² Vas Tibor: i. m.: 275. o.

⁹³ Állam- és jogelmélet. Egyetemi jegyzet az 1956–57. tanévre. Szerk. Vas Tibor, (1957.) i. m.

⁹⁴ A Titkárság határozata felsőoktatásunk színvonalának emelésére és a beiskolázási keret csökkentésére 1952. május 21. In: *A Magyar Dolgozók Pártja határozatai 1948–1956.* i. m.: 162. o.

⁹⁵ Samu Mihály: Az állam- és jogelmélet oktatásának problémái. *Felsőoktatási Szemle*, 1968. 5. 289. o.

⁹⁶ *Állam- és jogelmélet.* Szerk. Szabó Imre. (1961) i. m.

⁹⁷ i. m.: 239. o.

RÉVÉSZ BÉLA *A szocialista állam és professzora*

mondanivalójának érvényességét, miközben – a korabeli zsargon szavaival – éppen “lemaradt egy brosurával”. Az SZKP XXII. Kongresszusa ugyanis 1961. októberében bejelentette, hogy a szocializmust építő szovjet társadalom állama már meg is érkezett ebbe a bizonyos – a jegyzet szerint még csak a jövőben vizionált – második szakaszba. Bár ennek a ténynek az állam- és jogelméleti feldolgozása, valamint a szükséges következtetések levonása kissé hátráltatta egy újabb hazai jegyzet kiadását, de végül 1964-ben erre is sor került.

A pártprogram a szovjet államról a szocialista állam- és jogtudományi oktatás számára is kötelezően figyelembe veendő megállapításokat tartalmazott: *Az az állam, amely a proletárdiktatúra államaként jött létre, az új, jelenlegi szakaszban egyetemes népi állammá, az egész nép érdekeit és akarátát kifejező szervvé alakul át.*⁹⁸ Ez a tétel vált az “össznépi államelmélet” axiómájává. Ahogyan az 1964-ben megjelent jegyzet fogalmaz: *Az SZKP programja új elméleti általánosításokat ad a szocialista államnak a Szovjetunióban már bekövetkezett változásaira vonatkozóan, amelyek a programban szereplő egyes feladatok és irányelvek összességének alapját képezik. Az új elméleti általánosítások kiindulási pontja az a megállapítás, hogy a proletárdiktatúra sikeresen elvégezte történelmi feladatait. A Szovjetunióban a szocialista állam fejlődésének új szakaszába lépett. Ez a következtetés abból a helyzetből adódik, hogy az állam a szocializmus megvalósítása után is állam – azaz olyankor is, amikor már nincsenek uralkodó és elnyomott osztályok.*⁹⁹

Belpolitikai értékelést is kapott az össznépi állam tematikája, amikor az MSZMP Központi Bizottsága önálló határozatban foglalt állást a kérdést illetően: *A Szovjetunió Kommunista Pártjának új programja – amelyet a kongresszus egyhangúlag hagyott jóvá – a szocialista állam fejlődésének és a kommunizmus építésének elméletét több új, nemzetközi érvényű tétellel gyarapította. Megállapította – folytatódik a KB-határozat –, hogy az osztályok kibékíthetetlen ellentéte teljesen megszűnt, s a munkásosztály vezetésével, a munkásosztály új társadalmat formáló eszmei alapján a Szovjetunió népe erkölcsi-politikai egységbe forrt; ennek megfelelően a Szovjetunióban a proletárdiktatúra állama történelmi funkcióját már betöltötte és a szovjet állam össznépi állammá fejlődött.*¹⁰⁰ A határozat külön feladat rótt az oktatási intézményekre is, amikor felhívta a figyelmet a XXII. Kongresszus anyagának tanulmányozására azon célból, hogy *annak hatalmas eszmei fegyverzetét – viszonyaink figyelembevételével – szocialista építőmunkánk, népünk boldogulásának előremozdítására hasznosítsuk.*¹⁰¹

Az említett jegyzet az állam fogalmi ismérveinek újraértelmezése során mindenekelőtt arra kereste a választ, hogy vajon új típusú állammal van-e dolgunk most a Szovjetunióban. Erre a kérdésre nemmel válaszol, ugyanis itt csupán a szocialista állam új fejlődési szakaszáról van szó. Ez továbbra is a dolgozó nép állama és más szocialista államokkal társadalmi szempontból is azonos marad. Az SZKP programja értelmében ugyanis *a szocialista országoknak egytípusú a gazdasági alapjuk: társadalmi tulajdonban vannak a termelési eszközök; egytípusú az államrendjük; a munkásosztály vezette nép van a hatalmon; azonos az ideológiájuk – a marxizmus-leninizmus, közös az érdekeik.*¹⁰²

A szocialista államiság további fejlődésének fő iránya tehát a szocialista demokrácia sokoldalú fejlesztése és tökéletesítése: *A szocialista demokrácia általános fejlesztése és tökéletesítése valamennyi állampolgár tevékeny részvétele az államigazgatásban; az államapparátus munkájának javítása és a fokozott népi ellenőrzés az államapparátus*

⁹⁸ *Az SZKP XXII. Kongresszusának anyaga*, Bp., Kossuth, 1961. 444. o.

⁹⁹ *Állam- és jogelmélet*. 1. (rész.) Egységes jegyzet. (1964) i. m. 306. o.

¹⁰⁰ Az MSZMP Központi Bizottságának határozata az SZKP XXII. Kongresszusának jelentőségéről (1961. november 1.) *Társadalmi Szemle*, 1961. 12. sz. In: *Az MSZMP határozatai és dokumentumai 1956–1962*. Kossuth, Bp., 1979. 612. o.

¹⁰¹ i. m.: 615.

¹⁰² *Az SZKP XXII. Kongresszusának anyaga*. i. m.: 444. o.; idézi: *Állam- és jogelmélet*. 1. (rész.) Egységes jegyzet. (1964) i. m.: 219. o.

RÉVÉSZ BÉLA *A szocialista állam és professzora*

*tevékenysége felett, ez a szocialista államiság fejlődésének fő iránya a kommunizmus építésének időszakában.*¹⁰³

Az osztályellentétek felszámolásának és a szovjet nép erkölcsi-politikai egységbe forrásának ideológiai víziójából létrehozott össznépi államkoncepció¹⁰⁴ állam- és jogelméleti adaptálása nem bizonyult egyszerű feladatnak. Az átalakult tematika és a nagyban megváltozott hivatkozási rendszer mellett már csak azért sem, mivel maga az osztályharcos stílus és nyelvezet is meghaladottá vált, legalábbis némiképpen módosítást igényelt. Mindenesetre az össznépi állam fogalmi koncepciója szinte a rendszerváltásig uralta az állam- és jogelméleti tankönyvek szocialista állammal és joggal foglalkozó fejezeteit, majd később kiegészült a Szovjetunió 1977-es alkotmányából származó további tételekkel, illetve nominálisan felváltotta az “egyetemes népi állam” kifejezés. Az utolsó, – már a peresztrojka, glasznoszt’ idején – 1987-ben megjelent szocialista állam- és jogelméleti tankönyvnek a szocialista államfejlődésre vonatkozó összegzése akár a huszonhárom évvel korábbi jegyzetben is szerepelhetett volna: *A szocialista állam egyetemes népi vonásainak kifejlesztésében a szovjet szocialista állam elsőként tett lépéseket. A Szovjetunió osztályviszonyainak jelentős változása szélesítette az állam társadalmi bázisát, amely ma felöleli a lakosság széles rétegét, vagyis a “dolgozók” fogalma az egész társadalmat, az egész népet jelenti.*¹⁰⁵

Ezért is figyelemreméltó az a vélemény, amelyet az *Állam és demokrácia*¹⁰⁶ angol nyelvű változatának¹⁰⁷ 1974-es megjelenésekor Georg Brunner könyvismertetésében megfogalmazott. Szerinte Hruscsov 1964-es bukását követően Brezsnyev számára már egyáltalán nem bizonyult fontosnak az össznépi államnak az 1961-es pártprogramban megfogalmazott kérdése. Az új szovjet pártvezetés “elhatárolódott ettől az ideológiai újítástól, ennek következtében a 60-as évek második felében az államelméletben általános bizonytalanság keletkezett atekintetben, hogy a szocialista állam fejlődési fokozatainak szakaszolását miként végezzék el”. És bár a 70-es évek elejére valóban elterjedt az a felfogás, miszerint a proletárdiktatúra és az össznépi állam két különböző fejlődési periódust jelent, de a szocialista állam egységes típusában elfoglalt helyüknek és megjelenési formáiknak kérdései továbbra is vitatottak maradtak.¹⁰⁸

4. *(Akcidenciák)* Talán a fentiekből is kiderülhet, hogy sikertelen kísérlet lenne csupán egyetlen nézőpontból szemlélni Antalffy György tevékenységét, hiszen jóval összetettebb életműről van szó.¹⁰⁹ Árnyaltabbá teheti munkássága megismerését két olyan, tulajdonképpen

¹⁰³ Uo.

¹⁰⁴ Az “össznépi állam” 1961-es deklarálása egyébként a Szovjetunió történetének egyik legsúlyosabb belpolitikai válásának kirobbanásával esett egybe. Azt követően, hogy a kongresszus kinyilvánította az osztályok kibékíthetetlen ellentétének megszűntét, (“a proletárdiktatúra állama történelmi funkcióját betöltötte már, és a szovjet állam össznépi állammá fejlődött”) a lakosság egyre növekvő elégedetlenségének adott hangot. A legnagyobb munkámegmozdulás 1962 nyarán robbant ki Novocserkasszkban, miután június 1-én rendelet jelent meg a hús és az olaj árának 25–30 %-os emeléséről. A rosztovi mezőgazdasági gépgyár munkásainak tüntetését fegyveresen verték le. Szolzsenyicin 70–80-ra becsülte a halálos áldozatok számát, a megtorló eljárásokban kilenc férfit ítéltek halálra. “A szovjet vezetők azonnal reagáltak az eseményekre. (...) A belügyminisztériumot számos köztársaságban közrendvédelmi minisztériummá alakították át, felfegyverezték a rendőrséget is. Ismét nyíltan büntették a »szovjetellenes propagandának« nevezett politikai bűntényeket.” Lásd: Heller, M. – Nyekrics, A.: *A Szovjetunió története*. Osiris, Bp., 1996. II. 470–471. o.

¹⁰⁵ [–] – Samu Mihály: *Állam- és jogelmélet*. 1. (köt.) (1987) i. m.: 398. o.

¹⁰⁶ Antalffy György: *Állam és demokrácia*. (Fejezetek az állam- és jogelmélet köréből.) i. m.

¹⁰⁷ Antalffy György: *Basic Problems of State and Society*. i. m.

¹⁰⁸ Brunner, Georg; Antalffy, György, *Basic Problems of State and Society*. (Budapest 1974. Akadémia Kiadó.) Buchbesprechungen. In: *Der Staat*. Berlin, 1976. 2. 272–273. o.

¹⁰⁹ Antalffy György 1990-ben történt nyugdíjba vonulása után három évvel, 1993-ban hunyt el, 73 éves korában. Személyiségének és pályájának megítélését az utókor egyelőre megkerülni látszik. A Magyar Nagylexikon 1994-ben megjelent második kötete nem szorított életrajzi adatainak helyet, a 2001-ben kiadott Új Magyar Életrajzi Lexikon első kötete pedig tulajdonképpen megismétli a Magyar Jogban megjelent nekrológ tényeit. Lásd: Dékány Imre: Dr. Antalffy György 1920–1993. *Magyar Jog* 1994. 3.

RÉVÉSZ BÉLA *A szocialista állam és professzora*

ismeretlen munka is, amelyek olvastán joggal merülhet fel a kérdés, hogy ezek hol is helyezhetők el Antalffy György műveinek sorában, ismerve írásainak több évtizedes markáns irányvonalát. De ennél is fontosabbnak tűnhet az a probléma, hogy ezeknek az írásoknak a fényében mintha valóban létezett volna alternatívája annak, hogy más irányba fordulhasson tudományos érdeklődése, teoretikus elkötelezettsége, és esetleg más utat futhasson be tudományos karrierje. Természetesen minden találgatás történetietlen, tehát felesleges, viszont annál érdekesebb lehet a két ominózus szellemi termék.

Közismert, hogy a szocialista tudománypolitika által kialakított tudományrendszeren meglehetősen zártan tekintette mind a marxista, mind pedig a “burzsoá áltudományok”-nak minősített diszciplínák körét. Ez magyarázta Antalffy György tartózkodását is a hatvanas évek elején például attól, hogy közel engedje a az állam és a jog jelenségeinek vizsgálatához a szociológiai megközelítéseket. 1964-ben egy kecskeméti előadásában kifejtette: *Szabó Imrével együtt valljuk, hogy nincs szükség önálló jogszociológiára, mert az elválasztaná egymástól az állam és a jog társadalmiságát egész felépítésének, szerkezetének, belső összefüggéseinek elemzésétől. A külön politikai (állami) szociológia és a jogszociológia elismerése ugyanis az államelméletet és a jogelméletet szükségszerűen formálissá tenné, körülbelül úgy, ahogyan ez a burzsoá jogtudományban az államfilozófia és a politikai szociológia, valamint a jogfilozófia és a jogszociológia elszakításával bekövetkezett.*¹¹⁰

Mindez még furcsábbá teszi azt az három évvel korábban, 1961-ben megjelent, szinte az elfogultságig rokonszenvező könyvismertetést, amelyben fenntartás nélkül támogatásáról biztosította a kibernetika alkalmazásának lehetőségeit a jogalkotás, a törvényalkotás területein.¹¹¹ Kerimov 1960-ban, Moszkvában megjelent “Szabadság, jog és törvényesség a szocialista társadalomban” című könyvének VII. fejezetét méltatja őszinte szimpátiával, miközben nem csak Moszkvában kelthetett indokolt feltűnést a társadalomirányítás ilyen radikális reformjára tett javaslat¹¹² (ráadásul közvetlenül a XXII. Kongresszus előtt), de maga a cikk is “idegen elem” Antalffy György publikációs listáján – főleg, ha tekintettel vagyunk az ez idő tájt írt egyéb munkáira is. A jogtudomány és a joggyakorlat modernizációjára tett javaslat egyértelmű támogatásából viszont az derül ki, hogy recenzens valóban azonosult azzal a kijelentéssel, miszerint “a tudományban új, sajátos tudományágként kialakult kibernetika sikerei megalapozzák annak a lehetőségét, hogy ezt a törvényhozói problémák megoldására is felhasználják”. Ahhoz, hogy a kibernetikai technikát a jog világában felhasználhassuk – olvasható a cikkben – igen jelentős előkészítő munka szükséges (információs nyelv, speciális kibernetikai szerkezet létrehozása stb.). Másrészt a pedig megfelelő káderek kiképzése, akik egyaránt jól ismerik a jogtudomány problémáit, a logikai és nyelvi kérdéseke, valamint a számítógépek működését. Kerimov – elsősorban amerikai szakirodalomra támaszkodva – nem kevesebbet állít, mint hogy “egy ilyen gép a kodifikáció során összegyűjti és summázza a jogi

¹¹⁰ Antalffy György: *A szocialista állam- és jogfejlődés újabb tendenciái*. (Elhangzott a Magyar Jogász Szövetség Bács-Kiskun megyei szervezete által szervezett Kecskeméti Jogász Napokon, 1964. február 7én) i. m.: 247. o.

¹¹¹ Antalffy György: Jelentős monográfia a szocialista jogalkotásról és a kibernetika felhasználásáról a törvényhozásban. (D. A. Kerimov: Svoboda, pravo i zakonost' v socialističeskom obščestve.) (Ism.) *Jogtudományi Közlöny*, 1961. 16. évf. 10. sz. 543–547. o.

¹¹² Látszólag tudományrendszer-tani szempontból, valójában ideológiai alapon óvták a dialektikus materializmust a kibernetikától: “[...] ha a kibernetika és a dialektika egy és ugyanannak a tárgynak a kutatása alapján tökéletesen eltérő eredményre jut abban a tekintetben, hogy milyen törvényszerűségek határozzák meg ennek a tárgynak a mozgását, akkor választásra kell feltenni: vagy a dialektika vagy a kibernetika! A marxista számára itt semmiféle vitának nem lehet helye. A dialektikának mint a valóságot híven visszatükröző módszernek igazát bizonyítani a természettudomány egész fejlődésének menete, a természet és a társadalom egész fejlődési folyamata. Ebben az esetben a kibernetikát, mint áltudományt, el kell vetni.” (Saljutyin, S. M.: A kibernetika és alkalmazási köre. In: *A kibernetika filozófiai problémái*. Gondolat, Bp., 1963.; oroszul: Moszkva, 1961. 27. o.) Később a korabeli szovjet tudománypolitika az “irányítás” tanításaival azonosított és “a dialektikus materializmuson alapuló kibernetikai iskolát” azért legalizálta, hogy “a kommunizmust építő szovjet nép szolgálatába állíthassák a kibernetika eredményeit és jövőbeli lehetőségeit”. Berg, A. I.: *Az irányítás problémái és a kibernetika*. i. m.: 155. o.

RÉVÉSZ BÉLA *A szocialista állam és professzora*

információk sokszor meghatározhatatlan területeit, másodsor pedig megadhatja az összegyűjtött információ bármely részét”.

Mindezek nyomán szinte valamiféle szocialista információs társadalom kontúrjai is körvonalazódnak látszanak. A dolgozók fokozott részvétele a politikai munkában ugyanis megkívánja a szovjet jog olyan irányú fejlődését – olvashatjuk a továbbiakban –, amely egyenesen előírja annak vizsgálatát, hogy a tömegek véleményét a kibernetika széles körű alkalmazásával biztosítsák az államéletben. Sőt, valamennyi feladat megoldásához speciális kollektívák létrehozását javasolja a szerző, annak érdekében, hogy “ilyen módon is a demokratizmus további fejlődése és a szovjet jogalkotás életszerűsége segítse elő a nép fejlődését, a szabadság végső győzelmét.”¹¹³

“A kibernetikai gépek felhasználása feltételezi, hogy a jövőben kialakítsanak bizonyos jeleket, amelyek lehetővé teszik, hogy bármely jelenséget fel lehessen dolgozni ezeken a gépeken.” – értelmezi a kérdés módszertani háttérét a cikk, miközben gyanítható, hogy Antalffy pártfogó álláspontjának kialakulását nagyban befolyásolhatták a szegedi egyetemen Kalmár László professzor vezetésével ekkoriban már ekkor világhírűvé vált “matematikai-logikai és automataelméleti”-nek nevezett tanszéki kutatócsoport nemzetközi sikerei is¹¹⁴. “A mű olyan alkotó folyamatot indított el, mely mindenekelőtt a jogalkotás problematikájának eddig meglehetősen elhanyagolt területét a szocialista jogirodalom középpontjába állítja.”¹¹⁵ – összegzi végül a recenzió a könyv értékeit. Mindezekért tagadhatatlanul úttörő jellegűnek kell tekinteni a könyvismertetést a jogi kibernetika hazai meghonosításának egyértelmű támogatása miatt, még ha Antalffy György további munkásságában az ilyen irányú érdeklődés (sajnos) nem is talált folytatásra.

A “másképpen is történhetett volna” típusú találgatások másik forrása egy olyan elfelejtett munka, amelyet maga szerző sem vett fel később publikációs jegyzékeibe, sőt – talán éppen ezért – nem található az 1990-es Antalffy emlékkönyv egyébként teljességre törekvő listáján sem.¹¹⁶

Az előzményekhez tartozik, hogy Szegeden 1947 márciusában jelent meg először a Szegedi Szabadművelődési Tanács kiadásában a *Tiszatáj* című – ahogyan az impresszum írja – “irodalmi, művészeti és társadalmi” folyóirat. Péter László szerint a szerkesztőbizottságban a szegedi kulturális intézmények valódi koalíciója jött létre,¹¹⁷ és láthatjuk, hogy a várost Antalffy György helyettes polgármester, az egyetemet pedig (ismét) Bibó István, a “politika professzora” képviselte. Bibó itt jelentette meg az Értelmiség és szakszerűség című munkáját a lap 1947. évi júniusi számában, Antalffytól pedig az 1948. év első számában – mellesleg az 1848-49-es forradalom és szabadságharc centenáriumának apropóján – jelent meg egy tanulmány (ez egyben első, komolyabb publikációja) a népi közigazgatás és önkormányzat kérdéseiről.¹¹⁸

Ha a fentiekben a jogi kibernetikát Antalffy György munkásságában szokatlan témának neveztük, akkor ez a tanulmány egészen más okok miatt szolgálhat meglepetéssel. Itt ugyanis a negyvenes évek végére gyorsan közhelyessé vált szövegek és a kötelező ideológiai citátumok

¹¹³ i. m.: 546. o.

¹¹⁴ Erre a kapcsolatra Antalffy György is utal Kalmár László temetésén mondott gyászbeszédében. Lásd: Antalffy György: Dr. Kalmár László. (Nekrológ.) *Szegedi Egyetem*, 1976. 10. sz. 2. o.

¹¹⁵ Antalffy György: Jelentős monográfia... i. m.: 547. o.

¹¹⁶ Lásd: Antalffy György tudományos munkáinak jegyzéke. i. m.: 279–288. o.; A mindeddig legátfogóbb állam- és jogelméleti bibliográfiába sem kerülhetett be az említett munka, mivel az összeállítás az 1950-es évet, vagyis a marxista állam- és jogelmélet kialakulását vette kiindulópontnak. Ebben az évben kezdték meg ugyanis a “hazai tudományegyetemek állam- és jogtudományi karain a marxista-leninista világnézeti alapokra épülő állam- és jogelmélet oktatását”. Papp Ignác: Előszó. In: *Magyar állam- és jogelméleti bibliográfia 1950–1980* (Szerk.: Nagy Lajos – Papp Ignác) JATE ÁJTK Állam- és Jogelméleti Tanszék. Szeged, 1980. III. o.

¹¹⁷ Péter László: *Szegedi örökség*. Bp., 1967. 201. o.

¹¹⁸ Antalffy György: Népi közigazgatás és önkormányzat. *Tiszatáj*, 1948. 1–3.

RÉVÉSZ BÉLA *A szocialista állam és professzora*

helyett a demokrácia esélyeiről töprengő, még független, fiatal értelmiség önálló gondolataival találkozhatunk. *A demokratikus magyar közigazgatás elfogadta a francia közigazgatás jelszavát és azt a régi tapasztalatot, hogy távolból kell kormányozni, de jól igazgatni csak közlelől lehet.* – veszi indításként máris védelmébe az önkormányzati autonómiát, majd Erdei Ferenc, illetve Bibó István városmegye koncepciójához¹¹⁹ közelítve így folytatja: *Az önkormányzati igazgatás szempontjából az az irányadó érdek, hogy az őt választó illetve megalakító lakosság szervesen összefüggő, földrajzi és gazdasági szempontból természetes tájegységet jelentő területen éljen és ennek következtében az érdekelt nép erejét maga mögött tudó kezdeményezésre és távolsági, érintkezési nehézségekkel nem gátolt, állandó kezdeményező öntevékenységre képes legyen.*

A közigazgatás szabályozásáról szólva, eredeti módon, megfontolandónak tartja a szokásjog alkalmazásának célszerűségét is: *Helyesen mondja az angolok egyik kiváló jogásza a jogszabályok stílusáról és pontos szerkesztéséről: “amit közönségesen a törvényalkotás művészi feladatának neveznek, hasonlíthatatlanul nehezebben hajtható végre, mint az, amit erkölcsi résznek lehet nevezni. Más szóval, sokkal könnyebb felérni ésszel, mely törvény hasznos és igazságos, mint azt úgy fogalmazni és szabályozni, hogy a célnak valóban és tökéletesen megfeleljen.”* Hozzátehetjük ehhez – sorolja tovább érveit Antalffy –, *hogy a közigazgatási munkát végzők számára nemcsak az a feladat, hogy feltétlen érvényre segítsék a felszabadulást követő kevésszámú demokratikus jogalkotás rendelkezéseit, nemcsak az a kötelességünk, hogy célul tűzzük ki néhány alaptörvény sürgős megalkotását, hanem az is, hogy számot vessünk azzal az előbb-utóbb előálló szükséggel, hogy a közigazgatási jog csillagászati papíryanagával szemben helyet biztosítsunk a papírjog által ugyan befolyásolt, de mégis annak hátrányait kiegyenlítő, elismert jogforrásnak: a gyakorlati szokásjognak is.* Ugyanitt a szervezéstan klasszikusára, Taylorra hivatkozik annak igazolásául, hogy munkaszervezés tudományának elvei a közigazgatásban is maradéktalanul érvényesek – olyannyira, hogy azok elmaradása bizonyíthatóan nagy károkat okozhat.

Társadalmi funkcióira tekintettel a közigazgatás lényegét abban látja, hogy *az életviszonyok megsokasodásával nemcsak igazgatni kell, hanem közszükségleteket is kell kielégíteni.* Éppen ezért nagyon nehéz az egész országot egy központból jól igazgatni. *Az országszerte változó helyi viszonyokat, szokásokat és különleges kívánalmakat igazán csak a helybeliek ismerhetik. Az állam akarátát is ezek tudják a sajátos helyi viszonyokhoz alkalmazva a legcélszerűbben végrehajtani. A közigazgatás gazdaságossága és eredményessége érdekében ezért bízták régtől fogva a közfeladatok egy részét a helyi önkormányzatokra. Az önkormányzat így nemcsak jogot, hanem kötelezettséget is jelent. A helyi önkormányzati igazgatásra még inkább szükség lesz, ha a közigazgatási feladatokat tovább terjesztjük. Minél mélyebben nyúl bele a köz az egyén életébe, annál inkább érezhető annak a tételnek az igazsága, hogy az önkormányzatot nem lehet nélkülözni a közigazgatásban. Éppen ezért elengedhetetlennek tartjuk az önkormányzatok teljes szabadságának biztosítását. [...] Mindez összekapcsolódik az emberi és a szerzett jogok védelmével, a rend, a jog, biztonság ideáljaival. Az ember szabadságának az ideálja valóban követeli tőlünk, hogy szembeforduljunk minden, az embert merő eszköznek néző erőszakos célszerűséggel, akár a hatalmi politika, akár a hatalmi tőke, akár a technika, akár a társadalmi reform nevében jelentkezik is.*

Itt álljunk meg egy pillanatra. Az utolsó két mondat már nem Antalffy Györgytől, hanem – és elnézést a tréfáért – egy ugyanekkor készült Bibó-tanulmányból származik¹²⁰ Az önkényes, de talán árulkodó kompiláció csupán annak érzékeltetésére született, hogy jellegét, stílusát tekintve 1947-48 táján még létezhetett konszenzus arra, amely esélyt adott a józan gondolatok

¹¹⁹ Lásd: Erdei Ferenc: *A magyar város.* Akadémia, Bp., 1974. 227–234. o.; Bibó István: *A magyar közigazgatásról.* In: *Válogatott tanulmányok.* II. Magvető, Bp., 1986. 471–484. o.

¹²⁰ Bibó István: *A magyar társadalomfejlődés és az 1945. évi változás értelme (1947).* In: *Válogatott tanulmányok.* i. m. 484. o.

RÉVÉSZ BÉLA *A szocialista állam és professzora*

érthető nyelven történő kifejezésére. És milyen érdekes lett volna Antalffy Györgyről, mint a Horváth Barna névvel fémjelzett Szegedi Iskola¹²¹ hagyományainak méltó folytatójáról értekezni! De tudjuk, hogy valóság egészen más irányt szabott a történetnek. A folyóirat következő száma – az előzmények ismeretében: váratlanul – egy könyörtelen osztályharcos szemléletű tanulmányt közöl Antalffy Györgytől, amelyről a folyóirat monográfusa csak annyit tartott érdemesnek megemlíteni: a szerző “már a marxizmus-leninizmus államelméletét fejté ki a *Tiszatáj* hasábjain, és ad hírt a »szocialista állam« mibenlétéről.”¹²²

Valóban, már gyökeresen új a mondanivaló és (ekkor még) egészen szokatlan a megszólalás nyelve is: *A marxizmus-leninizmus az egyetlen tudomány, amely megadja a tökéletes feleletet az állam mibenlétére, fejlődésére és jövőjére vonatkozólag. A polgári állambölcselet nem adhatja meg a feleletet ezekre a kérdésekre éppen azért, mert nem is akarja felfedni az államnak a társadalom életében betöltött szerepét. [...] Sokan nem veszik észre, hogy az állam a legvilágosabb kifejezője annak, hogy a társadalomban osztályharcok folynak és hogy a marxizmus nem a kényszerrel biztosított rendnek a kiküszöbölését óhajtja, – amely egyébként minden társadalomban nélkülözhetetlen –, hanem csak az osztályuralom kiküszöbölését. [...] Az új típusú állam, a szocialista állam nem arra törekszik, hogy az elnyomást megmerevítse, hanem arra, hogy az osztályok kiküszöbölésével egyszer mindenkorra lehetetlenné tegye az elnyomást, s annak eszközeit. [...] A Szovjet állam azonban nemcsak letarolta a haladásellenes múltat, hanem olyan gazdasági-szervező és kulturális-nevelő munkát végzett Sztálin vezetésével, amire az egész világon nincs példa.”¹²³ – és így tovább, mondhatnánk, hosszú évekig.*

Talán valamikor kiderül, voltaképpen mi történt 1948 elején a két tanulmány megjelenése közötti néhány hét alatt, de mintha az egész életút itt kapta volna meg új és immár végleges irányát. Az országos politikáról tudjuk, hogy ekkor már megkezdődött az egységes munkáspárt létrehozása, és éppen 1948 március elején zárták ki a szociáldemokrata pártból a Kéthly-Szeder-frakciót – tehát egy könnyen jobboldalinak minősíthető tanulmány ezekben a napokban már akár politikai konzekvenciákkal is járhatott volna.¹²⁴ Valószínű azonban, hogy ennél közvetlenebb veszélyt jelenthetett egy vidéki nagyváros szociáldemokrata alpolgármesterére nézve az a kevéssé ismert megállapodás, amelyet a két munkáspárt titkárságának közigazgatási osztálya vezetői írtak alá 1948. február végén “a közigazgatásban dolgozó jobboldali szociáldemokraták eltávolítása” tárgyában. Eszerint a továbbiakban a kommunista pártközpont minősítése alapján kellett a.) a pártból kizárni és állásából is elbocsátani; b.) a pártból kizárni, de állásában meghagyni; c.) állásából elbocsátani, de a pártban meghagyni *a különböző státusú szociáldemokrata tisztségviselőket*. Ezen kívül létezett egy további “csendesen futni hagyjuk őket” kategória azok számára, akiket – amennyiben “önként” lemondtak posztjukról – nem kívántak pellengérré állítani.¹²⁵ Így talán már érthető, hogy Antalffy György milyen dilemmával találkozhatta szemben magát, és miért tekintette felejtendő ifjúkori kisiklásnak ezt a fontos, bár akkoriban “polgáriként” könnyen elmarasztalható (talán el is marasztalt) munkáját.¹²⁶ Olyannyira, hogy első komoly írását későbbi publikációs jegyzékeiből következetesen kihagyva mindenkor a másodikként megjelent tanulmányát¹²⁷ tüntette fel első megjelent írásaként.

¹²¹ Lásd: 34. sz. jegyzet.

¹²² Gyuris György: *A Tiszatáj fél évszázada 1947–1997*. Somogyi-könyvtár, Szeged, 1997. 39. o.

¹²³ Antalffy György: *Állam – mai állam*. i. m.: 121. o.

¹²⁴ Lásd: A Szociáldemokrata Párt XXXVI. Kongresszusának határozata 1948. március 6–8. In: *A Magyar Kommunista Párt és a Szociáldemokrata Párt határozatai*. i. m. 552. o.

¹²⁵ Lásd: Gyarmati György: A társadalom közérzete a fordulat évében. In: *Fordulat a világban és Magyarországon 1947–1949*. Napvilág, Bp., 2000. 124. o.

¹²⁶ Újraolvasását, sőt, akár a munka újbóli megjelentetését is éppen ez a körülmény indokolja.

¹²⁷ Lásd: 124. sz. jegyzet.

RÉVÉSZ BÉLA *A szocialista állam és professzora*

Természetesen lehet az is, hogy mindez merő találgatás és ennek a gyors váltásnak és változásnak mindehhez nincs sok köze. Bármi legyen is azonban a valódi ok, az tény, hogy Antalffy György tudományos, oktatói munkássága és személyes karrierje ettől kezdve konzisztensnek bizonyult azzal a közel fél évszázados társadalmi, politikai és jogi gyakorlattal, amely a magyarországi szocializmus időszakát jelentette. De ahogyan általában is fogyóban az ismeretlen vagy kevésbé feltárt részei e korszak makrotörténelmének, éppúgy remélhető, hogy bővülni fognak megbízható ismereteink meghatározó szereplőiről, köztük e nagy formátumú személyiség életpályájáról is.

SZABADFALVI JÓZSEF *Viszony az elődökhöz*

SZABADFALVI JÓZSEF

Viszony az elődökhöz

A marxista jogelmélet reflexiói a két világháború közötti magyar jogbölcseleti gondolkodásról

A hazai marxista jogelméleti gondolkodás átfogó értékelése nem tartozik napjaink vonzó, kihívást jelentő feladatai közé. Mindazonáltal a XXI. század elején lassan eljutunk oda, hogy kellő időbeli távolságból szemlélve az 1940-es évek végétől kezdődő és hegemoniájában az 1980-as évek közepéig tartó időszak hazai “marxizáló” jogelméletét a maga helyén értékeljük. E téren eddig csupán egy vázlatos áttekintés született közvetlenül a rendszerváltást követően a “magyar jogelmélet állapotáról”, mely a Szabó Imre fémjelezte “hivatalos” jogelméletet és az azt meghaladni próbáló törekvéseket mutatja be.¹ Ezen kívül csupán egy-két bekezdésnyi reflexiókkal találkozhatunk, melyek nem mentek túl sommás vélemények megfogalmazásán. Ma már e téren is szükség van az árnyaltabb megközelítésre, az érdemi, elfogultságmentes elemzésre. A vizsgálódásnak természetesen többféle iránya, módszere lehet, mely megalapozhat egy majdani átfogó értékelést. Most az “aprómunkák” ideje van itt. Az alábbiakban e törekvés részeként megkíséreljük bemutatni, hogy a hazai marxista – vagy legalábbis magát annak tartó – jogelmélet miként vélekedett a két világháború közötti magyar jogbölcseleti gondolkodásról és fontosabb képviselőiről. Mielőtt azonban erről szólnánk, érdemes számba venni, hogy a vizsgált korszak jogfilozófusai hogyan élték meg a háború utáni éveket.

A hazai jogbölcseleti gondolkodás 1945 után új korszakhatárhoz ért.² A korabeli magyar jogtudós társadalom ekkor még nem sokat sejtett a világpolitika, illetve az európai *status quo*-ban bekövetkezett változások következményeiről. Jogfilozófusaink jelentős része rektori, dékáni, illetve parlamenti képviselői és egyéb közmegbízatásokat vállalva, korábban alig tapasztalt közéleti aktivitást tanúsítva, egy demokratikus új Magyarországért és egy ugyancsak megújítandó (jogi) felsőoktatás megteremtéséért tevékenykedett. A háború utáni hetek, hónapok kezdeti felhőtlen lelkesedése azonban nem sokáig tartott. A politikai történések és események baljós árnyai előrevetítették a közéleti mozgástér folyamatos szűkülését, majd a “fordulat évének” eljövételét. Moór Gyula a két világháború közötti korszak “representatív man”-je³ közéleti szerepvállalása, majd romló egészségi állapota, illetve 1948 végi kényszernyugdíjaztatása folytán végleg eltávolodott a jogelmélet művelésétől. Minden bizonnyal 1950 elején bekövetkezett halála “mentette meg” a későbbi esetleges retorzióktól. Az ekkor alkotói teljében lévő Horváth Barna □ aki konszolidált időkben a budapesti Moór-tanszék jogos várományosa lett volna □ 1949 legvégén emigrálásra kényszerült. Rövid ausztriai tartózkodás után az Újvilágban próbált szerencsét.

A “fordulat évét” követő történések az itthon maradt tanítványok életébe is alapvető változásokat hoztak. A háború után szegedi professzori kinevezést kapó Szabó Józsefet és Bibó Istvánt egyik pillanatról a másikra megfosztották katedrájától. Sőt, Szabó Józsefet – sikertelen disszidálási kísérletét követően – két és fél éves börtönbüntetésre ítélték, csupán az 1956-os forradalmat követően került vissza az egyetemi pályára, de 1960-ban végleg nyugdíjazták.

¹ Lásd erről bővebben: Pokol Béla: A magyar jogelmélet állapotáról. *Magyar Tudomány*, XXXVII. évf. (1992), 11. sz. 1325–1334. o.

² Lásd a szerzőtől: Megújulás és tradíció. A magyar jogbölcseleti tradíció szerepe a jogi gondolkodás megújításában. *Világosság*, XL. évf. (1999) 5. sz., 55–69. o.; Bibó István és a szegedi iskola. In: Dénes Iván Zoltán (szerk.): *A szabadság kis körei. Tanulmányok Bibó István életművéről*. Osiris Kiadó, Budapest, 1999. 166–187. o.

³ E megnevezést Horváth Barna használta Moór Gyulára egy 1923-ban írt recenziójában. Vö. Horváth Barna: Az új magyar jogfilozófia. *Keresztény Politika*, II. évf. (1923) 3. füz. 153. o.

Hasonlóan derékba tört Bibó István felívelő tudományos karrierje is. Az 1956-os politikai szerepvállalását követő börtönéveket leszámítva nyugdíjbavonulásáig könyvtárosként tevékenykedhetett. Mások, mint például Losonczy István kényszerű pályamódosítást hajtott végre, s a jogfilozófia helyett a büntetőjog tudományának professzora lett a pécsi egyetemen, vagy mint a közelmúltban elhunyt Solt Kornél □ aki mestere, Moór Gyula ajánlásával 1948-ban jó esélyekkel pályázott a debreceni egyetem jogfilozófiai katedrájára □ az ígéretes egyetemi karrier helyett gyakorló jogásként élte le életét, bár a későbbiekben is számos elméleti tanulmányt publikált.

1945 azonban nemcsak a “polgári” jogelmélet képviselői számára jelentett korszakhatárt, hanem a hazai marxista jogszemlélet “hivatalos” fellépésének is a dátuma. Az eleinte tanúsított, másokkal szembeni tapintatosságot és empátiát igen hamar fölváltotta az ön- és céltudatos hangnemben fogalmazó, egyetlen igazságot ismerő retorika. Az idehaza addig meglehetősen ismeretlen Szabó Imre⁴ 1946 januárjában teszi közzé első írását a Jogtudományi Közönyben Moór Gyula – néhány hónappal korábban megjelent – *A jogbölcselet problémái*⁵ című munkájáról.⁶ Bevezető fejtegetéseiben elismerően szól a szerző teljesítményéről: “Moór Gyula kis könyve miniatűr összképe a jogbölcseletnek, történetének és mai állásának, felvetett problémáinak. A szerencsés beosztású tanulmány elsősorban áttekintést ad, méghozzá olyan tisztasággal, a stílusnak, gondolatoknak olyan fegyelmezett leegyszerűsítésével, melyre csak az a komoly tudós képes, aki az egyes kérdések minden részletének megismerése után meg tudja különböztetni a lényegest a lényegtelentől s kihámozni a magvat a burkából.” Majd a jelenre és részben a jövőre utalva így fogalmaz: “A kitűnő tanulmánynak tartalmi mondanivalói mellett objektív jelentősége is van: mint jelenség, mint felfogás, jellemzi a magyar jogbölcseletet is, megmutatja azokat a kérdéseket, amelyek a magyar jogbölcseletet foglalkoztatják. Ilyen szempontból úgy is fel lehet fogni ezt a tanulmányt, mint a magyar jogbölcselet álláspontjának objektív megnyilatkozásait egy tudományos szempontból is nyilván lezáruló korszak végén, illetőleg egy új korszak küszöbén.”⁷ Moór jogbölcseleti rendszerét egy adott “kultúrkör” jellegzetes szellemi termékének tekinti és részben “egyoldalúnak” nevezi, mely “elvette a kilátást nyugat felé”: “Moór Gyula az újnómet filozófia, nevezetesen az újkantiánus és újhegelianus iskola ellentétéből próbál Rickert vagy Hartmann nyomán szintézist teremteni.”⁸ Szabó szerint a valóság és érték kanti dualizmusának moóri föloldására tett kísérlet – vagy Horváth Barna nevének

⁴ Szabó Imre (1912–1991) akadémikus, 1949-től az ELTE Állam- és Jogtudományi Karának egyetemi tanára, 1949 és 1955 között az Állam- és Jogelméleti Tanszék vezetője, majd az MTA Állam- és Jogtudományi Intézetének 1955–1982 között igazgatója. Szabó mint a hazai “hivatalos” marxista jogelmélet megteremtője és első számú alakja a kárpátaljai Beregszászon született még az Osztrák-Magyar Monarchia idején, majd gyermekkorát ugyanott, az időközben létrejött Csehszlovákia fennhatósága alatt töltötte. Jogi tanulmányait a prágai Károly Egyetemen végezte, ahol 1936 és 1937 között Hans Kelsen, mint a nemzetközi jog professzora tanított. (Szabó Imre 1937-ben fejezte be tanulmányait, így még hallhatta a XX. századi jogfilozófia meghatározó jelentőségű alakjának előadásait.) Mivel Szabó nem hazai egyetemen szerzett diplomát, e tekintetben is függetleníteni tudta magát a magyar jogbölcseleti tradíciótól, hiszen semmilyen személyi kötődés nem befolyásolta majdani kritikai észrevételeinek megfogalmazásában. A fiatal Szabó a második világháború után, mint az Igazságügyi Minisztérium tisztviselője kezdett publikációs tevékenységbe a hazai jogi szakfolyóiratokban. Említésre méltó, hogy Szabó már igen fiatalon – a folyóirat munkatársaként – aktív publikációs tevékenységet folytatott a kolozsvári *Korunk* című orgánumban. 1933 és 1940 között megjelent írásai – melyek többségénél a szerző neve mellett Munkács városának nevével találkozhatunk – jórészt ismeretterjesztő jellegűek voltak és az olvasó értelmiségnek szóltak. Közöttük jónéhány jogtudományi tárgyú írás is található, azonban ezek még nem árulkodtak a szerző későbbi tudományos orientációjáról. Vonatkozó írsaiból említésre érdemesek: A jogszociológia munkaköre. *Korunk*, X. évf. (1935) 1. sz., 809–815. o.; Jog és erőszak. *Uo.* XII. évf. (1937) 6. sz., 523–527. o.; Az időszerűtlen jogtudomány. *Uo.* XIII. évf. (1938) 7–8. sz., 615–618. o.; Szellemtudomány és pozitívizmus. *Uo.* XV. évf. (1940), 529–534. o. Szabó háború előtti jogtudományi munkásságának még két további rövid publikációja érdemel említést, melyek hazai folyóiratban kerültek közzé: Néprajz, jog, szociológia. *Társadalomtudomány*, XXII. évf. (1942) 3. sz., 422–427. o.; Népi jogéletkutatás. *Uo.* XXII. évf. (1942), 483–485. o.

⁵ Moór Gyula: *A jogbölcselet problémái*. Magyar Szemle Társaság, Budapest, 1945. 81 o.

⁶ Szabó Imre: *A jogbölcselet problémái*. (Moór Gyula tanulmánya) *Jogtudományi Közöny*, Új folyam I. (1946) 1–2. sz., 39–40. o.

⁷ *Uo.* 39. o.

⁸ *Uo.* 40. o.

megemlítése nélkül, a “szinoptikus jogelmélet” – helyett a jövő jogelméletének más utakat kell járnia: “A mai generáció... nem tartja kielégítőnek az érték és valóság szembenállásából vagy egymásravezítéséből fakadó jogelméleteket, legyenek azok akár szinoptikusak, akár a dualizmust kihangsúlyozva, a jogbölcséletet jogszociológiára és jogi értéktanra bontók.”⁹ Szabó azonban ekkor még burkolt formában sem utal a marxizmus nyújtotta új lehetőségekre, sőt talán némi meglepetésre a jogszociológiához való “közeledést” említi, mely a “realitáshoz a német elméleteknél lényegesen közelebbjáró magyarázat”-ot nyújthat – mint “például a skandináv iskola” – a modern jogfilozófiában.

A Jogtudományi Közlöny – következő – 1946 februárjában megjelenő számában Szebenyi Endre¹⁰ egy nem sokkal korábban Moór Gyulától megjelent tanulmányának a demokrácia és jog kapcsolatára vonatkozó megállapítását vette górcső alá. Míg Moór a jog uralmának pusztá tényében a demokrácia “minimális megvalósulását” látta, addig Szebenyi marxianus kritikát megfogalmazva megállapítja, hogy ez a kijelentés csak a forma és tartalom – valójában “megengedhetetlen” – különválasztásán alapulhat, mely alkalmas lehet az osztályszempontok figyelmen kívül hagyására: “A jog kétségtelenül a demokrácia minimális megnyilatkozása akkor, ha tartalmilag egyenlő jogokat és kötelezettségeket hoz. Ez pedig csak akkor képzelhető el, ha egységes jogközösségre vonatkozik. Nem lehet szó tartalmilag egyenlően kötelező jogszabályról, ha ugyanazon államon belül különböző osztályokra vonatkozóan különböző tartalmú jogszabályok, vagy ugyanazon államon belül a személyeknek bármely okból elkülönített, kiválasztott csoportjára ... más jogszabálytartalmak vonatkoznak.”¹¹ Nem kell különösebb kommentár ahhoz, hogy Szebenyi szemléletének már a “világnézeti” kiindulópontja sem lehet adekvát a moóri polgári demokráciáról (joguralom) vallott felfogással.

Az utókor számára érdekes, sőt sok szempontból meghökkentő írás jelent meg Olti Vilmos¹² bíró tollából 1948 júniusában a Jogtudományi Közlöny hasábjain,¹³ mely az ekkor már belügyi államtitkár Szebenyi Endrét a folyóirat következő számában “szigorú” – önkritikát javasoló – észrevételek megfogalmazására sarkallták. Olti a korabeli jogásznapi alkalmával tartott eredetileg előadasként elhangzott okfejtésében a jövő szocialista társadalmában a bírák lehetséges szerepét és funkcióját vizsgálja. Ennek során – a majdan kötelező Lenin, Sztálin stb. hivatkozások mellett – egykori professzora, Horváth Barna 1932-ben megjelent *Bevezetés a jogtudományba* című könyvéből vett példákkal és gondolatmenettel argumentál a bírák további szükségszerű foglalkoztatása mellett. Sőt, Horváthra mint “a polgári jogszociológia kiváló magyar képviselőjére” hivatkozva a bírák munkáját nemcsak a jogi kultúra, hanem az “általános emberi kultúra” alapját képező tevékenységnek nevezi.¹⁴ Szebenyi az Olti tanulmányában írtakat elsősorban a szerző által alkalmazott módszer és csak másodsorban a megfogalmazott végkövetkeztések okán kritizálja: “Hiba-e, ha egy marxista–leninista jogász felszólalását más szerző munkájára építi? Semmi esetre sem. Nem is ez, amit kifogásolok.” – írja Szebenyi, majd hozzáteszi – “Olti azonban Horváth Barnát – helyesen – polgári jogszociológusnak mondja és ennek kijelentése után leglényegesebb tanainak átvétele és nem kritikai támadása alapján hozza ki

⁹ *Uo.*

¹⁰ *Szebenyi Endre* (1912–1950) jogász, ügyvéd, később Rajk László mellett belügyminisztériumi államtitkár. 1949 júniusában letartóztatták, majd a Rajk-per folyományaként kreált külön perben halálra ítélték és kivégezték. 1955-ben perújítást követően rehabilitálták. A hazai jogirodalomban az elsők között használta a marxizáló retorikát.

¹¹ Szebenyi Endre: A jog léte és a demokrácia. (Reflexió Moór Gyula: Demokrácia és világnézet. *uo.* 1–2. számában közreadott írására.) *Jogtudományi Közlöny*, Új folyam I. (1946) 3–4. sz., 61. o

¹² *Olti Vilmos* 1948-tól kezdődően tanácsvezető bíróként, majd a Budapesti Népbíróság elnökeként vett részt a koncepciók tárgyalásában és igen hamar “méltó” társává vált a Jankó-és Tutsek-féle tanácsok névadó bíráinak. Jelentősebb ügyei, melyek halálbüntetéssel és kivégzéssel jártak: Nitrokémia-per, Mihalovits-per, Actio Catholica-per, MAORT-per stb. Érdekes életrajzi adalék, hogy a Rajk-perben eredetileg Olti Vilmost kívánták megbízni a tárgyalásvezetéssel, majd végül a még lojálisabb Jankó Pétert jelölték ki a feladatra.

¹³ Olti Vilmos: A bírói funkció szerepe a jövő társadalomban. *Jogtudományi Közlöny*, Új folyam III. (1948) 11–12. sz., 166–168. o.

¹⁴ *Uo.* 168. o.

cikkének eredményét.”¹⁵ Szebenyi tudatos és elkötelezett marxistaként – miként ezt írása első mondatában is írja: “□a□ Magyar Dolgozók Pártjának tagjai a marxista leninista elmélet alapján állnak” – segítségére kel kollégájának, és érdemi kritikát gyakorol Horváth, illetve egy utalás erejéig Moór, mint az antimaterializmus és a filozófiai idealizmus képviselői felett, mert “minden erővel meg kell akadályoznunk azt, hogy a marxista idézetek használata az eklektikus polgári elméletek rehabilitálásának akaratlan kalózbogója legyen.” Majd így folytatja: “Horváth Barna munkáinak marxista-leninista kritikájával való idézését igen helyesnek tartanám. Jogelméleti kutatóink közül úgy vélem Horváth Barna Hegelből kiinduló felfogásának kielemezése és széleskörű megvitatása, az ellentétes álláspontok marxista-leninista felfogás mellett helytelen álláspontok kielemezése igen termékenyítő hatással lenne jogelméleti kutatóinkra. Olti Vilmos velem és sokunkkal együtt – állapítja meg Szebenyi – Horváth Barnának volt a tanítványa az egyetemen és Horváth félreérthetetlenül a haladó álláspontot képviselte a Moór Gyula köré csoportosuló jogászokkal szemben. Éppen ezért lenne alkalmas az állításaival való vita és a szempontunkból való helytelen megállapításainak feltárása a jogelmélet továbbvitelére.”¹⁶ Hamarosan azonban eljött az az idő, amikor a – Moórhoz képest – Horváthról alkotott némileg pozitívabb megállapítás a visszájára fordult, és az ötvenes évek elején kijelenthető legkeményebb vádakkal illeték hivatalos szinten a “polgári jogsociológust”.

Lényegében Olti és a erre reflektáló Szebenyi írásaival egy időben – 1948 közepén – tette közzé Szabó Imre szintén a Jogtudományi Közlönyben, majd különlenyomat formájában *A marxista jogszemlélet előkérdéseire* című programadó írását. Szabónak a marxista szemléletmód és a szovjet szocialista tudományosság melletti nyílt elkötelezettségével itt találkozhatunk először: “...felhasználjuk a szovjet tudósok által gyűjtött tapasztalatokat s tanulunk munkáikból; küzdelmünkben rájuk támaszkodunk, segítségüket érezzük; a harcot azonban, melyet a szocialista tudomány hazai begyökerezéséért folytatunk, magunknak kell megvívniunk... Ahogyan az új magyar társadalom küzd a múlt ellen a jövő építéséért, úgy kell küzdenünk nekünk is, hogy legyőzzük a körülöttünk és bennünk is még élő múlt tudományát, a polgári tudományt és jogtudományt s egyben építenünk kell saját tapasztalataink figyelembevételével, saját alapunk körülményeire mérve a szocialista tudományt és jogtudományt.”¹⁷ E célkitűzés konkrét feladatainak kijelölésekor a marxista jogszemlélet kialakításának elengedhetetlen feltételeként említi Szabó a “polgári” jogtudomány és annak eredményeihez való viszony kérdésében kialakítandó álláspontról: “A marxista tudomány harcok tudomány, amely a polgári tudománnyal folytatott vitájában erősödik és nő naggyá. A polgári tudomány és a polgári jogtudomány, amely alól nálunk egyre inkább kicsúszik a talaj, bizonyos vonatkozásokban még itt él körülöttünk, könyvekben és fejekben, sőt az egyetemi katedrákon is. Ez ellen küzdenünk kell, küzdenünk a tudományos kritika fegyverével; hogy pedig ezt megtehessek s hogy küzdelmünk ne maradjon a felületen, meg is kell e polgári jogtudományt és egyes irányzatait ismernünk.”¹⁸ Mindamellet Szabó nagy fokú óvatosságra inti a marxista jogtudósokat, különösen a jogelmélet művelőit, mert – mint megállapítja – a jogelmélet éppúgy “párttudomány”, mint a gazdaságtan. Lenint parafrázálva kijelöli a marxista jogelmélet előítéletektől sem mentes kiindulópontját, miszerint a polgári jogfilozófusok a “tőkésosztály tudós segédei”, akiknek egyetlen egy szavát sem szabad elhinni.¹⁹ E szavak már egy másik Szabó Imrét sejtetnek. 1945/46-hoz képest szembeötlő a szemléletmódbeli változás. Alig telt el három év, és a magát marxistának nevező jogelmélet mindent elsöprően győzedelmeskedik a “polgárinak”, sőt “burzsoának” elkeresztelt jogbölcselet fölött. A fordulat évét követően indul el a megsemmisítő harc a két világháború közötti

¹⁵ Szebenyi Endre: Az elmélet tisztaságáért. *Jogtudományi Közlöny*, Új folyam III. (1948), 202. o.

¹⁶ *Uo.* 202–203. o.

¹⁷ Szabó Imre: *A marxista jogelmélet előkérdéseire*. (Különlenyomat a “Jogtudományi Közlöny” 1948. évi 23. számából) Budapest, 1948. 4. o.

¹⁸ *Uo.* 13–14. o.

¹⁹ *Uo.* 14. o.

magyar jogfilozófiai hagyománnyal és annak főbb képviselőivel szemben. Mivel az érintetteknek már nincs módjuk – legalább is idehaza – saját védelmükre kelni, így a nemtelen eszközöket alkalmazó marxista “kritika” hamar elérte célját.

Az új hatalom és kiszolgálói a jogelmélet terén minden tőlük telhetőt megtettek, hogy a marxista felfogással össze nem egyeztethető burzsoá nézetekkel végérvényesen leszámoljanak. Vas Tibor²⁰ – az egykori Horváth-tanítvány, aki még egy bő évtizeddel korábban mestere gondolatain lelkesülve, mint a “szegedi iskola” tagja kritizálta a kelsen jogtant – az elsők között fordított hátat egykori jótevőinek, akiknek a háború alatt a származása miatti hátrányos megkülönböztetés alóli mentesülést, majd a háború után a magántanári habilitációt köszönhette.²¹ Vas 1950 januárjában a Jogtudományi Közlönyben *A burzsoá jogfogalom meghatározásának marxista bírálata* című írásával tette le névjegyét a hazai jogelméletben. Tanulmányában a közismert marxi tételek – a jog mint a felépítmény része, az uralkodó osztály eszköze és történelmi kategória stb. – tükrében mond véleményt többek között Aquinói Szent Tamás, Grotius, Kant, Austin, Stammler, Jhering, Somló, Holmes, Kelsen társaságában Moór Gyula jogkonceptiójának lényegéről: “Moór Gyula megkülönbözteti a jog érték és valóság elemét, amelyben az újkanti filozófiát követi és ezzel tulajdonképpen a kritikai irányokhoz csatlakozik, amely az imperializmus korának burzsoá ideológiája, a burzsoá osztály hatalmának eszmei alátámasztása. Ez a bírálat különösen helytálló, ha Moórnak a jog helyességéről szóló tanítását is figyelembe vesszük, amely szerint a keresztyén etikát tekinti a jog helyesség-mértékéül. A legerősebb társadalmi hatalomra és a keresztyén etikára való alapozás éppen a jog osztályjellegét kódósítja el.”²² Lényegében ugyanezen gondolatokat ismétli meg Moórra vonatkozóan 1955-ben a Vas Tibor szerkesztette – Antalffy György, Halász Pál, Szabó Imre, Vas Tibor nevével fémjelzett “munkaközösség” által írt – *Állam- és jogelmélet* című egyetemi jegyzet. A feltehetően Vas által írt rövid értékelés Horváth Barnára vonatkozó bekezdésében a következőket olvashatjuk: “Horváth Barna a jogelméletet nem ismeretelméletnek tekinti, a jog szerinte csak szemlélet. Ez elméletének agnosztikus jelleget ad. Elméletében a dualista idealizmus alapján áll: a tények és értékek merev elválasztását hirdeti. Látszólag hadakozik az idealizmus ellen, ami elmélete megtevesztő hatását fokozza. Rendkívül bonyolultan tárgyalja a jogelmélet kérdéseit, s végeredményben nem megvilágítja, hanem összekuszálja a problémákat. Ez a jogbizonytalanságot, a bírói önkényt segíti elő, így az imperializmus, fináncstőke szolgálatában áll.”²³ Vas e néhány soros értékeléséből is kitűnik, hogy a hegemon, sőt kizárólagos szerepbe jutó hazai marxista jogelmélet kezdi megtalálni az elődök elmélettörténeti helyét és szerepét a jogi gondolkodás történetében. Csak sajnálkozva állapíthatjuk meg, hogy Vas pálfordulásával mestere gondolatai a korabeli marxista kritika tükrében vállalhatatlanná váltak. Az egykori tanítvány személyes tragédiájának egyike lehetett önnön múltjának ilyen módon való megtagadása.

A hazai jogtudományban az 1950-es évek elején a hivatalos akadémiai berkekben

²⁰ Vas Tibor (1911–1981) Bibó István évfolyamtársaként – mint Horváth Barna tanítványa – végzett a szegedi jogi karon. 1934-ben jogi, 1935-ben államtudományi doktorátust szerzett. 1947-ben Szegeden habilitált. 1948-ban a Debreceni Tudományegyetem Jog- és Államtudományi Karán kap professzori kinevezést. 1949-től 1951-ig a Pécsi Tudományegyetem Jog- és Államtudományi Kara “Politika”, illetve “Jogelmélet” tanszékeinek, majd ezek összevonása után az “Állam- és Jogelmélet” tanszék vezetője. A “fordulat évét” követően a hazai marxista állam- és jogelmélet művelésének és oktatásának az egyik reprezentánsává vált. 1951–1955 között a Magyar Tudományos Akadémia Állam- és Jogtudományi Intézetének igazgatója volt. 1951-től 1976-ig, nyugdíjba vonulásáig, az ELTE Állam- és Jogelméleti Tanszékének tanszékvezető egyetemi tanára, majd beosztott professzora. Jogászgenerációk nőttek fel állam- és jogelméleti tankönyvein és jegyzetein.

²¹ Lásd erről bővebben a szerzőtől: Bibó István és a szegedi iskola. In. Dénes Iván Zoltán (szerk.): *A szabadság kis körei. Tanulmányok Bibó István életművéről*. Osiris Kiadó, Budapest, 1999. 125–152. o.

²² Vas Tibor: *A burzsoá jogfogalom meghatározásának marxista bírálata*. *Jogtudományi Közlöny*, V. évf. (1950) 1–2. sz., 6. o. (Szinte szó szerint ugyanezt olvashatjuk a Szabó Imre szerkesztésében 1961-ben napvilágot látott *Állam- és jogelmélet* című, az állam- és jogtudományi karoknak íródott jegyzet Vas Tibor által írt első füzetében. Vö. Antalffy György – Halász Pál – Szabó Imre – Vas Tibor: *Állam- és jogelmélet*. I. füzet. [Írta: Vas Tibor] Budapest, 1961. 48–49. o.)

²³ Vas Tibor (szerk.): *Állam- és jogelmélet*. Eötvös Loránd Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Kar. Felsőoktatási Jegyzetellátó Vállalat, Budapest, 1955. 25. o.

elérkezettnek látták az időt a magyar jogbölcseleti tradíció újraértékelésére.²⁴ A végső ítéletalkotásra sem kellett sokat várni. 1955-ben látott napvilágot az Akadémiai Kiadó gondozásában Szabó Imre □ később, 1956-ban Kossuth-díjjal jutalmazott □ *A burzsoá állam- és jogbölcselet Magyarországon*²⁵ című monográfiája, mely végső tördőfést jelentett a hazai polgári jogbölcseleti hagyománynak. Szabó könyvének “A Horthy-fasizmus állam- és jogbölcselete” címet viselő nyolcadik fejezete nyolcvan nyomtatott oldalon foglalkozik a vizsgált korszakkal és képviselőivel.²⁶ A szerző megkülönböztetett figyelmet szentel Moór munkásságának, melyet mindennél jobban alátámaszt az a tény, hogy az említett terjedelemből ötvenöt oldalban foglalkozik a korszak “hivatalos jogbölcseletjének” tekintett jogtudóssal. A maradék huszonöt oldalból tizenötöt szán Horváth Barna bemutatására, majd néhány bekezdésben utal a korszakot reprezentáló “harmadhegedűs” gondolkodókra.

A szerző a vizsgált időszak alapvető jellemzőjeként említi, hogy a burzsoá jogbölcselet az 1919-es proletárdiktatúrát elfojtó “Horthyék szuronyaira támaszkodva ismét elfoglalta a katedrákat, a hivatalos »tudomány« különböző pozícióit”, azonban a várva-várt új konjunktúra immár sohasem érkezett el: “A jogbölcselet ... végeredményben annyi jelentőségre tudott szert tenni, s annyi helyet tudott magának kiharcolni, amennyi hasznot tudott hajtani bel- és külföldön a Horthy-rendszernek.”²⁷ E közeget lett Szabó szerint a “Horthy-korszak hivatalos jogbölcseletje” Moór Gyula, aki mint “a kolozsvári, majd szegedi egyetem jogbölcselet tanára tudományos karrierjét azokkal a művekkel alapozta meg, amelyeket 1921-22-ben Horthyék politikai követelményeit közvetlenül kifejezve alkotott; Moór vissza-visszatérően mindig szerét ejtette annak, hogy a Horthy-rendszer vagy Bethlen politikája iránti hűségének tanújelét adja... Hivatalos elismertetésének itt van az elsődleges magyarázata.”²⁸

Szabó a moóri életmű és tudományos működés három alapvető – politikai és ideológiai szempontból is neuralgikus – elemét véli fölfedezni. Elsőként a marxizmus-kritikát említi, melyben Moórnak az ellenforradalmi rendszer melletti feltétlen lojalitása nyilvánul meg: “Amikor az ellenforradalmi különítmények kardján alig száradt meg a vér, Moór Gyula a munkásosztály elleni küzdelem véres módszerei mellé a munkásosztály elmélete elleni »tudományos« küzdelemre kínálja fel tollát Horthyéknak.”²⁹ Másodikként Moór sovinizmusát, revizionizmusát, illetve az irredenta politika “tudományos” alátámasztását emeli ki, mely révén a rendszer “elméleti szöcsövévé” vált az 1920-as évek végére.³⁰ Harmadikként említi a hatalom és erőszak igazolását, illetve földicsérését, mellyel mintegy megalapozza “a fennálló állam és jog erősza- kos jellegének legitimálását”.³¹ Majd összegzőképpen megállapítja: “A Tanácsköztársaság emlékének bemocskolása, a Szovjetunió rágalmazása, a marxizmus elleni »tudományos« harc vitele, a revíziós politika és a sovinizmus igazolása, az ellenforradalmi restauráció legitimálása, a hatalomnak és az erőszaknak, mint a Horthy-féle politika lényeges elemének jogbölcseleti alapelve tétele: ez Moór Gyula jogbölcseletének politikai tartalma; ezek segítségével vált az ellenforradalmi korszak hivatalos jogfilozófusává.”³² Szabó szerint Moór jogbölcseletét nem lehet ezek nélkül az alapvető politikai elemek nélkül megérteni és bemutatni, hiszen jogfilozófiája ezekben a politikai eszmékben gyökerezik.

²⁴ Az újraértékelésben fő szerepet betöltő Szabó Imre “kritikai” megközelítése vált a későbbiekben paradigmatis interperetációvá. A korszak sajátos koreográfiájának megfelelően Szabó későbbi “nagy” monográfiájának (*A burzsoá állam- és jogbölcselet Magyarországon*) részeit képező terjedelmes tanulmányok közlését “hozzászólások” követték. Vö. Szabó Imre: *A magyar pozitivisták jogbölcselet bírálata*. In: *A Magyar Tudományos Akadémia Társadalmi-Történeti Tudományok Osztályának Közleményei*, II. köt. (1952) 3–4. sz., 249–269. o. (Hozzászólások: Eörsi Gyula. *uo.* 271–280. o.; Mátrai László. *uo.* 281–282. o.)

²⁵ Szabó Imre: *A burzsoá állam- és jogbölcselet Magyarországon*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1955.

²⁶ *Uo.* 414–493. o.

²⁷ *Uo.* 419. o.

²⁸ *Uo.* 420. o.

²⁹ *Uo.* 421. o.

³⁰ *Uo.* 425. o.

³¹ *Uo.* 428. o.

³² *Uo.* 430–431. o.

A szerző ezt követően kezd hozzá “érdemben” a jogbölcseleti életmű bemutatásához. A kiindulópontja nem lehet más, mint Moór *Bevezetése*, melyben a korabeli neokantiánizmus tipikus kérdésfeltevéseit látja megjelenni. Moór szintézisre törekvését Szabó helyesebbnek tartja “összebékítő jogbölcseletnek” nevezni. Hosszú oldalakon mutatja be – a jogbölcselet vizsgálódási területei szerint – a moóri elmélet egyes elemeit, majd pedig sok szempontból helyesen megállapítja: “Moór saját rendszerét nem építette ki teljes egészében; egész további életében a jogfogalom kérdése körül vizsgálódott s e körben a »valóság« és az »érték« kettősségének összeegyeztetését kereste. Ezért nem is dolgozta ki részletesebben sem a jog okozatos összefüggéseivel, sem a jog helyességével kapcsolatos kérdéseket.”³³ Talán ez a néhány oldal tekinthető a legtárgyilagosabb elemzésnek, amelyet Moór kapcsán Szabó megfogalmaz.

Ezt követően egyes Moór által exponált kérdések rövid bemutatásával és értékelésével találkozunk, melyek fölvetése látszólag ad hoc jellegűnek tűnhet, azonban a végső konklúziók szinte minden esetben ideológiai indíttatású aktuálpolitikai kijelentésekhez vezetnek. Ennek során többek között a jogrendszer tagozódásának kérdésköre kapcsán Szabó megjegyzi, hogy Moór a magánjog és ezzel együtt a magántulajdon elsődlegességét hirdető álláspontjával a konzervatív reakció eszméinek hirdetőjévé vált. De ugyanezt véli fölfedezni a szerző, amikor félreértve Moór eredeti szándékát – miszerint a logika konzervatív szerepet tölt be a jog életében – megállapítja, hogy a kritizált elmélet is jól példázza a burzsoá jog egyik jellegzetességét, a “konzervatív-reakciós vonását”. A korabeli úgynevezett Hartmann, illetve Rickert neve fémjelzte “kultúrfilozófiai irányhoz” való csatlakozásában is a Moór-féle jogfogalomban központi szereppel bíró hatalom – értve ez alatt az úgymond dicstelenül hatalomra került Horthy-korszakot – “megszépítését” vélte felfedezni. A szabad akarat problémája kapcsán Szabó szerint Moór eljut a szélsőséges indeterminizmusig és – mint idealista gondolkodónak – filozófiai felfogása a fideizmus nyílt megvallásába torkollik. Moór természetjog felé fordulásának lényegét a szerző abban látja, hogy “az újkantiánus-pozitívista jogfilozófiát egyenesen a skolasztikus, katolikus természetjoggal akarja egységbe foglalni.”³⁴ A “negatív természetjogról” szóló moóri teóriáról az a véleménye, hogy a jogalkotó számára megfogalmazott áthághatatlan korlátok a valóságtól elrugaskodott, abszurd felfogás irányába vitték el az elméletet. Szabó foglalkozik még Moór és a korabeli tételes jogi gondolkodás kapcsolatával és megállapítja, hogy a moóri elmélet, mint a Horthy-korszak általános jogi ideológiája, meghatározó szerepet játszott a hazai tételes jogtudományi gondolkodásban. A szerző szerint ugyancsak széleskörű hatást gyakorolt a jogi személyek elméletéről írt monográfiája, melyről a következőket állítja: “A burzsoá jogtudomány elvontságának, abszurd végkövetkeztetéseknek, képtelen koncepciójának bizonyítására alig lehet jobb példát felhozni, mint Moór felfogását; jogbölcseletében nem emberek, meghatározott társadalmi viszonyok között élő emberek szerepelnek, hanem jogi teremtvények, jogalanyok, »beszámítási pontok« s az embereket a jogi személyektől legfeljebb az különbözteti meg, hogy nekik, mint számítási pontoknak, nagyobb szerencsájuk van...”³⁵ Szabó mindent – nyilván nem kis éllel – a burzsoá jogtudomány által teremtett “elméleti ködvilágnak” nevezi.

A szerző viszonylag nagy teret szentel Moór második világháborút követő közéleti-politikai és közirói tevékenységének, sőt 1947-es nevezetes parlamenti beszédének, melyben a társadalmi-politikai fordulat esélyeire és egyben veszélyeire hívta fel a figyelmet. Mindezek természetesen igen távol állnak Moór jogbölcseleti munkásságától, de Szabó szükségesnek látta, sőt fokozott érdeklődéssel boncolgatta e néhány év (1945–1947) írásos formában megjelent publikációit, melyek kapcsán summázatként megállapítja: “E szavak, e fogalmak az 1920-as évek Moór Gyulájának szavai. Aligha lehetséges, hogy ha a felszabadulást követően mások is voltak, tartalmuk egész élete során ugyanaz volt. Moór Gyula jogbölcseleti pályafutása egyenes vonal;

³³ *Uo.* 436. o.

³⁴ *Uo.* 448. o.

³⁵ *Uo.* 451–452. o.

ez szükségszerűen hozta magával, hogy Moór mindig a reakció oldalán állott, akkor is, amikor ennek nyílt megvallását demokratikus kijelentésekkel ... leplezni igyekezett; a reakciós-burzsóá álláspont fenntartása nem vitte Moórt máshová, mint a szélsőséges reakció politikai táborába s az sem véletlen, hogy ő, aki a politikai életben addig közvetlenül alig vett részt, most szükségét érezze, hogy a burzsóázia végső csatájában kilépjen a nyílt harcok mezejére s ennek során legbensőbb, egész jogfilozófiájával alátámasztott politikai meggyőződését ismét leleplezze.” Majd végső konklúzióként megállapítja: “Moór Gyula útja a burzsóá jogbölcselet útja s hogy ez az út nem véletlen, bizonyítják a Horthy-korszak jogbölcseletének többi, Moór Gyulánál kevésbé jelentős és jellegzetes képviselői is. Ennek az útnak a dicstelen befejezése pedig azt tanúsítja, hogy a dolgozók győzelmével végleges és visszavonhatatlan vereséget szenvedett a burzsóá jogbölcselet is Magyarországon, ha teljes felszámolása minden maradványával együtt még hosszabb időt vett és vesz is igénybe.”³⁶

Ezek a gondolatok már elvezetnek a korszak Szabó szerint “másod- sőt harmadlagos” jogbölcseleti tevékenységének a kritikai ismertetéséig, akiknek a munkásságára a szerző szerint generálisan elmondható: “... egész tevékenységükről túlzás nélkül állíthatni, hogy azt a feltűnni vágyás, eredetieskedés, következetlenség és a teljes tudományos felelőtlenség jellemezte. Ugyanez mondható el hatásukról is; kísérletezéseik Magyarországon nem keltettek hatást s gyakran értelmetlen formában publikált bölcseleteik legfeljebb a beavatottak kis körében jártak némi visszhanggal.”³⁷ Ez utóbbi megállapítás önmagáért beszél. Csupán sajnálhatjuk, hogy Szabó nem is próbálkozott meg egy érdemi megértésen alapuló – a sablonokat és ideológiai kliséket nélkülöző – következetes marxista kritikával.

A “másod- és harmadhegedűsök” sorában – a szerző szerint – a legjelentősebb volt Horváth Barna “eklektikus, sok idegen forrásból összehordott, tarka jogelmélete”.³⁸ Érdemes itt hosszabban idézni Szabó megállapításait – melyekkel Horváth politikai irányultságát és jogelméleti felfogásának leglényegesebb elemeit kritizálja –, hiszen a továbbiakban az itt említett gondolatok részletezésével találkozunk: “... az a politikai ideológia, amely Horváth eklektikus jogbölcseleti felfogását befolyásolta, magát újszerűnek feltüntető, klerikális elemekkel átszótt, a fasizmust nagyrabecsülő, az imperialista állam-feletti állam-elgondolást hirdető, szélsőségesen reakciós burzsóá ideológia volt, amely a hitlerizmus iránti rokonszenve mellett megtalálta a kapcsolatot az amerikai expanzív törekvésekkel szolgáló politikai ideológiával. Ennek a politikai ideológiának olyan burzsóá reakciós jogbölcselet felelt meg, amely a szubjektív idealizmus ismeretelméletét tette alapjaiban a magáévá, amely messzemenően képviselte az irracionalizmust, nyíltan is tagadta a jelenségek megismerhetőségét, Hume szkepticizmusához csatlakozott, teljes egészében vállalta a skolasztikus természetjogot, relativizáló módszerével eleve feladta a tudományos követelményeket; olyan jogfilozófia ez, amely a formalizmus elleni minden ágálása ellenére sem tudott más eredményre jutni, mint egy merőben formai jogfogalom-meghatározásra. Ez a jogbölcselet az amerikai újrealizmust tekinti mintaképének s tudomány helyett »művészi« eszközökkel dolgozik. Nem csoda, ha Horváth az amerikai újrealisták nyomán a bírósági eljárásban nem lát többé mást, mint óriási színházat, Circus Juris-t...”³⁹ Majd jogbölcseleti szemléletmódjának summázataként – az előbbieken túl – valamivel tárgyilagosabban megállapítja: “Valójában Horváth jogfilozófiája nem más, mint a német újkantiánus és újhegelianus jogfilozófiának az amerikai pragmatista, »újrealista« jogfilozófiai iránnyal való összeegyeztetni akarása; fejlődésében nézve jogbölcselete bizonyos távolodást jelent az előbbitől és közeledést az utóbbihoz; mindkét irányba igyekszik azonban minél többet belevinni a természetjogi felfogásból is.”⁴⁰

³⁶ Uo. 468. o.

³⁷ Uo.

³⁸ Uo. 468–469. o.

³⁹ Uo. 470. o.

⁴⁰ Uo. 472. o.

Némileg meghökkentőek Horváth 1943-ban megjelent *Angol jogelmélete* kapcsán kifejtett megállapításai. A legfőbb elismerésként megjegyzi, hogy Horváth “kétségtelenül nagy anyagot hordott össze”, azonban a pontos ismertetést “az újfajta burzsoá jogbölcseleti gondolatok maghamisító történelmi visszavetítésével pótolja”. Majd egy övön aluli “ütést” mér az ekkoriban (1955) már az Újvilágban szerencsét próbáló egykori kollégára, amikor kijelenti: “...a hitlerizmus túlzott dicséretével szemben Sztálingrád után sietnie kellett az amerikai imperializmusnak szóló igazoló jelentése elkészítésével.”⁴¹ E kijelentés jól illusztrálja, hogy Szabó valójában mennyire nem ismeri Horváth vonatkozó életművét, korabeli írásait, ugyanis 1929 után, amikor hazatért Angliából, számos írásban adott számot az angolszász jogi gondolkodás fejleményeiről, mindarról, ami idehaza akkoriban nem igen volt ismert.⁴² Sőt, már ekkor megfogalmazódott benne a később megírandó monográfia gondolata. Nehezen képzelhető el, hogy egy 1943-ban megjelent majd’ hétszáz oldalas monográfia a sztálingrádi csatavesztést követő hónapok alatt megírható és megjelentethető lett volna. Az már pedig Horváth rendkívüli és kifinomult történelmi, politikai, sőt hadtudományi képzettségét sejtetné, hogy a nevezetes csata távlatos következményeit felismerte és azonnal felajánlotta szolgálatait az “amerikai imperializmusnak”.

A vizsgált fejezet utolsó néhány oldalát szenteli a szerző a “jelentéktelenebb jogbölcselek” bemutatásának, akik beteljesítették a “bomlási folyamatot”: “Moór Gyula fejlődésének második szakasza, Horváth Barna egész jogbölcselete, továbbá a jelentéktelen jogbölcselek sorának különböző eredetieskedő elméletei nemcsak eklekticizmusukkal tűnnek ki, nemcsak rendszeretlen összekeverését jelentik különböző jogbölcselek tételeinek, hanem azzal is, hogy az általuk újonnan összetoldozott-foldozott »rendszerek« nélkülözik a jogbölcseleti rendszernek és tudományos következetességnek ... a minimális formai követelményeit... A gyakran az érthetlenségig zavaros »eredeti elméletek« jelentkezése, az abszurd tételek mind gyakoribb megjelenése jelzik az utat, amelyen ez a bomlási és lezúllási folyamat haladt.”⁴³ Az “eredetieskedő” jogbölcselek közül Ruber József, Hegedüs József, Szabó József, Irk Albert, Losonczy István kerülnek említésre és néhány mondatos ismertetésre.

A szerző művének e részében látta indokoltnak, hogy a vizsgált korszak jogi gondolkodásának – szerinte – egyik meghatározó vonásáról, a “papi természetjog”-hoz, vagy másként, a “skolasztikus-klerikális természetjog”-hoz való közeledésről és szoros kötődésről szóljon: “Mint látható, a klerikális, »univerzalisztikus«, a fasiszta Carl Schmitt és Aristotelés között hasonlóságot felfedező természetjog Magyarországon a fasiszta ideológiának volt egyik jogbölcseleti megjelenési formája, amely természetesen sem a fasiszta jelszavakban, sem pedig a marxizmus–leninizmus elleni, illetőleg szovjetellenes jelszavakban nem fukarkodott.”⁴⁴ Mindazonáltal Szabó nem vette magának a fáradságot, hogy valóban megismerkedjen és szembesüljön a két világháború közötti hazai, elsősorban neoskolasztikus indíttatású természetjogi gondolkodással.⁴⁵ Ezért nem találkozunk Kecskés Pál vagy éppen Horváth Sándor egyetlen művének, illetve gondolatának az említésével sem. E helyütt az autentikus források nélküli prekonceptcionált véleménynyilvánítás tipikus esetével állunk szemben.

Természetesen nincs mód a jelen körben minden – gyakran meghökkentő – Szabó-féle gondolatmenet és minősítés bemutatására, de talán e példák is jól illusztrálják a szerző valódi kritikai attitűdjét. A sok helyen demagóg, magát marxistának tekintő kritikát megfogalmazó műben a szerző a két világháború közötti magyar burzsoá jogbölcseleti gondolkodást úgy mutatja be, mint reakciós, szélsőséges, ideologikus, a mindenkori elnyomó hatalmat kiszolgáló

⁴¹ Uo. 482. o.

⁴² Lásd erről bővebben a szerzőtől: Angolszász hatások a második világháború előtti magyar jogbölcseleti gondolkodásban. *Állam- és Jogtudomány*, XL. évf. (1999) 1–2. sz., 71–79. o.

⁴³ Szabó Imre: *A burzsoá állam- és jogbölcselet...* 1955. 483–484. o.

⁴⁴ Uo. 490. o.

⁴⁵ Lásd erről bővebben a szerzőtől: Természetjog és pozitívizmus. Szélgjegyzetek egy örökzöld vita két világháború közötti hazai jogbölcseleti irodalmához. In: Szabó Miklós (szerk.): *Natura Iuris. Természetjogtan □ jogpozitívizmus □ magyar jogelmélet*. Bíbor Kiadó, Miskolc, 2002. 9–30. o.

tradíciót. Az osztályharc szellemében fogant kritikai megközelítés jó negyedszázadra meghatározta azokat a dogmatikus kiindulópontokat, amelyek betartásával lehetett csak az érintett szerzőkhöz és műveikhez közelíteni.

Érdekes epizódja a vizsgált korszak jogbölcseleti gondolkodásának újraértékelésében az 1955-ben az ELTE Állam- és Jogtudományi Kara tanácsülésén Szabó Imre “készülő” könyvének a Horthy-rendszer állam- és jogbölcseletével foglalkozó fejezetéről lefolytatott vita. Az anketon résztvevők között találhatjuk Nizsalovszky Endrét, Beér Jánost, Halász Pált, Vas Tibort, Marton Gézát, Beck Salamont, Világhy Miklóst és Eörsi Gyulát. A vita során két felfogás körvonalazódott. A bátrabb, önálló álláspontot vállalók – így Nizsalovszky, Beck, Világhy véleménye – szerint Moór jelentős életművet hagyott maga után, melyet nem lehet a Szabó Imre által leírt – kommunistaellenesség, sovinizmus, a hatalom és erőszak, a reakció jogfolytonosságának igazolása, az ellenforradalmi korszak hivatalos jogfilozófusa stb. – kategóriarendszerbe beszorítani. Nizsalovszky szerint Moór Jheringhez hasonló személyiség volt, aki “sokat adott a tételes jogászoknak”, gondolatai közül sokat fölhasználtak. Emellett – teljes joggal – hiányolja a “klerikális (helyesebb: neoskolasztikus – Sz. J.) természetjogi elmélet közismert magyar képviselőinek” a bemutatását. A vita alkalmával Beck csatlakozik Nizsalovszkyhoz annyiban, hogy Moórt “komoly tudósnak” nevezi, akinek ma is vannak érvényes tételei. Világhy – mint a tudósításból kiderül, azon idő szerint a kar dékánja – szintén kritizálja Szabó sommás megállapításait, miszerint Moórt “túlságosan Magyarországon ábrázolja”, holott “előkelő helye van az imperialista jogtudományban”, annak “egyik jellegzetes alakja”. Túlzásnak tartja, hogy Moór lenne a korszak hivatalos jogtudósa. Moór logikai szemléletét nagyon fejlettenek nevezi, mellyel igen nagy hatást gyakorolt.

A vita többi résztvevője lényegében magáévá téve Szabó “értékelését”, mintegy legitimizálta az új hatalom álláspontját az érintett korszak megítélésében. Talán Marton értékelésén csodálkozhatunk egy kicsit, aki Moór életművét “értéktelennek” találja, s egyéniségéről megállapítja, hogy “szélsőségekben mozgó személyiség” volt, aki “öntudatlanul szolgálta ki a Horthy-rendszert”. Mindazonáltal egy-egy kritikai észrevételt is megengedtek maguknak az egyetértők, melyekben árnyaltabb megközelítést javasoltak a szerzőnek. Csupán Vas volt az, aki “mindenben egyetértett Szabó elvtárs állásfoglalásával”. A szerző válaszában – az egykorú följegyzés szerint – “következtetéseit meggyőzően indokolta” és nyilvánvalóvá tette, hogy azon nem kíván változtatni. Mai szemmel nézve, meglehetősen furcsa esettel állunk szemben, hiszen nem egy szakmai közösség, hanem egy jogi kar meghatározó professzorainak körében vitatták meg a “készülő mű” sok szempontból legneuralgikusabb részét. Minden tiszteletet megérdemelnek azok az oktatók, akik szembe mertek helyezkedni az ekkor már hivatalosnak tekinthető kánonnal és nonkonformista módon önálló véleményt mertek megfogalmazni.⁴⁶

Szabó könyvének megjelenését követően majd’ két évtized telt el anélkül, hogy a két világháború közötti magyar jogbölcseleti tradícióról idehaza bárki csupán csak néhány sorban véleményt formált volna. Talán ez a tény is jól mutatja, mekkora jelentősége volt “a” monográfia megjelenésének. Szabó megállapításai dogmatikus kánonná válva megkerülhetetlen kiindulópontul szolgáltak a korabeli magyar jogtudományi gondolkodás számára, illetve azon túl is. Jó példa erre Sándor Pál⁴⁷ *A magyar filozófia története 1900–1945* címen 1973-ban megjelent könyvében a Moórt és Horváthot bemutató rész.⁴⁸ A vizsgált korszak reprezentánsait a szerző az “állam filozófusai” fejezetcím alatt tárgyalva mutatja be Kornis Gyula, Concha Győző, Szekfű Gyula, Prohászka Lajos, Pauler Ákos, valamint Brandenstein Béla és Kibédi-Varga Sándor társaságában. Elsőként Moórról szólva kijelenti, hogy Conchával szemben valójában

⁴⁶ Vö. Samu Mihály: Vita a Horthy-fasizmus állam- és jogbölcseletéről. *Felsőoktatási Szemle*, IV. évf. (1955) 5. sz., 228–232. o.

⁴⁷ Sándor Pál (1901–1972) marxista filozófus, egyetemi tanár (ELTE), a filozófia tudományok doktora.

⁴⁸ Sándor Pál: *A magyar filozófia története 1900–1945*. Magvető Kiadó, Budapest, 1973. 190–209. o.

Moór a Horthy-rendszer valódi “reprezentánsa” a jog- és állambölcselet terén, aki “legelvon-
tabb tudományos műveinek címlapján” sem ártallotta feltüntetni vitézi címét, majd pedig a fel-
szabadulás után a korabeli kispapért “szélső jobboldali frakciójának”, a Pfeiffer-pártnak volt
a “hangadó” képviselője, mint “a szocializmus-ellenes erők egyik nevezetes bajvívója”.⁴⁹ Sán-
dor elemzésének kiindulópontját abban határozza meg, hogy csupán azokra a Moór művekre
hivatkozik, melyekben “általános filozófiai elveket taglal”. Ennek kapcsán állapítja meg, hogy
Moór a neokantiánus értékfilozófiától jutott el az “egyetemes kultúrfilozófia” irányába, de en-
nek során “segítségül hívta a skolasztikát”. Ezt követően Moórt mint a “tisza jogelmélet” kép-
viselőjét jeleníti meg, aki a jogban azt keresi, ami abban minden változás mellett is állandó,
vagyis a jog maradandó formáját. Sándor úgy véli, Moór ezzel “egyengeti” az utat abba az
irányba, mely szerint a jog “mibenlétét” logikai eljárás keretében lehet vizsgálni, illetve az ál-
lam és a jog viszonyát a “talpáról a fejetetejére állítja”. A formális logika “fetiszizálásának”
ténye adja Sándor számára azt a “kulcsot”, mely Moór “társadalmi szerepének” megértéséhez
vezet: “Aligha tévedünk, ha ... a Horthy–Bethlen-rezsim, azaz az ún. »konszolidált« ellenfor-
radalom, majd a hitlerista parancsoknak engedelmeskedő, de az angolszász hatalmak felé is
pislogó, egy időben Kállay-kettősnek nevezett politikai irányzat filozófiai, nevezetesen jog- és
állambölcseleti visszfényét véljük Moór munkásságában felfedezni, amelynek legfontosabb at-
tribútumai a szovjetellenesség, a békeszerződések revíziójára való törekvés, a nacionalizmus
volt...”⁵⁰ Az életmű lényegi vonásait alig érintő viszonylag terjedelmes értékelés valójában min-
denben összeeseng Szabó megállapításaival.

De nem jár el méltányosabban a szerző Horváthtal sem, akit a “szinoptikus jogtan” művelő-
jeként mutat be. Sándor a vizsgált életművet, illetve annak általa rekonstruált szakaszát – hiszen
csupán csak 1945-ig vizsgálja a korszakot – a Moór-Horváth-féle vita különböző aspektusain
keresztül próbálja meg bemutatni. A lényegi kérdések helyett a vita hangneme és politikai mel-
lékszámainak exponálása áll Sándor vizsgálódásainak előterében, majd végül megállapítja, hogy
a két jogszemlélet között valójában nincs is érdemi eltérés, mindkettő a szubjektív idealizmus
talaján áll. Mindazonáltal egy figyelemreméltó megállapítással is találkozunk Horvát *Angol
jogelmélet* című könyve kapcsán. Sándor kifejezetten elhatárolódik mindazoktól – így Szabó
Imrétől is –, akik később a sztálingrádi csatavesztés utáni “jószimatú és konjunkturális alkal-
mazkodást” látták Horváth monográfiájának megjelentetésében. Ezzel szemben arra a követ-
keztetésre jut, hogy az angol és amerikai jogszociológia ugyan még nem jelentette a “neorea-
lista” alapállás kialakulását, de hatásában a szubjektív idealizmusból való kitekintés lehetőségét
hordozza magában: “A szellemtörténeti irányhoz való csatlakozása viszont nem engedi meg
számára a vulgáris pozitivizmust, keresi azokat a támpontokat, amelyek a tények szubsztanci-
ális összefüggését lehetővé teszik. Így közeledik a természetjogi felfogáshoz, helyesebben is-
mét közeledik, minthogy – pályája kezdetén éppen Moór hatása alatt – már egy ízben igyekezett
szembesíteni a természetjogot a pozitivistá jogelmélettel.”⁵¹ Végül egy meglehetősen bizarr
megállapítással zárja az életmű bemutatását: “Így vált Horváth Barna tudományos pályafutása
záró aktusává a magyar nép felszabadulása a fasizmus elnyomása alól.”⁵² Ez a megállapítás
indokolja, hogy a továbbiakban még utalás szintjén sem esik szó arról, hogy mi történt Hor-
váthtal 1945-öt követően. Bizonyára a sors véletlen fintora, hogy jeles jogfilozófusunk épp Sán-
dor monográfiája megjelenésének évében hunyt el az Egyesült Államokban.

Hasonlóan Sándorhoz, egy évvel később 1974-ben – a szegedi egyetem jogi karának akkori
oktatója, későbbi professzora – Papp Ignác egy terjedelmes, kari aktában megjelent elmélettör-
téneti tanulmányában a két világháború közötti korszak jogfilozófiai gondolkodásából Moór
Gyula és Horváth Barna munkásságának bemutatását véli indokoltnak, mint akik reprezentálják

⁴⁹ Uo. 191. o.

⁵⁰ Uo. 198. o.

⁵¹ Uo. 208. o.

⁵² Uo. 209. o.

a Horthy-rendszer jogfilozófiáját. Bár majd két évtized telt el Szabó Imre nevezetes művének megjelenésétől, Papp néhány oldalas értékelése, annak stílusa, hangneme és végkövetkeztetései részben a “legsötétebb” ötvenes éveket idézik, részben a vizsgált életművek és az azt mérlegre tevő közötti intellektuális szakadékról árulkodnak. Jogfilozófiáról valójában itt alig van szó, sokkal inkább Moór és Horváth ideológiakritikai megítéléséről. Jól példázza ezt Papp megsemmisítő kijelentése, mely szerint: “Moór Gyula ... csatlakozott a Horthy-korszak azon eszmei politikai áramlatához, melyet a konzervatív jellegű irányzatnak nevezhetünk. Ez az irányzat, amely irányította »a hivatalos« Magyarországot, vagyis a Horthy-fasiszta állam intézményeit, haladásellenes volt. Jellemezte ezt az irányzatot a maradiság, a dilettantizmus és az irredentizmus. A konzervatív irányzat alapköve volt a keresztény nemzeti gondolat ideológiája, amely a sovinizmusban, a klerikalizmusban, az antiszemitizmusban nyilvánult meg és ehhez szorosan kapcsolódott a speciális magyar fajelmélet, a turánizmus is. A turáni ősmagyarokodás hatotta tehát át a korszak hivatalos ideológiáját, a nacionalista uszítást, a faji megkülönböztetést, a szomszéd népek elleni gyűlöletet, a vad szovjetellenességet. Kétségtelen, hogy ez a hivatalos ideológia fellépett a marxista politikai és jogi nézetekkel szemben.”⁵³ Mindezeket Papp szerint Moór jogbölcseletében, illetve egyéb tárgyú írásaiban híven szolgálta, s “kizárólag saját osztálya, vagyis az általa képviselt feudális–nagytyúkés osztály” érdekeit szem előtt tartva törekedett arra, hogy “ideológiailag félrevezesse az általa tanított jogász értelmiséget”.

Hasonlóan “mélyenszántó” osztályharcos megállapításokat olvashatunk Horváth Barna kapcsán is. Az egykori, nemzetközileg elismert szegedi professzor szintén “megkapja” a neki járó értékelést: “Horváth Barna jogelméleti felfogása elég tarka, ugyanis sok idegen forrásból alkotta meg ún. szinoptikus elméletét. Alapvetően Horváth jogelméletét is befolyásolták a klerikális nézetek, a fasiszta nézetek, valamint a világállamot hirdető különböző elméletek. Ő is az idealista elméletet tette magáévá ... munkáiban mindent relativizál, vagyis munkáiból hiányzik az egyértelműen határozott állásfoglalás.”⁵⁴ Később kiderül az is, hogy dicsőítette a fasiszta politikai és jogi gondolkodókat, majd 1943-ban “hátat fordított” megelőző nézeteinek – “abban az időben, amikor már szertefoszlottak a hitleristák győzelmi esélyei” – és az angolszász pragmatista irányzatok felé fordult. Végül olvasható a mindent elsöprő verdikt, mely végérvényesen a “helyére teszi” az életművet: “Általában megállapítható – írja Papp –, hogy Horváth Barna nézetei, mind a politikai, mind pedig a jogi nézetei egyaránt mutatják a burzsoá politikai és jogi nézetek bomlását, felelőtlenségét, szenzációéhségét. Horváth Barna ugyanis munkájában eltusolja az állam és jog valódi lényegét és szerepét a társadalomban.”⁵⁵ A szerző stílusa, gondolatfűzési “nehézségei” – a marxista kategóriák végtelenül leegyszerűsített értelmű alkalmazása – méltatlan eredményre vezettek.

A korabeli “hivatalos” álláspontot megerősítendő, a “felszabadulás” harmincadik évfordulóján, 1975-ben Szabó Imre – a kor szokásainak megfelelően, hasonlóan más tudományterületek reprezentánsaihoz – *Az állam- és jogelmélet harminc éve Magyarországon* címmel közölt tanulmányt a Jogtudományi Közlöny hasábjain. Mint a korszak első számú jogtudósa az “új magyar állam- és jogelmélet” elmúlt harminc évének “viharos fejlődéről” ír, mely szembefordult az “elvonat” és “spekulatív” jellegű burzsoá jogfilozófiával. Az “előző korszakot” – utalva a két háború közötti évtizedekre – elsősorban az újkantiánizmus jellemezte, melynek hazai képviselőivel már megtörtént a “következetes leszámolás”.⁵⁶ E “frontális” harc első szakaszát a szerző 1945 és 1949 közé teszi, melyben elméleti küzdelem zajlott a “régii, polgári” és az “új,

⁵³ Papp Ignác: *Fejezetek a politikai és jogi gondolkodás történetéből (1924–1950)* Acta Universitatis Szegedinensis de Attila József Nominatae. Acta Juridica et Politica. Tom. XXI. Fasc. 3. Szegedi József Attila Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Kar, Szeged, 1974. 59. o.

⁵⁴ *Uo.* 61. o.

⁵⁵ *Uo.* 62. o.

⁵⁶ Szabó Imre: *Az állam- és jogelmélet harminc éve Magyarországon. Jogtudományi Közlöny, XXX. új évfolyam (1975) 3–4. sz., 129. o.*

marxista-leninista” felfogás nyílt megvallói között: “A burzsoá irányok képviselői megelégedtek a régi, hagyományos tételek ismétlésével, s meg sem kísérelték annak az újnak elméletileg akár csak a jelzését, ami a magyar állami és jogéletben lezajlott.”⁵⁷ E nem kis cinizmust is magában hordozó kijelentés csupán azzal nem számol, hogy az elméleti szembenézésre, amikorra a “változások” mindenki számára már nyilvánvalóvá váltak, nem volt lehetőség, és ebben Szabónak fő szerepe volt.

Az 1970-es évektől kezdődően megjelent egyetemtörténeti monográfiák bevett gyakorlata volt, hogy tudományterületenként, illetve az érintett tanszékek működését meghatározó oktatók munkásságát bemutatva kívántak betekintést nyújtani egy-egy intézmény, illetve kar fejlődéstörténetébe. E sorba témánk szempontjából jelentős fejleményként értékelhetjük az ELTE 1945 utáni történetét bemutató monográfiában a jogelméleti oktatásról szóló rövid részben Moór Gyula értékelésében bekövetkezett részleges hangsúlyeltolódást. Mindez 1970-ben következett be, amikor a hivatalos Szabó-féle értékelés még megkérdőjelezhetetlennek számított. Samu Mihály, mint a vonatkozó rész szerzője, bevezetésként írja: “A Horthy-korszak jogi oktatásában a jogfilozófia volt a fő ideológiai-jogi tárgy. Ennek a tárgynak a legnevesebb és legismertebb professzora Moór Gyula volt. Ő nem kompromittálta magát a Horthy-korszakban jelentkező szélsőséges, reakciós, fasiszta vagy háborús törekvések mellett, sőt – polgári demokratikus szempontból – néhány bátor, bíráló megjegyzéssel és kifogással is illette a korábbi rendszer politikáját.”⁵⁸ Majd azzal folytatja, hogy Moór jogfilozófiai koncepciójának bírálatát már Szabó Imre elvégezte, így azzal e helyütt nem foglalkozik, helyette inkább a második világháborút követően megjelent – (aktuál)politikai, politikaelméleti – Moór írások rövid értékelésére, illetve részben bemutatásra, valamint az érintett közéleti, politikusi szerepének kevésbé árnyalt bemutatására vállalkozik. Mindezek után találkozhatunk Samu azon – mai szemmel nézve ártatlan – kijelentésével, miszerint: “Moór Gyula pozitív oktatói tevékenysége sokakban feledtette a konzervatív politikai magatartású politikust.”⁵⁹ A megállapítás azért is érdemel figyelmet, hiszen Szabó Imre 1955. évi monográfiájának 1980-ban megjelent második kiadása előszavában szövé teszi – a szerző nevének megemlítése nélkül – ezt a szerinte indokolatlan és félrevezető megjegyzést, mivel a fő kérdés nem az, hogy hogyan, hanem hogy mit oktatott, s e tekintetben “az ítélet Moór Gyulát illetően is csak negatív lehet.”⁶⁰ De természetesen a negatív megítélés sem egy skálán mozog és ezt Szabó érzi, sőt szövé is teszi: “Feltehető hogy a mérsékelt pozitív értékelés, amelyet Moór az idézett könyvben kap, annak tudható be, hogy Moór kétségen kívül művelt, filozófiailag képzett, olyan tanár volt, aki egy-két társával együtt messze kiemelkedett az oktatói kar többi tagjai közül. Egy ilyen körülmény vezethetett egy viszonylag igenlő Moór értékeléshez, de hangsúlyozzuk, hogy ez az értékelés csak relatív, a kar többi tagjaihoz viszonyítottan tekinthető helytállóknak; így azonban valószínűleg helytálló.”⁶¹ Némi ellentmondás érezhető ki Szabó utóbb idézett gondolatai, illetve a később a kötetben olvasható, lényegében huszonöt éve változatlan szöveg kijelentései között. Talán maga Szabó is érezte a változó idők megkívánta árnyaltabb véleményformálás igényét, azonban tőle itt és most csak ennyi tellett.

A pécsi egyetem történetét bemutató 1980-ban megjelent kötetben Szozáczky Mihály,⁶² mint az érintett tanszék professzora tekinti át a két háború közötti jogbölcselet oktatását a pécsi jogi

⁵⁷ Uo. 130. o.

⁵⁸ Samu Mihály: Az elméleti tárgyak. In: Sinkovics István (főszerk.): *Az Eötvös Loránd Tudományegyetem története 1945–1970.* Budapest é. n. □1970□ 227. o.

⁵⁹ Uo. 230. o.

⁶⁰ Szabó Imre: Előszó a második, javított kiadáshoz. In: Szabó Imre: *A burzsoá állam- és jogbölcselet...* 1980. 18. o.

⁶¹ Uo. 19. o.

⁶² *Szozáczky Mihály* (1928–1998) a Pécsi (Janus Pannonius) Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Kar Állam- és Jogelméleti Tanszékén 1953-tól mint tanársegéd kezdett el dolgozni. 1963-tól tanszékvezetői megbízást, 1969-ben egyetemi tanári kinevezést kapott. 1996 végén nyugállományba vonult.

karon.⁶³ Rendkívül vázlatos áttekintésében csupán néhány mondatban mutatja be az 1920-as, 1930-as évek történéseit, amikor Irk Albert, Faluhelyi Ferenc és Krisztics Sándor voltak a tárgy felelősei, akik mindvégig “ideiglenes” megoldást jelentettek a jogbölcselet oktatása és művelése terén, s alapvetően más tudományterületek álltak a szívékhöz közelebb. Az oktatásuk súlypontját Moór Gyula 1923-as *Bevezetés a jogfilozófiába* című műve képezte, ennek tematikája adta a képzés alapját. Szozáczky szerint csupán 1940-re konszolidálódott a helyzet, amikor Losonczy Istvánt bízták meg a tárgy oktatásával, aki már “intenzívebb” jogbölcseleti kutatást folytatott, “elsősorban a jogtudományi megismerés tárgya, módszere, rendszere és ismereteinek igazolhatósága vizsgálata területén.”⁶⁴ E tárgyszerűnek is nevezhető bemutatást követően azonban az érintett időszak jogfilozófiai teljesítményének általános értékelésére is vállalkozik: “A korszak jogbölcseleti tananyagáról általános jellemzéseként el kell mondani, hogy azt a szubjektív idealizmus és irracionálizmus térhódítása, a skolasztikus-tomista természetjog előnyomulása és az újkanti jogfilozófiából kialakult ún. »neo-realizmus« átvételére irányuló törekvések egyszerre jellemezték. Politikai arculatát a marxizmus társadalomelméletének és jogelméleti alapjainak kifejezett támadása, vagy éppen csak agyonhallgatása, továbbá a pozitívizmus kelsen-i változata (tiszta jogtan) elleni harc jellemezték. A jogot a tudományos publikációkban és az oktatási anyagban valamiféle pártatlan, osztályérdekeken felül emelkedő intézményrendszerként tüntették fel. E korszak uralkodó osztályainak ideológiai-politikai igényei nem túrték meg még a polgári demokrácia szempontjainak olykor teret biztosító kelsen-i normatívizmust sem, amelyet éppen állítólagos politikamentessége, ilyen állásfoglalástól való tartózkodása miatt bírált. Valamennyi előadó eljutott azonban a természetjog valamilyen módon való hirdetéséig, s a keresztény erkölcs jogi értékmérővé avatásáig.”⁶⁵ A gondolatmenet, illetve a használt jelzők és fogalmak arról árulkodnak, hogy Szabó Imre negyedszázaddal korábban kifejtett tézisei még elevenen élnek és hatnak. Mindezek után nem kis meglepetést okoz Szozáczky, amikor Losonczy 1948-ban megjelent “jogfilozófiai előadásainak vázlatát”-t több nyomtatott oldalon keresztül tényszerűen ismerteti, majd legvégül megállapítja: “Losonczy István jegyzete saját filozófiai rendszerének témáit tárgyalja... Fejtegetései tömörek és világosak... Rendszere kifejtését erősen jellemzi ... a logikai ellentmondásmentesség, tegyük hozzá sikerrel. A jegyzetben tárgyalt témák rendkívül összetettsége, a tárgyalás színvonala és tömörsége miatt az abban közölt ismeretek csak módszeres és elmélyült tanulmányozás révén sajátíthatók el, még az átlagon felüli műveltségű hallgatók részére is.”⁶⁶ E sorokban – ha burkoltan is – némi tisztelgés érződik ki az előd, a későbbi kolléga tudományos teljesítménye előtt. Ilyesfajta kollegiális gesztusnak ez idáig nemigen lehettünk tanúi.

Tudományszakunkban – sajnálatos módon – a mai napig egyedülálló vállalkozásként 1980-ban látott napvilágot az egyébként számos részében ma is joggal hivatkozható *Állam- és Jogtudományi Enciklopédia*, melynek első kötetében a jogelmélet magyarországi tudománytörténetével foglalkozó terjedelmes szócikk természetesen a főszerkesztő Szabó Imre tollából jelent meg.⁶⁷ A monográfiához képest az itt olvasható megfogalmazások előnyére szolgál, hogy a szerző – nyilvánvalóan a terjedelmi korlátokra tekintettel – megmarad a tényszerű ismertetésnél, így a két világháború közötti korszakra vonatkozó ideologikus fejtegetések hiányoznak az enciklopédia szócikkéből.

Visszaforogni látszik az idő, ha szembesülünk Szabó Imre monográfiájának már hivatkozott 1980-as második “javított” kiadása előszavában olvasottakkal, ahol a szerző büszkén vállalja huszonöt évvel korábbi megállapításait, sőt az eltelt évtizedek □ mint írja □ még inkább

⁶³ Szozáczky Mihály: Az elméleti tárgyak. Politika, jogelmélet, bevezetés az állam- és jogtudományokba és nemzetközi jog. In: Csizmadia Andor (szerk.): *Fejezetek a pécsi egyetem történetéből*. Pécs, 1980. 107–133. o.

⁶⁴ Uo. 111. o.

⁶⁵ Uo. 111–112. o.

⁶⁶ Uo. 117. o.

⁶⁷ Szabó Imre: Az újkantiánus jogbölcselet. In: Szabó Imre (főszerk.): *Állam- és Jogtudományi Enciklopédia*. I. köt. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1980. 846–847. o.

megerősítették véleményében: “A jelen második, javított kiadással a könyv új útra ... indul; ... most már egy más, egy új generáció lesz az olvasója. Feltételezhető, hogy ez az új generáció ... sokkal megbocsátóbb a múlt irányában. Ettől a túlzott engedékenységtől szeretném óvni az olvasókat s különösen a fiatal olvasókat. Egy ideológiai jellegű tudománytárgyat, így az állam- és jogbölcseletet illető álláspont a múlt megítélését illetően is csak akkor lehet következetes, ha megfelelő elméleti-ideológiai alapról ismertet, értékkel és bírál. Az úgynevezett szigor, amelyet egyes kritikusaink már könyvünk első kiadásánál is szóvá tettek, valójában nem szigor, hanem csak elvi következetesség, amellyel elvetjük mindazt, ami a múlt magyar állam- és jogbölcseletében idealizmus, antimaterializmus és kifejezetten burzsoá álláspont. Könyvünknek ezt az új kiadását azzal bocsátjuk útjára, hogy az az elvi álláspontunkban nem tér el az első kiadástól; ezt mi nem tekintjük könyvünk hibájának, hanem éppen előnyének.”⁶⁸ A szerző ezekkel a sorokkal zárja 1977-re datált előszavát. A rendszer logikáját követve is nehéz magyarázatot találni arra, hogy két és fél évtizeddel az első megjelenést követően mind a szerző, mind a Magyar Tudományos Akadémia miért tartotta időszerűnek, sőt fontosnak a monográfia újbóli megjelentetést.⁶⁹

Érdemes néhány jellegzetes példa erejéig megvilágítani mit is jelent a Szabó Imre egyik fő művének tekinthető monográfia második kiadásában a “javított” jelző használatának valódi tartalma. Csupán – a vizsgált korszakot bemutató – “A Horthy-fasizmus állam- és jogbölcselete” című fejezeten belüli két alábbi “javítás” jól érzékelteti a szerző változtatási szándékát, illetve annak valódi célját. Így például akkor, amikor Moór kapcsán Szabó megemlíti: “... a burzsoá jogtudomány nem tart feltétlen igényt arra, hogy a bíróság a valóságos tényállást tárja fel, hogy ítélete a valóságon, az objektív igazságon alapuljon, holott – amint ezt például Visinszkijnek a perbeli bizonyításról írt könyve bizonyítja, – a szocialista jogalkalmazásnak éppen ez a központi kérdése...”, addig az 1980-as kiadásból elegánsan elmarad a gondolatjel közötti utalás.⁷⁰ A szovjet jogtudomány egykor megkerülhetetlen teoretikusára való hivatkozás ekkorra már nem tartozik a feltétlenül szükséges dolgok közé, sőt talán már nem is elegáns a rá való utalás. Hasonló korrekciónak lehetünk tanúi akkor, amikor Moórnak a második világháború utáni közéleti-politikai szerepvállalását minősíti a szerző: “Érthető, hogy Moór végső álláspontjának nyílt megvallását kezdetben halasztgatta s tartózkodott ettől mindaddig, amíg nálunk ‘még nem dőlt el, hogy a népi demokrácia vagy a polgári demokrácia útjára tér-e az ország’ (Rákosi Mátyás).” Negyed századdal később Rákosi nevének már csak az említése is szalonképtelen megnyilatkozás lett volna. Mindamellet a “javított” változat valójában szó szerint idézi a korszak névadójának kijelentését, azzal a kiegészítéssel, hogy a népi demokráciát mint “újfajta demokráciát” említi.⁷¹ Ha másban nem, ennyiben Szabónak is figyelembe kellett venni az idők szavát.

⁶⁸ Szabó Imre: *A burzsoá állam- és jogbölcselet...* 1980. 21. o.

⁶⁹ Érdemes e helyen utalni Pokol Béla Szabó Imréről – mint az 1950-es évek kezdetétől az 1980-as évek elejéig a “hivatalos” magyar jogelméleti gondolkodást életművével reprezentáló alakjáról – megfogalmazott véleményére: “A magyar elméleti jogi gondolkodás bizonyos fokú szerencsésének tekinthető – az 50-es évektől induló totális állami és ideológiai kontroll szerencsétlenségének körülményei között –, hogy még a korábbi rendszerben iskolázott és így a képzett, nyelveket beszélő Szabó Imre lett – és aztán majd negyven évig maradt – ezen a területen a fontosabb tudománypolitikai- és hatalmi pozíció birtokosa. Ennek révén, amikor a kádári liberalizáció a 60-as évek végétől csökkentett a társadalomtudományok feletti hatalmi kontroll feszesítésén, ez a korlátozott liberalizáció bizonyos mértékig átgyűrűzhetett az elméleti jogi gondolkodásba... Másrészt persze

negatívumként úgy is megfogalmazható ez a »vezetői jogtudósi« folyamatosság a 80-as évek közepéig, hogy épp ezért a nagyobb szakítás a hivatalos marxizmus-leninizmussal elmaradt ezen a területen. Míg a filozófiában, de a közgazdaságban és a történelemtudományokban is, a hivatalos ideológia tételeinek pusztá ismétléseit tudományként eladni abszurd lett volna 70-es évek elejétől, addig az elméleti jogtudományban és államtudományokban a domináns hangvétel jobban megtartotta a hivatalos ideológia lenyomatát.” (Vö. Pokol Béla: *I. m.* 1325–1326. o.) Lényegében egyetértve ezzel az értékeléssel, csak keserűen állapíthatjuk meg, hogy a két világháború közötti hazai jogbölcseleti gondolkodás megítélésében még az 1980-as évek elején is – Szabónak köszönhetően – a “hivatalos ideológia lenyomata” a mértékadó megközelítés. Vagyis Szabó e téren minden tekintetben konzerváló hatást gyakorolt a hazai jogelméleti irodalomban.

⁷⁰ Vö. Szabó Imre: *A burzsoá állam- és jogbölcselet...* 1955. 459. o., illetve 1980-as kiadás, 408. o.

⁷¹ Vö. *Uo.* 1955. 461. o., illetve 1980-as kiadás, 410. o.

Az 1980-as évek elejére nyilvánvaló változások következtek be a hazai társadalomtudományi, így a jogtudományi gondolkodásban. Az akadémiai álláspont toleránssá kezdett válni a hivatalos paradigmáktól fokozatosan eltérő álláspontokkal szemben. Az évtized közepére a hazai jogelméleti irodalomban végleg meggyöngülni látszik a szovjet típusú marxizmus hazai pozíciója. A korábban megkérdőjelezhetetlen értékelések kritikája már nem jelentett az érintett kutatók számára egzisztenciális ellehetetlenülést. Egyszerű értékválasztásként élhették meg a jogelmélettel foglalkozók, hogy mely paradigma mentén művelik tudományszakjukat. Az új utak keresésének egyik formájaként jelent meg a “fordulat éve” előtti magyar jogbölcseleti hagyomány újrafelfedezése, az érintettek munkásságának rehabilitálása.⁷² Ezzel véget ért a magyar jogelméleti gondolkodást alapjaiban megváltoztatni próbáló emlékezetes korszak.

⁷² Lásd erről bővebben a szerzőtől: Húsz év a magyar jogbölcseleti tradíció újraértékelésében. In: Szabadfalvi József (szerk.): *Facultas nascitur. 20 éves a jogászképzés Miskolcon*. Bíbor Kiadó, Miskolc, 2001. 415–432. o.

SZABÓ MIKLÓS *Defensor dogmatis*

SZABÓ MIKLÓS

Defensor dogmatis

Szabó Imre jogontologizáló kísérlete

Ez a tanulmány arra vállalkozik, hogy újraolvasva mérlegre tegye Szabó Imre 1971-ben megjelent, s önmaga által is szintetizáló igényűnek szánt „A jogelmélet alapjai” című munkáját,¹ annak érdekében, hogy rekonstruálja annak jogontológiai álláspontját. Ha a szocializmus évtizedeit domináló magyar jogelmélet átfogó kritikai feldolgozása – a kellő perspektíva hiányában – várat is még magára, egy ilyen körképnek kétségtelenül kimagasló alakja lesz Szabó Imre. Ha eltekintünk is attól, hogy a korszak politikai és tudománypolitikai életének befolyásos szereplőjéről van szó, egyúttal a magyar jogtudomány és jogelmélet reprezentánsáról (hiszen e pozíciókat akkoriban jelentős mértékben tudományon kívüli szempontok jelölték ki), az érdeklődés okaként akkor is fennmarad, hogy az őt ismerők tisztelték és máig tisztelik Szabó Imre képességeit és felkészültségét.² A jelzett művet kézbe véve tehát arra kell számítanunk, hogy a korszak jogelmélete a legkedvezőbb képét (a tőle telhető legjobb teljesítményt) tárja elénk: egy alkalmas szerző egy alkalmas időpontban szintetizálja régóta gyűlö ismereteit és régóta érlelt nézeteit. Ennél kevesebbet is olvastak már el könyvet.

Ontológia?

Az első kérdés, hogy olvasható-e a mű ontológiai összefoglalásként. Az ontológia mint *prima philosophia* vagy *prima scientia* a dolgok létezésével foglalkozik: Mi az, ami létezik? Mi a létezésének a feltétele? Mi a létezésének a módja?³ Mindezek a kérdések végül a dolog *lényegének* meghatározásába torkollanak: „Mi az?” Könnyen belátható nehézségekhez vezet ezek megválaszolása olyan dolgok esetében, amelyek nem bírnak fizikai léttel, s mégis *vannak*. Természetesen ilyen dolog a jog is. Az ontológiai kérdés ebben az esetben – „Mi a jog?” – fölöttébb széles hatókörű: elvezet a „Mi a jog az adott esetben?” gyakorlati kérdésétől a „Mi a jog, mint olyan?” elméleti kérdéséig. Az elméleti válasz keresésének iránya – a jog helyének a kijelölése a világban – adja az explicit vagy implicit elrugaszkodási pontot a különféle elméleti irányzatok számára.

Az ontológiai álláspont kialakítása különböző szinteken történhet meg. Legtudatosabb, filozófiai igényű formájában kifejezett ontológiai rendszer kidolgozására, vagy egy ilyennek a továbbépítésére vállalkozik. Nyilvánvalóan például Hegelre, Hartmannra, Lukácsra gondolhatunk. Leggyakoribb, a kifejezett filozófiai megalapozásra nem vállalkozó változatában egy jogelméleti-jogfilozófiai irányzat melletti elköteleződés kínálja az ontológiai kiindulópontot: a természetjogtan, a jogpozitivizmus, a realizmus stb. kijelöli a jog helyét a világban, s ezen az ontológiai nyomvonalon lehet tovább haladni, ráhagyva az ontológiai megalapozás fáradozásait

¹ Szabó Imre: *A jogelmélet alapjai*. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1971.

² Például: „A magyar jogelméleti gondolkodás bizonyos fokú szerencsésének tekinthető [...], hogy még a korábbi rendszerben iskolázott és jól képzett, több nyelvet beszélő Szabó Imre lett – és aztán majd negyven évig maradt – ezen a területen a fontosabb tudománypolitikai és hatalmi pozíció birtokosa.” Pokol B.: *Jogbölcséleti vizsgálódások*. Budapest: Nemzeti Tankönyvkiadó, 1994, 100. o.

³ Az ‘ontológia’ szó a XVII. századtól használatos nagyjából a ‘metafizika’ felváltására, hogy el lehessen kerülni annak transzcendentális konnotációját.

SZABÓ MIKLÓS *Defensor dogmatis*

másokra. Végül egészen reflektálatlanul át lehet ugrani a “Mi a jog?” kérdésén, s belevágni a közepébe. Természetesen ebben az esetben is feltárhatók az implicit ontológiai előfeltevések, de minthogy tudatosítatlanok, hajlamosak ellentmondásokba keveredni és bizonytalanságba torkollani.

A kifejezetten jogontológiai mezőt, melyen belül szerzőnk kísérlete is elhelyezhető, hasonlóképpen több szinten lehet kijelölni.

(1) Az *átfogó ontológiai rendszerek* alternatíváit Nicolai Hartmann vázolta fel, a létszintekhez kapcsolva azokat.⁴ Eszerint a hierarchikusan egymásra épülő négy létszint – a szervetlen, a szerves, a lelki és a szellemi lét – két végpontjából kísérli meg az összes létezőt magyarázni a két nagy filozófiai irányzat: egyfelől a szellemből az idealizmus, másfelől az anyagból a materializmus. Amellett, hogy a jogot Hartmann is a szellemi lét szintjén helyezi el, az idealista álláspontot Hegel példázza kiválóan.⁵ A másik pólust, vagyis a “talpára állított Hegelt” Marx szemlélteti legkézenfekvőbben, illetve a marxista ontológia megalapozására vállalkozó Lukács – aki egyébként egyaránt merít Hegelből is (a totalitás-szemléletet) és Hartmannból is (a teleológiát).⁶ Ebben a mezőben Szabó Imrét kétségkívül a marxi vonulathoz sorolhatjuk, ráadásul annak még a lukácsi megfontolásoktól érintetlen, ortodox változatában. Ez a besorolás azonban távolról sem jelenti azt, mintha szerzőnk bármilyen kifejezett ontológiai reflexióra vállalkozott volna – csupán marxista alapállásának rögzítését.⁷

(2) A *kifejezetten jogi ontológiai rendszerek* mezőjét meggyőzően térképezte fel a jogi ontológiáról Párizsban 1988 májusában rendezett kollokvium.⁸ Az ott felvonult álláspontokat Enrico Pattaro a zárszavában két polárisan ellentétes és egy köztes pozíció köré rendezte.⁹ Az egyik pólust *objektivistá*, a másikat *szubjektivistá* felfogásnak nevezte el. Az objektivistá felfogás (melynek archetípusát Platón jelenti, s melyhez Villey, Dworkin és Willke elméletét sorolta) a jogot a szubjektumoktól független, külső létezőként tételezi, melyhez a szubjektumok csak a megismerés, feltárás aktusán keresztül viszonyulnak. Ez az objektivitás lehet egy, a dolgokban megnyilvánuló univerzália (Villey) – lényegét tekintve egy változó tartalmú természet-jog –; egy történeti adottság, melyben minden esetre kibontható az egyetlen helyes válasz (Dworkin); vagy egy önmagát építő autopoietikus rendszer (Willke). A szubjektivistá álláspont lényege, hogy a jogot nem (eleve) *létezőként*, hanem az ember által *teremtésként*, *alkotottként* fogja fel. E felfogás archetípusaként Pattaro Jerome Frank realizmusát nevezi meg (mely szerint a jog az, amit a jog – a nevében eljáró bíró – tesz). Képviselői közé tartozik szerinte Amsleek, akinek felfogásában a jog az emberi tudatban létezik csupán, hiszen a pszichikum alkotta magatartási szabályokból áll; de ide sorolja Troper nézetét (aki szerint a jog az emberi akarat, megfontolás produktuma); Arnaud felfogását (aki a jogot az emberi vélekedésekre, kultúrára vezeti vissza); valamint Wróblewskiét (aki a jog helyét az emberi interszubjektivitásban jelöli ki).¹⁰ A köztes pozícióhoz egyedül Weinberger és MacCormick intézményes jogelméletét sorolja – inkább kijelentve, mint levezetve, hogy az általuk alapként elfogadott ‘intézményes

⁴ Vö. pl.: N. Hartmann: ‘Új ontológia Németországban.’ In: *Lételeméleti vizsgálódások. Válogatás kisebb írásaiból*. Budapest: Gondolat Kiadó, 1972.

⁵ Lásd főleg: G. W. F. Hegel: *A szellem filozófiája. Enciklopédia III*. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1981; s részletebben: *A jogfilozófia alapvonalai*. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1971.

⁶ Lukács Gy.: *A társadalmi lét ontológiájáról. I-III*. Budapest: Magvető, 1976.

⁷ Hartmann vagy Lukács neve pl. elő sem fordul a könyvében; a hegeli Enciklopédiának csak az I. kötetére hivatkozik (a polgári társadalom és a politikai állam kapcsán), s a Jogfilozófiát is csak érinti egy részkérdésben (a bűncselekményekről szólva).

⁸ P. Amsleek – N. MacCormick (eds.): *Controversies about Law's Ontology*. Edinburgh: Edinburgh University Press, 1991. (Francia kiadás: P. Amsleek – Ch. Grzegorzcyk: *Controverses autour de l'Ontologie du Droit*. Paris: Presses Universitaires de France, 1989.)

⁹ E. Pattaro: ‘A Final Word.’ In: *uo.* 142. skk.

¹⁰ Jegyezzük meg, hogy ez a besorolás Arnaud és Wróblewski kifejezett, s Troper vélelmezhető tiltakozása ellenére történt meg.

SZABÓ MIKLÓS *Defensor dogmatis*

tények' a dologi objektivitástól és a tételező szubjektivitástól is különböző, önálló ontológiai kategóriát képeznek.

Pattaro – nyilvánvalóan a kollokvium előadóira szabott – osztályozási rendjét korrigálnunk kell, elfogadva részben az érintettek tiltakozást, részben pedig teret engedve Hartmann árnyaltabb elemzésének. A korrekció a középső, közvetítő sáv kiszélesítésében valósul meg. Ide kell ugyanis helyezni mindazon felfogásokat, amelyek a jogot emberi produktumnak tekintik ugyan, azonban a szubjektivitáson túllépő, velük szemben dologiként-idegenként fellépő entitásnak látják. Minden olyan koncepciót ide kell sorolnunk, amely a jogot nem Isten, a Természet, a Történelem megnyilvánulásának, hanem az Ember által teremtett, de az egyes ember számára külsőleg adott kulturális vagy interszubjektív jelenségként írja le.

Szabó Imrétől ezen a szinten sem találunk reflexiót. Mondhatnánk, hogy hiszen ez a kollokvium jó másfél évtizeddel kötetének megjelenése után került megrendezésre, azonban ezzel túl könnyedén adnánk felmentést. Egyrészt ugyanis az itt felvonult szerzők munkássága jóval korábbra nyúlik vissza, nézeteik tehát nem lehetek ismeretlenek, másrészt pedig a jog ontológiai státuszát illető meg-megújuló alapdilemma legalább a realisták és nominalisták vitáig vezethető vissza. Nem új, s a marxista filozófia számára sem érdektelen dilemmáról van tehát szó: arról, hogy a jog vajon a feltartóztathatatlan természeti vagy történelmi erők, vagy pedig az önnön világát a maga számára berendező ember akaratának a produktuma-e. Ha e kérdést a szerző nevében meg kívánjuk válaszolni, akkor első megközelítésben a feltartóztathatatlan történelem és az emberrel szembeforduló elidegenedett dologi erők víziója – tehát az objektivisták és a köztes pozíció – között vacillálhatunk, végső fokon azonban az anyagi erők történelmi önmozgásának meghatározó volta mellett kell kikötnünk.

(3) *A nem reflektált ontológiai álláspontok* skáláját – házi használatra, egyik lehetséges módon – Jerzy Wróblewski rajzolta fel.¹¹ Osztályozásának alapját a “Mi a jog?” kérdésre adott válaszok hívószavai, a jog lényegének megragadására irányuló törekvések kiindulópontjai képezték. A fő választípusokat *a jog mint norma*, *a jog mint társadalmi tény*, *a jog mint pszichikai tény*, *a jog mint érték* és *a jog mint komplex jelenség* képezi. A komplexitás jellemezheti az adott dolgot úgy, hogy az egyszerre különböző ontológiai kategóriákhoz tartozik; úgy, hogy maga a komplexitás adja a dolog ontológiai sajátosságát; s végül úgy, hogy a dolognak különböző “oldalai”, “aspektusai” vannak, amelyek “összenézése” adja a dolog meghatározását. Az első változat olyan átfogó ontológiai rendszer kidolgozását igényli, mint amilyen a Hartmanné; a második magának a komplexitásnak, a komplex dolgok státuszának tisztázására szorul, ahogy arra pl. Luhmann tett kísérletet; a harmadik beéri a különböző “szempontok” egymás mellé helyezésével és elősorolásával, mint pl. Moór Gyula “szintetikus” jogelmélete. Ez utóbbi a legigénytelenebb, s ekként a legelterjedtebb megoldás.

Ennél köt ki Szabó Imre is. Nem ontológiai megalapozásra támaszkodva, hanem a marxista jogelmélet három fő iránya (melyek közül “mindegyik a szovjet jogelméletben öltött testet”¹²) alapján három fő kérdés kidolgozásában látja egy teljes jogelmélet (tehát a tárgyalt mű) feladatát. Közülük az első a jog társadalmi meghatározottságának elemzése, amelyre a *szociológiai* vagy *társadalomelméleti* irányzat (elsőként P. I. Sztucska) vállalkozott. Ez tehát a *jog mint társadalmi tény* lokalizálásának ontológiai verziója. A második már N. Kirilenko munkásságában színre lépett, de A. J. Visinszkijnél teljeseedett ki: a jogelmélet *normatív* irányzata. Ez a jog lényegét a norma-mivoltában ragadja meg, tehát ontológiailag a *jog mint norma* álláspontját foglalja el. Végül a harmadik a *marxista pszichológiai irányzat*, M. Reiszner képviselésében, amely a jogot a jogtudattal azonosítja. Kézenfekvő, hogy itt a *jog mint pszichikai tény* meghatározásáról van szó. E három kérdéskör taglalása együtt adja a jog lényegének meghatározását

¹¹ J. Wróblewski: ‘Ontology and Epistemology of Law.’ In: *Rivista internazionale di filosofia del diritto*. 50 (1973) 832-860. o. Magyarul: ‘A jog ontológiája és episztemológiája.’ In: Szabó M. (szerk.): *Előadások a jogelmélet köréből*. Miskolc, 1996, 3-27. o.

¹² Szabó I.: *i.m.* 10. o.

SZABÓ MIKLÓS *Defensor dogmatis*

– egyben a kötet három részét –, s szintézisük nyilvánvalóan a jog *mint komplex jelenség* szemléletének ontológiai álláspontját eredményezi.

A szovjet jogtudomány előremutató eredményeinek felvállalásán túl Szabó Imre semmiféle ontológiai vizsgálódásba nem bocsátkozott. De hát ezt nem is ígérte – legalábbis könyvének címében nem. A cím – “A jogelmélet alapjai” – nem a jog, hanem a jogelmélet megalapozására vállalkozik. Rögtön tisztázza azt is, hogy itt egy – sőt: “a” – marxista jogelmületről, pontosabban a szintézis révén az “egyetlen helyes” marxista jogelmélet felé tett lépésről van szó. A keresett szintézis ontológiai súlypontjaként azonban mégis színt kell vallani a jog mibenléte felől, s ezt a szerző a jog *társadalmiságában* jelöli meg: “a jog lényegének társadalmisága folytán a jogelmélet – ti. a marxista jogelmélet – lényegére nézve nem lehet más, mint *a jog társadalomelmélete* – a jog szociológiája, mondanánk, ha szociológián társadalomelméletet értünk... A jogelméleti szintézis kísérlete ilyenképpen e társadalmiság uralkodó voltának elve alapján történik.”¹³

Az ontológiai reflexió elmaradására azonban csak részben válasz az, hogy annak jelentős eredményei a könyv írásakor még meg sem jelentek. Mások – sok más – ugyanis már megjelent. A klasszikusok mellett különösen hiányt ébreszt a jog ontológiai megalapozását körüljáró, s az Országgyűlési Könyvtárban is fellelhető jelentős német nyelvű kötet teljes figyelmen kívül hagyása.¹⁴ Erre a feltűnő érdektelenségre több, valószínűleg egymással is összefüggő magyarázat fontolható meg. 1. Egy “jogelmélet” kidolgozásához képest egészen más és szükségtelen vállalkozásnak tűnhet a “jogfilozófia” felől történő megalapozás. A német jogtudományban ez a választóvonal valóban megvonható, s saját elméletének kidolgozásakor a marxizmus is szívesen határolta el a tudományos és történelmi szocializmust a filozófiától. 2. A marxista elmélet – hegelianus módon úgy érezve, hogy benne mintegy “révbe ért” az emberi szellem és gondolkodás – szívesen utalta a “történelem lomtárába” a korábbi, de különösen a “burzsoá” szellemi hagyatékot. Ha a történelmet megszakítottásként fogjuk fel, akkor az újnak semmi tanulnivalója (vagy reflektálni valója) sincs a régítől. 3. Ebben az esetben pedig elolvasásra sem érdemes mindaz, amit addig összehordtak. Akár az így magyarázható gondolkodásbeli gög, akár a kor (hatalmi) viszonyainak örökkévalóként tételezett voltából fakadó szkepszis okán, de Szabó Imre hivatkozásaiból egyértelműen az állapítható meg, hogy a fordulat éve után egyszerűen nem olvasott tovább mást, mint az ún. marxizmus ún. képviselőit. Nem elvi elutasításról van szó, mint ahogy azt az előző pontban lehetőségként felvetettük: hiszen szerzőnk korábbi olvasmányaira hivatkozik – még ha gyakran kritikailag is; hanem arról a teoretikus autarkeiáról vagy még inkább provincializmusról, amely oly fájdalmasan jellemezte az egész korszakot.

Marxista?

Szabó Imre műve meghirdetetten marxista alapállású, e felől nem hagy kétséget. A kérdést nem is ez indokolja, hanem a *marxizmus* és a *szocializmus* közötti különbségtétel szükségessége. Ha az egész eszmerendszer politikai filozófiai változatainak különbségeitől eltekintünk – és ezt a jelen írás keretei között nyugodtan megtehetjük –, akkor is fennmarad a jogról alkotott eredeti marxi felfogás és annak későbbi korrekciója. A különbség lényegét a *negatív* és *pozitív* elmélet lehetőségének hirdetésében jelölhetjük meg: míg Marx a joghoz csak negatív – *kritikai* – attitűddel viszonyult, addig a tartósan berendezkedett szocializmus pozitív – a szocialista jog tartós jelenlétét elméletileg is igazoló – felfogást tett magáévá. Ha a marxizmus nyugati utóletét is figyeljük, nyilvánvaló, hogy koherens marxista jogelmélet csak kritikai elméletként fejthető ki,

¹³ Szabó I.: *i.m.* 11. o.

¹⁴ A. Kaufmann (Hrsg.): *Die ontologische Begründung des Rechts*. Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft, 1965.

s egy erre alapozó pozitív elmélet elkerülhetetlenül ellentmondásokba keveredik. Ez indokolja a kérdésünk feltételét.

A szocialista elméleti örökségben mindkét lehetőség benne rejlik. A *tulajdon* és a *munka* egyforma súlyú problémaként várnak benne megoldásra, de ezek a megoldások ellentétes irányba vezetnek. Rousseau és örökösei, így az anarchisták és a marxisták is a társadalmi bajok (az egyenlőtlenség, elnyomás és kizsákmányolás) fő okát a magántulajdonban látták. Ebből következett a tulajdonnal és annak összes derivátumával – így az állammal és a joggal – szembeni radikális kritika, s ezek egyértelmű tagadása a jövő kommunista társadalmának nézőpontjából. A marxi kritika – történelmileg konkrétan – gazdaságelméleti alapon kifejtett kapitalizmuskritika, a csak jelzett, de ki nem dolgozott jövőkép a kommunizmus, az oda vezető út mint cselekvési program pedig a proletárforradalom. A végcél nemes: az ember felszabadítása a tőle elidegenedett és fölébe kerekedett dologi kényszerek alól, és nembeli lényegének kiteljesítése. Mindebből egy olyan öngazgató társadalom víziója rajzolódik ki, amely immár nem szorul külső kényszerekre – államra és jogra. Nem látszik problémát felvetni a munka sem, hiszen ilyen viszonyok között éppen a munka az, amely az ember voltaképpeni lényegének kibontakozásával azonos: az ember a munka révén talál vissza önmagához, s kezdi meg igazi történelmét.

Máshova érkezünk azonban, ha nem a “forradalmi”, hanem a “tervező” szocializmus útján indulunk el – ahogy tették azt Claude-Henri de Saint-Simon örökösei. Ezen vonulat központi kérdése a munka, s nem is áll eleve szemben a “hasznos” tulajdonnal, amint azt Saint-Simon is kiválóan példázza. Az észszerűség és a fejlődés felvilágosodás-kori eszméinek talaján állva a társadalom tudatos megtervezésében és megszervezésében látták a forradalmakon keresztül előrehaladó és káoszba torkolló változási sémák meghaladhatóságát. A falanszter-utópiára hajlamos ezen irányzat a forradalom helyett a reformok pártján áll, s a kapitalizmussal csak annyiban ellenséges, amennyiben a szabadpiaci versenyt elkerülhetetlenül kaotikusnak látja – annyiban viszont megengedő, amennyiben nem tud a tulajdonnal szemben hatékony munkaszervezési modellt felmutatni. Fő célja a munka felszabadítása, hogy ezáltal beteljesíthető legyen a felvilágosodás programja: az ész uralma és az anyagi javak sohasem látott bősége az egész emberiség számára. Egy ilyen felfogás számára a jog és az állam mint a tervezés és szervezés instrumentuma nyerhet értelmet, kritikája tehát inkább ezek megjobbítására (igazságossá tételére), mint teljes és feltétlen kiiktatására irányul. Jól felismerhetően ezen az úton haladnak a szociáldemokrácia különféle irányzatai.

A Szovjetunió bázisán megszerveződött létező szocializmus ehhez képest a következő jegeket mutatja:

- (1) A feltétlen tekintéllyel bíró elméleti-filozófiai alapokat Marx és Engels szakrális jelleggel felruházott munkássága képezte. Ezen az alapon ki lehetett építeni egy dogmatikát, de az eltávolodás vagy szembefordulás automatikusan a renegátság súlyos vádját vonta maga után. Bármely elméletnek Marxtól és Engelstől (és Lenintől) mint kályhától kellett tehát elindulnia és az általuk kijelölt körön belül mozognia.
- (2) Jelenleg nem elemezhető okokból következően a szocializmus totalitárius rendszerként szerveződött meg és maradt fenn. Ebből következően a szervezett erőszak intézményszerű formái a szocializmus rendszerének lényegi jegyét képezik. A forradalmi zaklatottság rövid évei után már teoretikusan sem lehetett számolni az állam és a jog kiiktatásával – ellenkezőleg, ezen intézmények végletes megerősítése jelentette a mindennapi tapasztalatot.
- (3) Egy “szocialista” jogelméletnek tehát a lehetetlenre kell vállalkozni: egyszerre kell marxistának lenni – és ezen az alapon kritikusként a jog minden korábbi formájával és elméletével szemben –, s ugyanakkor igazolnia kell a jog történelmileg tartós fennállását és társadalomszervező szükségességét a szocializmus viszonyai között. Ehhez csak morális alapállás esetében járul az a nehézség, hogy egy olyan jogot kell igazolni, amelynek

SZABÓ MIKLÓS *Defensor dogmatis*

eszközével – pl. a koncepciós perekkel – a totalitárius rendszerek berendezik saját uralmukat.

Ebből a kelepceből többféleképpen lehet megpróbálni kibújni. Az egyik – amelyre pl. Lukács tett megkésett és felemás kísérletet az Ontológiájában – az, hogy a munka fogalmára támaszkodva és a marxi tanok látens vagy explicit felülvizsgálatával jelöljük ki a jog helyét az emberi társadalomban. Ekkor el kell vonatkoztatnunk a jogot övező politikai rendszertől, s bele kell bocsátkoznunk a jogelméleti-jogfilozófiai diskurzusba. A másik az elméleti reflexióról való lemondás, olyanféle pragmatikus megfontolás alapján – mint pl. Visinszkij tette –, hogy “jog márpedig van”, semmi okunk sincs tehát lemondani erről az alkalmas instrumentumról ilyen-olyan teóriák miatt. Ekkor beérhetjük egy igénytelen és ideologikus igazolással. Végül választhatjuk “a jog megkettőzését”, mondván, hogy “ez a jog nem az a jog”. A lényeg/jelenség vagy valóság/látszat disszociatív technikáját felhasználva érvelhetünk úgy, hogy eddig az emberiséggel együtt a jog is csak az “előtörténetét” élte, s a szocializmus viszonyai között nyílik meg a lehetőség egy új minőségű, magasabb rendű jog előtt. Ekkor a marxista hagyomány kritikai élét a “burzsoá” jog ellen fordíthatjuk, miközben a szocialista jog számára fenntarthatjuk a jog társadalomszervező funkcióját. Könnyedén fújunk így egyszerre hideget és meleget – mint azt a kétszektörű jog elmélete tette.

Az elméleti erőtér kínálta alternatívákat Szabó Imre ismét reflektálatlanul hagyja. Az már az eddigiekből is nyilvánvaló, hogy a jogfilozófiai-jogelméleti diskurzus áramába nem kíván bekapcsolódni, s ha hivatkozik is nem-marxista szerzőkre, azt csak kritikailag teszi. Láthatóan nincs mit megvitatnia azokkal, akik eltérő alapállásból értekeznek a jogról. Ezen túl azonban arra sem tesz kísérletet, hogy újragondolja és felülbírálja a marxi hagyatékot: a marxizmus számára is mindez Marx feltétlen elfogadását és kánonként való felhasználását jelenti. Mégsem sorolhatjuk a marxizmus radikális kritikai vonulatához. Nem azért, mert a marxizmus klasszikusain kívül – mint egy kétséget nem ébresztő kontinuum folytatóira – hivatkozik olyan szerzőkre is, akik valójában nem az eredeti örökséget viszik tovább. S azért sem, mintha (ezt tudjuk egyéb írásaiból) nem vetné meg a burzsoá jogot annak minden tartozékával együtt a szocialista jog magaslatáról.

A radikális marxista álláspont az, hogy a jog a – magántulajdonban gyökerező – egyenlőtlenség joga, amely ha egyenlőséget hirdet is, ezt csak azért teszi, hogy fenntartsa az egyenlőtlenséget.¹⁵ Az egyenlőség a magát általánosoként tételező államon és jogon (a politikai államon) belül csak úgy valósulhat meg, hogy az egyenlőtlenséget a partikuláris magánérdekek szférájába (a polgári társadalomba) száműzik, s ezzel “magánüggyé” teszik.¹⁶ Az egyenlőtlenséget megalapozó különbségek ilyen kezelésmódját példaszerűen elemzi Marx a zsidókérdés kapcsán.¹⁷ “Az állam a maga módján megszünteti a *születés*, a *rend*, a *műveltség*, a *foglalkozás* különbségét, amikor a születést, a rendet, a műveltséget, a foglalkozást *nem-politikai* különbségeknek jelenti ki, amikor e különbségekre való tekintet nélkül a nép minden tagját a népszuverenitás *egyenlő* részesévé nyilvánítja, amikor a valóságos népelet minden elemét az állami szempontból kezeli. Mindazonáltal az állam engedi, hogy a magántulajdon, a műveltség, a foglalkozás a *maguk* módján, azaz mint magántulajdon, mint műveltség, mint foglalkozás *hassanak* és érvényesítsék *különös* lényegüket.”¹⁸ Mármost a műre csak felteszi a koronát az a lépés,

¹⁵ Pl.: “Eszméitek maguk is a polgári termelési és tulajdonviszonyok termékei, amiként jogotok csupán osztályotok törvényre emelt akarata, olyan akarat, amelynek tartalma adva van osztályotok anyagi létfeltételeiben.” K. Marx – F. Engels: ‘A Kommunista Párt kiáltványa.’ In: *Marx – Engels válogatott művek. I.* Budapest: Kossuth, 1963, 31. o.

¹⁶ Pl.: “Azáltal, hogy a magántulajdon a közösség alól emancipálódott, az állam a polgári társadalom mellett és rajta kívül álló különös létezéssé vált; de nem más, mint annak a szervezetnek a formája, melyet a burzsoák tulajdonuk és érdekeik kölcsönös biztosítására mind kifelé, mind befelé szükségszerűen maguknak adnak.” K. Marx – F. Engels: *A német ideológia.* Budapest: Magyar Helikon, 1974, 94. o.

¹⁷ K. Marx.: ‘A zsidókérdéshez.’ In: *Válogatás Marx és Engels műveiből. I.* Budapest: Kossuth, 1988, 14-36. o.

¹⁸ *Uo.* 19. o.

SZABÓ MIKLÓS *Defensor dogmatis*

amikor a partikuláris különbségek létét, fenntartását is vívmányként, jogként – emberi jogként – tételezik: "...az úgynevezett *emberi jogok*, a *droits du citoyen*től megkülönböztetett *droits de l'homme*, nem egyebek, mint a *polgári társadalom tagjának*, azaz az önző embernek, az embertől és a közösségtől elvált embernek a jogai."¹⁹ A végső álláspontot Marx és Engels pl. a Német ideológiában rögzíti: "Ami a jogot illeti, mi sokan másokkal egyetemben kifejezésre juttattuk a kommunizmus ellentétét a joggal, annak mind politikai és magánjogi, mind legáltalánosabb formájával, az emberi joggal szemben. Lásd »Deutsch-Französische Jahrbücher«, ahol a kiváltságot, az előjogot úgy fogalmaztuk meg, hogy az a rendileg kötött magántulajdonnak felel meg, a jogot pedig úgy, hogy az a konkurencia, a szabad magántulajdon állapotának felel meg...; éppúgy magát az emberi jogot kiváltságnak és a magántulajdont monopóliumnak fogtuk fel."²⁰

Ez tiszta beszéd, amely fölöttébb alkalmas arra, hogy Szabó Imre marxizmusával szembe-sítsük. Bár ez utóbbi végkövetkeztetés (természetesen) nem ismeretlen szerzőnk előtt,²¹ az emberi jogok (közismert) szakértőjeként és ismeretterjesztőjeként a konzekvens marxi kritikáról nem látszik tudomást venni.²² De talán nem is feledékenységről vagy figyelmetlenségről van szó, hanem arról, hogy a marxizmus mint kritikai filozófia alapján nem építhető fel egy pozitív jogelmélet. A marxizmushoz tehát ambivalens, úgyszólván funkcionális viszony fűzi Szabó Imrét: kivonja a marxi kritika éles kardját, amikor a "burzsoá" szerzőkkel vívja dicső harcát, de hüvelyébe tolja, amint a berendezkedett szocializmus jogi intézményrendszere felé fordul. A marxi kritikai vonulatot az elemzett könyvében tehát azért nem viszi tovább, mert egy pozitív jogelmélet kidolgozására vállalkozik. Ehhez pedig, mint láttuk, két út kínálkozik. Az egyik a kétszektorú jog alternatívája, amely azonban ekkorra már létalapját veszítette: a magánszektor – a termelési eszközök magántulajdona értelmében – már régóta nem létezett, miközben a jog annak ellenére virágzott, hogy azt a szocialista szektornak megfelelő technikai-igazgatási (ön)szabályozásnak kellett volna felváltania. A másik út a pragmatikus verzió: a szocialista jogot adottságként kezelni, s kidolgozni a *sui generis*, önnemző elméletét. Szabó Imre ezt az utat választotta.

Komplex?

Szabó Imre műve komplex jogelméletet ígér, a végső és egyetlen és egységes marxista jogelmélet felé vezető olyan lépést, amely választ ad minden kérdésre. A törekvés nem ismeretlen a jogelméletben, de a magyar jogelméletben sem. Közismert módon – a szerzőnk által brutálisan kritizált – Moór Gyula hasonló célt tűzött maga elé. Moór Gyula három kérdés megválaszolását tűzte egy szintetikus jogelmélet elé: 1. a jog fogalmának meghatározását (ez lenne a jogi alaptan), 2. a jog okozatos összefüggéseinek feltárását (ez a jog szociológiája) és 3. a jog helyességének vizsgálatát (ezt kínálja a jogi értéktan vagy axiológia).²³ Ahogy Moór Gyula, úgy Szabó Imre fejében sem fordult meg, hogy ezen kérdések együttes kezelése esetleg szétfeszít egy ontológiai kísérletet, minthogy egymással összeegyeztethetetlen és egymásból levezethetetlen szempontokat von össze.²⁴ Szabó Imre nem a Moór Gyula és az Alf Ross által kijelölt kérdések

¹⁹ Uo. 27. o.

²⁰ *A német ideológia*. 245. o.

²¹ Maga is idézi pl.: *Előadások Marxról és a jogról*. Budapest: Gondolat, 1976, 93. o.

²² Pl.: Szabó I.: *Az emberi jogok*. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1968.

²³ Vö. pl. Moór Gy.: *Bevezetés a jogfilozófiába*. Budapest, 1923. E három fő kérdést egészíti ki és vezeti fel Moór Gy. a módszertani (metodológiai) megközelítés. Vö. pl. Moór Gy.: *A jogbölcselet problémái*. Budapest, 1945.

²⁴ Erre figyelmeztet pedig Alf Ross is: *On Law and Justice*. Berkeley – Los Angeles: University of California Press, 1958. Ross ugyanazt a három kérdést teszi fel megválaszolásra a jogelméletnek, mint Moór Gyula, csak vele ellentétben nem hiszi azt, hogy a három kérdés megválaszolható – együttesen és koherens módon.

SZABÓ MIKLÓS *Defensor dogmatis*

komplex megválaszolását tekinti feladatának – persze nem is rájuk támaszkodik, hanem “a szovjet jogelméletben testet öltő” irányzatokra.

Mint jeleztük, Szabó Imre három kérdése közül az első a jog társadalmi meghatározottságára (szociológiájára vagy társadalomelméletére), a második a jog norma-mivoltára, a harmadik pedig a jog jogtudatként való meghatározhatóságára irányul. A hivatkozott szerzőktől való különbsége abban rejlik, hogy a jog fogalmát nem külön kérdésként, hanem e három kérdésre adott válaszból kirajzolódó és összeadó válaszként fogja fel. A komplex jogelmélet tehát nem a megközelítés, hanem a tárgy komplexitására utal, s azt feltételezi, hogy az egyes aspektusok megragadása ugyanúgy koherens jogelméletet ad, ahogy a jog egyes aspektusai koherens jogot.²⁵ Ez a feltételezés (is) természetesen reflektálatlan és igazolatlan marad.

A “Társadalmi viszonyok – jogviszonyok” című első rész hivatott tehát a szociológiai nézőpont érvényesítésére. Mint a címből is kiderül, a társadalmiság megragadására a “társadalmi viszony” fogalma szolgál. A társadalmi viszony fogalma azonban csak akkor alapozhat meg szociológiai elméletet, ha a valahogyan (pl. akár osztályviszonyként) objektiválódott “interperszonális viszony”, “személyközi kapcsolat” értelemben használjuk, s vizsgáljuk meg a jog funkcióját ezek szervezésében, illetve ezek hatását a jog megszerveződésére. A társadalmi viszony fogalmának azonban lehet három további jelentése is: az egyik a “termelési viszony”, ha a társadalmi viszonyok alapját a társadalmi termelés folyamatában kialakuló viszonyokban jelöljük meg – a társadalmi viszony ez esetben valójában gazdasági viszony; a másik a “politikai viszony”, ha a társadalmi viszonyokat a politikai erők és folyamatok produktumának tekintjük; a harmadik pedig a “jogviszony”, ha a társadalmi viszonyok jogon belüli megformáltságát és megjelenését tekintjük – ekkor a körkörös érvelés hibájába esve a jogviszonyt a társadalmi viszonytal, a társadalmi viszonyt a jogviszonnyal magyarázzuk.

Az “*all in one*” értelmében felfogott komplexitás jegyében az elemzett mű a lehetséges, de divergáló megközelítéseket egyfajta egymásra rétegzettséggel rendeli egymáshoz. Eszerint Szabó Imre “a jog elvont fogalmát” a jogviszonyokra vezeti vissza,²⁶ melyeknek három fajtáját különbözteti meg: a “tulajdoni viszonyokat”, az “állampolgári viszonyokat” és az “eljárási jogviszonyokat”.

“A tulajdoni viszonyok olyan társadalmi viszonyok, amelyek egyben *más társadalmi viszonyoknak* – összefoglaltan szólva, a termelési viszonyoknak *a formái.*”²⁷ Nyilvánvaló, hogy az így felfogott tulajdoni viszonyok gazdasági viszonyok, s mint ilyenek, a gazdaságtan tárgyát képezik. A marxizmus az összekapcsolást közismerten az alap–felépítmény tétellel oldja meg, ahol a tulajdonviszony nem más, mint a termelési viszonyok “jogi kifejezése”.²⁸ Azon az alapon, hogy “viszony” nyelvi kifejezése (“tükrözése”) a “fogalom”, Szabó Imre az alap–felépítmény tételt tudományelméleti síkra is átemeli: “a marxista jogelmélet – s ez minden marxista szaktudomány egyik jellemző vonása – saját alapvető fogalmainak meghatározásánál szükségszerűen önmagán kívül álló fogalomból indul ki, arra támaszkodik”.²⁹ A tulajdon fogalma tehát a tulajdonviszony, ez viszont a termelési viszonyok kifejezése – a tulajdonjog pedig “a közgazdasági értelemben vett tulajdonnak a jogi megfelelője, azaz az anyagi termelés egy alapvető intézményének jogintézmény alakjában való *megjelölése.*”³⁰ Az óvatoskodó “megjelölés” szó a jog konstitutív szerepének, a jog autonómiájának a megkerülését szolgálja. Az alap–

²⁵ “A három fő kérdés, amelyet a könyv tárgyal ..., nem csak a jog fő kérdései, hanem egyenesen a jogelmélet olyan alapvető kérdései, amelyeknek a megválaszolása a maga összességében egy egész jogelméletet tesz ki.” *A jogelmélet alapjai.* 11-12. o.

²⁶ “[F]elfogásunk szerint a marxista jogelméletet a maga egészében tulajdonképpen jogviszonyelméletnek lehet nevezni.” *Uo.* 28. o.

²⁷ *Uo.* 15. o.

²⁸ K. Marx: ‘Előszó »A politikai gazdaságtan bírálatához.«.’ In: *Marx – Engels válogatott művek. I.* Budapest: Kossuth, 1963, 365-369. o.

²⁹ *A jogelmélet alapjai.* 15. o. Legfeljebb az itt hivatkozott “szükségszerűség” igényelne magyarázatot.

³⁰ *Uo.* 17. o. (Kiemelés: Sz. M.)

SZABÓ MIKLÓS *Defensor dogmatis*

felépítmény viszony egysége a tartalom és forma egysége, s bár (Hegelt idézve) a tartalom és a forma “egyformán lényeges”, a jogintézmények (Lenint idézve) mégiscsak “ideológiai társadalmi viszonyok”, amelyek legfeljebb “bizonyos mértékig önállósulnak” az őket “végső fokon meghatározó” anyagi társadalmi viszonyoktól: a tulajdonviszonyokban a termelési viszonyok nem “igazi alakjukban”, hanem “jogi kifejezésükben” jelennek meg.

Az állampolgári jogviszony hivatott megragadni a társadalmi viszonyok “politikai viszony”-dimenzióját, beleszöve a termelési viszonyokba: “Az állampolgári jogviszonyok valamely állam és annak állampolgárai ... közötti, *politikai jellegű* társadalmi viszonyok, amelyeket végső fokon az állam gazdasági alapját képező termelési viszonyok s az ezeken alapuló osztályviszonyok határoznak meg, miközben az állampolgári jogviszonyok a maguk összességében és általánosságában visszahatnak gazdasági alapjukra.”³¹ Bár e körben mód nyílna politikai filozófiai elemzésekre is, a már megismert sémával találkozunk ismét: a hierarchia alapját a termelési viszonyok képezik (melyek maguk is kifejeződnek jogviszonyokként); rájuk települnek a politikai viszonyok (a politikai felépítmény, azaz az osztályviszonyok); legfelül pedig az állampolgári jogviszonyok (viszonylag önálló és visszaható ideológiai viszonyokként). A végkifejlet egy közjogi jogviszonytani bevezetés.

Az eljárásjogi jogviszonyok érdekes átkötéssel jutnak (egyébként érthetetlen) kiemelt szerephez: Marx egy korai írása nyomán³² az anyagi jog és eljárási jog párosa a tartalom (“anyag”)–forma párosával asszociálódik. Az anyagi jogi jogviszonyok (mint tudjuk: maguk is formák) adják a tartalmat az eljárási jogviszonyoknak, amelyek ekként “*kettős értelemben is* társadalmi viszonyok *formái* tehát”.³³ Sőt, még egy megkülönböztetés is rávetül a fenti párosra: az anyagi jogviszonyok *primér*, az eljárásiak pedig *szekundér* jogviszonyokat képeznek. Bár érdekes gondolatsorokat indíthatna el a jog önmeghatározása, önmagára vonatkozása (hogy az elsődleges–másodlagos szabályok kérdéséről már ne is beszéljünk³⁴), visszahullunk a viszonyok hierarchikus felépítettségének elgondolásába: “az anyagi és az eljárási jogviszonyok között nem funkcionális a kapcsolat, hanem azok meghatározó, illetve meghatározott volta, vagyis tartalmilag *okszági összefüggésük*.”³⁵ Az oksági összefüggés valójában a termelési viszonyok felől érkező determináció: a politikai (osztály-) viszonyok közbejöttével a nekik megfelelő anyagi és eljárási jogviszonyok megteremtése. Felveti, de rögtön el is veti szerzőnk azt a lehetőséget, hogy a jog specifikuma éppen az eljárás lenne – ez megalapozhatná a jog autonómiáját, aktorként láttatná, ami azonban (szerinte) részben látszat, részben pedig ekkor a burzsoá jog fejlettebb voltára kellene következtetnünk.

A kötet “A jog és az állam” címet viselő második része hivatott képviselni a “normatív irányt”, azt, amely a jogot a magatartási szabályok összességével azonosítja és ilyenként elemzi. Ezt a szerző a Visinszkij nevével fémjelzett “szocialista normativizmusként” uralkodó iránnyal azonosítja, de kritikával is illeti. A kritika alapja az, hogy a túlzott normativizmus elvonatkoztat a jogi normák társadalmi viszonyokba, végső fokon az “uralkodó termelési viszonyokba” ágyazottságától. Ezzel (mielőtt megnyílna) le is zárul az út egy normatan kidolgozása előtt. Egy új nézőpont bevezetése helyett az első rész – a jogviszonyelmélet – továbbvitelét találjuk tehát (egyébként összhangban Szabó Imre azon már idézett megjegyzésével, mely szerint a marxista jogelmélet voltaképpen jogviszonyelmélet), annyi eltéréssel, hogy ezúttal a jog és az állam viszonya kerül viszonyba a társadalmi-termelési viszonyokkal. A jog és az állam viszonya a jog működtetésének kérdését hívja fel (holott egy normatan szinkronikus szemléletet indokolna), s a részen belül a jogalkotás – jogalkalmazás – jogkövetés tematikus egységeit eredményezi.

³¹ *Uo.* 29. o.

³² K. Marx: ‘Viták a falopási törvényről.’ In: *Marx – Engels művei. I. köt.*

³³ *A jogelmélet alapjai.* 50. o.

³⁴ Holott beszélhetnénk: a *The Concept of Law* 1961-ben jelent meg!

³⁵ *A jogelmélet alapjai.* 53. o. Hegel ismeretében félve kérdezhető meg: vajon melyik az ok, s melyik az okozat?

SZABÓ MIKLÓS *Defensor dogmatis*

A jogalkotásnak és a jogalkalmazásnak a modern jogrendszerekben megmutatkozó struktúrális hasonlósága (a “tartalom és forma egysége”) újólag felveti a “burzsoá” és “szocialista” jog megkülönböztetésének szükségességét. Ha antagonisztikusan eltérő tartalmakat hasonló forma “tükröz” vagy “transzformál” (pl. az általános jellegű törvény felhasználásával vagy azzal, hogy az embereket “»ideológiai« alakjukban egyenlő jogalanyokként fogja fel”), úgy ez magyarázatot igényel. Annak előrebocsátása mellett, hogy mindkét jog az egyenlőtlenség joga, Szabó Imre különbséget tesz a “tulajdon szerinti” és a “munka szerinti” egyenlőtlenség között. “A szocialista viszonyok minőségi különbségének gazdasági alapja ezek szerint a tőkés rendszerrel szemben, hogy az utóbbihoz hasonló módon megtartja ugyan a jogegyenlőséget, de a társadalmi egyenlőtlenség alapvető okát és vonását (a termelési eszközök magántulajdonát) *kiküszöböli*; egy másik lényeges okát viszont – a munkának mértékegységként alkalmazását – még megtartani *kénytelen*.”³⁶

Egy másik megoldandó probléma a jog és az állam viszonyának meghatározása. Az alapfelépítmény sémában gondolkozva nyilvánvaló, hogy mindkét felépítményi elemet végső fokon a termelési viszonyok határozzák meg. “Elméletileg így ahhoz a tételhez jutunk, hogy az ideológiai forma, amelyet a jog képvisel, a tartalmat, mint a prizma, különböző fénytöréssel engedialakítja át az egyes viszonyfajtáknak megfelelően. Az mindenesetre döntő elem, hogy ezt a visszatükröződést *az állam* fejezi ki...”³⁷ Ebből az állam elsődlegességére lehetne következtetni, s valóban “a marxista jogelmélet történetének egyes fejlődési szakaszaiban a kelleténél feltehetően nagyobb jelentőséget tulajdonítottak a hatalom és ez által az állam szerepének a jogban, mint az elvileg indokolt lett volna.”³⁸ Ez nem helyes. De nem helyes a másik véglet sem: az államnak a jog alá rendelése. Ezt a jogállam tana hirdeti. “A jogállam elmélete általában úgy jellemezhető, hogy az a jogot az állam *meghatározó* tényezőjének tekinti, az államot tulajdonképpen a joggal határozza meg.”³⁹ Ezután, a jogállam irodalmának akár felszínes áttekintése nélkül, Szabó Imre a jogállamot Kelsen jogtani államfogalmával azonosítja, s el is utasítja, mint olyat, amelyben “a jog elnyelte az államot”. “A jogállamnak azt az elképzelését, mintha az azért lenne eszménnyé emelhető, mert benne az állam minden tevékenysége a jog által szabályozottkötött, azért nevezhetjük *fikciónak*, mert nyilvánvaló, hogy e jogi kötöttség, miképpen az állam maga is, alá van vetve a politikai viszonyoknak, az osztályviszonyok és az osztályerőviszonyok alakulásának, aminek folytán a jogi szabályozottság szerepe kisebb vagy nagyobb lehet, esetleg egészen elveszítheti jelentőségét.”⁴⁰ A megoldás tehát a jog és az állam “egyszintűsége”, s egyaránt a termelési viszonyok alá rendeltsége.

A jogalkalmazásnak mind a szociológiai, mind a logikai megközelítését egyaránt elvetve ismét a viszonyoknál köt ki a szerző: “a jogalkalmazásban egy egyedi társadalmi helyzetnek a *viszonyáról* van szó a normában kifejezett s általa igényelt társadalmi viszonyhoz”.⁴¹ Néhány teoretikus kérdés pedig e körben is felmerül, amiket a szerző érzékel, de fel nem dolgoz, s utána sem jár. Közülük az egyik a normák deontikus logikai kezelése. Bár ennek irodalma is rendelkezésre állt már,⁴² a parancsoló–tiltó–megengedő normák evidens megkülönböztetésével szemben szerzőnk jogosító–kötelező és megengedő–tiltó kategória-párokban gondolkodik, sőt külön kategóriaként állítja fel a “biztató jellegű” (azaz ajánló) normákat.⁴³ Ugyanebben a körben merül fel a ‘jog’ terminusának értelmezése s használati módjainak (jog, jogosítvány, szabadságjog, megengedettség) elkülönítése. Termékeny lehetett volna, de fel sem merült Hohfeld e körben

³⁶ *Uo.* 101. o.

³⁷ *Uo.* 104–105. o.

³⁸ *Uo.* 115. o.

³⁹ *Uo.* 110. o.

⁴⁰ *Uo.* 119. o.

⁴¹ *Uo.* 126. o.

⁴² Pl. Solt Kornél 1970-től kezdte publikálni normalogikai tanulmányait.

⁴³ *A jogelmélet alapjai.* 164. skk.

SZABÓ MIKLÓS *Defensor dogmatis*

végzett munkássága – így maradt a dilettáns spekuláció. Végezetül ismét a jog autonómiáját érinti az a kérdés, hogy milyen fokú a jog szerepe a társadalmi viszonyok konstituálásában. Itt sem merül fel a már meglevő megoldások – pl. Weber formális racionalitás-fogalma – továbbgondolása, hanem ehelyett a jog “társadalmi érzéketlenségének” tétele kerül bevezetésre. Nem a modern racionális jog működésének feltételéről, hanem tökéletlenségéről esik szó itt: “a jog nem, illetve nem eléggé fogékony a társadalmi viszonyok súlybeli, vagy minőségi különbségei iránt”.⁴⁴ A burzsoá és a szocialista jog különbsége azonban e vonatkozásban is megmutatkozik. Az előbbinél a torzítás az osztálylényeg leplezését szolgálja, ami az utóbbinál hiányzik; csupán az érzéketlenség azon forrása marad meg, hogy a jog az egymás mellé helyezett jogviszonyokra fordítja le a minőségileg és hierarchikusan különböző társadalmi viszonyokat.

E rész utolsó blokkja a jogkövetés kérdéseivel foglalkozik. Itt felmerül a szuverenitás, a jogkövetés politikai dimenziója, az engedelmisségi köteletség (mint “közjogi köteletség”), a kényszer kérdése, de érzékeny elemzés helyett lapos megállapításhoz jutunk: “ahol az államhatalom valóban a társadalom többségéé, ott társadalmi valósággá válik, ami Rousseau-nál formális elv volt: az engedelmisségi köteletség *az ember szabaddá tételére* való kényszerítés... [A] szocializmus állama mint a többség állama, a jogkövetés kérdését is új módon veti fel; itt az engedelmisségi köteletség bizonyos, minőségileg új módon való önkéntessé válásának folyamatahoz érünk”.⁴⁵

A harmadik rész – “A jogtudat” – a pszichológiai megközelítés ígérését hivatott valóra váltani. Egy immanens lélektani megközelítés lehetőségét és hasznosítását azonban ismét, már az első sorokban kizárja Szabó Imre. Már maga a “tudat” szó használata is a marxista kánonba illeszti a lelki jelenségeket – a *lét és tudat* fogalompárosát híva fel, amely a lét elsődlegességét és a tudat tükröző szerepét hirdeti. Ugyanilyen gondtalanul kerül bevezetésre az *egyéni tudat – társadalmi tudat* fogalompáros, hogy Lenin nyomán megállapítható legyen: “miként a tudat általában a létnek, úgy a társadalmi tudat a társadalmi létnek a visszatükröződése”.⁴⁶ A jogtudat mármint ennek a társadalmi tudatnak az egyik formája.

A jogelmélet pszichológiai irányait az jellemzi, hogy ezt a jogtudatot magával a joggal azonosítják. Nem maradt mentes ettől a kísértéstől az élenjáró szovjet jogtudomány sem: polgári elődként Ludwig Knapp, majd maga Petrazsickij, a közelmúltból pedig a szocialista Viktor Knapp áttekintése nyomán bepillantást kapunk szélsőségesnek minősített elméletekbe, amiket a szerző – a szubjektív idealistákkal és a természetjogi tanokkal együtt – érthetően elutasít. Ugyanerre a sorsra jut Reiszner felfogása is, holott ő nem a jog és jogtudat azonosságát, hanem egységét hirdette, s “az intuitív jog osztályelméletét” dolgozta ki. Vele az a gond, hogy minden osztályhoz rendelt egy jogtudatot, s ezzel részben természetjogias, részben pluralista jogfelfogáshoz jutott el. A fő hiba azonban a pozitív jog relativizálása és a jogtudatok közé való besorolása, ami a pozitív szocialista jog erejét is gyengíti. “Ezt a tévedést, ha máskor nem, a forradalom után, a munkásosztály jogi eszméinek, jogtudatának pozitív joggá válásakor Reisznernek észre kellett volna vennie.”⁴⁷ Ahhoz az általánosnak mondott felfogáshoz csatlakozik tehát a szerző is, amely a jogtudatot a pozitív jog kísérőjelenségeként, a pozitív jog tudataként fogja fel.

Az egyéni tudat – társadalmi tudat kettősségére rímel – “a legáltalánosabbnak tekinthető szovjetunióbeli marxista jogelméleti felfogás” nyomán – a jogtudat kettéosztása egyrészt a “jogi pszichológiára”, másrészt a “jogi ideológiára”. Természetesen a jogi ideológia a jogtudat magasabb foka. Mindebből az is következik, hogy a jogtudatnak fokozatai is vannak, mégpedig három fő fokozata: 1. az ún. “elemi jogtudat”, azaz az egyéni jogtudat; 2. a pozitív jogrendszerre vonatkozó társadalmi jogtudat, s 3. “a jog egészét mint intézményt, mint *elvont általánosságot*”

⁴⁴ *Uo.* 169. o.

⁴⁵ *Uo.* 155. o.

⁴⁶ *Uo.* 199. o.

⁴⁷ *Uo.* 207. o.

SZABÓ MIKLÓS *Defensor dogmatis*

érintő jogi ideológia, amely “a leginkább »társadalmi jogtudat«, a legnyilvánvalóbb benne az *osztályálláspont*”.⁴⁸ (Bár – mint tudjuk Lenintől – minden viszony ideológiai, amely “átmegy” a tudaton.) A továbbiakban – az idősebbek még emlékeznek rá – a jogtudat (jog)ismereti, értékelő és akarati oldalaira kaphatunk bepillantást.

Végezetül a harmadik rész fejtegetései is visszacsatlakoznak a jogviszonyok problematikájába: “A jogtudat akarati eleme valójában visszavezet bennünket a *jogviszonyokhoz* mint a társadalmi viszonyok általános formájához, azaz a jog elméleti felfogásához...”⁴⁹ A kép azzal gazdagodik, hogy fény derül a jogviszonyok “kettős tudati természetére”, arra, hogy az önmagukban is ideológiai jellegű jogviszonyok a jogtudatnak is tárgyai, mégpedig mind az egyéni, mind a társadalmi jogtudatnak (“átmennek a társadalmi osztálytudaton”). A jogtudat így a jogviszonyok objektív oldalához képest a szubjektív oldalt adja ki a jog lényegén belül. A szocialista jog magasabbrendűsége a szubjektív oldalon belül is megmutatkozik. Az egyéni tudat egyre inkább társadalmi tudattá válik, egyre egységesebb lesz, s egyre inkább közelít a jog társadalmiságának objektíve helyes felismeréséhez. A várható végkifejlet az, hogy “a valóban társadalmivá emelkedő jogtudat végső soron *magát szünteti meg* külön jogtudatként, hogy egy általános magatartás-követésre [sic!] indító, általános jellegű társadalmi tudatformává váljék, amely az által veszíti el jogiságát, hogy *kiiktatódik belőle* a társadalmi viszonyok rendjébe mintegy beékelődött jogi forma...”⁵⁰ A vágyott állapothoz vezető út kijelölése azonban ismerős az állam elhalásának sztálini verziójából: “a jog teljes megvalósulása egyenlő a jog megszűnésével”.⁵¹

Defensor dogmatis: a dogma védelmezője. A cím kétféleképpen érthető: a (szocialista) jog dogmatikájának, illetve a (Marxra mutogató) szocialista dogmáknak a védelmezőjeként. Kétségtelen, hogy Szabó Imre munkásságában mindkettő jelen van. A szocialista jog, amint nyilvánvalóvá vált, hogy az állam és a jog elhalásával kecségtető kommunizmus lidércfényként mindig előtte lebeg, de el sosem tudja érni (legfeljebb kihirdetni), saját dogmatika kidolgozásához látott. Ez bizonyos szubsztanciális (pl. a hatalom egysége vagy a társadalmi tulajdon kiemelt helye) és formális tételek (pl. a jogi norma szerkezete vagy a jogági tagozódás) hirdetésében nyilvánult meg, ami megfelelő kritika és vita tárgyává tehető. Ha még van értelme, akkor ez a kritika elvégezhető. A marxista–szocialista dogmák kérdése az ideológia szférájába vezet el. Itt a kérdés úgy fogalmazható meg, vajon a radikális marxista kritikai filozófia alkalmas-e egy pozitív jogelmélet megalapozására. A marxista dogmák védelmezőjeként Szabó Imre éppen erre tesz kísérletet: arra, hogy jogelméletet építsen az alap–felépítmény tételére.

A kísérlet az olvasóban erkölcsi, pontosabban tudomány-etikai dilemmát vet fel. Szögezzük le: nem a marxizmussal van baj (illetve azzal más, itt nem elemzendő gondok vannak). A marxizmus teszi (akkor még tette) a dolgát: gyökerekig menően kritizálta a kritikára egyébként sok szempontból érdemes kapitalizmust. Újraolvasva marxi szövegeket ma is elismeréssel kell adózni a felkészültségnek, a metsző következtetéseknek, a pontos fogalmazásnak és nem utolsó sorban az élvezetes stílusnak. *A jogelmélet alapjai* és a marxizmus klasszikusai közötti különbség elsőként ezen a felszíni, stiláris szinten a szembeötlő. Az olvasó ugyanazzal szembesül, mint amivel annak idején e mű (és sajnálatosan nagyszámú társa) olvastakor: mintha fűrészport rázna – nagyon nehéz haladni vele, és nincs semmi “tápértéke”.

Itt merül fel a morális kérdés: a tudomány embereként mi az, amit helyes, s mi az, amit nem helyes megtenni. Az adott korszakból – az 1970-es évek elejéről – az életstratégiák széles

⁴⁸ *Uo.* 218. o.

⁴⁹ *Uo.* 238. o.

⁵⁰ *Uo.* 265. o.

⁵¹ *Uo.* 290. o.

SZABÓ MIKLÓS *Defensor dogmatis*

spektrumát tudjuk rekonstruálni, ami igazolja, hogy választási lehetőség (mint mindig) ekkor is volt. Még az olyan szerzők is (pl. Lukács György), akik nemcsak a marxista elmélet, de a szocialista politikai gyakorlat mellett is tevőlegesen kötelezték el magukat, képesek voltak legalább a teoretikus kiút keresésére. Szerzőnkéről ez nem mondható el. Mintegy utolsó mohikánként azt látszik bizonygatni összefoglaló művével, hogy *igenis* lehetséges marxista jogelméletet építeni az ortodox dogmává tett alap–felépítmény tételére.

Egy ilyen vállalás akár meg is emelhetne egy művet, ha valamilyen morális elkötelezettségből vállalt eszme melletti igényes érveléshez vezetne. Itt azonban nem erről van szó. Szabó Imre egy öntelten és önhatalmúlag (bár társtettségben) leszűkített szellemi térben vállalkozik egy marxista *prima philosophia iuris* megalkotására, elhárítva magától a jogfilozófiai diskurzusban való részvételt. A hivatkozások alacsony számában és a feldolgozott irodalom kis terjedelmében is megnyilvánul az az állásfoglalás, hogy Marxék előtt és Marxékon kívül minden “a történelem lomtárába” való, nincs tehát miért olvasni másokat és vitázni másokkal. Belejátszhatott ebbe az is, hogy Szabó Imre nem járta be a tudományos pályafutás szocializációs stációit, amelynek során alázatot tanulhatott volna a szellemi örökség iránt – “teljes fegyverzetben” patant elő az akkori hatalom “fejéből”, s került a tudományos hierarchia csúcsára.

Az eredmény nem tekinthető jogi ontológiának, mert az ontológiai vizsgálódást az alap–felépítmény tétel lapos alkalmazásával helyettesíti. Nem tekinthető marxistának sem (legfeljebb Szent Marxszal autorizált dogmák hirdetőjének), minthogy a kritikai filozófia élet nem fordítja tárgya (a szocialista jog) ellen, a szocialista jog pozitív megalapozására pedig az eredeti marxizmus nem alkalmas. Végezetül nem is komplex a felkínált jogelmélet, hiszen az ígért nézőpontokat nem érvényesíti, hanem a jogot mindvégig a társadalmi-termelési viszonyokra vezeti vissza. A könyveknek megvan a maguk sorsa, s ez túléli szerzőjüket. Amit kiadunk kezünkől, az utólag is megítélésünk alapját képezi. E könyv pedig szellemi izgalom helyett üressé laposított tételeket ismételtet imamalomszerűen. Lehet, hogy nem lehetett mást tenni; lehet, hogy nem volt értelme mást tenni – ezt viszont felesleges volt megtenni.

Vegyük komolyan a könyveket! A sajátjainkat is.

SZIGETI PÉTER

A marxista jogelmélet funkcionalitása Magyarországon (1963-1988 között)

"A kelet-európai változásoktól függetlenül, amelyeket szintén lehetne materialista módon magyarázni, s nem jelentik automatikusan a marxista elmélet cáfolatát, s a materialista koncepció továbbra is fontos szerepet játszik a társadalomtudományban..."

(Heinz -Jürgen Niedenzu 2000, 124)

Bevezetés

Jelen munkánkban arra teszünk kísérletet, hogy tisztázzuk a marxista jogelméletnek az államszocializmus egy meghatározott történelmi periódusában betöltött szerepét, viszonyát - mégpedig hazánkban. Mindazonáltal sem az államszocialista kísérletek¹ - ahol a használt terminológia, még elméleti megalapozást kíván - sem pedig a marxista jogelmélet nem lehetett és nem is volt elszigetelt magyar jelenség. Ezért mindkettőt nemzetközi összefüggésekbe is el kell helyeznünk, amellett, hogy a speciális hazai vonásait felmutatjuk. Egy társadalomtörténelmi, 'államszocializmus', és egy elméleti jelenség, 'marxista jogelmélet' egymásra vonatkoztatása eleve nem könnyű feladat, még akkor sem, ha ezt a funkcionalista módszer igen tág - minden használható kapcsolatot, elméleti és gyakorlati viszonylatot, a részmozzanatok és az egész működésmódját lehetővé tevő meghatározottságok - keretei közé illesztve tesszük is meg. Azért nem könnyű, mert bár történelmi életének legjelentősebb területein - közép, kelet és dél Európában, továbbá a volt Szovjetunióban - megszűntek e kísérletek, másutt (Kína, Kuba, Észak-Korea) még léteznek, sőt Kínai Népköztársaságban mindmáig jelentős modernizációs teljesítményt felmutató képződményről van szó (Baudouin, 1991, 158). A rendszerváltás és a közelmúlt legitimációs harcai közepette a tárgyilagosság minimumára igényt tartó értékelések is csak módjával születtek (Pokol, 1994 ; Varga, 1998)². A múlt elmúlt. Az azonban, hogy

¹ E tanulmány jogelméleti összefüggéseket nélkülöző, kizárólag az "Államszocialista kísérletek – történelmi tanulságok" problémájára koncentráló változata megjelent az Eszmélet folyóirat 58. (2003) számában.

² Az olyan szubjektív, introspektív értelemben pszichologizáló-moralizáló értékelést, melyet szerzőnk írt - mégha némely részlet vonatkozásában meg is felelnek tárgyuknak - egyáltalán nem lehet kielégítőeknek tekinteni. Tudományos analízisben nem lehetne összekeverni az alapító atyák teljesítményét az 'izmissal' - amely a II. Internacionálé korszakában keletkezett - és a marxisták különböző nemzedékeivel. Könyvtárakat megtöltő marxista monográfiák, tanulmányok következtében nem lehetne kétségbe vonni - mint ezt Varga Csaba professzor teszi - hogy a marxizmusnak van valódi, saját lételmélete, ismeretelmélete, továbbá esztétikája is létezik (Varga, 1998, 111). Minő tárgyilagosság az, amely a marxizmus jogelméletéről szólva - figyelmen kívül hagyja a legjelentősebb hazai teljesítményeket, Peschkát, Eörsit, Szabót - majd azt állítja, hogy az ..."egy saját jogelmélet megteremtésében kudarcot vallott". (1998, 112) Pokol Béla (1994) elemzését lásd a 11. lábjegyzetben.

SZIGETI PÉTER *A marxista jogelmélet funkcionalitása Magyarországon*

hogyan, milyen alapról magyarázzuk annak negyven illetőleg hetven éves történetét, keletkezésének, egzisztálásának és megszűnésének okait, sohasem lesz kivonható a legitimációs erőteréből, az értékek szakadatlan történelmi átértékelésének processzusából. Azonban ahhoz, hogy ne a mindenkori jelen ülhessen győzelmi tort az éppen elmúlt rendszer, politikai rezsim felett, ahhoz az államszocializmust se elítélni kell, amire persze - tetszik, nem tetszik, sokakban megvan a hajlandóság - hanem *társadalmi-történelmi jelenségként kell megítélni: azaz kettős mércén mérni. Egyfelől saját múltjához, lehetőségeihez képesti előmenetelét nézni, másfelől pedig a világtörténelemben élenjáró, legfejlettebb nemzetekhez való viszonyát tisztázni.* A kettős vonatkoztatás együtt adja meg a saját korában való reális elhelyezés lehetőségét. Ilyen kettős mércén való értékelési törekvések persze korábban is léteztek³, de *retrospektíve*, némi távlattal elemző munkák ezideig alig-alig születtek. Ílymódon még kiaknázatlan területre lépünk akkor, amikor a rendszer és a marxista jogelmélet közötti kapcsolatokat kutatjuk. Röviden: arra az alapvető kérdésre keressük a visszatekintő választ, hogy az államszocializmus milyen elméleti és gyakorlati szükségleteit kellett kielégítenie és ezt hogyan tette meg a marxista irányultságú állam- és jogelmélet, az államszocializmus történetének meghatározandó típusvariánsaként és egy adott periódusában. Munkánk egyben a mottóinkban megfogalmazott állításokra is explicit választ fog adni: mi a materialista magyarázata a kelet-európai változásoknak, ezek mennyiben jelentik vagy éppen ellenkezőleg, nem jelentik a marxizmus cáfolatát, továbbá az milyen szerepet játszhat a jogelméletben.

II. A vizsgálat tárgyának leírása, történeti érvényességének határai és típusajátosságai

Alapvető kérdés: milyen szocializmus(ok) szenvedett történelmi vereséget ?

A feleletet a nemzetközi burzsoázia – althusseri értelemben vett – ideológiai államapparátusai adták meg: mindenfajta szocializmus életképtelennek bizonyult, amivel a kommunisták próbálkoztak. Ezért vagyunk a posztkommunista társadalom állapotában. 1917-91 semmi pozitív tapasztalatot nem hagyott örökül, csupán a totalitárius diktatúrák rossz emlékét. A nyugati baloldal értékelései sem túl sok ismeretet és megértési készséget árulnak el a történelekről (kivételek tekinthető például D. Lane, W. D. Connor, G. Arrighi, I. Wallerstein). Ennek oka,

³ Felfogások a magyar társadalom modernizációjáról (in: Válaszúton "Létező szocializmus" ? - politikai átmeneti időszak? szocializmus? kapitalizmus? Politikatudományi Füzetek 7. szerk.:Krausz T.- Tütő L., ELTE ÁJK Politikatudományi Tanszékcsoport, Budapest, 1988, 171-186.) c. tanulmányunkban méltattuk a kettős mércé Kulcsár Kálmán által bevezetett jelentőségét.

SZIGETI PÉTER *A marxista jogelmélet funkcionalitása Magyarországon*

hogy korábbi téves paradigmáikból – melyek sem e rendszerek keletkezését, sem megszüntethetőségük okait nem tudták és tudják kielégítően megmagyarázni – világnézeti prejudikációk miatt nem tudtak kitörni.

Mik azok a társadalomszervezési jellemzők, amelyekkel az államszocialista kísérletek leírhatók? Mindenekelőtt *nem voltak tőkés társadalmak*, mert nem a magántulajdon alapzatán és piaci kapcsolatokon keresztül egyesítették a termelés két legfontosabb tényezőjét, az embert és a termelési eszközöket. (Alárendelt mozzanatokként, korszakonként és országoként változó terjedelemben, mind a kisáruterelés, mind a tőkés magántulajdon, mind a reciprocitásom alapuló naturál-gazdálkodás ettől még jelen lehetett). Továbbá *nem voltak – de történelmi adottságaik következtében, nem is lehettek – kommunista társadalmak sem*, hisz annak primordiális fogalmi kritériuma, hogy a szabad egyének szabad szövetségeként, a munka közvetlen társadalmisága jegyében és ne államilag szervezeten egzisztáljanak. A pozitív meghatározás tekintetében pedig – csatlakozva a J. Wiatr, W. Narojek koncepciójához –, a következőket kell látnunk: “A szocialista iparosítás, a mezőgazdaság kollektivizálása (ahol erre sor került), a kulturális forradalom – mindezek meghatározott és tudatosan (ha nem is mindig a kialakított megoldások összes következményeinek teljes tudatában) elfogadott döntések produktumai. Ha pedig ez így van, akkor itt – a főként a piac törvényei által megszabott egyéni magatartások spontán interakciójának modelljével szemben – elsősorban olyan folyamatokkal van dolgunk, amelyek lényege: a társadalmi jelenségek irányítása az államhatalom e célra történő felhasználása útján. A politikai intézmények ilyen körülmények között új jelentőségre tesznek szert. Már nem csupán olyan eszközök, amelyek a gazdasági rendszer védelmét szolgálják azon (belső vagy külső) erőkkel szemben, amelyek működését megzavarhatják, hanem ellenkezőleg: mindenekelőtt a gazdasági feladatok megvalósítását koordináló eszközök. Ilyenformán ez a rendszer nem működhet döntéseket hozó és végrehajtó szervek nélkül, amelyek megszabják az országban végbemenő tömegméretű társadalmi folyamatok irányát.

A politikai problematika – a hatalom problematikája – ezáltal a társadalmi élet központjába kerül. A politika a szocialista társadalomban bizonyos fokig azt a funkciót tölti be, amelyet a klasszikus kapitalizmusban a tőkés piac töltött be: a társadalmi integráció tereuma, amely túlnyomó mértékben meghatározza a folyamatok jellegét és lefolyását a társadalmi élet egyéb, ‘nem-politikai’ területein is.” (Wiatr, 1980, 196). Az államszocializmus – vagy politikai szocializmus – tehát állami keretek között szerveződő, olyan köztulajdoni dominanciájú, de akár a vegyes tulajdoni rendszerig elmehető berendezkedés, amelyet *nem a piac, hanem a politika integrál*. Ezen szubsztanciája a tervező társadalmaknak pedig azon két, a szó szoros filozófiai értelmében vett attribútumban nyilvánul meg, hogy egyfelől a *felhalmozás és a*

fogyasztás, másfelől a köz- és a magánfogyasztás arányáról makrotársadalmi döntések születnek. Itt vezetendő át a gazdaság és a társadalom működésének szociológiai magyarázata a politikai hatalom intézményes mechanizmusainak kérdéséhez (,redisztributív hatalom'), amely azonban lényege szerint már korántsem egységes – ezért nem is itt tárgyaljuk. Számunkra ma is nagyon érdekes, s komoly gondolkodókat, mint mondjuk Mannheim Károlyt, vagy Tőkei Ferencet, igencsak foglalkoztatta a tervező társadalom szociológiája, illetőleg a marxi formáció-elmélet alkalmazhatósága az állam-szocialista kísérletekre⁴.

Valójában – a strukturális különbségeket felmutató, eltérő törvényszerűségeken alapuló lényegtípus értelmében (ami tehát nem gyakoriságot, terjedelmet, s és nem is ideáltipikus összefüggéseket fejez ki, amely a cselekvők feltehető szándékait, racionális motívumait mutatná meg) –, nem egy, hanem politikailag négy, gazdasági-társadalmi alakja tekintetében pedig háromféle kísérlet játszódtott le 1917-től 1991-ig.

I. Az első szakaszt a forradalmi húszas évek jelentették, szándékai szerint az állam- és a jog elhalásának perspektívájával, a Pasukanisz által képviselt forradalmi természetjoggal, eredeti életmód és együttélési kísérletekkel, a kultúra megújulásával – mindezt a polgárháború és a nemzetközi elszigeteltség ellenére. A kb. 1917-től 1928-ig tartó periódus saját gazdasági és társadalmi alakzatot *értékei ellenére sem* szilárdított meg. Ehhez túlságosan is gyakran változó körülmények álltak fenn, nagy horderejű politikai fordulatok (hadikommunizmus, NEP) kíséretében. Az első világháborút követő forradalmi hullám elmúltával (1923 után) geopolitikai fordulat állt elő, a de facto elmaradt világforradalom konzekvenciáját Sztálin vonja le a 'szocializmus egy országban'(1924) programmal. Egy másik, hasonlóan nagy horderejű fordulat elméleti konzekvenciáit Lenin 1920-ban a 'Baloldaliságban' még anticipálta. Az orosz forradalom egyes alapvető vonásai érvényességének, nemzetközi jelentőségének vizsgálatában ugyanis azt állapította meg: "Ugyanúgy hiba volna az is, ha szem elől tévesztenők, hogy mihelyt a proletárforradalom legalább *egy* fejlett országban győz, minden valószínűség szerint éles fordulat következik majd be, nevezetesen: Oroszország rövid idővel ezután nem mintaország, hanem ("szovjet" és szocialista értelemben) ismét elmaradott ország lesz." (LVM, III.k. 167. Kossuth, 1982) Mégsem lett iránytűvé, amikor relevánsá vált.

II. A Szovjetunióban a harmincas évek derekára kikristályosodott sztálini modell, amely a tervlembontásos, direkt irányításos gazdálkodási formát az egypárti hatalomgyakorlással

⁴ Tőkei Ferenc volt az úttörő a tekintetben, hogy a GFK marxi szöveginek – nyers, politikai kommunizmusra vonatkozó- elmélettörténeti rekonstrukcióját összekötötte annak reális történeti relevanciájával. Viszonyunkat a formációelméleti alapkérdéshez és az Ő interpretációjához tisztáztuk az ELTE Acta Facultatis Kiadványában (Tomus XXVII. 1985).

SZIGETI PÉTER *A marxista jogelmélet funkcionalitása Magyarországon*

párosította, a lehető legközelebb hozva egymáshoz az államhatalmi-politikai viszonyokat a gazdasági-társadalmi viszonyokhoz. Ezért jut itt kiemelkedő szerephez az államigazgatás és annak pártirányítása, s ezért kerül(t) előtérbe az ágazatirányítás a funkcionális irányítással szemben. A Lenin által 1920-ban megsejtett helyzet de facto beálltakor, 1947 után (Csehszlovákia, NDK és Magyarország vonatkozásában) a népi demokráciáról a proletárdiktatúrára való erőltetett áttérés nyomán már a sztálini modell kényszeredett importja lép megoldásként a Lenin által exponált problematika helyére. Nem motívumok nélkül, de nagy károkat okozva. A fasizmus legyőzése nyomán a szovjet modell elfogadása vált a kommunista- és munkásmozgalomhoz tartozás ideológiai, politikai kritériumává – ami jó időre kiiktatta az egyenlőtlen fejlődés igencsak releváns – elméleti problematikáját, azt, hogy ki, kinek és miben mutathat példát. Itt is azt láthatjuk, hogy nagy az eszmék (és a téveszmék) ereje: a sokoldalról motivált ideológiai szükséglet nem azért vált hamis tudattá, mert valaki be akart és tudott csapni valakit, hanem azért, mert hamis tudat volt: a kor szereplőit arra motiválta, hogy mechanikusan kövessék a Sztálin kanonizálta szovjet utat (1936), ami kizárta az orosz forradalom lukácsi értelemben vett (1968) nem-klasszikus jellegének felismeréséből adódó feladatok számbavételét. Tehát éppen a marxista elemzés erejét, a konkrét helyzet konkrét elemzését és a történelem összefolyamatába ágyazódó egyenlőtlen fejlődés elvének a módszertani érvényesítését zárta ki.

Románia vagy Kuba még a hetvenes-nyolcvanas években is ebben a modellben, az eredeti sztálini modellben egzisztált, Észak-Korea pedig ma is ezt teszi. A sztálinizmus itt a politikai hatalom gyakorlásában nemcsak és nem is elsősorban az egypártrendszer jelenti, hanem annak monopolisztikus – és nem a gramscii értelemben vett hegemonisztikus – hatalomgyakorlási formáját. Csak ennek jellemzője a tömeges represszió, a személyi kultuszos, vezér-elvű legitimáció és a tudatosan zárt szerkezetre törekvés. Ez egyfelől a fellazítási stratégiával szembeni önvédelemi stratégia, gyakorta hipertrófikus formákban, másfelől – s ezt kevesen veszik észre – a tőkés dominanciájú világgazdasághoz való rendszeridegen alkalmazkodás (G. Arrighi) kényszerű következménye. A globalizációs nyomás közepette nemzetgazdaságot, nemzeti valutát, kereskedelmi cserearányokat védő funkciókkal. A nyílt társadalom hívei ugyanis – minden gorbacsovi naiv báj, sőt képmutatás ellenére – nem barátai, hanem ellenfelei a nyílt társadalom ellenfeleinek. Amiből még messze nem következik, hogy a zárt társadalom – mondjuk a fichtei ‚Der geschlossene Handelsstaats’ értelmében – híveivé kellene válnunk.

III. Az ötvenes évek derekától, de főleg a hatvanas években a személyi kultusszal és a dogmatizmussal való leszámolás után (már ahol ez megtörtént), döntően két irányú reformfolyamat indult meg. Az egyik a gazdaságszervezés technokratikus, kibernetikus

SZIGETI PÉTER *A marxista jogelmélet funkcionalitása Magyarországon*

reformja, melynek prototípusát az NDK jelentette (*kibernetikus szocializmus*⁵). Itt a hagyományos polgári jog helyére a gazdasági jog került, s ezen az úton akarták az erőforrások optimálisabb elosztásával, a tervezés tökéletesítésével a lakossági szükségleteket magasabb szinten kielégíteni, a helyi hatalomban teret engedve egyfajta mérsékelt demokratizálásnak. Ezt a reformtípust vette át Csehszlovákia és kisebb részt a brezsnyevi Szovjetunió a hetvenes évektől. Politikai különbségei – a tömeges represszió és a személyi kultusz hiánya – ellenére ez a reformtípus gazdaságilag az eredeti típus modifikációjának tekintendő, mert az érték mérésének gazdasági alapproblémáját és a társadalmi kapcsolatok mellérendeltségi – döntően nem hierarchikus -, szerveződését elődjéhez hasonlóan nem oldotta meg. Bizonyos felfogások szerint vereségét kb. két évtizedes késésének köszönhette: ha a tervlembontásos formájú tervezési rendszer számára a mikroelektronikai apparátussal ma már elvégezhető tervezés, munka-érték számítás rendelkezésre állt volna, akkor nincs e társadalmakban hiánygazdálkodás sem. (Persze feltételezve e nyugati módszerek aktív, helyi viszonyokra történő adaptációját, amit a problémák elméleti megoldhatósága automatikusan sohasem hoz magával.)

IV. Nemcsak kulturális hagyományaiban és történelmi feltételeiben, hanem az eredeti sztálini köpönyegtől való eltávolodás, a más minőség értelmében jelentett újítást a reformok másik típusa: *az árugazdasági viszonyokat a köztulajdon dominanciájával (állami és szövetkezeti tulajdonformák) és makrogazdasági irányítással kombináló jugoszláv és magyar reform, valamint a mai Kínai Népköztársaság. Jelentős gazdasági sikerek, tömegfogyasztás, életszínvonal-növekedés, az egyéni ösztönzés differenciált formáinak megjelenése és szabad kulturális légkör alakult ki, az emberarcú szocializmus prágai jelszavának földi valóságaként. Mindez az egypártrendszerű hatalomgyakorlást is civilizálta, (Magyarországon: az önkorlátozó hatalom kádári eszméje és Jugoszláviában a szocialista pluralizmus), s tompította a politikai szabadságjogokat követelő emberi jogi kritikának az erejét, amelyet a XX. század második felétől jogosan fogalmazott meg a liberális-demokratikus eszmeáramlat. (Természetesen a magántulajdon – a legtermészetjogiasabb felfogásában sem tartozhat – az emberi jogok kategóriájába.⁵). Amikor a gazdasági válság sérülékennyé tette, majd aláásta a*

5 A saját munkán alapuló tulajdont csak az anarchisták tagadták, nem a marxisták. A magántulajdon és történelmi formái (antik, hűbéri, tőkés), így a meghatározott társadalmi viszonyok között egzisztáló tőkés magántulajdon is – mindig idegen munka elsajátítását jelentik. Az államszocializmus épe ezért elismerte a nem tőkésíthető, saját munkán alapuló és örökölhető személyi tulajdont. Nem mindegy tehát, hogy a tulajdonhoz való jogon magán, személyi vagy közös munka termékeként előálló köztulajdonhoz való jogot értünk -e? A tulajdonviszony, mint termelési és elsajátítási viszony ezért eltér a tulajdonjogtól. A reálaktus a jogtól. A munkaértékelmélethez – akár John Lockenál is – felismerhető, hogy a tulajdonjog tárgya mindig munkatermék. A reálaktus azonban ő is jogiasítja, in concreto kontraktualizálja, amikor arról beszél, hogy a természettől való jószág, föld saját munka termékeként történő birtokbavétele azt feltételezi – holott ez pusztán fikció – hogy ez mások, a többiek

rendszer alapjait, akkor ez a kritika totális szocializmus kritikába és direkt kapitalizmus apológiába ment át. Jellemző, hogy Magyarországon 1989-90-ben olyan “érvekkel” operálva döntötték meg az államszocializmust, mintha 1952-ben éltünk volna.

Látni kell azonban, hogy e folyamatban szükségképpen megjelenik a magántulajdon és a látens politikai pluralizmus, így az átmeneti társadalom előbb-utóbb válaszutó elé kerül: fokozatos liberalizálással felszámolja a rendszer szocialista elemeit, mint ez történt, vagy számot vet a viszonylagos elmaradottság talaján fogant antikapitalista kísérletek hosszú távú átmeneti jellegével. Azaz a régi és új társadalomszerveződésre jellemző elvek konfliktusos együttélésében fokozatosan a szocializálás új formáinak tudatos kiépítésére törekszik, a néphatalom intézményein keresztül kontrollálva a nem kívánatos, ámde szükségképpen fellépő hatásokat.

Magyarországon a sztálinizmussal következetesen leszámoló, de mindenféle egyéb baloldaliságot azzal tévesen azonosító kádári, aczéli politika mindezt nem tette. Ezen rossz beállítottsága, reflexe következtében nem akart és nem tudott a marxizmus reneszánsza felé nyitni, azaz valóban demokratizálni, s nem liberalizálni a politikai életet, szocializálni s nem privatizálni az állami tulajdont, közelebb víve a munkást tulajdonához, s felelőssé téve a gazdálkodásért. Ezért helyes gyakorlati-politikai kezdeményezései – egyszemélyi felelős vezetés helyett üzemi tanácsok, a kezdeményezett vállalati három vagy négyszög (participáció) továbbfejlesztésével, a közvetlen demokrácia elvének kiszélesítésével – elmélet hiányában nem voltak és lehettek elég átütők. A marxista tudományosságban kevésbé jártas, és ezért kevésbé eligazodó vezetésnek Lukács György 'Demokratisierung heute und morgen' (1968)-je nem sokat jelenthetett volna, megjelenése után (1988) pedig már semmit sem jelentett. Igaz, a polgári demokráciai és a sztálinizmus között filozófiai szinten keresett tertium datur nem helyettesíthette a politikai szerkezet intézményes működésmódját, viszont helyesen jelölte meg egy ilyen reform irányát és szükségességét.

Konklúzió: nem egyféle nyers, politikai szocializmus volt, s nem az összes bizonyult versenyképtelennek. A IV. típus a fejlettség azon szakaszán, ahova elérték ezek az országok, sok pozitív tapasztalatot hagyott hátra, mint ahogy az iparosítás eredeti sztálini modellje (II. típus) sem a maga idejében volt inadekvát, hanem akkor, amikor túlélte magát. A Szovjetunió az utolsó másfél évtizedben, a negyedik ipari forradalomra való átállás követelményei – a

hallgatólagos beleegyezésével történt, és ez teszi jogszerűvé. (Értekezés a polgári kormányzat igazi eredetéről, hatásköréről és céljairól. Gondolat, Budapest 1986, 57-73.) Azt, hogy a tulajdon tárgyait termelési viszonyok között termelik – tűnik el a tulajdonhoz való jog emberi jogiasított felfogásánál, (ahol ezen túlmenően tulajdonjogot mondanak, de kimondatlanul a magántulajdonra gondolnak).

SZIGETI PÉTER *A marxista jogelmélet funkcionalitása Magyarországon*

posztindusztriális ágazatok fel, a hagyományosak leértékelődése – miatt vesztette el a rendszerek harcát. Tehát nem a sztálini thermidorral és nem a hruscsovi revizionizmussal, hanem azért, mert társadalmi és politikai rendszere nem tudott megújulni, s a megváltozott geopolitikai helyzetben már majdnem törvényszerűvé vált a kis országok kollapszusa.

Nem bukott meg minden amit megneveznek, s nem az bukott meg, amit ki sem lehetett próbálni (kommunizmus), mert történelmileg nem volt, s nem lehetett napirenden. A látszat az, hogy egy tétel (szocializmusé a jövő) megdőlt, ha tapasztalatilag nem igazolódik (verifikáció), csak látszat és nem valóság, ha és amennyiben a falsifikáció elmarad (nem jobb, hanem hasonló teljesítőképességű vagy rosszabb követte az ilyen-olyan államszocializmust)⁶. (A neopozitivisták bizonyításelmélet kifinomult technikáit érdekes módon a kifinomult győzteseknek ebben az összefüggésben, másfél évtizedig nem jutott eszébe alkalmazniuk).

Mindezek a különbségtételek, a reális mércék keresése nem változtat azon a történelmi tényen, hogy a létezett politikai szocializmusok elveszítették történelmi felhajtó erejüket a közép- és kelet európai tömegek szemében, akik épp ezért nem is védtek meg azokat. Az igazságra fogékony tisztességes elméknek azonban tudniuk kell: annak az ideológiai és politikai legitimációs harcnak, ami történt és történik e rendszerek teljesítményének értékelésekor, vajmi kevés köze van az objektív, történelmi igazsághoz, annál több az osztályérdekek dialektikájához. A polgárság saját különösségét – világgképét, történelemfelfogását, érdekeit és értékrendjét – az általánosság szintjére emelve örök és időtlen emberi értékeknek tünteti fel, hogy legitimálja berendezkedését, a munka tőke alá történő, érték-többlet-teremlés formájában megvalósuló besorolását, a munkatársadalom („Arbeitgesellschaft”) feletti uralmát.

III. Közvetlen társadalmiság, közösségiség az átmeneti korszakban

⁶ Kevés komoly kutatás létezik, amely viszonylagosan egzakt módszerekkel – az összehasonlító gazdaságtörténetírás hosszú távot vizsgáló módszerével – elemezné az államszocializmus teljesítményeit, úgy, hogy ne a fejlett centrumkapitalizmus illuzórikus utólérésének optikájából, hanem a közepes fejlettség talaján létező, hasonló adottságú tőkés, a világ gazdasággal rendszer-konform országokkal vetné össze őket. Giovanni Arrighi: *A fejlődés illúziója. A félperiféria koncepciójának megújítása* (Marx Centouno, 6. 1991), ilyen komoly munka. A „rendszer-idegen” államszocialista diktatúrák belső kapcsolataikban "... a személyi gazdagság elosztásának forradalmát valósították meg, amelyet jelentős mértékben demokratizáltak, amennyiben felszámolták az oligarchikus gazdagságot, és lényegesen csökkentették a tömeges nyomort. Az államok közötti kapcsolatokban kifejezésre jutott – akár fegyveresen is -, hogy nem szándékoznak olyan alárendelt szerepet játszani a tőkefelhalmozás globális folyamatában, mint amelyet Dél-Európa és Latin-Amerika játszott....E félperiféria sikere, rendszer-idegen fejlődése e célok (ti.: iparosodás, versenyképesség, társadalmi modernizálás – Sz. P.) előrevitelében igen jelentős volt, és magyarázza is a szovjet és kelet-európai félperiféria történelmileg nagyobb erejét és stabilitását Dél-Európa-hoz és Latin-Amerikához képest.” (Eszmélet 15-16, 164-165.)

SZIGETI PÉTER *A marxista jogelmélet funkcionalitása Magyarországon*

A köztulajdon jelentősége következtében az államszocialista berendezkedés politikai mechanizmusának ideáltipikus konstrukciója sem indulhat ki a burzsoá – citoyen hasadásból. Azért nem, mert bár az államszocializmus nem jut és juthat el adott fejlettségi fokán, a viszonylagos elmaradottság nem-klasszikus útján az emberi emancipációig, de a magánegyént mégsem csak tőketulajdonosi illetőleg munkaerő-tulajdonosi – osztály-meghatározottság – mivolttal reprodukálta, hanem egy harmadik módon is: közvetlen társadalmiságában. Az államszocialista rendszereknek nem volt meg az a tendenciája, hogy az egyének és közösségeik reciprocitáson alapuló tevékenységét felszámolja. Egyfelől a családon belüli, nemek és nemzedékek közötti kölcsönösségi viszonyok, másfelől a kisközösségi tér nem állami és nem áruviszony formáját öltő kapcsolatai (kalákamunka, falun, lakóhelyi közösségekben érvényesülő kooperáció, melyeket a szolidaritás fűz össze, Studium Generale mozgalom az egyetemeken stb.), amelyek kivonják magukat a közhatalom és az adózás fennhatósága alól. Mindehhez a szereplők motivációját csak olyan érdekviszonyok válthatják ki, amelyek a köztulajdon formái mellett egzisztálnak. *A reciprocitás társadalomszervező elve áruviszony és politikamentes civil térben érvényesül és érvényesülhet – ha hagyják.* A piacgazdasági reformok nyomán fellépő második gazdaság és a szürke zóna teoretikusai és politikusai éppen ezt a helyzetet támadták, hogy piacosíthassák, gyarmatosíthassák és adóztathassák azokat a kooperatív szolidaritáson alapuló tevékenységformákat, melyeket a helyi társadalmak, kisközösségek vitalitása éltetett. Nem eredménytelenül: a nyugati típusú adórendszer bevezetése 1988-ban segítette a magántulajdonra és a burzsoá – citoyen hasadásra épülő, polgári demokratikus intézményesülést, a közösségi érdekek és értékek devalvációját, a magántulajdon indukálta érdekviszonyok pedig a nyers önzés, individualizmus és haszonelvűség elterjesztését. De a barátságot, a szerelmi viszonyokat és az életformákat sem kímélték. A kapitalizmus immanens tendenciája, hogy nem hagyja érintetlenül az áru- és pénzviszonyok szervező elvétől független civil szférát (noha a kooperatív szolidaritás emberi szükségletére és immanens spontaneitására épülő megnyilvánulások teljesen ott sem piacosíthatóak).

A civil társadalom polgári misztifikációi ezt a helyzetet sem tudatosították, holott világos, hogy a közösségiség terrénuma itt nem a magánburzsoá viszonyok szükséges komplementere értelmében vett közember – aki választó és politikai tisztségre választható – hanem a politikai közösségtől független, közvetlenül közösségi, társadalmiasult szféra. Ex post jól látszik, hogy volt ilyen tendencia, akkor is, ha az államszocialista kísérletek bornírtságuk, megformálatlanságuk és szubjektív hibáik következtében a közvetlenül társadalmiasult szférát gyakran összekeverték az államosított – államilag fenntartott, kontrollált, s ennyiben nem, nem

SZIGETI PÉTER *A marxista jogelmélet funkcionalitása Magyarországon*

teljesen vagy nem mindig független – egyesületekkel, művelődési formákkal, kultúrházakkal, táncház-mozgalmakkal, stb. *Mindez a korlátoltság mit sem változtatott azon, hogy létezett egy nem-politikai, közvetlenül közösségi tér, amelyet a reciprocitás kooperatív szolidaritásának humán szükséglete mozgathatott, és kb. a nyolcvanas évek közepéig se a tőkeviszony expanziója, se a közhatalom nem bántott.*

A nem-politikai közösségségtől eltérő természetű probléma volt az állam társadalmasítása, – amit állami funkciók társadalmi szervekre ruházásával képzeltek el, de a gyakorlatban nem nagy sikerrel alkalmaztak. Ugyanis az átmenetiség fokán a politikai államiság a külső, nemzetközi osztályharc és a belső politikai harcok következtében nem váltható ki, nem szüntethető meg. Vagy a tűzoltás funkciója attól nem sokat változik, hogy ha nem állami (vagy önkormányzati) alkalmazottak oltanak, társadalmi szervezet kezeli a fecskendőt. Nem ez az államszocialista rendszerben a politikai állam társadalmi ellenőrzésének lényegi összetevője. A társadalomtól elkülönült, de nem külsővé váló, s a kontrollja alól kikerülő, (elidegenedett) politikai közhatalom tudomásulvétele és demokratikus ellenőrzése az átmeneti társadalomban az, amit meg kell oldani, nem pedig a hruscsovi fogantatású, akár jószándékú program – az állam társadalmasításáról⁷.

IV. A marxista jogelmélet funkcionalitásának elméleti bizonyítékai

(ad 1 – ad 4):

ad 1. A jog sajátossága - társadalomontológiai perspektívában (Lukács; Peschka)

ad 2. Jogtípusok - jogcsoportok és a jogfejlődés útjai

ad 3. Jogrendszertagozódás - kodifikáció

ad 4. UGM - áruviszonyelméletek (Világhy; Eörsi) és tulajdonjog (Eörsi; Sárközy)

A teljességre törekvés igénye nélkül, tehát szelektíve választottunk ki négy olyan jogelméleti témát, amelyeket jelentősnek tekintünk az államszocializmus és a jogelmélet funkcionális kapcsolatait tekintetében. Sorrendről sincs szó közöttük, mégis az elmélet absztraktabb

⁷ Krausz Tamás az 1961-es pártprogram (SzKP XXII. kongresszusa) egykor ígéretes kezdeményezéseit 1987-ben az államelhalás eredeti lenini intencióihoz történő visszatérésként, a társadalmi öngazgatás, önkormányzás hruscsovi rehabilitálásaként jellemezte. A Polányi Károly szimpátiáját is elnyerő programtervezet (1987, 17-18.) szerintünk azonban korán jöttek bizonyult, ha komolyan vesszük, hogy az átmeneti kor a közepes fejlettség talaján nem azonos, csak előzménye lehet a Gothai program kritikája értelmében vett alsó foknak.

régióikhoz tartozó kérdésektől haladunk a rendszer természetének megértéséhez konkrétabb módon tartozóak felé. Záró fejezetünkben (Appendix) pedig az állam- és politikaelmélet szempontjából igen lényeges demokrácia kérdésében fejtünk ki egy Rousseau által inspirált, de Ernst Fraenkel bizonyos megfontolásaira is támaszkodó gondolatkísérletet.

ad 1. A jog sajátossága - társadalomontológiai perspektívában (Lukács; Peschka)

A szocialista kísérlet saját legitimációs ideológiája a marxi alapozású kritikai társadalomelmélet volt. Noha e rendszerek sohasem érték és érthették el – a gothai program kritikájában megfogalmazott marxi alsó fok, vagy szocializmus autochton alakját – mégis elméleti vonatkozási magjukat képezte a marxista szocializmus mint a kapitalista társadalom, gazdaság, állam és jog antitézise (szocialista jog). Nem foglalkozunk most ennek minden alakváltozatával, melyek történelmi útját kísérték – klasszikus marxizmus, leninizmus, sztálinizmus, neomarxista reneszánsz törekvések – de éppen a marxista jogelmélet funkcionalitása szempontjából kell jellemeznünk azt a formát, amelyik vizsgált korszakunkban, 1963 után, a legfejlettebb jogelméleti teljesítményt produkálta.

Ezt a törekvést először a magyar jogelméleti tradíció felől kell jellemeznünk. Jogbölcseleti-jogelméleti gondolkodásunk XVIII. század végi *természetjogi előzmények* után a XIX. század utolsó harmadában fellépő Pulszky Ágost tudományos munkásságával önállósodott. Tanítványa, Pikler Gyula is mestere *pozitivizmusát* vitte tovább. A két világháború közötti korszak domináns törekvését, a *neokantianizmust* pedig már olyan jelentős egyéniségek reprezentálták, mint Somló Bódog, Moór Gyula és Horváth Barna. A neokantiánus *módszerdualizmussal* szemben pedig a marxista elméletek a *módszertani monizmus* jegyében léptek fel, mivel a materialista társadalom felfogás alapján álltak. Elmélettörténeti ívében az irányzatok párbeszéde és harca tehát érdekes mozgást fog át hazánkban: természetjogra jogpozitivizmus, tény és érték módszerdualizmusára pedig materialista monizmus következett. Amíg az első két szakaszban az uralkodó német felfogások recepciója zajlott le hazánkban, különösebb kreativitás nélkül, addig a harmadik és a negyedik etap nemzetközileg is számottevő eredményeket hozott. Somló neokantiánus pozitivizmusa, s fő műve, a *Juristische Grundlehre* (1917) túlmegy az egyszerű recepción és legalábbis *color local* gazdagítja a neokantianizmust. Hasonlóan Horváth Barna synoptikus jogfelfogásához, amely a mérsékelt neokantiánusként, de a módszerdualizmuson belül adódó reflexiók lehetőségeket teljesítette ki, s támaszkodva a bécsi Verdross, a skandináv realizmus és az angolszász processzuális

jogfelfogások némely eredményére. Épp ezért nemzetközi visszahatása is volt mindkettőjük fellépésének.

Ebben az összefüggésben különösen érdekes a marxista befolyás alatt álló szakasz. Az ötvenes években és a hatvanas évek elején uralkodó normativista dogmatizmus és a Szabó Imre 'jogászfjedelemségével' reprezentálható recepció után, amelyhez hasonlót - ha nem is mennyiségi természetben és jogászai műveltségéből fakadó egyedi vonásaival – más, 'szovjet típusú marxista jogelméletek' (pl.: Szotáczy Mihály /1970/ vagy V. A. Tumanov /1977/) is produkáltak⁸. Neomarxista reneszánszot azonban nemigen. Ehhez ugyanis az kellett, hogy az idős Lukács György társadalomontológiai kísérletére támaszkodva, eredeti módon újulhasson és újuljon meg és nyerje el kifejlett formáját a hazai marxista jogelmélet. Peschka Vilmos monográfiáinak esetében – véleményünk szerint - túllépett az uralkodó külföldi törekvések recepcióját helyi színekkel gazdagító teljesítményeken jogbölcseletünk. Lukács világviszonylatban is a legjelentősebb huszadik századi filozófusok közé tartozik, s munkássága nem véletlenül vezetett társadalomontológiai kísérletéhez. A filozófia a marxisták legjobb képviselőinél ugyanis gyakorlati filozófia. Egy francia kutató, André Tosel (2001) (2001) helytálló és tömör jellemzésében akként, hogy "Lukács visszatér a *Történelem és osztálytudatban* (1923) taglalt témáihoz, s bírálja szélsőbalos ifjúságának sajátos, romantikus – a kapitalista racionalizáció és elidegenedés elutasítására összpontosító – weberianizmusát. Lemond a szubjektum-objektum dialektikájáról, amit e korai művében a proletariátus osztálytudata testesít meg, s a történelem teleológiája a szubjektum-objektum burzsoá elkülönültségének megszüntetésével ruház fel. Nem hangsúlyozza már a munkásosztály – mint a forradalom szubjektuma – különleges szerepét, mely egyedül képes az áruviszony és a csereérték elvont hatásának megszüntetésére, s a katasztrófához vezető válság leküzdésére, amit az eldologiasodás társadalmi-gazdasági mechanizmusaként meghatározott kapitalista racionalizáció idéz elő. Végleg szembefordul azzal a nézettel, amit e nagy hatású, ugyanakkor leegyszerűsítő művével ő maga erőltetett a nyugati marxizmusra: a kivételes osztály tudatának témájával, mely meghaladja a burzsoá tudományosság korlátolt szempontjait, a társadalmi életől való totális tudássá válik, s amit adekvát módon a munkásosztály pártja képvisel. Lukács, látván a szocialista bürokrácia kudarcait e megelőlegezett osztálytudat radikálisan demokratikus tartalmának valóra váltásában, tudatában van annak, hogy a *pártosodás* spekulatív rehabilitációja akaratlanul is fedezetet nyújtott a sztálini politika eltévelyedéseire. Az elmélet ontológiai újraalkotását javasolja, azzal a végső céllal, hogy egy olyan dialektikus

⁸ Ezzel nem azt állítjuk, hogy ezek a munkák teljesen értéktelenek volnának, de azt igen, hogy szokványosak és kreativitást, újszerű megoldásokat mellőzőek.

materialista etikát alkosson, amely zsinórmértékül szolgálhat a kommunista állam demokratikus működéséhez.

Lukács a lét elsődlegességéből és a gondolkodással szembeni függetlenségéből indul ki. Marx munkásságát filozófiailag, ontológiai megközelítés alapján veszi szemügyre, ami által a marxi életmű alternatívaként jelenik meg egyfelől a heideggeri *Dasein* (ittlét) spekulatív ontológiájával szemben, mely minden tudományos objektivitást inautentikusnak tart, s ezért kétségbe von, másfelől a neopozitívizmus ellenében, amely csakis a lét fizikai vagy biológiai szintjét elemző természettudományok tudományosságát fogadja el. Lukács számára a társadalmi lét a tárgyiasság egyik szintjét jelenti. E létszint lényegi mozzanata a *munka*, amely egyszerre előfeltételezi s mintegy visszamenőlegesen bevilágítja az oksági viszonyoknak – egy immanens kvázi-teleológiából szőtt oksági viszonyoknak – alárendelt többi tárgyiassági szintet. A munka oksági cselekvés, amely céltételezett tárgyakat teremtő teleológiai láncolatot hoz létre; *tárgyasulásokat*, melyek a kapitalista termelési mód viszonyai között – a relatív értéktöbblet utáni hajsza és a munka tényleges tőke alá rendelésének reális kényszere alatt – sajátos *külsővé-válásokat* eredményeznek. A munka tőke alá történő formális besorolásának nyílt kényszerét a neokapitalista manipuláció váltja fel⁹. Ami a szocialista társadalmat illeti, ez olyan sajátos objektivációkon nyugszik, amelyek nem teszik lehetővé a munkaképességek tárgyasulását és a lét különböző szintjein a létformákhoz kapcsolódásukat artikuláló társadalmi praxis szabadságát. A lukácsi ontológia kiküszöböli a sztálini típusú történelmi materializmus hamis ökonomizmusát, visszatér Marxhoz, s kritikailag a hegeli kategóriákhoz – a “reflexiós meghatározottságokhoz” – fordul, melyek az emberi praxist úgy alkotják, mint ami az emberi képességeknek a természetátalakító elsajátítás és a társadalmi viszonyok tárgyasulása egységében kifejeződő önmegvalósítása. ...

Az emberi nem – túl osztályokon és nemzeteken – ontológiai alternatíva küszöbére érkezik: vagy *magánvaló* nem marad, mely néma, s alá van vetve az elidegenedésen keresztül végbemenő manipulációnak – ami az egyéneket meggátolja a felhalmozott képességek bármilyen szubjektív elsajátításában –, vagy pedig *magáértvaló* nemmé válik, s ezáltal az emberek számára megnyílik a lehetősége annak, hogy olyan létezőkként valósítsák meg önmagukat, akik meg tudnak felelni modern ontológiai helyzetük kihívásainak, és képesek

⁹ „Csak a relatív értéktöbblet uralma változtatja, Marx szerint, a munka tőke alá való formális besorolását reális besorolássá” – írja Lukács (A társadalmi lét ontológiájáról II. Szisztematikus fejezetek. 317.), ti. miközben a relatív értéktöbblet-termelésre való áttéréssel nő a szabadidő mennyisége, ezzel egyidejűleg a növekvő szabadidőt kapitalizálja a szolgáltatásoknak a szabadidő-szférára való kiterjesztése. A szabadidő kapitalizálódása a külsővé válás tipikusan neokapitalista válfaja (Sz.P.).

személyiségükből fakadó teleologikus tételezések létrehozására. Az ontológia tehát nem valamiféle elvont metafizikai lefordítása Marxnak, hanem a marxi életműben rejlő lehetőségek legerőteljesebb kifejeződése – korunk színvonalán, mely a “lenni vagy nem lenni” ontológiai kérdésfeltevésére kényszerít bennünket. Lenni – a magáértvaló lét lehetőségeit tagadó általános manipuláció szolgálatában, avagy lenni – a *létlehetőségért*, valóra váltva az alternatívát, mely elérendő célként a valamennyiünkben – minden egyes emberben – meglévő *nembeliséget*¹⁰ jelöli meg. Az ontológia távlata olyan etika kimunkálása, amelyben a *Legyen* nem okoz hasadást a létben, hanem önmagát mint magában a létben felszabadult létlehetőséget határozza meg: “Képes vagy rá, tehát tenned kell.” Az ontológiai manipulációval szembeni küzdelem ekként egyesíti a szubjektum reprodukciójának szférájára kiterjeszkedett neokapitalizmus kritikáját és a szocializmus eltorzult formái elleni harcot, s még bízunk abban, hogy a pártállam képes önmaga megreformálására” (A. Tosel, 2001,160-162).

Hosszabb filozófiai idézetünk egyszerre mutatja a lét-legyen módszerdualizmus elválasztottságának a munka teleológiában meglévő finális determinációval történő megszüntetését, az államszocializmus sztalinista formájával való szembefordulást és az emberi praxisban keletkező tárgyiassági formák központi helyét a társadalmi létben. Ezért volt teoretikusan gyümölcsöző döntése Peschka Vilmosnak, hogy a másodlagos teleologikus tételezéseként előálló jogi objektiváció sajátosságait, jogszabály- és jogviszonyelméleti belátásaival együtt, a társadalmi lét ontológiájára alapozta. De nemcsak arra, hanem a kortárs jogelméleti törekvések kritikai elsajátítására. A jogi objektiváció ekként nemcsak a társadalmi viszonyok sajátosságos, jogszempontú visszatükröződése, amely tartalmi és formai elemeit egyaránt a társadalmi létből meríti, hanem olyan objektiváció is, amely eltérő fejlettségű és funkciójú - normatív, jogügyleti és jogviszony típusú – objektivációs formákból áll, viszont bár különbözőképpen, de mindegyikőjük a jogi komplexus mozzanata. A legfejlettebb, általános érvényességgel rögzített forma a jogi normáé, amely nem adekvát, ismeretelméleti tükrözése a társadalmi viszonyoknak, hanem azok inkongruens, sajátos, legyen-struktúrában való kifejeződése, s elsősorban konfliktusrendező funkciót tölt be. A jogviszonyok mégsem közvetlenül azonosak a jogi normák által absztraktan szabályozott társadalmi viszonyokkal, hanem azoktól eltérő, különálló sajátos társadalmi létet, a jogi objektiváció specifikus rétegét jelentik. “A jogi normának a jogviszonyokban konkretizálódásáról akkor beszélünk, amikor a jogi norma előírásai a jogi normában elvontan és általánosan megfogalmazott jogok és kötelezettségek, az ugyancsak a jogi normában meghatározott esemény, cselekmény vagy

¹⁰ A szövegben: *humanité* (emberiség)

történés, egyszerűen jogi tény hatására a szabályozott társadalmi viszony résztvevőit, alanyait az egyedi szituációban, relációban megillető jogosultságokban (alanyi jogokban) és kötelezettségekben (alanyi kötelezettségekben) jelennek meg.” (1988, 53.)

A jog tudati jelenség is, de a jognak a jogtudattól való elválása, külsővé válása voltaképpen egyfelől a jognak, mint szabályozásnak a keletkezése, másfelől az objektiváció és a jogalanyok jogtudata között befogadói viszony. A jogi ideológia – túlélve keletkezésének történeti idejét – nem normatív típusú objektivációként is hathat, amikor normatív értelemben már érvénytelen. Azonban ennek feltétele, szemben előzővel, hogy a jogi ideológiánál, jogtudatnál „nincs objektum szubjektum nélkül” (elemzését lásd 1988, IV. fejezetben).

A jogviszonyok, a jogügyletek és bírói ítéletek a jogi normák általánosságához képest különös és egyedi képződmények, amelyek kevésbé emelkednek ki a mindennapi élet efemer kapcsolatainak tömegéből. A jog kategóriái, jogdogmatikailag kiművelt fogalmai adják meg a jogtudattól való elválást és tesznek szert önálló létezésre, egy sajátosan megformált, homogén közegben. Létszerű hatékonyságuk - ti. az objektivációs formáké - nagymértékben ezen, a homogén megformáltságon, a jogi formán múlnak¹¹. A jogi relevancia a társadalmi tények, viszonyok jogszempontú szelekciója, éppen a szabályozás eredményessége, hatékonysága érdekében. A jogi nyelvezet pedig a köznyelv sajátos korlátozása, magas fokú elvonatkoztatás az élet konkrét formáitól, típusalkotással és rendezéssel, amely révén a társadalmi-gazdasági viszonyok jogi átformálása – a Legyen (Sollen) jellegű normatív és az alacsonyabb fokú objektivációs formákban - végbemegy. A legyen-struktúra, a normatív objektiváció egyenmű közegét a jogász nyelv mellett a normaszervezet (hipotézis-diszpozíció-szankció), a diszpozíciós elembe foglalt magatartási elvárás (a tiltó és megengedő normák különbsége), az általános érvényesség és a norma tartalmi különössége, megformáltságának tipikussága adja.

¹¹ Hogyan, mennyiben tanulmányozta Pokol Béla professzor az általa is meghivatkozott 1979-es Peschka Vilmos monográfiát, ha azt állítja róla: “Peschka Vilmos ezzel szemben az általában vett tudomány jellemzőit – ill. Lukács György tudományra vonatkozó elemzéseit – veszi alapul, amikor a jogtudományról ír, és *a doktrinális-jogdogmatikai oldal kiemelése gyakorlatilag teljesen eltűnik elemzéseiből*” (kiemelés Tólem –Sz.P.), majd ennek bizonyítékeként egy eredetileg 1967-es, húsz oldalas tanulmányát (A jogtudomány és a joggyakorlat) hivatkozta meg. (Cím és a megjelölt oldalszám hibájával (1994), amiből hét évvel később ”A jog elméletében”, Rejtjel Budapest, 2001, 359-365, csak a címhiba korrigálódik). Mégsem ez a baj, hanem az, hogy összetett mondatának kurzivált, második állításával szemben a Jogszabályok elmélete V. fejezetében (Akadémiai kiadó, 1979, 49-99.) Peschka a jogi normatan és a jogdogmatika olyan klasszikus kérdéseit tárgyalja (a norma tárgya, autoritása, hipotézis - diszpozíció és diszpozíció - jogkövetkezmény fogalmi, logikai kapcsolattípusai stb.), melyek nem hogy nem tűntek el elméletében, hanem újszerű tudományos eredményekhez jutott el, melyekre mások alapos okkal támaszkodhattak (Így Szilágyi Péter Jogi alaptana, Osiris, 1998; Szigeti Péter Jogtani és államtani alapvonalak Rejtjel, 2002, és mások). Pokol – ha ismeri Peschkát – akkor azt nem ismeri fel, hogy saját szavait előíró módon kéri számon egy olyan szerzőn, aki az általa hiányoltakkal fogalmilag-dogmatikailag behatóan foglalkozott, nem is egyszer (mert lásd pl. még: Jogforrás és jogalkotás Akadémiai kiadó, 1965.)

További attribútuma, hogy szankciója államilag, végső soron közhatalmi eszközökkel is érvényesíthető.

Rá kell mutatnunk arra is, hogy Peschka nemcsak a hatvanas évekig uralkodó szocialista normativizmust billentette ki pozícióból, hanem a polgári jogelmélet színvonalas képviselőivel is termékeny oppozíciót alakított ki. “A modern jogfilozófia alapproblémái” – ban (1972) és az “Appendix” esszéiben (1992) számos huszadik századi jogontológiai-jogfilozófiai kísérlettel vet számot (Stammler, Radbruch, Fechner, Maihofer, Marcic, Kaufmann, Hayek, Fikentscher). A jog értékjellegét illetően – mint ezt még érintjük - eredeti megoldáshoz vezetett, de a természetjog és az igazságosság kérdéseit is behatóan tárgyalta. Kelsen Tiszta jogtanával is elmélyülten és széleskörűen, Max Weber Jogszociológiájával (1975) inkább néhány fontos vonatkozásában és a lukácsi módszertan felől (értékmentesség, típusalkotás, jogkeletkezés, a jog gazdasággal való kapcsolata) foglalkozott. Függetlenül attól, hogy természetesen nem minden teoretikus megoldása támadhatatlan, továbbá gondolatvezetésének intellektuális lendületét némelykor túlzottan részletező kifejtése megtöri, vonzó tematikáival (érvényesség, joghelyesség, bíró alkotta jog, a jog történetisége, befogadói tudat és jogi hermeneutika), argumentációival, elemző készségével új horizontokat nyitott. Jelentősen szélesítette a hazai marxista és nem marxista jogelméleti kultúrát. Szilágyi Péter azon értékítéletéhez, mely szerint “Peschka tekinthető a huszadik század utolsó harmada legjelentősebb magyar jogfilozófusának” (2000, 55) csak azt tehetjük hozzá, hogy két világháború közötti jelentős elődei (Somló Bódog, Horváth Barna) mögött sem minőségében, sem mennyiségében nem marad el életműve. Sőt, kifejtettségében, gazdag problémavilágának immanens zártságával talán még eredetibb is teljesítménye neves elődeinél. A jog sajátosságát az emberi gyakorlat objektivációs formái – munka, nyelv, tudomány, művészet – között aligha lehet gondolatilag jobban megragadni.

A magyar állam- és jogelméletben, jogszociológiában, de általában a szocialista jogtudományunkban is, vizsgált korszakunkban jelentős eredmények születtek. Elég ha Kulcsár Kálmán (1974; 1976), Eörsi Gyula (1975), Sajó András (1980; 1988) máig friss mondanivalójú monográfiáira, vagy a modern polgári irányzatokat bemutató antológiákra és kritikai tanulmányokra (1963) utalunk. Számunkra teljesen világos, hogy a dogmatizmus után egy jelentős tematikai, módszertani és diszciplináris gazdagodás ment végbe ezeken a területeken, a hetvenes évektől születő félben lévő politikaelmélettel, s ebbe a folyamatba illeszkedtek a neomarxizmus, kb. 1963 utáni teljesítményei. Az általában vett szocialista jogtudomány ismerettárgyának kiválasztása – államszocializmus – volt értékkötött, de az egyes kutatók által alkalmazott tárgynyelv, és az ezen nyelv által is hordozott módszertan, már természetesen

SZIGETI PÉTER *A marxista jogelmélet funkcionalitása Magyarországon*

lehetett értékmentes, abban a kritikai racionalista értelemben, hogy problémáinak világos leírását tudta adni és megoldásai alá vethetőek a cáfolatoknak. A tárgyválasztás létfolyamattól függő, szükségképpeni értéköttsége és a választott tárgynyelvi értékmentesség – amely tudományos igényű objektivitásra kell, hogy törekedjék - ebben az időszakban és ezeken a területeken, a vezető kutatóknál fő szabály szerint érvényesült. Világos, hogy a harmadik problémásíkon, a metanyelv értékelő síkján, az értékelések szerzőkként és időszakonként már nagyon különböző alapokon és mértékek szerint történtek, a direkt és indirekt rendszer apologetikától, a rendszer továbbfejlesztésére alkalmas kritikai számvetéseken és reformterveken át, az államszocializmus rendszerkritikusainak fellépéséig, akik számára a centrumkapitalizmus polgári demokráciáinak etalonja vált értékmérővé. Utóbbiak és előbbiek tehát egyaránt értékötött társadalomtudományt műveltek, csak éppen értékelési alapjaik polárisan eltérő funkciókat hordozott.

Az egykor progresszív reformokat segítő, társadalomontológiailag megalapozott neomarxista jogelmélet mára elszakadt az államszocializmustól, megszűnt vele való funkcionális kapcsolata. Mégis, Peschka folytatható elméleti és módszertani hagyatékára magunk sok szempontból támaszkodhattunk és támaszkodtunk (Szigeti, 1998, különösen IV. fejezet). Azért mert hagyomány, recepció és kreativitás egysége érvényesült szemléletmódjában. Természetesen az irányzatok pozíció-foglalásában 1989 után, a politikai pluralizmus nyomán, várható és számottevő differenciálódás indult be: egyrészt liberális és konzervatív alapozású elméletek, analitikus, hermeneutikai, strukturalista-funkcionalista és szintetikus jogfelfogások között, másrészt apologetikák, felekezeti és kritikai törekvések lépnek fel a szocialista dominanciájú periódus után.

ad 2. Jogtípusok - jogcsoportok és a jogfejlődés útjai

Minden társadalmi berendezkedés államának és jogrendszerének el kell helyeznie magát a diakronikusan, a történelmileg létezett, és vele egyidejűleg, szinkronikusan létező hasonló jelenségek sorában. A marxista elméletben *az államtípus és a jogtípus* volt az a két kategória, amely *a legáltalánosabb síkon*, az államnak és a jognak a társadalmi formával való kapcsolatát leírta és értelmezte. Ezen legáltalánosabb meghatározottság érvényesítésével a materialista társadalom felfogás azon követelményének tettek eleget, amelyet az alapító atya, Marx, egyik híres munkájában (A politikai gazdaságtan bírálatához 1859), megvilágító erővel ekként fogalmazott: "A jogi viszonyok, valamint az államformák nem érthetőek meg sem önmagukból,

sem az emberi szellem úgynevezett általános fejlődéséből, hanem éppenséggel azokban az anyagi életviszonyokban gyökereznek, amelyeknek összességét Hegel, a XVIII. századi angolok és franciák példájára, »polgári társadalom« néven foglalja össze ... a polgári társadalom anatómiájának, megértésének kulcsa pedig a politikai gazdaságtani elemzésben van.»(MEM, 13. k. 6.)

Az *államtípus* kategóriája az állam legátfogóbb jellemzésére szolgál. Az államnak a társadalmi formával való kapcsolatát fejezi ki. *A társadalmi forma pedig azt mutatja meg, hogy a termelés személyi és tárgyi feltételei hogyan, milyen tulajdonviszonyok és integrációs formák (piac, redistribúció, reciprocitás) mellett kapcsolódnak egymáshoz, és melyek az uralkodó termelési viszonyok.* Ugyanis minden konkrétan létező társadalmi alakulat több termelési módot és formát fog át, továbbá nemzetállam és világ gazdaság egyidejű, kettős meghatározottságában létezik - dolgozta ki szisztematikus analízis nyomán a tételt a jelentős neomarxista Nicos Poulantzas (1974, 39-40). Az állam jellegét, típusát pedig ezen társadalmi viszonyok minősítik legátfogóbban. Különös, hogy olyan teóriák és teoretikusok, akik az állam környezetének természetföldrajzi, domborzati tényezőinek hatását is szívesen - és joggal - kimutatják, gyakran negligálják az állam társadalmi környezetének az államra gyakorolt befolyását. *Pedig az ember saját maga által teremtett második természete, társadalma, a lehető legaktívabb kölcsönhatásban áll - állam és társadalom különeműségének csak a totalitarizmus elméleteknél és az elitelméletek rosszabb válfajainál kétségbe vont különállásának megőrzése mellett - saját államával, annak politikumával, hatalmi jellemzőivel, szervezetével, jogával és erkölcsiségével.*

A társadalmi formák osztályozása alapján ezért beszélhetünk *premodern* államtípusokról: ázsiai, antik és feudális államtípusról, míg a *modern* államtípusok közé a polgári és a szocialista tartozik. Minek után az antik, az ázsiai, a feudális és a polgári termelési módnak megfelelő állam-és jogtípusok sokféle konkrétumban léteznek, a *különösség* logikai síkján rendszerezett tovább az államforma és a jogcsoport kategóriája, míg az *egyedi* konkrét intézményesültségében létező államrendszerek és jogrendszerek leírása és értelmezésére szolgáltak utóbbi kategóriák. A szocialista államtípus népi demokratikus és szovjet formája volt hivatott kifejezni a különösség síkján lévő differenciákat, s esetenként szerepet kapott az ázsiai formájú állam és jog megkülönböztetés is. Ugyanezen általánosítási szinten vizsgálhatóak a jog történeti formái is, erre szolgál a *jogtípus fogalma*. A jogtípus esetében külön problémát okozott az a körülmény, hogy a magyar jog történeti fejlődése, dogmatikájának alakulása nagymértékben kötődött a római-germán jogcsaládhoz, s elsősorban német és osztrák befolyás alatt változott az 1848-as forradalom után. Ezért ennek sajátos státuszát nem lehetett kifejezni

SZIGETI PÉTER *A marxista jogelmélet funkcionalitása Magyarországon*

a jogrendszer egyedi, konkrét jellemzőivel, hanem erőteljesen érvényesíteni kellett az említett hagyomány alapján jogunk kontinentális jogfejlődésbe ágyazottságát. A hazai marxista elmélet szembenézett e valós fejleménnyel, s a kontinentális jogcsalád válfajaként, annak nem burzsoá, hanem szocialista jogcsoportjába helyezte el jogunkat.

Mik a jogcsoport kategória kritériumai? - erre vonatkozóan Eörsi Gyula felfogására támaszkodhatunk (aki, mint látjuk és még látni is fogjuk, nemcsak civilizztikánk nagyformátumú egyénisége volt, hanem jogelméleti eredményeket is produkált). Egy jogrendszer viszonyát a gazdaság és a társadalom alapvető berendezkedéséhez és további történetileg adott szellemi és tradicionális meghatározottságaihoz képest tovább színezik és variálják az elsődleges tényezők kínálta alapon belüli jogcsoport alakító, másodlagos tényezők. Ezért a modern, európai burzsoá jogok körében is elválík egymástól a korai polgári forradalom osztálykompromisszumán alapuló common law, a következetes polgári forradalom joga (francia jog), a késleltetett polgári forradalmaké (német, osztrák jog), és a feudális előzményekkel alig terhelt (svájci) jog. Ezek a jogok váltak világszerte oktroi vagy recepció útján 'másodlagos' jogokká. A célokat és a jogi változások energiáit a társadalom adja, a megoldásokat a jog, a jogászság tradíciói, s azok az egyedi, nemzeti körülmények, jogtechnikák, melyek segítségével egy jogrendszer alkalmazkodik az elsődleges tényezők által kiváltott szükségletekhez, változásokhoz. *A jogfejlesztés aktív adaptáció a társadalmi totalitáson belül*, alkalmazkodás a társadalmi-gazdasági viszonyokhoz és ráhatás ezekre a viszonyokra - az uralkodó osztályok érdekében. A jogcsoportok szintjén a másodlagos tényezők számbavétele és súlyozása a fő feladat, a jogi technika, intézményesedés bemutatásáé, ahol a kódexekkel végrehajtott szakaszos fejlődés éppúgy előállhat, mint a bírói úton végbemenő jogfejlesztés vagy ezek akár optimális kombinációja. A jogösszehasonlítás pedig igen alkalmas eszköz a jogtípusok és a jogcsoportok sajátosságainak feltárására, konvergenciáik és divergenciáik bemutatására, mert bár a maga egyediségében nincs két egyforma jog, de az egyediségben és az egyediség mögött különös jogcsoportok és az elsődleges és általános meghatározottságok alapján szerveződő jogtípusok találhatóak. (1975, 18-24). A jogcsoport 'relatív' mivoltának Eörsi féle felfogása nemcsak arra alkalmas, hogy a fordulat éve (1948 június 12 -1949 augusztus 20.) utáni, hanem arra is, hogy az 1989-90-es rendszerváltozást magyarázza...“a jogtípus közös jellegzetességeit az egyes nemzeti jogok és az ezek által kialakított jogcsoportok a *maguk történelmileg kialakult sajátos módján* fejezik ki, így valósítják meg a jogtípusban megnyilvánuló közös célokat, törekvéseket. Ha a jogtípusokat a társadalmi rendszer határozza meg, akkor az egy-egy jogtípuson belül jelentkező jogcsoportokat az határozza meg, hogy *milyen specifikus módon* valósul meg az adott

államokban a jogtípust meghatározó társadalmi rendszer, nem pedig az adott jogok fejlődésének az az oldala, amelyet a folyamatosság, az evolúció jellemez, vagyis az, amit a korábbi társadalmi rendszerből és jogtípusból magukkal hoztak. Valójában itt a hegeli megszüntetve-megőrzés jelenségével állunk szemben: jogtípus váltásnál nem semmisül meg teljesen és nem folytatódik tovább változatlanul a korábbi jog. Hogy ez a megszüntetve-megőrzés hogyan sikerül, milyen eredményre vezet, az ennek a megszüntetve-megőrzésnek a történelmi menetétől függ: alapjában attól a forradalomtól (vagy a kapitalizmus importjától), amely az adott jogcsoport területén konkrétan végbement.”(1975, 101)

Az aktív adaptációnak pedig nagyjából négy eszköze alakult ki, amelyet eltérő módon, de nemcsak a burzsoá, hanem a szocialista jogrendszerek is használnak és használhatnak a jogfejlesztés válságának ex ante elkerülésére vagy ex post megoldására:

- “*A jogszabály ’megmanipulálása’ szövegének érintése nélkül*, rejtett technikák alkalmazásával, főleg jogszabály- és szerződésértelmezési trükkökkel, a jogszabályok tilalmát megkerülő formalisztikus szertartásokkal, joghézagok mesterséges előidézésével és analógia útján való kitöltésével stb.
- A jogintézmény vagy jogterület ’megmanipulálása’ *a jog megkettőzése útján*, pl. generálklausulákkal, amelyek a kódex szigorú joga mellé, e szigorú jogot hatályban tartva, egy rugalmasan kezelhető, a bírót a szigorú jog béklyói alól törvényesen felszabadító jogot raknak le. A jognak ezt a megkettőződését meg kell különböztetni a jogok *pluralizmusától*. Ha sokféle jog - pl. több szokásjog vagy vallási jog – egyazon társadalmi rendszer vagy fejlődési szakasz viszonyaiban gyökerezik, a jogok pluralizmusáról van szó. Ha azonban egy országban a jog bizonyos rétege egy korábbi társadalmi rendszernek vagy fejlődési szakasznak felel meg, és egy másik rétege egy későbbinek, vagy amikor a jog egyik rétege feloldja kötöttségei egy része alól a jog másik rétegét, akkor a jog megkettőződéséről van szó (az equity a XIV-XVII. században, a francia Ordonance de Commerce, a generálklausulák joga a német BGB-ben, a szokásjog és a modern jog együttélése az afrikai országokban stb. stb.).
- Az aktív adaptáció harmadik eszköze *a jog perifériára szorítása* kereskedelmi szokványok, blankettaszerződések, adhéziós szerződések révén, amelyek a kódex szerződési joga helyébe a felek szerződési jogát helyezik, ténylegesen érvényesülő ’nem hivatalos’ jog helyett.
- *A jog kifejezett megváltoztatása*”. (1975, 23. Kiemelések Tölem – Sz.P.)

A jogfejlesztést mint aktív adaptációt marxista alapon és a jogösszehasonlítás lehetőségeit figyelembe vevő teória méltatása mellett két megállapítást kell tennünk: egyrészt, mint ezt másutt bemutattuk (1998, 58-63), sok tekintetben igen hasonló felfogásról van itt szó - bár hatástörténeti szállakat kevésbé találtunk - Eörsi és az amerikai pragmatista jogszociológia klasszikusának, Roscoe Poundnak (elsősorban a *Social Control Through Law*-ban /1942/ kifejtett) felfogása között. A társadalmi mérnökösködés poundi eszméje szerint is a jog azért és annyiban fejleszt ki és használ adaptációs technikákat, hogy képes legyen a társadalmi változások követelményeihez igazítani a jogrend stabilitás igényét. Szokásjogi, törvényhozói vagy pedig a bírói jogalkotás és a jogtudomány jogfejlesztő hatásának - eszméknek - az útján. Hasonló problémákat – milyen a tradicionális és a modern jog viszonya - hasonló módon tárgyalt Kulcsár Kálmán monográfiájának második fejezete (1989) is. Másrészt a jogfejlesztés útjai mellett az államfejlődés elvont, ideáltipikus módozatait is kidolgozták e korszakban¹².

Természetesen sok korabeli marxista, sokhelyütt kifejtett azon meggyőződését, miszerint a szocialista állam- és jogtípus magasabb rendű és a burzsoá állam és jog előbb-útóbb követni fogja, nem igazolta, hanem megdöntötte 1989/91. Mindazon által magunk azt gondoljuk erről, hogy ez a nyers, korai, politikai szocializmus nemcsak hogy fejlett szocializmus nem volt, amelynek az alapviszonyai oly szilárdak, hogy irreverzibilissé teheték volna a történelmi fejlődés irányát, mint ezt a szovjet ideológusok gondolták - a sztálinisták 1936-tól, mások, fejlett szocializmusként a hetvenes évek elejétől -, hanem éppen ellenkezőleg: csak a politikai átmeneti korszak stádiumába juthattak és jutottak el az elmaradottság és a közepes fejlettség talajáról induló államszocialista rendszerek. Az átmenetébe, ahol egy közösségi társadalom bizonyos elemei –közvetlen társadalmiság - jelen voltak, bizonyos szocialisztikus elvek

¹² Szilágyi Péter szemléletes összefoglalásában: “Ebben a tekintetben elsősorban annak van jelentősége, hogy az adott társadalom, amelynek államáról van szó, milyen körülmények között jött létre, és ennek következtében mennyiben tudta sajátosságait kibontakoztatni. Ezen az alapon a fejlődési utak négy elvont változatát különböztetjük meg: az ún. *klasszikus* fejlődési úton kedvező körülmények összekapcsolódása révén először, eredeti módon jött létre fejlődőképes formában az adott társadalmi–gazdasági formáció elsődleges alakzata (pl. az antik Athén, a frank feudalizmus, az újkori Anglia). *Másodlagos* fejlődési útról vagy alakzatról akkor beszélhetünk, ha az új formáció többé–kevésbé már kialakult elemei kedvezőbb továbbfejlődési feltételek közé kerülnek és ezért spontán módon erőteljesebben és tisztábban kibontakoznak sajátosságai (pl. ókori Róma, Egyesült Államok). *Mintakövető* fejlődési út vagy alakzat esetében a fölzárkózás, a modernizáció érdekében illetőleg céljából valamilyen külső modell tudatos “másolásáról” van szó, amelynek a kialakításában és megvalósításában jelentős az állam, sőt az erőszak szerepe (pl. kelet-közép-európai feudalizmus, Szt. István, az úgynevezett fejlődő országok, az ún. népi demokráciák). Ha a felzárkózás sikeresnek bizonyult, e fejlődési út sajátosságai egyre inkább elhalványulnak, hasonlóvá válnak a klasszikus, illetve a második út jellemző vonásaihoz. (Kiváló példa erre a valamikori európai félperiféria – Németország, Dél- és Észak-Európa államainak fejlődése.) Végül esetenként beszélhetünk *korai vagy eltorzult* fejlődési utakról, amit például Bizánc, a reneszánszkori Itália, vagy a szovjet fejlődés példáz.” (1998, 156.)

érvényesültek is¹³, de a világrendszer uralkodó és fölényben lévő erői mellett saját korlátaik, stratégiai hibáik és a globális tőke áttörése közepette visszaszoríthatták kísérleteiket. Nem azért, mert ab ovo, eleve minden ilyen kísérlet zsákutca lenne - Kínában húsz éve zajlik eredményes modernizációs folyamat ezen eszmék jegyében - hanem azért, mert a legfejlettebb országok, a világrendszerben domináló centrum nélkül és erői ellenére, hosszú távon nem tarthatóak fenn egy olyan törekvés belső felhajtó erői, amelyeknek a társadalmi öngazgatással a magántulajdonosság és az államiság meghaladása lenne immanens céljuk. A jogfejlődés útjai - tematikájának intellektuálisan, szakjogászilag és kulturálisan is érdekfeszítő marxista újrafelfedezésének elismerése mellett - ma ennyiben kiszámíthatóak.

ad 3. Jogrendszertagozódás - kodifikáció

A szocialista jogtípus és csoportképző sajátosságainak elméleti bemutatása, ezek után már érthető, hogy miért vált a rendszer belső szükségletévé. Maga a probléma megválaszolása pedig igényelte a jogrendszertagozódás mibenlétének feltárását. A szocialista jogról (Szabó Imre, 1963), jogrendszer tagozódásának alapjairól (Samu Mihály, 1964) ezért születtek monografikus feldolgozások. Új életviszonyok (pl: közösségi földtulajdon, állami vállalat), problémák (pl.: személyi tulajdon és magántulajdon viszonya; társadalomra veszélyesség a közösségi társadalomban; felelősség és szankció a szocialista jogban; adóztatás köztulajdon mellett; közveszélyes munkakerülés, stb.), jogi szabályozások iránti igény vetette fel a gyakorlatban és az elméletképzésben is releváns kérdést, hogy mitől és hogyan tagozódik a jog belső rendszere? Azonos jogtípus (szocialista) a különböző nemzeti jogrendszerekben nagyon lényeges területeken és pontokon is eltérően alakult, ami miatt egyre nagyobb mértékben kérdőjeleződött meg a szabályozás tárgya és módszere szerinti jogrendszer tagozódás magyarázat. Az alapviszonyok dichotómiáját lehetett trichotómiává - társadalmi érdek és magánérdek közé iktatózó és közvetítő csoportérdekekkel, intern (kollektíva) viszonyokkal - fejleszteni (Eörsi, 1975, 91). Illetőleg a jogág képződésben kialakult sajátos felelősségi alakzatokkal, szankciókkal, jogtechnikákkal és dogmatikai fogalmakkal lehetett a magyarázó tényezők körét kiegészíteni és rugalmasabbá tenni, másrészt a kontinuum mozzanatok hordozta, tagadhatatlan

¹³ A társadalmi egyenlőtlenségek mérhetőek. Amíg nálunk a nyolcvanas évek végén a legsó és a legmagasbb decimális a népességnek 3-3,5-szeres arányt mutatott, addig ez napjainkra, az ezredforduló utáni magyar társadalomban a TÁRKI adatokban 8-8,5-szeresére, Pitti Zoltán közgazdász kutatásai szerint 11-12-szeresére nőtt. Létvakságban kell szenvednie annak, aki azt hiszi, hogy ez nem a termelési mód változásának az elosztásra gyakorolt konzekvenciája.

SZIGETI PÉTER *A marxista jogelmélet funkcionalitása Magyarországon*

nemzeti-történelmi tradícióknak kellett helyet szorítania a jog belső tagozódásának magyarázatában, harmadrészt pedig a jognak, mint gyakorlatias objektivációs formának a tapasztalati úton kialakuló, rugalmas, variábilis jellegét kellett az elméletalkotásban plasztikusabban érvényesíteni. A jogrendszertagozódás magyarázatában felhalmozódó tudás és gyakorlati tapasztalat kb. két évtized után arra is rá tudott mutatni, hogy a jog rendszerjellege nemcsak a jogrendszer ágazati és jogterületi tagozódásából, ennek szakadatlan változásaiból áll, mert az normatív, fogalmi-dogmatikai és önmagában összefüggő kifejezést alkotó (koherens) rendszer, továbbá társadalomtörténelmi és funkcionális egység is. (Varga, 1980).

A jogrendszerek utóbbi két tulajdonságához kapcsolódott a kodifikáció problémája. Nemcsak a jogtörténelmi tudás és a kontinentális jogász kultúra alkotóelemének magas szintű számbavételéről volt itt szó (Peschka 1974 ; Eörsi 1975, 148-150.), amely többek között ma is érvényes és értékes monográfiához vezetett (Varga, 1979), hanem arról is, hogy a kodifikációnak van -e kitüntetett szerepe - a tervező társadalom körülményei között - a jogfejlesztésben? Jelenti -e, és jelentheti -e, és milyen feltételek között a jogalkotás legfejlettebb formáját? A szocialista megoldás esetén, "egy átfogó tervgazdálkodást folytató társadalomban a jelen tudatos és kívánt meghaladása mindennapos jelenség, ennek a megfelelője pedig a törvényhozással való jogfejlesztés" Úgy, hogy megteremtí a folyamatos és szakaszos jogfejlesztésnek az egységét: " szakaszonként a kódex reformja vagy újraalkotása, a szakaszok között pedig a bírói jogfejlesztés stabilitását és rugalmasságát biztosító 'feszesen nyílt' szabályozás: az elvek határozott kontúrjai és a jogintézmények fő vonásai adják a viszonylag nagy mozgástérrel rendelkező bírói jogfejlesztés stabilitását." (Eörsi, 1975, 513-517) Anélkül, hogy törvényhozó alkotta kódex contra bíró alkotta jog és a kódexen alapuló bírói jogfejlesztés (Le Code est mort, vive le Code!; par le code - au delà du code) lehetőségeinek és érvényességének 'örök' vitájába belemennénk, arra szeretnénk rámutatni: a kodifikációhoz való szocialista jogelméleti ideál és tudásháttér hozzájárulása nélkül aligha születhetett volna meg magánjogunk majd fél évszázada időtálló Polgári Törvénykönyve (1959. évi IV. törvény), amely tapasztalati módosításaival és a szocialista alapelvek kicserélése után ma, egy rendszerváltoztatás nyomán is kielégíti a joggyakorlat igényeit. A sikeres és tartós szocialista korszakbeli kodifikációnak további példái: a Munka törvénykönyve, a Családjogi kódex, a Polgári perrendtartás.

ad 4. Tervgazdálkodás – UGM – áruviszony-elméletek és tulajdonjog

SZIGETI PÉTER *A marxista jogelmélet funkcionalitása Magyarországon*

A szocialista kísérletek története és a marxista jogelmélet szempontjából egyaránt - tehát elméleti és gyakorlati szempontból egyaránt fontos kérdéssé vált a jog és a gazdaság viszonyának elemzése. Igaz, a tiszta elméleti megközelítést is sok félreértés övezte, melyek elindítása közül a legmaradandóbb a neokantiánus Rudolf Stammler nevéhez (*Wirtschaft und Recht*, 1896) fűződik. Azt, a jogfilozófiában méltán kitüntetett szerepet játszó problémát, hogy *mi a helyes jog végső mértéke*, a marxizmus vonatkozásában alaposan összekeverte azzal, hogy mi Marx, és mi a kétségtelenül létezett és létező, rendszerint antihegelianizmusokról felismerhető vulgármarxisták álláspontja. A helyes jog kérdésében nézetünk szerint a marxi felfogás a klasszikus német filozófia, Hegel és az újhegelianus jogfilozófia (Kohler, Binder) örököse, s ezért számára a pozitív szabadság, mint az emberi lényeg kibontakoztatása lehet csak a végső mérce. (Ahogy ezt a történeti iskola hegelianus kritikája és a bináris kód és szabadság viszonyának kritikai tisztázásával bemutattam (1998, 48-519), vagy ahogy ezt Peschka Vilmos már korábban meggyőzően interpretálta (1979, 162-163) vagy Márkus György: *A marxizmus és antropológiában /Akadémia, 1966/ filozófiailag magas szinten kidolgozta*). A *jog és a gazdaság viszonyát* összekeverve tehát a *nembeli lényeg* másnemű kérdésével, Stammlert követve Moór Gyula pedig akként fogalmazott, hogy: "Azok között a naturalista felfogások között, amelyek a jog helyességét az okozatos fejlődés irányával mérik, kell felemlítenünk a *marxizmus* felfogását is, mint a *gazdasági élet természet törvényszerű fejlődésének előmozdítását*." (1923, 314 és másutt). A széles körben terjesztett és terjedő quid pro quo-t nem menti, csak magyarázza, hogy a vulgáris, akár marxista akár anti-marxista felfogásokban vagy a szocialista normativizmus Szabó Imre féle skolasztikus változatában, ahol nincs helye a helyes jog végső, természetjogias mércéjének, gyakran megismételték. Azonban szemben Szabó kritikáival¹⁴, nemcsak történetitlenül és idealista misztifikációkkal alapozható meg a természetjogi álláspont¹⁵.

A gazdaság és a jog viszonyának marxista szempontú, jogelméleti vizsgálata igen fejlett szintre jutott (Sajó 1989, Peschka 1975 V. fejezete és mások, ahol természetesen nemcsak jogelméleteseket, hanem a témával a jogelmélet elemzési szintjén (is) foglalkozó más teljesítményeket is figyelembe kell venni, pl.: Eörsi 1975, Világhy 1968). Az államszocialista

¹⁴ Szabót alapvetően helyesen jellemzi a marxista-leninista, az un. szocialista normativizmus reprezentánsának Szilágyi (2000, 48-53.) Az 'izmus' természetesen nem lehet azonos a kötőjeles világnézettel, ami egy szakasz és egy régió terméke volt, nem pedig a marxista irányzat egészéé. E probléma analiziséhez lásd: A baloldal elméleti zsákutcáiról in: Az út maga a cél. Társadalomelméleti tanulmányok MTA PTI, 1995, 93-105, vagy u.e. ESZMÉLET 17.

¹⁵ Legalábbis erre törekedtünk saját, Horváth Barnához és Peschka Vilmoshoz kritikailag kapcsolódó tanulmányunkban: Természetjog és pozitív jog viszonya: negatio és affirmatio jogon belüli feszültségének dialektikus közvetettsége in: *Natura Iuris Természetjogtan & jogpozitivizmus & magyar jogelmélet /szerk.: Szabó Miklós/, Prudentia Iuris 17. Miskolc 2002, 113-131.*

korszakban a tervezés, a tervgazdaság mibenléte, a tulajdon és a tulajdonjog, illetőleg a gazdálkodó szervezetek tulajdonosi minősége és ezek kapcsolata az árú- és pénzviszonyokkal, az áruformával, olyan gyakorlatias szinten is felmerülő, elméletileg is érdekes kérdések voltak, melyeket különösen az Új Gazdasági Mechanizmus 1968-as bevezetése (továbbiakban: UGM) állított előtérbe. Ezen a területen - árúviszony, tulajdonjog, indirekt vállalatirányítás és jogi szabályozása – különösen erőteljes funkcionális kapcsolat volt az elmélet, a politikai gyakorlat és a társadalmi gyakorlat között. Erre a mezőre egyszerűsítjük a továbbiakban a gazdaság és a jog jogelméleti vizsgálatát, nem megspórolva azt a pikírt megjegyzést, hogy a chicagói iskola felemelkedésekor, a neokonzervatív fordulat előkészítőjeként és kiteljesítőjeként, az egykor, a XIX. században marxisták által kezdeményezett probléma, a jog gazdasági elemzése (R.A. Posner, M. Polinsky és mások nyomán) nemcsak átkerült a paradigmátikus polgári tudományosság normálformájába, hanem egyenesen a main-stream jogelméleti vonulatává, nevesített irányzatává lett. (Ez egyik indexe lehet annak, hogy milyen tudatlanok azok, akik a marxizmus tudományatalanságáról értekeznek).

A marxisták második nemzedékétől kezdődően, akiknek – eltérően elődeik kapitalizmuskritikai munkásságától – már szembe kellett nézniük a gyakorlati szocialista kísérlet elméleti megalapozásának szükségletével. Vlagyimir I. Lenin: Gazdaság és politika a proletárdiktatúra korszakában (1919), Jevgenyij Preobrazsenszkij: Az új gazdaságpolitika perspektívái (1921), majd már a NEP időszakában született írásokban alapvető fontosságú volt annak tisztázása, hogy mik a tervszerű gazdaság törvényei, hogyan működtethető az átmeneti kor gazdasága. Érvényesülhet-e a munka közvetlen, áruipiaci közvetítés nélküli társadalmisága, ahol a tervezés a munkaidővel, a munkaidő tömegével való gazdálkodást jelent, mert az áru használati értékének a tervszerűség által biztosított minőségi összetevője lesz a meghatározó, s a csereérték megszűnik a használati érték mértéke lenni (kommunizmus). Vagy pedig az árugazdaság és benne az értéktörvény elismerése a gazdálkodás szervező törvénye az átmeneti (és/vagy szocialista?) korszakban, a magasabb fok, az autochton kommunizmus előtt. Az árúviszonyra és az egyéni-vállalati munka és a társadalmilag szükséges munkamennyiség piaci közvetítésére, tehát *az árúviszonyra, mint értékviszonyra a tervezés érdekében szükség van, anélkül, hogy ez átcsapna az árúviszonyba mint elsajátítási viszonyba (kizsákmányolásba, a tőkés magántulajdonon keresztül)*. Utóbbi felveti azt a kérdést is, hogy ez esetben, az árúviszonyok szervezte gazdálkodás esetében az áruforma nem vezet-e immanensen – vagy

privatizációval a legális politikai hatalom közvetítése révén – értéktöbbletformához, kizsákmányoláshoz.¹⁶

Wiener György fontos államszocializmus interpretációja szerint a marxi elmélet "az államosítást pusztán a magántulajdon negatív megszüntetésének tekintette, s azt a társadalmat, melyben az állam általános tőkésné, valamennyi egyén pedig vele szemben álló bérmunkásként jelenik meg, *nyerskommunista berendezkedésnek* nevezte. (GFK, 130-131) Marx azzal is számolt, hogy a helyi, vagyis nem világméretben létrejövő nyerskommunizmus, érintkezve a világiaccal, felbomlik s ennek nyomán általános társadalmi restauráció zajlik le." (Kiemelések tőlem – Sz.P., Új társadalmi formák korai megjelenése és felbomlása In: *Eszmélet*, 1994/22.) Ebben az esetben azonban nem az államszocializmus, hanem az államkapitalizmus lenne az adekvát terminológia, s az sem teljesen érthető, hogy a magánkapitalizmusból az államkapitalizmusba történt átmenet, majd visszamenés nyomán miért menne végbe egy korábbi társadalmi formába történő visszaesés, restauráció? A társadalmi formaváltás a marxi elméletben, eredménye szempontjából azt jelenti, hogy a munka társadalmi termelékenysége tekintetében az új győz a régi felett. Erre a régió viszonylagos elmaradottsága miatt sem kerülhetett sor. Ettől még a nyers, politikai kommunizmus a magántulajdon valóban negatív megszüntetése, de nem ez az egyetlen jellemzője az államszocializmusnak, mert több és más is történt. Olyasmi, amit Marx nem láthatott és látott előre, viszont a történelmi és szaktudományos tapasztalatok nyomán ma már tudhatunk. Ezért azt kell mondanunk, hogy átmeneti társadalomról, és nem formációváltásról volt szó, ahol a többletmunka feletti rendelkezés nem magánkapitalista értéktöbblet-termelés formájában történt, és nem is államkapitalizmus formájában, ahol a többletmunkát a magántőke profitabilitásának fenntartása érdekébenallokálják és/vagy adnak koncessziókat – az állam

16 Lev Davidovics Trockij, marxista, de államszocializmus kritikus közgazdász 1936-ban élelméjűen anticipálta azt, amihez 1989/91-ben valami hasonló mindenképpen bekövetkezett: a vezető politikai osztály, bürokrácia nem lesz -e abban érdekelt, hogy gazdaságirányítói hatalmát leszámazói számára örökletessé, magántulajdonná alakítsa át? "... ha burzsoá párt döntené meg a szovjet vezető kasztot, rengeteg szolgálóra találna a mai bürokraták között, a technikusok, az igazgatók, a párttitkárok és általában a vezetők rétegeiben. Ebben az esetben is szükségessé válna az államgépezet megtisztítása. De a burzsoá restaurációnak valószínűleg kevesebb embert kellene kitessékelnie, mint a forradalmi pártnak. Az új hatalom legfontosabb célja lenne a termelőeszközök magántulajdonának visszaállítása.... A következőkben elkerülhetetlenül támaszt kell keresnie (ti. a bürokráciáknak – Sz.P.) a tulajdonviszonyokban. Valaki ellene vethetné talán, hogy vajon mit számít egy magasrangú funkcionáriusnak annak a tulajdonnak a formája, amelyből jövedelmét húzza. Am ez azt jelentené, hogy nem ismerjük a bürokrata jogainak a bizonytalanságát és utódlásának a problémáját. A szovjet család újkeletű kultusza nem az égből pottyant. Az a kiváltság, amit az ember nem tud gyermekeire hagyni, csak feleannyit ér. Márpedig a végrendelkezés joga elválaszthatatlan a tulajdonjogtól. Nem elég trösztigazgatónak lenni, részvényessé kell válni. A bürokrácia győzelme ezen a döntő területen új uralkodó osztályt faragna belőle." (idézi Krausz Tamás: *Az elárult forradalom*. Aramlat könyvkiadó, 1990, 183-84.) Hazánkban a késő-kádári technokrácia az eredeti tőkefelhalmozást történelmileg kiváltó eredeti tőkeátcsoportosítással – jövedelem elszivattyúzás alúlról és privatizáció – éppen ilyesmit tett, más külső és belső erővel egyetemben. Lásd ennek gazdaszociológiájához: Szalai Erzsébet: *Gazdasági elit és társadalom a magyarországi újkapitalizmusban* Aula, 2001.

anyagi ösztökés, magántulajdoni alapon -, hanem államszocializmus: a cél és értékrationális allokációs döntések egy politikai tervező mechanizmusban kapják meg prioritásaikat, s nem a profitmotívum szerint¹⁷. Kérdés tehát, ki, milyen érték-alapon, mennyire alternatív, s milyen legitimitációval tervez?

Lukács György azon a véleményen volt, hogy teljes kommunizmus esetén a termékek érték meghatározása, az érték mérhetősége érdekében fenn kell tartani egy kapitalista Svájcot. A tervgazdaságnak eszerint nincs immanens mércéje, tehetjük hozzá, csak az értéktörvényre vonatkoztatottan lehet az idővel gazdálkodni. Éppen ezt cáfolta egykori mestere tételes kritikáját adva Mészáros István, Lukács világhírű tanítványa a "Beyond Capital" XIX., A közösségi rendszer és értéktörvény c. fejezetében, rámutatva, hogy az értéktörvény történelmi örökkévalósága nem Marx álláspontja, s a tervgazdaság elméletben nem is kell, hogy azon alapuljon. Ma pedig, amerikai közgazdászok mutatják fel, a számítástechnikai információ tárolás és a gazdasági tervezésbeli felhasználásával érvelve azt, hogy miként lehet a problémát megoldani (W. Paul Cockshott - Allin E. Cottrell: 2001, 2002.).

Paradox módon, a második világháború után az értéktörvény szocializmusbeli szerepéről, tervezésbeli felhasználásának lehetőségéről folyó húszas évekbeli vitát éppen az a J. V. Sztálin kezdte újra, aki a NEP felszámolásával és a szocialista iparosítással a kontinensnyi országot 'faekével vette át, s az atomhatalomig' jutatta 1929-1953 között (Isaac Deutscher). Mindazonáltal valóban paradoxonról, tehát látszólagos ellentmondásról van itt pusztán szó, mert "A szocializmus közgazdasági problémái a Szovjetunióban (1952)" szerzője az áru- és pénzviszonyokat nem a direkt irányításos, tervlembontásos rendszer dinamizálására és megreformálására akarta felhasználni, de szembenézett bizonyos áru- és pénzviszonyok, jelenségek létével. Ezeket a gazdálkodás formaruhájaként, technikai és elszámolási eszközöként, ebbéli minőségében – s nem az államigazgatás tereumának mellérendeltségi viszonyokkal való csökkentésében – ismerte el.

A hatvanas évek magyar reformerei (Bognár József, Eörsi Gyula, Nyers Rezső és mások) – nem kis mértékben támaszkodva a lengyel W. Brus (1966) munkájára – éppen utóbbit tételezték. A tervutasításos, tervlembontásos és hierarchikus rendszer helyére kívántak állítani

¹⁷ Az államszocializmus alapjelmzőjének tekintjük, hogy nem voltak a kapitalista osztálytársadalomra jellemző jövedelemegyenlőtlenségek. A társadalmi egyenlőtlenségek mérhetőek. Amíg nálunk a nyolcvanas évek végén a legelső és a legmagasbb decimálisa a népességnek 3-3,5-szeres arányt mutatott (ami egy - egymillió tömeget reprezentáló viszony), addig ez napjainkra, az ezredforduló utáni magyar társadalomban a TÁRKI adatokban 8-8,5-szeresére, Pitti Zoltán közgazdász kutatásai szerint 11-12-szeresére nőtt. Létvakságban kell szenvednie mindazoknak, akik azt hiszik, hogy ez nem a tulajdoni viszonyok változásának az elosztásra gyakorolt konzekvenciája.

SZIGETI PÉTER *A marxista jogelmélet funkcionalitása Magyarországon*

egy olyan mechanizmust, amely az értéktörvény érvényesülése alapján tervez, s megoldja az érték mérésének problémáját. Ehhez autonóm termelő egységek, mellérendelt, piaci közvetítésű kapcsolatai kellene, hogy az árcentrum a kereslet és a kínálat szabályozó hatására az értékcentrum körül sűrűsödjön, illetőleg nőjön a gazdasági hatékonyság. Ehhez fel kell számolni a tervutasításos gazdaság érdekeltségi csapdáját, melyet O. Sik input-output játéknak nevezett el és modellezett. Eszerint a központi tervhivatal és a vállalat érdekeltsége a célok meghatározásakor egymással ellentétes. A központ abban érdekelt, hogy a vállalat maximális outputot produkáljon a lehető legkisebb inputtal. Míg a vállalat a maximális ellátást igyekszik kicsikarni és cserébe minimális outputot ígér, hogy aztán ezt túlteljesítve méltóvá váljon a központi kitüntetésre és prémiumra.

Továbbá biztosítani kell a makrogazdasági tervezés és a mikroszféra cselekvői közötti összhangot, melynek *alapja a köztulajdon túlsúlya (állami vállalatok, szövetkezetek, állami gazdaságok), és a közvetett, indirekt gazdasági szabályozó eszközök politikai hatalom általi birtoklása* (adók, elvonások, anyagi ösztönzők, dotációk, szubvenciók, árfolyam-politika, export-import prioritások), valamint a *jogi szabályozás*.

Nézzük meg, hogy *a gazdasági mechanizmus reform idején milyen tulajdonjog koncepciók* születtek hazánkban. Igaz, ezzel a marxista elméletben központi szerepet játszó, a *tulajdon* történelmi formáit leíró, ökonómiai, szociológiai és filozófiai problémákat itt teljességükben nem tárgyaljuk, csak a tulajdon jogi vonatkozásaiig terjeszkedünk, a *tulajdonjog* formáiig. Bár időben korszakunkhoz tartozik, ugyancsak elesik az 1988. évi Társasági törvény vizsgálata, hisz annak eszmei előkészítésében már nem játszott szerepet a marxista és/vagy szocialista jogelmélet, lévén hogy ez a törvény a gazdasági rendszerváltás egyik legfontosabb feltételét teremtette meg azzal, hogy a közösségi tulajdoni formákat (az állami és a szövetkezeti tulajdont) társasági, osztható és anonim magánrészvényekké transzformálhatóvá tette. Épp ezért sem annak eldöntésére, hogy ez mennyiben volt egykor kívánt vagy kényszeredett adaptáció a globalizálódó világgazdasághoz, sem pedig annak bemutatására nem vállalkozhatunk, hogy voltaképpen a gazdasági mechanizmus-reform ezzel kezdte meg az átalakulást – s folytatta a spontán privatizáción keresztül a privatizációs - és az ezt kiegészítő kárpótlási törvényhozással – a tulajdoni rendszer reformjába: a versenyszféra feletti azon magánhatalom kiépítésébe, amely még a szektor és versenysemlegesség de iure alkotmányos tételeit is de facto félretette. Világos azonban, hogy a magyar társadalom nagyon megosztott volt ezekben a kérdésekben, s a hallgatag vagy csak elszórtan – ott és akkor, ahol és amikor éppen privatizáltak, s veszítették el munkahelyüket – tiltakozó többség magatartása mellett a dolgok menetét egyfelől a gazdasági és politikai elitcsoportok belső alkui, másfelől az erős

nemzetközi nyomás etalonjai – privatizáció, dezetatizáció, dereguláció, monetarizmus, individualizmus – döntötték el. Más előfeltételek és nemzetközi erőviszonyok mellett¹⁸ – a közepes fejlettség relatív tökeszegénysége talaján – sem lett volna szükségképpen életképtelen – mint ezt a zsákutca ideológia hívei, akkor, amikor még fontos volt, a nap minden órájának minden percében hangoztatták – az a gazdasági, társadalmi és tulajdoni rendszer, amely a makrogazdasági irányítást, köztulajdoni dominanciájú, vegyes tulajdoni formákat és érdekeltségi viszonyokat működtetett 25 éven át.

A direkt irányításos gazdálkodás – a központi és helyi szervek közötti vertikális irányítás, pusztán technikai munkamegosztás megszüntetése után – a tulajdonjog alapproblémája a szocializmusban a következő volt: *jogilag az állam az állami vállalatok tulajdonosa*, s ebbéli minőségében fontos jogosítványai is vannak (vállalatalapítás, összevonás, igazgató kinevezés, jövedelem-elvonás stb.). *A vállalat mint áruterelő gazdálkodó egység elkülönülése az államtól* abban érhető tetten, hogy fel van ruházva a vállalat alapításától a gazdálkodás konkrét kellékeivel, így induló vagyonnal és olyan jogosítványokkal, amelyek a hagyományos árutulajdonosi triász, a birtoklást, használatot – és valamilyen értelemben – a rendelkezést jelentik. A társadalmi tulajdon ösztársadalmi jellege és a vállalati gazdálkodó vagyon árutulajdonjoga kettős tulajdon jelent, ahol valaminő kívülről irányítás eleve fennáll, hisz az állami vállalatok gazdálkodói önállósága fölött van egy stratégiai, ösztársadalmi szintű, állami, gazdaságpolitikai rendelkező erő. A tulajdon funkcionalitásának kérdése az volt ebben a vállalati gazdálkodási autonómiát, felelősséget és hatékonyságot növelni szándékozó reformhelyzetben, hogy kettős, osztott-e vagy lehetséges olyan elméleti szintézis, amelyben egységes marad a tulajdonjog? Még egyszerűbben: a társadalmi tulajdonjog és a vállalati árutulajdonjog ellentmondása beilleszthető-e valaminő egységbe?

A kérdés elméleti jelentősége sem csekély, hiszen *az államszocialista rendszerek legsajátosabb és legeredetibb jogintézménye a társadalmi tulajdon joga*, annak minden

¹⁸ 18 Mire kell itt gondolnunk? Mindenek előtt arra, hogy 1. a szovjet-kínai szembenállással a nyugat Brzezinski kifejtette keményvonalas startégiája – nemzeti kommunizmusokat nemzeti kommunizmusokkal kell szembe állítani – csíra formában már a hatvanas évektől aláásta az államszocialista kísérletek geopolitikai lehetőségeit. 2. Egy hosszú átmenet igénylő folyamatban – szerencsétlenül elkerülték egymást, 1968 miatt is – a jugoszláv, magyar, kínai, a versenyképes modellek, illetőleg mindig szembe kerültek a rugalmatlanabb és antidemokratikus modellekkel. A versenyképes modellekben a tervezés és a politikai rendszer demokratizálása és az állami tulajdon szocializálásának lehetősége elvileg fennállt. Ha ezen az úton járt volna – teszem azt brezsnyevi vagy gorbacsovi Szovjetunió – akkor nem kártyavárszerű összeomlásra, liberalizálásra és rendszerváltásokra, hanem az átmeneti társadalmak szocialista vonásainak erősödésére kerülhetett volna sor. Ez esetben – sokféle nehézséggel számolva – sem lehetett volna úgy megdönteni Magyarországon 1988-89-ben az államszocializmust, mint ahogy ez megtörtént: a szocializmus=sztalinizmus ideológiai képlete jegyében. Elméletileg persze – mert a politikatörténeti órák ehhez ténylegesen rossz ritmusban jártak.

formájával: állami vállalattal, szövetkezetekkel és állami gazdaságokkal (mely utóbbi elméleti konstrukciója tulajdonjogi vonatkozásban lényegesen nem tért el a vállalatokétól). Valóban 'senki tulajdona' volt mindenki tulajdona, az az állami vagyontömeg, amelyet 1989-es értéken kb. 5000 milliárd forintra becsültek, s amelynek kb. 9/10 része 1945 után keletkezett?

A társadalmi jelleg és az árutulajdonosi önállóság ellentmondásának feloldására ismertetünk háromféle megoldást: I. Világhy Miklós áruviszonyból *származtatott*, II. Sárközy Tamás *strukturált* tulajdonjog felfogását és III. Eörsi Gyula egységességén belül *osztott* tulajdonjog koncepcióit. Ezek sem voltak teljesen előzmény nélküliek, mert Venediktov, jelentős szovjet jogtudós kettős kollektíva problémafelvetésére támaszkodhattak (kiskollektíva tagság a termelő üzemben és állampolgári minőségű, nagykollektíva tagság osztársadalmi szinten).

I. Világhy Miklós tanulmányaiban (1967, 1968) az áruviszonyokat tekinti a polgári jog lényegének, s következésképpen a tulajdonjogot is az áruviszonyokból származtatta, árutulajdonjogként fogta fel. Az állami tulajdon ezért egy állami szervezet által közvetített társadalmi tulajdonjog, mert a jognak az a társadalmi rendeltetése, hogy közvetítsen az állam és a társadalom között. A közvetítő szervezet az *állami vállalat*, akit tulajdonossá kell minősíteni. A vállalat *árutulajdonos más vállalatokkal szemben*, s ílymódon gyakorolja a tulajdonost megillető jogokat, de nem tulajdonos sem az állammal, sem a társadalommal szemben.

Világhy nem mondja, de ha explicitté tesszük azt, hogy miért nem tulajdonos az állami vállalat az állammal szemben, akkor csak az állam gazdaságirányítási - következésképpen vállalat irányítási - jogosultságait találjuk: ílymódon egyrészt túl közel viszi felfogása a tulajdonjogot az árutulajdonjoghoz, másrészt rejtetten, de meg is kell kettőznie felfogásának a tulajdonjogot, annak az árutulajdonjog horizontján túlnyúló, állami irányítása következtében. (Noha gazdaságilag igaz az állami vállalat közvetítő helyzete a termelés összefolyamatában - de ezt önmagában még nem lehet tulajdonjognak tekinteni).

II. Sárközy strukturált tulajdonjoga (1973, 238-41) vertikálisan kettőzi meg a tulajdonjogot, amikor az állami szféra cselekvési, irányítási lehetőségeit *államjogi tulajdonjognak*, a *vállalati szféráét pedig polgári jogi tulajdonjognak nevezi*. Felfogásának nagy érdeme volt, hogy a szocialista jogtudományi gondolkodás¹⁹ vele lépett túl tulajdonjogi felfogásában az

¹⁹ Az akkori Sárközyt – de nem a társasági törvény megalkotóját - szocialista, de nem marxista jogtudósként jellemezhetjük, lévén, hogy szubjektíve ugyan technokratikus-pragmatista gondolkodónak vallotta magát, de munkásságának ezen szakaszán - a szocialista rendszer belső szükségleteiből jövő tulajdonjog magyarázattal - mindenképpen a rendszer funkcionálását, gyakorlati problémáinak elméleti racionalizálását végezte el. Többekhez hasonlóan, akik nem voltak marxisták. Lásd színvonalas áttekintését a tulajdonjogról (Állam- és jogtudományi Enciklopédia, 1980. 1663-1689). A szocialista jogtudomány, jogelmélet ebben az értelemben nem esik egybe a marxistával. Azt, hogy a hazai polgári tudományosság mikor lesz képes olyan színvonalú és kidolgozottsági fokú

árutulajdonjogi koncepción. A vállalatok szintjén a tulajdonjogot azonban csak a birtoklás-használat-rendelkezés, a hagyományos triász szempontjából variálva vetette fel, ami túl szűk perspektíva volt, míg mellé helyezte az állam közhatalmi, gazdaságirányítói helyzetéből levezetett államjogi tulajdont. Ezen a ponton konkrétabb megoldást adott Világhyénál. Az államjogi tulajdonjog további problémája, hogy az nemcsak az állami vállalatokra állt, hanem a más tulajdoni formában működő szövetkezetekre is. Az állam árszabályozása vagy gazdaságpolitikája (melynek eszközei: adó, hitel vagy dotáció, szubvenció, stb.) gazdaságirányításhoz, a tulajdonviszonyok, mint elsajátítási viszonyok kérdéséhez, de nem a tulajdonjog kérdéseihez tartoznak. Nem keverendők a tulajdonjoggal.

Végeredményben, mint Eörsi értékelte, egyrészt az állam államjogi és a vállalat polgári jogi tulajdona a közjog-magánjog hagyományos dichotómiát vitte bele a tulajdonjogba. (Holott, mint ezt magunk már bizonyítottuk III. fejezetünkben, az államszocializmus társadalomszerkezetében jelen volt a közvetlen társadalmiság, a reciprocitás szférája, ami miatt itt nem egy duális, hanem egy triális szerkezet keretei között zajlottak az emberek közötti érintkezések). Másrészt a tulajdonjog struktúráltságával - elhanyagolta a tulajdonjog közös elemeit. Ezért a tulajdonjog egységmozzanatait eltüntető kettős tulajdonjog koncepciókkal szemben, a strukturált és a gazdasági jogi felfogásokkal szemben lépett fel: 1. Eörsi fenntartotta a tulajdonjog általános fogalmának szükségességét, ahol a tulajdoni formák a sokféleség egységének, stratégiai és taktikai jogkörök osztottságának mutatkoznak. 2. a tulajdonviszonyt, mint az elsajátítási viszony dinamikájára vonatkozó hatalmat – marxistaként – nem keverte össze a tulajdonjog jogosítványképletével. Tehát a termelési-elsajátítási viszonyt annak jogi, szervezeti kifejeződésével, formájával. Ezen elméleti leleményei következtében – s az elsajátítási viszony dinamikájának meghatározásában mutatkozó, nem jogi, hanem politológiai problematikussága okán is – megoldásait Magnum Opusa alapján (1975, 290-306) kitüntetetten kezeljük. Nem gondoljuk azt, hogy a társadalmi tulajdonra vonatkozó elvont, doktriner hivatkozások – negyven és hetven esztendő tapasztalata után – helyettesíthetnék azt, hogy egy vagyontömeget, munkaszervezetben, belső jogosítványokkal és külső irányítással együtt kell gazdaságosan működtetni.

Enciklopédiával előállni, mint amilyet a Szabó Imre főszerkesztette szocialista jogtudomány produkált, kíváncsian várjuk.

Más oldalról, a tudomány hihetetlen gazdag: Bibó István szocialista, de nem marxista és államszocializmus ellenes, kispolgári szocialista gondolkodó volt. Teszem azt akkor, amikor 1947 -es hatalommegosztásról szóló akadémiai székfoglalójában felvetette - a kor jóléti államaival egyezően - a nagy magán és állami gazdasági hatalmakkal, korporációkkal szemben a gazdasági ellenhatalom szükségességét.

Eörsi felfogásában a társadalmi tulajdon mindkét formája, az állami vállalat és a csoporttulajdont jelentő szövetkezet is államilag közvetített. A népgazdaság állami irányítását, az ország gazdasági erőforrásainak komplex fejlesztését, a szükségletek kielégítését a tervgazdálkodásnak kell biztosítania. Ez az állami közvetítés – ahogy ezt korábban megfogalmaztuk: az alapvető allokációs döntések – Eörsinél jogilag azt jelenti, hogy az osztársadalom tulajdonával az állam rendelkezik. Az állampolgárok összessége közvetlen tulajdonosi hatalmat effelett nem gyakorol, s dolgozói minőségükben a vállalatnál, ahol a termelőeszközök a munkával egyesülnek, ott sem gyakorolnak közvetlenül, csak kollektíva tagként vannak bizonyos jogosultságaik. Az állampolgárok dolgozói-tulajdonosi tudatának fejlesztését persze Eörsi is szorgalmazta, anélkül, hogy intézményesíthető megoldási módzatait kifejlesztette volna. A termelőszövetkezetek csoporttulajdonánál a tulajdonos és a dolgozó egy és ugyanazon személy. Az állami vállalatnál pedig ... ,az állami tulajdon egyesül olyan dolgozók kollektívájával, akik állampolgári minőségükben mind az államnak, mind az összes társadalmiasított termelőeszköznek a ma megvalósult szinten tulajdonosai, de a vállalaton és annak javain *külön* tulajdonuk nincsen.' (301) A szocialista tulajdonjognak az *összesség szintjén nincs* kizáró jellege és az ebből következő abszolút és negatív szerkezete, de az *elkülönült gazdálkodó egységek szintjén* – minthogy árutermelés folyik – kiépülnek az önálló jogi személyiséggel és vagyoni felelősséggel rendelkező vállalatok, akik másokkal, a nem-tulajdonos vállalatokkal szemben kizáró jelleggel, negatív, abszolút szerkezettel működnek. A *nincs* tulajdonosi és *van* árutulajdonosi elkülönültség ellentmondását strukturált, de belülről összefogottan, az egységben érvényesülő komplexitásként fogta fel Eörsi. Azért, mert a tulajdonjog valóban túlnőtt a modern, és a szocialista gazdálkodás keretei között is, az eredetileg egyéni vállalkozóra épülő polgári jogi tulajdonjog horizontján, *s öt jogágazat komplex együttthatását* eredményezte: az *államjog* szintjén az állam az osztársadalom képviselője, az *államigazgatási jog* szintjén (pl: vállalat alapítás), a *polgári jog*, a *munkajog* és a *szövetkezeti jog* (termelő eszközök összekapcsolása a dolgozói kollektívával) területein létezik, mégpedig három szintű szereplővel:

A. az *osztársadalommal* (állampolgárok), akik közvetlenül nem gazdálkodnak, de a társadalmiasított termelőeszközök elvi tulajdonosai (E névlegesség meghaladásában az állampolgári és a vállalati tulajdonosi tudat együttes fejlesztése volna a kívánatos Eörsi szerint, azonban ennek intézményes megoldási lehetőségeit, hatalmi és legitimációs funkcióit – sajnos – nem dolgozta ki).

B. a *vállalattal* (az árutermelő kiskollektívával), illetőleg a *szövetkezetekkel* (csoporttulajdonos kiskollektívákkal, ahol a dolgozó és a tulajdonos ugyanazon személy), akik

saját nevükben járnak el, s önálló jogi személyiséggel, vagyonnal és felelősséggel rendelkeznek.

C. és a közöttük közvetítő, az osztársadalom tulajdonát képviselő, *tulajdonával gazdálkodó állammal*, (amely minősége különbözik közhatalmi minőségtől).

A szocialista, társadalmi tulajdonjog sajátossága, hogy a tulajdonjog negatív, minden más alanyt kizáró jellege és abszolút szerkezete nem áll meg “A” szinten (mindenki, az osztársadalom tulajdonos), míg az árutulajdonosi minőség “B” szintjén fennáll az elkülönültség. A tulajdonjog mintegy belülről strukturált, amelyet egynemű jelenséggé tesz a ,fent' tulajdonosi hatalom gyakorlása, melyet az állam kívülről irányít, és a ,lent' árutulajdonosi jogosultsága: a birtoklás-használat-rendelkezés hagyományos árutulajdonosi triásza és a kiskollektíva tagság belső, un. intern viszonyai. *Ezt a helyzetet – az egységen belüli osztottságot a tulajdonosi hatalom gyakorlásában – a stratégiai és taktikai döntések viszonya fejezi ki.* ”Az állam azonban – eltérően a szövetkezettől és a fogyasztótól – nem minden döntést hoz meg maga. A döntések kisebb-nagyobb részét a vállalatokra telepíti, a saját tulajdonosi akaratából. Ez már önmagában arra vall, hogy a vállalat nem tulajdonos – hacsak nem tekintjük egyaránt tulajdonjognak a tulajdonos jogait és a tulajdonos által *átruházott* jogok összességét. Ehhez járul azonban az is, hogy az állam a tulajdonosi hatalom *kulcspozícióit* megtartja, magának tartja fenn az egész állami tulajdonjogra vonatkozó *univerzális* kihatású, *stratégiai döntések* jogát, és a vállalatra ebből a szempontból csak *taktikai* jogokat ruház át; a vállalati partikularitás, a vállalati relatíve önálló érdekelttség kiépítésének az árutermelésből folyó szükségessége ennyit igényel és ennél többet nem is enged.

Ilyen stratégiai döntések:

- a.) a vállalat alapítás – az összes vállalat megadja az egész állami szektor egységeinek a struktúráját,
- b.) a vállalat tevékenységi körének meghatározása – ez megszabja az állami szektorban folyó gazdálkodás munkamegosztását,
- c.) a vállalat induló vagyonának megállapítása – ezzel a vállalatok nagyságrendjének meghatározása,
- d.) a vállalat igazgatójának, igazgatóhelyettesének kinevezése, felmentése – a menedzser függővé tétele a tulajdonostól,

SZIGETI PÉTER *A marxista jogelmélet funkcionalitása Magyarországon*

- e.) normatív rendelkezés az állami tulajdonnal való gazdálkodás során előálló haszonról: a haszon megosztása a vállalatokkal és a vállalaton belül (pl. fejlesztési és részesedési rész) – az elsajátítás berendezése,
- f.) a vállalata ellenőrzése – vegyesen tulajdonosi és állami irányítási jogkör." (1975, 302)

A szövetkezetek stratégiai jogkörei lényegében ugyanazok, mint az államéi, de nem külső irányító, hanem maga a szövetkezet gyakorolja e jogköröket saját szervezetére. Elhatározza megalakulását, induló vagyonát, tevékenységeit, vezetését stb. "Az eltérések a következők: a) az állam szükségképpen közhatalmi eszközöket is igénybe vesz, jogkörének gyakorlása államigazgatási formát ölt, b) a szövetkezet maga hozza meg mind a stratégiai, mind a taktikai döntéseket, (NB – Sz.P.) c) minthogy e tevékenységet a szövetkezet nem más jogalany irányában gyakorolja, hanem önmagán belül és kifelé a birtoklás, használat és rendelkezés a saját és nem a tulajdonostól különböző személy tevékenységeként jelentkezik, a szövetkezeti tulajdonjog leírható a klasszikus triással. A belső viszonyok itt egy kollektíva tagság viszonyai, nem polgári jogi jellegűek, nem áru jellegűek: a szövetkezeti jog keretébe tartoznak." (Kiemelés tőlem -Sz.P., 1975, 303.)

Eörsi érdeme, hogy marxistaként meg tudta oldani, hogy *a tulajdon gazdasági értelemben érték és értéktöbblet elsajátítás, van haszon, amiről rendelkezni kell, s ez a termelési viszonyok konzekvenciája, ami jogi értelemben hatalom a tulajdonjog tárgyaira és elsajátítására. A taktikai működtetési szint, és a stratégiai döntések joga a modern tőkés részvénytársaságban is elvált egymástól, hogy biztosítsa a vagyontömeg mobilitását, likviditását és a tulajdonjog anonimitását. A kívülről irányító tulajdonosi részvénytöbbség stratégiai döntéseket hoz, a törperészvényesek tömege ezt nem befolyásolja, ők az osztalék erejéig tulajdonosok, és nem tovább. A vállalati menedzsment igazgat, gazdálkodik, taktikai döntéseket hoz funkciójához, a profit eléréséhez kötöten. Ez a szint megközelíthető, de nem írható le kimerítően a hagyományos árutulajdonosi triással, mert a termelőerők fejlődése túlnőtt az individuális vállalkozás horizontján. Nagy szervezetek, részvénytársaságok gazdálkodnak, ettől azonban a tőkés magántulajdon magántulajdon maradt. A szocialista társadalmi tulajdon némiképp analóg probléma: osztottsága, strukturáltsága az egységen belüli funkcióhoz kötöttség: a társadalom szükségleteinek kielégítése. „A tulajdonosi hatalom ugyan önfényű, de nem öncélú. Funkcióhoz kötött”: társadalmi rendszertől és konkrét gazdasági viszonyoktól függ. "A tulajdon elsajátítás. Jogilag: alanyi jogosultságok révén megvalósuló hatalom, amely az elsajátítás dinamikájára és az elsajátított védelmének statikájára terjed ki."(1975, 304) A stratégiai és a taktikai döntési szint megkülönböztetés az állami vállalatoknál nyíltan, más konstrukcióknál rejtetten, az*

árutulajdonjogba burkoltan jelentkeznek. A tulajdonjog legalább a stratégiai döntésekre kiterjedő, jogilag kiépített és biztosított hatalom a tulajdonjog tárgyain, mind az állami, mind a szövetkezeti mind pedig a személyi tulajdon vonatkozásában. Íme az osztott, de egységes szocialista tulajdonjog koncepció.

Mit tehetünk hozzá ehhez a ma? Mindenekelőtt azt, hogy ezek a nagyjelentőségű kérdések belejátszottak az államszocialista rendszerek egzisztálásának mikéntjébe, majd megdöntésükbe is. Úgy is mint a stratégiai döntések jogának állami gyakorlása az osztársadalom nevében és részben (az állami vállalat fentebbi d) – f) körében) helyette is. És úgy is mint amikor a tulajdoni formák közötti – az állami és a szövetkezeti, illetőleg a személyi és a magántulajdon közötti – viszonyok alakulását nézzük.

A közéletben és az MSZMP-n belül is vissza-visszatérő kérdés volt, hogy vajon melyik a magasabb rendű tulajdoni forma, az állami vállalat-e ösztönzőnek mondott jellege okán, vagy pedig a szövetkezeti csoporttulajdon? A rendszerátalakítás tapasztalatai több utólagos bizonyítékot szolgáltatottak, mint a működő szisztéma. Ugyanis a szövetkezetek privatizálását – egységes oszthatatlan, köztulajdoni jellegének megszüntetését és részvénykonstrukciókkal való felváltását – mindenütt *sokkal jelentősebb ellenállás kísérte*, mint az állami vállalatok privatizálását. Szlovéniában első lépésben még államosítani is kellett a szövetkezeteket, mielőtt magánosították volna azokat. Miért? Azért, mert az átmeneti társadalom további, tényleges szocialisztikus vonása volt, ahogy a vidéki népeket tekintve az osztatlan közös tulajdonban összekapcsolta a parasztkérdést és az agrárgazdaságot. A falvakban mindenütt nagy szerepe volt a TSZ-nek, a boldogulás kulcskérdésének számított, a köztulajdon fő rendeltetését, népességeltartó képességét a bőrükön érezték az emberek. Elsősorban ezért tekintették sajátjuknak, a háztájival való szimbiózissal együtt, de helyenként a belső, közvetlen demokrácia (TSZ-gyűlés, zárszámadás, vezetés közelsége stb.), tehát az öngazgatási elemek léte, a közös szabadidős programok, s a kulturális élet is erősítették az identitást. Természetesen a kedvezőtlen természeti, kereskedelmi stb. adottságú TSZ-eknél – ahol nem volt rentábilis a gazdálkodás – még ez sem segíthetett, csak az állami gazdaságpolitika kiegyenlítő mechanizmusa. Az állami vállalatoknál kevésbé alakult ki olyan kollektív identitás, amelyben a vállalat köztulajdoni mivoltával azonosulhattak volna az emberek. A felülről kinevezett, egyszemélyi felelős vezetők ('káder') – tisztelet a kivételeknek – jószerevel csak felfelé igazodtak, ami nem irracionális magatartás volt, hanem a struktúra következménye, s gyakran emiatt nem tudták magukat elfogadtatni a kollektívával. A hetvenes években az üzemi demokrácia intézményei – szakszervezet, párt, KISZ, vállalatvezetés négyesége – valamelyest

SZIGETI PÉTER *A marxista jogelmélet funkcionalitása Magyarországon*

oldottak a merev kinevezési gyakorlaton, de elégtelen legitimációjának, s motivációnak bizonyultak a tulajdon társadalmasításához.

Paradigmatikus kérdés: 1956-ban a szociálisan nem túl stabil és politikailag roppant kétélű körülmények között a spontán forradalmi bizottmányok és az üzemi tanácsok még falun és városban egyaránt megvédték a köztulajdont, megakadályozták a gyárosok, a földbirtokosok, grófok visszatérését. 1989-ben a városban már 'csáki szalmája' hangulat uralkodott: lent – sűrűn, kicsiket, fent – ritkán, nagyot hasítottak, ('kaszáltak, nyúltak le' – hogy a kor terminológiáját idézzük). Olyan társadalmi tények ezek, melyekből lehet helyesen következtetni: nemcsak aktuális és kezdeményezett hangulatok, tömegpszichózisok nyomait látjuk ebben, noha azt is észre kell vennünk, hanem az állami vállalat mint tulajdonforma alacsony társadalmasítottsági fokát. Ezért lehetett könnyen, kevés ellenállás mellett vagy ellenállás nélkül, magánosítani az üzemeket. Kevés helyen írták ki a kollektívák 1989-ben, amit az óbudai hajógyárban, hogy 'Ez a gyár nem eladó'. Kevés az állampolgári tulajdonosi tudat érvényesüléséhez az, hogy az állam a társadalom képviselője nevében irányítja az állami vállalatot.

Itt jutottunk el a tulajdontól az államszocialista berendezkedések hatalmi, politikai viszonyainak milyenségéhez, in concreto: hogy működtek azok, s lett volna-e a liberalizálásnak és a magánosításnak alternatívája, ami a válságjelenségekre nem rendszer-visszaváltással, a mechanizmusreform magán-tulajdoni reformmá tételével, hanem a magánosítással szemben a szocializálással, az átmeneti társadalom megszilárdításával reagál?

V. Hatalmi-politikai viszonyok és egypártrendszer

Bizonyos *tanulságok levonása érdekében, elvonatkoztatva a nemzetközi erőviszonyoktól, a negyedik ipari forradalomnak s a multinacionális tőke globális előretörésének közegétől, a gorbacsovi önfeladó politikától stb., azt állíthatjuk: minden átmeneti társadalomban a köztulajdoni dominanciájú rendszer túlsúlya csak akkor volt biztosítható, ha a de facto egypártrendszerű hatalomgyakorlás állt fenn.* Mihelyst a látens politikai pluralizmus szétfeszíthette az egypártrendszer kereteit, rögvést áttértek a magántulajdonra, feladták a külkereskedelem állami hegemóniáját, a nemzetgazdaságot mint entitást védő valutapolitikát. Az adott történelmi feltételek mellett alapvető tapasztalat, hogy *az egypártrendszer volt a*

SZIGETI PÉTER *A marxista jogelmélet funkcionalitása Magyarországon*

*köztulajdon politikai biztosítéka*²⁰ (ami tehát nemcsak szabadságjogi korlátokat (gyülekezés, pártalakítási, sajtó stb.) jelentett, hanem funkcionális és túlsúlyos mozzanat volt). Feladása minden más elv feladását, a nyugat-konformitást, intézményi-egyenértékűséget és az érdekviszonyok átállítását jelentette. A piac által integrált magántulajdoni viszonyokét.

Ha ez igaz, akkor hol lehetett volna más irányba lépni? A választ két – kérdésfeltevésünk szempontjából jelentős mű – segítségével kíséreljük meg. Lukács György a sztálinizmus és a polgári demokrácia között tertium daturt igényelő és kereső 'Demokratisierung heute und morgen'(1968)-jében, és Konrád-Szelényi 'Az értelmiség útja az osztályhatalomhoz' (eredeti: 1978, Bern) című művének a *racionális redisztribúció társadalmainak hatalomgyakorlási mechanizmusait – a szakirodalomban legjobban leíró* fejezete felől közelítjük meg. (Nem foglalkozva egyéb, értelmiség-szociológiai és történeti feltevéseivel, melyek nem is igazolódtak 1989/91-el).

Az egypártrendszerű hatalomgyakorlás a lenini élcsapat típusú, új, forradalmi pártban – a Mi a teendő? -től (1902) a politikai végrendeletét képező levelekig (1922) – kapta meg egykor igazolását. Bizonyos értelemben furcsa is volt, hogy 1936-os Alkotmány után, az általános választójog bevezetésével²¹ épült ki az egypártrendszerre+parlamentarizmusra+a transzmissziós szakszervezeti munkára épülő politikai rendszer, amelyet a közép- és dél európai népi demokráciákban is, a fő vonalat illetően, átvettek. Egyáltalán minek parlament, ha nincs

20 Ezt empirikusan másfél tucat ország átmenete igazolta. De elméleti érvekben sincs hiány. Mindenek előtt a téma klasszikusáé, James Madisoné, aki a Föderalista 10. (1787. november 22.) számában írta: "A pártoskodás leggyakoribb és legtartósabb forrása azonban a tulajdon különböző és egyenlőtlen elosztása. A társadalomban mindig is ellentétes érdekei voltak a tulajdonosoknak és a tulajdon-nélkülieknek. Hasonló érdekkülönbségek választják el a hitelezőket az adósoktól. Földbirtokosok, gyáripari, kereskedői, pénzügyi és egyéb, kisebb súlyú érdekcsoportok szükségszerű velejárói a civilizált országoknak, és a nemzeteket különböző társadalmi osztályokra tagolják, amelyeket eltérő érzelmek és nézetek mozgatnak. A modern törvényhozás fő feladata e különféle és egymásba ütköző érdekek szabályozása; ennek következtében a kormányzatok mindennapi működésének velejárója a pártosság, a pártoskodás szelleme is." (A föderalista Értekezések az amerikai alkotmányról. Európa, Budapest, 1998, 94. - Saját kiemeléseim - Sz.P.) Ezért a burzsoá alapú pártrendszer csak a Gothai program kritikája megoldásával kerülhető el: *az osztályszintű különbségek és ellentétek - de nem az emberek és a termelő egységek közötti eltérő teljesítmények egyenértékcsereje - kikapcsolásával.*

²¹ Ismeretes, hogy az addigi szovjet alkotmányok (1918, 1924) kizárták a burzsoá elemeket a választójogból. Az már kevésbé, hogy a szabadversenye kapitalizmus kb. első 100 évében a centrumban sem volt demokrácia, hisz az I.vh előtt nem volt általános választójog. Azaz a vagyonos és képzett emberfők, az uralkodó osztályok tagjai voltak csak választók és választhatóak, voltak államalkotó közemberek. Éppen ezért a liberális honorációr demokráciákban a politikai hatalom és a gazdasági osztályuralom egybeesett – mutatta ki Claus Offe.

Nem könnyű egyetlen új formációnak sem megteremtteni legitimitását, mert egyfelől a formációváltás-szituációk visszaesésekkel járnak, másfelől ennek következtében is erős reminiscenciákat ébreszt a múlt. Világos, hogy az nyers politikai vagy más néven államszocialista kísérletek is szembenéztek a váltásszituáció legitimációs nehézségeivel, ráadásul egy fejlettebb, uralkodó világ, a centrumkapitalizmus permanens nyomása mellett. A világ több mint kétharmadát 1945 után is uraló centrum, a saját fejlettsége és természete alapján mindig is diktálhatta a szükségletek univerzumát, ami alól az államszocializmusok csak részlegesen vonhatták ki magukat. Ez volt a hiánygazdaság külső alapja, s a kultura államszocializmusbeli önfényűségét és elért színvonalát utólag, ma, a polgári tömegkultura és tudatipar posványának jelenlétében, inkább csak csodálni lehet.

minőségileg eltérő érdekeket ütköztető politikai mozgás? Ahol viszont parlamentarizmus van, ott eleve kizárt a forradalmi élcsapat, forradalmi párt.

A magyarázatot az adja, hogy egyfelől a munkásmozgalomban fél évszázadig harcoltak az általános választójogért, amit nem lehetett félretenni. Másfelől a parlament némi legitimációs erővel pártharcok nélkül is rendelkezik, mert alkalmas *a területi érdekképviselet* funkciójára és *a törvényhozó hatalom legitimálására*. Ezért intézményesítik, noha a kormányzást ellenőrző szerepe alig-alig volt, hisz ezt a rendszerek a pártirányításon és a népi ellenőrzés kiépítésén keresztül végezték, az ügyészség általános törvényességi felügyeletet betöltő ellenőrző funkciója mellett. Viszont, bár nem elhanyagolhatóak, egy politikailag integrált tervező társadalomban aligha a területi szintkülönbségek jelentik a fő érdek-összeütközéseket, hiszen egy sereg fontos ágazati és funkcionális részérdeket is ütköztetni és rangsorolni kellett. Hogyan oldotta meg a politikai rendszer a közérdek megformálását?

Az államszocializmus politikai mechanizmusában a legfőbb döntéshozó (törvényhozó), végrehajtást irányító és ellenőrző szerv a Párt. A részbürokráciák közötti valóságos konfliktusok eldöntésére, a rendelkezésre álló erőforrások elosztására, a politikai stratégia kidolgozására a Párt központi szerveiben és a KB-ben kerül sor. Társadalmi érdekharok a nyilvánosság elől rejtetten, a párt fórumain zajlanak. Itt mérkőznek meg a partikuláris érdekeket képviselő szakbürokráciák, s itt alakul ki, sokszor csak a KB szintjén az a konszenzus, mely döntéseivel lezárja az aktuális politikai harcokat. Ez egyben azt is jelenti, hogy az állami végrehajtó hatalom legfelsőbb szervei, a kormányzati szervek (funkcionális és ágazati minisztériumok) és a pártközpont apparátusai között párhuzamos funkciók és feladatok vannak. A pártközpont éppúgy szakembereket von be és foglalkoztat apparátusába, mint a minisztériumok, de terjedelmében korlátozottabb; mind emberfők mind pedig döntéshozatali eljárásában. Ennél fogva homogénebb, egyszerre képviseli a szakágazatokat, pénzügyet, munkaügyet, tervehivatalt, egyszerűsített döntéshozatalra képes. Ezen keresztül végezheti el a részbürokráciák közötti konfliktusok eldöntését, amelyre a kormányzati munka nem mindig lenne alkalmas. Amikor a pártközpont a különféle, egymással szembenálló részérdekeket egyezteteti, rangsorolja, végső soron önmagával kell megegyezésre jutnia. Párton belüli munkamegosztásban a pártközpont apparátusa, élén a titkársággal a rutin jellegű napi érdekkonfliktusokat dönt el, olyanokat, amelyek a szakbürokráciák között még nem dőltek el. A stratégiai szintű döntéseket, irányváltásokat a központi szakapparátus sohasem hozza meg, csak előkészíti. Megfogalmazza a lehetséges döntésvariánsokat, érv és információs anyagokkal ellátva. A legfőbb döntéshozó hatalom a KB, döntései a formalizált jogszabályrendbe nem

illeszkedő határozatok, melyek szükséges konzekvenciáit a parlament törvény formájában recipiálja – foglalhatjuk össze Konrád-Szelényi jellemzését.

A politikai döntéshozatal centruma tehát a Párt: integráló, érdekkifejező-kijáró és ellenőrző szerepén keresztül, melyet a Központi Bizottság, a Politikai Bizottság testületi szervei és a párt főtitkára gyakoroltak, a személyi kultusz felszámolása után a kollektív vezetés elve nevében. A párt főtitkára – bár személyi karizmával (Tito, Kádár, Jaruzelski) rendelkezhetett személyi kultusz nélkül is – megosztotta hatalmát a PB-vel, s tagjaival, mint ahogy a PB a szélesebb testületet, és a rendszer körülményei között alapvető és valós reprezentációt jelentő KB-val. Az érdemi politikai viták színtere, a körülbelül négyévenkénti pártkongresszusok mellett/helyett, e két testület volt, a reszortfelelős-irányító PB tagok valóban nagy hatalommal rendelkeztek a gazdaság, a kultúra, a pártirányítás vagy a sajtó felett. PB taggá csak jelentős politikai életút után, az első ember bizalmát élvezve válhatott valaki, ha végigment a politikai szocializáció folyamatán. A redisztributív hatalom legfontosabb gazdasági, társadalmi és politikai irányvonalat szabó döntései elsősorban a KB ülésein születtek meg, ahol mindenki részt vett, aki számított. A KB tehát nem fiktív, hanem a valóságos reprezentáció szerve volt, ahol ágazati, funkcionális, területfejlesztési érdekek és politikai alternatívák jelentek meg, a törvényhozó hatalomra és a kormányzásra nézve politikailag meghatározó módon. A KB összetételét és szerepét is jól jellemzi a szerzőpár: "A Központi Bizottság ülésein részt vesz az uralkodó rend minden reprezentatív tagja – szinte automatikusan tagja a Központi Bizottságnak a pártközpont valamennyi titkára és osztályvezetője, a párt és az állam nagyobb területigazgatási szerveinek vezetői, minden minisztérium és minden országos hatáskörű igazgatási szerv vezetője (a Nemzeti Bank elnökétől a Statisztikai Hivatal elnökéig és a Tudományos Akadémia főtitkáráig), minden napilap főszerkesztője, a rádió és a televízió elnökei, a legnagyobb vállalatok vezetői, s nem utolsósorban a hadsereg és a rendőrség főnökei, ott van tehát mindenki, aki hivatalánál fogva kiemelkedő hatalommal rendelkezik, s ennél fogva országos jelentőségű redisztributív döntések részese lehet." (1989, 203-204).

A KB határozatait, aktusait a törvényhozói akarat politikai előfeltételét jelentették, mert az egypártrendszerben a parlament nem hozhatott olyan törvényt, amely ellenkezett volna a legfőbb párttestület akaratával, a Párt alkotmányosan is rögzített vezető szerepével. A törvényhozó hatalmat gyakorló, de politikailag nem ügydöntő helyzetben lévő, területi reprezentációt jelentő parlamentre elsősorban – amelynek képviselőit a Népfront jelöltje (1985-ben jelöltjei) közül az általános választójog alapján választották meg – a törvényhozó hatalom legitimitása miatt, kisebb részt a parlamenti bizottságokban folyó szakmai-törvényhozói előkészítő munka miatt volt szükség. A politikai rendszer a hatalom egységére épült, s ez az elv

SZIGETI PÉTER *A marxista jogelmélet funkcionalitása Magyarországon*

abban a megoldásban is kifejeződött, hogy a KB tagok felelős állami szervek vezetőiként a saját maguk iniciálta törvényhozás végrehajtóivá váltak. Vezető állami funkcionáriusokként feleltek a területükre eső döntések végrehajtásért, s egyben közvetíthették tapasztalataikat a törvényhozást mozgató párttestületek felé. Egyfelől a KB tagság és az állami, szakigazgatási apparátus vezetése, másfelől a pártapparátus részvétele és informális nyomást gyakorló hatalma az állami végrehajtó tevékenységre jelentette a hatalmi ágak elválasztásának hiányát, relatív egységét. A KB tagokat az állami szerv vezetéséből fakadó fegyelem mellett tehát a pártfegyelem is kötötte a döntések megvalósításában. Az állami és pártfegyelemmel olyan kettős szerep és fegyelmi kötelezettség állt fenn, amelyen keresztül hatékonyan érvényesült a párt vezető szerepe, még a nyolcvanas évek látens politikai pluralizmusának körülményei között is²². "A törvényhozó, a végrehajtó és az ellenőrző hatalomnak ez a relatív elkülönítésen belüli összefonódása, illetőleg az elkülönítésnek és az összefonódásnak ez az időről-időre változó irányú, mozgékony dialektikája, ami éppannyira megkülönbözteti a szocialista politikai rendszert a gleichschaltoltan egyetlen dimenzióra leegyszerűsített fasiszta államgépezettől, mint a hatalmi szférákat elvileg szétválasztó polgári demokráciától, más politikai szisztémákhoz képest kiváltságos rugalmasságot és hatékonyságot biztosít a racionális redisztribúció politikai-gazdasági gépezetének." (1989, 207.)

Eddig követhettük a szerzőpárt, elsősorban az intézmények viszonyának leírásában, s a rendszer némely specifikumának bemutatásában, de tovább nem. Szerintük ugyanis mindez egy olyan udvari nyilvánosságba záródó szisztéma, amelyet a szocializmus főrendjei és a holdudvarukba tartozó értelmiség – osztályuralomként – épített ki. A rendszer nem intézményesíti hatalmi tényezőként a közvéleményt és a nyilvánosságot. A társadalmi nyilvánosság ki van zárva a párt politikai monopóliumából. Mindez – eltekintve a refeudalizáció hamis analógiájával való kacérkodástól – akár igaz is lehetne, ha a társadalmi nyilvánosság a huszadik századi, sok tekintetben meglehetősen formális és manipulálható tömegdemokráciáival, tudatiparával ténylegesen kifejezné, nem pedig előállítaná a közvéleményt. Nem a választásokkal, mint a tapasztalat felőli társadalmi kontrollal van tehát a baj, a marxistáknak sem ezt kell kétségbe vonniuk, hanem a tömegdemokrácia intézményeinek a rendszer egészébe történő illeszkedését, ideológiai államapparátusaiknak hatékony szocializációs és manipulatív technikáit kell kritizálniuk. Azt, hogy 'minden kor uralkodó ideológiája az uralkodó osztály ideológiája' nem megdönti, csak módosítja a pluralisztikusan

²² Egészen odaáig, hogy 1988-as májusi pártértekezletet követő forró ősztől – vagy ki tudja mikortól – az MSZMP KB-n belül kezdték szervezni a legális ellenzéki szerepre készülő különböző pártokat: Pozsgai Imre az MDF-et, az Aczél György féle vonal az SZDSZ-t.

SZIGETI PÉTER *A marxista jogelmélet funkcionalitása Magyarországon*

szervezett politikai univerzum, amennyiben elvileg mindent, vagy majdnem mindent szabad, de azért a mérvadó és reprezentatív médiák mindenütt a magántőkés csoportok függelékeként működnek. Ők állítják elő vagy állítják át, gyúrnak meg a közvéleményt. A napilapok struktúrájában a fejlett centrum országokban egyetlen szociáldemokrata orgánus sem tudott hosszú távon stabilizálódni, csak és kizárólag liberális és konzervatív – befolyásos – napilapok léteznek. A híres közszolgálati média pedig mindenütt a mögöttes pártharcok eredőinek függvényében – kuratóriumostól vagy anélkül – működik. Ezért a polgári pluralizmus, a társadalmi nyilvánosság és a parlamentarizmus nem igazán segíthet az államszocialista rendszerek adekvát politikai mechanizmusának megtalálásában, mert az a polgárság osztályuralmával adekvát intézményesültség kifejeződései, 'az egydimenziós ember' marcusei kritikája érvényes rá. Az 1989/91-ben bekövetkezett fordulat ezt teljességgel igazolja: a társadalmi nyilvánosság és parlamentarizmus – lett légyen az glasztoszt, parlamentáris államforma vagy prezidenciális – a gazdaság feletti magánhatalmat és nem az államszocializmus társadalmasodását, demokratizálódását hozta magával.

Ezért fordítsunk félig hátat a berendezkedés leírása, s nem értékelése okán méltán idézett szerzőpárnak, s forduljunk – félig – Lukács felé. Az általa javasolt harmadik út, éppen ezt, a polgári demokráciára orientálódó elvi megoldást zárja ki – egyfelől. Másfelől azt a sztálinizmust, amelyet egységesen továbbélő, rutinszerűen fennmaradó, elbürokratizálódott képződménynek látott 1968-ban is – eltérően a mi megoldásunktól, amelyet alaptipológiánkban is kifejeztünk: önállósítva az árugazdaság és a makrogazdasági tervezés lényegtípusát a direkt irányításos szovjetunióbeli szisztémától. A ma álláspontjáról, az összeomlás után a differencia jobban látható mint egykor. Szovjetunió nélkül, a Pax Americana egypólusú világában Európában természetesen nem lehetett szocialista kísérleteket folytatni. A kollapszus demiurgoszi csomóját a szovjet típusú szocializmus adja. (Akkor is, ha történetileg a lengyel-magyar tandem ezt megelőzte, aminek kísérleti jelentősége volt, ti. hogyan lehet békés eszközökkel lebontani az egypártrendszeres struktúrát). Ami továbbélt és maradandó nyomot hagy maga után, az nem a modifikált szovjet szisztéma, hanem a Kínai NK és annak magyar, jugoszláv előzményei: *felzárkózási, modernizációs és szociális biztonságot adó teljesítményeivel, és a világgazdasághoz történő kényszerű, de rugalmas alkalmazkodással*. A liberális demokratáknak természetesen mindez 'puha diktatúra', vagy 'késő-kádárizmus', ami voltaképpen csak világnézeti és politikai álláspontjukból fakadó logikus értékítélet. Értsük meg és tiszteljük a más álláspontokat, de ne kövessük Őket a gondolkodást ellehetetlenítő, osztályszempontú sematizálásban. Magyarországon az államszocialista rendszerből mentünk át a polgári demokráciába, nem pedig egy jelzötlen diktatúrából egy jelzötlen demokráciába.

SZIGETI PÉTER *A marxista jogelmélet funkcionalitása Magyarországon*

Lukács filozófusi módszeréhez is differenciáltan kell viszonyulnunk. Intencióit teljességgel osztjuk a tekintetben, hogy a demokratizálódás mélyebb, filozófiai értelme az ember nembeli lényegi erőinek kibontakoztatása, az elidegenedés visszavétele, ami messze túlmutat a politikai szférán, s a társadalmi élet teljességét érinti: humánus értékek bővített újratermelését és elsajátítását, az egyed és a nem drámájának tudatos és szabad feloldását. A marxi elmélet ebben változatlan iránytű, noha a sztálinizmusban lényege szerint nem lehetett az. Egyfelől a nem-klasszikus út kényszerpályáját nem Sztálin választotta. Másfelől, mert az elméletet és a hosszú távon érvényes stratégia kidolgozását mindenkor, az ad hoc helyzet hatalmi követelményeit szem előtt tartva, alárendelte hatalomtaktikai manővereinek – melyekben Sztálin, a fellépő platformok egymás elleni kijátszásával, kétségtelenül tehetségesnek és leleményesnek mutatkozott. Ennek érdekében brutálisan manipulálta a marxista elméletet, saját praxisához hozzárendelt egy olyan kanonizált citatológiát, amely alkalmas volt politikai lépéseinek – utólagos – igazolására. Lukácsnál ezért a marxizmus reneszánsza jegyében egy új Lenin kerestetik, aki eltérően Sztálintól, Bernsteinntől, Marxhoz és Engelshez hasonlóan, képes a történelem folyamatának helyes megértésére, s ezen az alapon meghozott – a stratégiát és a taktikai mozgástér szintjét egységében kezelő – politikai irányvonal kidolgozására. Még rövidebben: a politikai döntések a marxista, és ne egy téves, manipulatív elméleten alapuljanak. Eszerint a politikai döntéseknek volna olyan elméleti módszere, amit újra fel kellene lelnünk.

Azt gondoljuk nem ez az alapkérdés, noha az alkotó marxizmus szemünkben sem jelentéktelen tényező. A politikai változások, folyamatok, döntések hatalmi erőviszonyok közegében dőlnek el, s azért lehetett megdönteni az államszocialista kísérleteket, *mert nem tudtak elég társadalmi ellenerőt felsorakoztatni maguk mellett, amikor kritikus helyzetbe kerültek*. Annak ellenére sem, hogy negyven és hetven év nyomán történelmi helyzetük – átmeneti társadalom mivoltuk ellenére – a hetvenes évtizedben és a nyolcvanas évek elején stabilnak tűnt. Nem gondoljuk azt sem, hogy permanens legitimációs deficitben szenvedtek volna. Történelmi életük különböző pontjaiban más és más tömegtámogatottságot és/vagy elfogadottságot (lojalitást) élveztek, mert eszmék, tradíciók, eljárások és materiális teljesítmények (szociális biztonság, viszonylagos egyenlőség, jelentős tömegfogyasztás, intra- és intergenerációs mobilitás stb) egyaránt legitimálhatnak egy berendezkedést. Az összes faktor befolyása, átrendeződése azonban döntően a társadalmi tapasztalat, a rendszer teljesítményeinek függvényében történik. A konkurens polgári legitimációs potenciálok, világképek és magyarázatok, intézmények, szimbólumok stb. akkor erősödtek fel, amikor meggyengültek az államszocializmus teljesítményei, s ezáltal aláásódtak egyéb legitimációs potenciáljai is. A legitimitást mint eredményt a legitimációs folyamatok állíthatják elő. Ezt a

történelmileg ott és akkor előállott *legitimációs deficitet* kell tehát elsősorban megmagyaráznunk ahhoz, hogy további tanulságokhoz juthassunk el²³.

A rendszer által vétkes könnyelműséggel kihasználatlanul hagyott legitimációs forrást szeretnénk felmutatni. A probléma gyökerét az átmeneti társadalom körülményei között a társadalmi tulajdon működtetésében, az államosítások elégtelenségében látjuk. *Szocializmusról – marxista értelemben – csak a többlettermék feletti társadalmi rendelkezés esetén lehet beszélni*, ehhez képest minden más kérdés másodlagos. Ez maradt el, ezért vált visszafordíthatóvá az átmenetet. Hátha igaza lesz egyszer a 'Brumaire' Marxának abban, hogy a proletárforradalmak szakadatlanul bírálják önmagukat, felemáságaikat, megszakítják saját menetüket, s visszatérnek a látszólag egyszer már elvégzetthez, hogy saját céljaik hatalmasságától ne riadhassanak meg többé, s visszafordíthatatlanná tegyék a szocializmushoz vezető lépéseiket.

A politikailag integrált tervező társadalom döntő legitimációs erőforrása a társadalmi tulajdon. Bővített újratermelés estén, a munka értékalkotó jellege következtében többletnek mindig lennie kell. Ahol szűkített az újratermelés, ott válság van, ahol önmagával azonos szinten ismétlődik meg a reprodukciós folyamat, ott a társadalmi-gazdasági stagnáció állapotában élnek. A többlet létének tagadása, ökonómiai vulgarizmus, amely közel sem azonos a szakadatlanul és társadalmi korlátok nélküli növekedésre ítélt magántőkés felhalmozással. Az utolérő fejlődés (á la Hruscsov) jogos újbaloldali kritikái – amennyiben valóban szocialista

²³ Tekintettel arra, hogy a kérdéssel nem először foglalkozunk, itt csak megismételhetjük azokat a tanulságokat, melyeket a 'A polgári nemzetállamon innen és túl' (Eszmélet 37, 1998 tavaszi szám) c. tanulmányunkban fejtettünk ki.

1. A megtett úttal gazdagabbak lettünk, mert beigazolódott: a köztulajdon alapján is lehet versenyképes gazdaságokat működtetni – szemben von Mises, M. Weber és mások 1918 előtti feltételezéseivel – melyek népesség eltartó képessége, foglalkoztatási, szociális biztonsági és kulturális szintje magasabb, mint az azonos fejlettségi szinten álló kapitalista országoké. A társadalmi egyenlőség értelmében vett igazságosságot az államszocialista rendszerek magasabb szinten biztosították, mint a népességet fő tendenciájában szakadatlanul polarizáló, a versengő magántulajdonra épülő kapitalista árugazdaságok.

2. A kommunizmus, mint egykoron, ma is racionális történelemfilozófiai hipotézis, de a munka közvetlen, nem áruviszonyok közvetítette és szervezte társadalmisága, amely a termelői öngazgatás köztulajdoni formái mellett működhet, s végső rendező elve nem a verseny, hanem az emberi szolidaritás társadalmisága, a termelés személyi és tárgyi feltételeinek újraegyesítése a közepesen fejlett országokban és régiókban nem volt és nem lehetett – a rész munka-összmunka ellentmondásának megszüntetése értelmében – kipróbálva, mert erre a viszonylagos elmaradottság objektíve nem teremtett és teremt lehetőséget.

3. A "direkt irányításos tervgazdálkodás" szovjet típusú gazdaság és politikaszerveződése nem helyettesítője és nem út a kommunizmus marxi feltételezése felé, hanem az iparosítás és a társadalmi egyenlőség gondolatának olyan, az orosz kollektívizmus mechanikus sajátosságaival megvalósult összekapcsolása volt, amelynek teljesítménye – a lényegtípus értelmében – alatta maradt az áruviszonyokat köztulajdon és makrogazdasági irányítás mellett szervező egykori jugoszláv, magyar és a mai Kínai gyakorlatnak.

4. Az átmeneti társadalom nyers, politikai szocializmusának árugazdasági formája sem lehet válságmentes: nemcsak arányossági zavaroktól, hanem az akár államilag, akár a termelői önkormányzatok által kezelt tőkekészletek világgazdasági át és leértékelődésétől sem lehet megvédeni, bár regionális gazdasági integrációk némi védelmet nyújthatnak a válság pusztító hatásaival szemben.

SZIGETI PÉTER *A marxista jogelmélet funkcionalitása Magyarországon*

értékeket követelnek – értelmetlenné válnak, mihelyst a termelőerők fejlődésének, a többletnek a szükségességét is kétségbe vonják. E többlet felhasználása felett azonban társadalmilag kell dönteni, mert enélkül a szükségletek újra- és újjátermelése feletti, fő vonásaiban tudatos uralom lehetősége esik el. A levonás nélküli munkahozadék Lassalle féle dogmája lehetetlenség: nem kaphatja meg a munkás a szocializmusban sem a munkájával előállított többletértéket, mert pótolni és fejleszteni kell a termelés álló- és forgó eszközeit, fedezni kell a szükséges közkiadásokat (egyfelől út, vasút, infrastruktúra, stb., másfelől oktatás, egészségügy, szociális intézmények), a közrendet, közbiztonságot; de a politikai államot működtető intézményeket is fenn kell tartani – akkor is, ha önkormányzati jellegűek. Lukács helyesen mutat rá, hogy Sztálin azon érve, miszerint furcsa szükséges és többletmunkáról beszélni a szocializmusban (explicitté téve: tehát ne beszéljünk róla -Sz.P.), mert a munkásosztály számára éppoly fontosak a többlettel fedezett kiadások, mint a saját maga és családja személyes szükségleteinek fedezésére fordítottak – fals érv²⁴. Ellentétesen, de – Lassalle és Sztálin is – mellőzi a gazdasági-társadalmi *reprodukciónak közvetítettségét* (1988, 113-116). Módszertanilag itt Lukács döntő láncszemet ragadott meg, anélkül azonban hogy a közvetítési folyamat kimutatott nélkülözhetetlenségét összekötötte volna a demokratizálódás programjával. E ponton le lehet és le is kell(ett volna) szállni a filozófiailag helyesen kijelölt irány magasságából a földi realitásokhoz. Ugyanis – visszatekintve látszik – éppen ebből, a *közvetítések tervgazdasági, politikai mértékviszonyainak meghatározásából fakadó demokratizációs hiány ásta alá* – a szükségesnél mélyebben – e rendszerek legitimitását 1989/91-ben. A rendszerek arról hallgattak, vagy kommunikáltak egyoldalúan, felülről-lefelé, amiről a legtöbbet és a legdemokratikusabban kellett volna beszélniük: mégpedig a rousseau-i-habermasi tanácskozás-megvitatásról, a közakarat képzéséről, a deliberatio-ról. Mikroszinten, az üzemben, és makroszinten, népgazdasági és ösztársadalmi szinten egyaránt. A kiskollektíva tagjaként és állampolgárként egyaránt. Ráadásul a belső – nemzetgazdasági – és a külső piaci kapcsolatok (kapitalista és KGST) kettőssége további reális nehézségek forrása volt.

Az átmeneti társadalom modern termelőerői képesek a bővített újratermelésre a rendszerépítés extenzív fejlesztési szakaszában, s a fejlesztés intenzív forrásainak idején is – noha autochton módon nem fejlődhettek, mert valamilyen mértékben mindenképpen ki voltak téve az egyenlőtlen és hierarchikus, de uralkodó tőkés világgazdaság anyagi, szükségleti és ideológiai nyomásának. Teljes elzárkózás esetén minden technikai, technológiai fejlesztést önmaguknak kellene végbevinniük, ami a közepes fejlettség talaján – tekintetbe véve a

²⁴ J.V. Sztálin: A szocializmus közgazdasági problémái a Szovjetúnióban Szikra, 1952, 20.

centrum-kapitalizmus szükségleti nyomását – lehetetlenség. Ha nyitottak, akkor viszont ki vannak téve az egyenlő és az egyenlőtlen csere melletti kizsákmányolásnak, noha ez esetben nyugati technikát, technológiát és tőkét átvehetnek, azaz nem kell mindent maguknak feltalálniuk (ami adott esetben drágább lehet a licence vásárlásnál). A nem klasszikus úton járó, közepes fejlettség talaján végbemenő szocialista kísérleteknek ezért nemcsak a katonai (fegyverkezési verseny, atompatt létrehozása és fenntartása) és geopolitikai erőviszonyokkal kellett szembe nézniük, hanem a világrendszer-kutató iskola által világosan kifejezett dilemmával: saját alapú, korlátozott fejlesztés, nemzetközi kizsákmányolás nélkül vagy nyitottság, kizsákmányolással, de a recepció következtében nem kell mindent saját erőforrásból kifejleszteni. A gyakorlatban sem teljesen zárt, sem teljesen nyitott megoldás nem lehetséges. A külkereskedelem állami monopóliuma, a külkereskedelmi, valutáris és fejlesztési politika determinálta a konkrét mértékeket²⁵. A tőkés világ gazdaságban rendszeridegen, közepesen fejlett államszocialista országok átlagos alkalmazkodási teljesítménye nem volt rosszabb, mint a közepes fejlettségű rendszer-konform országoké (Arrighi, 1991).

Hogyan lehetett volna összekötni a köztulajdoni viszonyok politikai garanciáját, az egypártrendszeres hatalomgyakorlási struktúrát az állami tulajdon szocializálásával és a tervezés demokratizálásával? Ezt kellett volna megoldani ahhoz, hogy a gazdasági válság körülményei között²⁶ az államszocializmus mozgósíthassa potenciális legitimációs forrásait.

²⁵ Lóránt Károly mutatta ki egy ízben, hogy hazánk esetében a külpiazi nyitottság, a makrogazdaság helyzetét, lehetőségeit figyelembe véve, más országokkal összevetve, már-már irracionális mértékű volt. (1988 ?) De a Kádár által – engedetlensége okán – menesztett Nemzeti Bank elnök (László Andor) is azon a véleményen volt, hogy a rendelkezésre álló olcsó nyugati hitelek felvételéből nem lesz a magyar gazdaságnak világgazdasági exportra számító, olyan jövedelemtermelő képessége, amelyből kamatostul törlesztheti adósságát. Az 1975-ös nem jelentős, 1,2 milliárd dolláros adósságállomány három év alatt megötszöröződött, 6 milliárdra. Beindult az adósságlavina kényszerpályája, ami a rendszerváltás egyik döntő okának bizonyult. (A fentebbi történet a menesztett bankelnök személyes, nyolcvanas évek végi közléséből származik). Nem mentség, csak magyarázat, hogy az akkori világgazdaság körülményei közepette 65 ország esett bele az adósságcspadába. A nyitottság mértékéről csak úgy, mint a hitelfelvételről demokratikus megvitatás nélkül döntött, az un. technokrácia javaslatára, a felső vezetés.

²⁶ 26 A gazdasági fejlődés fontosabb makroökonómiai mutatói (1950-1987) jól kifejezik, hogy a rendszer közel három évtizeden át igen jól teljesített, az utolsó tíz évében azonban megszűnt a korábbi dinamikus növekedés, a reálbér pedig egyenesen csökkent, ami aláásta stabilitását és ezen keresztül megkérdőjelezte legitimitását is. (Az évi átlagos növekedési ütem, százalékokban kifejezve)

	1950 – 1958	1958 – 1978	1978 – 1987
GDP	4,9	5,6	1,5
Lakossági fogyasztás	5,0	4,6	1,6
Népgazdasági beruházás	3,3	8,9	- 1,9
Ipari termelés	10,2	7,0	1,7
Mezőgazdasági termékek bruttó termelési értéke	2,6	2,5	0,9
1 főre jutó reáljövedelem	3,6	4,7	1,0
1 keresőre jutó reálbér	4,7	2,8	- 0,7

VI. Appendix: az államszocializmus sui generis legitimációs forrásainak mobilizálása. Gondolatkísérlet egy dialektikus demokrácia koncepció politikai mechanizmusáról és intézményi-döntési szintjeiről

A közvetlenül társadalmiasult tevékenységek államszocialista tolerálásán túlmenően, mi tehát az alapvető allokációs döntéseken keresztül társadalomintegráló politikum lényege? A választ – csak a terminológiát és a határmegvonás szükségességének felismerését kölcsönvéve Ernst Fraenkeltől – a dialektikus demokrácia koncepciója adja meg. Azoknak a közvetítési folyamatoknak a számbavétele és megvitatása, amelyek a többletmunka feletti rendelkezés társadalmiasításának explicitté tételét jelentik – a makrogazdasági tervezést a köztulajdon dominanciájára és az árú- és pénzviszonyokra épülő berendezkedésben. Így érhető el, hogy a vezetettek is vezessenek. Ez azonban csak a közvetlen demokrácia, a képviseleti elv és a korporatív szervezetek közötti politikai artikulációs folyamatban, a hatalmi döntési formák és szintek meghatározott rendje mellett lehetséges.

Kétirányú, alulról-felfelé és felülről-lefelé futó, de alul és felül egyaránt artikulált, dialektikus közvetítés teszi lehetővé a probléma elvi megoldását, majd intézményes, döntési szintjeinek kijelölését. A filozófiai utalás-szerűséget ott kell folytatni, ahol Lukács abbahagyta: politikaelméleti szinten megragadni, explicitté tenni azokat a közvetítéseket, amelyek a tervező mechanizmusban kapták meg valós mértékeiket, anélkül, hogy demokratikus legitimációt kaphattak volna. Az élcsapat típusú párt fétisét – amelyet az átmenet kiüresedett gyűjtőpártként, könnyen összeomló, s a politikai elit által szabadon uralható zsákmánynak mutatott fel – kell felváltanunk egy teherbíróbb mechanizmussal²⁷. Nem a polgári demokrácia nagymértékben formális, kiüresedett, de a magántulajdonosi berendezkedéssel normálformájában adekvát intézményesültségével, hanem az átmeneti társadalom szocialista jellegét erősítő demokratizálással, a leírt társadalomszerkezeti sajátosságon túlmenően és egypárti keretek között.

²⁷ Azét a pártét (MSZMP), amely először a nyugati személyi jövedelemadó (SZJA) bevezetésével támadta a közvetlen társadalmiság szféráját, majd a Társasági törvénnyel a köztulajdoni formák lebonthatóságát teremtette meg. Majd az 1989. Február 11-i Kb ülésen a polgári pluralizmusra való áttéréssel a köztulajdon politikai biztosítékát számolta fel, hogy végül – mindezek logikus konzekvenciájaként – a hatalmat is átadja.

SZIGETI PÉTER *A marxista jogelmélet funkcionalitása Magyarországon*

Mi van alul? Az emberek-állampolgárok társadalmi viszonyai, energiái, melyek között élnek. Szükségleteikkel, e szükségletek újratermelésével, kielégítésével és a kielégítésben keletkező azon érdekekkel, konfliktusokkal, melyeket meg kell oldaniuk. A munkahelyi és a lakóhelyi közösségek, helyi társadalmak, melyek implicit politikumát ki kell fejezni, meg kell formálni. A különböző érdekeket – érdek per definitionem pedig a szükségletek kielégítésében keletkező konfliktusos helyzetekben van – tudatosítani kell, fel kell tární természetüket, hogy meg lehessen oldani őket. A fel nem ismert vagy elfojtott érdekek könnyen kumulálódhatnak, s a konfliktusok feloldása helyett robbanással, a berendezkedés egészének szétfeszítésével fenyegetnek, a látens erők, feszültségek kezelhetetlenek, s kiszámíthatatlan konzekvenciákkal járnak.

A politikum éppen a következmények felőli mérlegelést jelenti a különböző döntési szinteken és hatalmi centrumokban. A rejtett, látens és elfojtott igények, szükségletek pedig nem kalkulálhatóak, kielégítésük erőforrásigénye nem tervezhető, kiesnek az erőforrás-allokáció optimalizációjából. A viszonyok összessége szintjén ezért senki és semmi sincs kizárva a politizációból. A részvétel állampolgári jogon mindenkit megillet, s érdekei előmozdítása, szükségleti igényei kielégítése végett szabadon szerveződhet, alkothat egyesületet, társadalmi szervezetet, sajtót, stb. – az alkotmányos rend keretei között.

Az alkotmány a berendezkedés alapelveinek és intézményes rendjének foglalataként olyan jogi érvényességgel, tehát kényszerítő erővel bíró alapszabály, amely koncentráltan fejezi ki a rendszer törekvéseit, szocialisztikus arculatát.

Így a vezető párt hatalomgyakorlásán és a közvetlen demokrácián keresztül („Agora”) megvalósítandó, változó tartalmú, mert változó politikai artikuláció eredményeként előálló közérdeket, össztársadalmi érdeket.

Az egyéni, partikuláris részvétel az alul lévők, az összesség energiáját és kezdeményező-készségét *átadhatja a közösségi, különös érdekek szintjének*, ahol folytatódik az érdekek politikai artikulációja. Az egyes egyén érdeke és akarta annyiban emelkedik általánosabb szintre, amennyiben senki sincs kizárva ezen politizációs folyamatból, de különös szintre csak ott juthat, ahol az egyedi-partikuláris érdekérintettségek sűrűsödnek, koncentrálnak, s ennek következtében megfelelő csoportminőségre, szervezeti és/vagy az eszmei racionalizáció szintjére emelkedhetnek, azaz tudatossá és szervezetté válnak. Ahol nem sűrűsödnek a partikularitások, ott elakad a folyamat, s nem artikulálódik és aggregálódik tovább, nem jut önmagán túlmutató – és ezért és ennyiben politikai relevanciához. Nincs minek közvetítenie a közérdekképződés szintjére, mert nincs olyan tulajdonságuk, erejük, eszmei megfontoltságuk, ami a maga egyedileg lokalizált helyzetén túlmutató változtatást indukálna.

SZIGETI PÉTER *A marxista jogelmélet funkcionalitása Magyarországon*

A minden egyesből nem minden egyes jut túl önmagán, válik reprezentatívává. Ami csak egyedi, azt más egyediek tartják sakkban, s így kölcsönösen kioltják egymás továbbterjedő hatását, anélkül, hogy megszüntetnék egyediségüket, megszüntetnék a részvétel lehetőségét. Ha és amennyiben pedig bárki is elesne egyedisége önmagán túlmutató jelentőségének megvitatásától, törekvésének megmérettetésétől, akkor nem lenne az osztálytársadalom tagja, s így okkal-joggal kivonhatná magát a közhatalmi döntéseket kötelezővé tevő törvényeknek való engedelmesség alól.

Alul tehát az egyedi szükségletek, érdekek, tevékenységi formák, törekvések és értékek tömegei találhatóak, *amelyek a politikum potenciális összetevőjeként, állampolgári jogon, jogegyenlőségi alapon szerveződhetnek, de nem biztos, hogy valóban szerveződnek, s nem biztos, hogy sikerrel szerveződnek.* Minden egyes egyén akarata (érdeke) tehát a potenciális politikum egyediségének szintje, s nem azonos a *politikumon kívül eső, a reciprocitás szervező elve jegyében közvetlenül társadalmiasult közösségséggel.* A kooperatív szolidaritás az emberi, s nem az állampolgári minőség következménye: az, ahogy nemzedékek állnak egymás vállán, s atya a fiának adja tovább – meg nem fizetett és el nem számolandó, érdekbeszámítás alá nem eső – ismereteit, készségeit, hogy aztán fia gyermekének adja tovább, és így tovább. Politikamentes tér ez, s nem azonosítható lett-légyen bármily értékes is, a privát és intim szférával, mert nem individuális, hanem kisközösségi jellegű. Törzs nélkül nem lenne egyedfejlődés, szocializáció sem, s ennek egyik igen fontos összetevője az emberek, nemzedékek közötti kommunikáció, tapasztalatcsere, kooperáció. Áruviszony nélküli tevékenységcsere. Nem a politikum, hanem a társadalmiság létalapja.

A dialektikus demokrácia *közbenső szintjén* már nem a "volonté de tous" található, hanem különös, kollektív, csoport képződmények. Üzemi, lakóhelyi, korporatív, anyagi és szellemi termelést folytató képződmények. Közös jellemzőjük, hogy nem individuális, hanem ab ovo szervezeti jelenségek, csoportképződmények, amelyek önmagukban artikuláltak. Mi artikulálja őket? A tulajdoni rendszer összetevői: állami vállalatok, gazdaságok, termelő, fogyasztási és értékesítési szövetkezetek és ezek szakmai és érdekvédelmi szövetségei, korporációi. Minden ide tartozik tehát, ami közvetlenül szervezeti-intézményi artikulációt ölt: ágazati és funkcionális érdekek, minisztériumok és országos hatáskörű szervek, oktatási, művelődési és kulturális intézmények formájában. Különös érdekek szervezett hordozóiról van szó, amelyeket valóságos politikum jellemez, de természetesen nem azonos súllyal: szelekció érvényesül az artikulációban. Minden szervezetnek van érdekérvényesítő képessége: egyrészt a közvetlen termelést, egészségügyi, oktatási, kulturális stb. szolgáltatást végzőknek csak *egyediségük hordozta különösségük okán* (amit jellemezzünk logikai alakzatra hozva: e/K formulával),

SZIGETI PÉTER *A marxista jogelmélet funkcionalitása Magyarországon*

másrészt az irányító és/vagy korporatív szerveknek átfogóbban: saját különösségük már másokat magukba foglaló különösség (k/K), s előzőekhez képest már megsokszorozottabb hatóerővel, érdekérvényesítési képességekkel rendelkeztek. Csúcsszerveik képviselője – mint ezt Konrád-Szelényitől átvéve bemutattuk – jól megoldott volt a párt Központi Bizottságában, ahol megjeleníthették és ütköztethették különösségüket. Másfelől az ütközések KB-s színterén nem minden mehetett tovább: a versengő különös érdekek egymást támogató és kioltó szelekciója minősített, a KB előtti megvitatás után és határozathozatallal.

A dialektikus demokrácia közbenső, különös szintjén az államszocialista rendszerek mindkét érdekösszetevőjük (e/K -- k/K) vonatkozásában lényeges önhibákat követtek el. Ez alól csak a szövetkezeti tulajdonforma volt kivétel, ahol a tagság közvetlen jelenléte, ellenőrző és részvételi jogosítványai tartalmassá formálták a köztulajdont: a gazdálkodási és szakkérdések mellett a vezetés rá volt szorítva arra, hogy a jövedelmezőség és nyereségérdekeltség mellett a reájuk bízott vagyon népszerűeltartó képességét, a falu társadalmának szocio-kulturális igényeit is figyelembe vegye. Az egyedi, elkülönült árutermelő gazdálkodást jelentő vagyontömeg így a tagság különösségéhez kapcsolódott, az éllette, motiválta. A szövetkezet belső viszonyainak demokratizmusa – alapvonása az osztatlan közös tulajdon, ahol a vezető és TSZ-tag együtt sírt, együtt nevetett – ebben a közösségiségben konstituálódott. Egyesíteni tudta a szocialisztikus tulajdonviszonyok és a nagyüzemileg művelhető ágazatok, táblák előnyeit a kiskertekkel, s a háztáji gazdaságokkal. A szövetkezeti szövetségek, szakmai tömörülések (logikailag: k/K, valóságosan TOT, KIOSZ, stb.) pedig ágazatilag egységesen, magas fokú érdekérvényesítő képességre tettek szert, akár az ipari, vagy a pénzügyi ágazattal szemben is.

Az állami vállalatoknál nem vagy csak ritkán teljesedett ki a termelési-dolgozói minőség és a kollektíva tag minőség különbségének egysége. A felülről kinevezett, egyszemélyi felelős vezetők a központ emberei maradtak. Káderek, akik felülről mozgatottak: ide-oda rakják, helyezik őket. Az állami tulajdon anoním, a dolgozók kis-közösséggel kapcsolatot nem találó szervezetén az üzemi demokrácia intézményrendszere – az üzemi négyeszőg: szakszervezet, párt, KISZ, vezetés – valamennyit oldott, de a választott, visszahívható-leváltható, tehát a közvetlen demokrácia nyomásának kített vezetést elmulasztotta megvalósítani. Ahol pedig a vezetés kívülről-felülről pottyant a kollektívára, ott nem sok üzemi öntudatot, azonosulást lehetett kialakítani. *Jelentős hatáskörökkel bíró* – személyi, fejlesztési, fegyelmi, ellenőrzési kérdésekről döntő – *üzemi tanácsok nélkül nem lehet az állami tulajdont – hosszú távon – megmenteni, a dolgozóktól való elidegenedéstől.* Társadalmasításuk nélkül a spontán folyamatok és az önzés – az adott fejlettségi fokon megkerülhetetlen áru- és pénzviszonyok hatására – privatizációjukat segíti elő. Az üzemen belüli szocializmus 'ügye' a

SZIGETI PÉTER *A marxista jogelmélet funkcionalitása Magyarországon*

munkamegosztás, a részmunka összmunka ellentéte és az általa indukált érdekviszonyok következtében még hangsúlyosabb. Látható, éppen az Eörsi tisztázta stratégiai döntések d, e, f pontjaiban (röviden: kinevezési-felmentési jogkörök; nyereség megosztás telepítése; ellenőrzés) foglaltak körében lehetett és kellett volna demokratizálni.

Az ipari, a kereskedelmi, a szakszervezeti szövetségek és a kisvállalkozó magántulajdonosokat tömörítő szakmai-érdekképviselői szervek (MSZOSZ, KIOSZ, Kereskedelmi Kamara, Iparkamara, stb.) ad hoc korporatív érdekegyeztetése – elvileg létezett. Azonban törvényben rögzített Érdekegyeztető Tanács, amelynek ki kell kérni a véleményét a reá vonatkozó törvény- és jogalkotási folyamat *előtt, sohasem standardizálódott*²⁸. Ebből pedig nemcsak döntés-optimalizációs, *tehát hatékonysági problémák, hanem demokratikus, legitimációs deficit* is keletkezett. A közérdekre vonatkozó közmegegyezéshez ilyen egyeztető eljárások nélkül csak mechanikusan lehet eljutni. A hivatalok által előkészített, bürokratikus ügymenetekkel, egyeztetésekkel terhelt folyamatokat az ilyen testületi grémiumok előtt lezajló szakmai és érdekeket összemérő viták, egyeztetések nagymértékben korrigálhatják. A korporatív érdekegyeztetést tehát a *KB politikai döntéshozó szintje elé*, és következésképpen a jogalkotási folyamat elé lehetett és kellett volna telepíteni ahhoz, hogy a döntések magasabb fokú legitimációval születhessenek. Persze a rendelkezésre álló erőforrások körét az érdekérvényesítés szabadságfokának növelése és a szakmai nyilvánosság körében lezajló viták önmagukban nem bővítik, s nem is szüntetik meg a politizálódás létalapját, az erőforrások igényekhez képesti mindenkori korlátozottságát. Viszont *a szakmai-társadalmi érdekegyeztető tanácsok rendszere és nyilvános eljárásai alkalmasak lehetnek volna arra, hogy igazolják a többletmunka feletti rendelkezés megalapozottságát.*

A dialektikus demokrácia felső, a 'volonté générale'-ről döntő artikulációja kettős fórumon lett volna bonyolítható: egyfelől a vezető pártfunkció, másfelől a közvetlen hatalomgyakorlást biztosító AGORA funkciókkal. Ezen a két fórumon válnak a különös érdekek, értékek és törekvések általánossá, itt aggregálódnak. A közvetítési folyamat szemléletes modellezhetősége érdekében bevezetett logikai képlettel kifejezve: (K/A)-vá, ahol a különös ágazatok, területek, törekvések képviselője alárendelt mozzanata a közérdeknek: annyiban és olymértékben tesz szert önmagán túlmenő társadalmi általánosságra, ahogy részesedik a hatalmi döntésekből: a felhalmozásból és a fogyasztásból, a felhalmozás belső arányaiból, a közfogyasztás és a magánfogyasztás változtatható mértékeiből. A közvetlen termelőktől elvont

²⁸ Az 1987. évi jogalkotási törvény Magyarországon ezt a problémát felismerte – függetlenül attól, hogy mennyire oldotta meg és mennyit számíthatott ez már a 'végjátékban'.

63-64 %-nyi redisztribúciós hányad – nyolcvanas évekbeli magyar adat, Ferge Zsuzsa egykori számításai alapján – feletti rendelkezés döntő: egyfelől megmutatja hogy a gazdasági folyamatok szabályozhatóságának igen eltérő helyzete van, a szabadversenyes kapitalizmuséhoz képest, s ily módon eszik az az érv, melyet Lenin és Preobradzenszkij még okkal-joggal hangoztathatott: azt, hogy a saját munkán alapuló kisáruterelés napról-napra újraszüli a kapitalizmust²⁹. A gazdaságirányítás és szabályozás húszas-harmincas években áttörést jelentő fejlődése következtében nem szükségképpen szüli újjá. Másfelől az államszocialista berendezkedésben az erőforrások makrogazdasági koncentrálódása – ami tapasztalatilag érzékelhető társadalmi tény is volt – megnöveli a döntéshozó hatalmi centrumok felelősségét, s a döntéshozatal demokratizálása nélkül ez ésszerűtlen mértékű kockázatokat, sőt, bekódolt legitimációs deficitet rejt magában. A paternalista állam liberális indíttatású (Hayek, Friedmann érvrendszere), vagy a koraszülött jóléti rendszerről szóló (Kornai) igen felszínes és megalapozatlan kritikák ezért találhattak fogékony talajra a nyolcvanas évek derekától.

A vezető pártfunkciónak kell biztosítania a *határmegvonást* a társadalmi berendezkedés, a tulajdoni rend, a külpolitikai orientáció *vitatható, módosítható és nem-vitatható tartományai között*. A meg nem vitatható, kivont területek rendje sem örök, de adott periódusban alkotmányosan védett olyan értékrend, amelyeket a párt és az általa iniciált törvényhozó hatalom is csak alkotmányosan változtathat meg. Ilyen kezdeményezés alkotmányosságát – garanciális okokból – alkotmányvédő szerv is ellenőrizhetné. Azonban az ügydöntő fórum – ebben az esetkörben – a néphatalmat kötelezően és közvetlenül gyakorló népszavazás: az Agora joga. A plebejus demokratizmus nem populizmus. Enélkül az alkotmányos garanciákat és védelmet nyújtó határmegvonás nélkül a társadalom politikai irányítása annak a menedzser, technokrata, politikai- és kulturális elit kezébe kerülhet, amelyik a világ burzsoáziájának támogatása mellett az átmenet visszamenetté tételében érdekeltként, akár észrevétlenül is túlhatalmat szerezhet, és de facto szerzett, a munkatársadalommal szemben. A makrotársadalmi döntések demokratikus legitimációja, ellenőrzése nélkül a tömegek útjáról az elitek döntenek. Az alkotmányosan rögzített közös érdekek és intézmények minimumára ezért van szükség: alkotmányvédelmi és politikai védelmi szinten egyaránt. Enélkül a tömegek a történelem

²⁹ A közös erőforrásfelhasználás köre kiszélesedett tehát az állami gazdaságsszabályozással. Például, összehasonlításként az EU jelenlegi 15 országában a redisztribúció aránya 46 %, az USA-ban 32 %, azaz a többségi hányad mindenképpen erős magánhatalom alatt áll.

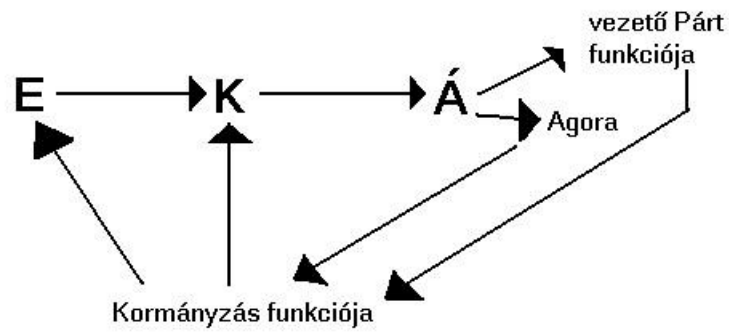
Az államszocializmusról a magánkapitalizmusra való áttérést jól kifejezi egy magyar fejlemény: a redisztribúciós hányadot fokozatosan, 1990-re 60%-ra, 1995-re 49, 3%-ra, 1997-re 42, 5%-ra, 1998-ra 40, 5%-ra, majd 39, 7%-ra nyomták le. A két rendszer közötti differencia kb. 24%-al csökkentett köz, s ugyanennyivel megnövelt, tehát az elsődleges jövedelemtulajdonosoknál maradó magánrendelkezés.

keresztútjain csak elszenvedhetik mindenkori elitjeik döntéseinek konzekvenciáit, hogy aztán késői reakciókkal juthassanak el, post festa adekvát felismeréséig: most már tudjuk, mit kellett volna tennünk, de a 'helyzet' elment.

Természetesen egy ilyen megoldás sem zár ki semmiféle békés vagy nem-békés rendszerváltást – ez nem is kívánatos, diktatórikus törekvés volna – csak, az elitek által irányított ideológiai államapparátusok manipulációjával szemben, a többségi elvhez köti a váltók történelmi jelentőségű átállíthatóságát.

A racionálisan megvitatható makrogazdasági és társadalmi döntési alternatívák a párt testületek – a KB és a PB – elé telepítettek. A különböző, párton belüli irányzatok harcától nem gyengül, hanem abból erőt és elevenséget merít a párt. Gyengeségének legfőbb bizonyítéka éppen az, ha elmosódottá válik, ha tompítja az élesen különböző határokat. Ahogy azt a 'Mi a teendő?' Leninje egy Marxhoz írt Lassalle levél mottójával találóan kifejezte. A szükséges és kívánatos társadalmi változtatásokról, erőforrás átcsoportosításokról folyó érdemi viták, a lehetséges és valóságos alternatívák tudatosítása a dolgok normális menetében a vezető pártfunkció testületi fórumain dőlhet el, s instruálják a széles értelemben vett kormányzást: a törvényhozó hatalom, a jogalkotó és a végrehajtó szervek munkáját. A népnek, a társadalomnak nem permanens igénye, hogy mindig, mindennel foglalkozzon. Ehhez se ideje, se motivációja, se szakértelme nincs. Arra azonban, hogy az eredmények felől, szavazással minősíthessen, hogy megérthesse saját társadalmának állapotait, ahhoz kedve és joga van. A differenciált gondolkodás, a szakmailag és politikailag lehetséges alternatívák megfogalmazása a párt és az állami mechanizmusok feladata. Arról azonban, hogy azon stratégiai szintű döntések közül, amelyek egy adott történelmi helyzetben lehetségesek, melyik a kívánatos is egyben, nem mindig és nem feltétlenül a vezető pártfunkció gyakorlásának fórumain kell dönten³⁰. Akár a párt testületei is áttelepíthetik – felelősség-megosztással – a stratégiai döntéseket, azok egy részét az Agorára, vagy akár népi kezdeményezéssel is mozgásba hozható lehetne az Agora típusú döntés. (Tudvalevőleg, hogy nem minden politikai döntés formulázható üggyöntő vagy véleménynyilvánító népszavazási kérdéssé, s az is, hogy a kormányozhatóságot is védeni kell – népszavazásra nem bocsátható tárgykörök törvényi megállapításával.) Ily módon a közérdeket definiáló politikai döntések vagy a vezető párt hatalomgyakorló funkciója körében vagy pedig a közvetlen demokrácia fórumán dőlhetnek volna el.

³⁰ Ilyen példák a szocialista kísérletek politikatörténetéből: az eredeti szocialista felhalmozás és extenzív gazdaságfejlesztés módja a Szovjetunióban, majd 1947-től a népi demokráciákban; a mezőgazdaság kollektivizálása vagy a kisparaszti gazdálkodás Magyarországon vagy Lengyelországban; az eladósodás kockázata nyugati hitelfelvételekkel vagy megszorító gazdaság- és társadalompolitikai stabilizáció Magyarországon 1975 körül

A dialektikus demokrácia visszacsatolós folyamatként is ábrázolható, a következőképpen:

Ez a dialektikus demokrácia lényegesen magasabb fokú legitimitációt biztosíthatott volna az államszocializmusnak, s mindenképpen megnehezíthette volna, hogy a sokáig néphatalmat szolgáló berendezkedés, az élcsapat típusú párt gyűjtő, majd elit-párttá válása, lassú és észrevétlen metamorfózisa után a liberalizáció, a privatizáció és az individualizáció irányába csaphasson át. Ez az államszocialista kísérletek azon történelmi tapasztalata, amely a jövő számára – feltehetően más történelmi feltételek között is – tanulságokkal szolgálhat.

IRODALOM

- Baudouin, Jean *Mort ou déclin du marxisme? Clefs politiques* (Paris 1991)
- W.Paul Cockshott – Allin E. Cottrell ‘Érték, piacok és szocializmus’ *Ezredvég* 1 (2001), 3-4.
- W.Paul Cockshott – Allin E. Cottrell ‘Gazdasági tervezés, számítógépek és munka-értékek’
Eszmélet 56 (2002)
- Arrighi, Giovanni ‘A fejlődés illúziója. A félperiféria koncepciójának megújítása’ *Eszmélet*
(1992) 15-16.
- Szigeti Péter ‘Kelet-Ázsia felemelkedése és az államközi rendszer’ *Eszmélet* 30 (1996).
- Brus, Wlodzimierz *A szocialista gazdaság működésének általános problémái* (Közgazdasági
és Jogi Kiadó 1966)
- Connor, W.D. *Problems of Communism* (1977) XI-XII.
- Eörsi Gyula *Összehasonlító polgári jog* (Budapest: Akadémiai Kiadó 1975)
- Eörsi Gyula *Jog - gazdaság – jogrendszertagozódás* (Budapest: Akadémiai Kiadó 1977)
- Krausz Tamás ‘Történeti adalékok a szocializmus politikai és elméleti értelmezéséhez’ *Politika*
- *Tudomány* 3 (1987).
- Konrád György – Szelényi Iván *Az értelmiség útja az osztályhatalomhoz* Esszé (Budapest
Gondolat, 1989)
- Kulcsár Kálmán *Társadalom, Politika, Jog* (Budapest: Gondolat 1974)
- Kulcsár Kálmán *A jogszociológia alapjai* (Budapest: Közgazdasági és Jogi Kiadó 1976)
- Kulcsár Kálmán *A modernizáció és a jog* (Budapest: Közgazdasági és Jogi Kiadó 1989)
- Lane, David *The Socialist Industrial State Towards a Political Sociology of State Socialism*
(London 1976)
- Lukács György *A demokratizálódás jelene és jövője* (Magvető 1988) [Gyorsuló idő]
- Narojek, W. *A tervező társadalom* Kísérlet a szocialista gazdaság szociológiájának
megfogalmazására (Közgazdasági és Jogi Kiadó 1979) (eredeti lengyel kiadás: 1973)
- Niedenzu, H. J. ‘A materialista társadalomelmélet – Karl Marx’ in *Szociológiaelmélet*
(Budapest: Osiris 2000)
- Peschka Vilmos ‘A modern jogfilozófia alapproblémái’ *Gondolat* 1972
- Peschka Vilmos ‘Thibaut és Savigny vitája’ (1974) in *Jog és jogfilozófia* (Közgazdasági és Jogi
Kiadó 1980), 26-68. o.
- Peschka Vilmos *A jogszabályok elmélete* Akadémiai Kiadó 1979
- Peschka Vilmos *Jog és jogfilozófia* (Budapest: Közgazdasági és Jogi Kiadó 1980)
- Peschka Vilmos *A jog sajátossága* (Budapest: Akadémiai Kiadó 1988)

Peschka Vilmos *APPENDIX "A jog sajátosságához"* (Közgazdasági és Jogi Kiadó 1992)

[MTA JTI]

Pokol Béla 'A magyar jogelmélet állapotáról' in *Jogbölcséleti vizsgálódások* (Budapest: Nemzeti Tankönyvkiadó 1994), 99–113. o.

Pokol Béla *A jog elmélete* (Budapest: Rejtjel 2001)

Poulantzas, Nicos *Les classes sociales dans le capitalisme aujourd'hui* (Paris: Seuil 1974)

Poulantzas, Nicos 'La loi moderne' in *L'Etat, le Pouvoir, le Socialisme* 2eme édit. (Paris: Quadrige/PUF 1981)

Sajó András *Jogkövetés és társadalmi magatartás* (Budapest: Akadémia 1980)

Sajó András *Társadalmi-jogi változás* (Budapest: Akadémia 1988)

Sajó András *Gazdaság és jog kapcsolata – jogelméleti szempontból* (Budapest: Akadémiai Kiadó 1989)

Sárközy Tamás *Indirekt gazdaságirányítás, vállalati árutermelés és a tulajdonjog* (Budapest: Közgazdasági és Jogi Kiadó 1973)

Samu Mihály *A szocialista jogrendszer tagozódásának alapja* (1964)

Szabó Imre *A szocialista jog* (1963)

Szabó Imre (főszerk.) *Állam- és Jogtudományi Enciklopédia* (Budapest: Akadémiai Kiadó 1980)

Szigeti Péter – Takács Péter *A jogállamiság jogelmélete* (Napvilág 1998)

Szilágyi Péter *Jogi alaptan* (Osiris 1998)

Szabó Imre 'Jogbölcsélet' in *Magyarország a XX. században*, V. kötet: Tudomány (Szekszárd Babits Kiadó 2000)

Szotáczy Mihály *A jog lényege* (Budapest: Közgazdasági és Jogi Kiadó 1970)

Tosel, André 'Le dernier Lukács et l'école de Budapest' in *Marx Dictionnaire contemporaine* (Paris: PUF 2001)

Tumanov, V.A. *A burzsoá jogi ideológia* (Budapest: Akadémia 1977)

Varga Csaba *A kodifikáció mint társadalmi-történelmi jelenség* (Budapest: Akadémiai Kiadó 1979)

Varga Csaba 'A jog rendszerjellege' in *Enciklopédia* (1980), 927–934. o.

Varga Csaba 'A marxizmus jogelméletéről' *Állam- és Jogtudomány* XXXIX (1998) 1-2.

Világhy Miklós 'Áruviszony és polgári jog' *Állam- és Jogtudomány* (1968) XI.

Wiatr, J. *A politikai viszonyok szociológiája* (Kossuth 1980) (eredeti lengyel kiad: 1977)

Wiener György 'Korai társadalmi formák keletkezése és felbomlása' *Eszmélet* (1994), 21-22.

o. (ill. idézett címmel u.e.: *Társadalom, történelem, politika* c. kötetben, Lukács György Alapítvány kiadása)

SZILÁGYI PÉTER *Szabó Imre szocialista normativizmusa*

SZILÁGYI PÉTER

Szabó Imre szocialista normativizmusa

Adalékok a szocialista normativizmus ideológiakritikájához

1. Szocialista normativizmus a magyar jogbölcsletben

Az 1945-tel bekövetkező rendszerváltás természetesen a magyar jogbölcslet helyzetét és alakulását is nagymértékben meghatározta. A háború utáni első években még a korábbi időszak jogbölcselőinek (Moór, Horváth Barna, Szabó József és Bibó István) munkái is megjelentek, a Sztálin szellemében Visinszkij által értelmezett marxista jogelmélet – kezdetben zömmel fordítások alakjában – még csak mint az egyik álláspont jelent meg, de már ekkor sem tagadta, hogy perspektivikusan egyeduralomra tart igényt. A “burzsoá” jogtudománnyal szembeni kritika egyre durvult, az új időkhöz nem igazodó képviselőit adminisztratív intézkedésekkel hallgattatták el és távolították el a pályáról. A fordulat éve után kizárólagossá lett a Visinszkij-féle sztálinista és vulgármarxista jogtudomány, az ún. szocialista normativizmus, méghozzá csaknem az 50-es évek végéig annak is sztálinista változata.

Szocialista normativizmusnak nevezzük azt a jogelméleti felfogást, amelyik a Szovjetunióban alakult ki a 30-as években, elsősorban A. J. Visinszkij tevékenységéhez kapcsolódóan, és vált uralkodó elméletté előbb a Szovjetunióban, majd a szovjet típusú államszocializmus országaiban. Uralkodó felfogássá válása az 1938 júliusában rendezett, a jogtudomány dolgozóinak első össz-szövetségi konferenciájához és Visinszkij ott tartott referátumához kapcsolható, amelyben elítélte a jogelmélet korábban elismert szovjet művelőit, és a jognak olyan fogalmát határozta meg, amely meghatározás a szocialista normativizmus legfontosabb sajátosságait mintegy sűrítve tartalmazta és a szocialista országok hivatalos jogelméletében mintegy két évtizedig dogmaként érvényesült. Ez a meghatározás a következő volt: *“A jog az államhatalom által megállapított vagy szankcionált olyan magatartási szabályok (jogsabályok) összessége, amelyek az uralkodó osztály akaratát fejezik ki, és amelyeknek alkalmazását az állam kényszerítő ereje biztosítja, az uralkodó osztálynak előnyös és hasznos társadalmi rend védelme, megszilárdítása és továbbfejlesztése céljából.”* Ennek felelt meg a szocialista jog meghatározása: *“A szovjet szocialista jog a szovjet szocialista állam által megállapított vagy szankcionált olyan magatartási szabályok (jogsabályok) összessége, amelyek a szovjet nép akaratát fejezik ki, amelyek alkalmazását a szovjet szocialista állam kényszerítő ereje biztosítja, céljuk, hogy a munkásosztálynak és minden dolgozónak hasznos és előnyös rendet és viszonyokat védjék, megszilárdítsák és továbbfejlesszék; további céljuk, hogy a gazdasági rendszerben, az emberek életmódjában és tudatában a kapitalizmus csökevényeit teljesen és véglegesen megsemmisítsék, és a kommunista társadalom fölépítését szolgálják.”*¹

A szocialista normativizmus jellemzője mindenekelőtt a normativizmus volt. Annak mibenlétét illetően Böckenförde meghatározására² támaszkodom, aki szerint a kifejezés elsősorban polémikus hangsúllyal a jogelméleti vitákban annak a jogi gondolkodási és

¹ Arszanov – Kecsekjan – Manykovszkij – Sztrogovics: *Állam- és jogelmélet*. Budapest: Tankönyvkiadó 1951. 92–93. o.

² In: *Historisches Wörterbuch der Philosophie*. Bd. 6. Basel/Stuttgart: Wissenschaftliche. Buchgesellschaft 1984. 932. o.

SZILÁGYI PÉTER *Szabó Imre szocialista normativizmusa*

jogtudományi iránynak a jellemzésére szolgál, amelyik a jogot kizárólag mint érvényes normáknak a tényekkel szemben zárt komplexusát ragadja meg, és a jogtudomány feladatát csupán abban látja, hogy ezt a normakomplexust a logika eszközeivel elemezze, kijelentéstartalmában rögzítse, és általánosabb joglogikai fogalmakra és gondolati alakzatokra visszavezesse. Ennek megfelelően a jogtudomány feladata csupán az, hogy a jog anyagát, a pozitív jog szabályait ezeknek a fogalmaknak, formáknak és alakzatoknak a segítségével logikailag-szisztematikusan rendezze, kibontsa és kezelhetővé tegye. A jog és a társadalmi valóság összefüggéseinek, a jogképződésnek, a jog alapjának és legitimációjának a kérdései a tisztán normatív jogtudományi szemléletből ki vannak rekesztve. A normativizmus lényeges alapja a jognak és a törvénynek az azonosítása. A törvény és a törvényi szabályozás a normativizmus számára nem annak kísérlete, hogy a jogot végrehajthatóvá tegyék, hanem maga a jog. A törvény és a jog viszonyát ezzel kirekesztik a jogtudomány területéről: a jogi etika és a jogpolitika területére utalják. A jogtudomány normatív törvénytudomány. Kirekesztett marad továbbá a normativizmus számára a jogképződés és a jog továbbalakításának a problémája. A tételezett jogot tisztán mint normát, a jognak és a jog megvalósításának valamint a jognak és a társadalmi valóságnak az intencionális összefüggéséből kiszakítva, eloldva szemléli (ha az összefüggést magát, mint olyant, nem is tagadja).

Ennek az itt összefoglalt normativizmusnak a legtisztább megnyilvánulása Kelsen *Tiszta Jogtana*. A szocialista normativizmus ettől néhány vonásában eltér. A szocialista normativizmus sajátos normativizmus annyiban, hogy a modellnek, etalonnak számító kelsen-i tisztaság kettős elutasításából a természetjog tagadását, elutasítását nyíltan és teljes mellszélességgel vállalja, túlzó és olykor primitív radikalitással; a társadalmi összefüggések vizsgálatának az elutasítását marxista csomagolása miatt nem teheti meg, apologetikus jellege okából ugyanakkor ezeknek az összefüggéseknek az érdemi és tartalmi vizsgálatát nem engedheti meg, így deklaratív pszeu-dotársadalmi magyarázatot prezentál, amelynek kulcsszava a proletariátus érdeke és akarata. (Ennek következménye azután a szociológia, benne a jogszociológia heves elutasítása.) A társadalmi összefüggések tényleges és tartalmi vizsgálatának mellőzése és apologetikus jellege okából marxista jellege megkérdőjelezhető; így nem alaptalan az a vélemény sem, hogy a marxista normativizmus *contradictio in adiecto*. Nem kívánok foglalkozni azzal a kérdéssel, hogy ez a normativizmus mennyiben marxista vagy mennyiben szocialista; esetünkben a 'szocialista' jelzőt e felfogás képviselőinek az államszocializmus szovjet modellje melletti elkötelezettsége indokolja.

A már jelzett normativizmuson túl a szocialista normativizmus sajátosságait címszószerűen a következőkben foglalhatjuk össze:

1. vulgármaterialista ökonomizmus: a jog a gazdaság mechanikus következménye, szükségképpen megfelel a termelési viszonyoknak, ezért a "helyes jog kérdését nem helyes fölvetni";³
2. pusztán verbális materializmus, társadalmi szemlélet; ténylegesen elzárkózás a társadalmi viszonyok, az anyagi életviszonyok vizsgálatától, különösen az államszocializmus vonatkozásában;
3. primitív osztályszemlélet: a jog az uralkodó osztály akarata, csak az uralkodó osztály érdekeit szolgálja;
4. voluntarizmus: a szocialista jog mint a munkásosztály vagy a dolgozó nép akarata a szocialista társadalmi viszonyok legfontosabb, szinte tetszés szerinti alakítója;
5. instrumentalizmus: a jog a politika pusztá eszköze, a jog túlpolitizálása, a jognak totálisan – szélsőséges esetekben jogi nihilizmusba hajlóan – a politika alá rendelése;
6. etatizmus: a jog állami jellegének abszolútizálása, a jog állami parancs;

³ Szabó Imre: *A burzsoá állam- és jogbölcselet Magyarországon*. Budapest: Akadémiai 1955. 359. o.

SZILÁGYI PÉTER *Szabó Imre szocialista normativizmusa*

7. a törvényesség kiüresítése, vulgarizálása és fetiszizálása, a bíró jogalakító szerepének az elutasítása;
8. dogmatizmus, a valóság helyett kanonizált Marx, Engels és Lenin (korábban Sztálin) szövegeiből kiindulás és támaszkodás, ragaszkodás ezen szövegek hivatalos értelmezéséhez;
9. apologetikus jelleg, némiképpen a természetjogi felfogásra emlékeztető módon: a létező szocialista jog megfelel a termelési viszonyoknak, illetőleg a munkásosztály vagy a dolgozó nép akaratának;
10. a jog keletkezésének hamis és vulgarizáló magyarázata;
11. funkciója elsődlegesen ideológiai (kifelé kritika, befelé apologetika), másodlagosan jogalkalmazás-technikai.

A szocialista normativizmus magyarországi megjelenését az jellemezte, hogy a tematikusan átfogó jellegű szakirodalom legnagyobb hányadát kezdetben, az ötvenes évek elején, szovjet fordítások és a szovjet jogelmélet alapján írt írásbeli tananyagok tették ki, amelyek szerzői között Antalffy György, Halász Pál, Szabó Imre és Vas Tibor nevét kell megemlítenünk – úgy is, mint a szocialista normativizmus legismertebb magyarországi képviselőit. A jogbölcseletnek a politika szolgálólányává tétele a gyakori aktuálpolitikai változások körülményei között nem kedvezett monográfiák írásának, a rövidebb cikkek pedig a politikai elvárásokhoz igazodtak. A jogelmélet jellegének és szerepének korabeli megítélését jól jellemzi a következő megfogalmazás: *“Az állam- és jogelmélet nem más, mint a marxizmus-leninizmusnak az államra és jogra történő alkalmazása (az állam és jog marxista-leninista vizsgálata). Ezért az állam- és jogelmélet is éles fegyvere a proletáriátusnak és élcsapatának.”*⁴

A korszak jogelméletéhez hozzátartoztak a nem minden politikai szándék nélkül szervezett, a kritika és önkritika dramaturgiáját fölhasználó viták is. Ezek közül a gazdasági jogról, valamint a jog konstans elemeiről folytatott vitákat említjük meg, mint – a korra, és nem a jogbölcseletre – jellemzőeket. Érzékeltetésül idézzük az utóbbi vita egyik “eredményét”: *“Sztálin tanítása szerint ... mihelyt a fölépítmény osztályjellege megszűnik, megszűnik fölépítmény lenni. A jog pedig fölépítmény, tehát osztályjellegű. Ami nem osztályjellegű, az nem lehet jog. A konstans elem a jogban nem lehet osztályjellegű, tehát nem jog. ... Mindezek alapján tehát megállapíthatjuk, hogy a jogban jogi jellegű konstans elemek nincsenek.”*⁵

A szocialista normativizmus eredeti, Visinszkij nevével fémjelzett változata egyértelműen a sztálinizmus jogelmélete volt. A Hruscsov-féle desztalinizációt követően a szocialista normativizmus – aktuálpolitikai tartalmát, utalásait tekintve – némiképpen finomodott, mint elméletnek azonban alig változtak sajátosságai. Szabó Imrének az 50-es évek végén és a 60-as években kifejtett munkássága ennek a Sztálin utáni szocialista normativizmusnak a jellemző példája, különös tekintettel *A jogszabályok értelmezése* és *A szocialista jog* c. munkáira.

2. Szabó Imre jogbölcselete

Az államszocializmus időszakának vezető jogbölcselelője és a marxista-leninista ún. szocialista normativizmus reprezentánsa Szabó Imre (1912–1991) volt. Számos hasonló pozíciót betöltő kelet- és kelet-közép-európai kollégájától előnyösen különböztette meg nyelvismerete, a nyugat-európai és amerikai szakirodalomra is kiterjedő műveltsége, amely összefüggésben nyilván nem volt közömbös az a tény, hogy az egyetemet a polgári demokratikus Csehszlovákiában, Prágában végezte el. Beregszászi születése révén pedig a szláv nyelvekben

⁴ Földesi Tamás: *A proletárdiktatúra államformájának fejlődése* I. Jogtudományi Közlöny 1951/7. 392. o.

⁵ *Vita a jog és jogtudomány “viszonylag állandó elemeinek” problémájáról.* Vas Tibor referátuma. Jogtudományi Közlöny 1951/7. 371. o.

SZILÁGYI PÉTER *Szabó Imre szocialista normativizmusa*

is otthonosan mozgott, ami lehetővé tette számára, hogy a szovjet jogelmélet eseményeiről közvetlenül tájékozódjék. Különösen a hatvanas és a hetvenes években született írásairól mondhatjuk, hogy kulturáltságukkal jelentős mértékben elütöttek az ötvenes évek primitív cikkeitől, és Szabó Imre a nyugati jogfilozófusok számára is megbecsült vitapartnernek számított. Ezek a relatíve kedvező vonások természetesen nemcsak Szabó személyes kvalitásainak, hanem a politikai helyzet változásának a következményei is voltak. Ugyanakkor későbbi műveiből sem hiányzott teljes mértékben az ötvenes évek szemléletével való kontinuitás. Leegyszerűsítve és némiképp pontatlanul Szabó Imre jogelméletét mint a Kádár-rendszer egyik a rendszer keretei között is viszonylag konzervatív jogbölcseletét jellemezhetjük.

Művei közül elsőnek *A burzsoá állam- és jogbölcselet Magyarországon* (1955) című, joggal híres-hírhedtnek nevezett monográfiáját kell megemlítenünk, részben hatása miatt, részben pedig mert jól mutatja Szabó elméletének jellemző vonásait. A mű erénye – és ez teszi lehetővé még ma is kellő kritikával való használatát –, hogy bőséges anyag alapján, többnyire korrekt módon idézve dolgozza föl anyagát. Többet nyomnak azonban a latban a mű negatívumai: kritikája előítéletes és külsődleges, számonkérő jellegű, elsődleges mércéje a marxizmus-leninizmustól való távolság, amit az elméletek gyakran félreértelmezett (vagy viszonylag haladó, vagy reakciós) politikai hatásának a vizsgálata egészít ki; az elméleti kritika így túlpolitikálódik. Szabó kísérletet sem tesz a bírált elméletek problematikájának megértésére, az immanens kritika módszerét is csak szórványosan alkalmazza. A századforduló táján bekövetkező társadalmi változásokat sommásan mint az imperializmus megnyilvánulásait marasztalja el, és minősíti szintén imperialistának az ezekre a problémákra adott jogbölcseleti válaszkísérleteket. Különösen markánsan mutatkozik ez meg az újkanti jogfilozófia, Somló és Moór ábrázolása során. Szerinte ez a *“jogbölcselet minden tekintetben reakcióssá vált, reakcióssabbá, mint a pozitivistá jogbölcselet; azzal, hogy a jogbölcseleti kutatás és ezzel együtt a jogászok figyelmét a létező jogról, a »van«-ról a megvalósítandó, spekulatív módon föllelhető jog felé, a »kell« felé, vagyis a realitás lehetőségei helyett az irrealitás világa felé, a földről az ég felé fordította, a jogbölcseletet teljes mértékben megfosztotta a tudományos jellegtől és a szubjektivizmus, a fideizmus felé vezette.”*⁶ Szabó (hatását sokáig éreztető) kritikájának az elméleti tartalma – saját szavai szerint – az volt, hogy a maga egészében el kell vetni a “helyes jogról” szóló idealista felfogást, s egészében a “helyességet” mint különálló filozófiai kategóriát; le kell számolni e “helyes jogi” elmélet alapjaival s annak minden vonatkozásával; úgy, hogy a “helyes jog” jelszava valamiféle új, állítólag marxista értelmezésben se térhessen jogéletünkbe vissza.⁷

Szabó Imre jogelméleti álláspontját legszemléletesebben két szisztematikus monográfiája, *A jogszabályok értelmezése* (1960) és *A szocialista jog* (1963) alapján ismerhetjük meg. Az előbbi egy konkrét, mind elméleti, mind gyakorlati szempontból fontos kérdés kapcsán, széles szakirodalmi anyagra támaszkodva, részletezően fejti ki álláspontját, a második pedig a marxista-leninista jogelmélet rövidebb, elsősorban az oktatás szempontjait szem előtt tartó összefoglalására vállalkozik. A címtől eltérően ugyanis a könyvben nemcsak a szocialista jogról van szó, hanem a ma már megmosolyogtató elvi bevezetés alapján, miszerint a szocialista jog is jog, a jognak mindazokról az általános kérdéseiről is, amelyek a szocialista normativizmus koncepciója szerint a jogelmélet tárgyát képezik. Így tárgyalja a jog fogalmát, a jogi alapelvek szerepét, a törvényességet, a jogrendszerek csoportosítását, a jogalkotást, a jogforrásokat és a

⁶ Szabó Imre: *A burzsoá állam- és jogbölcselet Magyarországon*. Budapest: Akadémiai 1955. 349. o.

⁷ Szabó *id. mű* 360. o. A sors iróniája, hogy nem is oly sokára többek között éppen az általa főszerkesztett *Allam- és Jogtudományban* jelenik meg a helyes jog “új, állítólag marxista értelmezése” (Peschka Vilmos: *Jog és érték*), és Szabó is arra kényszerül, hogy könyve 1977-es második kiadásában kizárólag itt módosítsa némiképpen az első kiadásban írottakat, enyhítve a helyes jog kérdésének elutasítását (ebben a formában így mint önálló kategóriát utasítja már csak el).

SZILÁGYI PÉTER *Szabó Imre szocialista normativizmusa*

jogszabálytani kérdéseket, a jogalkalmazást, a jogviszonyokat, az alanyi jogok és köteleességek viszonyát, valamint a jogrendszer tagozódását.

Szabó Imre munkássága jól, a kor viszonyaihoz mérten színvonalasan mutatja ezeket a sajátosságokat. Kisebbségi korrekcióktól eltekintve elméleti alapállásához mindvégig hűséges maradt, Visinszkij halála (1954) és politikai tevékenységének látványos elítélése (1956) után évekkel is (1963) a Visinszkij által a terror légkörében levezényelt, a szovjet jogtudományt sztálinizáló, a szovjet állam- és jogtudomány kérdéseiről 1938-ban rendezett szövetségi értekezletet igen pozitívan értékelte, Visinszkijt lényegében nyíltan csak azért marasztalta el, mert nem volt elég apologetikus: *“megállt a kényszernél, nem fejezte ki, hogy a szocialista jogot a dolgozók mind nagyobb mértékben önként követik, mert fölismerik hogy az érdekeiknek felel meg.”* (A könyvben Visinszkij burkolt, neve említése nélküli bírálatával néhány helyen még találkozhatunk.)

3. A szocialista normativizmus Szabó Imre *A szocialista jog c. művében*

Szabó Imre *A szocialista jog c.* monográfiája könyvként 1963-ban jelent meg, azonban korábban keletkezett, egyetemi jegyzetként tartalmilag változatlan szöveggel már 1961-ben napvilágot látott. A mű hét fejezetből áll, amelyeket tartalmi szempontból két nagyobb részre lehet bontani. A munka első három fejezetét (A szocialista jog lényege, A szocialista törvényesség, A szocialista jog formái) a mű általános részének nevezhetjük, mivel a szocialista jog egészének a kérdéseivel foglalkozik; az ezeket követő fejezeteket pedig a mű különös részének, amelyekben a szerző a szocialista jog működésének vagy struktúrájának egyes részkérdéseit (jogforrás és jogalkotás, jogalkalmazás, jogviszonyok, jogrendszer tagozódása) tárgyalja.

A továbbiakban Szabó Imre könyvének az elemzése révén kívánom kimutatni a szocialista normativizmus vázolt sajátosságait, elsősorban terjedelmi korlátok miatt, de részben tartalmi okok miatt is a munka első két fejezetére koncentrálni. A tartalmi okok esetében arról van szó, hogy az itt vizsgált fejezetek jobban és közvetlenebbül fejezik ki Szabó Imre felfogásának alapvető jellemző vonásait, ezzel szemben a különös résznek nevezhető fejezetek kritikáját gyümölcsözőbb az adott kérdések vizsgálatával összefüggésben elvégezni.

3.1 A jog lényege és fogalma a szocialista normativizmus elméletében

A szocialista jog lényege címet viselő első fejezet központi kérdése a jog fogalmának és a szocialista jog fogalmának a meghatározása, amit elmélettörténeti fejtegetések előznek meg. Ez az eljárás – elmélettörténeti vizsgálódások, majd annak alapján fogalom-meghatározás – eléggé bevett a jogbölcsélet irodalmában. Szabó eljárása azonban nem szokványos, nem a jogra, hanem az államra vonatkozó nézetekkel kezdi. Könyvének már első mondatai is igen tanulságosak a szocialista normativizmus sajátosságai szempontjából: *“A szocialista jogra vonatkozó nézetek kiindulópontjait a marxizmus-leninizmus klasszikusainak a szocialista államra vonatkozó megállapításaival kapcsolatban kell keresnünk. Amikor Marx és Engels »A Kommunista Párt Kiáltványá«-ban a szocialista forradalomról úgy szólnak, mint amelynek első lépése, hogy a proletáriátust uralkodó osztállyá emeli és az új, szocialista államot úgy jelölik meg, mint »az uralkodó osztállyá szervezett proletáriátust«, egyben felsorolják azokat a rendszabályokat, amelyeket a hatalomra jutó proletáriátusnak általában alkalmaznia kell. ... A Marx és Engels által ... feltételezett rendszabályoknak azonban szükségszerűen jogi rendszabályokként is meg kell jelenniök, azaz a győztes proletáriátus által teendő intézkedések*

SZILÁGYI PÉTER *Szabó Imre szocialista normativizmusa*

*a jog, mégpedig nyilván egy új jog segítségével valósíthatók meg.*⁸ Amíg Marx jogra vonatkozó megállapításának zömében a kritikai mozzanat dominál (a jog nem más, mint a tény hivatalos elismerése; jogotok nem más, mint osztályotok törvényerőre emelt akarata; a jog nem lehet magasabb fokon, mint a társadalom gazdasági alakulata és kulturális fejlettsége – ez mind-mind kritikai szemléletet fejez ki), addig Szabónál rögtön az elején a legitimációs és apologetikus szempont jelenik meg.

Szabó gondolatmenete a következő: a kapitalizmus kritikájából következik a proletárdiktatúra szükségessége, a proletárdiktatúra államának szükségessége, rendszabályok szükségessége, (eddig ez lényegében a *Kommunista Kiáltvány* gondolatmenete), és mindez a kizsákmányolók ellenállásának elnyomása (stb.) érdekében szükséges. Ez már a proletárdiktatúra lenini értelmezése. Ez az indítás, a proletárdiktatúra előtérbe állítása teljes mértékben az állam- és jogelmélet sztálinista változatának a jellemzője.⁹ A kiindulópont tehát Marxnak minden rendű és rangú revizionizmustól mentes, az ortodox sztálinisták oldaláról sem támadható, tisztán bolsevik és apologetikus értelmezése. A későbbi elemzésekre azonban már nem jellemző maradéktalanul ez a kontinuitás. A következőkben a szerző Marxnak a *Gothai program kritikája* kapcsán írt megállapításait elemzi. Az idézeteket ezúttal mellőzve¹⁰ annyit jegyzek csupán itt meg, hogy ennek a szövegrésznek a funkciója kettős: egyfelől a Marxra való hivatkozás a szocialista normativizmus autentikus marxizmusát kívánja igazolni, másrészt pedig a marxi kritikából így jutunk el ahhoz a tételhez, hogy a szocialista jog is jog, de gyökeresen más jog. A történelem materialista szemléletén nyugvó kritikából így egy lapos általánosság lesz, miszerint a különböző társadalmak joga különböző, de mindez politikailag alkalmas formára hozva: ez is jog, de gyökeresen másmilyen jog. Ez a formula azért alkalmas politikailag, mert ha a proletárdiktatúra eszközéről vagy Pasukanisz bírálatairól van szó, akkor ez is jog, ha pedig szabadságjogokról vagy eljárásjogi garanciákról van szó, akkor gyökeresen mástípusú jog – méghozzá mindig az aktuális pártvonalnak megfelelően.

A szovjet jogelmélet történetét áttekintve Szabó – érthetően – alapvetően Visinszkijjel ért egyet: *“A szocialista jog lényegének magasabb igényű tudományos meghatározására ... végül is a Szovjetunióban az 1937-1938-as években került sor. Határvonalat jelentett az állam- és jogelmélet szempontjából is e tekintetben a szovjet állam- és jogtudomány kérdéseiről 1938-ban rendezett első szövetségi értekezlet, amely nagymértékben tisztázta a szovjet jog alapvető elméleti kérdéseit, ... kialakította továbbá a szovjet szocialista jognak azt a fogalmát, amelyet alapjaiban a szocialista állam- és jogelmélet ma is elfogad, ha bizonyos bírálattal is illet.”*¹¹ Tanulságos viszont Szabónak Sztucskával és Pasukanisszal szembeni kritikája: ebben ugyanis kifejeződik egyrészt a szocialista normativizmusnak az a sajátossága, hogy az a normativizmust verbálisan elutasító normativizmus, másrészt pedig annak erőteljes etatizmusa: a normativizmussal való szembefordulás helyes volt ugyan, de a fő hiba volt, hogy *“nem értékelték eléggé a munkásosztály politikai hatalmának, a szocialista államnak a szerepét.”*¹² Ennek a kritikának az alapvető jelentősége azonban az, hogy Visinszkij – és vele Szabó – éppen azokat a törekvéseket ítéli el, amelyek bármilyen kezdetleges formában, de éppen az anyagi létföltételek meghatározó szerepére próbáltak rákérdezni. Itt térek ki Szabónak Visinszkijhez való sajátos viszonyára. Mint az előbbiekből kitűnik, Szabó Visinszkijjel elméletileg

⁸ Szabó Imre: *A szocialista jog*. Budapest: Közgazdasági és Jogi Kiadó 1963. 9. o.

⁹ Vö.: A munkásosztály diktatúrájáról szóló tanítás a marxizmus-leninizmus és még inkább a marxista-leninista államelmélet legfontosabb tanítása. ... *“Az állam és a jog valamennyi alapkérdését csak a munkásosztály diktatúrájáért... folytatott harc szempontja alapján lehet helyesen, tudományosan megvilágítani.”* Arszanov – Kecsekjan – Manykovszkij – Sztrogovics: *Állam- és jogelmélet*. Budapest: Tankönyvkiadó 1951. 23. o.; *“A proletárforradalom és a proletárdiktatúra ugyanakkor központi kérdése az állam- és jogelméletnek is.”* Földesi id. mű 392. o.

¹⁰ Vö. Szabó id. mű 10–14. old.

¹¹ Szabó id. mű 19. old.

¹² Szabó id. mű 18. o.

SZILÁGYI PÉTER *Szabó Imre szocialista normativizmusa*

alapvetően egyetért, azonban el is határolódik tőle, egyrészt voluntarizmusa miatt, másrészt pedig azért, mert Visinszkij *“megállt a kényszernél, nem fejezte ki, hogy a szocialista jogot a dolgozók mind nagyobb mértékben önként követik, mert fölismerik, hogy az érdekeiknek ez felel meg.”*¹³ Ez az idézett szöveg kétféle, egymást nem kizáró elhatárolódást is jelenthet. Jelentheti azt, hogy elhatárolódunk tőle, mert megállt a kényszernél, mert a sztálini terror jogelméleti megjelenítője volt; és jelentheti azt is, hogy a hiba az volt, hogy nem hangsúlyozta az önkéntes követést, vagyis hogy nem volt eléggé apologetikus.

A szocialista jog fogalmának tárgyalását a szocialista és az általános jogfogalom viszonyával kezdi. Kiindulópontja itt is jellemző és az előbbiekkal teljes mértékben összhangban van: *“Az egyik oldalon azt kell figyelembe venni, ami a szocialista jogban az általános jogfogalommal, vagyis a jog történetileg előfordult minden formájával közös, a másik oldalon pedig azt kell elemeznünk, ami a szocialista jogban a szocialista rendszer új jellegéből adódóan alapvetően új s amit a szocialista állam új típusú voltára vonatkozó klasszikus megállapításokból kiindulva állapíthatunk meg.”* Vagyis a szocialista jog sajátosságait nem az anyagi életviszonyokból, de nem is magából a jogból, hanem az államból, de még csak nem is az államból, hanem az arra vonatkozó klasszikus szövegekből kiindulva állapíthatjuk meg. Az idézett szövegrész jól jelzi a szocialista normativizmus pusztán verbális materializmusát, etatizmusát és dogmatizmusát. Ez utóbbinál nem annyira a dogmákhoz való ragaszkodást tartom kiemelendőnek, hanem hogy nem a valóságból indul ki, még csak nem is a propaganda által ábrázolt valóságból, hanem a klasszikus szövegekből, sőt azoknak is csak egy viszonylag szűk, kanonizált halmazából. Persze a két dolog össze is függ, mivel könnyű úgy védeni a dogmákat, ha nem vesszük figyelembe a valóságot. Pár sorral később úgy tűnik, mintha Szabó mégis a társadalmi összefüggések alapján próbálná megindokolni a szocialista jog sajátosságait, ez azonban pusztán látszat: Szabó Imre materializmusa, társadalmi szemlélete verbális marad. Először utal ugyan a tulajdonviszonyokra, de a folytatás elmarad: annak közelebbi vizsgálata, hogy milyen is ez a társadalom, mit is jelent a társadalmi tulajdon, hogyan alakul az egyének, közösségeik és az alapvető termelőeszközök viszonya (stb.) helyett egy olyan meg nem indokolt és meg nem magyarázott, pusztán deklarált tulajdonság (a kizsákmányolásmentesség) lesz a döntő elem, amelyik viszont megfellebezhetetlen, axiómának tekintett értékítélet szerepét tölti be – ez az, amit a szocialista normativizmus természetjogias mozzanatának, elemének nevezhetünk. Hasonló apologetikus, axiomatikus, kvázi-természetjogi tétel annak rögzítése, hogy a szocialista jogban első ízben jut kifejezésre a múltban kizsákmányolt osztálynak, a társadalom túlnyomó többségének, majd egészének az akarata. Az osztályakarát hasonló funkciót tölt be, mint az újkori természetjogtanban az emberi természet: hasonlóképpen absztrakt és sokféleképpen értelmezhető, s egyúttal evidens legitimitást sugall. Azonban ahhoz, hogy ezt a funkciót valóban betöltse az osztályakarát, biztosítani kell axiomatikus jellegét, vagyis bizonyításra nem szoruló voltát. Erre az osztályakarát értelmezése kapcsán kerül sor.

A gondolatmenet a következő: a jog általános fogalmának meghatározó eleme annak osztályakarati jellege. A szocialista jog sajátosságai kapcsán tehát először is azt kell kiemelni, hogy az más osztályakaratot fejez ki; ezt követően kell elemezni a szocialista jog további sajátosságait, így a kényszer és az önkéntes követés viszonyát és a szocialista jog progresszív jellegét.

3.2 A jog az uralkodó osztály akarata

A jog és különösen a szocialista jog osztályakaratként való felfogása, az osztályakarát kategóriájának a használata a szocialista normativizmus egyik leginkább jellemző tulajdonsága.

¹³ Szabó id. mű 21. o.

SZILÁGYI PÉTER *Szabó Imre szocialista normativizmusa*

Nézzük ezt Szabó Imre megfogalmazásában: *“A forradalmi munkáspártnak kezdeményező és irányító szerepe van a munkásosztály akaratának kialakításában. ... Az osztályakarát nem egyéni akaratok összessége, ennél fogva nem az egyének pszichológiai értelemben vett akaratán alapul, hanem olyan akarat, amely az uralkodó osztály közös érdekeinek általános formában való kifejezése; nem az egyének akarata az állam reális bázisa. Az osztályakaratot végső fokon az uralkodó termelési viszonyok és az uralkodó osztálynak ezekből következő érdekei határozzák meg, s az állami akarat az, amelyben az osztályakarát kifejezésre jut.”*¹⁴

Ez az egész akaratelmélet számos dolgot jól mutat. Szabó Imre eléggé nyíltan kimondja, hogy ennek az osztályakarathoz semmi köze a ténylegesen, empirikusan létező munkássághoz, hiszen ennek az osztályakarathoz nem egyének akarata a bázisa. Jól mutatja továbbá az idézett szöveg a szocialista normativizmus dogmatizmusát, hogy egy politikai kiáltványban megfogalmazott, politikai jelszóként megfelelő kifejezést (jogotok nem más, mint osztályotok törvényerőre emelt akarata) elméleti szintre emel, és ahhoz betű szerint, dogmaként ragaszkodik. Megmutatkozik a dogmatizmusból fakadó elméleti konzervativizmus, elmaradottság, hiszen az akaratelméletek a múlt század első felének és közepének elméletei voltak, azokat már a század második felétől erősen bírálják, azok Kelsen óta egyértelműen túlhaladottnak tekinthetők.

Az akaratfelfogás természetlenségét és sajátos dilemmáját jól jelzi a valamikor Peschka és Szoócák között lezajlott vita. Ha ugyanis következtetések vagyunk az akarat pszichológiai jellegének az elutasításában, akkor az akarat metafora, politikai és nem pszichológiai jelenségre utal, általánosságának kritériuma nem lehet más, mint bizonyos közös érdekek általánosságának való megfelelés. Ez volt Szoócák felfogása. Ez a megoldás filozófiailag következetesebb, mint a pszichológiai akaraton alapuló értelmezés, de azzal a következménnyel jár, hogy tetszés szerinti jogszabályok természetjogias apologetikájára használható föl, mondván, hogy az felel meg az általános érdekeknek és a termelési viszonyoknak. Az osztályakarát adott, a marxista-leninista elmélet a jogban mint jelenségben föltárja a lényegét (vö. Szabó fejezetcíme: *A szocialista jog lényege*), az uralkodó osztály, esetünkben a proletariátus akaratát, majd azután megmagyarázza, hogy a proletariátus miért azt akarja, amit akar: azért, mert az felel meg érdekeinek. A másik, Peschka által képviselt megoldás az osztályakarát általánosságának a kritériumát a pszichológiai értelemben vett individuális akaratok mennyiségi kérdéseként közelíti meg, ennyiben következtetéseiben demokratikusabb, de elméletileg problematikus, pszichológiai redukcionizmushoz vezet. Szabó megoldása pedig úgy tűnik, a kettő hátrányait ötvözi: sem nem következetes, sem nem demokratikus. Szerinte ugyanis az osztályakarát természetes személyek, az erre hivatott természetes személyek fedezik föl és fejezik ki, az tehát ennyiben pszichológiai értelemben vett akarat, illetve azok összessége, de mégsem az, hiszen nem egyének pszichológiai értelemben vett akaratán alapul, vagy másként megfogalmazva, nem egyszerűen egyéni akaratok összessége az, amit úgy lehet érteni, hogy ez pusztán individuális akaratok bizonyos részeinek, szelvényeinek az összessége. Az akarat osztályjellege számára ezek után semmiféle mérce vagy kritérium nem marad: sem az elfogadók, sem az “akarók” általánossága, sem pedig az általános-közös érdekeknek való megfelelés. A mérce elméleti megsemmisítésének megvan a maga funkciója, a kommunista párt ily módon az osztályjelleg kritériumává és megállapítójává is válik, méghozzá nemcsak azért, hogy föltárja ezt az osztályakarát, hanem mert kezdeményezi is. Szabó szerint az osztályakarát nem alapul az individuális akaratokon, nem önkényes; de azt nem mondja ki, hogy nem pszichológiai értelemben vett akarat. Igaz, azt sem mondja kifejezetten, hogy az lenne, de mégis a fizikai személyek megemlézése a továbbiakban erre utal. Az erre hivatott természetes személyek fölfedik és kifejezik az osztályakarát, de az nem azonos a kiválasztottak egyéni akaratának az összességével. Kifejezetten csak annyit mond, hogy nem

¹⁴ Szabó id. mű 30–31. o.

SZILÁGYI PÉTER *Szabó Imre szocialista normativizmusa*

önkéntes, hanem általános – de hogy pontosan, a formát tekintve mit jelent ez az általánosság, arról hallgat. (1) Az általános akarat ugyanis vagy csak tartalmilag általános, de formáját tekintve individuális akarat, és közömbös, hogy mennyiségileg hány akarat felel meg ennek. Ez az értelmezés filozófiailag elfogadható, ugyanakkor alkalmas bármiféle politikai önkény igazolására. (2) Vagy ha formailag is általános, akkor az (2/1) vagy egy individuumok fölötti általános osztálytudatot tételez föl (a népszellem szocialista változatát), ami nyilvánvalóan nem fogadható el egy materialista filozófia számára, (2/2) vagy pedig meghatározott mennyiséget, mint az osztályakarati minőség mértékét, ami viszont demokratikus következtetésekhez vezet. Ennek az utóbbi változatnak az a gyöngéje, hogy az adott terminológia keretei között a mérték meghatározása problematikus: a filozófiai elemzés szintjén nem állítható, hogy a bárhogyan meghatározott rész azonos az egészszel, a részt kifejező különös pedig maga az általános; ahhoz, hogy kimondjuk, hogy az akarat általánossága a többségi döntés függvénye, ki kell lépnünk a politikai rendszer, a döntési mechanizmus szintjére, szakítanunk kell politikailag a párt vezető szerepével, elméletileg-filozófiailag pedig a jog akaratként való felfogásával. Föl kell akkor ugyanis tenni azt a kérdést, hogy miben rejlik az érdekek és akaratok általánossága, miben különbözik az a fogalmak és a leíró kifejezések általánosságától. Ez a kérdésföltevés viszont nyilvánvalóvá teszi, hogy ez az általános nem azonos az egészszel, még hozzá nemcsak terjedelmileg nem azonos, hanem jellegét és tartalmát tekintve sem, objektivitása – ha egyáltalán van értelme erről beszélni – nem eleve adott, megváltozhatatlan, alternatívák nélküli objektivitás. Ezen az úton tehát a rendszer apológiája helyett kritikájának elméleti megalapozásához jutnánk el. Szabónál nincs meg sem a Peschkánál föllelhető demokratikus következtetés, sem pedig a Szozáczkynál föllelhető társadalomfilozófiai alapozás kísérlete.

Nézzük tovább Szabót: *“Az államnak egyrésztől nincs olyan »önálló« akarata, amely az uralkodó osztály akaratától független lenne; másrésztől mind az uralkodó osztálynak azok a képviselői, mind pedig az állam meghatározott szerveiben működő azok a személyek, akik az uralkodó osztály közös érdekei által meghatározott osztályakaratot felfedik és az ennek megfelelő állami akaratot törvény formájában kifejezik, – olyan fizikai személyek, akik felemelkedtek az osztály közös érdekeinek megértéséig és képesek általános akaratának kifejezésére. Ilyen módon tehát azt sem lehet mondani, hogy az osztályakaratot és az állami akaratot egyszerűen azon személyek egyéni akaratának összessége, akik csak az osztály közös érdekeinek felismerésére, megfogalmazására és törvénybe foglalására hivatottak.*

Ami ebből a szempontból a proletárdiktatúra mechanizmusát illeti, ebben a munkásosztály pártja azt az alapvető funkciót látja el, hogy feltárja a munkásosztály és általában a vele szövetséges dolgozók érdekeinek megfelelő osztályakaratot és kezdeményezően hat közre az állami akaratkifejezés kiváltásában, ennek az akaratnak a szocialista jog útján való kifejeződésében. Ennek folytán a proletárdiktatúra fejlett mechanizmusában elvileg meg lehet különböztetni az osztályakaratot a jogalkotásra irányuló közvetlen állami akaratától; gyakorlatilag azonban a kapcsolat a kettő között rendkívül szoros; az osztályakaratot ebben az összefüggésben egyenesen azért formálódik meg és fejeződik ki, hogy állami akarathoz vezessen, amint hogy az állami akarat is abból a célból alakul ki, hogy törvény, jogszabály formájában jelenjék meg.”¹⁵ Az államnak tehát nincs önálló akarata; ekkor persze legalább is kérdéses, hogy az osztálynak van-e, és ha igen, úgy miképpen. Ezzel szemben Szabó Imre föltételez, hiposztazál egy osztályakaratot, amelyet az élenjárók fölfednek, kifejezésre juttatnak. Vagyis van valamilyen misztikus, titokzatos osztályakaratot, de nincs alánya: a párt is csak föltárja (hol?), és kezdeményezi kialakulását (hol?).

Ezeket a kérdéseket Szabó föl sem teszi; inkább vált, áttér egy másik kérdésre, általában a jog akaratati jellegére: általában beszél a jogról, mint akaratati jelenségről. Nem ott folytatja, ahol logikusan folytatni kellene: ki az alánya a szocialista jogban kifejeződő, abban rejülő akaratnak,

¹⁵ Szabó id. mű 31–32. o.

SZILÁGYI PÉTER *Szabó Imre szocialista normativizmusa*

hol képződik az, hol lehet föltárni, hanem vált: a konkrétól az absztrakthoz menekül – a konkrét helyzet konkrét elemzése helyett. Ez a módszertani fogás Szabónál több helyen is tapasztalható: ha megreked a különös konkrétabb szintjén, ha ki akar térni bizonyos kérdések elől, akkor fölemelkedik egy általánosabb szintre.

Ez a tisztázatlanság azonban nem véletlen, nem egyszerűen gondolkodásbeli következetlenség: az osztályakaratnak és az államakaratnak ez az ábrázolása (elvi különbség és gyakorlati egység) a párt és az állam kívánatosnak tekintett viszonyát jelzi a proletárdiktatúra fejlett mechanizmusában (vagyis a Kádár-rendszerben): az akaratot a párt fogalmazza meg, de kifelé ennek állami-jogi formában kell kifejeződni, a pártirányítás alapvetően jogi formákon, sajátos szocialista jogi formákon (pl. káderhatásköri listán és a bírósági hatáskör elvonásának jogilag biztosított lehetőségén) keresztül érvényesül, és ezzel megvalósul a szocialista törvényesség. Ezt jelzi a Lenintől vett idézet, aminek a jelentése ebben a kontextusban az, hogy a pártakaratnak is törvény formájában kell kifejezésre jutnia. Másrészt az idézett szöveg azt is jelzi, hogy az osztályakaratot csak addig és olyan mértékben kell beépíteni az elemzésbe, hogy legitimációs hivatkozási alapként működni tudjon, de nem szabad föltenni olyan konkrétabb kérdéseket ezen akarat tulajdonságait, helyét, keletkezését, szubjektumát illetően, amelyekből a politikai berendezkedésre nézve is következtetéseket lehetne levonni.

Mindez itt jelzi, hogy az általános jogfogalom és a szocialista jog fogalmának kettőségére miért van szükség: akkor térhessen át egyik szintről a másikra, amikor csak akar, avagy pontosabban: amikor az legitimáló vagy apologetikus feladatának teljesítését inkább megkönnyíti. A jog akaratok jellegéről írottak ugyanis legfőjebb a XIX. századi akaratelméletek bírálatára alkalmasak, ahelyett, hogy Szabó saját akaratelméletét tisztáznák. Az idézett rész ugyanakkor másrészt az akarat általánosságának kérdését az akarat kialakulásának ontológiai szintjéről más szintre viszi át, amikor az egyéni akaratokat megelőző általános akaratról szól. Az individuális akaratot megelőző általános ugyanis kétféle lehet: vagy normatív általános, vagy potenciálisan általános. Nem meghatározott embercsoport akaratának közös eleme és ebben az értelemben általános, hanem megelőző, vagyis előíró, normatív, mindenkire kötelező (vagy legalábbis példát mutató) akaratról van szó, amelynek lehetősége van arra, hogy sokan elfogadják, és ebben az értelemben utóbb általános is legyen. De még nem az, és nem is biztos, hogy az lesz; nem biztos, hogy a potencia aktualizálódik. De ha aktualizálódik is, úgy ez akkor sem a jogban állítólag benne rejlő osztályakarat ontológiai általánosságának a bizonyítéka, méghozzá sem pszichológiai, sem pedig társadalomelméleti (érdekek általánosságának való megfelelés) értelemben, hanem a jogérvényesülés empirikus elemének a kérdése. Ez utóbbi lehetőséget egyébként a következő oldalon idealizálva tényként tárgyalja, anélkül, hogy utalna a potencialításra. A most nem idézett szöveg leplezi az előbb jelzett gondolati törést, majd hogy a leplezés sikeres legyen, jön egy egyáltalán ide nem illő és a jogtudományban közhelynek tekinthető rész a jogalkotói akarat és a jogügyleti akarat különbségéről.

Az idealizált széleskörű jogkövetés és joggal való azonosulás állítása jó alkalmat kínál a kötelező penzum teljesítésére, az SZKP programjának és az egyetemes népi állam gondolatának a fölmagasztalására. Ezt követően mintegy összefoglalja az eddigieket, és úgy tesz, mintha bizonyította volna az osztályakarat ontológiai értelemben vett általánosságát. *“A jog általános fogalmában szereplő akaratok elem a kifejtetteknek megfelelően úgy konkretizálódik a szocialista jog fogalmában, hogy az osztályakarat a szocialista forradalom következményeként a társadalom túlnyomó többségének akaratát, – a szocializmus felépítését követően pedig a társadalom egészének akaratát fejezi ki az állami akarat útján.”*¹⁶ Szabó Imre maga is hangsúlyozza, hogy *“az akaratok elem a szocialista jog fogalmában lényegi elem. Nem arról van tehát szó, mint a marxista elmélet némely bírálója állítja, hogy Marx és Engels egyszerűen az*

¹⁶ Szabó id. mű 35. o.

SZILÁGYI PÉTER *Szabó Imre szocialista normativizmusa*

*annak idején a német jogelméletben általános akaratemléletet vették és alakították át a maguk módján, s ennél fogva azt sem lehet állítani, hogy a jogfogalomban szereplő ezt az akarat-elemet az érdek-elemmel kell pótolni.*¹⁷ Szabó Imrének az előzőekben kifejtettek szerint annyiban igaza van, hogy a szocialista jog koncepciójában az akarati elem valóban lényeges, pontosabban nem funkció nélküli. Nem esetleges, mivel képes egyszerre betölteni a kényszert jogilag és politikailag megalapozó, a jogi normák tartalmával szemben közömbös normativizmus, valamint a legitimitáció funkcióját: akarat, méghozzá államakarat, ezért föltétlenül kötelező, ugyanakkor a proletariátus (a többség, a dolgozó nép) érdekeit és azzal közvetlen egységet képező akaratát fejezi ki és ezért legitim. Az érdekekre való hivatkozás ugyan megmarad (különben a marxizmusnak még a látszata is elszállna), de ebben a konstrukcióban ez csak legitimitációs és apologetikus funkciót tölthet be; a tartalmat meghatározó affirmatív vagy kritikai funkciót viszont nem. Bármilyen lehet az osztályakarat tartalma, mégis legitim.

Az érdekkategória esetleges kritikai fölhasználását Szabó érdek és akarat mesterséges szembeállításával utasítja el, amit viszont ismét egy szintváltással, divatos szóval csúsztatással kísérel meg igazolni, vagyis annak bemutatásával, hogy a jogértelmezésben sem az egyoldalú akaratemlélet (szubjektív értelmezésemélet), sem az egyoldalú érdekemlélet (objektív értelmezésemélet) nem nyújt kielégítő megoldást (amit viszont kevesen vitatnak). Ebből viszont újabb csúsztatással azt a következtetést vonja le, hogy az akaratot és az érdeket nem lehet szembeállítani, vagyis nem lehet rákérdezni az érdekek és az állítólagos akarat viszonyára: az érdekekre való hivatkozás csak legitimitációs apologetikus funkciót tölthet be, kritikai vagy korrekciós szerepet azonban nem. Idézi Plehanovot,¹⁸ de maga az idézet csak annyit mond, hogy a jog érdekeket fejez ki. Ezzel az erővel nyugodtan idézhette volna a burzsoá jogtudós Jheringet is. Mindezek ellenére Szabó kijelenti, hogy Plehanov ezzel bizonyította a jog akarati jellegére vonatkozó marxi tételt.

A konklúzió – végső fokon a termelési viszonyok által meghatározott osztályérdek fölismerése alakítja ki azt az osztályakaratot, amely az említett érdekek védelmére szolgáló jogszabályok megalkotására irányul – önmagában evidens, sőt tautológia: az érdekek fölismerése eredményezi ezen érdekek védelmét. Ha azonban ezt az evidenciát, mondhatni közhelyet arra akarjuk fölhasználni, hogy ezzel igazoljuk azt, hogy a szocialista jog a dolgozó nép érdekeit fejezi ki, ahhoz ezt föl kellene bontani. Ha el is tekintünk attól, hogy az érdekek megállapítása (talán a legegyszerűbb esetektől eltekintve) önmagában is problematikus lehet, mégis a következő kérdéseket meg kellene vizsgálni, illetőleg összefüggéseket bizonyítani: vagy azt kellene elfogadni, hogy az, ami a jogszabályokban kifejeződik, eleve tartalmilag azonos az osztályakarattal, és ebben az esetben meg kell vizsgálni, vajon e hiposztázált osztályakarat megfelel-e az elvileg empirikusan is vizsgálható, megállapítható osztályérdeknek; vagy azt kellene mondani, hogy *ex definitione* csak az tekintendő osztályakarathoz, ami megfelel az osztályérdeknek — függetlenül attól, hogy hány empirikus akaratot fejez ki; ezen esetben pedig azt is kellene vizsgálni, hogy a jogszabályok megfelelnek-e ennek az osztályakarathoz.

A szocialista normativizmus osztályakarat-fogalma nem öncélú és értelmetlen metafora. A három mozzanat elhatárolása és egyben az akarat és érdek egységének hangoztatása, valamint az akarat központi kategóriává tétele azt szolgálja, hogy az érdekek és a jogszabályok közvetlen összevetését, vagyis a kritika lehetőségét kizárják. Ha az érdekekre hivatkozik a kritika, úgy az akaratra hivatkozunk, ha pedig az empirikus akaratokra, akkor az érdekekre. Szabó Imre több helyen¹⁹ is kénytelen elismerni, hogy az empirikus munkásosztálynak semmi köze a szocialista jogban kifejeződő osztályakarathoz. Ez már önmagában is elég kínos, de még nem végzetes: magyarázható, tehát beismerhető is lenne, hiszen az empirikus munkásosztály

¹⁷ Szabó id. mű 36. o.

¹⁸ *A materialista történelemfelfogásról*, Bp 1948. 20. és 37. o.

¹⁹ Vö.: Szabó id. mű 30–31. és 40. o.

SZILÁGYI PÉTER *Szabó Imre szocialista normativizmusa*

tévedhet is. Az azonban, hogy a szocialista jogban kifejeződő akarat semmiféle empirikus (egyedül létező) munkásosztály érdekeinek sem felel meg, már védhetetlen lenne. Ennek elleplezésére van szükség arra a tételre, hogy az osztályakarat és az osztályérdek nem választható el egymástól.

A következőkben szerzőnk elismeri ugyan az érdekkonfliktusok lehetőségét a szocializmusban, de csak mint az egyéni és általános érdek konfliktusát.²⁰ Erre az elismerésre a koncepciónak szüksége is van: egyrészt a teljes konfliktusmentesség állítása annyira ellentmondana a mindennapi tapasztalatoknak, hogy hitelét vesztené az egész koncepció, másrészt pedig ezzel lehet a kényszer indokoltságát elméletileg megalapozni. Furcsa módon ez hasonló individualizáló-elszigetelő hatást jelent, mint amilyent pl. Poulantzas vet a (burzsoá, és nem civiljogi értelemben vett) polgári jog szemére: a munkásokat elszigetelt szerződő felekként kezeli, és ezzel akadályozza összefogásukat. Itt is az egyes dolgozónak, ha elfogadná Szabó Imre elméletét, arra a következtetésre kellene jutnia, hogy saját érdekeinek és a jogszabálynak a konfliktusa pusztán elszigetelt egyedi eset.

3.3 A szocialista jog új vonásai

Szabó előzőkben jelzett gondolatmenete szerint a szocialista jog további jellemzője a kényszer és az önkéntes követés sajátos viszonya, ezért ennek a kérdésnek külön pontot szentel.²¹ Ez a pont tulajdonképpen egészében semmitmondó, részben pedig annak közhelyszerű megállapítása, hogy a jog kényszerjellege nem jelenti a kényszernek az esetek többségében történő valóságos alkalmazását; ugyanakkor annak hangoztatása, hogy a szocializmusban a jogszabályok a dolgozók érdekeit fejezik ki, ezért a kényszer szerepe viszonylagossá válik, ez a fejlődési folyamat azonban nem egyenletes. Ezeket a megállapításokat úgy interpretálhatjuk, mint Szabó kádárizmusát: a Sztálin–Rákosi-féle élesedő osztályharc elméletének és a terror gyakorlatának a sorok közötti elutasítását és ugyanakkor az osztályharc helyzetétől függő megtorlás lehetőségének az elismerését.

Szabó Imre a szocialista jog új vonásai között említi annak progresszív szerepét.²² Ennek a megállapításnak is a korábbiakhoz hasonlóan legitimációs–apologetikus szerepe van, mindenekelőtt a párt vezető szerepének az igazolását szolgálja. Erre a progresszivitásra hivatkozva védi meg közvetve Szabó a kommunista párt(ok) politikájában tapasztalható voluntarista elemeket, amikor azok bírálóit az opportunisták álláspont képviselőiként bélyegzi meg. Minden apologetika ellenére azonban itt valós problémáról van szó, eltérően az osztályakarattól: hogyan, mennyire lehetséges a társadalom fejlesztése a jog útján, új viszonyok létrehozása, és milyen módszerekkel. Politikailag elfogadhatóbban fogalmazva: a társadalmi reformok megvalósításának milyen jogi lehetőségei és módszerei állnak rendelkezésre.

Fontos szerepet játszanak Szabó Imre szocialista normativizmusában a jogi alapelvekről vallott nézetei, amelyeket külön alfejezetben fejt ki.²³ Az alfejezet elején adott meghatározás szerint a szocialista jog elvei leíró értelemben vett elvek, vagyis bizonyos tulajdonságok megfogalmazásai. Elutasítja a jogelvek normatív értelmezését, azok jogalakító vagy jogkiegészítő szerepét: *“A marxista elmélet jogi alapelveken nem voluntarisztikusan kialakított tétéleket, hanem objektíve meghatározott és tudományosan feltárt, az adott jogtípus vagy jogrendszer alapvető vonásait tényleg jellemző elveket ért. A marxista jogtudomány továbbá elméletileg tagadja, a szocialista jog egész gyakorlata pedig tényleg kizárja bármiféle iratlan*

²⁰ Szabó id. mű 38. o.

²¹ Szabó id. mű 47–54. o.

²² Szabó id. mű 54–59. o.

²³ Szabó id. mű 63–79. o.

SZILÁGYI PÉTER *Szabó Imre szocialista normativizmusa*

jogelveknek jogszabályként, jogtételként való alkalmazását, s ezzel eleve elejét veszi mindenféle természetjogi gyanúnak.”²⁴ A jogelvek normatív jellegének az elutasítása után azonban sajátos dialektikával mégiscsak követelmény-jelleget tulajdonít a jogelveknek: “*A szocialista jog alapelveinek objektív jellege egyrészt abból adódik, hogy azok az egyik oldalon a szocialista társadalom gazdasági rendjéből ... a jogrendszerre nézve levont következtetések, amelyek a szocialista jog tartalmát illető olyan alapvető követelmények kialakítására vezetnek, ... amelyeknek a szocialista jogrendszer szükségképpen meg kell, hogy feleljen, mert másképpen nem tudja ellátni felépítményi funkcióját, védeni a szocialista társadalmi viszonyokat, segíteni azok fejlődését. Ezek az alapelvek »tétéles jogon kívüliek«, ám mégsem »természetjogiak«. ... A jogi alapelvek kettős jellegűek: egyrészt tények, másrészt követelmények. ... Nem jogtételek, hanem olyan általános jellegű szocialista jogpolitikai, jogértelmezési és jogalkalmazási elvek, amelyek egyaránt hatással vannak a jogalkotásra és a jogalkalmazásra.*”²⁵ Az elvek objektív jellegének a hangoztatása itt is legitimációs funkciót tölt be, jogpolitikai jellegük elismerése pedig instrumentális funkciót. Szabó könyvének ebben a fejezetében a legitimációs funkció, a jogalkotás s mindenekelőtt a jogalkalmazás tárgyalása során pedig az instrumentális funkció kap hangsúlyt.²⁶

Továbbá ez az a pont, pontosabban az objektív követelmények kérdése, amelynek kapcsán a szocialista normativizmust és a marxista jogelméletet általában is számos bíráló érte: ebben az objektív követelményben természetjogi elemet láttak, illetőleg ebben látták a jogbölcséleti csodát, a jogbölcséleti *perpetuum mobile* föltalálását, a *Seinből* a *Sollenre* való következtetést. A *Seinből* a *Sollenre* való következtetés lehetőségét ugyan nem minden jogbölcséleti felfogás utasítja el kategorikusan (vö. Hart természetjogát), ezzel azonban a kérdés nem intézhető el, miközben a probléma valós. A kérdés az, vajon lehetségesek-e egyáltalán objektív követelmények, és ha igen, úgy milyen értelemben. Először is a valóságban, a *Sein* világában szó szerinti értelemben nincsenek objektív követelmények (Szabó sem mondja), csak kauzális összefüggések és valószínűségek. Ezek elvileg megismerhetőek, gondolatilag föltárhatók, a logikai implikáció “ha/akkor” formájára hozhatók, a logikai implikáció megfordítható, és ha az eredeti kapcsolat következményét kívánatosnak értékeljük, akkor az okot vagy annak valamely alternatíváját objektíve szükségesnek kell tekintenünk. Ennyiben lehet szó objektív szükségletről, ahol ez az ‘objektív’ jelző valamilyen kapcsolat objektíve igaz fölismerésére és a kívánatoskénti értékelés elfogadottságának ténylegességére, objektivitására vonatkozik. Ez a kívánatos értékelés néhány esetben evidens (pl. járványmentesség), többnyire azonban érdekek vagy általánosabb értékek alapján fogadják el többé-kevésbé széles körben; vagyis az elfogadottság csak részleges, benne van a partikularitás mozzanata is. Azt mondhatnók, hogy itt összefonódik a teleologikus szerkezet mint a kauzális kapcsolat megfordítása és az értékelés partikularitása és elfogadottsága. Nemcsak a jogi tételezés partikuláris rendszerint, hanem az azt megelőző értékelés is. Ez egyben azt is jelenti, hogy az ún. objektív szükséglet vagy követelmény nem más, mint valamely közösség által elfogadott, azaz valamilyen formában objektíválódott (verbalizált) értékeléstől függő objektív összefüggés. Az objektív szükséglet vagy követelmény tehát minden operacionalizálási nehézség és propagandisztikus hivatkozás ellenére vizsgálódásra érdemes kérdés, s ez lehetőséget kínál a természetjogtan és a jogpozitivizmus egyoldalúságainak meghaladására és egy jogpolitikai szemlélet megalapozására.

Az eddigieket némiképpen általánosítva talán mondhatjuk, hogy a szocialista normativizmus alapvető jellemző vonása és funkciója legitimációs és apologetikus szerepe volt: tehát olyan normatív elmélet, ideológia ez, amelynek analitikai mozzanatai alárendelődtek ideológiai

²⁴ Szabó id. mű 65. old..

²⁵ Szabó id. mű 66-67. o.

²⁶ Vö.: Szabó id. mű 223., 227., 255., 283. és 303. o.

SZILÁGYI PÉTER *Szabó Imre szocialista normativizmusa*

funkciójának. Ez egyrésztől álproblémák (pl. a jog akarati jellege) és kifejezetten hamis tételek (a szocialista jog a túlnyomó többség érdekeit fejezi ki) segítségével, másrésztől pedig a valós problémák legitimációs okokból eredő, vagy objektívebben: legitimációt szolgáló, elősegítő eltorzításával és félreértelmezésével történt. Ez utóbbiak közé tartozik az objektív követelmények (akár mint elvek, akár mint a társadalmi rendeltetés kategóriája), a progresszív jelleg valamint az érdekpártikularitás kérdése. Ezek mögött valós problémák húzódnak meg, s megoldásukra nincsenek közvetlenül fölhasználható és operacionalizálható kategóriák vagy – pláne – algoritmusok. De a kanti kategorikus imperatívusz sem operacionalizálható...

3.4 Szabó Imre törvényesség-felfogása

A szocialista normativizmus Szabó Imre nevével fémjelezhető változatának egyik központi kategóriája a törvényesség, ezért nem véletlen, hogy monográfiájának második fejezete *A szocialista törvényesség* címet viseli. A fejezet három alfejezetre tagolódik: A burzsoá és szocialista törvényesség előkérdései; A burzsoá törvényesség bomlása; A szocialista törvényesség. Ezek közül az első tartalmilag a törvényesség fogalmával foglalkozik, és ebben fejeződnek ki a legvilágosabban Szabó elméletének sajátosságai. A szocialista normativizmusra, különösen annak Szabó-féle változatára ugyanis sajátos törvényesség-felfogás jellemző: egyfelől annak fetiszizálása, amikor is a törvények kötelező jellegéről és az azok mögött meghúzódó centralizált társadalmi szerveződésről van szó, másfelől a fogalom formális értelmezése, amikor a tartalomról, a követelményekről van szó. Annyit talán hozzá kell tennem, hogy (1) nem mindig annyira formális, tehát törvényesség-felfogása az uralkodó szocializmus-felfogásnak megfelelően elfogadja a korlátozásokat; (2) a sztálinista felfogásokkal szemben viszont elutasítja az esetlegességet és önkényt, a jogbiztonságot állítva előtérbe.

Szabó Imre gondolatmenetének kiindulópontja szerint a törvényesség kialakulásakor követelményként a burzsoázia elképzeléseit fejezte ki, végső fokon a kibontakozó tőkés termelési viszonyokból fakadt. A törvényességgel nem általánosságban, hanem egy osztály igényeként találkozunk, ezért a törvényesség fogalma konkrét társadalmi tartalmától elvonatkoztatva nem határozható meg, lényege egyedül formai elemekkel nem ragadható meg, a törvényesség általános fogalma nem alkotható meg.²⁷

A törvényesség fogalmának kialakulását vizsgálva abban igaza van, hogy a 'törvényesség' kifejezéssel jelzett jelenségek a polgári fejlődéssel, a tőkés piacgazdasággal jelentek meg, kialakulásakor tehát határozottan polgári, azaz potenciálisan és tendenciájában tőkés (burzsoá) tartalma volt. Ebből azonban még önmagában nem következik a törvényesség általános(abb) fogalmának az elutasítása – ehhez tartalmi elemzésre volna szükség. Szabónál azonban mindenféle tartalmi elemzés hiányzik, noha állítása szépen igazolható lenne, akár többszörös Marx-hivatkozásokkal is: a személyében szabad bér munkás és a személyes szabadság, az árucseré és a formális jogegyenlőség, a tulajdonnal való rendelkezés szabadsága és a tőkés vállalkozás, a gazdasági kalkuláció és a jogbiztonság (stb.) összefüggéseinek az elemző bemutatásával. Miért nem teszi? Azért-e, mert akkor az államszocializmus termelési viszonyait is elemezni kellene, márpedig ennek föltárása – stílusosan fogalmazva – ellentétes lenne a hanyatló pártapparátus érdekeivel? vagy pedig azért, mert akkor a kontraszt miatt az államszocializmus viszonyai elemzésének a mellőzése szemet szúrna? Ez nem tudható.

²⁷ Szabó id. mű 80–82. o.

SZILÁGYI PÉTER *Szabó Imre szocialista normativizmusa*

Szabó szerint a törvényesség általános fogalma azon az alapon sem dolgozható ki, hogy annak tartalma az emberi jogok biztosítása. Az állampolgári jogok kategóriája nemcsak azért nem lehet tartalmilag fogalmi eleme a törvényességnek, mert annál szűkebb fogalom, hanem mindenekelőtt azért nem, mert az állampolgári jogoknak szintén nem lehet olyan általános fogalmát kialakítani, amely a tőkés rendszerben és a szocialista rendszerben hirdetett, illetőleg érvényesülő állampolgári jogokat azok társadalmi valóságában egyaránt magába foglalná. Ilyenképpen a törvényesség mindig csak konkrét, az adott társadalmi rendszer és jogtípus jellegének megfelelő lehet. Ennek alapján vagy burzsoá, vagy szocialista törvényességről beszélhetünk, mint a törvényesség két történeti formájáról.²⁸

Szabó Imrének ezek a fejtegetései nagyon tanulságosak: azt jelentik az itt leírtak, hogy a törvényességnek általános és a jogrendtől különböző fogalmáról csak akkor beszélhetünk, ha a törvényesség két történelmi formája esetében van valami közös tartalom. Egyes szerzők, akik többnyire az államszocializmus demokratikusabbá tételét igyekeztek elősegíteni, ezt a közös tartalmat – szubjektíve elismerésre méltó módon – az emberi jogokban vélték fölfedezni, és a történelmileg tapasztalt és letagadhatatlan korlátozásokat, a szocialista törvényesség megsértését részben Sztálin személyére, részben a polgárháborús és háborús körülményekre vezették vissza, mint az államszocializmus szülési fájdalmait vagy gyermekbetegségeit. Ebben a vonatkozásban meggyőző analógiának tűnt a polgári forradalmak terrorjára (stb.) való utalás, lehetett hivatkozni a fiatal Marxra és Rosa Luxemburgra is.

Az államszocializmus termelési viszonyainak (marxista és kritikai) elemzése viszont azt tárta volna föl, hogy az államszocializmusban biztosított alapjogok (állampolgári jogok) az önkényt, az öncélú sztálini típusú terrort kizárhatják ugyan, de sohasem garantálhatják az alapjogokat a polgári demokráciához és törvényességhez hasonló terjedelemben. Az államszocializmus értelemszerűen nem garantálhatta a magánvállalkozás és a magántulajdonnal való rendelkezés szabadságát (vö. a magántulajdon és a magánkezdeményezés a köz érdekeit nem sértheti – szólt az 1949-es alkotmányszöveg), ennek lényegéhez tartozott a vállalkozás-jellegű tevékenységek jelentős részének pönalizálása (üzérkedés), megtúrt formáinak adminisztratív korlátozása (kisipar, kiskereskedelem), hiszen Lenintől tudjuk, hogy a kisüzem szüli a kapitalizmust. A korlátozások azonban itt nem állhattak meg, azok formája azonban az államszocialista gazdaság konkrét formájától függött: a tervutasításos rendszerben a tervbüntettek példazzák ezt, a nagyobb önállóságra és ösztönzésre épülő félpiaaci modell (új gazdasági mechanizmus) esetében viszont a befektetések tiltása. Legálisan szert lehetett már tenni jelentős megtakarítást is lehetővé tévő jövedelmekre, de azokat legálisan befektetni nem lehetett (eltekintve a takarékbetétől). Maradt a pazarló fogyasztás, marxi terminológiával: a rendszer maga akadályozta meg a bővített újratermelést. Ezek a gazdasági jellegű korlátozások mindig szükségesek voltak, de nem voltak elégségesek, s ezért a rendszer logikája további tiltásokat vont maga után: a politikai szabadságjogok eleve nem terjedhettek ki az államszocialista modell kritikájára és a megváltoztatására irányuló törekvésekre, a büntetőjog eszközeivel is biztosítani kellett az ún. szocialista vívmányok védelmét. Ezek a büntetőjogi–adminisztratív intézkedések mindaddig szűkreszabottak és a társadalom nagy része számára elviselhetőek, sőt talán elfogadhatóak voltak, amíg a lakosság nagy része elfogadta magát az államszocializmust, az alapvető termelőeszközök társadalmi tulajdonát, – mint ez a Kádár-rendszer fénykorában volt. Ilyenkor mondták, hogy hazánkban a néphatalom és a szocialista törvényesség szilárd. Amint azonban egyre többen fogadták el a magántulajdonon alapuló piacgazdaságot – azaz a kapitalizmust, mint kívánatos alternatívát – a rendszer válsága kiéleződött és rendszerváltásba torkollott. (Nem ide tartozik, de megjegyzem: a 80-as évek elején a kisvállalkozások engedélyezése sőt bátorítása azáltal, hogy

²⁸ Szabó id. mű 88. o.

SZILÁGYI PÉTER *Szabó Imre szocialista normativizmusa*

a vállalkozást mint lehetséges és vonzó alternatívát jelenítette meg sokak, még hozzá a munkásság leginkább képzett rétegei számára, jobban aláasta az államszocializmust, és nagyobb mértékben járult hozzá a rendszerváltáshoz, mint az összes létező ellenzéki és reformkommunista aktivitás együttvéve. Beleszabolva a vállalkozásba, sokan gondolták úgy, hogy képességeiknek és szorgalmuknak köszönhetően egy esetleges kapitalizálódás nyertesei lesznek.) Szabó ugyan az alapjogok és az államszocializmus viszonyának részletes elemzésébe nem bocsátkozik, de annyit megjegyez, hogy az állampolgári jogok a szocializmusban tartalmukban és szerkezetükben átalakulnak.

Szabó Imre a következőkben a törvényességet mint jogi alapelvet tárgyalja, megállapítva, hogy ez egyben tény és követelmény is; illetőleg, hogy a törvényesség nem egyedül a törvények alkalmazásának, megtartásának és megtartatásának, hanem egyben a megfelelő jog létrehozásának a kérdése is. Ebből adódóan a törvényességről mint a jogalkotásra és a jogalkalmazásra egyaránt és együttesen vonatkozó alapelvről kell megemlékeznünk.²⁹

Az, hogy a jogelv egyben tény is és követelmény is, nem problematikus; többek között a jogállamiság esetében is ez a helyzet. Szabó Imre itteni fejtegetéseinek is igaza van abban, hogy egyrészt a termelési-társadalmi viszonyokból levont következtetésekről, másrészt pedig a jogrendszer tartalmából és érvényesüléséből levont általánosításokról van szó. A probléma az, hogy ezeket a következtetéseket nem végzi el, csak a hivatalos tételekről állítja mindenféle igazolási kísérlet nélkül, hogy ilyen következtetések útján jöttek létre; ám adós marad annak megválaszolásával, hogy milyen is az a megfelelő jog. Ehhez ugyanis már kevés a pozitivistá normativizmus, de ha megmondaná, magának vindikálná azt, ami a Párt feladata és hivatása.

A burzsoá törvényességgel foglalkozó rész három alpontot tartalmaz; az egész rész erősen osztályharcos, vulgarizáló. Az első az osztálytartalmat tárgyalja, a másik két alpontról beszélni sem érdemes, annyira szintiszta propaganda: csupán az első alpont némivel elméletibb jellegű. Központi gondolata –stílusosan fejezve ki magam – az államra és jogra vonatkozó *m a r x i s t a e l m é l e t o p p o r t u n i s t a* -revizionista eltorzítóinak a leleplezése. Más szavakkal: lényegében a kommunista és a szociáldemokrata mozgalom közötti eredeti alapvető vitakérdésről van szó: burzsoá állam szétzúzása erőszakos forradalom útján, avagy békés és fokozatos reformok útját kell-e választani (itt még nincs szó arról, hogy a szociáldemokrácia hosszú távon is kibékült volna a kapitalizmussal). Mindez úgy kapcsolódik a törvényesség kérdéséhez, hogy a kritika tárgya az a revizionista álláspont, miszerint a burzsoá törvényesség végeredményben minden osztály érdekét szolgálja, így a munkásosztályét is. Szabó szerint ez az álláspont fölcseréli azt a kérdést, hogy mi előnyösebb a munkásosztály számára: a törvényesség megléte, avagy hiánya; a munkásosztály fölhasználhatja-e a burzsoá törvényesség biztosította lehetőségeket azzal a kérdéssel, hogy mi a burzsoá törvényesség osztálytartalma. Az osztálytartalom azonban a jogfogalom kapcsán nem választható el az érdekektől, márpedig ha előnyös a munkásosztály számára, ha attól piros orcákat kap, (Engels), akkor az a munkásosztály érdekeit is kifejezi. Szabó érvelése ezért nehezen tartható, főleg ha azokat a fejtegetéseit is figyelembe vesszük, amelyek szerint a törvényesség éppen a burzsoázia számára válik kényelmetlenné. Szabó álláspontja csak akkor védhető valamelyest, ha a totális érdekantagonizmus és az osztálykompromisszumok tagadásának az álláspontjára helyezkedünk (még akkor sem biztos, hogy védhető, éppen a “törvényesség megöl bennünket” gondolata miatt). Szabó álláspontja mögött tehát a totális érdekantagonizmusok föltételezése húzódik meg, vagyis az a kérdés, amelyik éppen a szociáldemokrata–kommunista vita társadalomelméleti hátterét képezi. Ezt jelzi a “vagy pozdorjává zúzzuk a burzsoá államot, vagy bennünket zúznak szét” Lenintől vett idézete, vagyis: proletárforradalom és proletárdiktatúra parlamenti harc és szociális jogállam helyett (Lenin, *versus* H. Heller). Ez idáig rendben is

²⁹ Szabó id. mű 90–92. o.

SZILÁGYI PÉTER *Szabó Imre szocialista normativizmusa*

lenne, avagy pontosabban: ebben semmi meglepő sincs, hiszen Szabó Imre politikai hovatartozása egy pillanatig sem volt kétséges. A továbbiakban az általános és osztályjellegű feladatok megkülönböztetésének az elutasításából, vagyis az osztályfunkciók kizárólagosságának az állításából azonban úgy tűnik, hogy Szabó itt nem pusztán a marxizmus kommunista lenini értelmezését, hanem annak sztálini olvasatát tette magáévá.³⁰

A szocialista törvényességgel foglalkozó rész³¹ minden demagógiája és propagandisztikus íze ellenére figyelmet érdemel, mivel itt nagyon világosan megfogalmazódik Szabó „kétfrontos” szemlélete, „kádárizmusa”. A sztálini típusú törvénytelenégeket a kor szellemét figyelembe véve eléggé nyíltan és határozottan utasítja el, és a 118–120. oldalon méltatja a XX–XXII. kongresszusok Sztálint leleplező és elítélő határozatait.³²

Egyidejűleg nyíltan föl vállalja a szocialista törvényesség szabadságkorlátozó elemeit is, amikor a szocialista törvényesség elvi problémái kapcsán fölveti, nincs-e ellentmondás a szocialista törvényességen belül a „szocialista” és a „törvényesség” között, vagyis a szocialista törvényességen belül a jogok egyenlősége, az általánosság nem szenved-e sérelmet azáltal, hogy a szocialista állam törvényei nem biztosítanak minden területen mindenki számára egyenlő jogokat; így például az olyan szervezkedés vagy egyesülés megtorlásakor, amelynek célja a szocialista állam célkitűzéseivel ellentétes. *„...A szocialista törvényesség szocialista jellegű és tartalmú szabályok érvényesülését jelenti, vagyis meghatározott osztálytartalmú jogszabályoknak következetes, mindenkire és mindenkivel szemben való általános érvényesítését. A szocialista társadalom és állam lényegéből folyik, hogy a szocialista rendszernek megfelelő magatartást mindenkitől megköveteli, illetőleg az ezzel ellentétes magatartást mindenkivel szemben egyaránt megtiltja. A szocialista alkotmányok egyaránt biztosítják mindenkinek az egyesülési jogot olyan egyesülésre, amely megfelel a szocialista társadalom és állam célkitűzéseinek, a dolgozók érdekeinek, de ugyanúgy egyaránt tiltanak minden olyan egyesülést, amely e célkitűzésekkel, illetőleg érdekekkel ellentétben áll.”*³³ Ez eléggé nyílt válasz, eltérően a korábbi elkenésektől, amiként ezt a szocialista demokratizmusnál láthatjuk.³⁴ Ami azonban itt is hiányzik az annak megválaszolása: mi az, ami megfelel a dolgozók érdekeinek, mi ennek a kritériuma.

A szocialista törvényesség kapcsán Szabó kitér a jogpolitika szükségességére is: *„Ahhoz, hogy a szocialista törvényesség összes tényezői egyaránt érvényesüljenek, egységes törvényességi, egységes jogpolitikára van szükség. Ezt az egységes jogpolitikát az általános politikának megfelelően a kommunista párt biztosítja.”*³⁵ Kérdéses, hogy ez jogpolitika-e egyáltalán. Úgy tűnik számomra, hogy nem, mert inkább sajátos politikai direktíváról van szó, semmint közvetítésről. A jogpolitika ugyanis egyfelől a jog sajátosságainak és követelményeinek a figyelembevételére a politikai gyakorlatban, vagyis a jogi követelmények és mérlegelési lehetőségek közvetítése, másfelől pedig a politikai célok és aktualitások mint sajátos szempontok közvetítése joggyakorlat irányába, orientálva a jogi és alkotmányossági keretek közötti mérlegelést a jogalkotás és a jogalkalmazás során. Szabó jogpolitika felfogásában is a szocialista normativizmus instrumentálizmusa, a jog túlpolitizálása, a politika alá föltétlen rendelődése fejeződik ki, vagyis csak szavakban jogpolitika, tartalmában nem az.

Ugyanakkor a jogpolitika kapcsán írottakból is kitűnik felfogásának „kétfrontos” jellege. Egyfelől azt írja, hogy a jogalkalmazás egész irányát az az általános jogalkalmazási jogpolitika határozza meg, amelyet a párt jelöl ki, ugyanakkor elutasítja azt a felfogást, amely szerint a jogalkalmazás a jogszabályok érvényesülése megszervezésének jogi módja, mivel ez a felfogás

³⁰ Szabó id. mű 104. o.

³¹ Szabó id. mű 114–124. o.

³² Szabó id. mű 118–120. old.

³³ Szabó id. mű 122–123. o.

³⁴ Vö. Szabó id. mű 68–79. o.

³⁵ Szabó id. mű 118. o.

SZILÁGYI PÉTER *Szabó Imre szocialista normativizmusa*

háttérbe szorítja, hogy egyedi ügyekről és jogviszonyokról van szó, és ezzel szemben az állampolgárok jogainak és kötelességeinek az érvényesítését emeli ki, vagyis a pusztán célszerűséggel szemben a jogszerűséget.³⁶

Tekintettel arra, hogy Szabó elméletének egyik központi kategóriája a törvényesség, azzal az egyes jogelméleti rész kérdések, mindenekelőtt a kodifikáció és a jogalkalmazás tárgyalása során is gyakran találkozunk. Ezekből az tűnik ki, hogy amikor túllép a legitimitás és az általános politikai irányvonal kérdésein, akkor számára a törvényesség lényegében a jogbiztonsággal azonos. A kodifikáció jelentőségét abban látja, hogy igen lényeges biztosítékot képez a törvényesség megóvásában, az esetek véletlenszerű alakulásával szemben a leginkább tudja biztosítani a magatartási szabályok viszonylagos általánosságát, és ennek megfelelően a jogalkalmazásnak is viszonylag nagyobb állandóságát és következetességét.³⁷

A törvényesség és a kodifikáció kapcsolatának a tárgyalása során azt írja, hogy a szocialista jog egyik általános jellemzője a pozitív jog szabályainak lehetőség szerint kódexekbe való foglalására irányuló törekvés. Ezt mindenekelőtt a szocialista törvényesség teszi szükségessé. *“... mert csak ennek alapján lehet föllépni az állampolgárok és a jogalkalmazó szervek irányában azzal a követelménnyel, hogy a jogszabályokat egységesen megtartsák illetőleg alkalmazzák. Ez a kérdés fő oldala: ebből adódóan jelentkezik elsősorban az a társadalmi igény, hogy a szocialista jog elsősorban kodifikált jog legyen. A szocialista állam továbbá olyan jogszabályokra törekszik, amelyeket az állampolgárok tényleg megismerhetnek.”*³⁸ Ez a szövegrészlet is tanulságos. Kiderül belőle, hogy míg a tőkés társadalomban a törvényességnek és a jogbiztonságnak mindenekelőtt a piacgazdaságnak köszönhetően alapvetően társadalmi-gazdasági okai vannak, addig a szocialista törvényességnek csak politikai háttere van, s ez nem más, mint a hatékony központi irányítás biztosítása.

Összegzésként elmondható, hogy Szabó Imre jogelméletéből törvényesség-felfogása az, ami leginkább kifejezi a Kádár-kor szellemét: megőrzi a szocialista normativizmus elméletének lényegét (kontinuitás), ugyanakkor hangsúlyváltás is a kétfrontos harc jegyében. Szabó törvényesség-felfogása is két irányban kritizál: elutasítja a polgári demokráciát (benne a szociáldemokrata revizionizmust), de egyúttal a korlátlan sztálini terrort is. A törvényesség funkciója Szabónál egyrészt az államszocializmus legitimációja, másrészt pedig a normativizmus és a centralizmus megalapozása.

³⁶ Szabó id. mű 303–305. o.

³⁷ Szabó id. mű 188., vö. még 192. és 204. o.

³⁸ Szabó id. mű 195. o.

Tóth J. Zoltán

A magyarországi egyetemi-főiskolai oktatás anomáliái

(Elmélkedések a jogáshallgatók általános műveltségéről végzett felmérés apropóján)

Bevezető gondolatok

2003 szeptemberében egy felmérést végeztem, melyből azt szerettem volna megtudni, hogy milyen a jogi egyetemek diákjainak általános műveltsége. A felmérést két egyetemen, a Szegedi Tudományegyetemen és a Károli Gáspár Református Egyetemen 119 (66, illetve 53) joghallgató megkérdezésével folytattam le, akik mindegyikének ugyanazt a hetven kérdésből álló tesztet kellett kitöltenie. Bár a felmérés csak két jogi egyetemre, és ezen egyetemek diákjai közül is száznál alig valamivel többre terjedt ki, tehát statisztikailag nem tekinthető reprezentatívnak, bizonyos következtetések mégis levonhatók a joghallgatók (és általában véve az egyetemisták) általános tudásszintjéről.

Mindkét egyetemen harmadéves hallgatók körében végeztem a felmérést, mivel ez az évfolyam reprezentálja a leghívebben az egyetemisták korösszetételét, lévén hogy azonos, kétévnnyi távolságra vannak mind az elsősöktől, mind a végzős ötödévesektől, továbbá bennük valamennyire él még a gimnáziumban megtanult és az érettségi és felvételi vizsgákon számon kért tananyag, viszont már rendelkeznek (vagy legalábbis rendelkezniük kell) bizonyos mértékű általános közéleti-politikai ismeretekkel és (legalább egy minimális mértékű) jogász szaktudással, ezért tájékozottnak mondhatók (pontosabban: annak kellene lenniük) a közéleti viszonyok területén és ismerik a jogi-politikai szféra legfontosabb szereplőit. Ezzel a felméréssel (melynek kérdései – az arra adott jó válaszok arányával együtt – megtalálhatók a jelen dolgozathoz csatolt függelékben, mégpedig ugyanabban a sorrendben, ahogyan azt a hallgatók is kapták) éppen az volt a célom, hogy megtudjam: ez a feltételezés milyen mértékben igaz, mennyiben ismerik a hallgatók a közéleti viszonyokat, és főleg hogy milyen a minden embertől elvárható általános műveltségük, illetve ezen műveltségükben milyen tendenciózus jellegű hiányosságok vannak.

A kérdéssort úgy állítottam össze, hogy – legfőképpen a humán műveltségre koncentrálva – szerepeljen benne a humán tudományok minden területe, valamint szerepeljenek benne az általános műveltséghez tartozó egyéb, nem humán jellegű kérdések is. Ezenkívül külön figyelmet szenteltem annak, hogy – leendő jogászokról lévén szó – a politikai-jogi alpműveltség leglényegesebb kérdései se maradjanak ki a felmérés köréből. Mindeközben igyekeztem ügyelni az arányokra is, így a viszonylag nagyszámú történelmi, illetve politikai jellegű kérdés mellett arányosan kevesebb művészeti, irodalmi jellegű kérdést tettem fel, de mutatóban előfordulnak az általános műveltséghez tartozó egyéb (természettudományos, sport stb.) jellegű kérdések is. A kérdések nehézségi foka ennek megfelelően (és természetesen az egyéni megítélés függvényében is) változó; a nagyon könnyű, triviális kérdések mellett található viszonylag nehezebben megválaszolhatóak is, bár – miután az általános műveltség állapotára voltam kíváncsi – a könnyebb kérdések voltak többségben. Igaz, a nehézségi fok megítélése szubjektumfüggő: előfordult, hogy amit én egyértelmű kérdésnek gondoltam, arra kevés jó válasz jött, illetve megtörtént ennek fordítottja is (igaz, az előbbinél jóval ritkábban), vagyis hogy az általam előzetesen nehéznek gondolt kérdést a nagy többség jól válaszolta meg.

A felmérés eredményei

A kérdőív egészét alapul véve a felmérés megdöbbentő eredményekre vezetett. A hallgatók az általam feltett kérdéseknek alig a felét (egészen pontosan 51,53 %-át) tudták helyesen megválaszolni. Még megdöbbentőbb volt, hogy a helytelen válaszok között olyanok is előfordultak, amelyek annyira nyilvánvalóan rosszak, hogy egy átlagos tudású ember hüledezne, ha ezeket meghallaná. Nyilvánvalóan nem lehet minden kérdésre helyes választ adni (és ezt nem is vártuk el), de az elvárható lett volna, hogy a diákok (20-21 évesen) legalább azzal tisztában legyenek, hogy valami egyértelműen helytelen. Az egyes kérdőívek eredményei elég nagy szórást mutatnak: a legjobb hallgató 60,5 pontot ért el,¹ míg a két legrosszabb hallgató 10, illetve 11 (!) pontot tudott csak szerezni.

Az egyes kérdéseket (utólag) csoportokba soroltuk, így voltak történelmi, irodalmi, művészeti, mitológiai-vallási, jogi-politikai-közéleti, illetve egyéb általános műveltségi jellegű kérdések. A következőkben szeretném egyesével megvizsgálni ezeket a kérdésköröket és részletesen elemezni az ezekre adott hallgatói válaszokat.

A történelmi jellegű feladatok közül a legtöbb helyes válasz a „Melyik család (dinasztia) uralkodott a reneszánsz kori Firenzében?“, illetve a „Melyik magyar király kancellárja volt a híres költő, Janus Pannonius?“ kérdésekre jött. A Medicieket, illetve Mátyást a hallgatók 83, illetve 82 %-a találta el. Ennél valamivel kevesebben, de még viszonylag elég sokan tudták Kína egykori diktátorának, a „nagy menetelés“ vezetőjének, Mao Ce-tungnak és az 1968-ban merénylet áldozatává vált amerikai fekete polgárjogi harcosnak, Martin Luther Kingnek a nevét (71-71 %), illetve azt, hogy Pécs ókori latin neve Sopianae volt (66%), bár ezeket (mint a legtöbb idegen hangzású tulajdonnevet) csak nagyon kevesen tudták helyesen leírni. Az, hogy ezek a fiatalok már teljesen kimaradtak a kommunista korszak oktatásából, indokolhatja, hogy többen összekeverték a kínai diktátort Ho Si Minh-nel, Pol Pottal, Csang Kai Sekkel, Kim Ir Szennel, bár Lao Céról, a taoizmus megalapítójáról illetet volna tudni, hogy semmi köze a kommunizmushoz.

A történelmi kérdésekre adott válaszok közül a leghihetlenebbek azonban a Magyarország első miniszterelnökére vonatkozóan adottak voltak. Kétségbeejtő, hogy a joghallgatók mindössze 50,4 %-a tudta, hogy Magyarország első miniszterelnöke gróf Batthyány Lajos volt.² A hét honfoglaló magyar törzset pedig már csak a hallgatók 28 %-a tudta hibátlanul felsorolni, 25 %-uk bírt legalább nyolc volt szovjet tagköztársaságot megnevezni,³ 24 %-uk tudta, hogy a II. világháború lezárultakor Harry S. Truman elnök volt hivatalban (F. D. Roosevelttel helyett);⁴ és csak 21 %-uk tudott legalább négy II. világháború utáni szovjet

¹ Fél pontot csak olyan kérdésekre lehetett kapni, ahol egy kérdésen belül két dolgot kérdeztünk. Két ilyen kérdés volt. 1. Ki és milyen nemzetiségű az ENSZ főtitkára? 2. Ki volt és milyen sportágban nyert az első magyar olimpiai bajnok?

² Erre a kérdésre a legkülönbözőbb válaszok érkeztek: Wekerle Sándor, Károlyi Mihály, Tisza Kálmán, Tisza István, Teleki Pál, Kossuth Lajos, Széchenyi István, Bethlen István, Tildy György (!), Andrássy Gyula, Deák Ferenc, Bethlen Lajos (!), Batthyány András, István és János – a „Batthyány“-t illetően a legkülönbözőbb írásmódokkal.

³ A kisebb baj ez lett volna, de sokan annyira nem voltak tisztában a Szovjetunió mibenlétével, hogy a kelet-közép-európai államokat is felsorolták mint volt szovjet tagköztársaságokat, még Magyarországot is! De ezenkívül jött tipp Jugoszláviára, Bosznia-Hercegovinára, Montenegróra és Horvátországra, Török- és Görögországra, Csecsen- és Czukcsföldre, Pakisztánra, Mongóliára, sőt még az NSZK-ra is!

⁴ Roosevelttel mellett egyéb „érdekes“ válaszok is születtek, ilyen volt – többek között Marshall, Rosenberg (!), Churchill (!), Lincoln, Reagan és Rousseau (!) neve.

pártfőtitkárt felsorolni.⁵ Azt pedig – valószínűleg a középiskolai történelemoktatás hibájából – mindössze hárman (a hallgatók 2,52 %-a) tudták, hogy mi történt az ún. „hideg napok” során.

Két, félig még történelmi, félig már politikai jellegű kérdés is szerepelt a kérdőívben. Ezek közül Magyarország rendszerváltás utáni első miniszterelnökét, Antall Józsefet a hallgatók 91 %-a meg tudta nevezni (igaz, itt is érkeztek furcsa válaszok – például Antal Imre, Horn Gyula, Németh László !/), azt viszont már, hogy 1989. október 23-án Szűrös Máttyás kiáltotta ki a Magyar Köztársaságot, csak a diákok 37 %-a tudta.⁶

A tisztán politikai, illetve politikai-jogi-közéleti kérdésekre adott válaszok hasonló tájékozatlanságról vallanak. Egy leendő jogásznak illik ismernie a közéleti szereplőket, a közjogi méltóságokat és a jogélet legfontosabb hivatalos személyiségeit, továbbá illik tájékozottnak lennie a politika területén. Egy joghallgatótól elvárható lenne, hogy napi rendszerességgel kövesse a politikai eseményeket, tájékozódjon a világ dolgairól, vagyis érdeklődést mutasson „mindennapi közös dolgaink” iránt. Ehhez képest a helyzet – úgy tűnik – nem így áll.

Ezen kérdések közül a legtöbben arra tudtak válaszolni, hogy milyen származású II. János Pál pápa (92 %). 91 %-uk tudta, hogy Magyarország hivatalos állami ünnepe augusztus 20-án (és csak és kizárólag augusztus 20-án) van; 76 %-uk bírta megnevezni a jelenlegi igazságügyi és a jelenlegi belügyminisztert, 74 %-uk, illetve 71 %-uk pedig az Országgyűlés elnökét, illetve a legfőbb ügyészt. Az, hogy ezeket a közjogi méltóságokat nagyjából azonos mértékben ismerik a hallgatók, arra utal, hogy körülbelül a háromnegyedük többé-kevésbé érdeklődik a politikai és a közéleti események iránt, egynegyedük viszont teljesen tájékozatlannak minősül e téren. (Az e kérdésekre adott válaszokból az tűnt ki, hogy valaki vagy tudta mindegyikre vagy majdnem mindegyikre a választ, vagy nem tudta egyikre sem.) A nemzetközi politikára vonatkozó kérdések esetében hasonló jelenséget figyelhetünk meg, azzal a különbséggel, hogy valamennyivel kisebb a helyesen válaszolók aránya. Azt például, hogy minek a rövidítése a NATO, 66 % tudta nagyjából helyesen megnevezni (vagyis ennyien tudták legalább azt, hogy az első két betű az „Észak-Atlanti” elnevezést takarja); pontosan viszont csak 12 % ismerte a szervezet nevét. Azt pedig, hogy az ENSZ főtitkára Kofi Annan, 69 % tudta, ám azt, hogy ő ghánai, már csak 6 %-uk.

Itt viszont egy hatalmas cezúra következik, hiszen a többi kérdésre már csak elenyésző számban születtek helyes válaszok, noha – legalábbis véleményem szerint – sem a kérdések jellege, sem azok nehézségi foka nem sokban különbözött az előbbiektől. A hallgatók mindössze 24 %-a tudta megnevezni a Magyar Tudományos Akadémia elnökét, és csak 16 %-uk tudott felsorolni legalább öt darab nem bulvár országos napilapot. A legmegdöbbentőbb azonban az, hogy a harmadéves joghallgatók (akiknek ekkorra már eleve rendelkezniük kell/ene/ bizonyos alapvető alkotmányjogi ismeretekkel) nem ismerik a legfontosabb jogász testületek, állami szervek vezetőit. Csak 19 %-uk tudta ugyanis, hogy ki a Legfelsőbb Bíróság elnöke, 8,4 %-uk, hogy ki az Alkotmánybíróság elnöke, és 7,6 %-uk, hogy ki az állampolgári jogok országgyűlési biztosa. És még ha nem is tanulták volna ezeket, akkor is elvárható lenne, hogy legalább minimális szinten törekedjenek arra, hogy megismerjék leendő szakmájuk (sőt: hivatásuk) legfontosabb, meghatározó pozícióban levő személyiségeit.

Az irodalmi, illetve művészeti kérdések a humán műveltség állapotát voltak hivatva feltérképezni. Bár az öt irodalmi kérdés közül a legjobban ment, mégis a legváratlanabb és leghihetlenebb eredményt az a kérdés hozta, hogy „Hogy kezdődik a Szózat?”. A 89,9 %-os eredmény azt jelenti ugyanis, hogy erre a – talán legkönnyebb – kérdésre, amit mindenkinek

⁵ Itt is – mint a volt szovjet tagköztársaságok esetében – fel lehet hozni a hallgatók védelmére, hogy ez a korszak kívül esik az érdeklődési területükön, ám azt már egyértelműen a tudatlanság számlájára kell írni, ha valaki a szovjet pártfőtitkárok körébe sorolja Kádárt, Visinszkijt, Jelcint, Putyint, Titót, és Gorkijt (!).

⁶ Megintcsak a tájékozatlanságról tanúskodik az egyéb tippek hosszú sora: Medgyessy Péter, Orbán Viktor, Antal Imre (!), Eörsi Máttyás (!), Tildy Zoltán (!), Nagy Imre (!!), Sinkovits Imre (!) és Gönczöl (!) Árpád.

tudnia kell, mert a legelemibb alpműveltség is megkívánja ezt, a jogi egyetemisták, tehát a leendő – és részben mai – értelmiség több mint egytizede nem tudott válaszolni. A harmadéves jogi egyetemisták több mint 10 %-a nem tudta, hogy kezdődik a Szózat... Ehhez képest már igazán nem számít szégyennek, hogy csak 77 %, illetve 71 % tudta, hogy ki írta A nyomorultak,⁷ illetve A per c. regényeket, valamint hogy 54 %-uk tudta, hogy hogy hívták Juhász Gyula múzsáját, továbbá 45 %-uk azt, hogy ki írta a Nem tudhatom c. verset.

Az öt művészeti jellegű kérdés közül szintén a legjobban sikerült volt egyben a legszégyenletesebb is. A hallgatóknak ugyanis mindössze 82 %-a tudta azt, hogy a Himnuszt Erkel Ferenc zenésítette meg. Ezt pedig még azoknak a külföldieknek is tudniuk kell, akik magyar állampolgárságot akarnak szerezni, hiszen az állampolgársági vizsgán ezt is kérdez(het)ik. Kár, hogy a született magyaroknak nem kell ilyen vizsgát tenniük... (Az egyéb kérdéseket tekintve pedig: 66, 52, 48, illetve 16 % tudta azt, hogy az Örömóda zenéjét Beethoven szerezte, hogy a Gondolkodó Rodin szobra, hogy a Hagia Sophia Isztambulban áll, illetve hogy az Ermitázs Szentpétervárott található.)

A mitológiai-vallási kérdések közül a legtöbben az egyetlen mitológiai kérdésre adtak helyes választ: a hallgatók 89 %-a tudta, hogy ki volt Zeusz (egyik) felesége. 75 %-uk fel tudta sorolni az Újszövetség négy evangélistáját is, az viszont elkésérítő, hogy csak 54 %-uk tudta, melyik városban született Jézus, illetve 37 %-uk, hogy mely felekezet követőit hívjuk lutheránusoknak.⁸ Igaz ugyan, hogy szekularizálódó világunkban egyre kisebb szerep jut a vallásnak, de egy, a keresztény kultúrkörben élő embernek legalább a legalapvetőbb, legtriviálisabb bibliai és vallástörténeti ismeretekkel rendelkeznie kellene, ha másért nem, hát azért, mert mind a Biblia, mind maga a keresztény vallás az egyetemes emberi kultúra része, a Biblia pedig az emberiség egyik legfontosabb irodalmi alkotása. A keresztény hitvilághoz számos (világi) ünnep is kapcsolódik, amelyeket még az ateisták is megünnepelnek, és ezek eredetét azért illik ismerni. Az, hogy Jézus születési helyét a diákok többsége Betlehem helyett Názáretbe (ad absurdum: Jeruzsálembé) tette, még egy ateistára nézve is szégyen, ez ugyanis azt jelenti, hogy a kulturális ismeretek elemi szintje is hiányzik náluk. Erre a kérdésre még a Károli Gáspár Református Egyetem hallgatói közül is csak 57 % adott helyes választ, pedig ez az egyetem – legalábbis nevében – egyházi egyetem. Ami azonban már tényleg abszurd: a károlisok mindössze 34,6 %-a tudta, hogy a lutheránusok az evangélikus felekezet követői, vagyis csak ennyien tudták azt, hogy ők *nem* lutheránus, hanem kálvinista egyetemre járnak (!). Persze ez az egyetem csak nevében (a fenntartója miatt) minősül egyházinak, és a jogi karon teljes mértékben világi képzés folyik, ám annyi azért elvárható lenne, hogy aki egy meghatározott személyről elnevezett egyetemre (gimnáziumba, szakközépiskolába stb.) jár, legalább az egyeteme (gimnáziuma stb.) névadójáról tudjon egy-két alapvető dolgot. Ez az eredmény a mai diákság tökéletes közönyére és az érdeklődés teljes hiányára utal.

Az egyéb általános műveltségi jellegű kérdések közül a földrajziak voltak számban a legjelentősebbek. Ezeket átlagosan 47 %-osan választották meg a hallgatók. A „legjobb” eredmény arra a kérdésre vonatkozóan született, hogy melyik hegycsúcs a Föld legmagasabb pontja, ám ezt is csak a tanulók 78 %-a találta el, vagyis több mint egyötödük nem tudta, hogy ez a Mount Everest (vagy Csomolungma). Az nem kevésbé szégyen, hogy mindössze 76 %-uk tudta felsorolni a világ óceánjait, pedig ennél könnyebb kérdést nagyon nehezen lehetne találni. Azt, hogy Svájc fővárosa Genf, Kanadáé pedig Ottawa, 57, illetve 42 %; azt pedig, hogy

⁷ A „legérdekesebb” válasz erre a kérdésre, vagyis hogy „Ki írta A nyomorultak c. regényt?”, Kertész Imre volt.

⁸ Erre a kérdésre is születtek furcsa válaszok: a rosszul tippelők többsége ugyan csak az evangélikus és a református felekezetet cserélte fel egymással, ám egyesek szerint lutheránusoknak az unitárius egyház, az anglikán egyház, a szombatista felekezet, illetve a katolikus egyház (!) híveit, követőit nevezzük.

Somogy megye székhelye Kaposvár, Komárom-Esztergomé pedig Tatabánya, 45, illetve 22 (!) % találta el.⁹ Tehát a magyar hallgatók még saját hazájukat sem ismerik!

Ezt bizonyítják a következő kérdésekre adott válaszok is. Azt ugyanis, hogy mely országok Magyarország szomszédai, mindössze a hallgatók 29 %-a tudta hibátlanul felsorolni (!). Elkészerítő adat. Különösen elkészerítő akkor, ha azt is hozzávesszük, hogy egyesek Csehországot, Lengyelországot (!), Oroszországot (!), Bulgáriát (!) és Bosznia-Hercegovinát is szomszédunknak tartották. Ehhez képest már nem is meglepő az, hogy az egyetemisták a Trianon után részekre szakadt Magyarország egykori városait nem tudták a mai országokba elhelyezni. Konkrétan Nagyszombat, Beregszász, Szigetvár és Déva mai hovatartozására kérdeztünk rá, mindegyiküket elég jellegzetesnek és/vagy fontosnak ítélve ahhoz, hogy egyértelműen be lehessen azonosítani földrajzi elhelyezkedésüket. Nagyszombatról még a hallgatók több mint fele (54 %-a) tudta azt, hogy Szlovákiában van; Déváról már csak 45 %-uk tudta, hogy az ma Romániához tartozik; Beregszász Ukrajnához tartozásának tényét pedig csak 31 %-uk ismerte. A legmeglepőbb azonban az volt, hogy ez utóbbinál csak alig valamivel többen, 32 %-nyian tudták, hogy Szigetvár még mindig Magyarországon van (!). Ezek az adatok (és különösen ez a legutóbbi) is azt bizonyítják, hogy a magyar egyetemisták többsége még a saját szülőhazáját sem ismeri.

A többi, különböző területekhez tartozó általános műveltségi kérdések közül a legtöbben (88, illetve 87 %) azt tudták, hogy minek a felfedezéséért kapott Szent-Györgyi Albert Nobel-díjat, illetve hogy mit jelent a polihisztor szó. 76 % bírta felsorolni a görög abc első négy betűjét, ismerte a metamorfózis szó jelentését, illetve tudta azt, hogy ki volt az Álomfejtés c. könyv szerzője és a pszichoanalízis módszerének megteremtője.¹⁰ 73 % tudta azt, hogy hogyan nevezzük a ló hímjét;¹¹ 72 % azt, hogy Neil Armstrong volt az első ember, aki a Holdra lépett; 70 % azt, hogy a xilofon egy ütős hangszer; 61 % pedig azt, hogy mi az áramerősség SI-mértékegysége. Arra a két kérdésből álló összetett kérdésre, hogy ki volt és milyen sportágban nyert az első magyar olimpiai bajnok, a hallgatók 60 %-a részben (vagy az egyikre, vagy a másikkra), 45 %-uk pedig hibátlanul tudott válaszolni. Azt viszont már csak 43 %-uk tudta, hogy ki találta fel a gőzgépet;¹² 39 %, hogy az alumínium érce a bauxit;¹³ 29 %, hogy Charlie Chaplin volt a főszereplője és a rendezője A diktátor és az Aranyláz c. filmeknek; 24 %, hogy az etológia tudománya az állatokkal és azok viselkedésével foglalkozik; 18 %, hogy a bronz a réz és az ón ötvözet; 17 %, hogy a blaszfémia szó istenkáromlást jelent (itt a károlisok „jeleskedtek”, ezt ugyanis 32 %-uk tudta); 13 %, hogy az appendix szó függelékét jelent; 11 %, hogy Oppenheimert nevezik az atombomba atyjának; és mindössze 5,9 %, hogy Gábor Dénes volt az a magyar származású angol mérnök, aki a holográfia felfedezéséért fizikai Nobel-díjat kapott.

Összefoglalva: a joghallgatók általános műveltségi szintje siralmasan alacsony; sokuk sem saját hazáját, sem annak kultúráját nem ismeri. Nem ismerik Magyarország városait és megyeszékhelyeit, nem ismerik Magyarország szomszédait; a legtriviálisabb, legegyszerűbb kérdésekre (melyik hegycsúcs a Föld legmagasabb pontja, mik a világ óceánjai) sem tudnak jó néhányan válaszolni közülük. Azt például, hogy melyek a világ óceánjai, egyegyedük, hogy

⁹ Svájc fővárosának Amszterdamot, Kanada fővárosának Kanadát (!) és Kalkuttát (!) is tippelték. Somogy megye székhelyére vonatkozóan a következő lehetetlen tipppek jöttek: Pécs, Szekszárd, Siófok, Kőszeg, Keszthely, Nyíregyháza (!), Szeged (!), Győr (!), Zalaegerszeg, Salgótarján (!); Komárom-Esztergom megye székhelyére pedig (Esztergom és Komárom mellett): Győr (!), Székesfehérvár, Visegrád, Eger (!).

¹⁰ Ez utóbbira többek között Krúdy Gyulát, továbbá – ki tudja, milyen okból – Karinthy Frigyes (!) és Tóth Árpádot (!) is tippelték.

¹¹ A legérdekesebb válasz az volt, amikor valaki azt írta, hogy a ló hímjé a kanca vagy nőstény.

¹² A furcsább tipppek közül néhány: Edison, Newton, Watson (!), James Scott (!), Madison, Zeppelin, Ganz, John Locke (!), Smith.

¹³ Szintén néhány az „érdekesebb” válaszok közül: vas, réz, barnaköszén (!), lignit (!), ón, magnézium, cink, acél (!).

mi a Föld legmagasabb pontja, egyötödük, azt pedig, hogy mely országok Magyarország szomszédai, több mint egyharmaduk nem tudta. A történelmi, illetve kulturális kérdések terén hasonló tudatlanság tapasztalható. Magyarország első miniszterelnökét és Jézus születésének helyét mindössze a hallgatók fele, a hét honfoglaló magyar törzset pedig a hallgatók negyede tudta megnevezni. Azt, hogy ki zenésítette meg a Himnuszt, 18 %-uk, azt, hogy hogy kezdődik a Szózat, egytizedük nem tudta; azzal pedig, hogy Luther követőit evangélikusoknak hívjuk, még a károlisok, azaz a kálvinista egyetemre járók kétharmada sem volt tisztában.

A jogi-politikai-közéleti vonatkozások terén ugyanez a jellemző: a joghallgatók egy része még saját jövődöbéli hivatásának a legmeghatározóbb személyiségeit sem ismeri, és sokukra a közéleti érdeklődés teljes hiánya a jellemző. A Legfelsőbb Bíróság elnökét csak 19 %-uk, az Alkotmánybíróság elnökét 8,4 %-uk, az állampolgári jogok országgyűlési biztosát pedig mindössze 7,6 %-uk ismerte. A politikai tájékozottságról és a világ dolgai iránti érdeklődésről pedig az a tény árul el sokat, hogy csak 16 %-uk bírt legalább öt darab nem bulvár országos napilapot felsorolni.

Az okok

A hallgatói általános műveltség ilyen alacsony szintjének két fő oka van.

1. Az egyik az, hogy az elmúlt években a kormányok célként tűzték ki a diplomások arányának radikális bővítését, amelynek eredményeképpen ma már egy adott korcsoport 40-42 %-át felveszik egyetemre vagy főiskolára. Míg 15 éve a 18-22 évesek mintegy 10 %-a járt felsőoktatási intézménybe, addig ez mára a négyszeresére növekedett, sőt a cél az 50 %-os felsőfokú képzési arány elérése. A fiatalok átlagos műveltségi szintje, átlagos tudása azonban ezen 15 év alatt nem javult, miután viszont sokkal alacsonyabban húzzák meg ma azokat a határokat, amelyeken belül valaki felvételt nyerhet egy felsőoktatási intézménybe, ezért az átlagos teljesítményszint lejjebb tolódik: míg 15 éve a legjobb 10 % tudásszintjét átlagolták, ma már a „legjobb” 40 %-ét, vagyis a felhígult hallgatói állomány átlagos képességei ma sokkal rosszabbak, mint 15 éve.

Ehhez jött az, hogy az államilag finanszírozott férőhelyek számát nem növelték a szükséges mértékben, így kényszerítve a súlyos anyagi gondokkal küzdő főiskolákat és egyetemeket a költségtérítési helyek számának a növelésére. Kezdetben ugyan még volt egy államilag előírt teljesítményi limit a költségtérítési képzésbe felvehető hallgatók felvételi eredményeit illetően, jelesül hogy a költségtérítési képzésbe az államilag finanszírozottak számára előírt pontszám legfeljebb 10 %-ával kevesebb ponttal mint minimális pontszámmal lehetett csak bekerülni (ami azt jelentette, hogy ha egy adott felsőoktatási intézmény egy adott szakjának, szakpárjának államilag finanszírozott képzésébe 100 ponttal lehetett bejutni, akkor a költségtérítési képzésbe való felvételhez minimum 90 pont szükségeltetett), ezt azonban hamarosan eltörölték.

Ezután csak az a 60 pontos generális minimum maradt meg, amely alatt már senkit sem lehetett felvenni semmilyen egyetemre és főiskolára, azonban az ugyanazon szakhoz, szakpárhoz tartozó kétféle képzési forma egymáshoz viszonyított arányára már semmiféle kötelező előírás nem vonatkozott. Így fordulhatott elő például az a szélsőséges helyzet, hogy miközben az egyik magyarországi egyetem általános orvostudományi karára államilag finanszírozott képzés keretében csak 113 ponttal vagy efeletti teljesítménnyel lehetett bekerülni, addig ugyanezen egyetem ugyanezen általános orvosi képzésébe való felvételhez költségtérítési képzés keretében már 62 pont is elegendő volt. Ezt az abszurd helyzetet

felismerve a jogalkotó nemrégén 72 pontra emelte ezt a törvényi minimumot, némileg normalizálva a helyzetet, ám ezzel az alapproblémát még korántsem oldotta meg.

A felsőoktatási intézmények ugyanis továbbra is szegények, így továbbra is szükségük van arra, hogy minél több hallgatót vegyenek fel. Az államilag finanszírozott helyek száma azonban véges; így kénytelenek bevételeiket a költségtérítéses helyek számának emelésével növelni. Mivel pedig a 72 pontos minimumon kívül egyéb törvényi előírás arra vonatkozóan nincs, hogy hány embert vehetnek fel költségtérítéses képzésre, ezért igyekeznek annyi hallgatót felvenni, amennyit csak lehetséges, így aknázva ki maximálisan ezen bevételi forrásaikat. Azonban minél több hallgatót vesznek fel, értelemszerűen annál inkább romlik a hallgatók általános színvonala; sok felsőoktatási intézmény pedig ezt a színvonalat még tovább rontaná, ha tehetné, azaz ha nem ütközne a jogszabály által megállapított 72 pontos határba. Ezen limit mellett egy másik lehetséges határt legfeljebb az adott egyetem infrastrukturális ellátottsága, terméinek férőhelyszáma jelenthetne, de nekem magamnak is több olyan felsőoktatási intézményről van tudomásom, ahol még erre sem figyelnek, és a legnagyobb terembe beférők másfél-kétszeresét is felveszik. Ilyen körülmények között pedig, ahol még a folyosó padlóján is ülnek az előadást hallgatva, illetve a szemináriumokon 40-45 ember van, az oktatóktól sem várható el a hatékony munka.

Visszatérve a 72 pontos határhoz: sok egyetem, főiskola igyekszik ezt a maximális mértékben kihasználni, és felvesz mindenkit, aki elérte ezt a határt és képes a költségtérítés összegét megfizetni. Ez pedig részben még a (hagyományosan az elitegyetemek körébe sorolt) jogi egyetemekre is igaz: 20003-ban a Szegedi Tudományegyetem jogász szak nappali tagozatának államilag finanszírozott képzési formájába 85, költségtérítéses helyre pedig már 73 (!) ponttal be lehetett kerülni. A Debreceni Egyetemre nappali tagozaton, államilag finanszírozott képzésre 82, a Károli Gáspár Református Egyetemre 80, a Pázmány Péter Katolikus Egyetemre pedig 82 ponttal lehetett bejutni, de még az Eötvös Loránd Tudományegyetemen, illetve a Pécsi Tudományegyetemen is csak 96, illetve 89 pont kellett ehhez. A költségtérítéses nappali képzéshez pedig Szegeden – mint már szó volt róla – 73, Pécsen pedig mindössze a minimális 72 pont volt szükséges.

Ezen adatok fényében (és mindennek következményeként a hatalmas méretűre felduzzadt hallgatói létszám ismeretében) nem csodálkozhatunk azon, hogy az átlagos hallgatói képességek és az átlagos hallgatói tudásszint folyamatos csökkenése figyelhető meg. Így ugyanis olyanok is bekerülhetnek ma már jogi egyetemre, akik 15 évvel ezelőtt még egy – a többihez képest – könnyű főiskolára sem. Ezekről a hallgatóktól pedig sokszor nem is várható el, hogy bizonyos ismeretek birtokában legyenek és bizonyos képességekkel rendelkezzenek. Ők egyszerűen csak azt nyújtják, amit tudnak; a rendszer hibája, hogy egyáltalán bekerülhettek a felsőoktatásba. Ők minden bizonnyal kiválóan megállnák a helyüket azokon a területeken, melyek betöltéséhez nem szükséges diploma, hanem elég egy érettségi, illetve egy részükből nagyon jó szakemberek lennének valamely szakmában. A „nagypolitika” hibája, hogy behajszolta őket (és persze az egyetemeket, főiskolákat) abba, hogy a felsőoktatásban tanuljanak, jóllehet nagy részük úgysem fog a diplomájának megfelelő munkát találni, hiszen annyi diplomásra, amennyi most van (és amennyi még lesz) egyszerűen nincs szükség.

2. Az átlagos hallgatói tudásszint csökkenésének egyik fő oka tehát az, hogy az állami oktatáspolitikai irreális célt, a diplomások 50 (de minimum 40) %-os arányának elérését tűzte ki, a forrásokat viszont a megnövelt képzési létszámhoz viszonyítva csak kisebb részben biztosította, arra kényszerítve ezáltal az egyetemeket, főiskolákat, hogy bevételi forrásaik növelése érdekében akkor is emeljék a költségtérítéses képzésre felveendő hallgatói létszámot, ha az így felvételt nyert hallgatók egy része nem alkalmas az egyetem vagy a főiskola elvégzésére (és vagy lemorzsolódik, növelve a munkanélküliek számát, vagy elvégzi valahogyan, anélkül azonban, hogy az adott szakma gyakorlati végzéséhez szükséges

követelményeket teljesíteni tudná). Végso soron tehát az oktatás állami alulfinanszírozására vezethető vissza a kialakult helyzet.

Ugyanerre vezethető vissza a hallgatói átlagos műveltség ilyen alacsony szintjének második fő oka is. Az állam ugyanis nemcsak a felső-, hanem a közoktatást sem finanszírozta az elmúlt években (sőt évtizedekben) megfelelőképpen, ezért a pedagógusok életszínvonala jól megfigyelhető és folyamatosan csökkenő tendenciát mutatott. Miután évtizedes jelenségről van szó, ez szép lassan kialakította a társadalom tudatában azt a képet, hogy a tanári szakma egy alulfizetett szakma. Ezért mind az egyetemeken bölcsészettudományi karaira, mind a tanár- és tanítóképző főiskolákra csökkent a jelentkezők száma.

Miután tanárookra és tanítókra azért szükség van, továbbá ezeknek az egyetemeknek és főiskoláknak is meg kell élniük valamiből (és az állami támogatás folyamatos csökkenése az előbb elmondottak miatt a költségterítéses hallgatói létszám növelésére ösztönzi ezeket a felsőoktatási intézményeket is), ezért kénytelenek egyre rosszabb képességű hallgatókat is felvenni, és egyre kevésbé tehetik meg azt, hogy válogassanak közülük. Mivel pedig a pedagógusszakma presztízsének általános csökkenése miatt (ami a fizetés-csökkenéssel szükségképpen együtt jár) egyre inkább csak olyanok jelentkeznek ide, akiket máshova úgysem vennének fel, csökken azon színvonalasan oktatni képes pedagógusok köre, akik meg tudják tanítani a diákoknak az anyagot. Ez különösen a tanítókra, illetve a tanítóképző főiskolákra igaz. Bár itt is vannak elhivatott pedagógusok, akiket a tanítás szeretete vezet ide, és bármennyi fizetést is kapnának, ők akkor is ezt akarnák csinálni, ám ők vannak kisebbségben. A többség olyanokból áll, akiket csak ide vettek fel, és a tanító-, illetve tanárképző főiskola elvégzése után kizárásos alapon (miután más munkát nem kapnak, jobb híján) tanítani kezdenek.

A jelenlegi tanárok egy része tehát csak azért tanít, mert mást nem tud kezdeni a diplomájával; a tehetségesebbek – a tanári pálya alacsony presztízse és a kis jövedelem miatt – eleve más, jobban fizető pályákra mennek, akik pedig itt maradnak, azok – persze több-kevesebb kivételtől eltekintve – ezt kényszerből teszik. Ez pedig két hátránnyal is jár: az első az, hogy a tanári pályát munkaként, nem pedig hivatásként fogják fel; nem azért tanítanak, mert szeretik a gyerekeket és élvezik azt, hogy a birtokukban levő tudást megoszthatják velük; éppen ezért nem is tudják megszerettetni velük a tanulást és a saját tantárgyukat. Egy rossz tanító ezáltal egy életre elveheti a gyerek kedvét a tanulástól, és ilyen rossz, a tanítást csak munkának felfogó tanítóból egyre több van.

A másik hátrány, hogy nemcsak megszerettetni nem tudják ezek a tanítók és tanárok a fiatalokkal a tanulást, de sokszor megtanítani sem képesek nekik az anyagot. Ez részben azért van, mert a pedagógiai ismereteik is hiányosak, részben viszont azért, mert úgy kerülnek ki a főiskoláról, hogy a saját tárgyuk tananyagát sem tudják rendesen. Minél rosszabb képességű emberek járnak ezekre a főiskolákra, nyilván annál inkább csökken a végzetek színvonala is. Személyes tapasztalat: amikor még csak egyetemista voltam, rendszeresen átnéztem akkor alsó tagozatos öcsém helyesírását. Megdöbbenve tapasztaltam, hogy a tollbamondások és házi feladatok javítása során a fiatal tanítónő képtelenebbnél képtelenebb hibákat ejt, a jó dolgokat áthúzza, a rosszakat úgy hagyja; a legelemibb helyesírási szabályokat sem ismeri. Úgy ír, ahogyan egy 8 általánossal rendelkező ember. Én már azt sem értettem, hogy ilyen helyesírással egyáltalán hogyan érettségizhetett le, az viszont egyértelműen az adott tanítóképző főiskola hatalmas szégyene, hogy egy ilyen embert hagyott lediplomázni. Ez a tanítónő pedig még ma is tanít (taníthat), szó szerint butítva a gyerekeket. És nem egy ilyen pedagógus van az országban; számuk évtizedről évtizedre egyre nőtt és nő.

Ha pedig a fiatalságot (a felkészült, hivatásukat szerető, kellő tudással és még több empátiával rendelkező tanítók és tanárok mellett – minthogy szerencsére ilyenek is vannak szép számmal, a fiatalabbak között is) ilyen pedagógusok (is) oktatják és nevelik, csodálkozhatunk-e azon, hogy az általuk tanított általános és középiskolások közül (honnan máshonnan?) kikerülő főiskolások és egyetemisták színvonala csökken? Ez a második fő ok pedig végso

oron ugyanoda vezethető vissza, ahova az első: a hibás állami oktatáspolitikára és a pénztelenségre, amely miatt a jobb, tehetségesebb középiskolások egy versenyképes fizetéssel bíró pályára felkészítő egyetemre, főiskolára jelentkeznek inkább, mintsem hogy az alacsony fizetést biztosító pedagóguspályát választanák. Ezért pedig őket lehet a legkevésbé hibáztatni.

Következmények és megoldási lehetőségek

A túlképzésből, illetve a végzett hallgatók átlagos színvonalának csökkenéséből folyó következmények egy része már ma is jelentkezik, egy másik része pedig csak a későbbiekben fog jelentkezni. Ezen következmények közül talán a legfontosabb a diplomás munkanélküliek számának növekedése. Miután pedig a jogászképzés az egyik legolcsóbb képzés (nincs szükség bonyolult műszerekre, számítógépparkra vagy drága vegyi anyagokra, mint a természettudományos vagy az orvosi képzések esetében, csak tanárookra, tankönyvekre és jogszabályokra), ezért a túlképzés itt a legnagyobb mértékű. Mivel azonban a végzetek számának növekedésével egyenes arányban csökken azok átlagos színvonala, így a rosszabb képességűek vagy az alacsonyabb minősítésű diplomával rendelkezők a munkaerőpiacon hátrányba kerülnek. A jogi végzettséget igénylő helyeket mára már mind betöltötték; az évente meghirdetésre kerülő egy-kétszáz állami állásra csak a summa cum laudéval végzetteknek van esélye, a magánszférában pedig mára az a helyzet alakult ki, hogy sokszor a jelöltnek kell fizetnie egy bizonyos összeget az ügyvéd stb. számára ahhoz, hogy az őt foglalkoztassa. A jogi diplomával rendelkezők jó része ezért más – nem jogi végzettséghez kötött – állás után néz. Ezzel pedig sorsuk összefonódik a többi diplomás sorsával.

Ha a diplomásokat általában nézzük, hasonló jelenséget figyelhetünk meg. Néhány divatszakma (informatikusok, mérnökök) kivételével nagyon nehéz elhelyezkedniük, ugyanis sokkal kevesebb a felsőfokú végzettséghez kötött állás, mint ahány diplomás van. Ekkor két út áll a frissen végzett diplomás előtt: vagy ragaszkodik a „képesítéséhez illő”, „végzettségéhez méltó” álláshoz, és vállalja, hogy hosszú hónapokig munka nélkül marad, vagy beéri egy olyannal, ami az ő „színvonalán aluli”, viszont legalább munkája lesz. Ám ez még ekkor sem garantált: sok munkáltató ugyanis nem szereti a „túlképzett” munkaerőt, attól tartva, hogy az – hozzá méltatlannak találva az állást – hamarosan új, jobb munkalehetőség után fog nézni. És – valljuk be – igazuk is van ebben.

Így sok diplomásnak nem marad más hátra, mint a munkanélküliség, miközben jól képzett szakmunkásokból egyre nagyobb hiány van az országban. Ezért ahelyett, hogy a diplomások arányával próbálnánk meg minden létező európai csúcst megdönteni, azt kellene tudatosítanunk, hogy a diploma nem egy mindenek felett álló érték, és senkinek sem biztosít alanyi jogon munkalehetőséget, ugyanis – megfelelő tudás híján – a diploma a munkaerőpiacon nem jelent mást, mint egy darab papírt. Vissza kellene állítani a szakmunka becsületét, és tudatosítani a fiatalokban azt, hogy a kétkezi, nem irodai munka nem szégyen, és hogy egy ember értékét nem az határozza meg, hogy van-e diplomája vagy nincs. A felsőfokú végzettséget nem kellene misztifikálni, az önmagában semmit sem jelent. Az egyetemet, főiskolát valahogyan elvégző, de a végzettségéhez kötött munkára tudása, tehetsége, teljesítménye miatt nem alkalmas diplomás úgyszemint fog a végzettségének megfelelő munkát találni, mint ahogyan már az arra alkalmasak egy része – kellő „diplomás” álláshely hiányában – sem talál ilyen munkát. Éppen ezért nem kellene mindenáron erőltetni, hogy még tovább növeljük a felsőfokú végzettségűek számát, ráadásul részben olyanokkal, akik a legegyszerűbb kulturális alapismeretekkel sem rendelkeznek és akiknek igazából kedvük sincs ahhoz a jogi

egyetemhez, amit éppen végeznek, ha ugyanis lenne, akkor legalább minimális érdeklődést mutatnának jövődi szakmájuk iránt.

A jogi egyetemekre visszatérve: a jelenlegi jogáshallgatók egy része – tudása, tehetsége és szorgalma alapján – nem alkalmas a jogi pályára, mint ahogy a tanító- és tanárképző főiskolások egy része sem alkalmas pedagógusnak, és ahogy más felsőoktatási intézmények hallgatóinak egy része sem alkalmas bármilyen értelmiségi pályára. Viszont ugyanezek a fiatalok minden bizonnyal kiválóan megállnák a helyüket egy szimpla érettségi feltételező irodai munkásként, adminisztrátorként, netalán kárpitosként, hegesztőként, lakatosként vagy más szakmunkásként. Ha valakit az ő istenadta képessége nem predesztinál arra, hogy jogi egyetemre járjon, akkor ne erőltessük rá, ne csábítsuk erre, mert ha el is végzi, akkor jár csak igazán rosszul: tudás és tehetség híján munka nélkül marad egy diplomával a kezében, és így arra ítéljük őt, hogy egész életén át egy olyan lehetőséget kergessen, amit soha nem érhet el.

Szent meggyőződés, hogy nincs szükség 72-73 pontot elért jogáshallgatókra, mint ahogy nincs szükség 62 ponttal felvételt nyert orvosokra sem. Szükség van viszont jól képzett, a szakmájukhoz értő szakmunkásokra, ezért a hallgatói átlagos műveltségi szint emelését (nemcsak a jogi egyetemek vonatkozásában, hanem általában véve!), a diplomás munkanélküliek számának csökkentését és a jó szakmunkások hiányából fakadó problémák orvoslását ugyanabban látom: a felsőoktatásban tanulók arányának növelését célzó intézkedések és oktatáspolitikai eszközök leállításában, az egyetemisták és főiskolások számának csökkentésében (ennek eszközeként magasabb minimális ponthatár, azaz magasabb belépési küszöb meghatározásában), a szakmunka presztízsének növelésében és ezzel összefüggésben a szakmunkások (ennek előfeltételeként pedig a szakiskolákban és szakmunkásképzőkben tanulók) számának emelésében.

Függelék

A felmérés során feltett kérdések és az azokra adott helyes válaszok aránya

1. Ki volt Magyarország rendszerváltás utáni első, szabadon választott miniszterelnöke?
91 %
2. Mely város híres múzeuma az Ermitázs?
16 %
3. Ki volt az első ember, aki a Holdra lépett?
72 %
4. Mi Somogy megye székhelye?
45 %
5. Hogy hívják a jelenlegi igazságügyi minisztert?
76 %
6. Ki írta A nyomorultak c. regényt?
77 %
7. Minek a rövidítése a NATO?
Elfogadható megoldás: 66 %; tökéletes megoldás: 12 %
8. Minek a felfedezéséért kapott Szent-Györgyi Albert Nobel-díjat?
88 %
9. Soroljon fel legalább négy II. világháború utáni szovjet pártfőtitkárt!
21 %
10. Mi az áramerősség SI-mértékegysége?
61 %
11. Mi Svájc fővárosa?
57 %
12. Hogy hívják a Legfelsőbb Bíróság elnökét?
19 %
13. Ki szerezte az Örömóda zenéjét?
66 %
14. Mit jelent az appendix szó?
13 %
15. Ki volt az az amerikai fekete polgárjogi harcos, aki 1968-ban merénylet áldozata lett?
71 %
16. Sorolja fel a világ óceánjait!
76 %
17. Melyik nap van Magyarország hivatalos állami ünnepe?
91 %
18. Ki találta fel a gőzgépet?
43 %
19. Milyen származású II. János Pál pápa?
92 %
20. Hogy hívták az Újszövetség négy evangélistáját?
75 %
21. Mivel foglalkozik az etológia tudománya?
24 %

22. Ki volt a görög mitológiában Zeusz felesége? (Legalább az egyiket nevezze meg!)
89 %
23. Kinek a szobra a Gondolkodó?
52 %
24. Ki jelenleg a Magyar Tudományos Akadémia elnöke?
24 %
25. Sorolja fel Magyarország szomszédait!
29 %
26. Melyik család (dinasztia) uralkodott a reneszánsz kori Firenzében?
83 %
27. Hogyan nevezzük a ló hímjét?
73 %
28. Mi a görög abc első négy betűje?
76 %
29. Soroljon fel legalább öt darab (nem bulvár) országos napilapot!
16 %
30. Ki zenésítette meg a Himnuszt?
82 %
31. Mi volt Pécs ókori latin neve?
66 %
32. Hogy hívták Juhász Gyula múzsáját?
54 %
33. Melyik hegycsúcs a Föld legmagasabb pontja?
78 %
34. Hogy hívják az Alkotmánybíróság elnökét?
8,4 %
35. Mit jelent a metamorfózis szó?
76 %
36. Ki írta a Nem tudhatom c. verset?
45 %
37. Melyik városban áll a Hagia Sophia templom?
48 %
38. Mi történt az ún. „hideg napok” során?
2,5 %
39. Mely fémek ötvözetek a bronz?
18 %
40. Kit neveznek az atombomba atyjának?
11 %
41. Hogy hívják a jelenlegi belügyminisztert?
76 %
42. Mi a hét honfoglaló magyar törzs neve?
28 %
43. Soroljon fel legalább nyolc volt szovjet tagköztársaságot!
25 %
44. Ki írta A per c. regényt?
71 %
45. Ki és milyen nemzetiségű az ENSZ főtitkára?
Elfogadható válasz (a nevet tudta): 69 %; tökéletes válasz (a nemzetiséget is tudta):
5,9 %
46. Mit jelent a polihisztor szó?

- 87 %
47. Mi Kanada fővárosa?
42 %
48. Ki volt az USA elnöke a II. világháború lezárultakor?
24 %
49. Hogy kezdődik a Szózat?
90 %
50. Ki volt az a magyar származású angol mérnök, aki a holográfia felfedezéséért fizikai Nobel-díjat kapott?
5,9 %
51. Melyik magyar király kancellárja volt a híres költő, Janus Pannonius?
82 %
52. Milyen hangszer a xilofon?
70 %
53. Hogy hívják az állampolgári jogok országgyűlési biztosát?
7,6 %
54. Ki volt és milyen sportágban nyert az első magyar olimpiai bajnok?
Elfogadható válasz (az egyiket tudta): 60 %; tökéletes válasz (mindkettőt tudta): 45 %
55. Mely felekezet követőit hívjuk lutheránusoknak?
37 %
56. Ki kiáltotta ki 1989. október 23-án a Magyar Köztársaságot?
37 %
57. Mi az alumínium fő érce (alapanyaga)?
39 %
58. Ki volt az Álomfejtés c. könyv szerzője, a pszichoanalízis módszerének megteremtője?
76 %
59. Mi Komárom-Esztergom megye székhelye?
22 %
60. Hogy hívták Kína egykori diktátorát, a „nagy menetelés” vezetőjét?
71 %
61. Melyik városban született a Biblia szerint Jézus?
54 %
62. Hogy hívják a jelenlegi legfőbb ügyészt?
71 %
63. Ki rendezte és egyben ki volt a főszereplője A diktátor és az Aranyláz c. filmeknek?
29 %
64. Mit jelent a blaszfémia szó?
17 %
65. Ki volt a történelem során Magyarország első miniszterelnöke?
50 %
66. Hogy hívják az Országgyűlés jelenlegi elnökét?
74 %
- 67-70. A trianoni békeszerződés után Magyarország részekre szakadt. Ma melyik országban található a következő városok:
Nagyszombat: 54 %
Beregszász: 31 %
Szigetvár: 32 %
Déva: 45 %
Mind a négyet eltalálta: 10 %; egyiket sem találta el: 27 %

VARGA CSABA *A szocializmus marxizmusának jogelmélete*

A szocializmus marxizmusának jogelmélete
Hazai körkép nemzetközi kitekintésben
VARGA CSABA

I. HAZAI KÖRKÉP

1. Előzmények (1948-ig)

A háború után fokozatosan berendezkedő kommunista diktatúra szovjet mintára, SZTÁLINI–VISINSZKIJi inspirációk nyomán formálódott jogszemlélete számára a háborút követő Magyarországon művelt jogbölcselet — megújulásaival, ígéreteivel, polgári folytonosságával egyetemben — kizárólag a leküzdendő múlt színeiben, vagyis eleve méltatlan pozícióban, egy frontálisan társadalomellenes politikai támadás tárgyaként jelent meg, függetlenül attól, hogy ez a nyugat-európai áramlatokkal közös szellemi és erkölcsi megújulási készséget mutató polgári jogelmélet még mai állapotainkkal szembesítve is impozáns, klasszikussá érett gondolkodóktól táplált szakmai pezsgést és kultúrát mutatott fel mind a két világháború között, mind pedig a háború utáni rövid életű koalíciós időszakban. Aligha lebecsülhető akár addigi életművük perspektívájában, akár háború utáni újramezdésük lendületében, hogy például MOÓR GYULA rektorként, demokrataként és jogbölcselelőként egyaránt példásan szembenézett a múlttal, emelkedetten és jövőt inspirálóan fogalmazva meg a megújulás számára levonható erkölcsi-szellemi tanulságait; hogy HORVÁTH BARNÁ a rá jellemző örök szintetizálásban is új, további teoretikus távlatokat nyitó módon indított;¹ hogy a szegedi SZABÓ JÓZSEF bölcselelőként kiteljesedve és tudomány módszertanilag, az angol–amerikai jogász mentalitás megértésében és legalább lélektani magyarázatában, valamint az igazgatás és a bíraskodás végső mozgatóinak leírásában egyaránt új feladatokat tűzött maga elé célul; vagy akár hogy a pécsi LOSONCZY ISTVÁN éppen ekkor beérően s rendszeres tanná növekvően bölcseleti összegzést adott² — nos, mindez problémátlan s egyszersmind ígéretes továbbvitelt biztosított.

Ha és amennyiben egyfajta maximalizmustól vezérelten rögvést le is zárjuk ezt a két háború közti Magyarországból és Közép-Európából kinövő néhány éves háború utáni múltat, úgy természetesen kérdésként kezelhetjük, vajon reflexív, nyugat-európai példaadóival megbízhatóan, értelmesen, az ismételt végiggondolás igényével és hatásával együttgondolkodó — s kiváltképpen ennyiben és ebben kritikus — (úti)társi minőségéből jogbölcseletünk (MOÓR, SZABÓ J.) válhatott volna-e önálló, nemzetközileg méltányolt jelenlétet biztosító iskolateremtő erővé? Nos, a válaszuk egy erőteljesen habozó igen lehet csupán, hozzátéve, hogy még néhány tudatos újítónk (HORVÁTH, LOSONCZY) esetében sem egyértelműen bizonyos a pozitív felelet, hiszen több könyvük ellenére az igénybejelentésen s a vázlat szerű rögtönzéseken túl saját kifejtésig, részletproblematikákra alkalmazásig, tanulmányok sorában megszenvedett tesztelésig még ezek a kiemelkedő gondolkodók sem jutottak első felismeréseiktől a kommunista hatalmi berendezkedésig rendelkezésükre állt viszonylag hosszú

¹ 1948-ban még nemzetközi szimpoziумot tervezve a Pázmány Péter Tudományegyetem keretében. Vö. vitaindító nyersfogalmazványának az akadémiai Bibó-hagyatékban megőrzött posztumusz kiadásaként *The Bases of Law / A jog alapjai* szerk. Varga Csaba, zárótanulmány H. Szilágyi István (Budapest: Szent István Társulat [megjelenés alatt]) [Philosophiae Juris / Jogfilozófiák].

² Vö. Losonczy István posztumusz szövegkiadásaként *Jogfilozófiai előadások vázlatok* [1948] szerk. Varga Csaba (Budapest: Szent István Társulat 2002) xvi + 282 o. [Jogfilozófiák] és *Abriß eines realistischen rechtsphilosophischen Systems* hrsg. Varga Csaba (Budapest: Szent István Társulat 2002) 144 o. [Philosophiae Juris].

VARGA CSABA *A szocializmus marxizmusának jogelmélete*

idő (HORVÁTHnál egynegyed évszázad, LOSONCZYnál pedig egyetlen évtized) leforgása alatt. Mégis tényként kezelhetjük, hogy ők és tanítványaik (az iskolateremtésben előljáró HORVÁTH részéről BIBÓ ISTVÁN és VAS TIBOR, valamint az éppen pályakezdő s mesterét követve emigráló BOLGÁR VERA, a családtalanságtól is erősítetten mindvégig magányos gondolkodóként fellépő MOÓR részéről pedig SCHOLZ KORNÉL) mindegyike — legalábbis pályakereső tapogatózásként — önálló utat választott, tehát a magyar tudományosság ekkor is lefedte az elméleti jogi gondolkodás úgyszólván teljes problematikáját. Ilyen módon pedig az 1920-as évek egyirányúságát (MOÓR), majd a színre lépő társnak (HORVÁTH) az előbbivel versengésre kerülő antagonizmusát immár kölcsönösen megtermékenyítő belső viták megtermékenyítő sorozata válhatta volna fel.

2. SZTÁLINizmus (az ország szovjet megszállásától)

a) A “maradványok” felszámolása

A hatalomátvétel után rögvest egy néhány év alatt be is fejeződő, s ezért egészében koncentrálnak tekinthető frontális támadás indult — politikai (LUKÁCS GYÖRGY tisztoztatásra felhívó kíméletlen és elvakult publicisztikájával, GERÓNÉ FAZEKAS ERZSÉBETnek a kommunista párt kezdeményezéseként felálló Tudománypolitikai Bizottságába burkolt likvidáló gondolatrendőrségével³), egzisztenciális (egyetemi⁴) és egyben szakmai (SZABÓ IMRE, BEÉR JÁNOS, EÖRSI GYULA, SARLÓS MÁRTON új pozíciókban általuk levezényelt viták során keresztül gerjesztett⁵)⁶ lépések formájában — minden réginek a kiszorítására: a polgári múlt folytatására egyáltalán képes személyiségek ellehetetlenítésére, gondolataik diszkreditálására, bármiféle további jelenlétük és hatásgyakorlásuk megakadályozására. Az “új” építése végső soron minden “régit” teljes irrelevanciájának, sőt egyenesen még fennálló esetleges jelenlétük kártételének a kimondására s az ebből egy diktatúrában adódó politikai feladatok adminisztratív beteljesítésére épült.⁷

b) Szovjet típusú gleichschaltolás

Felhasználható előzmények, saját tudományos hozadék híján — ami mindennél nyíltabban mutatja a szocializmus MARXizmusának kizárólag tudománytól idegen, közvetlenül politikai-ideológiai megfontolásoktól motiváltságát — a saját elmélet építése mindenekelőtt a szovjet irodalom gyarlóan nyers s túlnyomórészt teoretikus értelemben gyenge, kidolgozatlan és primitív (az egyébként nem túlságosan kiművelt, döntően didaktikus egyszerűségű egykori cári orosz tankönyvek és tansegédleti összefoglalások bolsevik “meghaladásából” született) termékeinek, főként brosúraszerű partizánaktusainak fordításával indult. A politikai egyeduralom támogatásával a SZTÁLIN-epigonizmus (pontosabban: a szovjet SZTÁLIN-

³ A matematikus ALEXITS GYÖRGYtől és FENYŐ ISTVÁNTól, avagy a történész HANÁK PÉTERtől egészen az akkoriban sokaktól okkal szintén rettegett SZÚCS JENŐig.

⁴ Pécssett pl. KOCSIS ISTVÁN professzortól PECZE FERENC tanulmányi vezetőig.

⁵ Pécssett pl. különösen HALÁSZ PÁL, BIHARI OTTÓ, SZAMEL LAJOS.

⁶ Lásd pl. Vas Tibor ‘A burzsoá jogfogalom meghatározásának marxista bírálata’ *Jogtudományi Közöny* (1950), 3–6. o., Földesi Tamás ‘Hogyan használjuk fel ma Marx és Engels bírálatait a burzsoá jog- és államelméletekről?’ *Jogtudományi Közöny* (1954), 169–177. o.

⁷ Háttérként lásd főként Szabó Imre tollából ‘I. V. Sztálin tanítása és a jogelmélet kérdései’ *Az MTA Társadalmi-Történelmi Osztályának Közleményei* I (1950), 113–122. o. és *Jogtudományi Közöny* (1951), 723–727. o., ‘I. V. Sztálin tanítása a nyelvtudományról és a jogi felépítmény kérdése’ *Az MTA Társadalmi-Történelmi Osztályának Közleményei* I (1951), 91–104. o. és *Jogtudományi Közöny* (1951), 155–160. o., ‘Vita haladó jogi hagyományaink kérdéséről’ *Jogtudományi Közöny* (1951), 653–662. o., ‘A szocialista törvényességről’ *Társadalmi Szemle* (1953), 796–810. o., ‘Állam- és jogtudományunk elméleti alapjainak néhány fő vonása’ in *Az Eötvös Loránd Tudományegyetem Évkönyve* 1955, szerk. Tamás Lajos (Budapest: Tankönyvkiadó 1956), 37–43. o.

epigonizmus magyar utó-epigonizmusa) hamarosan pártpolitikai és egyben világnézeti kiállással: a szocialista forradalmiság vállalásával azonosult.⁸

c) Múlttagadás, kettős hatással

A szocializmus magyarországi MARXista jogelméletének sorsát már indulásában úgyszólván döntő, specifikus, jelen formájában csak nálunk ismert módon meghatározta egy olyan mű, amely a diktatórikus átalakulás idején évek során keresztül készülve, hivatalos egyetemi és akadémiai viták rendezésével politikai funkciója java részét már menet közben betöltve,⁹ évtizedekre szóló érvénnyel lezárta a múltat — értékeit legázolva s elutasítva visszadobta egy károsként elpusztított előtörténet lomtárába, saját mérföldkőszerű szerepének kiemelésével viszont Kossuth-díjat (az új berendezkedésben jogászi teljesítményként először hangsúlyos hivatalos állami elismerést) szerezve szerzőjének. SZABÓ IMRE első, immár a LENINizmus–SZTÁLINizmus stílusjegyeit is felmutató MARXista művéről van szó,¹⁰ mely — szerzői szándékról, saját jogfilozófiai talentuma felcsillantásának szándékától is vezérelve — voltaképpen tetemrakást épített elődeiből, hogy jelképesen vissza sem nézve “tülléphessen”, a szovjet ideológiai harc lényegéhez híven meghallgatatlanul s megértetlenül is “meghaladhasson”. Paradoxikus utóhatás, amit a szerző nem érzékelt és bizonyosan éppen nem szándékolt, hogy miközben műve ideologikus hatásaként e múltba alig temetetlenül, úgyszólván élőként lökött tetem, a jogi teoretizálás polgári múltja valóban sokáig majd vállalhatatlan lesz, hagyományként is megszakad — nos, jelenvalóként mindez mégis beépül a hazai formálódó MARXizáló jogelméleti gondolkodás hátterébe. Mintha hosszú távon s kerülő utakon a szerző politikai-ideológiai szolgáló vállalkozását a saját személyes múltjából megőrzött tudományosság-igénye valamelyest mégis keresztezte volna: az a körülmény, hogy valóban széleskörű kutatómunkával valóban részletekbe hatolóan monografizálta tárgyát, nemcsak *pars et totus* kilökte a hivatalos gondolhatóság kosarából, de mindeközben mégis korábról nem ismert teljességgel felcsillantotta problémagazdagságát. S ezzel, bármennyire is kínzóan, mégis felidézte feloldatlanságát, megválaszolatlanságát, amellyel, bár halálra ítélt és kivégzetten, az mégis visszamaradt a szakmában, s kimondatlanul és megemésztetlenül, egyfajta alternatíva tényével és kínálatával, de mindvégig változatlanul ott kísértett — szemben a szovjetizált újprimitív egyszempontúsággal.¹¹

Az új teoretizálásban politikai-ideológiai szerepbetöltése jegyeként egyszersmind a kanonizált deklaráció is már kész formában megjelent. Mert nem fáradtsággal végigszenvedett töprengések legfeljebb ideiglenes megnyugvási pontja az éppen és legfeljebb elérhető és kimondható igazság, hanem pontosan úgy forradalmi társadalom(át)alakító akció (legfeljebb gondolatrendészeti), mint bármely revolucionér magatartási minta utasításos kitézése. Vagyis egyszerre egyoldalú, hierarchikus, visszavonásig érvényes és kétségbevonhatatlan, mindenre kisugárzó erővel hivatalos és eleve elrendelt, ezzel pedig minden kételyt, kibúvást, eltérést parancsmegtagadásként megtorló. Nos, elvi igényként úgyszólván a korszak végéig tartóan él e parancs-struktúrájú dogmatikus magatartás, bár az idők múltán nyilván egyre kevésbé lesz már kikényszeríthető. Mindenesetre addig, ameddig virulens, ez az, ami bármiféle valóban tudományos vita lehetőségét eleve kirekeszti. És a dolgok iróniája folytán az, akit személyében

⁸ Jellegzetes példaként Vas Tibor tollából ‘Az állam- és jogtudományok néhány kérdése az SzKP XX. Kongresszusa után’ *Jogtudományi Közöny* (1956), 193–199. o. és ‘Néhány állam- és jogelméleti kérdés az SzKP XXIII. Kongresszusának tükrében’ *Jogtudományi Közöny* (1966), 516–519. o.

⁹ *Jegyzőkönyv* [ELTE ÁJK, 1955. I. 29.] sajtó alá rend. Varga Csaba [elektronikus megjelenés alatt].

¹⁰ Szabó Imre *A burzsoá állam- és jogbölcselet Magyarországon* (Budapest: Akadémiai Kiadó 1955) 533 o.

¹¹ Említésre érdemes, hogy Szegvári Katalin fiatalkori opuszként kéziratban maradt monografikus dolgozata SOMLÓ BÓDOGról — *Somló Bódog jogelméleti munkássága* (Szeged 1952–53) [gépirásos másolat, 99 + 9 o.] sajtó alá rend. Varga Csaba [elektronikus megjelenés alatt] — nem idézett elő semmiféle ilyen ambivalenciát: erőteljes (noha a maga módján szintén átpolitizált) történet-kritikai módszerével nemcsak elméletileg igényesen felidézte, de sikerrel le is tudta zárni a tárgyalt életművet.

VARGA CSABA *A szocializmus marxizmusának jogelmélete*

teljesen, véglegesen, visszavonhatatlanul és a tragikum jegyeit is hordozóan tönkretesz, nem lesz más, mint éppen eredendő hordozója, a jogi gondolkodásban első számú magyarországi alkalmazója.¹²

Nos, ez az a közeg, amelyen és amelyre közel egy évtized teljes jogi gondolkodása — s benne a jelenben követést parancsoló mintákról történő kritikai távolságot tartó számadás¹³ — felépül, és amibe minden, ami elmúlt, a visszahozhatatlan, mert elutasított polgári múlt darabjaként — nálunk leginkább szemtűnően a jog kontinuitása,¹⁴ az alap és felépítmény, a kodifikáció “időszerű” kérdéseiről, majd mindezek hamis dilemmáiba később is visszahúzóan a jogi akarat osztálytartalmáról¹⁵ folytatott viták fő stratégiai irányaként — bele- és visszarekesztetik.

d) “Szocialista törvényesség”, a meghaladásra ítélt (nyugat-európai) polgári (progresszív) múlt bolsevik emlékeiből merítve

SZABÓ IMRÉnek mindenekelőtt *A jogszabályok értelmezéséről* megjelent nagyívű monográfiája¹⁶ írja körül *pars pro toto* VISINSZKIJ politikai SZTÁLINizmusának jogi felépítményi kívánalomrendszerét — kellően érzékenyen, hiszen egy részproblematika tükrében kifejtetten, de éppen tárgyának köszönhetően kézenfekvő társadalomtudományi, nyelvtudományi, logikai kapcsolódásai révén meglehetősen specifikáltnak. Személyes meggyőződéseként kifejezetten, egyszersmind az egész közép- és kelet-európai MARXizmus közös jegyeként építi rá a XIX. század derekán Nyugat-Európában kifejlesztett törvényi pozitívizmusra a szocialista törvényesség doktrínáját, olyan megközelítésben és teoretikus alapozással, amellyel évtizedekre megmeregíti és kizárólagosítja majd elméleti jogi gondolkodásunkban a MARXizmusnak még a XIX. század elejéről hozott tudományfilozófiai és tudomány módszertani előfeltevéseit.

e) *A tudomány-szerű kibontakozás csíráinak keresése*

Búvópatakként, jegyzetforma mögé bújva, csekély példányszámban mégis megjelent egy ideiglenes összegzési kísérlet, voltaképpen az 1956-os felkelést megelőző és követő megingásokat kihasználva s az adódó igazodási lehetőségekbe belesímulva, mely általános összegzésében mind elméletileg, mind pedig a jelenkori polgári áramlatok érdemi kritikai reflexiójával végzett tárgyyszerű elemzésével ritka tiszta pillanatot sejtetett a jogelmélet magyar történetében. Egy SZABÓ IMRE tekintélyével fedezett sokszerzős budapesti tankönyvpótló jegyzetről van szó, melyben a doktriner hivatalosság beérkezettjein túl úgyszólván a teljes fiatal

¹² Mindez, mint egyfajta kinyilatkoztató stílus, SZABÓ IMRE személyiségi jegyév vált: így is halt meg, özvegyen, betegen, magára maradottan, ám immár végleg egyoldalú kommunikációhoz szokottan — szemben a hasonló indíttatású és korú VIKTOR KNAPP végső soron szerencsés szerencsétlenségével, aki az 1968-as prágai tavasz elkötelezettjeként kegyvesztetté vált, igazgatói pozícióját s hatalmát egyaránt elveszítette, ám még időben visszaszokhatott a köznapi lények közönséges beszélgetéséhez, amiben magam is — noha nemzetközi értekezletek szakmai nyilvánossága előtt nem egyszer igencsak kritikus hangvételt ütöttem meg vele szemben — úgyszólván ifjú barátjává, csaknem bizalmas beszélgetőtársá lehettem.

¹³ Pl. Peschka Vilmos ‘Vita a jogfogalomról a szovjet jogelméletben’ *Jogtudományi Közlöny* (1956) 4–6, 190–194. o., valamint Péteri Zoltán tollából ‘Az állam- és jogelmélet vitás kérdései a szovjet jogtudományban’ *Cikkgyűjtemény a külföldi jog köréből VI* (1956), 41–44. o. és ‘A jogfogalom néhány kérdése a szovjet jogtudományban’ *Az MTA Állam- és Jogtudományi Intézetének Értesítője I* (1958) 2, 304–314. o.

¹⁴ Pl. ‘Vita a jog és jogtudomány »viszonylag állandó elemeinek« problémájáról’ *Jogtudományi Közlöny* (1951), 368–377. o. és Szotáczi Mihály ‘A kontinuitás és diszkontinuitás kérdése a jogfejlődésben’ in *Jubileumi tanulmányok 2*, szerk. Pap Tibor (Budapest–Pécs: Tankönyvkiadó 1967), 359–379. o.

¹⁵ Pl. Szotáczi Mihály tollából *A jogi akarat osztálytartalma* (Budapest: Tankönyvkiadó 1959) 30 o. [Studia iuridica auctoritate Universitatis Pécs publicata 6] és *Az egyéni érdek és az osztályérdek viszonya a tárgyi jogban* (Budapest: Tankönyvkiadó 1962) 31 o. [Studia iuridica auctoritate Universitatis Pécs publicata 21].

¹⁶ Szabó Imre *A jogszabályok értelmezése* (Budapest: Közgazdasági és Jogi Kiadó 1960) 618 o. / *Interpretarea normelor juridice* (București: Editura Științifică 1964) 439 o.

VARGA CSABA *A szocializmus marxizmusának jogelmélete*

tanítványi kör is elkötelezhette magát¹⁷ — anélkül, hogy a nekibuzdulás e mítikus kísérletének esély adatott volna a megszilárdulásra.

3. Intézményesedés enyhüléssel (az 1960-as évektől kezdődően)

a) Az epigonizmus tudományosmennyé válása

Az akadémiai — az MTA Állam- és Jogtudományi Intézetében közvetlenül SZABÓ IMRE akadémikus igazgatótól felügyelten végzett — kutatások viszonylagos igényessége, bármely csökkentetten is, de határozottan tudományos eszménytől formáltsága már nem érvényesül az egyetemeken. A SZABÓi generációhoz közelálló korosztály (VAS TIBOR, FERI SÁNDOR, ANTALFFY GYÖRGY, HALÁSZ PÁL¹⁸) csakúgy, mint az utóbbi két aktív tanszékvezető közvetlen tanítványi és utódköre (Szegeden PAP IGNÁC, akinek tán bibliográfia-kiadása¹⁹ a voltaképpen maradandó érték, Pécsen pedig SZOTÁ CZKY MIHÁLY, aki kétség kívül jelen volt ugyan, alakította is jogi gondolkodásunkat itthon és főként a szocialista külföldön egyaránt, azonban — ellenére gyakran előrevivő, olykor egyenesen provokatív kérdésfeltevéseinek — a MARXizmus erőltetett dogmatikájában hagyta elszorvadni problematikáit s megoldási kísérleteit egyaránt²⁰) nem jutott túl az epigonizmuson: és ez eszmetörténetileg nyilván természetlennek, egyértelműen zsákutcának bizonyult.

A fővárosi és vidéki egyetemek jogi karain pártmunkásságból kinőtt vagy azzal összefonódott hivatalos jogelmélet így tankönyvi szinten és irodalmi termékként egyaránt nyomasztóan túlsúlyos jelenlétével egészében diszkreditálta a szakmát, ideológiai gyakorlatként elidegenítő lett; ámde azon kívül, hogy saját rítusszerű önmegerősítésein túl nem hatott,²¹ nem is vált veszélyessé. Művelői tanaik agresszív kiterjesztésben nem gondolkodtak: megelégedve saját hűségük rendíthetetlen bizonyítása ellenében karrierjük biztosításával, békés egymás mellett élésben joviálisan vették tudomásul mind az általuk is rettegve tisztelt, tekintélyében (s pártkapcsolati, tudományos, egyetemi vezetői pozíciójában) megkérdőjelezhetetlen SZABÓ akadémikus óvatos tudományos előrehaladását, mind pedig az akadémiai intézeti tanítványi kör SZABÓ tekintélyével fedezett akár eseti kilengéseit, faltágítását.

Mindenekelőtt jogpolitikai értelemben azonban megindul már a szocializmus elfogadásán belül a jogelméletből a gyakorlati jogélet demokratizálására, gazdasági hatékonyságnövelésére, egészében humanizálására felhasználható lehetséges ösztönzések aktiválása.²²

¹⁷ Antalffy György – Kulcsár Kálmán – Peschka Vilmos – Péteri Zoltán – Samu Mihály – Szabó Ime – Szotáczi Mihály – Sztodolnik László *Állam- és Jogelmélet* [Egyetemi jegyzet, 1956/57. tanév 1–2. félév] (Budapest: Felsőoktatási Jegyzetellátó Vállalat 1957; 1958; 1960) 256 o. [ELTE Állam- és Jogtudományi Kar].

¹⁸ Pl. Halász Pál *A normativizmus és az elméleti jogtudomány* [doktori disszertáció] (Budapest 1963) [gépirat, x + 440 o.] [részletek] sajtó alá rend. Varga Csaba [elektronikus megjelenés alatt].

¹⁹ *Magyar állam- és jogelméleti bibliográfia 1950–1980* [angol és orosz címekkel, címfordításokkal] szerk. Nagy Lajos, vál. Pap Ignác (Szeged: József Attila Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Kar, Állam- és Jogelméleti Tanszék 1980) 202 o.

²⁰ Szotáczi Mihály *A jog lényege* (Budapest: Közgazdasági és Jogi Kiadó 1970) 376 o.

²¹ A jogtudomány a tárgyunk, nem a jogi oktatásnak jogászgenerációk során átívelő s mai gondolkodásmódokban is tetten érhető tudatformáló — szocializáló, kondicionáló — hatása. Ezért az sem kérdéses itt, vajon ilyen primitívizált formájában betölthette-e egyáltalán néki szánt szerepét, vagy éppen elidegenített minden a tételes jog közvetlen iránymutatásán túlmutató teoretikus igényű gondolkozástól.

²² Mindenekelőtt Samu Mihály tollából lásd pl. *Az új gazdasági mechanizmus állam- és jogelméleti vonatkozásai* (Budapest: Tudományos Ismeretterjesztő Társulat [Sokszorosító] 1967) 17 o. és 'Politika – jogpolitika – jog' in *A Magyar Jogász Szövetség 8. munkaértekezlete* (Szeged: Szegedi nyomda 1975), 403–417. o.

VARGA CSABA *A szocializmus marxizmusának jogelmélete*

b) SZTÁLINizmus, kritikai önperspektívában

A korszakot majd végigkísérő dogmatikus sarokpontokat ekkoriban — nem ritkán támogató háttérrel²³ — megfogalmazó SZABÓ IMRE ebben az időben született műveinek mindegyikében²⁴ egyre erőteljesebben finom elhatárolódást kísérel meg VISINSZKIJ-tól. Igénybejelentésével a “szocialista normativizmus” túllépését ígéri, sőt ennek megvalósítására szánja élete első, egy önálló jogfilozófiai rendszeres gondolat gyakorlatba ültetésére főművének szánt könyvét.²⁵ Annak ellenére, hogy sikerül német és francia fordításokban is megjelentetnie, bizonyára maga is átérzi kudarcát: dogmatikusan megcsontosodva hamarosan még egymásra következő — teoretikus mélységben viszont növekvően kiüresedő — könyvek²⁶ és egyéb írások²⁷ sorában fogalmazza meg ismételten a szocializmus jogának tanait, esetenként eljutva a bolsevik forradalmi idők ún. forradalmi jogszolgáltatásának is közvetett teoretikus igazolásáig.²⁸ Ezzel párhuzamosan reMARXizálásaival régi, ifjúkori énjének baloldali szárnyalását időskori megmerevüléssel ötvözve engedi szabaddá, miközben a MARXizmus elméleti-jogi reneszánsza felvállalásának az úttörőjeként keresi annak további lehetőségét, hogy MARXiánus művét német és orosz fordításokban az egész szocialista táborban szétsugározathassa.

Mindezzel egyidejűleg határozott igénybejelentések történnek arra, hogy a MARXizáló jogi gondolkodást felszabadítsák a szocializmusnak a MARXizmushoz mint filozófiai alaphoz képest esetleges, véletlenszerű (kimondatlanul is: a szovjet-orosz megvalósuláshoz, illetőleg az ázsiai politikai hagyományokba illő SZTÁLINi politikai keretbe illesztett) járulékos, ráadásul közvetlenül politikai vagy ideologikus ráakódásaitól s kényszereitől. Először többen megkísérlik felszabadítani attól, hogy egy gyakorlati jogpolitika egyszerű irányítójává zülljön (vagyis hogy bárki a teoretizálás hozadékát praktikus hatáslehetőségektől tegye függővé),²⁹ majd különbséget vonnak a MARXizmus és a szocializmus között, hogy az előbbi az utóbbi nem teoretikus megfontolásaitól szabadulhasson s szabadíthasson.³⁰ Ezt majd további tisztázások is követik.³¹

c) A tanítványok irányzatosító bomlasztása

SZABÓ IMRE egykori egyetemi tanítványi köréből kikerülten, illetőleg VAS TIBORNak az akadémiai intézeti gárdájából fogadottan felnövekvő, csaknem egy generációnyi idővel fiatalabb nemzedék hamarosan saját önálló hangját kezdi el már hallatni, vállalva saját ízlését,

²³ Pl. Péteri Zoltán ‘A szocialista állam- és jogelmélet néhány kérdése az SzKP XXII. Kongresszusán’ *Állam és Igazgatás* (1962), 330–343. o.

²⁴ Vö. Szabó Imrétől *A szocialista jog* (Budapest: Közgazdasági és Jogi Kiadó 1963) 454 o. / *Szocialiszticeszkoe pravo* (Moszkva: Progreszsz 1964) 395 o., *Társadalom és jog* (Budapest: Akadémiai Kiadó 1964) 147 o. [Korunk tudománya], *Szocialista jogelmélet – népi demokratikus jog* (Budapest: Közgazdasági és Jogi Kiadó 1967) 321 o.

²⁵ Szabó Imre *A jogelmélet alapjai* (Budapest: Akadémiai Kiadó 1971) 308 o. / *Les fondements de la théorie du droit* (Budapest: Akadémiai Kiadó 1973) 340 o. / *Osznovü teorii prava* (Moszkva: Progreszsz 1974) 268 o.

²⁶ Vö. Szabó Imrétől *Előadások Marxról és a jogról* (Budapest: Gondolat 1976) 271 o., *Jogelmélet* (Budapest: Közgazdasági és Jogi Kiadó 1977) 467 o., *A jog és elmélete* (Budapest: Akadémiai Kiadó 1978) 161 o. [Jogtudományi értekezések].

²⁷ Vö. Szabó Imrétől ‘Jogi gondolkodásunk szocialista átalakulása’ *Állam és Igazgatás* (1960), 401–414. o., ‘Jogtudományunk nemzeti és nemzetközi jellegéről’ *Jogtudományi Közlöny* (1969), 213–216. o. és ‘A Nagy Októberi Szocialista Forradalom hatása a marxista jogelmélet fejlődésére’ *Magyar Tudomány* (1977), 803–810. o., valamint Samu Mihály ‘Szocialista jogszemléletünk fejlődése’ *Magyar Jog* (1975), 135–142. o.

²⁸ Pl. Szabó Imre ‘Forradalom és törvényesség’ *Állam és Igazgatás* (1969), 199–208. o.

²⁹ Peschka Vilmos ‘A magyar állam- és jogtudományok és a társadalmi gyakorlat’ *Az MTA Társadalmi és Történelmi Tudományok Osztályának közleményei* 13 (1964), 429–441. o.

³⁰ Peschka Vilmos ‘Marxista és szocialista jogelmélet’ *Jogtudományi Közlöny* (1968), 165–172. o.

³¹ Legjelentősebbként lásd a szovjet jubileumi felkérésre összeállított, ám erőteljes újraértékelést elvégző értekezéssorozatot Szabó Imre, Kulcsár Kálmán, Varga Csaba, Péteri Zoltán tollából: ‘V. I. Lenin – Oszvonopolozsnik szocialiszticeszkogo prava’ in *Lenin o prave* (Moszkva: Progreszsz 1969), 274–321. o., ill. — eredeti tanulmányi szövegekben — *Állam- és Jogtudomány* (1970), 3–57. o.

VARGA CSABA *A szocializmus marxizmusának jogelmélete*

problémaérzékenységet, s mindenekelőtt a teoretikus önállósodás ideológiailag felettebb kényes fordulatait. A korabeli MARXizmus tudatosan és programszerűen felvállalt pluralizmus-ellenességében — melynek krédója szerint a tudományos igazság kizárólag egy és oszthatatlan lehet, s ezért bármiféle versengés, párhuzamosság, más irányban tett engedékenység vagy netalán belátás kizárólag politikai célzatú felforgató akciót szolgálhat csupán (amiért ennek már merő megkísérlése is kiiktatandó és megtorlandó) — bármely saját nézőpont megjelenítése, sőt teoretikusan hézagatlan igazolása, olykor egyenesen levezetése a közösként elismert forrásból, jelesül a MARXizmus klasszikusainak autoritatív kánonként kezelt írásaiból, nos, ekkoriban mindez már önmagában izgalmat jelentett: intellektuális kihívást és ideologikus tettet, amik már kimondásuk folytán gyakorlati következményekkel járhatnak, olykor tervezhetetlen s egyben beláthatatlan elméleti (tehát közvetett hatásában: ideológiai) elmozdulásokat indíthatva el.

Két kreatív, irányzatteremtő, egykori kandidátus aspiráns jutott ebben legtovább, kijelölve egyszersmind a magyar jogelméleti fejlődés következő évtizedeinek magyarországi útját: KULCSÁR KÁLMÁN szociologizálása³² és PESCHKA VILMOS rendszeres alapokról építkező MARXizáló jogbölcselete,³³ amit kiegészített irányként is, érdeklődésként is intézeti, illetőleg tanszéki körből öröklötten PÉTERI ZOLTÁN axiologizmusa³⁴ és SZTODOLNIK LÁSZLÓ jogállamiság-kritikája.³⁵ Mivel a szovjet világbirodalom monolitikus tömb volt, amelyben változó mértékben s egyenlőtlenül jelenhettek meg csupán — (kül)politikai (Jugoszlávia, majd Albánia és Románia), illetőleg ideológiai (Jugoszlávia és részben Lengyelország) téren — divergenciák, ezen irányzattá növekvő kutatási teületek saját útjuk bejárásával fontos tényezőkké váltak a jogtudományi gondolkodás nemzetközi alakulásában. Hiszen az előbbi elsőként, valóban megértésre és kritikai feldolgozásra vállalkozva, a MARXizmus alapjaihoz visszaépítve intézményesítette itthon, majd hatásával az ortodoxia központjaiban (Moszkvában, Szófiában és Bukarestben) is egyszemélyes vállalkozásával a jogszociológiát, az utóbbi pedig fogalmi-analitikus pozitívizmusával körbejárva a MARXizmus lehetséges jogfilozófiájának topikáit, végső soron lépésről lépésre felépített egy önérvényű MARXiánus ortodoxiát a klasszikus német filozófiai gyökereiből levezetett MARXizmusból, kritikai reflexiókkal egyidejűleg a kortársi, főként német nyelvű monografikus irodalom néhány jeles terméke, irányja és iskolája irányában.

³² Vö. Kulcsár Kálmántól *A jogszociológia problémái* (Budapest: Közgazdasági és Jogi Kiadó 1960) 269 o., *A jog nevelő szerepe a szocialista társadalomban* (Budapest: Közgazdasági és Jogi Kiadó 1961) 347 o., *Társadalom, politika, jog* (Budapest: Gondolat 1974) 365 o., s az első címnek újradolgozásaként *A jogszociológia alapjai* (Budapest: Közgazdasági és Jogi Kiadó 1976) 438 o.

³³ Vö. Peschka Vilmostól *A jogviszonyelmélet alapvető kérdései* (Budapest: Közgazdasági és Jogi Kiadó 1960) 219 o., *Jogforrás és jogalkotás* (Budapest: Akadémiai Kiadó 1965) 497 o., *A modern jogfilozófia alapproblémái* (Budapest: Gondolat 1972) 392 o. [Társadalomtudományi Könyvtár], *Max Weber jogszociológiája* (Budapest: Akadémiai Kiadó 1975) 134 o., *A jogszabályok elmélete* (Budapest: Akadémiai Kiadó 1979) 231 o., *Jog és jogfilozófia* (Budapest: Közgazdasági és Jogi Kiadó 1980) 531 o.

³⁴ Vö. Péteri Zoltántól — saját publikált monografikus feldolgozás hiányában — (az értékproblematika körében) 'Die Kategorie des Wertes und das sozialistische Recht' *Wissenschaftliche Zeitschrift der Friedrich-Schiller-Universität Jena* Gesellschafts- und Sprachwissenschaftliche Reihe 15 (1966) 3, 427–429. o. és 'Az értékek objektív megalapozásának kérdései a szocialista jogelméletben' *Állam- és Jogtudomány* (1978), 433–437. o., (a természetjog határkérdései kapcsán pedig) 'Influence of Natural Law on Positive Law' in *Essays on Comparative Law...*, 45–60. o. Vö. még Szotáczi Mihály tollából 'Jog és igazságosság' *Jog és Társadalom* 1968/2, 12–24. o. és 'A szocialista jog és igazságosság' *Magyar Jog* (1970), 394–399. o.

³⁵ Sztodolnik László 'A jogállam eszméjének színváltásai' in *Kritikai tanulmányok a modern polgári jogelméletéről* (Budapest: Akadémiai Kiadó 1963), 447–475. o., ámde megelőzően Péteri Zoltán 'A Rule of Law fogalmának kérdéséhez' *Az MTA Állam- és Jogtudományi Intézetének Értesítője* (1960), 202–232. o.

VARGA CSABA *A szocializmus marxizmusának jogelmélete*

Ezen a talajon épülhettek a különféle további kezdeményezések, mindenekelött a kritikai helyzetfelmérés,³⁶ módszertani tisztázás,³⁷ egy ontológiai rekonstrukció,³⁸ valamint a jog, nyelv, logika és rendszerszerű összefüggés magyarázata irányában.³⁹

d) Komparatizmus: nemzetközi szinten a szocialista jognak önálló típusú avatásával történő legitimálása, hazai porondon viszont a jog mint önálló ismerettárgy tudományos rehabilitációját jelentő professzionalizálása

Következéseiben hasonlóképpen nagyhatású tett volt a jogösszehasonlítás újraintézményesítése⁴⁰ — bár ez inkább pusztán újraideologizálást kívánt, semmint alapoktól indító újraépítést (mint a jogszociológia esetében), és inkább szervezeti-szervezési lépésekkel valósult meg (semmint teoretikus építkezéssel). SZABÓ tudománypolitikai elhatározása PÉTERI ZOLTÁNNAL közös módszertani újramegalapozással és tudományszervezői kezdeményezéssel a szocialista tábor egészét átható mozgalmat eredményezett, mely közvetlen szándéka s járulékos hatása szerint egyaránt a szocialista jognak a jogcsaládok egyenjogú tagjaként történő nemzetközi elismertetését célozta. Fáradozását teljes siker koronázta, olyannyira, hogy ez immár kikezdehetlenné tette a szocializmus saját jogának a sajátos ideológiáját is. Hiszen a “MARXista jogfelfogás”, ami eddig akár pervertált ideológiaként joggal *a limine* elutasítható volt,⁴¹ most, a hidegháborúnak langyos koegzisztenciává degenerálásával már a saját jogán fennálló s ezért adott kutatási tárgyként pusztán tudomásul veendő természetszerű szociális jelenséggé, egy létjogában is elismert jogi berendezkedés teoretikus építményévé, “a szocialista jog elméletévé” változott.⁴² Ugyanakkor tudományosan jelentős fejlemény, hogy járulékos hatásában mindez a jog professzionalizálódását eredményezte az összehasonlításnak kutatási módszerként való tényleg széleskörű, úgyszólván kötelező előfeltételül szolgáló elterjedése okán, hiszen ettől kezdve a nemzeti problematika máris — első körben — szocialista kontextusban és perspektívában, majd — második körben — jelenkori egyéb (“kapitalista”) megoldásokkal szembesítetten jelent meg, amit — harmadik körben — gyakran kiegészített (esetleg megalapozott) egy történelmi fejlődési ívet felrajzoló “historikus” komparativizmus.

³⁶ Pl. Varga Csaba ‘A jogmeghatározás kérdése a 60-as évek szocialista elméleti irodalmában’ [1966, de publikálásától akkoriban eltöltve] *Állam- és Jogtudomány* (1979), 475–488. o. és ‘A jog meghatározásának néhány kérdése a szocialista jogelméletben’ *Állam- és Jogtudomány* (1967), 143–155. o.

³⁷ Pl. Varga Csaba ‘A jogtudományi fogalomképzés néhány módszertani kérdése’ *Állam- és Jogtudomány* (1970), 589–613. o.

³⁸ Pl. Varga Csaba tollából ‘A jog helye Lukács Ontológiájában’ *Valóság* 1979/8, 39–50. o. és ‘Egy posztumusz mű és jogelméleti tanulságai (Adalékok a marxista jogelmülethez Lukács György Ontológiája alapján)’ *Gazdaság- és Jogtudomány* (1979), 367–426. o.

³⁹ Pl. Varga Csaba tollából ‘A jogi okfejtés társadalmi meghatározottságáról’ *Állam- és Jogtudomány* (1971), 249–285. o., ‘A jog és rendszerszerű megközelítése’ *Magyar Filozófiai Szemle* (1976), 157–175. o. és ‘Leibniz és a jogi rendszerképzés kérdése’ *Jogtudományi Közöny* (1973), 600–608. o.

⁴⁰ Az első írás e tárgyban Szabó Imre ‘Összehasonlító jogtudomány’ in *Kritikai tanulmányok...*, 39–88. o. / ‘La science comparative du droit’ *Annales Universitatis Budapestinensis de Rolando Eötvös nominatae Sectio juridica*, 5 (Budapest 1964), 91–134. o., majd Eörsi Gyula ‘Comparative Analysis of Socialist and Capitalist Law’ *Co-Existence* 1964/2, 139–151. o. / ‘Jogösszehasonlítás és békés együttélés’ *Állam- és Jogtudomány* (1964), 380–393. o., következőként pedig Varga Csaba ‘Összehasonlító jog és társadalomelmélet’ *Állam- és Jogtudomány* (1966), 732–736. o.

⁴¹ Lásd pl. Hans Kelsen *The Communist Theory of Law* (New York: Praeger & London: Stevens 1955) viii + 203 o., Ivo Lapenna *State and Law Soviet and Yugoslav Theory* (London: University of London — The Athlone Press 1964) xi + 135 o. és K[onstantin] Stoyanovitch *La philosophie du droit en U.R.S.S.* (1917-1953) (Paris: Librairie Générale de Droit et de Jurisprudence 1965) 284 o. [Bibliothèque de Philosophie du Droit IV].

⁴² Ugyanúgy, mint a kontinentális vagy az angolszász jog elméletei. Lásd pl. Szabó Imre ‘The Socialist Conception of Law’ in *International Encyclopedia of Comparative Law* 2, ed. René David, ch. III (Tübingen – The Hague – Paris: Mohr & Mouton 1976), 49–84. o.

VARGA CSABA *A szocializmus marxizmusának jogelmélete*

Nemigen kínálkozik válasz arra, hogy néhány nagyívű történeti-összehasonlító monográfián⁴³ és kézikönyvszerű összefoglaláson⁴⁴ túl e valóban megújító, fundáló és jó időben született kezdeményezés további nagyelmélet-alkotásra alkalmas tudományos teljesítményhez miért nem vezetett (hacsak nem arra gondolunk, hogy a tételes jogtudományokban e kezdeményezés visszhangja egyszerűen csekélyebbnek bizonyult⁴⁵).

e) A polgári jogfilozófia mint versenytárs (újra)felfedezése

Olyan időszakban és körülmények között, amikor az ún. antiMARXizmus elleni harc még mindig elsődlegességet élvez a társadalomtudományok művelése iránt támasztott várakozások sorában⁴⁶ s amikor a tudományos igazság oszthatatlanságára hivatkozva politikai döntéssel nyilvánítják ki a MARXizmus egységét — tehát akár belső irányok vitáját és versengését száműző hivatalosságát —,⁴⁷ egyes tanulmányok nyomán⁴⁸ megjelenik egy a magyar jogelméleti tudományosságot gyakorlatilag egybefogó olyan tanulmánykötet, mely — az eszmei harc köntösében ugyan — nemcsak önálló elemzési tárggyá teszi, de kritikai reflexióival hallgatólagosan mégis önálló értékhordozóként rehabilitálja és saját problematikáiba visszaágyazza a polgári jogi gondolkodásra jellemző kérdésfeltevések és válaszok tényleg panorámaszerű gazdagságát.⁴⁹ Nemcsak monografikus kutatás⁵⁰ s ennek bokrában írások sora⁵¹ célozza immár mindenekelőtt a II. világháború utáni időszak, vagyis a politikai okokból nálunk

⁴³ Eörsi Gyula *Összehasonlító polgári jog* Jogtípusok, jogcsoportok és a jogfejlődés útjai (Budapest: Akadémiai Kiadó 1975) 633. o. / *Comparative Civil (Private) Law* Law Types, Law Groups, the Roads of Legal Development (Budapest: Akadémiai Kiadó 1979) 651 o. és Varga Csaba *A kodifikáció mint társadalmi-történelmi jelenség* (Budapest: Akadémiai Kiadó 1979), határterületként említhetve esetleg Mádl Ferenc és Sólyom László több akkori monografikus dolgozatát is.

⁴⁴ Pl. Eörsi Gyula *A skandináv jogról és jogtudományról* (Budapest: Magyar Tudományos Akadémia Állam- és Jogtudományi Intézete 1974) 119 o.

⁴⁵ Nagyszerű kivételként említendő Asztalos László *Polgári jogi alaptan* A polgári jog elméletéhez (Budapest: Akadémiai Kiadó 1987) 277 o.

⁴⁶ Még az 1960-as évtized második felében, a Magyar Tudományos Akadémián is oly erővel tud dühöngeni a társadalomtudományokat kizárólag az “osztályharc” optikájából értékelő szemlélet, hogy SZIGETI JÓZSEF, a Filozófiai Intézet akkori igazgatója hamarosan akadémiai tagsággal jutalmazott követelésére például elnöklété mellett összakadémiai bizottságot állítanak fel — úgymond — az antiMARXista jelenségek elleni harc koordinálására. Az MTA Állam- és Jogtudományi Intézetének nevében SZABÓ IMRE igazgató, aki pedig mindvégig a tudományosságot részesítette előnyben bármiféle buzgalomtól vezérelt vagy gondolatrendőrségi velleitású kontroll-gyakorlási kísérletekkel szemben, oly módon védte ki a támadást, hogy feltűnően alacsony rangban éppen velem, pályakezdő tudományos gyakornokkal képviseltette magát, kizárólagos feladatmul róva azt, hogy csakis a polgári irányzatok feldolgozása körében az Intézetben zajló elméleti munkáról számolhatok be e démonizált küzdelem ürügyén. Vö. Varga Csaba *Feljegyzés az MTA Állam- és Jogtudományi Intézetében az antimarxizmus elleni küzdelmet érintő tudományos munkáról* [1968/Hné soksz. a Szigeti József vezette MTA koordinációs bizottság számára] (Budapest 1968) 7 o.

⁴⁷

⁴⁸ Pl. Szabó Imre ‘A hegeli jogfilozófia tárgya és a marxista jogelmélet’ *Állam- és Jogtudomány* (1966), 527–537. o.; Kulcsár Kálmán ‘Marxizmus és a történeti jogi iskola’ *Jogtudományi Közöny* (1955), 65–85. o.; Peschka Vilmos tollából ‘A magyar magánjogtudomány jogbölcseleti alapjai’ *Az MTA ÁJI Értesítője* (1959), 37–74. o., ‘Thibaut és Savigny vitája’ *Állam- és Jogtudomány* (1974), 353–381. o.

⁴⁹ *Kritikai tanulmányok a modern polgári jogelmületről* szerk. Szabó Imre (Budapest: Akadémiai Kiadó 1963) 510 o.

⁵⁰ Mindenekelőtt Peschka Vilmos nagyszámú tanulmány nyomán elvégzett összegzése in *Grundprobleme der modernen Rechtsphilosophie* (Budapest: Akadémiai Kiadó 1974) 235 o.

⁵¹ Összefoglalásként Peschka Vilmos ‘Das bürgerliche rechtstheoretische Denken in der ersten Hälfte des XX. Jahrhunderts’ *Acta Juridica Academiae Scientiarum Hungaricae* 19 (1977) 1, 1–29. o.; valamint Péteri Zoltán tollából ‘Gustav Radbruch és a relativista jogfilozófia néhány kérdése’ *Az MTA ÁJI Értesítője* (1959), 183–221. o. / ‘Gustav Radbruch und einige Fragen der relativistischen Rechtsphilosophie’ *Acta Juridica Academiae Scientiarum Hungaricae* 2 (1960) 1, 113–160. o. és ‘Az »újjaéledt« természetjog néhány jogelméleti kérdése a második világháború után’ *Állam- és Jogtudomány* (1962), 469–505. o., valamint Kulcsár Kálmán ‘A jog etnológiai kutatásának problémái – ma’ *Valóság* 1978/9, 1–11. o.

VARGA CSABA *A szocializmus marxizmusának jogelmélete*

diszkontinuussá tett kortárs polgári jogi gondolkodás örökségét, de — egyedülállóan az egész szocialista táborban — megjelennek maguk a szövegek is, csonkítatlanul s kommentár nélkül, saját jogukon, mint a jogról szóló tudományos reflexió természetszerű képviselői.⁵²

(Megjegyzésre érdemes, hogy eközben — ironikusan — az “új” tanítványok eszmei “atyái”, ha kéziratban maradóan, bár egyébként az új idők politikumát hiteles baloldali múltjukból adódóan teljes mértékben vállalóan, a magától értetődés büszkeségével vállalják a polgári múlt egykori szakmai — mindenekelőtt technikákban megbújó — gondolati értékeit.⁵³)

f) A “szocialista világtábor” kereteiben irányító–közvetítő szerepvállalás

Erőteljesen kifejlődik s hangsúlyos marad az a kommunikációs partneri szerep, amit — az *Acta Juridica Academiae Scientiarum Hungaricae* mint angol / német / orosz / francia nyelvű, évente közel 400 oldalnyi terjedelemben folyamatosan megjelenő reprezentatív periodikum 1958-ban történő indításán és az ekkorra már könyvtáryivá duzzadó idegennyelvű monográfiák és összehasonlító jogi nemzeti referátumok folyamatos gondozásán túl — egyfelől a merev szovjet és kelet-német, valamint balkáni, másfelől a közép-európai tömb (egyszersmind kapcsolatépítő kezdeményezéssel a politikai “különutas” szerepét játszó Jugoszlávia felé) irányában felvállal olyan szervezéssel, amelyik a szocialista jogelmélet különféle irányainak nemzetközi összefogással történő pártolását tűzi célul maga elé.⁵⁴

4. Bomlás (az 1980-as években)

a) Epigonizmus kifáradásával a MARXizmus újrafundálásának megkísérlése

SZABÓ IMRE ontologizálása, mint láttuk már, a “MARXizmus reneszánsza” igényével az eredeti forrásokhoz visszatérést célozta.⁵⁵ Mégis, a dolgok iróniája folytán eredeti szándékával

⁵² *Modern polgári jogelméleti tanulmányok* szerk. Varga Csaba (Budapest: Magyar Tudományos Akadémia Állam- és Jogtudományi Intézete 1977) 145 o. és *Jog és filozófia* Antológia a század első felének polgári jogelméleti irodalma köréből, szerk. Varga Csaba (Budapest: Akadémiai Kiadó 1981) 383 o. Az új hangot jelzi nyugati magyar emigrációs visszhangja is: “A magyar filozófiai életnek van azonban egy másik ága, vagy másik iránya is, mely keresi az utat Európa filozófiai életéhez és örökségéhez. Ezt jelzik mindenekelőtt az újabb [...] a nem-MARXista filozófiai világot bemutató szöveggyűjtemények, mint pl. a Varga Csaba és Sajó András válogatásában megjelent *Modern polgári jogelméleti tanulmányok* [...]” “Hézagpótló jogfilozófiai szemelvénygyűjteményként jelent meg Varga Csaba válogatásában (Peschka Vilmos és Sajó András közreműködésével) *Modern polgári jogelméleti tanulmányok* címmel (1977).” Hanák Tibor *Az elmaradt reneszánsz* A marxista filozófia Magyarországon (Bern: Európai Protestáns Szabadegyetem 1979), 179. és 207. o.

Jellegzetes jegye ezen indítás tudatosságának az MTA ÁJI igazgatójától, SZABÓ IMRÉTől tudatosan megtervezett program keretében az 1960-as évek derekán az *Állam- és Jogtudomány*, majd az 1960-as évek végén a helyettesétől, KOVÁCS ISTVÁNTól kezdeményezetten (az MTI akkoriban felvállalt elvi-tudományos hírszolgálati funkcióján belül) beindított *Jogi Tudósító* hasábjain az intézeti kutatói állományra nézve kötelező penzumként nemzetközi irodalmi szemlék formájában annotációk rendszeres intézményesítése, ami valóságos hivatást elégitve ki, egyre tovább bővült önkéntes egyetemi és külső közreműködőkkel egyaránt. Csupán a jelen szerző ilyen irányú termése (rész)képviseletében lásd Varga Csaba *Jogi elméletek, jogi kultúrák* Kritikák, ismertetések a jogfilozófia és az összehasonlító jog köréből (Budapest: ELTE “Összehasonlító Jogi Kultúrák” projektum 1994) xix + 503 o. [Jogfilozófiák].

⁵³ Pl. — több elemében ma is előremutatónak tekinthetően, különösen három részéből kettőben: a [deontikus] logikai s a fikciótani megalapozásról szóló részeiben — Halász Aladár *Szászy-Schwartz tanítása a jogalanyról* [kandidátusi értekezés] [Budapest 1957] [gépirat, 676 + 9 o.] sajtó alá rend. Varga Csaba [elektronikus megjelenés alatt].

⁵⁴ Pl. *Aktuelle Probleme der marxistisch-leninistischen Staats- und Rechtstheorie* Material der Konferenz der Staats- und Rechtstheoretiker der europäischen sozialistischen Länder, hrsg. Péteri Zoltán (Budapest: Magyar Tudományos Akadémia Állam- és Jogtudományi Intézete 1968) 327 o.

⁵⁵ Szabó Imre *Karl Marx und das Recht* Vorträge (Berlin: Akademie-Verlag 1981) 128 o. [Staats- und Rechtstheoretische Studien 10], *Ember és jog* Jogelméleti tanulmányok (Budapest: Akadémiai Kiadó 1987) 194 o..

VARGA CSABA *A szocializmus marxizmusának jogelmélete*

szembefutva — és görcsös elvi kritériumszabó ragaszkodásaival⁵⁶ saját hiteltelenedéséhez érkezve — paradoxikusan azt érte el, hogy önmagát is puszta irányzattá lefokozva minden egyéb (“polgári”) megközelítéssel szemben önmagát (számára hátrányosan, mert politikai-ideológiai diktatúrában szokatlanul) szintén versenyhelyzetbe helyezte.

A MARXizmus hegemoniájának megőrzése ezzel — olykori tisztázó kísérletek ellenére⁵⁷ — puszta látszattá, verbális kifejezőmóddá fokozódott le.⁵⁸

b) *Konkurens irányzatok kizárólagosodása*

PESCHKA egyre inkább kortárs nyugati irányokkal polemizáló fogalmi-analitikus pozitívizmusa,⁵⁹ KULCSÁR modernizáció-központúvá váló szociologizmusa (forrásvidékeik tudományos és ideologikus előfeltevéseinek, tehát az amerikai, japán, indiai problémaérzékenység számottevő mélységű megőrzésével);⁶⁰ mások részéről pedig egy funkció-központú összehasonlító-történeti intézmény-rekonstruáló elméletépítés és nyílt episztemo-ontologizálás,⁶¹ egy szociológiai nagyelmélet-építő törekvés,⁶² avagy jogtani és szociológiai irányú MARXizálás,⁶³ a módszertani reflexió,⁶⁴ avagy a változatlan axiológikus igénybejelentés⁶⁵ egyaránt — bár a MARXizmust nyíltan éppen nem tagadva — széles spektrumú nyitott tereppé alakítják az elméleti jogi gondolkodást.

c) *A polgári jogfilozófia társává válása*

A II. világháború utáni rövidéletű koalíciós időszak végeztével a nyugat-európai és atlanti jogi gondolkodással megszakadt diskurzus gyakorlati hatálytalanítását eredményezi nemcsak az ennek irányait képviselő alapvető írásoknak a magyar nyelvű irodalomba saját jogukon történő bevezetése,⁶⁶ de ennek elismertté tételével egyfajta *usus*-teremtés,⁶⁷ majd kritikai-

⁵⁶ Leginkább “második, javított” újrakiadása tényével és főként védhetetlenül merev előszavával in Szabó Imre *A burzsoá állam- és jogbölcselet Magyarországon* (Budapest: Akadémiai Kiadó 1980), 16–21. o.

⁵⁷ Pl. Peschka Vilmos ‘A félreértett marxista jogelmélet ellen’ *Állam- és Jogtudomány* (1980), 112–116. o.

⁵⁸ Pl. *Legal Theory – Comparative Law Studies in Honour of Professor Imre Szabó*, ed. Péteri Zoltán (Budapest: Akadémiai Kiadó 1984) viii + 464 o.

⁵⁹ Peschka Vilmos *A jogszabályok elmélete* (Budapest: Akadémiai Kiadó 1979) 232 o. / *Die Theorie der Rechtsnormen* (Budapest: Akadémiai Kiadó 1982) 266 o., *Az etika vonzásában* (Jogelméleti problémák az etika aspektusából) (Budapest: Akadémiai Kiadó 1980) 196 o. [Jogelméleti Értekezések], *A jog sajátossága* (Budapest: Akadémiai Kiadó 1988) 160 o. / *Die Eigenart des Rechts* (Budapest: Akadémiai Kiadó 1989) 199 o.

⁶⁰ Kulcsár Kálmán *Rechtssoziologische Abhandlungen* (Budapest: Akadémiai Kiadó 1980) 242 o. és *Politikai és jogszociológia* (Budapest: Kossuth Könyvkiadó 1987).

⁶¹ Varga Csaba *A kodifikáció mint társadalmi-történelmi jelenség* (Budapest: Akadémiai Kiadó 1979) 351 o. / *Codification as a Socio-historical Phenomenon* (Budapest: Akadémiai Kiadó 1991) viii + 391 o. és *A jog helye Lukács György világképében* (Budapest: Magvető 1981) 287 o. [Gyorsuló idő] / *The Place of Law in Lukács’ World Concept* (Budapest: Akadémiai Kiadó 1985) 193 o.

⁶² Sajó András *Társadalmi szabályozottság és jogi szabályozás* (Budapest: Akadémiai Kiadó 1978) 152 o. [Jogtudományi Értekezések] és *Látszat és valóság a jogban* (Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó 1986) 392 o.

⁶³ Szilágyi Péter, illetőleg Nagy Endre.

⁶⁴ Sajó András *Kritikai értekezés a jogtudományról* (Budapest: Akadémiai Kiadó 1983) 216 o. [Jogtudományi Értekezések].

⁶⁵ Péteri Zoltán ‘Perspectives for a Socialist Axiology of Law’ in *Rechtskultur – Denkkultur* hrsg. Erhard Mock & Varga Csaba (Stuttgart: Steiner 1989), 96–105. o. [Archiv für Rechts- und Sozialphilosophie, Beiheft 35].

⁶⁶ Az úttörő vállalkozás — 52. jegyzet — nyomában pl. *Jog és szociológia* szerk. Sajó András (Budapest: Közgazdasági és Jogi Kiadó 1979) 442 o., jóval később [Edgar Bodenheimer] *Bevezetés a jogbölcseleti gondolkodás történetébe* (Miskolc 1991) 129 o.

⁶⁷ Nemcsak az anyanyelvi bevezetés ténye volt — és maradt — példánélkülien egyedülálló a szocialista táborban, de máig ívelően az egész közép- és kelet-európai régióban magyar sajátosság maradt egynehány kiválasztott mű *in extenso* lefordítása helyett inkább nagy ívű antológiák, áttekintés igényével fellépő gyűjteményes összeállítások vállalása önálló összegző bevezető tanulmánnyal és átfogó bibliográfiával. Lásd pl. a “Jogfilozófiák” sorozatából *A társadalom és a jog autopoietikus felépítettsége* szerk. Cs. Kiss Lajos & Karácsony András (1994), *Alkotmánybíráskodás – alkotmányértelmezés* szerk. Paczolay Péter (1995), *Joguralom és jogállam* szerk. Takács

VARGA CSABA *A szocializmus marxizmusának jogelmélete*

adaptatív reflexiók megindulása.⁶⁸ Ez már alapot képez — hiszen SZABÓ IMRE támogatásával ment végbe — tűréshatárának fokozatos kitágításával, majd egyszerű meghaladásával saját nemzeti múltunk differenciáltabb felidézésére is,⁶⁹ párhuzamosan eredeti, netalán kéziratban maradt szövegek (újra)kiadásának a gondozásával.⁷⁰

Erre épül már a polgári jogi gondolat széleskörű újraértékelése, monografikus feldolgozása.⁷¹

d) A hazai jogelmélet önálló nemzeti korpuszá válása

Egészében mindezzel a bezárultság hosszú évtizedei után ismételtelen olyan nemzetközileg is számon tartott műhellyé, pezsgő szellemi életről tanúskodó teljesítménnyé válik a magyar jogelmélet, hogy immár nemcsak tudományági szintetizáló összefoglalásra vállalkozik,⁷² de — több mint fél évszázad eltelte, az 1920-as évek⁷³ óta ismét — újból külföldről érkeznek ösztönzések egy összegző bemutatásra, amiben a politikus semmitmondás már hamarosan átadhatja helyét saját dilemmáink nyilvánosság előtti megvitatásának, önkritikus értékelési kísérleteknek.⁷⁴ Nemcsak három nyelven hozzáférhetővé válik a bibliográfiai rögzítése e teljesítménynek,⁷⁵ de nemzetközi referálásban immár folyamatosan megjelennek annotatív beszámolók a mindenkori legújabb fejleményekről.⁷⁶

e) Kiegyensúlyozó gyakorlati felhasználás

Mihelyst a jogelmélet megtalálta helyét és alap kutatási szinten körbejárhatta meghatározó tematikáit, önmagát vállalva — s benne gyakorlati orientációját, így egyszersmind közös gondolkodást is kezdeményezhetve az egyéb diszciplínákkal — kifejlődnek az alkalmazott kutatások. Most már, az ideológiai kötöttségek lazulásával nyíltan gyakorlati feladat az adott

Péter (1995), *Jog és filozófia* szerk. Varga Csaba (1998 és 2001), *Jog és nyelv* szerk. Szabó Miklós & Varga Csaba (2000), *Jog és antropológia* szerk. H. Szilágyi István (2000), *Hayek és a brit felvilágosodás* szerk. Horkay Hörcher Ferenc (2002), *Államtan* szerk. Takács Péter (2003), *Európai alkotmányozás* szerk. Paczolay Péter (2003), Frivaldszky János *Természetjog* (2004) s a "Philosophiae Iuris" sorozatából *Historical Jurisprudence / Történeti jogtudomány* szerk. Szabadfalvi József (2000), *Scandinavian Legal Realism* szerk. Visegrády Antal (2003), *Law and Morality* szerk. Takács Péter (2004); a "Prudentia Iuris" miskolci sorozatából pedig *Mai angol-amerikai jogelméleti törekvések* szerk. Szabadfalvi József (1996), *Logikai olvasókönyv joghallgatók számára* szerk. Bódig Mátyás & Szabó Miklós (1996); végezetül a "Bibliotheca Cathedrae Philosophiae Iuris..." sorozatából *A jogi gondolkodás paradigmái* Szövegek, szerk. Varga Csaba (1998).

⁶⁸ Pl. Pokol Béla LUHMANN-kutatásai.

⁶⁹ Samu Mihály, Zsidai Ágnes, Paczolay Péter, Szabadfalvi József, H. Szilágyi István.

⁷⁰ Pl. Horváth Barna *Forradalom és alkotmány* (Önéletrajz 1944–45-től) ford. Nagy Endre (Budapest: ELTE Szociológiai és Szociálpolitikai Intézete 1993) 129 o. [Történeti elitkutatások] és Szabó József *Ki a káoszból, vissza Európába* (Budapest: Kráter 1993) 204 o. [Teleszkóp].

⁷¹ Pl. Hamza Gábor & Sajó András 'Savigny a jogtudomány fejlődésének keresztútján' *Állam- és Jogtudomány* (1980), 79–111. o.

⁷² Monumentumszerű emlékműve ennek a szómonográfiáiban valóban előremutató, teoretikus keretben vitás nézőpontokat is vállaló *Állam- és Jogtudományi Enciklopédia* főszerk. Szabó Imre, I–II (Budapest: Akadémiai Kiadó 1980) 1776 o.

⁷³ Somló Bódog 'Die neuere ungarische Rechtsphilosophie' *Archiv für Rechts- und Wirtschaftsphilosophie* I (1907–1908), 315–323. o., Moór Gyula 'Somló Bódog' *Társadalomtudomány* I (1921) 1, 17–40. o., ill. 'Vorwort' in Somló Bódog *Gedanken zu einer ersten Philosophie* (Berlin & Leipzig 1926), 3–17. o., Horváth Barna 'Die ungarische Rechtsphilosophie' *Archiv für Rechts- und Wirtschaftsphilosophie* XXIV (1930) 1, 37–85. o.

⁷⁴ Pl. Szabó Imre 'Az állam- és jogelmélet harminc éve Magyarországon' *Jogtudományi Közöny* (1975), 129–134. o. és Peschka Vilmos 'Le développement de la théorie du droit en Hongrie après le deuxième guerre mondiale' *Archives de Philosophie du Droit* 16: Le droit investi par la politique (Paris: Sirey 1971), 347–354. o., valamint Varga Csaba 'Current Legal Theory in Hungary' *Current Legal Theory* 4 (1986) 1, 15–21. o.

⁷⁵ Lásd 19. jegyzet.

⁷⁶ A *Current Legal Theory* [Leuwen] alapító szerkesztőbizottsági tagjaként VARGA CSABA a kezdetektől végig résztvevett a magyar elméleti jogi irodalom bibliografikus és analitikus feldolgozásában, alkalmanként tekintélyes számú magyar tanulmány absztraktálásában.

VARGA CSABA *A szocializmus marxizmusának jogelmélete*

keretek közt egyensúlyozó fejlesztés — mindenekelőtt annak lehetőségeit keresve, hogy az adott normatív szöveghagyaték alapján a politikai keretek tágításával miként formálható egy élhető jogpolitika, ennek tudatos felhasználása miként bábáskodhat a jog autonómiájának s presztízisének megóvásán, és milyen várakozásokat formálhat a gyakorlati joggal s jogérvényesüléssel szemben a jogtudomány.⁷⁷

Mindennek alapkérdése, előfeltétele a társadalmi változások elhatározásával egy modernizációs stratégia kidolgozása, olyan módon és lebontással azonban, hogy jogi vetületében ne diszkreditálja a jogot rendszerstabilizáló pótcselekvésbe fojtottan, de ne is kettőzze meg a jog normatív állományát előrerohanva, hanem minden egymásra épülő változás megszakítatlanul szervesülhessék magában a modernizációs folyamatban.⁷⁸

5. Államvalláspótlék-szerepben végjátéka (az 1990-es években)

A szocializmus politikai rendszerének megrendülésével a hivatalos ideológia szerepét betöltő MARXizmus példátlanul gyors hanyatláson megy keresztül. Az ideológiai várakozások s a politikai imperatívuszok mögött álló kényszerlehetőségek már korábban meggyengültek, most azonban a rendszerváltoztató szándék egy teljességében természetes, pusztán kor- és teljesítményfüggő generációváltással (a politikai fordulat nézőpontjából tekintve: véletlenszerűen) összetalálkozik. Idős korához elérkezvén, egyre inkább tiszteletbeli funkciókba visszaszorult az eddigi meghatározó személyiség már jobbára fáradt utánlövésekre képes csupán.⁷⁹ Egykori közvetlen tanítványi köre érett, egyenesen életműüket megkoronázó szintézisek közzétételéhez érkezik el; mindez azonban korfüggően már előrevetíti egy majdani visszavonulás szándékát.⁸⁰ Természetszerű követelményként a múlt lezárása jegyében megfogalmazódik az összegző szintézis, s benne az elszámolás igénye,⁸¹ sőt a mérleg ideiglenes megvonására is kísérlet történik⁸² — távlat hiányában azonban mindez leginkább egy szimbolikus funkcióhoz elégséges: jelesül ahhoz, hogy hangsúlyozza egy új indítás szükségét.

Ettől az időtől kezdve a megközelítések immár közösen vállalt pluralizmusában, az eszmék nyitottá vált s versengő piacán a MARXizmus lényegében inkább egyfajta megtermékenyítő

⁷⁷ Pl. *A jogpolitika tudományos megalapozásának jogelméleti problémái / Pravogo-teoreticeszkie problemü naucsno go obosznovanija pravovoj politiki / Die rechtstheoretischen Probleme von der wissenschaftlichen Grundlegung der Rechtspolitik* ed. Samu Mihály (Budapest 1986) 322 o. [Igazságügyi Minisztérium Tudományos és Tájékoztatási Főosztály kiadványai 15], majd Samu Mihály *Jogpolitika – jogelmélet* (Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó 1989) 273 o. Hallatlanul érdekes vállalkozásként itt említendő *Jogelméleti jogesetek* (Kísérleti jellegű oktatási segédlet) összeáll. Takács Péter (Budapest 1994) iii + 183 o. gyűjteménye, mely utóbb igazi könyvvé állított össze: Takács Péter *Nehéz jogi esetek* Jogelmélet és jogász érvelés (Budapest: Napvilág Kiadó 2000) 400 o.

⁷⁸ Kulcsár Kálmán *A modernizáció és a jog* (Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó 1989) 228 o. / *Modernization and Law* (Budapest: Akadémiai Kiadó 1992); Sajó András tollából *Jogkövetés és társadalmi magatartás* (Budapest: Akadémiai Kiadó 1980) 344 o. és *Társadalmi-jogi változás* (Budapest: Akadémiai Kiadó 1988).

⁷⁹ Szabó Imre in *Állam- és Jogtudomány*.

⁸⁰ Kulcsár Kálmán *Jogszociológia* (Budapest: Kulturtrade 1997) 358 o., Peschka Vilmos *Appendix "A jog sajátosságához"* Tanulmányok (Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó & MTA Állam- és Jogtudományi Intézet 1993) 170 o. [Jog és jogtudomány 1].

⁸¹ Mindenekelőtt Varga Csaba 'Introduction' in *Marxian Legal Theory* ed. Varga Csaba (Aldershot, Hong Kong, Singapore, Sydney: Dartmouth & New York: The New York University Press 1993) xxvii + 530 o. [The International Library of Essays in Law & Legal Theory, Schools 9], xiii–xxvii. o.

⁸² Pokol Béla *A jog szerkezete* (Budapest: Gondolat – Felsőoktatási Koordinációs Iroda 1991) 199 o. és *Jogbölcséleti vizsgálódások* (Budapest: Nemzeti Tankönyvkiadó 1994) 115 o., *Előadások a jogelmélet köréből* Egyetemi jegyzet, szerk. Szabó Miklós (Miskolc 1996) 322 o., Szilágyi Péter *Jogi alaptan* (Budapest: Osiris 1998) 328 o. [Osiris tankönyvek], Visegrády Antal *Jogi alaptan* (Pécs 1996).

VARGA CSABA *A szocializmus marxizmusának jogelmélete*

színként, módszertani vagy problémamegoldó érzékenységgel járul hozzá az egyébként tényleg tágranyílt sokoldalúsággal zajló vitákhoz,⁸³ jobbára mint egyike a vállalható megközelítéseknek a lehetőségek hosszú sorából.

Prognosztizálásba aligha szerencsés még éppen az ezredfordulóhoz érkezett befognunk. Mégis, annyi biztonnal előreláthatónak tetszik, hogy a MARXizmus kiegészítő szín marad a közeljövőben is. Sőt, várhatóan éppen megerősödik majd olyan elemeiben, amelyek “a közösség keresése” vágyától eltelve⁸⁴ hagyományaiban a mai keresztény (és egyéb) humanista tendenciákat támogathatják. Már pedig ilyen továbbra is élő, mert megtermékenyítésre alkalmas fogalmiságként, problémaérzékenységgént, módszertani belátásként és értéktudatosságként a MARXizmus saját XX. századi eszmetörténeti múltjából gondolhatunk mindenekelőtt a történetiség elvére, a társadalmi kondicionáltság gondolatára, a létezés konkrétsága módszertani fontosságának felismerésére, az elidegenedés-elméletre (a tárgyiasodás és eldologiasodás egymásra következő folyamatainak lehetséges végtermékeként), a kapitalizmus és poszt-kapitalizmusok mint anyagi termelés- és fogyasztás-központú civilizációs felfogások immanens kritikájára, bármiféle pusztán “ideologikus” lét-konstrukció dekonstruálására, az ún. bennszülött-jogoknak anticolonialista elvi éllel felvállalására, a hagyományos törődésre a harmadik világ sorsával, mindezekből következően pedig — végezetül, bár korántsem utolsó sorban — mindenféle globalizmus elvi kritikájára.

II. NEMZETKÖZI KITEKINTÉSBEN

Ad 1.: az előzményekhez

A Szovjetunióban a SZTÁLINi berendezkedést a jog területén 1938-ban intézményesítő hírhedt akadémiai jogtudományi intézeti össz-szövetségi “vita” lezajlása óta egyértelműen VISINSZKIJ és normativista jogszemlélete uralkodott. Nemcsak az 1920-as években született különféle kezdeményezéseket fojtotta ez el (likvidálta képviselőiként SZTUCSKÁt és PASUKANISZt egyaránt), de egyáltalán mindennemű (akár a polgári jogászoktól gondozott) rekodifikációs megújulást is kizárt. (Emlékezzünk rá, hogy taktikai engedményként a meggyengülten kezdett háborús erőfeszítések fokozására SZTÁLIN 1941-et követően számos látszatgesztushoz folyamodott a vallási és nemzeti érzület legalább időleges, taktikai kielégítése terén, hogy hazafias ügyé tehesse a szovjet hon védelmét, ám egyszersmind szigorúan őrködött változatlan stratégiáján, nehogy bármiféle engedmény átterjedését lehetővé tegye szorosán vett ideológiai területekre.)

Ezzel ellentétben viszont a II. világháború utáni moszkovita hódítással együtt járó ideológiai váltást megelőzően a Baltikumtól, Romániától és Bulgáriától induló nyugati irányban az egész közép- és kelet-európai térségben mindenütt vagy a német újKANTianizmus (jellegzetesen a német kulturterületeken, vagyis Magyarországgal kezdődően északi irányban), vagy a francia institucionalizmus és szolidaritáselmélet (jellegzetesen a frankofón Balkánon) helyi változatait művelték, ami helyenként kiegészült — a maguk körében rendkívül nagyhatású nemzetközi figyelmet kiváltó módon — a szentpétervári (pl. LEON PETRAZYCKI Lengyelországban) és a közelmúlt egy-két évtized során emigrációba indult orosz szociológiai kezdemények (pl. PITRIM SOROKIN és GEORG GURVITCH, átmenetileg

⁸³ Szigeti Péter & Takács Péter *A jogállamiság jogelmélete* (Budapest: Napvilág Kiadó 1998) 294 o.

⁸⁴ Robert Nisbet ‘A közösség keresése’ *PoLiSz* (2003. június–július), 71, 15–37. o. és (2003. augusztus – szeptember), 72, 23–40. o.

VARGA CSABA *A szocializmus marxizmusának jogelmélete*

a letterszági Rigában meghúzódva önálló orosz “emigrációs” jogtudományi folyóiratot is gondozva⁸⁵) pszichologizáló, illetőleg társadalomelmélet-építő hatásával.

Mindebben Budapest nem vált úgy központtá, mint ahogyan például FRANTISEK WEYR és folyóirata révén Brünn az ún. bécsi pozitivisták iskola, vagyis a KELSENi normativizmus nemzetközileg számon tartott másodhegedűse lett; mindazonáltal a lengyel PETRAZYCKI iskolateremtése mellett Magyarország szintén egyenértékű partnerré küzdött fel magát. MOÓR GYULA és HORVÁTH BARNA, mint láttuk már, egyaránt alkotó erejük teljében élték meg a világháború végét: MOÓR a beérkezetttség, az elismertség csúcán, HORVÁTH pedig annak határán, hogy már egyébként nemzetközi ismertséget eredményező jogszociológiai érdeklődése, szinoptikus látásmódja s processzuális megközelítése egyfajta teoretikus szintézisben testet öltön. Mindketten nemcsak tanítványokkal rendelkeztek már, de az utóbbi egyenesen iskolával, melyben a szegediek mindegyike a maga útját járta (a normativizmus bírálatától a tudományfilozófiai és mélylélektani újraértelmezésekig); sőt, MOÓR és HORVÁTH esetleges egymás közti feszültségei sem jelentkezhetek a külvilág számára másként, mint két szolid, folyvást továbbépülő s ezért egymásnak is szembefeszülő termékeny irány természetes igénybejelentéseként.

Beszámítási, szervező központtá mégsem válhatott Magyarország a térségben. Elsődlegesen talán nem is azért, mert a kisantant teremtett volna valamiféle animozitást, bizalomhiányt; végső fokon azonban valószínűleg mégis azzal magyarázhatóan, hogy e politikailag fojtogató légkörben a magyar kitörés kizárólag Bécsen, Münchenen, Berlinen keresztül vezethetett tovább. Következésképpen inkább jeles jogbölcseleink kezdeményezték jelenlétüket nyugati–észak-nyugati irányban, semmint hogy azon fáradoztak volna, hogy itthon teremtessenek nemzetközi publikációs fórumot akár folyóirati formában, akár évkönyveknek, ünnepi kiadványoknak a nemzetköziesítő nyitásával.

(Jellemző ezért, hogy leginkább még MOÓR ápolt a közép- és kelet-európai térségen belül kapcsolatokat. Ezek azonban a tekintély vonzásán — szófiai publikálásán, avagy az észti ILMAR TAMMELO látogatási szándékának tudomásul vételén — és néhány gesztuson — például a magában a szlovákot felismerő és ezért Pozsonyban maradó TUKA BÉLA német nyelvű jogfilozófiai összegzésének a háborús időkben mélyreható kritikája elvégzésén — túl semmiféle rendszerre szerveződő regionális vagy szomszédsági kapcsolattartás jegyeit nem mutatták fel.⁸⁶)

Ad 2.: a SZTÁLINizmushoz

A tudományos igény Magyarországon erőteljesen, csaknem romlatlanul megmaradt, amennyiben az osztályharcos publicisztika mellett változatlanul élt a tudomány-szerű monografizálás követelménye, ami ugyanakkor a SZTÁLINizmus öngazolása kényszerében már valóban tudományos, kutatási tárgyakkal *sine ira et studio* szembenező feldolgozásokhoz valójában nem vezethetett. A diktatórikus szervezethez híven hamarosan felépült az ideológiai szférának alárendelt tudományban is egy hierarchia, ami immár kötelezően megindította a különféle epigonizmusokat s az ezekre történő finom visszahatásokat (egyediesítéseket, változatok keresését) egyaránt. Ezen belül éppen e korszakban és Magyarország nemzetközi helyét illetően volt jeles példa, hogy hosszú éveken keresztül SZABÓ IMRE akadémikus lehetett a Szovjetunió Tudományos Akadémiájának egyedüli jogász tagja, és ilyen minőségében — a szovjet jogászság bármiféle kétségétől nem övezhetett belső tekintélyeként is

⁸⁵ *Zakony i szugy* Vesztnik Ruszszkogo juridicseszkoogo obscsesztva [Riga] I–VIII (1929–1938) [reprint (Riga: Obscsesztvo jurisztov Latvii 2000) 1961 o.].

⁸⁶ Vö. *Aus dem Nachlaß von Julius Moór Gyula hagyatékából* (Budapest: ELTE “Comparative Legal Cultures” Project 1995) xvi + 158 o. [Philosophiae Iuris].

VARGA CSABA *A szocializmus marxizmusának jogelmélete*

— a szovjet monolitikusságnak eleve egy nyugati értelemben iskolázott, tág látókörű, a moszkovita iskolázottságú nézőpontokhoz képest periférikus helyzetéből adódóan mégis a helyi sokszínűsége érzékenyebb oldója.

A szovjet moloch világforradalmi-birodalmi fellépése a hidegháborús ellenfélben, Amerikában s Nyugat-Európában is hasonló reakciókat gerjesztett, amennyiben a szovjet-MARXizmus (későbbi hivatalos megnevezése szerint: a létező szocializmus) jogelméletét egy túlpolitizált nagyhatalmi számbavételre jellemzően sokáig — úgyszólván mindvégig és kikezdhethetetlenül — a szovjet fejleményekkel azonosították.⁸⁷

Ad 3.: az enyhüléssel kísért intézményesedéshez

a) Kései leválás VISINSZKIJ elméletéről

A szovjet egy-nézőpontúság erejét példázza, hogy VISINSZKIJ ún. szocialista normativizmusa⁸⁸ bármiféle frontális támadással szemben mindvégig bírálhatatlan maradt. Még jóval bukása, a SZTÁLINizmus verbális meghaladása után is jellegzetesen nem egy olyan kihívás kezdte ki, amely nyíltan, a lényegről szólva szélsőségesen pozitivistá látásmódját vagy akarattelméleti önkényét kifogásolta volna, hanem egy jellegzetesen periférikus, csaknem neofita túlbuzgóságú hívői alázattól megfogalmazott, tehát látszólag ártalmatlan, teoretikus kérdés. Jelesül, annak kérdése, hogy mennyiben érintheti jogi mivoltát, ha és amennyiben — akármilyen kivételesen, bármely részterületről véve is esetleg konkrét példát — egy norma nem realizálódna jogviszonyban.⁸⁹ Mint ahogyan buzgárból vagy vakondtúrásból robbanhat leginkább a gát, ömlött be e látszólag ártatlan részkérdésbe a bírói jogképzésnek s a szokásjog jogiségének (tényeik elismerésének, konstitutív erejük tudomásul vételének) mélyreható dilemmája, a szociológiai megközelítés létjogosultságának kínzó kérdése, s vele az értékek, mértékek, standardok egész problematikája.⁹⁰

Aligha mondhatnók, hogy a jogi gondolkodás nálunk a szovjet mintától eltérően fejlődhetett volna. Ámde Magyarországon ez sohasem jelentett kényszeresen VISINSZKIJi megvalósulást. A közösként neofita politikai túlérzékenységgel felvállalt eszménynek egy saját jogrendszer körében történő megvalósítása mégis csak olyan önálló változatot eredményezett, amely a kritikai nézőpont lehetőségét is a maga körébe vonta; ez pedig lehetővé tett olyan módszertani

⁸⁷ Elsősorban N. G. Alekszandrov *Szucsnsoszty prava* (Moszkva: Goszjurizdat 1950), Sz. Sz. Alekszejev – D. A. Kerimov – P. E. Nedbajlo ‘Metodologicseszkie problemü pravovedenija’ *Pravovedenie* 1954/4, 15. és köv. o. és B. V. Sejdlin *Szucsnsoszty szovetszkogo prava* (Leningrad 1959). Gyűjteményként pl. *Soviet Legal Philosophy* ed. John N. Hazard, trans. Hugh W. Babbs (Cambridge, Mass.: Harvard University Press 1951) xxxvii + 465 o. [Twentieth Century Legal Philosophy Series 5]. A jugoszláv minta — legalábbis Radmor D. Lukić jogelméletében — már ekkor is doktrinálisan kikezdhethetetlenül szigorúan (csaknem életellenesen) dogmatikus különutat képezett. Lásd tőle *Teorija države i prava* I–II (Beograd 1954).

⁸⁸ A. Ja. Visinszkij *Voproszű teorii goszudarsztva i prava* (Moszkva 1949); lásd még A. K. Sztalgevic ‘K voproszu o ponjatii prava’ *Szovetszkoe goszudarsztvo i pravo* 1948/7, 49–63. o. és M. Sz. Sztrogovics *Teorija goszudarsztva i prava* (Moszkva 1949).

⁸⁹ Sz. F. Kecsekjan ‘Normü prava i pravootnosenija’ *Szovetszkoe goszudarsztvo i pravo* 1955/2, 23–32. o., A. A. Piontkovszkij ‘Nekotorüe voproszű obscej teorii goszudarsztva i prava’ *Szovetszkoe goszudarsztvo i pravo* 1956/1, 14–28. o., valamint A. K. Sztalgevic ‘Nekotorüe voproszű teorii szocialiszticeszkih pravovih otnosenij’ *Szovetszkoe goszudarsztvo i pravo* 1957/2, 26. és köv. o., akikkel szemben utódévharcosnak I. E. Farber ‘K voproszu o ponjatii prava’ *Szovetszkoe goszudarsztvo i pravo* 1957/1, 38–50. o. bizonyult. Lásd még D. A. Kerimov – Harry Gläss – Julius Leymann – Alfred Wiese ‘Über den Begriff des sozialistischen Rechts’ *Staat und Recht* 1958/11, 1150–1154. o. és N. V. Zhogin ‘Vishinsky’s Distortions in Soviet Legal Theory and Practice’ *Soviet Law and Government* 4 (1965) 2, 48–56. o.

⁹⁰ Pl. L. S. Iavich ‘A Contribution to the Question of the Methodology of Jurisprudence’ *Soviet Law and Government* 2 (1963) 2, 11–16. o. és M. S. Strogovich ‘Problems of Methodology in Jurisprudence’ *Soviet Law and Government* 4 (1966) 4, 13–22. o. Figyelemreméltó Ju. Ju. Vejngold — *Pravo kak szociologicseszka kategorija* (Frunze 1962) — korai s így a szovjet rengetegben elhaló figyelemfelhívása.

kiegészítéseket, gazdagításokat, amelyek már a meghaladás programját is csírájukban felmutathatták.

b) Ideológiai bezárulástól a tudomány-szerű nyitottságig

A példák⁹¹ mind a szélsőségek sodró erejéről tanúskodnak.

Előresorolva a tudományosan minden értelemben zártnak bizonyuló társadalmakat, a Német Demokratikus Köztársaságban például szigorú funkcionális szétválasztás érvényesült, mely intézményileg, a kutatói és kutatási profilban, sőt a könyvtári gyűjtemények kialakításában egyaránt elszakította egymástól a szocializmus építését (mely kizárólag szocialista művekből inspirálódhatott) a kapitalizmus bírálatától (mely lehetővé, illetve ideológiai kritika esetén egyenesen tárgyává tette az ún. “burzsoá”, s ha kortársi, úgy az ún. “imperialista” irodalom tanulmányozását, de csakis az osztályharc jegyében és megsemmisítő meghaladásuk érdekében, vagyis úgy, hogy csakis ellenként megtiportásra voltak jók, belőlük tehát nem vezethetett semmiféle felhasználható tanulság a szocializmus építéséhez). – A Szovjetunióban hasonló különválasztást nem intézményesítettek, ott viszont a nyugati irodalom már eleve gyakorlatilag elérhetetlennek bizonyult (a cirill írástól latin karakterei okán eleve megkülönböztetve magát). Ezért a kialakult gyakorlat szerint bármiféle komolyabb elemzés, konfrontálás vagy nyitott esélyű megvitatás szándéka nélkül a számottevőbb monográfiákban — mintegy színesítőkként — felvonultattak egyfelől némi történeti és jelenkori polgári körképet (roppant szegényes kínálati választékkal s felületes, jelszavak síkján mozgó bírálattal),⁹² másfelől általános szocialista háttérképet (az ún. népi demokratikus országok gyakorlatának és/vagy irodalmának felületes bemutatásával), ami jobbára pusztán egykori tudomány-szerű eszményeik mementőjeként szolgált. – 1968 után Csehszlovákia jogi könyvtáraiban saját kiadványaikon túl kizárólag szláv nyelvű források (még a magyarországiak közül is többnyire csak az orosz nyelvűek) maradtak elérhetőek. – Romániában, Bulgáriában ugyan semmiféle hivatalos szétválasztás nem érvényesült, ám általános könyvtári szegénységük okán, nyugati források gyakorlati hiányában a nem-MARXista irodalom inkább háttérszínesítő maradt, amivel valóságos vitába nem is bocsátkozhattak.⁹³

Voltaképpen kivételt csupán Jugoszlávia, valamint az 1968 előtti Csehszlovákia mindenekelőtt cseh és morva területei jelentettek, ahol is a MARXizmust tudomány-szerű igényekkel művelték. Ámde itt sem konfrontáltak főként nem nyitott esélyű versengésben más irányokkal, hanem kizárólag egy MARXi gyökerekből táplálkozó elmélet lehetőségeire, a létező MARXizmusoknak (mert itt a kutatási hipotézisként felfogott teoretikus pluralizmuson belüli versengést elismerték) újjászületést biztosító megújítására (“a MARXizmus reneszánsza” igényének beteljesítésére) koncentráltan. Ennek megfelelően a MARXizmus egyébként mennyiségileg tekintélyes nyugati termésén túl úgyszólván nem is igényeltek számottevően más irodalmat; nyitottságuk pusztán a MARXizmuson belüli vitákra szorítkozott; a külső kritikák, egyéb támpontok elutasításában viszont az előbbiekből fakadóan a szovjeteknél is kérlelhetlenebbnek, dogmatikusabbnak bizonyultak.

⁹¹ Vö. Viktor Knapp ‘La philosophie du droit dans les pays socialistes’ in *Contemporary Philosophy A Survey* ed. Raymond Klibansky (Firenze: La Nuova Italia Editrice 1971), 156–169. o.

⁹² Pl. V. A. Tumanov ‘Contemporary Anti-marxism and the Theory of Law’ *Soviet Law and Government* 8 (1969) 1, 3–20. o.

⁹³ Kivéve Anita M. Naschitz eleinte harcos hevületű, a teoretikus igényességet mégis mindvégig megőrző néhány elvi-kritikai tanulmányát, pl. ‘Critica unei »critici« burgheze a teoriei marxist-leniniste a statului și dreptului: cu privire la lucrările lui H. Kelsen: Teoria politică a bolșevismului și Teoria comunistă a dreptului’ *Studii și cercetări juridice* 1958/2, 29–58. o. és ‘Filozofia existențialista a dreptului — filozofie a pseudodreptului și a lichidării legalității: In legătura cu lucrarea lui G. Cohn: »Existențialismul și știința dreptului«’ *Studii și cercetări juridice* 1961/1, 25–54. o.

VARGA CSABA *A szocializmus marxizmusának jogelmélete*

Valóságos nyitottsággal csupán Lengyelország esetében találkozhattunk, ahol — a múlt hagyományának (erőteljes pszichológiai, logikai és fogalmi-elemző irányoknak) sikeres továbbviteleként — társadalomelméletben, szociológiában, politikatudományban s ezek jármán az elméleti jogtudományban is eleve a formalisztikus, analitikus (stb.) teoretikus modellek fogalmi bokrát más magyarázatléhetőségekkel szembesítve a különféle fogalmilag elemző irányoknak biztosítottak elsőbbséget, s ezekből mint tudomány-eszményű egzaktásra törekvő megközelítésekől a MARXizmust mint *per definitionem* illetéktelen (mert társadalompolitikai, tehát ideológiai) megközelítést eleve kirekesztették. Elméleti jogtudományuk ezzel persze társadalmilag nagymértékben érdektelenné is lett, hiszen vezető nyugat-európai s főként angol–amerikai (túlnyomórészt analitikus fogalomelemző) irányzatok helyi leágazásaként a lengyel jogelméletnek nem is volt semmiféle különösebben helyi és időszerű, a professzionalizmus önmagába zárt körét lényegesen meghaladó mondanivalója. A nálunk kialakult helyzettől eltérően ott a pártvezetés intézményi (a mi akadémiai jogtudományi intézeti dominanciánkkal szemben ott: egyetemi) képviselői gyakran pontosan ebből a jogelméletet fogalmi matematika mintájára művelő, egyébként kiváló gondolkodókból kerültek ki, akik változatlanul hideg távolságtartással, bárminemű kritikai distancia nélkül fogadták s tették kifejtésük fogalmi tárgyává a MARXizmust, ha és amennyiben topikájuk körbejárása ezt kívánta — vagyis ha a jogtudományból az osztályharc területére, például az államelmélet vagy a közjog tereumára léptek át. A MARXizmus ezzel saját területén e különös szimbiózisban szintén egyeduralkodó lett: mindenütt, ahol a jog mint hatalmi vonatkozás, politikai összefüggés, ideológia vagy gyakorlat megnyilatkozhatott — tehát nemcsak jogpolitikailag szemlélt területeken, de az államelmélet s általában az államjogi, államigazgatási relevancia egészében is.

Magyarország nem rendelkezett ilyen nem-fundamentalista, vagyis értékszemlélettől, lehetséges teleológiáktól független társadalomtudományi hagyománnyal, így ilyen (a kelet-németországihoz képest fordított előjelű) különválasztásra épülő tudományművelés lehetősége fel sem vetődött. Viszont a teoretikus megnyilatkozások, állásfoglalások, megközelítések, kérdésfeltevések javában izgalmas, előrevivő, gyakran ideológiai borotvaélen táncolva veszélyes, de egyszersmind a társadalom számára tényleges üzenetet hordozó (megfejtethető, bár olykor megfejtethetlenné túlkódolt) módon ütköztek egymással a nemzetközi trendek és a MARXizmus megfogalmazási lehetőségei, ami olykor kifejezetten drámaszerűnek bizonyult, miközben — legalábbis széles értelmiségi körökben — közvetlen társadalmi ügy horderejével lépett fel, olykor felkorbácsolva a közfigyelmet.⁹⁴

c) Politikai ideológiától az önérdekű tudományig

Ritka egyensúly kialakulása sikerült ezzel nálunk, Magyarországon, az egymást látszólag kizáró két szélső várakozás nagyfokú egyidejű kielégítésével. Hiszen

⁹⁴ Politikai felhanggal, mégis tudományos összefüggésben egy BIHARI OTTÓ vagy KOVÁCS ISTVÁN államjogtani kutatása nem egyszer a nemzetközi (akár publicisztikai) érdeklődés vonzásába került. Modernizációs eltökéltsége s persze általános szociológiai és politikatudományi ismertsége okán KULCSÁR KÁLMÁN számos műve a legszélesebb értelmiségi körökben közkezen forgott. Magam csak arról tanúskodhatom, hogy a *Jog és filozófia* gyűjteménye széleskörű (és a jog akkori úgyszólván totális elszigeteltségét oldó) érdeklődést váltott ki általában a jogtudományi gondolkodás iránt, s csupán az 1990-es rendszerváltó években érezhettem rá arra, hogy a gyakorló jogászságon túlmenően mennyien vették kézbe s tanulmányozták végig — nem (s főként nem kizárólag) *par excellence* jogi tanulságot remélve — a *Valóság* hasábjain, majd a Magvető Kiadó “Gyorsuló idő” népszerű sorozatában megjelent LUKÁCS-tanulmányomat.

VARGA CSABA *A szocializmus marxizmusának jogelmélete*

- a (kelet-német,⁹⁵ szovjet,⁹⁶ valamint 1968 utáni csehszlovák mintát jellemző) közvetlenül ideologikus politikai szolgálattól
- valamelyes (romániai⁹⁷ és bolgár mintát képező) egyeztetés felrémlésén⁹⁸ keresztül

- a (jugoszláv⁹⁹ és 1968 előtti csehszlovák¹⁰⁰ mintát megtestesítően) valamiféle tudományos éthosz osztatlan felvállalásával, ám a szocializmus MARXizmus a főlényének következetes politikai kikényszerítésén át

- a (ránk, magyarokra jellemzően) ideologikus lepel fenntartásával végigvitt tudományos önfejlődés biztosításáig, illetőleg

- a (lengyel, valamint 1968 előtti cseh és morva mintát megszabóan) politikum és tudomány, vagyis a jogelmélet mint ideológia és a jogelmélet mint fogalmi analitika és/vagy empirikus szociológiai tényleírás személyi és/vagy topikális, vagy éppen egyenesen diszciplináris különválása kiharcolásáig

terjedtek azok a lehetőségek, amelyek meg is valósultak “az aktuálisan létező szocializmus”, azaz a szovjet világbirodalom különféle terepein.

Figyelmet érdemlő körülmény, hogy miközben küzdelmesebb pályán mozgó kortársaira, így számos magyar teoretikusra is¹⁰¹ a lengyel példa ösztönzőként, egyfajta pozitív biztonság megtestesítőjeként, sőt a kiállás gesztusának erkölcsi tettével is hatott, alapteljesítménye, az “önerdekű tudomány” mégis csaknem kétes értékűnek bizonyult. Létrejött, fennmaradása ugyanis felemésztette kezdeti energiáit: kellő társadalmi beágyazódás nélkül óhatatlanul valamiféle ellen-elmélet formáját öltve magára, a moszkovitizmussal szemben egyfajta nyugati ihletésű ellen-epigonizmusba menekült, s ezzel nem ritkán a mintaadó nyugati áramlatok visszfényének perifériális tétnélküliségébe, sőt egyenesen érdektelenségébe kényszerült.

Bizonyosan nem a fentiekkel szemben, mégis látnunk kell, hogy miközben a tudományos éthosz jegyében értelmezett autonómiatörekvések értéke éppen nem lebecsülendő, mindazonáltal talán túl sem értékelendő, hiszen a maguk körében, megnyomorított

⁹⁵ Pl. ‘Rechtsbegriff und Rechtsnorm: Internationales Symposium des Instituts für Staats- und Rechtstheorie vom 12. bis 14. 5. 1966. in Jena’ *Wissenschaftliche Zeitschrift der Friedrich-Schiller-Universität Jena* Gesellschafts- und Sprachwissenschaftliche Reihe 1966/3, 405–476. o.

⁹⁶ P. E. Nedbajlo *Primenenie szovetszkij pravovij norm* (Moszkva: Goszjurizdat 1960); a komparatizmus zászlóbontásaként Sz. L. Zivsz ‘O metode szravnitel'nogo iszszledovanija v nauka o goszudarsztve i prave’ *Szovetszkoe goszudarsztvi i pravo* 1964/3, 23. és köv. o.; V. P. Kazimiresuk *Pravo i metodü ego izucsenija* (Moszkva: Juridiceszkaja Literatura 1965) 204 o.; *Konkretno-szociologicseszkie iszszledovanija v pravovoj nauke* red. B. M. Babij (Kiev: Naukova Dumka 1967) 192 o.; L. Jawitsch *The General Theory of Law* (Moscow: Progress 1981). A fejlődés mindig egyenlőtlen. Pontosan a kiegyensúlyozás jegyében kell a figyelmet felhívnom arra, hogy ugyanakkor ugyanez a Szovjetunió volt a színtere több úttörő jelentőségű előrevívő kezdeményezésnek is, így például a logikai és nyelvi összefüggések jogon belüli vizsgálatának, valamint az axiológia MARXista újrafundálásának is. Lásd pl. O. G. DROBNYICKIJ vitája nyomán I. F. Balahina ‘Problemü cennosztyej – vnimanie poszledovatelej’ *Voproszű filozsofii* 1965/9, 153–154. o.

⁹⁷ Szép példája ennek a dogmatikai-jogtechnikai alapok Romániában az egész szocialista táborra kiható teoretikus megalapozottsággal és mélységgel történő tisztázása. Vö. Anita M. Naschitz & Inna Fodor *Rolul practicii juridiciare în formarea și perfecționarea normelor dreptului socialist* (București: Editura Academiei Republicii Populare Romîne 1961) 300 o. és *Conștiința juridică socialistă* (București: Editura Științifică 1964) 281 o., valamint ‘Tehnică legislativă și metodologie în drept’ *Studii și certetări juridice* 13 (1968) 1, 45–57. o.

⁹⁸ Pl. Paul Cosmovici ‘Traits spécifiques du concept du droit relevés par la science juridique de Roumanie’ *Revue roumaine des sciences sociales* Série de Sciences juridiques 22 (1978), 51–63. o.

⁹⁹ Pl. Berislav Perić *Pravna znanost i dijalektika* Osnove za suvremenu filozofiju prava (Zagreb 1962).

¹⁰⁰ Pl. Michael Lakatos *Otázky tvorby práva v socialistické společnosti* (Praha 1963).

¹⁰¹ A lengyel elméleti jogi gondolkodás általában s a prágai Károly-egyetemen működő OTA WEINBERGER logikai-kibernetikai különútja egyaránt ilyen vonzás erejével hatott Magyarországon. Sajátos nyersfordítási praxis alakult ki nálunk e nyelvekből (különösen a Legfőbb Ügyészség elvi osztályát megtestesítő HLA VATHY ATTILA jogelméleti elkötelezettségének köszönhetően), és éppen nem véletlen, hogy míg ezekben az években közel két tucatnyi lengyel műről írtam ismertetést, az összes többi általam recenzeált szocialista forrás alig érte el a féltucatnyit.

VARGA CSABA *A szocializmus marxizmusának jogelmélete*

körülmények közt kikínlódott, mégis megszenvedett viták egészükben saját talajukat — ellentmondásosan, amiként születtek is — hatásosan törték.

Csupán néhány példára emlékeztetve a kedvezőtlenebb sorsú országokból: az elhíresült román programbeköszöntő¹⁰² vagy a bolgár és a román vita a jog kontinuitásáról¹⁰³ az egy évtizeddel korábban, még a SZTALINizmus forrpontján lezajlott magyar vitán elméletileg aligha lépett túl, egyébként ekkorra már megváltozott saját környezetében hatása mégis határozottabban megtermékenyítőbbnek bizonyult. További példát idézve, a jugoszláv és az 1968 előtti csehszlovák viták, amelyek mind a MARXizmus humanizálása örvén zajlottak, valójában máshoz, mint éppen a MARXizmusnak hegemon szerepben továbbéléséhez nem is kívántak hozzájárulni.¹⁰⁴ Mindezzel korábbi monolitikumot mégis bontottak, belső irányzatokat vezettek be, antagonizmusokat nyilvánítottak ki, és mindebben járulékos hatásukkal a tudomány-szerűséghez közelítő vitákat gerjesztettek. És nem utolsó sorban, jelenlétükkel, egymásra halmozódásukkal önmagukban is későbbi fejlődés csíráit vetették el.

Érthető ugyanakkor, hogy noha könnyedebben idézhetünk fel önmagukban jelentős teljesítményekként lengyel munkákat, semmint például albánokat, mégis egyfajta elégtétellel elmondható, hogy maradandóan immanens értékű számvetések, monografikus kezdeményezések a kelet-németeknél, a szovjeteknél vagy a románoknál egyaránt mutatkoztak már ezekben az időkben. Amennyiben példálózni kívánunk, úgy ezek mindenekelőtt vagy standard megalapozások voltak a tudományelmélet és módszertan¹⁰⁵ (s benne különös

¹⁰² A három évtizeden keresztül nemzetgyűlési képviselő és központi bizottsági tag, majd utóbb másfél évtizeden keresztül államfő, illetőleg miniszterelnök, akkoriban éppen az ottani akadémiai jogtudományi intézet vezetője, Ion Gheorghe Maurer mintegy harminc hivatkozással és idézettel a francia tudományosság közegében körvonalazza — ‘Cuvînt înainte’ *Studii si cercetări juridice* 1956/1, 1–47. o. — a szovjetizált román jogi MARXizmus alapjait, a politikailag megváltozó közegben azonban utóda, Traian Ionașcu — ‘Dezvoltarea Științei juridice socialiste în Republica Populară Română’ *Revista Română de Drept* 1964/8, 34–56. o. — már kizárólag a hazai irodalomra fog támaszkodni.

¹⁰³ Vö. elsődlegesen Tr. Ionascu & E. A. Barasch ‘Les constantes du droit’ *Revue roumaine des sciences sociales* Série de sciences juridiques 1964/2 és Neno Nenovszki *Priemstvenosztva v pravoto* (Szófia: Nauka i Izkusztvo 1975), nyugati visszatükrözésében pedig Alice Erh-Soon Tay & Eugene Kamenka ‘Marxism–Leninism and the Heritability of Law’ & Frank Münzel ‘Chinese Thoughts of the Heritability of Law’ *Review of Socialist Law* 6 (1980) 3, 261–291. o.

¹⁰⁴ Nem véletlen a korabeli baloldali progresszió nemzetközi média-kedvence, az ún. budapesti vagy LUKÁCS-iskola filozófusainak feltétlen csatlakozása e törekvésekhez. Jogi elméletként ez leginkább egyfajta új jugoszláv MARXizáló dogmatizmusban jelent meg; Csehszlovákiában már csak szórványosan testesült meg művekben; Magyarországon professzionális vagy irányra növekvő jogelméleti (jogász általi) képviselőre egyáltalán nem tett szert.

¹⁰⁵ Kazimierz Opalek *Problemy metodologiczne nauki prawa* (Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe 1962) 363 o.; Aleksander Peczenik *Wartość naukowa dogmatyki prawa* Praca z zakresu porównawczej metodologii nauki prawa (Kraków: Nakl. Uniw. Jagiellońskiego 1966) 261 o.; Leszek Nowak *Próba metodologicznej charakterystyki prawnictwa* (Poznań 1968) 205 o. [Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu: Prace Wydziału Prawa 38];

VARGA CSABA *A szocializmus marxizmusának jogelmélete*

hangsúllyal a joglogika,¹⁰⁶ jogi kibernetika,¹⁰⁷ valamint átfogó alapkérdések¹⁰⁸) területén; vagy csupán az adott területen elvégezhető nemzeti (szociológiai–néprajzi) feladatok a tudományos számbavétel¹⁰⁹ vagy az eszmetörténeti feltárás és feldolgozás terepén;¹¹⁰ avagy akár olyan önmagukban is nemzetközi figyelemre számot tartó kezdeményezések, mint amilyen ANITA M. NASCHITZ kísérletei voltak egy MARXista értéktan és természetjog megalapozására,¹¹¹ avagy MARIA BORUCKA ARCTOWA arra irányuló törekvése, hogy az egyidejűleg minimum és optimum életfeltételek meghatározásával a mindenkor változó jognak egy kvázi-természetjogi megalapozást biztosíthasson.¹¹²

d) Nemzetközi elismerés önálló irányzatként

A jogelmélet éppen nemzetközileg intellektuálisan is kiemelkedő valóban vezető képviselői (jellegzetesen pl. HERMANN KLENNER,¹¹³ VIKTOR KNAPP¹¹⁴ és SZABÓ IMRE) révén sikeresen legitimálja önmaga mint a szocializmus MARXizmusa létét világszerte elismert irányzatként,¹¹⁵ ezek személyes súlya és nemzetközi tudományos szervező aktivitása okán egyidejűleg betagolódási lehetőséget nyújtva az egyébként kevésbé kommunikatív, olykor nyelvi közlési problémákkal is küszködő, de nagyhatalmi, immár magát a rezsím ideológiai

¹⁰⁶ Stefan Grzybowski *Wypowiedz normatywna oraz jej struktura formalna* (Kraków: Nakładem Uniwersytetu Jagiellońskiego 1961) 155 o. [Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego: Ropzprawy i Studia XXXIX]; Jan Gregorowicz *Definicje w prawie i w nauce prawa* (Łódź 1962) 99 o. [Łódzkie Towarzystwo Naukowe: Wydział I, 52]; *Etudes de logique juridique* III: Contributions polonaises à la théorie du droit et de l'interprétation juridique, publ. Ch. Perelman (Bruxelles: Bruylant 1969) 120 o. [Travaux de Centre National de Recherches de Logique]; Werner Grahn *Die Rechtsnorm Eine Studie* (Leipzig: Sektion der Rechtswissenschaft, Karl-Marx-Universität Leipzig 1979) 175 o. [Methodologie der marxistisch-leninistischen Rechtswissenschaft 6].

¹⁰⁷ Pl. N. D. Andrejev & D. A. Kerimov 'O vozmozsnoztijah kibernetiki pri resenii pravuh problem' *Voproszii filosofii* 1960/7, 106. és köv. o., Viktor Knapp *O možnosti pouziti kybernetických metod v pravu* (Praha 1963), *Voproszii kibernetiki i pravo* red. V. N. Kudrjavcec (Moszkva 1967) és *Kybernetika a právo* Buletin o aplikaci kybernetických metod ve vede o státu a právu a v právní praxi, I–, red. Josef Eliáš (Praha: Ústav státu a práva ČSAV 1967–).

¹⁰⁸ Zygmunt Ziemiński *Normy moralne a normy prawne Zarys problematyki* (Poznan 1963) 222 o. [Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu: Prace Wydziału prawa 6]; Franciszek Studnicki *Przeptyw wiadomości o normach prawa* (Kraków 1965) 114 o. [Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego CXIX: Prace Prawnicze 22]; Maria Borucka-Arctowa *O społecznym działaniu prawa* (Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe 1967) 282 o.

¹⁰⁹ Pl. R. Vulcanescu *Etologie juridica* (Bucuresti: Editura Academiei Rep. Soc. Romania 1970) 339 o.; Durica Krstić *Pravni obicsaji kod Kucsa* (Beograd 1979) 234 o. [Szrpszka Akademija Nauka i Umetnoszti, Balkanolszki Insztitut, posebna izdana kniga 7].

¹¹⁰ V. D. Zor'kin *Pozitivisztzskaja teorija prava v Roszszii* (Moszkva 1978); Sz. A. Pjatkina *Ruszszkaja burzsuaznaja pravovaja ideologija v Roszszii* (Moszkva 1980).

¹¹¹ Anita Naschitz 'Wert und Wertungsfragen im Recht' *Revue roumaine des Sciences sociales* Série de Sciences juridique 9 (1965), 3–23. o.; Anita M. Naschitz '«Le problème du droit naturel» à la lumière de la philosophie marxiste du droit' *Revue roumaine des Sciences sociales* Série de Sciences juridiques 10 (1966) 1, 19–40. o.; [Wert und Recht] [különszám] *Wissenschaftliche Zeitschrift der Friedrich-Schiller-Universität Jena* 28 (1979); Ioan Ceterchi & Sofia Popescu 'Droit et valeur' *Revue roumaine des Sciences sociales* Série de Sciences juridiques 28 (1984), 13–20. o.

¹¹² Maria Borucka-Arctowa 'The Conception of Legal Consciousness as a New Approach to the Problems of Natural Law' in *Contemporary Conceptions of Law* ed. Adam Lopatka (Warsaw: Institute of State and Law, Polish Academy of Sciences 1979), 153–170. o.

¹¹³ Pl. Hermann Klenner tollából 'The Marxist Conception of Human Rights' *Retfaerd* (1977), No. 6, 8–20. o.; *Vom Recht der Natur zur Natur des Rechts* (Berlin: Akademie-Verlag 1984) 234 o.

¹¹⁴ Pl. Viktor Knapp tollából *Filozofické problémy socialistického práva* (Praha: Nakladatelství Československá Akademie Ved 1967) 287 o., majd 'Legal Sciences' in *Main Trends of Research in the Social and Human Sciences* (Paris & The Hague: Mouton 1978), II. rész [Unesco].

¹¹⁵ Pl. Jerzy Wróblewski tollából 'State and Law in Marxist Theory of State and Law' *Wayne Law Review* 22 (1976), 815–839. o., Jerzy Wróblewski 'Problems of Legality in Marxist Theory' *Archiv für Rechts- und Sozialphilosophie* 62 (1976), 497–515. o. és 'The Philosophical Problems of Legal Theory in Marxist Interpretation' *Archivum Iuridicum Cracoviense* XI (1978), 41–56. o.

VARGA CSABA *A szocializmus marxizmusának jogelmélete*

magját reprezentáló — inkább politikai, semmint tudományos — képviselőnek (amire saját képességeiktől függetlenül, ám betöltött szerepükben az eltérő fajsúlyú KERIMOV,¹¹⁶ TUMANOV és NEDBAJLO egyaránt rákényszerítették)¹¹⁷ s az önmagukban súlytalan, maradandó életművel nemigen szolgáló különféle nemzeti reprezentánsoknak (mint a lengyel akadémiai igazgató ADAM LOPATKA, a kelet-német KARL A. MOLLNAU¹¹⁸ vagy a bolgár akadémikus POPOV¹¹⁹) egyaránt.

Létrejönnek tehát markáns művek, értékelhető közreműködések, egyszersmind azonban élőködőként rögvest rátapad ezekre is az egész rezsim (immár létrejöttében is bármit már eleve meghatározó) politikuma, az agresszív ideológiai nyomulás, a bárhol még üresnek vagy ritkásnak talált terek betöltése.

Mindezzel ugyanakkor mégis reprezentációra, összegzésre, sőt valóban előremutató stratégiai lépésekre nyílhat immár tér. Egy valóban tudomány-szerű előrehaladást fémjeleznek a gyűjteményes kiadványok,¹²⁰ folyóiratindítások,¹²¹ összegezők,¹²² és különösen az olyan sikeres egyéni teljesítmények, mint a szerb RADOMIR D. LUKIĆ nemzetközileg számon tartott összefoglalása,¹²³ avagy — itt már kétségen kívül magyar sikerekről véve a példát — a jogszociológia elméletileg megalapozott, igényesen kibontott, számos részterületében monografizált újraintézményesítése a szocialista táborban KULCSÁR KÁLMÁN angol, orosz és német tanulmányi megjelenései s nemzetközi szervező szerepe révén;¹²⁴ a MARXista jogelméleten belül egy önálló és dogmatikailag valóban a MARXizmusból (és klasszikus német filozófiai előzményeiből) kritikusan kibontott jogfilozófia felmutatása PESCHKA VILMOS német nyelvű monográfia-sorozatában és nemzetközi konferenciaszereplésin;¹²⁵ a jogösszehasonlítás újrabevetése, elméleti alapjainak és módszertani kérdéseinek (a sajátosan szocialista problematikák megfogalmazásával egységben történő) tisztázása SZABÓ IMRE és PÉTERI ZOLTÁN tanulmányi és az egész térfelet átható szervező és szerkesztő munkásságával;¹²⁶ és korántsem utolsó sorban a civilista EÖRSI GYULA úttörő felismeréseket

¹¹⁶ Pl. *Pravo i komunizam* red. V. A. Kerimov (Moszkva: Juridicseszkaja Literatura 1960) 207 o.

¹¹⁷ Pl. *Teorie sovietiche del diritto* ed. Umberto Cerroni (Milano: Giuffrè 1964) li + 320 o. [Civiltà del diritto 7].

¹¹⁸ Karl A. Mollnau *Vom Aberglauben der juristischen Weltanschauung* (Berlin: Akademie-Verlag 1974).

¹¹⁹ Petr N. Popov *Kritika na szövmennija burzsoazen praven normativizma* (Szofija: Nauko i Izkustvo 1964) 591 o.

¹²⁰ Pl. már a koraiak között *Études juridiques en l'honneur du Professeur Trajan A. Ionesco* réd. Ion Vintu, Anita M. Naschitz, Ion Nestor = *Revue roumaine des Sciences sociales* Série de Sciences juridiques 12 (1968) 1, 155 o.

¹²¹ Pl. *Archivum Iuridicum Cracoviense* I– (1968–).

¹²² Nemzetközi — Marx et le droit moderne (Paris: Sirey 1967) x + 391 o. [*Archives de Philosophie du Droit* 12]; Norbert Reich *Marxistische und sozialistische Rechtstheorie* (Frankfurt am Main: Athenäum 1972) 235 o. [Studien und Texte zur Theorie und Methodologie des Rechts 12] — és nemzeti — *Law and Future of Society* (Warsaw: Institute of State and Law, Polish Academy of Sciences & Polish Section of International Association of Philosophy of Law and Social Philosophy 1977); *Contemporary Conceptions of Law* (1979); *Die marxistische Konzeption des Rechts* red. D. Kerimow (Moskau: Gesellschaftswissenschaften und Gegenwart 1979) 90 o. [Probleme der modernen Welt 26] — síkon egyaránt.

¹²³ Radomir Lukić *Théorie de l'Etat et du droit* [1951] trad. Marc Djidara (Paris: Dalloz 1974) 600 o. [Philosophie du Droit 13]; Radomir D. Lukić 'La giustizia e l'oggettività del Diritto' *Rivista internazionale di Filosofia del Diritto* 41 (1964), 687. és köv. o.; *Sur la philosophie du droit* éd. Radomir Lukić (Beograd 1978) 658 o. [Académie serbe des Sciences et des Arts: Classe des Sciences sociales].

¹²⁴ Összegző értékelésre lásd Szilágyi Péter 'Jogbölcselet' in *Magyarország a XX. században* V: Tudomány: 2. Társadalomtudományok, szerk. Kollega Tarsoly István (Szekszárd: Babits Kiadó 2000). Köszöntő kötetében a jogi problematika már említetlenül marad politikatudományi, szociológiai teljesítménye tárgyalásában.

¹²⁵ Uo. Köszöntő kötete — *Van és legyen a jogban* Tanulmányok Peschka Vilmos 70. születésnapjára (Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó & MTA Jogtudományi Intézete 1999) 421 o. [Jog és jogtudomány 16] — sajnos semmiféle áttekintéssel, értékeléssel, bibliográfiával nem szolgál.

¹²⁶ *Studies in Jurisprudence for the Sixth International Congress of Comparative Law* (Budapest: Akadémiai Kiadó 1962) 147 o. és *Études en droit comparé – Essays in Comparative Law* ed. Péteri Zoltán (Budapest: Akadémiai Kiadó 1966) 283 o. gyűjteményeivel indulóan immár rendszeres megjelenéssel. Első saját reprezentatív, tudományos kiállásként lásd *A Socialist Approach to Comparative Law* ed. Szabó Imre & Péteri Zoltán (Budapest:

is megfogalmazó s valóban elgondolkodtató mélységű meglátásokban bővelkedő, impozánsan elmélyült tudásról számot adó összehasonlító-történeti magánjogi feldolgozásával.¹²⁷

e) *Együtt a polgári irányzatokkal*

Elvi értékű az a feloldódás, ami már úgyszólván saját jogán, adott kultúrában, de a tudományosság egyenértékű képviselőjeként biztosítja egyes helyzetekben a szocializmus MARXizmusa jogelméletének helyét egyéb irányzatok közt a nagyvilágban. Az imént említett magyar iskolateremtésen túl — amelyben a nagyhatalmak közti együttműködő politikai játék visszfényében a mindvégig egyenértékű partnernek tekintett SZABÓ változatlanul megőrzi informálisan is tekintélyét, noha a jogfilozófiában PESCHKA, a jogszociológiában KULCSÁR válik a szocialista MARXizmus mint professzionista irány képviselőjében elismert szereplővé — mindenekelőtt a lengyel s az 1968 előtti Prága teljesítménye jut ilyen elismeréshez.¹²⁸ Mindez persze a többségen nem változtat: az “osztályharc”, az “ideológiai küzdelem”, az “antiMARXizmus” szellemi horizontját a Szovjetunióban és a Német Demokratikus Köztársaságban az ideológia tudományos frontján dolgozó elvtársak tényleges teljesítménye meghaladni változatlanul nem képes.¹²⁹

Ad 4.: a bomláshoz

a) *Epigonizmusként érdektelenné válása*

A szovjet,¹³⁰ a kelet-német¹³¹ és a csehszlovák¹³² jogelmélet termékei, mint saját gondolatot nélkülöző, csupán ideológiai álláspont rögzítésre alkalmas tétel-összefoglalások, miután monografikus kutatások ösztönzésére nem alkalmasak s így nem is szoktak új teoretikus felismerésekhez vezetni, jellegzetes kifejezési formáikkal egyre visszavonultabban ott maradnak a tankönyvírásban, valamint a hivatalos folyóirati — *Szovetszkoe goszudarsztvo i pravo, Staat und Recht, Právník* — irodalomban.

b) *Versengő irányok kizárólagossága*

Egyidejűleg megindul egyfajta kiválasztódás. Saját jogukon nemzetközileg ismert és elismert, egyenesen keresett autoritásokká válnak mindenekelőtt a MARXizmustól függetlenedő alkotók (így legelsőbben is JERZY WRÓBLEWSKI, lényegesen kisebb mértékben és utóbb KAZIMIERZ OPAŁEK, s ha termékenységben és invenciozításban az

Akadémiai Kiadó & Leyden: Sijthoff 1977) 235 o. Péteri Zoltán köszöntése az *Acta Juridica Hungarica* különszámában — szerk. Varga Csaba, 40 (1999) 3–4, 121–246. o. — történt meg.

¹²⁷ Lásd 43. jegyzet.

¹²⁸ Jerzy Kowalski *Funkcjonalizm w prawie amerykańskim* Studium z zakresu pojęcia prawa (Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe 1960) 261 o.; Kazimierz Opałek & Jerzy Wróblewski *Współczesna teoria i socjologia prawa w Stanach Zjednoczonych Ameryki Północnej* (Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe 1963) 320 o.; Zdeněk Krystufek *Historické základy právního pozitivismu* (Praha: Nakladatelství Československé Akademie Věd 1967) 189 o.

¹²⁹ *Protiv szovremennoj pravovoj ideologii imperializma* (Moszkva: Inosztrannaja Literatura 1962); *Protiv szovremennoj burzsuažnoj teorii prava* red. V. A. Tumanov (Moszkva: Progressz 1969) 288 o.; valamint V[ladimir] A. Tumanov tollából ‘Contemporary Anti-marxism and the Theory of Law’ *Soviet Law and Government* 8 (1969) 1, 3–20. o. és *Pensée juridique bourgeoise contemporaine* Appréciation marxiste des conceptions fondamentales (Moscow: Edition du Progrès 1974) 392 o. / *Contemporary Bourgeois Legal Thought* (Moszkva: Progress 1974).

¹³⁰ Pl. kései felismerésként M. S. Strogovich ‘Judicial Law: As Subject, System, and Discipline’ *Soviet Law and Government* 19 (1981) 3, 21–35. o.

¹³¹ Egyik leginkább mégis kiemelkedő termékeként Gerhard Haney ‘Der materialistische Rechtsbegriff (Ein Diskussionsbeitrag)’ in *Festschrift für Erich Buchholz I* (Berlin: Humboldt-Universität 1987), 62–71. o.

¹³² Pl. *Law, Culture, Science and Technology* (Prague: Československý Komitet IVR 1987), benne J. Cuper ‘Types of Metascientific Reflection in Marxist-Leninist Science of State and Law’, 102–128. o.

VARGA CSABA *A szocializmus marxizmusának jogelmélete*

előbbiekkal nem is versengően, ZYGMUNT ZIEMBIŃSKI), és természetes okoknál fogva azok a túlélők, akik eleve és soha nem is voltak MARXisták (így pl. a morva OTA WEINBERGER). Érdekes és figyelmet érdemlő fejlemény, hogy ebben az időszakban már az említettekhez tudnak csatlakozni s közel egy szinten kezeltetnek a szocializmus MARXizmusának érett teoretikusai is (így PESCHKA és KULCSÁR, valamint a politikai szociológiában világszerte már nevet szerzett lengyel STANISLAW EHRLICH, továbbá a talán nem számottevő teljesítményű, de feltétlen humanizmusával a kelet-német tömbből mégis kiemelkedő GERHARD HANEY). Az a meglepő újdonság, hogy az éppen bontakozó kutatásaik okán önálló képviselőként színre lépők is valamelyes nemzetközi figyelemre tehetnek szert,¹³³ bizonyára már az idők változásáról, a lehetőségek valamelyest kedvezőbbre fordulásáról is vall.

c) Együtt polgári áramlatokkal

A tudományos világban egyfajta természetes (együtt)lét (vissza)nyerése kezd általánossá válni a nemzetközi együttlét¹³⁴ s a nemzeti önreprezentáció¹³⁵ szintjén egyaránt, amiből jobbra és változatlanul a kritikai mélységgel változatlanul alá nem támasztott konfrontációs érdeklődést rendíthetetlenül továbbra is vállaló szovjet, kelet-német, csehszlovák, bolgár és román minta reked kívül kivételként.¹³⁶ Ismeretlen sötét foltként marad Európa egén a B a l t i k u m , amelynek saját irodalmát a szovjet belső határokon sem engedik át, kirekesztve képviselőit még a szocialista nemzetköziségből is, valamint A l b á n i a , ahonnan még tankönyvek sem ismertek, folyóirata — a *Drejtësia Popullore* — francia tartalomjegyzékén túl ismeretlen marad, s legfeljebb a jugoszláviai szerb irodalom néhány hivatkozásában s legfeljebb eseti (főként saját területekre ügyelő bűnmegelőző érdeklődésű) ismertetésében lépi túl a határokat.

d) Nemzetközi elismerés önálló irányként

Bármiféle hangsúlyozottan önálló jelenlét ellenére¹³⁷ azonban a múlt változatlanul kísért, s a hidegháború teljes megszűntéig minden önmagában pozitív fejlemény is kettős, ambivalens értékű marad. Az aktív és kooperatív tudomásulvételbe így változatlanul belejátszik a két nagyhatalmi tömbre szakadt világ reálpolitikai kifejeződése, ami a nyugat-európai és atlanti valóságban a másik térfél képviselőjeként változatlanul a szovjetet fogalmiasítja, s ezzel alkalmanként pontosan a kreatív, újító kezdeményezéseket elbátortalanítva, egyenesen cserben hagyva joggal megkérdőjelezi: vajon létezhet-e saját, immanens tudományos teljesítményért kijáró tisztelet egy ilyen politikailag szétszakadt világban — avagy, még pontosabban fogalmazva: nem éppen a leegyszerűsítő nagyhatalmi gondolkodás túlpolitikáltsága ejtette-e rabul az ún. szabad világ tudományosságát olyannyira, hogy ez válik minden érdeklődésüknek a szovjetekre koncentrálásával (és benne a közép-európai teljesítmények besorolatlanul

¹³³ Pl. Varga Csaba *Politikum és logikum a jogban* A jog társadalomelmélete felé (Budapest: Magvető 1987) 502 o. [Elvek és Utak] vagy Sofia Popescu.

¹³⁴ Pl. *Synthesis Philosophica* [Zagreb] III (1988) 1, 'Contemporary Philosophy of Law', 223–331. o.

¹³⁵ Új, a kezdeményező főszerkesztő, JERZY WRÓBLEWSKI korai halála okán azonban rövidéletű évkönyvszerű periodikumként lásd a teljességgel nyugat-európai stíluseszményű *Studies in the Theory and Philosophy of Law* [Łódź] I– (1986–) induló sorozatát.

¹³⁶ Pl. *Problemi goszudarsztva i prava v szovremennoj ideologicseszkoj bor'be* red. Ja. Radev & V. Tumanov (Szófia: Nauka i izkustvo & Moszkva: Juridicseszka Literatura 1983) 206 o.

¹³⁷ Pl. *Polish Contributions to the Theory and Philosophy of Law* ed. Zygmunt Ziemiński (Amsterdam: Rodopi 1987) viii + 212 o. [Poznan Studies in the Philosophy of Sciences and the Humanities 12].

hagyásával, olykor említésre sem érdemesítésével) a világ kétpólusú megosztottságának egyik utolsó fenntartójává.^{138;139}

d) *Mindazonáltal előremutató szerep*

Évtizedek hangsúlyozott diszkontinuitása, a Szovjetunióban pedig gyakorlatilag nemcsak a bolsevik forradalmat megelőző cári időszak teljes polgárosodó fejlődésének a (szentpétervári, odesszai, urálvidéki stb.) egyetemi teljesítménye¹⁴⁰ iránti közömbösség, de a Nyugat gondolatával való eszmetörténeti kapcsolódás teljes elhanyagolása is lassan megszakadni látszik. A római joggal, a nyugati politikai és jogi eszmetörténettel szembeni érdektelenség több, mint fél évszázada után ismét megjelenik a civilizációs fejlődésben megtett út emléke, az elmúlt idők szellemi vívmányainak gondozása, és ezzel a történelmi korszakokon átívelő múltörzés folyamatossága.¹⁴¹ Ez azután kiegészül az adott időben és helyen aktuálisnak érzett kérdéseknek saját környezetükben esetleg úttörő jelentőségű boncolgatásával.¹⁴²

Ad 5.: a mai állapothoz

Nyilvánvalóan minél inkább megrendülnek az egykori imperialisztikus hatalmi eszközökkel diktált közös egység politikai–ideológiai hajtóerői s főként az azok egykori biztosítására szolgáló diktatórikus intézményi felépítmények, ellenőrzési fórumok és eljárások, annál szerteágazóbbá, saját múltjukból és jelenükből — eredendő történelmi meghatározásaikból és véletlenszerűen alakult egyedi helyzeteikből (akár személyes preferenciákból) — következővé lesznek az egyes országokra nagyban-egészében jellemző állapotok. Az így előálló változatosságban mégis közös előfeltételnek — bár korántsem mindenütt beteljesítettnek — tetszik

¹³⁸ Aminek egyértelmű bizonyítéka, hogy saját összeállításomig (81. jegyzet) úgyszólván alig létezett olyan monografikus vagy gyűjteményes feldolgozás, amely a nyugati és az ún. keleti MARXizmust egymás mellett tárgyalta vagy tartalmazta volna.

¹³⁹ Az előző évtizedek pusztán ideológiai, autoritárius–totalitárius politikai környezetre utaló jelzőivel szemben — leginkább “kommunista” vagy “szovjet” {pl. Edgar Bodenheimer ‘The Impasse of Soviet Legal Philosophy’ *Cornell Law Quarterly* 38 (1952), 51–72. o., Hans Kelsen *The Communist Theory of Law* (New York: Praeger & London: Stevens 1955) viii + 203 o.; Lapenna *State and Law Soviet and Yugoslav Theory* és Stoyanovitch *La philosophie du droit en U.R.S.S.* (42. jegyzet); Dieter Pfaff *Die Entwicklung der sowjetischen Rechtslehre* (Köln: Verlag Wissenschaft und Politik 1968) 286 o. [Abhandlungen der Bundesinstitute für ostwissenschaftliche und internationale Studien XIX]; Umberto Cerroni *Il pensiero giuridico Sovietico* (Roma: Editori Riuniti 1969) 260 o.} — most már a globalizálódó nyugati és atlanti világgép egyik lehetőségeként — leginkább “marxista és szocialista”, esetleg “marxista–leninista” megnevezéssé fejlődöttek {pl. *Marxistische und sozialistische Rechtstheorie* hrsg. Norbert Reich (Frankfurt am Main: Athenäum 1972) 235 o. [Studien und Texte zur Theorie und Methodologie des Rechts 12]; D. Kühne *Der marxistisch–sozialistische Rechtsbegriff Eine kritische Stellungnahme* (Berlin & München: Duncker & Humblot 1985); Per Mazurek ‘Marxistische und sozialistische Rechtstheorie’ in *Einführung in die Rechtsphilosophie und Rechtstheorie der Gegenwart* 4th ed. Arthur Kaufmann & Winfried Hassemer (Heidelberg: Müller 1985), 327–343. o. [Uni-Taschenbücher 593]; Alois Troller *Das Rechtsdenken aus bürgerlicher und marxistisch–leninistischer Perspektive* (Zürich: Schulthess 1986) 80 o.; Valentin Petev *Kritik der marxistisch–sozialistische Rechts- und Staatsphilosophie* (Berlin: Duncker & Humblot 1989) 161 o. [Münsterische Beiträge zur Rechtswissenschaft 37]} — történik a megjelölése.

¹⁴⁰ Vö. pl. Varga Csaba ‘Philosophy of Law in Central and Eastern Europe: A Sketch of History’ *Acta Juridica Hungarica* 41 (2000) 1–2, 17–25. o.

¹⁴¹ Meggondolandó, hogy évtizedekig a moszkvai akadémiai intézeti NERSZESZJANC volt a szovjet jogtudomány egyetlen (nyugati és keleti) eszmetörténet iránt fogékony művelője.

¹⁴² Pl. Neno Nenovszki *Pravo i cennoszti* (Moszkva: Progreszsz 1987) 248 o.

VARGA CSABA *A szocializmus marxizmusának jogelmélete*

a) az új kezdés megalapozása céljából a kommunizmus antihumánus tendenciáinak mindenekelőtt ideológiai–politikai bírálata¹⁴³ s a jogállami lehetőségek felvázolása;¹⁴⁴

b) a folytathatóság mérlegelhetése érdekében a diszkontinuussá tett, vagyis múltjukba folytathatatlanul visszazárt történeti, intézményi, eszmetörténeti,¹⁴⁵ sőt egyszerűen élettapasztalatbeli előzmények számbavétele; és mindezek közegeiben

c) először a “Mi marad majd a marxizmusból?” kérdésének növekvően erőteljes feltevése,¹⁴⁶ majd az újrakezdés konszolidálása (az egykori Német Demokratikus Köztársaság csupán néhány prominensétől eltekintve leginkább: a múlttól csak diszkrétén távolodó személyes átmentése) körülményei közt a valóságos szembenézésnek a személyes közreműködések felidézésének kényelmetlensége okán egyfajta fátyol leeresztésével történő álságos helyettesítése.

III. IDEIGLENESEN MEGVONHATÓ MÉRLEG

A szocializmus MARXizmusának jogelméletei közül a m a g y a r tudományosság mindvégig inkább kiegyensúlyozó szerepet játszott. Ebbe természetesen beleértendő a különösen az 1950-es években nálunk is tapasztalható szélsőséges leszűkülés és torzító leegyszerűsítés is, amennyiben ezt (és különösen mértékét s stílusát) egy, a SZTÁLINi “béketábor” egészét átfogó összehasonlításban szemléljük. Belső hatása aligha menthetően tragikus deformáció és a tudomány-szerűség elvesztése lett persze ennek is. Annak megítélése azonban, hogy milyen lehetett volna, ha és amennyiben más előzmények, hagyományok, tudományba szüremkedő politikai aspirációk és személyes karrier-utak birtokában közel s távoli szomszédainkhoz, sors-társainkhoz hasonló utat futott volna be, leginkább kontinuos jegyként talán a magyar elméleti jogi tudományosság nemzetközi szerepjátásából derül ki. Már pedig világosan látható, hogy teljes történelmi ívében mindvégig s úgyszólván megszakítatlanul minden alkalmi nyomás,

¹⁴³ Mindenekelőtt V. Sz. Nerszeszjanc *Nas puty k pravu Ot szocializma k civilizmu* (Moszkva 1992) és *Filoszofija prava* Ucebnyk dlja vuzov (Moszkva: Infra.M-Norma 1997) 647 o., különösen IV. rész: 323–398. o.

¹⁴⁴ Pl. O. A. Omel’csenko *Ideja pravovogo goszudarsztva* Isztoki, perszpektivü, tupiki (Moszkva: “Maniszkrift” 1994) 139 o.; *Preemstvennoszty i novizna v goszudarsztvenno-pravovom razvitii Roszszii* red. V. Sz. Nerszeszjanc (Moszkva 1996) 41 o. [Novoe v Juridiceszkoj nauke i praktike].

¹⁴⁵ Pl. Oroszországban E. V. Kuznecov *Filoszofija prava v Roszszii* (Moszkva 1989); *Ruszszkaja filozofija prava* Filozofija verü i nravsztvennosztyi: Antologija, red. A. P. Al’bov et al. (Szankt-Peterburg: Aleteija 1997) 398 o.; N. M. Azarkin *Isztorija juridiceszkoj müszli Roszszii* Kursz lekcij (Moszkva: Izdatelsztvo “Juridiceszskaja Literatura” 1999) 528 o., részelemeket illetően I. A. II’ in *Filoszofija prava* Nravsztvennaja filozofija (Moszkva 1993); a Baltikumban *Isztoriceszskoe v teorii prava* (Tartu Riiklik Ülikool 1989) 239 o. [Studia Iuridica (Historia et theoria) 3] és *Vneteoreticeszkie formü otrazsenija prava* (Tartu Ülikool 1990) 178 o. [Studia Iuridica (Historia et theoria) 5], benne ILMAR TAMMELO (128. és köv. o.) és VASILY IVANOVITCH SINAISKY (136. és köv. o.) megemlékező feldolgozásával, valamint Ilmar Tammelo *Varased tööd* (1939–1943) red. Peeter Järvelaid (Hamburg 1993) 223 o. [Eesti õigusteaduse allikad 1]; Bulg?ri?ban Venelin Ganev *Kursz po obszsa teorija na pravoto / Uvod metodologija na pravoto* predg. Neno Nenovszki (Szofija: Akademicsno Izdatelsztvo 1995) 124 o.; Romániában Barbu B. Berceanu *Universul juristului Mircea Djuvara* (Bucureşti: Editura Academiei Române 1995) 247 o.

¹⁴⁶ Átmeneti — s nem csekély mértékben a politikai-ideológiai változásoktól motivált — erőteljesen dramatikus cezúra-megvonásoktól kísértlen pl. Hermann Klenner ‘Was bleibt von der marxistischen Rechtsphilosophie?’ in *15th World Congress on Philosophy of Law and Social Philosophy* Plenary Lectures (Göttingen 1991), 113–131. o. [újranyomva in *Neue Justiz* 45 (1991), 442–445. o.], Lothar Lotze ‘Wege und Irrwege der marxistischen Rechtstheorie’ *Archiv für Rechts- und Sozialphilosophie* 78 (1992), 396–406. o. és Varga Csaba ‘Introduction’ in *Marxist Legal Theory* (Aldershot, Hong Kong, Singapore, Sydney: Dartmouth & New York: The New York University Press 1993) xvii + 530 o., különösen xiii–xviii. o. [The International Library of Essays in Law & Legal Theory, Schools 9].

VARGA CSABA *A szocializmus marxizmusának jogelmélete*

beavatkozás, közvetlenül politikai irányítás és nyomulás ellenére a magyar jogelmélet fejlődését ez már egy viszonylag korai időszakról kezdve az egyidejűleg több pályán zajló p á r b e s z é d és a nem sikertelen k ö z v e t í t é s jellemzi. Egyfelől saját szocialista térfelünkön belül a dogmatikus, közvetlenül politizáló és ideologikus moszkovita (szovjet és kelet-német, valamint az 1968 utáni csehszlovák, s többnyire a román és bolgár) pólus és másik szélső félként a MARXizmust kötelező politikai-retorikai szolgálatra koncként odavető, voltaképpeni tudományában viszont nyugat-európai-atlanti perifériát teremtő lengyel, valamint (mindenekelőtt a TITÓi, akkor még problémátlanként érvényesített föderációs Jugoszlávia életében) a MARXizmus reneszánsza kísérletén politikai elszántsággal és újskolasztikus dühvel munkálkodó és újra-dogmatizáló jugoszláv (és 1968 előtt néhány évig még Prágában is érvényesülő) irányzat között kísérel meg köztes utat járni, többnyire tartózkodva a közvetlen, címzett bírálattól, de megpróbálkozva egy bírálhatatlanul MARXista, mégis a tudomány-szerű problémafelvetés, módszeres vizsgálódás minimumának a felmutatásával kecsgetető elméletépítéssel. Másfelől már az 1950-es és 1960-as évek fordulójától kezdve egyfajta közvetítésre vállalkozik — egyszersmind persze az egész szovjet-szocialista hatalmi tömb képviselőjére törekedve is — a végső soron moszkovita ortodoxia és a nyugati világ, vagyis a döntően nyugat-európai, s ezt kiegészítve még az atlanti irányzatok között, voltaképpeni célját és sikereit tekintve az ún. szocializmus jogelmélete képviselőjét látva el egyidejűleg a maradék — túlnyomórészt ún. harmadik — világban is.

(Korántsem mellékesen említendő, hogy a fent jelzett közvetítés nemcsak egyszerűen retorikai fordulat, de úgyszólván tudománytörténeti említésre méltó szerepjátszás volt. Hiszen a Moszkvában, Kelet-Berlinben és a szocializmus más fővárosaiban rendezett konferenciák, kiadásra megszerkesztett gyűjtemények magyar közreműködőinek többsége átélte — és (akadémiai szakmai szocializálódásom, majd személyes emlékeim nyomán saját tapasztalatként is megerősíthetően) az MTA Állam- és Jogtudományi Intézetében, de az ELTE vagy a Pécsi Tudományegyetem állam- és jogelméleti tanszékein is hamarosan tudatos tervezések, szorgos háttérmunkák közvetlenül célzott tárgyaként a magyar résztvevői kör maga is kezdeményezte —, hogy akár a [nyugat-]berlini *Freie Universität* jogi karától néhány ezer lépésnyire, az NDK Tudományos Akadémiájának a fal-közeli Otto-Nuschke-Strassén található Állam- és Jogelméleti Intézetéig több ezer kilométer közbeiktatásával, jelesül pontosan Budapesten keresztül, éppen általunk, szinte kezeinkben áramlott évtizedek során át Nyugat és Kelet közt publikáció és információ egyaránt; sőt, történetesen a magyar jogelméleti tudományosság MARXizáló szűrőjén át beemelt konvencionalizálásokon keresztül a kortárs nyugat-európai s atlanti (szovjet terminológia szerint: “burzsoá”, a kelet-német szerint pedig: “imperialista”) szellemi hatás is.¹⁴⁷ Maga a létünk, a gondolkodásunk járt fellazító hatással. Jelenlétünk mindazonáltal az adott közegben kiiktathatlannak bizonyult: az eredeti MARXi forrásokra visszavezetett tudományos apparátusunk cáfolhatatlan volt, aktivitásunk, valóban nemzetközi súlyunk okán pedig részvételünk mellözhetetlen — miközben mi folytonosan

¹⁴⁷ Saját kutatásaim körében ezt figyelhettem meg mind az említett NDK Tudományos Akadémiája Állam- és Jogelméleti Intézetének keretében kétévenként KARL A. MOLLNAU által megrendezett [Kelet-]Berlini Jogelméleti Napok és mellékeseményei több évtizeden keresztül visszatérő rendezvényein, mind pedig a SzUTA Állam- és Jogtudományi Intézete égisze alatt (erőteljes CsTA állam- és jogtudományi intézeti közreműködéssel) közel egy évtizeden keresztül VLAGYIM NERSZESZJANC professzortól kezdeményezett, az elméleti jogtudományban a történetiség elvének kibontására hivatott együttműködésben. Jellemző talán, hogy mindezekben sem jugoszlávok, sem lengyelek nemigen vettek részt. A belgrádi Szerb Tudományos és Művészeti Akadémia elnökével, RADOMIR T. LUKIĆ professzorral kialakított s PÉTERI ZOLTÁN hathatós felügyeletével közel egy évtizedes futamidejűre sikeredett kétoldalú akadémiai együttműködésben viszont a magyar fél természetesen anélkül lehetett MARXizmusában nyitottabb s ugyanakkor nyugati elméleti hatásokra gondosabban ügyelő partner, hogy egyidejűleg bármiféle közvetítő tükör szerepét betölthette volna.

VARGA CSABA *A szocializmus marxizmusának jogelmélete*

kényes egyensúlyozásra kényszerültünk azon helyzetben, hogy, ha csak lehetséges, botrányossá még éppen ne váljunk, miközben jelenlétünk hatását maximalizáljuk.¹⁴⁸⁾

Tudvalévő, hogy a pusztán elvi lehetőségek nem realizálódnak feltétlenül mindenütt s bármiféle körülmények között. Saját hagyományoktól függően a tudományos szabadság adott helyen és időben gyakran nem tud vezetni máshoz, mint nagyfokú elméleti konformizmushoz: egyetlen egy elméleti vízió ismételt újravitatásához, avagy kiválasztott s egymásba folytonosan átcsapódó *mainstream*ek egymást váltó uralmához. Ilyen környezetben kiugró jegyként, akár példaszzerű megvalósulásként kell itt megemlékeznünk arról, hogy szemléleti gazdagságában a magyar jogelméleti gondolkodás az 1960-as évek első felétől induló felfutástól mindvégig optimálisan nagyfokú belső változatosságot mutatott. Egyetlen példával élve, az eredetileg SZABÓ IMRE szerkesztői égisze alatt létrehozott gyűjtemény a MARXizmus belső problematikája gazdagságaként egyaránt felmutatta a szocialista normativizmus, a jogi szociologizmus, a történeti szemlélet, a jogi komparativizmus, az axiológizmus, a természetjogiság és a jogállami kiindulás ígérését; és ehhez a nagyszerű kezdeményezéshez utóbb még — szintén SZABÓ szerkesztői munkáját dicsérve — az emberi jogok hasonló megközelítésbeli sokoldalúsággal jellemezhető feldolgozása járult. Kontrasztáltan kifejezve bátran akár ezt is elmondhatjuk: a politikai enyhülés időszakától indulóan egymással vitázó s (akadémiai értelemben) egymással versengő irányzatokban hazai jogelméletünk valójában (persze: relatíve) gazdagabbnak bizonyult, mint például Nagy-Britanniának és egykori nemzetközösségbeli vidékeinek úgyszólván kihívás nélküli HARTi uniszónója, mely több évtizeden át valóban monopolisztikus volt, miután minden egyebet sikeresen maga alá rendelt — úgyszólván kivételetlenül.¹⁴⁹

A magyar jogelmélet a tudományosság belső igényeit, saját logikáját (persze: a lehetőségek körén belül) rendkívül komolyan vette, s mindvégig a különféle (s főként: párt-) ellenőrzési csatornák lehetséges semlegesítésén fáradozva¹⁵⁰ (persze, SZABÓ IMRE akadémikus meghatározó szerepét figyelembe véve, személyes karrier-útjába is beágyazottan, hiszen országosan s a szocialista világban is saját, személyesen kivívott uralkodó pozíciója alá rendelve, ám a tudományosság ügyével nemcsak őszintén, de jól eltaláltan, sikerrel, nyugati visszajelzések tömegével is bőven igazoltan azonosultan) tartózkodott a különféle (politikai, ideológiai) excesszusoktól (egyszersmind mindkét irányban megelőzve ezzel a túlságos — pl. ACZÉL GYÖRGY csahosainak körét is elérő — közfigyelem, netán botrányok kialakulását), amik pedig mind a moszkovita, mind a jugoszláv világban (sőt, Lengyelországban is) éppen visszatérően előfordultak. Túlhatalmával párosultan SZABÓ IMRE óvatossága elérte, hogy nálunk “államellenes tevékenység” vádjával akadémiai vagy egyetemi elméleti jogi irány nem lehetetlenült. Persze, ebbe beleértendő, hogy ADAM PODGÓRECKInk sem volt.¹⁵¹

Az ilyen és hasonló viszonylagosan előnyös s ezért megbecsülésre érdemes jegyek és szándékok óhatatlanul a tudomány ügye iránti elkötelezettség valamely nem csekély fokáról tanúskodnak. Egy ilyen, belülről folyvást vitákon keresztül formálódó teoretikus kultúra nyilvánvalóan számbavehető eredményeket hozott létre számos szerteágazó területen. Anélkül, hogy korábbi összegzésemet megismételném, végső következtetésként hadd szögezzem le,

¹⁴⁸ Ilyen szellemiségben született pl. magyarként a szerző saját részvételével a *Rozvoj teorii a státu a právu a současnost* red. J. Blahož & V. S. Nersesjanc (Praha: Academia 1988) 316 o. gyűjteménye.

¹⁴⁹ Vö. a szerzőtől ‘A Hart-jelenség’ *Világosság* XLIV (2003) 1–2, 75–87. o.

¹⁵⁰ Az akadémiai intézeti professzionális szocializáció magában foglalta a jogelmélet már akkorra kialakult nyelvének, stílusának elsajátítását egyaránt. Ebben pedig a mintakép egy KARL MARX és THOMAS MANN nyelvi, kifejezésbeli, stílusos bonyolultságából, többszörösen összetett körmondatos felépítéséből, visszatérő értelmező szerkezetekkel zsúfolt egyébként elvont, határozatlan németes mondatfűzéssel még átláthatatlanabbá tett, idegen terminusok alkalmazásával bőven tűzdelt nyelv volt. Nem kizárt, hogy a lehetséges olvasókat is elretentette ennyi barokkos lendülettel épített akadály, mindenesetre a pártcenzorok megkimélték magukat emez embertelennek tetsző szóhalmazoknak nemcsak lehetséges értelme megfejtésétől, de pusztán fogyasztásától is.

¹⁵¹ 1972-ben kényszerült kanadai emigrációba. Lásd tőle elsősorban *Socjologia prawa* (Warszawa 1962).

VARGA CSABA *A szocializmus marxizmusának jogelmélete*

hogy a magyar elméleti-jogi tudományosság a szocializmus egyébként megnyomorító feltételei között s ideológiai diktátuma ellenére sikerrel járt legalább is abban, hogy fermentatív — kezdeményező, alkotó, saját példaadásával mindvégig előljáró — szerepet töltsön be legalább négy egymással összefüggő s a jogtudományok XX. századi elméleti művelésének kulcsfontosságú, alapvetően paradigmaticus, ezért meghatározó erejű területén:

(1) a szociológiztikus megközelítésnek a szocialista táborban történő elfogadtatásával, a jogi mivoltot a pozitivistikus mellett egy új kritériumrendszer tükrében szintén láttató (és ezáltal megkettőző) látásmódjának köszönhetően a “szocialista normativizmus” szűklátókörűségének nemzetközileg is értékelhető kutatási eredményekhez és következtetésekhez vezető elméleti meghaladásával kieszközölt “robbantásával”;

(2) a történeti-összehasonlító perspektíva felvállalásával, általános elfogadtatásával és rendkívüli erejű és konkrét teljesítményű kultiválásával;

(3) a MARXizmusban hagyományosult módszertan ismeretelméletire visszavezetett felfogásával szemben a lételeméleti látásmód (ismételt) bevezetésével, ami az előbbi fejleményeknek nemcsak teoretikus keretet adott, de a “jogászvilágkép” ontikus magyarázatával és az ideologikus háttérformákkal élő emberi-társadalmi gyakorlatban szokásos pusztán episztemikus megközelítések eredendő korlátozottságának kimutatásával döntően járult hozzá a jogtudományban bármiféle egyszempontúság szétfeszítéséhez; s

(4) mindebben — az előbbieket egyfajta szintézisét képviselő közös hatásként — kialakulhatott a modernizáció és jogelmélete (s belőle kigyűrűzően további kérdésfeltevések és ideiglenes válaszok sora), amelyek valóban előremutatóan, az egész közép- és kelet-európai régió s benne nemzetünk jövőbeni sorsát, játékterét, lehetőségeit illető meghatározó kérdésekkel alapkutatói szinten, felelősen, távlatos érzékenységgel foglalkoztak.

A fentiek keretében, úgy vélem, következtetésként megállapítható, hogy jogelméletünk a teoretizálásnak kijáró komolyságot, pátoszt, tudomány-szerű elkötelezettséget, erkölcsi igényt s benső (stratégiai és taktikai) felelősséget az adott körülmények között elérhető hivatásszerű természetességgel őrizte, amiben — különösen a Magyar Tudományos Akadémia Állam- és Jogtudományi Intézete vezető jogelméleti kutatóinak (és ezek sorában igazgatójának) pozícióját s teljesítményét akár az országon belül, akár a teljes régióra kiterjedően más megfelelő példákkal egybevetve — a magyar példa a történelem kényszerei ellenére mégis az optimálishoz közelítő, ellenpéldákkal nemigen felülmúlható optimalitású megoldási és válaszolási alternatívával szolgált.

Moritz Weiss

A szűkebb értelemben vett hackelés problematikája. Büntetendő vagy nem büntetendő behatolás egy idegen computer-rendszerbe

(Fordította: Csúri András)

Bevezetés

A globális Internet vagy másként a World Wide Web¹ az elmúlt évtizedben exponenciális fejlődésen ment keresztül. A Network User Address (NUA) becslése szerint 2000-ben világszerte 330 millióan rendelkeztek internet-összeköttetéssel, ebből egyedül Németországban több, mint 20 millióan.

Az Internet egy szinten határtalan információcserét tesz lehetővé, melyet a közszolgálati intézmények, a gazdaság szereplői és a magánszemélyek is növekvő tendenciával használnak. A computer által rögzített adatok így az üzemi know-how legfontosabb hordozóivá váltak². Ezen legújabb társadalmi és gazdasági perspektívák és lehetőségek szélesítik azonban azon esetek körét, amelyben az Internetet használják fel különböző bűncselekmények elkövetéséhez. Az Internet kapcsán így új bűncselekménytípusok és új bűnelkövetők jelentek meg, valamint eddig nem is sejtett lehetőségek nyíltak arra, hogy mind a klasszikus, mind az újabb keletű bűncselekmények elkövetését az Internet modern lehetőségeinek segítségével felgyorsítsák vagy könnyebben leplezzék.

A Computer³- illetve internetbűnözés az egyik oldalon átfogja egyrészt azon bűncselekményeket, melyhez az internetet, mint a bűncselekmény virtuális elkövetési eszközt/ elkövetési tárgyát szabályszerűen⁴ használják, másrészt azon bűncselekményeket is, amelyeknél arra használják az internetet, hogy egyes adatok megbízhatóságát, biztonságát vagy integritását támadják meg vele⁵.

¹ Valójában csak az Internet egy része, pontosabban prototípusa, de ez mindenképp a világnépszerűség által az Internet jelenleg leginkább használt része. Az Internetet és a www-t (World Wide Web) gyakran használják szinonimaként. A www-t azonban csak 1993-ban vezették be az Internetbe, melynek segítségével a www - egy grafikus használati felülettel kiegészítve (Microsoft Windows)- széles tömegek számára tette hozzáférhetővé az Internetet. Ezt megelőzően az Internet kizárólag csak az egyetemek valamint a katonai intézmények egymás közötti kommunikációját szolgálta. Csak a www bevezetésével történt meg a háló robbanásszerű terjeszkedése.

² Tröndle/ Fischer, (Kommentár) 202a §, 1a széljegyzet

³ Computeres- bűnözés alatt azon bűncselekményeket értjük, amelyek elkövetéséhez computer- vagy kommunikáció- illetve információtechnológiai ismeretekre vagy azok használatára van szükség, és amelyek dologi tulajdonjogot vagy immateriális javak feletti rendelkezési jogot sértenek vagy említett technológiák működését akadályozzák. Leküzdésére született a német Btk.-ban a computeres csalás 263a § és a bizonyításhoz szükséges adatok hamisítása 269 § törvényi tényállások. Ehhez a témához lásd még Tiedemann WM 83, 1326.o.; Sieber, Informationstechnik, 14.o. in NSTZ 87, 6.o.

⁴ Példák a német Btk.-ból: Gyermekpornográfia terjesztése (184. §), Izgatás (130. §) Nyilvános felhívás bűncselekmény elkövetésére (111. §), Szélsőséges propaganda anyag terjesztése (86. és 86a §), Áru, szolgáltatás, pénzbefektetés csalási szándékkal történő felkínálása (263, és 263a §), Tiltott szerencsejáték, Fegyver tiltott árusítása, Orgazdaság, stb. A fantázia ezen a téren alig ismer határokat, és az Internet segítségével szinte naponta új tényállások keletkeznek.

⁵ Példák a német Btk.-ból: Adatok kifürkészése (202a §), Adat megváltoztatása (303a §) vagy a Computerszabotázs (303b §).

A jogalkotót és a jogalkalmazót így permanensen újabb esetkonstellációk és problémák megoldása várja azon bűncselekményeknél, amelyeket az interneten keresztül vagy az internet felhasználásával követtek el.

Ezért kellett megalkotni a jogellenes hozzáféréssel vagy más néven a hacker-támadásokkal szemben a német Btk. 202a §-át⁶, valamennyi rögzített vagy a továbbítás stádiumában lévő adat védelmére.

Ezzel kapcsolatosan már maga a hacker-fogalom meghatározása nehézkesnek bizonyul, hisz amíg a hackert szorosabb értelemben csak a rendszerhez való hozzáférés érdekli, addig az úgynevezett cracker az, akinek elsődleges érdeke nem a rendszerbe való betörés, hanem a rendszerben tárolt és védett adatok megváltoztatása, megsemmisítése, az adathalmazba történő betekintés vagy annak elsajátítása.

A dolgozat célja, hogy megvilágítsa a hackelés⁷ tényállását a német Btk. 202a §-a⁸ keretein belül és megteremtse az elhatárolási feltételeket a hackelés büntetendő és büntetlen variációi között.

I. A jelenlegi büntetőjogi helyzet⁹

1. A szűk értelemben vett hackelés, a német Btk. 202a § alá vonása

A hackelést eredeti értelmében¹⁰ a jogalkotó nem kívánta büntetni rendelni. Ezen szándék megvalósulása azonban – különösen a 202a § megfogalmazását tekintve – igencsak problematikusnak tűnik¹¹.

A hacker általában azért tör be egy rendszerbe, hogy barátainak – vagy akár saját magának – bebizonyítsa: képes erre¹². Manapság a fiatal internetgeneráció tagjai között az idegen rendszerekbe való behatolás már egyfajta sporttá vált. Ezek a hackerek azonban

⁶ Német Btk. **Adatok kifürkészése**

202a § (1) Aki engedély nélkül nem a rendelkezésére szánt, illetve az illetéktelen hozzáférés esetére különlegesen biztosított adatokat maga vagy más számára megszerez, 3 évig terjedő szabadságvesztéssel vagy pénzbüntetéssel büntetendő.

(2) Az (1) bekezdés alkalmazásában adatnak csak az az információ tekintendő, amely elektronikus, mágneses vagy egyéb, közvetlenül nem értékelhető módon tárolt vagy továbbított.

⁷ A *hackelés* pontosabb definícióját lásd később.

⁸ Ezen dolgozatban szereplő minden szakasz, amennyiben nincs másként megjelölve a hatályos német Btk.-ból lett idézve.

⁹ A 202a § törvényi szinten történő szabályozására irányuló eredeti elképzeléseket a Gazdasági bűncselekmények leküzdéséről elfogadott Második Törvény (2. WiKG) 1. cikk 7. pontjával a Szövetségi Gyűlés javaslatára, és Sieber az Adatbankok, és az Adatfeldolgozórendszerek lehallgatás, lekérdezés vagy más engedély nélküli beavatkozás elleni védelméről készített véleményezésének figyelembevételével iktatták be.

¹⁰ Tehát valamely weboldal vagy szerver belépési kódjának pusztá feltörése.

¹¹ Így például- részletesebb elemzés nélkül- problematikusnak tartja a jogalkotó eredeti szándékának megállapítását Lackner/ Kühn (Kommentár) § 202a 5. széljegyzet; hasonlóan Dannecker, BB 1996 1285 (1289). A 202a § szakasszal kapcsolatos büntetni nem rendelő- jogalkotói szándékkal kapcsolatos további kritikus véleményekhez lásd ugyanitt a 131. oldaltól.

¹² Ezzel kapcsolatosan kialakult egy úgymond hacker-etika, melynek legfontosabb alapelvei, hogy szabad és korlátlan hozzáférést kell biztosítani a számíterekhez, és mindenhez, amely képes megmutatni, hogyan működik a körülöttünk lévő világ, valamint az ezek megismeréséhez szükséges információkhoz is. Etikai-kódexük azonban azt is kimondja, hogy a fellelt adatokat nem szabad megváltoztatni.

megelégsszenek az egyszerű behatolással, és az első sikeres logon¹³ után ki is lépnek a rendszerből anélkül, hogy valamit magukkal vinnének vagy megváltoztatnának.

A Btk. 202a § alapján azonban már ezen hackerek is büntethetőek. Az internetes rendszereket úgynevezett belépési biztosítékokkal (kódokkal) látják el, és ezzel már fennáll a 202a § alapján megkövetelt “jogellenes hozzáférést megakadályozó különleges védelem” követelménye. A 202a § (2) bekezdése meghatározza, hogy az (1) bekezdés a közvetlenül nem megismerhető adatokra vonatkozik, amelyeket- éppen a védettségük folytán- csak azok ismerhetnek meg, akik a rendszerhez megfelelő belépési engedéllyel rendelkeznek. Így a hozzájárulás hiánya, vagyis a belépési engedély kikerülése egyenlővé válik az adatok tudomásulvételével. Kérdéses azonban, hogy a hacker a nyitó oldalon szereplő védett adatokról valóban tudomást szerzett-e? Ehhez szükséges lenne, hogy megszerezze a rendelkezési jogot¹⁴ felettük. Az ilyen esetekben az adatok megváltoztatása vagy azok másolás útján történő tényleges megszerzése általában nem valósul meg¹⁵. Előfordulhat azonban, hogy a hacker a nyitó oldalon szereplő védett adatokról tudomást szerez. Az cáfolhatatlan, hogy a belépéssel bármilyen formában, de legalábbis észleli azokat. Ha nem vetne akár csak egy rövid pillantást is a nyitó oldalra nem lehetne bizonyos abban, hogy a rendszerbe történő behatolása sikeres volt-e. A hackernek így legalább a kódtörést követően közvetlenül megjelenő adatokat látnia kell és ezeket, mint a feltört rendszer nyitóoldalát kell azonosítania.

A hacker azonban már ezen magatartásával a 202a§ pontos nyelvtani értelmezésének megfelelően a (2) bekezdésben meghatározott védett adatokról szerzett tudomást. Ezzel megvalósította a 202a § objektív tényállási elemeit. Mivel a hacker a nyitóoldal adatait felhatalmazás nélkül tekintette meg, és kifejtett magatartását tudata átfogta, a német Btk. 202a. § alapján cselekménye büntetendő.

Egy tisztán sport-hackelésnél a védett rendszerbe történő belépés és az első védett adatok lehívása gyakorlatilag tehát egy lépésben történik, így technikailag nem lehet különbséget tenni a puszta belépés és az első adatlehívás között. Erősen feltehető¹⁶, hogy a 202a. § törvényi tényállásának meghatározásakor bizonytalanság uralkodott a hackerek és crackerek által kifejtett pontos magatartásokról, és ez egy valóságidegen törvényi meghatározáshoz vezetett. Az eredeti jogalkotói szándék mindenesetre az volt, hogy az idegen rendszerbe történő egyszerű behatolást nem kell büntetni. A jogalkotó ezen akarata, a törvényi tényállás végső megfogalmazásában azonban nem érvényesül¹⁷.

2. Nézetek a szűkebb értelemben vett hackelés büntetendőségéről

a) A jogalkotó eredeti szándékának feltárását megkísérlő nézetek

¹³ A rendszerbe történő első logonon azt értjük, amikor a hacker a jelszó vagy a belépési kód feltörésével, először hatol be sikeresen az adott idegen rendszerbe.

¹⁴ Interneten tárolt adatok esetében nem követelhetjük meg a kizárólagos rendelkezési jogot, mivel elsődlegesen az adatok tartalmának védelméről van szó, nem pedig az adatok feletti rendelkezési jog védelméről. Utóbbi ugyanis a hálózat sok pontjában megvalósulhat, az adatokról készített másolatok formájában.

¹⁵ Ez alól kivétel lehet, ha egyidőben olyan programok is futnak, amelyek lehetővé teszik a felkeresett oldal adatainak automatikus másolását, hogy azokat majd Offline- állapotban is újra előhívhassák. Azonban még ezen esetekben is kérdéses marad, hogy a hacker szándéka kiterjedt-e az oldal és annak tartalmának későbbi használatára.

¹⁶ *Hauptmann*, JurPC 1989, 215 (217)

¹⁷ *Tiedemann*, JZ 1986, 865 (868); *Jessen*, Zugangsberechtigung und besondere Sicherung im Sinne des § 202a StGB, 180. o.; *Hilgendorf*, JuS 1997, 702 (704); ezen okból utasítja el *Zielinski és Welp* is a jogalkotói megoldást: *Zielinski*, Der strafrechtliche Schutz von Computersoftware, in: *Kilian / Gorny (Szerk.)*, Schutz von Computerware ,120. o.; *Welp*, iur 1987, 353 (354).

Különböző kísérletek születtek annak érdekében, hogy a 202a. § tényállását a jogalkotó által ténylegesen büntetni szándékolt cselekményre szűkítsék. A következőkben ezeket foglalom össze.

(1) *A 202a. § elkövetési magatartásának teleologikus redukciója*

Abból kiindulva, hogy a szűk értelemben vett hackelési magatartást a német Btk. 202a. §-a csak tévedésből fogja át, könnyen következik az a lehetőség, hogy a valós elkövetési magatartás teleologikus redukciójával jobban megközelíthető a jogalkotó eredeti szándéka¹⁸. A 202a. § törvényi tényállásának teleologikus redukciójára épülő különböző modellek a hacker-magatartás büntetendőségének határai tekintetében térnek el egymástól. Ezt az egyenlenséget kritizálja világosan *Schmitz*¹⁹: “Amikor a hacker behatol az idegen adatbázisba ahhoz, hogy tudja az adatbázis mely szintjén tartózkodik kénytelen elolvasni meghatározott adatokat, és ezzel egyidőben tudomást is szerezni azokról. Ha az adatokról való pusztán “tudomásszerzést” (rögzítés, stb. hiányában) nem akarjuk alapjaiban kivenni a “megszerzés” kategóriájából- hisz akkor az sem lenne büntethető, aki a képernyőn olvasott adatokat csak felírja- , akkor a hacker cselekménye csak úgy lehet büntetlen, ha azt teleologikus redukcióval kivesszük a 202a. § törvényi tényállásából. Ehhez azonban szükséges a teljes egyetértés annak tekintetében, hogy mi az a határ, ameddig a hacker büntetlenül mozoghat.”

A következő bekezdések a teleologikus redukció eltérő irányzatait ismertetik, ezzel érthetőbbé téve, hogy a különböző felfogások szerint mikor adottak a hacker-támadás büntetendőségének feltételei.

(a) Szűk értelmezés: a védett adatok rögzítésének szükségessége

A törvényi tényállás legszűkebb teleologikus redukciója²⁰, a “megszerzés” nem materializálódott variációit kiemelné a 202a. § tényállásából. Ezenkívül e felfogás szerint a “megszerzés” teljességéhez szükséges a védett adatok átmentése egy saját adathordozóra.

Ezen értelmezés alapját a hackelés eredeti definíciója adja, mely szerint az nem más, mint egy védett rendszerbe történő engedély nélküli behatolás, amely társulhat a rendszerben való körbenézéssel is. E felfogást vallók szerint tehát- és szerintük természetesen a jogalkotó is előbbi definícióból indult ki - nemcsak az idegen rendszerbe való behatolás, hanem az idegen adatbázisban tett séta sem büntetendő.

A nézetet azzal indokolják, hogy a 202a. § tágabb értelmezése esetén az elkövetőt már sokkal hamarabb kényszerítenék úgynevezett “földalatti”-tevékenységre, és ez nem szolgálná az előírás célját és értelmét. A 202a. § célja, hogy a sikeres hackelés útján megszerzett ismeretek és tapasztalatok széles nyilvánosság számára történő terjesztését megakadályozza, hogy így a vállalkozás védett adatait továbbra is titokban tarthassa. Így, ha a hackelést nem büntetnénk, a

¹⁸ Schönke/Schröder- *Lenckner* így azt a véleményt képviseli (*Kommentár § 202a 10. széljegyzet*), hogy a jogalkotó szándékára csak a “megszerzés” tényállási elemének teleologikus redukciójával lehet fényt deríteni, mindezt azonban anélkül, hogy részletesen elemeznék, hogy az elkövetési magatartás ezen redukciója pontosan hogy is nézzen ki.

¹⁹ *Schmitz*, JA 1995, 478 (483)

²⁰ *Hauptmann* szerint, JurPC 1989, 215 (217); Haft, NStZ 1987, 6 (10) a megszerzés megegyezik az adathordozóra történő rávitellel; hasonlóan *Frommel*, JuS 1987, 667 (668)

védett adatok rögzítésétől sem kellene tartani, és ezért nem indokolja semmi a büntetni rendelést.

(b) A védett adatok *reprodukálhatóságának* szükségessége

Egy másik felfogás²¹ szerint – amely a tudomásszerzés meghatározott formáit már mint a 202a. § szerinti “megszerzést” tekinti – a jogalkotó eredeti akaratával összeegyeztethetetlen, hogy a tiszta hackelés minden formája – tehát a kód feltörése és az idegen adatrendszerbe történő azt követő engedély nélküli behatolás bármely adatváltoztatás vagy másolatkészítés nélkül – büntetlen maradjon. E nézet szerint azonban az sem felel meg a jogalkotói intencióknak, ha védett idegen adatok bármilyen megtekintését a 202a. § alá szubsumálnánk. Mindez nem jelentheti a hackelés fogalmának a jogalkotói akarat ellenében történő határtalan kiterjesztését sem. E felfogás szerint a jogalkotó a védett idegen adatok pusztá megtekintését nem kívánta büntetni; a 202a. § teleologikus redukciója útján tehát azt kell megkövetelni, hogy a behatolást követően a kódtörő még képes legyen a védett adatok lényeges tartalmát reprodukálni. Nagyobb adatmennyiségnél ez szükségszerűen csak úgy lehetséges, ha az adatokat egy másik adathordozóra másolja át. E megközelítés alapján így már elegendő az engedély nélkül megszerzett adatok írásos rögzítése is. Ahhoz tehát, hogy a 202a. §-ban szereplő “megszerzés” megvalósuljon, szükséges, hogy a behatoló a rendszerből való kilépés után legalább a védett idegen adatok lényeges tartalmát vissza tudja adni.

E felfogás a német Btk. 96. § szakaszában szintén szereplő “megszerzés” elkövetési magatartás mögött meghúzódó elgondolást követi, mely a hazaáruláshoz megköveteli, hogy a hazaáruló a megszerzett adatok lényegi tartalmát később gond nélkül vissza tudja adni. Így ezen értelmezés²² is, sokkal inkább a megszerzett tudás felhasználását rendelné büntetni, mintsem a védett adatokról való tudomásszerzést, hiszen a kárt a megtámadott rendszernek, illetve az általa megtestesített vállalkozásnak valójában ez a felhasználás okozza. A döntő tehát- a nézet követői szerint- kizárólag az adatok hacker általi reprodukálása és nem maga a hackelés ténye.

(c) Legtágabb értelmezés: A rendszerbetöréssel megszerzett *nem védett* adatok és a rendszer *védett* adatai között tett különbségtétel

A 202a. § teleologikus redukciójának legtágabb értelmezése²³ különbséget tesz a behatolás pillanatában szerzett nem védett adatok és a rendszer védett adatai között. E felfogás szerint nem lehetne a hackert büntetni azon adatok megtekintése miatt, amelyek szükségképpen kapcsolódnak a védett rendszerbe való behatoláshoz. Ez alapján csak a rendszer védett részében tárolt adatok megtekintése büntetendő. A felfogás követői szerint tehát nem büntetendő védett rendszer főmenüjének, illetve azon adatok megtekintése sem, amelyek a védett rendszerbe történő behatolás pillanatában automatikusan jelennek meg a hacker képernyőjén.

(2) *A jogalkotó feltehető akaratának további megközelítései*

Az eddig taglalt felfogásokon túl a jogalkotó feltételezett akaratának felderítésére más felfogások is születtek.

²¹ Hilgendorf, JuS 1996, 702 (704)

²² LK- Jaehnke (Kommentár), § 202a 6. széljegyzet

²³ Tröndle / Fischer(Kommentár), § 202a 9. széljegyzet

(a) *A felhasználási szándék, mint döntő kritérium*

Ilyen megoldási kísérlet²⁴ a szűk értelemben vett hackelés definiálására az idegen védett adatokról való pusztán tudomásszerzést kiemelné a “megszerzés” fogalma alól, amennyiben ez a tudomásszerzés szükségszerűen kötődik a rendszerbe való behatolással és a betekintéshez nem párosul további felhasználási szándék. Ez a vélemény nagyon közel áll az előbb említett a rendszer nem védett adataihoz²⁵ kapcsolódó teleologikus redukcióhoz. Ez a teória is a hackelés szükséges elemének tartja, hogy a hacker képernyőjén a feltört rendszer egyes védett adatai automatikusan megjelenjenek. A különbség abban rejlik, hogy ez a felfogás megköveteli a hackertől a védett adatok hasznosításának szándékát. A védett adatok egyszerű tudomásulvétele ezen teória szerint sem elegendő. E felfogás szerint tehát csak akkor valósul meg a 202a. § tényállása, ha már ezen első védett adatok vonatkozásában is fennáll a felhasználási szándék mint szubjektív tényállási elem.

Képviselői így a 202a. § tényállását először teleologikus úton redukálják, majd kiegészítik egy nem létező, íratlan tényállási elemmel.

Ezen nézet úgy értékeli, hogy a jogalkotó kizárólag a hackelés mögötti jogtalanságot büntetné és így egy idegen védett rendszerrel való pusztán “játszozást” büntetlenül hagyja.

(b) *Az adathasználat szükségessége*

A 202a. § “megszerzés” fogalmát leginkább, a kizárólag Zielinski²⁶ által képviselt felfogás szűkíti. E szerint a hackernek az idegen rendszerbe való behatolás után rendelkeznie kell a védett adatokkal, így magatartása csak akkor bűncselekmény, ha a védett adatokat tartós használatra saját adathordozójára menti.

Ezen nézet követi a korábban említetteket, de tovább szűkíti azokat az adatok feletti rendelkezés követelményével. Az alapgondolat itt az, hogy a védett adatok azonnali használata vagy közvetlen felhasználása kizárólag a hacker saját computerén – tartós rögzítés és ezáltal birtokbavétel hiányában – még nem minősül a 202a. § szerinti “megszerzés”-nek. Véleménye szerint azonban a jogalkotó épp ezen magatartást kívánta büntetni rendelni. Ebből arra következtet, hogy a védett adatok egyszerű rögzítése mellett, az adatok feletti tartós rendelkezést is a 202a. § szerinti “megszerzésnek” kell tekinteni.

b) Szigorú megközelítés, amely a 202a § -t alkalmazza a szűk értelemben vett hackelés megítélésére és ezáltal szembehelyezkedik a jogalkotói szándékkal

A szakirodalomban néhányan a – jogalkotó eredeti akaratával ellentétesen – azt a nézetet²⁷ képviselik, hogy a szűk értelemben vett hackelést a 202a. § alapján büntetni kell. A

²⁴ Lackner / Kühn (Kommentár), § 202a 7a. széljegyzet

²⁵ Tröndle / Fischer (Kommentár), § 202a 9. széljegyzet

²⁶ Zielinski, Der strafrechtliche Schutz von Computersoftware, in: Kilian / Gorny (Szerk.), Schutz von Computersoftware, 120. o.

²⁷ Jessen, a Zugangsberechtigung und besondere Sicherung im Sinne des § 202a StGB, 179. oldaltól (különösen a 181. o.) cikkében tévesen állítja, hogy Möhrenschrager, in: Wistra 1986, 128 (139) is a 202a § alá szubszumálta volna a szigorú értelemben vett hackelést. Emellett itt tesz egy olyan megjegyzést is, hogy véleménye szerint a szerző a cikk megírásakor valószínűleg nem rendelkezett a szükséges, illetve megfelelő törvényanyaggal. Möhrenschrager azonban – épp ellenkezőleg – arra mutatott rá, hogy a jogalkotó szándékosan nem kívánta a 202a

jogalkotó értelmezésében a hackelés nem más, mint pusztán behatolás a rendszerbe. E behatolás során a hacker azonban védett adatokról is tudomást szerezhet. Ez esetben pedig a 202a. § alapján büntetendő.

Ez a nézet²⁸ a szűk értelemben vett hackelés büntetlenségét kritizálja. Véleményük szerint egyértelműen fennáll a lehetőség a hackelés 202a. § alá történő szubsumálására. Szerintük a jogalkotó szubjektív- történeti akaratának határát a Jescheck/Weigend²⁹ által utalóteóriának nevezett értelmezési metódus szabja meg. A jogalkotó akaratát ezen értelmezési mód csak olyan mértékben veszi figyelembe, „amennyire az magában a törvényben egyértelműen megjelenik”³⁰. Ezen teleologikus jogértelmezési álláspont fejlődését egyidőben erősítette a jogalkalmazás³¹ és a szakirodalom³² is. Az utalóteóriának megfelelően³³, a 202a. § egyértelmű³⁴ megfogalmazására és a teleologikus aspektusokra is tekintettel a szűk értelemben vett hackelést is büntetni kell a jogalkotó valószínűsíthető akarata ellenére is.

3.Saját állásfoglalás

A következőkben a szerző az egyes teóriákhoz fűződő állásfoglalásait olvashatják, a nézetek tényleges következményeinek jobb megértése és egy lehetséges megoldás kidolgozása érdekében.

a) Az utalóteória

A jogalkotói megfogalmazás ellen forduló teória³⁵ érvelésében félreismeri, hogy az ún. utalóteória nem pusztán közvetítő az objektív (amely kizárólag a normaszövegben objektívizálódó “törvényi akaratot” tekinti) és a szubjektív teóriák (melyek a jogalkotó történeti szándékát helyezik előtérbe) között, hanem az adott norma értelmezésénél az időkomponens szerepét is hangsúlyozza. A német Alkotmánybíróság által is átvett utalóteória feladata, hogy a jogalkotó akarata adja meg a norma eredeti értelmét, de csak annyiban, amennyiben az igazságosság, a társadalmi fejlődés vagy épp az adott korszak szelleme a normaalkotás múltbéli értékek által meghatározott döntését meghaladottá nem teszi³⁶.

Főleg az utaló teóriánál kellene ezen időkomponenst figyelembe venni, amelyet azonban ez a szigorú felfogás teljesen félreismer. A szövetségi Alkotmánybíróság mindezt a következő formulával pontosította: “az új törvényeket inkább materiájukból kiindulva kell

§ alapján büntetni rendelni azon hackereket, akik csak pusztán engedély nélkül hackelték a különösen védett adatokat.

²⁸ *Jessen*, Zugangsberechtigung und besondere Sicherung im Sinne des § 202a StGB, 179. oldaltól

²⁹ *Jescheck / Weigend*, Általános Rész, § 17 IV 2 156-157. old.

³⁰ *Jessen*, Zugangsberechtigung und besondere Sicherung im Sinne des § 202a StGB, idézet a BVerfGE (Szövetségi Alkotmánybírósági döntés) 11, 126 (130)

³¹ Összehasonlításképp: BVerfGE 1, 299 (312); BVerfGE 10, 234 (244); BVerfGE 11, 126 (130); BGHSt 1, 74 (76); 11, 52 (53)

³² *Jessen* a szakirodalom ezen képviselőiként a következőket jelöli meg: Bender, JZ 1957, 593 (594); *Bockelmann / Volk*, Büntetőjog Általános Rész, 21. o.; *Jescheck / Weigend*, Általános Rész, § 17 IV 2 .

³³ A 202a § tekintetében mindig is nehéz lesz bizonyítani, hogy a hacker pontosan milyen mélyre hatolt be a rendszerbe és e során mennyi védett információt ismert meg, illetve másolt le. Még bonyolultabb a a védett adatok megismerése tekintetében a szándékosság, illetve a gondatlanság bizonyítása.

³⁴ Ezen felfogásnál, mindig a konkrét esetben kellene bizonyítani, hogy már pusztán az adatok megtekintésével megvalósult e a jogi tárgy sérelme. A konkrét esetben ezt is nagyon nehéz bizonyítani.

³⁵ *Jessen*, Zugangsberechtigung und besondere Sicherung im Sinne des § 202a StGB, 179. o-tól

³⁶ összehasonlításképp lásd még: BGHSt 2, 194 (204)

értelmezni, amíg a régi törvényeknél a jogalkalmazás által kifejlesztett objektív tartalom lép előtérbe.³⁷”

A 202a. § azonban 1986- ból származik, így nem “régi törvény”, de az alapját képező keretfeltételek sem változtak meg annyira, hogy a 202a. §-ban nyilvánvalóan megjelenő jogalkotói akarat helyett a szűk értelemben vett hackelés szorosabb értelmezésére lenne szükség. A pusztá behatolásnak így büntetlennek kell maradnia még akkor is, ha az Internet rendkívüli fejlődése miatt a hackelések száma és különböző fajtái napról- napra növekednek. Mindezen nem változtatnak semmit a 202a. § reformálását illetőleg a szűk értelemben vett hackelést önálló tényállásként büntetni kívánó kriminálpolitikai törekvések sem. A hackelés de lege lata és jelenleg is büntetlen cselekmény.

b) Adathasználat és felhasználási szándék

Elvetendő az a nézet³⁸, amely a tárolt adatok pusztá használatát – más adathordozóra való továbbvitel nélkül – már “megszerzésnek” minősíti. A védett adatok pusztá használata mindaddig nem érinti a 202a. § által védeni kívánt az adathozzáférési jogosultsággal rendelkező azon jogát, hogy ezen adatokat titokban tartsák, amíg a hacker nem szerez ténylegesen tudomást a védett adatok tartalmáról.

Ugyanígy elutasítandó a felhasználási szándék³⁹, mint íratlan kiegészítő tényállási elem is. A felhasználási szándék fogalma amúgyis túl tágnak tűnik és konkretizálásra szorul. Elegendő pusztá magáncélból motivált szándék vagy inkább szükséges az adatok gazdasági célú felhasználása? A 202a. § értelmezése ezen további íratlan tényállási elemmel kiegészítve csak még nehezkesebbé válna. Egyébként is a törvényben szereplő tényállási elemeknek van elsődleges szerepük. Abban az esetben lehetne egyedül figyelembe venni, ha a törvénytörvényben szereplő valamely hézag más módon meg nem oldható áthidalására van szükség, és ezt ezen íratlan tényállási elem tudja csak biztosítani. Nincs azonban semmi ok arra, hogy a 202a. § szakaszát ezúton kibővítsük és ily módon a német Btk. többi tényállásától megkülönböztessük⁴⁰.

Az előbbieket alapján világos, hogy a 202a. § behatárolására sem az adathasználat sem a felhasználási szándék nem alkalmas kritériumok.

c) Más adathordozón történő tárolás

Az egy másik adathordozón történő tárolást megkövetelő teória⁴¹ előnye a többivel szemben az átláthatóság és a meglehetősen könnyű bizonyíthatóság. Az adatok valamely lemezen, merevlemezen vagy más adathordozón történő tárolása a külvilág számára könnyen követhető, amely könnyedén lenyomozható és ezáltal a bíróság előtt is jól bizonyítható.

Ezen értelmezés problémája azonban, hogy a nem materiális adatok kiesnek a 202a. § védelméből. Ez azt jelentené, hogy minden olyan adat, amelyet nem lehet másolni, mint például

³⁷ lásd a Szövetségi Alkotmánybíróság döntését BVerfGE 34, 288 oldaltól

³⁸ Zielinski, Der strafrechtliche Schutz von Computersoftware, in : Kilian / Gorny (Szerk.), Schutz von Computersoftware, 120.o.

³⁹ Lackner/ Kühn (Kommentár), §202a 7a széljegyzet

⁴⁰ Mint a német Btk. 263.§, ahol az általánosan elfogadott felfogás szerint szükséges a vagyonnal való rendelkezés mint tényállási elem.

⁴¹ Hauptmann, JurPC 1989, 215 (217)

a mikrofilmek, de amelyek a jogalkotó akarata alapján a 202a. § védelmi körébe tartoznának, nem élvezhetnének további védelmet és szabadon lehetne őket másolni. Ezzel szemben egy védett adatbankról szakértőként való pusztá tudomásszerzés vagy írásbeli jegyzetek készítése már sértheti a tulajdonos 202a. § által védett érdekeit.

A védett adatokról való tudomásszerzés, mint a rendelkezési jog nem-materiális megszerzése tehát abszolút szükséges előfeltétel a 202a. § céljának elérése végett. A védett adatok már akkor sem titkosak, ha egy jogosulatlan harmadik, bármely módon is, de tudomást szerez róluk. A tudomásszerzés magatartását így az adatok rögzítésének követelményével sem lehet kivenni a 202a. § tényállásából.

d) Teleologikus redukció

A teleologikus redukció problémája, hogy minden a 202a. § (2) bekezdés szerinti adat megfelelő elkövetési tárgy lenne a 202a. § (1) bekezdése értelmében. Az egyes adatok minősége vagy fajtája már nem is lenne érdekes. Már pusztán a belépési kód létezése megalapozná, hogy bármely jelentéktelen vagy akár hamis adatot is a 202a. § védelmi körébe vonjanak. A hacker így az első tudomásszerzéssel – legyen szó bármely adatról is – a 202a. § alapján büntetendővé válik. Ez azonban nem lehetett a jogalkotó szándéka, aki csak a védett rendszerbe történő jogosulatlan, rosszhiszemű behatolást kívánta büntetni.

A reprodukálás⁴² kritériuma világos határvonalat húz a rendszerbe betörni kívánó hacker és a valódi adatkém között, amelynek elsődleges érdeke a védett adatok megszerzése és ehhez a behatolás csak pusztá eszközként szolgál. Ezzel a kritériummal – helyesen – nem vesszük ki a 202a. § tényállásából a “tudomásszerzést”, hanem a védett adatokról való tudomásszerzés sajátos minőségét követeljük meg, amely azonban nem áll fent a hacker általi pusztá behatoláskor.

A problémát itt a reprodukálhatóság fogalmának elhatárolási kérdései képezik. A felmerülő kérdés, hogy mikortól beszélhetünk a védett adatok reprodukálásáról. A hacker a védett rendszer feltörésekor – annak bizonyítása érdekében – megjegyyez bizonyos adatokat vagy akár ki is nyomtatja vagy lefotózza azokat. Tehát majdnem minden esetben kiindulhatunk abból, hogy a hacker valamely védett adatról tudomást szerzett. Bizonyos esetekben akár szándékosság hiányában is⁴³. A hackert így a 202a. § alapján minden esetben büntetőjogi felelősség terhelné. Ezzel világossá válik, hogy a tudomásszerzés minősége nem lehet elhatároló tényező a 202a. § alapján büntetendő és a büntetni nem rendelt hackelés között.

Ezen a ponton lép be az előbbi véleménnyel szorosan összefüggő azon nézet⁴⁴, amely a reprodukálhatóság követelményét megtartja ugyan, de bizonyos adatokat kivesz az eredeti tényállás védeltségi köréből. Azon adatokról van szó – függetlenül védeltségüktől –, amelyekről a hacker közvetlenül a behatoláskor szükségszerűen szerez tudomást. Ez a nézet tehát különbséget tesz a rendszerbe történő pusztá behatolás és a rendszerben való további kalandozás között, akképpen, hogy a rendszervédelemmel való pusztá játékot nem tekinti a 202a. § szerinti büntetendő cselekménynek. Azon hacker cselekménye tehát, amely a védelmi rendszer áttörése és ennek felismerése után a rendszert haladéktalanul elhagyja, nem esik a 202a. § (1) bekezdés tényállása alá, még akkor sem, ha ezáltal a rendszer egyes adatairól így tudomást szerzett.

⁴² Hilgendorf, JuS 702 (704)

⁴³ Ez abban az esetben lenne így, ha a belépési jelszó sikeres beadása után megjelenő adatokat már a 202a § szakasz (2) bekezdés szerinti védett adatoknak tekintenénk.

⁴⁴ Tröndle/ Fischer(Kommentár) § 202a 9. széljegyzet

E korlátozás alapján a hacker csak akkor lesz büntetendő, ha a rendszerbe való behatolást követően további parancsokat ad a rendszerben történő barangolás érdekében. A tényállás ezen teleologikus redukciója esetén is egyértelműen megsértik a rendszert működtető, illetőleg a hozzáféréshez jogosult titoktartáshoz fűződő jogát. Kiindulhatunk azonban abból is, hogy minden hacker számára világos kell legyen, hogy egy védett rendszer működtetője épp azt kívánja megakadályozni, nehogy az adatokról egy jogosulatlan harmadik tudomást szerezhessen. Olyan adatokról való tudomásszerzés, amely nincs a behatolással közvetlen és elkerülhetetlen kapcsolatban, a 202a. § (1) bekezdés alapján büntetendő cselekménynek számít.

Ez a nézet visszaadhatja a jogalkotó eredeti szándékát. A játszi kedvű hacker, aki csak behatolni kíván egy védett rendszerbe mindezek alapján-ha azt haladéktalanul teszi- büntetlenül hagyhatja el. Ez alapján világos, hogy a rendszer haladéktalan elhagyása ezen nézet szerint a szűk értelemben vett hackelés elkerülhetetlen része, és az *ezáltal* nem büntetendő.

Ezen felfogás másik előnye az egyszerű bizonyíthatóság. A rendszer-jegyzőkönyv megtekintésével azonnal világossá válik, hogy a hacker a rendszerfeltörés után még tovább bent maradt-e vagy azt azonnal elhagyta. Ha a hacker a rendszerben tovább hatolt, mint a startlap ez fokozottan arra utalhat, hogy megvalósította a 202a. § (1) bekezdésének tényállását.

Irodalomjegyzék

- Bockelmann, Paul/ Volk, Klaus Strafrecht Allgemeiner Teil, 4. Aufl., München 1987
- Dannecker, Gerhard Neuere Entwicklungen im Bereich der Computerkriminalität: Aktuelle Erscheinungsformen und Anforderungen an eine effektive Bekämpfung, BB 1996, 1285 ff.
- Hauptmann, Peter-Helge Zur Strafbarkeit des sog. Computerhackens - die Problematik des Tatbestandsmerkmals „Verschaffen“ in § 202a StGB, JurPC, 1989, 215 ff.
- Hilgendorf, Eric Grundfälle zum Computerstrafrecht, Serie in JuS 1996, 509 ff., JuS 1996, 890 ff., JuS 1997, 323 ff.
- Hilgendorf, Eric Anmerkung zu BayObLG, JR 1994, 476 ff., in JR 1994, 478 ff.
- Jescheck, Hans-Heinrich/ Weigend, Thomas Lehrbuch des Strafrechts, Allgemeiner Teil, 5. Aufl., Berlin 1996
- Jessen, Ernst Zugangsberechtigung und besondere Sicherung im Sinne des § 202a StGB, Dissertation, Frankfurt a.M. 1993
- Lackner, Karl/ Kühl, Kristian Strafgesetzbuch mit Erläuterungen, 23. Aufl., München 1999, (zit.: Lackner/Kühl-Bearbeiter)
- Möhrenschlager, Manfred Das neue Computerstrafrecht, wistra 1986, 128 ff.
- Schmitz, Roland Ausspähen von Daten, § 202a StGB, JA 1995, 478 ff.
- Schönke, Adolf/ Schröder, Horst Strafgesetzbuch - Kommentar, 25. Aufl., München 1997, (zit.: Schönke/Schröder-Bearbeiter)
- Sieber, Ulrich Legal Aspects of Computer-Related Crime in the Information Society – COMCRIME STUDY

- Tiedemann, Klaus Die Bekämpfung der Wirtschaftskriminalität durch den Gesetzgeber, JZ 1986, 865 ff.
- Tiedemann, Klaus Computerkriminalität und Mißbrauch von Bankomaten, WM 1983, 1326 ff.
- Tiedemann, Klaus Datenübermittlung als Straftatbestand, NJW 1981, 945 ff.
- Tröndle, Herbert/ Fischer Strafgesetzbuch, 49.Aufl., München 1999, (zit.: ThomasTröndle/Fischer-Bearbeiter)
- Zielinski, Diethart Der strafrechtliche Schutz von Computersoftware, in: Kilian, Wolfgang/ Gorny, Peter (Hrsg.), Schutz von Computersoftware - Technische und rechtliche Aspekte, S. 115 ff., Darmstadt 1987

Zámbó Géza

A gyámhatóságok, árvaszékek szervezete, eljárása a kiegyezés után

Az évtizedekre meghatározó jelentőségű gyámtörvény az 1877. évi XX. tc. (a továbbiakban: Gyt.) anyagi jogi és eljárásjogi rendelkezéseket is tartalmazott. Tervezzük bemutatni és magyarázni a gyámhatóság, ezen belül az árvaszék szervezetére és működésére vonatkozó szabályokat. Vizsgáljuk továbbá ezen szervek eljárására vonatkozó szabályokat. Érintjük az anyagi jogi szabályokat de főként az eljárási rendelkezésekre fókuszálunk. Kísérletet teszünk az alap- és jogorvoslati eljárásokra vonatkozó szabályok bemutatása mellett a végrehajtásra is kellő figyelmet fordítani, bár ezen szabályok elszórtan és kissé elnagyolva lettek a Gyt-ben megjelenítve. A teljesség igénye nélkül foglalkozunk a gyámoltak pénzkezelésével, a gyámpénztárakra vonatkozó keret jellegű szabályok magyarázatával.

I. Szervezeti, eljárási szabályok

1. A gyámhatóság szervezete

A törvény szerint a gyámhatóság legfőbb feladata a gyámoltak és gondnokoltak szellemi és anyagi érdekeinek a megóvása és az előmozdítása volt. Ezt a tőmondatot sajátos módon bontotta ki Papp Sándor: „Közismert tény, hogy a jövőre hatni csak az, s csak azokkal az eszközökkel tud, aki a fiatalok – tehát kiskorúak - érdekeit felismeri, azokat megvédeni tudja és azokat irányítani is képes. Ha ezt az elgondolást s vezérelvet az előbb említett törvényi hely szavaival egybevetjük, arra a következtetésre kell jutnunk, hogy a gyámhatóságnak feladata és működési területe szinte kimeríthetetlen és meghatározhatatlan, sőt annyira szerteágazó bizonytalan valami, hogy azt annak céljait megvalósítani még a jelen szerény szervezetnél nagyobb szervezettel sem lehetne.”¹

Ezt az előbb idézett szerző szerint lehetetlen, mindenesetre rendkívül sokrétű feladatot első fokon a törvényhatóságok és a rendezett tanácsú városok, kivételképpen pedig a községek árvaszékei látták el. Felsőbb fokon a törvényhatósági bizottság, a közigazgatási bizottság, végső soron pedig a belügyminiszter járt el. Az utóbbiakra vonatkozó eljárási szabályokat később tárgyaljuk. A gyámügyek tehát a közigazgatási szervekhez voltak telepítve, bírósági hatáskorról ennek kapcsán csak néhány alább említett esetben beszélhetünk.

Valamennyi árvaszék, függetlenül attól, hogy törvényhatóság, rendezett tanácsú város, vagy község árvaszéke volt, egyenlő rangú elsőfokú hatóságnak minősült, köztük alá-fölérendeltség nem volt. A törvény által hozzá utalt ügyekben saját felelőssége mellett, önállóan járt el. Az önállóság azt jelentette, hogy köteles volt ugyan betartani a felettes szervek törvény felhatalmazása alapján kiadott rendeleteit és utasításait, de az egyes ügyek intézésénél már saját meggyőződése szerint alkalmazhatta ezeket, s nem volt kötve a felsőbb szervek korábbi elvi

¹ Papp Sándor: Gyakorlati kérdések a gyámügyi igazgatás köréből. „Gyámügyi- és Gyermekvédelmi Közszolgálat”, VII. Közigazgatási Továbbképző Tanfolyam. Közzétette: Vitéz Keresztes Fischer Magyar Királyi titkos tanácsos, belügyminiszter. Szerkesztette: Mártonffy Károly. Bp., 1943. Pécs Egyetemi Kiadó Nyomdaipari Rt. 273.p.

jellegű döntéseihez. Hangsúlyozzuk ugyanakkor, hogy mindez nem foglalta magában az önkényesség lehetőségét, azaz az ilyen elvi állásponttól való eltérés is csak megfelelő jogi indokokra való hivatkozással történhetett. Fontos kiemelni azt is, hogy az árvaszék tisztikara a törvényhatóság, a város, illetve a község tisztviselői körébe tartozott, így az előléptetés, javadalmazás, fegyelmi felelősség tekintetében nem külön szabályok, hanem az előbbiekre érvényes jogszabályok voltak alkalmazandóak.²

2. A gyámhatóság illetékessége, megkeresés

A gyámhatóság illetékességét a gyámolt községi illetősége határozta meg. A községi illetőség részletes szabályait az 1886. évi XXII. törvény tartalmazta, magában a gyámtörvényben nem részletezték ezt. A gyámhatóság illetékessége azzal, hogy a gyámolt másik hatóság illetékességi területére költözött, nem szűnt meg. Ezzel azonban nehezebbé vált az ügyek hatékony intézése, ezért a gyámolt, a gyám, vagy a rokonok kérhették az illetőség átruházását, az állandó tartózkodási hely szerinti gyámhatóságra. A gyámhatóság az illetékességet hivatalból is igényelhetette, ha a gyámot vagyonának legnagyobb része a területén fektetett. Az igényt a belügyminiszter bírálta el. Halaszthatatlan intézkedéseket az illetékességgel nem rendelkező gyámhatóság is megtehetett a területén tartózkodó gyámolt védelmében, az illetékes szerv fellépéséig.

A halasztást nem tűrő intézkedés tartalmát a törvény még exemplifikatív jelleggel sem határozta meg, a gyakorlat azonban ilyenek tekintette például a házassághoz a beleegyezés megadását, gondnok kirendelését, a gyámolt tartásáról való intézkedést.

Az illetékességét minden gyámhatóság hivatalból vizsgálta. Vita esetén, ha az érintett hatóságok egymás között dönteni nem tudtak, ugyanazon törvényhatóság területén fekvő gyámhatóság esetén a közigazgatási bizottságot, különböző törvényhatóságok területén fekvő gyámhatóságok esetén a belügyminisztert illette meg a döntés.³

b) A nemzetközi eljárásjogi rendelkezések

A gyámhatóság határozatainak külföldön való végrehajtásához – más egyezség hiányában – a belügyminiszterhez fordult, és a belügyminiszter útján jutottak el hozzá a külföldi határozatok is. Külföldi ország gyámhatóságának határozatát a magyar gyámhatóság csak akkor hajthatta végre, ha a végrehajtás a Gyt. rendelkezései szerint a hatáskörébe tartozott és csak akkor volt köteles erre, ha a végrehajtás tekintetében a két ország között viszonyosság állt fenn.

Sipőcz László ezt azzal egészítette ki, hogy ha a külföldi állam megkeresése közbenső cselekményekre (kézbesítés, felvilágosítás, szemle kérése), és nem az érdemi határozat végrehajtására irányult, akkor a magyar gyámhatóság csak akkor utasíthatta vissza ezt, ha illetéktelen volt az ügyben.⁴

3. A községek szerepe gyámügyekben

A községek gyámügyekben való részvétele azon az elven alapult, hogy a község állt legközelebb azon személyekhez, akik kapcsán az intézkedés szükségessége fölmerült. A Gyt. rendelkezései nyomán a községek között egy elhatárolást tehetünk.

Egyrészt minden község köteles volt a következő feladatok ellátására:

² Hattyuffy Dezső: A gyámügyi igazgatás kézikönyve. Pannonia Könyvnyomda. Győr, 1912. 31-32.p.

³ Hattyuffy Dezső: A gyámügyi igazgatás kézikönyve. Pannonia Könyvnyomda. Győr, 1912. 32-36.p.

⁴ Szokolay Leó: i.m. 502.p.

- részt venni az örökösödési eljárás megindításában és lefolytatásában,
- felügyelni és ellenőrizni a gyámoltak és gondnokoltak személyi és vagyoni ügyeit,
- a gyámhatóság felhívására véleményt mondani a gyámoltat érintő kérdésben,
- végrehajtani az árvaszék határozatait,
- gondoskodni a vagyontalan árvák ellátásáról és képzéséről.

A községek ezen teendőik ellátása kapcsán a szolgabíró felügyelete alatt álltak. A törvény azonban lehetővé tette az ellenőrzési jogkör más törvényhatósági megbízottakra való átruházását akár egyes községek, akár az egész járás vonatkozásában.

Másrészről a községek egy jóval szűkebb körének – a szellemi és anyagi feltételek megléte esetén - a belügyminiszter gyámhatósági jogkör gyakorlását engedélyezhette. Abban az esetben, ha a község képes volt a számadásokat elkészíteni, biztosítékot nyújtani az árvapénzek megkárosítása ellen és biztosítani a nagykorúvá vált gyámolt járandóságainak kiadását, akkor a belügyminiszter a vagyonkezelés jogával is felruházhatta. A községek tehát ezen engedély alapján árvaszéket tarthattak fenn, és gyámpénztárban kezelhették a gyámoltak értékeit. (A két engedély megadása azonban nem járt szükségképpen együtt.)

A községi árvaszékra a rendezett tanácsú város árvaszékére vonatkozó rendelkezések voltak az irányadóak, azzal az eltéréssel, hogy a község árvaszékének elsőfokú határozata ellen nem a vármegyei árvaszékhez, hanem a vármegyei közigazgatási bizottság gyámügyi fellebbviteli küldöttségéhez lehetett fellebbezni. (A harmadfokú elintézés itt is a belügyminiszter hatáskörébe tartozott.) A másik eltérés az volt, hogy a községi árvaszék elnökeként eljáró községi bíróval szemben nem voltak érvényesítendőek a polgármesterrel szemben támasztott követelmények (ez utóbbi volt ui. rendezett tanácsú város árvaszékének elnöke).⁵

A község a gyámügyekkel kapcsolatos teendőit közegei által valósította meg. Ezen közegek: a községi előljárási, a községi jegyző és a községi közgyám voltak.

a) A községi előljárási

A községi előljárási a bíróból és helyetteséből, legalább két tanácstagból, a körjegyzőből, a körgyámából és a körorvosból állt. Az előljárási sokrétű feladat terhelte. A gyámhatóság megbízhatta az örökösödési tárgyalás vezetésével, például ha csak kiskorú leszármazó volt, vagy vagyon rendkívül csekély volt. Feladata volt az olyan kiskorúak ügyeiben való intézkedés, akiknek vagyonuk nem volt, vagy olyan csekély, hogy a gyám ellenőrzése csupán arra irányult, hogy a gyámolt vagyonát annak eltartására fordítja-e.

Mindkét esetben gyámhatósági jogkörrel intézkedhetett az előljárási a gyámhatóság által megállapított keretek között. Az örökösödési tárgyalással kapcsolatos jogkört az 1894. évi XVI. törvénycikk hatályon kívül helyezte.

A Gyt. elszórta további teendőket ruházott az előljárási:

- Köteles volt gyámrendelés szükségességét, illetve kizáró okok felmerültét az árvaszéknek bejelenteni.
- Felügyelnie kellett a kiskorúak iskoláztatását. A mulasztó gyermek szülőjét, gyámját, gazdáját, meginteni, szükség esetén bírságot.
- Elhagyottnak tekintendő gyermeket gondozásba venni, elhelyezéséről haladéktalanul gondoskodni.

Az egyes törvényhatóságok szabályrendeletei a jogkört tovább bővítették: felügyelnie kellett a tűzkar elleni biztosítás meglétét, az adósságok törlesztését, a haszonbér behajtását, stb.

b) A községi (kör)jegyző

⁵ Hattyuffy Dezső: i.m. 296-301.p.

A községi jegyző feladata volt a Gyt. értelmében a haláleset felvétele, a hagyaték biztosításáról való gondoskodás, a leltározás, valamint javaslatétel a gyám személyére, ha nincs nevezett gyám. A Gyt. ezen feladatok kapcsán a VI. fejezetre utalt, amelyet azonban a korábban is említett módon 1894-ben hatályon kívül helyeztek. Az új törvényi szabályozás lényeges változásokat nem hozott, csupán a leltározás vált az árvaszék eseti megbízásától függővé. A Gyt. szerint községi jegyző a közgyám után másodsorban volt köteles a számadásban járatlan gyámok szóbeli számadásánál eljárni.

c) A községi (kör) közgyám

A községek ezen közegeinek jelentőségét az jelzi, hogy a törvény kötelezővé tette a községek számára a közgyámok alkalmazását. A körközgyámi tisztség több kisközségek együttműködésének eredményeképp létrejött tisztség volt. Ilyenkor a közgyám a községek valamelyikében lakott és a községek fedezték a tisztséggel kapcsolatban felmerült költségeket. Az alkalmazás részleteit a közigazgatási bizottság határozta meg.

A közgyámi tisztség választás útján volt betöltendő. A megbíztatás három évre szólt. A választásra a közgyám esetén a község választópolgárai, körközgyám esetén az érintett községek képviselőtestületei voltak jogosultak. A tisztség jelentőségét széles körű összeférhetlenségi szabályok is erősítették. Ezek a községi eljárásra vonatkozó összeférhetlenségi szabályokra való utalással lettek meghatározva.

Kizáró ok volt az alábbiak tekintetében: aki községi képviselővé nem volt választható, továbbá a lelkészek, a tanítók, állami és megyei tisztviselők és hivatalnokok, a gyámság és gondnokság viseléséből kizártak. Ugyanaz a személy nem tölthette be a községi (kör)közgyámi és a jegyzői tisztséget.

A közgyámot sokrétű feladat terhelte:

- nyilvántartotta a községbeli gyámoltakat és gondnokoltakat,
- felügyeletet gyakorolt a gyámok és gondnokok felett, mulasztás esetén jelentést tett a községnek vagy a gyámhatóságnak,
- a gyámrendelés szükségességének felmerültekor javaslatot tett annak személyére,
- a gyám kirendeléséig illetve működésének megkezdéséig helyettesítette azt,
- a korábban kifejtettek szerint a rokonokat is helyettesíthette,
- közvetítő szerepet töltött be a gyám és a szülők, nagyszülők és más rokonok között,
- közreműködött a leltározásnál (gyakran ügygondnoknak is kirendelték a kiskorú érdekeinek védelmére),
- felügyelt a községi jegyző által zár alá vett hagyatékra (ezért nem láthatta el a két tisztséget ugyanaz a személy),
- a számadás készítésében járatlan gyámok szóbeli elszámolását jegyzőkönyvbe vette, és a községnek vagy a gyámhatóságnak bemutatta,
- ellátta továbbá mindazon teendőket, amelyet a törvény nem utalt más közeg hatáskörébe és amellyel a község vagy a gyámhatóság bízta meg. Például a gyámpénztárral rendelkező községekben pénztárnoki vagy ellenőri feladatok ellátásával bízták meg.⁶

4. Az árvaszék szervezete

Az árvaszék belső szervezetét részben a Gyt., részben az ügyrend, részben pedig a szabályrendeletek határozták meg. Az alapvető szabályok a törvényben kerültek rögzítésre, míg a szervezetre és a működésre vonatkozó részletes szabályokat a 47046./1877 számú belügyminiszteri rendelet állapította meg. A rendelet számát csupán tájékoztatásul közöljük, az alábbiakban a törvényi szabályozást magyarázzuk.

⁶ Hattyuffy Dezső: i.m.. 301-312. p.

A Gyt. rendelkezése szerint az árvaszéknek egy elnökből, legalább két ülnökből, egy jegyzőből és megfelelő számú segédszemélyzetből kellett állnia. Tagok voltak továbbá a törvényhatóságok és rendezett tanácsú városok ügyészei (szavazati jog nélkül) és a számvevő. Az elnök személyére vonatkozóan előljáróban annyit jegyezni kell, hogy a vármegyei törvényhatóságoknál az elnököt választották, a törvényhatósági városoknál rendszerint a polgármester töltötte be a tiszteket, míg a rendezett tanácsú városok vonatkozásában a törvény mondta ki, hogy az árvaszék elnöke a polgármester. Korábban már utaltunk rá, hogy - a községi árvaszékekre vonatkozó utaló szabály alapján - az árvaszék elnöke a községben a bíró volt.

A törvény lehetővé tette, hogy a törvényhatósági bizottságok, illetve a városok képviselőtestületei saját tagjaikból az ülnökök számával egyező számú személyt válasszanak, és szavazati joggal vegyenek részt az árvaszék ülésein.

A korábban már említett segédszemélyzethez tartozó személyek pontos körét a szabályrendeletek határozták meg. Ilyenek minősült többek között a nyilvántartások vezetője, az irattár vezetője, az iktatással, kiadással foglalkozó személy.

Az árvaszék határozatainak végrehajtói a szolgabíró, a községi előljáróság, az árvaszék kiküldött tagjai, törvényhatósági városokban a tanács erre kirendelt tagja, Budapesten a kerületi előljáróság voltak.

Az árvaszék szervezetének ezen áttekintést szolgáló bemutatását követően vizsgáljuk meg, az egyes főbb tisztségekre vonatkozó szabályokat.⁷

a) Az árvaszéki elnök

Az árvaszék élén az elnök állt, akinek törvényhatóság árvaszéke esetén jogvégeztenek kellett lennie. Akadályoztatása esetén az előzőleg a közgyűlés által kijelölt ülnök helyettesítette. Az árvaszék rendes személyzete az elnök felügyelete alatt végezte tevékenységét, az ő utasításainak megfelelően járt el.

Az elnök felügyelt az árvaszéki eljárás és ügymenet gyorsaságára és pontosságára. Ennek keretében ő tartotta nyilván minden hivatalos cselekmény, beadvány, értesítés, jelentés határidejét, szükség esetén elnöki sürgetésre volt jogosult a késedelembe esők irányában.

Jogosult és egyben köteles volt a felügyelete alá tartozó tisztviselők hivatalos könyveinek, kimutatásainak a megtekintésére, a felmerült hiányosságok orvoslásához szükséges intézkedések megtételére. Az elnök havonta volt köteles jelentést tenni az általa vezetett árvaszékhez tartozó ügyek állásáról, a felmerült nehézségekről a közigazgatási bizottságnak.

Az árvaszék eredetileg⁸ testületi szervként járt el. Az elnök feladata volt az ügyek előadók közötti elosztása, az árvaszék tanácskozásainak vezetése, a határozatok kimondása, a kiadmányok szabályszerű kiállításának és a fellebbezésre vonatkozó rendelkezések megtartásának a felügyelete. Az üléseken szavazati joggal csak szavazategyenlőség esetén bírt. Az ügyrend a pártatlan eljárás érdekében kizárási szabályokat is megállapított az elnök vonatkozásában. Nem vehetett részt olyan ügyek elintézésében:

- amelyekben saját személyénél fogva előny vagy hátrány érhetne,
- amelyekben felesége, jegyese, felmenő rokonai, leszármazói, negyedízig terjedő oldalrokonai, fogadott szülei vagy gyermekei, gyámoltja vagy gondnokoltja voltak érdekeltek,
- amelyekben, mint tanú, szakértő, képviselő vagy közbenjáró járt el,
- olyan személyek ügyeiben, akikkel vitás vagy peres viszonyban állt.

⁷ Hattyuffy Dezső: i.m. 312-316. p.

⁸Ezen helyzet megváltozásáról a törvény módosításainak részletezése kapcsán fogunk szót ejteni.

Az árvaszék testületi jellegéből adódóan ülésen kívül csak kivételes esetben lehetett eljárni: az elnök halaszthatatlan intézkedést igénylő esetekben elnöki utasítást adhatott, a következő ülésen azonban a testület elé kellett terjeszteni a problémát.

Az árvaszék külső kapcsolatait vizsgálva megállapíthatjuk, hogy az elnök tagja volt a közigazgatási és a törvényhatósági bizottságnak; az előbbi keretében a gyámügyi fellebbezések tárgyalására kiküldött bizottságnak szavazati joggal nem bíró előadója is volt. Az elnök volt az, aki az árvaszékhez valamely bejelentéssel, panasszal fordulókkel a kapcsolatot tartotta, őket a szükséges tájékoztatással ellátta, a megfelelő közeghez utasította.⁹

b) Az árvaszéki ülnök és a jegyző

A Gyt. szerint az árvaszéki ülnök és az őt helyettesítő vagy ülnöki teendőket ellátó jegyző voltak az árvaszék rendes előadói. Az előadó feladata volt a beérkezett ügyiratok naponta történő áttekintése, a sürgős elintézését igénylőknek az elnökhöz való beterjesztése. Az előadó az elnöki ügyelosztás következtében hozzá jutott ügygel köteles volt foglalkozni, de nem vehetett részt azon ügyek intézésében, amelyek kapcsán az elnöknél már ismertetett kizárási okok álltak fenn vele szemben. Az előadó feladata volt a neki kiosztott ügyek lényegének a tanácsülés elé terjesztése, a határozati javaslat elkészítése. A hozzá kerülő ügyekről pontos nyilvántartást kellett vezetnie.

A rendes feladatokon túlmenően szükség esetén a közgyűlés által kijelölt ülnök az elnök helyettesítésére volt jogosult. Az ülnök az elnökhöz hasonlóan a törvényhatósági bizottság szavazati joggal rendelkező, rendes tagja volt.

Az árvaszéki jegyző feladatai kettős jellegűek voltak. Ellátta a szoros értelemben vett jegyzői teendőket: vezette a tanácsülések jegyzőkönyveit, jegyzőkönyvbe foglalta az árvaszéknél személyesen megjelentek kérelmeit, aláírta a nem érdemi ügyekben hozott határozatokat. Külön eseti megbízás folytán a korábbiakban említettek szerint előadói feladatokkal is megbízható volt, ebben az esetben a jegyzői teendőket a vármegyei rendes vagy tiszteletbeli aljegyzők egyike látta el. Hattyuffy azonban utal arra, hogy a jegyzők vonatkozásában rendkívüli leterheltség volt tapasztalható, ezért számos árvaszék gyakornokokat alkalmazott egyes szoros értelemben vett jegyzői feladat ellátására.¹⁰

c) A tiszti ügyész

Tiszti ügyész csak ügyvédi oklevéllel rendelkező személy lehetett. Gyámügyekben kifejtett tevékenysége mellett „magánügyködést” is folytathatott, ha ez hivatali teendőinek ellátásában nem gátolta. A magánjellegű tevékenység folytatásától azonban a gyámhatóság mind a más hatóság előtt, mind az előtte folyó eljárás vonatkozásában eltilthatta. Az ügyész köteles volt az általa ellátott ügyekről rendszeres nyilvántartást vezetni. Az ügyész eljárása során felmerült készkiadások és a munkadíj megtérítése tárgyában a Gyt. nem rendelkezett, erre nézve az egyes hatóságok szabályrendeleteiben található eltérő rendelkezések.

A tiszti ügyész gyámsági ügyekben kifejtett tevékenysége három irányban jelent meg.

c/1. A Gyt. kötelezően írta elő az ügyész véleményének kikérését peres ügyek kapcsán és a tágabb értelemben vett jogi kérdésekben, valamint a jogügyletek létesítésénél. Kiemelendő, hogy az iménti szabály kógens rendelkezésként jelent meg, de az ügyészi vélemény kikérésének elmaradása esetén a törvény nem tartalmazott olyan rendelkezést, amely szerint a gyámhatóság határozata így érvénytelenné vált volna. (Tehát egy *lex imperfecta*val van dolgunk.) A bírói gyakorlat azonban számos esetben szankcionálta ezt és megállapította az árvaszék kártérítési felelősségét a vélemény kikérésének elmaradása esetén.

⁹ Hattyuffy Dezső: i.m.317-323.p.

¹⁰ Hattyuffy Dezső: A gyámhatósági közigazgatás kézikönyve. 323-326.p.

c/2. Az ügyészi tevékenység második területe a törvények és szabályrendeletek megtartása felett való őrökös volt. A feladat ellátásához az árvaszék valamennyi érdemi határozata közzelndő volt az ügyésszel. Fontos, hogy az ügyész által nem csak az elsőfokú, hanem a másodfokú határozatok is megfellebbezhetők voltak. Ezen szabály révén azonban – miként azt a belügyminiszter kijelentette – az árvaszék nem volt jogosult arra, hogy az ügyészt utasítsa a közigazgatási bizottság másodfokú, az ő határozatát megváltoztató, sérelmesnek vélt határozatának megtámadására. A fellebbezések benyújtásáról való döntés ugyanis kizárólagosan az ügyész jogkörébe tartozott, az árvaszék legfeljebb felhívhatta a figyelmét a jogsértésre.

c/3. A tiszti ügyész tevékenységének harmadik területe a gyámhatóság és a gyámoltak, gondnokoltak jogainak és érdekeinek az árvaszék megbízásából való védelme volt más hatóságok előtt. A gyámhatóság érdekeinek védelme főként a gyámpénztár hivatalból való képviselésében öltött testet. A gyámoltak és gondnokoltak érdekében való eljárás eseteit a törvény taxatívum nem határozta meg, a bírói gyakorlat a perekben a képviselőként való fellépésre elegendőnek tartotta a gyámhatósági meghatalmazás igazolását. Néhány nevesített esetet azonban megemlítenék. A tiszti ügyész volt köteles a felhívási pert a számadást be nem nyújtó gyám ellen benyújtani, a kiskorúság meghosszabbítása iránti, illetve ennek megszüntetésére, valamint az atyai hatalom megszüntetésének feloldására irányuló perben a kiskorú érdekeinek védelmét ellátni.¹¹

d) A számvevő

A Gyt. a számvevőről, mint az árvaszék szakközegéről beszélt. A számvevő tevékenysége több területet ölelt fel. A gyámhatóság a gyámok által benyújtott számadásokat a számvevőnek adta át megvizsgálás és véleménynyilvánítás végett. A számvevőnek lehetősége volt arra, hogy az általa előterjesztett véleményre tett észrevételeket megismerje, és ennek fényében tegye meg a végső javaslatát.

A számvevő hivatalból volt köteles az árvapénztári pénzkezelést ellenőrizni. Ennek keretében az árvapénztári naplót havonként, valamint az árvapénztári számadást és mérleget is köteles volt ellenőrizni, erről jelentést előterjeszteni.

Véleménynyilvánítás végett más kérdések is a számvevő elé voltak terjeszthetők, amennyiben a kérdés a számvevő területére tartozott.¹²

5. Felsőbb fórumok a gyámhatósági szervezetben

a) Aközigazgatási bizottság

Korábban már kifejtettük, hogy a gyámhatóságot első fokon a törvényhatóságok, a rendezett tanácsú városok, kivételesen pedig a községek árvaszékei gyakorolták. A fellebbviteli fórumok sorában másodfokú fórumként a közigazgatási bizottság jelent meg. A közigazgatási bizottság saját hatáskörében:

- döntött a területén lévő községek, rendezett tanácsú városok és törvényhatóságok között felmerült illetékességi vitában,
- megtette a szükséges intézkedéseket a gyámhatóság és a közegei, valamint a gyámhatósági közegek és a községi előjárók között felmerült – fegyelmi eljárást nem igénylő – összeütközések kapcsán,
- eljár az árvaszéki tisztviselők fegyelmi ügyeiben,
- megvizsgálta az árvaszékek eljárása miatt hozzá benyújtott panaszokat,

¹¹ Hattyuffy Dezső: i.m. 327-337. p.

¹² Hattyuffy Dezső: i.m. 339-340.p.

- másodfokú fórumként felülvizsgálta az árvaszék törvényben meghatározott határozatait (pl.: a nagykorúsítást kimondó határozatot, azon árvaszéki határozatot, amely a vagyont nem kezelő gyámnak 1000 forintot meghaladó jutalmat állapított meg),
- határozott a hozzá tartozó fellebbezések kapcsán.

A közigazgatási bizottság a hatáskörébe tartozó ügyekben teljes ülésben járt el. Kivételt a fellebbezések képeztek, amelyeket a bizottság tagjaiból alakított fellebbviteli küldöttség bírált el.

A törvény szerint az árvaszék elnöke a közigazgatási bizottság rendes tagja volt, aki előadóként járt itt el. Különleges jogosítványa volt, hogy ha a közigazgatási bizottság határozatát törvénytelennek, sérelmesnek vagy károsnak tartotta, akkor fellebbezéssel élhetett, amit a belügyminiszter bírált el 14 napon belül.

b) A törvényhatósági bizottság és képviselőtestület

A törvényhatósági bizottság, illetve rendezett tanácsú városokban és nagyközségekben a képviselőtestület a gyámügyek vonatkozásában főként igazgatási jellegű és ellenőrzési, felügyeleti tevékenységet fejtett ki.

Fontos feladat volt a gyámügyekre vonatkozó- részletszabályokat megállapító - szabályrendeletek megalkotása.

A teendők jelentős részét tette ki a tisztségviselők megválasztása, amely egyrészt az árvaszék tisztségviselőinek megválasztását jelentette. Gondoskodni kellett a körkörös tisztség betöltéséről, amennyiben valamely községben a tisztség betöltésére alkalmas egyént nem találtak. A feladat ebben az esetben a községek szövetkezésének elősegítése és a létrejött megállapodás foganatosítása volt. Megjegyezzük, hogy létszámhiány esetén a korábbiakban nevesített tisztségviselőkön túlmenően a közigazgatási bizottság jogosult volt új állásokat is létrehozni és a posztot betöltő személyről határozni. A törvényhatóságok bizottsági közgyűlése választotta a törvényhatósági közigazgatási bizottság tagjait is. A törvényhatósági bizottság saját tagjaiból - ugyanolyan számban, mint az árvaszék rendes ülnökei – az árvaszék ülésein szavazati joggal résztvevő ülnököket is választott.

A korábban említett szabályrendelet-alkotási jogkör kiterjedt a gyámpénztár kezelésére vonatkozó szabályrendeletek megalkotására is. Ennek keretében kerültek meghatározásra például a kölcsönadás feltételei, a kamatláb, a pénztár kezelési jutaléka, stb. A bizottság köteles volt a kezelésében lévő, vagy felügyelete alatt álló pénztárakat ellenőrizni, a hozzá benyújtott jelentéseket megtárgyalni.

A törvényhatóságok és a képviselőtestületek előbbieken kifejtett feladataikat főként az alispán és a polgármester által gyakorolták. Ezen személyek az egyes ügyek elintézésére nézve nem bírtak beleszólási joggal, és a szorosabb értelemben vett ellenőrzés az árvaszéki elnök feladata volt.

A felügyeleti jogkör keretében a tisztségviselők ellenőrzése, a fegyelmi vizsgálat elrendelése, és a vizsgálat eredményétől függően a felfüggesztés a testületi szervek hatáskörébe tartozott.

c) A belügyminiszter

A legmagasabb fokú gyámhatósági fórum a belügyminiszter volt. A feladatok ellátására a belügyminisztérium keretén belül külön árvaügyi osztályt szerveztek, amely egyrészt az árvaügy közigazgatási kérdéseivel, másrészt a határozatokkal foglalkozó alosztályokra bomlott. A belügyminisztert megillető legfőbb felügyeleti és ellenőrzési jogkör valamennyi gyámhatóságra kiterjedt. Ennek keretében az általa kiküldött közeg által jogosult volt bármikor valamely árvaszék eljárásának, ügyvitelének, pénzkezelésének vizsgálatára, követelhetette felvilágosítás adását, iratok felterjesztését. A vizsgálat során feltárt szabálytalanságok orvoslása

rendszerint rendeleti úton történt. Példaként hozhatjuk a 45000/1899 sz. rendeletet, amely pontosan meghatározta az ellenőrzés gyakorlásához szükséges, felterjesztendő adatokat.

Az ellenőrzést, felügyeletet a belügyminiszter nemcsak közvetlenül, az általa kiküldött közeg útján, hanem közvetetten, a főispán útján is gyakorolta. Ennek alapjául az a rendelkezés szolgált, hogy a főispán évente legalább egyszer köteles volt a központi hivatalokat, azok eljárását és ügykezelését ellenőrizni és a tapasztalt hiányosságok megszüntetése iránt intézkedni. Az ellenőrzést szolgáltatta a számonkérő szék is. Itt a vármegyékben a rendes közgyűlések előtt, törvényhatóságokban évente kétszer ellenőrizték azokat a kimutatásokat, amely az egyes tisztségviselők vonatkozásában személyenként rögzítette az elintézett és az elintézetlen ügyeket (ezáltal hatékonyabbá válhatott a felelősségre vonás), az árvaszéki határidő-nyilvántartás vezetését és hogy a központi árvapénztár vizsgálata megfelelően folyt-e le. A tapasztaltokról a főispán a belügyminiszternek tartozott jelentést tenni és a szükséges intézkedéseket megtenni.

A belügyminiszter gyámügyek kapcsán gyakorolt további jogosítványait részben a Gyt., részben más törvények tartalmazták. A jogosítványok kimerítő felsorolására azok sokasága és szétszórtsága miatt nem vállalkozhatunk, de néhány fontosabb kiemelésre kerül:

- Gyám csak a magyar állam területén állandó lakóhellyel rendelkező személy lehetett, de a belügyminiszteri jóváhagyás esetén külföldön lakó is.
- A nagyközségeket a belügyminiszter felruházhatta a gyámhatósági jogkör gyakorlásával, illetve árvapénztár működtetésével.
- Az árvaszékek ügyrendjét a belügyminiszter állapította meg rendeleti úton. Ő volt jogosult ennek módosítására is.
- A külön törvényhatóságok között felmerülő illetékességi vita esetén az illetékesség megállapítása, illetve a gyámhatóságnak azon az alapon való igénylése esetén, hogy a vagyon legnagyobb része a gyámhatóság területén fekszik, a döntés szintén a belügyminisztert illette meg.
- Az árvaszék határozata ellen másodfokon benyújtott fellebbezéseket és a közigazgatási bizottság gyámügyekben hozott bármely határozata elleni fellebbezést a belügyminiszter bírálta el.¹³

II. Eljárási szabályok magyarázata

1. A gyámhatósági eljárás

a) Az alapeljárás

A Gyt. anyagi jogi és eljárásjogi rendelkezéseket egyaránt tartalmazott. Az eljárás szabályok egyrészt elszórtan, szinte valamennyi anyagi jogi szabály mellett találhatóak voltak, másrészt a Gyt. második része csaknem kizárólag eljárás szabályokat tartalmazott. A következőkben elsősorban a gyámhatóság eljárására vonatkozó általános szabályok, átfogóbb összefüggések ismertetésére teszünk kísérletet.

A gyámhatóság eljárása során a vezérfonalat az a Gyámtörvénybeli rendelkezés adta, mely szerint a gyámhatóság legfőbb feladata a gyámoltak és gondnokoltak szellemi és anyagi érdekeinek a megóvása és az előmozdítása volt. A gyámhatóság nyilvánvalóan nem igazságszolgáltatási szerv, hanem elsősorban érdekvédelmet szolgáló szerv volt. Élesen kontrasztolva a kettő közötti különbséget, Szalóky Kálmán ezt úgy fogalmazta meg, hogy a gyámhatóság határozata nem a felek között fennálló vita igazságos eldöntését, hanem az ügyben

¹³ Hattyuffy Dezső: i.m. 433-446. p.

érdekelt gyámolt érdekeinek megvédését szolgálta.¹⁴ Az érdekvédelmi funkció érvényesülésének persze korlátját jelentette, hogy nem járhatott harmadik személy törvényben biztosított jogainak vagy a közérdeknek a sérelmével. Szitás Jenő tanulmányában¹⁵ azt is kimutatta, hogy az érdekvédelmet a középpontba helyezve a gyakorlat számos esetben kiterjesztően vagy éppen ellenkezően, megszorítóan értelmezte a törvény rendelkezéseit. Példaként hozta, hogy a gyámi tisztségből való felmentésnek csak a törvényben taxatív meghatározott okok alapján lett volna helye, de a gyakorlatban más fontos ok is alapot adhatott erre. A gyámolt érdekeinek a figyelembe vétele miatt nem ragaszkodtak szigorúan a Gyt. azon rendelkezéséhez sem, amely szerint a kiskorú örökbeadása a vérszerinti hozzátartozók törvényes gyámságra jogosultságát nem szünteti meg.

A törvény betűjét betartva eszerint az örökbefogadó szülők halála esetén a gyámság a vérszerinti nagyatyát illette volna meg, még akkor is, ha őt a gyámolt nem ismerte és nagy társadalmi különbségek választották el tőle. A gyakorlat tehát ezen alapelv-szerű rendelkezést figyelembe véve, eltért a törvény szövegétől.

A gyámhatóság eljárása során csak olyan vitás ügyekben járhatott el, amelyet valamely törvény vagy más jogszabály kifejezetten a hatáskörébe utalt. A gyámügyi eljárás kapcsán Szitás – akinek a neve később, a Valló-féle általános eljárási kódex tervezetének előkészítő munkálatai kapcsán is fölmerült – a polgári perekből is ismert alapelvszerű rendelkezésekről beszélt.

A kölcsönös meghallgatás elve, amely már az ókor óta¹⁶ elfogadott volt a peres eljárásokban, a gyámhatóság előtti eljárásban kötelező meghallgatásként jelent meg. A Gyt. szerint a 14. életévét betöltő kiskorú fontosabb személyi és vagyoni ügyei kapcsán meghallgatandó volt. Minthogy a rendelkezés a gyám jogait és kötelezettségeit tartalmazó fejezetben jelent meg, a meghallgatás a gyám kötelezettsége volt, de ennek elmulasztása esetén a gyámhatóság volt köteles meghallgatást eszközölni. Szitás a Kúria elvi döntése által is megerősítettnek látta a felfogást. A Kúria döntése szerint ugyanis az, hogy a kiskorú nyilatkozata döntő súllyal bírt-e a vagyoni viszonyok rendezésénél, csak a kiskorú meghallgatása után volt eldönthető, ezért a meghallgatás nem hagyható el. A szülők, nagyszülők és más rokonok vonatkozásában a Gyt. az egyes rendelkezéseknél más-más szabályt tartalmazott.¹⁷

Az ügy érdemében való döntéshez a tényállás tisztázása szükséges. Ennek kapcsán két elv, a nyomozati elv és a rendelkezési elv érvényesülhet. A Gyt. az előbbit tette főszabállyá azáltal, hogy kimondta: a gyámhatóság az előforduló ügyekben a tényállás valóságának felderítésére nézve hivatalból tartozik intézkedni. Ennek alapján a gyámhatóság rendszerint kérelem hiányában is eljárhatott, illetve a kérelmen túlterjeszkedhetett. Érdekességképpen jegyezzük meg, hogy volt a hivatalból való eljárásnak egy különleges példája is a Gyt.-ben. A rendelkezés szerint az árvaszék kiskorúság meghosszabbítása iránt hozzá benyújtott keresetlevél kézhezvétele után köteles volt az ügy eldöntésére kiható bizonyítékokról, adatokról az eljáró törvényszéket tájékoztatni.

A nyomozati elv nem abszolút elvként érvényesült, a rendelkezési elv érvényesülésére hozhatjuk példaként, hogy nagykorúsításnak csak a kiskorú vagy törvényes képviselőjének kérelmére volt helye.¹⁸

Az eljárási cselekmények alakjára vonatkozó szóbeliség illetve írásbeliség kapcsán röviden csak annyit jegyeznénk meg, hogy az első fokon eljáró gyámhatósági szerv, az árvaszék előtt mindkét elv, míg a fellebbviteli fórumok előtt tisztán az írásbeliség érvényesült. E tekintetben

¹⁴ Szalóky Kálmán: Az árvaszéki határozatok. „Gyámügyi - és Gyermekvédelmi Közszolgálat”, VII. Közigazgatási Továbbképző Tanfolyam. Közzétette: Vitéz Keresztes Fischer Magyar Királyi titkos tanácsos, belügyminiszter. Szerkesztette: Mártonffy Károly. Bp., 1943. Pécs Egyetemi Kiadó Nyomdaipari Rt. 465.p.

¹⁵ Szitás Jenő: i.m. 394.p.

¹⁶ Ennek belátására elegendő, ha az ismert mondást idézzük: Audiatur et altera pars – Hallgattassék meg a másik fél is.

¹⁷ Szitás Jenő: i.m. 395-402.p.

¹⁸ Szitás Jenő: i.m. .404-409.p.

tehát a Gyt. nem hozott újítást. Ezen szabályok az ésszerűség folytán már korábban is érvényesültek.

A törvényesség garanciájaként került rögzítésre a nyilvánosság elve, amelyet azonban sajátos módon a felek érdekeire nézve Szitás sérelmesnek talált. A törvény szerint az árvaszék az érdemi határozatokat ülésben, testületileg hozta, az ülései pedig nyilvánosak voltak. A gyámolt érdeke azt kívánta, hogy a körülményeket „a lehető legteljesebb bizalommal” tárják a hatóság elé, a nyilvánosság azonban épp ezt akadályozta meg. Lehetőség volt ugyan a nyilvánosság kizárására a jó hírnév védelme vagy az érdeksérelem megelőzése érdekében, de erről a tanácsnak még az ügy előadása előtt kellett döntenie, így Szitás szerint a szabályozás nem volt megfelelő. A problémát az árvaszék előtti eljárás vonatkozásában a törvény 1923-as módosítása kiküszöbölte, ugyanis megszűnt az árvaszék testületi jellege.¹⁹

A gyámhatóság döntései az ügy érdemében hozott határozat, valamint végzés formájában jelenhettek meg. (Megjegyezzük, hogy ezt a terminológiát az 1901. évi XX. törvény megváltoztatta.) A felvilágosítás adása, kézbesítés elrendelése és más alárendelt cselekmények esetén az előadó a kiadmányi tervet az elnök elé terjesztette, és az az elnök általi átvizsgálást követően került a kiadóhoz. Az ügy érdemében az árvaszék tanácsulése testületileg határozott. (Korábban is utaltunk rá, hogy a századfordulót követő egyik legjelentősebb módosítás eredményeképpen a testületi jellegű határozathozatal megszűnt.) Az ülés idejét az elnök állapította meg, az ő feladata volt az ülés megnyitása és bezárása is. A megnyitást követően a sürgős jelzéssel ellátott ügyeket soron kívül, a többi ügyet pedig az iktatás sorrendjében terjesztette elő és véleményezte az ügy kijelölt előadója. A tanács egésze általi megvitatást követően került sor a szavazásra. A határozat érvényességéhez az elnök és két rendes ülnök, vagy egy rendes ülnök és egy szavazati joggal bíró jegyző, mint helyettes ülnök, vagy egy kiküldött jelenléte volt szükséges. Az elnök csak szavazat-egyenlőség esetén rendelkezett szavazati joggal, ekkor az ő véleménye volt a döntő. A határozatot az elnök mondta ki, ezt követően a kérdést többé nem tárgyalhatták. A kiadmány - minthogy már elfogadott határozatról van szó – elkészítése az előadó feladata volt. Abban az esetben, ha a hozott határozat az előadó javaslatától eltért, a határozatot a következő ülésen a meghozatalában részt vevők (legalábbis azok többsége) előtt hitelesíttetni kellett. Az utolsó lépés itt is az elnök általi aláírás és a kiadóhivatalba küldés volt.²⁰

b) A jogorvoslati eljárás

b/1. A fellebbezés

A Gyt. az árvaszék sérelmes határozatai ellen az érdekelték számára biztosította a fellebbezés lehetőségét. Határozatnak - a korábban kifejtettek szerint - a törvény az ügy érdemében hozott döntést nevezte, ebből következően a közbenső végzések ellen fellebbezésnek csak érdemi döntést magában foglaló határozat elleni fellebbezésben volt helye. Érdekelteként felléphetett egyrészt az, akinek jogát vagy más érdekét a döntés sértette, másrészt érdekeltnek tekintette a törvény azt is, akinek joga vagy kötelessége volt a gyámolt jogainak megvédése. Egy közigazgatási elvi határozat értelmében a meghatározott ügyek vonatkozásában cselekvőképességgel rendelkező kiskorú gyámolt is élhetett a fellebbezés jogával ezen ügyek kapcsán, ekkor azonban a gyámot nem illette meg a képviseleti jogából egyébként eredő fellebbezés joga. A gyámpénztári kölcsönök vonatkozásában a törvény további korlátozást vezetett be. Az ilyen kölcsön megszavazását magába foglaló határozat ellen csak a törvényben vagy szabályrendeletben foglaltak meg nem tartása esetén volt helye fellebbezésnek. Ilyenkor a tiszti ügyésznek kötelessége volt a fellebbezés benyújtása.

¹⁹ Szitás Jenő: i.m. 409-411.p.

²⁰ Hattyuffy Dezső: i.m. 368-372.p.

A fellebbezést a kézbesítést követő naptól számított 15 napon belül az elsőfokú határozatot hozó árvaszéknél vagy községnél kellett benyújtani. A fellebbezés benyújtása a határozat végrehajtására nézve felfüggesztő hatállyal bírt, de biztosítási intézkedések megtételét nem gátolta.

Sajátos szabály, hogy ha a fellebbezésben az ügy érdemére vonatkozó, új körülményeket hoztak fel vagy a már korábban felhozott körülmények megváltozására hivatkoztak, a fellebbezés új előterjesztésnek volt tekinthető, aminek alapján új érdemi határozat volt hozható. Ha az első fokon eljáró hatóság a felhozott új körülmények alapján nem tartotta szükségesnek új határozat meghozatalát, vagy a meghozott új határozat nem felelt meg a fellebbező fél kérelmének, akkor a határozatot fel kellett terjeszteni a felsőbb gyámhatósághoz. A felterjesztés kötelezettsége fennállt akkor is, ha a fellebbező - új körülményekre való hivatkozás nélkül - sérelmesnek találta az elsőfokú határozatot. A felfolyamodványt az ügyre vonatkozó iratokkal együtt 8 napon belül kellett a felsőbb hatósághoz felterjeszteni.²¹ A felsőbb hatóság az első fokon a község által hozott határozatok ellen benyújtott fellebbezés esetén, másodfokon a törvényhatósági árvaszék, harmadfokon a törvényhatósági közigazgatási bizottság volt. A rendezett tanácsú városok és a törvényhatóságok árvaszékeinek első fokon hozott határozatai elleni fellebbezéseket másodfokon a törvényhatósági közigazgatási bizottság, harmadfokon pedig a belügyminiszter bírálta el. A törvényhatósági közigazgatási bizottság összetételét tekintve a főispánból, mint elnökből, az alispánból, az árvaszék elnökéből, a tiszti ügyészből, a közigazgatási bizottság négy tagjából állt. Az árvaszéki elnök és a tiszti ügyész – már korábban mással összefüggésben jeleztük - nem rendelkeztek szavazati joggal. A fellebbezés tárgyalásakor az árvaszéki elnök volt az ügy előadója, kivételesen azonban az ügyész helyettesíthette. A határozatképességhez az elnökön kívül négy szavazati joggal rendelkező tag jelenléte volt szükséges, a döntéshez szótöbbség kellett.

Gyámsági ügyekben a legfelsőbb fórum a belügyminiszter volt. A fellebbezéseket - amint az korábban is kifejtésre került - a minisztériumon belül az árvaügyi osztály, közelebbről a határozatokkal foglalkozó árvaügyi alosztály bírálta el.

b/2. A gyámhatósági határozatok bírói útra vitele

A Gyt. meghatározott esetekben lehetőséget nyújtott arra, hogy a gyámhatóság határozatát sérelmesnek tartó fél bírói úton keressen orvoslást.

Abban az esetben, ha az örökhagyó örökösül vagy hagyományosul kiskorú gyermekét vagy unokáját nevezte, a vagyon haszonélvezőül pedig a szülőt vagy nagyszülőt jelölte meg, akkor a vagyon jövedelmének legfeljebb egyharmadát kitevő összeget a kiskorú nevelésére és tartására kellett fordítani. A pontos összeget a gyámhatóság állapította meg, de ha a határozatot a szülő vagy a nagyszülő sérelmesnek találta, jogerőre emelkedéstől számított három hónapon belül bírósághoz fordulhatott.

Az atyai hatalom megszüntetését kimondó gyámhatósági határozatot sérelmesnek tartó atya szintén a jogerőre emelkedéstől számított három hónapon belül fordulhatott bírósághoz a sérelem orvoslására.

A számadás kapcsán már szó volt róla, hogy ha az árvaszék a gyámot valamely összeg fizetésére, cselekmény megtételére vagy abbahagyására kötelezte, fellebbezéssel élhetett. Ezen jogorvoslati lehetőség kimerítését követően volt lehetősége a számadónak - a jogerős határozat pénzfizetésre kötelező rendelkezései ellen három hónapon belül - bírói útra terelni az ügyet.

Külön kiemelő, hogy az első két esetben a törvény ugyan jogerős határozatról beszélt, de nem írta elő a fellebbezési jog kimerítésének kötelezettségét, ezért elegendő volt, ha a fél

²¹ Megjegyezzük, hogy az itt használt és a következő lábjegyzetben feltüntetett forrás megítélésünk szerint elírás jellegű hiba folytán helyesbítésre szorult a 423. oldalon, amelyet Grünwald Béla A törvényhatósági közigazgatás kézikönyvének 223. oldala alapján meg is tettünk.

bevárta a fellebbezési határidő lejártát, és az így jogerőre emelkedett határozatot támadta meg a bíróság előtt.

b/3. A hivatalból való felterjesztés

A törvény meghatározott esetekben a felsőbb gyámhatósági fórumoknak sajátos felülvizsgálati jogot biztosított. Ilyen esetben az első fokon eljáró szerv határozatának érvényességéhez szükséges volt, hogy a közigazgatási bizottság, vagy a közigazgatási bizottság és a belügyminiszter is felülvizsgálja azt. A felsőbb fórumhoz való felterjesztés nem csak a felülvizsgálatot szolgálta, ugyanis lehetséges volt a határozat megváltoztatása is. Tényleges reformatórius jogkörrel volt tehát szó. A közigazgatási bizottsághoz való felterjesztés kötelezettsége állt fenn:

- ha a nagykorúsítás kapcsán a szülők, nagyszülők, ezek hiányában a legközelebbi oldalrokonok és a gyám nem értettek egyet,
- ha a szülőnek vagy nagyszülőnek a gyermek vagy unoka által nyújtott tartást állapított meg a gyámhatóság,
- ha a vagyont nem kezelő gyámnak, vagy az olyan gyámnak, akinek gyámoltja olyan csekély vagyonnal rendelkezett, hogy az az eltartását fedezte, az árvaszék ezer forintot meghaladó jutalmat állapított meg.

A teljesség kedvéért jegyezzük meg, hogy a közigazgatási bizottsághoz, majd ezt követően a belügyminiszterhez való felterjesztés kötelezettsége gondnoksági ügyek kapcsán merült fel, így nem képezi vizsgálódásunk tárgyát.²²

c) A végrehajtási eljárás

A végrehajtási eljárás a gyámhatósági eljárásnak nem szükségképpeni eleme, csak akkor kerül sor rá, ha a felek nem alkalmazkodnak önként a gyámhatóság döntéseihez. Jellege szerint a végrehajtás irányulhat valamely igény kielégítésére vagy a kielégítés meghíúsulásának megelőzésére (kielégítési és biztosítási végrehajtás). A végrehajtás tárgya szerint pedig személy kiadására, dolog szolgáltatására, illetve követelés érvényesítésére irányulhat.

A Gyt. végrehajtási rendelkezéseit vizsgálva megállapíthatjuk, hogy nincs rendszerezett, egységes végrehajtásra vonatkozó fejezet a törvényben. A vizsgált szabályok részben utaló jogszabályok, ahol a gyámhatóság hatáskörének korlátozása is megtalálható. Ingóságokra vezetendő végrehajtás esetében a Gyt. az 1876. évi XV. törvénycikket rendelte alkalmazni. Ez a törvény a közadók kezeléséről szólt és számos alkalommal, többek között az 1883. évi XLIV. törvénycikk által módosították. (Mostani vizsgálódásunk kapcsán csak ezt a módosítást vesszük figyelembe. Az ingatlanokra vezetendő végrehajtást a Gyt. a polgári törvénykezési rendtartásban meghatározott eljárás szerint a bíróságok hatáskörébe utalta. A tényleges helyzet értékelése kapcsán problémát okozhat tehát a hatásköri megosztottság, illetve a későbbi módosításokat is figyelembe véve, a gyakorlatban kialakult többféle álláspont.

c/1. A végrehajtás ingóra

Az ingóságokra vezetendő végrehajtást - a korábban említett jogszabály szerint - a gyámhatóság jogerős határozat alapján rendelte el. Az elrendeléssel egyidejűleg az árvaszék a végrehajtást foganatosító közegeit is kiküldte. Ilyen közegek lehettek: A főszolgabíró, a községi előljáróság, árvaszéki tag, rendezett tanácsú város árvaszékének kiküldött tagja, törvényhatósági városban a tanács erre kirendelt tagja(i), Budapesten pedig a kerületi előljáróság. A kiküldött közeg két becsüssel együtt járt el.

²² Hattyuffy Dezső: i.m. 421-430. p.

A lefoglalható dolgokat illetően a törvény egy sorrendet állapított meg: kötelezett készpénze, értékpapírai, készpénzjövedelme (házbér, haszonbér), pénzügyintézetben elhelyezett pénze, ezt követően a kintlévő követelése és az ingóságok voltak lefoglalhatóak.

Ha kintlévő követelést, haszonbért, házbért, pénzügyintézetben elhelyezett követelést, vagy készpénztárból való kifizetést foglaltak le, az érintett adóst, pénzügyintézetet, pénztárt is értesíteni kellett a letiltásról. Ha kétséges volt, hogy valamely dolog a kötelezett tulajdonában áll-e, csak akkor lehetett foglalás alá venni, ha az egyéb vagyontárgyak fedezetet nem nyújtottak. Az ismeretlen igénylők számára hirdetményt kellett kibocsátani, hogy a kifüggesztéstől számított 15 napon belül igazolják az igényper bíróság előtti megindítását. A lefoglalt és zár alá vett javakat a végrehajtó a tulajdonos őrizetében hagyhatta, vagy a községi előljárásságra bízta. Ha a tulajdonos – aki egyben a kötelezett is volt - a zárlat feloldása előtt elidegenítette ezeket, cselekménye bűncselekménynek minősült.

A foglalást a végrehajtó megszüntette:

- ha erre az árvaszék utasította,
- ha a követelést teljesen kielégítették, vagy megfelelően biztosították,
- ha a jogosult a kötelezettel egyezséget kötött, vagy írásban nyilatkozott a végrehajtás megszüntetéséről vagy szüneteltetéséről,
- ha a kötelezettel szemben csődeljárást indítottak.

Amennyiben 15 napon belül sem a követelés kielégítésére, sem a foglalás imént említett okokból való megszüntetésére nem került sor, árverést kellett tartani. Az árverési hirdetményt az árverés időpontja előtt legalább 8 nappal közzé kellett tenni a helyszínen és a közeli községekben. Az árverés szabályszerűségét két tanú igazolta és jegyzőkönyv is készült róla. Ha a lefoglalt dolog értéke az 50 forintot meghaladta, becsértéken alul csak akkor lehetett értékesíteni, ha az ígért ár az érték $\frac{3}{4}$ -ét meghaladta, ellenkező esetben újabb árverést kellett megkísérelni. A befolyt vételárból a követelés kielégítését követően fennmaradó felesleg a kötelezettet illette.

c/2. A végrehajtás ingatlanokra

Korábban is említettük, hogy az ingatlanokra vezetett végrehajtás esetén a gyámhatóság hatásköre korlátozott volt, ugyanis a végrehajtást az árvaszék jogerős határozata alapján az illetékes bíróság rendelte el. Illetékes az a törvényszék, illetve - 500 forintot meg nem haladó marasztalás esetén - az a járásbíróság volt, amelynek területén az ügyben korábban eljáró gyámhatóság székhelye volt. Budapesten a budapesti királyi törvényszék, illetve a budapesti IV. kerületi járásbíróság volt az illetékes. Az árvaszék feladata az volt, hogy egy külön végzést hozzon, amelyben megállapítja a határozat jogerejét, feltünteti a követelés összegét és járulékait. Ezt a végzést annak a személynek kellett kiadnia, aki jogosult volt a bíróságnál a végrehajtás elrendelését kérelmezni. (pl.: a tiszti ügyésznek vagy a gyámnak)

Megállapíthatjuk tehát a végrehajtás elrendelését illetően a bíróság javára történő hatásköri korlátozást, de ez nem volt akadálya a biztosítási intézkedések árvaszék részéről történő elrendelésének. A biztosítás szükségessége felmerülhetett egyrészt abban a korábban már részletezett esetben, amikor a számadás benyújtását elmulasztó gyámmal folytatott tárgyalás eredménytelen volt, és a gyámhatóság a felhívási kereset megindításával egyidejűleg szükségesnek tartotta azt. Ekkor a biztosítás érdekében ingóság esetén a bíróságot, ingatlan esetén a telekkönyvi hatóságot kereste meg a gyámhatóság. Az ingók biztosítását nyilván a kereset benyújtásával kérte a felperes a bíróságtól, ez azonban a gyakorlatban nem zárta ki azt, hogy a gyámhatóság már ezt megelőzően is megtegye a szükséges intézkedéseket.

A biztosítás szükségessége másrészt a számadás benyújtását követően vagy más egyéb okból is fölmerülhetett. Az ingók biztosítását a gyámhatóság saját közegei által teljesítette. Az

ingatlanok biztosításához itt is telekkönyvi előjegyzésre volt szükség, amelyet - a telekkönyvi rendtartás szerint - a gyámhatóság csak az általa megállapítható követelések vonatkozásában kérhetett. Hattyuffy azonban utalt arra²³, hogy a gyakorlatban bejegyezték akkor is, ha a gyámhatóság olyan követelést akart biztosítani, amely eldöntése a bíróság hatáskörébe tartozott. Ezen gyakorlat kialakulására nyilvánvalóan a gyámolt érdekében teendő gyors intézkedések megtétele miatt volt szükség. Két esetben is példát hoztunk tehát arra, hogy a gyakorlat a gyámoltak érdekében eltért a biztosításra vonatkozó törvényi rendelkezésektől.²⁴

2. Általános szabályok a gyámhatósági eljárásra nézve

Amint azt már korábban is kifejtettük, a gyámhatóság legfőbb feladata a gyámoltak szellemi és anyagi érdekeinek a megóvása és előmozdítása volt. Ezt a gyámhatóság előtti valamennyi eljárásban és eljárási szakaszban irányadónak tekinthető rendelkezést a törvény egy külön fejezetben részletezte. A gyámhatóság eljárásáról szóló fejezet lezárásaképp ezeket szeretnénk ismertetni.

A gyámoltak taníttatásának ellenőrzése a gyámhatóság feladata volt. A törvény alkotói azt kívánták elérni, hogy a gyámoltak vagyoni viszonyaiknak megfelelően szert tegyenek olyan ismeretekre, ami biztosítja a keresőképességüket, figyelembe véve a vagyon esetleges elvesztésének lehetőségét is. A vagyontalanok képzése a községek kötelessége volt, de a képzési költségek fejében a gyámolt határozott időre a községnek nyújtandó szolgálatra volt kötelezhető. Az árvaszék jóváhagyásától függő időtartam a képzési költségek megtérítéséig terjedhetett.

A vagyoni érdekek megóvásának kötelezettsége számos, a vagyont védő rendelkezés rögzítéséhez vezetett. A vagyon állagának „csonkítása” csak a kiskorú érdekében volt megengedhető. Ha a kiskorú számára előnyös volt, a vagyon állagának más megváltoztatása nem volt tiltott. Új vagyontárgyak megszerzésére azonban csak akkor volt lehetőség, ha a vételár kifizetésére elegendő készpénz állt rendelkezésre, illetve, ha a dolog megszerzése miatti adósság és a kamatok törlesztésére megfelelő fedezet volt.

Az árva ingatlanvagyona még fokozottabb védelmet élvezett. Mint minden ingatlanon, az árva ingatlanán is csak úgy lehetett tulajdonjogot, jelzálogjogot, vagy bármely más dologi jogot szerezni, ha a tulajdonjogot a telekkönyvbe bejegyezték és a jogot az ügynevezett telekkönyvi előzőtől szerezte.²⁵ A telekkönyvbe való bármely bejegyzéshez azonban szükséges volt egy a gyámhatóság jóváhagyásával ellátott, következőképp írásban rögzített adásvételi szerződés²⁶.

A vevő tulajdonjogának a telekkönyvbe való bejegyzésére főszabályként csak a teljes vételár kifizetése után kerülhetett sor. Kivételesen a vételár kétharmadának a kifizetése után is bejegyezték a tulajdonjogot, ha ily módon kedvezőbb vételárat sikerült elérni. Itt tehát a kiskorú érdekének a védelmében beiktatott törvényi kivételről van szó. A vételár hátralékát azonban a szerződésben rögzített időpontig, legkésőbb a kiskorú önjogúvá válásáig meg kellett fizetni.

Az ingatlant a leltárban rögzített értékén alul csak akkor lehetett értékesíteni, ha a gazdasági helyzet folytán fennállt az elértéktelenedés veszélye, vagy az esetleges bírói árverés alkalmával még kisebb ár lett volna várható. A bírói árverés mellőzésére pedig csak akkor volt lehetőség, ha a biztos volt, hogy a befolyó vételár fedezi a terheket. A szabály érvényesülésének biztosítékeként a gyámhatóság jóváhagyását csak az erről való meggyőződést követően adhatta meg.

²³ Hattyuffy Dezső: i.m. 380. p.

²⁴ Hattyuffy Dezső: i.m. 373-381. p.

²⁵ Urbán Zoltán: A telekkönyvi eljárás gyámügyi vonatkozása. „Gyámügyi - és Gyermekvédelmi Közszolgálat”, VII. Közigazgatási Továbbképző Tanfolyam. Közzétette: Vitéz Keresztes Fischer Magyar Királyi titkos tanácsos, belügyminiszter. Szerkesztette: Mártonffy Károly. Bp., 1943. Pécs Egyetemi Kiadó Nyomdaipari Rt. 582.p.

²⁶ Az adásvételi szerződés írásbeliségét a törvény nem rögzítette, csak azt, hogy erre kell a gyámhatóság jóváhagyását rávezetni. Ezt megtenni pedig csak az írásban rögzített okmányon lehet.

A gyám vagyonekezeléssel kapcsolatos feladatainak meghatározásánál mindig az eset konkrét körülményei, a gyám és a gyámolt sajátosságai voltak az irányadók.

Abban az esetben, ha a földbirtokon folytatott gazdálkodási rendszer jövőbeli jövedelmezőségét illetően kétségek merültek fel, a gyámhatóság szakértőt rendelt ki, és csak annak egyetértő véleménye esetén hagyta jóvá vagyonekezelés adott módját.

Gyárat, ipari üzemet, kereskedést akkor lehetett fenntartani, ha

- a gyámolt maga is ezzel foglakozott,
- ha gyámolt családjának ez volt a fő jövedelmi forrása,
- ha az ellenőrizhető és előreláthatólag jövedelmező üzlet egésze a gyámoltra szállt,
- ha az üzlet fenntartását a szakértői vélemények támogatták.

Ha a gyámoltat csak az üzlet egy része illette meg, a gyámolt részét biztosítani kellett.

A kiskorú tulajdonában lévő vagy tulajdonába jutó értékpapírok és magánkötvények további létét (megtartását, értékesítését, felmondását) illetően a gyámhatóság döntött a gyám és a szülők, nagyszülők, esetleg más rokonok meghallgatását, illetve a később a tulajdonába jutó értékpapírok tekintetében a gyám javaslatának meghallgatását követően. A magánkötvények nagyobb kockázatot hordoztak magukban, ezért ezeket biztosítani, ennek hiányában felmondani volt szükséges.²⁷

Korábban már említettük, hogy a gyámhatóság főszabályként hivatalból járt el. Hatékony eljárása érdekében a törvény meghatározott jogokat biztosított számára. Szükség esetén a feleket személyes megjelenésre idézhette. A személyesen vagy meghatalmazottja által meg nem jelenő és mulasztását nem igazoló félle szemben a gyámhatóság pénzbírságot szabhatott ki, illetve kényszert alkalmazhatott. A gyámhatóság által kirendelt közeg által vezetett tárgyalás rendjének fenntartására szükség esetén a rendreutasítás, illetve a pénzbírság szolgált. Ezen eszközök alkalmazásának részleteit azonban a törvény nem határozta meg.

A gyámhatóság köteles volt nyilvántartást vezetni a gyámoltak személyi és vagyoni viszonyairól, a gyámokról, a nagykorúság bekövetkeztének határidejéről. A gyámhatóságnak ki kellett jelölni azt a közegét, aki a nyilvántartások vezetésére és azoknak az elnöknek való rendszeres bemutatására köteles. Az elnök pedig köteles volt ezt ellenőrizni és mulasztás esetén a szükséges lépéseket megtenni.

Véggkövetkeztetések

Az 1877. évi XX. törvénycikkről szóló elemzésünket áttekintve látható, hogy valóban egy átfogó, anyagi és eljárásjogi rendelkezéseket is tartalmazó törvény született. Igazi jelentőségét mi mégis abban látjuk, hogy a gyámoltak személyét minden korábbinál jobban a középpontba helyezte és a nők diszkriminatív megítélése is csökkent. A rendelkezések érvényesülésének fontos biztosítója volt a közhatalmi aktus által keletkeztetett jogviszony.

A gyámság „államosítása” szembeütnő, mivel a Gyt. korábbi bírósági hatásköröket a közigazgatási szervezethez telepített. Ezekre a hatáskörökre a dolgozatban utaltunk. Megjegyezni kívánjuk, hogy a törvényjavaslat tárgyalásakor ez váltotta ki a legnagyobb vitát a szakértők körében.

Jelentősen bővítette a Gyt. a gyám kötelezettségeit, különösen a gyámolt vagyonának kezelésével összefüggésben. A gyámpénztárak működésére vonatkozóan a keretszabályokat helyi szabályrendeletek egészítették ki, a gyámolt vonatkozásában garanciális szabályokkal.

²⁷ Grünwald Béla: i.m. 232-236.p.

Megállapíthatjuk, hogy a kiegyezés után korszakos jelentőségű volt a gyámtörvény, a benne foglalt szabályok időtállóan bizonyultak, több rendelkezése a családjogi törvényünkben is helyet kapott.

Bibliográfia

1. Csiky Kálmán: Magyar közigazgatási jog kézikönyve. Bp., 1899. Pallas Irodalmi és Nyomdai Rt.
2. Degré Alajos: A magyar gyámsági jog kialakulása a dualizmus korának gyámsági kódexéig. Az ELTE Magyar Jogtörténeti Tanszékének kiadványa, Bp., 1977.
3. Grünwald Béla: A törvényhatósági közigazgatás kézikönyve. Bp., 1889. Franklin Társulat. Magyar Irodalmi Intézet és Könyvnyomda.
4. Hattyuffy Dezső: A gyámhatósági közigazgatás kézikönyve. Bp., 1900. Politzer Zsigmond és fia kiadása.
5. Hattyuffy Dezső: A gyámügyi igazgatás kézikönyve. Pannonia Könyvnyomda. Győr, 1912.
6. Knorr Alajos: Gyámsági és gondnoksági ügyek kézikönyve. Bp., 1878. Kiadta: Pfeifer Ferdinánd.
7. Kohányi Gyula: A gyám és a gondnok számadása. „Gyámügyi- és Gyermekvédelmi Közszolgálat”, VII. Közigazgatási Továbbképző Tanfolyam. Közzétette: Vitéz Keresztes Fischer Magyar Királyi titkos tanácsos, belügyminiszter. Szerkesztette: Mártonffy Károly. Bp., 1943. Pécs Egyetemi Kiadó Nyomdaipari Rt.
8. Kovács Gyula: Árva- és gyámügyi szolgálat a községekben. Bp., 1899. Országos Központi Községi Nyomda Rt.
9. Németh Péter: A gyámság és gondnokság. Bp., 1878. Az Athenaeum R. Társulat kiadása.
10. Papp Sándor: Gyakorlati kérdések a gyámügyi igazgatás köréből. „Gyámügyi- és Gyermekvédelmi Közszolgálat”, VII. Közigazgatási Továbbképző Tanfolyam. Közzétette: Vitéz Keresztes Fischer Magyar Királyi titkos tanácsos, belügyminiszter. Szerkesztette: Mártonffy Károly. Bp., 1943. Pécs Egyetemi Kiadó Nyomdaipari Rt.
11. Pusztai János: Gyámhatósági érdekvédelem a polgári peres és nemperes eljárásban. „Gyámügyi- és Gyermekvédelmi Közszolgálat”, VII. Közigazgatási Továbbképző Tanfolyam. Közzétette: Vitéz Keresztes Fischer Magyar Királyi titkos tanácsos, belügyminiszter. Szerkesztette: Mártonffy Károly. Bp., 1943. Pécs Egyetemi Kiadó Nyomdaipari Rt.

12. Sipőcz László: Gyámsági törvény. Az Athenaeum R. Társulat kiadása, Bp., 1882.
13. Szalóky Kálmán: Az árvaszéki határozatok. „Gyámügyi- és Gyermekvédelmi Közszolgálat”, VII. Közigazgatási Továbbképző Tanfolyam. Közzétette: Vitéz Keresztes Fischer Magyar Királyi titkos tanácsos, belügyminiszter. Szerkesztette: Mártonffy Károly. Bp., 1943. Pécs Egyetemi Kiadó Nyomdaipari Rt.
14. Szitás Jenő: A gyámügyi eljárás alapelvei. „Gyámügyi- és Gyermekvédelmi Közszolgálat”, VII. Közigazgatási Továbbképző Tanfolyam. Közzétette: Vitéz Keresztes Fischer Magyar Királyi titkos tanácsos, belügyminiszter. Szerkesztette: Mártonffy Károly. Bp., 1943. Pécs Egyetemi Kiadó Nyomdaipari Rt.
15. Szokolay Leó: A rokonok szerepe a gyámhatósági eljárásban. „Gyámügyi- és Gyermekvédelmi Közszolgálat”, VII. Közigazgatási Továbbképző Tanfolyam. Közzétette: Vitéz Keresztes Fischer Magyar Királyi titkos tanácsos, belügyminiszter. Szerkesztette: Mártonffy Károly. Bp., 1943. Pécs Egyetemi Kiadó Nyomdaipari Rt.
16. Szokolay Leó: Nemzetközi jogi vonatkozások a gyámügy terén. „Gyámügyi- és Gyermekvédelmi Közszolgálat”, VII. Közigazgatási Továbbképző Tanfolyam. Közzétette: Vitéz Keresztes Fischer Magyar Királyi titkos tanácsos belügyminiszter. Szerkesztette: Mártonffy Károly. Bp., 1943. Pécs Egyetemi Kiadó Nyomdaipari Rt.
17. Urbán Zoltán: A telekkönyvi eljárás gyámügyi vonatkozása. „Gyámügyi- és Gyermekvédelmi Közszolgálat”, VII. Közigazgatási Továbbképző Tanfolyam. Közzétette: Vitéz Keresztes Fischer Magyar Királyi titkos tanácsos, belügyminiszter. Szerkesztette: Mártonffy Károly. Bp., 1943. Pécs Egyetemi Kiadó Nyomdaipari Rt.

Zusammenfassung

Die Struktur und das Vorgehen der Vormundschaftsbehörden und der Waisenstühle betreffende Regeln nach dem Ausgleich

Die Vormundschaft und die Kuratel betreffende Regeln hat zum ersten Mal der Artikel XX. der Ges. von 1877 in ein System gefasst und zeitbeständig geregelt. Das Vormundschaftsgesetz beinhaltet sowohl materiellrechtliche als auch verfahrensrechtliche Regeln. Unsere Forschungen bezogen sich in erster Linie auf die Erklärung der verfahrensrechtlichen Regeln. Wir haben versucht, die Organisation der Vormundschaftsbehörden und der Waisenstühle darzustellen, und wir haben der Darstellung der verschiedenen Phasen des Verfahrens eine besondere Aufmerksamkeit geschenkt. Mit der Regelung ging die diskriminative Beuteilung der Frauen zurück, die den Mündel betreffende Garantieregelung wurde bedeutend stärker, besonders in Bezug auf die Verwaltung seines Vermögens. In diesem Zusammenhang haben wir die Tätigkeit der Vormundschaftskassen dargestellt. Wir haben an dem Gesetz, das sonst von ausragender Bedeutung ist, aus dem Grund Kritik geübt, weil die Vollstreckung betreffende Regelung oberflächlich ist, und in dieser Hinsicht auch die Kompetenz aufgeteilt ist.